

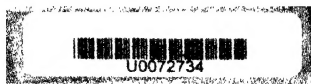
ગુજરાત વિદ્યાપાઠ ગ્રંથાલય

ગ્રંથનામ નવજીવન અને સત્ય

અનુક્રમાંક ૭૨૭૩૪ કિંમત રૂ.

સ્થાનાંક ૫૨/નવજીવન૩૬

દા. તા.

નવજીવન

અને

સત્ય

જુલાઈ, ૧૯૧૮.

મારી સુરંગ નિવાસ.	ચેહનલાલ કામેશ્વર પટ્ટા.	૧
અમદાવાદના મીલમજુરોનો સત્યાગ્રહ.	મહાદેવ હરિભાઈ.	૧૦
સુધારાની યોજનાના સુધ.	ઈન્દુલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક.	૨૦
૧૬-લી પ્રધાનની યોજના.	શંકરલાલ વેલ્લભાઈ બેકર.	૨૫
સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાગળ.	માગળ અંદુલાઈ દેસાઈ.	૧
નોંધ.	તંત્રી.	૦

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ઈન્દુલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલ. એલ. બી.

બદ—અમદાવાદ

પ્રાથમિક, સ્વપાલક રૂ. ૫—૦—૦; છુટક નકલ આગા ૨.

૧૯૨૦ સુધીના કોપીઓ અને માસિક સંખ્યા તથા પચાસપચાસ—અથવા વધુક નવજીવન

સાથે મળે, અમદાવાદ એ મરનામે કરવા કૃપા કરી.

૧૫૬ ૧

૨૧૩૪૩

સુતર રંગવાના જુદી જુદી જાતના રંગ

ખોટા જથ્થામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.

રંગવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવરથી

ખાસ મંગાવેલા અનેક જાતના

રંગ કીકાચત લાવે અમારે

ત્યાં મળશે.

૭૨૭૩૫ ગુ

રંગના જાણીતા વેપારી

પ્રાગજી સુરજની કું.

ટેલીગ્રાફીક એડ્રેસ : પ્રાગજી. ટેલીફોન નંબર ૩૨૧૫.

—વધુ વિગત માટે

લખો યા રૂબરૂ મળો—

પ્રાગજી સુરજની કું.

ચાર્ટર્ડ એન્કના મકાનમાં,

એસ્પેલેનેડ રોડ,

કોલ્ડ—મુંબઈ.

यस्मिन् देशे हि यो जातः तज्जं तस्यौषधं हितम् ॥
स्वदेशीનો આગ્રહ એ દેશની મોટી સેવા છે.

ગુણુકારક, કિક્ષાયત અને શાન્નોક્ત દવાઓ, પૂર્ણ સત્વ
અને શુદ્ધિ જળવાઈ રહે તેવા સંચાઓથી ઉત્તમ,
તાજી અને ખરી વનસ્પતિમાંથી તૈયાર કરનાર

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ.

એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

અમારી દવાઓની ખાતરી વેલો અને ડાક્ટરોએ વાપરીને
કરેલી છે તેમાંની કેટલીએક નેચી કે:—

વાસાવલેહ, ખાંસીની ઉત્તમ દવા. ૦૧ રતલની. કી. રૂ. ૦-૧૦-૦

બૃહત્ત્વિષ્ઠાદિ કવાથ-પ્રવાહી રક્તશુદ્ધ.

માટે અકસીર.

” ” રૂ. ૧-૦-૦

તાવની ગોળી: મેલેરિયા અને બીજા ટાઢયા

તાવને તાત્કાલિક મટાડનાર ૩૨ ગોળીની કિં.

રૂ. ૦-૮-૦

મુંબઈની મુખ્ય ટીપો:—બુની મહાજનવાહી, કાલબાદેવી રોડ,

ટેલીફોન નં ૦ ૨૨૦૬.

તારનું શીરનામું ઝંડુ, મુંબઈ.

કારખાનાનો ટે. નં. ૨૨૦૮.

પ્રાઇસ લીસ્ટ માટે ઉપરને શીરનામે જણો—

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યા છે.
૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે આદ્યકોએ પોતાનો નંબર લખવો.
૩. મનીઓર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરું સરનામું (ગણના નામ) સાથે લખવું.
૪. કોઈ એક ન મળે તો તે વિષે અમને મોકલમાં મોકી ખબર બીજી એક મળેથી આપવી.
૫. હિંદુસ્થાન તથા સીંગાપોર બહાર ની. પી. બર્થ શકત નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ ઠીક એક આનો ફિપે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂા. ૨-૬-૦ આગમચથી ચોરટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું આદ્યક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.
૬. કોઈ પણ માસથી આદ્યક ચર્ધ શકાય છે.
૭. વાર્ષિક લવાજમ [પોસ્ટલ સાથે] રૂા. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.
૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ લાવામાં, પત્રની એક બાજુએ, શાહીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકશે.
૯. લખનારાઓ આગામી અંગત બજા માટે પોતાનું ખર્ચ નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ આપશે નહીં.
૧૦. રદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બંધાતા નથી. જેમણે બેઠએ તેમણે તે સાર ચોરટલની ટીપીક મોકલી મંગાવી લેવા.

બહાર ખબરના ભાવ.

આણું પાનું	એક વર્ષ	રૂા. ૭૨	આણું પાનું	છ માસ	રૂા. ૪૨
અડધું "	"	૪૨	અડધું "	"	૨૪
પા "	"	૨૪	પા "	"	૧૨

પૃષ્ઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખો:—

લદ્ર—અમદાવાદ.

હિન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
બી. એ. એલએલ. બી.
તંત્રી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે

ધી હિન્દુ લૉજ.

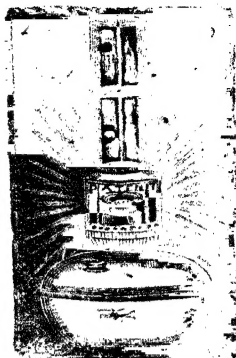
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ,

પટણી બીલ્ડીંગ મુંબઈ.

કુટે નહીં એવી

ધાસ્તી વગરની

દાવડાની પેટન્ટ અખરખના ચીમની.

આ ચીમની હમેશા નીના ગુણો ધરાવી રાખે છે. પઠવાથી ભાગતી નથી-ખત વધી જવાથી કુટતી ન બત્તી ચીમની ઉપર પાણી પડે તો પણ તડકતી નથી. ચીમી સ થનું આકર્ષ લીસ્ટ મક્કત-વ્યાપારીઓને ભરપૂર કમીશન.

બનાવનાર—દાવડાની કુંપની

રે. મમ્માદેવીના કુવારા પાસે, પોસ્ટ નં. ૩. મુ'બઈ.

આરતરુ અમૃતબિંદુ

સખતમાં સખત માથાનો દુખાવો માત્ર એકજ મીનીટમાં દૂર થઈ જાય છે. માત્ર પેટની ઉપર ચોળવાથી પણ પેટમાંનો દુઃખાવો મટી જાય છે. પવન છુટવા માંડે છે, અને બાદી-બહહજમી દૂર થાય છે. દાંત અને દાહનું કળતર એકજ મીનાટમાં શાંત પડી જાય છે. વીંછીના ડંખ ઉપર તો તેનો ચમત્કાર અલૌકિકજ છે. ઉંચામાં ઉંચી જાતનાં કોઈ પણ પેનકીલર કરતાં અમૃતબિંદુ ઘણી ઉંચી જાતની દવા છે. વિલાયતી દવાની દરેક દુકાન ઉપર તે વેચાય છે. દાલમાં તની ઘટાડેલી કીમત પોસ્ટેજ સાથે માત્ર રૂ. ૧૫ છે. છ રીશીના રૂ. ૮) પોસ્ટેજ માફ.

ચરનામું:—“અમૃતબિંદુ” ઑફીસ—નડીઆદ.

દેશના હુન્નરને ઉત્તેજન આપી ભૂખે ટળવળતા
કારીગરોને કામે લગાડી દેશનું દારિદ્ર્ય
હૂર કરવા.

પવિત્ર કપડવંજ સાબુ

વાપરો.

આ સાબુ ચરબી વગરના હોવાથી તેમજ વિલાયતી સાબુને
પણ ટકર મારે એવા હોવાથી રાજ રજવાડાઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ
થયેલા છે.

લ વ નીચે મુજબ:—

૬૦ લાટા—આરસોપ સિંગલ—રૂ. ૧૪-૦-૦

૩૬ „ —ડબલ આરસોપ—, ૧૬-૦-૦

૧ પેટીની કિંમત.

૧૦૦ લાટા—ડબલ કેઇક—કપડવંજ સાબુ—રૂ. ૧૫-૦-૦

નંગ ૧૦૦ ગોટી—છ ગાળુની—મેંચો આન્ડસોપ—રૂ. ૧૨-૬-૦

આ ઉપરાંત કપડવંજ સાબુના ગોળા અને ખીજ ઘણી
જાતના સાબુઓ બને છે.

જહારગામના આર્ડરે વી. બી. ટી મોકલવામાં આવશે.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

આન્ડીઝ

- (૧) શ્રી કપડવંજ સોપ ડીપો,
પીરમરા રોડ, અમદાવાદ,
- (૨) શ્રી કપડવંજ સોપ ફેક્ટરી
લીમીટેડ, કપડવંજ.

હુડ આર્ડીસ

શ્રી કપડવંજ સોપ ફેક્ટરી આર્ડીસ,
મૂળજી જેઠા બીલ્ડીંગ, બ્લોક નં. ૬,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

“કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ શુદ્ધ વનસ્પતિના તેલો અને ઉચ્ચી ગુણધર્મો ધરાવનારાં દુલોમાંથી ગતિવવામાં આવે છે, “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ આંખોનું નેજા વધારી આલ કાળા સુંવાળા અને રેશમ જેવા નરમ બનાવે છે, અને પડતા ચાલોને અટકાવી મળજતે થાંતિ આપે છે અને મસ્તકની શોભામાં વધારો કરે છે. એટલું જતાં ઔષધી મસ્તુ છે.

આટલી એકની કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

ઈનામ રૂ. ૧૦૦૦.

અમો જાહેર કરવાની રજા લઈએ છીએ કે “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ ઘાસલેટ (બ્લાઇટ ઓઇલ) વિગેરેમાંથી ગતિવવામાં આવતું નથી અને એટલે એમ પુરવાર કરશે કે તેમાં બ્લાઇટ ઓઇલ વાપરવામાં આવ્યું છે તો અમે તેને રૂ. ૧૦૦૦ (ઈનામ તરીકે આપવા બંધાઈએ છીએ.

એવરેટ નોંધાયેલ છે.

ત્રણા:—

દારકાંદાસ જગમોહનદાસ એન્ડ કુંા.

૨૪૭ અમદાવાદ રાંધમાલ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The “Mameless Lion Brand.”

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતનાં ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા બેલ તેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડેલું છે.

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્તાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ બેલતેલના ડબ્બામાં વેચાય છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારમાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (તરંગ ચાળના સિલની) ટ્રેડમાર્કની ખાતરી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાશિયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો નોંધાયે છે. વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો.

મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ-ધી ગુજરાત ઓઇલ મીલ એન્ડ કંપની, અસારવા—કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs BALABHAI JAMNADAS & Co.

Agents, The Gujarat Oil Mill Co.

AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ—“ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની, કોઠી પોળ, વડોદરા” એ સ્થળેથી મળશે.

શ્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હાલનું

લલનામૃત

અનિયમિત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોમ વગેરે દરદો માટે રામબાણુ
હવા છે. સુવાવડ અમર કસુવાવડ પછી પીવાથી શક્તિ આવે છે
અને બીજા ભયંકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

ડૉ. બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
ડૉ. બા. ૩ રૂ. ૫-૪-૦ } બુક.

સ્વર્ગચાસી સુપ્રસિદ્ધ

ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચંદનું લખેલું વૈદકશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અને
સચિત્ર પુસ્તક.

“ વૈદક-વિજ્ઞાન-ચક્ર. ”

અંથ ૧ લો તથા અંથ ૨ જે.

જેમાં ઘણા જ વિસ્તારથી હોમિયોપાથિક અને બાયોકેમિક ચિકિત્સા તેમજ વૈદક-
વિજ્ઞાને લગતી આજસુધીની તમામ પદ્ધતિઓના ઇતિહાસ અને બીજા અનેક અમુલ્ય
વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. જે તમારે ડાક્ટરો, હકીમો, અને વૈદ્યોના સંકેડે ૬૦ ટકા
જોટલા બીજા બચાવવા હોય, અને આનંદ સાથે આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવવું હોય તો
આ અપૂર્વ ગ્રંથો અવશ્ય ખરીદવા.

વિદ્વાન ડાક્ટરોના આલોપાથી બચવા ઇચ્છનાર તથા ખરા અંતઃકરણથી દર્દીનું
બહુ ઇચ્છનાર દરેક વૈદ્ય અને હકીમો આ ગ્રંથો પોતાની પાસે રાખીને તેનો અભ્યાસ
કરવાથી અમુલ્ય લાભ મળશે.

ખરીદનારને માટે આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦; પહેલો અંથ રૂ. ૮-૦-૦
અને બીજો અંથ રૂ. ૭-૦-૦ તે ઉપરાંત વી. પી. તથા ટપાલ ખર્ચ બુક ઓર્ગાઇઝેશન
રાખેલ છે. આદ્યક તરીકે નામ નોંધાવવાનું ફેક્ટુર—

મેનેજર—ડાક્ટર એન. હાલનું કું.

રીયીરો—અમદાવાદ.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” માં વેચાતાં પુસ્તકો.

જર્મનીની ઉન્નતિ } આ પુસ્તકમાં જર્મનીમાં વિચારક્રાન્તિ;

લક્ષણ; ધર્મ શિક્ષણની શાળાઓ; ઔદ્યોગિક મંડળોની યોજના; કારખાનાં અને મજૂરો સંબંધી, સરકારે માથે લીધેલાં કાર્યો-જેવાં કે રેલ્વે, નહેર, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગો; પ્રજાસંવર્ધન અને બાળસંરક્ષણની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર તથા હરીઆદ બળ અને જર્મનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ તથા સામાન્ય માહિતી; વગેરે જર્મની સંબંધી પુરેપુરી માહિતી આપનારાં ૨૪ પ્રકરણો છે. ૨૫૦ પૃષ્ઠ ને પાકી બાંધણી. કિંમત રૂ. ૧-૧૦-૦.

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ધર સાંસારિક નવલકથા.

બે ખંડમાં સંપૂર્ણ. દરેક ખંડની કિંમત રૂ. એક તથા પાંચ.

ચોખેરવાલી—આ નવલકથા આપણા ધરસંસારમાં અકલ્પિત રીતે ખનતા ખનાવાનું સાચું ને સુંદર ત્ર્યંચ બતાવનારી છ યુવાન વધવા-પ્રમદભા વિનાશની અને સરલ બોળી નવયુવતિ વ્યાશા, તેમજ સંચલ-ગતિનાં, ઉતાવળીઓ ને સ્વચ્છંદી ગર્ભશ્રીમંત મહેન્દ્ર તથા તેનાથી ઉલટાજી સ્વભાવનાં તેના માથે બાળમિત્ર બિહારી, આ મુખ્ય ચાર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવ પરિવર્તન ઉપરથી બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

ચક્રવર્તી અશોક—બૌદ્ધધર્મપ્રચારક મહારાજ અશોકના સમયની કલ્પનાભિશ્રત ઐતિહાસિક ધાર્મિક તેમજ નીતના સિદ્ધાન્તથી પારપૂજ્ય નવી નવલકથા. ૫૪ ૩૫૦, પુસ્તક સોનેરી, કિંમત રૂ. બે.

રાસમન્દિર—ઉત્તમ બોધ સાથે આનંદ મેળવવા સાદું જીવિતના નવરાશના વખતમાં ગાવામાં ગોચ્ય રાસ-ગરબા વગેરે; કિં. આઠ આના.

યૂરોપનો પ્રવાસ—તેમના પિતા તથા પત્ની સાથે પ્રવાસ કરીને ૨૦ ભાગમાં ચિત્રો સાથે લખનાર-રા. રા. દત્તાત્રય ચિંતામણીરાવ મુબુમદાર; બી. એ; એલએલ. બી., કિંમત બે રૂપિયા.

યૂરોપમાં ખાવાપીવાની સગવડ કેવી થઈ શકે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ત્યાં શાન્યાહારી રહી શકાય છે; અને તેમ રહેવા માટે કહ કહ બાળતા ખાસ બ્યાનમાં રાખવી પડે છે તથા ત્યાંની રહેણીકરણી કેવી છે, આગમોટના તથા રેલ્વેના પ્રવાસમાં શી શી બાબતો બ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે, યૂરોપ ખંડમાં આવેલાં જુદાં જુદાં સ્થળોનાં વર્ણનો તેના દેખાવોના ઉઠ ફોટા સાથે ૨૦ ભાગમાં નિત્ય નોંધ રૂપે આપેલ છે.

આ તથા બીજાં સારાં પુસ્તકો મળવાનું ડેકાણુ:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; કે. બીરમશાહ રાડ;—અમદાવાદ.

ગ્રામ પ્રસંગે-મૈળાવડાઓમા-

મી પારટી-નાચ પારટી-

વગેરે પ્રસંગોમા

આ નામ

ચાલે રાખજો.

ગાંધીજી (સેન) રસમા

સે રસમાં સરસ
સ્ટાઈલ-!

ઉંચામાં ઉંચો માલ-!

વાજખીમાંવાજખીભાવ-!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકોરદ્વાર-ચીરાખજર-ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પૃથ્વીકે ૪

જુલાઈ, ૧૯૧૮

અંક ૧

મારો તુરંગ નિવાસ,

એ કોઈ મને પૂછે કે તમ તુરંગમાં જઈને બાળ્યા તા ત્યા તમને શું દુઃખ પડ્યું,
શું શ નહન કર્યું ત્યુ, એ શાં શા મ કટ વેડ્યાં તો કું તરે
મુખ અને દુઃખની તજ જીતી આપીશ કે ત્યાં જગતી મને તો કશયે દુઃખ પડ્યું
ત્યાંથી. ને કયેરે માન મહન કર્યું ત્યુ નથી. કદાચ એમ મા-
નીએ કે તુરંગ પહાડ તાપણે જે પ્રકારની જીવંતી ગાળાએ છીએ,
તો જીવ પ્રકારની જીવંતી ત્યા બાળતી નહીં છે. એને કદાચ દુઃખ માનીએ તો કું કહી
શું કે મેં દુઃખના ફલામાં જ રાધે મને થયો છે, જે મનુષ્ય મનો જે તેના પ્રમાણમાં
નહીં દુઃખ કંઈ દિમા મળા ત્યાં બહાન તાપણે રિત કારણ એશબારામ બોગવીએ
તને પછી કહીએ કે તુરંગમાં એશબારામ મળતા નથી, અને તે કારણથી દુઃખ
માનીએ તો માર કહે કે નહીં કે તાપણે દુઃખ-દુઃખની વ્યાખ્યા ગોઠવવામાં બારે ગાયુ
ત્યાં કું હિંદીએને નહીં ત્યાં તમને કુટેના પાડવી જે ના જીવંતીને હેતુ
ત્યાં, એ હિંદી ત્યાં મળા મળા મળા શકાય કે જે એ તા કુટેનામાં મળા
પુરેને મુકા થઈ શકે ત્યાં મુકિત તુરંગમાં મળે એના સુખ મનજીવું કે દુઃખ
માનીએ મને મળા જગત ને ત્યાં અને તા કારણથી એશબારામના ન્યાયમાં રહીએ,
પછી મનમાં પડુ મનજીવું કે તા પછી માટે થાય છે ત્યાર પછી એશબારામની જીવંતી
ઉપર ફરજીયા તા કશ કશામાં માત્ર તેને તાપણે રહી ત્યુ કે તેથી કદાચ ત્યાં
કારણથી તુરંગ એ દુઃખનું સ્થાન ત્યાં પછી ત્યાં કે તા નેમા મક પ્રકારની બોર મળ
છે. મુખ અને દુઃખ એ મનનું કારણ કે જગતના મળાય માણના જેવા કારણ માત્ર
દુઃખો માન કે પછી તુરંગિક ને ત્યાં ત્યાં દુઃખ ત્યાં. દુઃખ એ પ્રકારની કે
સારીરિક દુઃખ અને માનસિક દુઃખ ત્યાં માનું એક પ્રકારનું દુઃખ તુરંગમાં મારો નેમા
ત્યાં આપ્યું. વાચનાર ત્યાં ત્યાં બળવળ થશે. કું કોઈ ત્યાં વાંત કરે તો નથી.

મનુષ્યની પ્રથમ જરૂરી માન બાતક છે, તે ત્યા પુરું મને છે. એટલુંજ નથી પણ

પછી બાજે વિચારપૂર્વક ગોઠવીને બાળવામાં આવે છે. બહુ જાન-

માં તે તુરંગ કે રીતે આટો, કાળ તરમગી વગેરે મળે છે, તે ઉપરાંત તેને નાંજે

સાહેબી ?

મીઠું, મરચ, તેલ આપણી હાથે, મરચ મશાલો પ્રવાહ પછી

આપણા આવે છે તેથી જીવન ત્યાંજીવ કશ થાય છે. મોટી તો-

તાના માથા ઉપર આ બધા પદાર્થો ઉચ્ચકો તુરંગવાસી સમક્ષ સવારના પહોરમાં રજુ કરે છે. તુરંગવાસીને ઘઉંમાંથી કાઢેલા વિજ્યવાના નહીં તેમ તે દળીને લોટ બનાવવાનો નહીં. પણ મોખ્ખો ચાગેલો આટો તૈયાર મળે. દાળ પણ ભરડેલી, ઊંડેલી, વિજ્યેથી તૈયાર મળે ફરતા ફરતી લીલી તરકારી મળે. ગરમ મશાલો, હળધર વગેરે દગેલાં અને સાફ મળે. આ બધી જાત જાનની વસ્તુઓ જેલર તપાસે, જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ પણ જરૂર પડે તપાસે અને ડાકતર પણ તપાસે તુરંગવાસી રખેને બીમાર પડે કે તેને અપચો થાય કે ઝાડો થાય તે વાસ્તે ભારે કાળજી રાખવામાં આવે છે. આટલી સંભાળ લેતાં જનાં જો કાંઈ ફેદી મારે પડે તો દાકતર તૈયાર હોય છે. દવા તૈયાર, બાટલી તૈયાર અને વર્ધા-રામાં દાકતર બંધા આવે તે જુદું. વળી બીમારને મારૂં કિપલો ઝાગક અદલીને બાત, દૂધ, સાકર વગેરે ચાલતાં થાય. આ કાંઈ ઓછી માહેબી નથી. નામદાર સહેવશાદના મહેમાન વાસ્તે શું તૈયાર ન હોય ? પાણી પીવાને અને ઠંડું રાખવાને કુંભારના ઘરનાં માદીના વાસણ જેવેએ તેલવા મળે. રસોડા કરવાને ધાતુના વાસણ જેવેએ તે તૈયાર. હજમત કરવા, દિવોજાતિ કરવા વગેરે કામ કરવા મારૂં વાળંદ કાયમ હોય છેજ. રહેવાને સારૂં ચુનાગચ્છી, ઘોળેલું, છેવેલું, દવા બજવાળાવાળું મકાન વસ્તીથી છેડે ખુલ્લી હવામાં ઝાડની ઘટામાં આવેલું હોય છે. જાપરા ઉપર સુધરેલી ઢખનાં નળીયાં ઝોલેલાં હોય છે કે જેથી વરમાદનો ઝાટો મરખા બંધ પડે નહીં. વળી પાછી સાગતા પાટીઆની જાત જડેલી હોય છે તે જુદી. તાપ-પડકો બીવકુલ લાગે નહીં, આરજાં પામેં ઝોસરી કાઢેલી, જમીન ઉપર ઝડો અને પથ્થર જડવા નેવી કીપવું પડે નહીં, અને ઝાઝો કચરો ખુંજો થાય નહીં. બંધર માળવા સારૂં સાવરળી તૈયાર, ઝોરડાના ખારણા પાન ઝાડુ કાઢવા ભંગી દિવસમાં મેં વાર માત્ર, પેમાળ પાળીની પીપો તે દુર લાઇ જાય અને નવી પીપો તૈયાર રાખે. આ બધા ઉપરાંત પહેલાતમાં પાલીસની ફોજ હાજર રહે અને રાત દિવસ આલમેલ (All well) માપે તે બમારી રક્ષા કર્યાજ કરે અને અમને જરા આધા પાછા દેખે તો તેમનો જીવ ઉડી જાય, તે અમને જંગલ જા લેઇ જાય. રનાનાદિ કરવા નહીં ડાનારે જનાં માંથે આવે, ચીડી ચપાડી આવે અને લેલ જાય અને ઘડીએ ઘડીએ ખેરીગત પૂછે. રમો અમારા સરનામાની ટપાલ આવે તે માપી જાય અને જે કાગળો અમે લખીએ તે રવાના કરે ત્તલ લખવું કારવવું હોય તો કામળ, શાહી, કલમ, રજુ કરે અને ચોગ્ય સ્થળે પહોચાડે. નવલશા ધનજીની પેટે અમારે તો માત્ર હુકમજ કર્યા કરવાનો. રાત દિવસ અમારી ચાકી થાય અને ઘડીઆળના ટકારા વગાડી અમને ખખર આપે કે કેટલા વાગ્યા છે. જેલર, જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ, પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, દાકતર સાહેબ વગેરે વારા ફરતા બમારી પાસે આવે, ખુશ ખખર પૂછે, ભડી ઉભા રહી સુખ તથા દુઃખની વાતો કહે અને કદાપિ અમારા ઉપર આવી પડેલા સંકટ વાસ્તે દીલસોજી પણ બતાવે. હવે આ સ્થિતિને દુઃખી જીવંતી શી રીતે કહેવાય ? આજીવિકા બેળવંચા વાસ્તે સંસારમાં આપણે કેટલું ગદારવંતર કરવું પડે છે અને બીજા માણસોની કેટલી ગરજ કરવી પડે છે ? કેટલા કડવા મીઠા ચમ્પો સાંભળવા પડે છે; પણ અહીં તુરંગમાં તો ઉપર મણાવેલાં સાહેબી વાસ્તે એક જાંઘ પણ આપવો પડતો નથી. કમીણી કરવાના કસા ઉઘાટ કરવા પડતા નથી. આપણે વાસ્તે બહુ સરકાર તૈયાર રખે

છે. સખત મેઘવારી ચાલતી હોય છે ત્યારે ફેદલાયે આપણા બાઈઓને બર આગળ જાકું પાતળું ખાઈને સંતોષ માનવો પડે છે. અહીં, જેલમાં તો ગમે તેટલી મેઘવારી હોય પણ જે ખોરાક નિર્માણ થયો હોય તેમાં રતી બાર ઝોછો થયો નથી અમર અપાતો હોય તેમાંથી જરા પણ હલકી પ્રતિભા થતો નથી. ત્યારે પછી જેલમાં ભડકવાનું શું છે? જે મામલતદાર સાહેબોને અને બીજા સરકારી નોકરોને પોતાની મુસાફરી લેણા મોદીના પૈસા ચુકવનાં વસમું લાગે છે તેમને મારી બલામણુ છે કે તેમણે આ જેલની મુલાકાત લેવી. સીધાના નાણાં અહીં ચુકવવાં નહીં પડે, કુંભારનાં વાસણુ મફત, હળમની સેવા મફત તેમ બીજું 'બધું' મફત મળે છે. પણ અહીં એમને એમ રાખતા નથી એ વાંધો છે. કોઈ પૂછશે કે ત્યારે તમારે જેલમાં બેઠે બેઠે ખાવાનું અને પડી રહેવાનુંજ હતું? બેઠે બેઠે અને સુતે સુતે ખાધેલું પચનું કેમ? જાના જવાળમા કહેવાનું કે અમને આસનફેદની શિક્ષા કરવામાં આવેલી એટલે કંઈ પણ કામ લીધા વિના સરકાર અમને ખાવાપીવાનું આપતી. અમે આખા દિવસ ખેસી રહેવામા, સુવામાં અને વાતો કરવામાં ગાળતા. જો કાંઈ અમારે કરવું પડતું તો નદીએ જવાનું, પાણીનું કામ ભરતા આવવાનું અને મન ગમતી રસોઇ ખનાવીને આરોગવાનું! આટલા વ્યાયામથી ખાધેલો ખોરાક પચ્યા કે ન પચ્યા. માલજી છે કે મોટી જેલોમાં તો તૈયાર રમોઈ મળે છે.

તુરંગની છંદગીથી શરીરને વણા ફાયદા થાય છે. મોટામાં મોટા ફાયદો અમને એ થયો કે અમારું શરીર રૂપી યંત્ર અરાપર ગોઠવાઈ ગયું. પહેલાં એ તુરંગમાં શરીરને ચાર દિવસ યંત્ર આરું અવળું ચાલ્યું પણ પછીથી રાજે રડી ગયું. મળેલી લાલીમ. જાડો અને પેશાબ અનિયમિત હતાં તે નિયમિત થઈ ગયાં. વખતસર સુવાનું, વખતસર ઊઠવાનું, વખતસર ખાવાનું એ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા વખતસર અને નિયમસર થઈ ગઈ. ખોરાક પણ તાઈએ તે કરતાં વધારે લેવાય નહીં. ચાહ, બીડી, તમાકુ વગેરેનાં વ્યસન હતાં તે છુટી ગયાં. અમે જ જણુ નાથે એકજ કામમાં જેલમાં ગયા હતા. તેમાંના એક ભાઈને બીડી પીવાનો પાંક નહોતો. દિવસમા પચામ બીડી પીએ અને પોણાંસો પણ પીએ. દરરોજ એ જાના બીડી પાછળ તે ખર્ચના અને તે ઉપરાંત દીવાસળીની એ પેટીએ જુદી. તે ભાઈના શર્યાતનાં છુરા હાલ થયા. તેમને બીડી પીધા સિવાય સવારમાં જાડો ઉતરજ નહીં. પહેરાવાળા પોલીસ પાસે તેમજ બીજા જે કોઈ માણસ મળે તેની પાસે કરગરે કે એ બીડીએ આપો. તેમનું દયામણું સુખ જોઈને અમને તેમના પ્રત્યે બારે દયા છુટતી. પણ અમે તે ભાઈનું દુઃખ ટાળવા કેવળ અશક્ત હતા. હું વ્યસન ઉપર અને તેથી થતાં ગેર ફાયદા ઉપર ભાવણુ આપતો પણ તે ભાઈને ભાવણુની જરૂર નહોતી પણ બીડીની જરૂર હતી. આખરે રહેતે રહેતે તે ભાઈ થાક્યા અને બીડી વિના જે દરત થતો નહોતો તે પણ થાક્યો અને રહેતે રહેતે ઉતરવા માંડ્યો. બીજા એક ભાઈને પણ બીડીનું વ્યસન વણું હતું. તેથી તેમની આંખો હમેશાં લાલ રહેતી. આંખે ગરમી થતી ગઈ હતી. મારા ઉપદેશથી તેમણે તો અતિથા લઈ લીધી કે આ છંદગીમાં બીડી તમાકુને અડકવું નહીં! પારીદાર ભાઈઓ હતા તેમને વારે બડીએ કુદ જોઈએ. તેમણે પણ સ્થિતિ પરત્વે મન વાળ્યું. અમારામાંના જણા ખરા સવારમાં ચાહ પીતા તે તુરંગમાં બંધ થઈ ગઈ. આખરે પરિણામ એ આવ્યું.

કે અને જીંદગી ભર આહતે નહીં અડકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રમાણે અને એક અગર બીજા વ્યસનથી મુક્ત થયા. જેલમાં ન આવ્યા હોત તો બીડી ચાહ છુટવાની આશા નહોતી. અમારામાંના કોઇને અફીણનું કે બીજું કંઈ ભખંડર વ્યસન નહોતું. તે ઘણું સારું થયું. જેલમાં અફીણ અને દારૂ વગેરેના વ્યસની ન્યારે આવે છે ત્યારે તેમની ભારે જુરી હાલત થાય છે. અફીણને બદલે દારૂ તર મોરશીયા (અફીણનું સત્ત્વ) નામની દવા તેમને આપે છે અને એ રીતે ધીમે ધીમે અફીણની ટેવ બુલાવે છે. જેલની કેટલીકમાં આ પ્રમાણે કુટેવો મૂકવી પડે છે અને વ્યસનો છોડવાં પડે છે. કોઈ દિવસ ઘર આગળ પાણીના લોટ પણુ ભર્યો ન હોય એવા લાડકવાયા છોકરાને પણ પોતાના ઉપયોગમાં લેવાનું પાણી ભરવું પડે છે. કદિ પાણી ભરેલું ન હોવાથી થોડા દિવસ માથા ઉપર પાણી હોય ત્યારે ડાક હાલતું પણુ રહેતે રહેતે તે બીચારૂં પણ કંઠણ બન્યું અને હાલતું ખંધ થયું. આમ સ્વાસ્થ્ય સાથે વ્યાયામ મળે છે. ઘર આગળ બીજાં માણસ પાણી ભરી લાવે ત્યારે માત્ર પાણીના વપરાશ કરનારને ખજાર પડતી નથી કે તે પાણીની કેટલી કીંમત છે. જેલમાં હાથે પાણી ભરવાનું એટલું તે કેટલું મોલું પરવડે છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે અને સાચવી સાચવીને વાપરવું પડે છે. રસોઈ કરતાં ન આવડતી હોય એવા બીજા આવડત વાળા માણસ જેલમાં દુઃખી થાય છે. ખેડાની જેલમાં તૈયાર રસોઈ મળતી નથી. ત્યાં સ્વયંપાકી બનવું પડે છે. જાણ દીક બશેર કાઠી આપવામાં આવે છે તે સાચવી સાચવીને આળવી પડે છે અને જે જે ચીજો પુરી પાડવામાં આવે છે તેની થોડી વ્યવસ્થા કરી પોતાની કુધાને તૃપ્ત કરવી પડે છે. રસોઈનાં વાસણ બરાબર ધોવા પડે છે, ચોર ડીમાંથી આકુ કાઢવું પડે છે, શેતરંજીઓ, ધાખળાઓ વગેરે જે પાથરવા સારૂં આપવામાં આવ્યું હોય તે બરાબર ખંખેરી સાફ રાખવા પડે છે. આ પ્રમાણે ઘર આગળ જે જે કામ આપણે જીવન અગર નોકર ચાકર પાસેથી લઈએ છીએ તે આપણે જેલમાં હાથે કરવાં પડે છે અને પારકા ઉપર આધાર રાખવાનું છોડી દેવું પડે છે, આ કાંઈ જેવો તેવો કાયદો નથી.

શરીરચત્ર બરાબર ગોઠવાય છે અને સ્વાસ્થ્ય બનાય છે તે ઉપરાંત મનને પણ ઘણો ફાયદો થાય છે. શરીર તો ટેવ પડવાથી કદાપિ ઠેકાણે આવે સ્વસ્થ શીખવાની પણુ મન ચાત ચંચળ છે અને સમગ્રવ સમગ્રવ કરીએ તો પણ તે સમજવું નથી. તેવું મન પણ જેલમાં સીધું બની જાય છે. જમવામાં અમુક ચીજ ભાવી અને અમુક ચીજ ન ભાવી. આવું થાય છે ત્યારંજ મન ખસી જાય છે. કોઈ કાંઈ કહે તો મહન કરી શકતા નથી. દરતેફરતે મગજ ગરમ ને ગરમ રાખીએ છીએ. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાંઈ ન થાય ત્યારે તપી જઈએ છીએ. એમ અનેક રીતે-વરતાં માણસોને તેમ બહારના લોકોને આપણે આપણા સ્વાભાવનો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. આવા તમોચુણી અથવા ગરમ મીઠાજના માણસોને સુવાદવાનું બેન કોઈ પણ સાધન હોય તો તે જેલ છે. જેલમાં મોટે ભાગે હલકી પાથરીના માણસો સાથે વધારે સંબંધમાં આવવું પડે છે. તે લોકોને જરા અધિકાર મળ્યો કે તે દોઢો વાપરે છે, અને કારણવશાત્ અથવા વિના કારણ કેટલીક ઉપર અજમાવે છે. અપમાન પણ કરે છે અને કટુ વચનો સંભળાવે છે. દવાલદારી મળી એ વાત કાંઈ થોડી ?

આપણી યોગ્ય માગણી હોય તો પણ તેમની મરજીમાં આવે તો ખ્યાન આપે અને ન પણ આપે સવારમાં સાત વાગે અને સાંજે પાંચ વાગે કાટડીના દ્વાર ઉઘાડવાનો નિયમ હોય છે તે વખતે મહેરબાન સાહેબ ચાલ પાણી કરતા હોય, ચા હુકો બીડી કુંકતા હોય અમર ગર્ખાં મારતા હોય તો અડધો કલાક આધો પાછો પણ થાય ! તે વખતે ઝાડા પેશાબ વાસ્તે ખારણું ખોલવાની આપણી માગણીનો અનાદર થાય, રતાન કરવું હોય અને હવાલદાર સાહેબ કહેશે કે નથી કરવું તો તે બેલાશક બંધ રહે. રસોઇ થતી હોય ત્યારે ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો, એવી નકામી તારીફ આપે. સાથે પાણી ભરીને આવતા હોઇએ ત્યારે રસ્તામાં ઉભા રાખી બગ્ગરમાંથી બીડીઓ લઇ આવે, અને તે રીતે દસ મીનીટ નાહક ભારે મારે. એવા અનેક પ્રસંગ દિવસમાં બન્યાજ કરે ! આપણા ઉપર આ પ્રમાણે નાની નાની સજ્જતાઓ અજમાવે તે વખતે આપણે ગરમ થઇએ તે કામ ન આવે, તે વખતે આપણે મન ઉપર કાશુ રાખવોજ નોંધએ. ઉપલા અધિકારીને કહી દાદ મેળવી શકાય પણ ત્યાંથી ન્યાય મળે કે ન પણ મળે, પણ ન્યાય મળતાં સુધી નાના નોકરોનો હુકમ માનવોજ પડે. વાંધો ઉઘાડીએ પણ વળે શું ? બહુ વાર ફરીયાદ કરનાર નકરારી કરે. આવે વખતે મન ઉપર સંયમ રાખતાં શીખવું પડે છે અને મનનો સંયમ એ આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં એક અગત્યનું પગથીયું છે. અમે છ જણ બ્રાહ્મણ અને પાટીદાર કામના હતા. એમાંના કાઇને ગમ ખાતાં આવડતું નહીં, સહન કરતાં શીખેલા નહીં, ચાર વચ્ચે માંભળવાં સારાં પણ સંભળાવવાં સારાં નહીં, એવું શિક્ષણ મળેલું નહીં. એ બધું જેલમાં મળ્યું. શરૂઆતમાં ભારે વસમું ઝાડ્યું પણ પછી ટેવ પડી. મન અનુકૂળ બન્યું. પ્રથમ કોષ ઉત્પન્ન થતો તે શમા તો પડ્યો. તે પછી સામે માણસ અમાની છે, નહીં તો આ પ્રમાણે કરે નહીં, એમ મારી પી ઉપર તિરસ્કાર છુટતો અને દયા પણ ઉત્પન્ન થતી. એમ કરતાં કરતાં મન બેદરકાર બન્યું અને પોતાના વિચારમાં મગ્ન થયું. આવો અનુભવ અમારામાંના બધાને થોડે નગર વધારે બંધ થયો. આવા પ્રસંગ અને ત્યારે અમે કાટડીમાં બેઠા બેઠા તેના ઉપર ચર્ચા કરતા અને તે ઉપરથી જે તાલીમ મળતી તે ગળે ઉતારતા. બીજા ઉપર મીઠાજ બોધએ ત્યારે તેને કેવું દુઃખ થાય એ અનુભવતા અને તે ઉપર વાદવિવાદ કરતા. પાર્શ્વિક ઉન્નતિ ઈન્છનારને વાસ્તે આ કાંઈ જેવી તેવી તાલીમ નથી. તે વાસ્તે જેલના અધિકારીઓનો ઉપકાર માનવો પડે છે. આ જગ્યાએ અમારે કહેવું નોંધએ કે જેમ કાંઈ કાંઈ પોલીસ અમારા ઉપર વિના કારણ સખ્ત હતા તેમ બીજા અમારા પ્રત્યે ભારે પ્રીતિ દર્શાવતા! અમારો જેલમાં આવવાનો હેતુ સમજવા મથતા. જમીન મહેસુલનો સરકાર સાથેનો બંધોડો થયો તે તેઓ જાણતા હતા. તેમાંના બધાને જમીન હતી. અમારો જેલમાં આવવાનો હેતુ તેમના પણ લાભમાં છે એમ કહેતા અને અમારા પ્રત્યે માનથી બેતા, અમને દિલાસો આપતા, જેલ કાટડી કાંઈ બકરાં મેદાં વાસ્તે નથી એમ કહેતા. છુટયા પછી અમારા માનમાં વરષોડો નિકળવાનો છે, એવી બગ્ગરમાંથી ખબરો લાવતા. જેલના ખાસની સજ્જતા અમારા વાસ્તે યોગી કરતા. અમે તારી જઇએ એવા માણસ નથી એવી તેમની ખાતરી થયેથી અમારી ઉપરની યોગી કમી કરતા. વખતે બીડી પીવાને આપતા. એમ અનેક પ્રસંગોએ અમારી ઉપર પ્રેમ દર્શાવતા. કેટલાક સાથે તો અમે મિત્રતા બાંધી.

આટલું લખ્યા પછી મારે ખેડાની જેલ સંબંધી થોડુંક લખતું જોઈએ. આ કાંઈ ખરેખરી જેલ નથી. જેલનું ખરું છે. તે ત્રીજી વર્ગની સખ-જેલ ખેડાની જેલની કહેવાય છે. માત્ર છ જ ઝોરડીઓ તેમાં છે. કાચી કેદવાળા કે થોડી મુદતતરી કેદવાળા આસામીઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. અધિકારીઓ જેલ ઉપર કે જેલના કેદીઓ તરફ થઈ પ્યાન આપતા નથી

અમે ત્યાં ગયા પછી કંઈક વિશેષ પ્યાન અપાતું. જેલરમાં આજું પાણી ન દેખાતું. અમારા રૂબરૂમાં એક હવાલદારની પામરીનો પોલીસ જેલરની ઝાટકણી કાઢતો હતો તે જોઈ અમને બારે અગ્નયમી લાગી. જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો કુકમ પણ પગાય કે ન પણ પગાય. બહાર લઈ જતી વખતે કેદીઓને હાથે કડી પહેરાવવાનો રીવાજ અહીં સર્વ માન્ય છે-તે એટલે સુધી કે કેદી લોક જ્યારે ટટી ગય ત્યારે આઠ માણસ સુધી એક ધોખડની લાકડીમાં તેમને સાંધે અને જેલના કાટ બહાર ખુલ્લામાં તેમને ટટીએ બેસાડે છે. તે વખતે પણ કડી ઊડે નહીં. સુસ્ત માણસોએ આ બાબત ઉપર વિચારપૂર્વક પ્યાન આપતું, એવી મારી વિનંતિ છે. જેલ થઈ મારે વજન મર્યાદાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો શું નિયમ છે ? આઠ કુટતી લંબાઈમાં આઠ માણસો સાથે સાથે લસાઈને જંગલ બેસે અને એક હાથે તો કડીમાં તે વખતે પણ હોયજ. માથા ઉપર ત્રણ માર પોલીસ બરેલી ખંડુકા લેઈને ઉભા હોયજ. ત્યારે કહો ટટી ઉતરે ખરી ? આવો જંગલી અને અમાનુષિ ધારી ખીજ જેલોમાં બાગેજ હશે. જેલમાં આવ્યા તે બધાએ માનવો શું પશુ જેવા ગણાય ? આ નિયમનું કયું વિશેષણ લાગુ પાડતું એ સમજતું નથી. કેદીઓ નારી જવાનો બચ હોય તો શું ખીજ વ્યવસ્થા ન થઈ શકે ? જેલની દીવાલની અંદર કમ્પાઉન્ડ મેડું છે ત્યાં પાંચખાનો પાંચવાનું અને બેંગી રાખી સાંક કરાવવાનું ખર્ચ શું સરકાર કરી શકતી નથી ? અમે આ વાત જે કોઈ અધિકારીઓ અમારી મુલાકાત લેતા તેમને કહેતા. કેદીઓને સાચવવાનું કામ પોલીસનું એટલે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ તેમની પાસે નિરૂપાય હતા. કોટડીમાં અમને પૂરી મુકે એ અમને કેદ લાગતી નહોતી; પણ સવાર થાય અને ટટી જવું પડે ત્યારેજ કેદ જેવું લાગતું. સત્તાવાળાઓનું આ બાબત ઉપર પ્યાન ખેંચવાની હું રંગ લઈ છું. ખીજ બાબત સ્નાન કરવાની છે. અમે તો નદીએ પાણી ભરવા જતા ત્યારે તેમાં કુપકું મારતા આવતા પણ પોલીસની ઇચ્છા હોયતોજ સ્નાન થાય. પોલીસને પૂછતાં તે કહે કે આઠ દિવસે એક વાર ન્હાવાની છુટી મળશે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે લર્મ સંબંધી લાગણીને માન આપવું જોઈએ પણ પોતે પોલીસને યોગ્ય કુકમ આપી શક્યા નહીં કે દરરોજ ન્હાવા દેવા. અમે તો અમારું કામ કરેજ જતા. નદીમાં પાણીનો ઘડો ભરતા તેમાં બેસીજ જતા અને આઠ દિવસે ન્હાવાના નિયમને કંઈ દેતા અગર સાથે જે પોલીસ આવે તેનું દિલ રાજ કરી, સમજાવી ન્હાઈ લેતા, ત્રીજી હળમતનું ટેકાણું પડતું નહીં. કોઈ કહે આઠ દિવસે એક વાર હળમત થશે ત્યારે કોઈ કહે કે પંદર દિવસે એકવાર થશે. કોઈ વળી કહે તમે ઉચ્ચ કામના છો એટલે આઠ દિવસે થશે. પણ બીજા બધાને પંદર દિવસે હળમત થાય, એવો રીવાજ છે. અમે આ બાબતનો કડો લેતા ત્યારે પરાણે આઠ નવ દિવસે ટેકાણું પડતું. સવારમાં ઉભા ત્યારે દાંતડુનો ઘેરો યંદોયસ્ત કરવામાં આવતો નહીં. અમે જંગલ જ.

પાછા આવતાં ગમે તે છોડવાનું કાળજી ભાગી ભાવી જેમ તેમ ચલાવતા. મારા એક મિત્રે દત્તમંજનની ભૂકીની ડખી મારે વારતે મોકલાવી; પણ દાતજીનો બદોબસ્ત કરીશું, એમ કહી તે પાછી મોકલાવી. પણ બદોબસ્ત કેણુ કરે ? કોટડીની અંદર એક ટપ રાખવામાં આવે છે તેમાં રેસાય પાણી કરવાનું હોય છે. આખા દિવસની ભેગી ચણેલી ગંદકી સાંજે બહાર નીકળે ત્યાં સુધી ખરાય વાસ આપ્યાજ કરે. ટપમાં પણ કેટલાંક કાણાં થયાં હોય છે તે દુરસ્ત કરવાનું કે નવા લાવવાનું કાંઈના ખ્યાનમાં આવતું નથી. સવારે સાત વાગે કે સાંજે પાંચ વાગે કોટડીનાં દ્વાર ઉઘડે ત્યારે ઝાડે ઝપટે જઈ આવવાનું હોય છે પણ શરીર બગડ્યું હોય કે બીજા કારણથી વચમાં શંકા થઈ આવે તો ટપમાં બેસવું પડે છે, આ ટપ બે પુટ ઉઘ્યું હોય છે. શરીરને કુવી રીતે ગોઠવી ટપમાં ટટી જવું, એ મારાથી સમજાયું નહીં તેમ તે વાત મેં કાંઈને પૂછી પણ નહીં. અમારામાંના કાંઈને તેવું કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયોજ નહોતો. રસોઇ કરવાની ઝોરડી બુદ્ધી હતી ત્યાં હમેશાં બે કલાક અમારે ગાળવા પડતા. તે ઝોરડીની દુર્દશા નોંધને મને અધિકારીઓની દેખરેખ ઉપર અજાણથી ઉપજતી. તેની જમીન તદ્દન ઉપડી ગયેલી અને તેમાં કચરા પુળતો સુમાર નહીં. આખા દિવસ કોટડીમાં બેઠે બેઠે દિવસ કેમ ગાળવો ? તેથી મેં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અગર માસિકો મળવાની માગણી કરી. પણ કાંઈ ટેકાણું પડ્યું નહીં. તેથી મેં ખેડાના મે. કલેક્ટર સાહેબને લેખિત અરજ કરી કે તેઓ સાહેબનાં પસંદ કરેલાં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અમને મળે. પછી તે અંગ્રેજી ભાષામાં હોય કે ગુજરાતીમાં હોય. આ અરજીનું પણ ટેકાણું પડ્યું નહીં. જેલનું અંગે લાઇબ્રેરી હોય તો તેમાંથી પુસ્તકો આપવાં, એવો હુકમ થયો છે, એમ મેં જેલરને મોટિથી સાંભળ્યું. પણ આ જેલમાં લાઇબ્રેરી કુવી ? વાંચનના અભાવે દિવસ ગાળવો એ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. આ ગણાવી તેટલી બાળના શિવાય બીજા કશું વાંધા પડતું મને ખેડાની જેલમાં જણાયું નહીં. બીજી વ્યવસ્થા સારી હતી. મોઢી સીધું ચાવતો તે ઠીક ઠીક લાવતો. ધરના જેવું તો ક્યાંથી હોય પણ બધે દુનિયામાં મોઢી હોય છે તેવો તે હતો. સીધું જણ દીઠ દોઢ શેર મળતું પણ તેતો પણ થઈ પડ્યું. અડધનું વપરાતું અને બીજા વધતું. તે અમે બીજા કદીઓને કે ભંગીને આપતા. બીને તો છાંટાયે મળતો નહીં, પણ તેતો જેલના નિયમમાંજ આપવાનું નહોતું. ઘઉંના રાટલો લુખો પેટમાં ખાઈ. અમારામાંના બે ત્રણ તેથી માંદા પડ્યા અને ઝાડો થયો. ડાકટરે દૂધ-ભાત-સાકર આપવાની ભલામણ કરી. તેલ મળતું પણ તે જણ દીઠ ૧૫ આની ભાર મળતું. દોઢશેર આટલાં પંદર આનીભાર તેલ પુરતું ન કહેવાય. વળી શાક વધારવામાં નોંધએ તે તેમાં થોજ. અમારી સાથે એક બ્રાહ્મણ સત્યામઘી હતા. તેને કાળીએ કાળીએ લી ખાવાની ટેવ પડેલી. તે ભાઇ લુણ ખાઈને કંટાળી ગયા પણ આખરે સીધા થઈ ગયા. હવેથી ધેર પોતાની અસલ ટેવમાં થોડો બજો સુધારો કરશે એવી આશા છે. જેલમાં સીધા સાથે શાક મળતું પણ હલકુ-કોળુ, કુંગળી, દુધી વગેરે મળતું. કાંઈ વાર ફરી પણ મળતી. હલકા ભારે શાકનો વાંધો શી રીતે લેઈ શકાય ? પણ તે અમારવા છરી કે ચાકુ અપાતું નહીં. ત્યારે શી રીતે તે કાપવું. આ બાબત મેં જાહેર કરેલી પણ જેલર કહે છે કે મોઢીએ કાપીને તૈયાર આપવું નોંધએ. પણ મોઢીએ તેમ કશું કે નહીં તે તેમણે જોયું ? પણ નહીં. મોઢી ઉઘાડી ના કહેતો કે હું કાપીને શાક લાવીશ નહીં. કાંઈ વાર પોલીસ

લોકો છરી આપે અને કાંઈ વાર લોખંડની પાટી કંઈ આગવળળી કમ્પાઉન્ડમાં પડી હોય તો તે લાવતા અને અમારે કામ નીભાવતા.

હવે આપણે જોલમાં શા માટે જવું પડે છે, એ વિષયમાં ઉતરીએ. ચોરી કરનારા,

લુટફટ કરનારા, ખુન કરનારા, મારામારી કરનારા, બિચાસલાન

કરનારા વગેરે અનેક પ્રકારના અપ્રમ લોકો જોલમાં આવે છે એટ-

જોલ
મીમાંસા.

લુંજ નહીં, પણ તે ઉપરાંત કોઈનું પણ શુરૂ નહીં ઇચ્છનારા અને

કાંઈપણ જોડું કાર્ય નહીં કરનારાને પણ કેટલીક વખત જોલમાં

જવાનું થાય છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ જોતાં માલમ પડે છે કે જે પુરૂષો વંદનીય હતા અને

જેમને પછીની પ્રગ્ન પૂરે છે તેવા બહુ માણસો જોલમાં ગયા છે. અગર બીજી રીતે

તેમણે મહાન દુઃખ વેઠ્યાં છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં માલમ પડે છે કે સત્યવાદી પુરૂષોને

પણ બહુ કંઈ વેઠવાં પડ્યાં છે. દુનિયાનો વ્યવહાર કે રાજ્યવ્યવસ્થા અનુકૂળ ન હોય,

અસહ્યથી ભરેલાં હોય અગર જીલની હોય ત્યારે સત્યને ચાહનાર માણસે તેની સામે થયા

વિના સિદ્ધિ થતી નથી. આપણુદી રાજશક્તિ એ એક સ્થૂલ શક્તિ છે, તે જડ છે.

ઇતિહાસ વાંચતાં માલમ પડે છે કે તે એમને એમ પોતાની મેળે સુધરતી નથી. પ્રજાનું

હૃદય જાણવાની અને પ્રજાને અનુકૂળ થવાની ઇચ્છા રાજાને એમને એમ થતી નથી.

તેની સામે ન થઈએ તો તે એમ ધારે કે જે તે કરે છે તે બરાબર છે. તે શરીર ખળ

ઉપર-પરુણ ઉપર જીરમે છે. તેનામાં માનામક શક્તિ ખલુ થોડી છે, તે યંત્રની માફક

ચાલ્યાજ ચલે છે. જ્યારે તે વગર વિચારે પોતાનું એકતરફી કાર્ય કર્યાં કરે છે, ન્યાય

અન્યાય જોતી નથી, સત્ય અસત્ય વિચારતી નથી, પ્રજાની ઇચ્છા તપાસતી નથી, બેદર-

કાર અને છે, પોતાના પરુણમાં ગુલાન રહે છે ત્યારે અંતરાતમાના આદેશને પ્રથમ

માન આપનારા પુરૂષોને તેની રાજશક્તિ સામા પડવું પડે છે અને ત્યારેજ રાજ્યના

કાન ઉધડે છે, પોતામાં આમી છે એવું જોવાને ત્યારે તે મથે છે ત્યારે સુધારો કરે છે.

મનુષ્યો કાંઈ યંત્ર નથી કે રાજ્યના વ્યાજની કે જેરવ્યાજની જે હુકમો થાય તે માથે

ચલાવે, મનુષ્યોમાં આત્મા રહેલો છે અને તે આત્મા ખરૂં થું અને જોડું થું તેવા બેદ

જાણે છે. રાજાને હુકમ બોલે હોય, આત્માના હુકમ સાથે અંધેસરો ન હોય ત્યારે

તેની વિરૂદ્ધ પડવાથી શરીરને રાજ્ય તરફથી દુઃખ દેવામાં આવશે એવી જાણ રાખીને

જે મનુષ્યો અન્યાયી હુકમને કે જીલ્લી કાયદાને શરણ થાય છે તેવા મનુષ્યોના પુરૂષા-

ર્થને કલંક લાગે છે અને મનુષ્ય મરીને પરુણોનાં તેને અવતાર લેવો પડે છે. આત્મામાં

જે કાંઈ વસ્તુ સ્થાયી હોય છે તો તે તેનો ટેક છે. જે મનુષ્યો ટેક છોડે, વચન છોડે,

ધર્મ છોડે, સત્ય પાલનનો ત્યાગ કરે અને રાજાના કાયદાની શિક્ષાના બચથી હાથ હા

કરે તો તેઓએ મનુષ્યદેહ એળે ગુમાવ્યો એમ કહેવાય. યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ વગેરે રાજાઓની

પેઠે રાજશાસન પદ્ધતિ પ્રગતે અનુકૂળ અને ન્યાયથી ચાલતી હોય ત્યારે તેના ધારા

પ્રમાણે ચાલવાને દરેક પ્રજાજનની ફરજ છે અને જતાં જે દુષ્ટ લોકો વિરૂદ્ધ પડે છે તેઓને

રાજદંડ દેવો જોઈએ. પણ તેથી ઉલટું જીલમ, અન્યાય કે અધર્મ ચાલતો હોય ત્યારે

તેની સામા પડવાનો પણ દરેક સત્યપ્રિય શહેરીનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે અંતઃકરણ અને

રાજ્યશાસન વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યારે સામે પડનાર માણસ પોતાનો ધર્મ જાળવે છે

એટલુંજ નહિ પણ સમાજ અને રાજ્યની પણ બારે સેવા કરે છે. સામે પડનારને જેલમાં જવું પડે અને મરણદંડ પણ ભોગવવો પડે. પણ તેમ કરીને તે મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ કરે છે. સોક્રેટીસ અને ઇસુખ્રીસ્ત, થોરા અને ટાલ્ટોય, પ્રહલાદ અને મીરાં અને એવા અનેક નરસનાએ રાજ્યની અને સમાજની જેર રીતો સામે પડી પોતાની જાતને યજ્ઞમાં હોમી હતી. આજે તેમનાં નામ કાયમ છે. તેમણે મનુષ્યજાતિનું જે કલ્યાણ કર્યું છે તેટલું તે વખતના રાજ્યોએ કર્યું નથી. એક માણસ જે બરાબર તપશ્ચર્યા કરે તો ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન ડાલે. એક સત્યાગ્રહી જે પોતાની જાતને હોમે તો રાજ્યતંત્ર ઠેકાણે આવી જાય. એક મોટું એજન્ટ ચાલતું હોય ત્યારે તેના ચંત્ર વચ્ચેવચ્ચે એક નાનો પથ્થર કે લોખંડનો ટુકડો નાખે તો તે એકાએક અંધ થઈ જાય. તેમ રાજ્યતંત્રનું સમજવું. રાજ્યે તુરંગો બાંધી છે. સત્યને ખાતર અને અંતઃકરણના અવાજને માન આપનાર તરીકે જે કાંઈ મનુષ્ય જેલમાં જઈને બેસે તો તે તપશ્ચર્યા કરે છે એમ સમજવું, અને તેની અસર રાજ ઉપર થયા વિના રહેજ નહીં. રાજ્યમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો સત્યાગ્રહીને વાસ્તે તો યોગ્ય સ્થાન તુરંગજ છે. રાજ્યને વફાદાર રહેવું, રાજના કાયદાને માન આપવું, પણ તે ક્યારે કે જ્યારે આપણને લાગે કે તેથી આપણા અંતરાત્માના આદેશને કાંઈ વાંધો આવવાનો નથી. રાજ્યમાં સુધારા કાંઈ કાયદાશાસ્ત્રીઓએ કર્યાં નથી કે કાયદા ધડનારાઓએ કર્યાં નથી. પણ સુધારકા, દેશાભિમાની પુરૂષોએ અને સત્યાગ્રહીઓએ કર્યાં છે. રાજ્યનું બળ એ પરબળ છે. તેને એક લાકડાના ગંજની ઉપમા આપી શકાય. સત્યનું બળ એ અગ્નિ સમાન છે. લાકડાંનો ગંજ અગ્નિ સામે ટકી શકશે નહીં. ખુની પણ જેલમાં આવે છે અને સત્યાગ્રહી પણ ત્યાંજ આવે છે. ખુની કરેલાં ક્રમ વાસ્તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને બારે દુઃખી થાય છે. પોતે શરમાય છે અને કોઈને મોંઢું બતાવતો નથી. સત્યાગ્રહીનું શેર શેર લોહી ચઢે છે. ખુની છુટેથી ફરી તેવું કામ કરતાં ખમચાય છે. ખરો સત્યાગ્રહી ફરી તેવુંજ કામ કરવામાં અભિમાન ધરાવે છે. દેશને ખાતર, સત્યને ખાતર, ન્યાયને ખાતર, ટેકને ખાતર અને પોતાના વચનને ખાતર પોતાની જાતને યજ્ઞમાં હોમી દેવી, એ દરેક ખરા પ્રેમી પુરૂષનું કર્તવ્ય છે.

છેવટે એક નાનું કાવ્ય ટાંકી આ લેખ પૂરો કરીશ.

દીવાલ પથ્થરની બલે, નહીં કેદખાનું થઈ શકે !,

સળિયા બલે લોહા તણા, પિંજર કદી નહીં લાગશે !

મન જાં હશે નિર્દોષ મ્હારું, શાન્ત ચિત્તે ધારશે—

એ પિંજરું એ કેદખાનું, તીથ જેવું માનશે.

જો પ્રેમ અંતરમાં હશે, સ્વાતંત્ર્યમાં દીલ ઝૂકશે;

રે અંતરીક્ષે દેવ જેવું, હૃદય છડું થઈ જશે. (ડૉ. હરિપ્રસાદ કૃત)

મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.

અમદાવાદના મીલ મજૂરોનો સત્યાગ્રહ.

ઈતિહાસ અને અવલોકન.

ખુદા ઇજત બહુત દેવે મહેરબાન ગાંધીજી,
દુવાએ દેરહે હૈં હિન્દુ મુસલમાન ગાંધીજી.

ગરીબોકે લિયે ઉન્હોને એ સદમા ઉઠાયા,
ગોયા હમેંબી ખવાય ગફલતસેં જગાયા.

હમતો સમજે હૈં કિ તનહાઈકા સાથી પાયા,
કતહ દે કુદરતે ગેબસે તુહમકો ખુદાયા.

મહેરબાન ગાંધી ઔર બહેન અનસુયા હમારી,
તાકયામત નામ ઉનકે રહે દુનિયામેં જારી.

(એક મીલમજૂર.)

પરમ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવાર સાંજ બ્રહ્મચારીઓ ને પ્રાર્થના કરે છે તે પ્રાર્થનામાં તેમના જીવન અને ધ્યેયને પ્રગટ કરતા મંત્રો અને લખ્ખનો મુખ્ય છે. આ મંત્રો અને લખ્ખોનાં રહસ્ય બ્રહ્મચારીઓના આત્મામાં રેડાય અને કાળે કરીને તેમનાં કર્મ માત્રમાં તે પ્રગટ થતું રહે એવો ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ છે. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિમાં તે આશ્રમમાં નિત્ય રહાતું “કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણિનામાર્તિનાશનમ્” અને આશ્રમનું માનીતું “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ ને પીડ પરાધ જાણે રે” એજ આજ કાલ જોઈ રહ્યા છીએ.

આ બંને વચ્ચેના જેટલાં સાદાં છે તેટલાંજ ગંભીર છે. એમાં મમત્વ કે અભિમાનનો અંશ નથી રહેલો, કેવળ પ્રવૃત્તિ માત્ર એક છપ્ત પ્રવાહમાંજ વહે એવી તીવ્ર વાંછના રહેલી છે. માટેજ ખરા સત્યાગ્રહીએ એને પોતાનાં આચાર સૂત્રો બનાવેલાં છે. મમત્વ કે અભિમાનથી તે સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર શોધવા નથી જતો, સત્યાગ્રહના વિષયો આપોઆપ જ એને મળી રહે છે. સત્યાગ્રહીને તે હાથ ધર્યાં વિના ચાલતું નથી. ચંપારણને મહાત્મા ગાંધીજી શોધતા નહીં ગયેલા, ચંપારણજી મહાત્માજીને જોઈ લઈ ગયેલું; ખેડાના ખેડૂતોની લડત પણ એઓ જોરવા નહોતા ગયા, એ એમને સોંપવામાં આવી હતી. હા, એટલું ખરું કે મહાત્માજીએ અમુક વસ્તુ હાથમાં લઈને તેનો સંતોષકારક અન્ત લાવ્યા વિના તેને છોડી નથીજ.

અમદાવાદના મીલમજૂરની લડતમાં પણ મહાત્માજીને પરેશાએ પડતું પડેલું. તા. ૨ જ ફેબ્રુઆરીએ મહાત્માજીને ખેડાની સ્થિતિ સંબંધે મુખ્યાર્થમાં જવું પડેલું; ભારે ત્યાગે તેમને શેઠ અંબાલાલ સારાલાહરી મેળાપ થયેલો. અંબાલાલભાઈએ કેટલાક કામગીરી બતાવી મહાત્માજીને કહેલું કે અમદાવાદમાં સાળખાતાના મજૂરો બોનસના સંબંધમાં અસંતોષ.

થવાથી હડતાલ પાડે એવી ધાર્તી છે અને હડતાલ પડશે તો પરિણામ બહુ ભયંકર આવશે. માટે મહાત્માજીને વચ્ચે પડવાની જરૂર છે. અંબાલાલભાઈએ ખતાવેલો ભય મહાત્માજીને ગંભીર લાગેલો અને જો સ્થિતિ તેવીજ હોય તો આખા અમદાવાદ કંદેરની શાન્તિને ધોકા પહોંચાડે, એવા સંજોગે અને પ્રયત્ને અટકાવવાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચય કરેલો.

૫૨/૧૧૪૪૭૩૬

અમદાવાદ જઈને એમણે મજુરોનો અને મીલના એજન્ટોનો પક્ષ તપાસવા માંડ્યો. તેમણે જોયું કે ગયા વર્ષના ઓગસ્ટ માસથી સાળખાતાવાળા મજુરોને મનમાન્યા પ્લેગ મોનસ મળ્યા કરતાં આવડ્યાં છે. તેમણે જોયું કે આ પ્લેગમોનસથી લોભાઈ ધણા સાળખાતાવાળા મજુરો, જેઓ પ્લેગને લીધે અમદાવાદ છોડી ચાલ્યા જતા તેઓ જીવને જોખમ પહોંચાડે તેમણે મીલોને વળગી રહ્યા હતા; તેમણે જોયું કે આ પ્લેગમોનસ ફેટલાક દાખલાઓમાં મજુરોની રાજીના સીતેરથી એંશી ટકા જેટલું આપવામાં આવતું હતું અને પ્લેગ બંધ થયા પછી પણ અનાજ, કપડાં અને હરોળની વાપરવાની વસ્તુઓના ભાવ પ્રથમતા કરતાં બમણા તમણા થઈ જવાથી એ મોનસ ચાલુ રહ્યું હતું. આ મોનસ એકાએક બંધ કરવાના મીલમાલિકાના વિચારથી સાળખાતાવાળા મજુરોમાં ખળભળાટ પેદા થયો. તેઓ હમેશાં શ્રીમતી અનસુયા બહેનને મળવા અને પોતાની સ્થિતિ તેમની આગળ પ્રગટ કરવા લાગ્યા હતા.

૭૨૭૩૪૦૫

પ્લેગ-મોનસને બદલે મોંઘવારીના વધારા ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા મળવો જાતે, એવી તેઓ માગણી કરતા હતા. મહાત્માજી અમદાવાદમાં આવી, મુખ્ય મુખ્ય મીલ માલિકોની સાથે મસલત ચલાવવા લાગ્યા. તેઓ પણ સંતોષકારક નિવેડો આપવાની ઇતેજારી ખતાવવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી મહાત્માજીએ આ બાબતમાં પ્રત્યક્ષ રીતે પડવાનો નિશ્ચય કર્યો ન હતો પણ સ્થિતિ દિન-પ્રતિદિન ગંભીર સ્વરૂપ પકડતી હતી, સંજોગ વાત સરકારને પણ કાને પહોંચી હતી અને તા. ૧૧ મીએ અમદાવાદના દિલસોજ કલેક્ટર સાહેબે મહાત્માજીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

“મોનસના પ્રજ્ઞ સંબંધે મીલમાલિકા અને મીલમજુરો વચ્ચે બહુ ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની વડી છે અને મીલમાલિકા મીલો બંધ કરી દેવાની ધમકી આપે છે. આથી બહુ તકલીફ અને દુઃખ થવાનો સંભવ છે. તેથી ખરી વસ્તુ સ્થિતિ સમજવાને હું અતિશય ઇતેજાર છું. મને ખબર મળી છે કે મીલમજુરો જે કાંઈની સલાહ સાંભળે તો માત્ર તે આપનીજ સાંભળે એમ છે, અને વળી તેમના તરફ ઘણે અંશે આપને દિલસોજ છે તથા તેમનો પક્ષ આપજ મને જરાખર સમજાવી શકે એમ છે. કાલે મને એકાદ કલાક આપવાની અનુકૂળતા કરી શકે તો હું આપનો બહુ આભારી થઈશ.”

મહાત્માજી કલેક્ટરને મળ્યા, મજુરોને મળ્યા, મીલમાલિકાને પણ મળ્યા અને મસલત ચલાવી આખરે બંને પક્ષે પંચમારફતે નિવેડો લાવવાનું નક્કી કર્યું અને પંચમાં મીલમાલિકા તરફથી શેઠ અંબાલાલભાઈ, શેઠ જગાભાઈ દલાપતભાઈ અને શેઠ ચંદુલાલ, મજુરો તરફથી મહાત્મા ગાંધીજી ભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રીકરલાલ જોશી તથા સરપંચ તરીકે કલેક્ટર સાહેબ નીમાયા.

આ પછી તુરત મહાત્માજીને ખેડમાં જવાનું થયું. ત્યાંના મામલો પણ મંબીર હતો. સરકાર એક વાત કહેતી હતી, ખેડુતો બીજી વાત કહેતા હતા. ખેડુતોની વાત સાચી છે એમ સાબીત કરવા માટે મહાત્માજીએ તપાસનો પણ આરંભ કીધો અને ત્યાંના કામમાં તેઓ લગભગ પંચેવાયા હતા એટલામાં તો શ્રીમતી અનસુયા બહેને ખખર આપ્યા કે અમદાવાદમાં સ્થિતિ મંબીર છે અને માલિકો એક સામટી 'લોક-આઉટ' બહેર કરવાની તૈયારી ઉપર છે. મહાત્માજી આવી ખખર સાંભળી અમદાવાદ પહોંચ્યા. તેમને ખખર મળી કે કેટલીક મીલોમાં કંઈક ગેરસમજુત ચવાથી મજુરોએ હડતાલ પાડી છે. મહાત્માજીએ જોયું કે પંચ નીમાયા પછી મજુરોએ લીધેલું આ પગલું ગેર-બાજબી છે, તુરત તેમણે મીલમાલિકોને તે બાબત પોતાની દિલગીરી બતાવી, અને મજુરો જલ સુધારી લેવાને તૈયાર છે, એમ તેઓને બહેર કર્યું. આ પ્રસંગે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે મીલમાલિકોની આ વેળા કંઈ કસુર થઇ નહતી એમ નહીં પણ મહાત્માજીએ પોતાના પક્ષનીજ કસુરને મહત્વ આપ્યું અને તે સુધારી લેવાની તત્પરતા બતાવી પણ મીલમાલિકોને એ વાત ગળે ના ઉતરી. એમણે તો પંચ નીમાયા પછી મજુરોએ હડતાલ પાડી એટલે તત્કાળ પંચ તુટ્યું એવો આમલ ધર્યો અને પંચથી પોતે બંધાયેલા નથી એમ કહી, માત્ર વીસ ટકા વધારો લઇને મજુરો કામ કરવા રાજ ન હોય તે! તેઓને કહાડી મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સ્થિતિ અટકાવવાને મહાત્માજીએ અચાગ પ્રયત્નો કર્યા. પણ મીલમાલિકોએ તો મજુરોએ કીધેલી જૂલને વળગી રહી એકના બે થવાની સાફ ના પાડી.

આ પછી મહાત્માજી મજુરોને ખૂબ મળવા લાગ્યા. બહેન અનસુયા, અને ભાઇ શંકરલાલ એકર મીલમજુરોની સ્થિતિ તથા પગાર સંબંધી માહિતિ ધરાવનારા બીજા ગૃહસ્થોની સાથે મસલત ચલાવી. અહીંના મજુરોને શું મળે છે, મુંબાઇના મજુરોને શું મળે છે, મજુરોની કેટલી માગણી છે, મીલમાલિકોની સ્થિતિ શી છે, લડાઇ પહેલાં તેઓને શું નફો મળતો હતો, લડાઇ પછી શું મળે છે, કાપડ તૈયાર કરવાના ખર્ચમાં લડાઇને લીધે થએલો વધારો ખ્યાનમાં લેતાં તેઓને મજુરોની વધારાની માગણી પોષાઇ શકે છે કે કેમ, વગેરે વગેરે પ્રશ્નોનો અતિશય સદ્ગમ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો અને જેટલે અંશે નિર્ણય પોતાથી લાવી શકાય તેટલે અંશે એવો નિર્ણય લાવ્યા અને નિશ્ચય કીધો કે મજુરોએ પાત્રીશ ટકાથી વિશેષ વધારો માગવો જોઇએ નહીં અને મજુરોને પણ મર્યાદામાં રાખવાના હેતુથી તેવી સલાહ આપી દેવી જોઇએ. મજુરોને આ સલાહ આપ્યા પહેલાં ન્યાયની ખાતર મીલમાલિકોને ખખર આપવી જોઇએ અને તેમને એ બાબતમાં શું કહેવાનું છે, એ સાંભળી લેવું જોઇએ એમ રોચ્ય ધારી એમને એ બાબત ખખર આપવામાં આવી અને તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની અને તેમની મદદની વિનંતિ કરવામાં આવી. મદદ તો તેઓ આપી શકતાજ ન હતા એટલે તેઓએ સરકાર અને મુંબાઇના મીલમાલિકો બન્ને થોડા વધારો આપે છે એવી અપ્રસ્તુત સૂચના કરીને પોતે વર્તમાન સંજોગોમાં શું આપવું જોઇએ, એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. આથી મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમના સહાયકોને મજુરોને પાત્રીશ ટકા વધારો માગવાની સલાહ આપ્યા શિવાય બીજે માર્ગ રહ્યો નહીં. જે મજુરો અત્યાર સુધી ચોંંધવારી વધારો તરીકે પચાસ ટકાને વળગી

રજા હતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંચીસ ટકા માગીનેજ સન્તોષ પકડવાની ભલામણ કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઈક આનાકાની પછી સ્વીકારી. ખંતે પક્ષમાં આગ્રહનું તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂક્યુંજ હતું. તાણાવાળાઓએ જ્યારેથી પોતાનું મહાજન બાંધ્યું ત્યારથીજ મલ્લુરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નાંખાયાં હતાં. મલ્લુરોના ઐક્યની સામે યવાને મીલમાલિકાએ પણ એક ચક્ર (ચુંપુ) રચ્યું આ બે પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસી થઈ છતાં કાંઈ પણ કડવાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું ગુજરાત અને કેટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો. આપણે આ લડતની સુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ:—

જે દિવસે મીલમલ્લુરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી આજ તેમને સોંપી તે દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મલ્લુરોના ઉભરાતા ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી “મસ્તી”ની ખાસીઅતો ઉપર અંકુશ મુકી, આ લડતને ‘ધાર્મિક’ સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મલ્લુરોના આન્તર અને બાહ્ય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાય: નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ન જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહીં. તેથી અનેક માગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ માર્ગો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) મલ્લુરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કમ્પર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મલ્લુરોને કાંઈ સલાહ સચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જાંછએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મલ્લુરોની એક નિશ્ચિત રચણે જાહેર સભા ભરીને લડતનાં સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને યોગ્ય આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે ફટીબૂત થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને જીવિની ઉન્નતિ થઈ તે ઉજ્જવિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળઅવ્યને વારમામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુયોગ્ય પત્રિકાઓ કઢાડવી. આ નિશ્ચય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ રહવાર સાંજે જાણ શંકરલાલ ખેંડર, અનમૂલ્યા બહેન અને બાઇ જગનલાલ ગાંધી, મીલમલ્લુરોને મુકામે જતાં, અને તેટલા લક્ષ્યાંકોમાં મલ્લુરો અને તેમના કુટુંબનાં માણસોનાં નામ-કામ લઈ, કુટુંબના આવક ખર્ચ સંબંધી વ્યાકાંસ મેળવી, ભવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતિનો પાયો રચતા; તેમનામાં લડતથી કંટાળેલાઓ અથવા જીખમરાતો ભય રાખનારાઓને સમજાવ્યું અને હીમત આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરતાં અને રાજ મેળવવા ઇચ્છનારાઓને રાજનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ સ્વભાવે સાંજની યુવાકીર્તનું મહત્ત્વ કાંઈ જોડું તેડું નહતું. આખી મીલમલ્લુરોની આલસની ‘નાક’ આ યુવાકીર્તિથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એ

મુલાકાતને લીધેજ લડતની 'અણીની દશાએ' શું પગલું ભેવું તે મહાત્માજીને સમજું હતું. મજુરોની સ્થિતિ સંબંધી જે વિધવિધ અને ઝીણી ઝીણી બાબતોની માહિતી મળી તે વિષે લખવાની જરૂર નથી.

(૨) સાંજ સ્થૂંઘાર મજુરોના મુકામ ઉપર મુલાકાત ઉપરાંત મજુરોને દિવસનો આકાતો વખત બહેન અનસૂયાને ત્યાં આવીને સલાહ લેવાની છટ હતી. મજુરો સંખ્યા-બંધ અનસૂયા બહેનને ત્યાં આવતાં-વખતનો પણ મેળ નહતો, લડતના આખરના દિવસોમાં તો રાત્રે એક અને બે વાગ્યા સુધી મજુરો અનસૂયા બહેનનાં આરણ્યાં ઉઘડાવતા અને જરા પણ કચવાયા વિના તેમને સલાહ આપવામાં આવતી.

(૩) અને (૪). મજુરોના સમુદાયને સામાન્ય સલાહ આપવાને માટે 'સભા' એ અને સુમેધ પત્રિકાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. શાહપુર દરવાજાની બહાર સાબરમતીને કાંઠે આવેલા એક આવળતા ઝાડ તળે દરરોજ સાંજે સહુ મજુરો, કેટલાક બળે, ત્રણ ત્રણ ચપ્પર માંડલ દરથી ચાલીને એકઠા થતા અને મહાત્માજી, બહેન અનસૂયા, શંકરલાલ ખેડર તથા મહાનુભૂતિ દર્શાવનાર 'મીર્જા' ભાઈ બહેનો તેમને મળતાં.

આ આવળતા ઝાડ તળે જે અદ્ભુત ઐતિહાસિક દ્રશ્યો પ્રગટ થયાં છે તેનો ખ્યાલ તે વેળા હાજર રહી નજરે નેતાર અને સમજનાર શિવાય બીજાને લાગેજ આવી શકે. મહાત્માજીએ ખતતાં સુધી 'મુંગા' કાર્યને પ્રાધાન્ય આપવાનો મહામંત્ર લીધેલો છે, તેમનાથી બતી શક્યું ત્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં ખોટા ખરા હેરાસો આવતા અટકાવવાની તેમણે કાળજી રાખી છે. આજ કારણથી ચંપારણ્યમાં 'તપા' ની મુખ્ય મુખ્ય હકીકત શિવાય ત્યાંના આંતર જીવતાં પરિવર્તન કરવા માટે મહાત્માજીએ શા શા ઉપાયો લીધા છે અને કેટલું પરિવર્તન થયું છે તેની, વર્તમાનપત્રો માત્રથી જ ઇતિહાસ જાણનાર જગતને તો ખબર પડીજ નથી. ખેડ જીજ્ઞાની લડત જે કારણોસર વર્તમાનપત્રોથી બહાર રાખી ન શકાઈ તેનું અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. મીલ-મજુરોની લડત દરમિયાન તો મહાત્માજીનાં જે ભાષણો થતાં તેની માહિતી વર્તમાનપત્રોને ખસુસ કરીને પ્રી પાડવામાં આવી નહતી. આ કારણથી એ ભાષણોમાંના કેટલાક સુરભરણીય ઉદ્ગારો અને મજુરોને વહેંચવામાં આવેલી સુમેધપત્રિકાઓ ઉપર થતા વિવેચનનો કાંઈક ભાગ અહીં આપવો જરૂરનો લાગે છે.*

પહેલા દિવસમાં તો મજુરોના મન ઉપર તેમની પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ દર્શાવવાનાંજ વ્યાખ્યાનો થતાં. મજુરોની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી:—

“૧ જુલાઈના પગારપર પાંત્રીસ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી કામે ન ચડવું.”

૨ ‘લોકઆઉટ’ આવે છે તે દરમિયાન કાંઈ પણ પ્રકારનું તોફાન નહીં કરવું, મારામારી નહીં કરવી, હુંટકાટ નહીં કરવી, માલિકોની મીલકતને નુકસાન નહીં કરવું, ગાળાગાળી નહીં સંભળાવવી અને શાન્તિથી રહેવું.”

આ પ્રતિજ્ઞા પરમેશ્વરને સાક્ષી રાખીને સૌને લેવાનું કહેવામાં આવતું અને આખી

* અહીં કહી દેવું જરૂરનું છે કે આ પત્રિકાઓ બહેન અનસૂયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થતી હતી પણ તે મહાત્માજીજ લખતા હતા.

સભામાં એક પણ માણસ એવો નહતો કે જે સભાના એક અવાજમાં પોતાનો અવાજ નહીં ભેળવતો હોય. કામપર ન ચડવાની પ્રતિજ્ઞાથી સંલવનારા દુઃખ સંઘર્ષી ઇસારો કરી મહાત્માજી બોલ્યા હતા: “આજે લોકઆઠતો પાંચમો દિવસ છે. તમારામાંના કોઈ ધારતા હશે કે આઠ દિવસ પંદર દિવસ આ દુઃખ સહન કરી લઈશું, એટલે બહુ ઠીક થઈ જશે. હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે લહે આશા રાખીએ કે થોડા દિવસમાં આ કામ પૂરું થઈ જશે, પણ તેમ આશા રાખતા છતાં એવો મક્કમ વિચાર રાખશો કે મરવું ત્યાં સુધી, આપણી આશા પાર ન પડે ત્યાં સુધી કામ પર જોડાઈ નહીં. મજુરો પાસે પૈસા નથી, પણ પૈસાના કરતાં વધારે સાફ ધન, એના હાથ, એની હિંમત અને ખુદાનો ડર છે. કોઈ વખત એવો આવશે કે તમે જુએ મરો, તો ભરોસો રાખજો કે તમને ખવડાવીને અમે ખાઈશું, તમને જુખ્યા મરી જવા નહીં દઈશું.”

કેટલાક મજુરોએ પાંચીસ ટકા તો બહુ ઓછા છે એમ સભામાં જાહેર કરેલું, તેમને ઉદ્દેશીને મહાત્માજી બોલ્યા હતા: “કેટલાક ભાઈઓ કહે છે કે આપણે પાંચીસ ટકાથી વધારે માગી શકીએ છીએ, હું તો કહું છું કે તમે સો ટકા પણ માગી શકો છો પણ તમે તેટલું માગવા જાત તો ને અન્યાયજ કહેવાય. હાલના સંજોગોમાં તમે જેટલું માગ્યું છે તેથીજ તમે સન્તોષ માનો. તમે આવી વધુ ઇચ્છશો તો મને દર્દ થશે. કોઈ પણ માણસની પાસે આપણે ગેરબાજબી માગણી નથી કરી શકતા અને પાંચીસ ટકાની માગણીજ વ્યાજબી છે એમ મને લાગ્યું છે.”

બીજે દિવસે આજ સંઘર્ષમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા: “તમને સારી સલાહ અને દિમ્મત આપનાર થોડા મળશે, નાદિમ્મત કરનારા ઘણા મળશે અને તેમાં તમારા મિત્રો પણ આવી ગય. ખુદાનું નામ લઈને જેટલું મળે તેટલું લઈ લેવું એવું કહેનારા ઘણા મળશે. આમાં મીઠાસ બહુ છે પણ ખરી રીતે તે બહુ કડવી સલાહ છે. આપણે ખુદા સિવાય બીજા કોઈની પાસે લાગ્યારી ભાગવવાની નથી. કારણ હાથ અને પગ આપણી સૌની પાસે છે, એ વાપર્યું તોજ આપણે આપણું પોતાનું રાજ્ય ભોમવી શકવાના છીએ. આપણા માલિકાની સાથે સારી રીતે રહી શકીએ તે ખાતર પણ આપણે હદ રહેવાની જરૂર છે. જે સંજોગોમાં આપણે મુકાયતા છીએ તે સંજોગોમાં આપણે માલિકાને કહેવું વંત્રએ કે તમારું આટલું દયાણુ અમે ખમી શકવાના નથી. મારી સલાહ લો અથવા બીજાની લો તો પણ તમે આ આગતમાં મારી મદદ વિના કે બીજા કોઈની મદદ વિનાજ જીતી શકશો. હું અને બીજા એક સાથે જીત્યા આવીશું તો પણ તમને જીત નથી મળવાની. તમારી જીતનો આધાર તમારી પરજ રહેશે, તમારી હિંમત દારીપર રહેશે, તમારા ખુદા ઉપરના ભરોસા ઉપર રહેશે, તમારી દિમ્મત ઉપર રહેશે. અમે તો માત્ર તમારા ટેકા રૂપ છીએ. ઉભા તમારજ રહેવું પડશે. વગર ભાષણે, વગર બોલે જે કસમ ખાધા છે તેને તમે વળગી રહેશો અને જીત તમારીજ છે.”

જોકા દિવસની પવિત્રતા તેઓને સત્ય, દિમ્મત, ન્યાયશુદ્ધિ, વફાદારી, સહનશીલતા અને પ્રથરશક્તિ આટલા ઝુલ્લા પ્રતિજ્ઞા પાલનને અર્થે કેળવવાની જરૂર છે એમ ખતાવ્યું છે. તે પવિત્રતાનું વિવેચન કરતાં એઓ બોલ્યા હતા: “આપણે પહેલાંથી હારીને ખેસી

મથા હોત તો મારે તમારી પાસે આવવાપણું નહતું. જ્ઞેન અનસૂયાને તમારે ત્યાં આવવાપણું નહતું. પણ તમે લડત માંડવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ વાત આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ છે. વખત જતાં દુનિયા બહુશે કે અમદાવાદના મજુરોએ તો ખુદાને દરમિયાન રાખીને એવા કસમ લીધા છે કે અચૂક વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી અમે નોકરી પર ન ચડીએ. તમારા બાળકો લવિષ્યમાં આ ઝાડ નોંધને કહેશે કે આની નીચ અમારાં મા-આપોએ ખુદાને દરમિયાન રાખીને આકરા કસમ લીધા હતા. તમે જો એ કસમ ન પાળો તો તમારાં બાળકો તમારે માટે શું ધારશે? તમારા ઉપર તમારાં બંધ્યાંની આશા રહેલી છે. હું તમને સાવચેતી આપું છું કે ખચરદાર, કોષ્ટ પણ મજુરે કોષ્ટ પણ માણસ સમજાવીને એ કસમ છોડવાનું કહે તો પણ એ કસમ ન છોડવા. મક્કમપણે તમે કસમને વળગી રહેશો, તમને ભુખ્યે મરી જવું પડશે તો પણ તમે કહેજો કે ખુદાને દરમિયાન રાખીને અમે કસમ લીધા છે, તે ગાંધીની ખાતર નથી લીધા પણ ખુદાની ખાતર લીધા છે. તમે “યકીન” રાખીને કસમ પાળજો, લડત લડજો; હિંદુસ્તાન એ નેશ કે મજુરો જમીનદોસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતા પણ કસમ મુક્યા નહીં. તમે પત્રિકાઓ ગોખી રાખજો, અને સમજપૂર્વક પાળજો. એમને એમ ગોખી રાખ્યામાં કંઈ માલ નથી. કુરાને શરીફ અને ગીતા ધણુને પોપટીઆ રીતે મ્હોંએ હોય છે પણ એમ કરવું બસ નથી. મ્હોંએ કરીને એ પ્રમાણે વર્તેશો તો ખાત્રી રાખજો કે પાંત્રીસ ટકાના પોંજી પાંત્રીસ ટકા કરનાર કોષ્ટ નથી.”

સાતમા દિવસની પત્રિકામાં મજુરોએ પોતાની નવરાશનો વખત સ્ત્રી રીતે ગણવો, તેની ઉપર કેટલાક સામાન્ય પણ સચોટ ઉદ્ગારો છે. લડત વધુ લંબાશે અને કેટલાકને બુખમરો પેડવાનો પણ કદાચ વખત આવશે તો તે વખતે તેમની પાસે તેમણે કહી ન ડરેલી એવી મજુરી પણ કરાવવી પડશે. તે કરવાને માટે તેઓમાં કોષ્ટ પણ પ્રકારના ધંધા માટે માન પેદા થવું જોઈએ એ વિચારથી એ ઉદ્ગારો નીકળેલા છે; “જે ધંધાની માણસના જીવનની સાર જરૂર છે તે ધંધામાં નીચ—ઉચ્ચપણુનો તફાવત હોયજ નહીં, તેમજ આપણે જાણુતા હોઈએ તે શિવાય બીજાં ધંધો કરવામાં શરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વણવાં અને પથ્થર ફોડવા અથવા લાકડાં બેઠેરવાં કે ફોડવાં કે મિતરમાં મજુરી કરવાં એ ધંધા જરૂરના અને માન આપવા લાયક ધંધા છે.” પત્રિકામાંના આજ ઉદ્ગારોપર વિવેચન કરતાં એક એટલોજ સચોટ ઉદ્ગાર કહાડેલો એ અહીં નોંધવા જોગ છે:—“પથ્થર ફોડવામાં જે ગરમી અને જે તાકાત આવે છે તે કલમ પકડવામાં નથી આવતી.”

મજુરોને સામાન્ય વર્તન બાબતની આટલી સચતાઓ આપ્યા પછી તેઓની તેઓના સલાહકારોમાં શ્રદ્ધા અચળ રહે તે માટે આઠમા દિવસની પત્રિકા ધડવામાં આવી છે. આ પત્રિકામાં અચૂક સલાહકારો મજુરો માટે શું શું કરવાને બંધાયેલા છે તે બાબત વચ્ચે છે. એ “પ્રતિસાલેખ” મજુરોને અર્પણ કર્યા પહેલાં અદાભાજી બોલ્યા હતા:—“અત્યાર સુધી અમે મજુરોની પ્રતિજ્ઞા અને મજુરોએ શું શું કર્યું તે ઉપર વિવેચન કર્યું. અમારી શી પ્રતિજ્ઞા છે અને અમે શું કરવાના છીએ તે અમારે તમને લખી

આપવાનું રહે છે. અમારી પાસે તમારે શી આજ્ઞા રાખવાની છે, ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને શી શી વાત કરીએ છીએ તે અમે તમને કહીશું. જ્યારે જ્યારે અમને જુલો કરતા તમે જોશો અથવા પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં કચ્છ રાખતા જોશો ત્યારે તમે અમારાં વચનો અમારી સમક્ષ મુકી શકશો અમને ઠપકો આપી શકશો.” આ પત્રિકામાં આપણું ખાસ લક્ષ્ય એવંતા ઉદ્દેશો આ છે:—“અમે માલિકાનું છુંદ્ર કરી કે ઇચ્છી ન શકીએ અને અમારાં દરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો વિચાર રહેજ છે. માલિકાનું હિત જાળવીને અમે મજુરોનું હિત સાધીએ.” આ લડત માલિકાને કનડગત કરવાની નથી પણ પોતાનું હિત સાધતાં તેમનું પણ હિત સાધવાની છે એમ આ પ્રમાણે જે જે પ્રસંગો મળ્યા છે તે તે પ્રસંગોએ ઉક્ત વિચારો મજુરોના મનમાં ડસાવવાની મહત્ત્વાજ્ઞાએ તક લીધી છે. આ “પ્રતિજ્ઞાલેખ” માં રહેલી પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા અક્ષરશઃ પળાઇ હતી એ આપણે આગળ જોણું અને ત્યારે આપણને જણાશે કે તેમાંની નીચેની પ્રતિજ્ઞા તો ઇતિહાસમાં કદી જુલાવાની નથી. ‘આ લડતમાં જેઓ ભૂખે મરવાની સ્થિતિમાં આવી જશે તે જેઓને કંઈ કામ નહીં મળી શકે તેવાઓને ઝોદાડવા પછી અમે ઝોદીશું’ અને તેઓને ખવરાવીને અમે ખાઈશું’ આ પછી પત્રિકાઓનું સ્વરૂપ બદલાય છે. અત્યાર સુધી એમ લાગતું હતું કે મીલમાલિકો થોડા દિવસ મજુરોની કસોટી કહાડીને તેમને માગ્યા ભાવે નોકરી ઉપર લઇ લેશે. એટલે મજુરો બીજી મજુરી માગવા આવતા હતા તેઓને પણ ખામોશ પકડવાની સૂચના કરવામાં આવતી હતી અને સમજવવામાં આવતું હતું કે “આવી રીતની અધીરાઇથી એમ મનાશે કે મજુરો મીલમાલિકોની નોકરી કદી પણ સ્વીકારવા માગતા નથી, અને તેથી માલિકોને તેમણે દેષ કર્યો કહેવાશે.” મજુરો પણ બીજારા ખામોશ પકડીને મેદા હતા અને શાન્તિ રાખવાની સૂચના શબ્દે શબ્દે પાળતા હતા. એવે સમયે એનું જણાવા લાગ્યું કે મીલ-માલિકો પોતાની પાંત્રીશ ટકા આપવાની અશક્તિને લીધે નહીં પણ કેવળ હઠને લઈને મજુરોની માગણી નથી સ્વીકારતા. મજુરો આ વખતે હાવશે તો હંમેશને માટે તેઓ ત્રાસ આપતા થઇ જશે અને તેમાં સલાહકારોનું સાલ હંમેશને માટે પેસશે, આ વિચારને લઈને તેઓએ આ હઠ કરી હતી. આ હઠમાં રહેલા ભય અથવા ભ્રમનું નિરસન નવમા દિવસની પત્રિકામાં બહુ સુન્દર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. “માલિકોને ડર છે કે મજુરોને માગ્યું આપવાથી મજુરો ઉદ્ધત બને. આ ડર પાયા વિનાનો છે. મજુરો કદાચ આજે દયાય તો પણ પોતાનો લાગ શોધી ઉદ્ધત બને એ સંભવિત નથી. દયાયલા મજુરો વેરભાવ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનિયાની તવારિખ બતાવે છે કે મજુરો જ્યાં જ્યાં દયાયા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ સ્થામે થયા છે. માલિકો એમ માને છે કે મજુરોની માગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારની અસર તેઓના પર વધશે. જો સલાહકારોની સ્વીકાર સાચી હશે, જો તેઓ મહેનતુ હશે તો મજુરો હારે કે જીતે જતાં સલાહકારોને તેઓ છોડવાના નથી અને વધારે ખાનસાં રાખવાનું તો એ છે કે સલાહકારો મજુરોને ત્યાગ કરવાનાં નથી. જેઓએ સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ તે ધર્મ સ્વામીની ક્ષતરાજી જતાં પણ છોડવાના નથી, એમ તે નિશાસ થશે તેમ સેવામાં તે વધારે પરાયણ થશે એટલે એ તે પ્રયાસો કરે તો પણ માલિકો સલાહકારોને મજુરોના સહવાસમાંથી દૂર કરી નહીં શકે. સલાહકાર એ મજુરો વચ્ચેના સેવક અને સ્વામીના

ઘીરસ્થાપી સંબંધની આ પ્રમાણે માલિકાને સખત ચેતવણી આપીને મહાત્માજી હવે પછીની પત્રિકામાં માલિકાની સ્થિતિનું વિવેચન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. આ અને આ પછીની કેટલીક પત્રિકાઓ કેવળ મળુરોને માટે જ નહીં પણ મીલમાલિકા માટે પણ પ્રયોજનયત્ની છે, તેના હેતુ માત્ર મીલમળુરોનેજ કેળવવાનો નહીં હોષ ખની શકે તો મીલમાલિકાની પણ શુદ્ધિ ફેરવવાનો છે.

નોંધર અને શેઠ વચ્ચેના સંબંધ એક બીજાના સ્વાર્થ ઉપર બંધાયેલા હોવાને બદલે એક બીજાના શ્રેય ઉપર બંધાયેલા હોવો જોઈએ, આપણેના ધોરણ ઉપર ન બંધાયેલા હોષ, પરસ્પર લાગણી ઉપર બંધાયેલા હોવો જોઈએ—એવા વિચારો મહાત્માજીએ ઘણાં વર્ષો ઉપર ‘ઇડિયન ઓપીનીયન’ માં, રસ્કિનના ‘અન ટુ ધીસ લાસ્ટ’ નામક પુસ્તક ઉપરથી લખેલા ‘સર્વોદય’ નામના લેખમાં પ્રગટ કર્યા હતા. તેજ વિચારો કાળ જતાં વધારે પાકા થયેલા એટલે વધારે સરળ, સીધી અને જોરદાર ભાષામાં આ પત્રિકાઓમાં ખતાવવામાં આવ્યા છે, નીચેના શબ્દોમાં રહેલો વિવેકપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી આમહકાને અસર કર્યા વિના રહી શકે ?

“મળુરોની રહામે માલિકાની એકત્રતાએ કાઠીઓની રહામે હાથીઓનું મંડળ ઉઠ્યું કર્યાં બેરાબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકાએ મળુરોની રહામે થતાં ધરધરબું જોઈએ. મળુરોનો જીખમરો એ માલિકાનો લાગ છે, આવો ન્યાય હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી યુગસતની રાજધાનીમાં આવક તથા વૈજ્ઞવધર્મ સ્વીકારનારા માલિકા મળુરોને નમાવવામાં, તેઓને હકપૂર્વક ઓછું આપવામાં કદી પોતાની જીત સમજશે નહીં.”

આ પછીની પત્રિકામાં એકએકના સ્વાર્થની ઉપર બંધાયેલા રાક્ષસી સંબંધથી કેમાં વિપરીત પરિણામો આવ્યાં છે તે ખતાવ્યું છે. એ ખતાવતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો એક મનોરમ પ્રસંગ મહાત્માજીએ મળુરોને કહી ખતાવ્યો છે. પત્રિકા ઉપર વિવેચન કરતાં મહાત્માજીએ સમજાવ્યું હતું કે—“જેવી રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા મળુરોએ યુરોપીયન કામદારની હડતાલથી મુશ્કેલીમાં આવેલી આફ્રિકન સરકારની બીડનો લાલ ન લેતાં પોતાની લડત બંધ કરી, સરકારને મદદ કરીને જગતમાં જગ લીધી હતા તેજ પ્રમાણે મીલમાલિકા ઉપર કંઈ ઓચિંતી આફત આવે તો તેનો લાલ લઇ તેમની કનેડ-મત ન કરતાં તેમની મદદે આપણે ધાતું જોઈએ.”

અત્યાર સુધીના ઉપદેશની મીલમળુરો ઉપર શી અસર થઈ હતી તે જરા તપાસી જઈએ. બ્યારે હડતાલ પડી ત્યારે અમદાવાદ શહેરમાં સ્થળે સ્થળે ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. સૌના મનમાં હમેશાં ડર રહેતો હતો કે ખીજાયલા મળુરો રસ્તામાં તોફાન કરશે, ચોરી કરશે, મારફાડ કરશે, ફૂલડા હુમલા કરશે; પણ દશ દિવસમાં લોકોએ આમાંનું કંઈ ન જાણ્યું એટલે બધા વિસ્મય થઈ ગયા. જીલ્લાના કમિશનર જેમને એ અરસામાં મહાત્માજી મળ્યા હતા તેમણે પણ મળુરોના વર્તન વિષે સાન્દર્ભ્ય પ્રકટ કરીને કહેલું કે—“આવી

૪ આ લેખ આજ માસિકના માર્ચ, એપ્રિલ અને મે (૧૯૧૮)ના અંકમાં પ્રકટ થયેલ છે.

રીતની સલાહ ક્ષાતિથી લક્ષતી લક્ષત મેં બીજે ક્યાંયે નથી જોય, એટલુંજ નહીં પણ સાંભળીયે નથી.” દરરોજ સાંજના શાહપુર દરવાજા બહાર ચાર સાકાચાર વાગ્યાથી આવળના ઝાડ નીચે મજુરોની મેદની થતી, લાંબે છેડથી આવતાં તેઓને કંટાળો ન હતો, દરરોજ પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકા તેઓ ઉત્સાહથી વાંચતા અને પોતાના ન જાણેલા ભાષ્યોને વાંચી સંભળાવતા. મહાત્માજી, અનસુયા બહેન અને ભાષ્ય એકર વગેરે દર સાંજે આવતાં તેમને વધારી લેતા, હજારોના ટોળામાંથી શાન્તિપૂર્વક માર્ગ આપતા, મહાત્માજીના ભાષણ અને પત્રિકાવાચન વખતે સંપૂર્ણ શાન્તિ જળવી અને ભાષણને અન્ને પોતાનો નિશ્ચય અતિશય આગ્રહપૂર્વક દરરોજ પ્રકટ કરતા. બહારના માણસો પણ આ મેળાવાડાઓમાં ઉભરાવા લાગ્યા. ન્હાનાં મોટાં જે કોઇએ એ ‘મેળાવાડા’ જોયા છે તેઓની સ્મૃતિમાંથી તે કદી ખસનાર નથી. મોટે ભાજે અજાણ્ય એવા મજુરવર્ગમાંથી ચાલી રહેતો પ્રસંગોચિત નથી નવી ગઝલો અને કવિતોનો પ્રવાહ માણસને આશ્ચર્યમાં લીન કરે એવો હતો. એમાંના બધાકે પ્રસંગને ઉદ્દેશીનેજ બનાવેલાં ‘જોડકણાં’ હતાં એમ કોઇ કહેશે, પણ એ જોડકણાંમાં રહેલો ભાવ, આગ્રહ, નિશ્ચય અને કૃતચતા વિષે તો એ મત હોઇ શકે એમ નથી. આ જોડકણાંમાંનું એક આ લેખને મધ્યજેજ આપવામાં આવ્યું છે. મુસલમાન મજુરોના કેટલાકના લાગણી બધાં ઉદ્દેશોની કાંઇ યોગી અસર થઇ નહીં હોય: “ એસા સંપ આપંદા ન કદી હોગા, ન કદી હુઆ થા. મહાત્મા ગાંધી એસા ઝાડ હં જમકી શાખે” સારે હિન્દુસ્તાનમે ફેલી હુઈ હૈં. અપની પાચંદી, અપની ઇજ્જત, અપની આનંદાન પર કાયમ રહીએ. જહાંતક સુમકીન હો ઇતેકાક કબી તોડીએ મત, તોડનેકા ખ્યાલ બી મત લાઇએ ! જે અપને ખેયરખવાહ અને હૈં, ઉનકા દામન કમી મત છોડીએ અપને સરતાજ જે અપની હમદદામે સામિલ હૈં ઉનકે નામકો ધક્કા ન લગના ચાહીએ. અપને સરતાજકી ખિતા ઇજ્જતકે કામપર જના નહી. જે વે દરમાવે કે સુકત કામપર જના તો સુકત જના. અપની કયા ઇજ્જત ગઇ, અપને સરતાજ, જીનેને અપની દરદમ ઉપર કમરબંદી બાંધી હૈં ઉનકા હી માનના. ” દિવસો જતાં મજુરોના કેટલાક ઉદ્દેશો તો પ્રચલિત થઇ ગયા અને “ અરે ! ડરો મત ગેથી મદદગાર હૈં વહાં ! ”

“ અગર મરે જીએ તો મરહી જના જનસે,
લાજિમ હૈં ન ખલે અપને ઇમાનસે. ”

એવાં એવાં વચનો તો હજી લોકો નથી જુલ્યા.

મજુરોના ઉદ્દેશ મત એમ બતાવી આપતા હતા કે રસ્કિન જેને “ root of honour ” કહે છે અને જેને મહાત્માજીએ સાચનાં મૂળ કહ્યાં છે તે આ ગરીબ વર્ગમાં બીજા વર્ગના કરતાં બહુ ઉડાં છે.

અહીં પ્રસંગોપાત કહી લેવું જોઇએ કે આવી શાન્ત અને રસભરી રીતે કામ ચાલો રહ્યું હતું તેમાં પણ જાણે અજાણ્યે સ્હામા પક્ષને જરૂર માડું ન લાગે એવું કંઈ પણ ન જોલવામાં આવે કે ન કરવામાં આવે તેની મહાત્માજી બહુ કાળજી રાખતા. એક વાર એક શીશ કવિ મજુરે બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઇ પોતાના દુહામાં મીલના સંઘાઓની ખૂબ દસ્તી કરી, મીલ માલિકોની કંઈક તિરસ્કાર સુકત મગજ કરી હતી. તેને મહાત્મા-

છએ કહ્યું હતું. “સંચાઓને તમે ખાલી ખોખા કહી હાંસી કરો છો તે બાબતથી નથી. એ સ્થુલ સંચાએ તમારું કાંઈ બગાડ્યું નથી. એમાંથીજ તમને એકવાર રાજ મળતી હતી. આપણા કવિઓને કું કહીશ કે આપણે કહવા ઉદ્ધાર નથી કહાડવાના, આપણે શેઠીઆ ઉપર કંઈ આક્ષેપ નથી કરવાના, શેઠીઆઓ આપણાથી મોટરમાં મ્હાલે છે, એમ કહેવાથી કાંઈ વળતું નથી. એ કહેવામાં આપણી કિંમત ચાલી જાય છે. કું તો કહું છું કે બાદશાહ જયેજી આપણે પ્રતાપે રાજ્ય ચલાવે છે, પણ તેમ કહેવામાં આપણી કિંમત જરાયે રહેતી નથી. અમુક માણસ નહારા છે એમ કહેવાથી આપણે સારા નથી કરવાના. જો માણસ છુદ્ડ કરે છે તેનો જોનાર ઉપર બેઠેલો છે, તે તેને ન્યાય આપે છે, આપણે કાણુ ન્યાય આપનારા ? આપણે તો એટલુંજ કહીએ કે તેઓ પાંચીસ ટકા આપણને નથી આપતા એટલીજ તેમની ભૂલ છે.”

(અપૂર્ણ.)

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ.

સુધારાના યોજનાના મુદ્દા.

હિન્દી વજર મી. મોન્ટેગ્યુ અને આપણા વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ હિન્દી રાજ બંધારણમાં કરવાના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય સચનાઓ નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટને અંતે તારવવામાં આવી છે તેનું બાધાતર જરૂર જોટલી ટીકા સાથે નીચે આપવામાં આવ્યું છે:—

પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડિયા એક્ટીસ.

૧ પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ ઓછો કરવો (બંધારણ અને વહીવટની દૃષ્ટિથી હિન્દના સમસ્ત રાજકારભાર અને રક્ષણ માટે બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટ અને તેની તરફથી બ્રીટીશ પ્રધાનમંડળ અને ખાસ કરીને હિન્દી પ્રધાન જવાબદાર ગણાય છે. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારને કેટલીક બાબતોનો પોતાની મરજી મુજબ તરતજ અમલ કરવાની વિશાળ પણ્ય જોગસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; છતાં તેના પર મોટી અર્થદાઓ મુકવામાં આવી છે. અમુક રકમથી વધારે પગારની જગ્યાએ કે એકંદર કાષ્ટ જોશીસનો ખર્ચ અમુક હદ ઉપરાંત વધારવો હોય કે કોઈ ખાતામાં અમુક રકમથી વધારે ખર્ચ કરવો હોય તો હિન્દી પ્રધાનની સમતિ મેળવવી પડે છે. દરેક કાયદો અને વાર્ષિક અંદાજપત્ર-પ્રતિનાં તેમજ હિન્દી સરકારનાં-હિન્દી વજર અને તેમનું મંડળ ધણીજ બારીકાથી તપાસીને તેમાં ફેરફાર કરે છે. ઉપરાંત રાજનીતિ અને વહીવટના મોટા સચાલો પરનો હિન્દી વજરનો અભિપ્રાય અહીંયાંની સરકારને કબુલ રાખવો જોઈએ. આથીજ કરીને હિન્દી વજર આપણે દુનિયામાં મોટામાં મોટા આપખુદ અમલદાર કહેવાય છે કારણ કે એક પાસથી ડઠ કરોડની પ્રજાના રાજતંત્ર તે ઉપર સર્વોપરિ અને વિશ્વાસ સત્તાઓ મેળવે છે ત્યારે બીજી પાસ પાર્લામેન્ટ હિન્દને હમતી થોડીજ-ખાસ કરીને ઈંગ્લંડની સાથે સંબંધ ધરાવતી-આબતોમાં રસ લેતી હોવાથી તેની સત્તા ઘણે અંશે નિરંકુશ છે. પંજુ ન્યાં સુધી પાર્લામેન્ટ અમુક બાબતોમાં હાથ નાંખવાની પોતાની સત્તા મર્યાદિત ન કરે ત્યાં સુધી તેના વતી હિન્દી

વજરને હાલના જેવો કારભાર કરવો પડે. હવે આ રીપોર્ટમાં સૂચવાયું છે કે પ્રાતિક રાજ્યતંત્રમાં જે કેટલાંક ખાતા પ્રેમના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાના છે તેના પરથી પૂરેપૂરો અને આકાંક્ષા પ્રાતિક અને હિન્દી ખાતા પરથી કેટલેક અંશે પાર્લામેન્ટ અને તેને અંગે હિન્દી વજરે પોતાનો અંકુશ કમી કરવો. અલપત, ભવિષ્યમાં પણ રાજનીતિના અને ખર્ચના મોટા સવાલો પર તે હિન્દી વજરનો કાણુ રહેશે.)

૨. હિન્દી વજરનો પગાર ક્ષીટીશ પ્રેમના અંદાજપત્રમાં સામેલ કરવો.

(અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ પણ ધણા વખતથી ક્યૂલ કયુ છે કે ઇંગ્લંડ હિન્દ પર અમલ ચલાવે છે તે જેમ હિન્દના હિતને સારું છે તેમ ઇંગ્લંડના લાભ માટે પણ છે. તેથી જેમ સંસ્થાનોના પ્રધાનોના પગાર ઇંગ્લંડની તીબેરીમાંથી લેવાય છે તેમ હિન્દી વજરનો પણ લેવાવો જોઈએ. આપણી આ માગણીનું આથી વધારે મજબુત કારણુ તો એ હતું કે આ સંસ્થાનો અમલ થતાં હિન્દી રાજવહીવટના સવાલો વધારે સારી રીતે આમની સભામાં ચર્ચાશે. હાલ હિન્દી સવાલો પર થોડુંજ ધ્યાન તે સભામાં આપાય છે. ક્ષીટીશ હિન્દનું અંદાજપત્ર માત્ર પાર્લામેન્ટ આગળ માહિતી માટે પચુ રજુ કરવામાં આવે છે ન્યારે હિન્દી પ્રધાનોના પગાર ઇંગ્લંડના અંદાજપત્રમાં મૂકાય એટલે તે વિષે આમની સભાનો મત પણ મંગાય. ક્ષીટીશ અંદાજપત્રનો વિગતવાર વિચાર કરવાને આમની સભાની ખાસ કમીટી નીમવામાં આવે છે તેમાં હિન્દી પ્રધાનના પગારનો વિચાર કરવાનો હોય તો હિન્દી કારભાર વિષે ધણી રસભરી ચર્ચા થાય અને આમ આપણી માગણીઓ અને ફરિયાદો પર ધ્યાન આપવાની તેને તક મળે.

૩. હિન્દના કારભાર તરફ ધ્યાન આપવાને એક ખાસ કમીટી નીમવા આમની સભાને ભલામણ કરવી.

(આ સંસ્થાનો હેતુ પણ આમની સભામાં હિન્દી સવાલોના વિચાર અને ચર્ચાને ઉત્તેજન આપવાનું છે. ધારાસભાના વધુ મતથી વિરૂદ્ધ થઈને અમુક કાયદાઓ પસાર કરવાની કે અટકાવવાની જે સત્તા હવે પ્રાતિક અને વડી સરકારને આપવામાં આવનાર છે તેના અમલ વિષે ધારાસભાઓ પોતાની દુર્ગાદ અઃ કમીટી આગળ રજુ કરી આમની સભામાં તે વિષે ઉઠાપોઠ કરી શકશે અને બાર વર્ષ જતારે પાર્લામેન્ટ તરફથી હિન્દના રાજઅંધારણમાં સુધારા સૂચવવાને કમીશન નીમાશે ત્યારે તેના કાર્યમાં આ કમીટીએ કરેલા રીપોર્ટ વગેરે ધણાજ ફિમતી થઈ પડશે.)

૪. હિન્દી વજરની સભા અને તેની લંડનની ઓફીસના હાલના અંધારણને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ ધડવા એક કમીટી નીમવી.

(ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી વજરનો અને તેથી તેમના મંડળ અને ઓફીસનો મોટો ખાતા પર ઓછો અંકુશ રાખવાનો આવશે. આથી મંડળમાં તેમજ ઓફીસમાં જે ફેરફાર કરવા જોઈએ તે વિષે વિચાર કરવાને આ કમીટી નીમવાની છે.)

હિન્દી સરકાર.

૫. સુલેહ, વ્યવસ્થા અને સુરામ્યને વિષે પોતાની જવાબદારી અદા કરવાને જે આખરો ખાસ અમલની જણામ તેના પર હિન્દી સરકારની નિર્વિવાદ સત્તા કાયમ રાખવી.

(આ કલમનો શબ્દશઃ અર્થ કરીએ તો એમજ સમજાય કે રાજ્યનાં બધાં ખાતાઓ પર હિન્દી સરકારની પૂરેપૂરી સત્તા કાયમ રાખવી. પણ ખરો અર્થ તો એમ થાય છે કે પ્રાંતમાં પ્રબળ સૌખ્યા શિવાયનાં તમામ પ્રાંતિક અને હિન્દી ખાતાં વિશે પ્રાંતિક અને હિન્દી ધારાસભાને અમુક હદ સુધી તેનું ધાર્યું કરવા હેતુ પશુ છેવટની સંપૂર્ણ સત્તા તો હિન્દી સરકારના હાથમાં રહેશે કારણ કે તેટલે અંશે તે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરને જવાબદાર રહે.)

૬. હિન્દ માટે એક પ્રીવા કાઉન્સિલ રચવી.

(ઇંગ્લંડમાં અનુભવી રાજપુરોષો અને ઉમરાવો વગેરેની એક સભા સહેનશાહને અમુક વિષયોમાં સલાહ આપવાને, અને છેલ્લી અપીલોનો નિકાલ કરવાને કેટલાક સૈદ્ધાંતોથી નીમવામાં આવે છે. અહીંયા તો વાઇસરાય જ્યારે સલાહ માગે ત્યારે આપવાને આ સભા રચવાની દરખાસ્ત મૂકી છે અને તેમાં દેશી રાજાઓ અને તેમના દીવાનો, કાઉન્સિલ એન્ડ રેટના સભાસદો અને હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોને નીમવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે.)

કારોબારી મંડળ.

૭. ગવર્નર જનરલના કારોબારી મંડળમાં હિન્દી તત્વનો વધારો કરવો.

(હાલ આ મંડળમાં એક હિન્દી સભાસદ નીમાય છે. તેને બદલે એ હિન્દીઓને નીમવાનું રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું છે.)

૮. કારોબારી મંડળના સભાસદોની વધુમાં વધુ સંખ્યા વિશે તેમજ તેને માટે લાયકાતની મર્યાદાઓ દૂર કરવી.

(હાલ વાઇસરાયની કારોબારી સભામાં વધારેમાં વધારે ૭ સભાસદો નીમી શકાય. આ સૂચના પ્રમાણે હવે તેથી વધારેને પણ નીમી શકાય. વળી હાલ અમુક ભાગના સભાસદો સીવીલ સર્વિસના અમલદારો હોવા બેઠકએ એવી કલમ છે તે પણ રદ થાય. આમ સીવીલીયન ન હોય તેવા સભાસદોને નીમી શકાશે, પણ સીવીલીયનોને નજ નીમવા એવું અંધન કયું નથી.)

૯. પ્રેટીબીટનમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમંત્રીઓ નીમાય છે તેવી પદવી માટે ધારાસભાના સભાસદોને અમુક સંખ્યામાં નીમવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ધારાસભામાં કારોબારી સભાના કેઇ સભાસદ હાજર ન રહી શકે ત્યારે તેની જગ્યાએ કામ કરવાને આ નિમણૂક કરવાનો હેતુ છે. ચુંટાએલા કે બિનઅમલદાર સભાસદોનેજ નીમી શકાય એવું કંઈ રાખવાનું નથી.)

ધારામંડળ.

૧૦. ગવર્નર જનરલની હાલની ધારાસભાને બદલે નવી ધારાસભા અને કાઉન્સિલ એન્ડ રેટસ રાજસભા-એમ બે ધારામંડળો રચવા.

(જે સુધરેલા દેશ રાજસત્તા બોમ્બે છે તેના હાથમાં હવે ધારામંડળના બે અંગ

હોય છે. એકમાં પ્રજના પ્રતિનિધિઓજ હોય છે અને બીજી ક્રાંસના મારક પ્રજનમાંથી બીજી રીતે ચુંટાતું હોય અથવા અમેરીકાની માફક પ્રાંતિક મંડળોમાંથી ચુંટાતું હોય અથવા ઈંગ્લેન્ડની માફક કાહેનકાહે નીમેલા ઉમરાવો ધર્માધ્યક્ષો વગેરેનું બનેલું હોય. બીજું મંડળ રચવાનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે પ્રજાક્રોધ મંડળ ઉતાવળથી કોઇક કાયદો પસાર કરે તો તેને અટકાવી તે વિષે પ્રજામત એકત્ર કરાય અને તેની બુલા સુધારાય. બીજા મંડળમાં અમલદારો અને ઉમરાવો જેવા અમુક વર્ગોની સત્તાને પ્રધાનપદ આપવાનો છંદાદો હોય છે.)

૧૧. રાજસભામાં ૫૦ સભાસદો નીમશે (આ ઉપરાંત ગવર્નર-જનરલ તેના પ્રમુખ હશે અને તે ઉપપ્રમુખ નીમશે). આ સભાસદો પૈકા ૨૧ ચુંટાશે અને ૨૯ ગવર્નર-જનરલ નીમશે. નીમવાના સભાસદો પૈકા ૪ બિનઅમલદાર હશે અને વધારેમાં વધારે ૨૫ (કારાબારી મંડળના સભાસદો સુદ્ધાંત) અમલદારો હશે.

રાજસભાની મુદત પાંચ વર્ષની હશે.

રાજસભાના સભાસદોની લાયકાત વિષે ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ નિયમો લડશે.

(પ્રાંતિક ધારાસભાના બિનઅમલદાર સભાસદો તરફથી ૧૫ અને મુસલમાનો, જમીનદારો અને વેપારી મંડળો-એ દરેક તરફથી ૨-એમ કુલ ૨૧ સભાસદો ચુંટાવા જોઇએ એવી સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ મંડળનું અધારણ તપાસનાં બુલાશે કે-જો કે તે હાલની ધારાસભા કરતાં કંઇક સાફ છે પણ બીજી પાસ તેમાં અમલદારી અને નીમાએલા સભાસદોની વધુમતિ તો હશે અને બિનઅમલદારો કરતાં એક અમલદાર વધારે હશે. એટલે સરકારનો પૂરો કાળુ આ સભા પર રહેશે.)

૧૨. ધારાસભામાં ૧૦૦ સભાસદો હશે; તેમાંના કે બાગના ચુંટાશે અને કે બાગ નીમાશે. નીમાએલા સભાસદો પૈકા એાજામાં એાજા કે બાગના સભાસદો બિનઅમલદાર હોવા જોઇએ.

આ સભાના પ્રમુખની નીમણૂક ગવર્નર-જનરલ કરશે.

(ધારાસભાના કે બાગના સભાસદો કેવી રીતે ચુંટાવા જોઇએ-પ્રાંતિક ધારાસભાની મારફત કે સીધા પ્રજા તરફથી તે વિષે રીપોર્ટમાં એાક્સ દરખાસ્ત કરવામાં આવી નથી. પ્રમુખ તરીકે અમલદાર નીમાશે. સામાન્ય રીતે બીજા દેશોમાં ધારાસભા પોતાના પ્રમુખ નીમે છે.)

૧૩. રાજસભાના અમલદાર સભાસદોને ધારાસભામાં નીમી શકાશે.

(આથી ન્યારે મતબેદ થતાં ધારાસભા અને રાજસભાની સંયુક્ત સભા મળે ત્યારે કારોબારી સભાના સાત સભાસદો ઉપરાંત બીજા થોડા પણ અમલદારો સભાસદોના કુલ સરવાળામાં બેડે.)

૧૪. રાજસભા કે ધારાસભાને ૨૯ કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને રહેશે.

(આવી સત્તા સામાન્યતઃ સંસ્થાનોમાં વડા રાજ્યાધિકારીઓને-ગવર્નરોને તેમજ ગવર્નર-જનરલોને હોય છે.)

૧૫. કાયદા બહા માટે નીચેના શિરસ્તો અનુસરવામાં આવશે.

અ. દાખલ સરકારી ખરડા: તે સામાન્ય રીતે ધારાસભામાં કરવામાં આવશે અને ત્રણે વખત પસાર કરવામાં આવશે અને જો ધારાસભામાં પસાર થાય તો રાજસભામાં મોકલવામાં આવશે. રાજસભા ખરડામાં એવો સુધારા કરે કે જે ધારાસભાને પસંદ ન પડે તો બન્નેની સંયુક્ત સભામાં તે ખરડો રજુ કરવામાં આવશે—શિવાય કે જો રાજસભાએ દરેલા સુધારા સુલેહ, વ્યવસ્થા અને સુરાભ્ય (જેમાં નાણાંના સંગીન વહીવટનો સમાવેશ થાય છે) માટે તે સુધારા જરૂરના છે, એવું સર્ટિફિકેટ આપવાને વાઈસરૉય તૈયાર થાય તો તેને રદ ન કરવાની કે ફેરવવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે નહિ. પણ જો ખરડો રજુ કરવાની રજા ધારાસભા ન આપે અથવા કોઈ પણ વખતે તેને ઉઠાવી દે તો તે ખરડો ઉપર જાણવેલી બ્યાબ્યામાં આવે છે, એવું સર્ટિફિકેટ આપીને ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સિલ ફરીથી મૂળ સ્વરૂપમાં તે ખરડો કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં દાખલ કરી શકે. વળી, અસુક ખરડો ખાસ તાકીદના છે એવું સર્ટિફિકેટ આપીને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ તેને પહેલીજ વાર રાજસભામાં દાખલ કરી ત્યાં પસાર કરી શકે અને ધારાસભાને માત્ર તેની ખબર જ આપે.

બ. ખાનગી ખરડા.—ખરડો રજુ કરનાર જે મંડળના સભાસદ હોય ત્યાં તે રજુ કરે અને ત્યાં પસાર થયા પછી બીજા મંડળમાં તે રજુ થાય. મંડળો વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે બન્નેની સંયુક્ત સભાથી તેનું સમાધાન કરવું. પણ જો કોઈ ખરડો (પછી તે પહેલો ધારાસભામાં રજુ થયો હોય કે નહિ તો પણ) ધારાસભામાંથી એવા સ્વરૂપમાં બહાર નીકળે કે જે સારા વહીવટને નુકસાન પહોંચાડે, એમ સરકારને લાગે તો ઉપર જણાવેલા શબ્દોમાં સર્ટિફિકેટ આપીને પહેલી વાર કે ફરીથી રાજસભા આગળ રજુ કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલને રહેશે; અને રાજસભા તે ખરડાને જે છેવટનું સ્વરૂપ આપે તે પ્રમાણેજ તે કાયદો બનશે.

(આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સામાન્ય નિયમ તરીકે બધા વિષયમાં ધારાસભાના અથવા તેની અને રાજસભા વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે તેની સંયુક્ત સભાના વધુમત પ્રમાણે કાયદાઓ બહારી અને આ બન્નેમાં પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા હશે. પણ જે બાબતો સરકારને સુલેહ, વ્યવસ્થા અને સુરાભ્ય-જે શબ્દોનો અર્થ સરકારનેજ કરવાનો છે—માટે જરૂરની લાગે તેમાં પોતાનું ધાર્યું કરવાની સત્તા સરકારને મળે છે; અને કોઈ પણ વિષયમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને છેવટની સત્તા મળતી નથી.)

૧૬. ડરાવો બલામણુ રૂપેજ ગણ્યો.

(બધા દેશમાં ધારામંડળોના સામાન્ય ડરાવો બલામણુ રૂપેજ ગણ્યવામાં આવે છે. ગયા સૈકામાં સીવીલ સર્વીસની પરીક્ષા ઇંગ્લંડમાં અને હિન્દમાં સાથે લેવાનો ડરાવ બોટીશ આમની સભાએ પસાર કર્યો હતો પણ તેનો અમલ કરવાનું બોટીશ પ્રધાનમંડળે ચોખ્ખું ધાર્યું નહતું. આ વિષે ખ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે અંદાજપત્ર વિષે પણ જે ડરાવો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે તે પણ બલામણુ રૂપેજ લેખાશે અને તે સરકારને બંધનરૂપ નીવડશે નહિ. બીજા દેશોમાં અંદાજપત્રને નાણાંના બીલ તરીકે

ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવે છે અને તેમાં જે ફેરફાર થાય તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરી શકાય છે. આવી કોઈ અવસ્થા વડી સરકાર માટે સચવવામાં આવી નથી એટલે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સરકારની તીજેરીમાં પણ કંઈજ સત્તા મળતી નથી.)

૧૭. ગવર્નર-જનરલ અને સહનિશાહતને ધારાઓ મંજુર કે નામંજુર કરવાની તેમજ મુલતવી રાખવાની સત્તા રહેશે.

(સાંત્રાન્યના બીજા ભાગોમાં પણ આવો નિયમ હોય છે.)

૧૮. ગવર્નર-જનરલને હાલની માફક ફરમાન કાઢવાની અને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલને (અમુક જગ્યા માટે) કાયદા બહુવાની સત્તા રહેશે.

(હાલ વડી સરકારનો કોઈ તાકીદનો ઠરાવ ધારા તરીકે પસાર કરવા એટલેા વિલંબ ન કરતાં, તરતજ ફરમાન રૂપે બહાર પાડવાની સત્તા વાઇસરોયને છે તે કાયમ રહેશે; તેમજ અમુક પછાત જગ્યા માટે કાયદા કારોબારી સત્તાની રૂએ પસાર કરવાની સત્તા પણ રાખી છે.)

૧૯. રાજસભા અને ધારાસભાના નીમાએલા અસલદારોને સરકાર ખાસ સૂચના કરે તે શિવાય બોલવામાં અને મત આપવામાં અંગત છટ રહેશે.

(હાલ તો અમલદારોનો અંગત મત ગમે તે હોય તો પણ સરકારના મતને હમેશાં ટેકા આપવાની તેમને ફરજ પડે છે.)

૨૦. રાજસભા અને ધારાસભાના કોઈ પણ સભાસદને (કોઈએ પહેલેથી પૂછેલા સવાલોના જવાબ મળ્યા પછી) વધારાનો સવાલ પૂછવાની સત્તા રહેશે. કોઈ સવાલનો જવાબ જાહેર દિવસની દ્રષ્ટિથી આપી શકાય નહિ તે કારણથી તે સવાલ ગવર્નર-જનરલ ખાતલ કરી શકશે નહિ; પણ કોઈ સવાલ પૂછવામાંજ જાહેર દિવસે નુકસાન આવે તેમ હોયતો ગવર્નર-જનરલ તેને ખાતલ કરી શકશે.

(હાલ યુજ સવાલ પૂછનારજ વધારાનો સવાલ પૂછી શકે છે; હવે બીજા કોઈ સભાસદ પણ તેનો સવાલ પૂછી શકશે. સવાલો ખાતલ કરવાની સત્તા કંઈક અંશે કોપીને પણ રાખવામાં આવી છે.)

૨૧. રાજસભા અને ધારાસભાઓની કાર્યવાહીના નિયમો પહેલાં તો ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ બંધો; તે બંને મંડળો ગવર્નર-જનરલની સંમતિથી પોતાને લગતા નિયમોમાં સુધારા વધારા કરી શકશે, દરેકના નિયમો વિષે હિન્દી વજુરની સંમતિની જરૂર રહેશે નહિ અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકવામાં આવશે નહિ.

(હાલ ધારાસભાને પોતાના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી.)

૨૨. રાજસભા અને ધારાસભા એ બંને તરફથી એકજ કાયમી કમીટીઓ અને તેહલા સરકારી ખાતા-ખાટે સુદવામાં આવશે. કયાં ખાતા ખાટે આવી કમીટીઓ સંખ્યરે, એનો નિર્ણય ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ કરશે અને ખાતાને લગતી કંઈ આવજતો

કમીટી આગળ મૂકવી તેનો નિર્ણય તેના ઉપરી કરશે. ધારાસભા અને રાજસભા બિન-અમલદાર સભાસદો લેખી મત આપીને આ કમીટીના કે ભાગના સભાસદો ચુંટશે અને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ કે ભાગના સભાસદો નીમશે.

(બીજા દેશમાં પણ ધારામંડળ તરફથી જુદા જુદા ખાતાં માટે કાયમી કમીટીઓ નીમવામાં આવે છે પણ તેને આથી વધારે ચોક્કસ અને વજનદાર સત્તાઓ સોંપવામાં આવે છે.)

૨૩. વડી સરકાર પોતાની જવાબદારી બરાબર વહા કરી શકે એવી રીતે પ્રાંતિક સરકારને ધારા, વહીવટ, અને નાણાનાં કારભારમાં ઉપરી સભાના અંકુશમાંથી વધારેમાં વધારે સ્વતંત્ર કરવા.

(જે પ્રાંતિક ખાતાં પ્રગળે સોંપવાનાં છે તેમાં લગભગ પૂરેપૂરી અને બાકીનામાં પણ હાલના કરતાં વધારે સ્વતંત્રતા પ્રાંતિક સરકારને આપવાનો ઇરાદો છે. છતાં પ્રગળે સોંપવામાં આવનારાં ખાતાંપર દેખરેખ અને કંઈક અંકુશ રાખવાની સચવા રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. સરકારી ખાતાં પરતો હજી બહુ અંકુશ રહેશે એ પણ ચોક્કસ છે.)

૨૪. પ્રાંતોમાં પહેલાં અમુક વિષયોમાં પ્રગળે જવાબદારી સોંપીને-જેને હવે પછી પ્રગ્લકીય વિષયો કહેવામાં આવશે-(બાકીના બધા સરકારી કહેવામાં આવશે) અને પછી કમે કમે વધારે ખાતાં સોંપીને પૂરેપૂરું જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવાનું છે.

(કૌમિસ-લીગના યોજનામાં પણ પૂરું પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપણે માગ્યું નહતું. આપણે અમુક ખાતાંપર પૂરી સત્તા કે તે વિષે પૂરી જવાબદારી માગી ન હતી પણ કાયદા અને નાણાંની પૂરી સત્તા પ્રગ્લકીય ધારાસભાને આપવાની અને કારોબારી મંડળમાં એ સભાસદો સરકાર તરફથી નીમવાની અને એ ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદો નીમવાની માગણી કરી હતી. આમાં અર્ધાં ખાતાં માટે સત્તા અને જવાબદારીમાં આપણા સભાસદો સરકારના ભાગીદાર બનત, પણ ધારાસભાને પાલ્લો-મિન્ટના જેવી સત્તા મળત. પણ ગયા વર્ષના ઑગસ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે બહેરાનાયું સરકારે બહાર પાડ્યું હતું તે અનુસાર સરકારનાં થોડા ખાતાંમાં પણ પૂરી જવાબદારી આપીનેજ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધોરી માગંપર આપણને મુકવા બેઠાં એમ રીપોર્ટમાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આવી શરૂઆત પ્રાંતિક બંધારણમાં કરવી અને ચોક્કસ શરતો પ્રમાણે અમુક ખાતાનાં કાયદા, વહીવટ અને નાણાંની પૂરી સત્તા ધારાસભાને અને તેમાંથી નીમેલા પ્રધાનોને આપવાનો સરકાર ઇરાદો રાખે છે.

ફરકે પ્રાંતમાં કયા વિષયો પ્રગળે સોંપવા તે વિષે બહામણો કરવાને હિન્દ બહારના પ્રજાજની, એક અમલદારની અને એક બિનઅમલદારની કમીટી સચવાઓ કરશે તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ હિન્દી વજીરની સમિતિ બંધને છેવટનો નિર્ણય કરશે. પોલીસ, કાયદા, ન્યાય, જમીન મહેસુલ-એ વિષયો પ્રગળે ન સોંપાય એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.

પ્રાંતિક કારોબારી મંડળ.

૨૫. ગવર્નર અને કારોબારી સભાના સભાસદો, ધારાસભાના મુદ્દાઓના સભા-સદામાંથી ગવર્નરે નીચેના પ્રધાનો, અને ખાતા વગરના એક અથવા વધારે સભાસદો-એ બધાનું પ્રાંતિક કારોબારી મંડળ બનશે.

(આમ નવા કારોબારી મંડળમાં ત્રણ તત્વો હશે: (૧) કારોબારી સભાસદો હાલ ત્રણ નીમાય છે તેને બદલે બે હશે; (૨) પ્રધાનો જેઓ ધારાસભાના પ્રબળીય સભા-સદામાંથી નીમશે અને જેઓ સ્વભાવિક રીતે ધારાસભાના આગેવાને હશે; નહિ તો તેઓ ધારાસભામાંથી પોતાને જરૂરી કાયદા અને અંદાજપત્ર પસાર કરાવી ન શકે; અને (૩) ખાતા વગરના સભાસદ. આવા સભાસદો, બીજા દેશોમાં પણ રાજકીય પક્ષની જરૂરીયાતોથી અને અંબીર સવાલોપર અનુભવી માણસોની સલાહ લેવાના હેતુથી નીમવામાં આવે છે. રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નવી કારોબારી સભાના અંગ્રેજ સભાસદ શિવાય બીજા કોઈને વહીવટનું જ્ઞાન નહિ હોય તેથી તેની પુરવણી કરવાને એક કે વધારે અમલદારોની સલાહના લાભ લેવાને તેમને કારોબારી મંડળમાં દાખલ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. તેમને મત આપવાનો અધિકાર નહિ હોય અને તેમને પોતાની જગ્યાનો જે પગાર મળતો હશે તેજ મળ્યાં કરશે)

૨૬. કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હશે અને તેમાં એક હિન્દી નીમશે.

સરકારને હરતક રહેલાં ખાતાંપર ગવર્નર અને કારોબારી સભાની સત્તા રહેશે.

૨૭. ધારાસભાની મુદત માટે પ્રધાન અથવા પ્રધાનો નીમશે અને તેમની પ્રબળીય ખાતાપર સત્તા રહેશે.

(આ ઉપરથી સમગ્રણે કે નવા કારોબારી સભાના બે સભાસદો સરકારી ખાતાનો વહીવટ કરશે અને તે વિષે તેમનો નિર્ણય છેવટનો બજાશે. ગવર્નર અને પ્રધાનો પ્રબળે સંપાત્રેલાં ખાતાંપર સત્તા બોગવશે અને તે વિષે તેઓજ છેવટનો નિર્ણય કરી શકશે. રીપોર્ટ જણાવે છે કે સંસ્થાનોની માફક અહીંયાં ગવર્નર પ્રધાનોની સલાહજ હમેશાં કબૂલ કરે એમ તરત બનશે નહિ છતાં પ્રધાનોની સલાહ વિરુદ્ધ ગવર્નર હમેશાં નિર્ણય નહિ આપે. એકંદરે જે પ્રધાનોને ધારાસભાનો સંમીન ટેકો હોય તેઓ ગવર્નરને સહલાઠથી મ્હાત કરી શકે. આમ કારોબારી સત્તાના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેપણ કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનો મળીને સામાન્ય રીતે બધાં ખાતાંના મુખ્ય સવાલો વિચારે અને જે નિર્ણયો કરવામાં આવે તેને સર્વે ટેકો આપીને બહાર દુનિયાની સમક્ષ ઐક્ય દાખવે એવી કદપના રીપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવી છે.)

૨૮. કારોબારી સભાના વધારાના સભાસદ કે સભાસદોને ગવર્નર પોતાના ઉપરી અમલદારોમાંથી મસલત અને સલાહ માટેજ નીમશે.

૨૯. આ પ્રમાણે રચાયેલી સરકારના બધા સભાસદો સામાન્ય રીતે એમ મળીને મસલત કરશે પણ કારોબારી મંડળના માત્ર એક કે બીજા અંગને મસલત કરવાને ગવર્નર બોલાવશે. સરકારી વિષયો સંબંધી બધા સવાલોમાં અને પ્રાંતિક અંદાજપત્રમાં તેના

આક્રમક વિષે નિર્ણય ગવર્નર અને કારોબારી સભા કરશે; અને પ્રબળીય ખાતા વિષે બધા સવાલોમાં અને પ્રાંતિક અંદાજપત્રમાં તેના આક્રમક વિષે નિર્ણય ગવર્નર અને પ્રધાનોને ક્ષિર રહેશે.

૩૦. ગ્રેટબ્રિટનમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમંત્રીઓ નીમાય છે તેમના જીવી પદવી પર ધારાસભાના સભાસદોની અમુક સંખ્યામાં નીમણુંક કરવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ચુંટાયેલા સભાસદોજ નીની શકાય એવું કંઈ બંધન રખાશે નહિ.)

પ્રાંતિક ધારાસભા.

૩૧. દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાને વધારે વિશાળ બનાવી તેમાં ચુંટાયેલા સભાસદોની સંખ્યાનું બહુમતિ સખવામાં આવશે. (૧) વધારેમાં વધારે વિશાળ મતદારમંડળ તરફથી ચુંટાયેલા અને (૨) નીમાયેલા સભાસદોની ધારાસભા બનશે. નીમાયેલા સભાસદો બિન અમલદાર તેમજ અમલદાર હશે. કેટલાક અમલદારો પોતાના હોદ્દાની રૂએજ સભામદ નીમાશે. ધારાસભાની ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અને તે સભાનું બંધારણ પૃથક માં પેરામાં જણાવ્યા મુજબ નીમાયેલી કમીટીની સલાહથી અને હિંદી વજરની સંમતિ લઈને ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ સુકરર કરશે અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવશે.

(હાલ સામાન્ય રીતે ચુંટાયેલા સભાસદો ઝોછી સંખ્યામાં છે પણ તેમાં ચુંટાયેલા અને નીમાયેલા મળીને બિન અમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા થાય છે. હાલ ફક્ત બંગાલામાંજ ચુંટાયેલા સભાસદો રહેજ વધુ સંખ્યામાં છે. હવેથી ચુંટાયેલા-પ્રબળે જવાબદાર ગણાય એમાં સભાસદો વધુ સંખ્યામાં હશે. હિંદી અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓ માટે મત આપવાનો અધિકાર તેમજ હિંદી ધારામંડળોના અને દરેક પ્રાંતિક ધારાસભાના બંધારણ વિષે તપાસ કરી ભલામણો કરવાને એક કમિટી તરત નીમવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. કારણ કે તે વિષે પ્રાંતવાર અભિપ્રાય અધિવાને પુરતા સાધનો તૈયાર જણાયાં નથી. તે કમિટીમાં હિન્દની બહારનો એક પ્રમુખ, એ અનુભવી અમલદારો અને એ ઉચી પકિતના હિન્દીઓ નીમવાના છે. જ્યારે કોઈ પ્રાંતમાં તપાસ કરવાને આ કમિટી જશે ત્યારે એક સ્થાનિક અમલદાર અને એક બિનઅમલદાર મુહસ્સનો વધારો આ કમીટીમાં કરવામાં આવશે.)

૩૨. ગવર્નર ધારાસભાના પ્રમુખ થશે અને ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા તેમને રહેશે.

(આ ઉપપ્રમુખ પણ અમલદાર હશે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.)

૩૩. ધારાસભાને રદ કરવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે.

૩૪. (અંદાજપત્ર શિવાયના બધા વિષયપર) ઠરાવો ભલામણ રૂપેજ અજાશે.

(આગળ જે અપવાદ મુકવામાં આવ્યા છે તેને ખાતલ કરીએ તો અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાના ઠરાવો સરકારને બંધનરૂપ થશે. ધારાસભાને અંદાજપત્ર પર પ્રબળીય વિષયોમાં મર્યાદિત સત્તા મળશે.)

૩૫. સરકાર ખાસ સમના કરે તે શિખાય નીમાયેલા અમલદાર સભાસદોને બોલાવ્યાની તેમજ મત આપવાની સ્વતંત્રતા રહેશે.

૩૬. ધારાસભાનો કોઈપણ સભાસદ વધારાના સવાલ પૂછી શકશે.

૩૭. ધારાસભાની કાર્યવાહીના દાખના નિયમો કાયમ રહેશે પણ ગવર્નરની સંમતિથી ધારાસભા તેમાં ફેરફાર કરી શકશે.

(દેખીતી રીતે આ માટે ગવર્નર-જનરલની સંમતિની પણ જરૂર રહેશે નહિ.)

૩૮. એક અથવા વધારે ખાતાં માટે ધારાસભામાંથી કાયમી કમિટીઓ નીમાશે. આ કમિટીઓ ધારાસભાએ સુટ્રેલા સભાસદો અને ખાતાના વડા ઉપરીની બનશે. અને તે ખાતાના કારોબારી સભાસદ તેના પ્રમુખ થશે.

૩૯. સામાન્ય રીતે બધા વિષયોના કાયદાઓ ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે. અપવાદ ૩૫ સિવાયના નીચે જણાવવામાં આવ્યા છે.

૪૦. પ્રાંતની અથવા તેના કોઈ ભાગની સુલેહ અને શાંતિ જાળવવાની અથવા સરકારી વિષયો સંબંધી સામાન્ય જવાબદારી અદા કરવાને તે વિષયોના કોઈ ખરડા જરૂરનો છે, એવું સર્ટિફિકેટ આપવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે. પછી આ સર્ટિફિકેટ સાથે ખરડા એજેન્ડામાં પ્રકટ કરવામાં આવશે. તે ધારાસભામાં દાખલ કરીને ધારાસભામાં પહેલીવાર વાંચવામાં આવશે અને તેના સામાન્ય સિદ્ધાંતો વિષે ચર્ચા થયા પછી તે ગ્રાંડ કમિટી આગળ રજુ કરવામાં આવશે. પણ જે ખરડા વિષે સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું હોય તે સરકારી વિષય સંબંધી છે કે નહીં તે સવાલ હિન્દી સરકારના નિર્ણય માટે મોકલવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકશે અને હિન્દી સરકારનો નિર્ણય છેવટનોજ જણાશે. ધારાસભા આવા ખરડા પસાર કરશે એમ જો ગવર્નરને નિશ્ચિત રીતે લાગે તો તેણે સર્ટિફિકેટ આપવું જોઈએ નહિ. (આ કલમ સરકારને હસ્તક રહેલાજ ખાતાને લાગુ પડે છે. વધારે તે ખાતા વિષે કોઈ કાયદો પસાર કરવાની સરકારને ખાસ જરૂર લાગે અને ધારાસભા તે પસાર કરે એવો સંભવ ન જણાય ત્યારે આ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની છે. બિનઅમલદારો આ ખાતાં વિષે જે ખરડા, કલમો કે સુધારા રજુ કરે તેમાં સરકારને જરૂરી જણાય તેવા ફેરફાર કરવાને તેમજ આ વિષે અંદાજ પત્રના આંકડાપર કાજુ રાખવાને પણ આ પ્રમાણે પ્રબળીય સભાસદોની વધુમતિવાળી ધારાસભાને બદલે સરકારે નીમેલા સભાસદોની વધુમતિવાળી માંટ કમિટીએ કામ કાઢી લેવાની યોજના કરી છે.)

૪૧. આ ગ્રાંડ કમિટી (જેની રચના ખરડાના વિષય અનુસાર બદલાય) તેની સંખ્યા ધારાસભાના ૪૦ કે ૫૦ ટકા જેટલી હોવી જોઈએ. કેટલાક સભાસદોના (ધારાસભાના સભાસદોના) લેખી મતથી અને કેટલાક નીમણુંકથી પસંદ થશે. ગવર્નરની નીમણુંકના સભાસદોની (તેના પોતાના શિવાય) રહેજ વધુમતિ હોય પણ નીમવાના સભાસદો પૈકી કે બાકીથી વધારે અમલદારો નીમી શકાશે નહિ.

૪૨. ગ્રાંડ કમિટીમાં ખરડો પસાર થાય તે ધારાસભા આગળ મૂકવામાં આવે, અને

સમયની યોજના કરેલી મર્યાદામાં તે વિષે ધારાસભા ચર્ચા કરે; પણ કારોબારી સભાના સભાસદ શિવાય બીજા કોઈની દરખાસ્તથી તેમાં સુધારો થઈ શકે નહિ કે તે રદ પણ થઈ શકે નહિ. આવી ચર્ચા પછી ખરડો એમને એમ કાયદો થયેલો ગણાય. પણ આ ચર્ચા દરમિયાન ધારાસભા સિદ્ધાંત કે વિગત વિષે ઈર્ષપણ વાંધા ઠરાવ પસાર કરીને નોંધી શકે અને તે ઠરાવ કાયદાની સાથે હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજીરને મોકલવામાં આવશે.

૪૨. કોઈ ખરડો રજુ કરવામાં આવે તેની-અથવા તેના કોઈ ભાગ રદામે-તેમજ કોઈ સુધારો સુચવવામાં આવે તેની સામે-કારોબારી સભાનો કોઈપણ સભાસદ એમ કહીને વાંધો લઈ શકે કે તેથી સરકારી કાયદાના ક્ષેત્રપર અતિક્રમણ થાય છે. તે વખતે ગવર્નર કાં તો ખરડાને કે સુધારાને આગળ ચાલવા દે અથવા તે વિષે સર્ટિફિકેટ આપે. જો તેઓ સર્ટિફિકેટ આપે તો તેઓ કાં તો તે વિષે ચર્ચા કરવા ન દે અથવા ધારાસભાને તે કાયદો કે કલમમાં કરવાના સુધારા સચ્ચે અથવા ધારાસભાની વિનંતિથી તે માંડ કમીટીને સોંપે.

(આગળ સરકારી ખાતા વિષે જરૂરી જણાતા કાયદા પસાર કરવાની ગોઠવણ કરી છે તેમ આમાં તેજ ખાતા વિષે સરકારને ખાનગી સભાસદ રજુ કરે તે ખાસ વાંધાલ-રેલા જણાતા ખરડા વગેરે અટકાવવાની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રવંત્રીય ખાતાપર ધારાસભાની નિરંકુશ સત્તા રહેશે એ તો સ્પષ્ટજ છે.)

૪૪. બધા પ્રાંતિક ધારા માટે ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલની સંમતિની જરૂર રહેશે અને તે રદ કરવાની સત્તા કહેનશાહને રહેશે.

૪૫. કાયદો નામંજૂર કરવાની સત્તાની રૂપે ગવર્નર સુધારા કરવાને તે હક્કાસભાને તે પાછું પણ મોકલી શકે.

૪૬. પ્રાંતિક કાયદાઓનો અમલ અટકાવવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને રહેશે.

(ગવર્નર-જનરલ કોઈ કાયદો નામંજૂર કર્યાં શિવાય તેને થોડા વખતને માટે અટકાવવા ઇચ્છતા હોય ત્યારે આ કલમ પ્રમાણે વર્તી શકે.)

નાણાં.

૪૭. મહેસુલનાં હિન્દી અને પ્રાંતિક ખાતા તદ્દન જુદાં પાડવાં.

(હાલ જમીન, મહેસુલ, રેગ્યુલેશન વગેરે કેટલાંક ખાતાંની અમુક પ્રાંતમાં આવતી આવક તે પ્રાંતની સરકાર અને હિન્દી સરકાર વચ્ચે અમુક પ્રમાણમાં વહેંચવામાં આવે છે. આને બદલે અમુક ખાતાંની પૂરી ઉપજ વડી સરકારને આપવાની અને અમુકની પૂરી પ્રાંતિક સરકારને આપવાની દરખાસ્ત છે. આખા હિન્દને ભગતાં ખાતાં શિવાયનાં ભગભગ બધાં ખાતાંની આવક પ્રાંતને આપવાની યોજના રીપોર્ટમાં જણાવી છે. આમ કરતાં હિન્દી સરકારને પોતાના ખર્ચ જેટલા પૈસા નથી મળતા તેથી પ્રાંતને વધારે આવક મળે તેના બદલામાં ખર્ચ જતાં શીલીક રહે તેના ૮૭ ટકા હિન્દી સરકારની તીન્નેરીમાં ભરવા બેઠકએ એમ સમજાયું છે. શીલીકનું આ પ્રમાણ આંકડાની ગણતરીપરથી

કેળવણી, આશ્રમ, વૈદક, જાહેર અધિકાર વગેરે જે વિષયોપર સત્તા હોય છે તેજ પ્રાતિક ખાતાંપર પ્રધાનોને અને ધારાસભાને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવનાર છે, એ પણ ખ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ ઉપરથી એમ પણલાગે છે કે પ્રાતિક સ્વરાજ્યને આપવા ધારેલો હિસ્સો તે વિભાજી ધોરણનું સ્થાનિક સ્વરાજ્યજ ગણાય.)

પ્રાતિક અધિકારીમાં ફેરફાર.

૫૨. નવી પ્રાતિક ધારાસભાને શરૂ થયે પાંચ વર્ષ પછી સરકારી અને પ્રજાકીય ખાતાંની યાદીમાં ફેરફાર કરવાની પ્રાતિક સરકાર કે ધારાસભાની અરજ વિષે હિન્દી સરકાર વિચાર કરશે. આવી અરજ કરવામાં આવે ત્યારે સરકારને હસ્તક રહેલ કાંઈ ખાતું પ્રજાને સોંપવાની અને જો કાંઈ પ્રજાકીય ખાતાંની ગંભીર ગેરવ્યવસ્થા થયેલ જણાય તો તે સરકારના કાબુમાં લેવાની સત્તા હિન્દી વજીરની સંમતિ લઈને હિન્દી સરકાર અજમાવી શકશે, તેમ પ્રધાનોના પગાર (જે શરૂઆતમાં તો સરકારી ખાતામાં મુકાશે.) તેનાપર ધારાસભાની ખાસ મંજૂરી મેળવાય એવો હુકમ કરવાની સત્તા પણ હિન્દી સરકારને રહેશે. પ્રધાનના પગાર આમ ધારાસભામાં મંજૂર થયેા જોઈએ, એવો નિર્ણય તે વખતે (નવી સભાને સ્થાપે પાંચ વર્ષ થયા પછી) અથવા તે પછી કાંઈ વખતે કરવાની સત્તા તે સભાને રહેશે. (આમાં પાંચ વર્ષના અનુભવ પછી પ્રજાને વધારે ખાતાં સોંપવાની પદ્ધતિ યોજાવામાં આવી છે. કાંઈ ખાતાંના પ્રધાનોએ ખરાબ વહીવટ કર્યો હોય તો તે પાછા સરકારને સોંપવાનું પણ પ્રજાકીય વિષયોમાં કામદા અને અંદાજ-પત્ર પસાર કરવાની નિરંકુશ સત્તા ધારાસભાને મળી છે અને તેથી આ બંને બાબતોમાં પોતાનું ખર્ચ અજમાવીને ધારાસભાજ પ્રધાનોને પોતાના અંકુશ રાખી શકે—તેમનું આખું અંદાજપત્ર નામંજૂર કરીને તેમને રાજીનામું આપવાની પણ ફરજ પાડી શકે. પણ આ આવીએા ધારાસભા કદાચ ન અજમાવી શકે અને તેની અસર પણ હમેશાં અચૂક ન થાય પણ પાંચ વર્ષ પછી તો પ્રધાનોના પગાર મંજૂર કરવાની સત્તા મેળવીને ધારાસભા તેમને પોતાની મરજી મુજબ રાખી કે બદલે કરી શકે અને આમ જવાબદાર રાજતંત્રનો સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો અમલમાં આવે.)

પ્રાર્થનિક કાર્ય.

૫૩. એક કમીટીમાં ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, એક અમલદાર અને એક બિનઅમલદારને નીમવી. હિન્દી અને પ્રાતિક ખાતાંના વિભાગ વિષે અને ક્યાં પ્રાતિક ખાતાં પ્રજાને સોંપવાં તે વિષે તે લલામણુ કરશે. જે પ્રાંતમાં તે કમીટી તપાસ કરે તે પ્રાંતના એક અમલદાર અને એક બિન અમલદાર મુદ્દસ્ત તેમાં ઉમેરાશે.

૫૪. બીજી એક કમીટીમાં પણ ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, જે અમલદારો અને બે બિન અમલદારો નીમવા અને તેમણે મતદારમંડલો, મતાધિકાર અને ફરેક પ્રાંતની અને આખા હિન્દી ધારાસભાની રચના વિષે લલામણુ કરવી. જે પ્રાંતમાં આ કમીટી કામ કરે ત્યાંના એક અમલદાર અને એક બિન અમલદારને તેમાં ઉમેરવા.

૫૫. આ બે કમીટીઓને સાથે મળીને સંસદીત કરવાની સત્તા રહેશે.

તપાસ માટે કમિશન.

૫૬. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતોના બંધારણની તપાસ કરવાને (અને તે ઉપરથી તેમાં સુધારા સૂચવવાને) નવી ધારાસભાની પહેલી સભા મળ્યે ૧૦ વર્ષ પછી એક કમીશન નીમાશે. કમીશનના સભાસદોનાં નામ પાર્લામેન્ટની સંમતિ માટે રજુ કરવામાં આવશે. તે પછી વધારેમાં વધારે ૧૨ વર્ષની મુદતે આવા કમિશન નીમવાં.

(ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું કારનામું ૬૨ વીસ વર્ષ પાર્લામેન્ટમાં તાલુ કરવામાં આવતું ત્યારે તેના રાજકારભારની વિશાળ ધોરણથી તપાસ કરવાને બ્રિટીશ આમની સભા અને અમીરાની સભાની સંયુક્ત કમીટીઓ નીમાતી હતી અને તે રાજપુરો, અમલદારો, હિન્દીઓ વગેરેની જુગાની લઇને વહીવટની જુલો અને તેમાં કરવા જેમના સુધારા વિષે અતિશય કિંમતી રીપોર્ટ બહાર પાડતી હતી. આથી કંપની સરકાર પર સારો દાવ્ય રહેતો હતો. પણ સન ૧૮૫૮ માં બ્રિટીશ શહેનશાહતના સીધા અંકુશ નીચે હિન્દુ રાજતંત્ર આવ્યું ત્યારે પાર્લામેન્ટનો આવો દાવ્ય વધવાને બદલે ઓછો થયો. કારણ કે તે પછી કારનામું તાલુ નહિ કરવાનું હોવાથી કમીટીઓ નીમાતી બંધ થઇ. તે પછી વખતે વખતે અમુક વિષયો માટે કમીશન નીમાયા છે તેથી આ કમીટીની ગરજ સરી નથી. હવે ફરીથી નવા રાજબંધારણનો અનુભવ થતો જાય તેમ તેમ એક્સ ટુક મુદતે તે વિષે તપાસ કરી તેમાં ક્રમે ક્રમે સુધારા કરી છેવટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો ઇરાદો જણાવવામાં આવ્યો છે.)

દેશી રાજ્યો.

૫૭. દેશી રાજ્યોની સભા સ્થાપવી.

(આવી સભા સ્થાપવાની દરખાસ્ત પહેલાં ઇટલાક વાઇસરોયે કરી હતી, અને તેને બંને જે મંજૂર થઇ હતી તેને પરિણામે સામ્રાજ્યની સેવા માટે લશ્કરની ટુકડીઓ દેશી રાજ્યોએ તૈયાર કરી હતી. લોર્ડ હાર્ડિંગે વર્ષે વર્ષે રાજકુમારોની ફળવણી વિષે મસજત કરવાને દેશી રાજ્યોની સભાઓ બોલાવી હતી. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે ફળવણી ઉપરાંત દેશી રાજ્યોને લગતા બીજા સામાન્યે સવાલો પણ આ સભા આગળ મૂક્યા હતા. પણ અભાર સુધી વોઇસરોયની ખાસ મરજીથી આ સભાઓ બોલાવવામાં આવી હતી તેને હવે બંધારણમાં કાયમનું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે. અલબત્ત, સભાના નિર્ણયો બલામજૂ રૂપે જ ગણાશે પણ તેનું વધારે ને વધારે વજન પડશે.)

૫૮. દેશી રાજ્યોની સભા એક કાયમ કમીટી નીમશે.

(સભા તે સાધારણ રીતે વર્ષમાં એકવારજ બોલાવવામાં આવશે. તેથી વર્ષ દર-મ્યાન ઉત્પન્ન થતા દેશી રાજ્યોને લગતા મહત્વના સવાલો આ કમીટીના અભિપ્રાય માટે રજુ કરવામાં આવશે. આ સભાના પ્રમુખસ્થાને વોઇસરાય બિરાજશે પણ તેમની એક્ઝાન્સીમાં કોઇ રાજ્યને ઉપપ્રમુખ તરીકે તેઓ નીમશે. સભાની કાર્યવાહીના નિયમો વોઇસરાય નક્કી કરશે પણ તેમાં રાજ્યો સુધારાઓ સૂચવી શકશે.

૫૯. બે અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચે કે કોઇ રાજ્ય અને પ્રાંત સરકાર અથવા વડી સરકાર વચ્ચે કોઇ તકરાર થાય તો તે વિષે સલાહ આપવાને એક હાઇકોર્ટના

ન્યાયાધીશ અને જાંને પક્ષના એક પ્રતિનિધિનું એક કમીશન વાઇસરાયને ફીક લાગશે તો નિમશે.

(હાલ આવી તકરારોના, છેવટનો નીવેડો હિન્દી સરકાર આપે છે તે વિષે રાજ્યોને પૂરો વિશ્વાસ પડતો નથી. કમીશનની સલાહ પશ્ચુ વાઇસરાયને જાંનકારક ગણાશે નહિ અને હમેશાં કમીશન નીમવાની પશ્ચુ ફરજ તેમને પાડી શકાશે નહિ.)

૬૦. કાઇ દેશી રાજ્યનો હક, માન કે સત્તા કમી કરવાનો કે તેના કુટુંબના કાઇ માણસને વારસ તરીકે ગાદીપર બેસતો અટકાવવાનો સવાલ વિચારવાની જરૂર હોય ત્યારે તે વિષે સલાહ આપવાને હાઇકોર્ટના એક ન્યાયાધીશ, બે દેશી રાજ્યો અને વાઇસરાયે નીમેલા બે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનું કમીશન તેઓ નીમશે.

૬૧. આંતર વ્યવસ્થાની પૂરી સત્તાઓ જે રાજ્યો બોગવે છે તેઓ હિન્દી સરકાર સાથે સીધો સંબંધ રાખશે.

(આવા રાજ્યો હાલ પોલીટીકલ એજન્ટ અને ગવર્નર-જનરલના ખાસ પ્રતિનિધિ અથવા પ્રાંતના ગવર્નરની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે સંબંધ રાખે છે. નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે કાં તો પોલીટીકલ એજન્ટની અથવા ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિની જગ્યા નાબુદ કરવી પડશે એટલે તેમાંના એકની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં આવશે. આ કોર્ટના જે રાજ્યો હાલ ગવર્નરની સાથે વ્યવહાર રાખતા હશે તેઓ કાંતો એજન્ટની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે સીધો વ્યવહાર રાખશે અથવા ગવર્નરની મારફત જ્યાં વ્યવહાર ખરી રીતે હિન્દી સરકારની સાથેજ ચલાવાશે.

૬૨. પ્રાંતિક ધારાસભાને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધનો વિષય સોંપી શકાશે નહિ.

(૬૧ મી કલમનો અમલ થયા પછી પશ્ચુ જે ન્હાતાં રાજ્યો ગવર્નર સાથેજ સંબંધ રાખશે તેને આ કલમ લાગુ પડે છે.)

૬૩. હિન્દ સમસ્તને લગતા વિષયોમાં કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને દેશી રાજ્યોની સભા વચ્ચે મસલત અને ચર્ચા માટે વ્યવસ્થા કરવી.

(મીડુ, અફીણ, જકાત, ટપાલ, તાર, રેલવે, લશ્કર, નૌકા વગેરે હિન્દી સરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાં સાથે દેશી રાજ્યોને પશ્ચુ ગાઢ સંબંધ છે. અત્યાર સુધી સરકારી અમલદારોની વધુમતિ વડી ધારાસભામાં હતી, પશ્ચુ ધારાસભામાં તેમજ જાંને મંડ-જોતી સંયુક્ત સભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની થોડી પશ્ચુ વધુમતિ અવાધી રચાલાયિક રીતે દેશી રાજ્યો પશ્ચુ આવા સામાન્ય હિતના સલાહોની ચર્ચામાં પોતાનો ફાળો આપવાનો તેમને હક મળવો જોઈએ. કાં તો દેશી રાજ્યોની આખી સભા અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટની સંયુક્ત સભાઓ થાય અથવા જાંનેએ ચુંટા પ્રતિનિધિ બેઠા મળીને મશવત કરે.)

ઉચ્ચ નોકરોઓ.

૬૪. ઉચ્ચ પદવીપર નિમણૂકના નિયમોમાં હજુ જે ખતીય બેઠ રહ્યા છે તે નાબુદ કરવા.

(દાખલા તરીકે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસ અને તેવી ઉચી પદવી માટે બીઠીયા વતનીજ લાયક ગણાય એવી જે કલમ હાલના નિયમોમાં છે તે રદ કરવામાં આવશે.)

૬૫. જે પદવીઓને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં નિમણૂક કરવામાં આવે છે તેને માટે હિન્દમાંથી વધારાની નિમણૂક કરવાની પદ્ધતિ યોજવી.

(સીવીલ સર્વિસ અને બીજી અનેક ઉચી નોકરી માટે ફક્ત ઇંગ્લેન્ડમાંજ હાલ નિમણૂક કરવામાં આવે છે કારણ કે તે વિષે હરીફાઈની પરીક્ષા ત્યાં લેવામાં આવે છે. આ કલમ પ્રમાણે તે પદવીઓ માટે હિન્દમાંથી થોડી નિમણૂક કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે. અલપત, આનો અર્થ એવો નથી કે આપણી માગણી પ્રમાણે સીવીલ સર્વિસ વગેરે નોકરીઓ માટે એકતીએક હરીફાઈની પરીક્ષા હિન્દમાં તેમજ ઇંગ્લેન્ડમાં અલાવવામાં આવશે; પણ હિન્દમાંથી જુદી પરીક્ષા લઈને કે બીજી ટાઇ રીતે તે પદવીઓ માટે નિમણૂક કરવામાં આવશે.)

૬૬. બધી ઉચ પદવીઓ માટે હિન્દમાં કરવાની નિમણૂકોનું પ્રમાણ અને દર જેવે તેના વધારાનો દર ચોક્કસ કરવા નોંધ્યો.

૬૭ સીવીલ સર્વિસની ઉચી પદવીઓમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ એકદમ ૩૩ ટકા જેટલું કરી દર વર્ષે ૧૬ ટકા દશ વર્ષ સુધી વધારાનું અને પછી કમીશન તે વિષે આગળ વિચાર કરશે.

(હાલ સીવીલ સર્વિસમાં આશરે ૬ ટકા જેટલા હિન્દીઓ સીવીલ સર્વિસમાં છે. આ કલમ પ્રમાણે દશ વર્ષમાં અડધા ભાગના હિન્દીઓ નીમાશે.)

૬૮. નિર્વાહના ખર્ચમાં વધારો અને નીમણૂકનું ઉચી ધોરણે કાયમ રાખવાનો વિચાર કરીને પગારના દરમાં ફેરફાર કરાવવા. વધારે ઉચી પદવી ન મળે ત્યાં સુધી અમુક મુન્તે નિયમ પ્રમાણે બધી પદવીઓના પગારમાં વધારો કરવા અને હાલના વધારા કાયમ રાખવા સામાન્ય પેન્શન તરીકે વધારેમાં વધારે—૧ શીલીંગ અને ૯ પેન્સનો એક રૂપિયો ગણીને—વાર્ષિક ૬૦૦ પાઉન્ડની રકમ મુકરર કરવી અને કેટલીક ઉચી પદવીઓ માટે પેન્શનની ખાસ રકમો ઠરાવી રખના નિયમોમાં ફેરફાર કરવા, જેથી તેની મર્યાદામાં રહીને વધારે સ્વતંત્રતા મળી શકે. ચાર માસ સુધી હક્રતી રખ ભેગી થવા દેવા વિષે વિચાર કરવો.

(સીવીલ સર્વિસના જેવી ભારેમાં ભારે પગારની પદવીઓ હજી ઘણા ઇંગ્લેન્ડ બોગવવાના છે તેથી તે તરફ અતિશય પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.)

૬૯ હિંદુસ્થાનમાં નિમણૂકના ધોરણ પરથી બધી ઉચી પદવીઓના પગારનું ધોરણ મુકરર કરવું પણ મુરોપમાં નીમાતા ગ્રહસ્થાને ખાસ રકમ વધારા તરીકે આપવી અને તેજ સિદ્ધાંત મુરોપમાં નોકરી કરતા હિન્દીઓને લાગુ પાડવો.

(આમાં એ સિદ્ધાંત કમુલ કરવામાં આવ્યો છે કે હિન્દના ઉચામાં ઉચી નોકરીના પગાર હિન્દના ધોરણે મુકરર કરવા નોંધ્યો પણ મુરોપમાં નીમાતા ગ્રહસ્થાને જે મોટા વધારો આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે તેથી હિન્દી અને મુરોપીયન અમલદારોના પગાર

વધારે સમાન થવાને બદલે તેના વચ્ચે વધારે ભેદ થવાનો સંભવ છે. થોડાજ હિન્દીઓ દુરોપમા નોકરી કરે છે તેથી આપણને લાભ તો નહિ જવોજ છે.)

(રીપોર્ટમાં કરવામાં આવેલી ભલામણોનો આ સાર તેને અંતે પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે કયાં ખાતાં હિન્દી સરકારથી જુદાં પાડી પ્રાંતિક બનાવવાં અને તે પૈકી કયાં ખાતાં પ્રગ્નકીય બનાવવાં, તે વિષે ભલામણો કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવનાર છે. તે વિષે રીપોર્ટના લેખકોએ પોતાનો અભિપ્રાય પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે સૂચવ્યો છે તે નીચે આપીએ છીએ.)

નીચેના વિષયો પૂરેપૂરા પ્રાંતિક બનાવવા ભેદ્ય.

૧. પ્રાંતિક કાર્ય માટે કર નાંખવા.
૨. પ્રાંતિક મહેસુલ પેટે નાણાં વ્યાજ લેવાં, લોન કાઢવી.
૩. હિન્દી સરકારની વતી નાણાંનું કામ (આવક વેરો ભેગો કરવો વગેરે).
૪. પ્રાંતિક નોકરોની નિમણૂકો, તેમની નોકરીના નિયમો અને તેના પર અંકુશ.
૫. કાયદા અને નિયમની જાળવણી.

(૧) ફોજદારી ન્યાયનો વહીવટ (આ વિષે વાઈસરોયની સામાન્ય સત્તા કાયમ રહેશે).

(૨) પોલીસ-રેલ્વે પોલીસ સુદ્ધાંત.

(૩) કેદખાનાં. (૪) ગુન્હાખોર જાતો.

(૫) અસુક કાયદાનો અમલ-રાજદ્રોહી સત્તાનો કાયદો, છાપખાનાંનો અને દુરંધારખંધીનો કાયદો વગેરે (આ વિષે કાયદા બકવાની સત્તા હિન્દી સરકારનેજ રહેશે). (૬) ઝેર. (૭) જુગાર. (૮) નાટકશાળાઓ અને સિનેમેટોગ્રાફ. (૯) કારોનર.

૬. જમીન મહેસુલનો વહીવટ-જમીન મહેસુલની આકેણી અને તેને ઉધરાવવો, જમીન વિષે રેકર્ડ રાખવા વગેરે.

૭. ખેતી-જનવરોના રોગ, ખેતીના સુધારા માટે શોધ કરવાની સંસ્થાઓ, આ-દર્જકેપ ખેતરો, ખેતીના રોગ વગેરે.

તે પૈકી આ વિષયો પ્રજનને સોંપવા.

પ્રગ્નકીય.

પ્રગ્નકીય.

૮. જંગલો અને જંગલની પેદાશ,
વર્ગ વગરનાં અમૈ કેટલાંક સાચવેલાં જંગલો.

૯. નદીની સાકસુરી, મચ્છીમાટ વગેરે.

૧૦. જાહેર બાંધકામ-રસ્તા, મકાનો,
મોટાં અને ન્હાનાં જાહેર કામો, દ્રામવે અને
ન્હાની રેલગાડીઓ, વગેરે.

૧૧. કેળવણી-પ્રાથમિક, માધ્યમિક,
યુનિવર્સિટીની, કુજર ઉછેગની.

૧૨. વૈદક અને આરોગ્ય-છરૂપીતાલો
વગેરે.

૧૩. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય-શહેરોમાં અને
ગામડાંઓમાં (યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ
પંચાયતો વગેરે).

૧૪. મતાધિકાર, મત આપવા વિષે
કાયદો, મનદાર મંડળનું બંધારણ.

૧૫. દીવાની અદાલતો-દરતાવેજ રજી-
સ્ટર કરવાના કામ સુધ્ધાંત.

૧૬. આબકારી ખાતુ.

૧૭. અમુક પહાત છૂલ્લા.

૧૮. અમુક રકમ પેટે જમીન સર-
કારમાં લેવાનો વહીવટ (હિન્દી સરકારનો
કાયદો કાયમ રહે પણ તેમાં પ્રાંતવાર જરૂ-
રીયાત પ્રમાણે કરવાના ફેરફાર વિષે વિચાર
કરવો).

૧૯. ઉદ્યોગ-કારખાનાં, બોઇલરો,
વીજળી, ગ્લાસતેલ, સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો,
સ્થાનિક કુજર ઉદ્યોગોનો વિકાસ.

૨૦. સહકારી મંડલીઓ (કાયદા બા-
વાની સત્તા હિન્દી સરકારને રહેશે).

૨૧. વેપારી પેદાઓ-બેંકો, વીમા
કંપનીઓ વગેરે (હિન્દી સરકારને કાયદા
બાંધવાની સત્તા રહેશે).

૨૨. સરકારી હાપખાતુ.

૨૩. આકાશ-જનમ મરણની નોંધ
વગેરે.

પ્રગતીય.

મોટાં નહેર કામ શિવાય ખાતીનું આખું ખાતું.

યુનિવર્સિટી શિવાયની બધી કેળવણી.

પ્રગતીય.

પ્રગતીય.

પ્રગતીય.

ફક્ત રજીસ્ટર કરવાનું ખાતું સોંપવામાં
આવે છે.

પ્રગતીય.

આમાં ફક્ત સ્થાનિક ઉદ્યોગોની ખીલવણી-
નો નિયમ સોંપવામાં આવ્યો છે.

પ્રગતીય.

પ્રગતીય.

૨૪. એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં
જા આપ.

૨૫. જંગલી પક્ષી અને પશુઓનું
રક્ષણ અને પશુ તરફ માનવીપણું.

૨૬. પ્રાંતિક સરકારની મહેસુલની
આંકણી અને ઉધારાણી.

૨૭. વારસી મીઠકત.

૨૮. ધર્મોદ્ધ મીઠકતની વ્યવસ્થા.

૨૯. મોટર ગાડીઓ (હિન્દી સરકાર
ને કાનૂની બંધવાની ફેટલીક સત્તા રહેશે.)

પ્રગ્નક્રીય.

પ્રગ્નક્રીય.

પ્રગ્નક્રીય.

(આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં પ્રગ્નને નહિ સેપેલા ખાતાં ઉપર
દેખાદેખ રાખવા ઉપરાંત હિન્દી સરકારને, (૧) પરરાત્રયો સાથે સંબંધ, (૨) નાણાં
ખાતું-જેમાં આશીશ, મીઠું, સ્ટેમ્પ (જનરલ) આવક વગેરે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
(૩) વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતું-જેમાં ટપાલ, તાર, આદાત-નિકાસ પર જકાત, વહાણો,
રેલ્વે આવે છે અને (૪) વરકર, નૌકા અને સામાન્ય રીતે દેશનો વ્યાવ-એ ખાતાનો
વહીવટ કરવાનો રહે છે).

ઇન્ડસ્ટ્રી અને યાસાલ યાજ્ઞિક.

હિન્દી પ્રધાનની યોજના.

માણસ સર્વાંશે સંનિગોને આધીન તો નથી જ છતાં સંનિગો અનુકુળ હોય ત્યારે
ઇચ્છેછું પરિણામ યોગ્ય પ્રયત્નથી હુંક વખતમાં આણી શકાય છે, એ આપણે આજે જોઈએ
છીએ. પાંચ વરસ પહેલાં આપણી હડત તરફ આપણે બીટીશ પ્રગ્નનું ખ્યાન પણ ખેંચી
શકતા નહોતા, પરંતુ હડાઇને લીધે તે સ્થિતિ ફેરવાઇ ગઇ, નવું ચાલાવરણ ઉત્પન્ન થયું
અને એ પ્રગ્નને આપણી વાત સાંભળવી પડી. કેમ્પેસ-લીગે નક્કી કરેલી સ્વરાજ્યની
યોજના માટે દેશમાં ચાલી રહેલી બારે વળવળે સરકાર પાસેથી હુંક વખતમાં જ જવાબ
મેળવ્યો. ખુદ હિન્દી પ્રધાનનેજ જાહેર કરેલું પડ્યું કે શાહી સરકારની રાજનીતિ હિન્દમાં
જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની છે, તથા તે માટે સંગીન પગલાં લેવાનો નિશ્ચય થયો
છે. આજે એ જાહેરનામા અનુસાર એમની સુધારાની યોજના પણ બહાર પડી
ગઇ છે. આ પરિણામથી હાલના અવસરની હાંમત સમજવી જોઇએ અને આપણા પ્રય-
ત્નો ઉત્સાહભરે ચાલુ રહેવા જોઇએ. જે યોજના બહાર પડી છે, તે ઉવટની નથી. તે
ઉપર જે ચર્ચા થશે તેને આધારેજ તેનું અંતિમ રૂપ બાકશે. એટલે અત્યારે તો આપણે
જે યોજનાને વિચારપૂર્વક તપાસી તે સંબંધી આપણા અભિપ્રાય સ્પષ્ટતાથી જણાવી
રવાનો છે.

હિંદી પ્રધાનના રીપોર્ટ સંબંધી પ્રથમ એટલું તો કહેવુંજ નોંધ્યે કે એમણે હાથમાં લીધેલું કાર્ય મુશ્કેલ હોવા છતાં એમનો પ્રયત્ન સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી. એ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે તેઓ અહિંની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શક્યા છે અને પરિણામે તેઓ આ દેશના રાજ્યતંત્રને માટે ઉપયોગી ચર્ચા પડે એવી રચના (constitutional machinery) યોજી શક્યા છે. પરંતુ આપણા હક્કો દ્રષ્ટિથી જોતાં એમનો રીપોર્ટ નિરાશાજનક લાગે છે. કારણ કે તેમણે સુચવેલી યોજનામાં ન્યાયને માટે હિંમતભર્યો આગ્રહ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એમના પ્રયત્નના સાફલ્યને માટે, પ્રગ્ન મન વાળી શકે એવા આવશ્યક હક્કો આપવાનું શાશ્વત્વ પણ એમાં જણાતું નથી. સર્વત્ર પ્રજાની વૃત્તિ (Intentions) તથા શક્તિ માટે શંકાજનક જોવામાં આવે છે. જ્યાં હક્કો આપવાનો વિચાર થયો છે, ત્યાં તેને અંકુશ વડે અર્થરહિત બનાવ્યા છે અને તે એકજ દલીલથી કે 'સુલેહ, શાંતિ અને સારા વહીવટ'ને માટે એ અંકુશ જરૂરનાં છે—જાણે કે પ્રજા અને તેના પ્રતિનિધિઓ તેના વિરોધી હોય! અમને લાગે છે કે એ શંકાથી ઉત્પન્ન થતા ભય અને સંકેતને લીધેજ હિંદી પ્રધાન કૃપણ બન્યા છે અને એ કૃપણતા વડે યોતાની કેટલેક અંશે ઉપયોગી રચના નિઃસત્વ બનાવી છે.

હિંદી પ્રધાનની યોજના વિગતવાર તપાસતાં પહેલાં એ તપાસને માટેનું ધોરણ નક્કી કરવાની જરૂર છે. રવાનાવિક રીતે એ ધોરણ આપણે માટે તો કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાના સિદ્ધાંતોજ હોઇ શકે. માત્ર આપણી યોજના બહાર પડ્યા પછી સરકાર તરફથી જવાબદાર રાજ્યતંત્રને સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, અને તે સિદ્ધાંત આપણે પણ આપણા રાજ્યતંત્રધોરણમાં ધ્વજીયે ઢીએ, એટલે ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોમાં એ તત્વનો પણ ઉમેરો થવો નોંધ્યે, હવે આપણી યોજનાના સિદ્ધાંતો ત્રણ છે અને તે લો. મા. તિલકે નીચે દર્શાવ્યા છે:—

(૧) ધારાસભામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંગીન બહુમતિ હોવી નોંધ્યે. (૨) કાશ્યાપી સભા ધારાસભાને આધીન રહેવી નોંધ્યે. (૩) આવક ભવનના અંદાજ ઉપર ધારાસભાનો અંકુશ રહેવો નોંધ્યે. આમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો સિદ્ધાંત ઉમેરીએ તો (૪) પ્રધાનમંડળ ધારાસભાને આધીન રહેવું નોંધ્યે, એટલે તે ધારાસભામાં બહુમતિ ન મેળવી શકે ત્યારે તેને સત્તા છાડી દેવી પડે. આ ચોથો સિદ્ધાંત બીજાની અંતિમ હદ જેવો છે.

આ સિદ્ધાંતોને આધારે હિંદી પ્રધાનની યોજના તપાસતાં એટલું બાનમાં રાખવાનું છે કે સરકારનું બહેરનામું તથા આપણી માગણી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે નહીં પરંતુ તેના એક સંગીન હિસ્સા માટેજ છે. પરંતુ એ હિસ્સા તરીકેના હક્કો એવા તો હોવાજ નોંધ્યે કે રાજ્યતંત્રના બુદ્ધ બુદ્ધ વિભાગોમાં કાશ્યાપી મંડળ ઉપર ધારાસભાની સત્તા યોગ્ય અંશે સ્વીકારાય, અને પ્રમાણમાં જવાબદારીનું તત્વ પણ દાખલ થાય તથા તે સાથે ભવિષ્ય માટે કમવાર પ્રમતિનું ધોરણ નક્કી થાય, કે જોથી કરીને આપણે હુંક વખતમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા રાખી શકીએ.

હવે આપણે યોજના સંબંધી યોગ્ય અભિપ્રાય આપવાને રાજ્યપત્રના એક પછી એક વિભાગો લઈ તે સંબંધી ભલામણો ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોને આધારે તપાસીએ.

૧ પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડિયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં સૌથી અગત્યની ભલામણ પાર્લામેન્ટ તથા હિંદી પ્રધાનનો અંકુશ કમી કરવા માટેની છે. એ વિષે મી. મોન્ટેગ્યુના વિચાર આવકારદાયક છે. હિંદુ જેવા વિશાળ અને દૂરના રાજ્યનો વહીવટ લંડનથી ન ચલાવી શકાય એમ તેઓ સ્વીકારે છે, તથા હિંદી પ્રધાન પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે તેટલાજ કારણથી હિંદી સરકારની સત્તા ઉપર તેને અંકુશ આપવામાં આવ્યો છે, એમ તેઓ માને છે અને હવે હિંદમાં જવાબદાર સંસ્થાઓ સ્થાપવાની રાજ્યનીતિ જાહેર થઈ છે એટલે એ દેશના આંતર વહીવટ માટેની પાર્લામેન્ટની જવાબદારી કમી થવી જોઈએ એમ તેમને લાગે છે. એટલે તેઓ ભલામણ કરે છે કે “હિંદમાં પ્રતિનિધિ મંડળોને જે જે આખતોખા જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તે તે આખતોખા પાર્લામેન્ટ પોતાની અંકુશની સત્તાનો ઉપયોગ છોડી દેવાને તૈયાર થવું જોઈએ, અને પ્રતિમાં જવાબદાર રાજ્યપત્રના વિકાસની સાથે અને કાળે કરીને હિંદી સરકારમાં પણ એ વિચારનો અમલ થવો જોઈએ.” અને “જે આખતોખા નિધિ મંડળોને તથા નવવામાં આવી તે આખતોખા સંબંધમાં પણ તેઓ લખે છે કે “પાર્લામેન્ટ અંકુશની હેઠળની સત્તા છોડી શકે નહિ, પરંતુ તે નાણાં અને વહીવટના સંબંધમાં હિંદી સરકારને એટલી સત્તા તો આપી શકે કે જેથી કરીને તે જુદાથી ઇચ્છે, તેટલી ઝડપે પોતાનું કાર્ય કરી શકે અને પ્રાંતિક સરકારને પણ તે માટે યોગ્ય સત્તા આપી શકે.” આ વિચારો સંતોષકારક છે છતાં અને એટલી ટીકા કરવી જરૂરની છે કે પ્રજા માત્ર પ્રાંતિક સરકારમાંજ નહિ પરંતુ હિંદી સરકારમાં પણ આજે અમુક અગત્યની આખતોખા સંબંધમાં સત્તા માંગે છે. એટલે એ અંધી આખતોખા ઉપરથી પાર્લામેન્ટ તથા હિંદી પ્રધાનની સત્તા દૂર થવી જોઈએ.

આ વિભાગના સંબંધમાં બીજી ભલામણ હિંદી પ્રધાનનો પગાર ઇંગ્લાંડનો તીજેરીમાંથી આપવા માટેની છે. તેમાં આપણીનો સ્વીકાર થયો છે અને જો તે ભલામણનો અમલ થાય તો પરિણામે એ પગાર મંજૂર કરતાં પાર્લામેન્ટમાં હિંદી વહીવટ સંબંધી હાલ કરતાં વધારે ઉપયોગી ચર્ચા થાય એમ માનવાને કારણ છે. હિંદના વહીવટ માટે પાર્લામેન્ટના સભાસદોનું ખાસ મંડળ નીમવાની સુચના દાનિકારક થઈ પડતીનો ભય છે, કારણ કે જો એ મંડળના કાર્ય ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ મુકાય તો પાર્લામેન્ટ પોતાની જવાબદારી કમી થયેલી સમજે અને પરિણામે પાર્લામેન્ટમાં બારિકાટથી અને કાળજીપૂર્વક ચર્ચા ન થાય. ઇન્ડિયા ઓફીસ તથા ઇન્ડિયા કાઉન્સિલનું બંધારણ તપાસવા માટે કમિટી નીમવાનું સુચવાવોમાં આવ્યું છે, તે સામે અત્યારે વાંધો ઉઠાવવા યોગ્ય નથી. આપણી આગણી ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ રદ કરવા માટેની છે છતાં જ્યાં સુધી હિંદી ધારાસભાઓને સંપૂર્ણ સત્તા મળી ન હોય ત્યાં સુધી અનામત રહેલી આખતોખા સંબંધમાં હિંદી પ્રધાનને સાથે જવાબદારી રહે, અને તે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલની મદદ હજી, એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ એ કાઉન્સિલ તથા તેની ઓફીસમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ વધારવાની માગણી થવી જ નોંધાયે. એકંદરે આ વિભાગ સંબંધી વિચારો અમને ખાસ વાંધા ભરેલા લાગતા નથી.

૨ હિંદી સરકાર.

આ વિભાગ માટેની રચનાજ (Constitutional machinery) તપાસીએ તો તેમાં અમને કંઈ પણ ખાસ વાંધાભરેલું લાગતું નથી. ધારા સંબંધી કાર્યને માટે હાલની ધારાસભાને બદલે રાજ્યમંડળ (Council of State) અને ધારાસભા (Legislative Assembly) એવાં બે મંડળોની રચના કરવામાં આવી છે અને આખી રચનામાં માત્ર એ બ્યવસ્થાજ પ્રથમ દૃષ્ટિએ વાંધા ભરેલી લાગે એવી છે. પરંતુ જો આપણે આ પછી રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ ઇચ્છતા હોઈએ તો હિંદી સરકાર માટે બે મંડળોની જરૂરીયાત સ્વીકારવી નોંધાયે. આપણી યોજનાની તરફેણમાં સચોટ દલીલો રજૂ કરનાર હિંદુસ્તાન સમાજના પ્રમુખ મી. શાસ્ત્રીએ પણ પોતાના પુસ્તકમાં બીજા ધારામંડળની (Second chamber) મજબૂત હિમાયત કરી છે. એ સંબંધમાં તેમણે લખ્યું છે કે:—

“પ્રાંતોના ધારાસંબંધી કાર્યને નામંજૂર કરવાની બીજી—(ગવર્નરની સત્તા ઉપરાંત) ગવર્નર જનરલની પણ સત્તા છે, એટલે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે (કાયદાના વધુ વિચાર માટે) દીક્ષ કરવાને તથા ફરીથી તપાસવાને માટે ઉપયોગી થાય એવા બીજા મંડળની જરૂર નથી. પરંતુ વાઈસરોયની ધારાસભાના સંબંધમાં એ દલીલ લાગુ પડતી નથી. કારણ કે તેની રચના સંયુક્ત સરકારના (federal government) જેવી છે, અને એક જ મંડળથી વહીવટ ચલાવનારી સંયુક્ત સરકારનો જગતમાં દાખલો પણ નથી. જો ૪૦ ગવર્નર જનરલના નીમાયેલા, તથા ૬૦ કાયમને માટે મુકરર થયેલી મહેસુલવાળી જમીનના માલીકો, મોટા જમીનદારો, પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, વેપારી એમ્પરો, ગોરા જમીનદારો, રેલ્વે કંપનીઓ વગેરે તરફથી ચુંટાએલા સભાસદોનું બનેલું બીજું મંડળ સ્થપાય તો આ વિશાળ પ્રદેશના વિવિધ જનતા લોકોનો વહીવટ ચલાવનારી મધ્ય (Central) સરકારની કાર્ય સાધકતા વધે.”

આ મતની પુષ્ટિમાં વિશ્વાસવત્તા મજૂરપક્ષના ‘ન્યુ સ્ટેટસ્મેન’ નામના પત્રના જે વિચારો તેમણે ટાંક્યા છે તે જાણવા એવા છે, અને તેથી તે અત્રે આપણા અસ્થાને નહિ ગણાય.

“બીજા મંડળનું મુખ્ય કાર્ય જે સૂચવવામાં આવે તો તે સર્વોચ્ચ ફરીથી તપાસી જોવાનુંજ છે. એજ કાર્યને માટે તે સંસ્થાની જરૂર છે. અને માત્ર તેજ કાર્ય માટે તે હંમેશા ઉપયોગી થઈ શકે. પ્રગ્નકીય મંડળોમાંથી ખરકાઓ જે રૂપમાં પસાર થવા નોંધાયે નહિ તે રૂપમાં ધારાસભાઓ વારંવાર પસાર કરવાની. પ્રથમ તો ધારા હવામાં ભુલો થવાની, જણાઈ આવે એવા દોષો રહી જવાના. વળી કોઈવાર બીજા ખામતોના સંબંધમાં રાજનીતિ કે ધારાની નજરે યોગ્ય સમન્વય નહિ હોય અને પ્રજા સમસ્ત તેમાં સુધારો ઇચ્છે. છેવટે કેટલીક બાબતોમાં જાહેર પ્રજા આમની સભાના અભિપ્રાયને ટેકા આપે કે કેમ તે વિશે ચર્ચા રહે. કોઈ ખરડો છેવટે આમ એકજ વધુમતે પસાર થાય. તે ફટાળી ગયેલી સભામાં પસાર થયો હોય. જાહેર પ્રજા સમજે તે પહેલાં મોટા દિવસમાં ઝડપથી ધસી લઈ જવામાં આવ્યો હોય. કદાચ કોઈ ખરડો એવો પણ હોય કે તે સમયે ન જણાય પરંતુ પછીથી

તે સંબંધમાં પ્રજા અતિશય ઉત્કેશાય.....બીજા મંડળને તેના યોગ્ય કાર્યની હદમાંજ રાખી શકાતું હોય તો તે માટેની દલીલ સમજા છે. ”

આ વિચારોમાં અમને ઘણું વળુદ જણાય છે અને તેથી અમે બીજા મંડળની સામે વાંધો ઉઠાવવાને બદલે તેને સ્વીકારીએ છીએ, એટલે એકંદરે આ નવી રચનાને અમે પસંદ કરીએ છીએ.

પરંતુ રચના ગમે તેટલી સુંદર હોય છતાં તેમાં કાંઈ પણ સત્ય ન હોય તો તેથી કાને સંતોષ થાય ? રાજ્યતંત્ર વડનારાઓની કારીગરીનો સવાલ બાબુએ મૂકી આપણને નવા અધારણમાં શું હકો અપાયા છે, તેનો વિચાર કરીએ તો ખીજાટ થયા વગર રહે નહિ. આપણા રાજ્યતંત્રનો આ વિભાગ અતિશય અગત્યનો છે. એ વિભાગમાં સત્તા મળે તોજ આપણે દેશને અનેક અન્યાયોમાંથી મુક્ત કરી શકીએ, એ દેખીતું છે અને તેથીજ એ વિભાગ ઉપર અંકુશ માટે આપણે મજબુત માગણી કરી હતી. એ માગણીના સત્કારમાં આપણને આ વિભાગમાં કાંઈ પણ સત્તા મળતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ અંકુશો ધરાદાપૂર્વક નંખાયા છે એમ સાફ જણાવવામાં આવ્યું. નવી યોજના પ્રમાણે આપણી સ્થિતિ તો એ યોજનાને આપણા સિદ્ધાંતોને આધારે નપાસીએ તોજ સમજાય.

ધારા સંબંધી કાર્ય માટે નીમાયેલા એ મંડળોમાંથી ઉપરના મંડળમાં એટલે રાજ્ય-મંડળમાં (Council of State) ૫૦ સભાસદોમાંથી ૨૯ સભાસદો સરકાર નીમે એટલે તે મંડળમાં તેની સત્તા સર્વોપરિ રહે અને તે સામે અમે અત્રે વાંધા પણ ઉઠાવવા ચાહતા નથી, પરંતુ તે પછી ધારાસભામાં (Legislative Assembly) ચુંટાયેલા સભાસદોનું પ્રમાણ કે જેટલુંજ રહે એ અમને બ્યાજખી લાગતું નથી, એ સંબંધમાં બી. આર્ચી કહે છે કે “ બીજા મંડળની વ્યવસ્થા થઈ છે એટલે પહેલું મંડળ પૂરેપૂરું નહિ તો લગભગ ચુંટાયેલું હોયું જોઈએ. નીમાયેલા સભાસદો માટે કે જેટલું પ્રમાણ અમને વધારે પડતું લાગે છે.” છતાં જન્મે મંડળની સંયુક્ત સભાને ગવર્નર જનરલના “ સર્ટી-ફિકેટ ” વગરના અરકાઓ સંબંધી અને મંડળો વચ્ચેના મતભેદનો નિર્ણય કરવાની સત્તા છે, અને તેમાં ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ (ચુંટાયેલા. ૧૬૪૨૧-નીમાયેલા. ૩૩૪૨૯) રહે એટલે પ્રજાપ્રાય બહુમતિના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં સંતોષ માની શકાય. પરંતુ તે સિવાયના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં તો આપણી માંગણીનો સાફ ઇન્કાર થયો છે.

આપણી યોજનાનો સૌથી અગત્યનો સિદ્ધાંત એ છે કે કારોબારી મંડળ ધારા-સભાને આધીન રહે અને સરકારી બહુરનામાનું તત્ત્વ તેમાં ઉમેરીયે તો તે થાડે ઘણે અંશે પણ ધારાસભાને જવાબદાર બને. પરંતુ હિંદી પ્રવાનની યોજના પ્રમાણે તો કારોબારી મંડળને ધારાસભા તરફ ખીલકુલ જવાબદારી રહેતી નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મંડળ ઉપર ધારાસભાને રહેજ પણ અંકુશ મળ્યો નથી. એમની યોજના અમલમાં મૂકાય તો ખાનગી અરકાના શું હાલ થાય તે તપાસીએ તો ઉપરની ટીકા સમજશે. નિયમ પ્રમાણે અરકા બન્ને મંડળોમાંથી પસાર થવો જોઈએ, એટલે ધારાસભામાં પસાર થયા પછી તે (Council of State) રાજ્યસભામાં જાય. એ મંડળમાં સરકારની બહુમતિ છે એટલે સરકાર ચાહે તો અરકા રદ કરે કે તેમાં ફાવે તેવા ફેરફાર કરે; છતાં ધારાસભા અને રાજ્ય

મંડળ વચ્ચે સતબેઠ થાય એટલે ધારાસભાના ખરડાના મૂળ રૂપ માટે આમ્રહ હોય તો તેનો નિર્ણય અને મંડળોની સંયુક્ત સભા કરે. એ મંડળમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ છે એટલે તેમનો મત એકજ હોય તો તે હવે ખરડા પસાર કરાવી શકે. આ બહુ સંતોષકારકજી ગણાય અને જો હિંદી સરકારનાં બધાં કાર્યોને માટે એજ વિધિ રાખવામાં આવશે હોત તો પ્રજા તેને જરૂર વધારી લેત. પરંતુ આ વિધિ ઉપર એક ખાતક અંકુશ મૂકાયો છે, અને તેથી પ્રજાને કાંઈ પણ સત્તા મળતી નથી. એ અંકુશ તે ગવર્નર જનરલનું સર્ટીફિકેટ છે. દેશના “સુલેહ, શાંતિ તથા સારા વહીવટ” ની જરૂરીયાતને નામે તે સર્ટીફિકેટ બહાર પાડવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે, અને એ સર્ટીફિકેટના ઉપયોગથી સરકાર ખરડાને સંયુક્ત સભાને બદલે રાજ્યમંડળ (Council of State) આગળ રજુ કરી કાં તો તે રદ કરે કે તેને દસ્તિજ રૂપમાં પસાર કરે. આ સર્ટીફિકેટનો ઉપયોગ માત્ર તાત્કાલિક અગત્યના પ્રસંગને માટેજ નથી પરંતુ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે વાપરવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે. હુંકમાં આ સર્ટીફિકેટની મુક્તિથી એક હાથે અપાયેલી સત્તા બીજે હાથે રદ થાય છે, અને તે ઇરાદાપૂર્વકજી કરવામાં આવી છે. રીપોર્ટના અંતમાં સારરૂપે આપેલી ભલામણમાંથી પાંચમી ભલામણમાં સાર જણાવવામાં આવ્યું છે કે “સુલેહ શાંતિ તથા સારા વહીવટ” માટેની સરકારની જવાબદારી અદા કરવાનું બની શકે તે માટે જે જે આવશ્યક ગણે તે આવશ્યક સંબંધમાં તેને નિરંકુશ સત્તા રહેશે. એ સત્તા ગળવવા માટેજ આ મુક્તિ યોગ્યેલી છે. રીપોર્ટમાં પણ મી. મોન્ટેગ્યુ સાર લખે છે કે:—

“સુદાયેલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ વાળા સંસ્થાની સ્થાપનાને લીધે પ્રાંતોની માફક હિંદી સરકારમાં પણ કારાગારી મંડળને તેને જણાતા આવશ્યક ધારાઓ તથા નાણાં મેળવવાની સત્તા આપવાનો સવાલ ઉભો થાય છે. અમે અનેક મુક્તિઓ તપાસી છે. આ આવશ્યકતા બીજી ઉપરી સંસ્થા પાસે ધારા કરાવવાનો સવાલ રહેતો નથી. કારણ કે અહીં ઉપરી સંસ્થા તો એક પાર્લામેન્ટજી છે અને તે વણી દૂર છે—કામમાં અતિશય રોકાયેલી છે, અને હિન્દની આંતર જરૂરીયાત માટે ધારાઓ પસાર કરવાને અનુકૂળ નથી. અફે છે કે ગવર્નર જનરલને અમુક તાત્કાલિક અગત્યના કાર્યોને માટે ફરમાનો કાઢવાની સત્તા છે.... પરંતુ તે અમારા હેતુ માટે અનુકૂળ નથી.” અમને તો ખાસ પ્રસંગ માટે એવી કોઈક મુક્તિ બેઠકએ છે કે જેથી કરીને ધારાસભાના સભાસદો બહુમતિ અમુક કાયમના ધારાઓને મંજૂરી આપવાને નાખુશ હોય ત્યારે તે સંપૂર્ણ અર્થમાં પછી ધારાપાઠીમાં દાખલ કરીએ. કોઈ કારણસર વ્યાજબી જણાય ત્યારે અમે ઇરાદાપૂર્વક ધારા વાડવાની પ્રબળીય રૂઢીને બાબતે મક્કવા માગીએ છીએ.”

નામદાર ગવર્નર જનરલની ફરમાનો કાઢવાની, ધારાઓ નામંજૂર કરવાની, જરૂર જણાય તો ધારાસભાઓ ખરખારત કરવાની સત્તા કાયમ રાખવામાં આવી છે પણ તે પૂરતી નથી. તેથી આ નવી સત્તા તેમને આપવામાં આવી છે અને તેનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ બહુમતે વિરૂદ્ધ હોય તો પણ તેને જણાય ત્યારે “શાંતિ વગરે” નામે ફાવે તેમ ધારાઓ બાંધે તથા નાણાં મેળવે. આ બીજી બીજી સિદ્ધાંતને સંતોષનારા હશે તપાસવાની જરૂર રહેતી નથી. જ્યાં સત્તા પોતાના

હાથમજ સામવાનો રપણ ઉદ્દેશ છે ત્યાં હક્કોની આશા શી ? અમને તો એટલીજ અમ-
યથી થાય છે કે એ વિચારો દર્શાવનાર આપણી સત્તાના હીમાયતી જૂઠ્ઠી જરમતો
નથી પરંતુ રચાતંત્ર પ્રેમી, ઉદાર વિચારના, બીડીય રાજ્યાધિકારીઓ છે, અને એ
વિચારો પણ હિંદને જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પહેલો સંગીત હિરસે આપનારી યોજના
બડતાં દર્શાવાયા છે. પ્રજા ખીજવાય છે, સખત પોકાર ઉઠાવી રહી છે, રીપોર્ટના બડના-
રાઓની પ્રમાણિકતા માટે શંકા બતાવે છે-તે આ વિચારો જોતાં સમગ્ર છે. પરંતુ
અમે એમના સહભાવની તપાસમાં ઉતરવા મંચિતા નથી. અમે તો માત્ર પ્રજાનું જ્ઞાન
એમના માંગોએ છીએ છીએ કે સર્વેશ્વરની શુક્તિથી ધારાસભાને કારોબારીમંડળ
મંડળ કાંઈપણ અંકુશ રહેતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ એ શુક્તિ હેતુપૂર્વક
ચોખ્ખોલી છે અને તે હેતુ સરકારની નિરંકુશ સત્તા જાળવી રાખવાનો છે. તે પછી
જવાબદારીના તત્વનો કે અંદાજપત્ર ઉપર અંકુશનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. તેનું
આ વિભાગમાં નામનિશાન પણ નથી.

ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી સરકારના સંબંધમાં આપણને કાંઈ પણ
સુદાના હક્કો મળતા નથી. ધારાસભા તથા સંયુક્તસભામાં નુકસાનેલા પ્રતિનિધિઓની
પ્રજ્ઞામતિ રાખવામાં આવી છે, પરંતુ ધારા બડવાના સંબંધમાં બાતક અંકુશ નંખાયો છે.
અંદાજપત્રના સંબંધમાં કંઈ પણ સત્તા મળતી નથી, જવાબદાર રાજ્યતંત્રની તો તેમાં
ગંધ પણ નથી, એટલે એ યોજનાથી જાહેરનામાનો ઉદ્દેશ જળવાનો નથી એ દેખીતુંજ
છે. પરિણામે આપણી હાલની સ્થિતિ કાયમ રહે છે. દેશની ઉન્નતિના આધારરૂપ વેપાર
ઉદ્યોગની આભાદી માટે, ટેરીફ તથા જગતની રાજનીતિના સંબંધમાં, રેલ્વે કંપનીના
અન્યાયો દૂર કરવામાં, ગરીબો ઉપર યોગ્યરૂપ થઇ પડેલા મીઠાના કરના સંબંધમાં, આ-
પણાથી નવા બંધારણમાં પણ કશું ખાસ મહત્વનું પરિણામ આણી શકાશે નહિ. તેમજ
દેશના જાહેર જીવન ઉપર જાપાનાના કાયદાથી, શીતુરી સભાના કાયદા વગેરેથી જે
અસહ્ય અંકુશો નંખાયા છે તે દૂર કરી શકાશે નહિ. એટલે એકંદરે આ વિભાગને માટે
તો હિન્દી પ્રધાનની યોજના નિરાશાજનકજ છે. અમે કણ્ઠ કરીએ છીએ કે રાજ્યતં-
ત્રની રચના [constitutional machinery] અરેખર પસંદ કરવા જેવી છે. આપણી
રચનાથી ચીમ્યાતી છે અને અમે જણાવી દાખું પણ છે કે સર્વેશ્વરની શુક્તિ હાખલ
કરવાને બદલે, દેશના ખયાલ તથા પરદેશ સંબંધી રાજનીતિના વિષયો બાદ કરી બાકીની
ખાખતો માટેના ધારાઓ તથા નાણાંના ખરડાઓના સંબંધમાં બંને મંડળોની સંયુક્ત
સભાને છેવટની સત્તા આપી હોત તો પ્રજા યોજનાને વધાવી લેત. પરંતુ હાલના રૂપમાં
તો પ્રજા તેને નહિજ સ્વીકારી શકે.

૩ પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતિક સરકાર માટેનું બંધારણ નપાસતાં પહેલાં પ્રથમ હિન્દી સરકારે પ્રાંતિક સ-
રકારને સપૂરદ કરવાની સત્તા સંબંધી બહામજો જાણવાની જરૂર છે. પ્રાંતોમાં જવાબદાર
રાજ્યતંત્રની સ્થાપનાને માટે પ્રાંતો ઉપરની વડી સરકારની સત્તા અને તેટલી કબી કર-
વાની જરૂરીયાત સ્વીકારવામાં આવી છે અને તેને અંગે ધારા, વહીવટ અને નાણાંના
સંબંધમાં પ્રાંતોને અગત્યના હક્કો આપવાની બહામજી થઇ છે.

નાણાં સંબંધી અત્યારસુધી સરકારની રાજનીતિ એવી છે કે પ્રાંતોની જરૂરીઆતનો વિચાર કરી અમુક પ્રકારની આવકની વડી સરકાર સાથે વહેંચણી થાય છે, અને શીશીક સાધારણ રીતે તેના હાથમાંજ રહે છે. આ પદ્ધતિથી વડી સરકારને પ્રાંતિક ખાતાઓ ઉપર એક પ્રકારની સત્તા રહે છે. હવે જો પ્રાંતોને સ્વતંત્ર બનાવવા હોય તો પ્રાંતોને પોતાના વિકાસ માટેના નાણાં માટે વડી સરકાર ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહિ. તે માટે સારામાં સારો રસ્તો મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ દૂર કરી, અને સરકારને આવકના અલગ સાધનો અપાવાં જોઈએ, અને તે રસ્તોજ સ્વીકારી નીચેની યોજના સુચવવામાં આવી છે. હાલ હિન્દી સરકાર તથા પ્રાંતોને માટે આવકના અલગ પ્રાંતો છે તે કાયમ રાખી વહેંચાણેલા ખાતામાંથી ઇન્કમેટેક્સ અને જનરલ રેટેક્સ હિન્દી સરકારને અને જમીન મહેસુલ, નહેરો વગેરે, આબકારી, તથા ન્યાયખાતાના રેટેક્સ પ્રાંતિક સરકારને સોંપવા. જમીન મહેસુલ સાથે દુકાળ તથા નહેરોના નિભાવનો ભોજો પ્રાંતોએ ઉપાડી લેવો પડશે. પરંતુ દુકાળ માટે પ્રાંતો ખાસ ફંડ ઉભું કરે તે ગહેલાં જરૂર જણાય તો હિન્દી સરકારને માથે મદદ કરવાની જવાબદારી રહેશે. આ બધા સ્થાપી હિન્દી સરકારને નાણાંની તાણ પડશે અને તે પૂરી કરવા માટે એવી સુચના થાય છે કે પ્રાંતોએ હિન્દી સરકારને દર સાલ મુકરર કરેલી રકમ આપવી અને તે સાધારણ રીતે પ્રાંતિક આવકમાંથી ખર્ચ આદ કરતાં રહેલી પૂરાંતના ૮૭ ટકા જેટલી હોવી જોઈએ. મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ કાઢી નાંખવાની માગણી આપણે કરી છતાં અને તે સ્વીકારી જે નવી યોજના સુચવવામાં આવી છે તે પસંદ કરવા જેવી છે. પ્રાંતોની કર નાંખવાની સત્તા તથા નાણાં ઉછીના લેવાની સત્તાના સંબંધમાં જે વિચારે દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાં અમે કશું વાંધા બરેલું જોતા નથી અને વહીવટ તથા ધારાના સંબંધમાં પોતાની જવાબદારી પૂરતો અંદાજ રાખીને પ્રાંતિક સરકારને ખતતી સ્વતંત્રતા આપવાની બહામણ આવકારદાયક છે.

હવે પ્રાંતિક સરકારને માટે યોજેલી રચના નપાસીએ. એ નવા અંધારણમાં ધારાઓ માટે હાલની માફક પણ વધારે સભાસદો તથા ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓની બહુ મતીવાળી ધારાસભા રાખી છે. પરંતુ કારભાર માટે હાલની વ્યવસ્થાને બદલે (૧) ગવર્નર (૨) કારોબારી મંડળ, (૩) ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભાસદોમાંથી, ગવર્નર તરફથી નિર્માયેલા એક મા વધુ પ્રધાન, (૪) તથા ખાતાં વગરના એક મા વધુ વધારાના સભાસદની અનેલી કારોબારી સરકાર સ્થાપી છે. વળી પ્રાંતિક ખાતાઓના બે વિભાગ કરી એક ગવર્નર તથા કારોબારી મંડળને અને બીજો ગવર્નર તથા પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યા છે અને “અનામત” જેટલે કારોબારી મંડળના હાથમાં રહેલા ખાતાંઓના સંબંધમાં ઇચ્છીત રૂપમાં ધારાઓ મેળવવા, નીમાયેલા સભાસદોની બહુમતીવાળી ટ્રાંડ કમીટીની યોજના કરવામાં આવી છે, અને તે વખતે વખત સ્થાપવા તથા ખરેખર ધારાસભામાંથી તે કમીટી આગળ લાઇ જવા, ગવર્નરને અપાયેલી સત્તાની રૂએ તેની જવાબદારી બહા કસ્યા માટે તે આવશ્યક છે, એવી મતભાવનું તેમની તરફનું સર્ટીફિકેટ પૂરતું મજબૂતામાં આવ્યું છે.

આ યોજનામાં શ્રી. કર્ડીસન વિચારોની જાયા ૨૫૫૮ રીતે જોવામાં આવે છે. અને

રીપોર્ટમાં આવી રચનાના કારણ તરીકે જણાવવામાં પણ આવ્યું છે કે “સંપૂર્ણ જવાબ-દારીવાળી સરકાર સ્થપાય તો તે કદાચ તુટી પડે, અને ચોજના સત્વરીન ન અને તે માટે કોઈપણ જવાબદારી તરતજ અપાવી જોઈએ એ બે વિચારોથી અમે શરૂઆત કરી છે.”

.....તથા “જવાબદારીની વ્યાખ્યા અમે એવી કરીએ છીએ કે તે પ્રથમ મત આપનારી પ્રજાને અને પછી ધારાસભાને આધીન રહેવામાં સમાયેલી છે. અને એ સરતો પ્રાતિક સરકારના કાર્યને અધીકારીઓના હાથમાં રાખવાના તથા પ્રજાને સોંપવાના વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા વગર સંતોષવાનો રસ્તો અમને જણાતો નથી.” આમાં આપણા સદ્ભાવ કે લાવકાત માટે શંકા જણાઈ આવે છે. અને તેને લીધેજ સંપૂર્ણ જવાબદારી આપવાનું જોખમ ભરેલું ગણી અખતર તરીકે થાડક ખાતાઓ સોંપવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો છે. એ શંકા અપમાન ભરેલી છે અને તે સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર છે. અમે ખાત્રીપૂર્વક માનીએ છીએ કે પ્રાંતોના બધા ખાતાઓનો વહીવટ ચલાવવાની પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાં શક્તિ છે અને પછી તે સંબંધી શંકા ઉઠાવી રાજ્ય-કાર્યમાં શિક્ષણ આપવાની તથા પરીક્ષા લેવાની વાતો પ્રજા સદન કરી શકે એમ નથી-તે હવે સદાને માટે બંધ થતી જોઈએ.

પરંતુ એ વિચાર ખાલુએ મૂકીએ તો સુચવેલી રચના હુંક વખતને માટે રીકાર-વાની ભલામણ સમજી શકાય એવી છે. એ વિચાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ અચોગ્ય જણાય એ સ્વભાવિક છે. ખાતાની વહેંચણી માટેના મી. કર્ડિસનો વિચાર અમને પણ પસંદ નો નથીજ. તેથી સરકારની કાર્યસાધકતા ઘટે એ સ્વેચ્છાથી સમજાય એમ છે. ઉપરાંત-ખાતાઓની વહેંચણીમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાંથી ચુંટાયેલાં પ્રધાનોને અન્યાય થાય, તેમને કળવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાઓને અંગે પ્રજાને ગળે કડવો છુંટડો ઉતારવાનું સોંપાય, તે માટે તેમને જરૂરના નાણાં પૂરાં પાડવામાં ન આવે, અને નવા કરો નાંખવાનું અગ્રિય કામ પણ તેમને શીરે પડે તો એ પ્રયોગ પણ પુરેપુરો ફતેહમંદ ન નીવડે એ સંભવિત છે; છતાં એ રચના તોડી ન પાડવાની દલીલ વિચારવા જેવી છે. એ દલીલ એ-ટલીજ છે કે આપણે પણ જવાબદાર રાજ્યપત્રનું તત્વ ઇચ્છીએ છીએ અને સાથે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની નહિ પણ માત્ર એક સંગીત હીરસાની માંગણી કરી છે. એટલે જો આપણે સંપૂર્ણ જવાબદારીની માંગણી ન કરીએ તો આ સિવાય મીઠી રચના શક્ય નથી.

પરંતુ એ રચનાને સ્વીકારવામાં આવે તો પણ એમાંની વિગતો તો સાવ નસાશ-જનક છે. ખાતાઓની વહેંચણીને માટે એમણે નિશ્ચિત ભલામણો કરી નથી પણ તે વિષેની એમની સુચનાઓમાં અમને ન્યાયનો અંશ માત્ર પણ જણાતો નથી. ખાતાઓની વહેંચ-ણી માટેના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં તેઓ લખે છે-માર્ગદર્શક નિયમ તો એજ હોયો જોઈએ કે “જો ખાતાઓમાં સ્થાનિક અનુભવ અને સમાજ સેવાને માટે ઉત્તમ તક મળે, જેમાં હિંદીઓ ખાસ રસ લેતાં જણાયા હોય, જેમાં ગંભીર ભુલો થાય તો પણ તે સુધારી શકાય એમ હોય તથા ખીલવવાની વધારે જરૂર હોય તે ખાતાઓ સોંપી દેવાની ટીખમાં મૂકવાં જોઈએ. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અમે આશા રાખીએ કે સુલેહ, શાંતિ અને ન્યાયના નિભાવ માટેના ખાતાઓ નહિ સોંપાય તેમજ જમીન મહેસુલ અને બેંકોના હક્કો જેવી

આખતો કે જેમાં જનસમાજનું હિત પ્રધાનપણે સમાયેલું હોય તે પણ સોંપાવા જોઈએ નહિ. કારણ કે નવી ધારાસભામાં તેમના પૂરતા પ્રતિનિધીઓ નહિ હોય !” ધારાસભાના સભાસદોની ચુંટણીનું ધોરણ નક્કી થતાં પહેલાં એકતોના પ્રતિનિધીઓ ધારાસભામાં પૂરતી સંખ્યામાં નહિ હોય એમ હિંદી પ્રધાને શ્રી આધારે માની લીધું છે. તે અમે સમજી શકતા નથી. પરંતુ તે સવાલ આજુએ સૂકતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે ઉપરના વચ્ચેના હિંદી પ્રધાનના રીપોર્ટમાં શોભતાં નથી. કાંઈ બીજાના તરફથી તે લખાયાં હોત તો તે માત્ર દાંસી અને તિરસ્કારને પાત્રજ ગણાત. પરંતુ એમના દાથમાં સત્તા છે અને એ સત્તાના સફળ-પરિણામમાં અમે આ દેશ તથા સામાજ્યનું હિત જોઈએ છીએ એટલે અમને એમના એ વચ્ચેથી ભારે ખેદ થાય છે. કારણ કે તેપરથી અમને એમ લાગે છે કે કાં તો તે ખરી સ્થિતિથી અજાણ હોવા જોઈએ, નહિ તો તેમણે અહિના અધિકારીઓની અન્યાય ભરી વૃત્તિ અખત્યાર કરી લીધેલી હોવી જોઈએ, કે કાંતો તેઓ પ્રમાણિકપણે એમ માનના હોવા જોઈએ કે હિંદીઓને ન્યાય, સુલેહ, શાંતિ અને જનસમાજના હિતને માટે કાળજી નથી, તે જાળવવાની તેમનામાં લાયકાત નથી, કે પછી જમીન મહેસુલ, પોલીસ અને ન્યાયખાતાઓ વધારે અગત્યના હોઈ તે અધિકારીઓના દાથમાંથી પ્રકાશવા ઇચ્છતા નથી. વિશેષમાં જમીન મહેસુલના સંબંધમાં તો આપણા પ્રાંતમાં સરકારને કંઈ કહેવાપણું રહ્યું જ નથી. ખેડા જીલ્લાના પ્રકરણ પછી એકતોના હિતની વાતો કરનાર આ પ્રાંતના અધિકારીઓ દાંબીકજ ગણાય. ટુંકમાં ખાતાંઓની વહેચણીના સંબંધમાં સ્પષ્ટ જણાવી દેવાની જરૂર છે કે એમની સુચનાઓ વખોડી કાઢવા જેવી છે અને તે સંબંધમાં પ્રજાને ન્યાય નહિ મળે તો આખી યોજના રદ થશે. કારણકે ધારાસભામાં બહુમતી હોવા છતાં ‘અનામત’ રહેલી આખતોનાં સંબંધમાં ઇચ્છીત દરાવો પસાર કરાવવા સિટીફિકેટથી માંડ કમિટી નીમવાની ગવર્નરને સત્તા છે. તેથી જો અગત્યના ખાતાંઓ અધિકારીઓના દાથમાંજ રહે તો તે સંબંધમાં પ્રજાકાંઈ મંડળને કાંઈપણ સત્તા મળે નહિ અને પરિણામે તે સંસ્થાની ઉપ યોગિતા અતિશય સંકુચિત થઈ જાય એટલે પ્રાંતિક સરકાર સંબંધી યોજનામાં અગત્યના ખાતાંઓ સોંપી દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રજા યોજનાનો એ ભાગ સ્વીકારી શકે નહિ. જો નેતાઓનો મત એવો હોય કે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરી નથી અને વચગાળેની સ્થિતિ સ્વીકારી છે તેથી અમુક ખાતાંઓ અધિકારીઓને હસ્તક રહેવા જોઈએ અને એકબીજાના જાળવવા ખાતરજ પોલીસ તથા ન્ય ચનાખાતાંઓ અધિકારીઓને હસ્તકજ રહેવા દેવાની જરૂર જણાય તો તે શિવાયના તમામ ખાતાંઓ પ્રજાને સોંપવા જોઈએ અને તે ઉપર ધારાસભાની સત્તા રહેવી જોઈએ.

અંદાજપત્રના સંબંધમાં પણ પ્રાંતમાં ધારાસભાને યોગ્ય સત્તા મળવી જોઈએ. પ્રાંતિક આવકમાંથી હિંદી સરકારને આપવાની રકમ પહેલાં કપાય તે સામે વાંધો હોઈ શકે નહિ. પરંતુ તે પછી ‘અનામત’ ખાતાંઓની જરૂરીયાત પ્રથમ તપાસાય એ સુચના અમને પસંદ નથી. કારણ કે એ ખાતાંઓ માટે વધારે નાણાં અપાય તો સોંપાયેલાં ખાતાંઓ માટે રહેલી પૂરાંત યોજી પણ નીચડે અને પ્રજાના પ્રતિનિધીઓને શિર વધારે કરે નાંખવાનું આવી પડે. વળી જો ધારાસભા અંદાજપત્રમાં ફેરફાર કરે તો અનામત

ખાતાંઓને માટે મૂળ અંદાજપત્ર પ્રમાણે નાણાં મેળવવાની ગવર્નરને સત્તા આપવાની ધારાસભાને સંપૂર્ણ સત્તા રહેલી નોંધ્યો, અને અનામત ખાતાંઓ માટેના નાણાંના ખર્ચામાં ધારાસભામાં અણબધતી કાપકુપ કરવાનો ભય હોય તો એ ખાતાંઓ માટે પાંચ વરસની સરેરાસથી મુકરર કરેલી રકમ આપવાનું નક્કી થયું નોંધ્યો. તે ઉપરાંત વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો તે માટે ધારાસભાની મંજૂરી મેળવવી નોંધ્યો.

એકંદરે આ વિભાગમાં કોઈક સત્તા આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એમ તો કહી શકવું જ નોંધ્યો. ધારાસભામાં બહુમતી, અમુક ખાતાંઓ માટે ધારા ધડવાની સત્તા,— કારણ કે ગ્રાંડ કમીટીનો ઉપયોગ અનામત ખાતાંઓ માટે જ છે—એ ખાતાંઓ માટે અંદાજપત્ર ધડવાની, નવા કરો નાંખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ન્યાય તથા પોલીસ શિવાયના બધાં ખાતાં સોંપી દેવાય નહિ ત્યાં સુધી યોજનાનો આ વિભાગ પણ અમતોપકારક જ ગણાશે.

૪ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

સ્થાનિક મંડળોમાં પ્રવ્રત્તા પ્રતિનિધીઓને અને ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સત્તા આપવાની ભલામણ થઇ છે અને વિશેષમાં તે ખાતું પ્રાંતિક સરકારમાં ધારાસભાની સત્તા હેઠળ ચૂકાવાનું છે એટલે તે સંબંધી કશું ખાસ કહેવાનું રહેતું નથી.

૫ કમીટીઓ.

આ યોજનામાં હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારનાં ખાતાંઓ અલગ કરી દેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ તે ખાતાંઓ હજી મુકરર થયાં નથી. તેમજ પ્રાંતોને મળનારાં ખાતાંમાંથી કયાં ખાતાંઓ પ્રધાનોને સોંપવાના છે તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. તે સંબંધમાં જરૂરની વિગતો મેળવી, પૂર્ણ વિચાર ચલાવી એ ખાતાંઓની ટીપ ધડવા એક કમીટી નીમવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. એ કમીટી એક અધિકારી અને એક બીન અધિકારી હિંદી તથા વિભાગનાથી ચુંટાયેલા પ્રમુખની બનશે અને જે પ્રાંતમાં કમીટી તપાસ કરતી હોય ત્યાં તેજ કાર્યને માટે નીમાયેલા એક અધિકારી તથા બીન અધિકારી હિંદી એમની સાથે જોડાશે.

વળી પ્રાંતિક ધારાસભા તથા હિંદી ધારાસભાના બંધારણની વિગત પણ નક્કી થઇ નથી. પ્રાંતિક ધારાસભામાં ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓનું શું પ્રમાણ હોતું નોંધ્યો હિંદી તથા પ્રાંતિક ધારાસભા માટે તે ચુંટણી શું ધોરણે થવી નોંધ્યો, એ ચુંટણી માટે મત આપવાના હક કેવી રીતે અને કાને અપાવા નોંધ્યો, એ હજી મુકરર કરવાનું છે અને તે માટે એક બીજી કમીટી નીમવાની સૂચના થઇ છે. એ કમીટી બે અધિકારીઓ, બે બીન-અધિકારી હિંદીઓ તથા એક ઇંગ્લાંડમાંથી ચુંટાયેલા પ્રમુખની બનશે અને તેમાં જે પ્રાંતમાં તપાસ ચાલતી હોય તે પ્રાંતમાંથી એક અધિકારી અને એક બીન અધિકારી હિંદી તેમની સાથે જોડાશે.

આ બંને કમીટીને સાથે મળીને મસલત ચલાવવાની જુદ રહેશે. આ બંને કમીટીઓ જરૂરની છે પરંતુ તેમાં નિઆચના હિંદી પ્રવ્રત્તા વિશ્વાસને પાત્ર હોવા નોંધ્યો.

૬. ભવિષ્યમાં પ્રગતિ.

આ યોજનામાં જે ફેરફાર સૂચવવામાં આવ્યા છે તે વચગાળાની સ્થિતિ માટેજ છે. મને ૨૦મી આગસ્ટના જાહેનામાંની રેતો શળગવવા પ્રગતિના ક્રમે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એ જરૂરીયાત સ્વીકારી હિંદી પ્રધાને નીચેની સૂચનાઓ કરી છે.

નવી ધારાસભાની પહેલી બેઠકથી પાંચ વરસ પછી પ્રાંતિક સરકાર કે ધારાસભા તરફથી અનામત તથા સોંપાયેલા ખાતાઓ સંબંધી ફેરફાર કરવાની સૂચના ઉપર હિંદી સરકાર વીચાર ચલાવે અને હિંદી પ્રધાનની સંમતિથી તેને અનામત ખાતાંઓ સોંપી દેવાની તથા ગંભીર ગેરવહીવટને કારણે સોંપાયેલા ખાતાંઓ લઇ લેવાની સત્તા રહે તે ઉપરાંત તેને પ્રધાનોનો પગાર ધારાસભા પાસે મંજૂર કરાવવાનો હુકમ કાઢવાની સત્તા રહેશે. એ હુકમથી દર વરસે ધારાસભાને એ પગાર મંજૂર કરવાના સંબંધમાં ફાવેલ કરવાનો હક મળશે.

કમીશનો.

તે ઉપરાંત હિન્દી પ્રધાને એવા ભલામણ કરી છે કે ૧૦ વરસ પછી વસ્તુ સ્થિતિ તપાસવા કમીશન નિમાય અને તે કમીશનના સભામહેના નામે. હિન્દી પ્રધાન પાલામેન્ટના બંને મંડળો આગળ રજુ કરી તેમની સંમતી મેળવે. આ કમીશનની તપાસને માટે હિન્દી પ્રધાને નીચેની ગાળતો નક્કી છે:—(૧) પ્રાંતોમાં તે વખતની ધારાસભાની મુદત પૂરી થતાં સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર સ્થાપતું યોગ્ય છે કે નહિ, અથવા તે પ્રાંતોમાં તે હીશમાં કેટલા આગળ વધી શકાય તે સંબંધી વિચાર ચલાવે. (૨) એમની ખાત્રી થાય તો જે ખાતાંઓ સોંપવાનો સમય નહિ આવ્યો હોય તે અનામત સંખ્યાની સલાહ આપવી. (૩) જે ખાતાંઓમાં ગંભીર ગેર વહીવટ પુરવાર થયા હોય તે લઇ લેવાની ભલામણ કરવી. (૪) અનુભવથી આ યોજનાની રચનામાં અને જવાબદાર રાજ્યતંત્રના કાર્યને માટે જે પગલાં લેવા જેવાં હોય તે સૂચવવાં. આ ખાતેના ઉપરાંત જાહેર નોકરીમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ, પ્રાંત તરફથી હિન્દી સરકારને આપતી રકમ, શિક્ષણનો પ્રસાર, તથા મુદતગીતા ધારણ સંબંધી તપાસનું કામ પણ એજ કમીશનને સોંપ્યું છે.

આમાંથી પ્રાંતિક સરકાર સંબંધી સૂચના અમને પસંદ નથી એ ખાતેમાં અમે તે એમ છાંડીએ છીએ કે પાંચ વરસને અંતે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળું રાજ્ય તંત્ર સ્થપાઇ જવું જોઈએ અને તે માટે અરજી કરવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહીં. કમીશન સંબંધી ભલામણમાં અમને યોગ્ય લાગે છે.

ઉપરની તપાસ ઉપરથી એટલું તો સમજશે કે હજોતી નજરે યોજના નિરાશાજનક છે પરંતુ તેની રચનામાં કાંઈ પણ વાંધા ભરેલું નથી એટલુંજ નહિ. પરંતુ તે અરેખર ઉપયોગી થઇ પડે એવી છે. વળી એ રચનામાં કમચાર પ્રગતિને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને તેથી પ્રજા છાંડે તો એ યોજનામાંજ ઘોડા પણ માર્મિક ફેરફાર કરી ચોતાની માગણી નવા અને અમને લાગે છે કે વધારે સારા રૂપમાં, પણ મળે મદાએ સાચવીને દર્શાવી શકે. અંગ્રેજોના એકજ ચીલામાં પડી રહેવાની હાલિનો વચાર કરીએ તો, જે વિચાર એટલી તેમજેજ વાત કાઢી હોય, જે તેમને પસંદ પણ

પડી ગઇ હોય, તેમાંજ આપણા સિદ્ધિતા દાખલ કરી દેવાનું વધારે ડહાપણ બરેલું ગણાયે. કારણ કે પ્રથમ તો તેથી આપણને બાંડનારા વિરોધીઓનું બળ કમી થશે. અને તે ઉપરાંત હિન્દી પ્રધાનના રીપોર્ટ ઉપરથી મત વાંધનાર સ્થિતિ પ્રજા તથા જાપાન આપણા મુદ્દાઓ સહેલાઈથી સમજશે—વધારે સમજ પણ જણાયે, અને તેથી આપણી કલન પણ પ્રમાણમાં વધારે અસરકારક નીવડશે. જે આ દલીલમાં કાંઈપણ વળૂદ હોય તો ઉપરની તપાસને આધારે એ યોજનામાં સુધારા સૂચવવા અયોગ્ય ગણાયે નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં અને એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કોંગ્રેસ—લીગની યોજના સામે દિલ્હી પ્રધાને જે વિચારો દર્શાવ્યા છે. તે સમજ દલીલોથી તોડી શકાય એમ છે, એટલે આપણી યોજનાની રચના પણ એ વિચારથી રદ કરવાનો સવાલ સુધાં ઉભો થતો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ અમને લાગ છે કે એ રચના એટલી તો સરળ છે કે જે તેમાંજ ધોડાક અગત્યનાં સુધારા કરવામાં આવે તો તે વડે પ્રજા પોતાના હેતુ વધારે સહેલાઈથી માધી શકે. માત્ર ઉપર દર્શાવેલાં બ્યવહાર કારણોને લોધેજ આપણે આપણી યોજનાની રચના તથા વિગતોને વગળી રહેવાનો આગ્રહ ન કરતાં દિલ્હી પ્રધાનની યોજનામાં આપણા સિદ્ધિતાને આધારે સુધારાઓ સૂચવવાનો વિચાર કરી શકી છે.

૭ આવશ્યક સુધારાઓ

(૧) પાર્લામેન્ટના અને મંડિયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં કરેલી સ્ટેડીંગ કમીટી સિવાયની ભલામણોમાં કાંઈ વાંધાભર્યું જણાતું નથી.

(૨) હિન્દી સરકાર.

(અ) રીપોર્ટને અંત સાર રૂપે આપણમાં આવેલાં ભલામણોમાંથી પાંચમી ભલામણમાં ‘સુલેદ, શાંતિ અને સારા વહીવટ’ ને બદલે માત્ર દેશની સદી સલામતી તથા સલાંદ શાંતિને માટે અગત્યની ગણતરી આવતો—એટલે કે લશ્કર, નૌકાયત્ર, પરદેશ સંબંધી રાજ નીતિ વગેરે—ઉપરજ દિલ્હી સરકારને નિરંકુશ સત્તા રહે. તથા તેજ યામનના સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને સરટીફિકેટ આપવાની સત્તા અપાય. તે શિક્ષાયની આવેતામાં અને મંડિયાની સંકુલ સલામત મત છેવટેનો ગણાય.

(બ) ધારાસભાના સભાસદોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬ પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા હોવા નેમણે. અંદાજપત્ર તાણાના ખરડાના રૂપમાં પસાર થવું નેમણે અને ઉપર જણાવેલી અનામત આવેતો—કે જેમાં જહાત તથા ટેરીફનો સમાવેશ થશે નહિ. એ શિક્ષાયની આવેતો માટે તે ધારાસભા આગળ રજૂ થવું નેમણે.

(ખ) કારોબારીસભામાં ત્રણ દિલ્હી સભાસદો હોવા નેમણે.

(ગ) છઠી ભલામણમાં જણાવેલી પ્રોવી કાઉન્સિલ તથા બારીસની ભલામણમાં સ્ટેડીંગ કમીટી પ્રજા હિતને માટે નુકસાનકારક નીવડવાનો ભય છે અને તેથી તે ભલામણે રદ થવી નેમણે.

પ્રાંતિક સરકાર.

(અ) પ્રતિમાં ધારાસભાઓના ભલામણોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬ જેટલાં સભાસદો ચુંટાયેલા હોવા નેમણે.

(ખ) પ્રાંતમાં ખાતાઓની વહેંચણી રદ કરી, તમામ ખાતાઓ પ્રજના મુંદાઓ-લા સભાસદોમાંથી મંત્રી તરીકે નીમાએલા સભાસદોને સોંપાવા નોંધએ તથા ગ્રાંઠ કમીટી પણ રદ થવી જોઇએ.

(ક) પરંતુ વચગાળેની સ્થિતિને માટે અમુક ખાતાઓ સરકારના હાથમાં રહેવા દેવાની જરૂર હોય તો ન્યાય અને પોલીસના ખાતાઓ અનામત રહેવા દેવા, અને તેને અંગે ગ્રાંઠ કમીટી પણ રહેવા દેવી, પરંતુ પાંચ વરસને અંતે એ ખાતાઓ પ્રજને મળી જવા નોંધએ.

(ખ) અનામત ખાતાઓ રચ્યા હોય તો તે શિવાયની ખાતોમાં અંદાજપત્ર ઉપર ધારાસભાનો અંકુશ રહે અને અનામત ખાતાઓ માટે પાંચ વરસની મર-રાસને ધોરણે નાણાં મળે. વધારે નાણાં માટે ધારાસભાની મંજૂરી જરૂરની ગણાય.

(૪) મુસલમાન પ્રતિનિધીઓ.

પ્રાંતિક અને હિન્દી ધારાસભામાં મુસલમાન ગ્રામ માટે કોંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં જણાવ્યા મુજબનું પ્રમાણ રહેવું નોંધએ.

(૫) જાહેર નોકરી.

ઉચ્ચ દરજ્જાની હિન્દી મનદી નોકરીમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ રૂઢીકાને બદલે પાન-ટકા જેટલું હોવું નોંધએ.

ઉપર જણાવેલા સુધારાઓ સાથે યોજના મંજૂર થાય તો અમને લાગે છે કે જગ્યાબદલ રાજ્યસંવત્રના પહેલા સંગીત હિસ્સા તરીકે ટુંક રખતને માટે સ્વીકારી શકાતા. પરંતુ એ સુધારાઓ ભારે પ્રયત્ન વગર મળનાર નથી. અત્યારે આપણા વિરોધીઓ એ યોજનાને વધાવી લે છે તેનું કારણ એ છે કે તેથી અધીકારીઓની સત્તા તરતજ ખાસ કરી કતો નથી. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા સુધારા સાથે યોજના સ્વીકારાય તો તેમની સત્તા નામનીજ રહે. એટલે સુધારાઓ સામે તે ભારે પોકાર ઉદ્ઘાવશેજ એમ ખાત્રીપૂર્વક માની લેવું નોંધએ. પણ આપણામાં સંપ હશે, વિચારપૂર્વક એકજ નિર્ણય ઉપર આવીને, પ્રજા સમસ્ત એકે આવાજે તે માટે મંગણી કરશે-લડત ચલાવશે તો તે મંગણેજ એવી આવરી દત માન્યતા છે. કારણ કે હાલનો અવસર સર્વાંશે અનુકૂળ છે. લડાઈથી ઓટીનું, જગતનું ચાંતાવણું દેવાયું છે. સર્વત્ર ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની હાક વાગી રહે છે. નાના રાજ્યોનાં, પરાધીન પ્રજાના હક્કો માટે આગ્રહભરે લડત ચાલી રહી છે. એ સંજોગમાં ન્યાયને માટે આપણે પોકાર સંલગ્નતા વગર રહેવાનો નથી. વળી અત્યારે હિન્દી સંવાલ માટે વિલાયતમાં પણ અગાળ થઇ રહી છે, તે તરફ ઓડીશ પ્રજાનું ધ્યાન પણ ખેંચાયું છે અને તે સંવાલ સમજાવેલો નિર્ણય ઉપર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. તો તે સમયે આ યોજનામાંજ વિચારપૂર્વક નુકસર કરેલા સુધારા માગીએ તે માટે સખળ દલીલો રજૂ કરીએ, તથા સમસ્ત પ્રજાના આગ્રહથી-નિશ્ચયથી તે માટે માગણી કરીએ તો આપણને ફોટો મળ્યા વગર રહેજ નહિ. પરંતુ તે માટે પદ્ધતિસર કાર્ય થવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવવા માટે મુદ્દાતર ચર્ચા થવી જોઇએ, યોજનાના દોષો પૂરવાર કરવા જોઇએ, સુધારાઓ માટે સચોટ દલીલો લઢાવી જોઇએ અને નિર્ણય ઉપર આવ્યા પછી તે સંબંધી પ્રજામત તૈયાર કરવા માટે ખંતથી પ્રયત્ન થવો જોઇએ. આ કાર્ય દેશલકતો ઉત્સાહભરે ઉપાડી લેશે એવી અમને ખાત્રી છે.

રાંકરલાલ ઘેલાભાઈ એકર.

સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાબજી.

ભાઈ સોરાબજી આ ફાની દુનિયા ત્યાગી ગયા એ સાંભળતાંજ મન ચક્રોળે ચડે છે, ભમિન જેવું થઈ જાય છે. ‘ નવજીવન ’ ના વાચકોને આ પારસી વીર સત્યાગ્રહીનો પરિચય આપવો, તેની જ્વલંત દેશદાઝનું વર્ણન કરી તેમાંથી જેટલું શીખાવ તેટલું શીખવાનો પ્રયત્ન કરી, જેટલી સેવા હિંદ માતાને આપી શકાય તેટલી આપવા તત્પર રહેવું એજ હેતુથી આ લખવા દીલ પ્રેરાયું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની જગવિખ્યાત સત્યાગ્રહની લડતમાં ધણોજ આગળ પડતો ભાગ લેનારાઓમાં ભાઈ સોરાબજી પ્રથમ પંકિતએ હતા. તેઓ લગભગ ૧૪ વર્ષ પહેલાં હિંદનો કિનારો છોડી કમાણી કરવાના હેતુથી નાતાળ ગયા હતા. ઇમીગ્રેશન કાયદા મુજબ લેવામાં આવતી પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ ફળવાએલા હિંદી તરીકે નાતાલમાં દાખલ થયા હતા. અને નાતાલની સરહદના એક છેલ્લા ગામ ચાર્સટાઉનમાં એક હિંદી વેપારીને ત્યાં મેનેજર તરીકે કામ કરતા હતા. ટ્રાંસવાલની સરકારે સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં એક ખુની કાયદો હિંદી કામ માટે પસાર કર્યો તેની સામે તેજ સાલથી સત્યાગ્રહની લડતની ઝુંબેશ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉઠાવી હતી. નાતાલમાં ભાઈ સોરાબજી શરૂઆતથીજ આ લડત ઉપર ખાસીક ધ્યાન આપતા હતા. મહાત્માજી વારંવાર લડતને અંગે ટ્રાંસવાલથી નાતાળ અને નાનાળથી ટ્રાંસવાલ એમ મુસાફરી કરતા ત્યારે ભાઈ સોરાબજી હમેશાં પ્રેરણને પહોંચી મહાત્માજીને મળતા અને લડત સંબંધી મુદ્દાઓ વિષે વાતો તેમજ ચર્ચા કરતા. ખુની કાયદો પસાર થયા પછી ૧૯૦૮ ની સાલ સુધી તો સત્યાગ્રહની લડત ટ્રાંસવાલમાં વસતઃ એકલા હિંદી ભાઈઓજ લડતા. બહારના એટલા નાતાળ કે કેપ પ્રાંતના હિંદીઓ તેમાં જનંતે ભાગ લઈ શકતા નહતા. તેઓ સલાઓ ભરી, કરાવો પસાર કરીને મદદ આપતા તેમજ ઉધરાણું કરી આર્થિક મદદ ટ્રાંસવાલના ભાઈઓને આપતા. ૧૯૦૮ ની સાલમાં ટ્રાંસવાલની સરકારે એક નવો ઇમીગ્રેશન કાયદો પસાર કર્યો. તે કાયદાથી ફળવાએલા ‘હિંદીઓનું’ ભારે અપમાન થતું હતું. એશીઆટીક એક્ટ અને ઇમીગ્રેશન એક્ટ એ બંનેના સાથે અમલથી ટ્રાંસવાલમાં ગમે તેટલી ઉચી ફળવણી ચામેલાં હિંદી પણ ત્યાં દાખલ થઈ શકતો નહતો. હિંદમાંથી સ્વર્ગસ્થ જોખમે યા તો સર પ્રિદોશજી જેવા પણ ટ્રાંસવાલ જવાની ઇચ્છા કરે તો સાથે લાગ્યા આ બંને કાયદાના અમલથી તેઓ ત્યાં કાયદેસર ન જઈ શકે એવી ગંભીર સ્થિતિ ટ્રાંસવાલની સરકારે રચી સમસ્ત હિંદનું અપમાન કર્યું. મહાત્માજીએ આ સ્થિતિનું ‘ ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન ’ પત્ર મારફતે અસરકારક વર્ણન કરી નાતાલ તથા કેપ પ્રાંતમાં વસતા ફળવાએલા હિંદીઓને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થઈ સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા એક અપીલ બહાર પાડી. ભાઈ સોરાબજી તો આ સમયની વાટ જોઈનેજ એસી રહ્યા હતા. તેમણે તરત પહેલ કરી મહાત્માજીને દર્શાવ્યું કે હું ઇમીગ્રેશન કાયદા પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં ફળવાએલા હિંદી તરીકે દાખલ થઈ આપની સાથે લડતમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખું છું. સત્યાગ્રહની લડત ચલ્યુ ભાગે લડાઈ છે. પહેલી વેળા ટ્રાંસવાલનાજ હિંદીઓ ખુની કાયદો રદ કરાવવા ઝુંબાશ

સેકડા હિંદીઓ મહાત્માજી સાથે જેલમાં જઈને વિરાજ્યા. આ ખુતી કાયદા પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં વસતા દરેક હિંદીએ ત્યાં વસવા માટેનાં નવાં રજીસ્ટર લેવાનાં હતાં. તે કાયદાની દરેક દરેક કલમમાં હિંદી પ્રજાનું હડહડતું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. તે કાયદાનો સ્વીકાર જો હિંદી પ્રજાએ કર્યો હોત તો આખરે જતાં હિંદી કોમને સદાને માટે ટ્રાંસવાલ છોડવું પડત ! હિંદીઓએ આ કાયદો તદ્દન રદ કરવાની માગણી કરી હતી. મહાત્માજી સાથે સેકડા હિંદીઓ જેલમાં ગયા ત્યારે વિલાયત તેમજ હિંદમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી. જનરલ સ્મટસે મામલો શાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. હિંદીઓએ પ્રથમથીજ માગણી કરી હતી કે અમે મરજીથી રજીસ્ટર થવા નિવાર નથીએ પરંતુ કાયદાનું ફરજિયાતપણું તે અમે નજર સ્વીકારીશું. આખરે જનરલ સ્મટસે હિંદીઓને કસી બેંચા અને કોમની મરજી આન રજીસ્ટર થવાની માગણી સ્વીકારી, કોમ જો આખી મરજીઆત રજીસ્ટર થવું જાય તો ખુતી કાયદો રદ કરવાનું વચન તે સાથેએ આપ્યું. વચનાનુસાર સમસ્ત હિંદી કોમે રજીસ્ટર લીધાં અને જનરલ સ્મટસને ખુતી કાયદો વચન પ્રમાણે રદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. ત્યારે તે રાજ્યદારી પુરૂષ ફરી ગયા અને વચન આપ્યાનો ઇન્કાર કર્યો. એજ વારસામાં નવું ઇમીગ્રેશન બીજા પાસ કર્યું કે જેના અમલથી કેળવાએલા હિંદીઓનાં અપમાન થતું હતું. લડન ફરી પાછી શરૂ કરવાનો હોં પ્રસંગ આવ્યો. કેપ્ટ જાગ્યાયું તેમ ટ્રાંસવાલ બહાર વસતા કેળવાએલા હિંદીઓને લડનમાં ભાગ લેતા અપમાનવા. જેમાં ભાઈ સોરામજીએ પહેલ કરી લડનને બીજાં નમકદા તેમણે ઉઘાડ્યો. ઇમીગ્રેશન કાયદા પ્રમાણે મરકારે ભાઈ સોરામજીને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ તો થવા દીધા પરંતુ ત્યાં ગયા પછી ખુતી કાયદો તેમને લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તે કાયદો મુજબ ત્યાં રહેવાના લોક તેમણે સાંપીત કરી આપવાના હતા તે અહ શકે એમ નહતું એટલે તેમને દેશપાન કરવાનો માર્ગરેટ્ટે હુકમ કર્યો. તેમને નાતાલની સરહદમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. ભાઈ સોરામજી તરતજ પાછા ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થયા અને તે યુન્ડા બદલ છ માસની સજા મળુરીની સજા તેમને થઈ અને આ પ્રમાણે લડનની બીજવારની શરૂઆત તેમનાર્થે થઈ. નાતાલથી બીજા પછી બીજા કેળવાએલા હિંદીઓએ ભાઈ સોરામજીને દાખલો લીધો. મારે આ પ્રસંગે દશાંબુનું વંદન છે કે ભાઈ સોરામજીના જેલમાં જવાથી મારા મન ઉપર ભારે અસર થઈ હતી. એક પારસી ગૃહસ્થ હિંદ માતાના થતા અપમાન માટે કારાગ્રહ જેઠ છે અને હું હજી બેસી કેમ રહ્યો છું ? એવા વિચારો મને થતા. હું પણ નાતાલમાં એક ગામમાં એક વેપારીને ત્યાં નોકરીએ હતો. મારા શેઠ પોતાનું 'અધુ' કામ મને સોંપી દિંદ ગયા હતા અને કમનસીબે હિંદ જઈ ત્યાં યુજરી ગયા. આથી તેમના વેપારનો અથો મોબો મારે શિર હતો. શેઠ અપ્રત્યક્ષ હતા. તેનો એક નાનો ભત્રિનો હતો તે મારી સાથે હતો. વેપાર તેમજ તેને છોડી હું ચાલ્યો જઈ તો ખરા પ્રસંગે ફત્તેની ફર. બીજા પાસ દેશસેવાનો પ્રસંગ. આવા સંજ્ઞામાં હું ભારે ચિંતામાં પડ્યો. ભાઈ સોરામજી પ્રથમવારની જેલ પુરી કરીને ફરી પાછા જેલમાં પહોંચ્યા. બીજા સાથીઓએ પણ તેમ કર્યું. હવે મારાથી ન થોભાયું. દરદીઓને રજ કલાકની નોટીસ આપી મહાત્માજી ઉરજાત આવ્યા હતા તેમને મેં તાર કર્યો અને મને પણ લડતમાં લઈ જવાની માગણી કરી. મહાત્માજીની સંમતિનો તાર આવતાં હું તેજ પથે ચાલી નીકળ્યો અને ટ્રાંસવાલ પહોંચ્યા.

હું તો બાઇ સોરાયજી અને તેના સાથીઓ બાઇ સુરેન્દ્રરાય મેટ, બાઇ હરિલાલ ગાંધી, મી. થંભી નાયક, મી. પી. કે. નાયક અને મી. જોસફ રાયપન બેરીસ્ટર વગેરે બાઇઓને જોલમહેલમાં મળવા તલસી રહ્યા હતા. દ્વાસવાલમાં થોડા દિવસ પછી હું પણ ના. શહેનશાહની હોટેલનો મહેમાન થઈ ગયો. બાઇ સોરાયજી વગેરેને ત્યાં પહેલીજ વાર મળ્યો. આ મારી શહેનશાહની હોટેલમાં (ડીપકલુક જોલમાં) બાઇ સોરાયજી સાથે પહેલી મુલાકાત. બાઇ સોરાયજીને જોવા એટલે એક સુંદર હસમુખો મહેરાજી જોઈ લેવો. તેઓ સદા આનંદમાં અને સદા હસમુખા. હિંદ માતાની સેવા કરતાં કેદખાનું વેઠવું પડે તો તેમાં બહા ઢોલે આનંદ પ્રાપ્ત ન થાય ? બાઇ સોરાયજીની છાતી નખળી હોવાથી તેમને કેદમાં લાંબાં લેખરની ટાળીમાં મુકવામાં આવ્યા હતા. અમે યથા તો સખત મજુરી કરવા જતા. બાઇ સોરાયજીને એક જગ્યાએ એકલા બેસાડી નાના પથ્થરો આપી તેની હથોટી વળી જીણી કરચો કરવાનું કામ સોંપાયેલું. અમે પાવડા, કાદાળી વગેરે બાઇ સોરાયજી પાસે ચર્ચાને પસાર થઈએ એટલે તેઓ મંદ મંદ હાસ્ય કરે. તેમના મનમાં તો એમજ કે મારે સખત મજુરી ન કરવાની અને મારા આ બાઇઓને સખત મજુરી કરવી પડે તેથી એમને ખોટું લાગતું. વણીવાર તેઓ તો અમારી માફી માગતા. તેમનામાં હિંદુ, મુસ્લમાન કે પારસીનો જરા પણ ભેદ ભાવ નહોતો. હિંદ માતાને ખાતર અમે યથા કેદખાનું સેવના હતા એટલે અમે યથા હિંદ માતાના પુત્રા બાઇઓ હતા.

બાઇ સોરાયજીને ખીજવારની લડત શરૂ કરવાનું માન આવ્યું. તે માનની સાથે જોળમહારી પણ તેવડીજ મોટી રહેલી હતી. લડત ધણી લાંબો સમય સુધી ચાલે અને કેદખાનાનાં દુઃખો વારંવાર ઉઠાવવાં પડે એ જોળમહારી જેવી તેવી નહતી. છાતી વિનાના માણસોથી જે કામ ન થઈ શકે. બાઇ સોરાયજી કરતાં શરીર તાબત અને રૂબ રૂબ ઘણાઓ હતા. પણ તેમને છાતી ન હોવાથી એક બે વાર જોલમાં જઈ લડત પડતી મુઠી તારી છુટવા હતા. બાઇ સોરાયજી શરીરે નખળા હતા પરંતુ તેમને છાતી હતી. તેમના પર મુકવામાં આવેલી જોળમહારીને અને તેમને આપવામાં આવેલા માનને તેઓ અત્યંત પવિત્ર વક્ષાદાર તીવડા અને આખી લડતને તેમણે દીપાવી-પારસી કામને દીપાવી-હિંદી કામને દીપાવી અને ભારત માતાને પણ દીપાવી. હિંદી આફ્રિકાના હિંદી બાઇઓ ઉપર પડતાં દુઃખો જોઈ તેમનું દિલ કપાઈ જતું. સામ્રાજ્યમાં હિંદની પરાધીન દશા જોઈ તેમને ઘણું લાગતું અને હિંદીઓની સેવા કરવા હમેશાં તેઓ ઉત્સુક રહેતા. જોલમાં રવિવારે વિશ્રામના દિવસે અમે એકઠા મળી રાજ્યદારી વિષયો પર ચર્ચા કરતા. હિંદની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરતા. બાઇ સોરાયજી તેમાં ધણી ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા તેમાં તેમની દેશદાસ જણાઈ આવતી. જોલમાં અમે સેંકડો બાઇઓ સાથે રહેતા. તેમાં અનેક પ્રકારની વઢવાડ એક બીજા સાથે મારોમારો થતી. ખાસ કરીને ખોરાકના સંબંધમાં ઘણી વઢવાડ થતી. અમારામાંથી એક બે જણને રસોઈઆ તરીકે અમે મોકલતા. તેઓ રાંધવાનું, પીરસવાનું વગેરે બધું કામ કરતા, ઘણાઓ તકરાર કરતા કે અમુકને ખાવાનું વધુ આપે છે, ફલાણને સારો ખોરાક આપે છે. આવા અથડા તો હમેશાં હોય. મને ખિલકુલ યાદ નથી કે બાઇ સોરાયજીએ આવા અથડામાં કાંઈપણ દિવસ ભાગ લીધો હોય. તેમને જે મળ્યું તે તેઓ આનંદથી ખાઈ લેતા. તેમને લાગતું કે દેશને ખાતર આપણે દુઃખો ભોગવવા આવ્યા છીએ ત્યાં મારોમારો આપણે અથડા કરીએ

અને તેની ઉપરી અધિકારીઓને જેલમાં ખચર પડે તો આપણી કિંમત તરત અંકાય. અમે કેટલાકે તો જેલમાંના નોકરો સાથે ખુશ લડતા. જરા પણ કોઈ અમલદાર કોઈ પણ ભાઈનું અપમાન કરે તો અમે બધા તેની વહારે દોડી જતા. ખોરાક સારો ન હોય, ધારાઓમાં જણાવ્યા જેટલો ન હોય તો અમે બારે તોફાન કરી મુકતા. અમલદારો જુલમી વર્તન રાખે તો અમે તેની સામે તરત કુંકાડો મારી ઉછળી પડતા અને દાદ ન મળે તો જુખ્યા રહી દાદ મળે ત્યાં સુધી હંગર રદ્દાઈક (અપવાસ) કરતા. કોઈ બારે કુખો સહન કરવાનો ધારો આવે અને ભાઈ સોરામજીને તે પોતાની શક્તિ બહાર લાગે તો તે ખુલ્લા હૃદયથી અમને જણાવી દેતા અને અમારી આગળ પોતાની નબળાઈ જાહેર કરતા. તેમના આ અત્યંત સરળ સ્વભાવ માટે અત્રે તેના પ્રત્યે વધુ માનથી ગ્રીતા. ભાઈ સોરામજી પ્રત્યે સર્વ દિંદી ભાઈઓ દાંસ-વાલ તેમજ નાતાલમાં યંજીવ રનેહથી વર્તતા. તેના પ્રત્યે માનની દષ્ટિથી લોકો ગ્રીતા. અને ૧૯૧૨ ની સાલમાં લડતનું અમુક સમયને માટે સમાધાન થયું. સરકાર દિંદીઓની માગણી કબુલ રાખશે એવી તેણે ખાત્રી આપી તેથી ઐવીઝનલ મેટલમેન્ટ સ્વીકારવામાં આવ્યું. આ સમયે મહાત્મા ગાંધીજીને તેમના એક મિત્રે અમુક ફંડ આપ્યું હતું અને લડતની કમ્પ્રોમીસથી જેઓ પાર ઉતર્યા હોય તેવાને વિલાયત અભ્યાસ કરવા મોકલવા વિચાર રાખ્યો હતો. ભાઈ સોરામજી, સુરેંદ્રરાય મેઠ અને હું, એમ અમને ત્રણે જણને વિલાયત મોકલવા માટે મહાત્માજીએ વિચાર બતાવ્યો. અમે અમુક શરતો સ્વીકારી ત્યાં જવા કમુલ થયા. મેં તથા ભાઈ સુરેંદ્રે થોડા માસ માટે દિંદ જઈ આવવા માગણી કરી. તે સ્વીકારાઈ અને અમે ખનને દિંદ આવ્યા. ભાઈ સોરામજી વચ્ચે દિંદ જઈ આવેલા હોવાથી તેઓ અમારી સાથે ન આવ્યા. દિંદમાં અમે જણ માસ રહ્યા. સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજી વિલાયતથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવાના છે, એમ સાંભળતાં અમે તરતજ પાછા ત્યાં ઉપડી ગયા, વિલાયત જઈને અમે અભ્યાસ કરવાના છીએ એ સમાચારથી અમારા ગ્વાનંદને તે પારજ ન હતો. અમારી સાથે મી. પોલાક પણ દિંદથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવતા હતા. અમારી આગમોટ ઝાંઝીયાર આવી, ત્યાં અમે એક શેડિયાને ઘેર ગયા. ત્યાં ‘ઇન્ડિયન ઓપીનાયન’ પત્ર વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં સમાચાર હતા કે ભાઈ સોરામજી વિલાયત અભ્યાસ માટે ઉપડી ગયા છે. આ સમાચાર વાંચતાં અમારા હૃલમાં ધ્રાંડેક પડ્યો. કારણ કે અમે ત્રણે જણ સાથેજ જવાના હતા. નમી મહાત્માજીએ પોતાના વિચારોમાં કંઈ ફેરફારો ક્યાં દશે. બંદાનીસમય પહેાંચ્યા પછી પ્રથમ ચાત મહાત્માજી સાથે એજ નિકળી. તેમણે જણાવ્યું કે “તમારા ખનનેને માટે વિલાયત મોકલવાનો વિચાર માંડી પાળ્યો છે, તમે જે ફગવણી લીધી છે તે દિંદની સેવા કરવાને માટે પુરતી છે. તમે બેરીસ્ટર થશો તો લોકોનાં ગળાં રેંસશો. તમને ન મોકલવા એમજ તમારું કલ્યાણ મેં વિચાર્યું છે.” અમને સ્વાભાવિક લાગી આવ્યું અને પ્રશ્ન પૂછતા-“ત્યારે સોરામજીને કેમ મોકલ્યા? મહાત્માજી ગંભીરતાથી અમને જવાબ આપતા કે ‘ભાઈ સોરામજી તો પારસી છે, હું તેમને મોક્ષની વાતો કેમ ફાસવી શકું? તમારી સાથે તમે દિંદુ હોઈ તે વાત કરી શકું, આવા ચુદ જવાળો આપતા. તોપણ અમને શાંતિ ન થાય. અમને કોઈવાર લાગી આવે કે મહાત્માજી અમને અન્યાય કરે છે.

(જોકે તેઓ અમારું ભલું જ ઇચ્છતા હતા પરંતુ વિચારે તેમના જેટલા ઉન્નત અને પ્રૌઢ નહિ એટલે એણું લાગી આવે) ત્યારે અમારું ફરીયાદ કરવાનું સ્થાન મી. કેલનપેકે અથવા મી. પોલાકે હતા—તેમને પણ આ વિષયમાંતો લાગ્યું કે આ છોકરાઓને અન્યાય જેવું તો થયું છે એટલે અમારા તરફથી મહાત્માજીને વકીલાત કરે પરંતુ મહાત્માજી તો પૂરા વકીલ ! મી. કેલનપેકેને સમજાવી પાણી જેવા નરમ કરી નાખ્યા. અમારી પાસે આવા તેઓ કહે કે ‘મેં’ તાત તો કરી પરંતુ આપણે ચોતાના વિચારમાં મક્કમ છે, તેણે ‘તમારું’ ભલું વિચારીનેજ માંડી પાડ્યું છે. આપણે તેમને વગેરે રહી ચાલ્યું છે એટલે તેમના ફરમાન મુજબ ચાલવું, આતો ઉપદેશ મી. કેલનપેકે અમને આપવા લાગી જાય અને અમે સમજી જઈએ કે મહાત્મા પાસે સાહેબનું કંઈ દંડ આપ્યું નહિ, આખરે અમે સંતોષ રાખી ગત ત્રાગીને બેઠા.

ભાઈ સોરામજીના વિજ્ઞાપનથી પત્રો આવે. ‘‘અમને તો ન મોકલ્યા. તમે આપ્યું ને. મારી ગેરહાજરીમાં સમજાવી અમને છોડી આલ્યા ગયા. તમે તો બેરીસ્ટર થઈને આવશો. અહીં આવીને એક્સિસ બોસો ત્યારે કક્કાકે તરીકે અમને નોકરી ના આપશેજી.’’ આવી નિર્દોષ ગમતો કાળજી દ્વારા કરીએ. પણીવાર તેમને એ આપત ત્રાગતું. ત્યારે એવા લાગણીસાજો પત્ર લખતા કે શુદ્ધ મિત્રની લાગણી તેમાં જણાવ્યા આવતી. સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજી સાઉથ આફ્રિકા ગયા પછી ફરી પાછાં, મીડીયારની ડેલ્હી લડત સારૂ થયા. તેમાં હજારે માણસોએ કાળ લીધો અને આખરે દિલી કામની જેટલી માંગણીએ હતી તેટલી બધી સીકારાઈ અને સત્યાગ્રહની તડવોને અંત આવ્યો. આ દેહકી લડતમાં જાન સોરામજીને વિજ્ઞાપનથી બોલાવવામાં આવ્યા નહતા. લડત પૂણ થયા પછી મહાત્માજી વિજ્ઞાપન રહી દિલ્હી આવ્યા અને હું ત્રણ વરસ સુધી ‘ઇન્ડિઅન એપોનીઅન્ટ’નું કામ ચલાવીશ એવું મેં મહાત્માજીને વચન આપ્યું હતું. ભાઈ સોરામજી વિજ્ઞાપનથી વારંવાર લખતા કે ‘હું વિજ્ઞાપનથી આવીને ત્વાં એક્સિસ બોસીશ. તમે છ. એ. ચલાવતા રહેજો. આપણે અન્ને સાથે મળીને કામ કરીશું, આપણી શક્તિ મુજબ કામની સેવા કરીશું,’ આવા મનોરથો આપતા. જાન સોરામજી જોકે પારસી હતા છતાં તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા બોલતા અને લખતા. વિજ્ઞાપનથી તેઓ મને દર્મશ લખતા કે ‘અદવાડીયામાં એક લામો પત્ર મારે તેમને લખ્યો, જે ઉપરથી મારી ભાષા હું ઘણી સરસ સુધારી શકીશ તેઓ કહેતા કે હું મુંચવ ગયો ત્યારે અજા પારસીઓ મારી મરકરી કરતા કે ‘માંધી સાથે રહો છે એટલે વાનીયો થઈ ગયો છે. પારસી તાત પણ ભુલી ગયો છે.’

વિજ્ઞાપનમાં ભાઈ સોરામજીએ લંડન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી અને તેમણે બેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેમાં તેઓ ફતેહમંદ થઈ લગભગ એકાદ માસ ઉપરજ નોંધાનીસર્જન જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા અને થોડા દિવસમાં તો આ ફાની દુનિયા તેઓ છોડી ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિલ્હી કામની આશા પડી લાગી. ભાઈ સોરામજી ઉપર જે મોટી મોટી આશાએ આંધી હતી તે ધુળ બેળી થઈ ગઈ. હતું નહતું થઈ ગયું. જાણે જન-જાનાથઃ પ્રભાતે કિં ભવિષ્યતિ.’ પરમાત્મા આ વીર પુરુષના આત્માનેશાંતિ બક્ષે. અસ્તુ.

પ્રાગજી ખડુભાઈ દેસાઈ.

નાંધ.

સુધારાની સરકારી યોજના.

મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ એમ્સફૉર્ડે હિન્દના રાજ્યધારણના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ લખ્યો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય ભલામણોનું સડીક બાપાંતર તેમજ તે વિષે એક વિગતવાર લેખ આ અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. વર્તમાનપત્રમાં અને સભાઓમાં આ રીપોર્ટ વિષે જે સ્વભાવી ચર્ચા થઇ છે તેનું સવિસ્તર સિદ્ધાંતસાકલ કરવાનું અહીંયાં બની શકે એમ નથી. છતાં તે ચર્ચામાંથી જે ફટલાક મુદ્દા નીકળ્યાં છે તે અહીંયાં રજૂ કરીશું.

કૌશલ-ભીગની સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાને આપણે સરકારને બ્રહ્મા આશ્રમ કચેરી ત્યાર પછી તદ્દન જુદા પ્રકારની, સ્વરાજ્યના યોગ્ય તત્વવાળી અને મી. કર્ટાસની યોગ્યતાએલી રચના સાથે સામ્ય ધરાવતી યોજના આપણી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી એટલે ફટલાક પત્રકારોએ કોવના આવેશમાં તેના ઉપર સખ્ત ટીકા કરીને એટલે મુખી અજ્ઞાવળ્ય કે તેનો સ્વીકાર કરવો એ અશક્ય અને નામોશીભરેલું છે. બીજા પ્રકારના જે રાજ્યદારી પુરોષોએ નહિ જેવા કુદરત સુધારા મેળાવવાની આશા રાખી હશે તેઓ રીપોર્ટ વાંચને સંતોષ સાગરમાં ડુબી ગયા અને મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ એમ્સફૉર્ડને મુકાકર્દે અભિનંદન આપવા લાગ્યા. પણ શરૂઆતમાં યોચની ઉત્ક્રેશોએલી અને પ્રકારની લાગણીઓ ધીમે ધીમે શમતી ગય છે, અને રહામારહાગી ધસાતા તીજા મુદ્દામાંથી એક-મસ સંગીત નીકળતું ગય છે. યોજનાને અગ્રાધ ગણી ત્યજનારા અને તેને પૂરેપૂરી સ્વીકારી લેનારાની સંખ્યા જુજ રહી છે અને એકંદર આખા દેશમાં એવો વિચાર જામતો ગય છે કે તેમાં ફટલાક મદતવાના સુધારા કરવામાં આવે તોજ તે હિન્દને સંતોષ આપી શકે.

આ સુધારાના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય.

૧. પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રની જે યોજના ઘડવામાં આવી છે તેમાં બે પ્રકારના સુધારા સૂચવાયા છે. (૧) સરકારી અને પ્રજાપ્રીય-એવો ખાતાંનો ભેદ દૂર કરવો-અર્થાત્ બધાં ખાતાંમાં પ્રાંતના રાજ્યદહીવટને વડી સરકારથી સ્વતંત્ર કરવો, ગવર્નરની કસાખારી સભા રદ કરવી, બધાં ખાતાંના વહીવટને માટે પ્રધાનો નીમવા અને ધારાસભાને તેનાપર સંપૂર્ણ સત્તા આપવી. આ માગણી સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની છે અને તે અંગાળાની પરિપક્વ મહાત્મા ગાંધી વગેરેએ રજૂ કરી છે. આ માટે મોટામાં મોટી દલીલ તો એ છે કે રાજસત્તા ફળવણી, આશર્ય વગેરે ખાતે અવલભે છે પણ તેનું મુખ્ય લક્ષણ તો પોલીસ અને લશ્કરપર હકુમત છે. પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં પોલીસ અને ન્યાયનાં ખાતાંપર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને અંકુશ આપવામાં આવે ત્યાંસુધી પ્રાંતની ખરી રાજસત્તા પ્રજાને મળી અણી શકાય નહિ. બીજી દલીલ અધારણની સામાન્ય દષ્ટિથી યોજવામાં આવે

છે-કારોબારી સત્તાના વિભાગથી વહીવટમાં અનેક વિધ અડચણો અને તકરારો નડશે. (૨) પણ મોટા ભાગના યોગેવાનો અને પત્રકારોએ તો પ્રાંતની આખી રચનાને કબૂલ રાખીને, પોલીસ અને ન્યાય શિવાયનાં બધાં ખાતાં પ્રજાને સોંપવાની માગણી આમદ-પૂર્વક કરી છે. દરેક પ્રાંતને ક્યાં ખાતાં સોંપવાં એ વિષે બલામણો કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવનાર છે. પણ રીપોર્ટ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા પ્રાંતોમાં પણ પોલીસ અને ન્યાય ઉપરાંત જમીન મહેસુલ, જંગલના બંધ ભાગ, મોટાં જાહેર બાંધકામ વગેરે અગત્યનાં ખાતાં કારોબારી સત્તાના અંકુશમાં રાખવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. જમીન મહેસુલ જેવું પ્રજાના ૮૦ ટકા વસ્તી સાથે સંબંધ ધરાવતું ખાતું હજી અમલદારી સત્તા નીચે રહે એ હવે અસંભવ લાગે છે. તેથી પોલીસ અને ન્યાય શિવાયનાં બધાં ખાતાં પ્રધાનોને અને તેમની મારફત ધારાસભાને સોંપવાની માગણી યોગેશ્વરી સાંભળવામાં આવી છે.

૨. હિન્દી સરકારના સુચારાની જે યોજના રીપોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવી છે તે એકંદરે સર્વેને અસંતોષકારક લાગી છે. તેના સંબંધમાં પણ ત્રણ પ્રકારના સુધારા સૂચ-વવામાં આવ્યા છે. (૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ-રાજસભા ન રાખતાં પ્રાંતોની માફક સર-કારને જે આવશ્યક લાગે તે કાયદા વગેરે ગ્રાંટ કમીટીની મારફત પસાર કરવા. આ સૂચના ના. સર દીનશા વાઘ્લા, મી. સેતલવાડ, મી. સમથ વગેરેએ કરી છે અને તેને ના. પટ્ટેને ટેકા આપ્યો છે. તેથી જન કે કોર્ષ ખાસ મુદ્દાનો ફેરફાર થતો નથી છતાં સરકારને નિરંકુશ થવાની ઓછી તક તેથી મળે છે. (૨) આથી વધારે મદતવની સૂચના તો એ છે કે પ્રાંતની માફક હિન્દના રાજનિતનાં ફેટલાંક ખાતાંપર ધારાસભાને-અને બે ધારા-મંડલા રાખવામાં આવે તો તેની સંયુક્ત સભાને સંપૂર્ણ સત્તા આપવી અને તે વિષે અંદાજપત્રના આંકડા નક્કી કરવાનો દક્ષ પણ તેને આપવો. ક્યાં ખાતાં પ્રજાને સોંપવાં તે વિષે સ્વાભાવિક રીતે ઘણો મતભેદ છે. કેટલાક મીડુ, અશીષુ, સ્ટેપ અને રેલ્વે ઉપ-રજી અંકુશથી હાલ સંતોષ પામે, તો કેટલાક તે ઉપરાંત ટપાલ, તાર અને આયાત-નિકાસપર કર વિષે પણ-અલ્પ હકાર, રક્ષણ, પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ શિવાયનાં બધાં ખાતાંપર સંપૂર્ણ અંકુશની માગણી કરે છે. અમને આ સવાલ ઘણો કઠિન લાગે છે અને તે વિષે યલુ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં નહિ આવે તો ખાસ કોંગ્રેસમાં પણ તેનો સારો નિવેંડો નહિ આવે, એવો ભય રહે છે; કારણ કે આપણી મા-ગણી અભ્યાસહારિક અથવા ઉલટપાસમાં પુરવાર ન કરી શકાય એવી તો નજ હોવી જોઈએ. હવે ઉપર જણાવેલાં જે થોડાં કે વધારે ખાતાંપર આપણે અંતિમ એકત્રિત સત્તા માગીએ છીએ તે મોટે ભાગે આવકનાં ખાતાં છે અને જે ખાતાં સરકારને હસ્તક રહે છે તેમાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરવાનો હોય છે. આથી આવકના કેટલાક ભાગમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા આપણે ઝાંઝને ખર્ચની બધી જવાબદારી સરકારપર નાંખીએ છીએ. (૩) ત્રીજી સૂચના એ છે કે વાઈસરોયની કારોબારી સભામાં એક વધુ હિન્દીની-નિમણુંકથી સંતોષ પામીશું નહિ પણ અડધા ભાગના સભાસદો હિન્દીઓ હોવા જોઈએ.

૩ જે ખાતાં પ્રજાને સોંપાય તેનાપરથી હિન્દી વજીરનો અને તેથી પાર્લામેન્ટનો

હક ઉઠાવી લેવાની સચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે તેને વધાવી લેવામાં આવી છે. પણ હિન્દી વજરની સલા રદ કરવી એવું એક અભિપ્રાય છે અને તેના સલાસદાની સંખ્યા ઓછી કરવી, તેના અધારણુ અને કાર્યપદ્ધતિમાંથી ઘટતા ફેરફાર કરવા એવું બીજો અભિપ્રાય છે. જે ખાતાપર જાહેર હોલમાંથી હિન્દી વજરને અંકુશ રાખવાનો રહે તે વિષે તેને સલાહ આપવાને કાંઈ તો નીમાતું જોઈએ એ તો સામાન્ય રીતે કમૂલ કરવામાં આવે છે; પણ તે સલાહકારો જે ઉપવજર તરીકે રાખી-જેમાંનો એક હિન્દી હોય-આ સલાને રદ કરવી એમ ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે સચવ્યું છે.

ખાસ કૌંઝેસ.

આ માસની આખરે જે રાષ્ટ્રીય પરિષદ મુંબાઈમાં મળશે તે સરકારી યોજના વિષે સર્વદેશીય ઉંડા વિચાર કરી હિન્દની સમસ્ત પ્રગતિ પ્રતિનિધિ તરીકે ચાક્રસ નિર્ણયો ખીટીશ સરકાર, પાર્લામેન્ટ અને પ્રગ્ન આગળ રજુ કરશે, આ કામ વિકટ છે. ગયા બેઝણુ વર્ષની ચળવળે આ પરિષદનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે તેમ તેથી દુર્ભાગ્યે ફરીથી રાજકીય પક્ષો વચ્ચે વિખવાદ પણ વધ્યો છે, અને તેથી આ કાર્ય વધારે વિકટ બને છે. પણ જો મી. માન્ડેગ્યુને હિન્દની રાજકીય સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને શાંતિની જરૂર હતી તો આપણને પણ તેમના કાર્યની પરીક્ષા કરવાને આંતર શાંતિ અને સમભાવની જરૂર છે; તેથી વિવિધ પક્ષના આગેવાનો અને અનુયાયીઓ પોતાના મનના આશ્રદમાં જુદા મત ધરાવનારનો તિરકકાર ન કરે એટલુંજ નહિ પણ ધણા ધા ખમીને આગાં થયેલા હૃદયને કડંપ ન લાગે એવી સમભાવ ભરી મીઠી વર્તણૂક રાખે-સવ પક્ષના સમાવેશ કરનાર પરિષદ આગળ સૌ વિચારો શાંતિથી અને છૂટથી દર્શાવાય અને પછી વહુમતે પરિષદ ક્રેવટનો નિર્ણય બાંધે-એ સાખ્યને માટે મથનારા દેશના દિવેષી છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનારા દેશદ્રોહી છે એમ કહેવામાં આંતરક્રોધોક્તિ નથી.

આ પરિષદમાં આપણે સૌ પક્ષના અનુયાયીઓ જે રીતે વર્તીયું તે ઉપરથી સ્વરાજ્યની આંપણી લાયકાતનું માપ પણ કાઢવામાં આવશે. ઝગઝગતા થોડા રાજપુરેષો અને વર્તમાનકારો આપણી પરિષદપર ટાંપીને જોઈ રહ્યા છે. આને સમે આપણે એક ખીજાને માન આપી, ખુલાવથી અને જવાબદારીની ઉત્તતુદ્ધિથી વિચારોની આપણે કરીને નિર્ણય બાંધીયું તોજ આ પરિષદ આપણા રાજકીય ઇતિહાસમાં સોનેરી બક્ષરે અંકશે.

રાષ્ટ્રીય સૈન્યમાં ભાગી.

મહાત્મા ગાંધીએ ભરતી વિષે ખીજી પત્રિકા પ્રકટ કરી છે તે નીચે ઉતારવામાં આવી છે:—

ખેડા જીલ્લાના ભાઈઓ અને બહેનો પ્રત્યે.

પહેલી પત્રિકા લખ્યાને આજે એક માસ થયો. તે દરમિયાન હું અને મારી સાથે કાર્ય કરી રહેલા ભાઈઓએ ઘણું અનુભવ મેળવ્યો છે. નડિયાદ, કરમસદ, રાસ, કહલાલ, જંજીસર વગેરે જગ્યાઓમાં સભાઓ કરી, સેંકડો સ્ત્રીપુરેષો સાથે વાતચિત કરી.

કેટલોક મળેલો અનુભવ આપની સમક્ષ મુકવા રજા લઉં છું. હજી ઘણા માણસોએ ભરતીમાં આવવા નામ નથી લખાવ્યાં. ભાગ્યે સો માણસ થયાં હશે. આ સંખ્યા એક

માસનો વિચાર કરે છું ત્યારે અને જે પ્રયાસ થયો છે તેનો વિચાર કરે છું ત્યારે મને બહુ ઓછી લાગે છે. સોશીયલ સ્થિતિનો ખ્યાલ કરે છું તો મને લાગે છે કે આટલાં માણસો તૈયાર થયાં છે તે આશ્ચર્યકારક છે. જે વર્ગે કાંઈ દહાડો ટંટામાં લાગ નથી લીધો, જેઓએ કાંઈની ઉપર લાકડી નથી ઉગામી તેવા માણસો તેમાં દાખલ થયા છે. તો જે લડતાને લાયક છે એવો વર્ગ તૈયાર કરી શકાય તો અખૂટ લશ્કર પેદા કરી શકાય.

સમજી વર્ગની ખામીઓ આ અવસરે ઓડળી બેઠાં શકાય છે. હું 'શિક્ષિત'ને ખદબે 'સમજી' શબ્દ વાપરું છું. 'શિક્ષિત' એટલે સાધારણ રીતે ઇંગ્લેન્ડ ભણેલા માણસો એવો ખ્યાલ રહી ગય છે. 'સમજી'માં હું ગુજરાતી ભણેલા અને ગુજરાતી ન ભણેલા હોય જતાં જેમણે પોતાની ભુદ્ધિને અનુભવથી ખેડી છે એવાને ધાળું છું. આવા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજ અભવે તો જે વર્ગ કદરતી રીતે લડાઈમાં જવા લાયક છે તેઓની ઉપર અસર કરી શકે. મારો અનુભવ સમજી વર્ગની ઓડી અશક્તિ સિદ્ધ કરનાર છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પુરતો દસ નથી લેતા એટલે ભરતીનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી સમજી વર્ગ જેઓના હાથમાં આ પત્રિકા આપે તેઓ અને આ કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હોય તો તેઓએ તૈયાર થઈ આ મહાકાર્યને સારું અંતરજી-અંતરજસજી પગ છે તેને ધેરવા.

પણ સમજી વર્ગમાં એવા મેં જોયા કે જેઓને આ કાર્યને વિશે શ્રદ્ધા નથી. તેઓને સારું આ પત્રિકા લાગી છે. તેઓ આનંદપૂર્વક પત્રિકા વાંચે એવી મારી તેમને વિનંતિ છે. જે સરકારે આપણી ઉપર જીલ્લો મુલતયાં છે, જેણે આપણને સત્કાર્યક્ત કર્યા છે, જેણે આપણને અહીંવડાપોતે રાજકારભાર ચલાવ્યો છે, જેણે આપણે પૈસા ફરી લીધા છે તેને તેને મદદ કરવા કેમ જઈએ કે અમને ઉમંગમાં નથી આવતો. આ દલીલ ગારેમાં ભારે છે. તેનો જવાબ સહેલાઈથી નથી આપી શકતો એ હું કમુલ 'કરી વડે' છું. પણ આ સવાલ આ સમયે ઉઠાવવો એ ટુંકા નજર છે. પાછલા દોષો યાદ કરી અત્યારે થતાં સાલ જતાં કરવો એ વિચારવનું કામ નથી. ચાલુ સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી કત્તબની રેખા બાંધવી એ ટાંઠા માણસનું કામ છે. આપણે અંગ્રેજની સાથેનો સંબંધ તોડવા, માગીએ તો તો જરૂર આપણે મદદ ન જ કરવી બેઠાંએ, એ સંબંધ તોડવા માગીએ છીએ એ કહેનાર થોડાજ બેવામાં આવ્યા છે. તોડવા માગનાર પણ આજે તોડી ન જ શકે એમ છે એ તો સૌ કાંઈ બેઠાં શકે એમ છે. તોડવાની શક્તિ આવશે તે સમયે તોડવા આપણે નહીં માગતા હોઈએ એવો પણ સંભવ છે. ગમે તેમ હોય પણ આજે આપણું તારણ અંગ્રેજને મદદ કરવામાં જ છે. તેમને મદદ કરવી એ આપણને પોતાને મદદ કરવા અશક્ય છે. જ્યાં આપણે એને એમનો દવાઈ એકજ દિશામાં વહે છે ત્યાં એક બીજાના દોષનું ચિત્તવન કરી એક બીજાની મદદ ન જવું એ તો અતિ અવિચારનું પરિણામ ગણાય. આપણે જે ગામમાં રહેતા હોઈએ તે ગામના આપણા શત્રુ પર ધાડ આવે ને તેથી આખા ગામને નુકસાન થવાનો સંભવ હોય તો આપણે શત્રુનાને ભુલી જઈશું, અને આવી પડેલી ધાડ દૂર કરવા સારું શત્રુની બહાર ચડશું, ને ધાડપાડને હાંકી કહાડશું. એવુંજ આ યુદ્ધમાં રીતે છે. અંગ્રેજ સરકારને આપણે વેરી ગણીએ તો પણ આપણે અત્યારે સામાન્ય આશતની સામે થવાની તો જરૂર છે એટલુંજ નહીં પણ આપણી ફરજ છે.

પણ યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે આપણી દરજ્જા બચાવીએ છીએ. એટલુંજ નથી. યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. દરેક સ્વરાજ્યવાદી બીજું કંઈ નહિ કરતાં માત્ર યુદ્ધમાં ઈંગ્લેન્ડ જેવું જાણે અને બીજાને પ્રેરે તો સ્વરાજ્ય આજેજ મળે એ હું આગલી પત્રિકામાં ખતાવી ગયો છું.

બીજી શંકા એ ઉદાવવામાં આવી છે કે યુદ્ધમાં સારામાં સારા માણસો મોકલી આપણે તેમને મરાવી નાંખવા એ ક્યાનો ધર્મ ? આમ તો સ્વરાજ્યવાદી સઘળા માર્યા જાય. એટલે આપણે સ્વરાજ્ય શું લેવાના હતા ? આ શંકા જે બુદ્ધિમાન માણસોએ ન ઉઠાવી હત તો હું તેને હાસ્યજનક કહેત. હિંદુસ્થાનમાં પાંચ લાખજ સ્વરાજ્યવાદી હોય તો આપણે સ્વરાજ્યને લાયક નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ શંકા ઉદાવનારનું કહેવું એ છે કે સ્વરાજ્યવાદી ગમે તેટલા હોય પણ સ્વરાજ્યની હીલચાલ કરનારા સમગ્ર માણસો તો પાંચ લાખથીએ ઓછા છે. એ વાત ખરી છે. માત્ર એક વસ્તુ જુલાઈ જાય છે. પાંચ લાખ મરણીયા માણસોને તૈયાર કરતાં પચાસ લાખ માણસોને કાને યુદ્ધ, સ્વરાજ્ય વગેરેની વાત પહોંચશે, તેઓની આમાં સંમતી હશે. આપણે પાંચ લાખ સ્વતંત્ર માણસોને તૈયાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એઓ સમજાપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાએ જશે. તેના મિત્રો, મળાં વગેરેની તેણે સલાહ લીધી હશે એટલે પાંચ લાખ જનારા માણસો પોતાની પાછળ લાખો પોતાના જેવાને મુકી જશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે લડાઈ કરવાની શક્તિજ ખાત્ર મેકા છીએ, તીરતાનો નાશ થઈ ગયો છે. આપણી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ આપણામાં શક્તિ નથી ધર્મને નામે કર્મ (કર્તવ્ય) ભુલ્યા છીએ. ઘોળે દહાડે ગામડામાં ઘાટ પડે છે તેની સામે પણ આપણે ઉભી શકતા નથી. એક હાનરની વસ્તીમાં આઠ માણસો આવી લુંટફાટ કરી ચાલ્યા જઈ શકે એ દેખાવ આખી દુનિયામાં હિંદુસ્થાનમાં બની શકે છે. આ બનાવને જરા તપાસીએ. આઠ માણસને હડાવી ન શકે એવા શરીરે તદ્દન દુર્બળ ગામડીયા નથી. તેઓ ધારે તો જરૂર હડાવી શકે ત્યારે કેમ ખારતા નથી ? ધર્મ તો આડે નથી આવતો. વળી દયા લાવી ખેસી રહે છે એનું તો નથી. બીજા કોઈ આવીને તેનો ખચાવ કરે તો તેનો સ્વીકાર કરે છે. કારણ એ છે કે તેઓને મરણનો ભય ભારે છે. એવી લડાઈમાં પડી પોતાનું શરીર કાણ જીવનમાં નાંખે ? છોને લુંટે, સરકારનું કામ છે. એ ફોડી લેશે એમ વિચારી ઘરમાં બસાઈ રહે છે. પડોશીનું ઘર બળે, તેની લાજ હુટાય, માલ જાય, તેની આ તત્વચાતીને પરવા નથી. જ્યાં સુધી આ તત્વચાત (અંધકાર) નો નાશ નથી થયો ત્યાં લગી હિંદુસ્થાનમાં ખરી શાન્તિ થવાની નથી. સરકારી કે બીજા સિપાહી આવે ત્યારેજ આપણે ગામ ખચાવી શકીએ એ સ્વમાન જળવનારને સારું અસહ્ય સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાંથી નિકળવાનો આપણે હાથ તારકાલિક ઇલાજ આવેલો છે. સિપાહીની બરતીમાં દાખલ થવાથી આપણને હથિયાર વાપરતાં આવડે, આપણને કોમી જુસ્સો આવશે ને આપણે ગામોનું રક્ષણ કરવા લાયક બનશું.

કોઈ વળી એવો વાંધો ઉઠાવે છે કે આપણને આપેલાં હથિયાર સરકાર લડાઈને અંતે લઈ જશે. એ વેળા હથિયાર લઈ લે એવો સંભવ છે. પણ આપણને હથિયારના પરવાના મેળવવાનો હક મળશે એમાં તો કાંઈજ શક નથી. આપણે પાંચ લાખ માણસો

સને લડાઈમાં મોકલીએ પછી તેઓને કે આપણને દયિયાર રાખવાની મનાઈ થાય એ અસંભવિત વાત છે.

અમે જઈએ તો અમારાં પૈરાં છોકરાંનું નું ધાય ! આ સવાલ તો મોં પુછે. લડાઈમાં જનારને દર માસે કપડાં, માવા પીવા ઉપરાંત પગાર મળે છે. ઝોઝમા ઝોઝો ૧૮ રૂપિયા મળે. અને સાયકાત મુજબ તેનો દરજ્જો વધે અને પગાર પણ વધે. બે તેનું મરણ થાય તો તેનાં પૈરાં-છોકરાંનું ભરણું-પોષણ મરકાર કરે છે. લડાઈમાંથી પાછા ફરે તેને ઇનામ અકરામ મળે છે મારી માન્યતા છે કે અનન્યાં જે ન્યાયિક લાલ સિપાહી-ગીરીમાં છે તે બીજા ધંધામાં નથીજ મળતો.

પણ એવા લાલ તો અંગ્રેજોનેજ મળી શકે છે, આપણને ક્યાં મળે છે એમ કહેનાર સાંભળ્યા છે. તેઓને કહેતાંનું કે આપણી મહેનતની પાંચ લાખ સમગ્ર માણસનું ભરકર થાય અને તેઓને ગંગેજ નેટલાજ દર ન મળે એ બંધના જગ નથી એવું બંને તો પાંચ લાખની અને આંગેવાનાની ગામીજ માત્ર થાય. પાંચ લાખ સ્વયંનેવકાતું ભરકર પેદા થાય તો તે વરદર અંગ્રેજ લશ્કરની પરાખરી કને તેના નેટલાજ દરો મેળવે. પાંચ લાખનું આ પ્રમાણે ભરકર ઉભું થવામાંજ દરો મમાયલા છે.

તમે કહો છો, વગર શરતે લડાઈમાં જનાર રીત સલાહકાર કહે છે સરખા દરનું પચન લઈને જતા. ત્રીજા કહે છે જવાનો બધાવાજ નથી. વિધ વેચીને ઉમગરો ન કરે. આવી ત્રણ સલાહમાં અમે નુ રવાનાએ પડીએ. -અમને તો લાગે કે જે આવી સ્થિતિમાં જેવા છોએ તેવા રહીએ એ કદાપણ જણાય ને, આ માટે નસ કિતર છે કે આવાં વાક્યો તો હોડના છે. જેમ જેમ કાળ જશે, તેમ તેમ પતો બધાશે, બૂઝાં મતો પડશે. એ બધાને તમારે વિચારવા પડે. લડાઈમાં ભાગ નહ લેવો એ તો જેને સરકારની જીનની માથે સંબંધ ન હોય તે જ કહે. જે સ્વચ્છતા લેવાની તમે બંને આપણે બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞાની ખાતર પણ નશ્તમાં ભાગ નહિ. તમને એવી વાત કરવી એ સ્વચ્છતાનો દાદ હું તો ગણું કે સારું કમીને મેનામાં તાખલ થતા આપણું દાખલ થવાનું નહીં જવાનો અને સ્વચ્છતાની યોજના પણ મુલતવા રહેવાનો ભય રહ્યો છે. ભરકરમાં દાખલ થવામાંજ સ્વચ્છતાની તમે આપણા દેશની સહિસક્તામતી છે. ભરતીમાં દાખલ થવાથી સ્વચ્છતાને છૂટા તો ન જ પડેએ એમ તો બધા પસંદગુલ કરે. એ ત્રણે પક્ષમાં મુદ્દાબંધે પણ ભરતીમાં દાખલ થવું એ જ મારો ગણાય એમ હું માનું છું. મારી ઉમેદ છે કે એક જલ્દાતા ભાષણો પોતાની ફરજ અગવંશે, અને પોતાનાં નામ સ્વયં-સેવકને આપશે, અથવા પરખારા આશ્રમ ઉપર મોકલી દેશે.

એહેનો આ કાર્યમાં મદદ કરશે એવી મારી ઉમેદ છે. હું તમણે હું કે ફટલીક એહેનો પોતાના ધણીને અને દિકરાઓને જતાં અટકાવે છે. તેઓ ઉડા ઉતરી વિચાર કરશે તો સમજશે કે પોતાના ધણી કે છોકરા વીર પુરૂષ થાય એમાં તેઓનો સ્વાર્થ છે, દેશનો તો છે જ.

નડિયાદ

આષાઢ શુદ્ધ ૧૪. સં. ૧૯૭૪.

તા. ૨૨-૭-૧૮.

આપનો સહનો સેવક,

મોહનદાસ કરમચંદ ઝાંધી.

વિષય.	લેખક.	પાન.
અધિકારી શાસન.	રા. હિમતલાલ મોહનલાલ શાહ.	૩૪૩
અમદાવાદના મિલ મજૂરોની સ્થિતિ.	રા. શંકરલાલ જી. ખેંકર.	૧૧૭૫
આહમા વિદ્યાર્થી સંમેલનનાં પ્રમુખનું બાપણ.	રા. હન્ડુલાલ કનૈયાલાલ તાલુકે.	૪૦૯
આપણાં ગામડાંનાં ખેડૂતોની ઉત્તતિ શી રીતે થાય ?	રા. હોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી.	૧૬૬
આપણાં હાથાલયો-બોર્ડિંગ હાઉસો.	રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ્ટ.	૪૫
ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬ નો વેપાર વયુજ અને કટલીક દરજીકત.	રા. ધીરજલાલ જગનલાલ.	૭૦૩
ઈસ્કોનિટન રીપોર્ટ સંબંધી બાપણ.	નવજીવન ઓશીસ.	૩૪
ઉમરેડમાં ગઢેર જી ન.	રા. કેમરેડવાસી.	૧૧૮
એનીએસ્ટ-એક મહામૈયાની જીવનકથા.	રા. માવજી ગોવિંદજી શેઠ.	૮૯
કટિંગનાં હિન્દી રાજકારનારને લગતા લેખો.	રા. કિશોરલાલ પ. મસાદવાલા.	૪૯૩
કાન્ત અને કાન્ત.	રા. અરેત.	૨૨, ૮૨, ૨૫૪, ૮૨૪
કાર્લમાર્ક્સ-ગર્વાચીન કાવિ.	અજાત.	૨૪૬
ખાળના મજૂરોની સ્થિતિ.	રા. કનુભાઈ અચ્યાભાઈ દેવત.	૧૧૭
ખેડા જલ્લામાં સહુડા વિરો કાવિ.	રા. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.	
ખેડૂતનાં દુઃખો.	રા. શંકરલાલ કારકેદાસ પર્ણી.	૮૬૦
જુજરાતનું ગઢેરજીવન.	નવજીવન ઓશીસ.	૮૪૮
	રા. મુન્દરાની, રા. મહેશ્વી, રા. કાન્ત.	૪૯, ૨૫૯
	સુખ વિ. યોના, રા. તડિયાવાડ.	૧૯૮, ૨૮૧, ૭૨, ૪૪૫, ૫૨૮, ૬૧૫, ૬૬૪, ૭૨૩, ૭૮૨.
જુજરાતમાં રાજકીય વ્યવર્તન.	રા. મન્સુખલાલ આત્મારામ આસ્તર.	૯૧૭
જુજરાત અને રવદેશી વત.	રા. કેમરેડવાલ મગનલાલ ખર્ચાવાળા.	૧૦૬
જુજરાતમાં હોમરૂલ લીગની ચળવળ.	નવજીવન ઓશીસ.	૧૮૯
ચરોતર પ્રદેશનાં યુવક મંડળો.		૧૨૦
ચરોતરના ત્રણ ગામનું ગઢેરજીવન.	૨૧. બાંચલાલ મોનીભાઈ પટેલ.	
	રા. દીવાન.	૭૮૩
દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીએની હાડમારી.	રા. પ્રાગજીભાઈ ખંડુભાઈ.	૮૫૪
નવલતા (વાર્તા).	રા. કનૈયાલાલ દરેદવરામ વકીલ.	૪૮૪, ૫૮૩, ૬૩૧
નવીન જુજરાત.	રા. હીરાલાલ ત્રિભાવનદાસ પારેખ.	૮૧૩
નોંધ.	રા. વંત્રી.	૫૫૭, ૧૩૩, ૨૦૧,
	રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ.	૨૯૩, ૩૭૫, ૪૫૪,
	રા. ખેંકર.	૫૦૬, ૬૧૦, ૬૭૪,
		૭૨૯, ૭૯૫, ૮૬૫.
પહેલી જુજરાત રાજકીય પરિવર્તન પ્રમુખનું બાપણ.	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૩૮૭, ૨૬, ૫૩૪,
પિલગ્રીમ-કાવર્સ,	રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ્ટ.	૬૨૨, ૭૧૭, ૭૬૮,
પુસ્તક પરિચય.	રા. તત્રી.	૮૪૧ ૬૬૯, ૭૨૭,
પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ.	રા. M. S. & S. B.	૬૫૨
રૂઝનાંડ ઓગસ્ટ એમેલ.	રા. નર્મદાશંકર ગાલાશંકર પંડ્યા.	૪૭૯

ખીજી યુજ્જરાત કેળવણી પરિષદ ૧૯૧૭ બંદન (નવજીવન ઓરીસ)	૨૧૨
ખીજી યુજ્જરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ.	૩૦૫
ખીજી યુજ્જરાત કેળવણી પરિષદની સંભાળ-કારિણી સભાના પ્રમુખનું ભાષણ. ખા. ખ. આદરજી મંગેરજી દલાલ.	૩૨૬
મનંતરાય અને દિકરી.	૩૮
મોતીલાલદાસ કેળવણી સંબંધી પ્રો. મુવના ઉદ્યોગ ઉપર વિચાર.	૨૮૮
મુઆલિમશાસનાના ગિનસરકારી સંબંધી મુખ્યદ શાહેર અને યુજ્જરાતમાં હોમ-રસની ચળવળ.	૬૦૫
મુખ્યદરપુરમાં આપેનું ભાષણ.	૪૩૨
મુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન.	૧
રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.	૧૬૧, ૧૭૧, ૨૪૧, ૩૬૧
રાજ્યવ્યવસ્થામાં ગ્રોમ્મિને મન આપવાનો અધિકાર.	૬૮૮
રાજ્યસભા અને સમાજ સુધારો.	૧૦
શાહકરગણ.	૫૭૪
નર્તિમાન રાજાનીય રિવાજ.	૧૧૭
વિવિધ વિષય.	૨૬
વેદ-વારા.	૧૧૫, ૮૬૦
આયામશાળાની યોજના.	૫૦૮
શિક્ષણ એક સુદરદગા.	૮૩૦
સન ૧૯૧૦ નું નિર્દેશન (રાજનીય).	૧૪૬
સત્યાગ્રહ.	૧૪૬
સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ.	૧૭૭, ૨૧૬
સર્વોદય.	૬૨૬, ૬૮૫, ૭૪૧
સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો અર્થ.	૮૨૫
સ્વદેશી.	૨૨૬, ૫૬૨
સ્વ. અંબાલાલ મોતીલાલ પટેલ.	૭૨૦
સ્વ. આપાંગ ગણેશ આગરકર.	૭૨૦
સ્વ. ભોગીદરાવ દીવેડીયાનો એક પત્ર.	૧૧૫
સ્વ. રણજીતરામ યાત્રાલાલ મહેતા.	૨૬
સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.	૭૭૧, ૧૪૬, ૨૪૪, ૪૦૨, ૪૬૭, ૫૫૩, ૬૪૪
સ્વદેશીજન.	૪૭૭
સ્વરાજ્યની એક યોજના.	૬૫૪
સ્વાધિકાર-પ્રસંગ:	૫૮૧
હિન્દી ભાષાનું રાજનીય રિવાજ.	૭૦૨
હિન્દીની દરખાસ્ત.	૧૦૬
હિન્દ અને બ્રિટીશ પ્રજા.	૫૮૬
હિન્દમાં ખેતીનો પ્રશ્ન.	૬૨૭

ૐ વામન ગોપાળનું

— આયોગ્યક્રમ —

ગોળ ૨—ગોકર્ણાસ એતીશ્વર પાસેથી મળશે.

સુરેતા એન્ડ મી. પરબુદાસ પાસેથી મળશે. ૨. ગુરુનુપુરીઆગેળ

લોહી એ મનુષ્ય જીવન છે. તે બગડયું હોય તો અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સુધારવા દરેક માણસને કાળજી લેવી જોઈએ, તેને માટે આ સાસાંપરીલા વીના બીજી એક પણ દવા લેવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદંસ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા રોગો-તેમજ લકવા, તં-ધીવા, આમલીપર કાળા કાળા પડવા, આંગળું સુજી આવવું, શરીરમાં બળ-તરા થવી, શરીર ઉપર દેવી સરખા ફોલ્લા થઈ આવવા વગેરે રીકાસ ઉપર આ દવા અકસીર થઈ ચુકી છે.

શીશી ૧ નો રૂ. ૧, ચાર શીશી પીવાથી સારા ગુણુ આવે છે. પાંચરૂ જુદું.

ચાર શીશી એકદમ મંગાવનારને ખર્ચ સહિત રૂ. ૪-૮-૦ પાશે.

ડા. મહિમરાવ કેશવ અને સન, ઠાકુરદાર—મુંબઈ.

સાસાંપરિલા.

અપૂર્વ વાંચનનો કાંડાર !

સુરસિક...ઉત્કર્ષ...મનોરંજક...સુબોધક...વિવિધ રસભરિત...સસ્તામાં સસ્તું...સર્વોત્તમ સાહિત્ય

વિવિધ વાર્તામાળા.

તેમાં રસભરી, મધુરી, સાંસારિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, વૈજ્ઞાનિક અને હિટકેલીષ વગેરે વગેરે હૃદયની સમગ્ર રસવાહિની, નસોમાં તનમનાટ ઉપજાવે એવી, અતિશય ચમત્કારિક, બુદ્ધસાહસ, રસદાર નવી નવી નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે. દરેક વિષયનું વાંચન ક્ષત્રમ, સુબોધક, નિર્દોષ આનન્દ તથા મગ્નતા સાથે જ્ઞાન આપ્યા વિના રહેતું નથી. આનંદનાં ઉજળાં છાંયડાં મેળવેા.

આજી વર્ષમાં નિશ્ચયી નવલકથાઓ પ્રકટ થશે.

૧. રત્નપ્રતોનો રમ્યયત્ર—રવિદેશમેનનું, શૂરવીરતાનું અને દેશભક્તિનું હિન્દુસ્તાન કથાનું ઐતિહાસિક પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. ૨. વનવાસી વાને રવિદેશમેનની મુલ્લસાતમાં મળ્યાં—અમળ રાજ્યનિષ્ઠા, રવિદેશમેનિ, સાક્ષાત્ દેશાભિમાન વગેરે વિષયોનું દૃશ્ય દર્શાવનારી નવલકથા. ૩. ફેરફાર—સામાજિક, ૪. વિવિધ વાર્તાઓ—પ્રેમ-કથાઓ—વીરરસભરો અદ્ભુત પરાક્રમેનાં ચિત્રાકર્ષક ચિત્રો બતાવનારી આજી રસમય વાર્તાઓના સંગ્રહ. ૫. ભેદી નિશ્ચય—હૃદયકર્ષક હિટકેલીષની ચતુરાઈનું અદ્ભુત ચિત્રાવ બતાવનારી નવલકથા.

લખાજન—દરેક પુસ્તક કાયમના શ્રાવક વનારને અર્ધી ઠિમ્મતે મળશે કાયમના શ્રાવકો પાસેથી વધારા આપેશ શ્રીના લેવામાં આવે છે. પાઠેતાના શ્રાવકોએ જ શ્રીશ્રીમતે યોગ્ય રીતે મોકલવેા.

આત્મીયતા અને દેશાત્મિયે માટે હૃદયુક આપુરવડેને નજીવી કિમતે મળતો અમૂલ્ય લાભ ! કામ અને હામની કંઈક ટુલના કરો અને દહયાત્મા 'હા' કહે તેમજ નામ નેંધાવો:—

અવરજાપક—વિવિધ વાર્તામાળા.

સ્વરાજ્ય

અને

લો. મા. તીલક.

હરી બાકુળ વચ્ચે તૈયાર કરેલી

સ્વરાજ્ય ઉપરના ૨૪ ભાષણોની શુક ગુજરાતી ભાષામાં

લો. મા. તીલકના શ્રેષ્ઠ સાથે.

પૃષ્ઠ ૧૦૦ કીમત દશ આના.

જીવરાજ ગોકળદાસ નેમ્બુસી કૃત

ગુજરાતી ભાષામાં.

રેફરે કામદા યાને રેફ ગાડી કે બેલ ગાડી.

ભાગ ૮ લો તથા ૯ જે કીમત દરેકનો દાહ આના.

ગ્રામના કામદા યાને “ ગ્રામ ગાડી કે તબેલા ”

કીમત બે આના.

કપાલ ખર્ચ બુદ્ધ.

દરેક બુકસેલર પાસેથી તેમજ

ઇન્ડિયન નેશનલ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

૩૦૬, બોરા બજાર, કોટ મુંબઇ.

નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ નવ અન્ય વીશીઓમાં, બોમ્બેન શહેરમાં કે શાપકાદાર દોળિયાં અને શુદ્ધ પાતાને ધેર પછ ભટીના જેવી સ્વાદેષ્ટ યાને ઉત્કૃષ્ટ રસોઇ જમવાની આશા રાખશે તે જરૂર નિરાશ થવું પડશે. એક વખત પધારો અને ખાત્રી કરો.

શ્રી સ્વાદરસાંક

જોડીંગ હાઉસ

કે. કુમ્ભાદેવી ચોકની પાછળ—મુંબઈ નં. ૨,

અભ્યુદયનું એક અપૂર્વ સાધન.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

શુદ્ધ વનસ્પતિનીજ ઝનાવટ આ ચમત્કારિક ગોળીઓ કે જેણે આખા હિંદુસ્તાનમાં તથા હિંસ્તાન બહારના દેશોમાં આફ્રિકા, યુરોપ, અને અમેરિકા સુધી તથા ચાલતા રબુસ'ગ્રામમાં પણ પહોંચી નબળાઈ વગેરે દરદો રૂપ દુશ્મનોનો નાશ કરવામાં મહોટી ફત્તેહ મેળવી છે. તથા જેને માટે લાખો સર્ટિફિકેટો મળ્યાં છે અને હુમેશાં મળતાંજ રહ્યાં છે. તેનો ઉપયોગ કરવાથી સ્ત્રી કે પુરુષ નબળાઈને લાવનારાં દરદોમાંથી દૂર રહી શકે છે.

દસ્તની બટકાયત, પાચનશક્તિની મંદતા, કંઈ પણ કામ કરવાની અશક્તિ, લોહી અને વીર્યનો ખતાર, માથાનો દુખાવો, હાથ પગની કળતર, છાતીની નબળાઈ અને અનાજ દેવળી આવેલી નબળાઈનો નાશ કરી ખોરાક લેવાની રૂચિ, કૌવત, ક્રાંતિ, ઉત્સાહ અને લાંબી જીંદગી આપનારી આ અમૂત સરખી ગોળીઓની, કિંમત ગોળી બત્રોશની ડબ્બી ૧ (એકનો) રૂબિયો ૧ (એક) છે. એક સાથે પાંચ ડબ્બી લેનારને તે રૂપિયા ૪ (ચાર)માં દેવામાં આવે છે. વધારે વિગત જાણવા માટે અમારું “કામશાસ્ત્ર” પુસ્તક અને પ્રાઈસ લીસ્ટ મંગાવી વાંચવું.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

માલેક—આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય,

જાંચ એફીસ—હાલબાહેવી રોડ, મુંબઈ.

જામનગર—કાકિયાવાડ.

સ્રીઓને ભુતનો વળગાડ !

૨૪ કલાકમાં ખસે !

હિરિદરિયા—વાયુધ્રુમા !

૨. નં. ૧૬૬. કી. રૂ. ૪-૧૦-૦ પો. ભુદં.

ગમે તે ભૂતનો હિરિદરિયા, તેમજ આંકડી, ધુણવું, સુગાં થવું, જડ બનવું, વગેરે ઉપાધિઓ ૨૪ કલાકમાં મટે છે અને આનંદ પ્રસરે છે. તે ઉપરાંત ફેફસે, પક્ષાધાત, લકના, ધતુર, પેટના દુખાવા, રહેરાની શીકસ, જરેની મંદતા, ગર્ભાશયનાં દર્દ, પ્રદર વગેરે ઉપર રામબાણ છે. સુવાવડી અને સગભાને પણ દષ્ટ શકાય. પૈસા બરબાદ ન કરવા હોય તો તુરત મંગાવો. ધાવણાં બચ્ચાંની આંકડી માટે એકજ પડીકી બસ થાય છે. તેની કીમત રૂ. ૨) બે છે.

છગનલાલ લક્ષ્મીભાઈ શાહ.

દેશીનામાવાળા હબોધ—વડોદરા.

મુંબાઈ હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી પ્રકટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી.)

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

નં. ૭. પાલામેન્ટમાં હિન્દ.

નં. ૨. સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?

નં. ૩. જ્ઞાપણી અને સ્વરાજ્ય.

નં. ૪. ૧૬-૬ની ગરીબાઈ.

નં. ૬. રાષ્ટ્રીય પરિવર્ધના પ્રમુખ મિસિસ બેસંટનો સંદેશો.

આ પત્રિકાની છુટક નકલોના એક પૈસા.

૧૦૦ પ્રતોની કી. ૧-૦-૦૦

સ્વરાજ્ય લેખમાળા.

કીમત. ૧૦૦ પ્રતો.

નં. ૧. સ્વરાજ્ય શા માટે ?

૦-૦-૬ ૨-૦-૦૦

નં. ૮. સ્વરાજ્ય (૧૯૦૬ ની કોંગ્રેસમાં દેશભક્ત દાદાભાઈ

નવરોજીએ પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ.)

૦-૧-૦ ૬-૦-૦૦

નં. ૯. મિસિસ બેસંટનો છેલ્લો સંદેશો. (મહત)

નં. ૧૦. સુધારાની ચોળના (૧૯૧૬ ની સાલમાં કોંગ્રેસ અને

મોરલમ લીગે પસાર કરેલી.

૦-૦-૬ ૨-૦-૦૦

નં. ૧૧. મી. મોટેગ્યુનું ભાષણ (મેસોપોટમીયા કમીશનના

રીપોર્ટ સંબંધી.)

૦-૦-૬ ૨-૦-૦૦

નં. ૧૨. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

૦-૧-૦ ૬-૦-૦૦

નં. ૧૪. નામદાર વાઇસરોય તથા નામદાર મોટેગ્યુને હોમ રૂલની

લીગની મુંબાઈની શાખાએ કરેલી ચરણ.

૦-૦-૬ ૨-૦-૦૦

નં. ૧૫. બ્રિટીશ રાષ્ટ્રીય પરિવર્ધના અખ્યક્ષ મિસિસ બેસંટનું ભાષણ. ૦-૨-૦ ૧૨-૦-૦૦

સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનાં બ્યાખ્યાનો: સ્વ. ગોખલેએ ૬ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ

સંબંધી આપેલાં ભાષણોનો તરજુઓ મહાત્મા ગાંધીની પ્રસ્તાવના સાથે

પાકું બાઈબીય કાઢીન સાઈઝ ૬ હાઈ, બધાંજનોનાં ભવ્ય સાથે:

કીમત ૦-૧૦-૦૦ પોસ્ટેજ ભુદં.

મળવાનું ઠેકાણું—એલ ઇન્ડિયા હોમ રૂલ લીગ—મુંબાઈ શાખા.

૨૫૧, રોનબી રોડ, ફાઈ—મુંબઈ.

સ્વદેશીના આશ્રમીઓ

શુદ્ધ આયુર્વેદિક અને અનુભવસિદ્ધ દેશી દવાઓ મેળવવાનું ડેકાણું.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

અમદાવાદ-મુંબઈ-કાલ્યાણદેવી ભાંગવાડી.

બાળકો પીલ્લ—વિશેષ કરી મુંબઈમાં જે કનજીવત, મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, અડાના દરદો અને નયનગાંધની ફર્વાદ સાંભળવામાં આવે છે તેને માટે આ દવા ખાસ યોજવામાં આવી છે. આના સેવનથી ઉપલી દરદો દૂર થાય ઉપરાંત શરીર તંદુરસ્ત અને છે તથા કાયમ માટે ખરી મરખી તથા સક્રિય ઉત્પન્ન થાય છે. કી. ર. ૧૫.

મંદાગ્નિવટી—મંદ જ્વારને તેજ બનાવે છે તથા ખોરાકનો સારો પચાવ કરે છે અજીર્ણ, જાદી, ઉલટી, વાયુને બેસાડે છે. કી. ર. ૦૫ તથા ર. ૧).

અસીકારીષ્ઠ—સીએનો પ્રદર, પાતુસાવ, રક્તપ્રદર-ગોલીયા ઉપર આ પ્રયોજીને ચમત્કારીક ગુણ છે. આ ઔષધના બંગાળામાં હદથી બંદે ઉપયોગ છે. ઉપલા દરદો મટાડીને શરીરને નીરાળી બનાવે છે. કી. ર. રાજ ૧ ના ર. રા)

આરોગ્ય ધાનના દેવાવા માટે નીચેતર બહાર પડતું “વૈદ્ય હૃદયતર” જે માસિક, તથા વૈદ્યક પુસ્તકો અને ઔષધોની રકુ વિગત માટે ફરલેસ મંગાવો.

જો પ્રજ્ઞાને આપું હોય તો સુખાત્મ દાન કરી પરલોકના પાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી શકો !!

દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુખાત્મ સ્થાન નડીઆહતું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજ છે !!

કારણ કે હોમા

તમામ હિંદુ ક્રમમાં તદ્દન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા વિધવાઓને ત્યાગ કરેલા કુમળા કુલ જેવાં કાવતાં બાળકો જુદા અપંગ અસક્તો, અસક્ત સન્ધ્યાસ્રોઓ, સાધનહીન વિધવાઓ વગેરે પાળી, પોષી, ઉછેરી અનાથ બતાવવામાં આવે છે માટે ર. ૨૦૦) બસો “અન્ન દાન” માં આપી આપવી મરજીના દીવસે દર વરસે અનાથોને નિયમિત ભોજન આપે અને આરોગ્યની તબતીમાં આપતું નામ મતરાષ્ટ્ર, પાલમીરી જળવાઈ રહે, તેમ જ આજ્ઞાન આપી.

પરલોકનું કાથું બાંધી શકો !!

એક રૂપિયા અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વરસે પ્રગટ બનાવી શકાયા જાય છે. દરેક જાતનાં નાના મોટા દાનની પાવતી મળે છે. રીપોર્ટ મળત મળે છે. તે દવા લાવી દાન મોકલી જરૂર રીપોર્ટ મોકલવા લખો.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ—નડીઆહ.

पॉर्स यू.एल.

હું કદી નહા કે. શાલ બળે, ઘર સ્વચ્છ રાખે, રસોડું ખરબ ન થવા દે, ધુમાડો નહીં, મેષ નહીં, વાસ નહીં, કરકસર થાય, ને વળી સર્વે માતાનું સુખ, રસોઇ જરૂર તૈયાર થાય, એક બચ્ચું પણ પેટની શકે. વખત ઘણા બાંધે અને સંપત્તિ આનંદ આનંદ થાય.

०५३२

બોરસ ચૂલો ખરીદો.

୧-୨-୩-୪-୫ ଭରଜରନା.

दि'मत सं. ४५-७०-१००-१२५-१५०.

અજરારાખની કિંમત તથા ચેકાંગ ખર્ચ જુદાં.

આવી જોઇ જામે. ખુશી થયો. અમારે ત્યાં બોસ્ત ૨૨૫ મિલાય
સાધીનો પીને, પીત્તજના ઉત્તમ પદ્ધતિ વિગેરે વિગેરે કહે છે.

सिद्धि-रूप-सर्व-कारिणी.

કારખાનું ગ્રા-સીલ.

अ. सं. सं. सं.

—सु. वि. २५. ३४-सु. ५५.

સુલર રંજવાના છુટી છુટી ભાતના રંજ
 મોટા જગ્યામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.
 રંજવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવરથી
 ખાસ મંગાવેલા અનેક ભાતના
 રંજ કીકાયત ભાવે અમારે
 ત્યાં મળશે.

રંજના બાણી તા વે પા રી.

માગલ સુરજની કું.

દેવીશામીક જોડેશ : માગલજ. દેવીશામી નંબર ૩૨૫.

—વધુ વિગત માટે

લખો યા રૂબરૂ મળેલા—

માગલ સુરજની કું.

ચાઈડ બેન્કના મકાનમાં,

એસ્પલેનેડ રોડ,

કોટ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને
સત્ય

ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૮.

કિન્નરમાં બીચોની રાજકીય ચળવળ.	સૌ. લીલાવતી બેઠર.	૧૫
કિન્નરે તેની અગત્ય હોય આગળથી કે જાણકોનો ?	સા. ધીરજીલાલ જગતલાલ શેઠી.	૧૬
જાણીત મહેસુલ અને બેઠરો.	સા. કુશુમ્ભલાલ કોલાલાલ દેસાઈ.	૨૮
બેઠરોનું મહેતા તી. મી.	સા. કશવપ્રસાદ કોલાલાલ દેસાઈ.	૨૯
અદલ્તપ્રમ.	(મોજી).	૩૦
કેમરલરે કું બાજુનું મોજી.	(સ્વચાલ્ય લેખમાળા નં. ૧૬.)	૧૦૮
કેન્દ્રમાં કલાની ખીલવણીમાં તમા દેવા	સા. ગંગાનંદ વિશ્વનાથ મજ.	૧૧૫
મજામાં આમી ને તેની પરિણામ.	(મોજી).	૧૪૦
ગાયેરીકાલી જાણકાણા કિન્નરની.	(સંપ્રદીય સામ્ય તરફથી).	૧૪૨
કિન્નરજાનના કાલિદાસ વિષે નાનું પાઠ્ય.	સા. દેસાઈલાલ નાથાલાલ.	૧૫૨
પ્રસ્તાવ લખવા વિષે કેટલીક સમસ્યાઓ.	સા. ચન્દ્રકાંત કાશ્યાપકરે (ત્રિવેદી).	૧૬૦
રાજકીય.	સા. અમૃતલાલ વિ. કલર.	૧૭૫
કેટલે મોજીનાં સમસ્યા.	અનુભવા કોલાલાલ.	૧૭૭
કેટલે કિન્નર.	સુમન મહેતા.	૧૭૭
ઓમોના રાજકીય હક.	સા. ઇ. ડી. સાગિક.	૧૭૭
કિન્નર સરકારના આરોગ્ય આગળના સીમિટ.	સા. અમૃતલાલ વિ. કલર.	૨૦૦
સેપ્ટેરી એસોસીએશનો.	તંત્રી.	૨૧૭
કેટલેની આગળ મોજ.		
મુખ્યત્વે પારાસલાલ કાશ્યાપ.		
નોંધ.		

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ચન્દ્રલાલ કનેમલાલ માગિક. બી. એ. બોલબોલ બી.

ભાદ-અમદાવાદ

પ્રાથમિક લખાણ ૩. ૧-૧-૧૭; છુટકે મહેતા આગળ ૩.

તેજ મતલબે કપોમાં આ પ્રાથમિક લખાણ તમામ પત્રવ્યવહારીઓવચ્ચેથી નવજીવન અને
સા. ભાદ, અમદાવાદ એ સરનામે કપડા કુપા કરવી.

यस्मिन् देशे हि यो जातः तज्जं तस्यौषधं हितम् ॥
स्वदेशीना आग्रह એ દેશની મોટી સેવા છે.

ગુણકારક, કિંકાર્યત અને શાસ્ત્રોક્ત દવાઓ, પૂર્ણ સત્વ
અને શુદ્ધિ જળવાઈ રહે તેવા સંચાઓથી ઉત્તમ,
તાજી અને ખરી વનસ્પતિમાંથી તૈયાર કરનાર

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ.

એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

અમારી દવાઓની ખાતરી વેલો અને ડાક્ટરોએ વાપરીને
કરેલી છે તેમાંની કેટલીએક જેવી કે:—

વાસાવલેહ, ખાંસીની ઉત્તમ દવા.

૦૧ રતલની. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

બ્રૂડર્મ જિંઘાદિ કવાથ-પ્રવાહી રક્તશુદ્ધ.

માટે અક્સીર,

રૂ. ૧-૦-૦

તાવની ગોળી: મેલેરિયા અને બીજા ટાઢયા

તાવને તાત્કાલિક મટાડનાર ડર ગોળીની. કિં.

રૂ. ૦-૮-૦

મુંબઈની મુખ્ય ટીપો:—જુની મહાજનવાહો, કાલબાદેવી રોડ,

ટેલીફોન નં. ૨૨૦૮.

તારનું શીરનાયું ઝંડુ, મુંબઈ.

કારખાનામાં ટે. નં. ૨૨૦૮.

પ્રાથમ લીસ્ટ માટે ઉપરને શીરનામે લખો—

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ થયો છે.
૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહકોએ પોતાનો નંબર લખવો.
૩. મનીઓર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરું સરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.
૪. કોઈ ચંક ન મળે તો તે વિશે અમને મોડામાં મોડી ખબર બોલે ચંક મળેથી આપવી.
૫. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર વી. પી. જઈ ચક્ર નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીઠ છે અને હિંદુ છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૬-૦ માંચથી ચોરસ ઓર્ડરથી મોકલી આપવા પછીજ, તેમનું ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.
૬. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
૭. વાર્ષિક લવાજમ [પોસ્ટલ સાથે] રૂ. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.
૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં, પત્રની ચંક બાબતે, શાલીથી, તરત વાંચી ચક્ર એવા અક્ષરે ખિલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકશે.
૯. લખનારાઓ અમારી અંગત જાણ માટે પોતાનું ખરું નામ, ઠેકાણું, સાથે લખી મોકલશે નહીં કે તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ આપશે નહીં.
૧૦. રફ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમં બંધાતા નથી. જેમણે જોઈએ તેમણે તે માટે પોસ્ટલની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

બહાર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	ચંક વર્ષ	રૂ. ૭૨	આખું પાનું	૬ માસ	રૂ. ૪૨
અડધું "	"	૪૨	અડધું "	"	૨૪
પા "	"	૨૪	પા "	"	૧૫

પૃષ્ઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખો:—

બદ્—અમદાવાદ.

મંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
બી. એ. એલ. એલ. બી.
તંત્રી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે

વી હિન્દુ લૉજ.

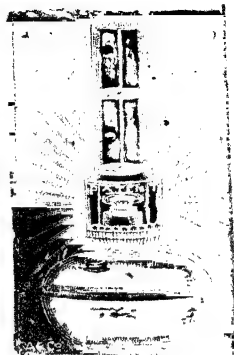
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રોટ,

પટણી બીલીંગ મુબં.

કુટે નહીં એવી

ધાસ્તી વગરની

દાવડાની પેટન્ટ અખરખના ચીમની.

આ ચીમની હમેશા નીના ગુણો ધરાવી રાખે છે. પડવાથી ભાગતી નથી—બત્ત વધી જવાથી કુટતી ન બત્તી ચીમની ઉપર પાણી પડે તો પણ તડકતી નથી. ચીમી સચદુ પ્રાઈઝ લીસ્ટ મફત-વ્યાપારીઓને ભરપૂર કમીશન.

બનાવનાર—દાવડાની કુંપની.

ર. મમ્માદેવીના કુવારા પાસે, પોસ્ટ નં. ૩. મુ'મર્મ.

આરુતરુ અમૃતબિંદુ

સખતમાં સખત માથાનો દુખાવો માત્ર એકજ મીનીટમાં દૂર થઈ જાય છે. માત્ર પેટની ઉપર ચોળવાથી પણ પેટમાંનો દુઃખાવો મટી જાય છે. પવન છુટવા માંડે છે, અને બાદી-બદહજમી દૂર થાય છે. દાંત અને દાઢવું કળતર એકજ મીનીટમાં ચાંત પડી જાય છે. વીંછીના ડંખ ઉપર તો તેનો ચમત્કાર અલૌકિકજ છે. ઉંચામાં ઉંચી જાતનાં કોઈ પણ પેનસીલર કરતાં અમૃતબિંદુ ઘણી ઉંચી જાતની દવા છે. વિલાયતી દવાની દરેક દુકાન ઉપર તે વેચાય છે. હાલમાં તની ઘટાડેલી કૌમત પોસ્ટેજ સાથે માત્ર રૂ. ૧૫ છે. છ શીશીના રૂ. ૮) પોસ્ટેજ માફ.

ચરનામું:—“અમૃતબિંદુ” ઑફીસ—નડીઆદ.

દેશના હુત્રરને ઉત્તેજન આપી ભૂખે ટળવળતા
કારીગરોને કામે લગાડી દેશનું દારિદ્ર્ય
દૂર કરવા.

પવિત્ર કપડવંજ સાબુ

વાપરો.

આ સાબુ ચરખી વગરના હોવાથી તેમજ વિદાયતી સાબુને
પણ ટકર મારે એવા હોવાથી રાજ રજવાડાઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ
થયેલા છે.

ભવ નીચે મુજબ:—

૬૦ લાટા—બારસોપ સિંગલ—રૂ. ૧૪-૦-૦

૩૬ „ —ડબલ બારસોપ—„ ૧૬-૦-૦

૧ પેટીની કિંમત.

૧૦૦ લાટા—ડબલ કેઇક—કપડવંજ સાબુ—રૂ. ૧૫-૦-૦

નંગ ૧૦૦ ગોઠી—છ બાબુની—મેંગો બ્રાન્ડસોપ—રૂ. ૧૨-૬-૦

આ ઉપરાંત કપડવંજ સાબુના ગોળા અને બીજી ઘણી
જાતના સાબુઓ બને છે.

જહાગીરમાંના આંરે વી. પી. વી મોકલવામાં આવશે.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

- આન્ડીજ
- (૧) ધી કપડવંજ સોપ ડીંગા,
પીરપરા મેડ અમદાવાદ,
 - (૨) ધી કપડવંજ સોપ ફેક્ટરી
લીમીટેડ, કપડવંજ.

હેડ ઓફીસ
ધી કપડવંજ સોપ ફેક્ટરી આરીસ,
મૂળજ નેડા બીલીંગ, બ્લોક નં. ૬,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

“કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ શુદ્ધ વનસ્પતિના તેલો અને ઉચી ખુશબો ધરાવનારાં દુલોમાંથી બનાવવામાં આવે છે, “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ આખોતું નેજ વધારી બાલ કાળા સુંવાળા અને રેશમ જેવા નરમ બનાવે છે, અને પડતા બાલોને બટકાવી મગજને શાંતિ આપે છે અને મસ્તકની શોભામાં વધારો કરે છે. એટલું જતાં મોથી મસ્તુ છે.

પાટલી એકની કીમત રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ બુદ્.

ઈનામ રૂ. ૧૦૦૦.

અમો જાહેર કરવાની રજા લખ્યેછીએ કે “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ બાલસેટ (બ્લેઇટ ઓઇલ) વિગેરેમાંથી બનાવવામાં આવતું નથી અને જો કોઈ એમ પુરવાર કરશે કે તેમાં બ્લેઇટ ઓઇલ વાપરવામાં આવ્યું છે તો અમે તેને રૂ. ૧૦૦૦) ઈનામ તરીકે આપવા બંધાયેલી છીએ.

એજન્ટો જાણે છે.

વખા:-

દારકાંદાસ જગમોહનદાસ એન્ડ કું.

૧૪૭ અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The “Maneless Lion Brand.”

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલ તેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે.

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્થાનના તમામ બેખાદીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ ગેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.

આખા હિંદુસ્થાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર યાળના સિદ્ધનો) ટ્રેડમાર્કની ખાતી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત નવા કાઠિયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો જોઈએ છે. વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો.

મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટ્સ-ની ગજરાત ઓઇલ મીલ એન્ડ કંપની,

અસારવા-કાઠુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ,

Messrs BALABHAI JAMNADAS & Co.

Agents, The Gujarat Oil Mill Co.

AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ-“ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની,

કોઠી પોળ, વડોદરા” એ સ્થળેથી મળશે.

સ્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હાલનું

જીવનામૃત

અનિયમિત અટકાવ, પ્રહર, સુવારોમ વગેરે દરદો માટે રામબાણુ દવા છે. સુવાવડ અમર કસુવાવડ પછી પીવાથી શક્તિ આવે છે અને બીજા ભયંકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

કી. બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
કા. બા. ૩ રૂ. ૫-૪-૦ } જુદું.

સ્વર્ગવાસી સુપ્રસિદ્ધ

ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચંદનું લખેલું વૈદકશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અને સચિત્ર પુસ્તક.

“ વૈદક-વિજ્ઞાન-ચક્ર. ”

અથ ૧ લો તથા અંથ ૨ જો.

જેમાં પ્રથમ જ વિસ્તારથી હોમિયોપાથિક અને બાયોકેમિક ચિકિત્સા તેમજ વૈદક-વિજ્ઞાને લગતી આજસુધીની તમામ પદ્ધતિઓના ઇતિહાસ અને બીજા અનેક અમુલ્ય વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. જો તમારે ડાક્ટરો, હકીમો, અને વૈદોના સંકેડે ૬૦ ટકા જેટલાં બીલ અચાવવાં હોય, અને આનંદ સાથે આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવવું હોય તો આ અપૂર્વ ગ્રંથો અવશ્ય ખરીદવા.

વિદ્વાન ડાક્ટરોના આક્ષેપમાંથી બચવા ઇચ્છનાર તથા ખરા અંતઃકરણથી દર્દીનું ભલું ઇચ્છનાર દરેક વૈદ અને હકીમ આ ગ્રંથો પોતાની પાસે રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવાથી અમુલ્ય લાભ મળશે.

ખરીદનારને માટે આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦; પહેલો અંથ રૂ. ૮-૦-૦ અને બીજો અંથ રૂ. ૭-૦-૦ તે ઉપરાંત પી. પી. તથા ટપાલ ખર્ચ જુદું એ પ્રમાણે રાખેલ છે. આદક તરીકે નામ નોંધાવવાનું ઠીકણું:—

એનેજર—ડાક્ટર એન. હાલનું કું.

રીઝીશન—અમદાવાદ.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” માં વેચાતાં પુસ્તકો.

જર્મનીની ઉન્નતિ

આ પુસ્તકમાં જર્મનીમાં વિચારકાન્તિ; વપાર; આધ્યાત્મિક યુગ; જર્મનીનું વાણિજ્ય; લક્ષણ; ધર્મ શિક્ષણની જાળાઓ; આધ્યાત્મિક મંડળોની યોજના; કારખાનાં અને મજૂરો સંબંધી, સરકારે માથે લીધેલાં કાર્યો-જેવાં કે રેલ્વે, નહેર, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગ; પ્રજાસંવર્ધન અને આજસંરક્ષણની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર તથા દરીઆઇ બળ અને જર્મનીનો પૂર્વ છાંતલાસ તથા સામાન્ય માહિતી; વગેરે જર્મની સંબંધી પુરેપુરી માહિતી આપનારાં ૨૪ પ્રકરણો છે. ૨૫૫ પૃષ્ઠ ને પાકી બાંધણી. કિંમત રૂ. ૧-૧૦-૦.

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત 'વર સાંસારિક નવલકથા.

બે ખંડમાં સંપૂર્ણ. દરેક ખંડની કિંમત રૂ. એક તથા પાંચ.

ચાખેરવાલી-

આ નવલકથા આપણા ધરસંસારમાં અકલ્પિત રીતે બનતા બનાવોનું સાચું ને મંદર ત્રય બનાવનારી છ પ્રવાસ લેખવા-પ્રમદભા વિનાદતી અને સરલ ભોળી નવયુવતિ આશા, તેમજ ચંચલ-વ્રતિનો, ઉનાવળીઓ ને સ્વચ્છંદી ગર્ભશ્રીમંત મહેન્દ્ર તથા તેનાથી ઉલટાજ સ્વભાવનો તેનો સાચો આળમિત્ર બિહારી, આ મુખ્ય ચાત્ર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવ પરિવર્તન ઉપરથી બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

ચક્રવર્તી અશોક-

આદ્યધર્મપ્રચારક મહારાજનું અશોકના સમયની કલ્પનામાંથી અતિહાસિક ધાર્મિક તેમજ નીતિના સદ્ગાનંતથી પારપણુ નવી નવલકથા. ૫૪ ૩૫૦, પુકું સાનેરી, કિંમત રૂ. બે.

રાસમન્દિર-

ઉત્તમ ભાષ સાથે ગાનંદ મેળવવા સારું ભીઓને નવરાશના વખ-નમાં ગાવામાં ગોખ રાસ-ગરબા વગેરે; કિં. આઠ આના.

યૂરોપનો પ્રવાસ-

તેમના પિતા તથા પત્ની સાથે પ્રવાસ કરીને ૨૦ ભાગમાં વિદેશ સાથે લખનાર-રા. રા. દનાત્રય ચિંતામણીરાવ મુબુમદાર; બી. એ. એલએલ. બી., કિંમત બે રૂપિયા.

યૂરોપમાં ખાવાપીવાની સગવડ કેવી થઈ શકે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ત્યાં ધાન્યાદ્યારી રહી શકાય છે; અને તેમ રહેવા માટે કેટલું ખર્ચ થાય છે, આનંદ, રાખવી પડે છે તથા ત્યાંની રહેણીકરણી કેવી છે, આગમોદના તથા રહેણા પ્રવાસમાં શી શી આબોતો ખ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે તે, યૂરોપ ખંડમાં આવતાં મુદ્દા બુદ્ધા સ્થળોનાં વર્ણનો તેના દેખાવોના ૩૪ ફોટા સાથે ૨૦ ભાગમાં નિત્ય નોંધ રૂપે આપેલ છે.

આ તથા બીજાં સારાં પુસ્તકો મળવાનું 'કેલેન્ડર':-

જીવનલાલ અમરશી મહેતા: ૨૦ ગીરમસાદ રોડ:-અમદાવાદ.

ગુન પ્રસંગે-મેળાવડાઓમાં-

ની પાર્ટી-નાચ પાર્ટી-

વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

યાદ રાખજો.

ગોવિંદજી વસનજી

સે રસમાં સરસ
સ્તાઈલિ-!

ઉંચામાં ઉંચો માલ-!

વાજળીમાંવાજળીભાવ-!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકોરદ્વાર-ચીરાખજર-ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪.

આગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૮.

અંક ૨-૩

ઈંગ્લેન્ડમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ.

આજે આપણા દેશની સ્વારાજ્યની લડતમાં બેઠાક સ્ત્રીઓએ દેશના રાજ્યકાર્યમાં પોતાના હક્કો જાળીવાવાની શરૂઆત કરી છે તે પ્રસંગે ઈંગ્લેન્ડમાં સ્ત્રીઓએ રાજકીય હક્કો મેળવવા માટે ચલાવેલી લડતનો કોઈક અંગ્રેજી આપણે અસ્થાને નહિ મણાય. તેમજ તેમની લડત હિંમત, ખર્ચ, ધૈર્ય અને એકાગ્રતાની સાથે સફળતાથી ચલાવી છે અને જો કે તેઓને હજુ મારવા હક પૂરેપૂરા મળ્યા ગયા નથી છતાં પણ પરસ્પરની તેઓ બીજા હક્કો મેળવી શક્યા છે તથા રાજકીય હક પણ મેળવી ગયાં છે. તેમના સંપૂર્ણપણે સંવરણ. તેઓએ તેમની હિંમતથી અને પારજન્યથી લડતથી પૂરેપૂરે દેખાડી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જો સરખી તક આપવામાં આવે તો પુરૂષના જેટલું કામ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. તેમની લડતને ઉદ્દેશ એ છે કે પાર્લામેન્ટના સભ્યોના નુકલમાં પુરૂષોની માફક મત આપવાના તથા પાર્લામેન્ટના સભ્યનું તરીકે પણ જુનેવાના હક મેળવવા.

ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રથમ સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય હક્કો માગનાર મેરી લેફસ્ટોનહેટ હતી. તેજ વખતે કાન્ડમાં તેમજ, હુનાઈડ રેટ્ટમાં પણ ફેરવીક સ્ત્રીઓએ એ વાત હાથમાં લીધી હતી. આ સ્ત્રીઓને માટે આજુ દબરે બોલાતું હતું પણ તેથી કંઈ સ્ત્રીઓ કરી મઠ હતી નહિ. સ્ત્રીધાન્ય રીત કંઈ પણ નથી ચળવળ ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકો તેમના નેતાઓ માટે હંમેશા અસમજ બોલે છે. પણ નેતાઓ જો હંદ નિશ્ચયથી પોતાનું કાર્ય કરે જાય તો તેઓ છેવટે ફેરફાર નિવરે છે.

મેરી લેફસ્ટોનહેટ પવિત્ર અને ઉચ્ચ ચારિત્રની હતી. જેમ જેમ એને લોકો દુઃખ આપતા ગયા તેમ તેમ તેની છુદ્ધિ અને કામ કરવાની શક્તિ ખીલતા ગયા, એને લીધે તેને ખરું ખાતું પારખવાની શક્તિ મળી આવી, અને તે પોતાની ફરજ સમજતાં સીધી સમાજ તરફની ફરજ જાળવતાં એ કંઈ પોતાના મુદ્દ તરફની ફરજ જુદી મઠ નહોતી.

સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનો જે જીવંતિ એણે સજાવ્યો હતો તે તેના મનુષ્યો દોષવાદ મળે નહિ પણ તેના પ્રથમ તેના જમાન “સેલી”માં હતો.

તે તેની કવિતા પરથી માલમ પડે છે. “ રીવેલ્ટ ઓફ ઇસ્લામ ” માં શ્રી પુરૂષની સમાનતા માટે શૈલીએ ધણું લખ્યું છે.

૧૮૧૦ માં “ સ્ટીડી સ્ટીથે ” એક માસિકમાં શ્રીઓની ફળવણીના સાધનો વધારવાની જરૂર માટે લખ્યા અસરકારક લેખો લખ્યા. ૧૮૧૩ માં ઇલીઝાબેથ ક્રાઇએ પણ એ દિશામાં કામ જારી રાખ્યું. થોડા વખત પછી એટલે ૧૮૩૨ માં “ રીફોર્મ એક્ટ ” પસાર થયો. એ સંબંધમાં ખરેખર અગ્નયજ થવા જેવી ખીના એ છે કે “ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ ” કે જેણે શ્રીઓની રાજકીય અપવવાનો પાયો નાંખ્યો હતો તેના બાપ જેમ્સ મીલે ૧૯ મી સદીમાં શ્રીઓને રાજકીય હક્કો આપવા વિરૂદ્ધ સખત લડત ચલાવી હતી, એને તે બાબતપર સખત લેખો લખ્યા હતા, પણ તેના ચોગ્ય જવાબ પણ લખાયા હતા. “ રીફોર્મ એક્ટ ” પસાર કરવા માટે જે જે ચળવળ ચાલતી હતી તેમાં શ્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, અને પોતાના સર્ગા બહાદુરોએ રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવામાં નિષ્કામ વૃત્તિથી મદદ કરી હતી ! આ ઉપરાંત શ્રીઓ પણ રાજકીય બાબતોમાં મમજૂરૂંક ભાગ લઈ શકે છે એમ સાબીત થયું. ૧૮૧૯ ની સાલમાં પણ જેઓ એમ કહેતાં હતાં કે શ્રીઓને રાજકીય બાબતમાં માથું ધાલવાની કાંઈ જરૂર નથી તેઓએ એવો જવાબ આપવામાં આવતો હતો કે શ્રીઓએ પણ પોતાના દેશની રાજકીય ઉત્તતિમા ઉત્સાહથી ભાગ લેવો જોઈએ. આપની બહેનોને પણ હાલના વખતમાં તેમ કરવાની જરૂર છે.

ફેટલાક લેખકોએ લખ્યું છે કે “ વિલ્યમ પી ડોકરર ” ના વખતમાં જો શ્રીઓ પાસે સ્થાયો મિલકત હતી તેમને પાર્લામેન્ટમાં મન આપવાનો તેમજ સલાસદ તરીકે તેમાં બેસવાનો હક હતો. વંતે આ બાબત કોર્ટે માન્ય રાખી નથી. પણ એટલું તો ખરું છે કે શ્રીઓને રાજકીય હક્કો આપવામાં આવ્યા તો હતા. શ્રીઓ એ હક્ક અમલમાં મુકી શક્યા હતા કે નહિ તે જુદી વાત છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ૧૮૦૭ માં પણ શ્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મન આપવાનો હક હતો આ તકરારનું કારણ એટલુંજ છે કે ૧૮૩૨ ના “ રીફોર્મ એક્ટ ” માં “ માબુસ ” શબ્દને બદલે “ પુરૂષ ” શબ્દ મુકવામાં આવ્યો. એટલે શ્રીઓને એ શબ્દથી બાતલ કરવામાં આવી. આજ પ્રમાણે મુનિસિપાલીટીમાં પણ થયું અને તેથી જ્યારે ૧૮૩૫ માં શ્રીઓને એમાં સલામદ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેનું પુનઃ સ્થાપન થયું એમ જણાવામાં આવ્યું.

૧૮૫૦ માં લોર્ડ બ્રહ્મમોના જે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો તેમાં એમ હતું કે પાર્લામેન્ટના સર્વ કાયદાઓ કે જેમાં “ પુરૂષ જાતિ ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તેમાં જ્યાં લગી એમ કહેવામાં નહિ આવ્યું હોય કે સ્ત્રીજાતિ નહિ હોય સુધી તેમાં શ્રીઓનો પણ સમાવેશ થશે. આ કાયદાને લીધે સર્વ વડોલો અને બેરીસ્ટરો એમ સમજ્યા કે શ્રીઓને મત આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો. આને લીધે લણી કર આપનારી શ્રીઓએ પોતાના નામ પાર્લામેન્ટના રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સંબંધમાં સખત ચળવળ ચાલી ને કેસ કોર્ટમાં ગયો, પણ ન્યાયાધીક્ષ તેમજ બેરીસ્ટરોએ શ્રીઓની વિરૂદ્ધ ચુકાદો આપ્યો ને એ ચુકાદો એવો હતો કે લોર્ડ બ્રહ્મમોના કાયદાથી એમ સમજવાનું કે મન આપવાનો હક આજ પુરૂષને ને કર આપવાનો હક તો પુરૂષોની સામે શ્રીઓને પણ હતો.

કેટલીક સ્ત્રીઓના નામ રજીસ્ટર પર રહ્યા. સંઘલ એ હતો કે તે નામ ભાં કાય-મના રહી શકશે કે કેમ. મી. રસલે કહ્યું કે શું કુતરા તથા ઘોડાના નામ રજીસ્ટરમાં દાખલ કર્યા હોય તો એ કાઢી ન નંખાય. સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી શું હતી તે સ્ત્રીઓને પાછલા જનવર જેવી ગણવામાં આવી તે પરથી માલમ પડે છે. આ બધી લડનથી તેઓના રાજકીય જ્ઞાનમાં વધારો થયો તેમજ બીજા કહેલા ગુણો જે આ લડત માટે જરૂરના હતા તે તેમનામાં આવ્યા. આ લડત જેટલી સ્ત્રીઓને ફાયદાકારક નીવડી તેટલીજ પુરૂષોને પણ નીવડી. ધીમે ધીમે વખત જેમ બદલતો ગયો તેમ ફેરફાર થતા ગયા. એ સ્ત્રીઓ “ રાયલ એસ્ટ્રોનોમીકલ સભા ” ના સભાસદ નીમાઇ કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના હક મેળવવા આજતની સખત ચાપડીઓ લખી અને સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે ગણવાને માટે પુરૂષ પર તેમાં મખત રીકા કરી. ૧૮૪૮ માં મી. ડીસરાઇલીએ પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓની તરફેણમાં એક સખત બાપથુ આપ્યું તે કથું કે સ્ત્રીઓને તેમના હક આપવા જોઈએ.

બીજા સંજોગોને લીધે પણ સ્ત્રીઓને મદદ મળી. છેવટે “ ઇન્ડિપન્ટ ગ્યુટીની ” માં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓએ જે ભાગો આપ્યા તે પરથી પુરૂષોને એમ થયું કે સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષો અને ચક્રવાત રાજ્ય સ્થાપવામાં સરખા સહાયલુત છે. ૧૮૫૭ માં એક જુદીજ રીતે સ્ત્રીઓના રાજકીય હકનો સ્વીકાર થયો. તે વર્ષમાં જ છુટા છેડાનો ફાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો તે સ્ત્રીઓની વિરુદ્ધમા હતો. આ ફાયદાની વિરુદ્ધ ડેલેડરટન બળે બોક્ષ્યો. આ બધી આજતને લીધે બીજા દશ વર્ષમાં સ્ત્રીઓની ત્રડત ખનાવર ખચેલે માગે ચઢ્યા.

૧૮૬૦ ની સાલમાં પ્રજાવર્ગમાં પાસામેન્ટમા મત આપવાના નક માટે નવી અંગણ થવા લાગી. તેને લીધે સ્ત્રીઓને પોતાને પણ તે હકો મેળવવાને નવી તક મળી. જોન મટુઅર્થ મીલે તે વખતે પોતાના ગણ નિર્વાહમાં સ્ત્રીઓને આ હકો આપવા માટે ઘણું લખ્યું. તેની તરફેણમાં તેણે બહુ સારી દલીલી આપી ૧૯૦૮ માં તેનાં જે પુરસ્કો બહાર પડ્યા તેમાં તે લખે છે કે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક નહિ આપવા તે ખરેખર અન્યાય ભરેલું છે, અને તેનાથી કંઈ દેશને ફાયદો થતો નથી. હિલટું અર્ધા પ્રજાને રાષ્ટ્રીય આજતની જવાબદારીમાંથી દૂર રાખવાથી આખી મમાજને ઝેરફાયદો છે. મીલે મોટા મોટા શહેરોમાં નિશાળો કાઢી અને તે નિશાળોમાંથી જે લોકો અબ્યાસ પુરો કરી નિકળ્યા તેઓ સ્ત્રીઓના સહાયકારક તરીકે બહાર પડ્યા. સ્ત્રીઓને આવા માનનીય વિદ્યાનની મદદ મળવાથી બહુ ફાયદો થયો. ૧૮૫૧ માં મીસીસ મીલે “ સ્ત્રીઓના રાજકીય હકો ” ઉપર એક નિર્મલ બહાર પાડ્યો. આ નિર્મલ લોકોના મનપર બહુ અસર કરી. નિર્મલમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે અર્ધા પ્રજાને મત આપવાનો હક ન હોય ત્યારે મત આપવાનો હક તે સર્વને માટે છે તે કયા સત્ય અને ન્યાયને આધારે કહી શકાય ?

૧૮૬૭ માં મી. મીલની પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટણી થઇ અને આ કારણથી સ્ત્રીઓને કંઈ બવહારિક ફાયદો થયો. જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં “ રીફર્મ એક્ટ ” પસાર કરવા માટે લાવ્યા ત્યારે તેમાં સુધારો કરી મીલે કહ્યું કે “ પુરૂષ ” શબ્દને બદલે

“માણસ” શબ્દ મુકવેા નોંધએ, જેથી કરીને સ્ત્રીઓ પણ તેમાં આવી થકે. જો કે બધી સારી સંખ્યા તેની તરફ હતી પણ તે કાયદો પસાર ન થયો. મી. મીલે સ્ત્રીઓને હક આપવાની તરફેણમાં એટલું તો વિદ્વાતાબરેલું બાપણ કહ્યું કે જન આપટ જેવા માણસો કે જે આ બાબતમાં સાવ વિરુદ્ધ હતા તેમણે એની તરફ મત આપ્યો. ૧૮૬૬ ની સાલમાં મીસ ગેરેટના ઘરમાં સ્ત્રીઓની એક સભા ભરાઇ હતી. તેઓએ પાર્લામેન્ટને આપવાને એક અરજ તૈયાર કરી. તેમાં ઘણી પ્રખ્યાત અને ખાનદાન સ્ત્રીઓએ મહી કરી, મીસ ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલ પણ તેઓમાંની એક હતી. તે મંત્રાલયમાં મી. મીલની સલાહ પણ મેળવવામાં આવી અને મી. ફ્રાંસેટની મદદથી ઘણીજ મહીઓ સાથેની આ અરજ મી. મીલદ્વારા પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવી. ૧૮૬૭ માં “રીફોર્મ બીલ” પસાર થયું પણ મી. મીલના સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીના સુધારો પસાર થયો નહિ.

ઉપરના બનાવોથી નોકમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી સંબંધી ઘણીજ ચર્ચા થવા લાગી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને મત આપવાના હક તો નહિ પણ બીજા ઘણા અગત્યના હકો મળ્યા. તેઓને ૧૮૬૯ માં મ્યુનિસિપાલીટીના તેમજ શીક્ષણની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની ચુટણી કરવાનો હક મળ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ફેટલીક સ્ત્રીઓ ફેગવર્ણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુટાઇ. જુદા જુદા શહેરોમાં જે સ્ત્રીઓ ફેગવર્ણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુટાઇ તેજ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની લડત ચલાવવામાં અગ્રેસર બની, જે શહેરમાં આ સ્ત્રીઓ રહેતી હતી તે શહેરમાં તેઓએ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા માટે ચળવળ ચલાવવા સંસ્થાઓ સ્થાપી આ બધી નાની સંસ્થાઓની પણ એક મુખ્ય સંસ્થા રચાઇ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં આવી નાની સંસ્થાઓની સંખ્યા ૩૦૫ હતી દિવસે દિવસે તે સંખ્યા વધતી ગઇ, આ સંસ્થાઓએ રાજકીય હક મેળવવાની લડત સાથે કાયદાના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓની પદવી સુધારી અને ફેગવર્ણીના સાધનોમાં સુધારો વધારો કર્યો. આ કામ તેઓએ ઘણાજ ઉત્સાહ અને ધૈર્યથી કયું. કંઈપણ કાર્ય ફેનડમંદ ઉતરવા માટે ધીરજ અને બીંમતની જરૂર એ આ એ જરૂરી શુભો તે સ્ત્રીઓમાં હતા.

૧૮૮૬ માં જો કે મી. મીલ પાર્લામેન્ટના મહામંદ તરીકે ચુટાયા નહિ પણ મા. જેકબ આપટે તેની જગ્યા લીધી એટલુંજ નહિ પણ તેનું કામ પણ ઉપાડી લીધું. સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીનું બીલ એણે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. પણ વિરુદ્ધ પક્ષ મજબુત હોવાથી તેમજ સરકાર પોતે પણ વિરુદ્ધ હોવાથી તે પસાર થયું નહિ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની ચળવળ ચલાવવામાં જુના વિચારના તેમજ નવા વિચારના બન્ને પક્ષના માણસોની સહાનુભૂતિ હતી. ૧૮૭૩ માં મી. ડીસરાએલીએ તેની તરફેણમાં એક કાગળ બહાર પાડ્યો. આ સાલમાં સ્ત્રીઓનું કાર્ય પૂર જોડમાં ચાલતું હતું. પહેલાં ૭ મહિનામાં તો તેઓએ સો સભાઓ આ બાબત પર વિવેચન કરવા ભરી, જો કે હાલ તે સંખ્યા પ્રમાણમાં નાની ગણાય પણ તે વખતને માટે તો તે ઘણી મોટી હતી.

૧૮૮૦ ની સાલમાં સ્ત્રીઓની આશા ફળીભૂત થવાની વધી રખાઇ હતી. તેઓએ પોતાના રાજકીય હકો મેળવવા માટે એક પછી એક જાહેર સરખસો કાઢ્યાં. આને લીધે

કાંઈક થોડા ફાયદા થયો. ઐટલિયન નજદીક આવેલા “આઇલ ઓફ મેન” નામના દાખમાં સ્ત્રીઓને ત્યાંની પાર્લામેન્ટના સભાસદો ચુટવાનો અને મત આપવાનો હક મળ્યો. ૧૮૮૦ ની સાલમાં જ્યારે નવી પાર્લામેન્ટ ભરાઇ ત્યારે ગ્વેડસ્ટન વડે પ્રધાન થયો. આ વખતે પાર્લામેન્ટમાં “લીબરલ પાર્ટી” ની સત્તા હતી, તેથી તેનું હવે પછીનું કામ ખેડૂતવર્ગને મત આપવાના હક સંબંધીનું હતું. જ્યારે પરગણાની અંદર મત આપનારની સંખ્યા વધારવાનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની વાત હક મેળવવાની લડત ચલાવનાર સ્ત્રીઓને મોલમ પડી એટલે એમનામાં એકદમ નવી નવગતિ આવી ગઇ. તેમનું કામ બહુ જ જલદીથી ચાલવા માંડ્યું. ચળવળના પ્રસારને માટે તેઓએ સ્ત્રીઓના હક મેળવવા આખ તના કરાવે જુદી જુદી રાજકીય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ મંડળોમાં લાવવા માંડ્યા. કેટલાક શહેરની જાણીતી સંસ્થાઓમાં આ કરાવે પસાર પણ થયા. તે વખતે ૧૧૦ સ્ત્રીઓની સંખ્યા નાથેની અરજ થી. નેત્ર મોર્ફિએ મી, ગ્વેડસ્ટન ને ખતાવી અને કહ્યું કે: મત આપનારની સંખ્યા વધારવાના જે જે કાયદાઓ હશે તેમાં જ્યાં લગી સ્ત્રીઓ નહિ હોય ત્યાં લગી તે કાયદાઓ સંતોષકારક નિવડશે નહિ. બહુ પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ જેમ કે કોબડન અને બ્રાઇટની લોકરીઓ આની તરફેણમાં હતી. પણ જ્યારે ૧૮૮૪ માં “રીફોર્મ બીલ” આ સુધારા સાથે પારલામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે માત્રમ પડ્યું કે મી. ગ્વેડસ્ટન પોતેજ સ્ત્રીઓને હક આપવાની વિરુદ્ધ હતા, તે કે ૧૮૭૬ ની સાલમાં તે તેને તેની તરફેણમાં લાપણુ આપ્યું હતું. આનું કારણ સમજાયું નહિ પણ મી. ગ્વેડસ્ટને એમ કહ્યું કે બીજામાં એકદમ સામટી ધણી બાબતે આવી ગઇ હતી તેથી તે સુધારો પસાર થઇ શકશે નહિ. આથી કરીને સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને તે વખતે ઘણી હાની પહોંચી. પરંતુ એ ખનાવથી તેમની તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે ખેંચાવા લાગ્યું. કાંઈ વગને મત આપવાની જરૂરીયાત સંબંધી વિવેચન કે વાત થતી ત્યારે લોકો એક બીજાને પૂછતાં કે સ્ત્રીઓને શા માટે એમાંથી ખાતલ કરવી જોઇએ, અથવા જ્યારે “પ્રતિનિધિત્વવાળું” રાજ્ય” પુરૂષને માટે સાફ ત્યારે સ્ત્રીઓને માટે કેમ સાફ નહિ?

જ્યારે ૧૮૮૪ નું “રીફોર્મ બીલ” પસાર થવાની નૈયારીમાં હતું ત્યારે “ટ્રેઇડ યુનિયન કોન્ગ્રેસ” એક સભા ભરીને એવાં કરાવ પસાર કર્યાં કે કર આપનારી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવો જોઇએ. આ પ્રમાણે બહુની સમયે કારીબોની એક મજબુત સંસ્થા સ્ત્રીઓની મદદે આવી. આજ વખતે સ્ત્રીઓને બીજા તરફથી અણુધારી મદદ મળી. ૧૮૮૫ માં જે “રીફોર્મ બીલ” પસાર થયું તેમાં એક કાયદાની રૂએ પાર્લામેન્ટના સભાસદો જ્યારે ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડે ત્યારે તેમની તરફથી પૈસા લઇ તેમના માટે વધારે મત મેળવનાર માણસોની સંખ્યા ઓછી કરી નાંખવામાં આવી. આથી માણસોની બીડ તેઓને ઘણી પડવા માંડી. હવે જે કામ કરનાર માણસ નહિ હોય તે આ કામ બરાબર થઇ શકે નહિ. તેથી કેટલાક પક્ષના માણસો સ્ત્રીઓની મદદ લેવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આ કામ બહુ ઉત્સાહથી હાથમાં લીધું. તેઓએ તે કામ કરવા માટે તેમની એક “પ્રીમરોજ” નામની સંસ્થા સ્થાપી. સ્ત્રીઓએ વગર પૈસે અને બદલાની આશા વગર બહુ સારી રીતે કામ બજાવ્યું. આ કાર્યમાં તેઓએ પોતાની કુશળતા ખતાવી આપી. તેમના રાજકીય મિત્રો આથી બહુ ખુશ થયા. તેઓને સ્વપ્ને પણ નહોતું કે સ્ત્રીઓ

આવા શક્તિ ધરાવતી હોય. યુનીયનીસ્ટાથે જ્યારે આવી મદદ મેળવી ત્યારે “ લીઅરસ ” પક્ષને પણ તેવી મદદ મેળવવાનું કીક લાગ્યું. આ કારણથી મીસીસ ગ્લેડસ્ટને પોતાના પ્રયુષ્પણ નીચે “ લીમેન્સ લીઅરસ ફેડરેશન ” નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાને હેતુ લીઅરસ પક્ષને મદદ કરવાનો હતો, તેટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવાની જરૂર આપતનું જ્ઞાન આપવાનો હતો.

૧૮૮૬ માં આ સંસ્થા સ્થાપાઇ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા આગતને હરાવ આ સંસ્થાની સભામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો પણ ફેટલીક સ્ત્રીઓ વિરૂદ્ધ હોવાથી પસાર થઇ શક્યો નહિ, જે સ્ત્રીઓ આ હક મેળવવાની લડત કરવાને ઉત્તેજીત હતી તેમણે તેમનું કામ જારી રાખ્યું. જેઓ વિરૂદ્ધ હતી તેઓએ એ સંસ્થામાં રાજીનામું આપી ૧૮૯૩ માં “ નશનલ લિમેન્સ લીઅરસ એસોસીએશન ” નામની સંસ્થા કાઢી. જ્યારે પહેલી સંસ્થાનું કામ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવા માટેની ચળવળ કરવાનું હતું ત્યારે બીજી સંસ્થાનું કામ તેની વિરૂદ્ધ પડવાનું હતું. બુદ્ધિ બુદ્ધિ પક્ષના નેતાઓએ પણ પહેલી સંસ્થાને ઉત્તેજીત આપ્યું. તેઓએ તે સંસ્થાની મદદ લેવાનું કામ જારી રાખ્યું. મી ગ્લેડસ્ટને પણ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદ થવાને મદદ આપવાની જરૂર વિષે સ્ત્રીઓની એક સભામાં હાપણ આપ્યું હતું. મી. એડકીંગ્સે પણ તેઓની મદદ લીધી હતી અને એમની મદદની પ્રતિભા કરી હતી. સ્ત્રીઓની મદદ બધા પક્ષોને એટલી અગત્યની થઇ પડી હતી કે કોઇ પક્ષને તેના વિના ચાલે તેમ નહોતું. આવી સંસ્થાઓ હવાનીમાં આવવાથી સ્ત્રીઓના રાજકીય હકની ચળવળને ઘણી મદદ મળી.

૧૮૯૨ માં સર આલ્બર્ટ મેલોટ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા આગતનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. આની વિરૂદ્ધ ઘણા હતા, પણ જ્યારે તે વંચાયુ અને તેના પર મત લેવામાં આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૪૩ મતજ વિરૂદ્ધમાં પડ્યા, કારણકે તરી પાર્લામેન્ટ થોડા વખતમાં બેલાવવામાં આવવાની હતી. તે માટેના ઉમેદવારોએ જાણ્યું કે સ્ત્રીઓની મદદ મેળવવા માટે તેઓએ નેમના નામ આપવા સંબંધી બીજીની નરેશ્યમાં મત આપવા વંતર્યો. તેથી વિરૂદ્ધ પક્ષ ઘણો નાતો પાડ્યો. વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકોએ પાર્લામેન્ટમાં આ વિષય ચર્ચાનો ત્રણ રોડ ન માટે આગત પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે સર આલ્બર્ટ મેલોટનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયું ત્યારે તેના હિમાયતીઓ તથા વિરૂદ્ધ પક્ષ વચ્ચે ઘણો વાદવિવાદ થયો. ફેટલાકોએ એમ જણાવ્યું કે આ આગત એવી ગંભીર છે કે જ્યાં લગી બીજા દેશો તેમજ સંસ્થાનોએ એ હક સ્ત્રીઓને આપ્યા નથી ત્યાં સુધીમાં ઇંગ્લાંડે આપવા તે ઘણું નિષ્પ્રભવરેલું છે. આમ કહેવામાં તેમની ગણતરી બૂલબરેલી હતી. કારણ કે તે પછીના વર્ષોમાં ન્યુઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, શ્રીલેન્ડ અને અમેરીકાના ફેટલાક રાજ્યોમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવામાં આવ્યા. આ હક તે દેશોમાં એકદમ અપાયા નહોતા. ઇંગ્લાંડમાં લડત ચાલતી હતી તે અરસામાંજ ત્યાં પણ ચળવળ થઇ રહી હતી. આ આગતથી નેતાઓ વાકેફ નહોતા તેને માટે વિરૂદ્ધ પક્ષનું હાપણાનુંજ જવાબદાર હતું. ન્યુઝીલેન્ડે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવામાં પહેલ કરી તેનો દાખલો ઇંગ્લાંડ તેમજ બીજા દેશોએ લેવાનો છે. સ્ત્રીઓને હક આપવાથી દેશની દુર્દશા થશે એ મત ખોટો પડ્યો છે. જ્યાં હક અપાયા છે ત્યાં સ્ત્રીઓએ પોતાના વર્તનથી પોતાની

આપકાત પૂરવાર કરી છે. અરે ! સ્ત્રીઓને પુરેપુરા હક મળવાથી તેઓ પોતાની દેશ તરફની જવાબદારી સમજતી થાય છે અને પોતાની ફરજો અદા કરવા માટે વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે આરદ્રેલીઆમાં સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક મળ્યો ત્યારે તેઓ પાર્લામેન્ટમાં ઉપયોગી થઈ પડી અને તેમના કાર્યથી ખુશી થયેલા એક વડા પ્રધાનને તેની પાર્લામેન્ટ જગતમાં આદર્શરૂપ જણાઈ. ન્યુઝીલેન્ડ અને આરદ્રેલીઆની સ્ત્રીઓ જ્યારે ઇંદ્રાંડ ગળ્ય છે ત્યારે તેઓ અગ્નયય થાય છે કે તેઓની રાજકીય પદવી તેમની માનુષ્યમિતા કરતાં ઇંદ્રાંડમાં શા માટે આટલો બધી ઉતરતી રાખવામાં આવી હશે.

૧૮૮૯ ની સાલમાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓએ ચળવળ શરૂ કરી. તેમના વિચાર એવા હતા કે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેવા માટે સ્ત્રીઓમાં હોશિયારી કે અકલ હોતીજ નથી, અને તેમાં જે તેઓ ભાગ લે તો હલકું ગણાય. અને તેમની પવિત્રતાને નાજુકાઈને કલંક લાગે. જે સ્ત્રીઓ આમ ઘોલતી હતી તેજ આડકતરી રીતે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેતી હતી. જેમ જેમ વિરૂદ્ધ પક્ષ મતાભિલાષી પક્ષને હેરાન કરતો ગયો તેમ તેમ સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને વધારે ઉત્તેજન મળતું ગયું.

વિરૂદ્ધ પક્ષના સીપુરેષોએ ૧૯૦૮ માં જે બે સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી તેને ૧૯૧૦ માં એકત્ર કરવામાં આવી. આ સંસ્થાને હેતુ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો હક મેળવતાં બટકાથી ન્યુનિસિપાલિટી અને બીજી સભાઓમાં હક અપાવવા પ્રયાસ કરવાનો હતો. સ્ત્રીઓને જે જે મંડળોમાં મત આપવાનાં તથા ખેમવાનો હક આપવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેઓ તેમનું કામ ધણી સારી રીતે બજાવતી હતી. આથી જ્યારે બીજા સ્ટેડેશન અને પરગણાઓમાં નવાં મંડળો સ્થપાયાં ત્યારે સ્ત્રીઓને તેમાં પણ મત આપવાનો તેમજ ખેમવાનો હક મળવો જોઈએ તે બાબતનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું, પણ પસાર થયું નહિ. ફરીથી જ્યારે તે બાબતનું બીજા ૧૯૦૭ માં ઉમરાવોની સભામાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે એક ઉમરાવ તેની વિરૂદ્ધ પડ્યો. તેણે કહ્યું કે જો સ્ત્રીઓને એ હક આપવામાં આવશે તો તેમણે તેમની સલાહકાર તથા મુખ્ય મેજ સ્ટ્રેટની પદવીને લીધે પાર્લામેન્ટના સભામંદની ચુંટણીમાં મત આપવાનો હક નહિ મળે. પણ આ બીજા પસાર થયું.

જો કે આ હક મેળવવામાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓ સામેલ રહી હતી અને છે છતાં તેઓ પાર્લામેન્ટમાં હક મેળવવાની ઘણી વિરૂદ્ધ છે. તેઓ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓને ખોટું ખોટું મસળવી તેમની પાસે સહી કરાવી લે છે અને તેઓની સંખ્યા વધારે છે. ૧૯૧૧ માં સ્ટેડેશન અને પરગણાના મંડળોએ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણી કરવામાં મત આપવાનો હક આપવા બાબતનું બીજા પસાર કરાવવા સંબંધી વિનંતિપત્ર પાર્લામેન્ટમાં મોકલ્યું. પણ આ સંસ્થાઓના સભાસદો પર વિરૂદ્ધ પક્ષના સ્ત્રી પુરેષોએ એવો આક્ષેપ મુકવો કે જે સ્ત્રીઓને તેઓ હક આપવા માંગે છે તેજ સ્ત્રીઓના મતને લીધે તેઓ તે સંસ્થાઓના સભાસદ થઈ શકે છે તેથી તેઓ તેમને ખુશી રાખવા સારૂ તે હક આપવાનું કહે છે. આ આક્ષેપ મુકનાર મીસીસ હમફ્રી વોડ, લોડ કર્ઝન, લોડ કોમર અને બીજા હતા. રાજકીય ચળવળમાં જાતે ભાગ લઈ રાજકીય બટપટમાં નહિ પકવાની સલાહ આપનારાઓની સ્થિતિ હાસ્યજનકજી લાગે.

હસિય આફ્રિકામાં લડાઈ ચાલતી હોવાને લીધે થોડા વખત ઓગોને તેમના હક મેળવવાની લડત બંધ પાડવી પડી, પણ લડાઈ પછી લોકોમાં આવેલી નિઃશ્ચિન્તને લીધે તેમની ચળવળને લાભ થયો. ૧૮૯૭ થી પાર્લામેન્ટમાં ઓગોને રાજકીય હક આપવાનું બીલ રજુ કરવામાં આવતું હતું પણ પસાર થતું નહોતું. ૧૯૦૫ ની આખરે મીસીસ અને મીસ પેન્કહર્સ્ટે “ વિમેન્સ સોસાયલ અને પોલીટીકલ યુનિયન ” નામની સંસ્થા કાઢી, આ સંસ્થાનો હેતુ વધારે સખ્ત ઉપાયો વડે હકો મેળવવાનો હતો. એમની વધારે ઉમ પદ્ધતિથી લોકોનું ધ્યાન લડત તરફ ધણું ખેંચાયું. કેટલાકે આ તોફાની રીતો ચિકકારી કાઢતા હતા જ્યારે બીજા લોકો આ રીતનો અંદર જે હીંમત અને બોગોની જરૂર આપવી પડતી હતી તેની તરફ પ્રશંસા અને સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. આ મન-બેદને લીધે લડત ચલાવનાર ઓગોના બે નોખા વિભાગ થઈ ગયા. એવી બીક રાખવામાં આવતી હતી કે આ મતબેદને લીધે તેઓ માંહે માંહે લડી પડે પણ એક બીજાના વિચારોનું રહસ્ય સમજી આ બંને ટાળીઓએ પોતાને પસંદ પડે તેવી રીતથી એકજ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પોતાના પ્રયત્ન જરી રાખ્યા. વિરૂદ્ધ પક્ષની સંસ્થાઓ હયાત હોવાને લીધે એમણે દુશ્મનોને આડકતરી રીતે હંફાવવાને એકત્ર રહેવાને વિચાર ર્યો. “ નેશનલ યુનિયન ઓફ વિમેન્સ સફ્રેજ સોસાયટીઓ ” એમ ખાત્રીપૂર્વક માનતી હતી કે કાયદેસરે લડત ચલાવવાથી રહેતે રહેતે તેઓ પોકાને અને પાર્લામેન્ટને ઓગોને સંપૂર્ણ રાજકીય હકો આપવાને મમજરી શકશે તેમજ તેમાં તેઓ ફાવી શકશે. પણ તેટલી ધીરજ નવી સંસ્થાઓમાં નહોતી. તેઓ તો તોફાન કરીને તેમના હકો મેળવવા ઇચ્છતી હતી. પણ જે હલકી અને ઘાતરી વાતણુક તોફાન કરનાર ઓગો તરફ ચલાવવામાં આવતી હતી તેની આગળ તેમના તોફાન કાંઈ ઢીસાગમાંજ નહોતા. નજીવા ચુન્દા સાફ જીવાન ઓગોને સખ્ત કેદમાં નાંખતા. તોફાનથી હક મેળવવા પ્રયાસ કરનારી સંસ્થાઓના પણ ૧૯૦૭ માં બે વિભાગ પડી ગયા. મીસીસ દેસપાર્ડના પ્રમુખપણા હેઠળ “ ફ્રીડમ લીગ ” નામની નવી સંસ્થા સ્થપાઈ. થોડા વખત પછી આ બે સંસ્થાઓએ જીલ્લમ સહન કરવાનું ઓડી દબને જીલ્લમ દેવાનું શરૂ કર્યું. કાયની આરીઓ પર પથરા કેંઠવાનું અને રાજ્યપત્રીઓ પર હુમલા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. જે સંસ્થાઓ કાયદેસરે લડત ચલાવતી હતી તેઓએ આવી રીતે લડત ચલાવવા સખ્ત વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ તેજ વખતે તેઓએ ઓગોની રાજકીય ચળવળ તરફ પણ તેજા વાંધો ઉઠાવ્યો. જીલ્લા જીલ્લા દેશમાં અને ગ્રેટબ્રિટનમાં પુરૂષોએ પોતાના હકો મેળવવાને જે લડાઈએ અને તોફાનો તથા ખુનો કર્યા હતા તેની સાથે સરખામણી કર્યાથી માલમ પડશે કે થોડા ઘણા કામ ભાગવા અને સહાઓની અંદર ખળભળાટ કરવો તે કાંઈ ગંભીર ચુન્દો કહેવાય નહિ. આપું તોફાન તો ફક્ત તેઓના હકો મેળવવા માટેનો ઉત્સાહ, લામણી અને આતુરતા દેખાડી આપે છે. જે ઓ પુરૂષો ઓગોને રાજકીય હક મળવાની જરૂરિયાન સંબંધી સહામાં બોલે તેઓને લક્ષી શરમ ભરેલી રીતે સહામાંથી કાઢી મુકવામાં આવતા હતા. રાજકીય ચળવળ ચલાવનાર ઓગો દેખાડી આપવા માગે છે કે મનુષ્ય જાતિની સ્વતંત્રતા જોરજુલમ કર્યા શિવાય તેમજ લોહી રેકવા વિના મેળવી શકાય ખરી. તેઓ દુઃખ દેવા કરતાં સહન કરવાને વધારે તૃપ્ત છે. એ તો સાધારણ નિયમ છે કે ઓગોને તો

અન્યાય યુગે મોઢે સહન કરવાનો છે, જ્યારે પુરૂષો બંડ ઉઠાવી પોતાના હક લેવા પ્રયત્ન કરે તો તેમની તરફ નજર દેખાડવામાં આવે છે.

“નેશનલ યુનિયન” અને નવી રીતે ચળવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓ વચ્ચે માત્ર એ રીત સંબંધીજ્ઞ મતભેદ નહોતો. પણ પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણીની પદ્ધતિ પણ તેની તદ્દન જુદી હતી. નવી સંસ્થાઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા આખતનું બીલ જ્યારે ગમે તે એક પક્ષનોજ સવાલ થઇ પડશે ત્યારેજ તે પાર્લામેન્ટમાં પસાર થઇ શકશે. તેઓ એમ માનતી હતી કે જ્યાં લગી રાજ્ય કરનાર પક્ષની મદદ નહિ મેળવી શકે ત્યાં લગી તે બીલ કદી પસાર થઇ શકશે નહિ. તેથી તેઓ દરેક પાર્લામેન્ટની ચુંટણી વખતે જ પહેલે રાજ્ય કરવાની સત્તા મેળવી હોય તેને સ્ત્રીઓના રાજકીય હકનો સવાલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાને જરૂર પાડતી હતી. જો સત્તામાં આવેલો પક્ષ આ સવાલ હાથમાં લેવા ના પાડે તો તેને અને તેટલું પબ્લિકી હતી. આ સિદ્ધાન્ત પાર પાડતા માટે જે કોઇ સભાસદો સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની સહાનુભૂતિ આપતા હોય પણ તેજ વખતે તેઓ રાજ્યની આજુ પર રહે તો લડાઇ કરી હક મેળવનાર સંસ્થાઓ તેઓની વિરુદ્ધ પડતી.

“નેશનલ યુનિયન” તે આખતમાં તદ્દન જુદોજ રસ્તો લીધો હતો. તેઓ જુદા જુદા પક્ષની દરકાર કરતા નહોતા. તેઓ દરેક ચુંટણી વખતે જ માણસો તેમને હક મેળવવામાં સંપૂર્ણ મદદ આપવાની ખાત્રી આપે પછી બસે તેઓ જુદા જુદા પક્ષોના હોય, તેમને સભાસદ થવામાં મદદ આપતા. આ સંસ્થાને ઉપરની રીત કરતાં આ રીત વધારે અનુકૂળ પડતો હતો, તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા કે સ્ત્રીઓને થું થું હક્કો જોઇતા હતા અને શ્રા માટે જોઇતા હતા, તે આખતથી સભાસદોને પુરતા માહિતગાર કરવા જોઇએ. આ કામ તેઓ દરેક વિભાગમાં સંસ્થાઓ યથાપી કરતા હતા. આ સંસ્થાઓ સભાઓ ભરી અને લેખો લખી તે આખતનું જ્ઞાન લોકોના મગજમાં ડાલવો તેમને સ્ત્રીઓના મદદગાર તરીકે મેળવી શકતી હતી, જ્યારે ઉપરની રીતથી લડાઇ કરનાર સંસ્થાઓ એક વખતે એક પક્ષને છોડી બીજી વખતે બીજા પક્ષને છોડતી હતી.

૧૯૧૦ અને ૧૯૧૧ માં મી. એસ્કવીથે રાજ્ય તરફથી રાજકીય ચળવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓને વચન આપ્યું કે અચુક સરતે તેઓનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં બરાબર રીતે બંધી વખત વચાપ તેટલો વખત આપશે. આ એક સભાસદના વચનને લીધે નવી સંસ્થાઓએ ત્યારથી પોતાની ઉપર જાણીવેલી રીત હતી તે છોડી દીધી. તેઓને એમ ખાત્રી થઇ કે એક સભાસદ પણ બીલ પસાર કરી શકે અને તેથી જોયો તેમના હકને ખરા હૃદયથી મદદ આપવા તૈયાર થતા તેઓને સભાસદ થવા મદદ કરતા. પક્ષોના સવાલ હતા તે જોતો રહ્યો. દરેક સંસ્થાએ ૧૯૧૧ માં આ કામ પાર ઉતારવા એકજ રસ્તો હાથમાં લીધો પણ અવિધ્યમાં સંજોગો બદલાયાને લીધે તેમની રીતમાં આ મળતાપણું થોડો વખતજ ટક્યું.

મી. હોર્ડેન, મી. લોઇડ જ્યોર્જ અને બીજા મોટા જાણીતા માણસો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મળવા જોઇએ તે વિચારતા હતા. સ્ત્રીઓને મત આપવાના હકમાંથી બાતલ કરવી તે તેમને મન એક અસહ્ય અન્યાય હતો. દરેક વર્ષે તે આખતના બીલ પાર્લામેન્ટમાં

રજી થતા હતા પણ એક કે બે વાંચન થતાં આટલી પડતી હતી. ૧૯૦૭ માં મી. એસ્ક-વીથ ન્યારે વડા પ્રધાનની પદવી પર આવ્યા ત્યારે સ્ત્રીઓના હક મેળવવામાં મદદ કરનારાઓએ તે બાબતનું બીલ પસાર કરવા માટે તેણે દબાણ કર્યું. તેને કબુલ કર્યું કે તેના પક્ષના બધા તે મતના હતા બે કે પોતે વિરૂદ્ધ હતા. તેણે કહ્યું કે ન્યારે “ રીફર્મ બીલ ” પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં એક સુધારા વધારા તરીકે સ્ત્રીઓના હકનો ઠરાવ દાખલ કરવામાં આવશે નો તેનો પત્ત રાજ્યાધિકારી તરીકે વિરૂદ્ધ પડશે નહિ. આટલી પણ મદદ તેમને યસ હતી. ૧૮૮૪ માં મી. ગ્લેડસ્ટન આવી રીતે બીલ પસાર કરવામાં વિરૂદ્ધ પડ્યો હતો. પણ ૧૯૦૭ માં મી. એસ્કવીથે તે બાબત પર વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. આ કારણે લીધે વ્યવહાર રાજ્યનીતિમાં સ્ત્રીઓના હકને સારો હિસ્સો મળ્યો. ૧૯૦૯ માં પાર્લામેન્ટના એક સભાસદે મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને મત આપવાના હક બાબતનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં રજી કર્યું. જુના વિચારના તેમજ નવા વિચારના લોકો આની સામે થયાં અને તે બીલ પસાર થયું નહિ. ૧૯૦૬ માં પાર્લામેન્ટ અરખાસ્ત કરવામાં આવી. નવી પાર્લામેન્ટની ચુંટણી થઈ ને પહેલાં વડા પ્રધાન મી. એસ્કવીથે સ્ત્રીઓને મત આપવાના હક સબંધી થોડું જાણુ બોલ્યા હતા. સ્ત્રીઓના રાજકીય ચળવળના ઇતિહાસમાં તેને આટલી અગત્ય પહેલ વડેથી આપવામાં આવી હતી. મી. એસ્કવીથે તે બાબત તરફ પોતાની વિરૂદ્ધતા દેખાડવા પછી કહ્યું કે બે વર્ષ પહેલાં “ રીફર્મ બીલ ” ના સુધારા તરીકે પાર્લામેન્ટમાં એ બાબત દાખલ કરી શકાશે એમ રાજ્ય તરફથી એ બોલ્યા હતા તે નવી પાર્લામેન્ટ થવાથી આપેલું વચન હિં તોડશે અને તે બાબત પર ચળવળ ચલાવનારાઓ તે વિષય પાર્લામેન્ટમાં લાવી શકશે.

વિરૂદ્ધ પક્ષ એમજ કહ્યા કરે છે કે સ્ત્રીઓના મત આપવાના હકની બાબતનું વ્યવહાર પરિણામ કંઈ આવ્યુંજ નથી. નતાશારી પુરોષો ઉપરન વિચારો ફરીથી છે નો તે બાબતનું વ્યવહાર પરિણામ નથી આવ્યું એમ કેમ કહેવાય? ૧૯૧૦ માં પાર્લામેન્ટની ચુંટણી વખતે ૨૪૫ ઉમેદવારોએ પોતાના ભાષણમાં કહી આપ્યું કે તેઓ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટની ચુંટણીમાં હક મળે તે તરફ સંપૂર્ણ મદાનુભૂતિ ધરાવે છે. આ ચુંટણી વખતે “ નેશનલ યુનિયને ” સ્ત્રીઓના હક મેળવવા મદદગાર રૂપ એક અરજ તૈયાર કરી તે ઉપર મોટી સંખ્યામાં સહીઓ કરી તેમની અરજ તરફ કંઈપણ વાંધો ઉઠાવવામાં આવતો નહિ ન્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષની એવી અરજ સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવતો હતો કારણ કે સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા પ્રયત્ન કરનાર સંસ્થાઓમાં રાજ્યનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

૧૯૧૦ માં “ કોન્સીલીએશન કમીટી ” રચાઈ. બધા પક્ષના માણસો તેના સભાસદો હોવાથી અને બધાએ મળીને સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા બાબતનું બીલ બંદી કાઢવાથી તે કમીટીનું નામ “ કોન્સીલીએશન કમીટી ” રાખવામાં આવ્યું અને તે બીલનું નામ “ કોન્સીલીએશન બીલ ” આપ્યું. આ બીલનો હેતુ માલખી ધરવાળી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવાનો હતો. આ બીલ પાર્લામેન્ટમાં પસાર ન થયું કારણ કે તેમાં બે વાંધા કાઢવામાં આવ્યા અને તે એ હતા કે તેમાં કંઈ સુધારો કરવાનો હક પાર્લામેન્ટને આપવામાં નહોતો આવ્યો તેમજ સ્ત્રીઓની બધી થોડી સંખ્યાને આ હક

આપવામાં આવ્યો હતો. બીજાનાં બીજા વાંચન પહેલાં જે વખત મળ્યો તે વખતે તેની મદદમાં જે સંસ્થાઓ હતી તેમણે લણી શાંત રીતે જાહેર સરખસ કાઢ્યાં તેમજ ૪૦૦૦ ઉપર જાહેર સભાઓ ભરવામાં આવી. આજ વખતે બધા શહેરોની ખાસસભાઓએ આ બીજા પસાર કરાવવા સંબંધી વિનંતિપત્ર પાર્લામેન્ટ પર મોકલ્યું. આ બધું દેખાડી આપે છે કે લોકોમાં સ્ત્રીઓના રાજકીય હક્કો મેળવવાની ચળવળ માટે કેટલો ઉત્સાહ હતો.

૧૯૧૦ ની આખરમાં પાર્લામેન્ટ અરખાસ્ત કરવામાં આવી. તે અરખામાં કહેવામાં આવ્યું કે જે લીબરલ પક્ષ મળ્યું હતો અને સુધારો કરી શકાય તેવું બીજા લાવવામાં આવશે તો તે બીજા પાર્લામેન્ટમાં પસાર થવા માટે નંદાએ તેટલી સગવડ થશે. આ શબ્દોથી લોકોમાં હિંમત આવી અને ૧૯૧૧ માં બીજી “ કોન્સ્ટીટ્યુશન કમીટી ” સ્થાપી અને બધાએ એકત્ર થઈને તે પ્રમાણેનું બીજા બંધવું. બીજા વાંચન વખતે બીજાની તરફેણમાં વધારે સભાસદોની સંખ્યા હતી. પણ થોડા મહીના પછી મી. એરકલીથે એમ કહ્યું કે તેને પ્રજામંડળ એક “ રીફોર્મ બીલ ” બંધનાર છે અને તેથી પુરૂષોને મત આપવાના હક્કમાં લણી સુધારો કરવામાં આવશે. સ્ત્રીઓના હક્ક સંબંધી તો તે કંઈ બોલ્યા નહિ. છતાં કોન્સ્ટીટ્યુશન બીજા પસાર કરવામાં જે સગવડ કરી આપવા તેમણે વચન આપ્યું હતું તે હજી પાળવા તૈયાર હતા. આથી સ્ત્રીઓ લણીજી યુરસે થઈ ને એમને એમ થયું કે પોતાના હક્કો મેળવવા જેમણે આટલા આટલા ભોગો આપ્યા તેમની દાદ તો કોઈ સાંભળવાનુંજ નહિ અને પુરૂષોનાજ મત આપવાના હક્કમાં વધારા કરવા પ્રયાસો ચલા કરે છે. મીસીસ બ્લૅન્કિંગ્સને તો કહ્યું કે હલકામાં હલકા પુરૂષને મત આપવાનો હક્ક હોઈ શકે પણ ઉચ્ચ નીતિની આં હોય તો તેને તે હક્ક ન મળે કારણ કે તે ઓળખતો છે, એ અસહ્ય છે. આવી ગરબડને લીધે લોકોને લણી સખત ચળવળ ચલાવવાનું નેર આવ્યું. હવે તેઓએ વિચાર કર્યો કે “ રીફોર્મ બીલ ” ના સુધારા તરીકે તેમના હક્ક સંબંધીનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાથી ફાયદો થશે.

મી. એરકલીથે કહ્યું કે તેની કમીટી અને તેના પક્ષના માણસો સર્વે તેઓની તરફેણમાં હતા. પોતેજ એકલો વિરુદ્ધ હતો. હવે એમણે કહ્યું કે જે કે પોતે સ્ત્રીઓને જે ફેરફાર નેંદાએ છે તેમાં તે કંઈ કરી શકના નથી પણ આમની સભાના યુક્તાદાને તે કહ્યું રાખશે. થોડો વખત પછી મી. બ્લૅન્કિંગ્સ કહ્યું કે તે પોતે “ રીફોર્મ બીલ ” માં સુધારા તરીકે સ્ત્રીઓના હક્કની બાબત પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરશે. પોતાની યા પોતાના પતિની માલકીનું ધર હોય તેવી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક્ક આપવામાં આવશે. ૧૯૧૧ માં જે જાહેર સભાઓ ભરાઈ તેમાંથી લોર્ડસ બ્લૅન્કિંગ્સ તેમજ બીજાઓએ તે બાબત પર બાધણી આપ્યા. આ બધાનું પરિણામ એ દેખાતું હતું કે થોડા વખતમાં સ્ત્રીઓને તેમના હક્કો મળશે. સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળના સવાલને પક્ષના સવાલ તરીકે ગણ્યોમાં નહિ આવે, એ સવાલનો યોગ્ય નિવેડો આણવા માટે તેને બધા પક્ષના માણસોની જરૂર પડશે. તેઓ એમ આશા રાખે છે કે થોડા વખતમાં તેઓ તેમના હક્કો મેળવવા થશે.

જેઓ અત્યંત ને હિંમતથી પોતાની ચળવળ ચલાવે બધા છે તેઓની મહેનતનો

ખદલો આખરે મળ્યા વિના રહેતો નથી. આપણી બહેનોએ હજારોની બહેનોના હાથલો લઈ અત્યારના સંજોગોને અનુકૂળ રાજકીય હકો મેળવવાની ચળવળ ચલાવવી જોઈએ. તેઓએ રાજકીય બાળકમાં રસ તથા ભાગ લેવો જોઈએ. વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ પાસે આપણા દેશની સ્ત્રીઓનું જે પ્રતિનિધિ મંડળ ગયું હતું તે તથા હાલ મુંબાઇની સ્ત્રીઓએ પ્રાંતિક વારાસલાના સભાસદોની ચુંટણીમાં મત આપવાના હકની માંગણીનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે તે દેખાડી આપે છે કે આપણી સ્ત્રીઓમાં કાંઈ તેવી જગૃતી આવી છે ખરી. અને જો ખાતરે પ્રવતન ચાલુ રહેશે તો તેમને પણ દેશની રાજકીય ઉન્નતિના કાર્યમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

લીલાવતી ધીરજલાલ બેંકર.

હિન્દને શેની અગત્ય છે : આગગાડી કે જળાશયોની ?

આગગાડી અને નહેરો એ બેમાંથી આપણા દેશ સારું આપણને વધારે શેની અગત્ય છે, એ પ્રશ્ન ધણો વખત થયા ચર્ચાયા કરે છે. પ્રગ્નપક્ષનું એમ કહેવું તથા માનવું છે કે હિન્દનું ખરેખર ક્ષેત્ર સાધવું હોય તો જ્યાં તે હેતુ સિદ્ધ થાય તેવી યોજના સરકારે હાથ લેવી જોઈએ. પણ હાલની સરકાર કંઈ પ્રગ્નમતથી થોડી દોરવાય છે ? અને તેથીજ કરીને હિન્દુસ્તાનને દુષ્કાળમાંથી મુક્ત કરવાને, અનાવૃષ્ટિને પ્રસંગે રક્ષણ કરે અને સહાયજૂત નિવડે તેવા પાણીના આંધકામને ખદલે નવી નવી રેલ્વેઓ ખોલી હિન્દની ગરીબાઈમાં વધારો કરે છે તથા આપણું અહિત થવા દે છે.

અનુકૂળ આવના પ્રસંગોએ ભાર મુકીને કહેવામાં આવે છે કે હિન્દ તો ખેતીવાડીનો પ્રદેશ છે, કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ છે; એ કંઈ યુરોપ અમેરીકા જેવા ઉદ્યોગકુશલરોપક કે પાકો માલ બનાવનારો દેશ નથી. જો આજ કથન સત્ય હોય તો સરકારની ફરજ છે કે ખેતીવાડી સારી થાય અને પાકે હરદમેશ, વૃષ્ટિ થાય કે ન થાય તોપણ સરખો અને નિયમિત ઉતરી શકે તેવી જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

સરકારના આ આયનમાં અપાયલા વચનોમાં અને કૃતિમાં ધણુંજ અંતર છે. આગગાડી કે જળાશયોથી આપણને લાભાલાભ છે કે કેમ તે જાણવા પહેલાં આપણા દેશમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી આગગાડી દાખલ થઈ ત્યારથી અત્યાર લગણુને હુંક ઇતિહાસ તથા જળાશયો સંબંધી થોડીક રજૂત હકીકત જણાવવી ઠીક પડશે. લેખની છેવટે આપણી દલીલના સમર્થન તરીકે કેટલાક માંકડા આપ્યા છે તે ધણા ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું.

મી. શીન્ડલે શીરાસ-દેશસ્થિતિવિધાના અધ્યક્ષ (ડીરેક્ટર ઓફ સ્ટેટીસ્ટીક્સ) રેલ્વે સંબંધમાં જે હકીકત આપે છે તે નીચે મુજબ છે. પ્રમાણમાં નીચેના હવાલમાં ધણું સત્ય સમાયલું છે અને કીણી નજરે જોતાં આપણને જે અન્યાય થતો રહ્યો છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવે છે. આથી વિશેષ ટીકા માટે સ્થાન નથી-જગર નથી.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં રેલ્વે અધિકારની પ્રથમ શરૂઆત થઇ અને ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો સુધી નામદાર સરકાર પાસથી પરિચિત થાપણવાળી મંડળીઓ તે અધિકારને ઇનજો લેતી હતી. આ મંડળીઓ-કંપનીઓને રેલ્વે અધિકારમાં તેઓ જે નાણું શેકે તેપર પાંચ ટકાનાં વ્યાજની નામદાર સરકાર કસુલાત આપતી હતી એટલુંજ નહીં પણ રેલ્વે અધિકાર થયા પછી તે ચાલુ કર્યા બાદ જે યોજાઓ નફો રહે તેનો અડધો ભાગ પણ તેમને આપવાની સરત હતી. આ કંપનીઓ લગભગ બંધીજ ઇંગ્લાંડની હતી એટલે તેમની સાથે એકરૂપીઆ અરાબર બાવીસ પેની હુડીઆમણુને તે વખતે લાવ પણ નહીં કર્યો હતો. બીજી સરત એ હતી કે ૨૫ વર્ષ બાદ આ કંપનીઓએ અધિકાર રેલ્વે સડકો સરકારને મુકરર કરેલે બાવે વેચી દેવી. ત્રીજી સરત એ હતી કે સરકારે રેલ્વે અધિકારને મફત જગ્યા આપવા ઉપરાંત કંઈ પણ ખર્ચનો બોજો ઉઠાવવો નહીં. અને પાંચ ટકા જેટલું વ્યાજ ન હોય તો હિન્દી સરકારી મેડેસુલમાંથી ખુટતી રકમ આપી એ ખોટ પુરી કરવી. દેશની ખીલવણીમાં આ પ્રમાણે અંધાયલો રેલ્વેએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. મી. શીરાસ અફજ કહે છે કે, જો કે આથી કરીને મિટનની મોટી મુશી રેલ્વે અધિકારને અને આવી શક્તિ કે જે વગર તે વખતે આવી વિશાળ યોજનાઓ કરી પણ અમલમાં ન મુકાઈ હોત, તેપણુ થણુ વર્ષો લગણુ હિન્દી સરકારની આવક ઉપર એ ઘણોજ મોટો બોજો થઈ પડ્યો હતો, કારણ કે જે નફાની ધારણા રાખવામાં આવી હતી તે નફો થયો નહીં, ૫ શીટ ૬ ઇંચની રેલ્વે અધિકારમાં ઘણોજ ખર્ચ થયો, એકત્રાર કામ ચાલુ થયા પછી રેલ્વેનો માર્ગ અદલવાથી ખર્ચ બેવડાયો તથા તે હજામમાં ૧૮૫૭ નો બળવો જાણ્યો. આ અંધા કારણોને લીધે મુકરર વ્યાજની કસુલાત આપવાનું બહુ ભારે પડતું ગયું અને છેવટ ૧૮૬૯ માં તે પદ્ધતિ અંધ કરવામાં આવી. અને સરકારે કરેલા નવા કોલકરાર મુજબ ઇ. સ. ૧૮૬૯ પહેલાં અંધાયલો અધી રેલ્વે સડકો સરકારે હવે ખરીદી લીધી છે. ૧૮૬૯ પહેલાં લગભગ ૪૦૦૦ માઈલ રેલ્વે વ્યવહાર માટે ખુટતી મુકાયલી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં સરકારે પોતાની દેખરેખ તળે રેલ્વે ખીલવણી માટે વ્યાજ રૂપીઆ લેવા માંડ્યા પણ બીજો બધો ખર્ચ અધિકારી રેલ્વેની આવકમાંથી કરવાનું ઠેરવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં વળી આ પદ્ધતિ ફેરવી નાંખી, સ્થાનિક સરકાર જે કંઈ નાણું અથે મેળવી શકે તે અથવા તો મેડેસુલમાંથી અથત રહે તેટલો મુશી રેલ્વેમાં શેકવાનું નહીં કર્યું. આમ કરવાથી ધાર્યા મુજબ રેલ્વેનું અધિકાર આગળ વધે એમ ન લાગ્યું એટલે ૧૮૮૦-૧ માં ફરીથી સરકારે ખાનગી મુશી મુકરર વ્યાજની કસુલાતે મેળવવાનું ઠેરવ્યું. સરકારી દેખરેખ તળેની અને પ્રથમ વ્યાજની આંદોધરી આપેલી રેલ્વે તથા આ નવી પદ્ધતિમાં ફક્ત એટલોજ ફેર હતો કે નવી સરતો સરકારને માટે વધારે અનુકુળતાવાળી રાખવામાં આવી હતી. અને ૧૮૮૦-૧ ની સરતો પ્રમાણે અંધાતી રેલ્વેને “ કંપની મારફતે ચલાવવામાં આવતી સરકારી રેલ્વેઓ ” ગણવામાં આવવા માંડી, અને ત્યારથી અભાર લગણુમાં ઘણી ખાનગી કંપનીઓએ રેલ્વેની ખીલવણીમાં વધારો કર્યો છે. હુંકામાં ૧૮૭૦ ૧૮૭૬ તથા ૧૮૮૦ ની રેલ્વે સંબંધી કાર્યપદ્ધતિમાં માત્ર આટલોજ ફેર છે. ૧૮૭૦, પૂર્વે રેલ્વે અધિકારી કંપનીઓ ખાનગી મુશી ભેગી કરી રેલ્વે અધિકારી હતી અને સરકાર તેમને મુશી શેકે તેનાપર ઓછામાં ઓછા પાંચ ટકા વ્યાજની કસુલાત આપતી

હતી અને રેલ્વે સડકો બાંધવાને મફત જમીન આપતી હતી. ૧૮૭૦ ના ધોરણ મુજબ સરકારે જાને પોતાની દેખરેખ તજી પોતે નાણું બાળે લઈ રેલ્વે બાંધતી અને આનંદી મુંડીને પડતી મુગી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં બાળે લેવાતી રકમની સરતોમાં જરા અંકુશ રાખવામાં આવ્યો પણ ૧૮૮૦ થી જુની પદ્ધતિ ચાલુ કરવામાં આવી અને સરકારે બાજની કચુલાત આપી રેલ્વે બાંધવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૮૩ થી દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો, બાળે લેવાતું નાણું બે કરોડ પરથી વધારી વાર્ષિક સાડાત્રણ કરોડનું કર્યું કે જેમાંથી ત્રણ કરોડ રૂપિયા રેલ્વેના બાંધકામ માટે કાઢવામાં આવતા રહ્યા. હવેથી રેલ્વે જેમ જેમ જરૂર લાગે તેમ બાંધવામાં આવતી. જે કે જે નવી સડકથી બાજ છુટી રહે એમ હોય તેપર ખામ બધાન અપાતું અને જે રેલ્વે સડકો દુષ્કાળના કારણે સર બાંધવામાં આવતો તેનો ખર્ચ દુષ્કાળ વીમા ભંડોળ (ગ્રાન્ટ)માં પડતો હતો. (આ સુદો ખાસ બધાનમાં રાખવા જરૂર છે કારણકે દુષ્કાળ વીમા ગ્રાન્ટની રકમ રેલ્વે બાંધવાથી કે નહોર-કુવા બાંધકામથી વધારે સારી રીતે વપરાઈ ગણાત તે અટકળ કરતાં પણ સમગ્રાય છે.)

ઇ. સ. ૧૮૮૫ થી રેલ્વે બાંધકામની એક ચોક્કસ યોજના થઈ ત્યારથી તે પાછળ અર્થ પ્રતિ વર્ષે વધતોજ ચાલ્યો છે. ૧૮૯૦ માં દુષ્કાળ વીમા ભંડોળની જે કંઈ પુરાંત હતી તે બધી એમાં વાપરવામાં આવી, અને ૧૮૯૨ માં તે સરકારે અડધો કરોડ રૂપિયાનું કંપનીઓ નરી રેલ્વે બાંધી શકે તથા હોય તેમાં વધારો કરી શકે તેટલા સારૂ કરજ કર્યું. હુંડીઆમણેનો દર એક સરખો બેસતો જતો હોવાને લીધે તથા મહેસુલ પર પણ અસર થતી રહેવાને લીધે ૧૯૯૩ માં કંપની મારફતે કામ કરવાનો ફરીથી અખતરો કરવામાં આવ્યો. બાજની કચુલાત મુજબ સરકારને તે સોનામાં આપવાનું હોવાથી તેમને બીજી રીતે નાણાની સદાય અપવા માંડી અને આ મુજબ રેલ્વેની જે કુલ આવક થાય તેમાંથી તે કંપનીના કાળામાં જે રકમ આવતી હોય તેમાંથી નિહાન ચાર ટકાની ઓંચગી કરવાતું બની શકે તેટલી મદદ આપવાનું કમુલ્કું જે 'રીમેટ' આપવામાં આવે તે કુલ આવકના દશ ટકા કરતાં વધારે આપવાનું નહોતું; પણ આ સરતોથી ધાર્યા મુજબ અસર ન થવાના સમયે તે ૧૮૯૬ માં બદલવામાં આવી. નવી સરતો મુજબ સરકારે ત્રણ ટકા બાજની કચુલાત તથા નફામાંથી અમુક ભાગ આપવાનું નીકર જે નફો કંપની કરે તે ઉપરાંત ચોખ્ખી આવકમાંથી તેઓ સાડાત્રણ ટકા બાજ આપી શકે તેટલી રકમ લઈને તેટલી મદદ આપવાનું કચુલ કર્યું. આ પ્રમાણે બાંધતી આગગાડીની સડકો જે દેશી રાજ્યની સરહદમાં આવતી હતી તે તે બાંધવાનો અર્થ દેશી રાજ્યો ઉપાડી લેતાં, નીકર હિન્દી સરકાર દેશી રાજ્યોને એટલી રકમ ધીરતી હતી અથવા તે જે કોઈ આનંદી કંપની દેશી રાજ્યને નાણું ધીરે તે સરકાર (બાજ આપતતી) જમીનગીરી આપતી હતી.

રેલ્વે વધારે મોટા પ્રમાણમાં બાંધાય તે માટે પૈસાની ગોઠવણ કેમ કરવી એ પ્રશ્નનો ૧૮૯૬-૭ માં ફરી વિચાર કરવામાં આવ્યો અને ત્રણ વર્ષ દરમિયાન રૂપિયા ત્રીસ કરોડ અર્થવાની મંજૂરી મળી પણ અણગમ્યાં સંજોગોને લીધે સરકારની મહેસુલ ઓછી

ચાઇ અને તે સખમે કરીને આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાયો નહીં (આ પ્રસંગની તોષિલેવા જરૂર છે; સંવત ૧૯૫૬-૭ ના દુષ્કાળ પહેલાં આ ત્રીસ કરોડ રૂપિયા આવી રીતે ખર્ચવાનું જે સરકારને સુઝ્યું તેને દુષ્કાળ સામે ટકર ઝીલે તે સાફ કાષ્ટ યોજના ઘડવાનું સ્વપ્ન પણ ન આવ્યું). ૧૯૦૧ માં, રેલ્વે સંબંધમાં નીચેનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું. મળી શકે તે રકમમાંથી પ્રથમ રેલ્વેના ડબ્બા વિ. પુરતી સંખ્યામાં રાખવા, રેશન અને ગુડસ માર્ડ યાંધવા, પાકી સડકો યાંધવામાં ખર્ચ કરવાનું રાખવું, પછી જે રેલ્વે યાંધાતી હોય તે પુરી કરવામાં બાકીનું નાણું વાપરવું અને ત્યાર બાદજે જે નાણું કાજલ પડી શકે એમ હોય તો નવી રેલ્વેઓ યાંધવાનું રાખવું. નાણાની જોગવાઈ લગત અથવા હિન્દુસ્તાનમાં નાણું બ્યાજે લઇને, દુષ્કાળ વીમા ગ્રાન્ટ આમાં વાપરીને, કાજલ પડતી મેહેસુલ અને સેવીંગ બેંકમાંથી અનામત રકમ લઇને, કરવાનું દેરવવામાં આવ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં જ્યારે શહેનશાહી બંડોળ ખટું ચોખું થઇ ગયું ત્યારે (૧) જુની :રેલ્વેને નવી યાંધાતી શાખાથી કરીને જે વધારે લાભ થાય તેટલા માટે જુની રેલ્વેના નક્કી નકામાંથી નવી યાંધાતી શાખા જે મુડી રોકે તેનાપર પાંચ ટકા બ્યાજ તે આપી શકે તેટલી રકમ જુની રેલ્વેએ આપવી અથવા (૨) જેટલી રકમનો નવી શાખા યાંધતા વ્યય થાય તે પર ડા (સાડા ત્રણ) ટકાના બ્યાજની કલ્કુલાત સરકારે આપવી, એમ નક્કી કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૧ પછી જે અગીયાર કંપનીઓ થઈ તેમાં આઠે પહેલાં સરત કણુલ કરી છે અને બે કંપનીઓએ બીજી સરતે રેલ્વે યાંધવાનું શરૂ કર્યું છે. ૧૯૧૭ માં એટલે સુધારે કરવામાં આવ્યા કે કાષ્ટ પણ કંપનીની ઇચ્છા આ બંને સરનનો લાભ લેવાની હોય તો થોડી થોડી આપણુ તે પ્રમાણે રોકી શકે. ડ્રસ્ટ ને એવા ફંડોમાંથી સરકારી જમીનગીરીવાળા સાડાત્રણ ટકાના શેરોમાં નાણું રોકી શકાય એવી વધુ મવડના પણ કરી આપવામાં આવી છે કે જેથી તે શેરોનો ઉપાડ વધે.

રેલ્વેની શાખા સારૂ બીજી પણ ખાસ અનુકૂળતાઓ કરવામાં આવી છે. મદ્રાસ હલાકામાં ૧૮૮૪ માં તાલુકા બોર્ડો જમીનની મેહેસુલ ઉપર રૂપિયા ત્રણ પૈ સુધી ખાસ કર નાંખી શકે એવી સત્તા આપવામાં આવી છે અને તે સુખ્ય મદ્રાસ હલાકામાં ૧૯૧૪ ના માર્ચ લગણમાં રૂ. ૯૬,૩૨,૦૦૦) ભેગા થયા હતા. બ્યાજ ધોરણપર શાખાઓ સારૂ બીજાં પણ તાલુકા બોર્ડોને ખાસ કર નાંખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

૧૯૦૫ સુધી રેલ્વેના વહીવટનું કામ સરકારી યાંધકામ ખાતાને સોંપેલું હતું પણ તે વર્ષથી એ બધી સત્તા નવી સ્થાપેલી રેલ્વે બોર્ડને સુપ્રત કરવામાં આવી છે. તે બોર્ડ પ્રમુખ તથા બે સભાસદ મળી ત્રણ જણની બનેલી છે.

આવક, ખર્ચ, નફો વિ. ૧૯૧૩-૧૪ માં નિચે સુખ્ય હતો.

૩૪૬૫૬ માઇલ કુલ રેલ્વે વ્યવહાર માટે ખુશી ચાલુ હતી.

રૂ. ૪૯૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ તે યાંધવા પાછળ થયો છે.

રૂ. ૬૩,૫૯,૦૦,૦૦૦ ની કુલ આવક થઇ હતી.

જેમાં ૩૭૭૭ લાખ માલની આવર જવરના નુરમાંથી.

૨૩૭૪ લાખ માણસોની કીકીટ બાડમાંથી વિ.

૧૦ લાખ વીજળીક તારના.

૩૬ લાખ વહાણ નૌકા તરફના.

૧૬૨ લાખ પરચુરણુ).

રૂ. ૩૨,૯૩,૦૦,૦૦૦ કુલ ખર્ચ રેલ્વે ચલાવવામાં થયો હતો.

રૂ. ૩૦,૬૬,૦૦,૦૦૦ ખચત રજા હતા, એટલે કે ખુલ્લી મુફલી રેલ્વેમાં રોકેલી મુડીપર ૬.૧૯ ટકા વ્યાજ છુટયું હતું.

૬.૧૯ ટકા જે વ્યાજ છુટયું અતાવ્યું તે બધી રેલ્વેનું સરેરાસ મળીને છે પણ સરકાર માલિકીની રેલ્વેમાંથી તો ફક્ત સવાસાત કરોડનીજ ખચત રહે છે, એટલે કે વ્યાજ જતાં રોકેલી થાપણુપર સરકારના ઘરમાં દોઢ ટકોજ ચોખ્ખો નફો થયો છે.

૪૫,૮૦,૦૦,૦૦૦ ઉતારૂઓએ ૧૯૧૩-૧૪ માં રેલ્વેનો લાભ લીધો હતો જેમાં ૧ વર્ગના ૮,૧૩,૦૦૦ હતા, બીજા વર્ગના ૩૪,૬૦,૦૦૦ હતા, ઇન્ટર વર્ગના ૧૨૩,૭૧,૦૦૦ હતા, ત્રીજા વર્ગના ૪૧,૦૯,૬૦,૦૦૦ અને સીઝન ટીકીટ વિ. ધરાવનાર ઉતારૂઓ ૩,૦૧,૧૪,૦૦૦ હતા.

૮,૨,૬,૧૩,૦૦૦ ટન માલ ચુડસમાં રવાને થયો હતો.

૬,૩૩,૬૯૪ કુલ રેલ્વેમાં નોકર હતા, જેમાં ૭,૯૮૮ યુરોપીયનો. ૧૦,૪૩૭ એંગ્લો ઈન્ડિયન તથા યુરેઝીન. ૬,૧૫,૨૬૯ હિન્દીવાનો હતા.

જળાશયોનાં બાંધકામ.

રેલ્વે સંબંધી ઉપર મુજબ હકીકત છે, તે સાથે નહેર બાંધકામ સંબંધમાં થોડીક હકીકત આપવી અસ્થાને નહીં ગણાય.

મી. શ્રી-ડલે શીરાસ લખે છે કે કુદરતી વરસાદ પાણીને સહાયરૂપ થવા માટે તથા કટાકટી અણીને પ્રસંગે કામમાં આવે તે સારૂ ધણુ પ્રાચીન સમયથી હિન્દુસ્તાનમાં જળાશયો પાછળ ધ્યાન અપાતું આવ્યું છે. પૂર્વ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ અને આસામ શિવાય હિન્દુસ્તાનના અન્ય પ્રાન્તો માટે તો આવી કોઇ કોઈ પ્રકારની પાણી સંઘરી રાખવાની વ્યવસ્થા હોય છે તોજ સરખો પાક ઉતરવાની ખત્રી રહે છે. પાણીના બાંધકામ સંબંધમાં ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે. (૧) પહેલા વર્ગમાં ઉડાણમાંથી પાણી ખેંચી કાઢવું પડે તેવા બાંધકામ આવે છે; (૨) પાણી સંઘરી રાખવાના બાંધકામ બીજા વર્ગમાં (૩) અને નદી સાથના બાંધકામ એ ત્રીજા વર્ગમાં આવે છે. પહેલા પ્રકારમાં કુવાનો સમાવેશ થાય છે, બીજામાં તળાવ તથા બંધ બાંધી પાણીનો સંગ્રહ કરાય છે તે આવે છે, ત્રીજા પ્રકારમાં નહેરોનો સમાવેશ થાય છે.

જે જમીનને જળાશયોમાંથી પાણી પુરૂં ખાડવામાં આવે છે તેમાંના ૨૫% ભાગને એટલે કે લગભગ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનને કુવાઓ પાણી પુરૂં ખાડે છે. તળાવ

મ્યુનિસિપલ, માધવાલીબાઈ

ગુજરાતી કન્યાશાળા, મુંબઈ.

હિન્દને શેની અગત્ય છે: આગગાદી કે જળાશયોની ?

૮૧

વિગેરેમાંથી ૬૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી મળે છે જ્યારે નહેરો ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી પુરું પાડે છે. કુવાઓ તથા નાના તળાવો ખાનગી માલીકીના હોય છે અને મોટા બધે કે તળાવો તથા નહેરો સરકાર હસ્તક બંધાય છે અને તેમનાં હાથ તળે હોય છે. આ લેખમાં જે હકીકત આપવામાં આવી છે તેમાં ખાનગી માલીકીના કુવા. વિ. ની ગણના કરવામાં આવી નથી.

જે નહેરો ખેતરોને પાણી પુરું પાડવાના ઉદ્દેશથી બંધાયેલા હોય છે તે નૌકાગમનને યોગ્ય હોતી નથી અને તે માટે તો ખાસ જુદી નહેરો બાંધવામાં આવે છે અને તેમાંથી ખેતરોને પાણી પુરું પાડવામાં આવતું નથી.

નૌકાગમનને યોગ્ય નહેરોમાંથી પુરતું ઉત્પન્ન થતું નથી એટલુંજ નહીં પણ તે નિભાવવાને થતો ખર્ચ પણ નીકળી શકતો નથી. (આનું કારણ શું? નદી અને મોટી નહેરોમાં નૌકાઓ માલ કાપવા લાઇ જવાનું કામ કરતી હતી તે નદીઓ તથા નહેરો નૌકાગમનને યોગ્ય રહી નહીં તેથી તથા તેનો ઉપયોગ ઘટ્યો અને રેલ્વેએ તે જરૂરી આત પુરી પાડવા માંડી એટલે કરીને હવે આગળ મુખ્ય નદી અને નહેરોમાંથી પુરતી આવક થતી નથી. આજ નદીઓને પ્રથમની સ્થિતિએ મુકે તો જરૂર કાયદો થવા વગર રહે નહીં એટલું મી. શીરાસને પુરવાર કરી આપતું મુશ્કેલ નથી.)

સરકારે પાણીના બાંધકામના બે વર્ગ પાડ્યા છે. મેજોર અને માઇનોર.—મોટા અને લઘુ બાંધકામો.

પ્રથમ વર્ગના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) ફળદાયક કે લાભકારી (૨) રક્ષણકારી. સૌથી વધારે ઉપયોગી નહેરોના બાંધકામ પહેલા વિભાગમાં આવે છે; આવી નહેરો વિગેરે લોન—કરજે લીધેલાં નાણામાંથી બાંધવામાં આવે છે અને તે યોજનાઓ ઘડતી વખતે ગણતરી કરવામાં આવે છે કે એમાંથી થતી ઉત્પન્ન, ખર્ચ, વ્યાજ, વિગેરે ખાદ કરતાં ટુંક સમયમાં લાભકારી નિવડશે. રક્ષણકારી બાંધકામમાં પુરતો બદલો મળી રહેશે એ વિચાર લક્ષમાં ન રાખતાં દુકાળ અને એવા પ્રસંગે રક્ષણ રૂપ તે ઘણું પડે એ હેતુથી તે બાંધવામાં આવે છે અને એવા બાંધકામનો ખર્ચ દુકાળ વીમા ગ્રાન્ટ (ભં-રોળ) માંથી થાય છે.

લઘુ બાંધકામના ત્રણ પેટા વિભાગ છે પણ તે વિગતની અત્રે આવશ્યકતા નથી. મુંબઈ હલાકામાં મોટે ભાગે એવા લઘુજ બાંધકામો છે કારણ કે મોટા બાંધકામો સાફ કુદરતી સાધનોનો બહુ અભાવ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન, પંજાબ તથા દખ્ખણમાં મોટા બાંધકામો બહુ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૨-૧૩ માં મોટા પ્રકારના બાંધકામ ૪૪૦૭૭ તથા લઘુ બાંધકામ ૪૬૬૦ મળી ૪૮૭૩૭ માઇલ હતા. અને આ બાંધકામોને પરિણામે ૧,૬૪,૦૦,૧૬૦ જમીનને પાણી મળ્યું હતું. એ બાંધકામ પાછળ અત્યાર લગણુમાં રૂ. ૬૫,૧૬,૩૩,૭૬૯ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વર્ષમાં ખર્ચ વિગેરે જતાં રૂ. ૪,૬૪,૦૦,૦૦૦ ઉત્પન્ન થઇ હતી. એટલે કે બધા કરેલી થાપણ ઉપર ૭૧ ટકા વ્યાજ છુટકું હતું. બા-

આગગાડી થવાથી આપણાં સુખ સગવડ વધ્યા છે તે એ ઉપર બહુ બાર સુધાર્યું છે. હજાર કે બે હજાર માઇલ દૂર જવું હોય તો બે કે ત્રણ દિવસમાં જઈ શકાય છે તેને અત્યંત અપાય છે, પશ્ચિમના કહેવાતા સુધારાના વિચાર જલદી પસરવા પામ્યા તથા ભારતભૂમિના જુદા જુદા લોકોનો સમાગમ વધ્યો અને ગાઢ થયો તે પણ કણ્ઠકરીએ છીએ; એ બધું હોવા છતાં લાભ-હાનિનું ખરું ધોરણ તો પ્રજા સુખી થઈ કે નહીં, તે છે. આનો જવાબ હકારમાં આપવા એકએક હાથ ચાલતી નથી. કારણ નીચે મુજબ છે.

(૧) આગગાડી થવા છતાં દુકાળનું સંકટ ઓછું થયું નથી, પણ ઓર વધુ છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ પૂર્વે એમ કહેવાતું હતું કે જો આગગાડીની સારી સગવડ હોય તો જ્યારે જ્યારે દુકાળ સંકટ આવી પડે ત્યારે તે દૂર કરવાનું સત્તર જની શકે. મને યાદ છે કે ગુજરાત કાઠીઆવાડના છેલ્લા દુકાળ વખતે ઘાસચારા માટે જોષ્ઠતા માત્ર ભરવાના ગામ-વેગન પુરતી સંખ્યામાં મળી શક્યા નહતા, અને ટોરો હજારોની સંખ્યામાં મરી ગયા હતા. મુંમળની વખારોમાં ઝાખો ખાંડી દાણો ભરેલો હતો છતાં ગુજરાતમાં લોકો ભુખે મરી જતા હતાં. આગગાડીની કહેવાની સગવડ પુરેપુરી કામમાં આવી કે કેમ ?

આગગાડી થઈ તે પહેલાં જલ્દા કે પ્રાન્તમાં અનાવૃષ્ટિને લીધે સ્થાનિક દુકાળ પડતો હતો અને બીજાં પ્રાન્તો સુખાકારી ભોગવતા હતા પણ હવે તે બાન્યની વિપુલતા કોષ્ટકે પ્રાન્તમાં રહેતી નથી અને જ્યાં જ્યાં તે હોય છે ત્યાંથી રેલ મારફતે બહુજ વસડાઈ જાય છે એટલે હવે તો આપણે ત્યાં સર્વત્ર ખાદ્ય ખોરાકની તાણ રચ્યા કરે છે. ખરું પુછો તો દેશમાં સર્વત્ર ચાલુ દુકાળ જેવીજ સ્થિતિ છે.

(૨) આગગાડીએ દેશમાં ગરીબાઈની જડ ઘાલી છે. દિન્દુરનાન પ્રથમ આત્મસં-તોષી દેશ હતો. અપ પુરતી વસ્તુ તૈયાર કરવામાં આવતી અને નેટલામાં મોજ-આનં-દથી લોકો રહેતા. પણ આગગાડીની શરૂઆત થઈ ત્યારથીજ દેશમાંથી કાચો માલ વણાજ સરતા દરે જ્યાં થયો હોય ત્યાંની નિકાસ કરવા સારું મુંઝવ, કરાંચી, મદાસ રંગુન કે કલકત્તા જઈને લાવવામાં આવે છે અને ખડલામાં પરદેશમાં અનેલો તૈયાર માલ એટલીજ સગવડનાથી દેશના ચારે ખૂણે પહોંચાડવામાં આવે છે; ગુદઉલોગ અને દેશના જુના ઉલોગો આ હરિદ્વારમાં ટપી શક્યા નહીં અને ધીમે ધીમે તે નષ્ટ થયાં છે. એ ઉલોગોપર નિર્વાદ કરનારની શેજ ગઈ છે અને બીજું કંઈ ગુજરાતનું સાધન ન મળવાથી હિન્દી પ્રજા ખેતીપર વિશેષ ને વિશેષ આધાર રાખતી બની છે. જે સમતોલપણું હતું તે રેલ્વેના આગમનથી દૂર થયું છે. દેશના ઉલોગ નાશ પામવાથી પરદેશીથી પાકા માલની આયાત વધી અને તેથી જે નાણું હરમાલ અત્રેથી ત્યાં ધમ્મડાઈ જાય છે તેટલા પુરતો દેશ વધારે ગરીબ બનતો જાય છે.

વળી સરકાર તો રેલ્વે પાછળ ધમધોધાર નાણું ખરચે જાય છે અને પાણીના બાંધકામો તેટલા પ્રમાણમાં બંધાતા નથી એટલે ખેતીપરજ આધાર રાખનાર ગરીબ પ્રજાનો એવડો મરો થાય છે.

(૩) આગગાડી સારું ચિંતનથી કરજો તાણા લીધા છે તેનું તથા કંપનીઓએ

અહીં રેલ્વે બાંધી તેમને કચ્છેલું બ્યાજ હિન્દુસ્તાનને દર સાલ ભરવું પડે છે તે મોટા બોબરૂપ થઈ પડે છે. તે ઉપરાંત રૂ. ૪,૯૫,૭૬,૦૦,૦૦૦ એટલે કે લગભગ પાંચ અબજ રૂપિયા અત્યાર લગભગ આગગાડીના બાંધકામ પાછગ ખરચાયા છે તેમાંથી મજૂરી ઉપરાંત એક રાત્રી પૈસા લાભ અહીંના વતનીઓને થયો નથી, ઉલટું આપણી સુખ સગવડતાને બહાને યુરોપીઅન કંપનીઓને લીંકાળા કરાવામાં આવ્યાં છે.

(૪) જે આગગાડી દુકાળ સંકટ નિવારણ સાક્ષ્ય બાંધવામાં આવી હોત તો ફેમીન (દુકાળ) કમીશનની ભલામણ મુજબ ૨૦,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે રેલ્વે બાંધવા જરૂર નહતી પણ તેને બદલે ૧૯૧૩-૧૫ લગભગ ૩૪૬૫૬ માઇલ બાંધાઈ છે એટલે કે દુકાળ શીવાય બીજા અન્ય કારણોસર તે બાંધવામાં આવી છે. “વધારે સંખ્યામાં બાંધાતી રેલ્વે દુકાળથી વધારે રક્ષણ કરશે કે અચાવશે એમ માનવાનું નથી પણ તેથી કરીને તો દેશની દોહતની બરબાદી-અયોગ્ય લાભ લેવાની વધારે અનુકૂળતા થાય છે. એમ માનવાનું છે કે તે બરેબર દુકાળોનું કારણ છે.” (રાધાકમલ મુકરજી).

(૫) નામદાર જી. વી. બેશી લખે છે કે રેલ્વે થવાના સમયે દેશમાં મેલેરીયા અને બીજા તાવ વિગેરેના ઉપદ્રવ વધ્યા છે કારણ કે આગગાડીની સડો થવાના કારણે કરીને પાણી વહેવાના કુદરતી માર્ગ ધણી જગ્યાએ અટકી ગયા છે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ પાણી વહેવાના માર્ગ બરાબર જળવાયા નથી, બાંધકામ માટે માટી વિ. ખાણપરથી ખોદી કાઢવાથી ત્યાં જે ખાડા વિગેરે પડે છે તેમાં ભરાઇ રહેતું પાણી ટુર્બિડ અને મગ્ગર પેદા કરે છે એટલે કે ટુંકમાં જનસુખાકારી થઈ જગડે છે. એથી રોગોના જ્યારે ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે તે સ્થાનિક ન રહેતાં દેશમાં ચારે કોર બનતી ત્વરાએ ફેલાવવામાં આગગાડી ધણી સહાય આપે છે. તેવે પ્રસંગે ‘કારનટાઇન’ નો ડોળ તો કરવામાં આવેજ છે પણ તેથી કંઈ રોગો ફેલાવા અંકુશમાં નથી રહેતા. આ સાલ બમદાવાદમાં ગાંધિયા તાવે જે ફર વતીઓ તેનો નેપ લગભગ આખા મુજરાતને લાગ્યો અને તેનું જે બારીકાઈથી અવલોકન કરવામાં આવે તો ખસુસ રેલ્વેનો મોટો દોષ કાઢી શકીએ એમ લીએ.

(૬) રેલ્વેથી કરીને નહીઓ પુરાઇ કે તથા ત્યાં મોટા વહાણોને ફેસેસારી આવી શકતી હતી ત્યાં હાલ નાના નાવ પણ આવી શકતા નથી. સરકારે રેલ્વે થવા પછી રેલ્વેની ઉત્પત્તિ વધે વિ. કારણોસર આક્રમક રીતે આપણા આ પ્રાચીન ધંધાને ધોક્કા પહોંચાડ્યો છે. નહીઓમાંથી કચેરા કાઢવ દૂર કરી તે પુરાઇ જતી અટકાવી નથી જેથી વહાણોના વહેવાર અટકતો ભય છે, આનું ફેલું ગંભીર પરિણામ આવ્યું છે તે ૧૯૧૮ માં લગ્ગરના ચોથા વર્ષમાં દેખાઈ આવ્યું છે. હાથના કર્યા હોયે વાગ્યા ત્યારે હિન્દી પ્રાન્તે એમના પ્રાચીન ધંધા તરફ ખ્યાન આવવા ભલામણ થાય છે, વહાણ બાંધવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની વાતો થાય છે. આગ પુરજેરમાં ફેલાઈ છે ત્યારે કુવો ખોદવાના હણ તો વિચાર થાય છે.

(૭) દેશમાં ભળે માફક પ્રથમથી રેલ્વેથી દેશની દોહતનો ચેરલાભ લેવામાં

પરદેશીઓને મદદ કરે છે. વળી રેલ્વેથી કંઈ ધનધાન્ય વધવા પામતું નથી. તે કંઈ ખેતી ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી; તેમનું કાર્ય તો દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓ ઠેઠે ચલાવું છે અને જ્યારે દેશમાં અનેલી વસ્તુઓની ઠેઠે ચણી આપણા હિત વિરૂદ્ધ થાય છે ત્યારે આગમીડીથી કાલ થવા કરતાં નુકશાન વધારે થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ આપણે ત્યાં તો રેલ્વેની અસર દેશમાં સરખી ઠેઠે ચણી કરવાને પહેલે દેશની દોલત ખુટાડી દેવામાં થાય છે.

(૮) છેવટ દેશના ઉલ્લોગો આખતમાં રેલ્વેની નિષ્પત્તી અનુકુળતા મળતી નથી. કેટલીક વાર તૈયાર માલના કરતાં માલના નુરનો દર વધારે હોય છે, પરદેશથી આવતો માલ બીજા ગામ પહોંચાડવાનો દર ઓછો હોય છે જ્યારે દેશના તેજ માલ માટે તુર વધારે હોય છે એટલે આપણા દેશમાં આપણી કહેવાતી આપણે માટે અનેલી રેલ્વે તરફથી અન્યાય થતો રહે છે અને તે સમયે ઉલ્લોગ ધંધા વધારવામાં રેલ્વે તરફની જે મદદ દરેક દેશમાં મળે છે તે આપણને મળતી નથી.

રેલ્વેથી ફક્ત લાભજ થયો છે અને થાય છે એમ માનવાનું નથી, તેથી નુકશાન થયું છે, થતું આવે છે તે ઉપરના કારણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે, અને કેટલુંક નુકશાન તો એવા પ્રકારનું થાય છે કે વખતે બહેતર રેલ્વે ન હોયતો સાફ એમ કહી શકીએ.

નહેરો અને જળાશયોની દેશને ખરી જરૂર છે. અનાવૃષ્ટિને પ્રસંગે તેજ દેશનું રક્ષણ કરે છે, કાલજી અનાજ આતી મળે પણ પાણી વગર લોકો શું કરી શકે ? ખેતુતને વરસાદ પરજ આધાર રાખતો અનાવૃષ્ટિ એ મોટી બૂલ છે કારણ કે તેની મહેનતનું ફળ ન મળતાં તેના બોલે સમાજ પર પડે છે અને સમાજને નિષ્પત્તી સગવડ ઓછી થતાં પાણી વગર જે ખેતરો અને કેટલીક વખત આખા પ્રાન્ત વેરાન ઉજળડ લાગે છે તે પાણીના ખાંધકામોની નહેરોની સગવડ થતાં લીલાછમ-ફળદ્રુપ બની રહે છે—જ્યાં એક તરફ સરખું થતું નથી ત્યાં ત્રાડી બની રહે છે.

વળી નૌકાગમનને યોગ્ય મોટી નહેરો અંધાય છે તે ખેતરો તથા શહેરોના જળમાર્ગ કે ગટરની ગરજ સારે છે. ખરાબ પાણી તે માર્ગે વહી જતું હોવાથી તાવ વિગેરે નો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે ને સુખાકારી વધે છે. તે સાથે વસ્તુ લાવવા લઇ જવામાં ધણી અનુકુળતા થાય છે અને રેલ્વે કરતાં સસ્તા દરે વહાણો એક ગામથી બીજા ગામ માલ પહોંચાડી શકે છે. હિન્દુસ્તાનની મોટી નદીઓ નૌકાગમન માટે ધણીજ અનુકુળ હતી અને તેના કાંઠાપરના ગામોનો વ્યાપાર ધિક્કતો ચાલતો હતો. હજી પણ સાધારણ વેપાર તે માર્ગે ચાલે છે પણ પ્રાચીન કાળની ઝાહોઝલાલી નથી.

વળી નહેર, તળાવ કે કુવાના ખાંધકામ પાછળ જે પૈસા ખરચાય છે તે લગભગ અધીજ આપણે ત્યાં રહે છે; આમાં કંઈ રેલ્વે માફક ફક્ત મજૂરી મેળવવા પુરતુંજ આપણું લાગ્ય હોતું નથી.

આવા લાભકારી ખાંધકામો જેટલા જેટલા થયા છે તેમાં એકંદરે સરકારને ખોટ મળે નથી અને એ માટે ખરચેલા નાણાંનું કાંઈ દમ ઉપરના સાધારણ રીતે અને કાષ્ટક-

વાર ૮૧૧ ટકા વ્યાજ પશુ છુટયું છે એટલે કે આર્થિક દૃષ્ટિએ પશુ લાભ મતો રહે છે, જ્યારે રેલ્વેમાં તો શરૂઆતના વર્ષો સુધી ખોટજ ભોગવવી પડી હતી. તે બાબતે ખાંચ અબજ રૂપીઆનો ખોર વધારે કરો છે, એટલુંજ નહીં પશુ જળાશયોની સરખામણીમાં હજુ પશુ રેલ્વેનું વ્યાજ ઓછું છુટે છે.

રેલ્વે ફક્ત માલ લઈ લાવી જઈ શકે છે જ્યારે નહેરો તેમ કરવા ઉપરાંત વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાના એટલે દોહત વધારવાના સાધનશૂત અને છે. છતાં જળાશયો પાછળ સરકારે પુરો પોણા અબજ રૂપીઆ પશુ ખર્ચો નથી જ્યારે રેલ્વે માટે લગભગ ખાંચ અબજ રૂપીઆ ખર્ચો સુધી છે. જળમાર્ગ પાછળ કરેલા વધુ ખર્ચને પરિણામે વેપાર માટે તથા પાણીની વધારે સવડતા થાય છે, ખેતીવાડી રૂપી દોહત અને લોકોની સુખાકારી વધે છે તથા ગામડા શહેરો માટે મોરી-ગટરની ગરજ સારે છે.

આમ હોવા છતાં, આપણી દલીલો ઘણી સંગીન અને પાયાદાર હોવા છતાં, રેલ્વે કરતા નહેરોથીજ આપણને વધારે લાભ થાય છે એટલુંજ નહીં પશુ વ્યાજ રૂપે સારો બદલો સરકારને મળે છે તે છતાં, જન સુખાકારી રેલ્વે કરતાં પાણીના બાંધકામથી વધારે સચવાતી હોવા છતાં, આપણી ન્યાયી, સતત આપણું જ હિત ચાલ્યા કરતી ના. સરકાર આપણા પર વધારે ને વધારે રેલ્વેની ઝુંસરી વળગાડે છે, તે માટે હિન્દી મહેસુલમાંથી વધારે ને વધારે ખર્ચ થાય છે અને દુષ્કાળ વિમા આનંદની અચત રકમ પશુ તેમાં હોમાઇ જાય છે એ આપણા દુર્ભાગ્યની વાત છે અથવા તો રાજકીય બાબતમાં આપણા હાથમાં કંઈ સત્તા નથી-માવ પરાધીન છીએ તેનો જીવતો જાગતો સચોટ દર્શાવ છે.

અગમત આટલા સારે કેળવવા જરૂર છે કે જેથી સરકાર આપણુદી થતી અટકે અને તેજ પક્ષની માગણી મુજબ કામ કરતી બને.

(ક)

વર્ષ.	વ્યવહાર માટે આ- ગમણી ખુલ્લી મુકાદ-માઇલ.	કુલ ખર્ચ. રૂ.	આવકના પ્રમા- ણમાં ખર્ચ ટકા.	આગ ગાડી બાંધ- વામાં વ્યય કરેલી થાપણુ ઉપર ઉ- ત્પન્ન-ટકા.
૧૮૫૩	૨૦	૩૭,૬૬,૦૦૦	૪૫-૫૬	૧-૨૯
૧૮૫૮	૪૨૭	૧૬,૦૦,૦૦,૦૦૦	૪૬-૨૨	૧-૧૪
૧૮૬૩	૨૫૦૭	૫૩,૦૦,૦૦,૦૦૦	૬૦-૩૪	૧-૬૫
૧૮૭૩	૫૬૬૭	૯૧,૭૨,૦૦,૦૦૦	૫૨-૨૮	૩-૭૬
૧૮૮૩	૧૦૪૫૦	૧,૪૮,૩૦,૫૬,૦૦૦	૪૮-૬૨	૫-૬૮
૧૮૯૩	૧૮૪૬૫	૨,૩૨,૬૬,૮૬,૦૦૦	૪૭-૧૨	૫-૪૬

(૫)

વર્ષ.	મોટા તથા લઘુ આધારમ માર્ગદર્શક.	જળાશયોથી મળેલો એકર જમીનને લાભ.	બચ કરેલી માત્રા. રૂપિયા.	આવકના પ્રમાણમાં પર્ય-ટકા.	મુઢીના ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.	બચાવે માટે પુલ્લી રેરને માર્ગદર્શક.	તે પાછળ બચ કરેલી ટકા. રૂપિયા	આવકના પ્રમાણમાં પર્ય-ટકા.	મુઢીના ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.
૧૯૬૦-૪	૩૮૫૬૦ *૧૧૨૫	૬૩,૮૩,૮૪૩	૩૫૮૫,૨૬,૬૬૦	૪૧-૫૩	૪-૪૮	૧૮૪૬૫	૨૩,૨૬,૬૮,૬૦૦	૪૦-૧૨	૫-૪૬
૧૯૬૦-૮	૪૧૬૧૬ *૧૬૫૦	૧૩૦,૨૮,૩૦૬	૩૬૪૨૩૩૬૨૦	૩૧-૦૨	૬-૬૮	૨૧૦૦૬	૨૮,૧૪૮,૬૪,૦૦૦	૪૮-૦૨	૪-૬૬
૧૯૦૦-૧	૪૨૭૧૮ *૧૧૮૨	૧૩૫૪૭૬૮૬	૪૨૩૬૮૫૩૮૧	૩૩-૪૮	૬-૫૫	૨૪૭૧૩	૩૨૬૬૧૦૩૦૦૦	૪૭-૮૫	૪-૬૬
૧૯૦૫	૪૩૦૪૧ *૧૬૦૧	૧૬૮૧૫૬૨૭	૪૮૧૪૧૩૭૪૩	૩૫-૬૨	૬-૪૬	૨૮૨૮૭	૩૫૮,૫૧,૮૦,૦૦૦	૪૭-૮૫	૬-૦૭
૧૯૧૦	૪૬૧૪૬ *૧૫૬૬	૧૬૦૭૨૪૩૬	૫૦,૦૦,૦૦૦	૩૫-૩૪	૬-૦૩	૩૨૦૬૬	૪૩૬૦૪૭૩૦૦૦	૫૩-૧૦	૫-૪૬
૧૯૧૨-૩	૪૮૨૫૨ * ૪૮૫	૧૬,૪૦૦,૧૬૦	૬૫૧૬૩૧૭૬૬	૩૧-૬૨	૭-૧૨	૩૩૪૮૪	૪૬૫૧૫૦૦૦૦૦	૪૮-૬૨	૬-૭૭
૧૯૧૩-૪						૩૪૬૫૬	૪૬૫૦૮૬૪૦૦૦	૫૧-૭૬	૬-૧૬

તાલુકાના અગ્રિય મત્રા.

* આ આધાર નીચાજમ માટે પુલ્લી નદીરેને લખતા છે.

હિન્દને શેની અગત્ય છે: આગમણી કે જળાશયોની ?

૮૭

(ગ)

આજ જતાં બચત યોજના નફા-આવક.

(સરકાર હસ્તક રહેલે)

૧૯૦૮-૯	ખાદે રૂ. ૬૬,૨૬,૦૦૦	૧૯૧૧-૨	નફો રૂ. ૭૦૩૮૦,૦૦૦
૧૯૦૯-૧૦	નફો રૂ. ૨૫૦,૪૩,૦૦૦	૧૯૧૨-૩	નફો રૂ. ૮૬૦૮૫૦૦૦
૧૯૧૦-૧૧	નફો રૂ. ૪૩૩૭૧૦૦૦	*૧૯૧૩-૪	નફો રૂ. ૮,૫૫,૮૬,૦૦૦

(આ આંકડા ૧૯૧૩-૧૪ના Railway Administration Report રહેલે વહી-વટ હેવાલ ઉપરથી લીધેલા છે).

(બ)

રહેલે તથા નહેરો મારફત વહાણોમાં કેટલા ટન માલ રવાને થયો તે નીચે મુજબ છે.

વર્ષ.	રહેલે મારફત	નહેરો મારફત.
	ટન.	ટન.
૧૯૦૮-૯	૬,૨૩,૯૮,૦૦૦	૨૧,૮૫,૦૭૫
૧૯૦૯-૧૦	૬,૦૯,૦૨,૦૦૦	૨૧,૫૮,૩૮૨
૧૯૧૦-૧૧	૬,૫૬,૦૩,૦૦૦	૨૨,૦૨,૬૪૫
૧૯૧૧-૧૨	૭,૧૨,૬૩,૦૦૦	૨૬,૬૭,૬૧૨
૧૯૧૨-૧૩	૭,૮૪,૭૫,૦૦૦	૨૫,૫૫,૦૬૬
૧૯૧૩-૧૪	૮,૨૬,૧૩,૦૦૦	

(ક)

આગમણીના પહેલા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૪૫,૦૦૦)
બીજા " " " "	રૂ. ૩૫૦૦૦)
પહેલા અને બીજા વર્ગના ભેગા ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૪૦,૦૦૦)
ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૨૫૦૦૦)
(અગ્રીઆર ખાનાની ' મોગી ' ૧૧૦ ઉતાડે માછ શકે તેવા)	
માલ ભરવાના લોખંડના ડબ્બા (વેગન)	રૂ. ૪૫૦૦)
ઢોર માટેના વેગન	રૂ. ૪૦૦૦)
ધોડા " "	રૂ. ૫૦૦૦)
પેસેન્જર માટે માટેના એનજીનની કિંમત	રૂ. ૫૦,૦૦૦) થી ૭૫,૦૦૦)
ગુડ્સ " " " "	રૂ. ૬૦,૦૦૦) થી ૮૦,૦૦૦)
' લોકલ ' " " " "	રૂ. ૩૫,૦૦૦) થી ૪૦,૦૦૦)

ધીરજલાલ જ્ઞાનલાલ મોદી.

જમીન મહેસુલ અને ખેડૂતો.

આ ઐતિહાસિક તકસરના જુદાજુદા દ્રષ્ટિબિંદુઓની હિંદની રાજકીય વ્યવસ્થાના અભ્યાસીને સંપૂર્ણ માહિતી છે. એ વ્યવસ્થાના સાહિત્યની અહીં નોંધ લેવાની જરૂર નથી. પ્રગ્નહિતના આ એક ધણાજ અગત્યના સવાલમાં સરકારની રાજ્યનીતિ મોગલ રાજ્યની પડતીને સમયે ચાલતી પદ્ધતિની પરંપરા ઉપર રચાયેલી છે પરંતુ હવે સરકારે “જવાબ-દાર” રાજ્યનીતિ ધારણ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી કરીને ફરીથી હિન્દના શુભેચ્છકોનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ દોરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી સરકાર આ સંબંધી ચાલુ નીતિને બદલીને તે હાલના વિચારો પ્રમાણેના કરાવે અનુકુળ કરી શકે.

સરકારની આ હાલની પદ્ધતિની મોટામાં મોટી ભુલ એ છે કે જે પ્રદેશમાં સ્થાયી જમાબંધીની રીતિ અમલમાં નથી ત્યાંની જમીન મહેસુલ વખતે વખત નવી માપણી કરી વધારવામાં આવે છે. તે કયા પુરાવાને આધારે વધારવામાં આવે છે તેની કંઈ પણ નપાસ યા તે સંબંધી કંઈ પણ ચર્ચા કરવાની તક એ મહેસુલ ભરનારાઓને આપવામાં આવતી નથી. શું કરવામાં આવે છે તેની વિગત આ પ્રમાણે છે:—સરકારી ગેઝેટમાં પહેલાં જાહેરનામું આપવામાં આવે છે, અને પછી ન્હાના મોટા સરકારી અધિકારીઓનું લશ્કર એક મોટા અધિકારીની સરદારી નીચે એક મુકરર કરેલા જલ્લાની ફરી તપાસણી માટે ઉતરી પડે છે અને અમુક આંકડા એકઠા કરીને મહેસુલ વધારે છે. મહેસુલ વધાર્યા પછીજ અમુક ગામે યા જમીનના માલિકો, જેની જમીનની મહેસુલ વધારવામાં આવી હોય છે તેઓને આ આંકણી વિરુદ્ધ બોલવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આટલાથીએ પતનું નથી. પહેલી વાર તો એ કે સરકારી નોકરો (આખરે તો મનુષ્યજ હોવાથી તથા પોતાની આ-ખરે અને કાર્યકુશળતાને હાની ન પહોંચે માટે) પોતાની સામે ધણી ફરિયાદો નોંધાવ નહીં તે માટે પુરેપુરી ગોઠવણ કરે છે. બીજી વખત એ કે જે પુરાવા ઉપર મહેસુલમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હોય તે ફરિયાદીઓને પુરા પાડવામાં આવતાં નથી. ત્રીજું એ છે કે જે અધિકારીઓ આખા તાલુકાની મહેસુલના વધારામાં સંમતિ આપે છે તેઓજ આ બધી ફરિયાદ સાંભળે છે, અને તેથી નિષ્પક્ષપાત રીતે તેઓ પોતાની સામેની ફરીયાદોનો યથાર્થ આય આપી શકે તે સંભવિત નથી. ચોથું એ છે કે રીવાજ મુજબ ધણીખરી ફરિયાદો તો કાઢી નાંખવામાંજ આવે છે. આખીયે પદ્ધતિ ખરૂં જોતાં એક ફારસ જેવી છે. મહેસુલ આપનાર તો જાણે એક તટસ્થ આદમી હોય એ પ્રમાણે તેને કંઈ પુછવામાંજ આવતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે લખવાની ભવલખ એ નથી કે અધિકારીઓ કર ભરનારાઓની દાઝ જાણતાં નથી. સાધારણ રીતે તેઓ દાઝ જાણે છે પરંતુ યાત્રિક ધર્મ ગયેલી રીઠીના તેઓ મુલાકામ થઈ ગયેલા હોય છે. અસંખ્ય આધારભૂત થયેલા દાખલાઓ તેના મગજમાં ભરાઈ ગયેલા હોય છે અને તેને અસંખ્ય સુચનાઓને અનુસરીને કામ કરવાનું હોય છે. એની સ્થિતિ શીકારના પ્રાણી જેવી થઈ ગયેલી હોય છે અને ગમે તેમ કરીને કામ કરી

(એપ્રિલ માસના East & West માસિકમાંના લેખનું આધારતર.)

નાથી છુટવાની એને જ્ઞાતિ થઈ જાય છે. તે અઘમ રહીને લકત કરે એ આશા તેની પાસે રાખવી નહીં છે. જમાન'થી માટે સુચનાઓના પુસ્તકની વિરૂદ્ધ જવાનું કાર્ય તેને માટે લખ્યું અથર્થ છે, એ તો એમાંની સુચનાઓને તાબે થાય છે પરંતુ તે તેટલે સમય પોતાના આત્માને માલીક રહેતો નથી.

આ રીતિની વળી એક વધારે વિચિત્ર હકિકત એ છે કે બીજા બધા કરતાં વિશેષ ધારાસભામાં ચર્ચા કરી શકાય છે (જે કે તે નામની હોય છે) પરંતુ સૌથી વધારે અગત્યના જમીન મહેસુલના કર ઉપર વડી ધારાસભામાં અગર પ્રાતિક ધારાસભાઓમાં તે આખતપર કાંઈપણ જાતની તકરાર યા ચર્ચા કરી શકાતી નથી. એવો રીત પ્રમાણે વર્ધાજ કરે છે. ધારાસભાના સભ્યો એ વધારે જોષજ રહે છે—પ્રતિ વર્ષે એ વર્ધાજ કરે છે ને આપણે એ કમુલજ રાખવો પડે છે ! કર ભરનારાઓને એ વિષયમાં બોલવાનો કંઈ પણ અધિકાર નથી.

અત્યારે હિંદના જુદાજુદા વિભાગોમાં ઓછામાં ઓછા વિશેષ જલ્લાઓમાં આ વખતો વખત થતી આંકણી શરૂ થઈ ગઈ છે. વળી આવતે વર્ષે આટલા પૂરા થયે બીજા નવા જલ્લાઓમાં એ પ્રમાણે નવી આંકણી કરવામાં આવશે. કાંઈ પુછશે કે અમુક જલ્લાની મહેસુલમાં પાસેના બીજા જલ્લાઓ કરતાં શાથી વધારો કરવામાં આવે છે ? શું એ વધારાની મહેસુલ પ્રજાની ઉત્પત્તિના કંઈ પણ કામમાં ખચવામાં આવવાની છે ? ના. શું લોકોએ કંઈક એવો ગુન્હો કર્યો છે કે એમના ઉપર એ વધારાનો બોળે નાંખવામાં આવે છે ? ના એમ પણ નથી. ત્યારે શું લોકો એવા પદસાવાળા થઈ ગયા છે કે થોડો વધારે બોળે વેઠવામાં એમને મિલકુલ હરકત નહિ આવે ? એમ પણ નથી. ત્યારે એમ કરવાની શી જરૂર ? જવાબમાં ફક્ત એટલુંજ કહી શકાય કે ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ એવા પ્રકારની છે; ફરીથી આંકણી કર્યા વિના ચાલે એમજ નથી.

આ લખનાર જેણે ધણી કાળ આંકણીના કામમાં ગાળેલો છે, તેનો હેતુ ફક્ત એજ કે હાલની જમીન મહેસુલની ખરી સ્થિતિની હકિકત શી છે તે, રપજ રીતે જણાવી જાહેરમાં આણવી.

હાલમાં ચાલતી રીતિના હિમાયતીઓની દલીલોનો કુંકસાર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) હાલમાં ચાલતી જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ અંગ્રજી રાજ્યમાંજ નવી હાખલ કરવામાં આવી નથી પરંતુ તેની પેલાના રાજ્યોનું અનુકરણ છે.

(૨) આ અનુકરણની રૂએ સરકારનો ફક્ત જમીનની મહેસુલ ભેવાનોજ હક્ક નથી પરંતુ જમીનની માલિકાનો હક્ક છે.

(૩) સરકારની માલિકાના ઉપરના અનુમાનને આધારે મહેસુલ તે જમીન ઉપરનો કર નથી પણ ભાડું છે એમ કહી શકાય.

(૪) વખતો વખત એ ભાડાની ફરીથી આંકણી કરવી તે તદ્દન બાબજીજ છે. અને તેમ કરવામાં બીલકુલ વાધો હોવો ન જોઈએ.

(૫) મહેસુલનું ભારણ બિંદીક રાજ્યોની સરખામણીમાં તદ્દન હલકું છે એટલુંજ

નથી પરંતુ બમબાજ એવીજ સ્થિતિના બીજા દેશો-દાખલા તરીકે છટાલી અને બખાનની સરખામણીમાં પણ ધણેજ કાયદાકારક છે.

(૬) જે જે સ્થાનોમાં સ્થાયી જમાનાંથી દાખલ કરવાની જુલ થએલી છે ત્યાં વખતો વખતની નવી આંકણીને અભાવે ધણેજ અનિષ્ઠ થયું છે.

અને છેવટે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાન જેવા મહાત દેશની બીજા દેશના જેવી ઉન્નતિ કરવા માટે પ્રગતિ આરે કર બરવાની જરૂર છે.

એ લોકો એમ પણ કહે છે કે હિંદુસ્તાનની સરકારની નીતિ તદન કરકસરવાળી છે. પરંતુ લોકો સાંસારિક વ્યવહારમાં અને કચેરીઓમાં ધણે નકામો ખર્ચ કરે છે.

ઉપરની સમજાવી દલીલો તદન ખરી ફરતી હોય તો તે ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે અનુમાન બાંધી શકીએ.

એક તો સરકારની જમાનાંથી વિશે ચર્ચા કરવી એ ફક્ત એક ધણીજ ખરાબ ખેતદબીજ કહેવાય, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી દ્રોહ થાય. જમીનની માલીફી સરકારની હોવાથી ખેડૂતની સાથે જાડું કરાવવામાં કાંઈ પણ ટીકાકારને વચ્ચે આવવાનો કાયદેસર અધિકાર નથી. કર તે પ્રગતિનું ચિન્હ હોય તો જેમ વધારે કર નાંખાય તેમ વધારે પ્રગતિ થાય, અને સ્વદેશાભિમાની થવાનો ડાંગ રાખનારો જે કાંઈ કર વધારવામાં વિરોધ બતાવે તે સ્વયંદેશદ્રોહીજ ગણાવેા જોઈએ.

બીજું એ કે હિંદુસ્તાનમાં બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ધણેજ જોડા કર નાંખવામાં આવેલો છે તેથી અને સરકારની નીતિ કરકસરવાળી હોવાને લીધે આ ચાલતી પદ્ધતિ જોટલી અને તેટલી વધુ દાખલ કરવી. ફક્ત એટલુંજ જ્યાનમાં રાખવું કે એ બારણુ એટલું ખર્ચ ન હોવું જોઈએ કે લોકોને તે બિલકુલ અસહ્ય થઈ પડે.

ઉપરની હકીકતોના સાર એમ અચુક બતાવે છે કે માણસને જ્યારે દુઃખ થાય છે ત્યારે તે કહે છેજ-તે પોતાના દુઃખનું પૃથકરણ કરતો નથી-તે ફક્ત ચીસજ પાડે છે. મહેસુલની બાબતમાં હિંદને દુઃખ છે. એ દુઃખનો પોકાર તે છેલ્લાં વીશક વર્ષથી કરે છે. રાજ્ય કરનારાઓ એક પરતંત્ર પ્રજાના એ દુઃખનું કારણ સમજી શકે તેમ નથી. તેઓએ પદારની દરેક બાબતોનું પૃથકરણ કર્યું છે, અને તેથી કરીને કહે છે કે હવે પ્રજાને દુઃખ હોઈ શકેજ નહિ. તેઓના ધારવા મુજબ તેમનું કહેવું બ્યાજની છે, તેઓને પોતાને એ દુઃખ જમણાવું નથી. એ એવી બાબત નથી કે તેઓને બતાવી શકાય. તેઓ જોઈ શકતા પણ નથી ને અનુભવી શકે પણ નહિ. એમને મન તો કાંઈ દુઃખજ નથી. હિંદી-ઓને એમ નથી. પચીસક વર્ષ પહેલાં રમેશચંદ્ર દત્તે તે સવાલ કામમાં લીધો હતો તદ્દમની ઉચ્ચ શક્તિ પ્રમાણે તે ઉપર ચર્ચા કરી, પરંતુ તેઓ એમાં નિષ્ફળ થયા. તે સિવાય છટોકાજ ન હતો. શ્રી. ડિગ્બી અને બીજાઓનું પણ એમજ થયું. કારણ સ્પષ્ટજ છે. તેઓ સમજાવેાએ સરકારે આપેલાં કારણોનો અને ગણ્યોનો થોડે અંશે પણ સ્વીકાર કર્યો. સરકારી ગણ્યો અચુક યુક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે છે, અને એ ઉપરથી ખરાં અનુમાન બાંધવાને સોંપના નાકામાંથી ઉત્તના પસાર થવા જેવું અર્થ છે. એકજ દાખલો એ સાબીત કરવા બચ થશે. જ્યારે રમેશચંદ્ર દત્ત અને લોર્ડ કર્ઝન વચ્ચે આ તકસારી સવાલની ચર્ચા પૂરતેસમાં ચાલુ હતી ત્યારે સરકારના પક્ષના માણનો પણ હિંમત, આજ-

સની સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ ૩૭ રૂપીઆથી વધુ આકવાની ચાલી નહિ. સરકારની નીતિમાં દોષ કદનારાઓએ રૂ. ૨૭ આપી. એ વખતે કેદીઓના નિર્વાહનું સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૪૫ હતું. ત્યારે હિંદી ખેડુત કેવી રીતે રહેતો હશે ? આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાવ આપશે કે એ જૂએ મરતો હોવો જોઈએ, અને ફક્ત એકજ ટંક ખોરાક લેતો હોવો જોઈએ.

હાલમાં સરકારની ગણતરી મુજબ માથા દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ શી છે તે નહીં કહી શકાતું નથી. પરંતુ વાર્ષિક રૂ. ૫૫ થી વધારે તો નજીક પારી શકાય. હાલના વખતમાં કેદીઓને ખવડાવવાનું ખર્ચ માથા દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૬૬ થી ૭૦ આવે છે. તેમાંએ લુગડાં લતાનું ખર્ચ ગણવાનું નહિ. થોડા પૈસાદાર લોકો કે જેઓ પોતાના જાતિમુખ માટે પણ પૈસા ખર્ચે છે તેઓને બાદ કરતાં બાકી રહેલાનો પછો ખરો ભાગ કાઢી જોઈએ રહેતા કેદીઓ કરતાંએ ખરાબ સ્થિતિ ભોગવે છે. આ દેખીતી વિચિત્રતાના બ-ણાએ ખુલાસા આપવામાં આવે છે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે જીંદગી નભાવવામાં હિંદવાસીઓની સરસાઈ કાંઈ પણ દેશના લોકો કરી શકે એમ નથી. આફ્રિકાના બેરા વખતે કલાકવના ગોરા સીપાઈઓને ભાત આપી ફક્ત ભાતના ઝોસામણથી ચલાવી લેવા માટે દેશી સીપાઈઓ મશકૂર થયા છે. તેઓએ ફક્ત એકાદ બે દિવસ સુધીજ ચલાવી લીધું હતું. હિંદી ખેડુતો છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી એમ ચલાવ્યાં કરે છે, તેઓ સુખમાં રહેતા નથી ફક્ત જેમ તેમ દહાડાજી કાઢે છે. ખીઓખીયા વસ્તીવાળા નહાતા ગાયોના ઝૂંપડા કોડીમારાની ટેકરીઓ જેવા દેખાય છે. ક્યારેય તેમાં રહેનારાઓ પાસેથી જો હોય તે વખતેવખત લઈ લેવામાં આવે છે, એકાક, લઈ લેવું હોય તો લઈ લે પરંતુ સાથે લઈ લે છે એમ કહેવાનો અધિકાર લઈ ના લેશે. તેનો એક પ્રસક્ષ દાખલોજ દ્યો. પંજાબની મહેસુલ ૧૯૦૬-૦૭ કરતાં ૧૯૧૧-૧૨ માં પચાસ લાખ રૂપિયા વધારે હતી. ત્યાર પછી આશરે પચાસ લાખ અત્યાર સુધીમાં વધી છે, એક દશકામાં આશરે વાર્ષિક એક કરોડ વધી છે. આપણે યુદ્ધીયું કે એ વધારાના કરોડ રૂપિયાનું લોકોના કલ્યાણ અર્થે શું કર્યું ? ગામડામાં કોડીમારાં હતા તેના તેજ છે. રાગચાળો એવાંને એવાંજ આલ્યા કરે છે. મરણો પણ પ્લેલાંની માફક થયાંજ કરે છે. પોતાના પૈસા ખર્ચવાનો હક્ક પ્રગળે આપો તો તે તેનાજ કલ્યાણ અર્થે વપરાય. હાલમાં એ પ્રમાણે થતું નથી. હેન્રી જો-ર્જની નીતિ એવાં રાજ્યો માટે હતી કે જ્યાં પ્રગતિજ રાજ્ય હોય. પ્રગતિના કલ્યાણ માટેજ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હોય. સદ્ગત રમેશચંદ્ર દત્તે વખતેવખત ફરીથી થતી આંકણીની સામે લડત ચલાવી તેના પરિણામે એમને સરકાર તરફથી ફક્ત એટલીજ ખાત્રી આપવામાં આવી કે મહેસુલમાં વધારો બહુ જલદીથી કરવામાં નહિ આવે. એ ખાત્રી આપતી વખતનો આશય પણ હાલમાં તો સચવાતો નથી. સાધારણ આંકણી કરનાર અધિકારીઓની ધેંઢ જી. દત્તે ગણતરી કરવામાં એક જંબીર બૂલ કરી. કુલ ઉપજની કીંમત ઉપર આંકણી કરી શકાયજ નહિ. એ ઉપજમાંથી ખોરાક તથા બી તથા ટોરના ખર્ચની વધેલી કીંમત વગેરે બાદ કર્યા પછીજ આંકણી કરી શકાય. કુલ ઉપજની કીંમત પૈસાથી આંકણી તો પણ ચાલુ મહેસુલ પદ્ધતિ વિરુદ્ધ પણ કહી શકાય, એમાં એટલું બ્યાનમાં રાખવાનું કે વાર્ષિક ખેડનાર રૂપિયાની આવકવાળો માણસ પોતાની અ-

ધોર્મિય આવક જાહેરના કામો માટે આપી શકે, પરંતુ વાર્ષિક પચાસ રૂપિયાની આવક-વાળા આદમીને એક ટેકા પછુ આપવાનું ભારે થઇ પડે. ગરીબ ને પૈસાદારની તુલના એક ગાળવે કરવી એ બ્યાજબી નથી.

માણસની સરેરાશ આવક હાલમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૫ ગણી શકાય. દેશની વસ્તીમાં છોકરાંની પછુ ગણતરી કરવાની હોય છે અને તેઓની જોરાકી વજેરેનું ખર્ચ પછુ મોટા માણસ કરતાં અડધું હોય છે. એક ધણીધણીવાણીને બે છોકરાંના કુટુંબ ચા એક છોકરું ને એક વૃદ્ધ. એટલાં ચારનાં કુટુંબની આપણે ગણતરી કરીએ. આ ચારની સરેરાશ આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૨૦ ની આંકીએ બધા રૂપીઆ તથા બધાય અનાજની વેચણ કરીમત સુદ્ધાંત એ આવકની ગણતરી કરી છે. એટલે એ કુટુંબના નિર્વાહ માટેના ખર્ચને અડસદો આપણે કાઢીએ. કુટુંબમાં ખેતી કરવા માટે બે બળદ ને એક ગાય હોય એમ ધારી લેવું નોંધએ.

કુટુંબ માટે જોરાકી	માથાદીદ દરરોજ બશેર	વાર્ષિક કીમત.
	વર્ષે બહાર મણ.	રૂ. ૫૦
બી.	સુન્ય.	સુન્ય.
મીઠું, ખાંડ, મસાલા, વિ. બળતણ માસિક એક રૂપિયા.		રૂ. ૧૨
લૂગડાં (નહાનાં છોકરાં માટે કાંઇ-પછુ નહિ.)	વર્ષે રૂ. ૩૦	રૂ. ૩૦
ઘેર માટે જોરાકી (લીલા ઘાસનું ખર્ચ આદ)	મહિને રૂ. ૧૦	રૂ. ૧૨૦
દાળ, કઠોર, શાક, દિવા માટે તેલ વિ. મહિને રૂ. ૧		રૂ. ૧૨
દવા દારૂ વિ.	મહિને રૂ. ૧	રૂ. ૧૨
જોડા વિ.		રૂ. ૬
ધરસંભરામણી ઓળંગાવ. સમરામણ	x	x
કરવેરા વિ.	માથાદીદ રૂ. ૧૧	રૂ. ૬
બી. વિ, આઠ એકર જમીન માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૨		રૂ. ૧૨

કુલ ૨૬૦

આ હાસ્યજનક અને ઓછામાં ઓછી ગણતરી પ્રમાણે આવકમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઇ શકે નહિં. આથી તેને એકાદ મીજમાંથી કાપકુપ કરવાની દરજ પડતી તો હશેજ. નોંધ ને લૂગડાં વિના ચલાવી લેવું પડતું હશે. બી અને ઘેરની જોરાકી તથા ખાંધા જોરાકીના બશેર અનાજમાંથી પછુ કાપકુપ થઇ શકે નહિ, અને બીકુકો, પરાણાઓ, દારૂ, મોજશોખ, કળ્યા, તકરારોના ખર્ચ તથા બળદ મરી જાય તો ખરીદવાને થાપણ તો ગણીજ નથી. શાકુકરને ત્યાંથી બ્યાજે કઢાડેલાં રૂપિયા ઉપર આપવાનાં બ્યાજની પછુ ગણતરી આમાં કરવામાં આવી નથી. ખેડુતની ખરી સ્થિતિ આ છે. આજ દેવામાંથી તે છુટો થઇ શકતોજ નથી. ખેડુતને માટે એક સપ્તાહ એ છે કે ક્યા ખર્ચમાંથી કાપકુપ કરવી?

ભુગડામાં કાપકુપ કરવી કે મહેસુલ ભરવામાં કાપકુપ કરવી ? ભુગડાલતામાં કાપકુપ કરી શકેજ નહિ. પરંતુ એની સ્થિતિ એવી છે કે એમ ક્ષો વિના એનો છુટકોજ નથી. ખર્ચ બાદ ક્યાં પછીની આવકની દૃષ્ટિથી પણ આપણે એ બાબતનો વિચાર કરીએ. સરેરાશ ચોકખી આવક માથાદીઠ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ ગણી શકાય. એક રીતે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદી ખેડુત ચોકખી આવકનો ફક્ત વીસમોજ ભાગ કર પેટે આપે છે અને એ મુરોપના બીજા દેશો અને જાપાનની સરખામણીમાં, બહુજ થોડા છે પણ હિંદી દષ્ટિ-બિંદુથી કહેવાનું એ છે કે હિંદમાં કે કોઇપણ દેશમાં માણસની વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવકમાંથી એક પાંચ પણ કરવેરામાં લેવાવી ન જોઇએ. વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવક વાળા માણસને તો દાન આપવું જોઇએ. તેના ઉપર કર નાંખવા ન જોઇએ. પણ યાદ રાખવાનું છે કે વીસ રૂપિયાની આવકમાંથીજ એને કપડાંલત્તા કરવાનાં છે, બાજુ ભરવાનાં છે, બીજાં ઘણાંએ ખર્ચ કઢાડવાનાં છે. ફક્ત માસિક એક રૂપિયો ને દસ આનાની આવકપર ગરીબ હિંદી ખેડુતને ખર્ચાળે ને ઉડાઉ કહેવામાં આવે છે. આ નજીવી રકમ પણ એની પાસે રહેવા દેવામાં આવતી નથી.

એમની દલીલના અચાવમાં સરકાર પક્ષવાળા એમ કહે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યે જમીન મહેસુલની જમિતમાં તેમની પહેલાંના રાજ્યોનું અનુકરણ કરેલું છે અને તે દેશને અનુકુળ થઇ ગયેલ છે. તેના જવાબમાં આપણે ભાર મુકીને કહી શકીએ કે આ રીતે મોગલ રાજ્યમાં ચાલતી હતી તે નથી. સરકારે ૨૫ નામદાર ગોખલે અને શીરોજશાહ જેવાઓને ખજાનચી યા ફનેડાના ગવર્નરની જગ્યાએ આપી હોત તો આપણે એમનું એ કહેવું માન્ય રાખીએ કે એ મોગલ પદ્ધતિનું અનુકરણ છે. મોગલ રાજ્યના ટોડરમલ, જયસિંહ અને માનસિંહ હાલમાં ક્યાં છે ? બ્રિટિશ સરકારને બરોબર ખબર છે કે એ માણસોને નીમવા તે પણ અકબરની રાજ્યનીતિનો એકજ ભાગ હતો 'શાયલ ડીસેન્ડ્રાઇઝમેન્ટ કમીશન' આગળ જુલાની આપતાં સર માઇકલ ઓડવાયર જેવા અધિકારીએ પણ કહ્યું હતું કે સરકારી અધિકારીઓને શિક્ષા કરવાની પૂર સત્તા છે; પરંતુ બક્ષીસ આપવાની બિલકુલ સત્તા નથી. જમીન મહેસુલ માટેની બક્ષીસ (મારી) આપવાના સંબંધમાં એ ઇસારો એમણે કર્યો હતો. મોગલ રાજ્યમાં ઉદારતાથી બક્ષીસો અને ઇનામો આવતાં અને એમાં વજુનો ભેદ રાખવામાં આવતો નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યે આ બાબતનો સ્વીકાર શા કારણથી નહિ કર્યો હોય ?

આપણા દષ્ટિબિંદુથી આપણે હિંમતથી કહી શકીશું કે મોગલ રાજ્યનાં આવા એકદેશીય અનુકરણની કંઈ પણ ઉપયોગિતા નથી. હિંદમાં અનેલા માલ ઉપર બ્રિટિશ માલ ઉપરની નાખવામાં આવેલી જઠાતનો ખંગ વાળવા માટે અકબર કોઇ પણ દીવસ જઠાત નાંખત ? આ બધી હકીકત જાણ્યા પછી પણ હાલની પદ્ધતિ મોગલ પદ્ધતિનું અનુકરણ છે એ કથન ધણેજ થોડે અંશે ખરું છે. ખરું જોતાં એ તદન નવીજ પદ્ધતિ છે સરકાર જેટલું લઇ શકાય એટલું સૌથી સરસ રીતે ખેડુત પાસેથી લઇ લે છે. આગળ થઇ ગયેલા કામલાઓની દરકાર પણ રાખતી નથી અને લેવાનું કારણ એમ કહે છે કે સરકારને નાણાની જરૂર છે. જમીનની મહેસુલ ભાડા તરફ લેવામાં આવે છે એવું સરકાર કહે છે. તેનું કારણ સરકારની નીતિ વખોડનારોના મઠોં બંધ કરવાનું છે પરંતુ હવે થકીએ

બહીએ બદલાતી જમીનની પદ્ધતિ વધુને વધુ દબા કરવામાં આવે છે એટલે જમીન મહેસુલ હળ ઉપરનો કર છે એ વાતની માથુ ના પાડી શકે તેમ છે? કારણ કે આ બહી મહેસુલ વધારવાની પદ્ધતિને આધાર પાક કે ઉપજ ઉપર નથી. સરકારને જમીન કબજે કરવાનો કાયદો (Land Acquisition Act) કરવાની ફરજ પડી એજ સ-ચવે છે કે જમીનની મહેસુલ એ એક કર છે. આ તકરારનો અંત આવે એમ નથી અને કરવામાં કંઈ ફાયદો નથી. સરકાર પૂર્ણ રીતે વાકેફ છે કે મહેસુલ ભાગ પેટે છે એ વાત ન્યાયપુરઃસર માન્ય કરી શકાય એમ નથી.

આ ઉપરથી એમ નથી ધારી લેવાનું કે લખનાર જમીનની નીપજ ઉપર કર નાંખવાની વિરૂદ્ધ છે. ઉપર પ્રમાણે ચર્ચા કરવાનો હેતુ એ છે કે સરકાર ભોક્ષ પક્ષની દલીલો બરોબર સમજે, અને રાજ્યના ખર્ચની બાજબી બહેચણી કરવાના ઉપાયો યોજે. ચર્ચા ખાતરજ ચર્ચા કરવી એ સુખાર્થ છે, ગમે તો સરકાર સાથે તરીકે યા કરે તરીકે મહેસુલ લે તો પણ તે આપવાની તો લોકોનેજ છે. અંતે તો માણસની મજૂરીથીજ પૈસા કરવાના છે. પછી તે મજૂરી ખેતર ઉપર કરવામાં આવે કે કારખાનામાં કરાય, કે દુકાનોમાં ચાય. એમાંથી ટળી શકાયજ નહિ. જેવો તો સ્ત્રી પુરુષ યા બાળકો મહેનત કર્યા છતાં એ શેટલો, અને બીજા કેટલાક કામના મોઢાં મેળવે છે, દુઃખ અને ચિંતા સસ્તાં મળે છે.

આ અતિશય યુગ્મવળુ બરેલી પદ્ધતિ પાર ઉતારવા માટે જે ઊણી ઊણી પણ બહીજ અગવડો લોકોને ખમવા પડે છે તે અજાણી ઉલ્લેખ દણુ સુધી કર્યો નથી. એ વિશે હમલે હમલા લખી શકાય એમ જ. પણ આ જગ્યાએ એટલુંજ કહીશું તો બસ થશે કે જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થા દુકાન ખતારના અધિકારીઓના હાથમાં છે, તેઓના હાથમાં સત્તા બહીજ વધારે છે. એ લોકોને બહુજ અને સખત કામ કરવું પડે છે. અને તેઓ ઉપર દબરેખ ફક્ત નામનીજ છે. ખાસ કહેવાનું એટલુંજ છે કે કામ કરનારાઓનો એમાં દોષ નથી. એ આપત્તી પદ્ધતિજ એવી છે. એક માણસને પોતાની નજીવી કામતની જમીન બીજાના નામે ચઢાવવી હોય તો પણ એની ખખર આપવી પડે છે અને એ દરતરમાં નોંધાવવા માટે જ્યારે અધિકારી પોતાની મરજ પડે તે વખતે આવે ત્યારે હાજર રહેવું પડે છે, નહિ તો પછી દંડની શિક્ષા ખમવી પડે છે. શહેરનો એક દુકાનદાર જાણે રૂપિયાનો માલ કોઈ પણ નમકદારને પુછ્યા વગર વેચી શકે, પરંતુ તાલુકા યા જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં દરતરમાં નોંધાવવાની તકલીફ ઉપરાંત મહેસુલનાં દર-તરો બરોબર બરેલાં રહે તે ખાતરનીમા ખર્ચ કરતાં એકતને માટે જુદાજ નિયમો છે, હિંદુસ્તાનના લોકો દાવા લડવામાં અને કછવાઓમાં બજા શુરા છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ મહેસુલના અધિકારીઓ અને ન્યાયાધિશો પોતાના અનુભવથી જાણે છે કે આ ડઘાઅડધ દાવાઓ આ મહેસુલ પદ્ધતિને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. કામળ ઉપર ને આ પદ્ધતિ બધી રીતે સંપૂર્ણ લાગે છે પરંતુ એક બજાજ હુશીયાર અધિકારીના કહેવા પ્રમાણે આ સંપૂર્ણતાને લીધેજ તે બહીજ સખત થઈ પડે છે. કારણ કે આ પદ્ધતિમાં બીજા આખતો સાથે બહી જતના પુરાવા પણ એકઠા કરવાના હોય છે. પાકના, ખર્ચની નિપજના, પાકના વિસ્તારના, ખેતરની હલના, ગામની હલના, તથા નદીઓ વગેરેના આખાના કેટ-

લાક પુણવા તો ખોટી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે એવો સંભવ. રહેજ, અને પરિણામે જમીન મહેસુલ ખાખત, ફેજવાદારી અને ફીવાની દાવાઓ ચાલ છે. કરના બારણ અને તે લેવાની રીતની અસર જોતાં આ પદ્ધતિ આ દેશનાં સંજોગોમાં અવુકળ નથી તો પછી તેનો ઉપાય શા ? જે સરકાર જમીન મહેસુલ લાકા પેટે લેવામાં આવે છે એ વાતનો મમત પડતો યુક્ત, અને જમીનની ઉપજ તે નફોનો ભાગ છે એ વાતનો સ્વીકાર કરે, તો ઉપાય સરળ ને સહેલો છે. હાલમાં સરકાર ખર્ચ માટેના પૈસા સૌથી ઓછી પેદાશવાળાઓ એટલે જમીનના માલિક પાસે લે છે. આ લેખમાં એ ખાખત વિશે વધુ ધસારો કરી શકાય એમ નથી. પણ ખરી રીતે જોતાં નોંધ લેવા જેવી છે. હાલની પદ્ધતિમાં બીજી ભુલ એ છે કે જ્યારે પાક સૌથી સોંધે ભાવે વેચાતો હોય ત્યારે જ સરકાર કર ઉઠરાવે છે. મહેસુલનો જમાસિક દપતો પાક ઉછરે કે તરતજ ભરવાનો હોય છે અને આથી ખેડુને પોતાનો પાક સરતે ભાવે વેચવાની ફરજ પડે છે. ખરી રીતે જોતાં તો પૈસાવાળો માણસ પાક ઉતરે ત્યારેજ સરતો ભાવે અનાજ ખરીદે છે, અને આ પદ્ધતિમાં એને ઘણો લાભ છે. એ અને પરદેશ ચડાવનારા જનને ઘણો નફો કરે છે, ત્યારે બીયારા ખેતી કરનારને તો બી ખરીદવા માટે ઘણાંજ મોંઘા દરે શાકુકાર પાસથી રૂપિયા વગરે કઢાડવા પડે છે. આ નિષ્પ્રત્યાયી ઉગરવાતો ઉપાય એ છે કે વખતોવખત ફરીથી આંકણી કરવાની રીત અંધ કરવી જોઈએ. અને પરદેશ ચડનાં અનાજ અને રૂ ઉપર થોડીક વધારે જકાત નાખવી જોઈએ. એક ટન ઉપર પંદર રૂપિયા નાંખે તો કંઈ ભારે પડે નહિ. જેમ અવુલવ ચાલ, અને દુનિયાના અગરની માહિતિ મળે તે પછી થોડી વધારી પણ શકાય. આ રીતે ધણીયે મહેસુલ ઉભી કરી શકાય અને દેશને માથે ભાર પડે નહિ. અને દેશના કાબા માલની નીકાસમાં દુનિયાની માંગણીમાં પણ ખાસ ફેર પડે નહિ. આ બધાંની સાથે રહે એટલા પહેલાં સહેરામાં ‘ટર્મીનલ ટેક્સ’ ની અજમાયશ કરવી જોઈએ. ઘણી યુનિસિપાલિટીઓએ નાકાવેરા અંધ કરી અને ‘ટર્મીનલ ટેક્સ’ દાખલ કર્યો છે, અને એથી કરીને નાકાવેરાની ખટખટ ઓછી થઈ છે ને પરિણામ વધુ સાફે આવ્યું છે. સરકાર પણ આ પ્રમાણે કર ઉઠરાવે તેમાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો હોઈ શકે નહિ. આ રસ્તો સરતો અને સરળ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી ચાકુ પદ્ધતિ નાશુદ્ધ કરી શકાશે છતાંયે કંઈ કારણસર આ વાત સરકારને ગળે ઉતરતી ન હોય, અને ચાલતી આવેલી નીતિ બદલવા જેટલી સ્થિતિ ખતાવવા, હમેશા મુજબ અધિકારીઓ અશક્ત હોય તો નીચે જણાવેલી જમીનગીરીઓ કણુલ રાખવી, તેજ બાકી રહે છે.

પહેલાં તો આંકણીનો રીપોર્ટ, રેવન્યુ ઓર્ડર યા તો પ્રાંતના ઉપરી અધિકારી પાસે જાય તે પહેલાં જજાઓની માતૃભાષાઓમાં છપાવી બહાર પાડવા જોઈએ. ખેડૂતો તથા જમીનદારોમાં બેચાલવા જોઈએ કે તે સંબંધી લોકોને કંઈ ફરિયાદ કરવી હોય, તથા કંઈ દરખાસ્ત કરવામાં આવેલી હોય તે ખાખતમાં પણ કંઈ કહેવું હોય તો વેળા-સર જણાવી શકે. હાલમાં આ રીપોર્ટ મહેસુલ જાહેર થયા પછી કેટલાયે મહિના થયા બાદ બહાર પાડવામાં આવે છે, અને તે વખતે આંકણીની સ્થાને વાંધા હોય તે દર્શાવવાની સુવત્ત પણ વીતી ગયેલી હોય છે, એટલે એની સાથે દીકા કરવામાં પણ કંઈ સાર

દેખાતો નથી. વીસ યા ત્રીસ વર્ષ સુધી જે દસ્તાવેજનો અમલ પ્રજાના હક્કો ખરો ભાગ ઉપર થવાનો છે, તે અમલમાં છુટકા પડેલાં પ્રજાને તેના ગુણદોષ વિશે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર મળવો જ નોંધએ એ વાત તદ્દન બ્યાજબી છે.

બીજી વાત એ કે ભવિષ્યમાં એ પણ નક્કી થવું નોંધએ કે વધારવામાં આવેલી મહેસુલનો અડધો ભાગ તે જીલ્લાના જમીનદારોનું એક મંડળ સરકાર તરફના બીલ ક્લે અંકુશ વિના ખર્ચે. એ મંડળ ભલે શરૂઆતમાં એ પદસા બગાડે પણ અનુભવ તેનો સફુપયોગ કરતાં શીખવાડશે અને થોડા વખત પછી એ સંગીન કાર્ય કરવા શક્તિવાન થશે. આ મંડળએ પદસા વીજળીના બળથી કુવાનું પાણી કઢાડવામાં, ઢોર માટે આરોગ્યના નયમ જળવાય એવા તબેલાઓ ઉભા કરવામાં, અગર તો, નહેરો બંધાવવામાં, ગામમાં નીશાળો ઉઘાડવામાં, અગર ગામ સુધારણામાં અગર એમને જે ઠીક લાગે તે પ્રમાણે ખર્ચે; પણ મોટી વાત તો એ છે કે લોકોને જે સારું લાગે તેમાં પૈસા ખર્ચવા દેવા નોંધએ અને નહીં કે બીજાઓ કહે તેમ કરવામાં.

છેલ્લું પણ સૌથી વધારે અગત્યનું એ છે કે નવી આંકણીનો અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે અને તે માટે જુદી જુદી જમીનનો જુદો જુદો જતનો પાક નક્કી કરવામાં આવે તે ખેડુતોની સાથે મસલત કરીને પછીજ આંકવાની ફરજ પાડવી નોંધએ. આટલુંયે ક્યા પછી કીંમત-ખર્ચ બાદ ક્યાં પછી નક્કી કરવામાં આવેલા પાક ઉપરજ અંકાવી નોંધએ; સામટા પાક ઉપર નહિ. એ વધારાના પાકની કીંમત પણ ખેડુતોની સાથે મળીનેજ નક્કી કરવી; નોંધએ અંધ બારણું નહીં.

ઐટલી બધી સાવચેતીઓ રાખી શકાય તોજ હાલની પદ્ધતિવડે સરકારનું ને પ્રજાનું હિત ન્યાયથી જળવી શકાય. એ તો નક્કીજ છે કે મહેસુલની પદ્ધતિ અને દેશના સામાજિક રીત રીવાજો વચ્ચે હજારો ગાંઠો સંબંધ રહે છે; અને એક વિદ્વાન પુરાણીયન કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં તો એ સંબંધ બધા દેશો કરતાં વધારે ગાંઠ છે, અને ‘મહેસુલ’ શબ્દના અર્થમાં બીજા સામાન્ય કારોબારનો પણ અર્થ સ્વયંવાય છે. એજ લેખક બોલે છે કે જો એ પડેલી સરકારે ઝડપથી બદલાતી સ્થિતિને માટે પ્રજાને લાયક ખાતાવી હોત તો તેમના રાજ્ય કારભારથી લોકની આર્થિક નૈતિક અને રાજકીય ઉન્નતિ માટે હજારો થક શક્ય હોત. હાલની પદ્ધતિને ટેકો આપનાર તરફના આ પુરાવાથી સરકારને કંઈ નહીં તો ઐટલી તો ખાતરી થવીજ નોંધએ કે હવે સરકારે હાલની જમાખંધીની પદ્ધતિ નાશ કરવા યોગ્ય પગલા લેવાં નોંધએ, અને એમાં ઐટલો સુધારો તો કરવોજ નોંધએ કે ખેડુતના મતને તેમાં વજન આપવામાં આવે.

કૃષ્ણપ્રસાદ હોદાલાલ દેસાઈ.

લફ્ટનન્ટ મહેતા. વી. સી.

મી. મહેતા એકે બહુજાણુ હિંદીશાળી વિદ્યાર્થી હતા. વિદ્યમત કોલેજમાં હાલમાં તેઓ જુનીઅર બી. એ. ના વર્ગમાં હતા. ઇતિહાસ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. શિક્ષણક્રમ ઉપરાંત દેશ દેશના ઇતિહાસ, ત્યાંની રાજકીય સંસ્થાઓ, ત્યાંના રાજ્યપંચાયતો, વગેરેનો તેમણે જીડા અભ્યાસ કર્યો હતો. અને ડીમેટીંગ સોસાયટીમાં આ તેમના બહોળા જ્ઞાનનો સ્વાદ તેઓ સોને ચખાડતા હતા. તેઓ હિંદને અને હિંદીઓને માટે હબકા મત ધરાવતા હતા. ખસ, બધા બાયલા અને બીકણુ છે એમ રોજ કહેતા હતા. આંગેવાનો પણ બધા ઉપર ચોટીયા અભ્યાસ કરનાર છે, એમ તેમનું કહેવું હતું. કોઇ દેશના પ્રશ્નોનો આરિક અભ્યાસ તો કરતુંજ નહોતું એમ તેઓ માનતા હતા. વળી હિંદના સૈન્યનો વિચાર તો દેશમાં થતો જ નથી. વૉલંટીયર થવાનો હક, કોઇ માંગતુંજ નથી, બાય સ્કાઉટની હીલ-આલ કોઇ ઉપાડી લેતું નથી. વગેરે અનેક આગતો પર તેઓ ખડુ જીવ આગતા હતા.

તેઓ દેખાવમાં બહુ વિચિત્ર લાગતા હતા. ઉંચું શરીર પણ બહુજાણુ સુકું સોટા જેવું. માથું બહુજાણુ મોટું અને આંખે જડા મોટા મોટા કાચના ચરમા અને તેમાંથી તેમના કોળા મોટા દેખાતા હતા. આ ભાઇ જ્યારે વૉલંટીયરીંગની વાતો કરતા હતા, ત્યારે કોલેજના છોકરાંઓ તેમની બહુજાણુ મસ્કરી કરતા હતા. એક જણે તો કહ્યું કે, અમદાવાદી વાણીયાની જે એક પકટણુ કરવામાં આવે તો જમીને તો નાશીજી જાય. મી. મહેતાને બધા વાણીયા પદ્ધતના કેપટન સાહેબને નામે બોલાવતા હતા, અને વળી કહેતા હતા કે પારકા છોકરાનેજ તમે જાતિ થવાની શીખામણુ આપો તેવા છે. કારણુ કે તમે પોતે જાણો જ છે કે તમે તો કોઇ દિવસ લઢાઇની દાકતરી પરીક્ષામાં પમાર થવાના જ નથી. મી. મહેતાને આ મેળું બહુ સાલતું હતું અને કસરત કરી શરીર મજબુત કરવા મન લલચાતું પણ હતું. પરંતુ ધુરમદજ મગની નહોતી એટલે લાચાર હતા.

આ અરસામાંજ વડી ધારાસભામાં કાયદો પમાર થયો કે હિંદ રક્ષક સૈન્યમાં હિંદીઓને દાખલ થતું હોય તો દાખલ કરવા. આખું મુંબઇ તે વખતે ખાખળી ઉડ્યું. લો. તિલકે બધાને તેમાં જોડાવાની સલાહ આપી. ટેકાણે ટેકાણે ભરતી માટે સભાઓ થવા માંડી, અને યુવકોમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ ફેલાયો. વિદ્યમત કોલેજમાં પણ આ પવન વાયો, અને ત્યાં પણ કોઇ કોઇ છોકરાઓ તૈયાર થઇ ગયા. આ વખતે બધાની નજર મી. મહેતા તરફ વળી. અત્યારે પોતાની નમણી તખિયત મી. મહેતાને સાલતી હતી. આ કાચ તેમના મત મૂળજાણુ બહુ સારું હતું. પોતાને તેમાં જોડાવાનો ધણે ઉત્સાહ હતો. બીજા જોય વધારે જોડાય તેમ સારું, એમ માનીને બધાને જોડાઇ જવાનો ઉપદેશ કરવાનો વિચાર થતો હતો. તેઓ પ્રથમ લસકરી દાકતર પાસે ગયા, દાકતરે તપાસીને તદ્દન નાકાચક કરાવ્યા. કદાચ છે મહિના પુરતી કસરત, ઉત્તમ હવા, અને સારો ખોરાક સેવો તો લાવકાન આવે ખરીજી એમ કહ્યું. આ સાંભળી નિરાશ થઇ મી. મહેતા પાછા વળ્યા. પોતાથી જાઠ સમગ્ર નથી પણ મી. મહેતાને સમજાવીને મોકલી શકાય તેવા પ્રયત્ન કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

હેતુથી તેમણે કોલેજના વર્ગોમાં, રેસીડંસીમાં, જીમખાનામાં, બધેજ ભાષણો કરવા માંડ્યા. તેમણે જણાવ્યું કે આપણા ગામમાં ઘાડ પડે, પગરસ્તાની મુસાફરીમાં છુટારા મળે, કે આપણી સ્ત્રીની લાજ હાંતવા કાંઈ આવે તો પણ આપણામાં જરા હીંમત રહી નથી કે સામા થઈએ. આ હિંમત આણવા માટે હિંદ રક્ષક સૈન્યમાં જોડાવાં વળી સૈન્યમાં જોડાવાથી હથીયાર બંધીનો કાયદો નરમ થશે. આપણે સરકારને અણીને સમયે મદદ કરીશું એટલે સરકાર આપણા ઉપર વિશ્વાસ વધારે મુકશે. આપણે ભણેલા વર્ગ સૈન્યમાં જઈશું તો સૈન્યમાં ઉંચા ઓફિસ પણ મેળવી શકીશું, અને આ રીતે આપણા દેશને અનેક પ્રકારે લાભ કરી શકીશું. આ રીતે એમણે ઘણા ભાષણો કરવા માંડ્યા.

કોલેજના છોકરાઓમાં ઉત્સાહ શરૂઆતમાં દેખાયો ખરો, પણ તે ધીમે ધીમે મંદ પડ્યો, કાંઈકને પાછળથી ભય લાગવા માંડ્યો. કાંઈ મહેનતથી ત્રાડ્યા. કાંઈકના માથાપતી ના આવી અને કાંઈકની સ્ત્રીએ કાંકલુડીભર્યાં પત્રોથી પતિઓને ના લખી. વળી પ્રથમથીજ એક મોટો બીકણ પણ કોલેજમાં હતોજ. મહેતાનાં ભાષણો સાંભળીને આ સર્વ છોકરાઓ ઉત્સાહિત થવાને બદલે તેમની તો આ ઉરકરાયા. પ્રથમ તો એમાંના કેટલાએકેયે તો ભાષણોમાં શંકાઓ ઉઠાવવા માડી, અને પછી લાગ્યા કે લશ્કરી તાલિમ આપણને ખરાખર મળશે તેની શી ખાત્રી ? લઘાઈ પૂરી થયા પછી હથિયારો રાખવાનો કાયદો નીકળી જવાની તમે શી ખાત્રી આપો છો ? શું આપણે સીપાઈઓ જેટલો પગાર લઈ લઘાઈ જતું ? તંબોને પેશાવર મોકલી આપશે તો શું કરશે ? પરીક્ષા માટે નેચારી શી રીતે કરશે ? આ પ્રમાણે જાતજાતના પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા. ત્યાર પછી વળી કેટલાએકેયે તો મી. મહેતાની પાછળજ પડ્યા. તમે પોતે જાવને ! આણે તમે દાકતરને ત્યાં જઈ આવ્યા પણ ખરા ? સમજ્યા, તમે નાલાયક છો એટલે તમને ખાત્રી થઈ કે તમારે જરાયે જોખમ ખેડવાનું નથી; એટલે તમે વફૂત્વશક્તિ ખીલવી અને પારકા છોકરાને જીતી કરવા નિકળ્યા. પછી તો મી. મહેતા આવ્યા છે, મી. મહેતા લુટ્યા છે, મી. મહેતા સરકારનો પગાર ખાય છે, એ તો પ્રૌદ્ગમનો ખુશ કરવા બિનજોખમે પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે પુષ્ટકા કહેવાવા લાગ્યું. અને બધા છોકરાઓ મી. મહેતાને ચીઢવવા લાગ્યા. આથી મી. મહેતાને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. એમના ઉપર અંગત હુમલા થયા એટલે તેમને અહુજ ખાંડું લાગવા માંડ્યું. અને જેમ જેમ તેઓ ચીઢાતા ગયા તેમ તેમ છોકરાઓ તેમને વધારે ચીઢવવા લાગ્યા. પોતાથી સૈન્યમાં જવાય નહીં તે એક દુઃખ હતું અને તેમાં વળી આ દુઃખ ઉમેરાયું. આ બે દુઃખથી તે ત્રાસી ગયા. કાંઈ કામ ઉપર મન લાગતું નહોતું. લઘાઈના અને દેશનાજ વિચાર તેમને આવતા હતા, આ રીતે થોડા દોષો તો આવ્યું પણ સ્થિતિ અત્યંત અસહ્ય લાગી અને છેવટે એક દિવસ મી. મહેતા રેસીડંસીમાંથી અદા થઈ ગયા. કર્યા ગયા તે કાંઈ જણતું નહોતું. કોલેજમાં તો સાધારણ રીકુટીંગ થયું, અને લગભગ પોણોસો છોકરાઓ તેમાં જોડાયા. તેમના એક યુરોપીયન પ્રૌદ્ગમને કમિશન પણ મળ્યું અને તેઓ સૌ પૂને લશ્કરી તાલીમ લેવા પણ ઉપડી ગયા. હવે કેટલાએક છોકરાઓ કમ્પૂલ કરતા હતા કે જો મી. મહેતાના ભાષણો થયા નહોત તો પોણોસો છોકરાઓ તૈયાર થાત નાહ. તેઓએ મી. મહેતાની યોદ્ધા ધણી તપાસ કરી પણ કાંઈ જડ્યા નહિં.

મી. મહેતાને તો એવું સખ્ત લાગી ગયું હતું કે તેઓ પોતાને થેર પણ ગયા નહિ. તેઓ આરોગ્યાર્થે પંચમ તરફ પહોંચી ગયા.

ત્યાં એક સારી હવાવાળા ગામડામાં જઈ, ત્યાંના એક કસરતના અખાડામાં દાખલ થયા. ત્યાં જઈ ઉસ્તાદજીને કહ્યું કે મારે લઢાઈમાં જવું છે, તેથી મારે શરીર સાફ કરી આપો. ઉસ્તાદજી થોડીવાર તો આ દુનળા પરદેશી તરફ જોઈ રહ્યા પણ લઢાઈનું નામ સાંભળી તેમના મોમાં પાણી છૂટ્યું. કારણકે તેમના અખાડામાંથી જેટલા લઢાયક માણસો મોકલવામાં આવતા હતા, તેના પ્રમાણમાં તેમને અક્ષિસ મળતી હતી. તેમણે કહ્યું કે જો તમે અધી રીતે મારા કબ્જામાં રહેશો તો જી મહિનામાં તમને પહેલવાન કરી દઈશ. કસરત અને ખોરાકથી મારા કબ્જામાં રહેશો તો જી મહિનામાં તમને પહેલવાન કરી દઈશ. કસરત અને ખોરાક મારા કબ્જા પ્રમાણે લેવા પડશે. તેઓએ એક મહાદેવતી પડાળીમાં રહેવાની ઓફર પણ મી. મહેતાને કરી આપી. રાંધવાનું હાથેજ રાખ્યું. તેમાં ત્રણ ભાખરા અને દાળ એ ખોરાક મૂખ્ય હતો. બપોરે એકજવાર ખાતા હતા. સવાર સાંજ દૂધ પીતા હતા. ગામડું હતું એટલે દૂધનું સુખ હતું. મી. મહેતાયે કોઈને જણાવ્યુંજ નહોતું કે પોતે બી. એ. સુધી ભણેલા છે. થોડું ઘણું અંગ્રેજી આવડે છે એમ તેમણે બધાને કહ્યું હતું. મહાદેવના પૂજારીને ત્યાં હોકારાને અંગ્રેજી બણાવતા હતા તેથી તેમને અને પૂજારીને વધારે માયા થઈ. પૂજારીની મારફત સ્ટેશન મારતર વંડે ઓળખાણ થઈ, અને સ્ટેશન મારતર જીવું ન્યુસપેપર “ પંજાબી ” ત્રોળ દિવસનું મંગાવતા હતા, તે એમને વાંચવા મળતું હતું. ધીમે ધીમે મી. મહેતાને ગામમાં સૌ ઓળખવા મંડ્યા. પેલા અખાડામાંના પરદેશી-એ આને બધે પ્રખ્યાત થયા, અને બધા માયાથી તેમને તેઓ બોલાવવા મંડી ગયા. એક અજબ તરફ આવતા બધા ભાવ બતાવતા જોઈ મી. મહેતા તો દીગ્ગજ થઈ ગયા. તેમણે યુજરાતનું કોઈ ગામડું જોયું હશે ખરું, પણ ત્યાં નિરાંત કરીને, અને તે પણ વળી સામાન્ય મનુષ્ય તરિક, કદિ રહ્યા નહતા; એટલે એમને ગામડાના લોકોની સુજનતાનો ખ્યાલજ નહોતો. હવે એમને એમ લાગવા માંડ્યું કે જો ભણેલા વર્ગના લોકો ગામડામાં એકમેક થઈ જઈને કામ કરે તો, ગામડા ઘણા સુધારી શકાય. એમના માનસાત્મિક રિવાજો, એમના આરોગ્યના નિયમો, વગેરે ઘણી આપતોમાં તેમને સુઆર્થે વાળી શકાય. મી. મહેતાયે આવું કાંઈક કાંઈક કરવા પણ માંડ્યું હતું પરંતુ અત્યારે તેમનું મૂખ્ય લક્ષ્ય બીજું હતું એટલે આ કાર્ય માટે તેમને ઘણો વખત મળતો નહોતો.

આ અખાડાના ઉસ્તાદજીની કસરતો ઘણીજ પદ્ધતિવાળી હતી. એકએક અવયવ ખીસવવાની તેમાં યોજના હતી. આ ઉપરાંત આ ઉસ્તાદને લશ્કરી ડ્રીલ પણ આવડતી હતી. અને મી. મહેતાને તેની તાલિમ પણ આપતા હતા. ટાંખી મજલ ચાલવાનું, ડાખલ આર્ય, અને અડધા માઇલ સુધી દોડવાનું પણ એમના અખાડાને અંગે થતું હતું. સંપૂર્ણ શાંતિ, કસરત, ખુદથી હવા, અને સાદો પ્રુટિકાર ખોરાક મળવાથી મી. મહેતાના શરીરમાં અજબ જેવા ફેરફાર થયો. ચાર મહિનામાં તો કોઈ તેમને ઓળખી પણ શકે નહિ, તેવા તે દેખાવા માંડ્યા. અને ઉસ્તાદજી એમને એક લશ્કરી થાણા ઉપર લઈ ગયા. પંજાબમાં તો આવા થાણા ઘણાજ છે અને અશુક દરાવેલે વારે મોટા અમલદાર

અને લશ્કરી દાકતર ત્યાં આવતા હતા અને આવેલા લોકોને તપાસતા હતા. બધા ઉસ્તાદોને આની માહિતી રહેતી હતી. મી. મહેતાને ત્યાં લાઇ બવામાં આવ્યા તે દિવસે દાકતર ત્યાં આવેલા હતા. મી. મહેતાને તપાસીને તેમણે સંતોષ જાહેર કર્યો. આખિ ચસ્મા હતા, પણ તેમણે કશું કે ચલાવી લઇયું. મી. મહેતાયે ઉસ્તાદજીના કહેવાથી પોતે ગુજરાતી છે તે વાત છુપાવી, લઢાયક જાતિના રેફુટ તરિકે તેમનું નામ નોંધાયું, અને તેઓ જાવણીમાં રહેવા ગયા. આજે મી. મહેતાના હર્ષનો પાર નહોતો. ઉસ્તાદને ફરારેલી કરતાં વધારે રક્ષા આપી સંતોષ્યા. અને તે દિવસે તેઓ સુખની નિદ્રામાં પોદયા.

મુંબાઇ યુનિવર્સિટી કારની તાલિમ પૂરી થઇ ગઇ હતી. હિંદની અંદર કાંઇ પણ ટેકણે જરૂર પડતાં તેમને બોલાવવામાં આવશે, એમ વિદ્યાર્થીઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. બધા વિદ્યાર્થીઓ પાછાં પોતાને કામે લાગી ગયા હતા, અને લઢાઇમાં જવું પડશે એવો સ્વપ્ન પણ તેમને ખ્યાલ નહોતો. એટલામાં પેશાવર પાસે સરહદ ઉપર રમખાણ જાણ્યું. જર્મન લશ્કરે આ તરફ આવે છે એવી ધમ સાંભળીને તાપદ્વારાઓએ તોફાન શરૂ કર્યું, અને ત્યાં આગળ એક મોટું લશ્કર મોકલવાની જરૂર પડી. વડા સેનાપતિનો હુકમ એવો હતો કે ખરેખરી લઢાઇનો અનુભવ હિંદી પોલીસીયર પલટોને આપવા માટે તેમની ટુકડીઓને આ વખતે પેશાવર મોકલવી. આ હુકમ મુજબ મુંબાઇ યુનિવર્સિટી કારને પણ પેશાવર ઉપડી જવાતા હુકમ થયો. જે ઓકરાઓ ફક્ત મજાને ખાતર જોડાયા હતા, તેમના તો હાસ ઉડી ગયા. કાંઈક યનાવડી માંદા થઇ ગયા. કાંઈકના માથાપ ઓકરાને અટકાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા. પરંતુ એકદરે કાંઈ શાબ્દ નહિ, અને બધાને જવું પડ્યું. તેમના ઉપડી તરિકે વિદ્યસન કોલેજનો એક યુરોપિયન પ્રોફેસર હતો. આ ટુકડીની સંખ્યા નાની હોવાથી એક જુદી ટુકડી તરિકે તેને રાખી શકાય તેમ નહોતું. તેથી એક નિયમિત લશ્કરના વિભાગ તરિકે તેને રાખવામાં આવી જે લશ્કરમાં મુંબાઇની ટુકડી ભેળવવામાં આવી, તેજ લશ્કરમાં મી. મહેતા એક નિયમિત સૈનિક હતા, તેઓ તો હવે સૈન્યના નિયમિત ધોરાકથી, અને નિયમોથી ટેવાઇ ગયા હતા. તેમને કાંઈપણ પ્રકારનું દુઃખ લાગતું નહોતું. તેમને સૌ કાંઈ પાનખના રોવાસી મણતું હતું, અને કાંઈક અંશેજ આવડે છે એમ જાણી કેપ્ટન સાહેબે જાણ્યું ખરે પાનાના આંડોલીનું કામજ તેને સોંપતા હતા. હોશીયાર માણસ, અને તેમાંયે કેપ્ટનનો સહસાય થવાથી મી. મહેતા સૈન્યના કાર્યમાં બહુ પાવરશા થઇ ગયા હતા. તેમના કેપ્ટન કહેતા હતા કે તું કાંઈ દિવસ નામ કાઢીશ.

મુંબાઇવાળી ટુકડી આવી. લાહોરથી પેશાવર ઉપડી જતા પંડેલાં, મુખ્ય લશ્કર સાથે ભેગી કચાયત કરવાની હતી. આ ટુકડીના એકએક માણસને મી. મહેતાયે તો ઓળખ્યા પણ મી. મહેતાને કાંઈ ઓળખી શક્યુંજ નહિ. એક તો તેમનો દેખાવજ ફરી ગયો હતો અને વળી તેઓ અહિં હશે એમ કાંઈને ખ્યાલ પણ નહિ. મી. મહેતા પણ એ લોક સાથે બિલકુલ ભેળાતા નહોતા. ભેગી કચાયત કરીને આજુ લશ્કર પેશાવર તરફ વિદાય થયું. યુનિવર્સિટીવાળાને તો ખાવા પીવાનું દુઃખ મહુ સાલવા માંડ્યું. ફને શીખવા ગયા ત્યારે તો જુદા ફૂડ અને ગંદતા પૈસાથી તેમણે સહેજ ચારી હતી પણ અહિં તો ગંદતા પૈસા ખર્ચાને પણ કાંઈ લેવાય તેમ નહોતું. એકવાર ઓકરાઓએ પોકાર ઉઠાવ્યો તો તરત તેમને કંચદો ખતાવવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓને ધોરાક ફોં નહિ પરંતુ એકદરે ધોરાકનો દોષ નહોતો. સામાન્ય સીપાઇઓ ખાવ તેવો ધોરાક હતો.

મુખે દુઃખે સધળા પેશાવર પહોંચ્યા. ત્યાં કામ વિકટ હતું. જુદા જુદા તાલુકા-વાળાઓ જુદા જુદા મથકમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, અને ત્યાંથી લાગ જોઈ જુદા જુદા અંગ્રેજ કોષ્ટાઓ ઉપર ધસી આવતા હતા અને ફાવી જાય તો દારૂઓના કે લશ્કરી અસત્રાય લૂંટી પણ લેતા હતા. આ લોકો પર્વતના એવા ભાગ ઉપર ભરાઈ રહેતા હતા કે ચિત્રીય લશ્કર ત્યાં જઈ શકતું નહોતું. તેથી આખી સરહદ ઉપરના કોષ્ટાઓ વચ્ચે લશ્કરના જુદા જુદા ભાગ વહેંચી નાખવા પડ્યા હતા, અને ફક્ત ગયાવનુંજ કાર્ય કરતું પડતું હતું. હુમલો કરી શકતો નહોતો. મી. મહેતાએ બીજા કેટલાએક સીપાઇઓ સાથે મળી યુગ્મચરતું કાર્ય માથે લીધું. તેઓ રાત્રે, અપોરે, સંધ્યા સમયે, ગમે ત્યાં ભટક્યા કરતા હતા. અને એકવાર તો તેઓના ઉપર તાલુકાવાળાને વહેમ પણ આઠ્યો હતો અને તેમને પકડવા પાછળ પડ્યા હતા. પરંતુ મી. મહેતાએ છુપાવાના રથળો પણ અગાઉથી જોઈ રાખ્યા હતા, એક જાડના પોલા ઘડમાં તેઓ પેસી ગયા, અને તેમની પાછળ પડેલા માણસો, તે જાડની પાસે થઈને પસાર થઈ ગયા. આ દુર્ગત માંભળી તેમના કેપ્ટન સાહેબે તેમની બધી પ્રશંસા કરી હતી.

એક દિવસ પરાઈમાં વિચિત્ર વેશ મી. મહેતા કેપ્ટન પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના કપડાને ઝડકા ગયા હતા, હાથે ઉચરડા પડ્યા હતા અને હીંચણો હોલાયેલાં હતાં. આવીને તેમણે ખમર આપી કે આજે એક ટોળાનું રહેણાણ શોધી કાઢ્યું છે, અહિંથી થોડેકજ ઊંટે એક પર્વતના કોનરમાં ફક્ત સો સુવાસે માણસો છે. એક ખીજીને માર્ગે સંતાતો છુપાતો હું ફરતો હતો સાં મેં અચાજ માંભળ્યો. આ ખીજી અને કોતરની વચ્ચે ફક્ત એક પત્થરની દીવાલ જેવુંજ હતું તેમાં બધું ટેકાણું ‘કાણું’ હતાં, અને કોતરમાં બનતું સઘળું જોઈ શકાતું હતું. તેઓએ રાંચવા માટે દેવતા સળગાવ્યો હતો, એટલે પૂરતું અજવાળું પડતું હતું. તે લોકો પુરતુ ભાપામાં વાત કરતા હતા. આ ભાપા થોડી બધી હું સમજી શકું તેટલું જ્ઞાન મેં મેળવી લીધું છું. એમની વાતચીત ઉપરથી જાણ્યું કે કાંતે સાંજ સુધીમાં અહીંમેં ત્રણસે માણસો પૂર્વ તરફથી તેમની મદદે આવશે. જે સાહેબની ધ્યાનમાં આવે તો મારી સૂચના એમ છે કે પચીસ પચીસ માણસના બે વિભાગ કરીને આજ રાત્રેજ બે જુદી જુદી જગ્યાએથી આ ખીજી ઉપર હુમલો કરીશું તો એક પણ માણસ નાસી શકશે નહિ. મેં બે જગ્યાએ જોઈ રાખી છે. એક એક મરીન બન જોડવીયું તો તે લોકો ત્રાસીને એકદમ શરણે આવી જશે. પણ સુટી કાઢેલા માણસો મજાસુત અને દિંમતવાન હોવા જોઈએ માટેપને આ વાત પસંદ પડી, અને બે જણ મળી પચાત્ર માણસો તારવી કાઢ્યા. બુનિવરનીટી કોરને પણ અનુભવ આપેલો જોઈએ એમ ધારીને તેમના પ્રોફેસર સુધ્ધાંત દસ માણસ લેવાના ઇરાબ્યા. પ્રોફેસર સાહેબને ત્યાં તરત યોગાબ્યા અને બધી હડીકા કઢી. તેઓએ પણ બહુ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. છેવટે એમ ઇચ્છું કે કેપ્ટન સાહેબ પોતાની સાથે પચીસ માણસ લઈને એક તરફ જાય. બીજી તરફ પ્રોફેસરના ઉપરીપણા નીચે ત્રીસ માણસ જાય. વીસ સામાન્ય સૈનિકો અને દસ બુનિવરસીટી વાળા મી. મહેતા, જેમનું નામ લાં મહેતાખસીંગ જાણ્યતા હતા, તે પ્રોફેસરની સાથે રહે. કેપ્ટને પ્રોફેસરને ખાસ કહ્યું હતું કે જો કે ઉપરી તમે છો તોપણ મહેતાખસીંગની સલાહ લઈનેજ પગલું ભરજો. અપોરે સુટી કાઢેલા માણસોની ખાસ

કવાયત થઇ, અને રાત્રે કુચ કરવા માટે તૈયાર રહેવા તેમને હુકમ થયો. વખતસર એ દુકડીઓ જુદે જુદે માંડે ચાલી. ક્રેટન સાહેબની સાથે મી. મહેતાયે રસ્તાનો ભોમિયો પોતાની સાથેનો આપ્યો હતો. તેઓએ એક નાકુ થેડીને ખેંચી રહેવાનું હતું. મહેતાવાળી દુકડી બીજે રસ્તે જઈ તેમના ઉપર હુમલો કરવાની હતી. અને જેવા શત્રુઓ ગભરાઈને નાસવા માંડે એટલે ક્રેટનની દુકડીએ પોતાનું કામ કરવાનું હતું. પારેલે ડેકાણે બનતે દુકડીયો સંજામનીથી પહોંચી તો શરી. તાવફાવાળા રાંધવા ખાવામાં પડેલા હતા, અને પોતાની ભરાઈ રહેવાની જગાને તદ્દન સલામત જાણતા હોવાથી, તેમને કોઈ પણ જાતનો ઝેડ આગ્યોજ નહિ. મહેતા વાળી દુકડી ઉંચાણ ઉપર હતી. તાવફાવાળા નીચાણમાં કાતરમાં હતા. નીચે દેવતા હતો, તેના પ્રકાશથી તેઓને જોઈ શકતા હતા. ઉપરાળા દરેક જાણતા હાથમાં ભરેલી અંદુક તૈયાર હતી. દરેક જથ્થે પોતાના માણસને તાકી રહ્યો હતો. બીમી ડેક નિસાસા બેટકી બીમી, સીસોટી થતાં ત્રીસે અંદુકા એકદમ છુટી. ત્રીસે આઠ દસ માણસો લાંબા થઈ થયા. અધા એકદમ ઘોંઝીને તૈયાર થઈ ગયા. અંદુકા તેમની પણ ભરેલી તૈયાર હતી. પણ કોની તરફ મારવાની છે તે દેખાતું નહોતું. આશરે તેમણે અંદુકા કોડી પણ ઉપર વાળા તો ઉંચા સુતેલાજ હતા. એકને પણ મળત થઈ નહી. ફરી પાછી ત્રીસ ગોળીયો છુટી અને બીજા આઠ દસ પડ્યા. આ સમયે મી. મહેતાયે મશીન ચાલુ કરવાનો હુકમ આપ્યો. ઉપરાઉપરી બહાર છુટ્યા. તાવફાવાળાઓએ તપણું કે વાણું શરૂ કરે ટોચ ઉપર હશે અને તેથી તેમણે નાસવા માંડ્યું. પણ નામવાનો માર્ગ એકજ હતો. અને ત્યાં ક્રેટનવાળાં માણસો તૈયારજ હતા. હાફલા શંકલા નાસતા નાસતા એ લોકો આગળ કે તરતજ ક્રેટને પચીસ ગોળીયોથી તેમને આવકાર આપ્યો. બીજી તરફથી મી. મહેતા અધા રસ્તાના ભોમીયા હતા. ટોચ ઉપરથી તેઓ થોડું ચઢી લઈ માણસો સહીત તરતજ ક્રેટનને પડખે આવી પહોંચ્યા. અને જમરા મારો શરૂ થયો. તાવફાવાળાઓએ શરણ શરણની છુમો પાડી. તેમના અડધ ઉપરાંતના માણસો કપાઈ ગયા હતા. તેમના મરદારે અંદુક નીચે નાંખી દઈ ખેંચી નાંખી કરી લીધા અને તેની પાછળ તેના અધા સૈનિકોએ પણ તેમજ કહ્યું. ક્રેટન સાહેબ આગળ વધ્યા. મી. મહેતાયે અધાને પોતાની અંદુકા તો નાંધેલીજ રાખવા હુકમ આપ્યો હતો. શરણ કે આ લોકોનો વિશ્વાસ રાખવામાં કદાચ આવેલી આજી હાથથી નવ એવી તેમને દહેશત હતી. પ્રોફેસર સાહેબના મનમાં કે હવે તો આજી અધી હાથમાંજ છે, એમ ધારીને એ તો જરા આડા અવળા ફરતા મંડ્યા. મી. મહેતાની નજર તેની તરફજ હતી એટલામાં એકાએક મી. મહેતા દોડ્યા. અંદુકનો કુંધો ચઢાવીને ધર્યા. પ્રોફેસરની આગળ આવી ઉઠ્યા અને એકદમ તેમના અભા ઉપર પ્રહાર પડ્યો. પ્રોફેસર સાહેબ તો કંઈ સમજ્યાજ નહિ. પણ મી. મહેતા ઉરદે મહેતાબસીંગની સાથેજ એક તાવફાવાળા પડ્યો. મી. મહેતાનો કુંધો તેના પેટમાં પેઢી ગયો હતો. અને મી. મહેતાયે પ્રોફેસરનો જીવ અચાબ્યો હતો. પ્રોફેસર એખાન પણ જતા હતા તે સમયે ધાયલ થઈને પડ્યો હોય તેમ એક માણસ પડેલો હતો. પ્રોફેસરની નજર આડી જોઈને એણે ઉડીને એકદમ પ્રહાર કરવાનો મનસુખો કર્યો. મી. મહેતાએ આ જોયું. અને દોડ્યા. તે જરા મોડા પડ્યા. એટલે પેલાનો જમીયો તેમના અભા ઉપર પડતાની સાથે કુંધો તેના પેટમાં પેડો. મી. મહેતા ન હોત તો પ્રોફેસરનો જીવ જાત. મી. મહેતાને જા સંપત્ત થયો હતો અને તે એખાન થઈને પડ્યા.

કેપ્ટને ખાતા હથિયાર લઈને કેદ કર્યા. જેટલા વાયલ થયેને પડ્યા હતા તેમના હથિયાર પણ છોડી લીધા. પછી ઊવણીમાંથી ડોળીએ વાળાને બોલાવ્યા અને મક્કાં એક તરફ કર્યા, અને વાયલ થયેલાને ઇસ્પીતાલના તંત્રમાં મોકલ્યા. મી. મહેતાને એક ખાસ ડોળીમાં નાંખીને લઇ જવામાં આવ્યા. તેમના ધા સખત હતો પણ ગંભીર નહોતો. જે ડોળીને પકડવામાં આવી તે આગેવાન ડોળી હતી, અને તે પકડાયાથી બીજી બધીએ સત્તાઈ કરી દીધી અને ત્રણ દિવસમાં તે આખી ઊવણી પેશાવર પાછી ફરી. અહિં મી. મહેતાને હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હજી તેમને પૂરું બાન વ્યાવરું નહોતું. પ્રોફેસર સાહેબ દરરોજ મી. મહેતાની ખબર કાઢવા જતા હતા. દરેક જાણ મી. મહેતાની હોસ્પિટાલી નોંધ અંગત ગયું હતું. કેપ્ટને પણ પોતાના ફકરામાં મહેતાખસિંગના બહુજાન વખાણ કર્યા, અને તેના વગર આ ડોળા પકડાતજ નહિ એમ જણાવ્યું. વળી પ્રોફેસરને જીવ બચાવવાની વિગત પણ તેમાં લખી. એકદમ તારથી તેને શાખાશી આપવામાં આવી અને પહેલા વર્ગનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો. સાતે દિવસે મી. મહેતાને બાન આવ્યું. પધારી પાસે પ્રોફેસર બેઠેલા હતા. તેમને વંતરને તે બોલ્યા, પ્રભુનો ઉપકાર માનો. મને નિરાંત થઇ છે કે આપ સાહેબ જીવતા છો. મેં જાણ્યું કે હું મોડો પડ્યો, તે દુષ્ટ જરૂર તમારો જીવ લેત. મી. મહેતાને બાન આવ્યા પછી શક્તિ બહુજા ઉતાવળી આવી. પ્રોફેસર રોજ ત્યાં આવતા હતા. એક દિવસ મી. મહેતાએ પૂછ્યું. “ સાહેબ તમે તમારા એક વિદ્યાર્થી મી. મહેતાને ઓળખો છો ? ” પ્રોફેસરે હા કહી. તેની બુદ્ધિની બહુજા પ્રશંસા કરી અને જેવડે જણાવ્યું “ કે તેને લલાઇમાં જવાની બહુ હોશ હતી, પણ શરીર તદન નિર્મોલ્ય હોવાથી નિરાશ થઇ ચાલી ગયો. કદાચ નિરાશાથી ખિયારાનું બેઝું પણ ખસી ગયું હશે; પણ તમે હિંદુસ્તાની એ ગુજરાતીને ક્યાંથી ઓળખો ? ” મી. મહેતાએ હસીને જણાવ્યું કે “ સાહેબ હુંજ એ મહેતા. આપ મને ઓળખી ન શક્યા ? આપ મારા પ્રિય અધ્યાપક હતા અને આપના પ્રાણ અચારીને આપે મને જે કેસમ શિક્ષણ આપ્યું હતું તેના અંદરો હું ત્રણી શક્યો છું. તેથી મને સંતોષ છે. ” પછી તેણે પોતાનો ઇતિહાસ પ્રોફેસરને કહી સંભળાવ્યો. પ્રોફેસર તો દીગજ થઇ ગયા અને કહ્યું આપણી કાલેજના પોણાસોમાંથી કોઇ જ તમને ઓળખી શક્યું નહીં તે કેવી નવાઇની વાત ! આટલું કહી તેઓ એકદમ કેપ્ટન પાસે ગયા અને બધી હકીકત કહી. કેપ્ટનને તો તેના તરફ પક્ષપાત હતોજ અને તે સુશિક્ષિત છે તે જાણી તેઓ બહુ આનંદ પામ્યા. તેમણે કહ્યું કે એક બે વાર મારી સાથે વાતચીત કરતાં એમણે બુદ્ધિરચના સંબંધી બહુ ચર્ચા કરી હતી, ત્યારે મને લાગ્યું હતું ખરું કે એણે બુદ્ધિ વિગ્નાનનો અભ્યાસ કર્યો હશે ખરો. પણ પછી વળી તે વાત ભૂલી ગયો. કેપ્ટન સાહેબે તેજ દિવસે સીમલે તાર કરી ખબર આપી કે મી. મહેતાખસિંગ તે ગુજરાતનો રહેવાશી મી. મહેતા છે, તે ઉચ્ચ કુટુંબનો છે, અને બી. એ. ના વર્ગ સુધી તેણે અભ્યાસ કરેલો છે, અને ફરીથી તેના યુજી ગાઇ તેને ખાસ કમીશન આપવા મારે બલામણુ કરી હતી.

બીજો દિવસે મી. મહેતા હોસ્પિટલમાંથી છુટા થવાના હતા. તેમની વાત આખા સૈન્યમાં ફેલાઇ ગઇ હતી. વિદ્યમન કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આવુર થઇ મયા હતા, તે દિવસે કેપ્ટનની સંમતિથી તેઓએ એક મોટા મેલાવડો યોજ્યો હતો. મી.

મહેતાને માનપત્ર આપવાનું હતું અને તેમાં પ્રમુખસ્થાન લેવા માટે હીઝ એક્સેલન્સી કર્માન્ડર-ઇન-ચીફ જેઓ તેજ દિવસે પેશાવર અન્ય કાર્યોને માટે આવનાર હતા, તેમને આમંત્રણ કર્યું હતું. કર્માન્ડર-ઇન-ચીફ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું, મેલાવડો લગ્નોજ સરસ થયો, અને પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે તમને જરાએ ખ્યાલ નથી તેવું માન મેળવવા આજના મહેમાન ભાગ્યશાળી થયા છે. નામદાર વાઇસરોય સાહેબને મેં પૂછાવ્યું હતું તેની મંજૂરીના તાર હમણાજ આવ્યો છે. આજના આપણા મહેમાન હવેથી લેફ્ટેનન્ટ મહેતાના નામથી ઓળખાશે, તેમને માટે ખાસ કમિશન મંજૂર થયું છે, અને પોતાના જીવને જોખમે પ્રાઈસરનો જન ખચાવવા માટે તેઓ V. C. મેળવી શક્યા છે. આ સાંભળી આખી સભા હર્ષનાદથી ગાજી રહી. મહેતાએ એકએક સેનિકનો પ્યાર સંપાદન કર્યો હતો. એ વિદ્વસન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તો લેફ્ટેનન્ટ મહેતાની ખુરશી ઉપાડી લીધી, અને તેમને આખી સભામાં ફેરવ્યા.

x x x x x x

સરહદ ઉપરનું તોફાન શમી જવાથી, અધી દુકડીઓ વિખરાઈ ગઈ છે. લેફ્ટેનન્ટના હવે નિયમિત લશ્કરમાંજ છે, અને હાલમાં તેમની નિમજ્યુક સુવર્ણના સેનાપતિના હાથ નીચે થઈ છે. પોતાને મસ્કરીમાં ગાળીવા પરટનના કેપ્ટન બધા કહેતા હતા, તે યાદ રાખી વાણીયાઓમાંથી મહા મહેતાને તેમણે હિંદ રક્ષક સેન્યમાં એક દુકડી ઉભી કરી છે. જેમનો પુસ્તકોનો પ્રેમ હજી જેવાને તેવેજ છે, અને રાજ્ય અધિકારજીની આગતમાં પણ તેમના મતની ગણતાર કરવામાં આવે છે. લગ્નકારો કહે છે લેફ્ટેનન્ટનાં લવિણ્ય ઉજળું છે. રાજનીતિમાં હિંદ માટે ઉદાર દષ્ટિ રાખવાનું કયાં પછી આવે કુશળ સૈનિક અને વિદ્વાન રાજ્યનીતિ કયા દરજ્જાનું સુધી પહોંચશે તે કાંઈયે કળી શકે નહિ ? પોતાના અંગત અનુભવ ઉપરથી તો અત્યાર સુધીમાં પણ તેમણે સામાન્ય સૈનિકને માટે લગ્ન ઉદારતા મેળવી હતી, અને તેમની સ્થિતિ લગ્ન બંધે તેઓએ સુધરાવી હતી. આવા વીર નર હિંદમાં વધારે નિપજ.

કેશવપ્રસાદ છાયાલાલ જેસાઈ.

અહલ્યાશ્રમ (ઈંદોર).

અહલ્યાશ્રમ એ ઈંદોરમાં આવેલું વિધવાશ્રમ અને કન્યાવિદ્યાલય છે. ઈંદોર શહેરથી એકાદ માઈલ દૂર છે. તહેનું મકાન બેઠા બાટનું અને માળ વગરનું છે. આગલા ભાગમાં ન્હાનો બાગ છે. પ્રતાપી રાણી અહલ્યાબાઈ હોલકરના નામ ઉપરથી આ આશ્રમનું નામ પાડ્યું છે. મકાનના યોગાનમાં અહલ્યાબાઈનું પુતળું પણ મૂકેલું છે.

આશ્રમમાં નિરાધાર વિધવાઓને રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત આશ્રમનીજ શાળામાં લગ્નતી બીજી કન્યાઓ માટે યોર્ડિંગ હાઉસ પણ છે. આશ્રમને અંગેજી 'અંદ્રાવતિ મહિલા વિદ્યાલય' નામની શાળા પણ છે. હાલના મહારાજા હોલકરનાં પટરાણી અંદ્રાવતીના નામ સાથે આ વિદ્યાલય નેડવામાં આવ્યું છે. બે વિદ્યાળ યોગની આસપાસ

આશ્રમનાં તેમજ નિશાળના મકાન બાંધેલાં છે. આખા મકાનમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા અત્યંત છે. ફૂળ, કચરો કે જળાં તો જાણે આ જગ્યાએ કદાપિ થતાંજ ન હોય, એમ લાગે છે. આવી સ્વચ્છ સાર્વજનિક જગા બાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

અભ્યાસ— અંદાવતી મહિલા વિદ્યાલયમાં અંગ્રેજી પહેલા ધોરણથી મેટ્રીક્યુલેશન સુધી શિક્ષણ અપાય છે. ધોરણો સાતને બદલે નવ રાખવામાં આવ્યાં છે જેથી અભ્યાસનો યોગ્ય ઓછો થાય છે. હેઠ્ઠા ધોરણમાં બહુતી કન્યાઓ અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપે છે. હાઇસ્કૂલ ઉપરાંત થોડા વખતથી આશ્રમમાં રહેતી વિધવાઓ માટે નોર્મલ ક્લાસ કાઢેલા છે. તહેમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર શીખવાય છે. એમને શિક્ષણ કામનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે તે માટે મરાઠી પ્રાથમિક શાળા પણ કાઢી છે. પ્રાથમિક-શાળાના તેમજ હાઇસ્કૂલના અભ્યાસક્રમમાં કાંઈ નવીનતા નથી. પરંતુ શીખવવાની રીતમાં બીજી શાળાઓ કરતાં અલુજ ફેર છે. ધણખરા વિષયો Direct method મારફતે શીખવાય છે. દરેક વિષય કંઈ રીતે ઉત્તમ પ્રકારે શીખવી શકાય તે માટે આશ્રમના સ્થાપક ડૉ. સુખદાણુકરે જાતે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે. શાળામાં શીખવાના એકેએક વિષય માટે તહેમણે જુદાં જુદાં પુસ્તકો વાંચી પોતાને યોગ્ય લાગી તે પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. સંગીત ચિત્રકળા, સિવજી, ભરત, વિજ્ઞાન વિગેરે વિષયો માટે ખાસ ઓરડા છે. સંગીતના ઓરડામાં ધણાં હાથનાં હાર્મોનિયમ છે જેથી કન્યાઓ જાતેજ વગાડીને ગાઇ શકે. વિજ્ઞાનમાં પણ કન્યાઓ જાતે પ્રયોગો કરે છે. ન્હાનાં પાપા ઉપર વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) શીખવવા માટે ધણે કેકાણે વગની બદાર ન્હાનાં ખાગ બનાવ્યા છે. સિવજી-ભરત માટે એક ખાસ શિક્ષક છે. આ શાળામાંના ભરતકામ જેવું ઉત્તમ કામ કોઇકજ શાળામાં થતું હશે. પ્રાથમિક શાળામાં દરેક વસ્તુ વિષે પાઠ આપતી વખતે તે વસ્તુનું ચિત્ર શિક્ષક પાટીયા ઉપર દોરી બતાવે છે અને કન્યાઓ તેજ ચિત્ર પોતાની રેવેટમાં કાઢે છે, આથી તે વસ્તુના જુદા જુદાં અવયવો ઉપર ધ્યાન રાખવાની પરાક્ષ રીતે ફરજ પડે છે. હાઇસ્કૂલમાં પણ ભૂગોળ અને ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકો જાતે નકશા કાઢી બતાવે છે. ન્હાની છોકરીઓને ભૂગોળ શીખવવા માટે એક માટીનો ન્હાનો નમૂનો બનાવવામાં આવ્યો છે. આ નમૂનામાં વચ્ચે એક પર્વતનો આકાર બનાવ્યો છે. તહેતા ઉપર ઝાડ, પથ્થર વિગેરે પણ ચોટ્યાં છે. ઉપર ન્હાનાં તળાવ પણ કર્યાં છે. રેલ્વે લાઇન અને તાર વિગેરે પણ કર્યાં છે. પાણીનો તળ ત્યાં આણી પર્વતમાંથી ઝરણો બેવાનો દેખાવ કર્યો છે. એક ઝરણુ મ્યેટ્ટી નદીરૂપે વહી નીચે ઉતરે છે. નીચે એક ન્હાનો ખાડાને સમુદ્ર બનાવ્યો છે. આ સમુદ્રને નદી મળી છે. સમુદ્રમાં સામુદ્રધુની, સંયોગિજીમિ, બુશિર અખાત વિગેરે કર્યાં છે. તે ઉપરાંત વહાણ, દીવાદાંડી આદિ પણ રાખ્યાં છે. આ નમૂનો જોવાથી એકી નજરે ધણું જ્ઞાન મળી શકે છે.

શિક્ષકો—શિક્ષકો ધણખરા ઓનરરી કામ કરનારા છે. પરંતુ ઓનરરી કામ કરનારા એટલે વેઠ ઉતારનાર એમ આપણી તરફ જોવામાં આવે છે તહેવું નથી. બધા શિક્ષકો ધણજી ઉત્સાહથી શીખવે છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના પૌત્રી અહલ્યાબાઈ શ્રીધર ભાંડારકર (એમ. એ.) પણ શાળાનાં મુખ્ય શિક્ષકોમાંના એક છે. ડૉ. સુખદાણુકર જોવા

વિદ્યાવિલાસી અને શિક્ષણપ્રિય મનુષ્યો આવી સંસ્થાઓને ફેટલા ઉપયોગી થઇ પડે છે, તે અહિં પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય છે.

ઑર્ડિંગ હાઉસ—વિધવાઓ અને કન્યાઓ, સર્વને રહેવા માટે શાળાવાળાજ મકાનમાં એક ભાગ રાખ્યો છે. સુવાના ઓરડાઓમાં એક એક ઓરડામાં પાંચ સાત જણ સુએ એવી ગોઠવણ છે. સર્વ ઓરડાઓ લેડાનેડ છે, અને દરેકની વચમાં ખારણું છે. ખારણું ખુલાંજ છે તેથી ત્યાંની સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ છેક છેડાના ઓરડામાં સુએ છે છતાં આખા ઑર્ડિંગ ઉપર સામટી નજર રાખી શકે છે. આશ્રમમાં રહેતાર દરેકને એક ન્હાનો લોહનો ખાટલો ખિજાના સાથે, એક પુસ્તકો માટે મેજ અને એક યાકળો એટલુંજ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દરેક જણ ઘેરથી એકજ પેટી લાવી શકે છે. આથી એ લોકોની રહેણી કરણી બહુ સારી અને છે. ખિજાના ઉપરની ચાદરો બરફ જેવી ઉત્તમી હોય છે. તે ઉપરાંત બધેજ અતિશય સ્વચ્છતા છે. ખાટલી બધાં માલિકતા મિસિસ મુખટાણુકર, જેઓ એક યુરોપિયન બાનુ છે, તેમનેજ આભારી છે. ડૉ. મુખટાણુકર પોતે, પોતાનાં પત્ની અને પુત્રી સાથે આશ્રમમાં રહેતા હોવાથી જાતીય દેખરેખ રાખી શકે છે. તહેમનાં પુત્રીની ઉમ્મર માત્ર આઠ વર્ષની હોવા છતાં આશ્રમમાં જુદા જુદા મનુષ્યોના સમાગમમાં આવવાથી, અંગ્રેજ, મરાઠી અને હિંદી એ ત્રણ ભાષાઓ બહુ સારી રીતે બોલી શકે છે. ડૉ. મુખટાણુકર અને તહેમનાં પત્ની બંને બહુ માયાળુ અને ભલા સ્વભાવનાં છે. અને આશ્રમનાં પોતાના કુટુંબ જેવોજ ગણે છે.

આશ્રમમાં રહેવાથી કન્યાઓ તેમજ વિધવાઓ ગૃહબ્યવસ્થાના શિક્ષણથી ખાતલ ન થઇ જાય તે માટે બહુ સારી યોજના કરી છે. ઑર્ડિંગ હાઉસની સર્વ બ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીનીઓનેજ સોંપેલી છે. સ્વચ્છતા રખાવવાનો, સીકું કાઢવાનો, પીરમવાનો, રસોડામાં દેખરેખ રાખવાનો, એમ દરેક જણને વારં વારં બાંધી આપ્યો છે. તેથી દરેક જણને રોજ જુદું જુદું કામ કરવું પડે છે, અને પરિણામે સર્વ કામમાં તેઓ માહીનગાર થાય છે. આથી મેથિથી ગૃહબ્યવસ્થા વિષે પાઠો શીખવવા કરતાં ઘણું સારું પરિણામ આવે છે. વળી હાથવતી સાધીમા પૂરવાની કળા જે માત્ર આંધ્રાપ્રદેશની સ્ત્રીઓનેજ આવડે છે, તે દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે, તે નજ ન થઇ જાય માટે રસોડાના ઓટલા ઉપર દરરોજ વારં વારં પ્રમાણે એક જણને સાથીયા પૂરવા પડે છે.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન મળે તેમજ કસરત થાય એ હેતુથી એક બાજુએ ન્હાની વાડી જેવું કર્યું છે. તહેમાં અનેક યતનાં શાક અને ફળ ઉગાડે છે. આ વાડી માટે માળી કાઢજ નથી. યંત્રજ કામ આશ્રમમાં રહેનારાંને કરવું પડે છે. અહિં શાક એટલાં ઉગે છે કે છેલાં બે વર્ષમાં આશ્રમ માટે બગરમાંથી એક પાઇનું પણ શાક આજીવું પડ્યું નથી વાડીમાં પણ સ્વચ્છતા વર્ણીજ છે; અને નવાઈ જેવું તો એ છે કે કાષીય અને બટાટા જેવી ચીજો વાવેલી હોવા છતાં પણ દુર્ગંધનું નામ નથી.

આશ્રમમાં ન્હાનું દવાખાનું પણ છે. તહેમાં ત્રણ ચાર ખિજાનાં છે. જે વિદ્યાર્થી માંદી થાય તે અહિં સુએ છે. ત્યાં સારી રોજના વપરાશની દવાઓ રાખેલી છે. દરરોજ વાર પ્રમાણે એક જણ આ દવાખાના ઉપર દેખરેખ રાખી માંદી વિદ્યાર્થીઓની દવા અને બરદાસ્ત કરે છે. આથી નર્સિંગનું શિક્ષણ પણ મળે છે.

પ્રથમ કહ્યું તેમ અહલ્યાશ્રમ શહેરથી એકાદ માઇલ દૂર છે. તેમજ એકાંત સ્થ-
ળમાં છે, આને લીધે શહેરમાં રહેતી કન્યાઓને રોજ જવા આવવાને અગવડ પડે, પરંતુ
તે માટે પણ ગોઠવણ કરી છે. એક મ્હોટી ઓમનીયસ જેવી યગદતી ગાડી આશ્રમને
ખરચે રાખેલી છે. તે દરરોજ સ્થવારે નિશાળના વખત પહેલાં શહેરમાં જઈ અમુક જ-
ગાએ ઉભી રહે છે. એટલે શહેરમાં રહેતી કન્યાઓ ત્હેમાં જઈ મેસે છે અને નિશાળ
જાય છે, સાંજે પાછી આ ગાડી છોકરીઓને શહેરમાં મૂકી આવે છે. આથી ન્હાની
મ્હોટી સર્વ છોકરીઓને નિશાળ જવાની બીજકુલ દરેકત પડતી નથી. વળી શ્રીજી લાભ
એ થાય છે કે છોકરીઓને વખતસર જવાની દેવ પડે છે, કારણ કે જો બહેલાં ન જાય
તો ગાડી જતી રહે અને કાં તો ચાલતાં જવું પડે અથવા તો ઘેર રહેવું પડે.

અર્થ—આપણા દેશની ઘણી ખરી સંસ્થાઓને પૈસાની ખડુ તંગી હોય છે અને
ત્હેને લીધે દરેક સંસ્થાની ઉત્તતિમાં અંતરાય આવે છે. સુભાગ્યે, અહલ્યાશ્રમ આ દુઃખ-
માંથી મુક્ત છે. ઘણાં વર્ષ પહેલાં એક હોદ્દકર રાજની રાણીને પૈશાએ એક જાગીર
આપી છે. આ જાગીર કામને વંશપરંપરા મળતી નથી. પણ દરેક નવો રાજ ગાદીએ
મેસે તે વખતે ત્હેની મુખ્ય રાણીને આપવામાં આવે છે જાગીર લગભગ હોદ્દકરના રાજ્ય
જેટલાજ વિસ્તારતી છે, ત્હેના ઉપર માત્ર રાણીનીજ હકુમત આવે છે અને તમામ
ખાતા હોદ્દકરના રાજ્યથી જુદાં છે. આ જાગીર ‘આસગી’ કહેવાય છે. આ આસગી
તરફથી અહલ્યાશ્રમ તેમજ અંદ્રાવતી-મહિલા વિદ્યાલયનું અર્થ પૂરે પાડવામાં આવે છે.
તેથી કાર્મ રીતની તંગી પડતી નથી. મકાનો પણ જગારે જોઇએ ત્યારે પૂરતી સગવડવાળાં
ગાંધી આપવામાં આવે છે. ડૉ. મુખરાજકરના નિરંતર પરિશ્રમ ઉપરાંત પૈસાની છુટ
એ પણ અહલ્યાશ્રમની ઉત્તતિનું એક મુખ્ય કારણ છે.

આ સર્વ હેવાલ ઉપરથી જણાશે કે આપણા યુગરાતમાં ચાલતાં વિદ્યાલયો તથા
વિષ્ણુશ્રમો અને અહલ્યાશ્રમમાં કેટલો મધો ફેર છે. શ્રી. કર્વેનું આશ્રમ પણ કેટલી
ઉત્ત દશાએ પહોંચેલું છે ? આનું મુખ્ય કારણ મ્હારી અવધમતિ પ્રમાણે એજ છે કે
આપણા લોકોમાં હજી દક્ષિણી લોકો જેવી સ્વાયંત્ર્યમતી વૃત્તિ આવીજ નથી. કોઇ લોકો-
પયોગી કામને આપણે આપણું જીંદગીનું કાર્ય સમજી ઉપાડી લેતાં રીજ્યાં નથી. ડૉ.
મુખરાજકર અને ત્હેમનું કુટુંબ કાંઇ દરિદ્ર રીતે રહેતું નથી. એક યુદ્ધસ્થિત જાજતી
રીતે રહે છે. પરંતુ આશ્રમની અને વિદ્યાલયની ઉત્તતિ એ અંદોરાત ત્હેમની ચિંતાનો
વિષય છે. ત્હેમનું દરેક કાર્ય એનેજ અંગે હોય છે. આ કુટુંબ આલસમાજી હોઇ ખડુ
ધાર્મિક વૃત્તિવાળું છે, અને ખ્રિસ્ત મીશનરીઓની પેઠે પ્રભુમીલયેજ કામ કરે છે. ત્હે-
મના પ્રયત્નથી આશ્રમ એવી સારી સ્થિતિમાં છે કે માત્ર અહલ્યાશ્રમ જોવા ખાતરજ
છેદાર સુધી જવું જોઇએ એમ લાગે છે.

હોમરૂઢરે શું બાણુવું જોઈએ ?*

૧.

આર્થિક સ્થિતિ.

જુદી જુદી પ્રજાની આવક તથા સંપત્તિ.

હેઠળના આંકિત્રાજી પરથી સરેરાશથી જાણી શકાય છે, બીજી બીજી પ્રજાઓ, મુકાબલો કરતાં થોડે વધુ દરજ્જા સમૃદ્ધિવાન છે ત્યારે હિન્દુસ્તાન તો ગરીબાઈમાં ઉડું ગરકાવ થઈ ગયું છે. એક દિન્દીની સરેરાશ વાર્ષિક આવક, સરકારી ગણતરી પ્રમાણે, બે પાઉન્ડ જેટલા થાય છે. આ રકમ, એક સાધારણ યુરોપિયન એક વર્ષમાં દારૂ માટે ત્રણે તેના કરતાં વધુ ઓછી છે. હિન્દના બંદીખાનામાં એક કેદીને ખોરાક તથા લુગડાં લતાનો વાર્ષિક ખર્ચ સરેરાશ ત્રણ પાઉન્ડ ગણવામાં આવે છે. બે મિથારા દિન્દી એક દિન્દી કેદીનું કંઠાળ જીવન સ્વીકારે અને પોતાની જરૂરીયાતો માત્ર કપડાં તથા ખોરાકને લગતીજ રાખે, તો પણ તે તેની બે પાઉન્ડ જેટલી હાલની આવકમાં નિર્વાહ કરી શકે એમ નથી. એક દિન્દીની સરેરાશ સંપત્તિ પાઉન્ડ ૬-૧૦-૦ છે. આ રકમ, ઈંગ્લાંડ દર વર્ષે એક સાધારણ બીખારી ખોરાક માટે ખર્ચ છે તેના અર્ધા ભાગ જેટલી પણ નથી, હિન્દમાં પૈસા અસમાન રીતે વહેંચાયેલા હોવાથી અને વિશેષમાં ગિરિદિન્દી થોડે ભારે આવક મળતી હોવાથી, હિન્દના મિથારા ઉઝળતા જન સમાજની આવકની સરાસરી એના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે, તેઓમાંના સંખ્યાબંધ લોકો ધરખાર વગરના તેમજ પુરતાં વસ્ત્ર તથા અન્ન વગરનાં જીવવામાં આવે તો તે શું આશ્ચર્યકારક છે ? એક ખ્રિસ્તી પાદરી વણીજ યોગ્ય રીતે કહે છે કે “ આ લોકો બે ત્રણ દિવસને અંતરે એકજવાર મોજન ખાય છે. ”

આવક તથા સંપત્તિ.

વસ્તીના માધાદીઠ જુદા જુદા રાજ્યોની સરેરાશ આવક તથા સંપત્તિની હેઠળ જાણવેલી હકીકત ઉપરથી દિન્દી દરિદ્રાવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડશે.

દેશનું નામ.	સરેરાશ વાર્ષિક આવક. પાઉન્ડ.	સરેરાશ સંપત્તિ પાઉન્ડ.
આર્જેન્ટાઇન	૨૪	૧૪૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૪૦	૩૭૦
ઓસ્ટ્રિયા	૧૫.૫	૧૦૫
બેલ્જિયમ	૨૮	૧૭૦

* મી. પી. ડી. ચન્દ્રના મૂળ લેખનો આ અનુવાદ સ્વરાજ્ય લેખ માળા નં. ૧૬ તરીકે પ્રકાશ થયેલ છે.

ડેન્માર્ક	૩૨.૫	૨૩૦
ફ્રાન્સ	૨૭.૮	૨૪૦
જર્મની	૩૧	૧૬૦
ગ્રીસ	૭૫
હિન્દુસ્તાન	૨	૯૩
ઇટાલી	૧૨.૨	૯૫
નેધરલેન્ડ્સ	૨૨.૬	૨૪૦
રૂમાનિયા	૯૫
રશિયા	૧૧.૫	૬૦
સર્બિયા	૮૫
સ્પેઇન	૧૬.૫	૧૦૫
સ્વિડન	૨૨	૧૪૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૯	૧૫૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ (સંયુક્ત રાજ્ય)	૪૦	૩૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકાના)	૪૦	૨૧૦

મહેસુલ.

હોમરૂલરે કોણમાં, જુદા જુદા દેશનું માણસ દીઠ સરેરાસ વાર્ષિક મહેસુલ આપેલું છે. હિન્દુસ્તાન પર પુષ્કળ કર નાંખવામાં આવે છે. છતાં, રાજ્યની તીજનીરીમાં તેનો ફાળો માણસ દીઠ થોડી ઘણી શિલંગ કરતાં કાંઈ વધારે કર આપવો પડતો નથી. તેનો ફાળો માણસ દીઠ અમણી રકમનો થાય છે એ વાત જ્ઞાનમાં લેવા જોઈ છે.

મહેસુલ.

દેશનું નામ.	મહેસુલ.	દેશનું નામ.	મહેસુલ.
	પાઉન્ડ શિ. પે.		પાઉન્ડ શિ. પે.
ઓસ્ટ્રિયા	૪ ૬ ૦	નોર્વે	૩ ૦ ૦
બેલ્જિયમ	૪ ૮ ૦	રશિયા	૧ ૧૬ ૦
વડોદરા રાજ્ય	૦ ૧૨ ૬	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧ ૧૭ ૦
ફ્રાન્સ	૪ ૧૫ ૦	તુર્કી	૧ ૧૧ ૦
જર્મની	૨ ૮ ૦	યુરૂગે	૬ ૧૬ ૦
હિન્દુસ્તાન	૦ ૫ ૦	યુનાઇટેડ કીંગડમ	૪ ૨ ૦
ઇટાલી	૩ ૫ ૦	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨ ૧૫ ૦
જાપાન	૧ ૩ ૦		

મીકાંની અપત.

એમ કહેવાય છે કે એક તંદુરસ્ત જીવન ગાળવા માટે, માણસે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું ૨૦ રતલ જેટલું મીઠું ખાવું જોઈએ. સખળા દેશોમાં માણસદીઠ વધારે મીઠું ખાપે છે. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં તો જરૂર જેટલું પણ મીઠું ખરીદ કરવાના લોકો પાસે

સાધન હોતાં નથી. જુદા જુદા દેશોમાં માણસ દીઠ ૨૨ વર્ષે 'કેટલું' મીઠું વપરાય છે તે હેઠળના આકાશગોળી માલમ પડશે.

યુનાઇટેડ કિંગડમ	૬૨	૨૮૯
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	૪૮	"
કેનેડા	૪૫	"
ફ્રાન્સ	૩૬	"
જર્મની	૩૫	"
રશિયા	૩૩	"
રશિયા	૩૩	"
ઇટલી	૨૫	"
હિન્દુસ્તાન	૧૨	"

સેવિંગ બેન્કના ડિપોઝિટ.

હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી તથા બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં અનામત મુકાતાં નાણાંની રકમ, બીજા દેશોની સાથે સરખાવતાં ઘણીજ નજીવી જેવી છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ ૮૦ લાખ પાઉન્ડ સેવિંગ બેન્કમાં છે, જ્યારે ઈંગ્લાંડમાં ૨૧ કરોડ ને ૩૦ લાખ, ફ્રાન્સમાં ૧૮ કરોડ ને ૫૦ લાખ અને જર્મનીમાં ૬૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ પાઉન્ડ છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિપોઝિટની રકમ માણસ દીઠ ૯ પેન્સ જેટલી પણ આવતી નથી, પરંતુ ઈંગ્લાંડમાં પાંચ પાઉન્ડ, ફ્રાન્સમાં ૪ અને જર્મનીમાં ૯ પાઉન્ડ જેટલી રકમ થાય છે.

બેન્કના ડિપોઝિટ.

ડિપોઝિટ મૂકનારાની સંખ્યા તથા પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી અને બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં મૂકાતા ડિપોઝિટની રકમ અડસટે હેઠળ મુજબ છે:—

દેશનું નામ.	ડિપોઝિટની રકમ.		દર ૧૦૦૦ ડિપોઝિટ મૂકનારની સંખ્યા.
	કુલ પાઉન્ડ.	દર ડિપોઝિટ મૂકનાર દીઠ પાઉન્ડ.	
ઑસ્ટ્રિયા	૨૧૩,૦૦૦,૦૦૦	૩૯	૨૦૪
ફ્રાન્સ	૧૮૫,૪૦૦,૦૦૦	૧૫	૩૦૯
હન્ગેરી	૭૬,૦૦૦,૦૦૦	૪૯	૮૦
જર્મની	૬૨૮,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૨૮૫
રશિયા	૧૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૩૯
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૪૦,૦૧૦,૦૦૦	૩૧	૪૧૯
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૨૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૭	૨૭૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭૬૧,૦૦૦,૦૦૦	૮૯	૧૦૦
કેનેડા	૧૩,૧૦૦,૦૦૦	૬૨	૩૭
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	૯,૪૦૦,૦૦૦	૮-૪	૫
સીલોન	૯૬,૦૦૦	૪.૨	૨૪
બાંગ્લાદેશ	૧૭,૮૦૦,૧૦૦	૧.૩	૨૩૭

ખેતીવાડી.

ખેતી એ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. વસ્તીના લગભગ ૭૦ ટકા ખેતીનો વ્યવસાય કરે છે. જમીનની દરકાર લેવામાં નહિ આવતી હોવાથી, પાક વધેલો થોડો ઉતરે છે. દર એકરે ૧૫ બુશલ જેટલો પશુ પાક ઉતરતો નથી, જ્યારે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં ૩૪ બુશલ કરતાં પશુ વધારે પાક ઉતરે છે. ખેડુતો મુશ્કેલી કરીને સારું ખાતર પુરું પાડવાને અશકત હોવાને લીધે હિન્દમાં જમીન આટલી ઓછી ફળદ્રુપ છે. સુધારેલા નવાં ઓળરોને ઉપયોગ મોટે ભાગે બાળીતો નથી. હિન્દ, કે જ્યાં ખેતી એ રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિમાં સૌથી અગત્યનો વિષય છે ત્યાં તેની આવી કંઠાળ સ્થિતિ છે. આના મંથન-વર્ધનમાં નોંધ લેવા લાયક બીના એ કે કે અકમરના વખતમાં હિન્દની જમીન વધારે ફળદ્રુપ હતી.

727345

જુદા જુદા દેશોમાં એકર દીઠ ફેટલું અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે હેઠળ પ્રમાણે નોંધાયલું છે:—

યુનાઈટેડ કિંગડમ	૩૫	(બુશલ)
ફ્રાન્સ	૨૦	"
જર્મની	૧૮	"
આસ્ટ્રિયા	૧૬	"
ઇટાલી	૧૨	"
રશિયા	૧૨	"
હિન્દુસ્તાન	૧૦	"

વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

આ ઓપાનિયામાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ જેવા બેંદોળા વિષયના પક્ષાપક્ષનો વિચાર કરવાનું બની શકે એમ નથી. માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે હિન્દની વ્યાપારિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં ભારે ખીલવણીની આવશ્યકતા છે. ઇરાન જેવા ફેટલાક પછાત દેશો પશુ આપણાં કરતાં વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં આગળ છે. હિન્દની આ પછાત સ્થિતિ વિષે સામાન્ય વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આપવા સારું, એટલું જણાવવું જોઈએ કે ઈંગ્લાંડમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં માણસદીઠ નિકાસ અને આયાતનો વેપાર ૪૫૦ શિલિંગ કરતાં પશુ વધારે છે, જ્યારે હિન્દમાં તે ૨૦ શિલિંગ કરતાં પશુ ઓછો છે. હિન્દની નિકાસ મુશ્કેલી કરીને કાચા પદાર્થોની છે અને આયાત તૈયાર કરેલી ચીજોની છે. બીજા દેશોના ઉદ્યોગ હુન્નર માટે કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા સારું હિન્દને અધ્યાગ મહેનત કરવી પડે છે, અને પોતાના હમેશના વપરાશની ચીજો માટે પશુ હવે તેમના પરજ આધાર રાખીને બેસી રહેવું પડે છે. ખુસીના રસ્તા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાન ઉદ્યોગ હુન્નરમાં એટલું બધું ચઢીયાતું હતું કે દુનિયાના મોટા ભાગને તે સધળા માલ પુરો પાડતું હતું અને તેની બનાવટમાં તેની સાથે બીજો કોઈ પશુ દેશ હરીફાઈ કરી શકે એમ નહોતું. પરંતુ હવે એ સ્થિતિ દેખતી રીતે ઉભી જાય છે.

લુહા લુહા દેશનો વ્યાપાર.

હેકળના કોઠામાં લુહા લુહા દેશના વ્યાપારના આંકડાઓની સરખામણી કરવામાં આવી છે. તેમાં સામાન્ય રીતે દેશના વપરાશની આયાતો તેમજ દેશની બનાવટની નિકાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે.

દેશનું નામ.	કુલ વેપાર પાઉંડ.	માલુસ હીઠ વેપાર	
		પાઉંડ.	શિ. પે.
ન્યુ ઝીલેન્ડ	૩૯,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૯
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૨૬,૦૦૦,૦૦૦	૩૩	૩
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૪૭,૦૦૦,૦૦૦	૨૯	૮
કેનડા	૧૭૫,૦૦૦,૦૦૦	૨૪	૩
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧,૦૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૨૨	૧૬
આર્જેન્ટાઇન	૧૪૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૦
યુરોપ	૧૭,૦૦૦,૦૦૦	૧૫	૯
ક્રીમ	૫૬૬,૦૦૦,૦૦૦	૧૪	૩
બર્મીની	૮૭૩,૦૦૦,૦૦૦	૧૩	૯
ઇટાલી	૨૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૬	૭
ટર્નિસ	૧૦,૫૦૦,૦૦૦	૫	૧૭
ઇટાલી	૫૭,૦૦૦,૦૦૦	૬	૧
લુકો	૪૮,૦૦૦,૦૦૦	૨	૧૬
રશિયા	૨૬૮,૦૦૦,૦૦૦	૧	૧૩
ઇરાન	૧૬,૦૦૦,૦૦૦	૧	૧૨
હિન્દુસ્તાન	૨૮૭,૦૦૦,૦૦૦	૦	૧૮

આ લેખમાં વાંચકવર્ગની સમક્ષ, દેશની દેશની કંગાળ આર્થિક સ્થિતિ બતાવનારા આંકડાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આર્થિક સ્થિતિ અધમ હોવાને લીધે વસ્તીનો મોટો ભાગ ત્રાસદાયક ગરીબાઈમાંજ સપડે છે, અને પરિણામે લાખો લોકો જૂખ મરી જાય છે. એવી ગણતરી થઇ છે કે, બ્રિટિશ સરકારના ઉદાર રાજ્ય હેઠળ હિન્દમાં ફક્ત ૪૦ વર્ષમાંજ ૩ કરોડ માણસો જૂખમરણી મરણ પામ્યા હતા. કપી ખોરાકના સમયે કેટલા માણસો રોગથી મરી ગયા તેનો કમનસીબે અડપ્રહો આંધી શકાય એમ નથી.

બીજી તરફ, આપણે જૂતકાળનો, બદક, ૧૯ મી સદીના પ્રથમ ભાગનોજ વિચાર કરીએ તો, આપણને આત્માણી તથા સુખમંત્રપતિનું ચિત્ર તરફ પડે છે, અને એ બીના અંગ્રેજ સરકારના લખાણથી પણ પુરવાર થાય છે:—

મનિફાસકાર ડૉ. રોબર્ટસને સને ૧૮૧૭માં “હિન્દને લગતા ઐતિહાસિક પ્રયત્ન”માં હેઠળ મુજબ લખ્યું હતું:—

“સમજા બુર્ગમાં જે બે બીજોની હિન્દમાં પુષ્કળ નફાથી આપાત થાય છે તે સોનું તથા રૂપ છે, પણ મોટે ભાગે રૂપ છે. પૃથ્વીના કાર્કપણ ભાગમાં, જીવનની બહારીબાનો

અથવા મોજશાખની ચીજો માટે, પરદેશ ઉપર આટલો થોડો આધાર કાઈ પણ લોક રાખતા નથી. હવા પાણીની અનુકૂળતા તથા જમીનની ફળદ્રુપતા સાથે તેમનામાં ઘણીજ કરામત હોવાથી તેઓ જે જોઈએ તે બનાવી શકે છે. તેથી કરીને તેમની સાથે એક સરખી રીતે વેપાર આલ્યાજ કરે છે, અને કુદરતની તેમજ કળાકૌશલ્યની તરફવાર બનાવટોના બદલામાં તેમને કિંમતી ધાતુઓ આપવામાં આવે છે. ”

બીજા લેખક વૉલ્ટર હેમિલ્ટને, અર્થસત્તાધિકારની રૂયે, સને ૧૮૨૮ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ગેઝેટીઅરમાં હેઠળ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“ જાદુરખાન તથા શુભખાન એ બે (અંગાળના) છેલ્લા ચાઈસરાય જેમણે લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તેના વહિવટ હેઠળ, દેશની સ્થિતિ ઘણીજ આબાદ હતી, અને દિલ્લી ખાતે અપાતી વાર્ષિક અંડણી સાધારણ રીતે એક કરોડ રૂપિયા જેટલી હોવા છતાં, કરનો બોલને જરાપણ લાગતો નહોતો. અલિવદ્દીખાને ગાદી પચાવી પાડ્યા પછી, જમીનદારો એટલા તો શ્રીમંત હતા કે તેમણે, મરાઠાના હુમલાઓ પાછા હઠાવવાના વધારાના ખર્ચને પહેંચી વળવા સારું એક વખતે તેને એક કરોડ અને બીજી વખત ૫૦ લાખ રૂપિયાની ભેટ આપી હતી. ”

હિન્દની ભૂત અને વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિનો સુકાળલો કરતાં આટલી ખુલ્લે ખુલ્લી વિરૂદ્ધતા બેવામાં આવે છે.

૨.

કેળવણી અને આરોગ્યતા.

કેળવણી.

ટૅકસિલા અને નલન્દના વખતની તથા હાલની હિન્દની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો તે તદ્દન વધારે ખરાબ થતી ગઈ છે એમ આપણને સાલમ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. પૂર્વકાળમાં બ્યારે લોકો દુનિયાના બીજા ભાગમાંથી કેળવણીને માટે આપણી તરફ આવતા, ત્યારે આજે જ્ઞાનના ટુકડા વીણવા સારૂં થયું ગેરલાભો સહિત આપણે બીજા દેશો પ્રત્યે જવું પડે છે. આપણને વિદિત છે કે, તિરસ્કૃત થયલા તુર્કો, એક વખતના ચોટલીવાળા ચીનાઓ, તથા આટલાન્ટિકની પેલી મેર બાજા હોડવાળા સીધીઓ પણ સુદાર્ઠ સમસ્ત દુનિયાએ અભણતા દૂર કરવાને સંગીન પગલાં ભર્યા છે. પરંતુ હિન્દના માથાળું રાજ્યકર્તાઓએ વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા જેટલાને અભણ રાખવાનું ડહાપણભરેલું ધાર્યું છે. ભવિષ્યના દરેક શહેરીને અસુક કેળવણી ફરજિયાત આપવી તથા તે કેળવણી મફત લઈ શકાય તેવી ગોઠવણ કરવી એ સંસ્કૃતિ પામેલી સમસ્ત દુનિયામાં રાજ્યની ફરજ આલેખાય છે. પરંતુ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તો, મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ આટલી લોકોની આમહુપૂવક માંગણીઓ મુદ્દલ બ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. ઇસ્વી સને ૧૬૬૯ ના વર્ષનીજ વાતપર, આ બક્ષીસ માટે લોડનાયકોએ અધિકારીવર્ગને બંધૂત કરવાનું શરૂ કર્યું હતું પણ આપણા નસુનેદાર અમલદાર વર્ગ કે જેમની મેસો-

પોટમિયન કમિશન તરફથી થોડા વખતની વાત પર ઉચ્ચ કદર કરવામાં આવી છે તેમજ તે લોકનાયકોની હાંસી કરીને તેમને ખગભગાટ કરનારા ગણ્યા. છતાં પણ ગયા વર્ષથી યુનિસિપલ હલ્લાઓમાં મહત્ત્વ અને દરજ્જાત પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ કરવાના પગલાં ભરાતાં ગયા છે. પરંતુ આ પગલાં, દેશની વિશાળ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તેટલાં પુરતાં નથી અને દરેક ધરમાંથી અજ્ઞાનતા દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવા નથી. આપણી વસ્તીનો નવ દશાંશ ભાગ ગામડાંઓમાં રહે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે થોડેલાં પગલાંથી વસ્તીના મોટા ભાગને કાંઈજ અસર થશે નહિ. ગામડાંઓમાંથી અભણતા દૂર કરવાને સંપૂર્ણ પગલાંઓ ચોજવામાં આવે નહિ તો, હિન્દુસ્તાન અજ્ઞાનતામાં ગરકાવ થયેલું રહેશે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકાર કેળવણી તરફ મહેસુસના ૩૦ ટકા કરતાં પણ વધારે નાણાં ખર્ચે છે, પણ હિન્દી સરકાર, જે આ પુરાતન ભૂમિના ઉછરતા લાખો લોકોના લજાં માટે આટલો બધો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તે હિન્દમાં લોકોની કેળવણી માટે મહેસુસના પાંચ ટકા જેટલાં પણ નાણાંની નોંધવાઈ કરવાને અશક્ત છે. ચીન દેશ, પોતાની નાણાંની સ્થિતિ અગ્રવસ્થિતિ હોવા છતાં, દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ એ પાઉંડ ખર્ચી શકે છે, જ્યારે બ્રિટીશ હિન્દુસ્તાનમાં એ રકમની અર્ધો પણ ખર્ચાતી નથી. પ્રાથમિક કેળવણી માટે માણસ દીડ થોડી પેન્સ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી અને આ કંજુસપણા માટે નાણાની તંગીનું પ્હાનું બતાવવામાં આવે છે, જ્યારે લશ્કરી ખાતાં માટે માણસ દીડ એક શિલિંગ જેટલો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક અને વધારે ઉચ્ચ કેળવણીની સ્થિતિ એટલીજ નિરાશાજનક છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૦ કરોડની વસ્તી માટે ૩૫૦ યુનિવર્સિટીઓ છે જ્યારે હિન્દમાં ૨૪ કરોડ કરતાં પણ વધારે વસ્તી હોવા છતાં ફક્ત પાંચ યુનિવર્સિટી છે.

અભણતા.

હિન્દમાં અભણતા એટલી વધી છે કે તે એક કહેવતરૂપ થઈ પડી છે. રશિયા સિવાય યુરોપના સઘળા દેશોમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ભણેલો હોય છે. બ્રિટીશ હિન્દુસ્તાનમાં દર હજાર દીડ માત્ર ૧૧૦ પુરૂષોને લખતાં વાંચતાં આવડે છે જ્યારે તેની સ્ત્રીઓ તો હજારમાં માત્ર અગીઆરજ મળી આવે. દસ વર્ષની ઉપરના જે શખસો વાંચી લખી શકતા નથી તે વસ્તીના પ્રમાણમાં કેટલા ટકા છે તે હેડળ બતાવેલું છે. એ ઉપરથી જણાશે કે અમેરિકાના સીધીઓ પણ આપણા કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે.

રશિયા	૭૮	ટકા
સીલોન	૭૮	„
ફીલિપાઇન્સ	૫૫	„
અમેરીકન સીધીઓ	૩૫	„
હિન્દ...	૬૨.૫	„

ફરજિયાત કેળવણી.

સને ૧૯૧૭ માં એકઠી કરેલી માહિતી પર એમ માલમ પડ્યું હતું કે નીચે જણાવેલા દેશોમાં પ્રાથમિક કેળવણી કાંતો દરજ્જાત અથવા મહત્ત્વ અથવા એક ફરજિયાત

અને મફત હતી. હમણાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો થોડા વર્ષમાં ચીનમાં પણ મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ થશે.

મફત અને ફરજિયાત

યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, આસ્ટ્રિયા-હંગેરી, ઇટાલી, બેલ્જિયમ, ડેન્માર્ક, નોર્વે, સ્વીડન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા), ફીનેલ, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, સર્બિયા, સ્લોવેકિય, રુમાનિયા, પેરુ, પેરુગ્વે, ઇક્વેડોર, ડોમિનિકન—રીપબ્લીક, ગ્રેટબ્રિટન, બ્રેઝિલ, બોલિવિયા, આર્જેન્ટાઇન, મોન્ટીનીઝો, અને મેક્સિકો.

મફત.

કોલમ્બિયા, ચિલે, હેન્ડી, પુર્ટો, સીલોન, આઝિલ, ફરજિયાત

બેલ્જિયમ, હાઇલા, ગ્રીસ, પાર્ગુગલ, એથિયોપિયા.

ફરજિયાતપણાની મુદત.

જુદા જુદા દેશમાં ફરજિયાતપણાની મુદત હેઠળ મુજબ રાખવામાં આવી છે:—

ઇંગ્લાંડ	૫ વર્ષથી	૧૪ વર્ષ
નેધર્લેન્ડ	૭ "	૧૩ "
નોર્વે	૭ "	૧૪ "
સ્વીડન	૭ "	૧૪ "
ફ્રાન્સ	૬ "	૧૩ "
જર્મની	૬ "	૧૪ "
ડેન્માર્ક	૭ "	૧૪ "
સ્પેઇન	૬ "	૧૨ "
ઇટાલી	૬ "	૧૨ "
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૬ "	૧૫ "
આસ્ટ્રિયા	૬ "	૧૫ "
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭ "	૧૬ "
ફીનેલ	૮ "	૧૪ "
જાપાન	૬ "	૧૪ "
ન્યુ ઝીલેન્ડ	૭ "	૧૪ "
આસ્ટ્રેલિયા	૬ "	૧૪ "

નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ.

વસ્તીના સેંકડે કેટલા ટકા ઓછાં નિશાળે જાય છે તે કેટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ બતાવેલું છે:—

બેલ્જિયમ	૧૯
ઇંગ્લાંડ તથા વેલ્સ	૧૯

કેનેડા	૧૯
ફ્રાન્સ	૧૮
રશિયા	૧૮
હિન્દુસ્તાન	૧૦૮

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ કરાતો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ માણસ દીઠ વાર્ષિક કરાતો ખર્ચ હેઠળ મુજબ છે.

દેશનું નામ.	ખર્ચ		દેશનું નામ.	ખર્ચ	
	શિલિંગ	પેન્સ		શિલિંગ	પેન્સ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૬	૦	બેલ્જિયમ	૫	૪
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૩	૮	નોર્વે	૫	૧
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૧	૩	ફ્રાન્સ	૪	૧૦
ઇંગ્લાંડ	૧૦	૦	ઑસ્ટ્રિયા	૩	૧૧
કેનેડા	૯	૯	સ્વેડન	૧	૨
સ્કોટલેન્ડ	૯	૭	રશિયા	૦	૭
જર્મની	૬	૧૦	હાલી	૧	૭
આયર્લેન્ડ	૬	૫	જાપાન	૧	૨
નેધરલેન્ડ	૬	૪	સવિયા	૧	૦
સ્વીડન	૫	૭	હિન્દુસ્તાન	૦	૧

જુદા જુદા દેશમાં કેટલી યુનિવર્સિટીઓ છે તે હેઠળ બતાવેલું છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૩૫૦
જર્મની	૨૧
ઇંગ્લાંડ	૧૧
રશિયા	૮
ઑસ્ટ્રિયા	૧૦
હાલી	૨૧
બેલ્જિયમ	૨૪
હાલેન્ડ	૪૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૪
સ્વીડન	૨
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	૫

ઉચ્ચ કેળવણીનો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસ દીઠ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ ખર્ચાતો રકમ હેઠળ બતાવેલું છે.

છે. તે ઉપરથી જણાશે કે ઇંગ્લાંડ ખરેખે છે તેના ૪૦ મેા ભાગ પણ હિન્દમાં ખરેખરા તે નથી.

દેશનું નામ	ખર્ચ પેન્સ	દેશનું નામ	ખર્ચ પેન્સ
અરિદ્રયા	૬	નોર્વે	૪
એલ્બ્રયમ	૬	રશિયા	૨
ડેન્માર્ક	૮	સ્પેઇન	૧૬
ફ્રાન્સ	૬	સ્વીડન	૬
જર્મની	૭	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૧
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૧	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૧
ગ્રીસ	૨	હિન્દુસ્તાન	૬
ઇટલી	૩		

આરોગ્ય.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની તંદુરસ્તી કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક નથી. પ્લેગ તથા મેલેરિયા એકત્ર થઈને કદા જનુની માફક દેશમાં દાખલ થઈને પીડા કરે છે. માત્ર પ્લેગથી ૮૬,૮૦,૪૦૩ મરણ થાય છે. હિન્દમાં ૧૦૦૦ માણસ દીઠ મરણ થાય છે, જ્યારે વળ્લા દેશમાં તે એથી અડધો દર પણ આવતો નથી. બાળ મરણ હજારે ૨૮૦ જેટલા થાય છે. જાંઘળીની મુદત લગભગ ૨૩ છે, જે ઇંગ્લાંડમાં તેના કરતાં બમણી અને ન્યુ ઝીલેન્ડમાં ત્રણ ગણી છે. લગનનું પ્રમાણ જો કે સૌથી વિશેષ છે તે પણ જર્મનનું પ્રમાણ એટલું વધારે નથી. લોકોની તંદુરસ્તીની આવી શોકજનક સ્થિતિમાં હોવા છતાં વૈદિક ઉપચારો માટે પૂરતી ગોઠવણ કરવામાં આવી નથી. મદ્રાસમાં દર ૬૦,૦૦૦ માણસો અને દર ૬૦૦ ચોરસ માઈલ દીઠ એકજ દવાખાનું છે. હિન્દોએની જરૂરીઆતો તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે એ તે દેખીતું છે. આ બીના તરફ રાજ્યવહિવટકર્તાઓનું કેટલીક વખત ધ્યાન પણ ખેંચવામાં આવ્યું છે પણ હમેશ મુજબ તેનું કોઈ પણ સાચું પરિણામ આવ્યું નથી.

જન્મ મરણનું પરિમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં જન્મમરણનું પરિમાણ હેઠળ પ્રમાણ છે:—

દેશનું નામ.	દર હજાર દીઠ મરણનું પ્રમાણ.	દર હજાર દીઠ મરણનું પ્રમાણ.	નોંધ.
બેલ્જિયમ	૧૪.૮	૨૨.૬	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
ડેન્માર્ક	૧૩.	૨૬.૭	
ફ્રાન્સ	૧૭.૫	૧૯.૦	
જર્મન એમ્પાયર	૧૫.૬	૨૮.૩	
હોલેન્ડ	૧૨.૩	૨૮.૧	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
ફોર્સ	૨૩.૩	૩૬.૩	
હિન્ડુસ્તાન	૩૦.	૩૭	
ઇટલી	૧૮.૨	૩૨.૪	
ન્યુઝીલેન્ડ	૯.૮	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
પ્રશિયા	૧૫.૫	૨૮.૯	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
રુમાનિયા	૨૨.૯	૪૩.૪	
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ	૨૧.૧	૩૮.૦	
સ્પેઇન	૨૧.૮	૩૨.૦	
યુનાઇટેડ કીંગડમ	૧૩.૮	૨૩.૯	

આયુષ્ય પ્રમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસના આયુષ્યની આગળ વર્ષ અગાઉ હેઠળ પ્રમાણ ગણતરી મળે છે:—

દેશનું નામ.	પુરૂષનું આયુષ્ય.	સ્ત્રીનું આયુષ્ય.
ઈંગ્લાંડ.	૪૪.૧	૪૭.૮
ન્યુ ઝીલેન્ડ	૫૪.૪	૫૭.૩
ઇટલી	૪૨.૮	૪૩.૧
ફ્રાન્સ	૪૫.૭	૪૬.૧
બેલ્જિયમ	૪૫.૩	૪૮.૮
પ્રશિયા	૪૨.૩	૪૫.૮
ડેન્માર્ક	૫૦.૨	૫૪.૭
નોર્વે	૫૦.૪	૫૪.૧
સ્વીડન	૫૦.૬	૫૩.૬

૩.

પગાર તથા નોકરીઓ.

પગાર.

હિન્દુસ્તાનમાં હિંચ દરજ્જાના અમલદારોને જે પગારો આપવામાં આવે છે તે તદ્દન એકદ છે. યુનાઇટેડ રટેઇડ જેવો ધનવાન દેશ, બીજા દેશોમાં રાજ્યના જેવું, સ્થાન ભોગવતા પોતાના પ્રેસિડન્ટને જે પગાર આપે છે તેના કરતાં પણ વાઇસરોયને દર વરસે ૧૬,૭૨૦ પાઉન્ડ વધારે મળે છે અને એ રકમ કાંઇ નહિ તો, ૭૭૬૦ હિન્દીઓની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલી થાય છે. રાજ્યવહીવટના ઉપરીને એક હજાર પણ માણસની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપતો હોય એવો આખી દુનીયામાં કોઇ પણ દેશ નથી. અહિંમાં તો એક સાધારણ પ્રાંતના ગવર્નરને, ઈંગ્લાંડનાં વડા પ્રધાનને મળે છે તેના કરતાં પણ વધારે આપવામાં આવે છે. હિન્દમાં વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે નેધરલેન્ડની કેપિનેટના પ્રધાનના પગાર કરતાં પાંચ ધણો અને ઇટલીના પ્રધાનના પગાર કરતાં લગભગ દશધણો થાય. “ અંગદેવતાઓ ” જેઓ ખાતાંઓનું ઉપરીપણું ભોમવે છે તેમને પણ એટલાજ મોટા પગારો મળે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ ના ઉપરીને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ રટેઇડ્સના એવાજ અમલદારના પગાર કરતાં ઓછામાં ઓછો ત્રણ ધણો થાય છે. વળી, આ બધી હિંચ દરજ્જાની નોકરીઓ તો ગોરા લોકોનેજ માટે ખાસ રાખી મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે આ હિંચી નોકરીઓના એસુમાર પગારો હોય છે ત્યારે નીચા દરજ્જાની નોકરીઓ જે મહેરબાની રાહે હિન્દીઓને, અપાય છે તેનો નિર્વાહ જેટલો પણ પુરતો પગાર હોતો નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે કેળવણીના મેમ્બરને દર વરસે લગભગ ૫૩૨૩ પાઉન્ડ આપવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રાથમિક શાળાના એક શિક્ષકેના સરેરાસ પગાર ૧૦ પાઉન્ડ કરતાં લાગ્યજ વધારે હોય છે. બીજા કોઇ પણ દેશમાં, ઉપરીઓને આટલા હદ યદારના પગારો અને હલકા દરજ્જાવાળાને એકદમ ઓછા પગારોની આશ્ચર્યકારક વિરુદ્ધતા બીજા કોઇ પણ દેશમાં જોવામાં આવતી નથી એ કહેવાની શું અગત્યતા રહે વાર ? પગારોના આ અમર્યાદિત પ્રમાણથી લોકોના કચરખાણુ નીકળી જાય છે ત્યારે હિંચ દરજ્જાની નોકરીમાંથી તેમને ખાતલ રાખવાની પદ્ધતિ તેમના માનસિક વિકાસને દાખી દે છે, તેમની જીવનશક્તિને શાધી લે છે અને તેમની પરત્રતાની લાગણીમાં જલ્દિ કરે છે. આ ગેરવાજખી પદ્ધતિનો અંત આવશે ત્યારે ઈંગ્લાંડ અને હિન્દ એકે માટે તે એક માંગલિક દીવસ ગણાશે.

રાજ્યવહીવટના ઉપરીઓના પગાર.

હોળના કાઠામાં જુદા જુદા દેશમાં રાજ્ય ચલાવતા ઉપરીઓના પગારો આપેલા છે તે ઉપરથી જણાશે કે ૭ રાજ્ય (દિલ્લિપાઇન, પોરટુગલ, ચિલે, જાપાન, ઇટલી તથા નેધરલેન્ડ્સ)ના ઉપરીઓના એકજ પગાર કરતાં પણ વાઇસરોયને વધારે મળે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમના વડા પ્રધાનને વાઇસરોયના પગારનો ત્રીજો ભાગ પણ મળતો નથી.

રાજ્યવહિવટના ઉપરીઓ.	વાર્ષિક પગાર.
હિન્દુસ્તાન, વાઇસરોય	પાઉંડ.
અમેરિકા, પ્રેસિડેન્ટ	૧૬,૭૨૦
આસ્ટ્રેલિયા, ગવર્નર-જનરલ	૧૫,૬૨૫
દક્ષિણ આફ્રિકા, ગવર્નર-જનરલ	૧૦,૦૦૦
સીલોન, ગવર્નર	૧૦,૦૦૦
આર્જેન્ટાઇન, પ્રેસિડેન્ટ	૬,૪૦૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર	૬,૦૦૦
પેરુ, પ્રેસિડેન્ટ	૪,૮૦૦
જામાઇકા, ગવર્નર	૪,૫૦૦
ફિલિપાઇન્સ, ગવર્નર	૩,૭૬૦
પોર્ટુગલ, પ્રેસિડેન્ટ	૨,૬૦૦
ચિલે, પ્રેસિડેન્ટ	૨,૦૬૨
જાપાન, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર	૧,૨૩૧
ઇટલી, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર	૧,૦૦૦
નેધર્લેન્ડસ, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર	૧,૦૦૦

આવક તથા પગારો.

હેડના કોઠામાં જુદા જુદા રાજ્યના ઉપરીઓના પગારો, ત્યાંના લોકોની સરેરાસ વાર્ષિક આવકના રૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે ફ્રાંસના પ્રેસિડેન્ટને ૮૫૮ ફ્રેંચોની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર મળે છે, ત્યારે હિન્દના વાઇસરોયને ઓઝામાં ઓછા ૮૩૬૦ લોકોની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપવામાં આવે છે. લામો લોકો બુખે મરી જાય છે તો પણ પગારનું આવું અમર્યાદ ધોરણ ચાલુ રખાવું જાય છે એ હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યવહિવટનું શોકજનક દૃશ્ય છે.

આવક તથા પગારો.

હિન્દુસ્તાન ...	વાઇસરોયનો વાર્ષિક પગાર-૮૩૬૦	લોકોની આવક જેટલો
ફ્રાંસ ...	પ્રેસિડેન્ટનો " ૮૫૮	" " "
આસ્ટ્રેલિયા ...	ગવર્નર જનરલનો, " ૨૫૦	" " "
પોર્ટુગલ ...	પ્રેસિડેન્ટનો " ૨૦૦	" " "
ઇંગ્લાંડ ...	વડા પ્રધાનનો " ૧૧૫	" " "
ઇટલી ...	" " ૮૩	" " "

પ્રધાનોના પગારો.

વાઇસરૉયની કારોબારી સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં વધારે અને જાપાનના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં લગભગ સાત ગણો થાય છે. ભુટા ભુટા દેશના પ્રધાનોના પગારની હેઠળ જાણીતી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને, ઇંગ્લાંડનાં કેબિનેટ મિનિસ્ટર કરતાં પણ વધારે પગાર મળે છે.

પ્રધાનોના પગારો.

દેશનું નામ.	વાર્ષિક પગારો.
હિન્દુસ્તાન, વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને	૫,૩૩૩
ઇંગ્લાંડ, કેબિનેટ મિનિસ્ટરને	૫,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા, " " " " " "	૨,૫૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ " " " " " "	૨,૫૦૦
કેનડા, " " " " " "	૧,૪૫૩
નેધર્લેન્ડ્સ " " " " " "	૧,૦૦૦
જાપાન " " " " " "	૮૨૧
પ્રટલી પહેલા વર્ગના " " " " " "	૬૦૦
પ્રટલી બીજા " " " " " "	૪૮૦

ખાતાંઓને લગતા પગારો.

ખાતાંઓના સંચાલનમાં જોઇશું તો તેમાં પણ એટલુંજ ઉડાઉપણું નજરે પડે છે. હિન્દમાં કૉમર્સ ડિપાર્ટમેન્ટના ઉપરીને, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના તેજ અમલદારના એકત્ર પગાર કરતાં પણ વધારે મળે છે. હેઠળના કોષમાં કેટલાક દેશના ખાતાંના ઉપરીઓના વાર્ષિક પગારો આપેલા છે:—

ખાતાંના ઉપરીઓના પગારો.

દેશનું નામ	પોસ્ટ પાઉન્ડ	એક્ઝ્યુકેશન (ફળવળી) પાઉન્ડ	કૉમર્સ પાઉન્ડ
હિન્દુસ્તાન. ...	૩,૨૦૦	૨૪૪૦૦	૩,૨૦૦
ઇંગ્લાંડ ...	૨,૫૦૦	૧૮૦૦	૨,૦૦૦
ઑસ્ટ્રેલીયા ...	૧,૦૦૦	૧,૨૦૦
સ્કોટલેન્ડ ...	૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦	૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨
કેનેડા ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તથા કોન્સ્ટેબલોના પગારો, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તથા કોન્સ્ટેબલોને સરેરાસ વાર્ષિક પગાર શું મળે છે તે કટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ બતાવેલું છે:—

દેશનું નામ.	શિક્ષકનો પગાર પાઉંડ	કોન્સ્ટેબલનો પગાર પાઉંડ.
યુનાઇટેડ સ્ટેઇડ્સ	૩૧૨	૨૧૯
ઈંગ્લાંડ	૧૦૦	...
ઓસ્ટ્રેલિયા	૩૬	...
જાપાન	૩૧	૧૬
પોર્ટુગલ	૨૦	...
હિન્દ	૧૦	૮

બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો.

વડોદરાના રાજ્યની સાથે સરખાવતાં પણ પગારોમાં એટલીજ અસમાનતા માલમ પડે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પ્રાંતિક કારોબારી સભાના એક સાધારણ સભાસદને પણ, વડોદરાના વડા પ્રધાન (દિવાન)ને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. હિન્દમાં સ્થાનિક સરકારના એજ્યુકેશન સેક્રેટરીને વડોદરા રાજ્યના એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને મળે છે તેના કરતાં ખમણો પગાર મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને પણ, વડોદરાના મિનિસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશન કરતાં વધારે મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના સીક જસ્ટીસને વડોદરાના વડા જજના પગારના ત્રણ ગણા કરતાં પણ વધારે મળે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ તથા ન્હાના જજને, વડોદરાના તેવાજ અમલદારોને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. બીજા ખાતાઓમાં પણ એવીજ વિલક્ષણતા માલમ પડશે. હેઠળ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો આપેલા છે:—

વડોદરાના તથા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પગારો.

હોદ્દા	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં માસિક પગાર રૂપિયા.	વડોદરા રાજ્યમાં માસિક પગાર રૂપિયા.
ગવર્નરની કાઉન્સિલના સભાસદને	૫૩૩૩	૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ (વડા પ્રધાનને) ૧૦૦૦ અને તેથી ઉપર (નાયબ દિવાનને)
સીક જસ્ટીસને	૫૦૦૦	૧૫૫૦
પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્ટર જનરલ	૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦	૧૩૦૦
સીક એન્જીનીયર	૨૫૦૦ થી ૨૭૦૦	૯૦૦ અને તેથી ઉપર
ડિરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશન	૧૨૫૦ થી ૨૫૦૦	૧૦૦૦ (એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને)
સર્વેયર જનરલ	૩૧૮૭	૯૦૦

હિન્દીઓ તથા સરકારી નોકરીઓ.

હિન્દીઓનું નરીય પોતાના દેશમાં “ લાકડાં કાપનારા તથા પાણી ખેંચનારા ” તરીકેનું છે. હંચા દરજ્જાની સધળી નોકરીઓનો ઇન્જર પરદેશીઓએ રાખેલો છે. સનદી નોકરીમાં પણ હિન્દીઓને જાણે કુકડાઓજ નાંખવામાં આવે છે. હિન્દી સનદી નોકરીમાં માસિક રૂ. ૮૦૦ ના તથા તેથી વધારે પગાર ૭૭૨ જગ્યાઓ છે. એમાંની ભાગ્યેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂ. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂ. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે એમાંની ભાગ્યેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂ. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂ. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે જેમાંની ૨૫૦૦ કરતાં પણ વધારે મિન હિન્દીઓને આપવામાં આવે છે અને માત્ર ચાર ટકા જેટલી હિન્દીઓને અપાય છે. એગ્રિકલ્ચરલ તથા સિવિલ વેટરિનરી ખાતામાં પણ રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની ૧૫૦ જગ્યાઓ છે એમાંની એક પણ હિન્દીઓને આપવામાં આવતી નથી. સર્વે (માપણી) ખાતામાં પણ રૂ. ૫૦૦ ના પગારનો એક પણ હિન્દી નથી. માઇનસ, પાઇલટ, મિટ, ઍસે તથા ઍક્સલર ડિપાર્ટમેન્ટમાં પણ રૂ. ૨૦૦ ના પગારનો કોઇ હિન્દી નથી. પરંતુ દોઢ પાઉન્ડના ઉદારતા ભરેલા પગારની જગ્યાઓ હિંદતા પુત્રો માટે રહેમ કૃપાથી ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે.

રૂ. ૨૦૦ અને તેથી વધારે (પણ રૂ. ૫૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની સરકારી નોકરીમાં હિન્દીઓ હેઠળ ખતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂ. ૨૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એગ્રીકલ્ચરનો સંખ્યા.	હિન્દીઓ તથા અર્મનો	કુલ સેંકડે ફેટલા હિન્દીઓ છે તે.
૧ એગ્રિકલ્ચર (ખેતીવાડી)	૬૨	૫૦	૪૫
૨ સિવિલવેટરિનરી (પશુ.)	૩૮	૧૪	૨૭
૩ કરેટમ્સ	૨૧૯	૨૭	૧૧
૪ પોલિસ	૯૦૮	૪૫૦	૩૩
૫ ફેળવણી	૩૩૪	૪૯૩	૬૦
૬ આઇ. સી. એસ.	૧૩૦૮	૬૩	૫
૭ રેલ્વે	૪૦૨	૪૫	૧૦
૮ પોસ્ટ	૧૪૫	૧૩૨	૪૮
૯ પબ્લિક વર્ક્સ (જા. બા.)	૬૮૮	૩૭૮	૩૫

રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે (પણ ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ફેટલીક નોકરીમાં હિન્દીઓ હેઠળ ખતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઈન્ડિયનો	હિંદીઓ તથા અર્મનો.	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદી ઓ છે તે.
૧ ખેતીવાડી	૫૦
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૩૨
૩ કસ્ટમ્સ	૩૪	૩	૮
૪ પોલીસ	૫૦૭	૨૮	૫
૫ ફળવણી	૨૨૩	૪૫	૧૭
૬ આઈ. સી. એસ. (સ. નો.)	૧૨૧૫	૫૯	૫
૭ રેલ્વે	૨૯૯	૧૯	૬
૮ પોસ્ટ	૪૧	૫	૧૧
૯ જાહેર આંધકામ	૪૯૩	૮૫	૧૫

૩૧. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની કેટલાંક સિવિલ ખાતાની નોકરીઓમાં હિન્દીઓ હેઠળ ખતાવેલા પ્રમાણમાં છે.

૩૧. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઈન્ડિયનો	હિંદીઓ તથા અર્મનો.	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ ખેતી વાડી	૩૦
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૧૩
૩ કસ્ટમ્સ	૧૦	૧	૯
૪ પોલીસ	૨૬૬	૩	૧
૫ ફળવણી	૯૧	૨	૨
૬ આઈ. સી. એસ.	૭૪૩	૨૯	૪
૭ રેલ્વે	૧૭૪૨	૧૧	૬
૮ પોસ્ટ	૨૫	૨	૭
૯ જાહેર આંધકામ	૨૬૨	૪૫	૧૫

ઉપસંહાર.

અગાઉના પાનામાં જણાવેલા આંકડાઓ ને ટુંક નોંધાથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદનો જનસમાજ, કંચાળ આરોગ્ય સ્થિતિ, આદ્ય અગાનતા અને શૈક્ષણિક દારિદ્રમાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યો છે અને એ સર્વ ઉપરાંત, પરદેશી રાજ્ય વહિવટનો એ સુમાર ખર્ચ તેમને મારી નાંખે છે. ખેતીવાડી પડી ભાંગી છે, વેપાર તદ્દન થોડો ચાલ ગયો છે, અને ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓમાંથી લોકોને ખાતલ રાખવાથી તેમનું બુદ્ધિચાતુર્ય નષ્ટ પામતું જાય છે. શિટિલ સંસ્કૃતિ પિતૃતુલ્ય બરહાસ હેઠળ હિંદના લોકોની આવી હાલ્યમેહક સ્થિતિ છે.

ભાવિની એ એક વિચિત્ર વસ્તુ છે કે, હિંદી અમલદાર વર્ગ જે વિરૂદ્ધ ટીકા તરફ નાખુશી બતાવે છે તેમણે આ વસ્તુસ્થિતિ સામે ફરિયાદ કરવાની તથા મજબુત વાંધો ઉઠાવવાની હિંમત કરનાર નહીં. પુરુષોને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા છે, તેમના પર પ્રતિબંધો મૂક્યા છે અથવા તો તેમને દેશનિકાલ કર્યા છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે મહાન અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે, જે એ લાગણીમાં વૃદ્ધિ થવા દેવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડ અને હિંદ એક માટે એક અનિષ્ટ દિવસ આવશે, હિંદનું હિત થોડાક ગેરાઓના હાથમાં સોંપવાની પદ્ધતિ સત્વર અંત થવી જોઇએ અને હિંદના પુત્રોને આત્મનિર્ણય અને આત્મશાસનનો સંપૂર્ણ હક આપવો જોઇએ. રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની ખામતમાં હિંદ હાલ અપમાન ભરેલી રીતે પજાત છે અને માત્ર સ્વરાજ્યથીજ ને દુનિયાની શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓના જેવી સ્થિતિ ભોગવવાને સમર્થ થશે.

હિંદના કલાની ખાલવણીમાં તથા તેના પ્રયત્નોમાં ખામી ને તેનાં પરિણામો.

ઉદ્દેશ.

હિંદુસ્તાનની કલાની ખીલવણી માટે હાલમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રયત્નો થાય છે એમ કહી શકાય (૧) કલાભવનો-કલાનું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ (૨) પ્રદર્શન અને સંગ્રહસ્થાનો (૩) પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ-કલાનો વહીવટ કરનાર ખાતાઓ. આ બધા પ્રયત્નોમાં શી ખામી છે ને તેથી હિંદની કલાની ખીલવણીને અદ્યે કવી રીતે પામવાલી (to regenerate) થઇ છે તે બતાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે.

કલાભવનો (Schools of Art.)

રાષ્ટ્રઆત્મની સંસ્થાપકોની ગેરસમજ.

ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ઇંગ્લાંડમાં ભરાયેલા “ ધી ગ્રેટ ઇન્ટરનેશનલ એક્ઝીબીશન ” વખતે થયેલી કલાને માટેની હીલચાલો આખા ઇંગ્લાંડમાં કલાભવન રૂપે પરિણામી છે. એથીજ રીતે હિંદના કલાકોશ્લેષ વધારવાને માટે આવા કલાભવનો સ્થાપવાની તબવીજ શરૂ થઇ. હિંદને માટે આ પ્રશ્ન એટલા માટે ગંદરનો બજાયો કે એ વખતે હિંદની કલાના સંબંધમાં આવેલા યુરોપીયનો હિંદની કલાને હલકી સમજેલા તેમને તે કલા સામી નહિ લાગેલી પણ ખરી રીતે તેમની આ સમજ ખોટી હતી. અલગત ઔર-રંગબળના રાજ્યથી હિંદની કલાની પડતીની શરૂઆત થઇ ચુકેલી પણ તે પડતી માત્ર મેળભાઇ કલાની હતી. હિંદની કલાને તો તે વખતે રજપુત રાજ્યોનો આશ્રય હતો તેને પરિણામે થયેલા તેઓના રાજમહેલો જેવા કે-દીગ, ઉદેપુર, મારવાડ વગેરેના તેમજ હિંદુઓનો ધાર્મિક બાંધકામો-ખનારસ હરદાર, જુદાવન વગેરેનાં હિંદુ ધાટ શૈલી અને વૈભવ

માટે વખાણાયા છે. તેવીજ રીતે દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમમાં એમ બંધી તરફ કલા ધાર્મિક ભાવનાથી કામ કરતી હતી. કલાનો પરંપરાગત—“traditional” વિકાસ અર્થાતિ વહેતો હતો. એ વખતે ભરાએલ “ધી ગ્રેડ ઇન્ટરનેશનલ એકઝીબીશનમાં” મુકાએલ હિંદની કલા કોશલ્યના નમુનાઓજ સારા ગણાયા છે. આવી પરિસ્થિતિ છતાં પશ્ચિમવાસીઓને આપણી કલાને સુધારવાની જરૂર જણાઈ તેનું કારણ એ છે કે તેમણે આપણી કલાની કરેલી પરીક્ષા કલાના તેમના ધોરણ ઉપર થયેલી હતી. આ ધોરણનું આદર્શ આપણા ધોરણના આદર્શ કરતાં જુદું હતું. આ આદર્શનો વિરોધ માત્ર એક વાક્યથી કહી શકાય છે તે એ કે—આપણી કલા કલાધરોએ તેમના ધ્યેયપરના પુરા ચિત્તવનથી દેખાએલા રૂપો પરથી કરેલા છે જ્યારે તેમની તે વખતની કલાનું વલણ કલાના માત્ર લાભ સ્વરૂપથીજ ધ્યેય પર જવા તરફનું હતું.

આ ગેરસમજનો ઇતિહાસ.

આપણે આદર્શ પશ્ચિમમાં પણ હતું. ગ્રામ રોમની જુના કાલની કલા આવા ધ્યેય ઉપરથી થયેલી છે. આપણામાં બહુ કંઈએએ પોતાના ઉપાસિત દેવની તેના પુરેપુરા ચિત્તવન પછી હૃદયગારમાં સ્ફુરેલા રૂપોને અનુરૂપ કવિતાઓ કરેલી છે ને તે જેમ કાવ્યોમાં અમરસ્થાને ગણાઈ છે તેમજ કલાધરોએ પણ ઉપાસીતી પુરેપુરી ભક્તિ પછી તેના રૂપો આપ્યાં છે. આવા રૂપો જુના ચિત્રો, પુતળાઓ અને સ્થાપત્યમાં દેખાય છે. આ પુતળાઓમાં ઇશ્વરની અમિત જ્ઞાતિ Universal શક્તિ માપિત વયમાં કેવી રીતે મતાવતી તે કવિઓએ અને કલાધરોએ ખડું હૃદયમંદીથી દેખાડી આપ્યું છે તેમજ શ્રોત્રમાં જુના કાલમાં થયેલી કલા કલાધરોના હૃદયગારમાં પુરા ચિત્તવન પછી થયેલી કલ્પના પ્રમાણે થયેલી છે અને માટે તે વખણાયેલી છે. છતાં પણ ઇશ્વરનું અમિત જ્ઞાતિ બળ આપણી કલામાં જેટલું સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે તેટલું શ્રોત્રની કલામાં દેખાતું નથી કારણકે એ જગાએ તે કલાધરોએ તેમના ઉપાસ્યની ભક્તિમાંથી સ્પષ્ટતા પામી આ દુનિયાના માપિત જગવાળા મનુષ્યોની નકલ કરી છે, એટલે તેમનાં દેવ દેવીઓમાં દેવી ભાવને બદલે માનુષી ભાવ બદાર તરી આવે છે. છતાં પણ કલાનું ઓજસ તેમની કલામાંથી બહુ સ્ફુરે છે.

પણ આવા સ્ખલિત ચિત્તવનને બદલે સાચું ચિત્તવન પાછું ક્રિશ્ચિઅન ધર્મોગમાં ઉભુ થાય છે અને સારે કલાના જે રૂપો ઉભા થયા છે તે વિદ્વાનો વખાણે છે ને આપણી કલા સાથે સરખાવે છે. આ યુરોપનો મધ્યકાલ ગણાય છે કે જે ઇતિહાસમાં સૌથી સુખી કાળ ગણાતો. આ મધ્યકાળની કલામાંથી ભણકતું બળ અલબત્ત ગ્રીસ રોમની કલા કરતાં વધારે છે. એ ગગનચુમિત શિખરોવાળાં દેવજા આજુબાજુના દ્રશ્યોથી એવાં તો છુટા પડી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે કે તેનું આપણે ગ્રીસ રોમમાં નથી જોઈ શકતા. આ મધ્યકાલની ભાવના ઇગ્નાઈમાં અગ્નીઆરમાં સૈકમાં જન્મત થાય છે કે જ્યારે હિંદની કળા તેવા ખરેખરા સ્વરૂપમાં આપણને આજુપરત ઉપર દેખાય છે. આમ ઇગ્નાઈમાં કળા ભાવનાની શરૂઆત સાથે હિંદની કલા તેવી ઉંચ કોડીએ આવે છે એટલુંજ નહિ પણ “But more than this Architecture in India is still a

living art practiced on the principles which caused its wonderful development in Europe in the twelfth and thirteenth centuries. And there consequently and there alone the student of architecture has a chance of seeing the real principles of the art in actions." Fergusson Vol. I. Page V.) આ ઉપરાંત હિંદની આ સ્થાપત્ય કલા હતું જીવંત છે ને તે તેના ખરા આદર્શ ઉપર રચાતી આવે છે કે જે આદર્શો યુરોપમાં ખારમાં ને તેરમાં સૈકાની કલામાં અચંખો પમાડે તેવી રીતે વિકાસ પામ્યા છે, અને પરિણામે ત્યાં ને ત્યાંજ માત્ર કલાના વિદ્યાર્થીને કલાનાં ખરેખરાં આદર્શો મૂર્ત થએલા જોવાનો પ્રસંગ મળે છે. (ફરગ્યુસન વોલ્યુમ ભાગ પહેલો પાનું પાંચમું.)

ઈગ્લાંડમાં આ મધ્યકાળનો જુસ્સો સત્તરમાં સૈકા સુધી વિકાસ પામતો રહે છે કે જે પછી તુર્ત કલાનું વર્ણુ બદલાય છે. આ મધ્યકાલની કલાના લક્ષો ખરાખર આપણે ત્યાંની કલા જેવાં સમજવા જેવાં છે.

(૧) કલામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના હતી. એટલે કે રાષ્ટ્રની સમસ્ત પ્રજા-તેને ઉભી કરતી પ્રજા તેને સમજતી અને તેનામાંથી એક સરખી રીતે ગરીબથી રાજા સુધી રસો-પવોગ કરતી. પ્રજામાં તેનો દ્વિરસો હોઈ સમસ્ત પ્રજા તેના સ્વરૂપને સમજતી, ચિત્ર કાવ્ય વગેરે કલાઓના સ્વરૂપો રાષ્ટ્રીય ભાવના ખતાવતાં હોઈ સર્વભોગ્ય હતાં. આપણે ત્યાં આ રાષ્ટ્રીય ભાવના અજંદાની યુદ્ધાઓ, ચિત્રો, સંસ્કૃત Classics-કાવ્યાદિમાં મૂર્ત થઈ છે. કાવ્યોમાં મહાભારત, રામાયણ તેમજ સંસ્કૃત કવિઓમાં કાળીદાસ, ભાસ, આશ્વ, શુક્રેર કવિઓમાં દયારામ, પ્રેમાનંદ વિગેરેઓ તેમજ ખતાવેલી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની અસર થઈ ચૂકી છે. તેમજ બુદ્ધ, નયા શંકર ભગવાનની મૂર્તિઓમાં ને સ્થાપત્યમાં આ ભાવનાનો પ્રવાહ વહેતોજ છે.

(૨) કલારૂપજ જીવન હતું—જીવનના એકે એક ભાગમાં કલાનું સ્થાન હતું. આપણે આપણી કલાથીજ આ ઝટ સમજી શકીશું. હિંદમાં જીવનને ઉપયોગમાં આવતી એકે એક ચીજ કલાનુંજ કામ કરતી આવી છે. કલા વિનાની કાંઈ પણ ચીજ વપરાશમાં નહોતી. આવી ચીજને ઉપરની કલા હાલમાં " Applied art "ના નામથી ઓળખાય છે. એ પલાઈડ એટલે લગાડેલી. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય એવી ભાવનાજ આર્થ ચિત્તમાં નહતી. એ ભાવના યુરોપના મધ્યકાળ પછીની છે. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય તેમ હમણા થયું છે અને જ્યારે એવી લાગણી થાય ત્યારે તુરંતજ ખીજે પગલે કલાના સ્થિર તત્વોની જરૂર. ઓછી સમજતી જાય અને એમ છેવટ પડતીમાં આવી જાય. હિંદમાં પુરાણકામમાં કાંઈ પણ બાંધકામ સ્થાપત્ય વિનાનું નહતું. સ્થાપત્ય અને બાંધકામ કલા અને ચિત્રો એમ જુદા જુદા વિચારજ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો. ઇનજીવર અને આર્કિટેક્ટ એમ ભેદ નહોતો. જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિ કલામયજ હતી.

(૩) કલા પરંપરાગત (Traditional) હતી. આ તત્વથી કલાના રૂપો કાયમ થાય છે અને વંશપરંપરાના અનુભવ ઉપરથી કલાથી મૂર્ત થતી રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારે ને વધારે દૃઢ થતી જાય છે અને એથી પ્રજામાં એની મેજે એકમ જન્મતું જાય છે.

(૪) કલા બીજે ધર્મ હતી—એટલે કે ધર્મ તરફના શ્રદ્ધાળળથી પ્રેરાઇ કલાધર તેને રૂપ આપતો અને એ ભક્તિથી સ્વાર્થરહિત ચારિત્રવાન બની કલાને તેવુંજ નૈતિક રૂપ આપી શકતો કે જેથી સમાજ પર પણ તેવીજ છાપ પડતી. કલા કલા માટે ન હતી. કલા ધર્મને માટે હતી—ધર્મ કે જે સમાજને સંસ્કૃતિ તરફ દોરનાર મુખ્ય શાધન તરીકે હતું. હિંદમાં પુરાણો આંધકામો ચિત્રો અને કાવ્ય આદિથી ધર્મના આદેશો સંધ્યાને પહોંચતા. આ ધર્મભાવનાને દરેક ક્રિયામાં જોવી તે ધર્મ ગણાતું તે માટે કલા બીજો ધર્મ હતો.

આવા તત્વોથી ભરેલી કલા યુરોપના સત્તરમાં સદી સુધી વિકાસ પામતી હતી. ઇટાલીમાં ને ખાસ કરીને રોમમાં કલામાં નવોજ ફેરાર જન્મ પામે છે જે “રીનેસન્સ” પૂનર્જીવનના નામથી ઓળખાય છે. “મધ્યકાળ” પછી આ બીજો “મહાકાળ” શરૂ થાય છે. એ વખતે કામમાં સંસ્કૃત classical સાહિત્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન જાય છે. લેટીન ભાષાના ઘણા પુસ્તકોનું ભાષાંતર થાય છે ને તેવીજ રીતે એ સંસ્કૃત સમયની કલાનું સંશોધન થાય છે. જે કલા લગભગ દસ સદીથી ધ્યાન બહાર પડી રહી હતી અને જેના પથ્થરોથી મધ્યકાળના આંધકામો ચણવામાં આવ્યાં હતાં તેજ કલાના અવશેષોના આ કાળમાં અભ્યાસ થઇ નહોતે રૂપ ગણાવા માંડ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ રોમની તે શિષ્ટ સમયની કલાનું મૂળ ગ્રીસમાં શોધાઇ ત્યાંની કલાનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો.

આમ કલાનો પ્રવાહ આગળ જવાને બદલે પાછો તેના મૂળ તરફ જાય છે અને નવા થતાં રૂપો માટે જુના રૂપ ઉપર આધાર રખાતો આવે છે. આ સમયે હિંદમાં હિંદુ કલાનો આત્મા મોગલાઇ કલાના પોશાકમાં ડેકડેકાણે દેખાય છે અને જ્યારે પશ્ચિમની કલાના વિકાસ કે પૂનર્જન્મ માટે જુની શોધખોળ તરફ પ્રવર્તે થાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં કલા અસલના બળથીજ વિકાસ પામતી કેંઠ ટોચે ચઢી આપણને નાજમહેલના અનુપમ રૂપમાં દર્શન આપે છે.

પશ્ચિમમાં થતા આ ફેરફારથી ખીમે લીમે કલાનાં ઉપરોક્ત ઉચ્ચ લક્ષણો લોપ પામીને કેટલાં દુષણો પેસવા માંડે છે. એમાં સૌથી પહેલું દુષણ “નકલ” છે. ગ્રીસની જે કલા કલાધરના પોતાના બ્યેવના પૂરાં ચિત્રનથી ઉભી થયેલી હતી, તે માત્ર તેના બાહ્ય સ્વરૂપની પૂર્ણ નકલ કરવાથીજ સમજાઇ ગયાનું ભાન કલાધરને થયું અને તેથી તેઓ ચિત્રનમાંથી રૂપ નહિ મેળવતાં પોતાની કલાને માત્ર મનતરંગથી રૂપો આપવા લાગ્યા. પોતાના બ્યેવથી ખસી જવાથી તેમના કામમાં ઓસરોમતી કલાનો આત્મા ગયો ને રૂપ રહ્યાં. સમાજના આ ધર્મે સમજવાને આપણે નીચેના દાખલો લઇએ. ઘણા અપકલ શુદ્ધિવાળાઓ જ્યારે કાંઈ મોટા માણસોની કિયાની નકલ કરે છે ત્યારે તેઓ તે નકલને દેવાઇ જઇ પોતાનું મુગ સ્વરૂપ પણ બોધ મેલે છે, તે તેઓ નકલીઆ થઇ જાય છે.

આ પછી બીજો પગલો કલામાંથી કલાનું રાષ્ટ્રીય તત્વ નાશ પામ્યું; તેમાં બ્યક્તિત્વનું તત્વ દાખલ થાય છે. કારણ કે આ બાહ્ય સ્વરૂપના વિચારમાં પછી બાહ્ય સૌંદર્યનોજ વિચાર પ્રવાનના મેળવે છે, અને આ બ્યક્તિપરત્વે બિન હોઇ કલા દરેક કલાધર દીઠ જુદા મન ગમતાં રૂપો બારણે કદી એકજ રાષ્ટ્રીય તત્વ બતાવતી બધી

પડ છે અને અને આવું પરિણામ યુરોપમાં આ નથી હોવાથી શરૂ થયા પછી અર્ધાં સદીમાંજ દેખાયું. જે કલા એકપ્રકારના અતાવતી હતી તે કલા એક વ્યક્તિત્વ અતાવવા માગી. મધ્યકાળમાં જે મકાનો કારીગરોના સમુદાયના પરંપરાગત અળથી ઉભા થયાં હતાં. તે મકાનો વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોવાળાં ને વ્યક્તિત્વ અતાવતાં થઇ પડ્યાં. જે કલા સમુદાયની પ્રગતિ સાથે વિકાસ પામતી હતી તે કલા પ્રગતિ ઉપર આધાર રાખવા માંડી ને પરંપરાગત કલા વ્યક્તિગત થવા લાગી. આથી માત્ર શુદ્ધિશાળીઓજ આગળ વધી જાકીના બધા પછાત પડી પરાધીન અવસ્થા ભોગવવા મંડ્યા. આમ થવાથી કલાનો વિકાસ ક્રમ કુદરતી રહેવાને બદલે કૃત્રીમ થઇ ગયો ને કલામાં ભંગાણુ પડ્યું. ડોક્ટર કુમારસ્વામી આ વ્યક્તિગત કલાના અનિષ્ઠ પરિણામનું ચિત્ર નીચેના શબ્દોમાં બરા-રબુ કરે છે:—

“Now suppose in place of a great tradition imposed on generations of craftsmen of diverse rank, we imagine an art of originality depending on the expression of personal and transient emotion. We should still obtain from time to time the works of individual genius, but these uttered in various separate idioms, would by no means secure by the spectator that response which is the birthright of all works inspired by living tradition. Secular and personal art can only appeal to cliques but a heiratic art unites whole race in one spiritual feudalism. Meanwhile the inferior crafts- men who in any case would produce inferior versions of great motifs, if thrown wholly upon their own resources, would also come short in science and in devotion; and produce work not nearly worthless but altogether worthless aesthetically. This is in fact the diagnosis of the sort of all our modern individualistic art, that seven eighths of it is the work of men who ought to be servants and not to be masters while the work of the one-eighth (if there be so large a proportion of geniuses) is necessarily intelligible only to a very small audience.”

“હવે એમ ધારો કે એક તદ્દન શુદ્ધજ દરજ્જાના કારીગરો ઉપર અવલમ્બી રહે-નારી એક લાંબી પરંપરાને બદલે આપણે ક્ષણિક અને વ્યક્તિગત લાગણીની રફુરેણા પર આધાર રાખનારી કાંઇ અપ્રતિમ કલાને કદાપીએ. આપણે હજુ પણ વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન શુદ્ધિમાનો પાસેથી કામો મેળવવા બેઠશે પણ આ અર્ધાં વિવિધ રીતે અતાવેલા કામોથી તેઓમાં જોનાર માણસ પાસેથી જે જવાબ એક જવાન પરંપરાને હાથે થયેલ કામોને જોનાર પાસેથી આપણને સ્વાભાવિક રીતે મળશે તેવો નહિ મળે. આ આર્થિક દૈવી બળ વિનાની માનુષી અને વ્યક્તિગત કલા માત્ર એક નાનકડા મંડળનેજ

અસર કરી શકે. પણ વંશપરંપરાની કલા તો એક દૈવી વાતાવરણનો લાભ લેવાને આખા જનમંડળને ભેગું કરી શકે. જ્યારે વ્યક્તિગત કલાના વિકાસ દરમ્યાન ઉપરની પંક્તિના કારીગરો જે ગમે તેવા કામોમાં પણ ઉન્નત ભાવો હલધી રીતે રજુ કરે છે તેને જો છૂટા પાટી દઇ તેના પોતાનાજ પગ ઉપર વધવા રહેવા દઇએ તો તે તેની કલાની શાસ્ત્રીય તેમજ ધ્યેયની આયતમાં નીચે ને નીચે ઉતરતા જઇ-માત્ર બાહ્ય સૌંદર્યમાંજ નહીં પણ અંધી રીતે હલકુંજ કામ કરશે. આધુનિક વ્યક્તિગત કલાની પડતીનું આ નીદાન ખરેખરે છે કેમકે ્ર કામ એવાઓના હાથે થાય છે કે જેઓ નેતા (યુર) બનવાના કરતાં સંવક બનવાને જ લાયક હોય અને બાકીનું કે કામ (જે એટલો એ શુદ્ધિશાળી ભાગ રહ્યો હોય તો) એક નાનકડા મંડળને માટે એની મેળેજ શુદ્ધિ ગ્રાહ્ય બને છે.”

ખરેખર પશ્ચિમમાં એજ પરીણામ આવ્યું. એ વ્યક્તિગત કલાને સમજનાર સમસ્ત પ્રજાને બદલે એક નાનકડો વર્ગ બન્યો કે જે એ ગ્રીસ રોમના શિષ્ટ કામોનો અભ્યાસ કર્યો હોય હોય કે સમજ્યા હોય આ વર્ગ ઘણે ભાગે પંસાદાર લોકો અગ્રીય વગેરેનોજ બની શક્યો, કેમકે તેઓજ એ સંસ્કૃત કલા શીખવાને સાધન મેળવી શક્યા. જ્યારે બાકીનો ગરીબ વર્ગ-કારીગર વર્ગ છૂટો પડી જઈ આ વિશિષ્ટ કલાનો માહીતગાર થઇ શક્યો નહિ એટલે તેમની કલાનાં ગ્રાહકો મળવા દુર્લભ થઇ પડ્યા. તેથી પરિણામે તેમને એ પૈસાદાર સમુદાય ખુશ કરે તેની કલા પેદા કરવાની જરૂર પડી. ધીમે ધીમે આ ગ્રીસ રોમની કલાના રૂપનેજ વળગનારાઓ પછી કલાની Subject matter આંતર વસ્તુ, તેની અંદરનો આત્મા નહિ પણ બહારનું તેમનું મનગમતું રૂપ સમજવા લાગ્યા, અને તેને તેઓ કલાનું હાર્દ-સૌંદર્ય કહેવા લાગ્યા, જે સૌંદર્ય તેમને મન ગમતુંજ હોય એવું બનવા લાગ્યું. જે કલા ધર્મના ઉચ્ચ નીતિ તત્ત્વો બતાવનારી એક અર્થવાળા સાધન રૂપ હતી તે કલા માત્ર બાહ્ય રૂપ વાળી અર્થ રહિત લાગી પૈસાદારોને ખુશ થવાના સાધન રૂપ થઇ પડી. પરંપરાથી કેળવાએલા માણસના આ સમુદ માત્ર ખુશ કરવાને માટે કલા પેદા કરતાં અડચણ પડવા લાગી ને તેમાં તે ફાવી ન શકવાથી છૂટો પડી પાંચમાલ થઇ ગયો. પરંપરા ક્રમ આમ નાશ પામી ફાવે તે મૂળ સંસ્કાર વિનાનો પણ સાધનવાળો મનુષ્ય આ ખુશ કરવાની કલાને શીખવા માંડ્યો, અને એ કલાના આવા ઝગડાનો આજ વખત હતો કે જ્યારે રસ્કીન અને ટોલસ્ટોય જેવાઓ-એ કલાનું હાર્દ લોકોને સમજાવવાને અથાગ મહેનત કરેલી. હિંદવી કલાને પહેલ વહેલે સમજનાર ને સમજાવનાર ફરગમુખને પણ કહેલું કે “હાલના નવા કેળવાએલા કરતાં જુનો બીનકેળવાએલો પણ પરંપરાનો કારીગર વધારે સાફ કામ કરે છે. અને એ આજ કલાનો જીવનચિહ્ન હતો કે જ્યારે ત્યાં નવા કેળવાએલા પૈકી કેટલાંકેકે યુરોપિયનો આપણે ત્યાં આવેલા અને ત્યારેજ એમ સહજ કહી શકાય કે જે લોકો પોતાની આર સૈકા સુધી ચાલેલી અર્થભરી કલાને છોડી દઇ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ પર રચાયેલી કલાને માનનારા હોઇ તેઓ આપણી એમનાથી પણ જુદી કલા કે જેની આંતર વસ્તુ અર્થ-મંભીર ધર્મજ છે તેને ન સમજી શકે, ને ખરેખર એમજ બન્યું છે. તેઓને આપણા આ ઇશ્વરની કલાંદી શક્તિ દાખવનારાં પુતળાંઓ કહ્યાં જાય છે. આપણા દેવોના કે જે ઇશ્વરની શુશ્રીપુરી બતાવનારાં છે તે એમને શું ચવાડાબરેલાં જણાયાં, તેમણે એ કલાના માત્ર બાહ્ય રૂપો

જ વિચાર કર્યો ને નાહક તે સ્વરૂપને જુદી જુદી સ્થાપનાનાં નામ આપ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ મી. પ. બી. હાવેલ કહે છે કે “ પોતાને ગમે તેજ સાઈ ” એવા સિદ્ધાંતથી એમનાં મન એટલા અર્ધાં ટેવાઈ ગયેલાં કે “ કલાનાં જે રૂપો તેમને સુંદર લાગ્યાં તેનાં મુળ તેઓ પોતા તરફ લઈ જવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. ”

આમ યુરોપીયનોને આપણી કલા ન સમજાઈ ને તેથી તેમને આપણા અભણ ગણાતા કારીગરોને કલાનું શિક્ષણ આપવા કલાભવનો સ્થાપવા જરૂર સમજાઈ, આ કલાભવનો સ્થાપવાની જરૂર ખરેખર આપણે ત્યાં કલા નાશ પામી હતી એટલા માટે તેમને નહીં સમજાયેલ; પણ તેઓ આપણી કલામાં તેમનું સૌંદર્ય જોઈ ન શક્યા ભારે આપણી કલાથી અજ્ઞાતોને હાથે સૌંદર્યોત્પાદક કલા શીખવવા હિંદુસ્તાનમાં (મુંબઈ મદ્રાસ લાહોર અને કલકત્તા ખાતે) કલાભવનો સ્થપાયા.

આ શાળાઓને સ્થપાયાને લગભગ પોણી સદી થવા આવી છે. આટલા લાંબા કાળના શિક્ષણને પરિણામે હિંદની કલા ખીલવી જોઈએ પણ ખીલો નથી, ઉલટી બગડી છે. તેની સાખીતી આપણને કલાભવનોના પરીક્ષાના કે પ્રદર્શનોના રીપોર્ટપરથી કે કલાભવનની એકાદ મુલાકાતથી થયેલી અસરથી ન મળે પણ આપણી ખુસ્તી આંખે કારીગરોની સ્થિતિ જોવાથી ને જનસમાજની રસવૃત્તિ સમજવાથીજ મળે તેમ છે.

કારીગરોની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થયેલી છે.

જે કારીગરોનાં કામો હાલની કલાનો વ્યવસાય કરવાને યોગ્ય ગણાય છે તે કારીગરોના સંતાનો કે જેની સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી શાળાઓ સ્થપાઈ છે તે ઓની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થયેલી છે.

આર્થિક સ્થિતિમાં આપણે જોઈએ છીએ કે તેઓને હાલના જીવનકલહના સમયમાં પ્રમાણમાં કેટલુંક ઓછું રોજ મળે છે. તે પોતાના છોકરાઓને રોજ મેળવવામાંથી છતર સામાન્ય ફળવણી લેવાને મુકન કરી શકતો નથી. એક અંગ્રેજ જ્ઞાનના અભાવ માત્રથી તે પોતાની કલામાં ગમે તેટલા હુશીયાર હોય તો પણ તેને તેનાથી ઓછા પ્રવીણ પણ અંગ્રેજ જ્ઞાન ધરાવતાને વધારે પગાર મળે છે. જ્યાં માત્ર કલાના જ્ઞાનનીજ જરૂર હોય છે ત્યાં પણ આવી સ્થિતિ છે ! ઘણા યુરોપીયનો અને અંગ્રેજ જ્ઞાનવાળાઓ એમ કહ્યુંજ કરતા હોય કે તેઓ પોતે તેમની નીચેના અંગ્રેજ જ્ઞાન વિનાના કલાધરો કરતા કલાના technique-કુબરમાં નબળા છે. અને છતાં તેઓ કલાની શાસ્ત્રીય આખતોમાં પાછા ખાસ તે કલાકારો કરતાં ચઢીઆતા નથી હોતા. જેટલું તેઓ અંગ્રેજ ભાષા વડે સમજે છે તેટલુંજ પેલા કલાકારો સ્વભાષામાં સમજી શકે તેવા હોય છે. વિષયનું જ્ઞાન હોવામાં કે તેને વ્યક્ત કરવામાં પરભાષાના જ્ઞાનની જરૂર હોવી એ કેટલું અણધરતું છે ! અને એમ ધારો કે એ કલાકારોમાં કલાની શાસ્ત્રીય આખતોનું જ્ઞાન નથી તો એ રીતે પણ આપણે ફળવણીનેજ દોષ દઈ શકીશું-ત્યાં ફળવણીને માટે થતા પ્રયત્નોમાં ખામીજ છે.

આ જગ્યાએ કારીગરના જ્ઞાનનું ચઢીઆતાપણું, તેનાથી ઉપર કામ કરનાર યુરોપીયન કે અંગ્રેજ જાણનાર તેના ઉપરીના હાલના જ્ઞાન સાથેની સરખામણીનું ચાલુ છે. પણ આ ચઢીઆતાપણું તેના અસલના જ્ઞાન સાથે સરખાવતાં પાછું ઢલકું છે અને એના

હમણાના કામને અસલના કામ સાથે સરખામણી કરવાથી જણાયું છે કે અસલના કારીગરોએ જે વીવીધ પદાર્થોમાં વૈવિધ્ય ડીઝાઇન કર્યો છે અને જેને માટે ફરગતીન લખે છે કે Nowhere does nature show herself in such grand and such luxurious features, and nowhere does humanity exist in more varied and more pleasing conditions:—“ આવા ઉત્તમ અને મનોરંજક રૂપોમાં કુદરતનું સ્વરૂપ બીજે ક્યાંય દેખાતું નથી અને આટલા બધા વિવિધ ને સુંદર રૂપોમાં માનવ ભાવ બીજે ક્યાંય જણાતો નથી, ” તેવા કારીગરોના સંતાનો તેથી હલકી પ્રતીતિ નમુનાઓ અનાવવાને પણ હાલમાં અશકત નીવડે છે. તેઓ પરાધીન થઇ પડ્યા છે. કારખાનાના મીઝીઓ યુરોપી ફરનીયરોની નકલ કરવામાં પોતાનું પદ બોઇ ગેદા છે ને તે પરદેશી ફરનીયરો પણ કલ્પનામાંથી નથી કરી શકના. આ નાની ચીજોમાંથી આપણે મોટી ચીજો એટલે કે બાંધ કામોના દાખલો લઇએ. મુશ્કેલ સરકારે ઠસવેલાં હાલના કળાના નવા અભ્યાસક્રમોમાં હિંદની કળા શીખવાને માટે ઈ. સ. ૧૮૫૦ પહેલાનાં મકાનો કે રાસોના અભ્યાસ કરવા લલામણુ કરી છે. એમની આ પસંદગી પશ્ચિમમાં કલાના અભ્યાસ માટે ગ્રોસ રોમની સંસ્કૃત કલાનો અભ્યાસ કરવા જેવી છે. તે શિષ્ટ કળાની જેમ તેઓએ હિંદ માટે ૧૮૫૦ પહેલાની કળા નમુના રૂપ ગણી છે. એટલે તે વખત પહેલાના મકાનો તે પછી થયેલા મકાનો કરતાં ચઢીઆતાંજ છે એમ નહીં થાય છે. એ પછી થયેલા મકાનોનું આ હલકાપણું કારીગરોના હાલના અજ્ઞાનપણાનેજ આભારી છે.

કલાભવનોના શિક્ષણમાં આમીઓ.

એ લોકોએ કળાના શિક્ષણના બે પ્રકાર કીધા છે: (૧) Applied Art (૨) Fine Art. હિંદવાસીઓમાં તે આવા બેદોના વિચારજ જન્મ પામ્યો નથી. આપણે ત્યાં હું પહેલાં લખી ગયો તેમ પદાર્થ માત્ર કલામય હતા. અને તેથીજ અસલનો કારીગર એકો સાથે ચિત્રકાર, કાતરનાર, ને લકનાર હતા. પશ્ચિમમાં કલાનો પુતળજન્મકાળ શરૂ થયો તે વખતના ઇટાલીના કેટલાક કલાકર્તા એવા સર્વચુલ્સપલ હતા. જ્યારથી કલાની આંતર વસ્તુના વિચારમાં મતભેદ પડ્યો અને કલા પૈસાદારોને ખુશ કરવાના એક સાધન રૂપ થઇ ત્યારથી આ બે બેદોનો જન્મ થાય છે, અને કલાને ચીજોમાંથી દુર કરી જ્યારે લગાડવી હોય ત્યારે લગાડાય એવો વિચાર અસ્તિત્વમાં આવે છે. અને ત્યારેજ આમ “ એપ્લાઇડ આર્ટ ” અને “ ફાઇન આર્ટ ” એવા કલાના બે ભેદ પડે છે. આ એપ્લાઇડ આર્ટના શિક્ષણને માટે “ વર્ક શોપ્સ ”—કારખાનાને ક્યાંક ક્યાંક “ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ સ્કૂલ ” ઉદ્યોગ શાળાઓ ખુલી છે કે જેમાં શિક્ષણને માટે કારીગરોના ઓકરાઓ માટે દેશી ભાષાના ત્રણ ચાર ધોરણનું શિક્ષણ પણ દાખલ કરવામાં આવે છે. અહીં તેમને ધંધા પુરતું હસ્તકૌશલ્ય શીખવાડવામાં આવે છે અને તેને લલિત કળાના વિચારથી જુદા પાડી દેવામાં આવે છે.

કલાના આ આધુનિક બેદોથી કારીગર વર્ગ માત્ર લકનાર જ થયો, તેણે પોતાની કલ્પનાશક્તિ ગુમાવી દીધી છે ને તે પરાધીન યંત્રવત્ થઇ રહ્યો છે. ઉપરાંત હસ્તકૌશલ્ય હિંદની કલાના રૂપ ઉપર ભાગ્યેજ થતી હોવાથી એ સંતાનોમાં જે કંઈ હિંદની કલાના પરંપરાના સંસ્કાર રહ્યા હોય તે નાશ પામે છે. એવા શીખવનારાઓ મળ્યા બાજે મુશ્કેલ હસ્તકૌશલ્ય શીખેલાઓ કે યુરોપીયનોજ હોય છે ને તેથી આપણી કલાની દબ

વલણે નથી શીખવાતી. વલણે એટલે Curves designs ની રીતે કારખાનાનું શિક્ષણ શીખેલાને તેમજ યુરોપીયન કે યુરોપીય કલા શીખેલાને હાથે થએલ આલેખન ઉપરથી પરાધીન કામ કરવાને લાયક થવા ઉપરાંત કંઈ શીખવાતું નથી.

ઉપરાંત કારીગરોનો ઘણો મોટો ભાગ તેમના પર આવી પડેલી ગરીબ સ્થિતિને લઈને આ કારખાનામાં મળતું હસ્તકૌશલ્યનું જ્ઞાન પણ પામી શકતો નથી. વડોદરાના કલાલવનમાંથી આ Applied કલાના વર્ગો કાઢી નાંખવા પડ્યા તેમાં કારીગર વિદ્યાર્થીની ઘણી ઓછી બલકે નહિ જેવી અંખ્યાજ કારણબૂત હતી.

હવે આપણે લલિત કલાનું શિક્ષણ તપાસીએ.

લલિત કલાના શિક્ષણમાંથી કારીગરોનો અલિપ્તકાર.

આ શિક્ષણમાં પહેલી ભુલ એ થાય છે કે તે ઘણે ભાગે અંગ્રેજી ભાષા વડે અપાય છે. ને તેથી કારીગર વર્ગનાં તેમાંથી આપાઆપ અલિપ્તકાર થાય છે. કારણકે જ્યાં કારખાનાનું શિક્ષણ લેવાને કારીગરનો છોકરો યુક્ત થઈ શકતો નથી ત્યાં અંગ્રેજી બોલુને આ શિક્ષણ લેવા તો શી રીતેજ આવી શકે ? મને પોતાને તો એજ નથી સમજાતું કે કારીગર વર્ગ આ શિક્ષણમાંથી આનંદ થાય તેનું તેનું ધોરણજ શા માટે હોયું નેહએ. આમ હોવાથી આ શિક્ષણ લેવાને જે જનમથીજ સંસ્કારવાળો યોગ લાયક છે, તે વર્ગ આ શિક્ષણ નથી પામતો, ને સંસ્કારહીન વર્ગ આ શિક્ષણ લેવા આવે છે. આપણે સંસ્કારનું ખજા તથા યોગ્યતા તો સ્વીકારવાંજ પડશે કારણ કે દેખીતું જ છે કે સુતારનો છોકરો સુતારી કામ કે દરકોષ કલાયુક્ત કામ ખતર વણુંના છોકરા કરતાં વહેતુજ શીખે છે. અને આ મૂળ સંસ્કારહીન વર્ગ પણ ક્યારે આવી શાળાઓમાં આવે છે કે જ્યારે તે ખોળ કોષ અભ્યાસને માટે નાલાયક થઈ ચુકેલો હોય, એટલે સંસ્કાર તેમજ બુદ્ધિમાં હલકો માલ આ શિક્ષણને લાભ લઈ શકે છે. મુંબાઈની ચિત્રશાળામાં તો વર્ગી શિલ્પકલાના અભ્યાસ માટે પ્રવેશધોરણ મેટ્રીક સુધીનું રાખ્યું છે ત્યાં આપણા હિન્દના સલાટોનો શાનોજ પ્રવેશ હોય !

આવા લોકોનું આટલું જ્ઞાન આ લલિત કલાના શિક્ષણને માટે પૂરતું હોવાનું પણ પાશ્ચાત્ય કલાનાં લાક્ષણિક આદર્શને લઈને છે. જ્યારથી તેઓ કલાના આજ સ્વરૂપનેજ પળગ્યા ત્યારથીજ કલાના હસ્તકૌશલ્યનીજ યોગ્યતામાંજ કલા આવી ગયાનું સમજ્યા ને ઊર્તજ પછી આ હસ્તકૌશલ્યને સર્વ કોષ મેળવી શકે તેમ તેઓને લાગ્યું છે. એટલેજ પરંપરાના સંસ્કાર તરફ દુર્લેહ થયું છે. પછી આના લાયક વર્ગ લગભગ એ વર્ષ સુધી ચિત્રના શરૂઆતના પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમ્યાન હસ્ત કેળવણીને માટે વપરાતી ભાષા “ Draw a straight line ” “ Colour your drawing ” “ Draw the model placed before you ” વગેરે વાક્યો શીવાય ખીલું કાંઈજ સાંભળતો નથી એટલે તેનામાં માનવ જીવનને જરૂરની સંસ્કૃતિ આવે એવું ખીલું કાંઈજ નથી ચાલતું ને ઉલટું તેણે જે કંઈ મેટ્રીક સુધીમાં મેળવ્યું હોય તે યોગ્ય એસે છે ને નીરસ અને છે. ને તેમાંજ તેને આગળ ઉપર ઉચતર શિક્ષણમાં પણ હસ્તકૌશલ્યના જ્ઞાન શિવાય જીવનને સંસ્કૃતિ મળે તેવું શિક્ષણ ધણુંજ થોડું બલકે નહિ જેવુંજ આપ-

વામાં આવે છે. જેથી તે કલાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી એક સંસ્કારવાળા માણસ મનતો નથી.

ભાષા જેમજ કલા માનવ જીવનને ઉન્નત કરનાર એક સાધન છે, માટે સંસ્કૃતિ મળવાને માટે જેટલું ધ્યાન આ કલાભવનો શિવાયની માધ્યમિક ને ઉચ્ચતર શાળાઓમાં અપાય છે તેટલુંજ કલાના અભ્યાસ દરમ્યાન અપાવું જોઈએ.

માનવજીવનની આ સંસ્કૃતિ દરેક મહા પ્રળએ ધર્મ વડે આપી છે કે જે ધર્મ તેમજ પોતાની કલાઓ—સાહિત્ય, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, ભારત્ય, સંગીત, વગેરેમાં વ્યક્ત કર્યો છે. આ ધર્મ કલાધર કાંઈ દહાડે પોતામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર વિના પોતાની કલામાં વ્યક્ત નજ કરી શકે, અને માટેજ આ કલાભવનોમાં કલાનાં માત્ર બાહ્ય રૂપોજ શીખી છે, સાત વર્ષ પછી બહાર નીકળેલાઓ તરફથી પ્રાચીન કળા જેવાં કલાનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપો દિઠે જોયાં નથી. આ ઉચ્ચ સંસ્કાર કાંઈ કલાના બાહ્ય રૂપનેજ શીખવાથી કલાધરોમાં આવતા નથી. જેમ ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળી કવિતાઓ કરતાં કાંઈ એકલું પીંગળ શાસ્ત્ર કે વ્યાકરણ શીખવાથી નજ આવડે તેમ કલાનું આ પીંગળશાસ્ત્ર—વ્યાકરણ—Technic માત્ર શીખવાથી ઉન્નતભાવવાળી કળા પેદા ન થઈ શકે.

આવી ઉન્નત ભાવવાળી કલા પેદા કરવાને જેમ કાલેજોમાં શિક્ષક કાળો આવે છે તેમ અહિં પણ આકાશનું નંદ્યે. દૈવી બ્રહ્માંડી સ્વરૂપો આલેખનારાં કાળો કલાધરોને પ્રેરણા સમજાવવાં જોઈએ કે જેથી કરીને તેઓ દેવોના ચિત્રોમાં કે સ્થાપત્યમાં દૈવી ઉન્નત ભાવ પોતાના ધ્યાનમગ્નથી લાવી શકે. આમ થતું નથી માટેજ આ શાળાઓમાંથી નીકળેલા યુવક કલાધરો દેવોનાં ચિત્રોમાં દૈવી ભાવ લાવી યુગલમાં ફેરજ નથી પાડી શકતા, તેમજ તેમનાં મકાનોની ડીઝાઇનો એક મસીદથી જુદા છાટ વાળી થતી નથી. મંદિરો પરનાં શિખરો તેમજ ડીઝાઇન કરેલાં મનુષ્યોપયોગી બાંધકામો પર આવી રહ્યાં છે. તે માટેજ આપણે ધારી શકીએ કે મંદિરોના પોડીઆઓ આવાં મકાનોના પગથીઆં પર આવી બેસશે. જુદા ભગવાનનાં પુતળાંઓ રાજાની દમામ વચ્ચે મુકવામાં આવશે. આમ આ શીખેલાઓ ગમે તેમ ચિત્રો કરવામાં કે ડ્રાફ્ટસમેન તરીકે નોકરી કરવામાં કે ગણપતિનાં કે શંકરનાં ઇસ્કેટાઇટ કપડાં પહેરેલાં માણસોનાજ આબેહુબ નકલીઆં પુતળાંઓ કરવામાં જીવન ગાળે છે. તેમને કાંઈ જાહેર સભામાં નહિ આમંત્રણ કે નહિ જાહેર દિલ્લચાલમાં તેમનો ભાગ. તેઓ તેમની કલાના હસ્તકૌશલથી આઢકામાટે મનરંજક કલા પેદા કરી આઢકા પાસે એક તમાસગીર જેવી જાંઘળી યુગ્મર છે.

* કલા મનુષ્યમાં સંસ્કૃતિ આજીવાનું એક સાધન છે. એ સંસ્કૃતિ શિક્ષક સાહિત્ય અને કલા બન્નેમાં છે. કલાની ખીલવણી પણ ત્યારેજ કરી શકાય કે જ્યારે પાછી એ શિક્ષક સમયના જેવી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળી કલા પેદા થાય છે અને આ કાંઈ દહાડે કલાનાં બાહ્ય સ્વરૂપોજ શિક્ષણ અપાય છે ત્યાં સુધી થશે નહિ.

કલાભવનોમાં આ સંસ્કારિતાના શિક્ષણને માટે કંઈજ અપત્ત નહિ થતાં હોવાથી તેના શિક્ષણને પરિણામે થતી કલા ઉન્નતભાવલીન, અને માત્ર જોખી રાખેલાં બાહ્ય સ્વરૂપ વાળી, આડંબરવાળી ને મોઢક થાય છે. એને માટેજ આઢકા લાંબા સમયથી

કલાભવનો સ્થાપ્યા છે, છતાં પ્રાચીન કલા જેવી લોકલક્ષ્યનું પ્રતિબિંબ ને આદર્શ બનાવનારી કલા લગભગ પોણી સદીથી હીંદ જેઠ નથી.

આ સંસ્કાર શિક્ષણ ન આપ્યા ઉપરાંત બીજી ગંભીર ભુલ એ થાય છે કે શીખવવાનાં બાલ રૂપો પણ પશ્ચિમની કલાનાં હોય છે, કારણ કે શિક્ષકો હિંદી કલાથી અગ્ન છે. દાખલા તરીકે મુંબઈની શાળામાં કાષ્ઠપણુ પ્રચલિત હિંદની કલા શીખવવાને થતો નથી. છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષોથી માત્ર સ્થાપત્ય શાળામાં કંઈકે હિંદી શીલ્પકલા ને તેનાં બાંધકામની શૈલીને ઇતિહાસ ને તેનાં બાંધકામની શૈલી શીખવાડાય છે પણ તે અને તેના બાલરૂપજ શીખવાય છે. મી. ઇ. બી. હાવેલે હિંદની કલાનું આન્તર સ્વરૂપ તેના Ideals of Indian art ના પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે તેમતો કાર્ષ્ણ સમજાવતું નથી. બીજા કાષ્ઠ ખાતામાં હિંદની કલા શીખવાતી નથી. ત્યાંના માણ પ્રિન્સીપાલ બર્નસ સાહેબે શરૂઆતના ફાઈનના શિક્ષણ માટે હસ્તાલેખન માટે જે પ્લેટો તૈયાર કરી છે તેમાં આપેલા ડીઝાઇનના કાર્ષ્ણ પણ અંગ કે વલણ હિંદી ધાટનું નથી. ઉલટું ખરી રીતે વિચારતાં તો યુરોપીયનો આ ડીઝાઇનની કલા હિંદ પાસેથી શીખે તેટલી તે કલા હિંદમાં ખેડાયેલી ને વખણાયેલી છે. આ ડીઝાઇનની મી. ફર્ગ્યુસને કરેલી કદર મેં ઉપર લખીજ છે. ઉપરાંત સ્થાપત્ય કલાનું ખરેખરું સ્વરૂપ બહુજ દુંકાણુથી બેઠી રીતે સમજાવનાર લેખક લીચ બે વખે છે કે—“If we would set seriously to work in reviving decorative design, the best thing we could do would be to bring a hundred craftsmen from India to form a school of practice.”

“જો ખરેખર આપણે આપણી નકશી કામની કલાને પુનરાદારજ કરવો હોય તો સૌથી સારું કામ એમજ થઈ શકે કે આપણે હિંદમાંથી સોએક કારીગરો અહિં બોલાવવાને તેમનું હાથે કામગીરીની શાળા ખોલવી” આ વિચારથી તદન ઉલટુંજ કામ અહિં ચાલે છે. હિંદુસ્થાનમાં એ લોકો આવીને આપણને શીખવવા મંડ્યા. ત્યાં આપણી કલા ખીલવવી તો એક બાલુ રહી પણ તે બંધ પડી સડી જઈ તેની જગ્યાએ પરદેશી કલા આવે છે. એ શાળામાં હિંદુસ્થાનના સંસ્કૃત સમયની અજંટાની ગુફાઓનાં ચિત્રો ભુના પ્રિન્સીપાલ મે. ટ્રીશીલ્સ સાહેબના વખનથી રખાય છે. તે તેમજ રજપુત શૈલીનાં ચિત્રો ફ્રેમમાં પડ્યાં છે, તેમનો કંઈજ ઉપયોગ થતો નથી. આ શિક્ષણને પરિણામે આ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ હિંદની કલાને સમજતાજ નથી, ત્યાં તેમની પાસેથી તેની ખીલવણીની આશા તો રખાયજ ક્યાંથી ! આખા મુંબઈ ઇલાકાની કલાના વિકાસનો આધાર આ શાળાપરજ છે એમ કહી શકાય માટે ઇલાકાની કલાની અવગતિ માટે તેનેજ જવાબદાર ગણવી જોઈએ. એ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ આખા પશ્ચિમ હિંદમાં વેરાયા છે ને તેમણે પોતાના જ્ઞાનથી કલામાં શો વધારો કર્યો તે ભુલ્યો. તેઓ સંસ્કારી તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનનું શિક્ષણ નહિ પામેલા હોવાથી સામાજિક કે રાજ્યના કાષ્ઠ પણ વિષયથી અગ્ન ને જડ જેવા થઈ ગયેલા હોય છે ને શિક્ષણને અજાણે હિંદની કલાથી તો અગ્નજ છે. તેઓએ પોતાની કલા તરફ સમાજને આકર્ષ્યો નથી, તેઓ પોતાના વિષયને રસવાળો કરી શક્યા નથી. તેમને તેના પર પદ્ધતિસર બોલતાં પણ આવડતું નથી. ઉપરાંત તેઓમાંના ધણાક તો આરિયનીન પણ થઈ ગયા છે.

શિક્ષણ નહિ લેનારા કારીગરોની સ્થિતિ.

આ સંસ્કારી ને બુદ્ધિહીન વળતું અને કારીગર વળતું જ્યારે કલાશિક્ષણથી આવું પરિણામ આવ્યું છે ત્યારે જે કારીગરો આ શિક્ષણ નથી પામેલા તેઓ આપોઆપ જ અગડે છે. તેમનાં હૃદયો જનમથીજ પ્રાચીન ભાવના અને રીતિઓથી ટેવાઈ ગયેલા હોવાથી આ ફળવાઓલાઓને હાથે થતી જડવાદ અને વ્યક્તિવાદ અતાવનારી કલાની તેઓ ઉન્નતિ કરી શકત પણ તેઓને પોતાના પેટ માટે આ જડ કલા પણ ઉત્પન્ન કરનારા અને તેનાં આહોકાને માટે તેમણે નીમેક્કા જડવાદી કલાધરો નીચે પરાધીનતાએ કામ કરવું પડે છે. આને પરિણામે તેઓ યંત્રવત્ પવનતા ગયા. તેમનામાંથી મૂળની શોધક બુદ્ધિ નાશ પામીને તેઓ એક મીઝી, રોજ મેળવનાર મજૂર કે કારખાનાના સંચા પર કામ કરનાર જડયંત્રવત્ બની ગયા છે !

અને છતાં પણ જ્યાં જ્યાં કારીગરો પોતાની પરંપરાગત કલા અતાવી રહ્યા છે ત્યાં તેમની કલાનો ઉદાવ માત્ર એક તવાઈની ચીન તરીકે થાય છે. હજી ભાગે સ્વદેશ જતા યુરોપીયનો પોતાને દેશ દિલ્લી કલાને એક બહુષ્ક કલા તરીકે દેખાડવાને કે જે આ લોકો પોતાના યુરોપી રાજ્યોથી ભરેલા બેંકકત ઓરડામાં એક તવાઈની ચીજ તરીકે આવાં કામો લે છે. દરહીયરોની મા માગણીમાં પણ પરિણામે આહોકાની રસવૃત્તિને અધિકાર જનમતાં કારીગર પરાધીન બને છે.

કલાભવનોના શિક્ષિતોનું જ્ઞાન જ્યારે મૂળ બુદ્ધિયે પરંપરાગત સંસ્કાર ને શિક્ષણની ખામીને લીધે ઉપર ઉપરનું, ઉચું, હલકું, અને અત્યાવ્ય ગાય છે ત્યારે બીજાજગવાયેલા પણ સંસ્કારી કારીગર કલાની ખાટી માગણીથી ખાટી કલા કરી પોતાની ખરી કલાનું જ્ઞાન ને રૂપ ખોઈ બેસે છે. આ કલાભવનોએ આણેલું પરિણામ.

શિક્ષણની બીજી ખામી એ છે કે શિક્ષણનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણુંજ સંકુચિત છે.

શિક્ષણની બે દિશાઓ.

કલાના શિક્ષણ ને પ્રયત્ન હમેશાં બે તરફના હોવા જોઈએ. એક કલાને મુળ સ્વરૂપમાં સુકનાર વર્ગને તૈયાર કરવાનો ને બીજો એ સ્વરૂપને સમજનાર, ને તેમાંથી નીકળતા આ દેશને ઝીલનાર વર્ગને તૈયાર કરવાનો. આ બન્ને પ્રયત્નો બે એક સાથેજ કરવામાં ન આવે તો કલાનો વિકાસ થયોજ અસંભવિત છે. એમાં જે જે કલાને આકાર આપવાની જરૂર છે, જેવી કે ચિત્ર સ્થાપત્ય બાલુચી-તેરી કલાનો ઝીલનાર વર્ગ તેના કલાધરોને તૈયાર કરવાની સાથેજ તૈયાર કરતો જોઈએ. કારણ કે આ કલાઓ તો આહોકા વિના વિકાસજ ન પામે. આકાની કાવ્ય અને સંગીત કલાઓ એવી છે કે તેનો કલાધર આહોકાની, પરવા રાખ્યા વિનાજ પોતાના આત્માનાજ ગુણ સાથે આગળ વધ્યા જાય છે. આકારની કલાને માટે આમ નથી; તે કલાઓ તો તેના કલાધરોની હયાતી દરમ્યાનજ વિકસવી જોઈએ, અને આ વિકાસ હમેશાં કલાના ઉદાવપરજ હોમ છે.

આપણે પહેલી આબુની-કારીગરો પેદા કરવાની કલાકેવણી તપાસી. હવે બીજી આબુની-આહોકાને તૈયાર કરવાની ફળવણી તપાસીએ અને જોઈએ કે તે ક્યા ને કેમ

અપાય છે. આ જાણવાથી કલાકેલવણીથી આવેલ પરિણામની ખીજ આજુ-બોઝાની રસરુચિની આપણને ખબર પડશે. હું આજળ જણાવી ગયો છું કે આ પરિણામ એ રીતે નહીં થાય. કલાશિક્ષિતાની સ્થિતિ અને લોકોની રસરુચિ તપાસવાથી પહેલી જાતના શિક્ષણ માટે જે વંશપરંપરાનો સંસ્કારી લાયક ગણાય તે આ ખીજ જાતના શિક્ષણને માટે કારીગર વર્ગ શીવાયનો બધો વર્ગ સમજવાનો, કે જેને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ આપવાને પ્રાથમિક ઉચ્ચતર શિક્ષણ આપવાને યત્નો થાય છે. આ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ આપવાને જે ફળવણી અપાય છે તેમાં કળા કે જે આ સંસ્કૃતિ આણવાને સર્વસામાન્ય સાધન છે, તેની સમજનું જ્ઞાન કાંઈ અપાતું નથી. શિક્ષણવેત્તાઓએ આ સંસ્કારિતા આણવાને ઉચ્ચતર ફળવણીમાં સંસ્કૃત શિષ્ટ કાવ્યોનો અભ્યાસ ગોઠવ્યો છે, પણ આ પ્રાચીન કાવ્યોનો યત્ન દોષ કરનારી કળાના પાઠોનું શિક્ષણ આપવાનો દત્તો એ છેકજ તેમની ખ્યાત બહાર ગયું છે. આમાં અને છે એમ કે કલાભવનોમાં કલાના શિક્ષણમાં પ્રાચીન કાવ્યો નથી આવતાં તે અહિં કાવ્યો ચાલે છે; તે કળા નથી ચાલતી એટલે કલાધરો ઉચ્ચ ભાવનાવાળી કળા પેદા નથી કરી શકતા, ને ઐન્દ્રિયોટો પ્રાચીન કાવ્યદર્શક કળાને સમજી શકતા નથી. એટલે ઉત્તર ભાવનાળી કળાની માગણીજ થતી નથી. દેશી ભાવાની વાચનમાળામાં જે ચિત્રો મુકાયા છે તે અર્ધાજ લગભગ પરદેશી ચિત્રકારો પાસે કરાવ્યાં હોય, એટલાં અર્ધાં નજીવાં ને હિંદુભાવનાવિનાના છે, જેથી જાળકને તે ચિત્રોનો પુરો અર્થ પણ નહિં સમજવો હોય. તેમજ તાજમહેલ, સરખેજના મેળ, કાલાંતી યુદ્ધઓ, વગેરે સ્થાપત્ય વિષયક ફેટલાંક પાટોમાં તે વર્ણનો રખ્યા છે, તે અર્ધાં કલાના આત્મારૂઢિત પાણ્ડ રૂપાંજ છે. આવા આંધકાઓના વર્ણનોનો ખ્યાલ વાંચકોને હિંદની કલાના પુરા જાણનાર મીં.ઈ.બી. હાવેલના તેમના “આઝા અને તાજ” નામના પુસ્તકમાંથી મળશે.

જે કે ૧૦-૧૫ વરસથી શાળાઓમાં ચિત્રો શિખવાય છે, પણ તે કોને હાથે કે ઉપર કહેલા કલાભવનોના શિક્ષિતોને હાથે! ન્યાં ચિત્રની ખાસ શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણમાં ખામી કહાડી શકાય છે, ત્યાં આ શાળાઓમાં અપાતાં શિક્ષણમાં ફેટલી ખામી હોય તે વાંચક પોતેજ વિચારી લેવું. વળી આ ચિત્ર વિષયને યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં સ્થાન નથી. એટલે તેના હેતુ તરફ દુર્લભ રખાય છે. આવી પરિસ્થિતિથી છેવટે એવું પરિણામ આવે છે કે આપણી કલાને આપણા ઐન્દ્રિયોટો સમજતા નથી. ને બહારગથે યુરોપી પાણ્ડ રૂપવાળી કલાનો મોહ એટલો બધો જીરમાં હોય છે, કે તેઓ તેનેજ ટેવાઈ જઈ છેવટે જાહેરખચરી ચિત્રો રાખી સંતોષ માનવા લાગ્યા છે. કોલેજવાળાઓ પાછાં કેલ્સ વાર કલાસ્થાનનાં કામ, તેનાં મોટાં કદ, અને ચિત્રકામની સફાઈ પરથી માત્ર નવાઈનો ખ્યાલ લાવી પાછા ફરે છે. તેઓના ચિત્રપર આ શિવાય ખીજ અસર થતી નથી. આ નકલી જઠવાદવાળી કલાનું સામાન્ય આ શિક્ષકોના પર એવું સચોટ કરેલું છે કે સાચા સૌંદર્યપૂજક ઐન્દ્રિયોટો આપણા વિશિષ્ટ કાવ્યોમાંથી સજ્જ નેત્રે રસ લેતા હોય છતાં, પાછાં એજ પુરૂષો, કોઈ યુરોપી રમણી કે દબ્યથી જેટલા ખુશ થશે તેટલાં આપણા જુનાં ઇશ્વરના અહાડી બળ દાખવનારાં પુતળાંઓ, કે જેપુરી ચીતારાના હાથે થયેલાં કામોથી ખુશી નહિં થાય. અર્થે એમજ નથી પણ ફેટલાંક પોતાના કાવ્યમાં એક આર્ય સ્ત્રીનું આદર્શ રૂપ બરાબર સ્પષ્ટરસે અને તે તેમને ગમતી પ્રાચીન ભાવનાને બરાબર અનુરૂપ

હશે છતાં, તેજ પુરુષો પાછાં પોણાનાં ત્રી છેકરાંએને યુરોપી પોશાકમાં સજ્જ થયેલાં જોવાં મુશ્કેલી. આમ તેની આંતર અને બાહ્ય સૃષ્ટિમાં ફેર પડી તેઓ જુડી Insincere જાહેરી ગાળે છે. આમાં એ ટ્રેન્યુએટોનો વાંક નથી; વાંક છે શિક્ષણનો—ને બહાર ચાલતા વ્યવહારનો. આ બહાર ચાલતી કળાનો વિષય આંતર વસ્તુસૌંદર્ય છે. તેઓને ઘણીવાર એમ કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે “ભાઈ એ કલાની બાબતમાં અને ન સમજીએ” તેમને તે સંબંધી વિચાર કરવોજ ગમતો નથી, ને પછી તેઓની કલાની પસંદગીનો આધાર, આ જઠવાદી કલાના ગ્રાહકોની વધારે સંખ્યા પરજ હોય છે. જે કલાની આંતર વસ્તુથી તેઓને જાણીતા કર્યા હોય તો તેઓ હમણાં કલા સમજે ને નિશ્ચયપૂર્વક સાચી કલાની માગણી કરે. તેઓ આ બહાર ચાલતી કલાના વ્યસનાધીન થઈ ગયા છે. નહિં તો એમ શા માટે થવું નોંધએ કે જે કાવ્યોમાંથી તેઓ રમસવાદ લે છે તેજ કાવ્યોનો પ્રતિષેષ કરનારી હદની કલાને તેઓ ન સમજે ? વળી હિંદુનું સંગીત કંઈ અલૌકિક બળ આપે છે. એમ સમજવા છતાં લખપ્રસંગે બોખલાં એન્ડ વાળાં કે ફોનોગ્રાફ વગડાવે ?

તેમજ વિલાસતમાં શીખેલા ને પૈસાદાર શેડીઆઓનું છે. તેઓ કલાના ખરા તત્વોથી અજાણ્યા છે. તેઓના ઘરમાં તમે નજર કરશો તો જણાશે કે ચિત્રોમાં માત્ર ફોટોગ્રાફો ને તે પછી વળી પોતાના કે પોતાના સગાનાં ને ફરતીયરોમાં ફ્રેન્ચ કે ઇંગ્લાંડના શીત્રાય બીજું કંઈ નહિ હશે. તેઓ જે બહુ બહુ કલાની કદર કરશે તો કોઈ ચિત્રકારને પોતાનું આંધલ પેઇન્ટીંગ કરવા આપશે કે કોઈને સ્ટોલરશીપ આપીને સૌંદર્યોત્પાદક કલા શીખવનારી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવા મોકલશે.

કલાનો હાલનો ઉત્તેજક વર્ગ આવો તૈયાર થયેલા છે.

જુની શિક્ષણપ્રણાલિકા.

હિંદની જે કલા વિદ્વાનો વખાણે છે તે કલા તેને સતત મળતા જતા ઉત્તેજનને આહારી છે. આ ઉત્તેજન આપનાર સમુદ્ધ કારીગર સાથે આગો પ્રગ્નવર્ગ ગરીબથી ઠોઠ રાજા સુધીનો હતો. કારણ કે કલાની આંતર વસ્તુ આ બન્ને પક્ષને શીખવાતી હતી. હિંદની કલાની આંતર વસ્તુ આર્થ કર્મધર્મ હતો અને તેનાં ઉચ્ચ નીતિસૂત્રોનું શિક્ષણ આ બન્ને વર્ગ એક સાથે સરખી રીતે પામતા હતા. કારીગરો આ શિક્ષણમાંથી મળેલાં સમાજનાં માર્ગદર્શક સત્યોને મૂર્ત સ્વરૂપમાં મુકતાં, કે જે સ્વરૂપોની પરીક્ષા અન્ય પ્રગ્નવર્ગે કલાની આંતર વસ્તુ સમજતા હોય તે સ્ટેલાઈઝી ને ચોક્કસાઈથી કરી શકતા. જે કલાની આંતર વસ્તુ ધર્મ—કલામાંથી બરોબર વ્યક્ત ન થાય તો તે કલા નાપાસ થતી. ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોમાંના આદેશો હિંદની પુરાણી કલાવડે ગરીબ ને નિરક્ષર માણસને પણ પહોંચતાં. જેમ એનાં રહસ્યો આવા માણસોને સમજાવવાને પુરાણો વગેરે રચ્યાં છે, ને તે જેમ શિક્ષિતોમાં એટલાજ રસપૂર્વક વંચાતાં તેમજ તે પુરાણોને વ્યક્ત કરનારી કલા મરીબ ને નિરક્ષરથી તે રાજા ને વિદ્વાનો સર્વે રસપૂર્વક જોતાં ને ચર્ચા કરી શકતાં. કલાની આ કદરનું વર્ણન ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ માં ભરાયેલ પંજાબના પ્રદર્શનનાં રિપોર્ટમાં મી. જે. એ. ક્રાપ્લીંગ નિચેના શબ્દોમાં આપે છે—“કોઈ ઘર બાંધનાર કામ કરનાર કારીગરોને તેમની કુશળતાના પ્રમાણમાં વધતી ઝોડી મળુરી મળતી, પણ કોઈ ખાસ અધરા

કામને માટે તેમને રાજ ઉપરાંત મીઠાઈ શરખત વગેરે અપાતાં. કેટલીક જગ્યાએ તો ન્યારે કોઈ મીઠીએ પ્યારણાનું પ્યારસાખ કે એવો લાગ પાસ નકશી કામચલા કર્યો હોય ત્યારે તે કામની પૂર્ણાહુતિને દિવસે મીઠી રાગ પામતો ને ભોંયપર કંઈક પાથરો તેને લોકાની ચર્ચા માટે ભોંયપર મુકતો. તે લોકો તરફથી ચર્ચા કે સાબાશી સાંભળવા ખેસતો. કોઈ કોઈ વાર તો આમ કરવામાં તેને ૧૦૦-૨૦૦ રૂપિયાની બક્ષીસો એકઠી મતી. આમ કલાવિધાયક અને પ્રગ્ન વર્ગથી કલા ઉત્તેજન પામી જીવંત રહેતી.

ઉવર.

પશ્ચિમના વિજ્ઞાનના બળથી હિંદવાસીઓને કલાની આંતર વસ્તુ-ધર્મ તરફ અશકા થવા લાગી. ધર્મશાસ્ત્રો વહેમી ગણવા લાગ્યાં, તેમજ હિંદની કલા Fantastic, perplexing ને crude મનસ્વી શૃંગવણ વાળીને અણબકા ગણવા લાગી. કલાની આંતર વસ્તુ જે દળરો વર્ષથી આર્યજીવનને સંસ્કૃતિ આપતી આવી છે, તેના તરફ સાવ દુર્લક્ષ કર્યો પાર નહિ આવે. આર્યજીવન યુરોપીય જીવન થવાનું નથી; જો થશે તો જેમ બધા સુધારકો આર્યધર્મની ભાવના તરફ પાછા વળ્યા છે, તેમજ આ પ્રયત્નમાં પણ મોડું વહેલું થશે. બધા શિક્ષણવેત્તાઓ સંસ્કાર શિક્ષણની જરૂર સમજવા લાગ્યા છે, ને ક્યાંક ક્યાંક પગલાં પણ લેવાયા છે. પણ જ્યાં સુધી એ શિક્ષણ કલાધરો શિવાયનાજ વર્ગને અપાશે ને કલાધરો ને તેના વિના સાવ કોરા રાખવામાં આવશે ત્યાં સુધી એ શિક્ષણ નકામું જશે. તે શિક્ષણને મૂર્ત જીવનનું રૂપ અપાશે નહિ. આપણે ઇંગ્લીએ કે-આર્ય જીવનને એક સરખી રીતે દોરે તેવા એક સામાન્ય ધર્મશિક્ષણની યોજના અમલમાં મૂકાય. આ શિક્ષણ અસહના રૂપમાં નહિ તો હાલના સમયને અનુકૂળ થાય એ રીતે આપવાની જરૂર છે. અને તેનો કારીગરો અને અન્ય વર્ગને એક સરખી રીતેજ અપાય તો તે કારીગરોનાજ ખ્યાલને ઉડા ચિંતવન બળથી કલામાં મૂર્ત થઇ શકે. ને તે મૂર્ત સ્વરૂપના સમજનાર ને ઉત્તેજક વર્ગ ઉત્પન્ન થવાથી કલાનું વહન સાચી દિશામાં થાય.

શિક્ષણની આ યોજના ઉપરાંત તેનો વિસ્તાર આથી પણ વધીને જનસમુદાયના કાન સુધી પહોંચવો જોઈએ. અને આ કામ સાક્ષર કલાધરોથી ભાષણોદાર થઇ શકે.

હાલના કલાભવનોમાંથી નીકળેલા કલાધરો સાક્ષર નથી. તેઓ માત્ર સ્વર્થ ખાતર સ્વાર્થભરી કલા કરવામાંજ પોતાનું સાર્થક સમજતા હોય છે, ને કલાભવનોમાં અપાતાં શિક્ષણનાં સંદેશો ભવનની ચાર દીવાલની બહાર લાગ્યેજ જાય છે-જેને પરિણામે ઇતર વર્ગ કલા તરફ રસહીન બને છે કે ખોટી કલાથી સંતોષ પામનારો બને છે.

માટે રાષ્ટ્રીય ફળવણી આપનારાઓએ કે કલાની ખીલવણી કરવા ઇચ્છનારાઓએ-રાષ્ટ્રીય ફળવણીમાં આ એ પાસામાંથી એક-કલાના પાસા તરફ દુર્લક્ષ નહિ કરતાં તેને રાષ્ટ્રીય ફળવણીનું એક અગત્યનું અંગ સમજી એને માટે પણ સાથે સાથે પ્રયત્ન કરવો, ને તે ફલવણીની લગામો યોગ્ય નેતાઓનેજ સોંપવી; જેથી આ સદીમાં જેમ છુદ્ધ અને પેસાનો બચ થઇ અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં તેવાં ન આવે, ને રાષ્ટ્રજીવન ઉજત બને.

અમેરીકાની છાપાકળાનું દિગ્દર્શન.

રૂ. ૪,૫૫,૦૧,૪૩,૭૫૦.

અમેરીકા વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ વધ્યું છે અને વધે છે. ત્યાં આગળ કરોડોની નહિ પણ અબજોની સાથે વાતો અને ઉચ્ચપાથલ ચાલે છે. તે દેશની પ્રવૃત્તિમાર્ગની અનેક દિશાઓમાંથી આપણે આ સ્થળે માત્ર એકજ દિશાનું અને તે પણ છાપાકળાની આખતરું દર્શન તેના આંકડાઓ સહિત કરીશું. તે અસ્થાને ગણ્યો નહિ. જનસંખ્યા આગળ જ્યારે અમેરીકાની વાતો રજુ થાય છે ત્યારે કોઈને આખા અમેરીકા ખંડનો, તે કોઈને તેના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગનો ખ્યાલ રજુ થાય છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં, આ વિશાળ ખંડ માંહેલા એકજ વિભાગ જેને “યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ” ને નામે ઓળખીએ છીએ, તેજ આ પ્રકારના હુન્નર ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર છે, અને તેજ વિભાગની આખત નીચે જણાવેલો હોવાથી, દિગ્દર્શક છાપાકળાના ઉદ્યોગને હલકા માનનારાઓ તેના તરફ સમભાવ દર્શાવવા ફેરારશે.

ચાર અબજ, પંચાવન કરોડ, એક લાખ, બેતાળીસ હજાર, સાતસો પચાસ રૂપિયા ! આ સંખ્યા તે દેશને અઢ્યુદય સૂચવે છે. આ ગંભીર રકમનું છાપખાતાઓમાં થતું દરેક જાતનું છાપાકામ તથા તેને અંગત લગતા ઉદ્યોગોની ૧૯૧૪ ની સાલની ઉપજનો આંકડો બતાવે છે.

આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ માંહેલા કુલ ઉદ્યોગોની ઉપજ તેજ ૧૯૧૪ ની સાલમાં રૂ. ૭૫,૭૭,૦૧,૦૬,૩૭૫ ની હતી ! આધારોસાકી અને તેને લગતી વસ્તુઓની ઉપજ સઘળા ઉદ્યોગોના તેર સામાન્ય વિભાગોમાં પ્રથમ પદે આવે છે, અને તે રૂ. ૧૫,૦૫,૦૨,૧૫,૬૨૫ ની રકમ છે. ત્યાર પછી કાપડ (textiles), લોખંડ (iron and steel), રસાયણિક પદાર્થો (Chemicals) અને લાકડું (lumber) અનુક્રમે આવે છે. જ્યારે છાપા કળા તથા તેના ઉદ્યોગને લગતી વસ્તુઓમાં નીચે પ્રમાણે સમાવેશ થાય છે:—(૧) કાગળ બનાવવા, (૨) વર્તમાન પત્ર, પાક્ષિક, તથા પુસ્તક છાપવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા, (૩) પુસ્તકો અંધિકા, (૪) ચિત્રો માટે કોતરકામ તથા બ્લૉક બનાવવા (engraving), (૫) શીળા છાપ (lithographing), (૬) બીયાં બનાવવા (type-founding) (૭) બીયાં તથા ચિત્રોની તખ્તી-ઓતીને અથવા વિદ્યુત દ્વારા બનાવવી (Stereotyping and electrotyping).

છાપાકળામાં જેવી રીતે વર્તમાન પત્રની આવક છે તેવીજ રીતે જન સમાજનું પરચુરણ છાપકામ (job work) કરવાથી તેની આવકનું પણ મોટું સાધન છે. અને મોટે ભાગે છાપખાતાના માલેકો આવા છટકા કામથી પોતાનો વહીવટ સારી રીતે ચલાવે છે. આ પ્રકારના છટકા કામથી રૂ. ૮૨,૨૮૬૩,૭૫૦ ઉત્પન્ન થયા હતા. સને ૧૯૧૪ માં જ્યારે વસ્તીની ગણતરી કરવામાં આવી હતી ત્યારે ૧૫૨૬૦૮ માણસો જોખ અને પુસ્તકોના છાપાકામ પર નોકરીએ હતા. જે માંહેલા ૧૫,૫૫૬, છાપાખાતાના

માલિકા તથા તેવી સંસ્થાઓના અધિકારીઓ (corporation officials) ૩,૮૧૦ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ અને મેનેજર, ૨૦,૩૭૧ કારકુન વર્ગ અને ૧,૧૩,૧૨૧ છૂટક પગારથી કામ કરનારાઓ હતા. જે પ્રમાણે આમાં ઉત્પન્ન થઈ છે અને જે સંખ્યામાં માણસો રોકાયા છે તેની સરેરાશ કાદતાં માથાદીક રૂ. ૫,૩૮૧ ની ગણતરી થાય છે.

વર્તમાન પત્રો તથા પાક્ષિકા છાપવા અને પ્રસિદ્ધ કરવાના વિભાગમાં કુલ ૨,૧૨૦૦૦ માણસોની ગણતરી કરવામાં આવી છે. તેમાં ૨૧,૬૪૦ માલિકા તથા તેની સંસ્થાઓના અધિકારીઓ, ૭,૬૧૨ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ તથા મેનેજર, ૬,૮૦૭૩ કારકુન વર્ગ અને ૧,૧૪,૩૭૫ છૂટક પગારના નોકરાનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપર જણાવેલા જે વિભાગોની સાથે છાપા કળાને અંગે ચાલતા હુનર-ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિમાં જે સંખ્યા રોકાયેલી હતી તેના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

માણસોની સંખ્યા.

૧. કાગળ તથા તેને માટે માવો બનાવનારા.	૬૫,૫૧૬
૨. હાથીપરના કૌતરકામ માટે (Photo-engraving)	૮,૫૨૫
૩. ત્રાંચાના પત્રાપર કૌતરકામ કરનારા (copper plate engraving)	૮,૫૧૨
૪. “ સ્ટીરીયો ટાઇપીંગ ” અને “ હલેક્ટ્રો ટાઇપીંગ ” કરનારા	૪,૪૫૫
૫. છાપવાની શાહી બનાવનારા	૨,૨૬૩
૬. છાપવાના બીમાં બનાવનારા (type founding)	૧,૩૬૯
૭. છાપખાનામાં વપરાતા પરચુરણ સાદિત્વ બનાવનારા	૬૭૬
૮. શાકડાપર કૌતરનારા (wood-engraving)	૪૫૨

આ ઉપરથી સમગ્રશે કે આ ઉદ્યોગોના વિભાગમાં કુલ ૧,૨૧,૮૦૭ માણસની સંખ્યા કામે લાગેલી હતી.

પુસ્તકો તથા છૂટક કામમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસનું ન્યુયૉર્ક પરગણું અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. તે જતના કામો માટે ત્યાંની ઉપજ રૂ. ૨૪,૬૩,૭૫,૦૦૦ ની થઈ હતી; જ્યારે બીજા પરગણાઓની ઉપજ નીચે પ્રમાણે હતી:—

ઇલીનાઇસ	રૂ. ૧૭,૦૭,૦૬,૨૫૦
પેનસીલવેનીઆ	,, ૭,૬૦,૧૮,૭૫૦
માસાચુસેટસ	,, ૬,૩૨,૬૫,૬૨૫
ઓહીઓ	,, ૬,૨૨,૩૪,૩૭૫
મીજુરી	,, ૩,૮૮,૬૦,૨૫૦

વર્તમાન પત્ર તથા પાક્ષિકાના છાપવા તથા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન્યુયૉર્ક પરગણાએ બીજા પરગણાઓની સરખામણીમાં ઘણી ઉપજ કરી છે અને તે રૂ. ૪૩,૦૪,૮૧,૨૫૦ ની હતી, જ્યારે બીજા પરગણાઓની નાએ મુજબ હતી:—

પેનસીલવેનીઆ	રૂ. ૧૬,૩૨,૪૬,૮૭૫
ઇલીનાઇસ	,, ૧૪,૬૬,૫૬,૩૭૫
ઓહીઓ	,, ૮,૭૫,૭૧,૮૭૫

માસાયુસેટસ	રૂ.	૮,૩૪,૯૬,૮૭૫
કેલીફોર્નિયા	"	૬,૭૩,૬૮,૭૫૦
મીસુરી	"	૫,૬૩,૬૩,૨૭૫

આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની જાપાકળાની ઉપજ રૂ. ૪૫,૫૧,૪૩,૭૫૦, તેમાં રોકા-
મલા ૪,૮૬,૭૧૫ માણસોની મદદથી થઈ છે. એટલે સરેરાશ પ્રમાણ કહાડતાં માથા દીઠ
રૂ. ૯૩૫ ની રકમ આવે છે. જ્યારે ગરીબ હિંદના કામદારો મહા મુશ્કેલીએ પોતાનું
અને પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન અસુખાકારીવાળા રહેઠાણમાં કરે છે ને જન્મ લીધો ને
મરવા માટે એમ સમજી આવ્યું પુરું કરે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા સુપ્રસિદ્ધ દેશમાં જ્યાં આવો ચઢતીતો સૂર્ય વધુ ને વધુ
જળક્રોતે જાય છે ત્યાં જાપા કળાના ધંધા તરફ માનની દૃષ્ટિથી સર્વ કોઈ જુવે છે.
આવા સત્તાવાર આકાંક્ષી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અનેક મહાન ઉદ્યો-
ગોમાં આ ઉદ્યોગ કાંઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની સત્તા અને
લાગવગ એટલી નો પ્રમળ છે કે યોજીશ્યદન અને અન્ય પરગણાના મુખ્ય શહેરોને તેને
વળુદ આપ્યા શિવાય ચાલતું નથી.

અમેરીકાનું ગૌરવ સતેજ કરવામાં આ ઉદ્યોગનો મોટો ફાળો છે અને હાલની
લડાઈના સંજોગોમાં પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન જારીજ છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

આપણા દેશની વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રવિજ્ઞાનદોના હાથમાં
હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂલ નહિ હોવાથી તેમાં બારે ફેરફાર કરવાની
જરૂર છે એમ ઘણા સ્વીકારે છે. તેજ પ્રમાણે સરકારી નિશાળોમાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકો
વિદ્વાનોને કાચે લખાવલાં હોય અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમાં ઉચી કોઈએ મુદ્રી
કાઢ્ય તેવાં હોય નો પણ તે આપણા દ્રષ્ટિબિન્દુથી નહિ લખાયલાં હોઈ, તેમાં ફેરફાર
કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તક વિષે વિશેષે કરીને
છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપરના અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંના લખ્યાં
વિશેષ ઉદ્દેશથી લખાયેલાં છે અને ઇતિહાસ ઉપર થયેલી છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળનો
પણ તેમાં ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં ઘણા ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો
એવી રીતે વર્ણવેલાં હોય છે કે બાલકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે
જાપ પડે તે જોઈએ તે, તે પુસ્તકો પાઠી શકતાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉલટી
જાપ પડે છે. એ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના) ઇતિહાસ
વિષે વિશેષ ખરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો વિષે સંખેદ

(હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેલીક સૂચનાઓ. ૧૪૩

કહેવું પડે છે તેમાંનું એક પણ પાઠ્યપુસ્તક, તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા સાક્ષરોમાંથી પણ કોઈએ આ વિષય ઉપર યોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠ્ય પુસ્તકો છે તે કંતો અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કંતો નિર્માલ્ય અનુકરણ છે, અને એક પણ પુસ્તક કોઈ લલિત ઉદ્દેશથી લખાયેલું નથી. માટે હાલના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રહિત અને યોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. તે કદ દૃષ્ટિથી લખાવું નોંધ્યે તે સંબંધે અમારી સચવાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. વર્તમાન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો જ્ઞાન-તજ વધારે આવે છે. દેશના સંતાનોની હકીકત કોઈજ આવતી નથી. હાખલા તરિકે, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સિદ્ધંતની ચલાઈને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપરજ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાન્તના રાજા પુરુષોત્તમ (યોરસ) ને તેણે હરાવ્યો હતો. આ યનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં બરે છે, પરંતુ તે સમયની ભારતની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉજ્જવળ હતી વગેરે આખતનો કોઈજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેજ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દીલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઈઓ થતી તથા પ્રપંચો રચાતા તેનુંજ વર્ણન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે, પરંતુ તે વખતે દેશના લોકની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, કુનરઉલોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મપ્રવર્તકો, સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે આખતની માહિતી કોઈજ મળતી નથી. યુરોપીયન પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમજ છે. હિંદુસ્તાનમાં સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધો અને વિમહોના વર્ણનને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પ્રધાન પદ આપ્યું છે. પરંતુ તે સમયના બીજાં રાજ્યો તથા લોકોની હકીકતનું બહુ જુગ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે કારણ અત્યાર સુધી આપણા ઇતિહાસ પરદેશીઓના હાથે લખાયેલો છે. આ દોષ નવા પાઠ્ય પુસ્તકમાં દૂર થવો નોંધ્યો.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાન પદ આપવું નોંધ્યો. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજનીય હક્કો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનોજ જ્ઞાન-તજ મુખ્યતઃ આવે છે. મુમત્તમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધર્મપ્રચાર માટેના તેમના અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે બાહુમગથો પણ કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા છે તેનો જ્ઞાન-તજ વિશેષ આવે છે. તેમ હિંદી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક જીવન છે માટે તેને પ્રધાન પદ આપવું નોંધ્યો. જણા મતમતાન્તર હોવા છતાં તે સર્વમાં અક્ષિત અને સમાજના અંતિમ આદર્શની યોગ્યતા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લઈને સમગ્ર પ્રજાના દૃષ્ટિબિન્દુ અને પુરૂષાર્થમાં સમાનતા છે તે સારી રીતે સમજવું નોંધ્યો. જેમ બીજા દેશના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, સેનાપતિઓ, રાજનીતિજ પુરૂષો, વેપાર ઉદ્યોગમાં અગ્રણી પુરૂષોને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્માચાર્યો તથા સાધુ સંતાને આપવું નોંધ્યો.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો યોતાના જમાનાની જરૂરીયાત નોંધી ઇતિહાસનાં તે જમાનાના જરૂરી અંગો ઉપર ભાર મૂકે છે અને તે દૃષ્ટિબિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એજ

કારણથી રામાયણ અને મહાભારત અનેક વાર લખાયા છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સ્ફુરી રહી છે માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેને પોષક તત્ત્વો મળી આવતાં હોય તે ઉપર ભાર દેવાનો જોઈએ ત્રીજા તેમાં ગણી શકાય.

- (૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)
- (૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of culture)
- (૩) સમાન હિતસંબંધ (Community of interest)
- (૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ.

(૫) એકતા માટે શુદ્ધિપુરસ્કર કરવામાં આવેલા પ્રમાણો: સંસ્કૃત ભાષા, પંચાયતન પૂજન, મહાભારતાદિ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ, ચારધામની યાત્રા વગેરે, ચાર મહત્તી વ્યવસ્થા, પ્રાચીન સામ્રાજ્યો, અકબરનો દીન-ઈ-ઈલાહી.

૪. અત્યાર સુધીના આપણા ઇતિહાસમાં પાંચ પુસ્તકોનાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારનાં સાધનોની આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર ભરાયર ખતાવેલી નથી તેનું બરાબર વિવરણ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકરણ શૃંખલા બરાબર સમજાવવી જોઈએ.

૫. દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પરિવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકર્ષક હોય તેમ પાંચ પુસ્તકોમાં વર્ણવેલાં છે. એક માણસ આવીને એક લઘામમાં જીવે એટલે આખા રાષ્ટ્રમાં ફેરફાર થઈ ગયો એવી જાણ પાંચ પુસ્તક વાંચતા મન ઉપર પડે છે. તેમ બનતું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજા પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અસુક રાત્ર કે નેતાઓનાં પરાક્રમથીજ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો ઉંડા હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગૃતિમાંજ મળી આવે માટે તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઈએ.

૬. હાલનાં પાંચ પુસ્તકોમાં હિંદુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઈ ત્યાર પછીનાજ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે. અને પરદેશીઓનાં હિંદુસ્તાન ઉપરના હુમલાના બચાવમાંજ હિંદુઓ રોકાયેલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ એક વખત હિંદુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને બધું આપ્યું છે તેનો મજા તેટલો સચિત્તર અહેવાલ આપવા જોઈએ.

(ભારતવર્ષે, ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, સીલોન, અલ્બાનિયા, અરબસ્તાન, મીસર મધ્ય એશીયા ઉપર તથા તે દ્વારા યુરોપના ધાર્મિક આદર્શો ઉપર અસર કરી છે. અહિંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમનામાં કળાકૌશલ્ય પ્રતિ આભિક્રમિય ઉત્પન્ન કરી છે તથા તેમના સામાજિક બંધારણ ઉપર અસર કરી છે. તે દેશોને ગણિત, જ્યોતિષ, વેદિક ઇત્યાદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપ્યું છે.)

૭. પરદેશી જાતો અહીં આવીને કેવી રીતે અહિંની પ્રજા સાથે ભળી ગઈ તથા તેમનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર હિંદુ સંસ્કૃતિની કેવી જાણ પડી તે સુસંભાન, પારસી તથા ચાહુદીઓના દાખલા ઉપરથી ખતાવવું જોઈએ.

૮. પરદેશી જાતોના હિંદુમાં આવીને વસવાટી હિંદુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુક-

જ્ઞાન તથા હિંદુ પ્રજના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઇ તે બરાબર બતાવવાં જોઇએ.

મુસલમાનો—મુસલમાનોમાં મુસલમાન તેટલા સમાન એવી બાવના હતી તે ઉપરથી સર્વને સમાન અધિકારની બાવના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઇ. શુભામ પણ આદર્શાહની પદ્ધતિએ પહોંચી શકે એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો. તેજ પ્રમાણે ધર્માવિધિમાં પણ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચતીચનો ભેદ નહોતો તેની પણ હિંદી સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઇ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેશ્વરવાદની અસર થઇને શીખ, કૃષ્ણરૂપ, ખાલોસમાજ જેવા પંથ ઉત્પન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિહાસ લખવાની રીત અને અગત્ય મુસલમાનો આવ્યા પછી સમજાઇ. સધર્મો માટે તીવ્ર લાગણી અને આત્મીયતાની બાવના પણ તેમના આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઇ.

યુરોપીયન—માનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, લશ્કરી કાયદા, ખાતાઓ પાડી નોંખીને પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા, દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીયતા, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને તેના અધિકાર, બહારની દુનિયા સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક—આ બધું યુરોપીયનો પાસેથી શીખ્યા.

૯. હિંદુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોનો ઇતિહાસ કાંઈક વિરોધજનકિયો અને તેમને પરદેશી ગણીને લખે છે. પરંતુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કાયમનો વસવાટ કર્યો છે, અને હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિંદવાસીઓજ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઇએ. દાખલા તરીકે, હાલ કોઇ અંગ્રેજ અથવા સ્કૉટલેન્ડ લેખક ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખતા એસે છે તો તે અંગ્રેજને તથા સ્કૉટલેન્ડ વચ્ચે થયેલી લડાઇઓ કાંઇપણ તીખાશ વિના વર્ણવી શકે છે.

૧૦. ઘણા ઇતિહાસના લેખકો આપણા દેશની યુરોપીય પ્રજાઓ અહીં આવી તે વખતની સ્થિતિને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે સરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વિશેષ સુધરેલા ગણે છે, આમ કરવામાં કાલાન્તરનો ભેદ ધ્યાનમાં નહિ લેવાની બૂલ થાય છે. મધ્યકાળમાં અહિં જ્યારે સુગઢિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કાંઈજ નહતું સરખાવો ચતુર્યુગ અશોક અથવા ભાજના સમયનું હિંદુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ; Wars of the Roses ના સમયની ઇંગ્લંડની સ્થિતિ અને તે સમયની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ; અકબર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અને તેજ સમયની પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ.) હાલ પાશ્ચાત્ય દેશો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને તેના ઉપયોગમાં આગળ વધ્યા છે પરંતુ તે તેમના છેલ્લા સો વર્ષના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પણ આપણે તેમની પાછળ નહતા. એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતાં ફક્ત સો વર્ષ પાછળ છીએ. પરંતુ આ વાતનું ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં વિસ્મરણ થયેલું નોંધમાં આવે છે અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી અને છે એવી ખાળકના મન ઉપર છાપ પડે છે. આમ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ.

૧૧. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકમાં એશીઆના બીજા દેશો—તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જાપાન વગેરે સંબંધી કંઈક માહિતી આવડી જોઇએ અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસસંબંધ દર્શાવવો જોઇએ. વળી અફઘાનીસ્તાન વિષે—લાંબા લેખ

તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે આપણા દેશના ઇતિહાસ પુસ્તકમાં કંઈક માહિતી આવવી જોઈએ, કારણ કે તે આપણા સામપરોક્ષી છે અને મહમુદ ધડનીના સમયથી આજ સુધી હિંદુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ધનિષ્ઠ સંબંધ રહેલો છે. મહમુદ બિન કાસીમ, અંગીસમાન, તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે કયાંથી આવ્યા તે સંબંધી પણ આપણાં પુસ્તકમાં નહિ જોવી માહિતી હોય છે.

નીચેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખાવાં જોઈએ.

૧. વેદકાળથી આજ સુધીના હિંદુસમાજની રચના અને તેના આદર્શ કેવા હતા તથા તેમાં કમે કમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.
 - (૧) યાતિવ્યવસ્થા:—નવી યાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઈ અને બિન યાતિઓ કેવી રીતે થતી ગઈ.
 - (૨) કુટુંબવ્યવસ્થા.
 - (૩) આર આશ્રમની વ્યવસ્થા; તે પૂર્ણ રીતે કયારે અમલમાં હતી.
 - (૪) ઋષિમુનિઓના આશ્રમનું વર્ણન.
 - (૫) હિંદુસમાજની આદર્શ સ્થિતિ સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત, ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર, કથાસરિત સાગર અને તેના જેવા અન્ય ગ્રંથો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.
 - (૬) હિંદુઓ તથા મુસલમાનો સાથે સાથે રહેવા લાગ્યા ત્યારે પરસ્પર અનુકૂળતા માટે તેમણે કેટલું જતુંબહેતું કર્યું.

૨. ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્માચાર્યોનાં જીવનચરિત.

કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કમ્પીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વલ્લભાચાર્ય, રામદાસ.

રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, વિવેકાનંદ.

જરૂરજી, ઇસામસીહ, મહમુદ પેગમ્બર (જેણે ત્રણ હિંદી નથી, પરંતુ તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મની હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અસર થઈ છે).

(૨) પંથોનો ઇતિહાસ—શીઝેસોરી સુધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીમાં હિંદુધર્મના જુદા જુદા કાળમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ યથાં છે તેનું વિવરણ કરવું—તેમાં નીચેના સંબંધી હકીકત આવે:

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજ્ઞવિધિ. ૨. વિષ્ણુ, શુદ્ધ, શિવની ઉપાસના ૩ તાનિત્રક માર્ગે ૪ બુદ્ધની ઉપાસના ૫ બાગવત ધર્મ અને કૃષ્ણ ઉપાસના ૬ બક્તિમાર્ગે ૭ રામ ઉપાસના ૮ પંચાયતન પૂજા ૯ નાગપૂજા ૧૦ દેવીપૂજા ૧૧ લિંગાયત પંથ.

(૩) તહેવારો તથા ઉત્સવો.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેસીક સમિતિઓ. ૧૪૭

૩. ખાલજી તથા બૌદ્ધોએ ધર્મપ્રચારાર્થે કરેલા પ્રયાસો તથા તેમણે નિર્માણ કરેલી સં-
ધની સંસ્થા અને તેની વ્યવસ્થા.
૪. આર્યજાતિનો દેશાન્તર નિવાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર.
૫. ગ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની પરસ્પર અસર. ખાસ કરીને ગ્રીસની હિંદ ઉપર અને હિંદની ગ્રીસ ઉપર થી અસર થઇ તેનું વિવેચન.
૬. દેશની રાજપદ્ધતિનો ઇતિહાસ.
 - (૧) પ્રાચીન કાળમાં ધારા ધડતું કાણુ અને તેનો અમલ કરતું કાણુ—તેની વ્યવસ્થા.
 - (૨) જમીન ઉપર કાની માલકી ગણતરી અને મહેસલ કેવી રીતે આકારવામાં તથા ઉધરાવવામાં આવતું.
 - (૩) જરૂરની વ્યવસ્થા.
 - (૪) કર કેવા પ્રકારના લેવામાં આવતા.
 - (૫) લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ.
 - (૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ—પ્રાયશ્ચિત્ત.
 - (૭) વેઠવારાની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ થવું જોઈએ.

૭. જમાખંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

- (૧) મનુ પ્રમાણે (૨) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમ-
યમાં (૪) મલેક અંબર (૫) વિજયનગરના રાજ્યની (૬) શેરશાહ (૭) ટાડરમલ
(૮) શિવાજી (૯) બ્રિટિશ.

૮. આર્ય પંચાયત.

૯. લોકની રહેણી કરણી, શિક્ષાચાર, ખાસ રિવાજો, રમતોનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

૧૦. લોકની આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

- (૧) વપરાશની વસ્તુઓ—ખોરાક, પોશાક તથા વિદ્યાસની વસ્તુઓ.
- (૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીનું ધોરણ (Standard of living).
- (૩) વસ્તુઓના ભાવ. ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના તથા મજૂરીના દર.
- (૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને કુખર:

નામગણના; જુદા પ્રાન્તના કુખર, ઉદ્યોગ; જુદી જુદી જાતોના કુખર ઉદ્યોગ;
સાતિવ્યવસ્થાની કુખર ઉદ્યોગ ઉપર અસર; વિનાશક હરિકાષ્ઠીના અવકા-
શનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ—આયાત અને નિકાસ.

દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા માટેનાં સાધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિનો ઇતિહાસ:—

આર્યો તથા આર્યેતર લોકો વચ્ચે; ગ્રીક રજપૂતો અને પદાણો; મોગલ, સીખ અને
મરાઠા—તેમની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓ.

(એસીઆવાસીઓ અને યુરોપીયો વચ્ચેના મોટા બેઠ-પહેલા લણને વફાદાર અને
બીજા લોકોને વફાદાર).

૧૨. બાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક બાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત બાષાઓ.

(નોંધ. સંસ્કૃત કદી બોલાતી બાષા હતી કે કેમ અને પ્રાકૃત બાષાઓ તેમાંથી અપભ્રંશ થઇને બનેલી છે કે કેમ ?)

અર્વાચીન દેશી બાષાઓ: હિંદી અને ગુજરાતી; અંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલુગુ; તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દૂ;

રાષ્ટ્રીય બાષા તરિકે હિંદીનું સ્થાન.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન:—

ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોક-વાર્તા; ભક્તિવિષયક કાવ્યશાસ્ત્ર, (Rhetorics); કવિના: તામીલ સાહિત્ય; ગુજરાતી, મરાઠી, અંગાળી, ઉર્દૂ તથા હિંદી બાષાનાં સાહિત્યો.

શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય; વ્યાકરણ, ગણિત અને જ્યોતિષ; વૈદ્યક; રસાયન: (Alchemy & chemistry); કામશાસ્ત્ર (Eugenics); સંગીત.

હિંદુસ્તાની પદ્ધતિ કથુટીની પદ્ધતિ; નાટ્ય અર્થશાસ્ત્ર.

૧૪. શિક્ષણ.

અ. શિક્ષણપદ્ધતિ: ઉપનિષતકાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ; ઐત્દ કાલીન પદ્ધતિ; જુદા જુદા વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી પદ્ધતી શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રીસ્તી પાદરીઓ-એ ચલાવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

બ. વિદ્યાપીઠો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન (Centres of culture);

કાશી—મિથિલા; નવદોષ, નવદા અને તક્ષીલા; પ્રતિજ્ઞાન—(પેંકજી); શ્રીનગર (કાશ્મીરનું) ઉજ્જયિની; કાંછવરમ; કુંભકોણમ; વિજયનગર; પાટણ; જયપુર; આગ્રા; અલીગઢ.

૧૫. ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીન સ્થાપત્યનો ઉલ્લેખ નથી; યજુર્વિધિનાં ઉપકરણો, યજુકુંડ, ઘરનાં સચર-ચીલાં વગેરે સંબંધી હકીકત મળે છે.

મહાભારત અને રામાયણ ઉપરથી—કિશ્કા, નગરરચના, ઘરેણાં, યોજાક આયુધ સંબંધી હકીકત.

જુદા પૂર્વકાલીન મંદીરો તથા ગુફાઓ.

જુદાકાલીન—મંદીરો, વિહારો, ગુફાઓ, મૂર્તિઓ તથા સ્તૂપો; કુંભારકામ તથા ઘરનાં સચરચીલાં; તે સમયની લલિત કળાઓ, વણાટકામ, રંગાટ, ભરતકામ, મીનાકારી, લાકડાંની બીજી કાતરકામ, પત્થરનું કાતરકામ.

જુદોત્તરકાલીન—ગ્રીક કળા (Greek Art.) ની અસર; તાંત્રિક વિધિમાં આવતી ચિત્રકળા.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેસીક સચવાઓ. ૧૬૯

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું—સ્થાપત્ય, તળાવો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage) ની આધુણી.

મુસલમાન સમયનું—રાજમહેલો; મસ્જિદો તથા મકબારો; હમામખાનાં; કિલ્લા; દરવાજા. શાહજહાનના સમયનું—સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ અધિનારા હિંદુ કારીગરો).

જૈન લોકોનું સ્થાપત્ય.

ધર્મની કળા ઉપર અસર.

પશ્ચિમની અસર.

૧૬. ખાણો ક્યને ખનિજ પદાર્થો.

૧૭. પ્રાણી તથા વનસ્પતિ.

(૧) હિંસ પશુઓ તથા ખેતીને નુકસાન પહોંચવનારાં પશુઓ તથા પક્ષીઓ (ખાસ કરીને તીડો) ક્યાં ક્યાં હતાં અને છે; દાલ તેઓ ક્યાં ક્યાં મળી આવે છે; સર્પ, નાગ વિષે પણ ઉલ્લેખ અહિં આવી જાય.

(૨) જુદે જુદે સમયે કયા પશુઓ અથવા પક્ષીઓના માંસનો આહાર કરવામાં આવતો; માછલાં વિષે અહિં ઉલ્લેખ આવી જાય.

(૩) ક્યાં પશુઓ તથા પક્ષીઓની એવા લેવામાં આવતી—આરવહન માટે, શિકારમાં, સંદેશો લઈ જવામાં, છુટી સવારી તથા ગાડીમાં બેઠકવાના કામમાં.

(૪) ક્યાં પશુ, પક્ષીઓ પાળવામાં આવતાં.

વનસ્પતિ, જંગલો, ફળઝાડ, ડુંભઝાડ, અનાજ, શાકભાજી, દવાઓ, જડીજુટીઓ, સુગંધીદાર વનસ્પતિઓ.

૧૮. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, વ્યાકરણ અને યાતિક.

શિલાલેખો, સ્તંભો તથા સ્તંભો, પ્રાચીન ચિત્રો તથા શિક્ષાઓ—સ્વદેશી વિદેશી.

કાલગણના પદ્ધતિ (કલિ, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ શાલિવાહન ઇત્યાદિ).

તહેવારો અને ઉત્સવો.

તામ્રપટ્ટો, હસ્તલેખો છં.

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, દીપવંશ, મહાવંશ.

પરદેશી પ્રવાસીઓએ લખેલાં વૃતાંતો—કુએત્સાંગ; ફારીઆન; મંગેરથીનીસ; માર્કો-પોલો; અલબર્ગની; બર્નિયર; ઇબ્ન બટુટા, ઇત્યાદિ.

૧૯. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને તેની દેશના ઇતિહાસ ઉપર અસર.

(૧) હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.

(૨) સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને અંધાળની પુલના)

(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દરકારવંશ.

(૪) રાજપૂતાનાનું નિર્બંધ પ્રદેશ.

(૫) ધરમીરની ઉપનદી (Valley.)

- (૬) સઘાદ્રિનો પહાડી પ્રદેશ અને કોંકણપટ્ટી.
- (૭) દરિયા કિનારો.
- (૮) પ્રાચીન અને અર્વાચીન ખંદેશઃ
તામ્રલિપ્તિ, દાબોલ, સોપારા, દારિકા, ભુચુકચ, સ્તંભાવતિ, સુરત, કાલીકત,
વિજયપટ્ટણ, ઇત્યાદિ.
કરાચી, મુંબઈ, કાલમો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંચુન ઇત્યાદિ;
- (૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તનઃ સરસ્વતી નદીનું યુગ થવું; જંગલોનો નાશઃ ખંદેશનું
પૂરાઈ જવું; વર્ષાદમાં ફેરફાર.
- (૧૦) મોસમનો વર્ષાદ-ઓમાસ.

૨૦. જુદા જુદા કાળમાં રાજ્યસત્તાનાં કેન્દ્રસ્થાનો ક્યાં ક્યાં અને કેવી રીતે બદલાયાં.

- (૧) પંચમ (વેદકાલીન આર્યોનું રહેઠાણ) .
- (૨) બ્રહ્મનર્ત (યજુર્વેદ અને મનુકાલીન)
- (૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)
- (૪) હસ્તિનાપુર અને ઈદ્રપ્રસ્થ (મહાભારત)
- (૫) પાટલીપુત્ર (મૌર્ય વંશ)
- (૬) પેશાવર (કનિષ્કના સમયમાં)
- (૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું-કનોજ)
- (૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)
- (૯) દેહલી (પ્રથુરાજ)
- (૧૦) દેહલી (મુસલમાનોનું)
- (૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)
- (૧૨) દેવગિરિ (ચાદવ વંશના રાજાઓનું)
- (૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું)
- (૧૪) પુના (મરાઠાનું)
- (૧૫) લાહોર (શિખનું)
- (૧૬) કલકત્તા અને કોલ્કો (અંગ્રેજોનું)

૨૧. હાલનાં મુખ્ય દેશો રાજ્યો સંબંધી હકીકતઃ

માયકવાડ, નિઝામ, માઇસોર, કાશ્મીર, રજપૂતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો, ગ્વાલીયર તથા ઈદાર, નેપાળ.

ઈતિહાસનો પર્વમાં વિભાગ.

૧. વેદકાળઃ વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અગસ્ત્ય (દક્ષિણમાં નિવાસ અને બીજાઓને
વસવા માટે બોલાવવા—Colonization)
૨. ઉપનિષદ કાળઃ જનકવિદેહી, યાગવલ્ક્ય.
૩. પરશુરામનો સમય—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સત્તા માટે દરિદ્રાઈ-કોંકણ તથા
મલખાદનો ઉપનિવેશ (Colonization)—નવા બ્રાહ્મણો નિર્માણ કરવા.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેટલીક સચનાઓ. ૧૫૬

૪. રામાયણ.

૫. રથતિકાળ નિર્ણય.

૬. મહાભારત કાળ.

} સર્વવંશ, ચંદ્રવંશ
તથા મદ્રવંશ વિષે
હકીકત.

યુધિષ્ઠિરનો રાજસ્ય યજ્ઞ; બીજા અને કૃષ્ણ-એ પક્ષના કર્તા પુરુષો (King-Makers); હિંદુ સમાજ ઉપર ભારતીય યુદ્ધની થયેલી અસર.

૭. સ્વતંત્રતા.

૮. ઐક્ય અને જૈન ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ-ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, કનિષ્ક.

૯. ઐક્ય ધર્મનો ક્ષય અને હિંદુ ધર્મની સંઘટના-શાલિવાહન, વિક્રમાદિત્ય, સમુદ્ર ગુપ્ત, હર્ષ પુલકેશી ૪૦ રાજાઓનો સંસ્કૃત સાહિત્યને રાજાશ્રય તથા પુરાણોનું પુનર્લેખન.

૧૦. રજપૂત રાજ્યો.

૧૧. મુસલમાનોની ચલામતો.

૧૨. મુસલમાન રાજ્યની સંસ્થાપના અને રજપૂતોનું રજપૂતાનામાં ભરાઈ જવું.

૧૩. મોગલો આવ્યા તે પહેલાંની ભારતવર્ષની સ્થિતિ.

૧૪. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર.

૧૫. હિંદુઓનું પુનરુત્થાન-રજપૂતોનો પ્રતિરોધ, શીખોનું બલિદાન, મરાઠી સત્તાનો ઉદય.

૧૬. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિઝ્છેદ-નવીન રાજ્યોમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પર ઝગડો, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિણામે પરદેશીઓનું ફાટી જવું.

૧૭. પશ્ચિમની પ્રજાઓનું હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્યસત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.

૧૮. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ પ્રતિરોધ જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસમાં આવ્યું-મહારાષ્ટ્રીનો ઢંઢેરો.

૧૯. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાહ્ય તેજથી અંગાંત જવું અને તેનો અંગીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.

૨૦. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાજકીય હક્કો માટે લડત, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર પ્રવૃત્તિ.

૨૧. હિંદુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.

(રાષ્ટ્રીય રાજા તરફથી મળેલું.)

રાજર્ષિ.^૧

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કૃત.

વિદ્યાર્થીસમાજના સમગ્ર અધિવેશનમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથના “પોસ્ટ ઓફિસ” ઉપર એક રસિક લેખ એક મિત્ર તરફથી વંચાયો હતો. આજે હું એ કવિવરની બીજી કૃતિની પ્રસાદી આપ સમક્ષ રજુ કરું છું. રાજર્ષિ એ ઉપન્યાસ-સાદી નવલકથા છે. એમાં ભજૂતા અગ્નિનો છે માત્ર રક્તદિગ્ગ; પણ એ અધ્યાત્મરક્તદિગ્ગ પ્રમળ જ્વાળા પ્રકટાવવા બસ છે.

આ ચાર્તા, ગોમતી નદીના કિનારે આવેલા જીવનેશ્વરીના મંદિરના ઘાટ ઉપર, ત્રિપુરાના રાજા ગોવિન્દભાણિકૃપના અને એક નાની યાગડી હાસી તથા તેના નાના ભાઈ તાતાના સુખદ મિલનથી શરૂ થાય છે. આ ત્રિપુરી દરેક પ્રભાતે ઘાટ ઉપર મળે છે, અને પ્રેમસુખનો લહાવો લે છે. આપાદી અમાવાસ્યાને બીજે દિને ઘાટના પવેત આરસ ઉપર, આગલી રાત્રે કાલિને અપાયેલ સો પાડના બલિદાનના રક્તપ્રવાહથી લાલ ગ્રાહ પડેલા જોઈને હાસી બોલી ઉઠે છે “આટલું લોહી શા માટે ?” રાજના હૃદયમાં આ અક્ષરો કોતરાઈ જાય છે. લોહીના ગ્રાહને હાસી અને તાતા પોતાના અંચળાથી લૂછી નાંખે છે. પણ હાસી આ રક્ત જોવાથી બીમાર થઈ મરણ પામે છે. રાજા પ્રતિજ્ઞા લે છે કે “મારા રાજ્યમાં હવેથી હું રક્તપાત નહીં થવા દઉં.” રાજા તાતાને પોતાની પાસે રાખે છે. તેનું નામ તેણે ધ્રુવ પાડ્યું છે. તેના સાન્નિધ્યમાં તે સંસારનાં દુઃખ વિસરી જઈ અનંદ આનંદ અનુભવે છે.

આપાદ શુદ્ધ યૌદ્ધશોના સહસ્ર પશુઓના વંશનો રિવાજ રાજા હુકમથી એકએક મન્ય થવાથી પુરોહિત રઘુપતિ ક્રોધે ભરાય છે. પ્રજાનાં મન કાંચાં થાય છે. ભાયાતો નારાજ થાય છે. આજથી રઘુપતિ ગોવિન્દભાણિકૃપ સામે કાવત્રાં રમે છે. રાજના ભાઈ નક્ષત્ર-રાયને રાજ્ય અપાવવાની લાલચથી ભોળાવીને રઘુપતિ, ગોવિન્દભાણિકૃપના રક્તથી, કાલિને સન્તોષવા પ્રયત્ન કરે છે. આ કામ માટે વિશ્વાસુ, કાલિના અચક્ષ્ણ ભક્ત, અને રાજની ઉપર પ્રેમ રાખતા પોતાના શિષ્ય જયસિંહને પ્રયોજાવા, રઘુપતિ યત્ન કરે છે. પણ જય-સિંહ તેમ થવા દેવા ના પાડે છે. ભાઈના હાથે ભાઈનું ખૂન ન થાય તેટલા માટે રાજનું ખૂન કરવા જયસિંહ જાતે, જ્યારે રાજા ગોમતીના કિનારે જુશનમાં ધ્રુવ સાથે પ્રજુસાન્નિ-ધ્ય અનુભવી રહ્યો છે, ત્યારે જાય છે. તે રાજને મારી શકે નથી, પુરોહિતના કાવ-ત્રાની વાત બહાર પડી જાય છે. પુરોહિત જયસિંહને રાજરક્ત લાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવ-રાવે છે. પછી યૌદ્ધશ રાત્રે આર તાગ્યે જયસિંહ, પોતે રાજમીઠા હોવાથી, કાલિને પો-તાના રક્તથી ન્દવરાવે છે. પોતાના પ્રિય શિષ્યનું મરણ થવાથી રઘુપતિ ક્રોધે ભરાઈ ગોવિન્દભાણિકૃપના પ્રાણપ્રિય ધ્રુવનું ખૂન કરવાની યોજના રમે છે. પણ આ વાત પકડાઈ જાય છે. ધ્રુવનું અને રાજનું ફરી મિલન થાય છે. રઘુપતિને અને નક્ષત્રરાયને આડ વર્ષ

માટે દેશનિકાલની સજા આપ છે. રઘુપતિમાં વૈરશત્રુ ખળભળી ઊઠ્યો છે. તે શાહશુભ પાસેથી મોગલ સૈન્ય મેળવી નક્ષત્રને લઈ ત્રિપુર ઉપર ચઢી આવે છે.

બન્નેને દેશનિકાલ કર્યા પછી, રાગને યિહ્વન ઠાકુર નામના સન્યાસી પુરોહિત તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની સહાયથી રાગ્ય સુખશાન્તિમાં ચાલે છે. પણ એકાએક ગિંદ-રાના ઉપદ્રવથી બધા પાક નાશ પામી જઈ રાગ્યમાં સખ્ત દુઃકાળ પડે છે. પ્રજા રાગને આને માટે દોષ દે છે. એટલામાં મોગલ સૈન્યનો ત્રાસ શરૂ થયો. લોકોને ખાતરી થાય છે કે રાગના અપરાધથી દેવીના કોપનું આ પરિણામ છે. ‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’ એ જેનું સૂત્ર છે તેવો રાગ લકવાની ના પાડે છે. રાગ્ય છોડી તે જંગલમાં જાય છે. ધ્રુવને સાથે લઈ જવા મચ્છે છે, પણ ધ્રુવનો કાકા કેદારેશ્વર ધ્રુવને આપવા ના પાડે છે. અખ્યત ઠાકુર પણ ત્રિપુરા છોડી નિળમપુરમાં જઈ મરહીના સમયમાં મુસલમાનોની અને હિન્દુઓની અબજ સેવા ઉઠાવે છે. રાગ નદી કિનારે કુદરતના સહવાસમાં રહી, ખરે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, વસ્તીમાં જઈ એક શાળા સ્થાપે છે. નક્ષત્રરાય છત્રપતિ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેસે છે. માનો કે હિંસા, ત્રાસ અને ક્રૂરતા સિંહાસન ચઢી બેઠાં. રઘુપતિનો વૈરનો ડાઙો શાન્ત થયો. પણ પ્રજાનીડન તેનાથી સહી શકાયું નહીં. રાજમંદથી પ્રસત્ત થયેલ છત્રપતિ રઘુપતિનું કંઈ માનતો નથી. રઘુપતિનાં હૃદયદાર ઉપડે છે. પોતે કરેલ દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટ કામ કરાવનાર કલિની મૂર્તિને ગામતીના પ્રવાહમાં ફેંકી દઈ તે સન્યાસી થઈ જાય છે.

રામ શહેરની પાસેના અગળતિના કિલ્લામાં શાળા સ્થાપીને રહેતા રાજર્ષિને એક પછી એક એમ, શાહશુભ પોતાની પુત્રીઓ સાથે કપારતા વેષમાં, યિહ્વન ઠાકુર અને રઘુપતિ સન્યાસીના વેષમાં, મળે છે. પ્રેમ પ્રેમ જવાઈ રહે છે. આઠ વર્ષ હિંસાનું રાગ્ય ચલાવી છત્રપતિ મરણ પામે છે. પછી યિહ્વનની અને રઘુપતિની વિનંતિથી રાગ રાજ-ભાર માથે લે છે.

રાજર્ષિની આ રૂપરેખા રજુ કર્યા પછી આપ સમક્ષ હું કેટલાંક વિવેચનો કરવા રગ લઉં છું.

(૧)

ઉપન્યાસનો પહેલો પડદો ગાવિન્દમાણિક્ય, હાસી અને તાના-નુવ-ના સુખદ મિલનથી ઉપડે છે; અને છેલ્લો પડદો ગાવિન્દમાણિક્ય, શાહશુભ, રઘુપતિ, યિહ્વન ઠાકુર અને ધ્રુવના સુખદ મિલનથી પડે છે. જે કંઈ વૈષમ્યો અને છે તે આ બે પડદાની વચ્ચે અને છે. આ પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ Comedy છે, નહીં કે Tragedy.

મહાન કવિની વાણીમાં સહજ ખૂબીઓ હોય છે; અને તે સમજવાને માટે તો તેવા જ મહાન હૃદયની જરૂર છે. મેધધનુષમાં હળવો રંગ છે. પણ એ રંગોને જોવા માટે વૈજ્ઞાનિક ચંત્રો અને કાંઈ વૈજ્ઞાનિક-એ બન્ને જોઈએ. માત્ર સાદી આંખ, અને તે પણ વૈજ્ઞાનિક નહિ એવી આંખ તો સાત રંગજ દેખાય છે. આવીજ રીતે કવિવર શ્વીન્દ-નાથની આ ક્રાંતની ખૂબીઓ હું અદ્યપતિ શી રીતે જોઈ શકું? છતાં પણ એ કાંઈ આંખો દર્શન થાય છે તે આપ સમક્ષ રજુ કરું છું.

નિર્દોષ બાળકી હાસીનું મરણ, સ્નેહલતા નામની એક સોળ સત્તર વર્ષની સુશિક્ષિત બંગાળી બાળાના પહેરામણીના દુષ્ટ રિવાજને લીધે એ આઠી વર્ષ ઉપર થયેલ, આપ-ધાતની યાદ દેવરાવે છે. એક હાસીના મરણથી ગોવિન્દભાણિકૃપનું હૃદય જન્યુત થયું; અને અભિધાનની દુષ્ટ રૂઢિ સામે સંઘર્ષે વ્હડ્યું. પણ, સ્નેહલતાના ભોગથી શું થયું? કોઇનું હૃદય તેનાથી જન્યું છે? અગ્નિ માયાપો હજારો બાળકોને બાળલગ્ન રૂપી રાક્ષસીની સમક્ષ વધેરે છે. આહા, એ રાક્ષસીનો વધ ક્યારે થશે? કોઇ પણ કોમળ હૃદય નહિ નીકળે અને “જરા બાળાને બળતી બચાવેરે” એ આર્ત રવ નહિ યુજે? આજ હિન્દુ ગૃહેમાં કેટલી વિધવાનાં હૃદય રડી ઉઠે છે? શું તેમનાં આંસુ લુછનાર અને સકવનાર કોઇ નહિ નીકળે? આપણી સમક્ષ ધણા ધણા પ્રશ્નો ખડા થયા છે. રૂઢીનાં બન્ધન તોડવા તત્પર થવાની જરૂર છે. એક વખત એ દુષ્ટતાના બંધમાંથી મુક્ત થયા કે પછી ઉત્તરનાં દ્વાર છલોક ખુલ્લાં થવાનાં. “ગુલામો કાયદાના દા, ગુલામોને કહું હું શું” એ આલેખ દૂર કરો. રૂઢિ કોણ છે? રૂઢિના કરનાર અમે છીએ, અને તેને તોડશું પણ અમે!

(૨) આગળ જતાં આપણી અગતાએ આપણી અવિદ્યાએ, આપણા ઉપર કેવી કેવી જાળો પાથરી છે તેનું ચિત્ર રચુપતિ દ્વારા મળી શકે છે. રચુપતિ રાજ્યને પણ ભર-દરબારમાં ધમકાવી શકે છે. તે પુરોહિત હોવાથી લોકો તેના પક્ષમાં ઉભા રહે છે. આપણા અંધ શ્રદ્ધાનો અગતાનો લાભ લૂંટી કેવી રીતે લે છે તે નક્ષત્રરાયમાં અને જ્યોતિષમાં બરાબર પ્રકાશી ઉઠે છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દભાણિકૃપને આહે છે. પણ તેનામાં લાલસાનો કોડો સળકી ઉઠે છે. રચુપતિના હાથમાં આ આવી આવી જાય છે. રચુપતિ તેને કહે છે કે દેવીની આજ્ઞા છે કે તું રાજ્ય ચંદ્રશ. વળી દેવીને ગોવિન્દભાણિકૃપના લોહીનું પાન કરવાની ઈચ્છા છે માટે તું તે લોહી લાવી આપ. નક્ષત્રરાય લાલસાનો માર્યો, અને પુરોહિતના આગળ પોતે કાયર ન ગણાય તેટલા માટે, લાઇનું લોહી રેડવ: તત્પર થાય છે. જ્યોતિષ અંધ શ્રદ્ધાળુ છે. ગુરૂં કહે તે તે સત્ય માને છે, અને એક શ્રદ્ધાળુ ધાર્મિક સાધુ તરીકે તે પોતાનું રક્ત રેડે છે. પણ, આ બધાં બન્ધન હલાવનાર કોણ છે? રચુ-પતિ પુરોહિત કાલિદાસ પૂર્વગી-રચુપતિ આપાઠી ચૈદ્યને દિવસે લોકો મંદિરમાં દર્શન કરવા આવે છે, ત્યારે તેમને કહે છે કે શેનાં દર્શન કરવા આવ્યા છો? દેવી તો કોપીને આવી ગઇ છે. રચુપતિએ દેવીની પીઠ દેરવી નાંખી છે. બિચારા ભોળા લોકો માને રીસાઇ ગયેલી નેઇને રડારાજ કરી મૂકે છે. સહુ પોતપોતાને દાવે તેમ રાજ્યનું બંધન બોલે છે, અને ગાલિપ્રદાન કરે છે. દર્શન બન્ધ કરવાં વગેરે તકેટો આપણા ગોસાંઇ-જીઓમાં નેવામાં આવે છે. કરસનદાસ મુળજીના લાપબલ કેસ ઉપરથી અન્ધ શ્રદ્ધાળુ ભકતોનાં ગળાં આચાર્યો કેવી રીતે રેંસે છે, તથા ધર્મને બ્ધાને બાલિચાર વગેરેનાં કેવાં ધર્મિગ ચલાવે છે તે જણાય છે. પૂર્વગી રચુપતિનું ચિત્ર આપણને અન્ધશ્રદ્ધા અગ્નિ અને અવિદ્યામાંથી મુક્ત થવાનું સચવે છે.

(૩) આટલું તપાસ્યા પછી, રાજર્ષિના કેન્દ્રસ્થાન ગોવિન્દભાણિકૃપ પાસે આપણે આવી પહોંચીએ છીએ. પાસાવાળા હીરાને જેમ ધણી બાજુએ ફેરવે છે, તેમ રાજ્યને પણ ધણી બાજુએ છે.

જ. ગોવિન્દ માણિક્યનાં પહેલાં દર્શન આપણને ગોમતીના કિનારા ઉપર થયા છે. લાં તે હાસીને અને તાતાને મળે છે. હાસી તેને પૂછે છે “તમે કાણુ છો ?” રાજ જવાબ દે છે “તમારો સેવક”. “તમારો સેવક” એ શબ્દોમાંથી ‘રાજ’ શું છે એનો ખ્યાલ આવી જાય છે. રાજ એ પ્રજાનો સેવક છે. તે પ્રજાના દુઃખે દુઃખી થાય છે, અને તેને સુખે સુખી હોય છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દમાણિક્યને મારવાનો છે એ વાત જ્યારે જણાય છે, ત્યારે રાજ તેને જંગલમાં લઇ જાય છે અને કહે છે “ભાઇ, મને તું શા માટે મારવાનો છે ? રાજ્યના લોકથીને ? શું તને એમ ખ્યાલ છે કે રાજ્ય કેવલ સોનાના સિંહાસનમાં, કે હીરાના મુકુટમાં કે રાજઘરમાં જ આવી રહ્યું છે ? આ મુકુટ, આ રાજઘર, અને આ રાજદંડનો મોળા કેટલો છે તેની તને ખબર છે ? આ મુકુટ નીચે લાખો માણસોની ચિંતા ઠંકાઇ રહી છે. અથવા રાજ્ય જોઇતું હોય તો હજારો મનુષ્યોનાં દુઃખને પોતાનું દુઃખ સમજે, ગમે તો રાજમહેલમાં રહે કે જુપડીમાં રહે, પણ જે વ્યક્તિ સર્વને પોતાનાં કરીને માને છે, તેને સર્વે પોતાનો ગણે છે. પૃથ્વીનાં દુઃખનો જે નાશ કરે તે રાજ. ભાઇ, રાજને મારવાથી, કોઇને રાજ્ય મળતું નથી; પૃથ્વીને વશ કરીને રાજ થવાનું સાચું લાગે છે.” રાજના આ શબ્દોમાં જોઇ શકાશે કે તે રાજની જવાબદારી સ્પષ્ટ છે તેથી જ અહિંસા પરમો ધર્મ—એ સત્ર આખા રાજ્યમાં ખળાટકારથી પણ દાખલ કરે છે. પુત્રનું બહું ઇન્દ્રનાર પિતા આગળની ઉપર કોઇ વખત સખત થાય છે. પ્રજાને રાજ રાખવાની ખાતર પ્રજાને પાપના ખાડામાં પડી રહેવા દેવાનું તે અયોગ્ય ધારે છે. પ્રજાનો વેદેહીને માટે નિન્દા વચનો બોલે છે, તેટલા માટે—તેમને ખુશી રાખવા માટે વેદેહીને—અમિથી શુદ્ધ થયેલી વેદેહીનો ત્યાગ કરનાર રામ રાજની કાંટમાં ગોવિન્દમાણિક્ય ઉભો રહેતો નથી. પ્રજાને સમ લાગે કે વિષમ લાગે પણ જે પ્રજાના હિતનું છે તે કરવાને તે કમ્મર કસીને તૈયાર થાય છે. અહિંસા પરમો ધર્મ: ની સ્થાપના ખાતર તે ભાઇને ગૂમાવે છે, અણીના સમયે ધ્રુવથી છટો પડે છે, રાજ્ય ત્યજે છે, સન્યાસી થાય છે. અહીં ગોવિન્દમાણિક્ય રામના કરતાં આગળ વધે છે. રામની જગ્યાએ ગોવિન્દમાણિક્ય હોત, તો એક હલકા જનનાં નિન્દા વચનથી નિર્દોષ સ્ત્રીતાનો ત્યાગ કરત નહીં—એટલે કે સ્ત્રીતાશ્પી સત્યતાનો અદિષ્ટકાર કરી પ્રજાને પાપના ખાડામાં પડવા દેત નહીં. રાજ સન્યાસી થઇ, અનન્ત શાન્તિ મેળવી, સંયમી બની પાછો ઇત્રપતિના અવસાન પછી રાજકારભાર સ્વહસ્તમાં લે છે. રાજ રાજર્ષિ બનીને રાજ્ય ચલાવે છે. આવી રીતે રાજર્ષિ અનેલા રાજમાં આપણને વિદેહરાજનાં દર્શન થાય છે. “સંસારમાં સરસો રહે પણ મન મારી પાસ” એ સત્ર તેના જીવનમાં પરાવાયેલું માલમ પડે છે. રાજ તરીકે ગોવિન્દમાણિક્યની આટલી પર્વાલોચના ખમ છે.

જ હવે ભાઇ તરીકે તેને જોઇએ. તેનામાં આપણને હિતરાઇ જાય છે. નક્ષત્રરાય તેને મારવાનો છે છતાં તે તેની ઉપર લગાર પણ કુદ્ધ થતો નથી. પણ ભાઇ ભાઇનું ખૂન કરવા તૈયાર થાય છે, એ વિચારથી તેને ખેદ થાય છે. ભાઇએ ભાઇનું ખૂન કર્યું છે, એ દોષ નક્ષત્રરાય ઉપર ન આરોપાય તેટલા માટે રાજ તેને નિર્જન જંગલમાં લઇ જઇ, તેના હાથમાં તલવાર આપી કહે છે—“આ શત્રુમાં મારો વધ કર. મુન્દર જન-સમાજમાં ભાઇના ખૂનથી વાતાવરણ દુષિત ન થાય તેટલા માટે હું તને અહીં લાખો છું.

અહીં કોઇ બેંતું નથી. માટે તું મારો વધ કર.” આ પ્રમાણે બોલનાર હૃદયમાં બાતુરનેહ ફેટલો ઉભરાતો હશે ? તેનું માપ કોણ કઢાડી શકે ? કદાચ ભારતના અને હિન્દુના બાતુરનેહને માપી શકાય પણ ગોવિન્દમાણિક્યના બાતુરનેહને મપાય નહીં. ધ્રુવને મારવાના કાવત્રામાં પકડાયાથી નક્ષત્રરાયને રાજ દેશનિકાલની સગ્ન કરે છે, તે દ્રેવથી પ્રેરાઇને નહીં, પણ રાજધર્મથી પ્રેરાઇને ! “ રક્તપાત કરનારને દેશનિકાલની સગ્ન થશે ” એ રાજકુલને પાળવાની આતર રાજ ભાઇને સગ્ન કરે છે. પણ સગ્ન ફરમાવ્યા પછી તરતજ સિદ્ધાસનેથી ઉતરી ગોવિન્દમાણિક્ય ભાઇને ભેટી પડી રાઇ પડે છે. ભાઇથી જટા પડ્યા પછી રાજ એકાન્તમાં જઇ તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે. બાતુરનેહનું આથી જવલન્ટ દૃષ્ટાન્ત ક્યાં મળશે ?

ક રાજને આટલો બોધ પછી, તેને રાજર્ષિત્વ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સરળતાથી બેંતું શકાશે. ઉપન્યાસની શરૂઆતમાં કવિએ રાજને જિજ્ઞાસુની ભૂમિકા ઉપર મૂક્યો છે. ખરે સુખ, ખરે રાજત્વ શેમાં છે—તે પ્રાપ્ત કરવાને ક્યા માર્ગ લેવાયા બેંતું ઇત્યાદિની જીજ્ઞાસાવાળો રાજ આપણને ગોમતીને કિનારે મળે છે. તેનું હૃદય તૈયાર થઇ રહ્યું છે. ગ્રીષ્મના સખ્ત તાપથી તપીને તુષિત થયેલી ધરા જેમ મેઘને ઉત્કંઠાથી સ્વાગત દે છે. તેમ રાજનું અન્તર સ્નેહવારિ ઝીલવાને તૈયાર થઇ રહ્યું છે. આ સ્નેહવારિ હાસી અને તાતાદારા રાજની પાસે આવે છે, રાજ તેને તરતજ ઝીલી લે છે. હાસી પાસેથી તેને ‘ અહિંસા પરમો ધર્મ : ’ એ સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. પછી કુદરતનાં સંયોગથી અને વિનિમયથી એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થાય છે. રાજ પ્રગતિમાં આગળ વધ્યા કરે છે. ધ્રુવ સાથે ખુશનુમાં પ્રભાતમાં ગોમતીને કિનારે જંગલમાં અનહદ આનન્દ પામતા રાજને જ્યસિંહ મારવા જાય છે, ત્યારે તેમની બન્નેની વચ્ચે સંવાદ આવે છે. તે વખતે રાજ જ્યસિંહને કહે છે:—“ વિચારીને બે: જગન્માતાની ગોદમાં સંસારના સકલ જીવજનતુ ફેટલા આરામથી ટહેલી રહ્યા છે ! એ ગોદમાં ભય, શોક, અને હાહાકાર મચાવીને અને એ માતાના અંકમાં સંતાનનું લોહી વહેવરાવીને શું તું માતાને પ્રસન્ન કરવા આવે છે ? સંસારની શાન્તિ ભંગ કરવાને માટે આટલી અભિલાષા શાથી ? હિંસાસ્પી વિષકંટકચક્ષુની જડમાં જીવોનું લોહી રેડીને યત્નપૂર્વક તેને કેમ વધારી રહ્યા છે ? હાય ! હાય ! હયાસ્પી કલ્પચક્ષુ ક્યાં ગયું ? પ્રેમસ્પી પારિગ્ગતકનું શું થયું ? ” રાજને આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી રંધુપતિનાં અને નક્ષત્રરાયનાં પ્રયજ કાવત્રામાં થઇને પસાર થવું પડ્યું. બિદ્વન હાકુરનો ધર્મોપદેશ ઉઘાપવો પડ્યો. છેવટે ધ્રુવને ત્યજ જંગલમાં જઇ, કુદરત સાથે વિનિમયથી અને સંયમથી તેણે રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં તે તેના સિદ્ધાન્તને ‘ અહિંસા પરમો ધર્મ : ’ ને દૃઢ વળગી રહ્યો.

૪. હવે એક મહત્વની યાત્રા ઉપર સહજ ઉતરી જવાય છે. આખું રાજર્ષિ ઉચ્ચ અર્થે જતા આત્માની કથા છે. એક બાળુ રાજ, હાસી, ધ્રુવ અને બિદ્વન હાકુર છે. બીજી બાળુ રંધુપતિ, નક્ષત્રરાય, અને સમહથુજ છે. જ્યસિંહ અખચર છે. રાજએ પ્રજુપટે જવા તપર થયેલો આત્મા છે. તેની સહાયમાં હાસી અને ધ્રુવના રૂપમાં પ્રેમ છે, તથા બિદ્વન હાકુરના રૂપમાં નીતિ અને ધર્મને દૃઢ કરનાર તર્કશક્તિ છે. આ ત્રીણો

વૈર, ક્રોધ અને હ્રદય રધુપતિના રૂપમાં આવ્યા છે; તથા તેમની સહાયમાં નક્ષત્રરાયના રૂપમાં લાલસા, મિથ્યાભિમાન, ઢોંગ, મદ, મોહ, એશઆરામ, અને શાહશુગ્ગના રૂપમાં ક્રૂરતા, હિંસા, દુષ્ટતા વગેરે છે. આ બન્નેનું ભયંકર યુદ્ધ આવે છે તેમાં મધ્યસ્થ અન્ધ-શ્રદ્ધા, અને સંશયરૂપી જ્યોત્સિહ છે. આત્માને અમાવાસ્યાને બીજા દિને હારીને મેળાપ થાય છે. આ સ્થળે ગાઢ અન્તઃકારમાં મધ્યરાત્રિએ જંગલમાં માર્ગ ભોળતા યુસાકરની સ્થિતિમાં આત્મા છે. આત્માને અમુક જગ્યાએ જવું છે, પણ તે જગ્યાએ જવાનો માર્ગ તેને જડતા નથી. આવા સમયે-પ્રકાશની અત્યન્ત જરૂર છે તેવા સમયે અજ્ઞમાં વિદ્યુત ચમકે છે; પથિકને માર્ગ સૂઝે છે; અને વિદ્યુત ક્ષણભર ચમકી શમી જાય છે. આત્માને અહિંસા પરમો ધર્મ: એ સત્ દેખાડી હારીરૂપી વિદ્યુત શમી જાય છે. પણ આ સત્ને વળગી કેવી રીતે રહેવું? ભર દરિયે વદાણને દિશા કઈ રીતે સૂઝે? ધ્રુવને લક્ષમાં રાખીને વદાણ ભર દરિયામાં યુગલે છતાં દિશા જુલે નહીં. આત્માને પણ તેવા ધ્રુવની અચળ શ્રદ્ધાની જરૂર છે, કે જેને કેન્દ્ર બનાવીને સંસારમાં તે બની શકે. પણ આત્માને માર્ગભ્રષ્ટ કરાવવા માટે શયતાન તૈયાર છે. તેની પ્રયત્ન જળમાં ધ્રુવ ધરીભર અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પણ વાદળો વિખરાઈ જવાથી પાછાં ધ્રુવનાં દર્શન થાય છે. જ્યોત્સિહરૂપી અન્ધ શ્રદ્ધા અને સંશય નાશ પામ્યા પછી અચળ શ્રદ્ધા આત્મા પાસે રહે છે. છેવટે આત્માને રધુપતિ, નક્ષત્રરાય અને શાહશુગ્ગનાં સંયુક્ત બળો સામે થવાનું છે. આમાં તે ભીતિથી નિવડે છે. હવે ધ્રુવની જરૂર રહેતી નથી. શિખરે પહોંચ્યા પછી પડવાની ભીતિ રહેતી નથી. રાજર્ષિમાં રહેલી આ Allegory નો વિચાર કરતાં બનીયનનો “Pilgrim's Progress” યાદ આવે છે.

૫. રાજર્ષિને પૂરું જોયા પછી યુદ્ધના જીવનમાં અને ગોવિન્દમાણિક્યના જીવનમાં સામ્ય માણુમ પડે છે. યુદ્ધ એ વિરાટ સ્વરૂપ છે, અને રાજ એ વામન રૂપ છે. ગોતમ યુદ્ધ દયાથી ભરેલો છે. તેની સદાજ દયાને સર્વદેશીય દયા કરવાને માટે એક વૃદ્ધ એક બીમાર, અને એક મૃત માણસોના પ્રસંગો જમ હતા. રાજમાં દયા ઉત્પન્ન કરવા માટે “આટલું લોહી શા માટે?” કહેનાર હારીના મરણની જરૂર પડે છે. હારીના મરણ પછી અહિંસા પરમો ધર્મ: એ રાજને સમગ્રજ છે. યુદ્ધ પેલા ત્રણ પ્રસંગો પછી રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઈ કુદરત સાથે વિનિમય કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. રાજ એક દમ તેમ કરી શકતા નથી. તેની આમકિત એકદમ છૂટતી નથી. તેને રધુપતિ અને નક્ષત્ર રાય જ્યારે ફરજ પાડે છે ત્યારે તે રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઈ કુદરત સાથેના વિનિમયથી સચ્ચિદાનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. યુદ્ધને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વસ્તીમાં જઈ ઉપદેશ કરે છે. રાજ પણ માર્ગ જડવા પછી વસ્તીમાં જઈ શાળા સ્થાપે છે. યુદ્ધ સ્વદેશ જઈ માતા પિતાને, પત્નીને અને બાળકને સ્વસ્થતા નીચે લે છે. રાજની છાયા નીચે પણ રધુપતિ, અિદ્યન, શાહશુગ્ગ અને ધ્રુવ આવે છે.

હજી પણ રાજર્ષિ માટે એ વાત કહેવાની રહે છે. રાજએ રાજર્ષિત્વ જે રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે અને ગાહિયુત્ર વિશ્વામિત્રે અહર્ષિત્વ કઈ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે બન્ને સાથે સાથે મૂળને જોવા જવું છે. એ કામ હું આપને સોંપું છું.

બીજી વાત એ કે કવિતા પિતા દેવેન્દ્રનાથ મહર્ષિ કહેવાય છે તેમણે રાગની માફક વસ્તીમાં રહીને તથા બોલપુરમાં એકાન્ત સેવીને કદરત સાથેના વિનિમયથી ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેમણે વ્યાવહારિક કાર્યોના ત્યાગ કર્યો નહોતો, જેમ રાજર્ષિએ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પાછો રાજભાર ઉપાડ્યો તેમ. આમ હોવાથી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના જીવનને રાજ ઔપચિન્દમાણિક્યની કથા સાથે સરખાવતાં ઘણા આનન્દ પડશે. આ કામ પણ હું આપને સોંપું છું.

૬. હવે આ ઉપન્યાસમાંથી આ જમાનાને લગતા “કેટલાક પ્રશ્નો” નિરાકરણ મળે છે તે તરફ દૃષ્ટિ ખેંચવાની રજા લઉં છું.

અ—પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન—કર્મયોગીનું પ્રતિપાદન.

બ—હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય—નાના જાતનો મેદાન બંધાયે.

ક—મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન.

ઢ—સિદ્ધાન્તની જરૂર.

અ—રાગનું પાત્ર કલ્પવામાંજ કવિએ દાક્ષિણ્ય વાપર્યું છે. આપણને ‘રાગ’ની કથા ખ્યાલ આવે છે ? પુષ્કળ ધન, એશઆરામ, નોકર ચાકર, દમામ, ડોળ, પાણી કહેતાં દૂધ હાજર થાય વગેરે રાજત્વના બાજી ચિહ્નો છે. ઇન્દ્રિયોને સંતોષવા ખાતર જે જે બની શકે તે રાજને ત્યાં અચૂક હોયજ. એટલે રાગની પાસે પશ્ચિમ છે. “તમારા રાજ-દારોના ખૂની ભલકા નથી ગમતા” એ સ્વરમાંજ રાજદાર શું હોય છે તેનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આમાં રાજ મકાયો છે. પશ્ચિમના Materialism ની દરવારમાં ઉજળ કયાંથી હોય ? પણ આ Materialism ની અંદરેય Spiritualism રહી શકે છે:—રહી શકે છે એટલુંજ નહીં પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન ! એક મોટા પ્રશ્નનો આ સ્થળે નિકાલ થઈ ગયો. કેટલાક અર્થવાદી Materialists છે પણ કવિ રાજર્ષિમાં આપણને ખતારી આપે છે કે Spiritualism અને Materialism એ બન્નેના સંમિલનમાં દિત છે. Spiritualism અને Materialism નું મિલન કલ્પના માત્રમાંજ છે એમ નથી. એ વ્યવહારમાં પણ મૂકી દેવાયું છે. કવિવર સેવીન્દ્ર આણુની શાન્તિનિકેતન શાળા તરફ જરા દૃષ્ટિ ફેંકીયું તો જણાશે કે ત્યાં એ બન્નેનો યોગ સ્પષ્ટાય છે. એક તરફ પુષ્કળ પૈસો છે, બોજન વગેરેમાં પૂર્ણ તૃપ્તિ છે, તો બીજી તરફ દુર્ભાસન લઈ વૃદ્ધ ઘટા નીચે વિલાસી પ્રાચીન વસ્ત્રચારીઓની માફક અબ્યાસમાં લાગી જાય છે. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સુખદ મિલન ! આ મિલનનો બીજો દાખલો રાજ રાજર્ષિ બન્યા પછી અને શાળા સ્થાપ્યા પછી રાજકારમાર ફરી હાથમાં લે છે તેમાં મળે છે. અહીં નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું મિલન છે. જોતમ મુકને ઘણા તરફથી પ્રશ્નો પુછાયેલાં કે તમે નિવૃત્તિ ઉપદેશો છો કે પ્રવૃત્તિ ? ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધેલો કે વિના આસક્તિએ કરાયેલ અને નિર્વાણનાં ઉડાં જલને ખળમળાવે નહીં એવી પ્રવૃત્તિની હું હા પાડું છું. રાજ પણ તેમજ કરે છે રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો મોહ, તેની આસક્તિ વગેરે જનાં રેલાં છે, તે સંયમી બન્યો છે. આથી તે રાજભાર ચૂકવ્યું કરે છે છતાં તેમાં લેવાતો નથી. અમાઘ પરિચય ઉઘાડી ગીતામાંથી કર્મયોગ સિદ્ધ કરવા માટે લોક-આન્ય દિલકે ગીતા રહસ્ય અથવા કર્મયોગ લખ્યું તેનું ચિત્ર સાદી અને સહેજ રીતે

આપણને રાજર્ષિમાં મળી ગયું. જોને સિદ્ધ કરવા આખો ગ્રન્થ લખાયો તે કવિએ આમ આડકતરી રીતે સહજમાં સિદ્ધ કર્યું એ કવિત્વની મહત્તા !

જ હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય-નાત જાતનો ભેદ ન જોઈએ. પ્રભુના દરબારમાં સર્વ સરખાં છે. ત્યાં નથી જાત કે નથી નાત, ત્યાં એવા ભેદ નથી કે અમુક હિન્દુ અમુક મુસલમાન, અમુક પારસી, અમુક ખ્રિસ્તિ, ત્યાં તો માત્ર એક જાતિ છે-માનવ જાત. નથી ત્યાં રંગના ભેદ કે નથી ત્યાં નેશનેલીટી. આનું અંતિપાદન ઐત્વન ઠાકુર હિન્દુ સન્ધ્યાસી હોવા છતાં નિજમપુરમાં પહેલી મુસલમાનોની અને પછી હિન્દુઓની અમેય સેવા ઉદાવે તેમાં, અને રાજા ફકીરના વેશમાં આવેલ શાહશુજની કિલ્લામાં નિખાલસ દિવે મહેમાનગતિ કરે છે તેમાં થયું છે. ભારત વર્ષના રાજનીતિના અગણ્ય હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય રાજનીતિના અંગે લાવવા ઇચ્છે છે, તે ઐક્ય આમાં સધાયું છે એટલું નહીં પણ અયોદ્ધાર માટે પણ તે ઐક્યની જરૂર છે, તે ઐક્ય વિના જીવનતત્ત્વ દુર્લભ છે એ પણ દર્શાવાયું છે. કાર્ય પ્રસંગે પ્રાપ્ત થતાં બીજા વિચારો નહીં કરતાં કાર્યમાં જોડાઈ જવું જોઈએ. એક થેટાને લંગડુ જોઈને તથા તેને ચાલતાં ધણી મહેનત અને દુઃખ પડતું હતું તે જોઈને જુદે તેને રક્ષક ઉપર બેસાડી લીધું. આ વખતે તેની દયાને એમ વિચાર નહોતો આવ્યો કે આ ધેડું છે, અને નથી મારા કર્તવ્યપદેશની બહાર છે. વિચારોના વમળમાં યુગ્યા કરતાં એક પ્રાણીને પણ સુખી કરવું એ બહેન છે !

જ મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન-આ મિલન સ્થળે સ્થળે દળગોચાર થાય છે. ત્રણે પણ માનવીની લાગણીઓમાં લાગ લે છે એ પ્રો. જગદીશચન્દ્ર બોસની વૈજ્ઞાનિક શોધની સાથે મનુષ્ય અને કુદરતનો વિનિમય મળતો આવે છે. ધ્રુવની સાથે ગોમતીને કિનારે પ્રભાતમાં રાજાનાં હૃદયદાર ઉઘડી જાય છે, ત્યારે પ્રભાત મુશનમાં છે, પ્રાણીઓ ગાઇ રહ્યાં છે, આખું વિશ્વ અપૂર્વ પ્રેમમાં ડોલી રહ્યું છે. જયસિંહ રક્તપાત કરે છે ત્યારે રાત્રિ અત્રાઝાદિત છે, બધે સ્વામ શુન્ય છે. આવાં મિલન તો આપણને રાજર્ષિમાં પહે પહે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શું આ કવિની કલ્પના માત્ર તો નથી ? ના, તે કલ્પના નથી. ખુદ સ્વીન્ડર આણે આનો અનુભવ થયેલો છે. યુવાવસ્થામાં જ્યારે તે કલકત્તામાં હતા ત્યારે તેમને Spiritualism પ્રાપ્ત થયું હતું અને તે સાં દિવસ ટકયું હતું. કવિએ પ્રકૃતિના અને મનુષ્યના મિલન વિશે તેમના “ શાકુન્તલ અને ટેમ્પેરેટ ” ઉપરના લેખમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. શેકસ્પીઅરનાં નાટકોમાં કુદરત Nature ને સ્થાન મળ્યું નથી. બધે ધમાલ અને ધાંધલ છે તથા ઇહ દુનિયાની યુગળાવી નાંખતી ઝેરી હવા છે. સુક્ત સ્વતન્ત્ર હવાનું પાન તેમાં નથી. તેમના civilization, સભ્યતાના લેખમાં પણ આ મળી આવે છે. તે પથ્થરની દિવાલોમાં અપાયેલા શિક્ષણને ચિહ્ન છે, અને “ Three years she grew in sun and shower ” ની દિમાયની કરે છે તે કૃત્રિમ બેડી-ઓને તોડવાનું ઉપદેશ છે. તેમને ખેદ થાય છે કે

“ મુનુજે કમમ આ ધરણીની પોઠે
પ્રકૃતિ જનનીની ઉછેર લઇ
નિજ કૃત્રિમ બન્ધન બેડી સજ ”

આપણામાંથી કેટલાકને આગળ ઉપર ફળવણીના સવાલો ચર્ચવાના આવશે ને સુચવાયેલ કોંકડું ઉકેલતી વખતે ‘મનુષ્ય અને કુદરતના મિલન’ વિશે જૂલતા નહીં. ખરી ફળવણી તેમાં રહી છે, તે જાણે.

હ સિદ્ધાન્તની જરૂર.

જીવન સાદૃશ્ય માટે એક સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવાનું આપણને રાજર્ષિ શિખરે છે. અહિંસા પરમોધર્મ: ને રાજા કેટલા બળથી વળગી રહ્યો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. જે જે આત્માઓ વિજયી અને સફળ નીવડ્યા છે તે પણ કવી રીતે? દરેકને પોતાનો સિદ્ધાન્ત હોય છે. ‘ભારત માતાની સેવા’ એ ગોખલેનો, ‘સત્યાગ્રહ’ એ મહાત્મા ગાંધીનો, ‘હોમરૂલ’ એ એનિબિર્ડટનો, ‘વેદાન્ત’ એ ધર્મવીર વિવેકાનંદનો, ‘સ્વતન્ત્રતા’ એ તિલકનો ‘જ્ઞાનયર્થ’ એ દયાનંદ સરસ્વતીનો ‘અહિંસા પરમોધર્મ’ એ જુહના-એમ દરેક વિજેતાઓના પોતાના સિદ્ધાન્તો હતા અને છે. એ સિદ્ધાન્તોમાંથી તેઓ કોઈ રીતે મ્યુત થયા નથી. આપણે પણ એવા સિદ્ધાન્તવાળા થઈએ એમ પરમકૃપાળુ પાસે ઇચ્છી હું આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

કવિને સમજવામાં જૂલો પણ થઈ હશે. તેને અન્યાય પણ થયો હશે છતાં પણ ક્ષમ નહીં ને ક્ષમની પાંખડી-મને જે પ્રાપ્ત થયું તેનાથી મેં ગુરૂદેવ રવીન્દ્રનાથને વધાવ્યા છે એમ કહેતાં મને આનંદ થાય છે.

દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ.

લૉર્ડ મોર્લીનાં “સ્મરણો”

માણ હિન્દી વજીર લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાના “સ્મરણો” નામનું અત્યંત મનોરંજક પુસ્તક જે વિભાગમાં વિભાગમાં ગયા નવેંબર માસમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ “સ્મરણોમાં” મોર્લી-મીન્ટો સુધારણાવિષયક વિભાગ અલપ પ્રમાણમાં અત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ સર્વ આદ્યત હકીકત લૉર્ડ મોર્લીના જીવિતમાં આપવી અશક્ય હોવાથી તેના લેખનો કથિતાથે આપવામાં આવે છે. મહત્વના વાક્યોનુંજ માત્ર જીવદશ: ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું છે.

સુધારણા શા માટે ?

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉર્ડ ક્રિચનર વચ્ચે સૈનિક વ્યવસ્થાના પક્ષોમાં મતભેદ થયો અને લૉર્ડ કર્ઝન રાજનામું આપી ગયા એજ સમયે હિંદુસ્થાનમાં કેટલાક મહત્વના અને કેટલાક ક્ષુલ્લક દારણાથી રાજકીય અસંતોષ ફેલાયો હતો. આ અસંતોષનો પ્રચાર વિધાર્થીવર્ગમાં વિશેષ થયો હતો, અને બ્રિટિશ અધિકાર વિરુદ્ધ એક પ્રકારનું બંડ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ હોવાનો ભય દેખાવા લાગ્યો. આ બંડ ૧૮૫૭ જેવું સૈનિક બંડ નહોતું; તે સુશિક્ષિતોનું હતું. અને તે બંડમાંનું મુખ્ય હથિયાર “નવા વિચાર” હોઈ આ હથિયાર ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યના આયુધાગારમાંથી હિંદીઓએ એળેવ્યું હતું. બંધાનનો વિજય, ચીન, ઇરાન, તુર્કસ્થાન ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં થયેલ અધિકારકાંતિ તેની પણ હિંદી

પ્રજ્ઞના મન ઉપર અસર થતી હતી; અને તેમાં પણ મુખ્ય બીના એ હતી કે, ઇંગ્લંડ-માં ઉદાર મતની થાપણની પરિસ્થિતિ થઇ એવી હિંદીઓની માન્યતા થઇ હતી ! લૉર્ડ કર્ઝનની સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ, મહારાણી વિક્ટોરીઆના ઢંઢેરાનો અસ્વીકાર, હિંદી-ઓના નીતિતત્ત્વની હાંસી, અને લોકમત વિરુદ્ધ અંગભંગની ક્રિયા-આ સર્વ પ્રસંગોથી હિંદીઓની રાજનિષ્ઠા ડગમગતી હોવાનું હિંદી નેમસ્ત લોકનાયકો પણ અધિકારીઓને કહેવા લાગ્યા. પ્રત્યક્ષ વૈયસરોચી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં પણ શું કરવું અને શું ન કરવું એ આંતરમાં વાદવાદ શુર થયો. અને હિંદુસ્થાનમાંની બ્રિટિશ રાજનીતિને નવીન વળણ આપવાની આવશ્યકતા સર્વને સ્પષ્ટતાથી દેખાવા લાગી. આજ સમયમાં વિદ્યાવનમાં સુધારણાવાદી પક્ષ જલુમતે અધિકારારૂઢ થયો. હિંદુસ્થાનવાસી ઉદ્દામ પક્ષના બ્રિટિશ રેડિકલ પક્ષ સાથે વિચાર વિનિમય થવા લાગ્યા તેમજ રેડિકલ પક્ષનાઓને હિંદીઓની માગણી તત્વતઃ અમાન્ય પણ નહોતી. આ સર્વ પરિસ્થિતિનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, સિમલા અને લંડન વચ્ચે વિચાર રૂપી વિદ્યુત-પ્રવાહનો પ્રારંભ થઇને નેતા આત્રાત પરસ્પરને થવા લાગ્યા.

સુધારણાની યોજનાનો પ્રારંભ.

આ પ્રમાણે અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ ને સુધારણાની યોજનાની કલ્પનાનું યોજના-રોપણ થવા સાથે હાલના શહેનશાહે-પણ ને સમયના સુવરાજે પોતાના હિંદુસ્થાનના પ્રવાસના અનુભવનો સાર લૉર્ડ મોર્લીને જણાવતાં એવું કહ્યું કે આપણા અધિકારી હિંદીઓ માટે બે “ વિસ્તૃત સહાનુભૂતિ ” દેખાડે તો આપણે કાર્યમાર સરકારથી આવશે. લૉર્ડ મોર્લીને પણ હિંદીઓના સ્વભાવની આ નિયતિનું જ્ઞાન થયું હતું, અને તેથી તેણે પણ એવું લખેલું કે “ સહાનુભૂતિ ” આ એકજ સમ્મતા સામર્થ્ય ઉપર બહાં કેટલી અંધી ક્રમચિત્રી કરી શકાય ! આ પ્રમાણે રાજકીય ચાંતારણ અને સહાનુભૂતિના તત્વથી અગ્રિય થવાથી લૉર્ડ મોર્લીએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ઇંગ્લંડમાં ચાલતી લોક નિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રારંભતી અશક્ય છે. તથાપિ લોકનિયંત્રિત રાજ્ય પદ્ધતિનું તત્ત્વ પોતાના રાજ્ય કાર્યભારમાં જોતાથી પ્રતિનિયિત થાય એા યોજના કરવી. આ હેતુ મનમાં ધરી લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ જૂન ૧૯૦૬ ના દિવસે લૉર્ડ મોર્લી ઉપર એક મહત્વનું પત્ર લખ્યું:—

“ લોક મતને અનુકૂલ રાજ્યપદ્ધતિ થાય તે માટે કેટલીક સુધારણા કરવાનાં હવે સમય પહોંચ્યાનું તમોને જણાતું નથી કે ? આપણે તે પ્રમાણે વર્તીશું નહિં તો હિંદીઓની આમણી વધતીજ જશે અને તેવી સુધારણા કરીજ પડશે એવું મોલનારા રાષ્ટ્રીય પક્ષનું પાર્લીમેન્ટમાં પ્રેરણ થશે; અને મને પોતાને તેમની પ્રેરણતા ગમતી નથી. તે માટે વરિષ્ઠ અને પ્રાણિક કાયદા કૌન્સીલમાં સુટણીના તત્વનો પ્રારંભ કરી હિંદી સભાસદોની સંખ્યા (સરકારી જુલમત કાયમ રાખી) વધારવી, અંદાજ પત્રપરનો વાદવિવાદ કરવામાં પૂરે સમય આપવો, ઉપસૂચના લાવવાની પરવાનગી આપવી, આટલી સુધારણા કરવાનું તમોને છટે અને આવશ્યક જણાતું નથી કે ? તમારા પત્ર ઉપરથી મારે એવું અનુમાન થાય છે કે આ-સૂચનામાં તમારો વિશેષ નથી. માટે ઉક્ત સૂચના કરનારો અલિતો મારા

ઉપર તમે લખો, અથવા હું તમોને લખું. ઉભયપક્ષી એક દ્વારા આ ચક્રને ગતિ મળવી જોઈએ. તમારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક જગ્યાએ હિંદીવાનની નિમણૂક કરવાની કલ્પના તમોને અસાધ્ય છે ખરીના! તે સાચું જ હોયું; કારણકે આ સૂચનાથી સ્વભાવતઃ બીકણુ પ્રાણી-ઝંઝોલા-મંડીયનો ગભરાઈ જશે.” તા. ૨૩ જુનના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે-“ તા. ૨૦ જુલાઈના દિને લણી ખરી ખાલી જગ્યા અને ગરવા ગાંડયા ઝોલાં ખાતા સભાસદો સમક્ષ હિંદુસ્થાનના આગામી વર્ષનું સરવૈયું વંચાવાનું છે. તે પૂર્વે સુધારણાની યોજનાના સંબંધે તમારા વિચાર અને નિશ્ચય જણાવો. આવતા વર્ષના રજુ થતાં સરવૈયાં વખતે આ નવીન સુધારણા પ્રકટ કરવાની છે એવું જો હું (તા. ૨૦ મીના) બજેટ સરવૈયાના પ્રાકટ્ય સમયે જણાવું તો ઘણું માર. મુખ્ય બાબત એ છે કે, આ સર્વ સૂચના તમારાજ મગજમાંથી ઉદ્ભવીને આ મૂર્ત સ્વરૂપ પામી છે એવું સર્વને જણાય એવી મારી ઇચ્છા છે. દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલના પ્રશ્નોના વિચાર મેં અણાપિ પર્મિત કર્યો નથી. મારો કે તેની કૌન્સીલ ખતાવવામાં આવે તે તેમને કયું કાર્ય સોંપવું? તે કૌન્સીલનો કાર્યકારી કૌન્સીલપર કેટલો અધિકાર ચાલે? તેઓ પરદેશ સંબંધી યુગ બાબતો જણાવવાને પ્રયત્ન નહીં કરે કે? તેઓ પરદેશી પ્રશ્નોમાં અવસ્થામેવ ગડમડ કરશેજ. લૉર્ડ કર્ઝને કૌન્સિલની સરસાઈ માટેજ દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલ ખતાવવાની કલ્પના કાઢી હતી. પરંતુ મને આ કૌન્સીલ પસંદ નથી. નથાપિ આ સર્વ પ્રશ્નોનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરવો આવશ્યક છે.”

ચક્ર ગતિમાન થયું.

આ પ્રમાણે લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ અને ૨૩ જુનના પત્રથી આ ચક્રને ગતિ આપી અને તે ચક્ર ચક્રાકાર ફરવા લાગ્યું કિન્તુ તેની પ્રગતિ થઈ નહિ. તા. ૫ જુલાઈના દિને લૉર્ડ મોર્લીના ઉત્તરમાં લૉર્ડ મીટાએ જણાવ્યું કે: “ મારો વિચાર તમોને અતુકલ છે. મારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક હિંદીવાનને સ્થાન આપવાની સૂચના આ સમય પૂર્વે લણી વખત મારી જીવ્હાએ આવી હતી, પણ મને જણાય છે કે, અણપિ તેવો સમય આવ્યો નથી એવું આપ કહેશે! ” પણ તા. ૧૨ જુલાઈના પત્રમાં લૉર્ડ મીટાનો પૂર્વનો વિચાર અસ્થિર ડગમગ થયો. અને તેમણે જણાવ્યું કે, હિંદીની “ કાર્યકારી કૌન્સીલની નિમણૂકનો પ્રશ્ન હાલ તૂર્ત બાજુએ મુકો.” નથાપિ આગસ્ટમાં યૉલ્ડસરોયજ આ પ્રશ્ન પોતાની કૌન્સીલ સમક્ષ મુક્યો અને સપ્ટેમ્બરમાં લખ્યું કે “ જેમ જેમ અધિકાધિક વિચાર કહેણું તેમ તેમ મારો નિશ્ચય હિંદીની નિમણૂકને અતુકળ થાય છે. તો પણ મારો આ અંતિમ વિચાર માનવો નહિ.” આ પ્રમાણે મંથન થતાં થતાં અંતે ૧૯૦૭ ના એપ્રિલ મહિનામાં લૉર્ડ મીટાએ એક ખલિતો લખી મોકલ્યો. લૉર્ડ મોર્લી સાહેબની કૌન્સીલના સભાસદો આ સુધારણાની પ્રતિકૂલ હતા, પણ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાનો નિશ્ચય છાડ્યો નહિ, અને ૧૯૦૭ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં પોતાની કૌન્સીલમાં એ હિંદી સભાસદોની નિમણૂક કરી ના નવીન તત્વને મૂર્તતા આપવાનો પ્રારંભ કર્યો.

ના. ગોખલે સંબંધી અભિપ્રાય.

આપણે યુન: ૧૯૦૬ ના ઑગસ્ટ માસ પ્રતિ વચ્ચીએ. તા. ૯-૫-૧૯૦૬ ના દિને

ના. ગોખલે અને લોર્ડ મોર્લી વચ્ચે જે સંબંધ થયું તે સંબંધમાં લોર્ડ મોર્લી પોતાના પત્રમાં જણાવે છે કે “ પાર્લામેન્ટની એક સમાપ્ત થતાં સુધી ના. ગોખલે અહીંયા રહેવાના છે. અને હાલમાં કોમન્સની (દિવાને-આમ) સભામાં લોકસત્તાત્મક તત્વનું જે પૂર આવ્યું છે તેનો યોગ્ય દિશાએ ઉપયોગ કરવાના કાર્યમાં તેમને તેમનાથી અડચણ ન થતાં ઉલટા તેનો ઉપયોગજ થશે એવી ઘણી આશા છે. આ રેડિક્લસ જે કોષ્ટ ‘અગ્નિ-પારિણ વ્યાપાર’ કરે તો તે હું જરાપણ સંભળનારો નથી. પરંતુ આવી ઉચ્ચપાથક કરવાની વૃત્તિ આ રેડિક્લસના મનમાં નથી અને જે ના. ગોખલેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાય તો તેઓ પણ આ રેડિક્લસના જેવા માર્ગે જવાની પ્રયત્ન કરશે નહિ.”

ના. ગોખલેને કહ્યું મંત્ર.

લોર્ડ મોર્લીની મુચના પ્રમાણે વૈયસરોયને તાર આવ્યા પછી તા. ૨૦ જુલાઈના દિવસે અંદાજપત્રકના ભાષણમાં લોર્ડ મોર્લીએ હિંદુસ્થાનમાંની રાજ્યપદ્ધતિમાં સુધારણા કરવાનો વિચાર પ્રથમજ પ્રકટ કર્યો. તે પછી તા. ૧ ઑગસ્ટે લોર્ડ મોર્લીએ ના. ગોખલેની મુલાકાત લીધી તે સંબંધી તા. ૨ ઑગસ્ટના પત્રમાં લોર્ડ મોર્લી લખે છે:-

“ મુદકાલે ના. ગોખલેની પાંચમી અને અંતિમ મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે રહેલ સંબંધ રાખવામાં અમોને ખૂબ લાભ છે. હિંદુસ્થાનપતી પાર્લામેન્ટમાં જે “પ્રગ્રીયન” સભાસદ લડે છે તેના ઉપર ના. ગોખલેના વજનનું ઉત્તમ પારંજુમ થયું એવું મારા સા-ભળવામાં આવ્યું છે. તે સભાસદ મારું ભાષણ મીઠા મર્યાદી ભરપૂર તથ્યરહીત થયું એવી તકરાર કરતા હતા; પણ ના. ગોખલેએ મારો પક્ષ લીધો. તેનું મગજ સત્યન: પૂરા મુતસદીનું છે. તેને સરકારની જવાબદારી (અડચણ) કેવી ઉત્તમ સમજાય છે; તેની સર્વ રીતિ સમજી અને વ્યાવહારિક હોય છે; હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર દેશ સમાન થાય એ તેમનું અંતિમ ધ્યેય તેમણે સ્પષ્ટતાથી પ્રકટ કર્યું છે. હું પણ તેમને સ્પષ્ટ મને કહું છું કે આપણે સર્વની આયુર્મયાર્દા પછીના કેટલાક દિવસો સુધી આ ધ્યેય કેવળ સ્વપ્નવત્ રહેશે ! પછી મુખ્ય મુદ્દા તરફ વળી હું બોલ્યો ‘હિંદુસ્થાનના રાજકાર્યભારમાં સુધારણા થવાની આ અપૂર્વ પર્વણી આવી છે. ત્યાં આ બાબત વૈયસરોયને પણ અનુકૂળ છે અને વૈયસરોયની છાયામાં રહેતા ઉચ્ચ અમલદારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. અહીં હિન્દી વજર ઉપર મંત્રીમંડળ, સર્વ પક્ષ અને પત્રકતાનો પણ વિશ્વાસ છે. જેથી આ શિવાય આશા જનક અન્ય કઈ રીતિ હશે ? છતાં એ બાબતમાં આ સર્વ અનુકૂળતાની પ્રતિકૂળતા થઈ જાય. તે બાબત એટલે કે તમારા મિત્રોનો દુરામત્ત અને અવિચાર ! તેમણે જે પૂર્વ બંજાળમાંની આ અશાંતિ સાંપ્રત સમયે કાયમ રાખી તો પછી સરકારને એક પ મહું પણ આગળ ભરવું કહી જ નહિં કિન્તુ અશક્ય થશે. હું તમોને કોષ્ટ પણ પ્રકારના વચનથી બચ કરતો નથી. કારણ કે તમારા કર્તવ્યનો નિશ્ચય તમારે પોતાને કરવો એજ ઉત્તમ. તેમજ તમારા માર્ગમાંની અડચણો તમોજ જાણી શકો, પરંતુ એટલું તો અવશ્ય લક્ષમાં રાખો કે બહુ આગળ મધવાનો આ મારો સંપૂર્ણ પ્રમાણિક નિશ્ચય છે.” પરંતુ તમારા વક્તા, કિંવા તમારા પત્રકર જે આ સુધારણા યોગ્ય છે, દેખાવતો છે એ

પ્રમાણે તેની રીકા અને અશ્વકેય અને ક્રામક બાબતોની માગણી માટે ચેજા કરશે તે સર્વે પરિસ્થિતિમાં ઘણું પરિવર્તન થશે.”

આ વિષયપરત્વે ના. ગોખલેએ પોતાના સર્વે મુદ્દા મારા મનમાં બિંબિત કર્યાં અને તે પ્રમાણે હું મારા અંતઃકરણપૂર્વક વર્તીશ એમ મોલ્યા અને કહ્યું કે ‘આગામી અંદાજપત્રકપરના તમારા ભાષણ સમયે (તા. ૨૦ જુલાઈ) મેં હિંદુસ્થાનમાંના મારા નિકટના સ્નેહીઓને પત્ર લખ્યા છે તેનું ધોરણ તમોને અત્યંત અનુકૂળ અને સંપૂર્ણ આશાવાદી છે.’ હવે મારું (લૉર્ડ મોલી) આ પત્ર તમોને (લૉર્ડ મોટો) મળવા સમયે કિંવા તે પૂર્વે પણ ના, ગોખલેના આશાવાદી પત્રનું હિંદુસ્થાનમાં શું પરિણામ આવ્યું અને સંવેના સ્વરમાં તેમના સ્વરનું એકીકરણ ક્યાંસુધી થયું. તેથી તમે તાત થયા હશો.”

પ્રમાદ, પ્રમાદ, પ્રમાદ !

લૉર્ડ મોલીની મુચનાથી લૉર્ડ મોટોએ પ્રથમ તો બહુ ઉત્સાહપૂર્વક તેની માન્યતાને તાર ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના જુલાઈમાં મોકલ્યો તો ખરો પરંતુ ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુવારી પર્થે તેઓએ એકપણ પગલું આગળ ભર્યું નહિ. સારે કંટાળીને તા. ૧૫ ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં લૉર્ડ મોલી લખે છે કે : “ ગયા જુલાઈ માસથી અઘાપિ પર્થે તમારા તરફથી સુધારણા વિષયક એક પણ ખબરો આવી નથી તેનું કારણ શું ? તા. ૨૦ મી જુલાઈના મારા ભાષણમાં મેં જે નવીન ઉપક્રમ કરવાનું દિગ્દર્શન કર્યું, તેમાંના તત્ત્વે એટલા તો સૌમ્ય છે અને તે માટે એટલી બધી કથાકૃત થઈ છે કે તમારી કૌન્સિલને અઘાપિ નિર્ણય થાય નહિ, તેથી મને ખેદ અને આશ્ચર્ય જણાય છે । હા અથવા ના કહો પરંતુ કોઈપણ પ્રકારનું ઉત્તર મોકલો. સર્વના વિચાર એક થતાં સમય થાય એ ખરું, પરંતુ કાલાવાધિ એટલે પ્રલયાવાધિ નથી ! આથી પણ વિશેષ દિવસ તમોએ પ્રમાદ કર્યો તો તમોને નવીન માહિતી, નવીન પુરાવા અથવા આથી બિન મુદ્દા કોઈ પ્રાપ્ત થયા છે ? તો પછી પ્રમાદ શામાટે ? ”

આ પત્ર પછી તા. ૨૮ માર્ચે વૉયસરોયે પોતાના અંદાજ પત્રક ઉપરના ભાષણમાં સુધારણાની યોજનાનો મોંઘમ ઉલ્લેખ કર્યો, તે વિષે તાર પાંચતાંજ લૉર્ડ મોલીએ વૉયસરોયને પત્ર લખ્યું કે : “તમોએ સુધારણાની યોજનાનો મોંઘમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉત્તમ થયું હવે આ બાબતમાં સર્વત્ર ઉત્સુકતા વધશે. હિંદી પ્રધાનની પ્રેરણાથી અને સતત પ્રયત્નના પરિણામમાં આ યોજના અમો કરીએ છીએ એવો અર્થ ન થતાં સ્વ પ્રેરણાથી આ યોજનાનો જન્મ થયો છે એવું તમોએ મોલી દેખાડ્યું તે બહુ ઉત્તમ થયું. આ યોગથી એંગ્લો ઇન્ડિયનોની ખટપટ બંધ થશે અને હું અહીંયાં લૉર્ડની સલા (ડિવાને-ખાસ) માં જણાવીશ કે, આ કોઈ પક્ષબેદનો પ્રશ્ન નથી. કિન્તુ કૉંગ્રેસની પક્ષે નામેલા વૉયસરોયની આ મુચના છે.”

તા. ૧૨ એપ્રિલના દિવસે વૉયસરોયનો ખબરો લૉર્ડ મોલીના દ્વારામાં પડ્યો. અને તે તેણે પોતાની કૌન્સિલ અને મંત્રીમંડળ સમક્ષ સાદર કર્યો. તેની કૌન્સિલમાંના વૃદ્ધ એંગ્લો-ઈન્ડિયન સર્વથા પ્રતિકૂળ હતા. પરંતુ મંત્રીમંડળમાં લૉર્ડ રીપને પણ હિંદી કાર્ય

કરી સભાસદની નિમણૂકનો, સૈન્ય સંબંધી અને બીજી શુભ આગતો પ્રકટ થવાનાં લખતું નિમિત્ત દાખવી તેનો વિરોધ કર્યો એ એક આશ્ચર્ય છે. આ પ્રમાણે આરંભના ઉત્સાહ નષ્ટ થયો એ અરસામાં હિંદુસ્થાનમાં રાજગર્જનું કુલ્લડ, લાલા લખપતરાયનું દેશપાર થતું, ઇત્યાદિ પ્રસંગો ઉદ્ભવ્યાં ત્યારે તો આ સર્વ પરિશ્રમ નષ્ટ થવાનો સંપૂર્ણ ભય લે-આવા લાગ્યો. પરંતુ ઇન્ડિયા-કૉન્સિલના સભાસદોએ એવો વિચાર જણાવ્યો કે, સુધારણાની યોજના ન થોભાવતાં ખલિતો તૈયાર કરી તેના ઉત્તર આપવાનું કાર્ય શરૂ રાખવું અને આ સચનાનુસાર લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાનું ઉત્તર પાઠવ્યું. હિંદુસ્થાનમાંની બદલેલી પરિસ્થિતિને લીધે સુધારણાની યોજનાનું ઉત્તર વાંચસરોય તરફથી શિથિતાથી આપવાની આશા નહોતી તેથી તા. ૨૬ ઓગસ્ટ ૧૯૦૧ ના દિવસે લૉર્ડ મોર્લીએ અર કૃષ્ણ ગોવિંદ શુભ અને મી. બેલગ્રામી આ ઉભય-હિંદી ગૃહસ્થોની ઇન્ડિયા કૉન્સિલમાં નિમણૂક કરવાની શહેનશાહ એડવૉડની સંમતિ મેળવી અને તે નિમણૂક પ્રમિલ કરી અન્ય સુધારણાનો નાદ ત્યજી તે સ્વસ્થ રહ્યા.

લૉર્ડ મોર્લી જન્યત થયા.

૧૯૦ ના ઓગસ્ટથી લગભગ એક વર્ષ પર્વત લૉર્ડ મોર્લીને પોતાની સુધારણા રમરણ પણ થતું નહોતું. વચમાં સર કેપ્તેલ ગૅનરમન પરલોકવાસી થતાં મી. એક્સ્ટ્રીસ મુખ્ય પ્રધાન થયા અને મી. મોર્લી લૉર્ડ બર્નીને લૉર્ડની સભામાં ગયા. તેપણ ભારત-મંત્રીનું કાર્ય તેમની પાસે કાયમ રહ્યું. આ તરફ હિંદુસ્થાનમાં સુરતમાં મળનારી રાષ્ટ્રીય સભા મતભેદને પરિણામે લાગી. તે સંબંધમાં લૉર્ડ મોર્લી પોતાના પત્રમાં લખે છે કે “આ ઉદ્ધામ પદ્ધતો જય થયો. આ જયની મળ્લ આજ કૉન્ગ્રેસના લાંગવાથી વિશેષ અધ નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં કોયિસનાં સુત્રો ઉદ્ધામપદ્ધત દાધમાં જય એવાં ચિન્હ દેખાય છે.” એ પછી અધ્યાપવિષમાં બંગાળમાં બીજા પ્રકરણ ઉદ્ભવ્યું અને બીજા અત્યા-આરોનો પ્રારંભ થયો. એ પછી કોઇ પણ કારણના પરિણામે તા. ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૦૮ ના દિવસે લૉર્ડ મોર્લી જન્યત થયા, અને તેમણે વાંચસરોયને જણાવ્યું કે “સુધારણાની યોજના આગતમાં તમોએ જે મોડું થોયું મોકલ્યું છે તેથી હું તમારા ઉદ્દેશગતી પ્રસંશા કરું છું. પરંતુ આવડો ફગર બાદીને જે આપણે આગે ઉદર બદાર કાઢીએ તો જગતમાં આપણી હાંસી થશે. આ સુધારણાની કક્ષા અને વિસ્તાર વધારવો જોઇએ અને સાથેસાથે તેને મોહક પણ અનાવવી જોઇએ. પ્રથમની બીના કાલાવધિની સાંપ્રત ગતિ પ્રમાણે જે કાર્ય ચાલતું હોય તો લૉર્ડ એનું પ્રાલિમેન્ટની સુધારણાનું બીજા ૧૮૭૨ માં પસાર ન થતાં ૧૮૫૦-૧૮૬૦ પર્વત લંબાણું હોત અને તે મુદત દરમ્યાન આ તરફ નોટિંગહાઉસ, બ્રિસ્ટલ ઇત્યાદિ શહેરોમાં અબવવસ્થા થઇને તે નામશેષ થયાં હોત ! ઇટાલીની રાજ્ય પદ્ધતિની સુધારણા કરવાના સંબંધમાં પોતાનો મત નહોતું લેવાથીજ પોપ ક્રોધ પામ્યા તે સમયે નેપોલિયને તેમને લખ્યું જે ‘તમારા અને તમારા કાર્ડિનેલ્સના મત જણુવા શું ઉપયોગના છે ? તમારા ઉત્તર આપતાં સહજ રીતે ત્રણ ચાર વર્ષનો વિલંબ થાય જ; એટલો સમય ઇટાલી રાહ જોઇ શકે નહિ.’ હિંદુસ્થાનની પણ તેવીજ સ્થિતિ છે. હિંદુસ્થાનથી હવે રાહ જોવાતી નથી એવું પ્રથમ તમોજ યોલ્યા. ખસ હવે તે સર્વ બ્યર્થ. આપતા ડિસેમ્બરમાં કાંઇ પણ સુધારણા જાહેર કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

વ્યવસ્થિત કાર્યનો પ્રારંભ થયો.

આ સુચનાને અનુસરીને તા. ૧ અક્ટોબરે વૉયસરૉયે સુધારણાની યોજનાનો આગ્રહ મુત્સદ્દો રવાના કર્યો. આ મુત્સદ્દોના પહોંચવા પૂર્વે વૉયસરૉય તરફથી તારદારા જે ધોષણુ થઇ તે ઉપરથીજ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાની કૉન્સીલનો મત વિચાર્યો અને તે સાથે એવો ઇસારો પણ કર્યો કે-નિષ્કારણુ સમય વ્યતીત ન કરતાં પ્રત્યેક કેવળ ‘અનુકૂલ’ અથવા ‘પ્રતિકૂલ’ એટલેજ પોતાનો જે નિશ્ચિત મત હોય તે જણાવવો. આ મુત્સદ્દામાં વૉયસરૉયે મુસલમાનોને સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું તત્ત્વ પ્રથમજ આગળ ધર્યું. મુસલમાનોના ઉપદ્રુશનની કલ્પના પ્રથમ ક્યાંથી ઉદ્ભવી અને તે ઉપદ્રુશનને વૉયસરૉયે રૂબી મહલાળ કગાતી, તેના ઇતિહાસ જાણુવા યોગ્ય છે. પરંતુ લૉર્ડ મોર્લીનાં “રમગ્જુ” માં તેનો સમાવેશ નથી જેથી આ ભાગ છોડવો પડે છે. તા. ૫ નવેમ્બર પર્થેત આ મુત્સદ્દાની ઇન્ડીયા-કૉન્સીલમાં ચર્ચા થવા પછી લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે “નોકરશાહી, વ્યાપારી એગ્રીલા-ઇડિયનો, મુસલમાનો અને કૉન્ગ્રેસમાંનો નેમસ્ત પપ્ર, -આ સર્વમાંના કૉન્ગ્રેસને પણ અસંતોષ થાય અહીં એવી યોજના તૈયાર કરવી એ કાંઈ સરલ કાર્ય નથી !

તા. ૧૨ નવેમ્બરે લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે : “તમારા ખલિતાનું ઉત્તર તમોને ડિસેમ્બરે તા. ૧૨ થી ૧૫ પર્થેત મળશે. તેજ સમયમાં અહીંયાં હું પાર્લામેન્ટમાં સરકારનું મર્વસાધારણુ ધોરણુ પ્રસિદ્ધ કરીશ અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૯માં પાર્લામેન્ટમાં ખરડા લાવીશ. તે પહેલાં તમારો ખલિતો અને મારું ઉત્તર પ્રસિદ્ધ કરવાં નહિ. આ આખત વિચારવા જેવી છે. અહીં પ્રજાની ઉત્સુકતા વધતી જાય છે. અને તા. જોખલેના કહેવાથી જણાયું છે કે, હિંદુસ્થામાં તો આ ઉત્સુકતા ઘણી વધી છે. કારણકે ડિસેમ્બરના અંતિમ અઠવાડીયામાં સપ્તમી સભા ભરાવાની છે; અને તે પહેલાં આપણી સુધારણાનો મુત્સદ્દો તૈયાર છે એવું જે વિનિત પક્ષવાદીને દેખાડમાં આવે ત્યારેજ તેઓ જહાલ પક્ષ વિરુદ્ધની પોતાની જાણુ સંભાળી શકવાનો સંભાવ છે. મને તો એવું જણાય છે કે, આ વિનિતોનો જે આપેલા છે તેથી આપણી યોજનામાં આપણે વિશેષ આપનારા છીએ. આ બીના તેમને માટે અતિશુભ સમાચાર છે. એ મારી યોજનાને મંત્રીમંડળની સંમતિ મળશેજ. અરાજકોનાં કાવતર્યાં આપણી સુધારણાનો વિરોધ થવા દેવા નહિ એવો મંત્રીમંડળનો મત છે.”

તા. જોખલેનો વિશેષ મેળાપ.

તા. ૪ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ દિને લૉર્ડ મોર્લી લખે છે : “ગયા છુધારે તા. જોખલેને નિરોપ આપનાં તેમની સાથે જે સંભાષણ થયું તેમાં જોખલે બોલ્યા કે, ‘હું હવે પુનઃ ઇંગ્લંડમાં આવનારો નથી; કારણકે હિંદુસ્થાન સંબંધી અહીં કાંઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું અવશેષ રહ્યું નથી. હવે ખરે કાર્ય હિંદુસ્થાનમાં છે. આ સમય કટાકટીનો છે. જે તમારી (મોર્લી-મી-ટોની) સુધારણાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થશે તો ઉદ્ધામ પક્ષને સર્વ માર્ગ પ્રુદ્ધો થશે; અને તેથી જ્યાં ત્યાં દંડા, ધોપા, (બેખંદશાહી) અને અનર્થાપાત થશે !’ એકંદરે તેમનું બોલવું મારા મન પર ડસી ગયું. કૉન્ગ્રેસદારા મારી યોજનાનું ઉત્તમ સ્વાગત થશે એવું તેમણે મને ખાત્રીપૂર્વક આશ્વાસન આપ્યું છે. મેં કાંઈ આપણી યોજનાનું

નિશ્ચિત સ્વરૂપ તેમને જણાવા દીધું નથી; પરંતુ તેના જેવા બહુશ્રુત માણસને તેની દિશા કષ્ટ છે એ તકથી સહજ રીતે જણાવામાં આવે. ઇંગ્લંડમાં પણ આ યોજનાનો સારો સત્કાર થશે. હિંદુસ્થાનમાંની એકે એક વિનાશક મંડળોના નાશ થતાં સુધી સુધારણાનો અબ્હોચ્ચાર પણ અનાવશ્યક છે એવું માનનારા અને બોલનારા અહીં પણ છે. પરંતુ લોર્ડની સલાહ (દિવાન કે ખાસ) ને હું સંપૂર્ણ રીતે સમજીશ !”

પાર્લિમેન્ટની પરવાનગી.

હિંદીયનના પ્રથમ પક્ષમાં યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ. તે પછી ૧૯૦૯ ના ૬ જાનેવારીએ લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે:—“ જેકિન્સ યુસ અને દત્ત મારે ત્યાં બોજન માટે આવ્યા હતા. અમારી સમજુતીની પતાકા તરિયે વિનીત પક્ષ એકત્ર થયો તે માટે તેમને આત્માનંદ થયો.” તા. ૨૮ જાનેવારીએ લોર્ડ મોર્લી લખે છે “ કાલ મેં યુસલમાની ક્ષિપ્ત મંડળની મુલાકાત લીધી. મારા ભાવવાથી તેમની સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ એવું મને જણાવ્યું છે, અને તેમ થયું સાદરજ છે. કારણ કે અમારો મુસલમાનો પ્રતિ કેટલો પક્ષપાત છે એ હું તમને સ્પષ્ટતાથી કેમ કહું ! મુસલમાનોને પ્રસન્ન કરતાં પણ હિંદુઓ અપ્રસન્ન થાય નહીં એ માટે અમારે ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે !” એ પછી ના. આગાખાને લોર્ડ મોર્લીની મુલાકાત લીધી અને તેમણે તેનું સમાધાન કર્યું.

પ્રસિદ્ધ થયેલી યોજનામાંની વોયસરાયની કાર્યકારી કૌન્સીલમાંની માતા હિંદી સભા-સદની સૂચનાનો વિરોધ થયો. તે માટે લોર્ડ મોર્લીએ એવું કરાવ્યું કે તેનો સમાવેશ મિલમાં કરવો નહિં અને લોર્ડની સભામાં મિત્ર પસાર થયા પછી કારોવારી અધિકાર-થી તે કરી નાખવી. તા. ૧૧ મી ફેબ્રુવારીના પત્રમાં તેઓ લખે છે કે “ ના. ગોખલેએ સર કોટનને એવું લખી જણાવ્યું કે, આ મિલના માર્ગ માંહેની જેટલી અડચણો ઓછી થઈ શકે તેટલી ઓછી કરો ! માણ રમેશચંદ્ર દત્તે પોતાના મિત્રોપરના પત્રો એવાજ આશ્ચર્યના લખ્યા હતા. એ રીતિએ તેમનો પ્રમાણિક યત્ન ચાલુ છે. જે આઈરિશ પ્રજા પોતાના હોમરૂલ માટે આટલી ખટપટમાં છે, તે અન્યની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના ન્યાયમાર્ગમાં વિશ્વરૂપ થાય નહિંજ એવું તેમણે વચન પણ આપ્યું છે. તા. ૧૨ માર્ચને દિવસે લોર્ડની સભામાં ત્રીજું વાચન થયું અને મૂળ યોજના પેઠી હિંદી કાર્યકારી સભાસદનો નિમણૂકે શિવાય ઈતર સર્વ નિયમો મંજૂર થયા.

સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહની નિમણૂક.

અમીરોની સભાની અનુકૂળતા થયે એક વખત પુનઃ મંત્રીમંડળની સંમતિ લઈ લોર્ડ મોર્લીએ સર સત્યેન્દ્ર સિંહની વોયસરાયની કાર્યકારી મંડળમાં નિમણૂક કરવાની શહેનશાહ એડવર્ડને બલામણુ કરી અને તે સાથેજ ૧૮૫૮ના મહારા-દેશમાં વર્ણુ બેદ, જાતિબેદ નહિ માનતાં યોગ્યતાનુસાર નિમણૂક કરવામાં આવશે એવું જે વચન છે તે પૂર્ણ કરવાથી હિંદી પ્રજાના હૃદયમાં આપણને ઉચ્ચ પદ મળશે એમ લખી જણાવ્યું. આ બીનાને મંત્રીમંડળની એક મતે સંમતિ મળી હતી. તેથી શહે-નશાહથી આ વિનંતિ અમોન્ય થઈ શકી નહિ. અને તેથી તા. ૨૪ માર્ચે સિંહની નિમ-

જુક પ્રસિદ્ધ થઈ. આ નિમજ્જક થતાંજ સર. એસ. પી. સિંહ ધૈર્ય, દુરદશિત્વ, બુદ્ધિપ્રભાવ વિશાળ દષ્ટિ, કાર્યકર્તા તરીકેની કુશલતા ઇત્યાદી શુભોચી રહિત રહેવાનો પ્રયત્ન સ્વર, ઇચ્છા પત્રોદાર નીકળવા લાગ્યા. તેને અનુલક્ષી લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે—“ જો મેં (આ સ્થળે) વિલાયતમાંની લિકન્સ ઇનમાંના એકાદા એરીસ્ટરની નિમજ્જક કરી હોત તો તેનામાં આ શુભ નિસર્ગતઃજ દેખાઈ આવત, એવો આ ઇંગ્લીશ પત્રકારોનો મત છે કે ? અને તમારી કૌન્સીલમાં હાલ જે સભાસદો છે તેનામાં સર્વે શુભો હશેજ ! તેમાં એક એનો ‘દિવ્ય રત્નો’ જ છે; પણ મારે તેનું નામ કાપી વૃથા પાપભાગી થું કામ થયું ? ”

દિવાન-ઇ—આમની સંમતિ.

સુધારણાનો આ ખરડો શિઘ્રતાએ દિવાન-ઇ—મામ સમક્ષ આવ્યો. આ બીજને અંગે નિયમો વગેરે ઘડવાની સત્તા વિશેષે કરીને નોકરશાહીને સ્વાધીન રહેનાર હતી. આ મહાન દોષ કોર્ટન વગેરે દિર્ઘદિનથીઓના કલ્પમાં આવ્યો. લોર્ડ મોર્લીએ એવો ભ્રમ દર્શાવ્યો કે, જો તમે આ વિધન લાવશો તો મંલાગળે ! અને તેથીજ બીલ નામંજૂર કરવાનું પાતક પોતાને શિર લેવાને કોઇ પણ તૈયાર ન હોવાથી કોમન્સ સભામાં વિષ વાદવિવાદના બલાવે પસાર થયું. તે સંબંધી લોર્ડ મોર્લી જણાવે છે કે:—“ આ સમયે દિમુખી થયો હતો ! એક મુખથી લોર્ડની સભામાં એવું પ્રતિપાદન કરતો કે આ બીલમાં હિંદીઓને ખૂંદે તત્વ કોઇ આપ્યુંજ નથી; તેની વૃથા હરકત થું કાગ લેતી, તેમની શાંતિ માટે આલવા લો ! અને આ તરફ કોમન્સ સભામાંના ઉદાર મતવાદીઓને બીજા મુખથી એમ કહેતો કે, આ જુલો હિંદીઓને કેટલા મંદા અધિકાર આપ્યા છે. તે પ્રમાણે હોવા છતાં તમે શા માટે અસંતુષ્ટ છો ? ” એ પ્રમાણે ઉભય પક્ષને સમજાવીને તેમણે આ બીલ પસાર કરાવ્યું પરંતુ તેમાં તેમની મદદતા તે શી ! કારણકે આ ચર્ચા વખતે ૮ અનુકૂળ અને ૬ પ્રતિકૂળ એમ ૧૪ સભાસદ હાજર હતા ! એના અંતમાં શહેનશાહની સંમતિ મળી !

પુનઃ પ્રમાદ.

બીલ પસાર થયું તો પશુ તત્સંબંધી નિયમ અને કાનૂન કરવાનું નોકરશાહીના હાથમાં ! લોર્ડ મોર્લીએ અનેકવાર સૂચના કરવાથી એક વખત ઓગસ્ટ માસમાં તેના કાનૂનોની પ્રત મોર્લીના હાથમાં આવી. પરંતુ તે પછી અકટોબરમાં વોયસરોય તરફથી આ કાનૂનોની વિચારણા એક વર્ષપૂર્વે રોકવાનો તાર જતાં ઉલટો લોર્ડ મોર્લીને અતિ સંતાપ થવાથી તેમણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે:—

“ આ સૂચનાથી અધિક ભયંકર અને પાતક સૂચના અન્ય કોઇ પણ નથી ! આ પ્રમાદથી આમારા “ વિનિત ” મિત્રોનો નિરાશા થવાથી તેમને સંતાપ થશે, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ આજ ઉદ્દામતા હાથમાં જશે. અને આવતા વર્ષ પછી તમે, અમે, અને સમિતતા મંત્રીમંડળ આ સર્વના અધિકારની મુદત સમાપ્ત થઈ. જે મંત્રીમંડળને આ સુધારણા અંતઃકરણથી અપ્રાપ્ત છે એવું મંત્રીમંડળ કદાચ અધિકારચૂક થાય, માટે આ પ્રમાદનો વિચાર ત્યજ લો. ઉદ્દામ પક્ષના હોવાથી કાંઈ ખાસસભાના સભાસદ થવામાં

અચોચતા આવતી નથી એવું આમની સભામાં આપેલું વચન લક્ષમાં લાવો; અને આમાન્યતઃ એકાદ ઉમેદવાર માટે હરકત લેવાનો અધિકાર આપ્યો છે; તો પણ તેનો ઉપયોગ બહુ દક્ષતાથી લક્ષ રાખીને કરવો ! ”

મુસલમાનોની તકરારનો ઉત્તર.

કોન્સિલ બિલ પસાર થયા છતાં તેના નિયમાદિ પસાર થવાનાં હતાં. અને તેથી પોતાનાં ખાસ અધિકાર મેળવવાનો મુસલમાનોનાં પ્રયત્ન જારી હતો. ઇન્ડિયા-કોન્સિલ માંના સર થીઓડર માર્સન મુસલમાનોના પક્ષવાદી હોવાથી મોર્લીને કહેતા કે તમે એ મુસલમાનોને આપેલાં વચનનો ભંગ થતો હોવાથી તેમનામાં અસંતોષ વધે છે. આ તરફથી ના. ગોખલે લખે છે કે, જે મુસલમાનોને તમારા ખજિનાથી અધિક કાંઈ દેશે તો હિંદુઓ બહુ નારાજ થશે. પરંતુ એથી વિરૂદ્ધ સ્વતઃ વોયસરોએ પણ ના. ગોખલે સખંધી લોર્ડ મોર્લીને કાંઈક લખ્યું હતું, તેને ઉદ્દેશીને ના. પ નવેંબરે લોર્ડ મોર્લી લખે છે: “ ના. ગોખલે અને છતર જનોના જે પત્રો આવે છે તેને વિશેષ મહત્વ આપવું નહિં અથવા તે (પત્રો) માંની આવત શબ્દશઃ ખરી ન માનવાનું તમે જણાવો છો; પણ હું કેટલા સાવધ અને શક્તિ મનનો છું એથી તમે અચ્છાનજ છો કે ? પણ પાર્નેલ હોવા ગોખલે હો અમર કાંઈ પણ હો, જ્યાં સુધી તેમના લખવામાં કાંઈ પણ ભુલ્યાછ પ્રસિદ્ધ થાય નહિં ત્યાં સુધી તેને હું પ્રમાણિક અમજીને ચાલીશ. અને જે મુસલમાનોની સમજૂત કરી હોત તો આ તરફ હિંદુઓ અર્થસન થયા હોત પણ હવે (તેઓની) મરજી સુસંપન્ન છે. છતાં પણ સર્વમાં વિશેષ આનંદની વાતો તો એ છે કે મુસલમાનોની પ્રસન્નતામાં અમે એ અમારા કાંઈ પણ મહત્વનો મુંઠો છોડ્યો નથી. ” છતાં પણ વાયસરોય તરફથી મુસલમાનોનાં પક્ષની ઉપરા ઉપરી તરફદારી થાય છે તેનાથી કંટાળીને અંતે તા. ૬ ડીસેમ્બરના દિવસે લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે, “ હવે તમારો આ વાદ સમાપ્ત થયો. આ સર્વ પ્રતાપ તમારા ભાષણનોજ ! મુસલમાનોને કેટલાક ખાસ વિશિષ્ટાધિકાર છે એવું વાક્ય તમારાજ મુખમાંથી નીકળ્યું અને તેજેજ આ વાદ ઉત્પન્ન કર્યો, પણ મેં જે નિર્ણય કર્યો તેજ યથાયોગ્ય છે એવી મારી ખાતરી છે ” *

અંદરાકર કરુણાશંકર દ્વિવેદી.

ટ્રેનિંગ શિક્ષક.

“ તમે નિશાળાને માટે સુંદર ઇમારતો બાંધશો, સુના પથ્થર ઉપર લાખો રૂપીઆ ખર્ચી નાંખશો, હજારો આળસને નિશાળામાં લાવીને ભરશો, છતાં જો શિક્ષક પ્રવીણ નહીં હશે તો તમે કોયેલો લાખોનો ખર્ચ અને તમારી કોયેલી મહેનત પાણીમાં જશે. ” ગણ તા. ૭ મી ઓગસ્ટે ઈંદાર શહેરમાં શિવાજી હોલકર હાઇસ્કૂલનું મહાન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરતી વખતે વાઇસરોય ના. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે ઉપર પ્રમાણે શબ્દો વાપર્યાં હતા. વળી તેમણે કહ્યું હતું કે “ હિંદના ઇતિહાસમાં શિક્ષકને હમેશાં અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જૂનાકાળમાં ગુરૂને લોકો તરફથી વહું માન આપવામાં આવતું અને શિષ્યો જે અપૂર્ણ માન તેમને આપતા તેથી તે ઉલ્લાસિત રહેતા. વર્તમાન કાળમાં સાર્વત્રિક ફેળવણીને માટે શિક્ષકો ધણી મોટી સંખ્યામાં આપણે નેંદ્રએ છે. શિક્ષકને પુરતો પગાર નહીં મળે અને તેને મોટાં પારિતોશિકા મળી શકે તેની વ્યવસ્થા નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી (વર્ગીક દાકતર વગેરેના ધંધા જેટલો) તેનો જોયો માનવતો મળ્યાશે નહીં. ” શિક્ષકને પોતાના ધંધાને યોગ્ય ટ્રેનીંગ ફાલેજોમાં ફેળવણી મળવી જોઈએ, તેને યોગ્ય પગાર મળવો જોઈએ અને ખાસ લાયકી દેખાડનાર શિક્ષકને ઇનામ અકરામ તથા ઉંચા ઓફિસ આપી તેની સેવાની પિઞ્જન કરવી જોઈએ—એ ત્રણ આપન વાઇસરોયના લાખણમાંથી તરી આવે છે.

૧ આપણી શાળાઓના શિક્ષકોના મોટા ભાગે શિક્ષણના ધંધાની ખાસ તાલિમ લીધેલી હોતી નથી, એટલે કે ટ્રેનીંગ સ્કૂલ અથવા ફાલેજમાં અભ્યાસ કોયેલો હોતો નથી. આપણા ઇલાકાના ફેળવણી ખાતાના છેલ્લા રીપોર્ટ પરથી માલમ પડે છે કે આપણી તમામ નિશાળા—મોટાં શહેરોની તેમજ ગામડાંઓની બધીનો હિસાબ કાઢતાં દરેક ટકા મેહેતાજીએ શિક્ષણની તાલિમ વગરના હોય છે. સુતારી કામનું વિક્ષણ એ ત્રણ વર્ષ સુધી ન લીધું હોય તેવા કારીગરને સુતારી કામમાં અથવા યાંત્રિક કળાની પરીક્ષા પસાર ન કરી હોય તેવા કારીગરને એકાદ કારખાનામાં કામે રાખવાનો ભાગ્યેજ કાંઈ ધનિક વિચાર કરે. પણ આપણી નિશાળામાં આપણા ભવિષ્યના હજારો અને લાખો શહેરીઓને ફેળવતા શિક્ષકો ખાસ તાલિમ વગરના હોય છે. આપણું શિક્ષણ હજી તો ઐત્તિક ધોરણ પર છે અને ફરજિયાત થયું નથી, અગર જો થવાના વાળાં વાગે છે. ખરેખર ફરજિયાત થશે ત્યારે લાખો નવીન આળસને બચવવાને વ્યવસ્થા કરી આપવા પડશે અને તેમને માટે હજારો નવી નિશાળા ખોલવી પડશે. જ્યારે ટ્રેનિંગ શિક્ષકની આટલી બધી તાજી છે ત્યારે તો ફરજિયાત ધોરણ ધણે ઠેકાણે—શહેરોમાં તથા મોટા ગામડાંઓમાં—દાખલ થયા પછી વિશેષ તાજી પડશે એમાં શંકા નથી. આ તાજી ઓછી કરવાને ૧૯૧૭-૧૮ થી દિંદી સરકારે મુજબ સરકારને બહી લાખ રૂપીઆની વાર્ષિક મંદ આપી છે તેમાંથી દરેક જીલ્લામાં એક ૫૦ વિદ્યાર્થીઓનો એક ટ્રેનીંગ ક્લાસ, જેમાં ફાલેજના પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે તેવો, એ ત્રણ માસમાંજ ખોલવાનો નિશ્ચય આપણા ફેળવણી ખાતાએ કર્યો સંભળાય છે. એક-

દમ એક વર્ષમાં ઇલાકાના છત્તીસ જીલ્લામાં આ ગોઠવણ નહિ થઇ શકે, પણ ચાર વર્ષમાં આ ગોઠવણ પુરી કરવાની યોજના થઇ છે. આથી ચાર વર્ષ પછી દરસાલ ૨૬x-૫૦=૧૩૦૦ પહેલા વર્ષના-ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેળવણીને બહાર પડશે. આ સંખ્યા એટલી દેખાય છે, પરંતુ દીનપરદીન કેળવણીમાં જે વધારો થતો જાય છે તેના પ્રમાણમાં મોટી છે કે નહીં તે વિચારવાનું છે. પણ હાલ તુરંત આપણે તેટલાથી સંતોષ માનીશું.

૨. હાલમાં શિક્ષકોને મળતા પગારો ધણુજ કમી છે. સાધારણ મજુરને જે રાજ મળે છે તેનાથી પણ તેને કમતી મળે છે. જેવાં ચાર વર્ષથી લગાઇ ચાલી છે ત્યારેની જે મોંઘવારી થઇ છે તેમાં મજુરોની રાજ સારી રીતે વધી છે પણ ગરીબ બીચારો શિક્ષક તો હતો તેવાને તેવાજ છે. તેને લગાઇનું બધું મળ્યું નથી કે અનાજની મોંઘાઇ મળી નથી કે પગારમાં વધારો થયો નથી. સાધારણ મજુર, લશ્કરના સાંપાક કે દારીસના પદાવાળાથી તેનું જીવન બદલતું થયું છે. થોડા મહિના પહેલાં સુરત જીલ્લાના અનુ-ટ્રેન્ડ શિક્ષક-એ-એટલે કે નવ રૂપિયાવાળાએ-હડતાલ પાડી હતી. તેને પરિણામે-કહો કે તેમની દયાજનક રિચર્ચ સત્તાવાળાઓના આનમાં હતી. તેથી તેમના પગારમાં વધારો થયો છે. રૂપિયા નવને બદલે હવે તેને દસ મળવા લાગ્યા છે. તેમાં લાગ્ય હવે ઉધડ્યાં છે. રાજનો રાજ અર્ધો આનો આગળના કરતાં તેને વિશેષ મળવા લાગ્યો છે. મજુરોના રાજમાં એક આના થી બે ચા ત્રણ આનાનો વધારો થયો છે પણ માસ્તરને માટે અર્ધો આનો ખસ છે ! પણ શિક્ષકની તારે કોઇ નહીં ત્યારે આપણું આપકારી ખાતું-હારે અચીજ ગાંઠ વિગેરે ફરી પદાર્થો ઉપરનું કર ઉધરાવનારે ખાતું આપ્યું છે. આ ખાતાને ગઈ સાલ કરતાં આ સાલ ૬૦ લાખ રૂપિયા વધારે ઉપજાવ્યાં છે. તેમાંથી ૩૫ લાખ રૂપિયા તો દારૂની દુકાનોના ચલચલથી આ સાલ પહેલી વખત ઇતર આપવામાં આવ્યા તેથીજ વિશેષ ઉપજાયા છે. આ ૩૫ લાખ રૂપિયા વ્યવસ્થાપક સરકારી તેનંતરીમાં આવ્યા અને તે પૈસા પાપનો પસો ગણાય છે તેથી કે અન્ય કારણથી તે પૈસા ૧૫ લાખ રૂપિયા ગરીબ બીચારો માસ્તરના પગારમાં વધારો આપવામાં તથા તેને મોંઘાઈ બધું આપવામાં વપરાશે એમ સંભળાય છે. બિન તાલિમ શિક્ષકને દસને બદલે ચાર રૂપિયા કમમાં કમ મળશે અને પહેલા બીજા તથા ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકને અનુક્રમે ૧૫, ૧૫ અને ૨૦ને ૧૫, ૨૦ તથા ૨૫ મળશે એમ કહેવાય છે. આશરે ૬૦ વર્ષ પહેલાં શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ જે બંધાયું હતું તે આજે બદલશે તે તેના નસીબ સમજવાં પણ તેના બદલામાં તેનો એક હક એવો કરવામાં આવશે એમ પણ સંભળાય છે. હાલ રીનીયર ટ્રેન્ડ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે નોકરીને અંતે રૂ. ૬૦ મળે છે. તેને બદલે હવે પછી તેમને ૫૦ મળશે. ૬૦ વર્ષ પછી સરકારી કે કોઇ પણ ખાતામાં પગારનો દર કમી વધારો દાખલો શોધવા બંધાયો તો આ કમનસીબ કેળવણીના ખાતા શિવાય બીજે કયાં મળવો મુશ્કેલ છે.

૩. આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકનું જ્યેય શું ? વાનપ્રસ્થ થવા ઉમરનો થાય ત્યારે તે એ તેટલો જીવિશાળી, કાબેલ અને ચતુર હોય જતાં તેમની કીમત કેટલી અંકાય ? આ આ સવાલ મહત્વનો છે. અને આપણા વર્તમાનપત્રોમાં કે માસિકોમાં તેના મહત્વના પ્રમાણમાં તેણી લેણમત્ર ચર્ચા ચલી નથી. મેહતાજી ૫૫ કે ૬૦ વર્ષનો થાય ત્યારે તેને

પગાર ૬૦ રૂપીઆથી વધારે હોઇ શકે નહીં. તે સેંકડો બાળકોના જીવનમાં ઉમદા ફેરફાર કરી શકે, હુંદગી બરબાદ કરી નાખનારા બાળકોને સન્માર્ગે ચલાવી શકે, ભવિષ્યના શેહેરીઓ અને આપણા લોકનાયકોને સારી તાલિમ આપી શકે તેવા આપણા યુરોનો પેન્સન લેતી વખતે ૬૦ રૂપીઆથી વધારે પગાર નજી આપવો એ કદાચ ૬૦ વર્ષ પહેલાં ચાલી શકતું હતું. પણ વીસમી સદીમાં, હિંદમાં થયેલા અનેક રાજકીય તથા સામાજિક ફેરફારોને અંતે તો નજી ચાલી શકે. શા માટે ચાલાક ટ્રેનડ શિક્ષકોને મોટા શેહેરોમાં પ્રાથમિક નિશાળોના સુપરવાઇઝરના કે ઉપયુટી ઇન્સ્પેક્ટરના મદદનિશાના કે એવા એવા મીઠા ઉંચા બરના એાદાઓ આપવામાં ન આવે ? તેને ઇંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન હોતુ નથી તે વાત અનેક વેળાએ તેમની સામે ધરવામાં આવે છે અને તેમની આડે આવે છે. પણ તેને ઇંગ્રેજ જ્ઞાન મેળવવાની સગવડ કરી આપવામાં આવી છે ? અલબે તે ઇંગ્રેજ ભાષાથી બેનસિખ રહે અને તેથી ટુંક પગારી કમવજીબી ખાતામાં જન્મબરે ચોટી રહે તેવી ગોઠવણ કરવામાં નથી આવી ? પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે થોડા વખત નોકરી કર્યા પછી ચાલાક માણસો ખાતું મુકી દઇ ઇંગ્રેજ શીખવા માંડે છે અને બેથી ચાર વર્ષમાં મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી કોલેમાં અભ્યસ કરે છે અને એ રીતે પોતાનો પ્રાર્થિક લાભ સાધે છે. આવા જીવંત દાખલાઓ આ લેખક અનેક જોયા છે. ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અનેક વિષયો શીખવવામાં આવે છે તે સાથે ઇંગ્રેજ ભાષા એ વિષય શીખવવામાં આવતો હોય તો આપણા શિક્ષકને નવો માગ હાથ લાગે અને જાનવું એક નવું લેખન તેને મળે. પોતે મેહેનતુ અને સાહસિક હોય તો શિક્ષક આ નવા માગે આગળ વધી શકે અને મેટ્રીકયુલેશનનો મિક્કો મેહેલાઇથી મેળવી શકે. ઉપયુટી ઇન્સ્પેક્ટરના મદદનીશો ઇંગ્રેજીના સારા જ્ઞાનવાળા હોવા જોઇએ, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને ઇંગ્રેજીનું જરાએ જ્ઞાન હોતું નથી તેથી ગ્રામ્યાઓને માટે તેઓ નાલાયક છે, એવી દલીલ કાયમ કરવામાં આવે છે. તો ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ઇંગ્રેજ ભાષાના શિક્ષકગુની જરૂરિયાત કરવામાં આવે તો ઉપર કહેલી દલીલ તોળાઈને મેહેલાઈ બચ પડે, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને સારી કમાણીવાળા તેમજ બરના હોદ્દાઓમાંથી ખાતલ રાખવામાં આવે છે તે રાખવાનું બદાનું જતુ રહે વળી સરકાર જેવી સુલ્હીખાતાના નોકરોની કદરવાની—ઇનામ અકરામ આપવાની કાળજી રાખે છે તેને થોડે દિરસે પણ મરીમકા મેહેલાઈને નવજીવનનું તેને ચાલજી આવતું નથી. કાંઈ મેહેલાઈને કલેક્ટરના દરબારમાં કે કમિશનરના દરબારમાં પાલડી અથવા શાલ જોડે બેઠ મલ્યો અથવા રાવસાહેબનો ખેતાય મલ્યો આપણે કદીએ સાંભળતા નથી. સરકારને હાજીલા કરનારા ખુશામતીઆઓ અને મામલતદારો મેહેલાઇથી રાવસાહેબો અને છે તો હુંદગીબર પોતાના મગજનો વ્યય કરનાર આપણા શિક્ષકોને—યુરોને—સરકાર જાહેર માનપત્ર થું કરવા નહીં આપતી હોય ? શિક્ષકનો લેખી માનવંતો મળ્યાય તે માટે એકવી પ્રજાએ નહીં પણ પ્રજા અને અધિકારીઓ ખંનેએ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ છે. હાલતો બીચારા શિક્ષકનો કાંઈ બેલી નથી અને પંતુજ પત્રવાળાથી પણ હલકો લેખાય છે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

શ્રીઓના રાજકીય હક.*

શ્રીમતી સરોજીની નાઇડુએ જે કારણ આપતી સમક્ષ સુક્રો જે તેને હું મેં શબ્દોમાં ટેકા આપવાની રમ્મ લઉં છું. મેં શબ્દોમાં એટલાજ માટે કે આ કારણમાં હિન્દની શ્રીઓ આપતી પાસે કે બિટીશ પ્રજાની પાસે કોઈ જાતની મ્હેરબાની માગતી નથી, પણ માત્ર શુદ્ધ ન્યાય માંગે છે. સમાજના અંગ તરીકે, અને શેઠેરી તરીકે તેઓ પોતાના હક્કની અગણી કરે છે. જો તે આપવામાં નહીં આવે તો એવો સમય જરૂર આવી પહોંચવાનો છે કે જ્યારે શ્રીઓ પોતાના અર્થથી તે મેળવી શકશે. ઇંગ્લાંડમાં શ્રીઓએ ન્યાય મેળવવાને જે લડત ચલાવી હતી તે આપતી અજબમાં નહીં હોય. તેવી લડત આપણા દેશમાં ઉભી થાય તે ઇચ્છતા જેવું નથી એટલુંજ નહીં પણ ભારતજુમિની સંસ્કૃતિને તે શોભાવે તેવું પણ નથી. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્ર તરફથી આપણે મોટી લડત લડવાની છે. તેમાં આપણી બધી શક્તિઓ વાપરવાની છે. આપ મુસ્લીમ ભાઈઓને સાથે રાખવા માંગો છો. મોડરેટ પક્ષવાળાની સહાનુભૂતિ ચાહો છો. તો પછી શ્રીઓ, જે માનાઓ છે, ખડેનો છે, સહચારીણી છે, દેશની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે તેને આપ મુકી શકશો? શ્રીઓને માટે આપનામાં સહલાવ છે. તેમને હક પિતાની રાખી, યુગમગીરીની બેઠીથી બાંધી તેને તમારી વિરૂદ્ધ બંડખોર બનાવશો—બળવાખોર બનાવશો? આપ સર્વે સ્વમાન સાચવવાને, પરાધીનતાની બેઠીમાંથી મુક્ત થવાને એકઠા મળેલા છો. જીવન અને અન્યાયને લાચારીથી આપતી થવું તે કેવું છે તેવું આપને પૂરેપૂરું જાન થયેલું છે. “યુરોક્સ્ટી” આપણી જરૂરીઆતનો વિચાર કરી આપણે સારું ધારાઓ બાંધે છે તેને આપણે અપમાન ગણીએ છીએ. તો હું આરા તેજ દેશમંદુઓને પુરું છું કે જે ન્યાય તમે માંગો છો તેજ ન્યાય તમે તમારી ખડેનોને નહીં આપી શકો? ઇંગ્લાંડનું હકય તે હિન્દનું હકય નથી. ઇંગ્લાંડની જૂનોનું અનુકરણ હિન્દ કરી શકે તેમ નથી, તેની પૂર્ણ ચકા છે.

રાષ્ટ્રીય જીવનની બધી દિશામાં આપણે આગળ વધવાનું છે. અનેક મહત્વનાં કાર્યો કરવાનાં છે. તેમાં શ્રીઓની મદદની જરૂર પડશે. તમારી કાઉન્સીલોમાં અને મ્યુનીસીપાલિટીમાં શ્રીઓની ખાસ જરૂર છે. તે તેમાં બેસશે, જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતી થશે ત્યારે આખું દષ્ટિબિન્દુ ફેરવાઈ જશે, હિન્દની ચઢતોના સૂર્યનો ઉદય થશે, હિન્દુસ્થાન સુંદર બનશે, વહીવટપર જીવીજ અસર થશે. શ્રીઓને લગતા, બાળકોને લગતા, સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક—મજુરોના સંરક્ષણને લગતા કાયદા કાનુનોમાં તેમજ બીજાં કાયદા કાયદામાં શ્રીઓ મોટી મદદ આપી શકશે.

અમે જે હક્ક માંગીએ છીએ તેને માટે અમે નાલાયક છીએ એમ કહેશો નહીં. હિન્દના ઓપુરોમાં લાયકાત નથી એમ કહેનારા હિન્દના શત્રુઓ બણા છે. પણ તમે

* આ (સુધારાની) ચોળનાના કોષપણ ભાગમાં પુરશે માટે (અસુક હક માટે) જે શાસ્ત્રના રાખવામાં આવી હોય તે પ્રાચીની શ્રીઓને જાતિનાજ કારણથી હકમાંથી ખાતલ રાખવી નહિ—એ કોમિસના કશવને અનુચિત આપતાં આ લાપણ કરવામાં આવ્યું હતું.

હિન્દુસ્તાનની પ્રભાવશાળી સ્ત્રીઓ, અહમ્મદ શાહ, લક્ષ્મી શાહ, તુરજહાન વિગેરેના શૂરા-
તન અને રાજકીય બુદ્ધિના દૃઢતાથી અભણ્યાં નથી. પરંતુ આ પુરાણા દૃષ્ટાંતો પરજ
મારી દલીલોનો આધાર નથી. હાલના સમયમાં પણ સ્ત્રીઓએ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ
લઈને પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી આપી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં ગાંધીજીની સાથે
સ્ત્રીઓએ જેલ સુધીના દુઃખ સહન કર્યા છે. ત્યાર પછી શીજી ટાપુના સંઘર્ષમાં અહીં ચામેલી
લડતમાં સ્ત્રીઓએ પૂરેપૂરા ભાગ લીધો છે. વળી ટુંક વખત પર ખેડા જીલ્લામાં મહેસુલ સંઘર્ષ
જે લડત ગાંધીજીએ ઉપાડી હતી તેમાં પણ સ્ત્રીઓ સામેલ હતી, અને હું મારા અંગત
અનુભવ પરથી એમ પણ કહી શકું છું કે તે લડતમાં તેમણે સમજાવેલ ઉત્સાહભેર
કામ કર્યું હતું. આપણી સ્વરાજ્યની ચળવળને વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ સ્ત્રીઓએ
ખતી મદદ કરી છે. હિન્દી પ્રધાનને આપણની બરજ ઉપર હાનરો સ્ત્રીઓની સહી છે.
હક મેળવવાને માટે હિન્દી પ્રધાનની મુસાફરો લેવાને સ્ત્રીઓનું ડેપુટેશન ગયું હતું. આ
કોન્ગ્રેસમાં પણ તમે જુઓ છો કે મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ હાજર છે અને જો કોન્ગ્રેસનું
બહુ કાર્ય માતૃશાપામાંજ ચાલતું હત તો આતા કરતા દસ વધી સંખ્યામાં તેઓએ
હાજરી આપી હતી. મોટાં દોકાં તમે તમારે માટે માંગો છો. હિન્દની નેત્રીસ કરોડ પ્રાણને
સ્વતંત્ર બનાવવા ચાહો છો. તેજ નેત્રીસ કરોડ પ્રાણમાંની સ્ત્રીઓ અત્યારે પોતાના જન્મ
સિદ્ધ હક મેળવવામાં તમારી સહાય માંગે છે તે તેમને આપશો, અને તેમ કરીને બિટીશ
પ્રાણને અને આખા જગતને તમારી ન્યાયબુદ્ધિનું સ્વલત દ્રષ્ટાંત બતાવી તમારી જન્મ
શ્રમિને દિપાવશો.

આટલું કહી હું શ્રીમતી મરજીની નાઇફએ મુકેલા કરાવને ટેકા આપું છું.

અનસૂયા સારાભાઈ.

હિંદી સરકારના આરોગ્ય ખાતાનો રિપોર્ટ.

હિંદી સરકારના સેનિટરી કમિશનનો ૧૯૧૬ ની માલના રિપોર્ટ મહાર પડ્યો છે;
તેનો બહુ ભાગ ગોરા અને હિંદી લશ્કરને લગતો છે, તે છતાં થોડાં પાનાં આખા દેશની
૩૧ કરોડ માણસની વસ્તીની નંદુરતી વિષે છે. જન્મ મરણના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.

ઈલાકા.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં જન્મ.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં મરણ.
બંગાળ.	૩૧-૮૯	૨૭-૩૭
સંયુક્ત પ્રાંત.	૪૩-૦૯	૨૯-૫૦
બુંબાઈ.	૩૫-૮૮	૩૩-૩૨
આખા બિટીશ હિંદ.	૩૭-૧૩	૨૯-૦૨

મરણ પ્રમાણ.

ઉપર આપેલા આંકડા ઉપરથી એટલું જોવાનું છે કે મરણ પ્રમાણ યુરોપના કેટલાક દેશો કરતાં બમણું ને ત્રણ ઘણું છે. જન્મ પ્રમાણ પછત અને ગરીબ દેશોમાં હમેશા વધારે હોય છે. તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં પણ છે. વજા ખરા લોકો પરણે છે અને તેમની જ પ્રજા વધ્યા કરે છે, પણ દેશમાં વસ્તી વધતી નથી. જન્મની સંખ્યામાંથી મરણની બાદ કરીએ તો વધારાની માત્રમ પડે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં ૮૮,૫૬૨૮૩ કુલ જન્મ થયાં હતાં અને મરણ ૬૯,૪૦,૪૩૬ થયાં હતાં. બ્રિટીશ હિંદુસ્તાન (અહરદેશ સાથે) ની વસ્તી ૨૪૦૦૦૦૦૦૦ ગણીએ તો વાર્ષિક વધારાનું પ્રમાણ એક ટકા નથી આવતું. પણ ૭૮ જેટલુંજ આવે છે, જ્યારે યુરોપના દેશોમાં (ફ્રાન્સ સિવાય) વાર્ષિક ૧ ટકા અથવા તેથી પણ વધારે છે.

બાળ મરણ.

બાલમૃત્યુપ્રમાણ હાજરે ૨૦૨૧ નું છે એટલે ૧૦૦૦ બાળકો જન્મે છે તે બાર માંહનાનાં થવા પામે ત્યાર પહેલાં તેમાંના ૨૦૨ મરી જાય છે. પાંચ વર્ષની અંદરનું મૃત્યુપ્રમાણ આશરે ૩૫૦ હશે. આ રિપોર્ટમાં તે ખામતના આંકડા નથી. મિચારી બીબા સંચાની માફક બાળકો જન્મ્યાં કરે એટલુંજ કુખ નથી પણ તેની ઉપરાંત તેમનો વજો વખત છોકરાંની બીમારીમાં માવજત કરવામાં રોકાય અને તે છતાં પાંચ વર્ષનાં બાળકો થાય તે પહેલાં કુલ સંખ્યા મરણ પામે એ વજો વિચાર કરવા જેની ખામત છે. યુનાઇટેડ કિંગડમમાં બાળ મૃત્યુપ્રમાણ ૯૧, સ્કોટલેન્ડમાં ૯૭ અને આયરલેન્ડમાં ૮૩ છે તે સરખામણી માટે ઉપયોગી થઈ પડશે.

આપણા દેશમાં કુલ મૃત્યુ પ્રમાણ ઘણુંજ વધારે છે, અને તેમાંથી કેટલુંક તો અટકાવી શકાય તેવું છે. જ્યારે આપણી મધુતીસીપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડો સ્વચ્છતા તરફ વધારે ધ્યાન આપશે અને એવી રોગ અટકાવવાના મજબુત પ્રયત્ન કરશે, જ્યારે મેલેરીયા અટકાવવાને માટે જોષતાં પગલાં લેવાશે ત્યારે મરણની સંખ્યા સારી રીતે ઓછી કરાશે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં તાવની બીમારીથી ૪૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. ને આ સંખ્યાની અંદર દેશી રાજ્યોની સંખ્યા તેજ પ્રમાણમાં ઉમેરી હોય તો આ કમનસીબ દેશમાંથી તાવ જેવા રોગથી પર લાખ માણસ મરે છે. બળીઆ, પ્લેગ, કોલેરા વિગેરે રોગો કેટલાક પ્રમાણમાં અટકાવી શકાય એવા છે. આપણી અજ્ઞાનતા, સરકારની બેદરકારી અને દેશની બીખારી સ્થિતિને લીધે અસંખ્ય મનુષ્યો મરણ પામે છે.

ધરુપીડાલો.

ગરીબ લોકોને મફત દવા દારૂ માટે દરેક રાજ્ય સારી વ્યવસ્થા કરે છે. ૨૪ કરોડની વસ્તી માટે ૩૦૫૧ દવાખાનાં છે, તેમાં સરકારી, લોકલ ફંડના તેમજ લોક મદદથી સરકારે કાઢેલાં સમાવેશ થાય છે. એટલે ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી માટે એક દવાખાનું છે.

આ દવાખાનાંની ઉપરાંત રેલ્વેના તથા બીજા જાતનાં ૭૦૦ દવાખાનાં છે તે મજૂતરીમાં લેતાં પણ સરકારે વૈદકીય મદદ તરફ જરા પણ સાકર લક્ષ આપ્યું છે, એમ કહી શકાય નહીં.

દાકતરી કામ શીખવવા માટે માત્ર પાંચ મોટી કોલેજ છે. આ હજીજા ઉપરથી સરકારની દાનત સમજી શકાશે. સેનીટરી કમિશનરના ૨૬૦ ખાતાના રિપોર્ટમાં સેનીટેશનનો વિષય ૬ પાનામાં પતાવી દીધો છે. વડી સરકાર તરફથી રૂ. ૩,૭૦,૦૦૦ સેનીટેશન માન્ય તરીકે અપાય છે, તેમાંથી એક લાખ બીનાથનો રસ્તો સુધારવામાં, બે લાખ પેશાવરમાં નળ અને ડ્રેનેજ કરવા માટે અને ૭૦૦૦૦ દીલ્હીમાં મેલેરીયા ઓછો કરવા માટે; છેલ્લી બે યોજનામાં સરકારનો સ્વાર્થ છે એટલે માત્ર એક લાખ રૂપિયા પ્રજા માટે વપરાયા છે. કરોડો રૂપિયાનાં ધુળધાણી થાય તેમાંની હિંદ સરકાર એક લાખ રૂપિયા જેવી નજીવી રકમ સેનીટેશન પછવાડે ખર્ચ એ વિચારવા લાયક છે.

મેડીકલ સવિસતા ઓરીસરા બજો ખરો વખત પોતાની ખાનગી પ્રેક્ટીસ વધારવા પછવાડે કાઢે છે, તેમાંના કેટલાક શોષભોગ પછવાડે નીમાયત્રા હોય છે તેમના ખાત્ર પછવાડે થતા ખર્ચના પ્રમાણમાં ઘણુંજ થોડું ઉપયોગી કામ થાય છે તે જગજહેર વાત છે. આપણા કરોડો રૂપિયા ખાત્રને તેના બદલામાં દેશને શાયદો થયો હશે તો ઘણુંજ જુજ.

લશ્કરી માણસો અને કેદીઓ પછવાડે જે પૈસા ખર્ચાય છે અને તેમને તંદુરસ્ત સખવાને માટે જે ખર્ચાળ વ્યવસ્થા યોજવામાં આવી છે તેવી વ્યવસ્થા જ્યારે આખા દેશને માટે થશે ત્યારે મરણ પ્રમાણ આજના કરતાં ઘડબું નો શું પણ ફું થઇ શકે.

સુમન્ત મહેતા.

સેનીટરી એસોસીએશનો.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ત્રીજો વાર્ષિક રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે તે વાંચવા લાયક છે.

આખા યુજરાતમાં આ પ્રકારની સંસ્થા ઘણી થોડી છે.

આરોગ્ય વિષે જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાની વ્યગસ આખત મતભેદ હોઇ શકે નહીં. ખરૂં જોતાં તે કામ આપણી મ્યુનીસીપાલીટીનું છે. યુરોપના દેશમાં મ્યુનીસીપાલીટીઓ હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને સ્વચ્છતા, ચેપી રોગ આળ ઉછેર વિગેરે વિષયો આપતના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે; કારણ કે જ્યાં સુધી પ્રજાને ચોક્ખાઇ અને વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી મ્યુનીસીપાલીટીની જાહેર સ્વચ્છતાનું કામ નિષ્ફળ નિકળ્યા વગર રહેજ નહીં. આપણા દેશમાં લાખો માણસો કમોતે મરે છે. અટકાવી શકાય એવા રોગને અટકાવવા માટે જે પ્રયત્નો વ્યક્તિ તથા સંસ્થા તરફથી થવા જોઇએ તેના અભાવે એવા રોગોનો ફેલાવો થાય છે. ગયે વર્ષે પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો તેમાં હજારો માણસો મરી ગયા તે વખતે સેનીટરી એસોસીએશન જેવી સંસ્થાઓ જો આખા દેશમાં હોત તો લોકોને સમજાવવાનું દવા આપવાનું વિગેરે કામ ઠીક થઇ શકત.

સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ ને વીરમગામમાં આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઇ છે. સુરતની હાલમાંજ શરૂ થઇ છે, અમદાવાદ તથા વીરમગામમાં જોઇએ તેવું કામ નથી

થયું. વડોદરા અને ભરૂચની સંસ્થાઓ સાફ કામ કરી રહી છે. પણ તેમાં ફેર એટલે છે કે ભરૂચની સંસ્થા આખા જિલ્લાને માટે છે, અને વડોદરાની સોસાયટી માત્ર વડોદરા શહેરને માટે છે. માત્ર આવી સંસ્થાઓ જ્યારે સ્વયંસેવકો એટલે એનરરી કાર્યવાહકોના હાથમાં હોય છે ત્યારે કામ સાફ થતું નથી. અમુક વ્યક્તિ સાફ કામ કરે તે તેની ગેર-હાજરીમાં તુટી પડે છે, પણ સ્વયં સેવકો સાથે પગારદાર માણસોને નીમ્યા હોય છે ત્યારે ચાલુ કામ ઠીક થયા કરે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, અને જ્યાં પગારદાર માણસો નીમ્યા નથી ત્યાં આ બાબતનો વિચાર કરવો ઘટે છે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ગયા વર્ષમાં સાદાં બાપજો મેજક લેન્ટર્ન સાથેનાં, તેમજ સીનેમા સાથેનાં કરાવ્યાં હતાં. ચિત્ર અને નકશા તૈયાર કરાવ્યા છે તે જુદા જુદા ગામમાં બનાવીને તેની સાથે બાપજો પણ થાય છે.

એમ્બ્યુલન્સ તથા નર્સિંગના ક્લાસો પણ ખોલ્યા હતા, અને નિશાજી જતા વિદ્યાર્થીઓમાં જરોગનો રોગ ફેટકો હોય છે તેની શોધ પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ રોગ્યતાના વિષય ઉપર પુસ્તકો છપાવીને મફત અથવા જુજ કીમતે વહેંચ્યાં હતાં અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે વિષય ઉપર નિર્ણય લખાવીને ઇનામ આપવાની યોજના પણ થઈ હતી. આ સિવાય અનેક જાતનું કામ કર્યું છે જે રિપોર્ટ વાંચવાથી માલુમ પડશે. ફેટલીક એસોસીએશનમાં હેલ્થ વીઝીટર રાખવામાં આવે છે જે દરરોજ ગરીબ લોકોના ઘરમાં જઈને સુવાવડ કે માંદગી વખતે મદદ કરે છે, અસ્વચ્છતા દુર કરવાનું શીખવે છે અને આરોગ્યના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો વિષે સહેલી ભાષામાં વાતો કરે છે. આ પ્રકારનું કામ ઘણુંજ ઉપયોગી છે, તેનું પરિણામ તરત જાંઈ શકાયું નથી, તેની મસ્કરી કરવી સહેલો છે, પણ જે ખરી લાંબગીચી થઈ હોય તે લોકોના ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી. તાવની એસોસીએશન ગરીબ લોકોને કરીનાઇઝ કે એવી કોઈ દવા આપવાનું કામ ધણું જીતમ છે. દરેક મોટા ગામમાં એકાંતુ દુધ પુર પાડવા માટે યોજના થવાની જરૂર છે. જ્યાં મ્યુનિ-સીપાલિટી છે ત્યાં તેના કામ ઉપર દેખરેખ રાખી અને તેને મદદ કરી શકાય છે. આ-પણાં ગમગામમાં ખોરાકી સાધન અને તેમાં ખાસ કરીને કંદોઈ માત્ર એવી રીતે મુકવામાં આવ્યો હોય છે કે રસ્તામાં ઝાડુ વળાય ત્યારે અને આખો દિવસ તેના ઉપર ધુજા ઉડે, માખીઓ ગમે તેવી ગંદી જગ્યા ઉપરથી ઉડીને બેસે. તે અટકાવવાને દેખરેખ ના રખાતી હોય તે એસોસીએશન તેમાં સારી મદદ કરી શકે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશનના સેક્રેટરીઓ અભિનંદનને પાત્ર છે.

મુ. મ.

કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક.

તેનું મહત્વ.

ઓગસ્ટ માસની તારીખ ૨૬, ૩૦, ૩૧ અને સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે મુંબા-
માં ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસની જે ખાસ બેઠક મળી હતી તે ધણી રીતે આપણા રાજ્ય
જીવનના ઇતિહાસમાં નામાંકિત ગણાશે. તેનું નામ અને સમય સચવે છે તે પ્રમાણે
સાધારણ નહિ પણ અસાધારણ બેઠક હતી; સાધારણ બેઠક તો ડીસેમ્બર માસની આખરે
હીમાં ભરાવાતી છે. આ વર્ષેની શરૂઆતમાં બોલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમીટી-જે કોંગ્રેસની
મી કાર્યવાહક મંડળી છે-તેણે એવો ડરાવ પસાર કર્યો હતો કે સુધારાની સરકારી
વત્તા બહાર પડે કે તરતજ તે વિષે સમસ્ત પ્રજાની વતી એકત્ર મત ધરીને દર્શાવવા
માંની એક ખાસ બેઠક અનુદાન સ્થળે ભરવી. મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડેનો
હો બુલાવની આહ્વાની તારીખે બહાર પડ્યો તે પછી તે વિષે ખાસ બેઠક મુંબામાં
વાનો ડરાવ મુંબાઈની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીએ પસાર કર્યો હતો અને તે અનુસાર આ
સ બેઠક ભરવામાં આવી હતી.

છેલ્લાં બે વર્ષમાં કોંગ્રેસે જેનું કામ કર્યું છે તેનું તેણે પહેલાંતા ૩૧ વર્ષમાં કરી કર્યું
નું. અક્ષયન, ૧૯૦૬ ની સાતમાં હિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીએ કલકત્તાની કોંગ્રેસ-
પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વરાજ્ય એ હિન્દનું સાધ્ય છે એવી ઘોષણા કરી હતી. પણ ન્હાની પ્રજા
ની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યતા હકની ખાતર હાલનું લુહ શરૂ થયું અને તેમાં હિન્દના
મેા માણસો અને કરોડો રૂપિયા હોમાયા ત્યારથી અહીંયાં સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂર નેશમાં
તી. પહેલાંની માફક જીજ કેળવાયેલા વર્ગમાંજ એ પ્રવાહ સમાયો નહિ પણ જનસમુદાયના
શક્ત પટમાં તે રેલાયો. નની અને આખી સુધરેલી આશ્વમની સ્થિતિની અસર આગેવાનોના
ઉપર થઇ અને તેમણે પહેલી વાર સ્વરાજ્યની દિશામાં તરતજ કરવા બોધતા સુધાર-
ો વિગતવાર યોજના સરકાર અને પ્રજા આગળ આગ્રહપૂર્વક રજુ કરી. એ યોજનામાં
દના સર્વ પક્ષોની માગણીનું ઐક્ય થયું, તે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં-શહેરમાંજ
પણ ગામડાંમાં પણ સમજાવવામાં આવી અને તેની પાછળ સમસ્ત હિન્દનું વિચાર-
છે એવું અનેક રીતે સાબીત કરવામાં આવ્યું. ગયા વર્ષના ઓગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે
રાજ્યનું જાહેરાતનું બીટીજ સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું અને પછી
દી વજર મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દની માગણીઓ તપાસવાને હિન્દમાં આવ્યા તે ધણે અંશે
પણી ચળવળને આજારી છે એની કાંઈકજ ના પાડશે. તેઓ અને આપણા વાહસ-
લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ મળીને સરકાર તરફથી : સુધારાની કંઈક યોજના બહાર પાડશે અને
પેસ-લીમની યોજનાથી તે ધણીજ જુદી, પછાત અને બેળી હશે એવી પણ માન્યતા
ો તેથી જેમ કોંગ્રેસે શરૂઆતમાં હિન્દ સમસ્તની એકત્ર વિચતવાર માગણી રજુ કરી તેમ
મકલપર આપણા બળ અને અસરને આધાર હોવાથી-સરકારી યોજના વિષે પણ સર્વ

પક્ષના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રાંતના આગેવાનો અને પ્રતિનિધિઓએ મળીને વિચારપૂર્વક એકત્ર ચોક્કસ મત સરકાર આગળ રજુ કરવો નોંધ્યો એવી સૂચના મી. ઝીણુએ કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં રજુ કરી હતી અને તેને ઓલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમીટીએ મંજૂર કરી હતી. આમ સરકારી યોજના વિષે દર્શાવાતા ભિન્ન ભિન્ન મતને સાંકળી તે વિષે એક મત રજુ કરવા અને સમસ્ત પ્રજાબલદી હિન્દી અને શ્રીદીશ સરકારપર તેની છાપ પાડવા મુંબાઇની ખાસ બેઠક મળી હતી. જેમ આપણે મળ દરખાસ્ત એક મતે કરી તેમ તેના સરકારે આપેલા જવાબ વિષે પણ એક મત રચવાને તે મળી હતી, કારણ કે તેની પાછળ પણ પ્રજાનું એકત્ર બલ છે એમ જણાય તોજ તેના તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપવાનો સંભવ રહે છે. જેટલે અંશે કોંગ્રેસ આ કામ કરી શકી હોય તેટલે અંશેજ તેને સફળ કહી શકાય.

પક્ષભેદ.

દુર્ભાગ્યે, આ કોંગ્રેસમાં એક પક્ષના સુકીલર આગેવાનો સામેલ થયા નહિ અને તેઓ ઓક્ટોબર માસની ૧૯-૨૦ તારીખે તેમના પક્ષના વિચારો રજુ કરવા એક પરિપક્વ ભરનાર છે. જ્યારથી સરકારી યોજના બહાર પડી ત્યારથીજ મીસીસ ખેસન્ટ, એ. તિલક વગેરે તેને ધણીજ અસંતોષકારક-લગભગ અમાલ કહેવા લાગ્યા ત્યારે મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, સર દીનશા વાછા વગેરે તેનો આભારપૂર્વક સ્વીકાર કરી તે વિષે બુદ્ધ નજીયા સુધારા સૂચવવા લાગ્યા. ત્રીજા પાસ ના. ઝીણુ અને ના. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા મધ્યસ્થ વિચારતા વિચારકોએ સ્વીકાર્યું કે કેટલીક દિશામાં યોજના હાલની સ્થિતિમાં મંગીન સુધારો સૂચવે છે અને છતાં તે પ્રગ્ને સંતોષકારક નીકળે તે માટે તેમાં મહત્વના સુધારા કરવાની જરૂર છે એમ પણ તેમણે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું. તે યોજનાનાં સારાં તત્ત્વો સરકારી ન જાય તેમ સાચવવાની સાથે તેમાં કરવા નોંધતા મહત્વના સુધારાની મજબુત છાપ સરકારના મન પર પાડવાનો ઉદ્દેશ તેમના લખાણમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાયો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આ મધ્યસ્થ વર્ગનું બળ વધતું ગયું. જે કેટલાક આગેવાનોએ સરકારી યોજના ઉપર સખતમાં સખત પ્રહાર કર્યા હતા તેમને પણ શરૂઆતથીજ અને ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવા માંડ્યું કે જો તેમાં અમુક મહત્વના સુધારા કરવામાં આવે તો તે સંતોષકારક થાય ખરી-જો કે અત્યાર સુધી પણ પ્રમાણમાં નાનો અને થોડીજ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતો એક એવો પક્ષ પણ છે કે જે આખી યોજનાનો કેવળ નકાર કરે છે. આમ કોંગ્રેસ પાસે આવતી ગઇ તેમ બે પક્ષ તરીકે આવવા લાગ્યા-(૧) યોજનાને ઉપકાર સાથે વધારી લઇ નજીયા સુધારા માગવા ઇચ્છતા-રનો અને (૨) યોજનાનાં સારાં તત્ત્વોની કદર કરી તેમાં આગ્રહપૂર્વક મહત્વના સુધારા માગનારનો. આ બન્નેમાં સામાન્ય તત્ત્વ એ હતું કે બેમાંથી એકને સરકારી યોજના સર્વોચ્ચ ગ્રાહ્ય ન હતી અને બન્ને તેમાં અમુક મોટા કે નાના ફેરફાર કરાવવા ઇચ્છતા હતા. આ ધોરણ ઉપર બન્ને પક્ષ એક થશે અને ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં માગણી કરવામાં જે એકતા સધાઇ હતી તે સરકારી યોજનાની ટીકા કરવામાં પણ ૧૯૧૮ માં મુંબઈમાં કાયમ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી. પણ જે આશા સિદ્ધ થવાની ન હતી. આણુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ ચોતાવા પક્ષના કેટલાક આગેવાનોની એક ખાનગી સભા ૧૬ મી ઓગસ્ટને દિવસે મેળવવાનું નક્કી કર્યું હતું તે પહેલાં સર દીનશા વાઝાએ મુંબાઇના પત્રોમાં બહેર કર્યું

કે સરકારી યોજના સ્વીકારવાને અને ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામાની મર્યાદામાં રહીને તેમાં જરૂરી સુધારા સૂચવવાને કોંગ્રેસથી ઇલાયદી હિંદ સમસ્તતા પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ કોંગ્રેસ પછી સંબાધમાં મળશે. આ પહેલાં તેમજ આ પછી યોજનાનો પુરેપુરા નકાર કરવાની કે તેનો સાબાર સ્વીકાર કરવાની વાત બાબુએ રાખી તેમાં કરવા જોઈતા સુધારાના ધોરણુપર સમાધાન કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે વ્યર્થ. પૂજ્ય પંડિત મહન મોહન માલવીઆએ સુધારા વિષે પોતાના આગળ પડતા અનુભવી કહેલ વિચારો બહાર પાડ્યા અને તે પછી તેમણે પોતે કોંગ્રેસમાં નેત્રાવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો તેની પણ કંઈ અસર કોંગ્રેસથી દૂર રહેવાનો જેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો તેમના પર થઈ નહિ. તેમના અન્યાર સુધીના અનુયાયીઓ જેવા ડો. તેજ બહાદુર સમ્રુ અને મી. સી. વાઇ. ચિતામણિ પણ પોતાના ઉચ્ચ નિશ્ચયથી ડગ્યા નહિ. મગ્રસત્તા, પંજાબના અને બિહારના સર્વે પક્ષના પ્રતિનિધિઓ કોંગ્રેસમાં આવશે એમ જાહેર થયું છતાં પણ ખાસ કરીને સંબાધ, બંગાળ અને સંયુક્ત પ્રાંતના નરમ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાની હિમત ધરી નહિ. પંડિત માલવીઆજીની સલાહથી સમાધાન માટે કોંગ્રેસ એક દિવસ મૂલતવી રાખી તેનું પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

ઉપર જણાવ્યું છે કે જે પક્ષ યોજના વિષે સુધારા સૂચવવા એ બાબતમાં એક મત હતા પણ તે સુધારા કેવા હોવા જોઈએ એ વિષે તીવ્ર અતભેદ હતો—નંદે કે મી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ યોજનામાં જે સુધારા સૂચવ્યા હતા તેની અને કોંગ્રેસે સૂચવેલા ફેરફારમાં બહુ મોટું અંતર નથી, હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં જે દેશ મુકાયો હોય તેના જુદા જુદા પક્ષ અને આગેવાનો અણીને વખતે સમાધાન કરી એક મત પ્રદર્શિત કરે તોજ તેની કંઈ પણ અસર થવાનો સંભવ રહે એટલું જો સર દીનશા વાન્ઝા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી સમજ્યા હોત તો તેઓ પોતાના વિચારોનો દેશસમસ્તતા પ્રતિનિધિઓના વિચારની સાથે મેળ કરવાને પ્રયત્નશીલ થયા હોત. તેમને પંડિત માલવીઆ, મી. ગોવિંદ રાધવ આયર વગેરે બીજા વૃદ્ધ અનુભવી આહોશ આગેવાનોની માફક આ રસ્તો લેવો ઉચિત ન લાગ્યો તેનાં સુખ્ય કારણુ અમને એ લાગે છે. પ્રથમ તો જે ચળવળને અંગે હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનાથી તેઓ વિમુખ હોવાથી રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગેવાનો અને તેમના સંબ્યાયંધ અનુયાયીઓ વિષે તેમને ભય અને અવિશ્વાસ લાગ્યો હતો—ભય કે રખેને તેમના વિચારોને માનપૂર્વક સાંભળવામાં કે વિચારવામાં ન આવે અને અવિશ્વાસ કે સરકારી યોજનાનો કાંતો અવિચારીપણે બીલકુલ નકાર કરવામાં આવશે અથવા તેઓ યોજનાનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર કરે એવા ગંભીર સુધારા સૂચવશે, અને આમાંનું કંઈ પણ કરતાં પોતાની યોક્તસ વધુ મતિને લીધે નરમપક્ષની સાથે સમાધાન કરવાની તેઓ દરકાર કરશે નહિ. આ ભય અને આ અવિશ્વાસ કેટલાં ખોટાં હતાં તે સર દીનશા પીટીટ અને ના. લક્ષ્મીભાઈ સામગ્રદાસે કોંગ્રેસમાં પોતાનાં બાપણોમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું છે. વિરૂદ્ધ પક્ષનાં પત્રો અને લેખકો કબુલ કરે છે કે કોંગ્રેસના ઠરાવ ધાર્યાં કરતાં વધારે સમાધાનશીલ અને સમતોલ હતા. જો બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને સર દીનશા વાન્ઝા પોતાના આખા પક્ષ સાથે કોંગ્રેસમાં આવ્યા હોત તો કદાચ ઠરાવો ઉપર તેમનાં વિચારની વધારે છાપ પડત.

તેમણે દૂર રહેવાનું બીજું કારણ એ જણાવ્યું છે—અને તેના ઉપર ધણે ભાર મૂકવામાં આવે છે—કે ૨૦ મી ઝોનરના જાહેરનામાને અંધનકારક મણવાના અને સરકારી યોજનાને ઉમળકાથી વધાવી લેવાના મંજળાચરણને તેમણે વધારે પડતું મહત્વ આપ્યું છે; કારણ કે તેમના અભિપ્રાય મુજબ જેવી છે તેવી યોજનાને પણ આવકાર આપવામાં નહિ આવે તો આપણા શત્રુઓ તેનો લાભ લઈને સુધારાનો ખરડો પાલાંમેન્ટમાં પસાર થતો અટકાવે. અર્થાત્ નરમ પક્ષ યોજનાને વધાવી લેવાના મુદ્દાને પ્રધાનપદ આપી તેમાં કરવાના સુધારાને ગૌણ પદ આપવા માગે છે, જ્યારે સ્પષ્ટ રીતે કેમિસપક્ષ આ સુધારા માગવા અને કરાવવા પર ખાસ વધારે ભાર મૂકે છે; કારણ કે તેના અભિપ્રાય મુજબ તે શિવાય યોજના નિસ્તત્વ અને. જે આ ચિકિત્સા ખરી હોય તો તે ઉપરથીજ આ યોજના હાલની સ્થિતિમાં સંગીત પ્રગટિષ્પ છે, અને તે માટે હિન્દી વજીર અને વાઇસ-રોયનો આભાર માનવો પડે છે એમ મુક્તદંઠે કહેવાનો અને તેમ કહેવા ન હજીનારથી રીસાઈને જુદા પડવાનો નરમ પક્ષનો આગ્રહ સમગ્રજ છે. આ ઉપરથી એ પણ ફક્ત ધ્યાન છે કે સરકારી યોજનામાં કરવાના સુધારા પર તે પક્ષ પ્રમાણમાં ઝાંઝો ભાર મુકે છે એટલે તેને તે વિષે બહુ આગ્રહ તથા અને જે હાલના સ્વરૂપમાં કાચ્ય રહે અને અમલમાં મૂકાય તો તેમાં જાહેરાત સુધારા સામેલ કરાવવાને તે જોશબેર ચળવળ ચાલુ રાખે નહિ. બીજી ખાસ અમરી ખાત્રી છે કે કેમિસ યોજનામાં જે મુદ્દાના સુધારા માગ્યા છે તે સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો કેમિસ પક્ષ જરૂર આગ્રહભરી ગરમ ચળવળ ચલાવશે. જે પક્ષ વચ્ચે મૂળ દરિ-ખિન્દુનો આગ્રહ બેદ હોય તો પછી તેઓ જે સુધારા માગે છે તેમાં મ્હોટો બેદ છે કે નહિ એ સવાલ લગભગ નિર્ણયગી અને છે કારણ કે તે સુધારાના વજન અને મહત્વ વિશેજ અત્રેના હકલમાં ગંભીર બેદ રહે છે. એકને જે આપવા ધાર્યું છે તે તેની સાથે લેવાની વધારાની વસ્તુ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે કિંમતી લાગે છે તેથી લગભગ ચોક્કસ મળવાની ચીજ પર તેની દરિ આતુરપણે મ્હોંટી છે; બીજાને જે બોણ મળવાનો સંભવ લાગે છે તેના પ્રમાણમાં તેમાં સામેલ કરવાનું સત્ત્વ ધણુંજ વધારે મૂલ્યવાન લાગે છે અને તેથી તે સત્ત્વને મેળવવાને તે પક્ષ અતિશય ઉત્સુક છે. આ બેદ આગળ અમુક સુધારાના પ્રશ્ન નજીવો છે; અને અમે કહેવાની હિમત ધરીએ છીએ કે અમે જાણીએ છીએ તેવું નરમ પક્ષનું દરિખિન્દુ હોય—કેમિસની આત્માર સુધીની ચળવળને તિલાંજલિ આપી છે તેવી યોજના અમલમાં મૂકાવામાં સરકારના મળતીયા થવાનો—અગત્ય પ્રતિનિધિ તરીકે આત્મસંકાત કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ હોય તો તે કેમિસથી દૂર રહ્યો છે એમાં તેની શોભા જળવાઈ છે.

પ્રસ્તાવ.

હવે કેમિસની આ બેઠકના કાર્ય તરફ વળીશું. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે સુચૈવ્ય ભાષણ કર્યું હતું. તેમાં પક્ષબેદ વિષે ચર્ચા કર્યા પછી તેમણે હિન્દી સરકારના જવાબમાં પ્રજાને સત્તા આપવા વિષે અને આગાત નિકાસપર જકાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા વિષે જુરસ્સાદાર વિવેચન કર્યું હતું. કેમિસના પ્રમુખ મી. સૈયદ હસન ઇમામે ખરખર પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. આપે કટોકટીને અને પક્ષબેદને પ્રસંગે કેમિસનું કામ ચાર ઉતારવાને પ્રમુખપાસેથી જે વિશાળ રાષ્ટ્રીયત્વ, શાંત સમતોલપણ અતુલ વૈર, અને

સમાધાનશીલ રીતિની જરૂર હતી. તે તેના પ્રમુખમાં મૂર્તિમંત થયા હતાં, અને એમ કહેવું વધારે પડતું નથી કે આ કોંગ્રેસ સર્વે પક્ષોના મતનો સમન્વય કરવામાં સફલ નીવડી તે માટે જો કાંઈ એક બ્યક્તિનો વધારેમાં વધારે આભાર માનવો પડતો હોય તો તે કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. તેમની આ મહાન સેવામાં તેમનું બાળપણ સમાઈ ગયું છે. સદ્ભાગ્યે તેમાં પક્ષભેદ વિષે માત્ર એટલુંજ લખવામાં આવ્યું હતું કે નરમ અને ગરમ એવા બેદ તો આપણા શત્રુઓએ યોજ્યા હતા અને સર્વે એકજ રાષ્ટ્રીય પક્ષના છે. તેમણે પણ સ્વાભાવિક રીતે હિન્દી સરકાર વિષે સરકારી દરખાસ્તોપર સખ્ત ટીકા કરી હતી અને જકાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા આગ્રહી શબ્દોમાં માગી હતી. એકંદરે તેમના આખા બાળપણમાં વિચારોનું સમતોલપણું અને સુચનાઓની બાવહારિકતા જળવાયાં છે તો આજી પાસ તેમાં હિન્દીના હક માટે ઉડા આવેશ અને તે મેળવવાનું ઝડપનું એવી સરસ રીતે દીપી નીકળે છે કે તે કોંગ્રેસમાં આવેલા અને કોંગ્રેસ પક્ષના સર્વેને ઘણુંજ રૂઝું એટલુંજ નહિ પણ નરમ પક્ષના ઘણાખરા પત્રકારો અને આગેવાનો પણ તે વાંચીને આશ્ચર્યચકિત થયા.

પહેલા કરાવથી શહેનશાહ તરફ વફાદારી બતાવીને યુદ્ધમાં ફતેહ મેળવવામાં આવી હતી. બીજા કરાવ આ પ્રમાણે હતો.

“૨. ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ અને ઓલ ઈન્ડિયા મુસ્લીમ લીગ ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં અને ૧૯૧૭ માં કલકત્તામાં સ્વરાજ્ય વિષે જે ઠરાવો પસાર કર્યા છે તેમાં રહેલા સુધારાના સિદ્ધાંતોને આ કોંગ્રેસ ફરીથી ટેકો આપે છે, અને જાહેર કરે છે કે સામાન્યમાં સ્વરાજ્યથી ઓછું કંઈ પણ હિન્દી પ્રજાને સંતોષ આપશે નહિ અને બ્રિટીશ રાજ્યમાંડલમાં એક સ્વતંત્ર અને સ્વરાજ્ય ભોગવતી પ્રજા તરીકે તેને હકાર પદની ન મળતાં ગ્રેટબ્રિટન અને હિન્દ વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત થશે નહિ.

૩. (ક) —આ કોંગ્રેસ જાહેર કરે છે કે હિન્દની પ્રજા બાબતે સરકાર રાજતંત્ર માટે લાયક છે, અને હિન્દી રાજ્ય બંધારણના સુધારા વિષે રિપોર્ટમાં તેની વિરૂદ્ધ માન્યતા દર્શાવવામાં આવી છે તેનો નકાર કરે છે.”

કોંગ્રેસની એ એક લખનાં અને કલકત્તાની એકના અનુસંધાનરૂપ છે અને તેમાં પસાર કરવામાં આવેલી યોજનાપર મી. મૉન્ટેગુ અને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના રીપોર્ટમાં સખ્ત ટીકા કરવામાં આવી છે તો પણ તેમાં સુચવેલા મુખ્ય હક કોંગ્રેસ હજી પણ સરકાર પાસે માગે છે—તે સરકારી યોજનામાં દાખલ કરાવવા પડે છે—એ જણાવવાનો બીજા કરાવનો હેતુ છે. ત્રીજા કરાવનો જે ભાગ ઉપર ટીકવામાં આવ્યો છે તેમાં એ જણાવ્યું છે કે આજે સંપૂર્ણ બાબતે સરકાર રાજતંત્ર—સ્વરાજ્ય માટે હિન્દ લાયક છે—એ સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ જે દલીલો—દાખલા તરીકે હિન્દીઓના જનસંખ્યાની નિરક્ષરતા, અને ગરીબાઈ, ધર્મભેદ અને યાત્રિભેદ—સરકારી રીપોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવી છે તે વલુદ વગરની અને નિર્માલ્ય લાગે છે અને જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હિન્દને મળશે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં સંપૂર્ણ શાંતિ થવાની નથી.

“ હનોઝ દિલ્હી દર અરત ” “ હજ દિલ્હી દર છે ”

હિન્દી સરકાર વિષે નીચેના સિદ્ધાંતરૂપ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

“ (ખ) જવાબદાર રાજ્યતંત્રની કમવાર સિદ્ધિની દિશામાં શરૂઆતનાં પગલાં પ્રાંતમાં લેવાં જોઈએ અને તેના રાજ્યતંત્રમાં કરવાના સુધારાની અસરના અનુભવ થતાં સુધી સુદ્ધાની બાબતોમાં હિન્દી સરકારની સત્તા નિર્વિવાદિત રહેવી જોઈએ—એવા જે સિદ્ધાંત આ રિપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તેનાથી આ કેંગ્રેસ તદ્દન વિરુદ્ધ છે, અને તેના એવા અભિપ્રાય છે કે—પ્રાંતિક અને હિન્દી સરકારમાં એક સરખા સુધારે સાથે સાથે કરવો જોઈએ. ”

વાંચકોના જણવામાં હશે કે ગયા વર્ષની ૨૦ મી ઑગસ્ટને દિવસે જાહેરનામું બહાર પાડતાં બ્રીટીશ સરકારે જાહેર કર્યું છે કે હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું એ તેમની રાજનીતિનું લક્ષ્ય છે અને તે દિશામાં સંગીન પગલાં તરતજ ભરવામાં આવશે. આનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે એવા સમજાવ કે જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સંસ્થા હિંદમાં અનુકૂળ ને સફળ થશે એવી રાજ્યકર્તાઓને શ્રદ્ધા છે. કેટલી જલ્દા કે કોઈ પ્રાંતમાં ખાસ સંજોગોને લીધે કદાચ તે તરત સફળ ન થાય તો પણ તેથી કચવાયા વગર સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરતજ વિશાળ ધોરણે ઉપર વિકસાવવાનો નિશ્ચય આ જાહેરનામામાં જણાય છે. આમ છતાં રિપોર્ટની દરખાસ્ત તો એ સિદ્ધાંતપર રચાય છે કે પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રને હિંદના રાજ્યબંધારણના પાયારૂપ ગણી તેમાં ફેટલેક અંશે સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ સામેલ કરવું અને તેના પરિણામનો અનુભવ થાય તે દરમિયાન હિંદી સરકારને હાલના જેવુંજ અપ્રજાપિય અને પરદેશી-લોકાદ્ય અને લોકડા જેવું જડ રાખવું; પછી પ્રાંતમાં સ્થાપેલું અર્ધસ્વરાજ્ય સફળ જણાય તો તેને પૂરું સ્વરાજ્ય આપવું અને તેમ કર્યા પછી હિંદી રાજ્યતંત્રને સ્વરાજ્યના તત્ત્વથી સંચેતન કરવાનું શરૂ કરવું. આમાં તો સ્પષ્ટ રીતે સ્વરાજ્યનાં બીજા હિંદમાં સફળ થશે કે નહિ તે વિષે શંકા અને તે બીજા નાંખ્યા પછી દશ અને બાર વર્ષના કમીશનની મારફત તે બીજાની ખીલવણી તપાસવાને તે ઉપાડીને નેવાની ઉત્કંઠા જણાય છે. તેથી જાહેરનામામાં જે શ્રદ્ધા અને જે નિશ્ચય અચૂક શબ્દોમાં જણાવવામાં આવ્યાં હતાં તેને સરકારી યોજના ખોટાં પાડે છે. આ યોજના સામે આથી વધારે મજબૂત વાંધો તો એ છે કે જ્યારે જાહેરનામામાં સામાન્ય રીતે આખા રાજ્યતંત્રમાં સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખલ કરવાની—તેની શરૂઆત કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી ત્યારે યોજના તો રાજ્યતંત્રના પ્રમાણમાં ગૌણ અંગમાં—પ્રાંતિક બંધારણમાં અધાર્થી પણ બહુ ઓછું સ્વરાજ્ય આપણને આપીને સંતોષવા ઇચ્છે છે, અને રાજ્યસત્તાના કેન્દ્રસ્થ નરૂપ હિંદી સરકારના બંધારણપર પ્રજાને રહેજ પણ કાણ આપતી નથી. પ્રાંતના બંધારણમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆત કરવાનું સરકારે વચન આપ્યું હોય અને તે પછી તે મ્યુનિ-સીપાલીટી અને લોકલ બોર્ડમાં થોડા સલાસદો ચુંટવાની આપણને સત્તા આપે તો આપણે એમ નહિ કહીએ કે સરકારે વચનભંગ કર્યો છે ? તેજ પ્રમાણે આખા હિંદના રાજ્ય-બંધારણમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત કરવાનું વચન આપીને પ્રાંતના થોડાં ખાતાંજ આપણને સોંપે તો તેથી સરકારના પર વચનભંગનું આજ આને એ સ્વાભાવિક છે.

દરેક હિંદીવાને સમજવાની જરૂર છે કે આ દેશમાં આપણે સ્વતંત્રતાના પૂરે ખદા-રમાં મ્હાલીયું કે પરતંત્રતાની બેડીઓમાં સડીયું, લાખો અને કરોડો માણસ જરૂરી ખોરા અને સુખના સાધનો મેળવશે કે હાલની માફક ત્રાસદાયક ગરીબાઈ અને જૂખમરાર્થે રીખારો, સાત્રાન્યના બંધારણમાં આપણે ઈંગ્લાંડ અને સંસ્થાનોનાં ગુલામ બનીશું કે ખરે ખર સ્વતંત્ર, સરખા ભાગીદાર બનીશું, આપણા શારીરિક અને માનસિક જીવન અને મરણ—એનો આધાર હિંદી સરકારની રચના ઉપર છે. કોંગ્રેસની સચના મુજબ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં જે ખાતાં પ્રાંતમાં સરકારને હસ્તક રહે તેના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે હિંદી સરકારનો કાબુ રહે. ઉપરાંત પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ, લશ્કર અને નૌકા, આપાત અને નિઠાસ ઉપર જકાત, નાણાં અને ચલણી નોટા, આવક વેરા અને વેકવે, મીઠું અને અરીણુ એ ખાતાંઓ પણુ જે રાજ્યને સત્તા હોય તેમજ સામાન્ય રીતે હિંદની સુલહ શાંતિ અને રક્ષણ માટે જે કંઈ જરૂરનું લાગે તે કરવાનો અધિકાર હોય તે શું ન કરી શકે ? હિંદી સરકારના અંગરૂપ, તેના તાત્કાલીક પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆતજ કરવામાં આવે અને હિંદી સરકારનો—દિલ્લી અને સીમલાનો દુર્ગ પ્રજાને માટે અન્નદા રહે—તેમાં કિંચિત્ પ્રવેશ પણુ કરવા દેવામાં ન આવે એ અસલ છે. “હનોઝ, દિલ્લી દૂર અસ્ત” હજી દિલ્લી દૂર છે—એવા હિંદમાં જુના કાળમાં મશહુર થયેલા ઉર્દૂ વાક્યનું—અરજી કરાવવાથી હિંદીઓને સંતોષ થશે નહિ. અને કેટલાક તો એમ કહેવાને તત્પર થશે કે હિંદની તવારીખમાં દિલ્લીપર કેટલીએ વાર હલ્લા થયા છે, તેના કિલ્લે કેટલીએ વાર જીતાયો છે અને હિંદુ અને મુસલમાન, મોગલ અને તાર્તર અને અફઘાન એવા કેટલાએ જુદા જુદા રાજ્યોની ફરખદલી દિલ્લીના તખ્તપર થયેલી છે. હિંદી સરકારના રાજ્યતંત્ર ઉપર હાલ તરત થોડો પણુ કાબુ પ્રગ્નતા પ્રતિનિધિઓને આપવામાં નહિ આવે તો પ્રાંતમાં મોટા સુધારા અમલમાં મૂકાયા જતાં પણુ તીખી, જુસ્સાદાર ચળવળ સતત ચાલુ રહેશે, એ સરકારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ.

હિંદીઓના હકનું જાહેરનામું.

હિંદી સરકારની તાત્વિક સત્તા વિષે અને તેના અમલથી અપ્રાધિત રહે એવા હિંદી-ઓના પ્રાર્થમિક હક વિષે નીચેના ઐતિહાસિક દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો:—

“૪. નીચેની કલમોને યાદ નહોત્યાવે એવી રીતે આ દેશની સુલહ શાંતિ અને રક્ષા-જુને લગતી બધી બાબતોમાં હિન્દી સરકારને અવિલકત રાજ્ય વહીવટી સત્તા રહેશે.

બ્રીટીશ શહેરીઓ તરીકે હિન્દીઓના હકનું જાહેરનામું પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવાના કાયદામાં સામેલ કરવું” જોઈએ.

(૧) નામદાર શહેનશાહના બધા હિન્દી પ્રજાજનો અને હિન્દમાં રહેતા કે કાયદા મુજબ હિન્દી ગણાતા સર્વે કાયદામાં સરખા છે અને તેમની વચ્ચે ભેદ ભાવ ધાય એવો મુદ્દાનો કે ન્યાયપદ્ધતિનો, શેઝહારી કે વહીવટી કાયદો આ રાજ્યમાં હોયો જોઈએ નહિ.

(૨) કાયદેસર અને ખુલ્લી સુનવણી પછી સુધારણુ ન્યાયની અદાલતના ફરમાન સિવાય નામદાર શહેનશાહના કોઈ હિન્દી પ્રજાજનની સ્વતંત્રતા અને

જનમાલને કોઈ મંડળમાં સામેલ થવાના અને સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર અને લેખનના હક્કનેહાની કરી શકાશે નહિ.

(૩) ગ્રેટબ્રીટનની માફક લાઇસેન્સ ખરીદીને હુધીઆર ધારણ કરવાનો હક્ક દરેક હિન્દીને રહેશે અને સાધારણ ન્યાયની અદાલતના ફરમાન સિવાય તે લાઇસેન્સ પાછું લઇ શકાશે નહિ.

(૪) છાપખાનાં સ્વતંત્ર રહેશે અને છાપખાના કે વર્તમાનપત્રની નોંધણી વખતે કંઈ લાઇસેન્સ અને જામીન આપવામાં આવશે નહિ.

(૫) બીજા બધા બ્રીટીશ પ્રબળજનોને સરખી રીતે લાગુ પડતા હોય તે શિવાયના બીજા કોઈ કાનુનની રૂએ નામદાર શાહિનશાહના લશ્કર કે નૌકા સैन्यમાં કામ કરતા કોઈ હિન્દીને શારિરિક શિક્ષા કરવામાં આવશે નહિ."

કોઇપણ દેશની અંદરની સુલેહ શાંતિ અને બહારના શત્રુઓ રહાને રક્ષણ માટે રાજ્ય જવાબદાર હોય તેને તે સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાની, નાણાની તેમજ વહીવટની વિશાળ સત્તા હોવી જોઇએ. હાલ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવામાં અંગ્રેજ અમલદારો ને સિપાઇઓ મદદ કરે છે અને લશ્કરની આખી વ્યવસ્થા અંગ્રેજ અધિકારીઓને હસ્તક છે. આ સ્થિતિમાંથી નીકળવાને-મોટે ભાગે હિંદી અમલદારોને હિંદી સિપાઇઓ આપણું રક્ષણ કરે તે માટે આપણે પ્રયાસ કરીએ છીએ. પણ જ્યાં સુધી હાલની સ્થિતિ આજુ છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ અમલદારોની અનેલી હિંદી સરકારને હિંદી શાન્તિના રક્ષણને માટે વિશાળ સત્તા સોંપવીજ જોઇએ. પણ સુલેહ અને વ્યવસ્થાની સાથે સુરાજ્ય જળવવાને-જુદા જુદા ખાતાનો સારો વહીવટ કરવાને સરકારને મોટી સત્તાઓ આપવી જોઇએ-અને સારા વહીવટની અંદર નાણાં ખાતાનો પણ સમાવેશ થાય-એવું જ સ્વ મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ટ રિપોર્ટમાં વારંવાર જણાવવામાં આવ્યું છે તેનો કેંગ્રેસે આડકતરી રીતે પૂરેપૂરો નકાર કર્યો છે. દેશના રક્ષણની સાથેજ તેની આન્તરિક સુલેહ શાંતિને ગાઢ સંબંધ છે, અને તેથી તે ત્રણેને વિષે હિંદી સરકાર, હિંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવાથી તેને હસ્તક સંગીન સત્તા હોવી જોઇએ. પણ મહેસુલ અને ખર્ચના કેવળ અંદરના વહીવટનાં ખાતાં તદ્દન જુદા કક્ષામાં આવે છે; અને તેથી તેમાંના બધાં અથવા કેટલાંક પ્રબળે સોંપાય એવાં હોવાથી તે વિષે કોઈ ખાસ સત્તા સરકારની હોવી જોઇએ નહિ અને ધારાસભાની સામાન્ય કાર્યવાહીમાં સુરાજ્યને નામે સ્ટિંદિકેટ વગેરેથી વિદ્યેષ નોંખવાનો અધિકાર પણ સરકારને હોવો જોઇએ નહિ.

પણ હિંદી સુલેહશાંતિના રક્ષણ માટે સંપૂર્ણ સત્તા સરકારને સોંપતાં આપણું કાળજી કંપે છે; કારણ કે તેને નામે ખાસ કરીને છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આપણા અનેક પ્રકારના નાગરિક તરીકિના હક્કપર છીની મૂકવામાં આવી છે. તેથી સરકારની આ વિષેની સત્તા પર એવી મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે કે તેનાથી હિંદીઓના પાંચ મુદ્દાના હક્કને બાધ આવે નહિ. (૧) પ્રથમ તો કાયદામાં મુદ્દાની તેમજ વહીવટની બાબતોમાં હિંદીમાં વસતા સર્વેને સરખા હક્ક હોવા જોઇએ. ફેજવાદારી અદાલતનો કાયદો વાંચતા જણાય છે કે બ્રિટિશ આરોપીઓને પકડવા વિષે અને તેમનો મુકદ્દમો ચલાવવા વિષે ખાસ નિયમો પડવામાં

આવ્યા છે, જેને 'પારણામ તેમને અમુક ઉંચા શ્રેણીના પોલીસ અમલદારો પકડી શકે અને તેમનો મુકરરમ્બે સેશન્સ કોર્ટ કે હાઇકોર્ટ, તેમના જાતબાઇઓની જ્યુરીની સહાયથીજ ચલાવી શકે. આથી કાયદામાં હિંદીઓ કરતાં અંગ્રેજોનો ભોલા વધી જાય છે અને હિંદીઓના રાષ્ટ્રીય આત્મમાનની હાનિ થાય છે. (૨) જાનમાલની સલામતી અને લખવા બોલવાની છુટપર ખુલ્લો તપાસ પછી સામાન્ય કોર્ટ હુકમ કરે તે સિવાય કંઈ પણ અંકુશ નજર મૂકી શકાય, એ નિયમ પણ સરકારે સ્વીકારવોજ જાઇએ. બંગાળના ૧૮૧૮ ના એક જુના કાયદાથી, અને લડાઇ દરમ્યાન દેશમાં શાંતિ જળવવાને પસાર કરવામાં આવેલા "ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા" એક્ટની રૂએ કોઇપણ જાતની કોર્ટની તપાસ વગર કેવળ શકપર સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો અને યુવતીઓને સરકારે નજરકેદ અને કેદ કર્યા છે, તેમાંના કેટલાકે અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખો સહન કર્યાં છે, તથા મરણ પામ્યા છે, થોડાકે આત્માઘાત કર્યો છે, અને થોડા ગાંડા પશુથઇ ગયા છે, અને લડાઇ પૂરી થઇ ગયા પછી પણ આવી સત્તા કાયમ રાખવાનો સરકારનો ઉદ્દેશ જણાય છે, તે વખતે આ હકપર આપણા સર્વસ્વનો આધાર છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. સુલેહ શાંતિ જળવવાને સરકારે વિશાળ સત્તાઓ રાખે પણ કોર્ટની તપાસ સિવાય હિંદનાં કોઇ વતનીની અંગત સ્વતંત્રતા કે લખવા બોલવાની છુટપર સરકારે તરાપ ન મારે એ માગણી જેટલા આગ્રહ અને આવેશથી કરવામાં આવે તેટલાં જોજાજ છે. (૩) હથિયારબંધીના કાયદાથી આપણી પ્રજા એટલી નામદર્જની ગઇ છે કે તે પોતાના દેશનું તેમ જ પોતાના ગામ ધર અને કુટુંબનું પણ રક્ષણ કરવાને અશક્ત બની ગઇ છે. સાત્રાજ્યના અને દેશના રક્ષણમાં વધારે અને વધારે ભાગ લેવાને આપણને કહેવામાં આવે છે તે વખતે આપણામાં વીરતા જન્યુત કરવાને અને પોષવાને ઇંગ્લંડની માફક આ દેશમાં પણ હથિયાર વાપરવાની છુટ હોવી જોઇએ. ત્યાં પોસ્ટ ઓફીસમાં અમુક રકમ ભરવાથી હથિયારનું લાઇસન્સ મળે છે તેમ અહીંયાં પણ મળે એવી આપણી માગણી છે. (૪) ૧૯૧૦ ના જાપાના કાયદાથી દરેક જાપાના અને વર્તમાનપત્રના માલિકને માથે ડીમોક્રેસીસની તરવાર ઝડુમે છે. ગમે ત્યારે તેની પાસે જમીન માગવામાં આવે, જમીન લીધા હોય તે જમ કરવામાં આવે અને વધારે જમીન માગવામાં આવે અને છેવટે આખું જાપાનું જમ થઇ શકે-એવી સત્તાઓ ઓસ્ટ્રીઆના એક કાયદાના બેરોજીપર નિરંકુશ અમલદારોને હસ્તક રહેશે ત્યાં સુધી હિંદમાં જાપાની સ્વતંત્રતા સંભવતીજ નથી. આવો કુર જુલ્મી કાયદો રદ કરવામાં આવે અને ફેજાદારી કાયદાની રાજદ્રોહ અને જાતિદ્રોહ સંબંધી કલમોજ તેમના પર અંકુશ તરીકે પુરતાં ગણાય એમ આપણે માગીએ છીએ. (૫) હિંદી લોકરને માટે જે કાયદો હાલ પ્રચલિત છે તેની રૂએ હિંદી સિપાઇઓને અમુક ગુન્હાઓ માટે શરીરપર ફટકા મારવાની સત્તા આપવામાં આવેલી છે. આથી સિપાઇઓને દુઃખ સહન કરવું પડે છે એટલુંજ નહિ પણ બ્રિટિશ સિપાઇઓને મુકાબલે તેઓ હલકા ગણાય છે. આપણી એવી માગણી છે કે આ બાબતમાં બ્રિટિશ અને હિંદી સિપાઇઓ સરખી પદવીપર મુકાય અને અંગ્રેજ સિપાઇઓને ફટકા મારવાનો નિયમ હોય-જે આવો કોઇપણ નિયમ હોય તે-તે નિયમજ હિંદી સિપાઇઓને લાચ પાડવો જોઇએ.

આ ઉપરથી સમગ્રજે કે આ પાંચ મુખ્ય અને શહેરી તરીકેના કુદરતી હક હિંદી

એને આપવાની સરકાર ચોક્કસ ખાત્રી આપે તોજ હિંદી સરકારને દેશના સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ વિષે વિશ્વાળ સત્તાઓ આપવાનું હિંદીઓ રાજપુતીથી કમ્બલ કરે. વધારામાં આ સુધારાઓ વિષે જે કાયદો હાલ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવે તેમાંજ ગોચ્ય કલમથી હિંદીઓના આ પાંચ હક સ્પષ્ટ કરવામાં આવે એમ આ ઠરાવમાં જણાવ્યું છે. હિંદી વજર આ કાયદો રજુ કરતાં પોતાના ભાષણમાં પણ આવી ખાત્રી આપી શકે પણ આવી રીતે બોલાવવામાં વચનો કાયદામાં અંતરિકારક ગણાતાં નથી અને આપણા અત્યાર સુધીના અનુભવથી આવાં વચનો વિષે તીવ્ર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રાથમિક હક નવા કાયદાની કલમમાં મૂર્તિમંત થાય એ માગણી આ કોંગ્રેસે પહેલી વાર કરી છે અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં મરાઠ્ઠર થયેલા “મેઘના કાટા” અને “બીલ એન્ડ રાઇટસ” ની તે યાદ આપે છે તેથી આ કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય ચળવળમાં નામાંકિત થશે.

નાણાંની સ્વતંત્રતા.

આ મહત્વના વિષયમાં કોંગ્રેસે જે ઠરાવ પસાર કર્યો છે તેના એ સુત્રમંદા વર્તમાન-પત્રમાં જોવામાં આવે છે. એક આ છે:—

“આ કોંગ્રેસને એના મજબુત અભિપ્રાય છે કે સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો નાણા સંબંધી જે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, તે હિન્દી પ્રજાના હિતને સાફ હિંદી ખાશસબાઓને આપવી આવશ્યક છે.”

બીજો સુત્રમંદો આ છે:—

“સામ્રાજ્યના હિતને બાધ ન આવે એવી રીતે હિંદી સરકારને નાણાંની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાનો આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે.”

અમને યાદ છે તે પ્રમાણે પહેલા સુત્રમંદો કોંગ્રેસમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ સંભવ છે કે બીજો સુત્રમંદો એ તેનું સુધરેલું સ્વરૂપ છે, અને જુલથીજ પહેલા સ્વરૂપમાં તે જાહેર રીતે પસાર કરવામાં આવ્યો છે. અને દેખીતી રીતે બીજો સુત્રમંદોજ વધારે યોગ્ય છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાણાની-હિન્દના બહારમાંથી ચતી આયાત અને નિકાસપર કર નાંખવાની સંપૂર્ણ સત્તા હિંદી સરકારને આપવી નોંધએ-પણ એવી રીતે કે સામ્રાજ્યના હિતને તેથી બાધ ન આવે. હાલના અંધારણ પ્રમાણે હિંદી સરકાર લગભગ બધી મુદ્દાની આ-બતોમાં હિંદી વજર અને પાર્લામેન્ટના અંકુશમાં છે. હવે હિંદનાં બહારમાં જકાત નાંખવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદમાં આવતા પરદેશી અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડના માલની આયાત પર અસર થાય અને તેથી તે આયાતમાં હિંદી વજર અને પાર્લામેન્ટે પણ-જે સાધારણુરીતે હિંદના સવાલોમાં રસ લેતી નથી-તેણે હિંદી સરકાર પર બહો અંકુશ રાખ્યો છે. બહારથી આવતા સુતરના માલપર જકાતનો ઇતિહાસ જાણીતો છે. હિંદી સરકારે મહેસુલ વધારવા માટે બહારના કાપડ પર કર નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ગયા સૈકામાં તે વિષે બહુ રગરગ થયા પછી હિંદની મીલોમાંથી નીકળતા માલપર ઠરૂંટકાની જકાત નાંખવાની સરતેજ બહારના માલપર તેરેલીજ જકાત નાંખવા દેવામાં આવી. હમણા જ્યારે હિન્દ તરફથી મુદ્દાએ ૧૫૦ કરોડ રૂપીઆની બેટ આપવાનું નક્કી થયું ત્યારે તેના બ્યાજ માટે મહેસુલ

વધારવાને બદલતા માલપર ૭૩૬ ટકા જેટલી જગત નાંખવાની હિંદી વછરે રજા આપી; પણ તે વિષે પાલામેન્ટમાં પણ ઘણી સખત ચર્ચા થઇ હતી તે આપણે જાણીએ છીએ. બ્યારે બ્રિટિશ સરકારના આવાત નિકાસ પર પોતાની મરજી મુજબ કર નાંખી શકે છે ત્યારે હિંદી સરકારને હમેશાં હિંદી વછરે અને પાલામેન્ટ-જેમાં ઈંગ્લંડના વેપાર ઉલ્લોગના ઘણા પ્રતિનિધિઓ હોય છે-તેના તાબામાં રહેવું પડે છે-અર્થાત ઈંગ્લંડના સ્વાર્થની ખાતર હિંદને સહન કરવું પડે છે-ઈંગ્લંડની રાજકીય તેમજ આર્થિક બેડીમાં હિન્દ સપડાયેલું રહે છે.

આ અસહ્ય સ્થિતિનો અંત આવવો જોઈએ અને આ જાળતમાં તો ખરેખર હિન્દને સાંત્રાજ્યનું સ્વતંત્ર ભાગીદાર બનાવવું જોઈએ. સાંત્રાજ્યના બધા દેશો પોતાના હિતની ખાતર જગત નાંખે છે તેવી સત્તા હિંદી સરકારને પણ હોવીજ જોઈએ, વહાણો દારૂગોળા વગેરે યુદ્ધની સામગ્રી હિંદ મોટા જગ્યામાં પૂરાં પાડી શકે તે માટે સરકાર પણ હિંદને પગ ભરે કરવા-આવા નવા ઉલ્લોગો ખીલવવાને તેવા માલની આવાતપર જગત નાંખવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે, પણ તેના હાથ હિંદી વછરના હુકમથી બંધાયેલો છે. હિંદી પ્રજા હિન્દી સરકારના આ ઉદ્દેશને વધારી લે છે, તેમજ યુદ્ધ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં પણ પ્રજાને અતિશય ઉપયોગી થાયેલા મોટા તેમજ પરચુરણ નવા હુલસે ઉલ્લોગો ખીલવવાને, પરદેશથી આવતા સોંધા માલપર મોટી જગત નાંખવા ઇચ્છે છે, તેમ નવા ઉલ્લોગો માટે હિન્દના કાચા માલનો સંગ્રહ કરવા પણ તે ઇચ્છે છે. કોઇ પણ દેશની આબાદાનીનો આધાર તેના ઉલ્લોગપર છે અને જો તરતમાં હિન્દી સરકારને આવાત નિકાસપર ખુલે હાથે જગત નાંખવાની સત્તા આપવામાં નહિ આવે અને હાલની માફક તેને હિન્દી વછરે અને પાલામેન્ટને અધીન રાખવામાં આવશે તો દુનીયાની બધી સુધરેલી પ્રજાઓ હિન્દને ચુસશે અને હિન્દીઓ “ લોકડા કાપનારા અને પાણી ખેંચનારાની ” સ્થિતિમાં રહેશે.

હિન્દી અને પ્રાંતિક રાજ્યધારણમાં જે સુધારા કરવામાં આવનાર છે તેના પૂરેપૂરા અમલ માટે પણ આ સત્તા મળવાની જરૂર છે. આપણે પ્રાંતોને દાખલો લઇએ. પ્રજાકીય પ્રધાનોને કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે લોકહિતનાં ખાતાં સોંપવામાં આવનાર છે, પણ તેની સાથે તેના વહીવટ માટે ફાલના કરતાં થોડીજ વધારાની રકમ આપવાની છે. હવે આબકારી ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાનું છે તેની આવક તો પ્રજાના હિતની દૃષ્ટિથી ઓછી કરવી પડશે-કારણ કે દારૂની દુકાનો ઓછી થાય તેમાંજ પ્રજાને લાભ છે. જો જમીન મહેસુલનું ખાતું તેમને સોંપવામાં આવે તો ખેડુતોને કચરી નાંખતો ભાર હલકા કરવાને તેની આવક પણ ઓછી કરવી જોઈએ-પછી તે ન કરી શકાય તે જુદી વાત છે. હવે પ્રાંતના મહેસુલનાં બે મુખ્ય ખાતાંની આવક જરા પણ ઓછી કરવામાં આવે તો પછી કેળવણી અને આરોગ્યનાં સાધનો વધારવાને જે વધારે ને વધારે મોટી રકમોની દરખાંશ આપણને જરૂર પડે તે ક્યાંથી મળશે? હિન્દી સરકારમાં પણ મીઠાનો કર ઓછો કરવાની ખબર તો તે તદ્દન નાશુત કરવાની આપણે લડત ચલાવીએ છીએ; પણ જો તેની આવક કમી કરવામાં આવે તો તેટલી રકમ મેળવવાને સરકારને નવા કર નાંખવાનો આધિકાર રહેશે, પણ જનસમુદાયની હૃદયભેદક ગરીબાઇ બોતાં કોઇ નવા કર આપેજ નાંખી શકાય.

આ સંયોગમાં અનિષ્ટ ખાતાંની આવક ઓછી કરવાને અને પ્રતિપયોગી ખાતાંપર ખર્ચ વધારવાને એકજ ધોરી રસ્તો છે—તે આયાત નિકાસપર જરૂર જેટલી જકાત નાંખવાનો છે. જે પરદેશી માલની આયાત આપણા હુલ્લર ઉલોગોને ઉગતા અટકાવે અને જે પ્રમાણમાં મોજશોખનો, શ્રીમંતો વાપરે એવો હોય તેનાપર સખતમાં સખત જકાત નાંખીનેજ આ દેશને આઆદ કરી શકાશે અને રાજકીય સુધારાનો લાભ લઈ શકાશે.

આ આયતમાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા એકત્ર છે. સરકાર પણ ઉલોગોની આયતમાં હિન્દને પગભર કરવા અને પોતાની આવક વધારવા હમ્મે છે અને તેથી હિન્દના વહીવટ અને પ્રજાહિતની દૃષ્ટિથી યોગ્ય લાગે તે જકાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા તેને આપવી જોઈએ. તેથી આ સુધારેલા ડરાવમાં હિન્દી ધારાસભાને અદલે હિન્દી સરકારને માટેજ આ સત્તાની માગણી કરી કેન્ગ્રેસે સંતોષ માન્યો છે.

સામ્રાજ્યતા હિતને ધાધ ન આવે એવી રીતે આ સત્તા આપવી જોઈએ એને અર્થ એમ તો નજર કરી શકાય કે સામ્રાજ્યની સત્તાના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને હિન્દી સરકાર આ આયતમાં અધીન રહે; કારણ કે જકાતની આયતમાં તો તે પાર્લામેન્ટ માત્ર ઈલાંડનાજ પ્રતિનિધિરૂપ છે અને સંસ્થાનો પણ તે આયતમાં તેનાથી સ્વતંત્ર છે. પણ તેના અધ એવો સમજાય છે કે આખા સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે જકાત વગેરે આર્થિક વ્યવહાર વિષે વિચાર કરવાને સામ્રાજ્યતા પ્રતિનિધિરૂપ ને ખાસ પરિપદ મળે તેના ડરાવને હિન્દી સરકાર અધીન રહે. વધારામાં સામ્રાજ્યતા હિત વિરૂદ્ધ હિન્દી સરકાર પોતાની સત્તા ન વાપરે માટે કેટલાક વિશાળ નિયમો લગીને તેને અંધનકારક કરી શકાય. પણ તે નિયમો લગ્યા પછી હિન્દી વચ્ચર અને પાર્લામેન્ટ, તે નિયમેના લાંબ થાય તે શિવાય હિન્દી સરકારની જકાત સંબંધી રાજનીતિમાં અંતરાય નાંખવો જોઈએ નહિ. વધારામાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે સામ્રાજ્યની જે પરિપદ જકાત વગેરે અગત્યના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાને બોલાવવામાં આવે તેમાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા તરફથી સુંદાએલા પ્રતિનિધિયોને મોકલવા જોઈએ. નહિ તો હિન્દને આ આયતમાં ઈલાંડ ઉપરાંત સંસ્થાનોની પણ યુલામગીરી બેઠારવી પડશે.

રાજ્યધારણમાં સુધારા થાય કે ન થાય પણ નાણાની સ્વતંત્રતા હિન્દી સરકારને મળવીજ જોઈએ. જકાતની રાજનીતિનો નિર્ણય લંડનથી નહિ પણ ફિરકી અને સીમ-લાથી થવો જોઈએ. તેમ ધધારણના ઇટ સુધારા મળે પણ જે હિન્દને નાણાંની સ્વતંત્રતા આપવામાં નહિ આવે તો તે વિષે વેગભરી લડત માટે સરકારને તૈયાર રહેવું પડશે. સુધારાના રીપોર્ટમાં આ વિષે ટુંકી નિષ્ફળ ચર્ચા કરી કંઈ પણ યોક્ત દરખાસ્ત કરવામાં નથી આવી તેથી હિન્દમાં તીવ્ર અસંતોષ થયો છે અને જે સુધારાના ખરડામાં આપણી આ માગણી સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો હિન્દમાં રહેજ પણ શાંતિ થશે નહિ.

હિન્દી સરકાર.

કેન્ગ્રેસે પ્રસાર કરેલા ત્રણ વધારેમાં વધારે મહત્વના સુદારૂ ડરાવોપર વિવેચન કરીને હવે સરકારની દરખાસ્તોમાં જે વિગતવાર સુધારા તેણે સુચવ્યા છે તે આપણે જોઈશું. કેન્ગ્રેસનો હુકો ડરાવ આ પ્રમાણે હતો—

હિંદમાં જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રથા શરૂ કરવાને ના. હિંદી વજર અને વાઇસરોય સાહેબે અંતઃકરણપૂર્વક જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેની આ કેચિસ કદર કરે છે અને જો કે તે કશુંલ કરે છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાલની સ્થિતિમાં કેટલીક દિશામાં પ્રગતિરૂપ છે તોપણ તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે દરખાસ્તો એકંદરે નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે અને જવાબદાર રાજતંત્રની દિશામાં તે સંગીન પગલું બને તે માટે તેમાં નીચેના સુધારા અત્યંત આવશ્યક માને છે.

(૧) પ્રાંતિક સરકારમાં સુચળ્યા પ્રમાણે હિન્દી સરકારમાં પણ સરકારી અને પ્રબળીય એવી ખાતાના વિભાગની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી જોઇએ.

(૨) પરરાષ્ટ્રીય આબતો (સંસ્થાનો સાથે સંબંધ સિવાય) લશ્કર, નૌકા, દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને ઉપરના કાર્યમાં જણાવેલા હક્કના જાહેરનામાને બાદ ન આવે એ રીતે જાહેર સુલેહ શાંતિ અને દેશના રક્ષણ સંબંધી આબતો સરકારને હસ્તક રહેશે અને બાકીના વિષયો પ્રબળ રોષપાશે.

(૩) સરકાર હસ્તક ખાતાના ખર્ચનો, મહેસુલપર પહેલો બોને ગણાશે.

(૪) અદાલત પત્રની મંજૂરીનો વહીવટ પ્રાંતો માટે સચેત્રા ધોરણપર રચેલો જોઇએ.

(૫) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવી નહિ. બધા ધારા ધારાસભામાં બીલરૂપે દાખલ કરવામાં આવે પણ જો તે સરકારી ખાતાના સંબંધમાં સરકારને જરૂરનો લાભ એવો ધારો ધારાસભા પસાર ન કરે તો ગરબર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ એક વર્ષ સુધી ફરમાનથી જોઇતી વ્યવસ્થા કરે પણ ધારાસભામાં હાજર રહેલા સભાસદો પૈકી ૪૦ ટકા તેની તરફેણમાં હોય તો તેનો ફરીથી અમલ કરી શકાશે નહિ. પણ જો કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવામાં આવે તો કુલ સભાસદો પૈકી અડધા ચુંટાએલા હોવા જોઇએ અને સર્ટીફિકેટનો વહીવટ માત્ર સરકારી ખાતા વિષેજ લાગુ પડશે.

(૬) સરકારી ખાતાના કારોબારી મંડળના સભાસદો : (જો તેમાં એક કરતાં વધારે હોય તો) પૈકી અડધા હિન્દીઓ હોવા જોઇએ.

(૭) ધારાસભાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા ૧૫૦ રાખવી અને તે પૈકી ૬૬ પ્રગતના ચુંટાએલા હોવા જોઇએ.

(૮) ધારાસભાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ ધારાસભા તરફથી ચુંટાએલા હોવા જોઇએ.

(૯) ધારાસભાને પોતાની કાર્યવાહીના નિયમો રચવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૦) કાઉન્સિલ અને ધારાસભાની એકા અમુક મુકરર કરેલે વખતે અથવા સભાસદોની અમુક સંખ્યા માગણી કરે ત્યારે તે બોલાવવાની ફરજ હોવી જોઇએ.

(૧૧) કાયદાથી વચન આપવું જોઇએ કે ૧૫ વર્ષથી ઓછી સુદતમાં હિન્દમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવું જોઇશે.

(૧૨) હાલમાં ખીચીકાઉન્સિલ સ્થાપવી નહિ.

આમાં પ્રથમ તો મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્બર્લેન્ડ દિંદના રાજકીય પ્રમતો ઉકેલ કરવાનો શુદ્ધચિત્તી પ્રયત્ન કર્યો છે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને તેની સાથે એ પણ જણાવ્યું છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાલની સ્થિતિમાં સુધારારૂપ છે. દાખલા તરીકે પ્રાંતમાં કિટલાંક ખાતાં ધારાસભાના નુટાંયકા સભાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થ પ્રધાન તરીકે નીમાય તેમને સોંપવાની અને ધારાસભામાં પ્રજના સીધા મતથી મોટા ભાગના સભાસદો નુટાં-વાની તેમજ અમુક અપવાદ સિવાય અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાનો મત લેવાની દરખા-સ્ત એકંદરે ઠીક ગણાય. પણ કેંગ્રેસ આગળ વધીને જણાવે છે કે બધી દરખાસ્તો કુલ સરનાળો એકંદરે અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે. અને આ પણ યથાર્થ છે; કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુધારાથી રાજસત્તાના કેંદ્રસ્થાન રૂપ હિંદી સરકારમાં તો કંઈક વધારે લાગવગ વાપરવાની પ્રજના પ્રતિનિધિઓને તક મળે પણ તેના કાંઈ પણ ભાગ કે ખાતાપર સહેજ પણ અંકુશ તેમને આપવામાં આવે નથી. અમને લાગે છે કે સુધારાની યોજના વિષે જે લાગણી આખા દેશમાં વ્યાપી રહેલી છે તેનો કેંગ્રેસે શુદ્ધિપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. સારા હેતુ અને પ્રાંતોમાં થતી પ્રગતિનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે, તેની સાથે ખાસ કરીને હિંદી સરકાર વિષે દરખાસ્તો સંબંધી તીવ્ર અસંતોષ અને નિરાશા દર્શાવી છે. જે કાંઈ શુદ્ધિચાળી અંગ્રેજ આ ઠરાવ વાંચશે તે નોંધ શકશે કે એક પાસે કેંગ્રેસ યોજનાને એટલા ઉમળકાથી વધાવી લેતી નથી કે જેથી તેની ન્યૂનતા વિષે તે લગભગ બેદરકાર રહે અને બીજી પાસે તે આખી યોજનાને એક રહી કાગળનો કડકો ગણી ફેંકી દેતી નથી. પણ તેના સદંશોને આવકાર આપી તેમાં યોગ્યતામાં આવેલા આખા તંત્રને કબ્જલ રાખે છે, પણ તેમાં જે ગંભીર ન્યૂનતા તેને જણાય છે તે પૂરવાને સરકારને આ-ગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે, અને તે ન્યૂનતાઓ પૂરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યોજનાને નિરાશાજનક ગણે છે. આમ કેંગ્રેસના વિરોધીઓ-હિંદીઓ અને અંગ્રેજો જણાવે છે તેમ કેંગ્રેસ યોજનાનો નકાર કરતી નથી પણ તેના સારવું ગ્રહણ કરી તેનાજ ધોરણુપર આવશ્યક સુધારાઓ કરવા માટે આવેશ અને આગ્રહ ધરાવે છે. આ ઠરાવમાં રાષ્ટ્રીયત્વ અને વ્યાવહારિકતા-સરકાર સાથે સમાધાન કરવાની વૃત્તિ અને તેની સાથે પ્રમુખક્ષની વફાલાતમાં અડગપણું એ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

આ ઠરાવની ૧૧ મી કલમ અતિશય મહત્વની છે. કલકત્તાની કેંગ્રેસમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે જે કાયદાથી દિંદના રાજ્ય અધિકારણમાં સુધારા કરવામાં આવે તે કાયદાની કલમથી સરકારે એવું વચન આપવું નોંધ્યે કે હિંદુસ્થાનમાં અમુક ડુંગ્રી સુદતમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર સ્વરાજ્ય સ્થાપવામાં આવશે. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્બર્લેન્ડ રિપો-ર્ટમાં પણ કબ્જલ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદી પ્રજા વધારે હકને માટે તૈયાર થાય તેમ તે મળે એ માટે કંઈ બચસ્થા કરવી નોંધ્યે. તેમાં સૂચવ્યું છે કે સુધરેલી પ્રાંતિક ધારા-સભા પહેલી વાર મળે તે પછી પાંચ વર્ષે પ્રધાનોને વધારે ખાતાં સોંપવાનો અધિકાર હિંદી સરકારને રહેશે. અને સુધારાની શરૂઆત થયા પછી દશ વર્ષે અને તે પછી બાર વર્ષના અંતરે સુધારાનો અમલ તપાસવા અને તે ઉપરથી નવા સુધારા સૂચવવા બ્રિટિશ આદામિન્ટ તરફથી એક કમીશન નીમાશે. આમ પાંચ દશ, બારીશ એમ ત્રણે અંતરે આપણા મતદાર પ્રતિનિધિઓ અને પ્રધાનોની પરીક્ષા લેવામાં આવશે અને તેના પરિ-

જામ જોઇ તેમને ઉપરની ભૂમિકાપર ચઢાવવા કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં આવશે. હિંદી પ્રજામત સ્વાભાવિક રીતે આ પદ્ધતિમાં તેની શક્તિ અને લાયકાત વિષે અચોક્ક્ય અવિધાસ જુએ છે અને તેથી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. આપણા પાછલા અનુભવ ઉપરથી આવા કમીશનનાં પરિણામ ઉપરથી આપણે વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. ડીસેન્ટીલીઝેશન કમીશનનો ઉમદા રિપોર્ટ બહાર પડ્યો વર્ષો પીતી ગયાં ત્યાં સુધીમાં તેની સૂચનાઓને અમલમાં મૂકવાને હિંદી સરકારે શું કર્યું? બંધારણ વિષે તપાસ કરવાને સૂચવેલાં કમીશનની ભલામણોનો અમલ તો પાલામેન્ટનેજ કરવાનો રહેશે. અને આમની સભાની કાયમી કમીટી હિંદી સલાહોનો વિચાર કરવાને નીમાયા પછી પણ તે પોતાનું કાર્ય કેટલા ઉત્સાહથી અને કેટલા સમયમાં કરશે તેનું માપ અત્યાર સુધીના અનુભવ ઉપરથી આવી શકશે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ વિષે હિંદની ખીરજ હવે ખપી ગઇ છે અને તે દીલ અને કમીશનો હવે સહનુંકરી શકે એમ નથી. સ્વરાજ્ય આપવાને માટે સમયની મર્યાદા બાંધવાનો ફિલિપાઇનનો દાખલો આપણી સમક્ષ મોજુદ છે અને કેંગ્રેસ સરકારને આમ્રદ કરે છે કે તેમણે હિંદને પણ સ્વરાજ્ય આપવાને પંદર વર્ષની ગ્રાન્ટ સહત કાયદાથી બાંધવી નેનંધએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વરાજ્યની શરૂઆત પ્રાતિકની સાથે હિંદી સરકારમાં પણ કરવી જોઇએ. પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત કરવાને સરકારે જે પ્રથા ચોજી છે તેજ હિંદી સરકારને માટે ચોજવાને કેંગ્રેસ ભલામણ કરે છે. અર્થાત્ પ્રાંતોના ધોરણપર હિંદી સરકારમાં પણ કેટલાક ખાતાં હાલ તુરંત સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં તમામ ધારાસભાના સુદાયલા સભાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થાને પ્રધાનો નીમી તેમને સંપાદમાં આવે. દેશની સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ માટે સરકારને જરૂરી સત્તા આપવાનું ઉપર જણાવ્યું છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંપર્ક, લશ્કર, નૌકા ને સુ-લેહશાંતિનાં ખાતાં સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં-જકાત અને રેલ્વે, આવકવેરા અને રજીસ્ટ્રેશન, તાર અને ટપાલ, મીઠું અને અગ્નિજ્વલ એ ખાતાં પ્રધાનોને સંપાદ. હિંદીઓના હક્કનું જે જાહેરનામું ઉપર રજુ કર્યું છે, તેને બાક ન આવે એવી રીતે સુલેહશાંતિની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ અને સામાજિક સંસ્થાના સાથે સંપર્કનું ખાતું પ્રધાનોને સંપાદ જોઇએ એમ ખાસ કરીને જણાવ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને શીજમાં હિંદીઓને જે હાક-મારીઓ ભોગવવી પડી છે તે આ કલમનું કારણ પૂરું પાડે છે.

વડી ધારાસભામાં કુલ સભાસદો પૈકી કે બાગના નહિ પણ કે બાગના સુદાયલા હોવા જોઇએ એમ જણાવ્યું છે. અહીંયાં કેંગ્રેસની મૂળ યોજનાનું પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. આથી વધારે મહત્વનો સુધારો તો એ છે કે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ-સંજ્ઞા ન રાખવી પણ સરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાં વિષે જે કાયદો તેને જરૂરી જણાય તે ધારા સભા પસાર ન કરે તો ખાસ ફરમાન બહાર પાડી એક વરસ સુધી સરકાર તેનો અમલ કરી શકે અને તે પછી ચાલીસ ટકા જેટલા સભાસદો જે તેની તરફેણમાં હોય તો તેને કાયમ રાખી શકાય. એ તો સ્પષ્ટજ છે કે હિંદી સરકારને જિરે જે મોટી જવાબદારીઓ કેંગ્રેસની સત્તા પ્રમાણે રહેશે તે અદા કરવાને તેને જરૂર જણાય ત્યારે ધારાસભાની વધુ-મતિ વિરૂદ્ધ કાયદા બહી તે અમલમાં મૂકી શકે એવી કંઈક યોજના બંધવાનો જોશ

રાખવામાં આવ્યો છે. પ્રજાકીય ધારાસભાની ઉપર વધારે સત્તાવાળી અને વધારે અમલદારી તત્વવાળી બીજી સત્તા રચાય તે કરતાં સરકાર જરૂરી કાયદો તરતજ ફરમાનથી અમલમાં મૂકે અને પછી વીસ ટકા જેટલા સરકારે નીમેલા સભાસદો જે ધારાસભામાં હોય તેના આલીસ ટકા જેટલા સભાસદોની સંમતિથીજ કાયદો કાયમ રખાય, એ કોંગ્રેસને વધારે હિંમત લાગ્યું છે. કારણ કે તેથી આશરે વીસ ટકા જેટલા ચુંટાયલા સભાસદોની સંમતિ મેળવવાની સરકારને જરૂર પડશે અને ધારાસભાનું ગૌરવ સચવાશે. પણ આ સચવાનો નકાર કરી સરકાર કોલિન્સલ એન્ડ સ્ટેટ રાખવાની યોગ્ય ધારે તો તેમાં યોજનામાં સૂચવ્યા પ્રમાણે કુલ પચાસ સભાસદોમાંથી માત્ર એકવીસજ નહિ પણ બરાબર અર્ધા ભાગના પ્રજામતથી ચુંટાયલા હોવા નેહએ.

પ્રાંતના ધોરણે સરકાર હરતક રહેતાં ખાતાંનો વહીવટ કરનાર, કારોબારી સભાના સભાસદો પૈકી અર્ધભાગના દિંદીઓ હોવા નેહએ એમ સાતમી કલમમાં જણાવ્યું છે, તે ઉપરાંત પ્રધાનો પણ, કારોબારી સત્તા ભાગવશે એટલે આખા કારોબારી મંડળમાં દિંદીઓની વધુ સંખ્યા થાય. અમને આ સૂચનાં કંઈક વધારે પડતી લાગે છે પણ કોંગ્રેસની મૂળ યોજનામાં ભાગેલા કેટલાક હક સમાધાન તરીકે છોડી દેવામાં આવ્યા છે તેને પરિણામે કદાચ આ ખાખતમાં તેનું અનિકમણ કરવામાં આવ્યું હશે. ખાખતની કલમે સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે.

પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતના અધારભૂત જે સુધારા યોજવાનું સરકારે રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે તે (ત્રણે કોંગ્રેસની અધનાએ નોંધે પ્રમાણે છે:—

- (૧) કારોબારી મંડળમાં ખાતા વગરના વધારાના સભાસદો હોવા નેહએ નહિ.
- (૨) પહેલી સભાની શરૂઆતથી ધારાસભા તરફ પ્રધાનોની જવાબદારીનો સિદ્ધાંત અમલમાં આવશે.
- (૩) પ્રધાનોની પદવી અને પગાર કારોબારી મંડળના સભાસદો જેવાંજ રાખવાં.
- (૪) સરકાર હરતક ખાતાના કારોબારી સભાના સભાસદો (જે તેમાં એકથી વધારે હોય તો તે) પૈકી બેઠકા દિંદી હોવા નેહએ.
- (૫) દિંદી સરકારના કાળા શિવાયનું અંદાજપત્ર તારા સભાના કાણુ નીચે રહેશે. પણ સુધારેલી ધારા સભાઓની પહેલી મુદત દરમ્યાન સરકાર હરતક રહેલાં ખાતાં માટે ચોક્કસ રકમ આપવી નેહએ અને જો વધારે કર નાખવાની જરૂર પડે તો સરકારી અને પ્રજાકીય ખાતાનો વહીવટ કરનાર સમગ્ર કારોબારી સરકાર તરફથી તે નાંખવા નેહએ.

ધારાસભા.

(૧) જો કે કોંગ્રેસ એમ માને છે કે પ્રજા સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય માટે લાયક છે તોપણ સુધારાનો કાયદો પસાર કરવાનું સરકાર કરવાના હેતુથી પહેલાં છ વર્ષ માટે કાયદો પાલીસ અને ન્યાય (જેને શિવાયનાં) ખાતાં કારોબારી સરકારના હસ્તક રાખવા કોંગ્રેસ તૈયાર છે. રાજદારી ન્યાય અને અમલ બજાવણી ખાતાં તરતજ છુદાં પાડવાં નેહએ.

(૨) ધારા સભાએજ પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ નીમવા નોંધ્યો.

(૩) આંડ કમીટી નીમવાની દરખાસ્ત રદ કરવી નોંધ્યો. કાયદો, ન્યાય અને પોલીસ સુદ્ધાંત અર્થાત્ ખાતાં વિષે કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે પણ સરકારને હસ્તક ખાતાં વિષે કોઈ આપત્તમાં ધારાસભાના નિર્ણયથી સરકારને સંતોષ ન થાય તો તે આપત્ત હિન્દી સરકાર આગળ રજુ કરી શકશે. હિન્દી સરકાર તે હિન્દી ધારાસભાના આગળ રજુ કરી શકે અને ત્યાં સામાન્ય પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવશે. પણ જો આંડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેના સભાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા અડધા ધારાસભા તરફથી નીમાશે.

(૪) ધારાસભાના સભાસદો પૈકી જે પ્રજાના મતથી ચુંટાશે.

ચુટણી

(૫) જ્યારે હિન્દી ધારાસભા, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અથવા પ્રાંતિક ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે ત્યારે ગવર્નર જનરલ કે ગવર્નરે નવી ચુટણી માટે જરૂરી હુકમ આપના અને રદ કર્યાની તારીખથી ત્રણ માસમાં તે મંડળને બોલાવવાની ફરજ રહેશે.

(૬) ધારાસભાને પોતાની કાર્યવાહીના નિયમો ઘડવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે અને તેને ગવર્નરની સંમતિ નોંધશે નહિ.

(૭) મતદાર મંડળ તરફથી ફરી ચુટણી કરાવવા શિવાય બીજા કારણથી કોઈ ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે નહિ અને તેમ કરવાનું કારણ લિખિતતર આપવામાં આવશે અને તેના પર પ્રધાનની સહી હોવી જોઈશે.

સરકારી યોજના પ્રમાણે પ્રાંતના અધિકારીમાં મુખ્ય સુધારો એ કરવાનો છે કે રૂઝવણી, આરોગ્ય, આમશરી, સ્થાનિક, ઉદ્યોગ, ખેતી, સરકારી પેઢીયો વગેરે કટલાંક ખાતાંપરથી હિન્દી સરકારના અંકુશ ખેંચી લઈને તે ધારાસભાના ચુંટાયેલ સભાસદો પૈકી પ્રધાન તરીકે નીમાયેલવા ગૃહસ્થાને સોંપવાનાં છે અને આજનાં ખાતાં એક અંગ્રેજ અને એક હિન્દીની બંનેની કારોબારી સભાના હાથમાં રાખવાનાં છે. ગવર્નર, પ્રધાનો અને કારોબારી સભા એ સૌ સાથે કામ કરશે અને તે અર્થાત્ પ્રાંતની કારોબારી હકુમત ચલાવશે. પ્રાંતિક કુલ મહેસુલમાંથી પહેલાં હિન્દી સરકારના ફાળો અને પછી કારોબારી સભાને હસ્તક રહેતાં ખાતાં માટે નોંધતાં નાણાં લઈને આજનાં પ્રધાનોને આપવામાં આવશે અને તેમને વધારેની જરૂર જણાશે તો ધારાસભાની સંમતિથી તેઓ વધારે કરનાં શકશે.

સમગ્ર પ્રાંતિક કારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવા વિષે શંકા તથા અશ્વદ્ધા અને છતાં કંઈક શરૂઆત કરવાની જરૂર-એ બે વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચે આ યોજના સમાધાન રૂપ છે. મી. કર્ડોન ધારાસભા અને કારોબારી સભાને સંપૂર્ણ ભેદ ખાતાં પ્રમાણે કરવાનું સ્વયંચું હતું તેના અંશ આમાં જણાય છે અને આવાં યોગ્યતાં વધારે વિભાગની રહાને હિન્દી પ્રજામત પહેલાં ઉત્ક્રાંતિયેલા હતા અને છે. હિન્દીના રક્ષણ સુલેહ અને શાંતિ જળવવા માટે હિન્દી સરકાર પાસે વિશાળ સત્તાઓ રહે અને અધી આપત્તમાં પ્રાંતિક સત્તાની તે સર્વોપરી રહે તે છતાં સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વસભ્ય આપતાં સરકાર અટકે છે, તેથી તેની સાદુ ધાન વિષે આપણને શંકા થાય છે. વળી, કુલ પ્રાંતિક મહેસુલમાંથી

હિન્દી સરકારના કાળા ઉપરાંત સરકાર હસ્તક રહેલાં ખાતાં માટે પણ જોઇતાં નાણાં પણ પહેલેથી લઇ લેવામાં આવે તેથી પ્રધાનોનો આખો કારભાર નીચી પાયરીપર મૂકાય છે—કેમ જાણે ઉચિત્ત અન્નથીજ તેમને જોળન કરવાનું અને કરાવવાનું હોય. અને આ પદ્ધતિ રહ્યાં ખરેખરો વ્યાવહારિક વાંધો તો એજ છે કે કુલ આવકમાંથી કારોબારી મંડળ નક્કી કરે તેટલી રકમ લઈ લઇ આકીતી રકમ પ્રધાનોને આપતી અને પછી કેળવણી આરોગ્ય વગેરે પ્રત્યેપયોગી ખાતાં માટે તે ઝોછી કાગે તો તેને માટે નવા કર નાખવાનું તેમને ધ્યયવતું એ તેમને બ્રહ્મીજ ખરાય સ્થિતિમાં મૂકવા જેવું છે. અલખત એમ પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રધાનોજ કર નાંખી શકે એમ હોવાથી તેઓ કારોબારી સભાના અર્થપર દાખ મૂકી શકશે અને જે તે અર્થ વધવાથી તેમના ખાતાં માટે જોઇતી રકમ નહિ રહે તો તેઓ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી શકશે. આમ અને અને ન પણ અને, પ્રધાનો કેવા નિમાશે અને કારોબારી મંડળ તથા કારોબારી તરફ કેવી વર્તણૂક રાખશે એ હાલ કહી શકાય નહિ. ગમે તેમ થાય તો પણ સરકાર હસ્તક ખાતાંને પ્રધાનોના ખાતાં કરતાં ઊંચી પાયરીપર મૂકી પ્રધાનોને જરૂરી અર્થ માટે કર નાંખવાનું કહેવું એ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો અંશ નથી પણ ઉપદ્રવજ છે. ખાતાના વિભાગની રદામે એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રાંતિક સભાનું કેન્દ્રસ્થાન કેળવણી કે આરોગ્ય ના ખાતામાં નથી પણ પોલીસ, ન્યાય અને મહેસુલ ખાતામાં છે. તે ખાતાના નહોતાં અસલદારોને પણ જનસમુદાય સરકાર તરીકે જોવામાં છે અને પ્રવતું સાહે કે ખરોય કરવાની નિરંકુશ સત્તાઓ તેમના હાથમાં છે ખાતાંનો વિભાગ ઉદારમાં ઉદાર રીતે કરવામાં આવે તો પણ પોલીસ અને ન્યોયખાતાં તો સરકારના હાથમાં રહેજ અને તેથી સંગીત રાજસત્તા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવે નહિ. હિન્દવા આગળ વરતા ત્રણ રાજાકમાં પણ પૂરેપૂરું સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તોજ પ્રજાનું સંગીત દિત કરવાની અને સ્વરાજ્ય ચલાવવાની આપણી શક્તિ બનાવી દેવાની આપણને પૂરેપૂરી તક મળે.

કેંગ્રેસનો આંશ મત હોવા છતાં પણ ઉપરના કારણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તકરારમાં વખત ન સુમાવતાં સમાધાન તરીકે પ્રાંતનો સુનેદ શાંતિ સાથે સંબંધ ધરાવતાં—પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં ખાતાં કારોબારી સત્તાને સોંપી આકાતાં તમામ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવાની માગણી કરી છે. જમીન મહેસુલનું ખાતું સારામાં સારા પ્રાંતોમાં પણ સરકાર પોતાને હસ્તક રાખવા માગે છે તેની સામે આપણે સખ્તમાં સખ્ત વાંધો ઉઠાવીએ છીએ. જેમને કર નાંખવાની સત્તા આપવી છે તેમને હાલના મહેસુલનાં મોટામાં મોટા ખાતા પર કાણ આપજોજ જોઇએ. અને ખેતીપર એક બે બીજી રીતે નિર્વાહ કરતાંવા વર્ગ—જે આખી વસ્તીના લગભગ ૭૫ ટકા જેટલા છે—ને વખતે વખતે વધતા જતા મહેસુલથી, ગેરા તેમજ દેશી, મોટા તેમજ નાના અમલદારોની બેદરકારીથી અને જુલમ અને ત્રાસથી કેટલા પાયમાલ થઈ ગયો છે, તેમનાં એક વખતમાં સુંદર વાડી જેવાં ખેતરા કેવાં વેરાન થઇ ગયાં છે, એક વખતે આપાદ અને ભરેલા ગાય કેવાં ઉજાડ જંગલ જેવાં થઇ ગયાં છે એ બંધા પછી હવે એક પુઠી પણ આ ખાતું કારોબારી સત્તાના હાથ નીચે રાખવાની આપણી ધીરજ રહેતી નથી. તેમાં વળી આવક વેરા આકારવાની અને ફોજદારી ન્યાય આપવાની

અને પોલીસ ખાતાપર તેમજ સામાન્ય રીતે જીલ્લાના વહીવટની લગભગ બધી બાબતો ઉપર સાધારણ દેખરેખ રાખવાની સત્તા કલેક્ટરે, આસીસ્ટન્ટ તથા ડેપુટી કમીસરે મામલતદારે અને અવલોકારકુનેના હાથમાં મુકવામાં આવી છે તેથી તેમના મદદના અંક રહ્યો નથી. તેમનાપર પ્રધાનો અને ધારાસભાનો અંકુશ મુકીને તેમને પ્રજાના જીવનમારને બદલે પ્રજાના સેવક બનાવવા નોંધ્યો. ઉપરાંત બીજાં પરચુરણ ખાતાં પણ પ્રધાનોને સોંપવાં નોંધ્યો. ઉંચી કેળવણીનો વિભાગ પણ કેળવણીના પ્રધાનને હસ્તક રહેવો નોંધ્યો; નહિ તો તેની શક્તિ વિષે અગત્ય શંકા રાખી છે એમ કહેવાય. અને બે યુનિવર્સિટી જેવું સ્વતંત્ર મંડળ કોલેજોના અભ્યાસક્રમ વગેરે ગોઠવી શકે તો પછી તેનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી પ્રધાનપર નિશ્ચંતપણે મુકી શકાય.

પ્રધાનો વિષે રીપોર્ટમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણા મનપર એવી છાપ પડે છે કે જાણે કારોબારી સત્તાના કીલ્લામાં પ્રધાનોને મહેરબાની ખાતર દાખલ કરવામાં આવે છે. અને તેમના પગાર નક્કી કરવાનું મુગતવી રાખ્યું છે તે ઉપરથી આ છાપ ઉઠી ગેરે છે. કેમિસે જણાવ્યું છે કે તેમની બદલી પગાર વગેરે કારોબારી સભા-સહોના જેવાં જ હોવાં નોંધ્યો.

સુધરેલી ધારાસભાની શરૂઆતથીજ પ્રધાનો તેને જવાબદાર હોવા નોંધ્યો એમ પણ કેમિસે જણાવ્યું છે. પ્રધાનોને સોંપાયેલાં ખાતા સંબંધી કાયદા અને અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાને સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી છે એટલે ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભાસદોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકે એવાજ ગૃહસ્થને પ્રધાન તરીકે નીમવા નોંધ્યો. એ પણ દેખીતું છે કે જો પ્રધાનો અંદાજપત્રની દરખાસ્તો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં નિષ્ફળ થશે તો તેમને રાજીનામું પણ આપવું પડે. આમ છતાં પણ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્બર્ડ રીપોર્ટમાં કાંઈ પણ સ્થળે જણાવવામાં નથી આવ્યું કે પ્રધાનો ધારાસભાને જવાબદાર થશે અને તેમની નીમણૂક કરવાની સત્તા ગવર્નરને સોંપવામાં આવી છે તેથી આ કલમ રચવામાં આવી છે. પણ પ્રધાનો વિષે અવિશ્વાસના ધારાસભાના કરાવથી તેમને રાજીનામું આપવું પડે અથવા પ્રધાનોના પગાર મંજૂર કરવાને અધિકાર ધારાસભાને મળે એવા ચોક્કસ હક આ કલમમાં માગવામાં નથી આવ્યા એમ અને માનીએ છીએ. ધારાસભાની માગણીથી કે પોતાની મરજીથી લિન્ટો સરકાર પાંચ વર્ષ પછી તે હક આપી શકે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે અને તેથી પ્રધાનો ધારાસભામાં પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તેથી પોતાની મરજીથી રાજીનામું આપે તે શિવાય તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવાનો હક કેમિસને માગ્યો હોત તો તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોત.

મોડ કમીટી ન રાખવાની સૂચના કેમિસે કરી છે. પોલીસ, ન્યાય વગેરે સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં વિષે જે કાયદા પ્રાંતિક ધારાસભામાં પસાર ન કરાવી શકાય તે હિંદી સરકારને વડી ધારાસભામાં પસાર કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવે અને પછી વડી ધારાસભાનો સામાન્ય શિસ્તો તેને લાગુ પડે. પણ જો વડી ધારાસભા તે પસાર ન કરે તો તે કરવું તે જણાવ્યું નથી. અમને લાગે છે કે પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો આવી રીતે વડી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવે ત્યારે વડી સરકારને હસ્તક રહેતાં ખાતા સંબંધી કાય-

દાનો શિરસ્તો તેને લાગુ પાડવો જોઈએ. અર્થાત્ ત્યાં પસાર ન થાય તો એક વર્ષ સુધી દરમાનથી તેના અમલ કરવાની અને પછી ૪૦ ટકા જેટલા સભાસદોની સંમતિથી તે કાયમ રાખવાની સત્તા હોવી જોઈએ. વધારામાં કોંગ્રેસ જણાવે છે કે પ્રાંતિક ધારાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને હાની કરે એવી તેના શિરપર ડીમોકલસની તરવાર માથેક ઝબકી મતી ગ્રાંડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેમાં રીપોર્ટમાં સુચવ્યા પ્રમાણે સરકાર નીમેલા સભાસદોની સંખ્યા ચુંટાએલા સભાસદોના કરતાં રહેજ પણ વધારે હોવી ન જોઈએ પણ બન્નેની સંખ્યા સરખી હોવી જોઈએ, જેથી નીમાએલા સભાસદોમાં પ્રમુખના ઉમેરા થતાં સરકાર સાધારણ રીતે પોતાનું ધ્યાનું કરી શકે.

કોંગ્રેસની યોજનાના ધોરણ પર ધારાસભાના ૪/૫ ભાગના સભાસદો પ્રાંતમતથી ચુંટાએલા હોવા જોઈએ. આ શિવાયની બીજી કલમો સરલ છે.

પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડિયા ઓફીસ.

આ વિષે સરકારી દરખાસ્તોના મુદ્દારા રૂપે કોંગ્રેસની સૂચના નીચે મુજબ છે.

(૧) જેમ હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર પ્રાંતને વધારે જવાબદાર થાય તેમ તેના પર પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ કમી કરવો જોઈએ. ત્યાં સુધી હિન્દી સરકાર મતદાર મંડળોને જવાબદાર થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રાંતિક સરકાર પર દાસ જે સત્તા પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજર મોગલે છે તેનો દરરોજના વહીવટની બાબતપરના શિવાયનો કંઈ પણ હિસ્સો હિન્દી સરકારને સોંપવો જોઈએ નહિ.

(૨) હિન્દી વજરની કાર્ટ-સીલ રદ કરવી અને હિન્દી વજરને મદદ કરવાને એ કાયમના ઉપમત્રીઓ નીમવા અને તેમાં એક હિન્દીને નીમવો.

(૩) ઇન્ડિયા ઓફીસના અમલદારો વગેરેનો ખર્ચ બ્રિટીશ સરકારના અંદાજપત્રમાં નામેલ કરવો જોઈએ.

(૪) સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં વિષે નાણાંની કે વહીવટી કંઈ પણ સત્તા ત્યાં સુધી તે સરકારને સોંપવી નહિ અને તે વિષે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ કાયમ રાખવો.

(૫) ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના હાલના અધિકારીને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ ઘડવાને જે કમીટી નીમવામાં આવનાર છે તેમાં હિન્દીઓનું સંગીત પ્રમાણ રૂઝું જોઈએ.

પહેલી કલમમાં સુદાની એ રાત જણાવવામાં આવી છે કે જે પ્રાંતિક ખાતાં પર પ્રધાનો અને ધારાસભાને કાણુ આપવામાં આગ્યો ન હોય તેના પર અંકુશ રાખવાની સત્તા હાલની માફક હિન્દી વજરના હાથમાં રહેવી જોઈએ અને હિન્દી સરકાર પ્રખને જવાબદાર થાય ત્યાં સુધી તેને સોંપવી જોઈએ. હિન્દી સરકારને સર્વે પ્રાંતિક સરકારના પ્રતિનિધિ અને ઉપરીરૂપ એકત્ર ગણીને તેને વધારે સત્તાવાન અને પગલાર કરવાનો ઉદ્દેશ રીપોર્ટમાંથી બહુ ઠેકાણે સમગ્ય છે, તેથી આ કલમ ઘડવાની જરૂર પડી છે. તે અનુસાર પોલીસ, ન્યાય, કાયદો વગેરેનાં પ્રાંતિક સરકારને હસ્તક રહેતાં ખાતાં પર માત્ર પરચુરણ વહીવટી દબરેખનો અધિકાર હિન્દી સરકારને આપી, તેના પર હિન્દી વજરની હાલની સત્તા કાયમ રાખવી જોઈએ.

ત્યાં સુધી હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવામાં ન આવે અને પ્રાંતિક અને હિન્દી સરકારને હસ્તક થોડાં પણા ખાતાં રહે ત્યાં સુધી તે વિષે તે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહે- તેના પર પાર્લામેન્ટની વતી હિન્દી વચ્ચરને અંકુશ રાખવો પડે અને તેથી તે સંબંધમાં તેને સલાહ આપવાને કાઇકતી તો નીમણુંક કરવી નેહએ. હાલ તે કામ માટે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ રચવામાં આવી છે, પણ મેસોપોટમીયા કમીશનના રીપોર્ટ વિષે ભાષણ કરતાં મી. મોન્ટેગ્યુએ પોતેજ જણાવ્યું હતું તે કે ઇન્ડિયા ઓફીસ તદ્દન જુની પુરાણી સંસ્થા છે, અને તેથી લઘીવટમાં જે દીલ થાય છે તેની બહારના માણસને ભાગ્યેજ કંઈ કલ્પના આવી શકે. વળી જરૂરી તમામ માહિતી પૂરી પાડવાનું અને ખાતાની દૃષ્ટિથી સાધારણ સચવા કરવાનું કામ તો ઇન્ડિયા ઓફીસના અમલદારો કરી શકે, તેથી પ્રાંતિક અને હિન્દી સરકારને સજીવન અને પ્રમાણિત કરવાને મુધારા અમલમાં મૂકાય ત્યારે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ તો રદ કરીજ નેહએ અને તેની જગ્યાએ વિશાળ રાજનીતિની દૃષ્ટિથી સલાહ આપવાને એ ઉપચારીએ નીમવા નેહએ. તેમાંના એક હિન્દી હોવાજ નેહએ. હાલ કાઉન્સિલમાં ત્રણ હિન્દીઓ બિરાજે છે તે પછી એ ઉપવચરમાંથી એક હિન્દી રાખવાની માગણી બ્યાવદારિકજ ગણાય.

રીપોર્ટમાં બેરી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે કે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના બંધારણમાં કેવા મુધારા કરવા નેહએ અને ઇન્ડિયા ઓફીસને કેટલો ખર્ચ બ્રીટીશ સરકારની તીર્થેરીમાંથી આપવો નેહએ એ સચવવાને એક કમીટી નીમવી, ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ વિષે કોંગ્રેસે ઉપર પ્રમાણે આભિપ્રાય આપ્યો છે અને ઇન્ડિયા ઓફીસનો ખર્ચો ખર્ચ-સંસ્થા-નેના મંત્રીની ઓફીસના ખર્ચની માફક-છંજાંડની તીર્થેરીમાંથીજ આપવું નેહએ એમ પણ તેણે જણાવ્યું છે. આગા છતાં ને આ વિષે વિચાર કરવાને કમીટી નીમવામાં આવે તો તેમાં હિન્દીઓને સારી સંખ્યામાં-આશરે અડધા નીમવાની સચના કોંગ્રેસે કરી છે.

સર્વ પક્ષોનું સંગમસ્થાન.

આ મહત્વના કારણ ઉપરાંત, સ્ત્રીઓના રાજકાવ હક, વારસલામાં મુસલમાનોનું પ્રમાણ, લશ્કરમાં કમીશન, ખાતાના વિભાગની અને વારસલાના બંધારણમાં મતાભિ-જાર વિષે નીમવાની કમીટીઓ, રાઉલેટ કમીટીના રીપોર્ટ-એ વિષે કારણો પસાર કરવામાં આગ્યા હતા. હિન્દી સનદી નોકરીમાં જેમને દાખલ કરવામાં આવે તે પૈકી અડધાજ છંજાંડથી નીમવાની અને હિન્દમાં તે નીમણુંકો હરીફાઈની પરીક્ષા લઇને કરવાની તેમજ લશ્કરી કમીશનના રપ ટકા હિન્દીઓને આપવાની પણ કોંગ્રેસે માગણી કરી છે.

આ બધા કારણોનું અને કોંગ્રેસના આપ્યા કાર્યનું જેવા સમયિતે છુદ્ધિપૂર્વક મનન કરશે તેઓ નેહ શકશે કે તે મળતા પહેલાં સરકારી યોજના વિષે જે જુદા જુદા-કેટલાક પરસ્પર વિરોધી વિચારો દેશમાં પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેના સારનું દોહન કરવામાં-સર્વ પક્ષોની વૃત્તિઓનો મુદર સમન્વય કરવામાં કોંગ્રેસ અસાધારણ રીતે સફલ થઈ હતી. તેથી છેલ્લે દિવસે કોંગ્રેસના પ્રમુખ મી. હસન હયામ, પंडित મહનમોહન માલવીયા, લો. ટિળક અને મી. બિપિ-નચન્દ્રપાલ, મી. ગોવિંદ રાધવ ખાપર, અને મી. લક્ષ્મણાઇ સામળદાસ-એ સર્વેએ કોંગ્રેસના કારણથી પોતાને થયેલો અનહદ સંતોષ દર્શાવ્યો હતો; અને બધારે વરદાસદરમતો ભક્તિમય સર સાંભળીને હજારે પ્રતિનિધિઓ અને ગ્રેહકો માતૃશ્રમિને વંદન કરવા ઉભા

થયા ત્યારે તેમના હૃદયમાં પણ એજ લાગણી ઉભરાઇ રહી હતી કે જો કે કેટલાક વૃદ્ધ આગેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાનું યોગ્ય ધાર્યું ન હતું તો પણ કોંગ્રેસે તો હંમેશની સુખખ અથા વિચારોનો સમાસ કરી અને ડહાપણ અને દુરદૃષ્ટિતા, રાજ્યકૌશલ્ય તેમજ પ્રજાહકનો આગ્રહ હિન્દી પ્રજાના ભૂતિમત્ પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનું ઉચત્ત પદ ભજવ્યું છે. તે કોઇ પક્ષની નહિ પણ આખી પ્રજાની છે-સર્વેની કોંગ્રેસ છે-કોંગ્રેસમાં સર્વે છે.

પહેલાં કોંગ્રેસે રચેલી યોજનાથી તદ્દન જુદા રૂપમાં સરકારની યોજના રચાએલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જે મુદ્દાના તીવ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થયા હતા તેનો સમન્વય કરવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ હતું. તે કામમાં કોંગ્રેસની વિષયવિચારણી કમીટીને ઘણું વખત આપવો પડ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે કેટલીક વિગતની આખતો વિચારવામાં અને તે વિષે દરોવો ઘડવામાં વિચાર તેમજ ભાષાની દૃષ્ટિથી કંઈક ઉતાવળ-કંઈક ભૂલો થયેલાં જણાય છે; કેટલીક ઉપયોગી આવતો વિચારો પણ ગઇ છે. અમને આશા છે કે હવે મુદ્દાની માગણીઓ રપષ્ટ રીતે નહીં થયેલી હોવાથી આ ઉતાવળ અને આ ચૂકો સુધારવાનું કામ દિલ્હીની કોંગ્રેસ સારી રીતે કરશે.

મુદ્દાના દરોવ વિષે પણ એક પછી એક વક્તાએ કોંગ્રેસમાં રપષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે તેમનામાંના કેટલાકના મતથી તે દરોવ આગળ પડતો હોવા છતાં અને ખીજા કેટલાકના મતથી તે પછાત હોવા છતાં તે સર્વેએ તેને સમાધાન તરીકે-સર્વ પક્ષોના સમન્વય તરીકે કબ્જા રાખ્યો હતો. આ તદ્દન ખરૂં છે. દાખલા તરીકે એક પક્ષ દેશના રક્ષણ, અને સુલેહ શાંતિની વ્યવસ્થા સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા હિન્દી સરકારને સોંપવાને તૈયાર નહોતો અને બ્યારે તે સત્તા હિન્દીઓના મનુષ્ય અને શરેરી તરીકે કુદરતી હકને આધ ન આવે એવી રીતે જ વાપરવાની કલમ ઘડવામાં આવી ત્યારે એક સમાધાન તરીકે તેણે તે કબ્જા રાખી. તે પક્ષ સંપૂર્ણ પ્રાંતિક રવરાજ્યની માગણી કરવા તૈયાર હતો; પણ શરૂઆતમાં થોડાં વર્ષ માટે ન્યાય પોલીસ અને કાયદાનાં ખાતાં કારોબારી સરકારના હાથમાં સોંપવાનું તેણે સમાધાન તરીકેજ કબ્જા કર્યું હતું. તેમ ખીજા પક્ષને એ કાર્ય હતું-અને અગ્રે અહીંયાં તેની સાથે સંમત થીએ કે કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને પ્રાંટ કમીટી કાઢી નાંખવાની અને ખાતાંના વિભાગ અને ધારાસભાના અધારણ વિષે ભલામણ કરવાને કમીટીઓ ન નીમવાની સચનાઓ અને તે વિષે જે ખીજા માર્ગે દર્શાવવામાં આવ્યા હતા તે અથા ભૂલભરેલા હતા. કોંગ્રેસના દરોવોને બારીકાથી જાતાં સમજશે કે મુદ્દાના દરોવની મહત્વની બાંધી કલમે સમાધાનરૂપ હતી. આ ઉપરથી કંઈક એવા વિચારપર અવાય છે કે પહેલાંની સાફ કોંગ્રેસમાં રાજનીતિ અને પ્રજાહક વિષે એકજ નહિ જુદી જુદી ભાવના ધરાવનાર અનેક પક્ષ સામેલ થયા છે. મીસીસ એની ગેસ્ટે રપષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું તેમ આ પક્ષો વર્ષ-બાર પોતાનું કાર્ય પોતાની આગવી સંસ્થાઓ મારફત કરશે, અને કોંગ્રેસ એ પક્ષોની સંયુક્ત પરિષદનું (joint convention) નવું સ્થાન લેશે. આમ કોંગ્રેસની ભાવના કંઈક અદલાઇ-ઉ-અદલાય છે. પણ તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા અને જવાબદારી ઘટશે નહિ પણ વધશે; પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે અને હિન્દના સર્વ પક્ષોનું ગમસ્થાન તરીકે પ્રજા તેમજ સરકાર પર તેના કાર્યની વધારેને વધારે જાપ પાડશે.

ઈન્દુલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક.

મુંબઈ ધારાસભાનું કામકાજ.

ગયા જુલાઈ માસની તા. ૨૯ મી થી ઓગસ્ટની બીજી તારીખ સુધી પાંચ દીવસ આપણી ધારાસભા પુનાના કાઉન્સિલ હોલમાં મળી હતી. આ મેટકમાં કાંઈ ખાસ મહત્વની બાબતો રજૂ થઈ નહતી, પરંતુ બે ત્રણ જરૂરી સલાહોનો ફેસલો કરવામાં આવ્યો હતો. ચાલુ સાલના બજેટ, જેને અમલમાં મુકવાને ચાર માસ થઈ ગયા હતા, તેના ઉપર સુઝા વાદવિવાદ થયો હતો. ત્યાર પછી મુંબઈ અને કરાંચી શહેરમાં ૨૦ રૂપીઆથી કમી ભાડાં વાળા મકાનોના માલિકોને માથે લગાઈના વખતમાં વધારે ભાડા ન લેવા માટે કડક કાયદો કરવા માટે ખરડો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને ૨૦ વિરૂદ્ધ ૧૫ મતે, એટલે કે ચૂંટાણેલા સભાસદોનો જામરો વિરોધ છતાં, પેટેલી વારના વાંચનમાંથી પસાર થયો હતો. ત્યારબાદ સરકાર મદદખર્ચરની ટેકરી ઉપર કામ કરવાને બંધમાં બે ચાર-ઉનાળાની મોસમમાં તથા અક્ટોબર માસમાં—જ્યાં છે તે રીઝન જાંધ કરવાની દરખાસ્ત ના. પરાંજપેએ મુદ્દા હતી તે રદ ગઈ હતી. ના. ઉપાસનાએ પ્રાથમિક શિક્ષણના ફેલાવા સંબંધમાં બે દિવસ રજૂ કર્યાં હતાં તે કણ્ડ રાખતી વખતે સરકારની વતી ના. સર હાથાદિમ રેલેગુલેશ્યે તે સંબંધી સરકાર તરફથી જે પદ્ધતિ દ્વારા પંકી ધારણ કરવામાં આવશે તેની મંત્રણકારક ચર્ચા કરી હતી. થયેલા કામકાજની વિગતવાર દર્શાવવાની બ્રમાણે છે.

બિન સરકારી સભાસદો.

બિનસરકારી સભાસદો પૈકી નીચે જણાવેલા નામદાર મેટકના પાંચ દીવસ ગેરહાજર હતા: (૧) ના. બેળવી (મેડગામ) (૨) ના. સરદાર સેવદ બાવી એટ્રસ (સુરત.) (૩) ના. શુભામ મદમદ બુઝી (સિંધ હૈદરાબાદ.) (૪) ના. ઉદ્ધવરાસ ટેકરાંદ (હૈદરાબાદ) (૫) ના. ખાનખાદુર ખાંરખદા (સકર). સરકારી સભાસદો પૈકી સિંધના કમિશનર ના. લોરેન્સ શિવાય કોઈ ગેરહાજર નહતા. બિન સરકારી સભાસદોની ગેરહાજરી હંમેશા વિશેષ હતી અને દેખાઈ આવતી હતી. ત્રણ નવા સભાસદોએ શરૂઆતમાં બરાકારીના સોળન આધા હતા (૧) જેલ ખાતાના ઉપરી લેફ્ટનન્ટ કનલ જેકસન (૨) કરાંચીની મુરોપીઅન વ્યારી મંડળના પ્રતિનિધિ મિ. વેળ અને (૩) ઉરાર વિભાગના લોકલ એડોના પ્રતિનિધિ અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ વકીલ હરિલાલ દેસાઈનાઈ દેસાઈ. ના, વિદુલભાઈ પટેલ ના મુંબઈની ધારાસભામાંથી સમરત હિંદની કાઉન્સિલમાં જવાથી તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ ના. હરિલાલ દેસાઈની ચુંટણી થઈ છે અને શુભરાતને જેવો ના. પટેલ તરફથી સંતોષ મળ્યો છે તેવોજ ના. હરિલાલ તરફથી મળશે એમ શુભરાતીઓ આશ્વા રાખે છે. બિનસરકારી સભાસદોના સંબંધમાં બીજો એક અચ્ચો પમાડનારો બનાવ એ બન્યો કે મેટકના ચોથા દહાડાની બપોરે ના. હરચંદ્રરાય (કરાંચીવાળા) ની આગેવાની પંદર સભાસદોની સહીવાળી એક ખરજી ના. ગવર્નરને (સભાના અધ્યક્ષ) આપવામાં આવી. તેમાં એવી માગણી કરવામાં આવી હતી કે સહી કરનારા સભાસદોને અગત્યનું કામ હોવાથી ચોથા દહાડાને અંતે સભાનું કામ ખલાસ થયેલું સમજવું, અને બાકી રહેલું કામકાજ આવડી સભા સપ્ટેમ્બરમાં બરાવાની છે તેમાં કરવું. ના. ગવર્નરે

આ અરજી સભા સમક્ષ વાંચતી વખતે મસ્કરીમાં ટકાર મારી કે ના. સભાસદો સભાને અગત્યનું સમજૂતા નથી અને બીજા પોતાના ખાનગી કામને અગત્યનું ગણે છે. સારે નસીબે બે ત્રણ ચૂંટાએલા સભાસદે ઉઠીને વાંધા લીધો કે તમામ કામ ખજાસ થાય ત્યાં સુધી બેઠક ખતમ કરવી નહીં અને આખરે ગવર્નર સાહેબે પણ તેવોજ કારાવ કર્યો. બિન સરકારી સભાસદો ધારાસભાનું કામ વધારે વખત ચાલે તે સંબંધી આવી તકરાર લાવે તે તેમને માટે શરમાવનારું તેમજ શાંચનીય છે. મોટિંગ્યુઅન્સફર્ડ સુધારા અમલમાં આવ્યા પછી ધારાભાની બેઠકો હાલ એક વર્ષમાં બહુ મળી આશરે ૧૫ થી ૨૦ દીવસ બેસે છે તે કરતાં વધારે વખત બેસે ત્યારે આવા ખાનગી કામને મદત આપનારા સભાસદો તેમાં ચૂંટા ન આવે એવુંજ આપણે ઇચ્છીશું. પોતાની વડીલાત અથવા વ્યાપારી કામકાજમાંથી જેને ધારાસભાનું કામકાજ કરવા કુરસદ ન મળતી હોય હોય તેમણે પોતાની વડીલાત કે વ્યાપારમાંજ ગુંથાએલા રહેવું અને લોકસેવા કરવાની જેમને ઇચ્છા અને કુરસદ હોય તેમનેજ ધારાસભામાં આવવા દેવા એ તેમને અને દેશને ખતરે લાભદાયક છે. પોતાની કુરસદ લોકસેવા કરવાના દીવસ વધી ગયા છે, અને લોકો પોતાના પ્રતીનિધિ પાસેથી દીવસે દીવસે વધારે કામની આશા રાખે છે.

અજેટપર વાતવિવાદ.

ગયા માર્ચ માસમાં જે અજેટ સભાસદોની ગળુ માટે (મત અથવા મંજૂરી માટે નહીં) રજુ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં રહેજે ફરફાર કરી ઉપજ ખર્ચના અડસદાના આંકડાઓ સરકાર તરફથી નાણાં ખાતાના સભાસદ ના. કામોઈકલે રજુ કર્યા હતા. આ-લુ માલની ઉપજ ૯ કરોડ ૪૦ લાખ રૂપિયા અરમટ્ટામાં આવી છે, એટલેકે ઇલાકામાં સતી કુલ લોકસંખ્યાનાં માથાદીઠ આશરે રૂ. ૪-૧૨-૦ થશે. રાંચ્ય કારભારનો કુલ ખર્ચ જતાં અશરે ૬૦ લાખ રૂપિયા વર્ષની આખરે પુરાંતમાં રહેશે અને આગલા વર્ષની પુરાંત બાકીમાં આ રકમ ઉમેરતાં ૪ કરોડ ૩૦ લાખ રૂપિયા રોકડ રહેશે. આટલી મોટી રકમ રોકડ પુરાંતમાં રહે તેથી રહેજે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે સરકાર પ્રત પાસેથી કર રૂપે જોડાયે તે કરતાં વધારે રકમ શા માટે વસુલ કરે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે અધી પ્રાંતિક સરકારોની રોકડ પુરાંત હિંદી સરકારના કબજામાં રહે છે, તેમની પોતાની પાસે રહેતી નથી. હાલ લગાઇને લીધે ઇંગ્લંડની સરકારની ખતી હિંદુસ્થાનની સરકારને ખર્ચ કરવો પડે છે. તેથી જે નાણાં તેની પાસે પુરાંતમાં હોય છે તે અર્થાં તેવી રીતે ખર્ચવામાં એટલે કે ઇંગ્લંડની સરકારને ઉછીના આપવામાં જાય છે, તેથી રોકડ પુરાંત તે ખરી રોકડ નથી પણ તે રકમ ઇંગ્લંડની સરકારને ઉછીની આપેલી હોય છે. “ વ્યાજે લઇને ઉછીના ” આપવા જેવી આ વાત છે. હિંદુસ્થાનની ગરીબ વસ્તીની પાસેથી કર રૂપે વસુલ કરેલા નાણાં ઇંગ્લંડની શ્રીમંત સરકારને અથવા શ્રીમંત પ્રજાને ઉછીના આપવામાં આવે છે. વધારે રમટપણે કહીએ તો ઇંગ્લંડની સરકારને સગવડ કરી આપવાને ખાતર અછીની ગરીબની પ્રજાની પાસેથી જરૂર કરતાં વધારે કર લેવામાં આવે છે. આચિક દાસતવનાં આવાં અનેક કામો આ પરાધીન દેશને કરવાં પડે છે. આટલી અધી મોટી પણ ફક્ત ચોપડામાં જ રહેલી, મુંબઈ સરકારની પુરાંત હિંદી સરકાર પાસે હોવાથી ના. લલુભાઇને સકારણ

શંકા થઇ અને તેમણે પૂછ્યું કે આ રકમ હિંદી સરકાર લગાડે ખતમ થયા પછી પાછી વાળશે ખરીને? એટલે કે તે ઝોડીયાં તો કરશે નહીં ને? ના. કાર્મોઈકલે જવાબ આપ્યો કે ના. લલુભાઈ હિંદી સરકારને માટે આવો હલકો મન આપે છે તેથી હું દીલ્લીથી છું, સને ૧૯૧૪માં પંજાબની સરકારની એક કરોડ રૂપિયાની રકમ હિંદી સરકારે ખાલસા કરી છે. અને હવે માત્ર તેનું વ્યાજ આપે છે તે ઉપરથી આ શંકા કંઈ અરથાને છે એમ અને માનતા નથી,

ના. મનમોહનદાસ રામજીએ ના. ગવર્નરના ફેટલાક અંગત અર્થ (જે બધા સાર્વજનિક તેજુરીમાંથી આપવામાં આવે છે તે) ના ઉપર ટીકા કરીને તેમને નારાજ કર્યા હતા. ના. ગવર્નરના બગીચા પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૪૦,૦૦૦ ખર્ચવામાં આવે છે, જેમાં એક ૪૦૦ રૂપિયાના યુરોપીયન માળીના પગારનો સમાવેશ થાય છે. તેમના ખેંડ પાછળ રૂ. ૨૦'૦૦૦ થી વધારે ખર્ચવામાં આવે છે અને મુસાફરી કરતી વખતે તેમને માટે રોશીઅલ ટ્રેનનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેવા ખર્ચો આવા વખતમાં ન કરવા જોઈએ અથવા તો ઘણા ઘટાડવા જોઈએ. ના. ગવર્નરે તે ટીકાનો ઉત્તર તાજાં કહ્યું કે ના. મનમોહનદાસે આવી જાણતો જાહેરમાં મુકતાં પહેલાં સભ્યતાની ખાતર મને ખાનગીમાં આવીને આ જાખનનો ખુલાસો પુછવો હતો તું ખુશીથી તેમને આ ખર્ચો ચાલુ રાખવાની જરૂરીઆતના કારણે સમગ્રવત. આમ કરવાથી તેમની શંકા ટળત અને આવી જાખનની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવત નહીં. તેમણે ખુલાસો કય. ૩ યુરોપીયન માળી મેં ગવર્નરનો ઝોડો લીધો ને પહેલાંના સરકારી નાકરીમાં દાખલ કર્યો અને ત્યાર બાદ નગર કારણે સરકારી નોકરને કેમ રજા આપી શકાય? એકનો ઉપયોગ મારા પેતાના મોજશીખ મેં માટે થતો નથી પણ ઈસ્પીતાલમાં પડેલા માયલ અગ્રેલા સીપાઈઓનું મનરંજન કરવા ના કામમાં વપરાય છે. રોશીઅલ ટ્રેન સંબંધી ઉલ્લેખનો અર્થ સમજ ફેર્યો ના. ગવર્નરે એવો કયો કે મને મુસાફરી કરવા દેવાને જ ના. મનમોહનદાસ રાજ ન હોય તો તેમણે ધારાસભા પાસે તે પ્રગણે દરાન લાવેલા અને પસાર કરાવેલા જેથી ભવિષ્યના ગવર્નર કાંઈ નારાજ નહીં થાય.

આખકારી ખાતા તરફથી દારૂની દુકાનો ચાલતા આવેલા વહિવટે પણ દરરોજ કરીને આપવાની નવી પદ્ધતિ સરકારે આ સાલથી અહણ કરવાથી રૂ. ૩૫ લાખ તેજ કારણે ખાસ ઉપજવા છે. આ રકમમાંથી ૧૫ લાખ કળવણી ખાતામાં, ૧૦ લાખ મુખશ્વાન્તિ ખાતામાં અને ૧૦ લાખ રૂપિયા જાહેર બાંધકામ માટે આપવાના કરાવ્યા છે. દારૂથી ઉપજેલા પૈસા પાપનો પૈસા ગણાય, પણ ઉપર જણાવેલી ૧૫ લાખની રકમ તો આપણી આથમિક નિશાળોના મહેતાજીઓના પગાર વધારવામાં તથા મેંબાઈ બધુ આપવામાં વપરાશે તેથી સુમાર્ગે ઉપયોગ થશે જે મેં તો કહ્યો વિના રહેવાનું નથી. દારૂનો પૈસો તે પ્રજાની બરબાદીનો પૈસો છે એ વાત ખરી છે. પણ મુખ્યદ છલાકાની કલ હા કરોડ રૂપિયાની ઉપજમાંથી હા કરોડની ઉત્પન્ન આ ખાતામાંથી આવે છે. એક કલમના ઝોડાથી આ હા કરોડની ઉપજ બંધ કરવામાં આવે એમ માનીએ તો તેથી પડતો ખાડો કેવી રીતે ભરી શકે એ કાંઈ નાનો સુનો પ્રશ્ન નથી.

અજેટની ચર્ચા ઉપરથી એક વિચિત્ર વાત જાણવામાં આવી હતી. સર સાસુને કેવીકે થોડા વર્ષ પહેલાં આપણા ખેતીવાડી ખાતાના હસ્તકમાં એક મોટી ધર્માદા રકમ આપી હતી તેમાંથી બે ઝાઝાનથી ચાલતાં હજી વેચાનાં લેવામાં આવ્યાં છે અને તે ખેડુતોને ભાડે આપવામાં આવે છે. ખેડુતો આનો ખુલ્લો સારો લાભ મેળવે છે; એક મેડા જીલ્લામાં અને બીજી ધારવાડ જીલ્લામાં ચાલે છે. અહમદનગર જીલ્લામાં નેહેરના પાણીથી શેરડીનો પાક કરી તેમાંથી સાકર બનાવવાનો મોટા પ્રમાણમાં પ્રયોગ કરવાને એક પરદેશી-એગ્રીકલ્ચર-લીમ્પન-કંપની ઉભી થઇ છે તેને આ કામ માટે આવું હજી જોઈએ છે અને હાલમાં ઈંગ્લેન્ડ કે અમેરીકાથી આવ્યાં હજી નવારી શકે તેમ નથી તેથી આ કંપનીના ઉપર અહે-શાન કરીને, અને ધારવાડ જીલ્લાના ખેડુતોની માગણીની દરકાર ન કરતાં, સરકારે તે નેચાતું આપવાનો ફરાવ કર્યો છે. પરંતુ આ કૃત્યનો ખચાવ કરવાને દલીલો કરવામાં આવી તે વિસ્મય પમાડનારી હતી. ના. કિરીજે કયું કે દક્ષિણની જૂમિમાં વાવવા માટે હાલ તો પણ પુરાં પડે નહીં, છતાં આ કામ કાંઈ સરકારનું નથી; સરકાર તો ફક્ત અખતરો કરે અને તે ફતેહમંદ થાય તો પછી ખાનગી સાહસે તે કામ ઉપાડી લેખું વંદાયે. ના. ત્રલ્યુલાઈ, જેઓ આ કંપનીના એક ભાગીદાર છે એમ કહેવાય છે, તેમણે તો એવી દલીલ નિષ્પક્ષપાતે કરી કે “તે સરકાર કંપનીએ આ હાલ નેચાતું ન લીધું” હતું તો તે હજી સરકારે મેસોપોટેમીયામાં ત્યાંની ભોંય ખેડવા માટે મોકલી દેવાનો ફરાવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાનની ગદાર જીતી રોડ, કંપનીએ બરીફ કંડુ તેથી દેરાણ બંદર તો તે હજી રહ્યું છે. કંપનીએ હજી બરીફ કરીને ફેલમા રખાવ્યું તે માટે તેને ઉપકાર માનવાનો ફરાવ મુકવાની દરખાસ્ત કંપનીએ કરાવે તત્કાલ હતી! આનો ખચાવ ભાષામાં ખોલીએ તો મામા માશીના કાન ન ડોંડાવે.”

પાંચ પરચુરણ ખીલા.

અજેટ પરની ચર્ચા પુરી થયા પછી સરકારના કાર્યો નાણા ખાતાના સભાસભે તેને ઉત્તર આપ્યો હતો અને ત્યાર પછી કાનના વડાનું પ્રમુખતામાં બસમાં નસબું હતું. પાંચ નાના કાયદાના ખરડાઓ તાલના કાયદા પૈકીમાં દુસ્તરીએ કરવાને માટે રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ ઈંગ્લેન્ડ પહોંચાણના કાયદાની સભા (કાઉન્સિલ) સંબંધી કાયદામાં એવો સુધારો અચવાયો કે જે કે હાલમાં ગાય-આસીસ્ટન્ટ સર્જન્ટોને સરકાર સભામાં સહાસહો ચૂંટવાનો હક નથી તે આપવા. તેમને આ સભા રજીસ્ટર કરે છે એટલે કે પોતાની જાતિમાં જણે છે, પણ સરખા દરજ્જાના તેઓ ન હોવાથી તેમને સભામંદો ચૂંટવાનો હક નહોતો આપવામાં આવ્યો. આ સુધારો પેહેલીકારના ગાયનામાંથી ગાયગરી એકમાં પસાર થયો હતો. આ વખતે તે ઉપર નીમેલી કમીટીનો રીપોર્ટ રજુ થયો હતો અને સર્વાનુમતે પાસ થયો હતો.

બીજે ખરડો કરાચીની પોર્ટ ટ્રસ્ટ (જંદર ખાતાના મંડળના) કાયદામાં સ્લેજ ફેરફાર કરવા સંબંધી હતો. જંદર ખાતાના વહિવટમાં લગાઈ ચાલે છે ત્યાં સુધી તથા ત્યાર પાછ શેડી મુક્ત સુધી, લશ્કરી ખાતાના એક મોટા અમલદારને સભાસદ તરીકે નીમવા માટે ગોઠવણ કરવામાં આવશે જેથી લશ્કરી અસખાય તથા સીપાઈઓને લાવ

જાવ કરવાના કામમાં સુખમતા થાય. આ સુધારા જરાએ વિવાદમય ન હોવાથી ત્રણે વખતના વાંચનમાંથી આ બેઠકમાંજ પસાર થયો હતો.

ત્રીજો ખરડો પરદેશીઓને આપણું મ્યુનિસીપલ તથા જીલ્લા તાલુકાના મંડળોના સભાસદ થતાં અટકાવવા સંબંધી હતો. લડાઈ શરૂ થતાં પહેલાં આપણું ફેટલાંક રથાનિક મંડળોમાં જર્મન, ઓસ્ટ્રીઅન, અમેરીકન વિગેરે અન્ય પ્રજાજનોને સમાવેશ થવાની છૂટ હતી અને તે પ્રમાણે ખાસ કરીને ફેટલાંક પાદરીઓ આ મંડળોમાં ભાગ લેતા હતા, તે પ્રમાણે આ કાયદાથી હવે પછી થઈ શકશે નહીં. દેશી રાજ્યની પ્રજાને પરદેશી તરીકે આ કાયદામાં ગણવામાં નથી આવી. મુંબઈમાં વસતી ગોઆનીજ કામના ના. કેપટન ફરનાન્ડીએ હિંદુસ્થાનના પોર્ટુગીઝ મુલકમાં (દીન, દમણ અને ગોવામાં) રહેતા હિંદીઓને આ કાયદો લાગુ પાડવો નહીં એમ સૂચના કરી હતી, પણ સરકારે અને ખાસભાએ તે માન્ય કરી નહતી.

ચોથો ખરડો ગામડાઓમાં રચારી ભરવાટ વિગેરે દોર ઉછેરવાનો પ્રધાન કરનારી કામ તરફથી ખેડૂતોના ખેતરમાં દોરના બધું ઝાડી ગુફાને ઉભા પાકને નુકશાન કરવામાં આવે છે તેમને સજા કરવા માટે જીલ્લાની પોલીસના કાયદામાં જોડતી કલમોનો ઉમેશ કરવા સંબંધી હતો. પારકા ખેતરોમાં આ પ્રમાણે દોરના માલેકો બધું નુકસાન જાણી-જુજીને કરે છે, અને તેમને તેમ કરતાં અટકાવવાને માટે ફાલતો કાયદો નિંદ્રાએ તેટલો કડક નથી તેથી આ ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો છે. ના ત્રાસ આપા છતાંકામાં થોડું વળું બેસે છે, પણ ગુજરાતમાં ખાસ કરીને વધારે એમ કરેલામાં આવું હતું, અને તેના સમર્થનમાં નરીવાદમાં આ સંબંધી કોર્ટ ચેંડલ કેસનું અને ગુન્હેગારો છુટી ગયાનું વર્ણન ના. કિરીજે કર્યું હતું ના. હરિલાલ દેમાઈએ અપદ્વાદ શહેરમાં પણ આ ત્રાસ ધણો છે અને તે માટે મ્યુનિસીપાલીટી ઘટતા ઉપાયો લે છે છતાં ગુન્હેગારોને ચોગ્ય નરીયાન અપાવી શકતી નથી, તે જાણવી આ કાયદો ગામડાઓને તેમજ શહેરને એક સરખો લાગુ પાડવા મુશ્કેલું હતું. સુધારન અને સુચોદયની વચમાં બે કાંઈ શખ્સ પોતાના અથવા બીજા કોઈના દોર અથવા જનવર લોખના ખતરમાં બેસાડે તો તેને જ માસ સુધીની કેદની તથા એક હજાર રૂપિયા સુધીના દંડની શિક્ષા થઈ શકે એવી આ કાયદાની મતલબ છે. દંડ વસૂલ કરવા માટે જનવરોને જપ્ત કરી હરણ કરી શકાય તેવી ગોંડવળ પણ તેમાં કરવામાં આવી છે. એકંદરે આ ખરડો વિશે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યો નહતો તેથી પેહેલીવારના વાંચનમાંથી પસાર થયો હતો અને વિગતવાર તે સંબંધી ચર્ચા કરવા માટે કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

પાંચમો ખરડો મુંબઈ શહેરના મ્યુનિસીપલ કાયદામાં આરિક ફેરફારો કરવા સંબંધી હતો. આ કાયદો ૧૮૮૮ માં રચાયો છે. અને ત્યાર પછી તેમાં જ્યારે જ્યારે ફરસ્તી કરવાની જરૂર મુંબઈની કોર્પોરેશનને જણાય છે ત્યારે ત્યારે સરકારને તે પ્રમાણે જણાવવાથી ખાસભામાં જોડતા સુધારાઓ રજુ કરવામાં આવે છે અને તે સાધારણ રીતે હવેશમાં પસાર થાય છે. કોર્પોરેશનની મરજી વિરૂદ્ધ આ કાયદામાં ફેરફાર કરવાના ખરડા કવચિતજ ખાસભા પાસે આવે છે. વિષય જરાએ વાદમય ન હોવાથી જુજ ચર્ચા થયા પછી ખરડો પેહેલીવાર વચાવો હતો અને કમિટી નીમાઈ હતી.

મુંબઈ કરાચીમાં ધરભાડના કાયદા નં-૨

ત્યાદ બાદ ધરભાડ ઉપર અંકુશના કાયદા નં-૨ નો ખરડો રજુ થયો હતો. મુંબઈ કરાચી જેવા મોટા શહેરમાં લગાડના વખતમાં ધરભાડમાં થયેલો મોટો વધારો અટકાવવા માટે ગયા માર્ચ માસમાં એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે કાયદાને તે વખતે એકંદરે પ્રગ્નતા પ્રતિનિધિઓએ સંમતિ આપી હતી કારણકે કેટલાક ધરવાળાઓ ભાડાની બાબતમાં નિરંકુશ રીતે ગયા એક બે વર્ષથી વર્તતા હતા અને તેથી જનસમાજને ધણું સોસલું પડતું હતું તે નિર્વિવાદ વાત હતી. તે કાયદાને પ્રગ્નએ તેમજ ધારાસભાએ આવકાર આપ્યો હતો. પરંતુ આ ખરડો અતિશય કડક છે અને અને ધરવાળાઓને અન્યાયકારક છે. તેથી મિનિસ્ટરકારી સભાસદોના મોટા ભાગે સખત વિરોધ બતાવ્યો હતો. સાધારણ રીતે કોઈપણ નવા કાયદાના પ્રથમ વાંચન વેળા આટલો બધો વિરોધ કલ્પિતજ બતાવવામાં આવે છે. આ વખતે ઘણી ચર્ચા થયા બાદ ખરડાની તરફેણમાં ૨૩ અને વિરૂદ્ધમાં ૧૫ મત પડ્યા હતા. તેથી પેટેલી વારનું વાંચન ધણું દુનું અને કમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ ખરડામાં વાંધા ઉઠવા જેવી ખામતો ઘણી છે. પ્રથમ તો એ કે સરકારી કંટ્રોલર (તકરારી મકાનોના ભાડાં કરાવનાર અમલદાર) જે ભાડું કોઈપણ વરં આ દુકાનનું ઠરાવે તે કરતાં વિશેષ ભાડું લેનાર ધરધણીને તેના દાપ માટે માછરડેટ ખાસે ઉભા કરી છ માસ સુધીની ડેલી તથા એક હજાર રૂપિયા સુધીના દંડની શિક્ષા કરાવી શકે. “સોયની યોગી માટે અગ્નીની શિક્ષા” જેવાજ અન્યાય થયા. કાપડ, મીઠું, ખાનાજી વગેરે અનેક જરૂરીયાતની વસ્તુઓને ભાવ વેપારીઓએ નિષ્કારણ અઢારી મુક્યો છે. તેના ઉપર કોઈ જાતનો અંકુશ નહીં, અને મકાનના માલિકોએજ જાણે ધર માંકીને કાંઈ પાપનું કામ કર્યું હોય તેમ તેને અનેક મીને જરૂરી લેવાની અથવા કરવામાં આવે છે તેથી તેમને અન્યાય થાય છે. મીનાં વાંચો એ છે કે કંટ્રોલરને તથા તેના મદદનીશોને કોઈપણ ધર અથવા દુકાનનું વાજગી સાત યુ હોયું તોત્રએ તે નક્કી કરવાની નિરંકુશ અત્તા આપવામાં આવી છે તથા તેના પર કોઈપણ પ્રકારની અપીલ પણ થઈ શકે નહિં એ વાત તેના ન્યાયના મૂળતત્વોની પણ વિરૂદ્ધ છે. ત્રીજો વાંધો એ છે કે કાંઈ ધરધણી પોતાનું મકાન ભાડે ન આપતાં ખાલી રાખવા આડે તો સરકાર તે ધર તેની પાસેથી અબરજસ્તીથી લઇને ભાડ રહેલા ઇમારતના લોકોને ભાડે આપી શકે, અને પોતે વાજગી આપું વસુલ કરી ધરા માલિકને પહોંચતું કરે. આવી રીતે સરકાર જપરાઈતી ભાડાનાં ઉધરાતદાર અથવા ઇમરતદારનું કામ કરે એ પ્રમાણે સરકારની ફરજ કોઈપણ સમાન હકના તત્વમાં (Socialism માં) આગળ વધેલા દેશમાં પણ સ્વીકારવામાં આવી નથી તે પછી અહીં એ તત્વ કેમ દાખલ કરી શકાય? અલબત્ત આ કાયદો લગાડ આવે ત્યાં સુધી તથા ત્યાર પછી વધારેમાં વધારે બે વર્ષ સુધીની મુદત માટે છે, તથા ૨૦ રૂપિયાથી કમતી ભાડાના ધર, કોટડી કે દુકાન માટેજ છે; પણ એ ચાર વર્ષને માટે પણ આવો ક્રાંતિકારક અને પેટેલીજ નજરેજ અન્યાયકારક ભાસે તેવો કાયદો પ્રગ્નતા ઉપર બાદવામાં આવે તે ન અલબી લેવાય. કાયદાઓ જેમને માટે રચવામાં આવે તેમને ન્યાય આપવાને માટેજ ધારાસભાઓ કાયદા બંડે છે, અન્યાય આપવા માટે નહિં. વેચાણ લેવાળ (Demand and supply) ના નિયમ પ્રમાણે બધી જાણસોની લેવડ દેવડ થાય તેજ

નિયમમાંથી ફક્ત ધરભાડાને આતલ કરવામાં આવે એ ન સમજી શકાય તેવી બાબત છે. હાલ તુરં આ કાયદો (૧) મુખ્ય શેફર (૨) કરાંચી શેફર (૩) પૂતા કેમ્પ અને (૪) સાઈ તાલુકાનેજ કાચુ પાડવાનો વિચાર છે પણ સરકાર ધારે તે ગમે તે શેફરને કાચુ પાડી શકે તેની યોજના છે. હાલનો તે ખરડો કમિટીને સોંપવામાં આવ્યો છે અને કમિટી તેમાં કેવાકે ફેરફાર-ફકડપાણુ ઓણું કરતાં માટે-મુયવે છે તે જ્ઞેતાનું છે. ધારાસભાની સપ્ટેમ્બરની બેઠકમાં કમિટીના રીપોર્ટ જલ્દી રજુ રો ત્યારે પછ્છળ વાદવિવાદ થવા સંભવ છે. (પછી આ ધારો ખમન થયો છે.)

૨૦૭ બચેલાં કરાંચી.

માર્લી-ગિટે: સુવાસો બાબતનાં હાલની તાત્કાલી ધારાસભામાં કરાંચી રજુ કરવાનો અધિકાર સભાસદોને આપવામાં આવેલાં નરકારી અને નરકારને નીમેલા (અને તેથી તેની બાવાવાળા) નભા મહોનો નરકારને નીમેલા કરતાં વધાર હોવાથી સરકારની અંતિમ સિદ્ધિ રાજી કરવામાં પસાર પા. છે. કરાંચ પસાર થાય તો પણ તેનો અમલ કરવાને કારણમાં નરકાર નીમેલા એ એમ પણ નથી. ફક્ત તે સલાહ રૂપેજ ગણાય છે. અને તેની પુરતીમ બાંધેલાં નરકાર કરવા ન કરે. પણ સરકારની મરજી વિરુદ્ધ ત્યાં ફાલ કરાંચ પસાર થાય ત્યાં પ્રત્યક્ષ જન અને સરકારની હાર થઈ થઈ ગણાય અને તેની નીતિક બાબત નરકાર કરવાની જાણ છે. ૧૯૧૫ની માલમાં આવા સરકાર પક્ષની હારના પ્રમંગો દર્શાવવામાં આવેલાં પછી ત્યાર પછી લગભગ દરેક બેઠકમાં એકાદ પ્રમંગ મને છે, જુનાઈ-માર્ચના બેઠકમાં પણ તેનો એક જાવાવ બન્યો. વાન ઝીણી હતી પણ નરકારે અલગ રૂપેજ બાંધેલાં તાલુકા હવે ન સુધારતું એવી દલીલ થઈ હતી. તા. જુનીના બેઠકમાં તે નરકાર કરાંચી ઉલ્લાખ જાતાના મુખ્ય અધિકારી (ડાઇરેક્ટર ઓફ પ્રોટેક્ટીવ) ને સલાહ આપવા માટે જે મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તેના સભાપદોની નરકાર નીમણુક તેને મને પ્રેમ નથા દેશી બાપારી મંડળો, નીલ માલેકાની મંડળીએ તથા નીલ એવા મંડળો જાતાના પ્રતિનિધિને મોકલે તેની નીમણુક થાય ” એટલ કે નરકાર સલાહકારક મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખવ કરવું. એવી સાદી બાબત સરકારને રૂચે. નહીં અને નવીકારવાનું તો પાડી. તા. જુનીલાલે કહ્યું કે હાલ જે સભાસદોને નરકાર નીમેલા છે તે ન કામને મારે કાવક નથી એમ માંડે કહેતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ કાચુ સરકાર નીમેલા નભામહોનેજ બાપારી મંડળો નીમે એ બનવા જોગ છે. પણ જે સદસ્ય સભામદે પોતપોતાના મંડળને જગ્યાદાર હોય તો તેમની ઇચ્છા અને રાહ પ્રમાણે વર્તે, નહીંતો કદાચ સ્વચ્છંદે-વર્તે અથવા સરકારની શેફમાં દબાઈ. આ કરાંચ ઉપર લાંબી ચર્ચા થઈ નહી, પણ બ્યારે મત લેવામાં આવ્યો ત્યારે નરેજીયા ૨૦ અને વિરુદ્ધમાં ૧૫ મત પડ્યા હતા. કરાંચ પસાર થયે હતો. હવે તે પ્રમાણે અમલ થશે કે નહીં તે જ્ઞેવાતું છે, પણ આવો ઝીણી બાબતમાં સરકાર બેવડો દુરાગ્રહ નહીં કરે એમ માની શકાય.

મહામળેશ્વર નિવાસ.

બીજો રસાક્તિનો કરાંચ તા. પરાંજપેએ સરકાર વર્ષમાં એ વખત મહામળેશ્વરની

શિનળ ટેકરીપર હવા ખાવા ગળ્ય છે તે દિવાળ ખંધ કરવા સંબંધી મુકાબે હતો, તથા તેમને ના. શીશળ શેઠનાએ નેરદાર ભાષામાં ટેકા આપ્યો હતો. હાલમાં મુંબઈ સરકારને રહેવાનાં ત્રણ રથાન છે, મુંબઈ, પૂના અને મહાગજેશ્વર. મુંબઈની એપ્રીલની શરૂઆતમાં સરકાર મહાગજેશ્વર ગય છે, ત્યાં એપ્રીલ અને મે માસ રહી જુનની શરૂઆતમાં પૂરો આવે છે. ચાતુર્માસ (જુન, જુલાઈ, ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર) પૂનામાં ફરી તેઓ પાછા અક્ટોબર મહિનામાં એક માસ મહાગજેશ્વર રહેતા ગય છે. ત્યાંથી પાછા નવેમ્બરની શરૂઆતમાં મુંબઈ આવી માર્ચની આખર સુધી મુંબઈમાં રહે છે. આમ વર્ષમાં પાંચ માસ મુંબઈ, ચાર માસ પૂના અને ત્રણ માસ મહાગજેશ્વર એ પ્રમાણે સરકારી મુકામ રહે છે. ત્રણ ટેકાણે ગવર્નર સાહેબના ધરના ખર્ચે પ્રગટ કરેલા પડે છે અને વર્ષમાં ચાર વખત ગાંધી મેટલા અને દફતરની ફેરવણી કરવી પડે છે. ખર્ચની બાબત આફ ક્રીએ (મહાગજેશ્વર ખાતાનું) વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૦૦૦૦ નું છે) તો પાંચ બીજી આકકનર ખર્ચ તથા નુકસાન સરકાર આવી ફરના ગળમ્બ રથાને રહે તેથી થાય છે. દાખલા તરીકે જ્યારે ૧૯૨૨ માં ‘પંચમ જ્યોર્જ’ ગાદી ઉપર બેઠા ત્યારે તે બાબતો ઢંઢેગ વાંચી સંભળાવવાને મુંબઈ શહેરમાં ચારીસ્ટન્ટ કલેક્ટરથી વપારે મોટા અમલદાર નહતો. તેનાથી ઉપરના મધ્ય અમલદારો શિનળ ટેકરીપર હવા ખાવા ગળ્યા હતા. આ બાબતમાં જેમ દેશા પ્રગટી ફરિયાદ છે તેમજ મુંબઈના પ્રગટી પડુ ફરિયાદ છે તથા ટાઇમ્સ એફ પીકા વર્તમાનપત્રની તે સંબંધની લડત જાણીતી થયેલી છે. મુંબઈના યુરોપીયન લેપારી મંડળે તે સંબંધી વાર્ષિકરોયન ફરિયાદ થોડા મહિના પહેલાંજ એક પ્રમંડે કરી હતી. મા ફરાવ વાંચી પુછાવ સર્ચા અને જાણુ તરફથી વખ દી. ના. ખિલાલીમ ફારન નામના વાંચીને એ બા. ફરાવનાં ફરતી નચી કે તેમાં બે વાર સરકાર મહાગજેશ્વર ગયા છે તેને જાહેર એક બખત ઉભામાંજ ગળ્ય. આ તરમ ફરાવ ના. પગજપેએ કછુલ નામના પાંચુ સરકારે મંજુર સંમતો નહોતો અને તેમ કરતાં એક વિચિત્ર દલીલ આગળ ખરી હતી. સરકાર તરફથી ના. સર કુખોતેએ કછુલ કે લોડ વિલિંગ્ડનની સરકારને હરાદો વાંચુ સાલના તથા પાવતી સાલના અક્ટોબરમાં મહાગજેશ્વર જઈ નિવાસ કરવાને નથી, પાંચુ ભવિષ્યના ગવર્નરને બધો ખાંધી લેતા માગતા નથી. તેથી આ સુધારેલો ફરાવ બધો મંજુર કરી શકતા નથી. આ દલીલ ખરેખર વિચિત્ર છે. દરેક ફરાવ, દરેક નિયમ, દરેક કાયદો આજુ જમાતાને તેમજ ભવિષ્યના જમાતાને, હાલના અધિકારીને તેમજ ભવિષ્યના અધિકારીને મરખા બંધનકર્તા હોય છે. ભવિષ્યની ધારાસભા તેને યોગ્ય કાગે તેમ તેમાં ફેરફાર બધવા તેને રદ માતલ કરવાને સમર્થ છે, ભવિષ્યના અધિકારીને અમુક બાબત રચશે કે નહી તે શંકા કાઢીને એકાદો સારો નિયમ ફરાવ પસાર ન કરવો એવી દલીલ તો હિંદુસ્થાનના આપખુદ અમલદારોજ કરી શકે.

ઉપરના ફરાવના સંબંધમાં બોલતાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ના. પ્રેટ સાહેબે તેમની હમેશની મેહેલા ખારવાની દબથી કછુલ કે શીનળ ટેકરી ઉપર જવાની જરૂર ફક્ત મુંબઈ સરકારને લાગે એટલુંજ નહીં પણ અમલવાદ મ્યુનિસિપાલીટીના કેટલાક સલાહકારોને મે સાસમાં આજુના પહાડ પર ગયા વિના ચાલતું નથી અને તેથી કમિટીઓમાં ચૂરતા સભાસદો જાનર ન રહેવાથી મુલતવી રાખવી પડે છે, આ દલીલો ના. ફરિયાદ

દેસાઇએ યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો હતો કે જે અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીના સભાસદો આજુના પાંદાડ પર જાય છે તે સાથે મ્યુનીસીપાલ ફફ્ટર લઇ જતા નથી કે ત્યાં બેઠા બેઠા પોતાનો અધિકાર ગળવતા નથી. વળી મુંબઈ સરકારનું અનુકરણ કરીને વિભાગના કમિશનરો પણ ઉનાળામાં શિતળ જગ્યાએ જાય છે, તે પ્રમાણે ગુજરાતના કમિશનરે દર વર્ષે ઉનાળામાં સુરત પાસે દીધલમાં દરીયા કિનારે નિવાસ કરે છે. જ્યારે ના. પ્રેટે કહ્યું કે આ વર્ષે હું દીધલ ગયો ન હતો તેના જવાબમાં ના. હરિલાલે કહ્યું કે ત્યાં નહીં તો ડાણા જીલ્લાની એક શીતળ ટેકરી ઉપર જઈને રહ્યા તે પણ એવું જોજ થયું.

કન્યાઓની માધ્યમિક કેળવણી.

કન્યાઓની માધ્યમિક (અથવા ઈંગ્રેજી) કેળવણી સંબંધી જે અગત્યના ફરોગો લાગે સભા સમક્ષ આવ્યા હતા. ના. કામતે એવો ફરાવ રજૂ કર્યો કે “ઈલાકાના ત્રણ મોટા શહેરોમાં સરકારે ફક્ત કન્યાઓને માટે ઇંગ્રેજી શાળાઓ ગાંધવી અને રફતે રફતે તેને પૂર્ણ હાઇસ્કૂલો ખતાવવી.” હાલમાં કન્યાઓને માટે સરકાર તરફથી આખા ઈલાકામાં ફક્ત એજ હાઇસ્કૂલ ચાલે છે, એક પૂનામાં અને એક અમદાવાદમાં. આ સંખ્યા ઘણી ઓછી છે અને તેથી કન્યાઓને ઇંગ્રેજી કેળવણી માં બે સદેર રિસાય બીજે ક્યારે ભાગ્યેજ મળી શકે છે. બીજા કેટલાક શહેરમાં (સુરત, ભરૂચ, વાંદરા, હાલ્યાદ વિગેરેમાં) ખાનગી તથા શિશુની મિશ્નનાની તેવી શાળાઓ છે એ ખરું છે પણ તેથી સરકારી જવાબદારી ઓછી થી નથી. આ સાર સરકાર કશુંપણ રાખ્યા હોય અને આપણે આશા રાખીશું કે થોડા સમયના નાદ આ ત્રણ જાગ્યાઓની શરૂઆત થશે.

હાલ જે જે શહેરોમાં કન્યાની ઇંગ્રેજી શાળાઓ નથી પણ જાહેરાતો માટે હોય તેમાં જાહેરીયાતે તેમની રાખાપતી જાણ હોય તે હાખ કરી એવો ફરાવ ના. પરાંજીએ રજૂ કર્યો હતો. નાશિકમાં જાહેરાતોની હાઈસ્કૂલમાં એક જાહેરીતે હાખ કરવાની તેવી માએ જાણા ખતાવી છતાં ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષકે તેને હાખ કરી નહીં તેથી અ. ફરાવ જાહેરના પાસે આવ્યો હતો. મરદુ મુન્ડા (શિક્ષકનું) વર્તન આપણે હવે કારણ કે જે સ્વક્રમમાં જાહેરીઓને તેમણે હાખ કરવો હતો અને આ ત્રીજી જાહેરીતે હાખ કરવાની ના કહો. કેળવણી આગામી મુન્ડા ગાંધકારી ના. કોવન્ટને પોતાના ખતાના અમલદારનો ખતાર કરતા કહ્યું કે મરદુ સાળાનું નકાન ભાડાનું છે અને તેથી તેમાં કેન્દ્ર કાન જાહેરીઓને ખપારને રખે નિશાનિ પેતાની ટ પાણી પેશાખની ઓરડીની મજા કરી નાખાનું ખતી શકે નામ નથી તેથી મામ કરવું પડ્યું હતું. આ દલીલ તે ફક્ત હુવો ગયાવ હતો, કારણ જે વ્યવસ્થા પેકેટી જે જાહેરીઓને માટે હતી આ નહતી તેજ વ્યવસ્થા અથવા ગેરસોઈ ત્રીજીને માટે ચાલત. આ ફરાવમાં થોડો શાબ્દિક ફેરફાર કરીને સરકારે મંજૂર રાખ્યો હતો.

મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ.

સને ૧૯૧૪ માં મુંબઈના શિમત વ્યાપારી સર મહમદ મુસલ્મી સોદાગરે આઠ લાખ રૂપિયાની રકમ ના. ગવર્નરને એવી જરૂરે સ્વાધીન કરી હતી કે તેમાંથી મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને માટે એક જાહેજ ખાંધવી અને ચલાવવી. આ રકમ કેટલાક કારણોસર હજી

એમને એમ પડી રહી છે અને તેનું વ્યાજ પણ વપરાતું નથી, પણ મુદલમાં ઉમેરાતું નય છે. વ્યાજ દર વષે રૂ. ૩૦,૦૦૦ આવે છે. મુસલમાન કામ ઉચ્છેદ કેળવણીમાં પણ ન છે અને તેથી અસલ રકમ તો બાબુએ રહી પણ, તેનું વ્યાજ પણ તે કામના યુવકોની કેળવણીના ઉપયોગમાં ન આવે તેથી તે કામના નાયકો ઉંઝા નીચા થાય તેમાં નવાઇ નહીં. છતાં એક જ વર્ષમાં તે સંબંધી મુસલમાન સભાસદો તરફથી સવાલો પૂછાના રજા છે અને આ બેઠકમાં તે સંબંધી ના. ખાનખદાદુર ઇબ્રાહિમ હાડેન જાહેર એક હરાવ રજુ કર્યો હતો. તેમાં માગણી કરી હતી કે (૧) સદરહુ રકમનું વ્યાજ મુસલમાન યુવકોને શિષ્ય વૃત્તિઓ આપવામાં વાપરવું અને (૨) સાત વર્ષની મુદતની અંદર એક મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ તેના વ્યાજમાંથી સરકારે ચાલુ કરવી અને ઘટે તે રકમ પ્રાંતિક ફંડમાંથી આપવી. હરાવના પેહેલા ભાગ તરફ સભા તરફથી સર્વેએ સંમતિ જતાવી હતી, પણ બીજા ભાગમાં મતદેર પડ્યો હતો. ના, યુનીલાલ મેહેતા, ના. પરાંજપે તથા ના. શેઠાં બોલેનું એમ કહેવું થયું કે જો આ કોલેજ ફક્ત મુસલમાનોને માટે હોય અથવા બીજા કામના કરતાં તેને પેહેલી પસંદગી આપવામાં આવે તો આવી એક કામી કોલેજને માટે પ્રાંતિક તીજુરીમાંથી, એટલે કે સમસ્ત પ્રજાના પૈસામાંથી ખુટતા પૈસા આપવા કેમ વાળખી ગણાય? ના. જાહેર સંયુક્ત પ્રાંતની અગ્રીગતની મુસલમાન કોલેજને પ્રાંતિક તીજેરી માંથી મદદ આપવામાં આવે છે તે દ્રષ્ટાંત આપ્યો હતો અને કહ્યું કે તેમાં ફક્ત મુસલમાન કામના યુવકોને દાખલ કરવામાં આવશે તેમ નથી, પણ તે કામવાળાને પસંદગી આપવામાં આવશે, અને સાથે સાથે બીજા કામવાળાઓ દાખલ થઈ શકશે. સરકાર તરફથી કેળવણી ખાતાના સલાસદ ના. સર ઇબ્રાહિમ જવાય વાળનાં જરા ગરમ થઈ ગયા હતા અને પોતાની કામનો અયોગ્ય પક્ષ લીધો હતો એમ આ લેખકને લાગે છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીને એક હિંદુ ગૃહસ્થના દુસ્તીઓ તરફથી સાર્વજનિક મેડીકલ કોલેજ કાઢવાની શરતે આર લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા છે અને મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીએ તે શરત કચુલ રાખી છે અને તેમાં સાર્વજનિક પૈસાનો ઉપયોગ થશે તે બાબતની તેમણે યુનીલાલને યાદી આપી હતી. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ અને મુંબઈની નવીન મેડીકલ કોલેજ એ બંને ઉદાહરણો એક સરખા નથી, એ ના. સર ઇબ્રાહિમ ભૂલી ગયા હતા. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ આજે મુખ્યત્વે કરીને મુસલમાન યુવકોના અને થોડા વર્ષ પછી ફક્ત મુસલમાનોના ઉપયોગમાં આવશે અને મુંબઈમાં કાઢતા ધારેલી મેડીકલ કોલેજ મુખ્યત્વે કરીને અથવા કેવળ હિંદુઓ માટે નથી પણ સર્વ કામને સરખી ઉપયોગી થશે એ ના. સર ઇબ્રાહિમને યાદ રહ્યું નહતું. હાલ તુરંત તો સદરહુ સવાલ સરકારની સૂચના મુજબ મુલતવી રહ્યો છે, કારણ કે સદરહુ કોલેજમાં કેટલું ખર્ચ પ્રથમનું તથા ચાલુ થશે તેના અડસદા હમણાંજ સરકારને મળેલા છે અને તે તપાસવા નથી, તેથી પ્રાંતિક તીજેરીમાં કેટલી રકમ આપવી પડશે તે ખબર નથી. પણ સપ્ટેમ્બરની અથવા ડીસેમ્બરની બેઠકમાં આ સવાલ ધારાસભા પાસે પાછો નીકળશે અને ત્યારે સમાધાનકારક નિકાલ થશે એમ આપણે આશા રાખીશું.

પ્રાથમિક કેળવણીના હરાવો.

પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી ત્રણ મહત્વના હરાવા રજુ થયા હતા, એ ના. ઉપાસના

(કુળીયાવાળા) તરફથી અને એક ના. ઇસાદિમ હાઈન તરફથી. તે નીચે પ્રમાણે હતા.

૧. હજાર અથવા તેથી વધારે વસ્તીવાળા ગામડામાં જ્યાં પ્રાથમિક શાળા ન હોય ત્યાં સરકારે તાકીદથી ખોલવી.

૨. જે મ્યુનીસીપાલિટી ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાની હદમાં દાખલ કરે તેને સરકારે કુલ ખર્ચનો અર્ધા ભાગ નફા પછી પે નીતિમાં આપવો.

પેહેલો ઠરાવ સરકારે કબુલ રાખ્યાથી ખારાસલાએ પસાર કર્યો હતો, અને બીજા ઉપર પુષ્કળ વાદવિવાદ થયા પછી સરકારે સ્વીકારવાની ના પાડી હતી અને ખારાસલાએ પણ નામંજુર કર્યો હતો.

૩. ઇલાકામાં પૂના, અહમદનગર, ડીસા જેવાં સ્થળે જ્યાં જ્યાં કેમ્પ (લશ્કરને લીધે વસ્તી) હોય ત્યાંની કેન્ટોન્મેન્ટ કમિટીને પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચની જાગીર રકમ સરકાર મ્યુનીસીપાલિટીને આપે છે તેમ આપવી.

આ ઠરાવ સરકારે સ્વીકાર્યો હતો અને ખારાસલાએ પસાર કર્યો હતો. આ બંને બાબત ઉપર આજ સુધી સરકારી કેળવણી ખાતાનું લક્ષ્ય ગયું નહતું એજ આશ્ચર્યની વાત છે.

આ બધા ઠરાવો ઉપર ચર્ચા થતા સરકારના પાતી ના. સર ઇસાદિમે પ્રાથમિક શિક્ષણના સંબંધી સરકારી રાજનીતિ થું છે તે ખુલાસાવાર કહી હતી. હાલમાં ઇલાકામાં ૧૦૪૪ ગામડાંઓ એવાં રહી ગયાં છે કે જેની વસ્તી હજારથી વધારે છે છતાં તેમાંથી એક પ્રાથમિક શાળા મેળવવા હજી સુધી ભાગ્યશાળી થયું નથી. ના. સર ઇસાદિમે કબુલ રાખ્યું કે આવા ગામડાંઓના કેળવણી ખાતાના બજેટ ઉપર પેહેલો દહ છે અને બની શકશે તેટલી તાકીદથી-એ ત્રણ વર્ષમાં-નંત બાળકોની પુરતી સંખ્યા મળશે તો આવા લગભગ બધાં ગામડાંઓમાં શાળાઓ ખોલવામાં આવશે.

આવાં બધાં ગામડાંઓ અગ્રાસ થશે ત્યાર પછી ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ વસ્તીવાળાં શાળા વખરનાં ગામે હાથમાં લેવામાં આવશે. પાંચસેથી વધારે વસ્તીવાળા દરેક ગામડામાં પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવી તે સરકારનું ધ્યેય છે, જેથી કાંઈ પણ બાળક બચવાના સાધન વિનાનું રહી જાય નહીં.

ફરજિયાત કેળવણી માટે વિશેષ મદદ.

ના. ઉપાસનીતા બીજા ઠરાવ ઉપર ચર્ચા થતાં સારી રસાકસી થઈ હતી. હાલમાંજ મ્યુનીસીપાલિટીઓ પોતાની ઉત્પત્તિમાંથી બેઠાંએ તે કરતાં વધારે-કુલ ઉત્પત્તિના ૧૬ ટકાથી વધારે-પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ખર્ચ છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં તેથી ઘણો થોડા ખર્ચ કરે છે. શિક્ષણ સાર્વત્રિક કરવાને માટે ફરજિયાત કયા વિના બીજા ઉપાય નથી, અને ફરજિયાત શિક્ષણ કરવાથી ખર્ચમાં જે મોટો વધારો થાય તે કરવાની બાજુ ખર્ચ બધી મ્યુનીસીપાલિટીની શક્તિ બહારની વાત છે. આવી જનનું કાંઈ ઉત્તેજન આપવામાં ન આવે તો ફરજિયાત શિક્ષણના કાયદાના લાભ લેવા થોડાંજ શેફેરો તૈયાર થશે. પોતાની દલીલોના સમર્થન માટે ના. ઉપાસનીએ અનેક આંકડાઓ પણ રજૂ કર્યા હતા. તેમને ઉત્તર આપતાં ના. સર ઇસાદિમે શેફેર વિરૂદ્ધ ગામડાંઓની જનસંખ્યાની દલીલ રજૂ કરી હતી. જે શેફેરને વિશેષ ગ્રાંટ આપવામાં આવે તો ગામડાંઓને તેટલી ઓછી મજા અને તેથી કરીને ગામડાંઓ, જે હાલમાં શેફેર કરતાં વધારે પછાત છે તે વધારે પછાત થાય

એવી દલીલ શહેરીઓ અને ગામડાંવાસીઓના સ્વાર્થ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે એમ કહી તેમને અથડાવી મારવાને માટે ધણી વ્યક્તીય છે. શહેરોમાં વગમા શિક્ષિત વર્ગનો વાંચ જખરો છે અને ગામડાંવાસીઓ મુંબા છે અને પોતાનો કેલ રબુ કરી શક્તા નથી તેથી શહેરીઓ ફારી જાય છે અને ગામડાંવાળાઓના હિતનું રક્ષણ કરવાને સરકાર માથાપ શિવાય બીજું કોઈ નથી આ દલીલ આપણે અધિકારી વર્ગ હજુ સુધી છોડતો નથી તેથી પોતાની હાંસીજ કરાવે છે. આ દલીલ ઉપરાંત સર ઇઆદિમે સરકારી દફતરમાંથી આંકડાઓ રબુ કરી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે જે ના. ઉપાસનીની માગણી કબુલ રાખવામાં આવે તો તમામ મ્યુનીસીપાલ શહેરોમાં જ્યારે પ્રાથમિક કેળવણી-છોકરા તથા છોકરીઓ તમામને માટે ફરજિયાત થાય ત્યારે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને મળી ફક્ત એક લાખ રૂપિયાની નજીવી રકમ વધારે જોડવી પડે પણ સરકારને ૧૫ લાખની મોટી રકમ વધારાની જોડવી પડે માટે તે માગણી કબુલ રાખી શકાયજ નહીં. નામદાર ગવર્નર સાહેબે તો મ્યુનીસીપાલીટીના પ્રતિનિધિઓને “ એલીવર ટિવીટ ” નામના એક ઇંગ્લેજ નવલ-કથાના પાત્રની ઉપમા આપી હતી, કે જેને પારકું થોડું મળ્યાથી સંતોષ નહોતો થતો પણ હમેશાં વધારેને વધારે માગણી કર્યા કરતો હતો.

ખોટા આંકડાની મહોડાણુ.

સર ઇઆદિમે રબુ કરેલા આંકડા કેવા બૂલાંવા ખવાડનારા છે અને તેથી તેમને તક (એટલે કે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને ફક્ત એક લાખ રૂપિયા વિશેષ ખર્ચેવા ૫૫ તે) કેટલો ખોટો છે તે આ લેખકે ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયાના તા. ૬ ફી એપ્રિલના અમાં લખેલા એક લંગાણુ પત્રથી સાબીત કરી આપ્યું છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે મ્યુનીસીપાલીટીઓને દરેક વાળકના શિક્ષણ પાછળ કેટલો ખર્ચ થાય છે અને લવિષ્યમાં લોજ રહેશે કે વધશે, અને વધે તો કેટલો. સર ઇઆદિમના કહેવા પ્રમાણે દર દીઠ હાલ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮-૮-૦ આવે છે અને હવે પછી પણ તેજ આંકડો રહેશે. આ લેખકે બતાવ્યું છે કે કેળવણી ખાતાના હેત્રા રીપોર્ટ પ્રમાણે આ સરેરાશ હાલમાંજ રૂ. ૧૦-૮-૦ નો આવે છે અને શેડાજ વખતમાં માસ્તરે રમાં વધારો અને તેજ દર નેપ્રર દીઠ રૂ. ૨-૦-૦ નો વધારો થશે, અને તવા કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૨-૮-૦ થશે. જો આ આંકડો ખરો હોય, અને હું માનું છું કે ખરો છે, તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને અરધા ખર્ચને હીસાબે રૂ. ૧૫૫ લાખ વધારે જોડવા પડે, એટલે હાલ જેટલો એખખો ખર્ચ (૭ લાખ) કરે છે તેના કરતાં ત્રણ ઘણે ખર્ચ (૨૨૫ લાખ) કરવો પડે. જે ના. ઉપાસનીની સચના કબુલ રાખાય તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને આઠ લાખ વધારે ખર્ચવા પડે, એટલે હાલના કરતાં કુલ અમલુથી વધારે (૧૫ લાખ) ખર્ચવા પડશે. સર ઇઆદિમના વાક્યાનુરૂપથી અને બોલવાની છટાથી ધારાસભાપર એવી અસર (પણ ખોટી રીતે) થઈ હતી કે ના. ઉપાસનીની માગણી કેવળ ગેરવાજબી છે અને તેથી તેને ટેકા આપવો જોઈએ નહીં. તા. સર ઇઆદિમે, અમલુતાં પણ, ખોટા આંકડાનો ઉપયોગ કર્યો અને ના. ઉપાસની કરતાં તેઓ વડાશાતમાં વિશેષ કુશળ હોવાથી આ ફરજિયાત કેળવણીનો ખરો કેસ માર્યો ગયો હતો. સત્ય આજ નહીં તો બીજો કોઈ વખતે તરી આવશે અને મ્યુનીસીપાલીટીની વાજબી માગણી કબુલ થશે એમ લેખક માને છે. "

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

નોંધ.

મુસ્લીમ લીગના ઠરાવો.

કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની જે એકતાની શરૂઆત ૧૯૧૫ માં મુંબઈમાં કરવામાં આવી હતી અને જે ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં સિદ્ધ થઈ હતી તે આ અણીને પ્રસંગે-પણ કાયમ રહેશે એવી સૌને સંપૂર્ણ આશા હતી અને કોંગ્રેસના રત્નભર્યા કેટલાક આગેવાનો તેનાથી છુટા પડ્યા, તે પણ તે આશા સફળ થઈ એ અત્યંત સંતોષજનક છે. પ્રજા તરફથી રજુ કરવામાં આવેલી સુધારાની યોજના ઘડવામાં સર્વે રાજદ્વારી પક્ષો ભળ્યા હતા તેના કરતાં પણ વધારે મહત્વની બીના તે એ હતી કે દેશના મુખ્ય પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થાઓ-કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ તેને તૈયાર કરવામાં ભળી હતી. કોંગ્રેસ-લીગની એ- અને સંયુક્ત માગણીપર સરકારી રીપોર્ટમાં પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; તેથી માગણીના અને તેને અંગે થએલી ચળવળના જવાબમાં મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ એમ્સ- જે યોજના ધડી છે તે વિષે પણ વિચાર કરવા કોંગ્રેસની સાથે લીગની બેઠક પણ હમાં મળી હતી અને એકબીજા સાથે સમલનથી તે બંનેએ એકજ સિદ્ધાંત- યનાઓ કરી છે એ તેમના ભવિષ્યના મહકારનું-હિન્દુ-મુસલમાન એખત્રાસનું પત્તું છે.

છતાં બંને મંડળના ઠરાવો વાંચનાર તરતજ જોઈ શકશે કે તેમાં કંઈ કંઈ બેઠક-કેટલાક બેઠક તરફ એમ ધ્યાન ખેંચીશ. પ્રથમ તેા હિન્દીઓના હકનું જે કાયદાથી મંજૂર કરીને તેને આધાર ન આવે એવી રીતે સુલેહસાતિ અને રક્ષા-સ્થા કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા હિન્દી સરકારને આપવાનો ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો ના ઠરાવોમાં નજરે પડેના નથી. તેમજ હિન્દને સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની કમલત કાયદાથી આપવાની કોંગ્રેસે માગણી કરી છે તે પણ લીગે નથી. બંને ઠરાવો અનિશ્ચય મહત્વના છે અને તે ન પગાર કરવામાં લીગના કામમાં ની ન્યૂનતા આવી છે એમ ચારને લાગે છે. બીજી પાસ લીગના કેટલાક ઠરાવો કોંગ્રેસના ઠરાવના સુધારારૂપ અમને લાગે છે. દાખલા તરીકે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અને ગ્રાંડ ટ્રી ન રાષ્ટ્રીય સરકારને હરતક ખાતાં સંબંધી જરૂરી કાયદા પસાર કરવાની બીજી તિઓ મચતી છે તેનું લીગે કંઈ નથી પણ તે બંને મંડળને સ્વીકારીને કોંગ્રેસના ધોર-ર તેમાં સુધારા સચળા છે. ધારાસભાનાં અધારણ અને મતાધિકાર વિષે તેમજ તાતાના વિભાગ વિષે કમીટીઓ ન નીમવાની લલામણો કોંગ્રેસે કરી છે તેવી લીગે રી નથી. વાઈસરોયની કારોબારી સભાના જે સભાસદોને હસ્તક-પ્રધાનોને સોંપાએલાં શેવાયનાં ખાતાં હોય તે પૈકી અડધા હિન્દી હોવા જોઈએ એવો અંતિમ ઠરાવ કોંગ્રેસે કર્યો છે તેને બદલે લીગે તે કારોબારી સભાના કુલ સભાસદો પૈકી અડધા હિન્દીઓને નીમવાની માગણી કરી છે.

પણ બંને મંડળના ઠરાવોમાં જે એકતા જોવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં બેઠક

ગોળુ છે. પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખવ કરવું જોઈએ અને સુલેહ શાંતિ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતાં ખાતાં શિવાયનાં ગ્રામાં સરકારનાં ખાતાં પ્રગતિ પ્રતિનિધિઓને સોંપવાં જોઈએ—એ મહત્વની માગણી જન્મે મંડળાએ એક સ્વરે કરી છે. અને કૌન્સિલ—લીગની યોજનાપર તેમ આ મુદ્દાની સૂચના પર જો વેગભરી ચળવળ ચાલુ રાખમાં આવશે તો હિન્દી તેમજ બ્રીટીશ સરકારને તે તરફ જરૂર ધ્યાન આપવું પડશે.

વાઈસરોયનું જાણવું.

ચોથી સપ્ટેમ્બરને દિવસે વડી ખારાસભાની બેઠક ખુલ્લી નૂકતાં હિન્દના વાઈસરોયે જે જાણવું કર્યું હતું તે વાંચીને આપણને ધણીજ ખેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. ઓગસ્ટની આખરમાં અને સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં કૌન્સિલ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકે મળીને સુધારાની યોજના વિષે એકજ ધોરણપર દરોનો પસાર કર્યા—સગભગ એકજ માગણીઓ : મરકાર આગળ રજુ કરી તેથી તે વિષે વાઈસરોયે જુ' કહે છે તે જાણવાને આજુ હિન્દ ધાળું ઉત્સુક હતું; અને તે છતાં તેમણે યોજના વિષે પ્રમાણમાં ઘણું વિવેચન કર્યું છે તેમાં તેમાં માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું છે કે વીસમી ઓગસ્ટનું સ્વરાજ્ય સંબંધી જાહેરનામું મી. મેન્ટેચુની નીમણૂકથીજ નહિ પણ સ્વાભાવિક ક્રમમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું, તે પોતાના આમત્રણથીજ મી. મોન્ટેચુ હિન્દસ્તાન આવ્યા હતા, તે જાહેરના સિદ્ધાંતો તેમજ મર્યાદાઓ વેગને પોતાને તો બંધનકારકજ હતાં, તે મર્યાદામાં જોટલા સુધારા કરી શકાય તેટલા તેમના રીપોર્ટમાં ગચવ્યા હતા અને છેવટે યોજના મુખ્ય મુદ્દા તેમણે સમજાવ્યા હતા હશે સ્વરાજ્યના જાહેરનામાની મર્યાદાઓ વાઈસરોયે તેમ આપણને પણ બંધનકારક છે કે નહિ તે મતલબમાં અમને રમ પડતો નથી—જો એટલું તો જાણી શકાય કે સાધારણ રીતે જે ખરીનામાં પ્રગતિ પ્રતિનિધિઓના કે હાથ ન હોય તે તેમને બંધનકારક ન જ ગણાય. પણ આ જાહેરનામાની મર્યાદામાં કૌન્સિલ અને મુસ્લીમ લીગે જે ચાર દોષસપદ જે સૂચનાઓ કરી હતી તે વિષે વાઈસરોયે પણ કહ્યાં નથી તે ઉપરથી પ્રાન એમ માની શકે કે કાંતો તેમાં જાહેરનામું અતિક્રમણ થયેલું તેઓ ગણે છે નાચરા તે તેમને ધણીજ નાપસંદ . . . તો હોય પણ તેઓ કૌન્સિલ અને લીગના સંયુક્ત દરોને હિન્દના પ્રગતિમત તરીકે ગણતા હોય તો તે વિષે કંઈપણ ઇશારો—તેનો તેમણે કંઈ પણ જવાબ આપવા જોઈતો હતો. દાખલા તરીકે હિન્દ સ્વરાજ્યની દિશામાં સંગીન પગલા લેવાનું વચન જાહેરનામામાં આપવામાં આવ્યું છે તો પછી હિન્દી સરકારપર વાઈસરોયે પોતેજ જણાવ્યા પ્રમાણે કંઈક વધારે અસર કરવાનીજ તક હિન્દીઓને આપવાની છે અને તે સંબંધમાં તેમને થોડો પણ અંકુશ કેમ આપવાનો નથી—પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆત શા માટે ન કરવી જોઈએ? એ તેમણે જણાવવું હતું. હિન્દના બહારમાંથી પસાર થતી આયાત નિકાસપર જકાત નાંખવાની સત્તા હિન્દને—હિન્દી સરકારને આપવાની માગણી કૌન્સિલ—લીગે કરી છે તે વિષે પણ વાઈસરોયે શા માટે મુંઝા રચ્યા હશે? કાબુસીક એફ રેટ અને ગ્રાંડ કમીટી કાદી નાંખવાની અથવા તેના બંધારણને વધારે ઉદાર બનાવવાની સૂચના વિષે પણ તેમણે મૌન ધારણ કર્યું! આ ઉપરથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે કૌન્સિલ—લીગ તરફથી કરવામાં

મેા સાહેબ તૈયાર નથી અને જે કંઈ બાજીની ટીકા ખાનમાં લેવાનું તેઓ જણાવે તે પછી તેમનું મન તે તેમણે બહાર પાડેલી ચોજનાનેજ વરી ચૂક્યું છે એટલુંજ નહિ. ચુ રહ્યાની દલીલોનો રદીઓ આપવાની પણ દરકાર ન કરતાં હિન્દી પ્રજાની દૃષ્ટિથી તેના કંતમ પ્રતિનિધિ રૂપ મંડળો તે વિષે જે દરાવો પસાર કરે તેની તિરસ્કારથી અવગણના કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે. જે આમ હોય તેા વેગબરી ચળવળથી પ્રજાએ પણ નિશ્ચયપૂર્વક તેમને સામીત કરી આપવું જાન્યે ક સુધારા મળે કે ન મળે પણ તેના વિચાર પૂર્વક ઘડેલા દરાવોને રદી કાગળ ગણવાને તેમને ફનીઆના રાજકારભારીઓમાં મોટામાં મોટો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

આયુ ખેનરજીનો દરાવ.

હજી સપ્ટેમ્બરને દિવસે આયુ સુરેન્દ્રનાથ ખેનરજીએ વડી ધારાસભામાં એવા દરાવ રજુ કર્યો હતો કે: “આ કાઉન્સિલ સુધારાની દરખાસ્ત ઘડવા માટે વાઇસરોય અને હિન્દી રાજા ઉપકાર માને છે તેમજ હિન્દુઓ જવાબદાર રાજતંત્ર રચવાની દિશામાં તેને તક પ્રવૃત્ત અને ચોક્કસ પ્રગતિરૂપ ગણે છે અને એવી બંધામણ કરે છે કે સુધારા રીપોર્ટ વિષે વિચાર કરી હિન્દી સરકારને મુચનાઓ કરવાને આ કાઉન્સિલના બધા સદાસભાસદોની એક કમીટી નીમવી” આ દરાવના બીજા ભાગ વિષે અમારે વાંધા હાર નરક્ષી ચોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે સુધારાના રીપોર્ટ વિષે પ્રજાના ધાગણી કરવામાં આવી છે તે વિષે વિચાર કરવાને વડી ધારાસભામાં ખેત્રતા આગેવાન મેા કમીટીમાં મળવાની માગણી કરે તેની વિરુદ્ધ કેમ થઈ શકાય? સુધારાને સંગીત રૂપ ગણવા પછી તે વિષે મુચનાઓ કરવાને કમીટી શા માટે નીમવી-એવી જે કમીટીની નીમણૂક રહ્યો રજુ કરવામાં આવી છે તે અમને વળુદ વગરની લાગે છે. ‘પણ બીજા ખરડા ધારાસભામાં પહેલી વાર રજુ કરવામાં આવે છે અને તેના પાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાર પછી તેમાં સુધારા વધારા મુચવવાને નીમવામાં આવે છે.

પણ આ દરાવના પહેલા ભાગની રદામે કોંગ્રેસમાં ભાગ લેનાર સભાસદોએ એ ર વાંધો ઉઠાવ્યો હતો કે આ ખરડાની ચોજનાને ચોક્કસ પ્રગતિ રૂપ કહી શકાય નહિ. આ વાંધા ખરો છે. વાસમી ઓગસ્ટના જાહેરનામામાં પણ સ્વરાજ્યની સિદ્ધાંતી માં સંગીત પગલાં લેવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું અને આ દરાવ પ્રમાણે જે જના સંગીત પ્રગતિરૂપ હોય તેા સરકારે પોતાનું વચન પાળ્યું છે. પણ શું આ ખરું છે? તમાં અર્થ સ્વરાજ્ય અને હિન્દી રાજતંત્રમાં મુખ્ય જેટલું સ્વરાજ્ય-એ શું હાલની યતિમાં સંગીત સુધારા રૂપ ગણાય? ખરેખર આશ્ચર્યની ખીના તેા એ છે કે જે કેટલાક રમ પક્ષના તા. શ્રી પીવાસ શાસ્ત્રી જેના આગેવાનો હિન્દી સરકારના અંધારણમાં પણ સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાની માગણી કરે છે અને તેમ નહિ થાય તેા મનુષ્યને ચળવળ દેશમાં થશે એવી ધમકી આપે છે તેમણે પણ આ દરાવને અન્યતઃ કરણપૂર્વક ટેકો આપ્યો છે. તે છતાં હિન્દી સરકારને પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર બનાવવા હઠજીનાર અને નેતૃત્વે અંશે ધારી ચોજનાને સુધાની આ મતમાં અધુરી ગણનાર-મહરજીએ પણ તેને સંગીત પ્રગતિરૂપ

નોંધ.

અમને ધારતી છે કે મોટા ભાગના જે સભાસદોએ એ ઠરાવને વધાવી લીધો તેઓ તો હિન્દી સરકારમાં ચાંચ યોગવા માગતા નથી એવો આભાસ આવે. જે કમીટી નરમ પક્ષના આગેશ્વરો અને રાજકીય ચળવળમાં કદી મતઃકરણપૂર્વક બાં લીધો હોય તેમની બહુમતિ હોવાથી તેની સ્વયંનાઓ કોંગ્રેસ-લીગથી બહુજન વધા બનશે એમ લાગે છે. કોઈક એમ પણ કહે કે કોંગ્રેસના ઠરાવોનું વજન એકાદું નરમ પક્ષના મહારથીઓએ આ કમીટી નીમાવી છે, ગમે તેમ હોય પણ દરેક તાના વિચારો ટૂંકથી જણાવવાનો અને તે માટે દરેક તકનો લાભ લેવાનો તે આ કમીટીની નીમણૂકથી આપણે ગમરાવાનું નથી. જેટલે અંશે તે કોંગ્રેસ-નાને ટેકા આપશે તેટલે અંશે તેનું વજન વધશે; જેટલે અંશે તે બુદ્ધિ હોં આપણે પ્રભુવત મળત કરીને કોંગ્રેસ પક્ષનું સંજોન અગ્ર મરકારને બતાવી

ફાળા કરોડની ખેટ !

નાણાં ખાતાના સભાસદ સર વીલીયમ મેયરે આ કરોડ વડી ધારાસભામાં રજૂ કરેલો : "આ દેશમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા અથવા ઉત્પન્ન કરવાના વસ્તુઓના ખર્ચના દિસ્સો, લગાઇ ચાલુ રહેવાથી હિન્દે આપવો વૈધિએ એમ આ કાઉન્સિલ કહ્યું છે. આ વિષે ભગભગ એક કલાકના બાપણમાં તેમણે જણાવ્યું કે હિન્દે અત્યારે પહેલાંના સમયના ધોરણ પર લક્ષ્યને ખચ-કેટલાક વધારો સાથે આપે છે અને ધારે ને વધારે લક્ષ્યને હિન્દમાંથી પેલા કરવામાં આવે છે તેના અને આવા લક્ષ્યને ચર્ચના અમુક અમુક ખાતાના ખર્ચ ખાતે ૧૯૧૮, ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૦ એ ત્રણ હિન્દી સરકારના ચાલુ મહેસૂલમાંથી ફાળા કરોડ રૂપિયા આપવા વૈધિએ, અને તે મા તરત તો લગાઇને બંધે ઉત્પન્ન થતી અમુક રકમથી વધારો આપવાના માણસો પર ૫૦ ટકા જેટલો કર નાંખવો પડશે. આ ઉપરથી આપણને પહેલો એ વિચાર કે તદ્દન સામાન્ય શરૂઆતમાં આ કરાવ મુકવાને બદલે ફાળા કરોડની ખેટ આપવાની દરખાસ્ત શા માટે લાવવા માં આવી નહિ-કારણ કે અવિચારી પ્રજાને સ્વાભાવિક એવો શક થાય કે આ કરાવને નામે ગમે તેટલા રૂપિયા હિન્દુસ્થાનની તી ઘાઇ માટે સરકાર ખર્ચી શકે. સદ્ભાગ્યે ના. પાનીવાસ શાસ્ત્રીએ જે સુધા કે સર વીલીયમ મેયરે બાપણમાં જે કહ્યું હતું તેની મર્યાદામાં આ કરાવને તેમણે સ્વીકાર્યો હતો. અને છતાં પણ આથી પ્રજાનો શક ખં

અ વધારે વાંધાને બતાવે છે.

નવરૂપના અને સત્ય

આમાં હમેશાં અચલારો ગિનઅમલદારો કરતાં હમેશાં વધારે સંખ્યામાં હોય છે, જેણે સાર કરેલાં હોય તે માત્ર લક્ષ્યામણ રૂપે જ ગણાય છે અને જો તે અંદાજપત્ર કે કંઈક નહીં પણ અંકુશ નથી તે સમાના ગિનઅમલદાર સભાસદોને અગ્રતા પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રત્યક્ષ નથી થયા શિવાય તેના કરોડ રૂપીયાની ખેડ આપવાનું કહેણ એ સંસદી નાણાં લઈ તેના મોં પર તાબુ લાસવાની સરકારની શરમભરેલી સુકિત કહેવાય.

નાં આ વિચારો મનમાં ગળી આ વિશે ધારાસભામાં થયેલી ચર્ચા વાંચીને છોજો પણ કહેવાતા વજ્રા બરા પ્રતિનિધિઓ સામે શરમ અને દોલગીરીની અને પાંચ ફોં માટે અનંદદ માનવી વાગણી ઉપજાવા શિવાય રહેતી નથી. આણ સુરેન્દ્ર અને સર હીનશા વગેરે જાને ના. મી નીવાય શાસ્ત્રી હાવના યુગ ગાવામાં ના રહેતી આપણી કસોટી અને હિન્દુવાસ સત્તિર સમગ્રવામાં એક બીજાની સાથે તકોઈ કરવા લાગ્યા. ત્યારે બીજા પાસ ના. સમાંજો એવા સુધારો સુધો કે ગરીબ લોકો પર બોલો ન પડે એવી યોગ્ય દરજા કરોડની જેમ આપણી બેઠકએ. ત્યારે પૂલ્ય પંડિત ત્રીયા, નાં વિદ્યમાઈ પંડિત, નાં આપણે અને નાં આયંગર ચોખ્ખો નકાર નાં શર્માનો સુધારો સરકાર ન ગવીકારો એટલે વિમણે પણ બીજા ચાર ગુહરથોની રાવની વિરુદ્ધ મત આપ્યો અને નાં કીજાએ એક બાણુએ મત આપ્યો નહિ.

આ ગરીબમાં ગરીબ દેશના આજ ગંદસુલમાંથી દરજા કરોડ રૂપીયાની ખેડ નંડે જેવા વધારેમાં વધારે વિસાદાન દેશને આપવાની દરખાસ્ત રહ્યો વિશેષ વચને આમરી પાસે સુદો નથી. સાચાલ્ય અને હિન્દુ રક્ષણને માટે સુદમાં ખતો બાજ આપવાને હિન્દીઓ તેવાર હતા અને છે. પણ આપણી જે હોય તેવાથી આપણી આપવાની શક્તિ રાજાસાવિક રીતે મર્યાદિત આવ છે. ની વસ્તી વણી મોટી છે-હિન્દુતા પુરુષ તો નાંદ-કારણ કે હથીયારમંધીનાં કાલકાથી જા નામદ અને ગરીબાઈથી અનિશ્ચય કંગાલ થઈ ગયા છે-પણ હિન્દીઓને તો ઘણું છે અને સરકાર પ ને અદલે પં લાખ સીપાઈઓ અને મલુકો ઠ શકે તો તેથી આપણે ખેડ નાંદ પામીએ પણ દરખાઈ. સરકારે હમી- હિન્દુ પત્રુ છે અને સદાતમા ગાંધીએ રાષ્ટ્રીય સૈન્ય ઉત્પન્ન કરવાને આતંકરણ પૂરક ટેકા આપ્યો છે. પણ આપણાં કાલકા આમે

૧૯૩૭-૩૮ ની વચગાળામાં

બીજાને પાતાનું શરીર ઠાંકવાને સાતા પડે છે. આ ગયાને પરિણામે દુનીયાની શાંતતા શાંત પ્રજામાં પણ કેટલેક ઠેકાણે હુંટ અને ચોરીનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો છે, લાખો અને કરોડ માણસોના મહેરાપર જૂખમરાની નીશાનીઓ જણાય છે, એથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે આપણી પ્રજાના મોટા ભાગનો ધનસંચય ગત્ય નેટલો છે. અને એક વર્ષે પણ કાંઈ વધીજની ઠાંચ પડે એટલે તેને માટે બહારની મદદ કે મરણ અથવા જૂખમરા શિવાય બીજો રસ્તો રહેતો નથી. સુદીબર શહેરના મહેલ ઉપરથી નહિ પણ લાખો ગામડાંની ઝુંપડી ઉપરથીજ આ દેશની સંપત્તિનું—અથવા તેની ગરીબાઇનું માપ કાઢતાં જણાશે કે તેના ગરીબ પ્રજાવર્ગ કે ધનવાન માલિકો પાસેથી એક પાછ પણ લઇ શકાય નહિ. તો પછી ૧૫૦ કરોડની ભેટ ગયે વર્ષે કયા પછી—અને તેમાંના આશરે ૧૦૦ કરોડ—એક અપજ તો લેતા તરીકે આ દેશમાંથી ભરાયા પછી આપતાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન ચાલુ મહેસુલમાંથી દબા કરોડ રૂપીઆ લેવા એ નેટલું સરકારને માટે નેટલુંજ ને આપનાર આગેવાનોને માટે બાતકી છે—તે ઉપરાંત આગેવાનો દેથી હોવાથી તેમને માટે દેશદ્રોહરૂપ પણ છે.

સરકારના ઠરાવને ટેકો આપનાર મહારથીઓ હાલની પ્રાંતિક ધારાસભા તરફથી નુકસાનેલા હોવાથી તેઓ પ્રજામતના પ્રતિનિધિરૂપ નથા અને તેની વિરુદ્ધ મત આપવાની હિંમત ધરનાર પાંચ દેશભક્તોની પાછળ પ્રજામતનું સમગ્ર જળ છે એ સરકારને જણાવી આપવાને આપણે શહેરોમાં અને ગામડાંમાં—સર્વે સ્થળે ખાંધી ચળવળ કરવી જોઈએ.

ઝાપખાનાના કાયદો.

હથીઆરખાનાના કાયદાને ઇંગ્લંડના કાયદાની જે દારમા કાવવાનો ઠરાવ ના. ૦ આપ-ડેંએ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સ્લામે વિરોધ જતાવવામાં આવ્યો હતો. પણ ડા. તેજબહાદુર સમુએ મૂળ ઠરાવપર એવો સુધારો મૂક્યો કે “હથી-આરના કાયદો અને તેની રૂએ ધડવામાં આવેલા કાયદામાં કેવો ફેરફાર કરવો જોઈએ તે વિશે વિચાર કરી ગવર્નર-જનરલ-જન-કાઉન્સીલને તે વિષે રીપોર્ટ કરવા આ સભાના અમલદાર અને બીન અમલદાર સભાસદોની એક કમીટી નીમવી.” સરેલીલીઅ વિન્સેન્ટે પહેલાં પણ જણાવ્યું હતું કે તે કાયદામાં જાતિ પરત્વે જે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે તે નાશુત કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. આમ હાલના કાયદામાં કંઈક પણ સુધારો સરકારને ઇષ્ટ હોવાથી તેમણે ડા. સમુને સુધારો કબુલ કર્યો અને તે પનાર કરવામાં આવ્યો.

પણ ના. આપડેં ઝાપખાનાના કાયદાના સંજ્ઞમાં સફળ થયા નહિ. તેમણે એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે ઝાપખાનાને લગતા કાયદાની અસર અને હિન્દનાં ઝાપખાનાનાં આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમીટી નીમવી. આ કમીટી નીમાઇ હતા તોપણ તેથી આપણને સંતોષ થાત નહિ, અને તે બે કારણથી—એક તો રાઉલેટ કમીશનના દાખલાથી જણાતું છે તે પ્રમાણે આવી કમીટીના કાર્યથી આપણને કદાચ લાભ નહિ પણ હાનિ—થાય અને બીજું કે, આવી કમીટી આપણ તરફથી રીપોર્ટ થડે તો પણ તેથી કેટલો લાભ થાય છે એ જૂતકાળના અનુભવથી આપણને જણાય છે.

૧. ઇંગ્લંડના કાયદો વિષે “ક્રિસ્ટી આસ એક્ટ” વિષે લેખમાં ચોથા ઠરાવના સંબંધમાં સમજુત આપવામાં આવી છે.

ૐ વામન ગોપાળનું

• ❧ આયોદ્યમંડલ ❧ •

લોહી એ મનુષ્ય જીવન છે. તે અમર્યું મૃતુ નો અનેક રેખા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સુધારવા દરેક માણસને કાળજી લેવી જોઈએ, તેને માટે આ સાસાપરીલા વીના બીજી એક પણ દવા ત્યાંની જરૂર નથી. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદ્રવ એટલે ગરમી અને તેના રાત્રીના વેગો-તેમજ લકવા, સંધીવા, આમ્લીપર કાળા ડાઘા પડવા, આગળ મુઠ્ઠા આવવું, શરીરમાં બળતરા થવી, શરીર ઉપર દેવી મરખા કાઢવા અથવા આવા મોઝે વીકારો ઉપર આ દવા અકસીર થઈ ચૂકી છે.

શીશી ૧ નો રૂ. ૧૫, સાગ શીશી પીસાવી જાના મુજબ આ રૂ. પોસ્ટેજ ભુલું.

આર શીશી નેકદમ મના તારને ખર્ચ સહિત રૂ. ૪-૬-૦ પડશે.

ડા. મહિમરાવ કેરાવ અને સન, કાકુરદાર-મુંબઈ.

સાસાપારિલા.

અપૂર્વ વાંચનનો બંડાર !

સુરસિ...ઉત્કર્ષક...નનોર જક...સુગ્રોધા...વિવિધ સ્વવારિન...સદામા સરક...સર્વોત્તમ સાહિત્ય

વિવિધ વાર્તામાળા.

એમા રસભરી, મધુરી, સાંસારિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, વૈજ્ઞાનિક અને ઉદ્દેશીય વગેરે વગેરે હૃદયની સમગ્ર રસવાહિની, નસોના તનુતના ઉપજાવે આ, અતિશય ચમત્કારિક, બુદ્ધિસાધાર, રસદાર નવી નવી નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે. દરેક વિષયનું વાચન ઉત્તમ, સુગ્રોધ, નિર્દોષ આનંદ તથા ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપ્યા વિના રહેતું નથી. આનંદનાં ઉત્કર્ષકાં આપણાં મનમાં.

આજી વર્ષમાં નિચલી નવલકથાઓ પ્રકટ થશે

૧. રજપૂતોના રણચક્ર—સ્વદેશપ્રેમનું, શ્રવણરાગનું અને દેશસક્ષિતનું દિગ્દર્શન કાવતું ઐતિહાસિક પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. ૨. વનવાસી—તે રવરાજપૂતની સુગંધતમાં ગર્જના—અચળ રાજ્યનિષ્ઠા, સ્વદેશપ્રીતિ, સાક્ષાત્ દેશાભિમાન વગેરે વિષયોના રચ દર્શાવનારી નવલકથા. ૩. કોકિલા—સામાજિક. ૪. વિવિધ વાર્તાઓ—પ્રેમ-રૂઝા-વીરસભાગ અદ્ભુત પરાક્રમેનાં ચિત્રાશ્રીં ચિત્રો બતાવનારી બોધક રસમય વાર્તાઓનો સંગ્રહ. ૫. ભેલી વિશલ-દહ્યાનર્થક ઉદ્દેશીયની અવરજનું અદ્ભુત ચિત્રાંશ બતાવનારી નવલકથા.

લવાળમઃ—દરેક પુસ્તક કાચમના આદક ચનારને અર્ધાં કિંમતે મળશે કાચમના ગ્રાહકો પાસેથી આઠ આના પ્રવેશ દ્રીના લેવામાં આવે છે. પરદેશના ગ્રાહકોએ છ શીલીઓના ચોખ્ખા ચોટીર મોકલવા.

આત્મોન્નતિ અને દેશીન્નતિને માટે ઉત્સુક સ્વપુરુષોને નજીવી કિંમતે મળશે અમૂલ્ય લાભ ! કાચ અને કાચની કંઈક તુલના કરો અને દહવાતમા 'કા' કહે તોજ નામ નોંધાવો:—

બવરચાપક—વિવિધ વાર્તામાળા.

રાવપુર—અમદાવાદ

એન્ટ—ગોપાળદાસ મોતીચંદ પાસેથી મળશે.

સુરતના એન્ટ મી. પરસુદાસ પાનાચંદ સરેયા ૨. જુનાગઢીભાઈ

સ્વરાજ્ય

અને

લો. મા. તીલક.

હરી ગાકુળ વર્માએ તૈયાર કરેલી

સ્વરાજ્ય ઉપરના ૨૪ ભાષણોની બુક ગુજરાતી ભાષામાં

લો. મા. તીલકના શેષ સાથે.

પૃષ્ઠ ૧૦૦ કીમત દર્શાવેલા.

જીવરાજ ગોકુળદાસ નેણસી કૃત

ગુજરાતી ભાષામાં.

રેલ્વે કાયદાં યાને રેલ ગાડી કે બેલ ગાડી.

ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો કીમત દરેકનો દાદ આપો.

ગ્રામના કાયદા યાને “ ગ્રામ ગાડી કે તબેલા ”

કીમત બે આપો.

ટપાલ ખર્ચ બુદ્ધ.

દરેક બુકસેલર પાસેથી તેમજ

ઈન્ડિયન નેશનલ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

૩૦૬, બોરા બજાર, કોટ સુબહ.

નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીસીઓમાં, જોબન ગૃહોમાં કે ભવનમાં લોકોમાં અને ખુદ પોતાને ઘેર પણ, અહીંના જેવી સ્વાદિષ્ટ યાને ટેસ્ટફુલ રસોઈ જમવાની આશા રાખશો તો ૧૩૨ નિરાશ થવું પડશે. એક વખત પંચારો અને ખાત્રી કરો.

૬. મુખ્યદેવી પોસ્ટની પાછળ—સુબહ નં. ૨,

સ્વદેશીના આશ્રમીઓ

શુદ્ધ આયુર્વેદિક અને અનુભવસિદ્ધ દેશી દવાઓ મેળવવાનું કેન્દ્રણું.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

અમદાવાદ-મુંબઈ-કાલ્યાદેવી ભાંગવાડી.

બ્રાહ્મણ પીડા—વિશેષ કરી મુલાઈમાં જે કમજબત, મેદાસિ, અજીર્ણ, ઝાડનાં દરદો અને નયનાઈની ફર્સદ સાબળવામાં આવે છે તેને “માટે” આ દવા આસ યોજવામાં આવી છે. આના સેવનથી ઉપલાં દરદો દૂર થયે ઉપરાંત શરીર તદ્દુગ્મ બને છે તથા કાયમ માટે ખરી ગરમી તથા ગદિર ઉત્પન્ન થાય છે. કી. ર. ૧૫.

મંદાશ્મિયદી—મદ જરૂરને તેજ બનાવે છે તથા ખોરાકનો સાગ પચાવ કરે છે અજીર્ણ, ખાદી, ઉલટી, વાયુને બેમાટે છે. કી. ર. બા. તથા ર. ૧).

અશ્માકારીષ્ઠ—શ્મીઓનો પ્રદર, ધાતુસ્થાવ, રક્તપ્રદર-લોહીવા ઉપર આ પ્રવાહીના ચમનકારીક ગુણ છે. આ આપવનો પગાળામાં હૃદયી તરફ ઉપયોગ છે. ઉપલાં દરદો મટાડીને શરીરને નીરોળી બનાવે છે. કી. ર. તત્ત ૧ ના ર. ૨૫)

આનામ જ્ઞાનના ફેલાવા માટે નીચેતર બહાર પડતું “વૈદ્ય કદપત્ર” ત્રે-માસિક, તથા વૈદ્યક યુગ્તકો અને ઔષધોની વધુ વિગત માટે ફટલોગ મંગાવો.

જે પ્રભુએ આપ્યું હોય તેા સત્પાત્ર દાન કરી પરલોકની

વાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી દશા!!

દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન નડીઆદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજ છે!!

કારણ કે તહેમા

તમામ હિંદુ કામમાં તદ્દન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા નિપયાઓએ ત્યાજ કરેલાં કુમળા પુલ જેવાં ધાવતાં બાળકો જદ અપંગ અક્ષકો, અક્ષકન મન્યાસીઓ, સાધનહીન વિધવાઓ વગેરે પાળી, પોષી, ઉછેરી સનાથ બનાવવામાં આવે છે માટે ર. ૨૦૦) બસો “અજ દાન”માં આપી આપની મરજના દીપસે દર વરસે અનાથોને નિમમિત બોજન માટે અને આરક્ષાની તખતીમાં આપનું નામ કાતકાઈ, માદગીરી બળવાઈ રહે, તેમ અજદાન આપી.

પરલોકનું ભાથું બાંધી લ્યો!!

એક રૂપીઓ અને વેણી વધુ દાન આપનાસતાં નામ દર વરસે પ્રગટ થવા રીપોર્ટમાં જમાય છે, દરેક જાતનાં દાનના એક દાનની પાવતી મળે છે. રીપોર્ટ મળત મળે છે. તે દવા લાવી દાન એકલો જરૂર રીપોર્ટ મોકલવા લખો.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.

ਔਰਸ ਯੂ.ਓ.

ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ
ਸ਼ਾਸ਼ੀ ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ
ਸ਼ਾਸ਼ੀ ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ
ਸ਼ਾਸ਼ੀ ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ

ਯੂ.ਓ.

ਔਰਸ ਯੂ.ਓ. ਆਰੀ.ਓ.

੧-੨-੩-੪-੫ ਆਰੀ.ਓ.

ਸਿੰਗਲ : ੧, ੨-੩-੪-੫ : ੧, ੨, ੩, ੪, ੫

ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ

ਆਮਰੀਕੀ ਸ਼ਾਸ਼ੀ ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ
ਸ਼ਾਸ਼ੀ ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ

ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ

ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ

ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ

ਯੂ.ਓ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਮਰੀਕੀ

નવજીવન

અને
સત્ય.

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૧૮.

અમદાવાદના મિલમાલેકો અને સાળ ખાતાના			
કારીગરોની લવાઈ સંબંધી કાયદો.			૨૨૧
આપણા દેશના ઉદ્યોગ ધંધા કેમ પડી શક્યાં ?	સા. ખીરજલાલ છમનલાલ.	૨૩૫	
અમદાવાદના મીલ મજુરોનો સત્યાગ્રહ.	સા. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ.	૨૫૮	
રેન્સાર્કની લોક પાઠશાળાઓ.	સા. અંબાલાલ મોતીભાઈ	૨૬૬	
મોન્ટેગ્યુ-મેથ્યુઝની રિપોર્ટમાં કોપી પ્રતિનિધિ- ત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા.	સા. પરમાનન્દ કુંવરજી	૨૭૧	
આદર્શ દેશી રાજ્ય.	સા. ર. મે.	૨૭૬	
શીખ સત્તાનો ઉદ્ધારણ.	સા. અંબાલાલ મોતિભાઈ	૨૮૦	
નકલસિંકિવ હર્ષને નામે ચરેલાં સ્તોત્ર.	સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય શુભ.	૨૮૭	
આરાતામા સાન.	સા. પ્રભાકર આનંદરામ	૨૯૬	
જુલશવમાં દુકાળ સંબંધી હેવાલ.	(નવજીવન એડિટર.)	૩૦૧	
ના. વિઠ્ઠલભાઈ ઓરેશાઈ પોલનું બાપણ.		૩૧૩	
નોંધ.	તાંત્રી.	૩૩૨	

તાંત્રી અને પ્રકાશક,

ક-દુલાલ કનેચાલાલ મોરારક, બી. એ., એલ.એલ.બી.

બદ-અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦; છુટકે નકલ આના ૩.

હરેક મુજબને હરેકો આ માસિક સંખ્યા તમામ પચાસનાકારે-અપરચાપક નવજીવન અને
સત્ય બદ, અમદાવાદ એ સરનામે કરવા કૃપા કરવી.

સુવર રંગવાના લુહી લુહી જાતાના રંગ
 હોતા જગ્યામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.
 અવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવસ્થી
 પણ મંગાવેલા અનેક જાતાના
 એ હિંદુસ્તાન કાશે અમારે
 જે મળશે.

રંગના જાણીતા વેપારી.

પ્રાગલ સુરજની હાં.

દેવીમાધિક લેદેશ : પ્રાગલજ. દેવીદીન ગંગા ૩૨૧૫.

—વધુ વિગત માટે

લખો યા રૂબરૂ મળો—

પ્રાગલ સુરજની હાં.

ચાર્ટડ બેન્કના મકાનમાં,

એસ્પલેનેડ રોડ,

કોટ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪.

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૧૮.

અંક ૪-૫

અમદાવાદના મિલ માલિકો અને સાળ ખાતાના
કારીગરોની લગતી સંબંધી કાગળો.

(૧)

કારીગરો તરફની દલીલ.

૧. આનંદશંકરભાઈ,

અમદાવાદની મિલોના સાળખાતાના કારીગરોને તેમના પગારમાં મળવો નોંધતો વધારો નહિ કરવા માટેની નવાસના સંબંધમાં હું આપની આગળ નીચેની દલીલ રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

સાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં ધવો નોંધતો વધારો નહિ કરવામાં નીચેની એ આબત ઉપર ખાસ વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે:—(૧) કારીગરો સાદાજીવી પશ્ચ સંતોષકારક રીતે જીતાવું જીવન આપી શકે તે માટે તેમને શું પગાર મળવો જોઈએ. એટલે તેમના પગારમાં શું વધારો થવો જોઈએ. (૨) એ વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ; પૂરેપૂરો નહિ આપી શકે તો કેટલો આપી શકે.

૨. કારીગરોને કેટલો વધારો મળવો જોઈએ ?

આ સવાલના સંબંધમાં પદ્યેથીજ જણાવી દેવું જોઈએ કે કારીગરોની સ્થિતિ હાલત ધોરણ (Standard of life) સંતોષકારક નથી; પરંતુ તેમાં સુધારો કરવાનો સ્થેજ પશ્ચ વિચાર કયાં વગર માત્ર એ ધોરણ જળવાઈ રહે એમ હચ્છતા હોઈએ તો પશ્ચ મેલિવારીને કારણે કારીગરોને તેમના જીવામના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ અને જો હાલની સ્થિતિ કાયમ રાખવાને મદદે તે સુધારવા માહતા હોઈએ—કારીગરો વધારે તંદુરસ્ત, સુખડ, શિક્ષિત અને સુખી થાય એમ હચ્છતા હોઈએ તો તો આ મેલિવારીના વધારા ઉપરાંત બીજો ખાસ જથ્થોનો વધારો તેમને અપાવવો જોઈએ, નહિ તો હવણાં કરો, શરીર ભાગાઓ, વાંચનાલયો, દવાખાના, કાળો વગેરે જરૂરની સગવડો માટે મીલો તરફથી ખર્ચાવરત થવો જોઈએ.

કારીગરોને મેષિવારીને લીધે તેમના જીલ્લાઈ મહીનાના દર ઉપર ઝોઝામાં ઝોઝા ૫૦ ટકા જેટલા વધારાની જરૂર છે એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે:—

કારીગરોને મળવાના વધારાની ગણતરી તેમના ૧૯૧૭ ના જીલ્લાઈ મહીનાના પગાર ઉપર થાય છે, અને એ મહીનામાં તેમને સરેરાસ રૂ. ૨૨ મળ્યા હતા એમ ભાઈ અંદાજાલ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. હવે કારીગરોના એજ મહીનાના ખર્ચના અંદાજ તપાસતા જણાય છે કે એ રૂ. ૨૨ તે વખતમાં પણ તેમના ગુજરાન માટે પૂરતા નહોતા. એ અંદાજની વિગતો આપતાં પહેલાં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કારીગરોના મોટા ભાગના કુટુંબો અવિવક્ત અને મોટાજ છે, અને તે જ સાત કે તેથી પણ વધારે માણસોનાં અનેવાં હોય છે. પરંતુ તેવા કુટુંબોના અંદાજ તપાસતાં પહેલાં કારીગરોની રહેણી રીક સમજવ તો માટે એક બાપ, મા, છોકરા, છોકરી, એમ ચાર માણસનાં કાદપનિક કુટુંબના ફરકસરીયાં અર્થનો અંદાજ નીચે આપ્યો છે:—

સાળખાતાનો કારીગર એ સત્યા ચલાવનાર—મુસલમાન.

કુટુંબ—માણસ ૪. ૧ પુરુષ, ૧ સ્ત્રી, ૧ છોકરા, એક છોકરી. કમાનાર પુરુષ ૧.

માસિક ખર્ચ.

ઝોખા	૧ મણ.	રૂ. ૨-૧૨-૦૦	}	રૂ. ૧૦-૩-૦૦
દાળ.	૦૧૧ મણ.	રૂ. ૧-૩-૦૦		
દહિ.	૨ મણ.	રૂ. ૪-૮-૦૦		
માસ.	૪ શેર.	રૂ. ૦-૮-૦૦		
લાકડાં.	૪ મણ.	રૂ. ૧-૪-૦૦		
આદ રોજ નું ૦)		રૂ. ૧-૧૪-૦૦	}	
તેલ—મસાલા.		રૂ. ૧-૦-૦૦		
લી, ગોળ, ખાંડ. (ટાંકણ).		રૂ. ૧-૦-૦૦		
ચા.		રૂ. ૨-૦-૦૦		
ફૂધ.		રૂ. ૦-૦-૦૦		
કુરોલ.		રૂ. ૦-૩-૦૦		
સાણ.		રૂ. ૦-૪-૦૦		
હળમત.		રૂ. ૦-૬-૦૦		
ખીડીપાન.		રૂ. ૧-૮-૦૦		
ભાડે.		રૂ. ૧-૮-૦૦		
ખત્તી. ૩ ખાટલી.		રૂ. ૦-૧-૦૦		
		રૂ. ૨૦-૪-૦૦		

માસિક ખર્ચ.

વાર્ષિક ખર્ચ.

ખાટલુન	નં ૪	રૂ. ૪-૦-૦૦
કાટ.	નં ૩	રૂ. ૩-૧૨-૦૦
પ્હેરણ	નં ૪	રૂ. ૩-૪-૦૦
ખમીસ	નં ૨	રૂ. ૧-૧૪-૦૦

અમદાવાદના મિલ માલિકો અને કારીગરોની લવાદી સંબંધી કાગળો. ૨૨૩

ફેટા	નં ૧	રૂ. ૧—૫—૦
છુટ.	જોડ ૪	રૂ. ૫૨—૦—૦
જાતી	નં ૧	રૂ. ૧—૨—૦
ટાપી	નં ૧	રૂ. ૦—૨—૬
સુરવાળ	નં ૪	રૂ. ૨—૦—૦
પેરણુ	નં ૪	રૂ. ૮—૦—૦
કાટ	નં ૪	રૂ. ૨—૪—૦
ઝોદણાં	નં-૩	રૂ. ૨-૪-૦.
પીરવાળ	નં-૧	રૂ. ૪-૮-૦.
પગાર	નં-૪	રૂ. ૩-૦-૦.
કુકતા	નં-૪	રૂ. ૩-૦-૦.
નંડીઓ.		રૂ. ૦-૮-૦.
અંગડીઓ.		રૂ. ૨-૦-૦.
ઝોદણીઓ	નં-૩	રૂ. ૧-૧૪-૦

} ૨ જોડ ઝોદણાની
૨ પુરવની.

રૂ. ૫૧-૧૧-૦

માસિક.

રૂ. ૪-૫-૦

કુદલે માસિક અરચ. રૂ. ૨૦-૪-૦ + રૂ. ૪-૫-૦ = રૂ. ૨૪-૯-૦

આ અંદાજમાં ફેટલીક બાબતે સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તે વળુ એટલીજ અગત્યની છે, અને તેથી તે ઉપર ખ્યાત મેંચવાની જરૂર જોઈ છે.

(૧) કારીગરોનો પગાર—કારીગરની માસિક આવક ઉપર રૂ. ૨૨ ની મણી છે, પરંતુ તેટલું કારીગર હંમેશા રળી શકતો નથી. દિવસભર જે સખત કામ તેને કરવું પડે છે, તે તે વરસના ૧૦ મહીના કરી શકતો નથી. અશક્તિ, ખીમારી કે વખતે મેકારીને લીધે દિવસો પડે છે, અને સરેરાશ તેનું કામ વરસના ૧૧ મહીના જેટલુંજ ઉતરે છે, એટલે તેની આવક વાસ્તવિક રીતે રૂ. ૨૦ નીજ ગણવાની જોઈએ.

(૨) બ્યાજ—કારીગરોના ધણોખરો ભાગ હેતામાં કુમેલો છે. તેમને સર્વેન બારે બ્યાજ આપવું પડે છે. જુજ માણસોજ ૯ થી ૧૨ ટકે નાણું મેળવી શકે છે. અને મોટા ભાગને તો મહીનાના રૂપિયે એક આનાથી ચાર આના એટલે ૭૫ થી ૩૦૦ ટકા જેટલું બ્યાજ ભરવું પડે છે. આ બ્યાજની રકમ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

તંગીમાં આવી પડેલા કારીગરો કામીયા કે પદાણુના પંજામાં સપડાતાં તેમની સ્થિતિ ફેટલી દયાજનક થાય છે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ તે સંબંધમાં એક જાણવાજોગ દાખલો અત્રે આપું છું. ગ્રેમ દરવાજા બહાર આવેલી જુગલદાસની ચાલીમાં અગ્રકુ શેખુ નામનો એક જખર મુસલમાન કારીગર છે, તેની સ્ત્રી ફાતમા પાસે સીવવાનો સાંધો હતો. અને તે ઉપર કામ કરી પોતાના ધણીની આવકમાં તે કાંઈક વધારો કરતી. પરંતુ તંગીને લીધે તેને તે સાંધો ગીરા મૂકી પૈસા લેવા પડ્યા. એ સાંધાની કિંમત રૂ. ૮૦ ની હતી. પરંતુ તે ઉપર મગન દલસુખ નામના વાણીયાએ રૂ. ૭ પીયા

અને રૂપીયે એ આના જેટલું બ્યાજ હસાવ્યું. પરંતુ એ બાઇ રૂપીયા કે બ્યાજ આપી શકી નથી અને હજુ વરસ પૂરું થયું નથી તેટલામાં એનું દેવું મગનભાઈએ ગણીને રૂ. ૨૬ નું હસાવ્યું છે. ટુંકમાં એ સાંચો હવે એ બાઇને પાછો મળવાનો નથી. આવા બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય અને તે સર્વે એજ ખતાવે છે કે તંબીને લીધે કરજમાં ઉતરેલાં કારીગરોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે, અને તેમને એ સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવાને પદ્ધતિસર પ્રયત્નો થવા નોંધ્યે. એ સંબંધમાં આપને એટલી વિનંતી છે કે આ બાબત તરફ મિત્ર માલીકાનું ધ્યાન ખેંચી તેમને યોગ્ય પગલાં લેવાં પ્રેરશો.

(૩) દવા—કારીગરોને ઘરમાં યુવાવડ કે માંદગીના વખતમાં દવા વજેરમાં ખરચ થાય છે. કોઈ વખતે મીઠામાં કામ કરતાં અકસ્માત થાય તો તેનો ખરચ પણ બધી વખતે તેમનેજ માથે પડે છે. એ ખરચની રકમ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

(૪) લગ્ન મરણ—કારીગરોને પોતાને ધેર લગ્ન વિવાહ કે મરણ હોય, ત્યારે જે ખરચ થાય છે તે માટે તે તેને સાધારણ રીતે કરજ જ કરવું પડે છે. પરંતુ તે ઉપરાંત વાર તહેવારોને દિવસે ધર્મદા તથા જમણુ માટે, અને સગાંવહાલાં કે નાત જાતનાં લગ્ન વજેર પ્રસંગે રીત માટે જે ખરચ થાય તે ઉપરના અંદાજમાં આવી શકે. પરંતુ તે ગણત્રીમાં લેવાયો નથી.

(૫) વીમો—આ ખરચ ઉપરાંત દરેક કારીગરે પોતાના તથા પોતાના કુટુંબના હિતને આટે અકસ્માત તથા જીંદગીને માટે વીમો ઉતરાવવાજ નોંધ્યે, અને એ વીમા માટે પ્રીમીયમ ભરી શકે એટલી તેને સગવડ રહેવી નોંધ્યે.

(૬) કેળવણી—કારીગરોએ પોતાનાં છોકરા છોકરીઓને કેળવણી આપવી નોંધ્યે. કેટલાક કારીગરો પોતાના છોકરાને નિશાળે મોકલે છે પરંતુ તેની સંખ્યા બહુ નાની છે. એટલે તેનો ખરચ ઉપરના અંદાજમાં ગણ્યો નથી.

હવે આ વધારાની બાબતો વિચાર નહિ કરીએ તો પણ ઉપરના અંદાજ પ્રમાણે નાના કુટુંબનો જીલાઈ મહીનાનો ખરચ રૂ. ૨૪ જેટલો ગણાય જ્યારે તેની આવક તો માત્ર રૂ. ૨૨ જેટલીજ જણાવવામાં આવી છે. એટલે મોંઘવારી પહેલાં પણ તેનો નિભાવ શુશ્રેણીથીજ થવો હોવો નોંધ્યે.

પરંતુ આવાં નાનાં કુટુંબો તો કારીગર વર્ગમાં પ્રમાણમાં થોડાજ છે અને ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સાધારણ રીતે તે છથી સાત માણસનાં અનેકાં હોય છે, એટલે એવાં કુટુંબોના શું ખરચ થાય તે જાણવાની જરૂર છે.

સાળખાતો કારીગર—એ સાંચા ચલાવનાર—જાત—મુસલમાન.

કુટુંબ માણસ ૬. ૧ પૂરેપૂરું—કમાનાર. ૨ આંખો. (તેમાં ૧ ડાહી.) ૩ એકરડાં.

માસિક ખરચ.

ચોખ્ખા ૧૧૧ મણ.	રૂ. ૪-૦-૦	}	રૂ. ૧૪-૧૪-૦.
દાળ. ૧૧૧ મણ.	રૂ. ૧-૧૨-૦		
ધઉં. ૩ મણ.	રૂ. ૬-૧૨-૦		
મસ. ૪ શેર.	રૂ. ૦-૮-૦		
બાકડાં. ૬ શેર.	રૂ. ૧-૧૪-૦		

અમદાવાદના મિલ માલેકો અને કારીગરોની લવાઈ સંબંધી કામગીરી. ૨૨૫

શાક રોજ ૦) ના	રૂ. ૨-૧૨-૦	
મથાલો.	રૂ. ૧-૪-૦	
બી. ગોળ. ખાંડ.	રૂ. ૧-૮-૦	ટાંકણે.
ચા.	રૂ. ૨-૦-૦	
ફુધ.	રૂ. ૦-૦-૦	
કુપેલ.	રૂ. ૦-૬-૦	
સાણુ.	રૂ. ૦-૪-૦	
હજમત.	રૂ. ૦-૮-૦	
ખીડી-પાન.	રૂ. ૨-૦-૦	
ભાડુ.	રૂ. ૨-૦-૦	
ખતિ.	રૂ. ૦-૬-૦	

માસિક.	રૂ. ૨૭-૧૪-૦
કપડાં લાના મળીને.	રૂ. ૬-૦-૦

કુદરતે ખર્ચ. રૂ. ૩૧-૧૪-૦.

આ અંદાજ ઉપરથી કારીગરોની નીટંગણાનો કાષ્ટક ખ્યાલ આવશે. પ્લેગ બોનસ (લગભગ ૫૦-૧૦૦ ટકા જેટલું) જેટલે કારીગરની આવક. રૂ. ૨૨ ને બદલે રૂ. ૩૩ થી ૩૭ જેટલી થઈ હતી) પહેલાં કારીગરને ૧૨ ફલાકની મળૂરીથી પણ પોતાના કુટુંબના સુજારાન માટે પૂરતું મળતું નહિ અને પરિણામે તેને ફેવું કરી દાણાવાળા તથા શાકુકારના આશ્રિત થઈ રહેવું પડતું.

હવે હાલની સ્થિતિ સમજવા એ જુલાઈ મહીનાના મોરજીજ કારીગરનો અત્યારનો ખર્ચ શું છે તે તપાસીએ અને તે માટેના અંદાજ પહેલાં તેમની જરૂરીયાતોની વસ્તુના ભાવમાં શું ફેરફાર થયા છે તે જાણી જરૂર છે.

અનાજ વગેરે તથા કપડાં લાનાના ભાવો.

અનાજ.	જુલાઈ.	એપ્રિલ ૨૦	મોંઘવારી ટકા.
ધઉં.	રૂ. ૧. શેર ૧૮	શેર ૧૦	૮૦
બાજરી.	રૂ. ૧. શેર ૨૦	શેર ૧૦	૧૦૦
ચોખા.	રૂ. ૧. શેર ૧૫	શેર ૧૦	૫૦
દાળ.	રૂ. ૧. શેર ૧૭	શેર ૧૫	૧૩
મીસ.	રૂ. ૦) શેર.	રૂ. ૦) શેર	૫૦
લાકડાં.	રૂ. ૦) મળુ. ૧.	રૂ. ૦) મળુ ૧	૬૦
તેલ.	રૂ. ૦) શેર ૧.	રૂ. ૦) શેર ૧.	૧૪
બી.	રૂ. ૧ શેર ૧૧ નવટાંક	શેર ૧૧.	૧૦
ગોળ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	—
ખાંડ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	—
ફુધ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૨
મીઠું.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૦૦
દીવેલ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧	૨૩
કેરોસીન.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૦૦

કાપડ.	જીલાઈ.	એપ્રીલ-૨૦.	મે/બવારી ટકા.
ચેનો (પાટલુન માટે).	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૧ વાર.	૬૦
મલ. (પહેરણ માટે)	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૪૦
ચેક (ખમીસ માટે)	રૂ. ૦૧ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૫૦
ગંજીરાક.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	રૂ. ૦૮ નં ૧.	૨૦
ટોપી.	રૂ. ૦)આ નં. ૧.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	૧૦૦
ફેટા.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	રૂ. ૧૧૧ નં. ૧.	૪૦
હત્રી.	રૂ. ૧) નં. ૧.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	૩૩
સાફલા.	રૂ. ૧. નં. ૧.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	૫૦
ઓઢણાં	રૂ. ૦૧૧ નં. ૧.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	૬૬
હીટ (બાધરા)	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૧	૩૩
નેનસુખ (પીરવોજ)	રૂ. ૩૧ તાકા.	રૂ. ૫ તાકા.	૪૨
હીટ (ઈન્નર)	રૂ. ૦૮ વાર.	રૂ. ૦૧૮ વાર.	૬૭
ગાફર (ચોળી)	રૂ. ૦૧૧ વાર.	રૂ. ૦૮ વાર.	૩૩
ઓઢણી	રૂ. ૦૧૮	રૂ. ૧.	૬૦
હીટ (બાધરી).	રૂ. ૦૧૧ વાર.	રૂ. ૧.	૩૩

એ કાલે પ્રમાણે ઉપરને વોરણ ચાર તથા બ માણસનાં કુટુંબનો ખર્ચ નીચે મુજબ થાય.

ચાર માણસનું કુટુંબ.

માસિક ખર્ચ.	વાર્ષિક ખર્ચ.
ચોખા મણુ ૧ રૂ ૪-૦-૦	પાટલુન નં. ૪ રૂ ૫-૮-૦
ફાળા મણુ ૦૧ રૂ ૧-૫-૦	ફેટા નં. ૦ રૂ ૫-૪-૦
ધઉં મણુ ૨ રૂ ૮-૦-૦	પેરણ નં. ૪ રૂ ૪-૪-૦
માસ શેર ૪ રૂ ૦-૧૨-૦	ખમીસ નં. ૨ રૂ ૨-૮-૦
ભાકડાં મણુ ૪ રૂ ૨-૦-૦	ફેટા નં. ૧ રૂ ૧-૧૨-૦
સાક રોજ ૦) નું રૂ ૧-૧૪-૦	જુટ ગો. ૪ રૂ ૧૨-૦-૦
તેલ મશાલો રૂ ૧-૦-૦	હત્રી નં. ૧ રૂ ૧-૮-૦
ધા, ગોળ ખાંડ ટાંકણે રૂ ૧-૦-૦	ટોપી નં. ૧ રૂ ૦-૫-૦
ચા રૂ ૨-૦-૦	સુરવાળા નં. ૪ રૂ ૩-૦-૦
ફુધ રૂ ૦-૦-૦	પેરણ નં. ૪ રૂ ૩-૧૨-૦
ફૂપેલ રૂ ૦-૩-૦	ફેટા નં. ૨ રૂ ૩-૦-૦
સાંજી રૂ ૦-૪-૦	ઓઢણા નં. ૩ રૂ ૩-૧૨-૦
હળમત રૂ ૦-૬-૦	પીરવાળા નં. ૧ રૂ ૬-૦-૦
ખીડી પાન રૂ ૧-૮-૦	ઇન્નર નં. ૪ રૂ ૫-૦-૦
ભાડુ રૂ ૨-૦-૦	કુકતા નં. ૪ રૂ ૬-૦-૦
ખત્તી રૂ ૦-૧૨-૦	ગોડી રૂ ૦-૮-૧

અમદાવાદના મિલ માલિકો અને કારીગરોની લવાદી સંવાદી કાગળો. ૨૨૭

બંગદીઓ ૩ ૨-૦-૦
એટલુઓ નં. ૩ ૩ ૩-૦-૦

૩ ૨૭-૦-૦

૩ ૬૮-૧-૦

માસિક. ૫-૧૨-૧

કુલ માસિક ખર્ચ ૩૨-૧૨-૧

૬ માણસના કુટુંબનું ખર્ચ.

ચોખા ૧૧ મણ	૩ ૬-૦-૦	શાક ૦)ના રોજ	૨-૧૨-૦
દાળ ૦૧ મણ	૩ ૨-૦-૦	તેલ મશાલી	૧-૪-૦
મઉ ૩ મણ	૩ ૧૨-૦-૦	ઘી, ઝાળ, ખાંડ	૧-૮-૦
માસ ૪ શેર	૦-૧૨-૦	ચા	૨-૦-૦
લાકડાં ૬ મણ	૩-૦-૦	ધુપેલ	૦-૬-૦
માણુ	૦-૪-૦	હળમત	૦-૮-૦
ખીરી પાન	૨-૦-૦	ભાઈ	૨-૦-૦
ખાની	૦-૧૨-૦		

૩. ૩૭-૨-૦

કપડાં લતાં ૩. ૭-૦-૦

કુલે માસિક ખર્ચ ૩. ૪૪-૨-૦

એટલે ચાર માણસનો હાલ ખર્ચ ૩. ૩૨ થાય અને જ નો ૩. ૪૪ થાય અને તેટલી આવક જો તેમને અપાવી હોય તો તેમને જીવાણના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ અને વધારેમાં વધારે ૧૦૦ ટકા મળવા જોઈએ.

૨. મીલો કટલા ટકા આપી શકે ?

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે કારીગરોને તેમના યુગસનને માટે હાલના મોંઘવારીના સમયમાં જીવાણ મહીનાના પગાર ઉપર ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ. એટલે જો જીવાણ મહીનાની તેમની આવક ૩. ૨૨ ની ગણીએ તો હાલમાં તેમને ઓછામાં ઓછા ૩. ૩૩ મળવા જોઈએ. પરંતુ આટલો વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. કારણ કે જે ઉદ્યોગમાંથી કારીગરોને તેમની શેજ મળે છે એ ઉદ્યોગમાં કાંઈ પણ કસ ન રહે એટલી મજૂરી તો કારીગરો નજીક માગી શકે. પરંતુ હાલના સમયમાં આ ૫૦ ટકાની માંગણી કાંઈ પણ રીતે વધારે પડતી નથી એ નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજશે.

જીવાણ મહીનામાં સુતરનો ભાવ રતલે ૧૨ આના હતો અને તે સાથે “વણાટ” તો ખર્ચ રતલે ૬ આના જેટલો હતો એટલે રતલ સુતરનું કાપડ ૩. ૧-૨ તૈયાર થતું એ કાપડની બજાર કીંમત રતલે ૩. ૧-૫ હતી. એટલે મીલોને રતલે ૩ આના નફો રહેતો, અને સાળ દીઠ સુતર ૧૦ રતલ હોય ૨ સાળ ઉપર તેમને ૩. ૩-૧૨ જેટલો નફો મળતો. તે અસામાંજ્યને લઈને કારીગરોને ૫૦-૭૦ ટકા જેટલો વધારો

મળ્યો. એ વધારો રૂ. ૨૨ ઉપર ગણીએ તો રાજના ૬ આના જેટલો આવે છે, અને એ સાલ ઉપર નફો રૂ. ૩-૧૨ જેટલો મળતો એટલે એ ૬ આના આપતાં પણ રૂ. ૩-૬ એટલો સારો નફો રહેતો.

મીલોને માટે આ સ્થિતિ આજે કાયમ છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઘણી સુધરી છે. આજે સુતરના ભાવ રતલે રૂ. ૧-૪ છે અને વજાટનું ખર્ચ ૮ આના જેટલું આવે છે એટલે રતલ સુતરનું કાપડ રૂ. ૧-૧૨ પડે છે. એ કાપડના બજાર ભાવ આજે રૂ. ૨-૪ છે એટલે રતલે મીલોને ૮ આના જેટલો નફો રહે છે, અને એક સાલનું 'રાજનું' production (ઉત્પન્ન) ૧૦ રતલનું ગણીએ તો ૨ સાલ ઉપર રૂ. ૧૦ જેટલો નફો થાય છે. હવે જો પ્લેગના વખતમાં રૂ. ૩-૧૨ નફામાંથી કાગરીરોને ૬ આનાનો વધારો આપવો પોષાવો તો હાલ રૂ. ૧૦ માંથી ૬ આના આપવા ભારી પડે એમ કહી શકાય નહિં.

મીલોની હાલની સ્થિતિ જાહેર જાણી છે તેનો એક પૂરાવો તો કેટલાક મીલ એજન્ટોએ પોતાના કમીશનના ધોરણમાં ફેરફાર કર્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે. જુની રીત પ્રમાણે એજન્ટોને દર રતલે રૂ. ૦-૦-૩ કમીશન મળતું તેને બદલે હવે તેમણે ૩૫ ટકા કમીશન લેવા માંડ્યું છે, અને ગણતરી કરતાં તે પહેલાંના કરતાં ચાર ગણું આવે છે. કારણ કે એક સાલનું 'રાજનું' production (ઉત્પન્ન) ૧૬ રતલ ગણીએ તો પહેલાંના દર પ્રમાણે એજન્ટોને ૧૬ પૈસા જેટલો જ આના મળે. પરંતુ ૩૫ ટકા પ્રમાણે ગણતાં ૧૬ રતલની રૂ. ૧-૧૨ લેખે રૂ. ૨૮ આવે, અને તે ઉપર કમીશન લગભગ રૂ. ૧ જેટલું થાય. જો મીલોને હાલ અસાધારણ નફો નહિં હોત તો એજન્ટો આટલું કમીશન માંગી શકતજ નહિ અને શેરહોલ્ડરો આપવાની દા પાડત પણ નહિ.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે કે કારીગરોને મોલતારીને લીધે ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા વધારાની જરૂર છે, અને મીલો એ સાગ દીક હાલ રાજ રૂ. ૧૦ રજો છે તે બેતાં મીલોને આ વધારો આપવો ભાર પડે એમ નથી. તો પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે ગાંધી સાહેબે માત્ર ૩૫ ટકાજ કેમ વ્યાજબી ગણ્યા. એના જવાબ માત્ર એટલોજ છે કે પહેલાં પંચનામાની એક સરત એવી હતી કે અમદાવાદના સાગખાતાના કારીગરોને મુખ્યમંત્રી મીલોના કારીગરો કરતાં વધારે મળતું નેમ્બએ નહિ, અને મુખ્યમંત્રી મીલો સંબંધી તપાસ કરતાં ચાર જુદી જુદી મીલો તરફથી તેમના કારીગરોને મળતા માસિક પગાર તરીકે નીચલા આંકડા મળ્યા હતા. (૧) રૂ. ૩૨-૩ થી રૂ. ૩૪-૮ (૨) રૂ. ૩૦ ચાર દિવસ હડતાલ હતી. (૩) રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૪૪ '૪) રૂ. ૪૨. આમાંથી ઓછામાં ઓછા આંકડો ૩૦ નો લેતાં પણ ૪૦ ટકા વ્યાજબી ગણી શકાત. પરંતુ મીલો ઉપર વધારે જોનો ન પડી જાય એ વિચારથી ૩૫ ટકાજ નાંક કરવામાં આવ્યા અને તેમાંથી એક ટકા પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ ઓછો થઇ શકે નહિં એમ હું ખાતરી કરી શકું છું.

મજૂરોના પગારના વધારા માટેની તપાસના સંબંધમાં તો અત્યારે આટલોજ હકીકત રજૂ કરી શકું છું. પરંતુ તે માંથી સાહેબને પણ મોકલો છે, અને એમને જરૂર જણાશે તો તેઓ આમાં ઉમેરો કરશે.

લી. શંકરલાલ શેલાયાજી એર-૧

સવિનય વંદેમાતરમ્.

(૨)

મિલ એજન્ટો તરફની હકીકત.

હમે આ મુકદ્દમામાં મળુરોની તરફેણની મી. બેન્કરની સહીથી રજુ થયેલી હકીકત વાંચી છે.

હમે એમ કહેવાની રજા લેખએ છીએ કે ન્યાં ન્યાં મી. બેન્કરના હકીકતપત્રમાં પ્રી. કુવની ન્યાં સલાહ માગવામાં આવી છે તેમાં દર્શાવેલી બાબતો મિવાય બીજી હકીકત જણાવી છે ત્યાં ત્યાં તે અસ્થાને અને તેથી તે હકીકત ધ્યાનમાં લેવાવી જોઈએ નહિ. મી. બેન્કરે આત્રે પ્રયાસ કર્યો છે તે જોઈ હમને ધર્મીજ નવાઈ થાય છે, અને તેમાં તેમનો હેતુ લવાદને ભુલાવે ખવડાવવાનો છે એમ હમારું ધારવું છે. આ પ્રયાસ અન્યાયભરેલો તેમજ કાયદા વિરૂદ્ધ છે. આ મુકદ્દમામાં જે જે મુદ્દાઓ સલાહ માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી હકીકતપત્રમાં દર્શાવેલી બાબતોનો નીચે પ્રમાણે હમારો જવાબ છે:—

(અ) ૧. મી. બેન્કરે દર્શાવેલી સર્વ હકીકત તદ્દન ખોટા સિદ્ધાન્તપર રચાયેલી છે. સર્વ મીલો જૂતદયા અને પરાપકારના હેતુથી ચલાવવામાં આવે છે, તેમજ તેમનો ઉદ્દેશ મુંડીવાળાઓ તથા મળુરોની સ્થિતિ એક સરખી કરવાનો છે એવા સિદ્ધાન્તો પર તેમની સર્વ દલીલો રચાયેલી છે. હમે જણાવવાની રજા લેખએ છીએ કે આ સિદ્ધાંતો, તદ્દન ખોટા છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મીલો માનવી કાલકીની મેલકત છે; તેમને ચલાવવાનો મૂળ અને ખરો હેતુ નફો મેળવવાનો છે, આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીનેજ તેમાં મળુરો રોકવામાં આવે છે; અને તેથી મળુરોને રોકવાનું કાર્ય તથા તેમને ફવી સરતે રોકવા તે (મળુરોની પ્રતિજ્ઞાને લક્ષમાં લીધા બાદ) શકત ખપ અને છત (supply and demand) ના ધોરણથીજ નજી કરવામાં આવે છે, અને તેમજ થવું જોઈએ. આખા જગતમાં બધે ઠેકાણે આ નિયમસર કામ થાય છે એમ કહેવાની હમે રજા લેખએ છીએ. અમારા જણાવવા મુજબ કોઈ પણ ઠેકાણે મુંડાવાળાઓ તથા મળુરવર્ગનો પરસ્પર સંબંધ મી. બેન્કરના હકીકતપત્રમાં જણાવેલી પદ્ધતિસર નજી થયા નથી; અને તેમ ન થવામાં સ્પષ્ટ રીતે કહાપણું રહેલું છે. તેમણે ખતાવેલી પદ્ધતિનું સ્વરૂપજ અસંભવિત, અસાધ્ય અને સ્વખતુલ્ય છે; તે થોડે બધે બંધે “યુરોપીઆ” ને માટે છે. તે આ જગતમાં, આ દેશ કે આ શહેરને માટે વ્યાવહારિક નથી.

(અ) ૨. વળી, આ હકીકત-પત્ર તિરાશાજનક રીતે ખોટા તર્ક પર રચાયેલું છે. કામલા તરીકે

(૫) એજન્ટોના કમીશનમાં વધારો.

સૌ કોઈ જાણે છે કે અમદાવાદ શહેરમાં મીલના કાર્યવાહકોને તથા એજન્ટોને એ પદ્ધતિગર કમીશન મળે છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા દર પાઉન્ડે ત્રણ આઠ પ્રમાણે કમીશન આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ બધે ઠેકાણે ચાલે છે. બીજી

પદ્ધતિ પ્રમાણે ચેઆણુ થયેલા માલની કીમતપર સેંકડે ૩ થી ૪ ટકા કમીશન મળે છે. ખર્ચ બેતાં, આ બન્ને પદ્ધતિસર પહેલાં ધણી સારી રીતે કામ ચાલ્યું હતું, કારણે કે હિસાબે તે બે રીતે મળતા કમીશનમાં ધણેજ થોડો તફાવત રહેતો. આંગલા વર્ષોમાં તો આ બન્ને રીતે એકજ રકમ કમીશન તરીકે મળતી હતી; પણ લડાઈની શરૂઆત પછી, બારિક કાપડ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાને લીધે તેમજ બાવો વધી જવાને લીધે પાઉન્ડના હિસાબથી એજન્ટોનું કમીશન ઓછું ને ઓછું થવા લાગ્યું, અને તે સાથે શેર ધરાવનારાઓને નફો વધારે મળવા લાગ્યો. આથી એજન્ટો નુકશાનમાં આવી પડ્યા; આ કારણે લીધે બીજી પદ્ધતિસર કમીશન આપવાનો ધારો થયો, તેમ છતાં ઓછું કે વધતું કમીશન આપવાની સત્તા શેર ધરાવનારાઓની છે; કારણકે તેમ ક્યોઈ તેમનાજ નફામાં વધપટ થાય છે. તે મુદ્દો ચાલુ પ્રશ્નને લાગતો વળતો નથી.

(૨) મળુરોને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, રાતની કલબો, વીમા ફન્ડો વગેરે પુરાં પાડવાની જરૂર સંબંધી.

આ સર્વ સગવડો ધણેજ સારી છે. પરંતુ તેને બ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં મૂકી શકાય કે નહિ તે બેવાનું છે. આ સગવડો ધનવાન તેમજ વચલા વર્ગોના લોકોને પણ મળતી નથી. મીલ મળુરોને માટે તો તેઓ નવાઈની ચીજો બેવી છે; ધણી આમાંની ધણી બાબતો પર સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીનુંજ બ્યાન બેંચવાની જરૂર છે; કારણકે તેઓજ તે સંબંધી કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકે એમ છે. ચાલુ મુદ્દામાં આ સગવડોપર ભાર દેવો એ અન્યાયભરેલું તેમજ અવાસ્તવિક છે; આને માટે સુંદર શરૂઆત અને બ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નોને જલદીથી કામમાં લેવા કરતાં વધારે આવકારણીય કાર્ય હમને બીજી કોઈપણ જગ્યાનું નથી અને એવી રિથિતિમાં તેને માટે બેંચતા ખરચ તથા નાણાંમાં અમારો યોગ્ય લાગ હમે પુરપુરી ખુશીથી આપીશું.

(૩) પ્લેગને લીધે આપવામાં આવેલો વધારો.

આ વધારો ખાસ અમુક વખતને માટેજ આપવામાં આવ્યો હતો. હવે પ્લેગ જતો રહ્યો છે એટલે ગમે તે વખતમાં તેના પર ભાર મૂકવો તે અયોગ્ય જ કહેવાય.

(૪) મુંબાઈના મળુરો તથા તેમને મળતી રોજની સાથે સરખામણી.

આ સરખામણીમાં નીચેની બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવેલો નહિ હોવાથી તે તદ્દન બૂલભરેલી છે:—

(૧) મુંબાઈમાં ધરભાડા સુદાંત સર્વ ખર્ચ વધારે છે.

(૨) ત્યાંના મળુરો વધારે હોશીયાર અને પ્રવીણ છે.

(૩) આ કારણે લીધે મુંબાઈની મીલોમાં વધારે સુંદર અને ખુબીયાળાં વસ્તુદા કામ તૈયાર થઈ શકે છે.

(૪) મુંબાઈના મળુરો ધણેખર્ચે એકજ જાગે કામને માટે કામ કરે છે.

(૫) ત્યાં જે નોટીસ આપ્યા વગર કે રમ્પ લીધા વગર કોઇપણ મજૂર કામપરથી બંતો રહે તે તેનો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

(અમદાવાદમાં હર હમેશા નોટીસ આપવાનો રીવાજ છે.)

આવા મેટા તફાવત સંબંધી વિચાર ક્યાં વગર સરખામણી કરવાથી જૂલ થવાનો સંભવ છે તેમજ તે ન્યાયવિરૂદ્ધ તથા અવાસ્તવિક છે. વળી પ્રગતિમય મુંબાઇમાં પણ ત્રીમા ફંક, રાત્રિ કલમો વગેરેનો હજુ સુધી અભાવજ છે.

(૫) વળી ઉપરની સરખામણીમાં મુંબાઇમાં સરકાર તેમજ રેલવે કંપનીઓએ પોતાના નોકરોના પગાર વધાર્યા છે તે હકીકતપર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું નથી.

(૬) મી. મેન્ડરના હકીકત-પત્રના બાકી રહેલા ભાગમાં મજૂરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી જોઇએ તે સુદ્ધાને આધારે તેમનો પક્ષ સમજાવ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ અહીં પણ કેટલીક બાબતો ખોટી રીતે મૂકવામાં આવી છે.

(૧) હમે તેમાંની નીચેની બાબતો ખરી ન હોવા સંબંધી ખાત્રી ધરાવીએ છીએ.

(અ) સાધારણ મજૂરના કુટુંબમાં એક પુરૂષ તેની સ્ત્રી અને ત્રણ બચ્ચાં ઠોચ છે.

હમે પુરેપુરી તપાસ કરીને એ નિર્ણયપર આવ્યા છીએ કે સાધારણ મજૂરના કુટુંબમાં માત્રાપ ઉપરાંત ઘણેખરે ઠેકાણે એકજ ઠેકરું હોય છે, અને ઘણેજ થોડે ઠેકાણે બે હોય છે. આમ હોવાથી તેમની ગણતરી ખોટી ઇમારત પર રચાઇ છે.

(બ) આપ્યા કુટુંબનું પોષણ ક્ષિપ્રલો પુરૂષજ કરે છે.

આ સંબંધી પણ સર્વ કોઇ જાણે છે કે ઘણેખરે ઠેકાણે છોકરાઓ કામ કરતા હોય છે. આમ હોવાથી આ બાબતપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી, મીલોમાં ઘણાં છોકરાં કામે લાગે છે તે દેખીતું છે, વળી કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ પણ કામ કરે છે. આમ હોવાથી મીલ મજૂરોના કુટુંબની કમાઈ ઘણીજ વધારે છે તે મનમાં રાખવું જોઇએ.

(ક) માસિક ખર્ચાતો વ્યાંકંડો પણ ઘણેજ વધારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે,

(દ) મજૂરોને ગળા ઉપરાંત ઘણુંજ કામ કરવું પડે છે.

આ હકીકત પણ તદ્દન ખોટી છે. કોઇ પણ મીલમાં જન્મને જોવાથી માલમ પકશે કે ખીડી પીવાના તથા પાણીના આરકામાં તેમજ મીલના કમ્પાઉન્ડમાં ઘણા મજૂરો વખત ગુમાવતા અને બટકતાજ હશે. હમારો મત એ થયો છે કે જે તેઓ પોતાના કામપર એકત્રિત રાખતા હોય તો તેમને જે મળે તેના કરતાં તેમની ઉપરની ટેવોને લીધે તેમને ઘણુંજ એકાદ મળે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે મીલોને પણ ઘણી રીતે નુકસાન થાય છે. દાખલા તરીકે માલ ઓછો તૈયાર થાય છે; અને ધરાકો અને સાળો ઘણી ફેરા બંધ કરવાની જરૂર પડે છે. આવું બાળસ રાખવાની મજૂરોની ટેવ દૂર થાય એ ખાસ પ્રયત્ન જોઇ છે. હમે વારે વારે તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તે નિષ્ફળ ગયો છે. મજૂર સંઘના મિત્રો હકીકત રજૂ કરે તેમજ સહાનુભૂતિ દર્શાવે તેથી જે લાભ

મળે તેના કરતાં જો તેઓ જાતે કામપર વધારે લક્ષ્ય રાખે તો પોતાની મેળે તેઓ ધણુંજ વધારે કમાય અને તેમની સ્થિતિ સુધરે એટલુંજ નહિ પણ મીલોને પણ ભારે નફો મળે. આથી મજુર વર્ગ તેમજ મુડીવાળા બંનેને પરસ્પર લાભ થાય. આ બાબતમાં આપણું મજુરીયાત લોકોએ તેમના મુંબાઈના ભાઈઓનું અનુકરણ કરવું ધરે છે.

(ઈ) બીજી બાબતમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે મજુરો વારે વારે નોકરી બદલે છે. મીલોની બદલીનું પત્રક જોવાથી જણાઈ આવશે કે તેઓ સ્થિર રહી શકતા નથી. આને લીધે હમને તેમજ મીલોને ધણુંજ નુકસાન થાય છે.

(ફ) આ બાબતમાં કેલીફોર્નિયા મીલમાં તૈયાર થયેલા માલનું પત્રક જોવા હમે વિનય-પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. તેમાંથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે કે પ્લેગનો વધારો તથા વધારે ખર્ચાર આપવાથી પણ મીલની કમાઈમાં કંઈ સારો વધારો થયો નથી; બલકે તે ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ છે. મજુરોને વધારે કમાવાની જે તક આપવામાં આવી છે તેનું પરિણામ એ થયું છે કે માલ ઓછો તૈયાર થયો છે અને આમ હોવાથી હમને આને અંગે લાભ થવાને બદલે નકામું ધણુંજ નુકસાન થયું છે. તેજ પત્રક પરથી બીજી બાબત એ જણાઈ આવશે કે જે વધારો મજુર વર્ગ હમણાં માગે છે તે તેમજ તેથી વધારે તેઓ મેળવી શક્યા હોત, પરંતુ તેમને આપવામાં આવેલી તકનો પણ લાભ લીધો નથી. હમે આનું કારણ એમ સમજીએ છીએ કે મજુરોની ટેવો અને રીતભાત બાળસ વગેરેથી બરેલી છે. તેમને અમુક કમાઈ મળે તેમજ અમુક સગવડો મળે એ બેથી તેઓ સંતોષ માને છે, અને મોહારમ વગેરે તહેવારોના દિવસો સિવાય બીજી સર્વ વખતે વધારો મેળવવાની તેમને જે તક આપવામાં આવે તેનો તેઓ લાભ લેતા નથી. આ સંબંધી મજુરોની કામ કરવાની રીત જોઈને અંધારામાં હમારો દૃઢ મત એ છે કે અમદાવાદમાં વધારે મજુરી આપવાથી તે લોકોની ખરેખરી માસિક આવકમાં ભારે વધારો થતો નથી. અને હમારી સૂચના એ છે કે આ બાબતમાં મજુરોની ટેવો સુધારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(૨) ઉપર બતાવેલી હકીકત પરથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે મી. બેન્કરના હકીકતપત્રની ખાસ વિચાર કરવા જેવી હવે ઘણી થોડી બાબત રહી છે. હિંદી જનસમાજના સર્વ ભાગોની તેમજ મજુર વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમજ સારી કરવાની ખાસ જરૂર છે. મી. બેન્કરના વિચારને હમે પણ મજાતા થઈએ છીએ. આ કામ ધણુંજ વહેલું થાય તેમાં હમને ઘણો લાભ થાય તે પણ હમે કશુંલ કરીએ છીએ. પણ માણસો અને રીવાજ મી. બેન્કર ધારે છે તેમના થોડા સમયમાં પુરેપુરો સુધરી શકે નહિ. યુરોપીયા એક દિવસ, કે વર્ષ કે પેઢીમાજ અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ. મી. બેન્કરે મજુરોને માટે જે વધારાની માગણી કરી છે તે વધારો જો તેઓ જાતે મહેનત કરે અને તેઓ વધારે નિયમિત અને ઓછા બાળસુ થાય તો તેમને મળી શકે તેમ છે. આ ઉપાય તેમના પોતાના માથામાં છે, અને દયાની લાગણીને અંગે સારી રીતે હમે જાને માટે તે લાભ તેમને મળી શકે તેમ નથી. તેઓ પોતાની લાયકાત અને ઉદ્યોગને અંગેજ વધારે સારી કમાઈ કરી શકશે. આ સંબંધી હમે એમ જણાવવાની રજા લેઈએ છીએ કે મી. બેન્કર અને તેમના મિત્રો મજુરોને જે જે ઓછી ટેવો પડી છે તેમને પુરેપુરી રીતે સમજાવવામાં

પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરશે તો ધણોજ લાભ થશે. આમ કરવાથી જે લોકોના પક્ષે તેમણે લીધા છે તેમને પણ તેઓ અનહદ લાભ આપી શકશે.

(૩) હમે લવાદ સાહેબનું પ્લાન એ ખાખત પર ખેંચવાની રમ્મ લેખએ છીએ કે ચૂકાદાને અંગે જે વધારો આપવાનું કરાવવામાં આવે તે ન્યાયસુધી હાલના સંજોગો ચાલુ રહે ત્યાં સુધીજ અમલમાં ચૂકવામાં આવે. હમણાં મોંઘવારી છે, એ તો ખરું, પણ તેનું કારણ હાલની લડાઈ છે. સારાં વર્ષોં આવેથી તેમજ લડાઈ અંધ થયેથી આ મોંઘવારી ત્રાશ પામવાની; અને તેની સાથે મીલોમાં હમણાં મળતો નફો પણ ધણોજ ઓછો થઈ જવાનો. વધુ કરોને લીધે તેમજ ધણોજ જોરથી ફરી ચાલુ થવાની લેન્ડેશાયરની સાથેની હરીફાઈને લીધે મીલો કફોડી સ્થિતિમાં આવી જવાનો ધણો સંભવ છે. આ બે કારણોને લીધે મીલ ઉદ્યોગ પર શી અસર થશે તે વિષે અત્યારે તર્ક ખાંધવો નકામો છે; પરંતુ હાલ જેટલો નફો આગળ ઉપર નહિ મળે તે પહેલેથીજ સમજવાનું વધારે લાભકર્તા છે. ખંજાળાના ભાગલાનાં ઉત્તમ વર્ષોમાં મીલોમાં ઇ. સ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૦૯ સુધી ધણો સારો નફો મળ્યો હતો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૦૯થી તે લડાઈની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી મીલોને ધણોજ આર્થિક સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તે વખતે કટલી મીલો ખરેખર ફૂડ્યામાં ગઈ હતી. એટલા માટે હમે ખરા અંતઃકરણથી એમ આશા રાખીએ છીએ કે મુડીવાળા મજુરવર્ગના સર્વ મિત્રો આવી સંભવિત (અને ખરેખરી) હકીકતનો પુરેપુરો સંજાળપૂર્વક વિચાર કરશે.

(૪) હવે મજુરોને શો વધારો આપવો જોઈએ એ પ્રશ્નનો જ વિચાર કરવાનું રહ્યું. રેફરન્સમાં તેઓ ૩૫ ટકા વધારાની માગણી કરે છે. હમે ૨૦ ટકા વધારે આપી શક્યા છીએ. ઉપર દર્શાવેલ સર્વ સંજોગોમાં અને નજદિકના ભવિષ્યના સમય વિષે પ્લાનપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી, હમે જે વધારો આપ્યો છે તે યોગ્ય છે એમ જણાવવાની રમ્મ લેખએ છીએ. ખરું જોતાં તે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે છતાં પણ હમે હાલના આર્થિક સમયને લીધે તે વધારો આપવાનું વાજબી ધાર્યું છે. અમદાવાદમાં પ્લેગ થયો ન હોત તો મજુર વગ પણ આ વધારાથી સંતોષ પામ્યો હોત એમ અમારું માનવું છે. હાલ તો અમદાવાદમાં પ્લેગ છે જ નહિ, અને તેથી જે સંજોગોના વિચારોને પરિણામે તેમને પ્લેગનો વધારો આપવામાં આવ્યો તે વિષે ચાલુ પ્રશ્નમાં કંઈ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. મજુરો જે વધારે ઉલ્લેખી થાય અને તેમની વારેવારે નોકરી અલલવાની ટેવ મૂકી દેઈ તેઓ એકજ ઠેકાણે સ્થિર રહે તો વધારે નહિં તો હાલ જે વધારો તેઓ માંગે છે તેટલો જાતે હસ્તગત કરી શકે. તેઓ જે વધારે કામ કરે તો વધારે પગાર આપવાને હમે ધણોજ ખુશી અપશું. તેમના હાલના મિત્રો તેમને જે સર્વ લાભો કરી આપે તેના કરતાં વધારે લાભ તેમનો પોતાનો ઉદ્યોગજ તેમને અને હમને કરી આપશે. આ ઉપરથી હમે જે વધારો આપવાનું કહીએ છીએ તે ન્યાયપુરસ્કર છે, એમ કહેવાની હમે છેવટે રમ્મ લેખએ છીએ.

ગોરધનદાસ ઇ. પટેલ.

પેસ્તનશા ન. વકીલ.

નેષન્ટ ઓનરરી સેક્રેટરીઓ.

મિલ એજન્ડાનું મુ.પ.

(૩)

અમદાવાદના મિલ એજન્ટોના 'ઝૂપ' અને વાણીત ખાતાના કારીગરો વચ્ચે પડેલી તકરારમાં પંચનો નિર્ણય.

ગયા શિયાળામાં અમદાવાદના મિલ માલિકો ('ઝૂપ') અને કાપડ વણતાર કારીગરો વચ્ચે કારીગરોના પગારના દર સંબંધમાં વાંધો પડેલો, અને તેને પરિણામે હડતાળ અને 'લોક આઉટ'—ખેડાર તાળા—ની ખેડકારક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના—તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૨૮ને દિને બન્ને પક્ષ તરફથી મને 'પંચનું' કામ સોંપાઈને અન્ત આવ્યો. તે પછી પંચના કામની શરૂઆત થઈ. બન્ને પક્ષને પોતાની હકીકત લખી રજુ કરવાની મેં માંગણી કરી. તે પ્રમાણે, કારીગર પક્ષનો રા. શંકરલાલ જેંકર તરફથી મને એક વિગતવાર લેખ પૂરા પાડવામાં આવ્યો. વારંવાર માંગણી કર્યા છતાં પણ મારા જણવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અનિવાર્ય અડચણોને લીધે મિલ માલિકોના 'ઝૂપ' તરફની હકીકત ત્રણ માસની અંદર મને મળી નહિ. એક પક્ષની હકીકતથી સંતોષ પામીને ચૂકાદો કરવો એ મને વાજબી લાગ્યું નહિ, અને તેથી પંચનો અધિકાર સમાપ્ત કરી—બન્ને પક્ષ માંડોમાંડે મળીને સમજૂત કરવી અને તેમાં બન્ને પક્ષના મિત્ર તરીકે મારી મદદની જરૂર હોય તો તે આપવા હું રાજ છું, એમ મેં જણાવ્યું. પણ બન્ને પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એ બની શકે તેમ નથી, અને પંચના કામની મુદત વધારવા તેઓ એક મત થયેલા છે. તેથી મેં 'પંચનું' કામ ગ્રાંટી રાખ્યું, તા. ૨૮ મી જુને મિલ માલિકો ('ઝૂપ') તરફની હકીકત મને મળી તેમાંથી કેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા, તેના ખુલાસો મેં બન્ને પક્ષ પાસે માંગ્યો હતો. તા. ૩ જુલાઈ ૧૮ સુધીમાં કારીગર પક્ષ તરફથી એ સંબંધમાં કંઈ લખાઈ આવ્યું નથી. મેંડેટે ભાગે જે ખુલાસા તથા હકીકતની મારે જરૂર હતી તે મિલ માલિકોએ પૂરી પાડવાની હતી, અને તેઓ તરફથી એક 'ખાતગી' સૂચના સાથે થોડીક હકીકત રજુ કરવામાં આવી છે, પણ તેનાથી મેં પૂછેલા સર્વે પ્રશ્નોના ઉત્તર થતો નથી, અને જેટલાનો થાય છે તેટલાનો પણ અપૂર્ણ રૂપમાં થાય છે, અને કેટલીક હકીકત ધણી મિલોમાંથી મેળવીને પૂરી પાડવામાં આવે તોજ તેનો ઉપયોગ માત્ર બની શકે. પરંતુ તે હકીકત અત્યારે ભેગી કરતી શક્ય નથી એમ તેઓ તરફથી જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં હું બન્ને પક્ષ વચ્ચેની તકરારમાં વાસ્તવિક ન્યાય શો છે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી, પણ મિલ માલિકો અત્યારે હવે વિશેષ હકીકત આપી શકે એમ નથી, અને ગરીબ કારીગરોને પંચનો નિર્ણય સત્વર મલવો જોઈએ એ હજી છે તેથી મારે અવલોકાઈ ન્યાય યાને ચૂકાદો ઉપર આવવું પડે છે. પંચના કરાવતી વાટ ન જોતાં કુદરતના બળે મિલ માલિકો અને કારીગરો વચ્ચે પ્રકૃત પ્રશ્નના સંબંધમાં જે વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, તેમાંથી મને એ અવલોકાઈ ન્યાય કરવાનું ધોરણ મળી આવે

છે. પક્ષકારો તરફથી મળેલી હકીકત મારા જાણવામાં આવે છે કે અસારે બહુખર્ચી ત્રિલોકમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકાનો વધારો અપાઇ ચૂક્યો છે અને કેટલીકમાં એ વધારો ૫૦ (પચાસ) ટકા સુધી પહોંચ્યો છે—તો તકરારને લગતા બાકીના વખતને માટે ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો અપાવવો ધટારત છે. તેથી હું પંચ તરીકે મને મળેલા અધિકારથી જાહેર કરું છું કે મિલ માલિકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો આપવો—એટલે કે રજા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.

છેવટે, બન્ને પક્ષે પરસ્પર સહનશીલતા અને શાન્તિથી કામ કર્યું છે, અને પંચના નિર્ણયમાં વિલંબ થયો તે દરમિયાન બન્ને પક્ષે મહિમાદિ સમજીને મિલનું કામ ચાલતું રાખ્યું એ સન્તોષની વાત—હું અત્રે નોંધું છું. આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં ઉભય પક્ષ વચ્ચે સંપર્થી કામ ચાલ્યા કરશે.

તા. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૯૧૮.

આનન્દશંકર આપુભાઈ ત્રિવ.

આપણા દેશના ઉદ્યોગ ધંધા કેમ પડી ભાંગ્યા ?

“No study is more interesting and instructive in the history of nations than the study of the material condition of the people from age to age.”

R. C. Dutt.

“The sources of tyranny & oppression which have been opened by the European Agents acting under the authority of the Company's servants and the numberless black agents and sub-agents acting also under them, will, I fear, be a lasting reproach to the English name in this country.”

Lord Clive.

આપણા દેશના ઉદ્યોગો નહિ થવાનાં કારણો જાણવા સાર થોડીક ગતકાળની હકીકત જાણવાની જરૂર છે; તે વગર વસ્તુસ્થિતિ સમજાય એમ નથી. વળી ઉદ્યોગ ધંધા પડી ભાંગવાના એક નહિ પણ અનેક કારણો છે કે જેમાં રાજ્ય આશ્રયની ગેરહાજરી એટલુંજ નહીં પણ રાજ્ય સત્તાનો દુરુપયોગ એક બાજુજ મહત્વનું અને સંગીન કારણ છે. સત્તાનો દુરુપયોગ એટલી હદ સુધી થયો છે કે હિન્દની ગરીબડી-રાંક પ્રજાનો શતશેો મર્યો છે—જીવનભાગો મર્યો છે.

બુની વાત માદ કરવી તે હિન્દના ઇતિહાસનું એક કંગાળ અને હૃદયદાયક પ્રકરણ હોવાથી બરાબર છે. એ પ્રકરણ ઇંગ્લાન્ડના સુવિખ્યાત નામને કલંક-બદો-લગાડે છે; ઇંગ્લાન્ડની કીર્તિને કાંધ લગાડે છે અને હિન્દુસ્તાન, એની હકુમત તથા આબ્યા પછીનું

એ પ્રકરણ લખાવા જો કારણ ન મળ્યું હોત તો, ઈંગ્લાન્ડ દુનિયાની પ્રભુ આમળ છાતી ઠોકી ઉઠ્યું રહી, પ્રેસીડન્ટ વિલ્સને જેમ ચાલુ લડાઈ સંબંધમાં કહ્યું કે “ ન્યાય અને કૃપાપણ શીવાય આ લડાઈમાં ઉતરવામાં અમારો બીજો સ્વાર્થ નથી ” તેમ કહી શકતે કે હિન્દ અને હિન્દી પ્રજાના એ ઉપરાંત એમનાપર રાજ્ય કરવામાં અમારો અન્ય કંઈ છરાદો નથી; અમારે બીજો સ્વાર્થ નથી; અમારાં આં મિત્રા વચનો નથી, પણ કૃતિથી સિદ્ધ કરી ખતાવેલાં સત્ય વચનો છે. ” હિન્દવાનો પણ એ ઉપકાર જુઝતે નહી, ઈંગ્લાન્ડના અદલ ઇન્સાફ માટેનો મનમાં વસવટો યતે નહીં. અસ્તુ ! યનાર યષ્ટ મળ્યું છે. આપણે તે ફરી એકવાર સંભારવાનું રહ્યું છે. ગતકાળમાં જેવી જૂઝ ત્યાંના રાજ્ય કારભારીઓએ કરી છે તેવી જૂઝ ફરી ન થાય તે માટે આપણે સાવચેત રહેવાનું છે અને તે હેતુ સાધવા માટેજ આ લેખ લખાયો છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને આપેલી સનદો તથા કોલકરાય.

ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કં. ને આપેલી સનદોની વિગતમાં ઉડા ન ઉતરતાં, આપણા વિષય સાથે જે સરતોને ખાસ સંબંધ છે તેનુંજ ટુંકમાં અવલોકન કરયું. ૩૫ લોકો હિન્દુસ્તાન થી નિકાસ થતી પીપર મરીનો મોટા વેપાર કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૫૮૯ માં તેઓએ તે પીપરની કિંમત ઈંગ્લાન્ડને વેચતી વખતે ત્રણ શીલીંગ પરથી વધારીને ૬ ને ૮ શીલીંગ કરી. વલંદા વેપારીઓના આ કાર્યથી ચીઠાઇને લન્ડનના વેપારીઓએ હિન્દુસ્તાન સાથે ખારોખાર-સ્વતંત્ર રીતે વેપાર કરનારી મંડળી સ્થાપવાની દિલચાલ કરી. આ યજવળને પ્રતાપે શેર ૧૨૫ ની પાઉન્ડ ૭૦,૦૦૦ની મુદીથી The Governor & Company of Merchants of London trading to the East Indies નામના વેપારી મંડળી સ્થાપાઈ; અને રાણી એલીઝાબેથ તરફથી તા. ૩૧-૧૨-૧૬૦૦ ના રોજ તન શહેરસાહી સનદ આપવામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૬૦૦ ની સનદ:—આ સનદની રૂએ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કં. ને હિન્દુસ્તાન અને પૂર્વના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવાનો હમનરો મળ્યો. તે અરસામાં ઇંગ્લાન્ડની બીજી કોઈ મંડળી આપણા દેશ સાથે સિધ્ધા વેપાર કરતી ન હતી. આ સનદમા પ્રદેશો લેવા અને વહીવટ ચલાવવા એવું કંઈ સચવવામાં આવ્યું ન હતું. તેમની એકજ નેમ હતી અને તે વેપારની.

આપણે શું કંઈ ?—વિવેકચરા હિન્દવાનોએ એ વેપારી ભાઈઓને હરખબેર આવકાર આપ્યો. આપણે તે વખતે ન જાણ્યું કે તેઓ વેપાર વજુજની બાબતમાં પ્રમાણિક વેપારનીતિનો ત્યાગ કરી રાજ્યસત્તાની રૂએ આપણાપર ગેરલાભ મેળવશે કે વેપારની બાબતમાં લેવા આપવાનાં કાટલાં જુદાં રાખશે. આપણા જોટલીજ બીજની જાખ ને આંટ ધારી, આપણા જોટલાજ બીજને નિખાલસ ધારી, હિન્દવાનોએ પોતાનું ધર તેમને ખોલી ખતાવ્યું. એ ધરમાં જે વાધ માશક તેઓ ધર્યા હોત તો હિન્દવાનો તેમની સાથે વાધ બીડતે અને જેમ ગ્રીક લોકોને મારી હાકાળા તેમ પાછા કાઢને, નીકર તો પુસલખાન અને મોગલ લોકો સાથે મળી જઈ તેઓને પોતીઝ બનાવ્યા તેમ ખાતરી લેત; પણ ખાતા બંધ થઈ જતાં તેમાં પેઢા અને જેઓએ દાર ઉઘાડી અસરો આપ્યો

તેઓનેજ નુકશાન કર્યું. પાશ્વરામાં આ પહેલી પુણી થઇ અને તે દિવસથી આપણે પશ્ચિમની પ્રગતિના સિદ્ધા સંસર્ગમાં આંખ્યા.

૧૬. સ. ૧૬૧૨

—૪. સ. ૧૬૧૨માં કુંપનીની ચાપણ પાઉન્ડ ૭૦૦૦૦)

ઉપરથી વધારીને પા. ૪૦૦૦૦) કરવામાં આવી, અને તે વર્ષથી તે ૧૭૦૪ સુધીમાં જે બીજી ત્રણ વેપારી મંડળી સ્થપાઇ હતી તે જુની કું. સાથે એક કરી દેવામાં આવી હતી. અને એ ત્રણ કુંપનીની ચાપણ પાઉન્ડ ૨૦૦૦૦૦૦૦) (લગભગ ૩. બે કરોડ) ઉપર હતી. ૪. સ. ૧૬૮૯ માં ડીરેક્ટરોએ એવો ઠરાવ કર્યો કે વેપાર ઉપરાંત મહેસુલ ઉઘરાવવા તથા વસુલ કરવા તરફ તેમને ચિંતા અને લક્ષ્ય છે. ૪. સ. ૧૭૭૩માં Regulating Act રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ ના આધારે આ કુંપનીનું રાજ્યપ્રદારી અધિકારણ અંધારું અને કેટલીક સત્તા પણ આપવામાં આવી. ૧૮૮૬ ના પીટના ઈડી ના બીજા મુજબ ડીરેક્ટરોની બોર્ડ ઉપર એક Board of Control-બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ-સ્થાપવામાં આવી.

૪. સ. ૧૭૫૬-૧૭૬૫:—આ બે વર્ષની નોંધ લેવાની જરૂર છે. ૧૭૫૭ માં પ્લારીનું યુદ્ધ થયું અને તેમાં કલાઇવની જીત થઇ. કેવા સંજોગો અને કાના દગા ફટકાથી આ જીત થઇ તે ઇતિહાસની વાતો છે, આપણે તો એટલુંજ જાણવું અગત્યનું છે કે આ સાલથી કુંપનીની એક સત્તા તરીકે પ્રાપ્તિ શરૂઆત થઇ. કલાઇવની પણ એવીજ અભિલાષા હતી અને એજ સાતમાં ૨૪ પરગણાની કમીનદારોના હક કુંપનીને મળવાથી તે પુરા થઇ. ૪. સ. ૧૭૫૦ માં કલાઇવને સદર પ્રાન્તો જાગીરોના અંગત હક મળ્યા કે જે હકને ૧૭૬૫ માં શાહ આલમે ફરીથી ખલાસી આપી. (આ હક કલાઇવનેજ મળેલો હોવાથી કુંપનીએ કલાઇવને અમુક રકમ દર વર્ષે લગણ આપવાનું નક્કી કરી ખરીદી લીધો હતો.) ૪. સ. ૧૭૬૫ (દિલ્હીના નામના બાદશાહ તરફથી કુંપનને બંગાળ એસિસ્ટા તથા બિહારનો દિવાની હક્ક મળ્યા. એટલે હવે લોકોની આંખમાં પણ તેઓ ફક્ત વેપારી ન રહ્યા. સત્તાનો દોર કેવો આવ્યો તે હવે પછીની હકીકત પરથી ખ્યાનમાં આવશે.

૪. સ. ૧૭૫૦ માં સંદેશમાં કરેલો ફેરફાર:—પાર્લામેન્ટ પાસે ૪. સ. ૧૭૬૨ માં કરેલ ઈડીઆ ઇન્ડિયી સનદ ફરીથી ચાલુ કરવા માટે બની ત્યારે ૪. સ. ૧૭૮૪ ના પીટના ઈડીઆ બીલની બધી મરતો ચાલુ રાખવામાં આવી અને એટલું વધારવામાં આવ્યું કે ઇસ્ટ ઈડીઆ કુંપનીએ પૂર્વના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવા સારું ઇન્કાન્ડના બીજા વેપારીઓને ૩૦૦૦ ટન માલ લાવવા લખ જવા જેટલી જોગવાઈ કરી આપવી. આ પ્રમાણે એમની એકદમ સત્તા અને ઇન્કારમાં પહેલોજવાર આવેલો વિલેપ મુકામાં આવ્યો કે જેનું પરિણામ કુંપનીને આગળ જતાં ભારે પડ્યું. વળી ૩૦૦૦ ટન માલ પુરતાજ વેપારની છૂટ હોવા છતાં, અનેક પ્રકારે વધારે ટન માલની આવજવર થતી હતી.

૪. સ. ૧૮૧૩ માં વધુ ફેરફાર:—ત્યારપછી ૪. સ. ૧૮૧૩ માં કુંપનીની સનદ ચાલુ રખાવવા માટે પાર્લામેન્ટમાં ફરીથી દરખાસ્ત લાવવામાં આવી ત્યારે ૪. સ. ૧૬૦૦ માં રાણી એલિઝાબેથે કુંપનીને પૂર્વના પ્રદેશો સાથેના વેપાર કરવાને જે ઇન્કારો આપ્યો હતો તે સરત દૂર કરવામાં આવી, અને અંગ્રેજ વેપારીઓને ફક્ત ચીનની ચાહ શીયામ, દરેક પ્રકારનો વેપાર કરવા માટે છૂટ મળી. આનું એક

ખરાબ પરિણામ હિન્દ માટે આવ્યું. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનો નફો રાજગાર જેનાથી નહોતો નેચાતો અને જેઓ ઇર્ષાથી બળવા રહેતા હતા તેઓ કંપનીનું વિસ્થાપનમાં સખત વજોણું કરતા રહેતા હતા, આથી કરોને કોઈ કોઇવાર હિન્દને દાદ મળવાનો સંગેગ અને અવકાશ રહેતો હતો, પણ હિન્દ સાથેના વેપારનો કંપનીનો ઇનજેર જતો રહ્યો તે સાથે અંગ્રેજ વેપારીઓ કંપની નીતિપર જે અંકુશ મુકતા હતા તે પણ જતો રહ્યો અને તે વર્ષથી અંગ્રેજ વેપારીઓ જેમ અને તેમ પોતાને કેમ લાલ થાય તેજ તપાસતા રહ્યા અને એમની વિરૂદ્ધ કોઈ પોકાર કરનાર ન રહ્યું. હિન્દની દાદ સંભાળાતી બંધ થઇ; વળી ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના તો કોઇ પ્રતિનિધિ હતાજ નહીં, જ્યારે હિન્દ સાથે વેપાર કરી ગળ્ગર થયલા મણા વેપારીઓની આમની સભામાં લાગવમ રહેતી હતી અને જેમના મતની પરવા પણ કેબીનેટને પડતી હતી. આમ હોવાથી ત્યાંની ખાતર પણ કોઇ હિન્દનો પક્ષ લેતું તો પણ તે ફાવી શકતું નહીં અને એથીજ કરોને ઇ.સ. ૧૮૧૩ થી જ હિન્દના વજીર ધંધાની ખરેખરી પાયમાલી શરૂ થઇ, જે હકીકત આગળ નિવેદન કરવામાં આવી છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં વેપારની છૂટ શામાટે અપાઈ?—અંગ્રેજ વેપારીઓને વેપારની સ્વતંત્રતા કેમ આપવામાં આવી? ફરજિયાત જરૂર પડી માટે. આ અરસામાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટની હાકેમી તળે ફ્રાન્સ બળવાન બન્યું હતું. નેપોલીયને યુરોપના અંદરમાં ઇંગ્લાન્ડનો માલ આવતો બંધ કર્યો હતો, એટલે જો તેમના ઉદ્યોગ ધંધા બંધ પડે તો ત્યાં કેર વર્તી રહે એમ હતું. ત્યાંના તૈયાર માલનો ઉપાડ કરે એવો હિન્દ શીવાય અન્ય કોઈ દેશ પોતાની સત્તા તળે હતો નહીં. હિન્દ સાથે ગમે તે વેપારનીતિ અપભ્યાર કરી શકાય એમ હતું. મોટા કારખાનાવાળાઓ, હિન્દ સાથે વેપારની છૂટથી મણા લાલ થશે એમ લોકોને સમજાવતા હતા અને વળી તેજ માલ બનાવનારાઓના પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં હતા. મોસાળ જમવાનું હતું; મા પીરસનારી હતી. એટલે ઉપર મુજબ, ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ચાલુ કરી આપવામાં આવેલી સનદમાં ફેરફાર થયા પાડેલાં.

ઇ. સ. ૧૮૩૭ થી વેપાર બંધ:—ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં સદ ચાલુ કરી ત્યારે એ સરત કરવામાં આવી કે કંપનીએ વેપાર કરવાનું સદંતર બંધ કરવું અને ફક્ત તેમણે હિન્દનો રાજ કારભાર તથા વહીવટ કરવો, એટલે કે કંપની એક વેપારી પેદી હતી તે મટી જઇને એક સત્તાધિકારી સત્તા બની. વળી કંપનીના જે શેર હોલ્ડર હતા તે બધાને (પા. ૧૦-૧૦૦) સાડાદસ ટકા લેખે બ્યાજ આપવું અને તે રકમ હિન્દની મહેસુલમાંથી વસુલ કરવી; વધુમાં એમ પણ નહીં કરવામાં આવ્યું કે વીસ વર્ષ પછી—કે જે મુદત માટે આ સનદ ચાલુ કરી આપી હતી—જો ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની હયાતી ન બેગાવે અથવા તેની પાસેથી સર્વ અધિકાર અને પ્રદેશો લઇ લેવામાં આવે તો કંપનીના શેર હોલ્ડરને દર સો પાઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ આપવા. કંપનીને આસ્તત્વમાં ન રાખવામાં આવી, એટલે આ છેલ્લી સરતનો અમલ પણ થયો. આ સરત જોઈ જોડાંને મણી લાભકારક હતી પણ હિન્દી પ્રજા તેના ભાર તળે કેવી કચકાઈ ગયા છે તે પ્રતિવર્ષે એ દેવાનું બ્યાજ ભરવા સાથે હિન્દી સરકારને જે મહેસુલ ઉપરાવવી પડે છે તે પરથી જણાઇ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૪માં છેલ્લીવારની બહાલી:—ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં સનદ ચાલુ કરી આપવામાં આવી ત્યારે કંઈ પણ સુદત દરાવ્યા વગરજ તે ચાલુ કરવામાં આવી હતી. ઇંગ્લાન્ડમાં આ સમયે કંપનીના વહીવટ સામે બહુજ ચર્ચા થતી હતી અને ફરીથી પરવાનો ન આપવા દયાણુ થયું હતું; ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના પ્રતાપે કંપની વિરૂદ્ધ જે બહુ સખ્ત મત બંધાયા હતા તે દબ થયા અને રાષ્ટ્રી વિકટોરીઆએ કંપનીની સનદ રદ કરી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઇ લીધી. કંપનીના શેર હોલ્ડરોની ઈ. સ. ૧૮૭૩ની સરત સુખજ પૈસા ચુકવવામાં આવ્યા.

બોળે હિન્દને માથે ને ઇંગ્લાન્ડને ધી કેળાં!—નિચેની હકીકતની નોંધ લેવાની જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનને પૈસે એટલે કે હિન્દની મહેસૂલમાંથીજ કંપનીએ પોતાની સત્તા જમાવી હતી, વધારી હતી. હિન્દની સરદહો ઉપર કે હિન્દમાં જે જે લડાઇઓ થઈ હતી તેના તથા વહીવટનો બધો ખર્ચ હિન્દી મહેસૂલમાંથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધામાં ઇંગ્લાન્ડ કે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કં.એ એક રાત્રી પૈ પણ પોતાની ખરચી નહતી, તે છતાં જ્યારે રાષ્ટ્રી વિકટોરીઆએ કંપની પાસેથી હિન્દનો વહીવટ પોતાને હસ્તક કર્યો ત્યારે, આવો મોટો વિશાળ દેશ મળવા છતાં કંપનીએ હિન્દમાં કરેલું બધું દેવું, કંપનીના શેર હોલ્ડરને સો પાઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ ચુકવ્યા, તે બધો ખર્ચ અને દેવું, હિન્દને માથે નાંખવામાં આવ્યું અને તે દિવસથી એ દેવું હિન્દી કરજ (Indian Debt) ને નામે ઓળખાતું આવ્યું છે. દિન પ્રતિદિન આ કરજ વધતું ગયું છે અને તેનું બાજુ ભરવાને પહોંચી વળવા સારું હિન્દી મહેસૂલ વધારવા જે જરૂર પડે છે તે બોળે હિન્દના ખેડૂતોને શિર પડે છે; અને તે હિન્દની ખેતીવાડીને નષ્ટપ્રાય કરવામાં મજા ઉપયોગી બાગ બજાવે છે. અરતુ.

પછી શું થયું?—ટુંકમાં હિન્દની ઝાંઝાહાલીથી મુજબ ચર્ચ તેમાંથી અને તેટલો કસ ચુસવાને સ્થપાયલી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કં. વેપારી પેદીમાંથી બળવાન સત્તા બની તે જોયું. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કં. ને વેપારને પહેલે હિન્દનો વહીવટ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી ત્યારથી અને જ્યારે જ્યારે સનદો ચાલુ કરવામાં આવતી હતી ત્યારે કંપનીના વહીવટ સંબંધી પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા થતી હતી, પણ તે ચર્ચાના અખ્ય સારાંશ તો એજ હતો કે હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી કારીગર તથા પ્રજાનું ગમે તેમ થાય પણ ઇંગ્લાન્ડનો વેપાર હિન્દ સાથે કેમ વધે, ઇંગ્લાન્ડને અહીંયાનો કાચો માલ કેમ સરળતાથી, સગવડતાથી તથા વગર જઠાતે મળે. આજ સુદાપર લક્ષ રાખી બધી ચર્ચા થતી હોવાને લીધે, ઇંગ્લાન્ડના કારખાના વાળાઓના પાર્લામેન્ટમાં વધુ મત અને અવાજ હોવાના સમયે એ ટોલ તાંસાના અવાજોમાં હિન્દની કાકલુદી સંભળાતી નહીં; અને કદાચ ઝીણો, ઓખરો કે બેસુરો અવાજ બહાર પડી આવતો તો ત્યાંના વેપારીઓના સ્વાર્થમાં તે દબાવી દેવામાં આવતો, એની ગણના કરવામાં આવતી નહીં. વળી ન્યા સુધી કુંપની મરહાર હતી ત્યાં સુધી વહીવટ કે અન્ય કોઈ કારણથી પણ પાર્લામેન્ટ તેના કારોબારમાં માથું મારતી, તપાસ કરતી, અને તેમ થવા છતાં જોકે હિન્દને ન્યાય તો મળતો નહીં તો પણ બુલેચુકે હિન્દની હાલત અને દુર્દશાનું કોઈ કોઈ સખીજન બ્યાન કરાવતું હતું; પણ ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછી રાષ્ટ્રી સરકારના હાથમાં

હિન્દની દોરી આવતાં, તે પર અન્ય કોઇનો અંકુશ રહ્યો નહીં અને નામદાર હિન્દુસ્તાન સરકાર પોતાના વટ, મોજલા અને નિરંકુશ વેપારનીતિમાં મશગુલ રહેવાને પરિણામે રોટલા સાથે ખાવાને મીઠા માટે ધરમાં ખાળવાને તેલ કે દિવો કરવાને દિવાસળી માટે, પોતાની નમતા ઢાંકવાને કકડા લુગડા માટે હિન્દનો વતની સ્વાશ્રયી મટીને પારકી આશ કરતો અન્યો-પરાવલંબનની ખેડીમાં જકડાયો. ઉઘોગ ધંધામાં મસ્ત રહેલી અને તેથી મશહૂર અને ઝાહોઝહાલ થયેલી માતૃમૃતિની આવી કંગાળ અને ખેરાબગાર થયેલી સ્થિતિ નોંધી ક્યા ભારતપુત્રનું હૃદય નહીં દ્રવતું હોય !

ક્યા ઉઘોગો નાશ પામ્યા?—કંપની સરકારના આગમન પછી આપણા દેશના જે ઉઘોગો પડી ભાંગ્યા તેમાંના પાસ ધ્યાન ખેંચતા થોડાકર્તા નામ નીચે મુજબ છે:—૩ કાંતવા તથા વણવાના—વણા; કામના રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો તથા રેશમ વણાટનો; પારીક નકરી કામના; સાદી અને નકતીયાળો શાલના; વડાણ નોકા યનાવવાનો; અન્ન શીઝ યનાવવાનો; ખાંડ તથા ગળીનો; સેત્રાંજ અને ગાલોયાનો; ચામડા કેળવવાનો; કાંસુ ખાગવા તથા કાંસાના વસ્તુઓ યનાવવાનો વિગેરે વિગેરે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન વેદક, મોગલ અને રજપુત કાળના શિલ્પશાસ્ત્રના તથા ચિત્રકળાના ધંધા પણ તે વખતથી પોષાતા અંધ થયા.

હિન્દુસ્તાનના ફક્ત આટલાજ ઉઘોગ ધંધા નષ્ટ પામ્યા છે કે નષ્ટ પામવાની દશાએ આવી પહોંચ્યા છે, એમ માનવાનું નથી. આટલાંજ નામ મળ્યાવવાનું કારણ એટલુંજ કે દેશ દેશવરમાં હિન્દની ઝાહોઝહાલી, કુશળતા તથા ઉચી કારીગરીની કીર્તિ ફેલાવનાર તથા તેથી હિન્દને મશહૂર કરવામાં એ ઉઘોગો મુખ્ય હતા. આ ઉપરાંત બીજા સેંકડો નાના ઉઘોગો—ગૃહઉઘોગો છે કે જે કંપની મારફત પશ્ચિમના સંબંધમાં આવતાં નષ્ટ પામ્યા છે. અત્તર અને સુખેલી ખુશખોદાર તેલ યનાવનારાઓ બુજ છે. પ્રાચીન યોનાકારી કામ બજાબાર લગભગ પતી ગયા છે. પટાળા વણનાર રડયા ખડયા નજરે પડે છે. ઝાડ પાનના રસમાંથી રંગ યનાવનાર ઝાઝા રહ્યા નથી. દેશી કાગળો કે જે સેંકડો વર્ષ સુધી જવાબ દબ શકતા હતા તે યનાવ અંધ થયા છે. સોનેરી રુપેલી કસબ પરદેશથી આવે છે. આ પ્રકારના ધણી ઉઘોગો આપણા હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા છે. પણ તેના કાંઈ સત્તાવાર આંકડા મળી શકે એમ નથી. છતાં પણ આપણા દેશની રાંક પ્રજા તે ઉઘોગો ઉપર સંતોષ અને ચેતથી યુગરો કરતી હતી અને આજે તેઓની જે કંઠાલ સ્થિતિ થઈ પડી છે તથા યુગરોન માટે ખેતી શીવાય અન્ય કાંઈ ધંધો રહ્યો નથી એજ પુરતો અને સંતોષ દાખલો છે. એક કાળમાં—પાંચ હાથકારથી બે સદી ઉપર—તે ઉઘોગો હતા અને આજ નથી. આ ઉઘોગ ધંધા પડી ભાંગવાનાં કે નાશ પામવાનાં કારણોમાં કારીગર તથા તેમના પોષક જનસમાજનો દોષ નથી એમ અમે કહેવા નથી માંગતા—તે દોષો વિગેરેનું વિવેચન બીજા લેખમાં કરવાનું રાખ્યું છે—પણ રાજ્યસત્તા, હિન્દને ચિત્તઅનુકૂલ વેપારનીતિ, બારે પકતી જકાત, અંગ્રેજ વેપારીઓનો સ્વાર્થ અને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની તથા અંગ્રેજ સરકારે તે વખતમાં બજાવેલો અપરિત ભાગ, હિન્દી ખેડૂતોને ચઘડી નાંખતી જમીનની મહેસુલ વિગેરે મુખ્ય કારણો કે જેને પ્રતાપે આપણા દેશ ખેરાબગાર થયો છે તે આ લેખમાં જણાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે.

ખેતીવાડી પછી સૌથી વધારે ખ્યાન ખેંચતો, સૌથી વધારે જે માટે ઉઠાપોહ થયો છે એટલુંજ નહીં પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની લાગવગને લીધે અને સ્વાર્થ ખાતર અંગ્રેજ સરકારને હાથે સમસ્ત હિન્દને જે માટે અન્યાય થયા કર્યો છે, તથા જે ઉલોગની મરજીતોલ દશા થવાથી લાખો સ્ત્રીપુરૂષો તથા બાળકોની રાજી અંધ થઇ છે તે કે કાંતવાનો તથા વણાટનો ઉલોગ છે. મોગલ આદશાહની પડતી થઇ સાં લગણુ વણુકોની સ્થિતિ ખરાબ થઇ હોય એવો કાંઈ જગ્યાએ ઉલેખ નથી, એટલુંજ નહીં પણ નામદાર કંપની જે હજારો પાઉન્ડનું કાપડ અત્રેથી વિલાયત ચઢાવી શકતી હતી તે એ ધંધાની આબાદનીની શાખ પુરે છે. લાખો રૂપીઆના કાપડના નિકાસને બદલે આજે આપણા દેશમાં કરોડો રૂપીઆના વિદેશી કાપડની આયાત થાય છે; એવી પરિસ્થિતિ થવાનું કારણ વિગતે જાણવા જરૂર છે.

મીર કાસમના સમયમાં શું 'અન્યુ' ?—પા. ૧૭૫૭ ના પ્લામીના યુદ્ધ પછી બંગાળમાં એક સરખું અશાંતિનું રાજ્ય હતું. મીર બક્ષર પછી મીર કાસમને નવાબ બનાવવામાં આવ્યો; મીર કાસમે પોતાને નવાબ બનાવવાનો પુરતો બદલો કંપની તથા તથા તેના વહીવટદારોને આપ્યો હતો. (મીર કાસમે દિનામ તરીકે પા. ૨,૦૦,૬૬૯ અંગ્રેજ અમલદારોને પાડ્યા હતા) તેની નવાબગીરી દરમ્યાનમાં કંપનીના માણસોએ પોતાને હિસ્સામે હદ કરતાં ઝાઝો વેપાર કરવા માંડ્યો હતો અને તેથી કરીને કાસમની આવક ઘટી ગઇ એટલુંજ નહીં પણ રૈયત હેરાન હેરાન થઇ.

બંગાળમાં કંપની જે ખરીદ કરેલો માત્ર લાવે કે વેચે તે પર જકાત લેવાની નહોતી અને તે હક કંપનીના ગુમાસ્તાઓએ પણ માગ્યો. મીર કાસમે ઘણો સખ્ત વાંધો લીધો (કે જે વાંધો તોરન હેસ્ટીંગે તથા મી. વાન ટીટાટ્ટે પણ કબુલ રાખ્યો હતો) પણ નવાબની એ દલીલ કબુલ રાખવી એ એમ્પાટ હો, અને વોટસનને " અંગ્રેજ ગૃહસ્થો " તરીકે Dishonourable અણહાજનું અને અપમાનકારક લાગ્યું. (નવાબ સાથેની સરતો વિરુદ્ધ આ વર્તન હતું, પણ એક વખત કરેલી સરતો જો સમયાનુકાળ ન થાય તો તેથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું તે સમયમાં મી. એમ્પાટ જેવા " ગૃહસ્થ " ને honourable માનકારક લાગ્યું હશે.) આમ થવાથી કંપની તથા ગુમાસ્તાઓનો વેપાર વધ્યો પણ મીર કાસમની રૈયત હેરાન થઇ. તે ઉપરથી પોતાને પ્રગતે થતો અન્યાય અટકવવા મીર કાસમે આંદાજ દર્શાવી સદનર જકાત કાઢી નાંખી અને તેનું ફળ પોતે પાદશ્રી અર્ધ બોગવું. પોતાની પ્રગતે રાહસત તથા ન્યાય આપ્યો, એ પણ તે વેળાની નીતિના ધોરણ મુજબ નવાબનું અસબ્ય અને અધર્મિત વર્તન હતું.

વણુકરનો ત્રાસ:—આ સંબંધમાં મીર કાસમે રજુ કરેલા વાંધા તથા પત્ર અને તેની તરફદારી કરી નિવેદન કરેલી હકીકતમાંથી હુંક સાર આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય. " કલકત્તાથી કાસીમખાન, પટના, ડકા લગણમાં કંપનીના એજન્ટો અને ગુમાસ્તાઓ અંગ્રેજ વાવટાની ઓથે વેપાર કરે છે અને મારી સત્તાનું અપમાન કરે છે. તેઓ પોતે દરેક પ્રકારનો ખાનગી વેપાર જકાત લખાં વગર કરે છે; આથી મને વાર્ષિક રૂ. ૨૫) લાખનું નુકસાન થાય છે. મારી રૈયતને રૂપીઆનો માલ પાંચ રૂપીએ લેવા ફરજ પાડે છે; નીકર આર રૂપીઆનો માલ જોરજુલમથી રૂપીઆમાં પડાવી લે છે. "

સરજન્ટ બ્રિગો માલની આપલે કેમ થાય છે તે હકીકત જણાવતાં લખે છે કે: “એક (અંગ્રેજ) સદ્ગુહસ્થ પોતાના ગુમાસ્તાને માલ લેવા કે વેચવા મોકલે છે, અને જો લોકો તે ગુમાસ્તાના કહેવા પ્રમાણે માલ વેચતા કે લેતા નથી તો તેઓને મારવામાં આવે છે અથવા તેઓને તુરંતજ કેદખાનું ભોગવવું પડે છે; આટલુંજ નહીં પણ ખુશીથી માલ વેચનાર કે લેનારને પણ, પોતા શીવાય બીજા કોઇ પાસેથી માલ લેવાની કે વેચવાની મનાઈ કરે છે. કોઇ કોઇ વાર ધણીજ સસ્તા ભાવે વસ્તુ પડાવી લેવામાં આવે છે અને કોઇ વાર પૈસા પણ આપવામાં આવતા નથી. વિ, વિ.”

મી. વિલિયમ બોલ્ટ લખે છે કે: “એકાદ ગામમાં જ્યાં ધંધોરોજગાર ઠીક હોય છે ત્યાં ગુમાસ્તા આવે છે; અને રહેઠાણની જગ્યા લઇ તેને કચેરી બનાવે છે. ત્યાં આગળ પોતાના સીપાઇ મારફત દલાલ તથા વણકરોને બોલાવવામાં આવે છે અને પોતે થોડા પૈસા ધારીને અમુક ભાવે, અમુક માલ, અમુક મુદતમાં પુરો પાડવાનો દસ્તાવેજ કરાવે છે. વણકરને તે કહ્યું છે કે કેમ તેની પરવા કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે ગુમાસ્તા મરજી પ્રમાણે સહી કરાવી શકે છે અને જો વણકર આનાકાની કરે છે તો તેને બધાવામાં આવે છે અને માર મારી કહાડી મુકવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે વણકરોની એક યાદી રખાય છે અને તેમાં દરેકનું નામ નોંધાય છે. આ વણકરોને બીજા માટે કામ કરવા દેવામાં નથી આવતા અને ગુલામ હોય તેમ એક ગુમાસ્તા બીજા ગુમાસ્તાને વણકરોની અલી બદલી કરી આપે છે. આ બધામાં વણકરોની મહેનતનો ગેરલાભજ લેવાય છે. જનરમાં જે ઉપજે તેના કરતાં ૧૫ ટકા ને કોઈ વાર ૪૦ ટકા ઓછા દામ અપાય છે. વળી એમ કરતાં દરોવ મુજબ માલ પુરો નથી પાડવામાં આવતો તો તેમનો માલ જપ્ત કરી, જનરમાં તુરંત વેચી ખાટ પુરી કરવામાં આવે છે. રેશમના તાર શીરડાપર ચઢાવનાર (winders) કે જે નાગોડાને નામે ઓળખાય છે તેઓના પર થતા અન્યાયના કારણથી કરીને પોતાને ફરજ પાડી રેશમ વીંટવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે તે માટે અંગુઠા કાપી નાંખવાની વાતો પણ અણીતી છે.” અમારી રીકાની આ ઉપર જરૂર નથી.

વળી કંપનીની ફરમાશ મુજબ વણકર પોતાને ત્યાં એક અને કોઇ વાર એક પણ વણકર વધારે રાખી શકતા નહીં. જે માલ તેઓ બનાવે તે ગુમાસ્તાને પોતાને કે કંપનીને આપવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. આને પરિણામે ડકકા, પટના, કાસમખનર, પુર્નિઆ વિગેરે સારા સારા વણીટ માટે પંકાયલાં ગામોનો ધંધો પડી ભાંગ્યો અને આજ દિન લગી તે ઉલ્લોગ ફરી સજીવન થયો નથી.

સર થોમસ મનરોની ઈ. સ. ૧૮૧૩માં જીબાની:—કંપનીની સનદ ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં ચાલુ કરી આપવામાં આવી તે વખતે થયેલી તપાસમાં સર થોમસ મનરોએ આપેલી જીબાની નોંધવા જેવી છે: “કેટલા કાપડની જરૂર છે તે વિલાયતમાં નહીં થતાં, કંપનીના ડીરેક્ટરો દિનકુસ્તાન લખી જણાવતા; તે ખખર અને અખતાં અત્રેની વેપારી બોર્ડ, તરફથી, ઈંગ્લાન્ડથી આવેલા ડીરેક્ટરોના કાગળની નકલ દરેક પેઢી પર મોકલી આપવામાં આવતી; પેઢીપરનો ‘એજન્ટ’ ત્યાંના વણકરો સાથે આગળથી નાણું

ધીરી કાપડ ખરીદવાની ગોઠવણ કરતો. આ ગોઠવણ પાર પડે માટે બધા વણકરોને ભેગા કરવામાં આવતા અને ન્યાં સુધી અસુક બાવે કાપડ વેચવાને તેઓ કબુલ ન થાય ત્યાં સુધી તેમના પર પહેરો રાખવામાં આવતો હતો. એક વાર વણકરે બહાનું લીધું તે પછી તેમની બહુકમીમાંથી તે ભાગ્યેજ છટકી શકતો. વણકર વખત સર માલ પુરો પાડે અને ઢીલ ન કરે તે સાફ એને ત્યાં એક સીપાઇ ખેસાડવામાં આવતો કે જેની પાસેના દંડ (Kattaka) નો ઘણી વાર ગેરઉપયોગ થતો. એ સીપાઇનો ખર્ચ વણકરને માથે ચઢતો અને વણકર વખતસર માલ ન આપતાં કાર્ટમાં ધસડાતો અને થયેલો દંડ ન ભરી શકે તો તેના ઘરના વાસણ ભ્રષ્ટ કરવામાં આવતા હતા અને આ પ્રમાણે બધીજ વણકર વસ્તીને કંપનીની પેટીઓમાં ફરજિયાત કામ કરવું પડતું હતું. વધુ ખેદકારક તો એ છે કે આ વખતનું ગેરવર્તન કાયદાપૂર્વક કરવામાં આવતું એટલે કે એ મતલબ સરે તે દેવુથી એવા પ્રકારના કાયદાજ ઘડવામાં આવતા હતા, એ કાયદાઓ મુજબ, જે વણકરે કંપની પાસથી બહાનું લીધું હોય—જે ફરજિયાત તેની પાસે લેવડાવવામાં આવતું હતું—તે બીજા કાંઈને, દેશી કે યુરોપીયન વેપારીને, કોઈ પણ કારણે પોતે બનાવેલા માત્ર આપી શકે નહીં તથા પોતે બીજે ઉકાણે મળુરી પણ ન કરી શકે. વેળાસર માલ પુરો ન પાડતા તેના પર એકીદાર મુકવાની સત્તા ‘રેસીડન્ટ’ ને આપવામાં આવતી; જે કદાચ તે બદલ કાંઈને માત્ર વેચે તો દાવાની અદાલતમાં તેના પર કામ ચલાવવામાં આવતું; વળી કરાર મુજબ માલ પુરો ન પાડે તો, જે વણકર પાસે એક કરતાં વધારે શાલ હોય અને વણાટ કામ સાફ એક અગવા એકથી વધુ માણસ રાખેલા હોય તો, કાપડના દરોવેલા ભાવ ઉપર ટકા જેટલા દંડને પાત્ર રહેતો હતો.”

વોરન હેસ્ટીંગનો ટોકો:—આ બુખારીના સમર્થનમાં વોરન હેસ્ટીંગના શબ્દ ટાંકાશું કે: “અમારા આવવાના સમાચાર મળતાં, ધર્મશાળાઓ, બજારો તે ગામો ખાલી થઈ જતાં; બજારની દુકાનો બંધ થતી. આપણા વહીવટ સંબંધી લોકોમાં આવો ત્રાસ વર્તી રહ્યો છે.”

અમારા શબ્દમાં કંઈ પણ ચિત્તર આપવાનું ન રાખતાં ઉપલા અવતરણોથી તે હકીકત ચાંચક સમક્ષ રજુ કરી છે; અને તે ઉપરથી વણાટ ધંધાને શરૂઆતથીજ કેમ હાનિ પહોંચવા માંડી તે સમજી શકાય એમ છે.

કોઈપણ સુઠ સરકાર પોતાની કે દેવવશાત્ પોતાના હાથ તથા આવેલી પ્રજાની આબાદાની ઇચ્છી, તેનો વેપાર ધંધા કેમ વધે તે પર ધ્યાન આપે, પણ હિન્દુસ્તાનને તેટલોયે ન્યાય ન મળ્યો. અત્રેનો વણાટ કામનો ઉદ્યોગ કેમ ખીલે તથા વેપાર કેમ વધે તે પર લક્ષ ન અપાડ્યું, તેટલુંજ નહીં પણ ઉલટું વણકરો વણાટકામ બંધ કરે અને ફક્ત ઇંગ્લાન્ડનાં કારખાનાંઓને જે કાચા માલની જરૂર હતી તે પુરી પાડવા પરજ આજું લક્ષ આપે એવા અને તે સાથે ઇંગ્લાન્ડમાં બનેલા કાપડનો અત્રે વધારેને વધારે ઉપાડ અને ફેલાવો થાય તે સાફ પગલાં ભરવામાં આવ્યા હતાં. સનદ ચાલુ કરવામાં આવતી તે વખતે કંપનીના કારોબાર સંબંધી તપાસ થતી હતી; પણ તેવે પ્રસંગે અને

ખીજા ઇતર કમીશન મારફતે હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇંગ્લાન્ડમાં અનેલો માલ કેમ વધારે લે તથા તેઓ ફક્ત કાચો માલ ઉગાડવા પરજ લક્ષ આપે તે હેતુપૂર્વક ખાસ જુગાની લેવાતી તથા તપાસ કરવામાં આવતી હતી. એમ કરતાં હિન્દને ન્યાય મળે પણ ઇંગ્લાન્ડના વેપારીને નુકશાન થાય એવી યોજના ઘડાતી તો ભાં બહુ મોટો ખજાનગાટ કરી મુકવામાં આવતો અને સરકારને પોતાના હુકમ ફેરવવા પડતા હતા. આવા સંજોગોમાં દેશના ઉદ્યોગ ખીલી તો કપાયોજ શકે ? એક બાજુથી ફક્ત જુગાનથી દેશની આબાદની ની વાતો કરવી કે ઇચ્છા બતાવવી અને બીજી બાજુથી દેશ વધારે પરતંત્ર અને ઉદ્યોગ હીન થતો જાય એવાં પગલાં ભરાય, ત્યાં દેશની અવનાંજ થાય, એ દેખીતું છે.

વજુકર સ્વતંત્ર રીતે માલ ખનાવે તેને ઉત્તેજન નહોતું આપાતું. ઉલટું તે પર અટકાય મુકવામાં આવતો. પરંતુ વજુકર પોતે પોતાના ઘરમાંજ કાચો માલ લાવી કાપડ વણતો હતો તેને બદલે કંપનીએ તેને કાચો માલ પુરા પાડવા માંડ્યો અને કારખાનામાં ફરજિયાત કામ કરવાને ફરજ પાડી તેણે કરીને વજુકરની સ્વતંત્રતા ચાલી ગઈ અને તે અચ્છુર બન્યો, એટલુજ નહીં પણ અગત્ય માણુસ કે બાળક પોતાની શક્તિ અનુસાર ઘરમાં જે મદદ કરી શકે તો તે તથા સ્ત્રીઓ તરફતે જે મદદ મળતી હતી તે વજુકરને મળતી બંધ થઈ એટલે કુટુંબ નાશ થતો એવો વધ્યો અને ધીમે ધીમે વજુકરના કુટુંબની હાલત કંગાલ અને હરિદી બનતી ગઈ. વજુકરકામમાં જે વધે રહેતો હતો તે તેઓને મળતો બંધ થયો અને તેવા પ્રજાણમાં કંપનીની આબાદની, આવક ને નફો વધ્યો આ પ્રકારનો વેપાર રોજરોજ કંપનીનાજ હાથમાં રહેવા બેઠાએ કે ઇંગ્લાંડની પ્રગતિ તેની છૂટ અપાવી બેઠાએ તેની આરીકામથી તપાસ જુગાની વખતે કરવામાં આવતી, પણ તે પ્રશ્નોની સાથે હિન્દના વનનીની કેવી સ્થિતિ થશે અને તેનો તેના પડી ભાંગતા રોજગારનો પુનરુદ્ધાર કે સજીવન કરવાનો વિચાર કરવામાં આવતોજ નહીં.

બીજી મુશ્કેલીઓ:—ગામડાં કે નાનાં શહેરોમાં અનેલો માલ મોટાં શહેરો કે બંદરોએ પહોંચતા સુધીમાં વચ્ચે આઠ દસ નાના નાના ટાવવા પડતાં અને દરેક જગતખાને જગત ભરી પડતી; આથી કરીને વસ્તુની કિંમત બહુ વધી પડતી અને કંપની સાથેની ફરિયાદમાં વજુકર કે વેપારી ટકી શકે તો નહીં; નાના વેપારીની તો એ પ્રમાણે વેપાર કરવાની હામજ આવતી નહીં, એટલે તે તો લગભગ અદસ્યજ થઈ ગયો હતો અને બહોળો વેપાર કરનાર પણ એકની એકજ વસ્તુ પર આઠ દસ વાર જગત ભરીને અને તે ઉપરાંત દરેક જગતખાને જગત અધિકારીનો ત્રાસ વેડી વેડીને તથા સમયનો ભોજ આપીને કંટાળી જતો હતો બ્યારે કંપની અને તેના ગુમાસ્તાઓ જગત ભર્યા વગર માલ લાવી કે લઈ શકતા હતા. આ પ્રકારની જગત નીતિથી કરીને પણ વજુકર તથા વેપારીને અન્યાય થતો અને તે અન્યાયમાંથી બચવાનો ઇતર કંઈ ઉપાય ન હોવાથી તેનું પરિણામ ધંધારોજગાર બંધ થવામાંજ આવ્યું હતું.

ભારે પડતાં કર અને જગત:—વજુકરનો ધંધો પડી ભાંગવામાં ત્રીજું અને ધણું સમજી કારણ કાચા તથા તૈયાર માલ પર અત્રે તથા ઇંગ્લાન્ડમાં જે જગત 'દાણુ તથા કર' ઇશવવામાં આવ્યા હતા, તે હતું.

આ પ્રકારની જઠાત અને ઠર ઠરાવવામાં તે વખતના રાજનીતિજ્ઞોની એકજ મુરાદ હતી કે ઇંગ્લાન્ડનો વેપાર ગમે તે પ્રકારે વધે અને હિન્દથી આવતો તૈયાર માલ અટકે-પછી હિન્દનું ગમે તે થાય.

અત્રેથી નિકાસ થતા કાપડ ઉપર ઇંગ્લાન્ડમાં ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં કિંમત ઉપર નીચે મુજબ જઠાત હતી: છીંટ પર પા. ૪-૬-૮ ટકા, પણુ જે તે માલ ખુદ ઇંગ્લાન્ડમાં વપરાયતો પાઉન્ડ ૬૮-૬-૮ વધુ. મલમલપર દસ પાઉન્ડ; ઇંગ્લાન્ડમાં વપરાય તો પા. ૨૭-૬-૮. રંગીન માલ કે જે ઇંગ્લાન્ડમાં વાપરવાની મનાઇ હતી અને જે ફક્ત ઇંગ્લાન્ડ લાવી ત્યાંથી પાછો ચડગત થતો હતો તે પર જઠાત પા. ૩-૩-૮ હતી.

મી. ફેલ્ડને ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં જુબાની આપના કહ્યું હતું કે: “ઈ. સ. ૧૮૧૩ પહેલાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, જઠાત વિ. હોવા છતાં, વિલાયતમાં અનતા માલ કરતાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા આછી કિંમતે વેચી શકાતું હતું અને તેથી કરીને વિલાયતમાં માલ અનતો અટકે નહીં તે માફ કતિા હિન્દુસ્તાનથી આવતું કાપડ સંદતર અંધ કરવા જરૂર હતી, નીકર તે મોંઘુ પડે માટે ૭૦ થી ૮૦ ટકા જઠાત વધારવા જરૂર હતી અને આ મુજબ જઠાત ન વધારી હોત તો વરાળ ચંચરી કારખાતાં ચાલતાં હોવા છતાં પેઇસલી અને માનચેસ્ટરનાં કારખાતાં ક્યારનાં અંધ થતાં હોત. એ હિન્દ સ્વતંત્ર હોત તો આનો ખંગ એજે વાળ્યો હોત, વિલાયતી માલ ઉપર ભારે અટકાવનારી જઠાત નાંખી હોત અને પોતાના લાભ-દાયી ઉદ્યોગનો નાશ થતો અટકાવ્યો હોત; પણ તેમ સ્વરક્ષણ કરવાની તેની પાસે સત્તા ન હતી; તે (દેશ) એક પરદેશીની દયા ઉપર દત્તો; વિલાયતી માલ તેને ગળે વગર જઠાતે આગળવવામાં આવતો હતો અને પરદેશી માલ અનાયાસે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી-કે જેની માથે તે અમાન ધોરણે સ્પર્ધા કરી શકે તેમ નહોતો-તે દબાવવા અને છેવટ યુગગાવી નાખવા રાજકાય અન્યાયનો લાભ લીધો. ”

ઈ. સ. ૧૮૧૨ થી ઈ. સ. ૧૮૩૨ લગચ નીચે પ્રમાણે જઠાત હતી:—

	૧૮૧૨	૧૮૨૪	૧૮૩૨	કિંમત ઉપર
ટકા.		ટકા.	ટકા.	
મખમલ	૨૭ ^૩ / _૪	૩૧ ^૩ / _૪	૧૦	”
છીંટ	૭૧ ^૩ / _૪	૬૭ ^૩ / _૪	૧૦	”
ઈતરસુતરાઉમાથુર	૫૦	૫૦	૨૦	”
કાચું રેશમ પા. ૨-૧૩-૪ કિંમત પર તથા ૦-૪-૦ રતલે		શી. ૪ રતલે	પેન્સ ૧ રતલે.	
રેશમી કાપડ આયાતનો અટકાવ.		આયાતનો અટકાવ	૨૦	”
ટફટી રેશમી	”	”	૩૦	”
૩	શી. ૧૬-૧૧ પેન્સ સો રતલે.	૬	૨૦	”
ઝરમ કાપડ	૩૦ ટકા			

ઇંગ્લાન્ડથી આવતા કાપડ ઉપર આ દરમ્યાનમાં નીચે મુજબ જઠાત હતી:—

રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ	૩૦ ટકા.
ઝરમ કાપડ	૨ ટકા.

સ્વતંત્ર વેપારનીતિનું પે કળા:—ઈંગ્લાન્ડ પોતાના બાળ ઉદ્યોગોને પગભર કર્યા પછી સ્વતંત્ર વેપારનીતિની હિમાયત કર્યા કરતું હતું અને હિન્દુસ્તાન સાથે પણ એજ નીતિનો અપભ્રાર કરવા માટે જે ઉદ્ધાપોહ થયા કરતો હતો તે ફક્ત ઈંગ્લાન્ડનો હિન્દુસ્તાન સાથેના વેપાર પુરતોજ હતો, નહીં કે હિન્દુસ્તાનથી નિકાસ થઇ ઈંગ્લાન્ડ જતા માલ સંબંધી; કારણકે અત્રેના માલપર તે ઈંગ્લાન્ડમાં ૧૦ થી ૨૦, ૩૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦ ને હજાર ટકા જેટલી જકાત નાંખવામાં આવી હતી એમ મી. મોન્ટ ગોમેરી માર્ટીને ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં જુલાની આપના કહ્યું હતું.

જે દેશના ઉદ્યોગો પુરેપુરા ખીલ્યા હોય અને પરદેશી વસ્તુ સાથે જે દેશનો અનલો માલ સ્પર્ધામાં ઉભો રહી શકે તેને માટેજ સ્વતંત્ર વેપારનીતિ અપભ્રાર કરવી પોષી શકાય એમ છે, પણ હિન્દુસ્તાન તે સ્થિતિમાં નહતું અને આજે પણ નથી, છતાં પણ એ આપતમાં ફેરફાર થયો નથી.

હિન્દુસ્તાનનો કાથો માલ:—ઈંગ્લાન્ડનાં કારખાનાંઓને રૂની અગત્ય વધતી જતી હતી. અમેરિકા કરતાં હિન્દુસ્તાનથી કે સહેલાઈથી અને સસ્તે દરે મળી શકે એમ હતું. કેટલાક જીજ્ઞાસુ કે અમેરીકન કે સાથે ટક્કર લઇ શકે એવું થતું હતું, આથી કરીને બંગાળથી જતા કે પરતી ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં, મુંબઈથી તથા મદ્રાસથી નિકાસ થતા કે ઉપરતી ઇ. સ. ૧૮૩૮ તથા ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં જકાત કાઢી નાંખવામાં આવી. જકાત નીકળી જવાથી ઈંગ્લાન્ડને સસ્તી કિંમતે કે મળવા માંડયું પણ અત્રેની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર, હિન્દી ખેડુત જમીન વેરામાં અધમુતો થઇ જતો હતો તે વેરા ઓછા કરવા સંબંધમાં કંઈ પણ પગલાં ન લરાયાં. જમીન વેરા ઓછા ન થયો એટલુંજ નહીં પણ, ખીજા કોઇ રીતની સગવડ આપીને ખેડુત વધારે અને ઊંચા પ્રકારનું કે ઉગારી શકે કે સારી રીતે ગાંસડી બંધાવા વિલાયત મોકલે તેવી જોગવાઈ પણ થઇ નહીં. અમેરીકન ખેડુત એક એકરમાંથી ચોખ્ખું ૪૦૦ રતલ કે ઉગારી શકતો ત્યારે આપણે ત્યાં, આપણા ખેતરોમાંથી ફક્ત ૧૦૦ થી ૧૫૯ રતલજ કે ઉતરી શકતું.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૪ માં જકાતની ફેરફારી:—કંપની સરકારનો વહીવટ બંધ થઇ રાણી સરકારના હાથમાં વહીવટ આવ્યો ત્યાર બાદ આયાત થતા માલ ઉપર નીચે મુજબ જકાત નાંખવામાં આવી હતી:—

ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં સુતરપર ગા વિલાયતી કાપડપર ૫ ખીજા દેશના કાપડપર ૧૦ ટકા.			
ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં	” ૫	” ૧૦	”
” ૧૮૬૦ માં	” ૧૦	” ૫	”
” ૧૮૬૧ માં	” ૫	”	”
” ૧૮૬૨ માં	” ૧૦	” ૫	”

ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં સુતર તથા કાપડ શીવાય અન્ય સર્વ ચીજ ઉપર દસ ટકા જકાત હતી તે ઘટાડી ગા ટકા કરવામાં આવી.

નવો મીલ ઉદ્યોગ અને જઠાત:—આ અરસામાં મુંબાઈમાં સુતર કાંતવાની તથા વણવાની મીલો સ્થપાઈ; લેડેશાયરના વેપારીઓને આ નવી દહીંદાની ક્ષણ પડી અને તે દિવસથી અત્યાર લગણુ પશ્ચિમના ધોરણ ઉપર ચાલુ કરેલા મીલ ઉદ્યોગને દાખી દેવાને જીવંતોડ મહેનત થયા કરી છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં કહેવામાં આવ્યું કે ડા ને ૫ ટકા જઠાત હિન્દના ઉદ્યોગને રક્ષણ કરતા નીવડે છે માટે દૂર કરવી જોઈએ (હિન્દુનું સતત ક્રોધ ઇંગ્લેન્ડે છોડે એવાં જે મિથ્યા વચનો ઉચ્ચારતાં હતાં તેના સચોટ દાખલો !!) અને એ જઠાતને લાધે લેડેશાયરનો ધંધો અટકી પડે છે. હિન્દ અને હિન્દીવાનોનું જીવણે ભલું ચાલી, એ જઠાત દૂર કરવાનાં કારણોમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, એ જઠાત રાખવાથી હિન્દના ગરીબ વતનીઓને (સ્વાર્થ વખતે ગરીબાઈ કષ્ટ થતી હતી) મોઢે ભાવે કાપડ મળે છે તે એમના હિતમાં નુકશાનકર્તા છે અને તેમની તખ્તીયત આશ્વાસેસ તથા મામાન્ય અગવડનાને ધોષા પહોંચાડે છે. હિન્દુસ્તાનનું કાપડ વિશિષ્ટતામાં સરવું વેચાતું હતું તે વખતે આ દહીંલ વાપરી જઠાત વિરૂદ્ધ કાંચે હોડ પણ ફરડાવ્યો નહીં, ઉલટું પેસ્ટરી ને માનચેસ્ટરનાં કારખાનાંની ખાતર ઇંગ્લાન્ડના વતનીઓને હિન્દી કાપડપર જઠાત નાંખી—અને તે પણ ૨૦ થી ૭૫ ટકા—મોઢે ભાવે પુરું પાડવામાં આવ્યું તે વખતે ત્યાંના કારખાનાંઓ અચપણમાં હતા અને આશ્રય ને ટેકાની જરૂર હતી માટે ભારે જઠાત નાંખી, અને તેવાજ સંજોગે અત્રે હોવા છતાં રાજકર્તા પ્રજાએ હિન્દવાસીઓને અન્યાય કરી રાજ્ય-આશ્રય ન આપ્યો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?

લેડેશાયરની અગવડનું પારણામ:—જઠાત દૂર કરાવવાની અગવડ જોરમાં ચાલુ રહી અને તેને પ્રતાપે ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના નવેમ્બર માસમાં જઠાત નક્કો કરવાને કમીટી નીમાઈ અને તેની ભલામણ પર ખ્યાન આપી લોર્ડ નોર્થક્લેકે ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં નીચે મુજબ જઠાત કરાવી:—

(૧) સુતરપર ડા ટકા તથા કાપડપર ૫ ટકા જઠાત કાયમ રાખી અને એમ સ્વયંવવામાં આવ્યું કે આટલી નજીવી જઠાત એ કંઈ દેશના ઉદ્યોગને રક્ષણકર્તા નથી પણ મહેસુલ માટે કાપડપર એટલી જઠાત રાખવાની જરૂર છે. (૨) વિલાયતથી આવતા માલની કિંમતનું ધોરણ નક્કી કરી જઠાત માટે તે ઘટાડવામાં આવ્યું (૩) લાંબા તારવાળા આયાત થતાં ૩ ઉપર ૫ ટકા જઠાત નાંખી, જેથી ઇંગ્લાન્ડથી આવતા કીણા અને ઉંચા પ્રકારના કાપડ સાથે અત્રે અનેલો માલ સ્પર્ધા ન કરી શકે અને (૪) બીજા બધા માલ આવતો હતો તે પર ૭૫ ટકા પરથી ઘટાડી જઠાત પાંચ ટકા કરવામાં આવી.

લોર્ડ નોર્થક્લેકના કાર્યોનો અસ્વીકાર—લોર્ડ નોર્થક્લેક પર સુતર તથા કાપડની જઠાત કાઢી નાંખવા બહુ દયાણુ થયું. હિન્દના સ્ટેટ સેક્રેટરીએ ચોખ્ખી નાપસંદગી બતાવી છતાં ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં હરાવેલું ધોરણ ફેરવવા લોર્ડ નોર્થક્લેક મક્કમપણુ ના કહી અને પોતાના હોદ્દા ઉપર રહી, વધુ વખત માન સચવાય એવું ન લાગવાથી તેઓ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં વિલાયત ગયા.

આવા એક બાહ્ય અને સુઝ વોઇસરોયને લેડેશાયર અને માનચેસ્ટરના વેપારીઓના પ્રબળ મતથી કંટાળીને તથા પોતાનો વડ પાળી શકાય એવું ન લાગવાથી ગવર્નર

જનરલ જેવો માનનીય હોદ્દો ત્યજવો પડ્યો તો પછી દિન્દની અરજીઓ અને કાકલુદીઓ ઉપર કંઈ લક્ષ ન આપાયું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

લોર્ડ લીટને હામાં હા ભણી:—લોર્ડ માર્ચશુક પછી લોર્ડ લીટને વોઇસમેન તરીકે જે સ્ટેટ સેક્રેટરી લોર્ડ સેલ્સપીરીની ઈન્જા પાર પાડવાજ દિન્દમાં આવ્યા હતા. લોર્ડ લીટનેના અગ્રે આવ્યા બાદ લોર્ડ સેલ્સપીરીએ આમની સલામાં ઇ.સ. ૧૮૭૭ માં પસાર કરેલો ઠરાવ તેનાપર મોકલ્યો આપ્યો જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “દિન્દની નાણાં વિષયક સ્થિતિ સુધરે એટલે” વિધાયતી માલપરની જકાત કાઢી નાંખવી. ખરું જોવા રાણી સરકારના હાથમાં દિન્દનો પહોંચત આવ્યાબાદ દિન્દની તે આખતમાં રિશ્તિ સુધરી નથી, અને ખાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૭૭-૮૮માં તો ભયંકર દુષ્કાળ કેર વર્તી રહ્યો હતો અને તેના કટાકટી અને ગંભીર પ્રસંગે તથા જે વખતે સરહદ ઉપર અફઘાનીસ્તાન સાથે યુદ્ધખાર લગાડવાની મંજી મૂકી અને જે વર્ષમાં સરકારી અંદાજન મુજબ પાઉન્ડ ૧૨૬૫૦૦૦ (લગભગ રૂ. ૧૪ કરોડ) ખોટા હતા ત્યારેજ લોર્ડ લીટને કટકોટ જતના નીલાયતી કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી; પણ તેટલેથીયે માનચેસ્ટરના વેપારીઓને સંતોષ ન થયો અને ફરીથી બીજા કટકોટ પ્રકારના કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખવા આગ્રહ કર્યો. લોર્ડ લીટને આ પ્રત્યે પોતાની કાઉન્સિલમાં સમાવેલો વિરુદ્ધ જઈ ૩૦ નવેમ્બર અને તેથી અઢિયાળા નવેમ્બરનું, સુતર વખતેજ છે તેવા કાપડ શીશવ પત્રાજ કાપડપરની જકાત કાઢી નાંખી. આ કાર્યને લોર્ડ સેલ્સપીરી તરફથી પાડતી મળી.

મી. વીટલી સ્ટોક્સે આ પ્રસંગે વોઈસમેનની કાઉન્સિલમાં પોતાનો વિરુદ્ધમાં મત નોંધતા જણાવ્યું હતું કે:—“આ કર કાઢી નાંખવામાં આવતાં દિન્દુસ્તાનમાં ભારે ખગલપાટ થશે તથા ગુરૂદેર પંથે જવાક કરશે કે માનચેસ્ટરની ખાતર આ કર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો છે. કારણ કે સુદુરની વખતે કાન્ઝરોટીવ પક્ષને લેકેશાયરના મત નોંધતો હતો” અને છેવટમાં તેણે કટાક્ષમાં જે લખ્યું છે તેનું અમે અંગ્રેજમાંજ અવતરણ કર્યું: “Of course the people of India will be wrong, they always must be wrong when they impute selfish motives to the ruling race.” (minute dated march 13, 1879.)

ખીસતા ખીસ ઉઘોળને ખીજે ફટકો:—ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના માર્ચમાં આખાત થતા માલપર સદંતર જકાત કાઢી નાંખવામાં આવી, અને સારથી ખાર વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૪ લગણમાં કંઈ અગત્યનું જણવા જેવું નથી.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી દિન્દના મીલ ઉઘોળને દાનીકારક થતા ખતવા માંડી. આ વર્ષમાં જકાતનીતિ અદલાઈ અને કાપડ શીશવ આખાત થતા માલપર પાંચ ટકા જકાત નાંખાઈ; ૧૮૯૪ ના ડીસેમ્બરમાં સુતર તથા સુતરાઉ કાપડ ઉપર પણ પાંચ ટકા જકાત નાંખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, પણ સાથે સાથે તે વર્ષોની ભારે ખોટને પુગી વળવા સાર તથા માનચેસ્ટર ફરી ખગલખી ન ઉઠે માટે વીસ નવેમ્બરના તેથી અઢિયાળા નવેમ્બરના અગ્રેની મીંગેના સુતર પર પણ પાંચ ટકા કર (Excise duty) નાંખવામાં આગ્યો. દિન્દને આથી ધણે અન્યાય થયો કારણકે લેકેશાયરથી જે કાપડ આવતું હતું તે ઉંચી ખતનું તથા ઉંચા નવેમ્બરના સુતરનું અનેકું આવતું હતું જ્યારે અગ્રેની મીંગેમાં ખતનો

માલ જાડો અને ૨૦ નંબરની અંદરના સુતરમાંથી બનાવવામાં આવતો હતો, કે જે કાપડ માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતુંજ નહીં હતું; આટલેથી વાત ન ચાલતી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના જાન્યુઆરીમાં હિન્દમાં બનતા દરેક જાતના કાપડ ઉપર ૩૫ ટકાની એક સરખી જકાત નાખવામાં આવી, કે જેને પ્રતાપે અત્યાર લગણુ આ દેશમાં એક સરખો અસંતોષ બાપી રહ્યો છે.

આ ટકાની જકાતથી કાપડ મોંઘું થાય અને ગરીબ લોકોનું આરોગ્ય અને તન્દુરસ્તી બગડે તે પર આ વખતે બ્યાન ન ચપાયું. જોકું કાપડ કે જે માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતું નહતું તે પર પણ આ ટકાનો કર નાખાયો, તેમાં લોર્ડ એલ્જનનું હાપણુ સમજ શકાતું નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં તે વખતે જે ત્રાક (Spindles) તથા સાજો હતી તે વિચારનાં પણ આટલો જકાતની જરૂર ન હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં દુનિયામાં જે યાંત્રિક સાજો (power loom spindles) હતી તેમાંથી હિન્દુસ્તાનમાં ફક્ત જેટલીજ હતી, અને યાંત્રિક સાજો તે ફક્ત ૬^૧/_૨ લાગ પુરતીજ હતી. આ સરખામણી સાથે કુલ ત્રાકમાંથી અડધા ભાગની ત્રાક તથા કુલ યાંત્રિક સાજોમાંથી ૬ લાગ સાજો તે ૧૬૦ ઇંગ્લાન્ડમાંજ હતી. ઇંગ્લાન્ડની સાથે હિન્દુસ્તાનની સરખામણી કરતાં ૬^૧/_૨ લાગ ત્રાકો તથા ફક્ત ૬^૧/_૨ લાગ સાજો આપણે ત્યાં હતી.

આ ટકાનો હિન્દુસ્તાનની બનાવટના કાપડપરનો કર હતો જેવોને તેવોજ છે. ફક્ત એકજ સુધારો થયો છે અને તે આયાન થતા કાપડ ઉપર ઇ. સ. ૧૯૧૭ થી ૩૫ ટકા જકાત પાછી ચાલુ થઈ છે. આ જકાત મુંઝે મોડે માનચેસ્ટરના કારખાનાંવાળા નિભાવી લે તેમ હતુંજ નહીં અને તેથી તેઓએ તુરંતજ જકાતસામે વાંધો લીધો, પણ તેમને એમ ખાતરી આપવામાં આવી કે લડાઈના દંભામને લીધે મહેસુલ સારૂ જકાત ના પી છે. લડાઈને લીધે આ જકાત ચાલુ રહી છે અને લડાઈ પત્યા પાદ ફરી એ બાબત વિચાર કરવામાં આવશે. હવે પછી શું થાય છે તે સમજી જાણી !

શરૂઆતમાં કંપનીના એજન્ટો નોકરોના જીવનથી, પછીથી રાજ્ય આશ્રય અને ઉત્તેજન નગર અને (ઇંગ્લાન્ડનાં) બારે આયાત પર જકાત તથા કરોને હિન્દના આયાન વણાટનો ધંધો લગભગ નાશ પામ્યો અને પાછળથી જ્યારે પશ્ચિમની દબજમ ઉપર તે ઉદ્યોગ ફરી ખીલવા માંડ્યો ત્યારે સરકારની જકાતનીતિએ તે ઉદ્યોગને ખીલતો તથા આપાદ થતો ચાલુ રહ્યો.

આ સમયમાં કેટલાક આકાશ નીચે આપ્યા છે:-

(૧) ઇ. સ. ૧૭૮૩ થી ૧૮૧૩ લગણુમાં વીંછાયતથી અને ચઢાવવામાં આવેલા માલની કિંમત:-

ઇ. સ. ૧૭૮૪	પાઉન્ડ ૧૫૬
,, ૧૮૦૦	,, ૧૬૫૭૫
,, ૧૮૦૫	,, ૩૧૬૪૫
,, ૧૮૧૦	,, ૭૪૬૯૫
,, ૧૮૧૩	,, ૧૦૮૮૨૪

(૨) મી. લારપેન્ડે પોતાની જુથાનીમાં નીચેના આંકડા આપ્યા હતાં:-

વિલાયતી કાપડની હિન્દુસ્તાનમાં આયાત:-

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૮૧૮૨૦૮ ચાર
,, ૧૮૨૧	૧૯૧૩૮૭૨૬ ,,
,, ૧૮૨૮	૪૨૮૨૨-૭૭ ,,
,, ૧૮૩૫	૫૧૭૭૭૨૭૭ ,,

તેજ અરસામાં અંગ્રેજી કાપડની ઇંગ્લેન્ડમાં આયાત:-

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૧૨,૬૬,૬૦૮	તાકા
,, ૧૮૨૧	૫,૩૪,૫૦૪	,,
,, ૧૮૨૮	૪,૨૨,૫૦૪	,,
,, ૧૮૩૫	૩,૦૬,૦૮૬	,,

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં સનદમાં કરેલા ફેરફારનું પરિણામ ઉપર મુજબ આગળું.

આજે તો આપણે કરોડોનું કાપડ આયાત કરીએ છીએ અને તે આંકડા 'નવજીવન' માં અપાઇ ગયા છે.

(૩) ડા. જુથાનને ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં હિન્દુસ્તાનના ઉલ્લેખ પંધાની તપાસ કરી જે હકીકત બેગી કરી હતી તે મોન્ટગોમેરી માર્ટિને ૧૮૩૮ માં ત્રણ પુસ્તકમાં બાહાર પાડી. ની નીચે ફેટલા ગામ તથા જલ્લામાં વણકરની સંખ્યા ડા. જુથાનના લખાણ મુજબ છે :

પટના જલ્લામાં ૭૫૦ સાળો ને ૩૩૦૪૨૬ વણકર તથા કાંતનાર હતાં.

શાહપાદ જલ્લામાં ૭૯૫૦ સાળો ને ૧૯૦૬૦૦ તો ફક્ત સ્ત્રીઓ કાંતવાનું કામ કરતી હતી વણકરના ૭૦૨૫ થર હતાં.

ભાગલપુર પરગણામાં ૭૨૭૯ સાળો હતી ને ૧૬૦૦૦૦ સ્ત્રીઓ ફક્ત કાંતવાનું કામ કરતી હતી. વળી બીજી ૩૨૭૫ સાળો હતી કે જે પર સુતર તથા રેશમનું બેથ વ-જ્યાટ કામ થતું હતું.

ગોરખપુર જલ્લામાં ફક્ત ૧,૭૫,૬૦૦ સ્ત્રીઓ કાંતવાનું કામ કરતી જ્યારે સાળની સંખ્યા ૬૧૧૪ હતી અને વણકરનાં કુટુંબ ૫૪૩૪ હતાં.

ડીનજપુર પરગણાની વસ્તી ૩૦ ૮૦,૦૦૦ ની હતી અને ડા. જુથાનના લખે છે કે ૩ કાંતવાનો, વણવાનો તથા રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો પંધો મુખ્ય હતો. બહુ સ્ત્રીઓ ફક્ત ૩ કાંતવામાં રોકાયેલી રહેતી હતી.

પુર્નિયા પણ વજ્યાટ કામ માટે મશહુર હતું. સાળની સંખ્યા નથી આપવામાં આવી પણ ઘણા લોકો વજ્યાટના પંધામાં રોકાયેલા હતાં એમ લખાણ છે. આજ પ્રમાણે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં ૩ કાંતનાર વણનારની અટકળ બાધીએ તો વજ્યાટનો ઉલ્લેખ હિન્દનો સમગ્ર ઉલ્લેખ હતો તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. હાલમાં પશ્ચિમની દબજખપર ચાલતી મીલોમાં સાડાજ લાખ કરતાં વધારે માણસો કામ કરતાં નથી.

મ્યુનિસિપલ, બાઈ વાલીબાઈ

ગુજરાતી કન્યાશિક્ષણ, અમદાવાદ.

આપણા દેશના ઉદ્યોગ કેમ પડી શકેલા ?

૧૫૨

લંબાણ હકીકતનું કારણ:—હિન્દનાં ફક્ત એક જ ઉદ્યોગ સંબંધી લંબાણ વિવેચન કરવાનું કારણ એટલું જ કે વણાટ ધંધો એ આપણા પ્રાચીન અને રાષ્ટ્રીય (National) ઉદ્યોગ છે અને તે ક્રમે ક્રમે નાશ પામ્યો તથા ફરીથી તે સજીવન થવાની કોશીસ કરે છે તેવામાં કેમ ગુંગાવી નાંખવામાં આવે છે તે જ્ઞાનમાં આવે. આ યુગમાં જે કોઈ પણ સુધરેલી સરકાર પોતાના ઉદ્યોગો તરફ આવું મેદરકારીભરેલું વર્તન રાખે તો તેને માટે શું કહેવાય ? સ્વતંત્ર વેપારને નામે પણ દેશના જ ઉદ્યોગોને આ પ્રમાણે નષ્ટપ્રાય: થવા દીધા હોય એવા અન્ય કોઈ દાખલા ગમતારી જાણમાં નથી. હિન્દી પ્રજાનું હિત ઇચ્છવાને નામે હિન્દની રાંક, ગરીબ, ને ફરીનાં પ્રજાને મોંઘુ કાપડ પુરૂં પાડવામાં આવે છે તેનું કારણ સરકારનો કાપડપરનો એકપક્ષી કર જ છે. ઉચ્ચ અને સારા માલતાં સ્પર્ધામાં હિન્દ દેશી ન શકે તે હેતુ હોવા છતાં, વાર્ષિક રૂ. ૩૦) ની આવકવાળા હિન્દવાસીને જરૂરી, જાડા અને હલકા માલપર હમુ તે જઘાત ચાલુ છે. રોમેશચંદ્ર દત્ત એક જ વાક્યમાં આ પરિસ્થિતિનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે: “ Such is the manner in which the interests of an *unrepresented* nation are sacrificed. ”

રેશમ તથા ઉત્તના ઉદ્યોગોની એવી જ હાલત:—રેશમ તથા ઉત્તના એ પ્રાચીન ઉદ્યોગો પણ લગભગ આજ રીતે આપણા દેશમાંથી નષ્ટ થવા છે, એટલું જ નહીં પણ તેની વણાટ કળાના જાણકારો પણ લગભગ મરી પરવાયાં છે.

આસીના ચુદ્ધ પર્ણી, કંપની ઉપરાંત તેના યુમાસ્તા તથા નોકરો રેશમનો મોટો વેપાર કરતા; તેઓ વેપારીઓ પાસેથી સરતે ભાવે માલ પડાવી લેતા અને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ વર્તાવતા હતા, જેનો ખ્યાલ આગળ આપી ચુક્યા છીએ; આથી કરીને ઉદ્યોગ તથા લોકોને હાની તો થઈ હતી પણ તેના કરતાં વિશેષ હાનીકારક તો આજથી દોઢસો વર્ષ ઉપર એટલે કે ઇ. સ. ૧૭૬૬ ના માર્ચમાં કંપનીના ડીરેક્ટરોએ બંગાળના સુબાને મોકલેલા પત્રમાં જણાવેલી હકીકત હતી. તેમાં સચબું હતું કે “કંપનીએ કાચું રેશમ શીરડી પર વીંટનારાઓને કંપનીના કારખાનાઓમાં આવી ફરજિયાત કામ કરવા ફરમાવતું અને એમ કરતાં કાંઈ સ્વતંત્ર રીતે ઘેર કામ કરતો માણસ પડે તો તેને પણ ફરજિયાત અને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી કારખાનામાં જ કામ કરવાને સચવતું અને ઘેર સ્વતંત્ર ધંધો કરનારપર અટકાવ મુકવો. વર્ણી જેમ અને તેમ કાચું રેશમ વધારે ઉત્પન્ન થાય તથા રેશમી કાપડ ઓછા ને ઓછા પ્રમાણમાં અને તે સાફ યોગ્ય પગલાં ભરવા અને ત્રીજું આ નીતિ ગ્રહણ કરવાથી વીકાચત આવતો માલ ખર્ચ થશે અને અત્રે (ઇંગ્લાન્ડમાં) માલ બનાવનારને ઉત્તેજન મળતાં અને તેનો વેપાર વધશે ” આ પત્ર લખાયા આઠ દોઢસો વર્ષ પછી દેશની જે સ્થિતિ થઈ રહી છે તે એ ચક્રાર ડીરેક્ટરોની નેમ ફેલે બધે અંશે બર આવ્યાં છે તે બતાવી આપે છે.

એકલથુ વેપારથી થયેલું નુકશાન:—રેશમનો લગભગ બધે જ વેપાર ફક્ત કંપનીના હાથમાં હતો; તેઓનું લક્ષ વધારે પ્રમાણમાં રેશમ સંગ્રહ ને ઉપર હતું; આથી કરીને ઉચી જાતના રેશમ ઉત્પન્ન કરવા તરફ કાળજી ન રખાઈ. આપણે ત્યાં તે વખતે

તમા જે ઉચી જાતનું રેશમ બનતું તે ઇટાલીમાં થતા ઉંચા રેશમ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવું થતું હતું; જે બંગાળમાં બનતા રેશમમાં મુખ્ય કંઈ દોષ હતા તે તારના ટુંકા પછાનો તથા અસ્વચ્છતાનો હતો પણ કંપનીના એજન્ટો કે ગુમાસ્તાઓને રેશમની કંઈ પરખ ન હોવાથી તેઓ એ બાબત કાળજી અને ધ્યાન ન રાખી શકતા આથી કરીને બંગાળમાં હલકા પ્રકારનું રેશમ વધારે ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું અને શરૂઆતમાં તેનો પણ ઉદ્ભવ થયો થતો રહ્યો.

પરિણામ શું આપ્યું ?—આ જાતની અસાવધતા તથા બેદરકારીને લીધે, બંગાળમાં થતું રેશમ ટુકડેટાન, ક્રાન્સ કે ઇટાલીમાં થતા રેશમ સાથે સ્પર્ધામાં ટકી શક્યું નહીં અને તે દિવસથી અત્યાર લગણુમાં રેશમનો ઉલ્લોગ ફરી ખીલી શક્યો નથી. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં કાચા રેશમની નિકાસ ઇ. સ. ૧૮૨૭ કરતાં ૩૫ ટકા વધારે હતી પણ ત્યાર પછી નિકાસ ઘટી ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૨૮-૨૯ માં કિંમત પા. ૯,૨૦,૦૦૦; ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૦ માં પા. ૮૦૦,૦૦૦; ઇ. સ. ૧૮૩૦-૧ માં પા. ૭,૨૦,૦૦૦, ને ઇ. સ. ૧૮૩૧-૨ માં ફક્ત પા. ૫૪૦,૦૦૦ ની નિકાસ થઈ હતી.

ભારે જઠાત:—રેશમી કાપડ ઉપર વિલાયતમાં જે ભારે પડતી જઠાત નાંખવામાં આવી હતી તે આગળ કહી ગયા છીએ; અત્રેથી નિકાસ થતા માલ ઉપર ઇંગ્લાન્ડમાં વીસ ટકા જઠાતને પરિણામે અત્રેના માલનો જે ઉદ્ભવ થતો હતો તે અટકી ગયો. અત્રે એ જાણ્યું જરૂરનું છે કે ઇંગ્લાન્ડમાં જે રેશમી કાપડ બનતું તે વધારે આરીક તથા ઉંચા પ્રકારનું બનાવવામાં આવતું. જ્યારે અત્રેથી નિકાસ થતું કાપડ, રમાવ વિ. જઠા અને હલકા રેશમમાંથી બનાવવામાં આવતાં, અને તે માલ ત્યાંના માલ સામે—ત્યાં ન બનતો હાવાથી—ખીલકુલ ફરીફાઈમાં આવતો નહોતો પણ ત્યાંના વેપારીઓ તો લાગવમને પરિણામે—કે જે દરમ્યાનમાં હિન્દનો માલ ખીજે જતો પણ બંધ થયો—સ્વાયં જ જોનાર અંગ્રજ વેપારીઓએ જે લાભ પોતાને થતો નહતો અને જે વેપારમાં હિન્દને એ પૈસાની રળતર અને પ્રાપ્તિ હતી તે લાભ અને વેપાર હિન્દને ન થતા દીધો, અને નજ થવા દે એ તે વખતમાં બહુ સ્વાભાવિક હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં એક કોમિટી મારફતે ઉલ્લોગ બંધાની તપાસ થઈ ત્યારે મી. જોસફ ટકરે જણાવ્યું હતું કે “ક્રાન્સના વનનીઓ હિન્દ વણાટનું કાપડ પસંદ કરે છે, ખાસ કરીને કોરા તથા ગોળ છુટ્ટાના ને છાપેલા રેશમી હાથ રૂઆલ, જે કે તે જઠા છે, આપણે ત્યાં (ઇંગ્લાન્ડમાં) તે બનતુંએ નથી છતાં પણ જો જઠાત દૂર કરીએ તો ક્રાન્સ જ તે દિવસે, આપણે ત્યાં બનેલા માલ ખીલકુલ નહીં લે એવી ભીતિ છે, કારણ કે ક્રાન્સ જતા કાપડ પર જ્યાં સુધી જઠાત હતી ત્યાં સુધી આપણે માલ તેઓ લેતા હતા પણ જ્યારે તે જઠાત કાઢી નાંખી ત્યારે નીચે મુજબ પરિણામ આવ્યું હતું:—

ઇંગ્લાન્ડથી ક્રાન્સમાં જતો રેશમી માલ.

વર્ષ

વિલાયતી રેશમી કાપડ

હિન્દી બનાવકનો માલ.

ઇ. સ.

પાઉન્ડ કિંમત

પાઉન્ડ કિંમત.

૧૮૩૨

૫૦,૬૦૦

૨૬,૫૦૦

૧૮૩૩	૩૬,૩૦૦	૬૦,૪૦૦
૧૮૩૪	૩૨,૭૦૦	૭૭,૭૦૦
૧૮૩૫	૧૬,૮૦૦	૧૧૪,૪૦૦
૧૮૩૬	૧૫,૬૦૦	૧૦૭,૬૦૦
૧૮૩૭	૧૦,૮૦૦	૧૦૪,૫૦૦
૧૮૩૮	૯,૪૦૦	૨૦૨,૨૦૦
૧૮૩૯	૫,૫૦૦	૧૬૮,૫૦૦

મી. થોમસને જુનાની આપતાં એટલે સુધી કહ્યું હતું કે “ આવી અન્યાયી અને બારે પડતી જઠારની હિન્દના વણકરેની ગમે તે સ્થિતિ થાય તેવી અને પચાત નથી, મને તો ઈલાહના મજબૂર વર્જનાજી ખ્યાલ છે, અને તે દૃષ્ટિએ જતાં જઠાર કાઢી નાંખવાની વિરુદ્ધમાં છું.”

પાછળથી જઠાર કાઢી નાંખી પણ એક વખતનો પડી ભાંગેલા ઉદ્યોગ આજનિ લગણુ સજીવન થયા નથી પામ્યા.

ગળી:—ગળીના ઉદ્યોગની થોડીક દ્રષ્ટિકત અત્રે આપીશું. ૧૭૯૦ માં અત્રેથી ગળીની નિકાસ થયા માંડી તે પહેલાં રંગ િંગેર માટે ગળીનો ઉપયોગ કેમ થતો હતો તે આપણા લોકો જાણતા હતા અને ડચી દિલ્લી લગણુ તેનું ગાયેતર થતું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૦ લગણમાં અમે લગણગ આરમો કારખાનાં નીકળ્યાં હતાં કે જે લગણગ વિદેશી-ઓનાજ હાથમાં હતા, એટલે ગળીના ધંધામાં જે લખટુટ નહીં થયાં માંડેલા હતા તે બધાં અત્રેથી ધનકાષ્ટ જતો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૦ થી ૧૮૩૦ લગણમાં હિન્દુસ્તાનથી ગળીની નિકાસ એટલી વધી કે બીજા દેશવરોથી ગળીના નિકાસનું પોષણ થતું નહીં અને તેથી તે ઉદ્યોગનો હિન્દુસ્તાનને ઇત્તર મળ્યો. વળી ફ્રેન્ચ વિપ્લવના સમયમાં સેન્ટ ડોમીંગો કે જે ત્યાં લગણુ ફ્રિયાને ગળો પુરું પાડતું હતું, તેના કારખાનાં બધાં નષ્ટ થયાં, જે કારણથી બંગાળના ગળાના ઉદ્યોગન બાણું વંતર મળ્યું. જેમ જેમ આ ધંધામાં અંગ્રેજ વેપારીને લાલ થતો ગયો તેમ તેમ ગળીની ખેતીમાં શક્યતા હિન્દી ખેડુત તથા મજૂરની સ્થિતિ ખરાબ થતી ગઈ. તેમના પર અસહ્ય દુઃખ અને ત્રાસ વર્તાવવાના પ્રસંગ બનતા ગયા અને તે તે દુલ્લાની પ્રજા અંગ્રેજ વેપારીઓની નીતિની ત્રાલ પામી ગઈ. આ કારણથી, બ્યારે બર્મની િંગેર દેશોએ કૃત્રિમ ગળો દેશદેશવરોને પુરી પાડવા માંડી અને અત્રેથી તેની નિકાસ એકદમ ઘટી ગઈ, તોપણ અત્રેના સમણુ વતનીઓને તેથી કંઈ હર્ષ શોક થયો નહાં, પણ એટલું તો ખરું કે રંગના ધંધાને જલુ લોકો પહોંચ્યો અને આલુ મહાન યુદ્ધના સમયમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એવા કૃત્રિમ રંગ આવના ધંધ થયા તેથી તથા હાલો વર્ષોથી જે રંગ આપણે બનાવી જણતા હતા તે કળા ભૂલી જવાને પરણીએ વિદેશી રંગના સ્વપ્નામાં પણ નહીં તેવા બાવ આવે છે અને એવા રંગને લીધે રંગીત કે રંગીન કિનારવાળું કાપડ મોલું મળે છે. વીલાં-વતના વેપારીઓનું ફરીથી આ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે, એમ લાંથી આવતા તાર સમા-આર પરથી સમજાય છે. લગણ પછી શું થાય છે તે જાણવું છે.

ખાંડ:—આપણે લાં દાસ તો સાડા સોળ કરોડ રૂપિયાની ખાંડ આયાત થાય છે; દિન પ્રતિદિન આયાત વધતી રહે છે. કંપની સરકારના વખતમાં દખ્ખણ, બંગાળ, મદ્રાસ વિગેરે સ્થળે ખાંડ ખનતી હતી પણ તે ઘણી ઝુની પદ્ધતિ પર; અને તે પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સુધારા માટે બહુ સ્થાન હતું. અંગ્રેજ વેપારીઓનું મળી માફક આ ઉદ્યોગ તરફ ઝાઝું ખ્યાન ન બંધાયું અને તેથી તેના વેપાર વધ્યો નહોતો.

પહેલાં આપણા દેશમાં, આપણી જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા પુરતા ગોળ ખાંડ ખનતાં હતાં, તથા તે સાથે ખાંડની નિકાસ પણ થતી નહોતી; જર્મની ઑસ્ટ્રો-વ્યાની પ્રીટરૅટ (એક જાતનો કંદ જેમાંથી ખાંડ બની શકે છે) માંથી બનેલી ખાંડ આવવા સાથે અત્રે આયાત અને ખપત વધી, અને તે સાથે તે માંગને પહોંચી વળવા જેટલા સેરડીનો પાક આપણે લાં થતો રહ્યો નહોતો. કંપની સરકારના વખતમાં કે ત્યાર પછી ખાંડના ઉદ્યોગ ખીલ્યો નથી, સરકાર તરફથી જે સતત ઉત્તેજનની જરૂર હતી તે ઉત્તેજન મળ્યું નથી. આહના બગીચાવાળા અંગ્રેજ વેપારીઓ તેમ જ ગાળ પંખાગ કરવામાં આવે છે—અત્યાર લગભગ તેમને આવકવેરામાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા,—તેમ ખાંડના ઉદ્યોગ માટે કરવામાં આવ્યું હોત તો ખાંડના વેપાર ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ બુદ્ધિ હોત, કદાચ કરાડાની ખાંડ આયાત કરીએ છીએ તેને બદલે ખાંડની નિકાસ કરતે.

મીઠું:—આપણા દેશમાં મીઠાની અનેક ખાણો હોવા છતાં, મીઠું પકવવાને બધા સરળ ને પ્રાચીન સાધનો હોવા છતાં, હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર ત્રણે ખાણ કુદરતી મીઠાનો ભંડાર હોવા છતાં ૧૯૨૮ ના વર્ષમાં ચપડી મીઠા માટે બંગાળમાં ઘાડા પડે છે, હુદકાટ કરવાના પ્રસંગ આવી પડ્યો છે તે આ બધી ક્ષતિ સ્થિતિ સૂચવે છે? એ હુદકાટના કારણોમાં જણાવવામાં આવે છે કે મીઠું મોંઘું થયું—આવક કમતી થઈ. આવા અખુટ કુદરતી સાધનો હોવા છતાં, આવી દલીલ રજૂ કરવામાં આવે તો હિન્દુ જેવો કોઈ કંબાળ—પરાધીન દેશ નથી, એમજ કહેવું જોઈએ. અસ્તુ.

કંપની સરકારની હકુમત શરૂ થઈ ત્યારથી લગભગ સરકારે મીઠાનો ઇમ્પોર સમજ્યો હતો. મીઠાપરના કરમાંથી મોટી મહેસુલ સરકારી તીર્ગરીમાં જમા થતી આવતી હતી. બંગાળમાં બંગાળી મણે ૩. ૨૧, મદ્રાસમાં જે રૂપિયા, પંજાબની ખાણમાંથી નીકળતા મીઠાપર ૩. ૨ દેશી રાજ્યોમાંથી આવતા મીઠાપર ૩. ૨ થી ૨૧ કરે અને તેજ અરસામાં વીલાયત અને અન્ય દેશોમાંથી આવતા મીઠાપર ૩. ૨૧ થી ૩ જકાત નાખેલી હતી. આ જકાતના કારણમાં એમ જણાવ્યું હતું કે વીલાયતી મીઠું ગામડી મીઠા કરતાં ઓછે ભાવે વેચાય નહોતો અને ગામડી મીઠાનું પોપણ થઈ શકે. પણ અત્રે નંખાવલા કરમાં મુખ્ય ફેર એ હતો કે મહેસુલ વસુલ કરવા માટે કરવો પડતો ખરચ વિગેરે પણ મીઠાની પડતર કિંમત ઉપર વધારવામાં આવતો જેથી તે કર ભારે પડતો થઈ પડ્યો હતો અને તે કારણને લીધે વીલાયતી મીઠું—ગામડી કરતાં સસ્તું પડતું. એટલું તો ખરું કે વીલાયતી મીઠું પકવવામાં ખરચ ઓછો આવતો, તે વધારે સ્વચ્છ બનતું હતું અને જકાત ન હોત તો અત્રે ઘણુંજ સસ્તું વેચાયું હોત, પણ સરકારને મહેસુલની જરૂર હોવાથી અત્રે ઉત્પન્ન થતા તથા આયાત થતા મીઠાપરનો કર કઢાડી નાંખવામાં આવ્યો.

નહીં. આ બાબત પુષ્કળ ચળચળ થતાં, ક્ષીરપુલ, લીવરપુલ, વીન્સફર્ડ, સેન્ટ ટેલન્સ, વીચ, ક્રોઇટવીચ, તોર્થ વીચ, માનચેસ્ટર વિગેરે ગામો તથા અંદરના વેપારી તથા વેપારી મંડળોએ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં હિન્દુસ્તાનની સરકારને લખીને તથા ત્યાં પાર્લામેન્ટમાં એવી કુમેસ ઉઠાવી કે મીઠાપર જે જકાત નાંખવામાં આવેલી હતી તેથી કરીને હિન્દુસ્તાનમાં મીઠું મોઢું મળે છે, ગરીબ લોકોપર બહુ ભારે પડતો કર થઇ પડે છે, તેઓ અસ્વચ્છ મીઠું વાપરતા હોવાથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ બગડે છે, ઇંગ્લાન્ડના વેપારીઓને અન્યાય થાય છે, વેપાર અટકે છે, વિગેરે વિગેરે. પણ આ બધી ચળવળનું અંતે કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં. જે આ બાબતમાં કંઈપણ છૂટછાટ મુકવામાં આવી હોત તો હિન્દની ગરીબ પ્રજાને બચી કાળ વળતે.

સરકારે પોને મીઠાના ઇન્જરો રાખેત્રો હોવાથી બચી વાર હોવી જોઈએ તે કરતાં બેથા ત્રણ બણી કિંમતે મીઠું વેચાતું. મહેસુલ ઉત્તરાવવાની કડકાઇને લીધે તથા દરિયા કાંઠાના ગામોમાં કોઈ અધોળ પણ મીઠું ન પકવે તે માટે રાખવામાં આવતી સાવચેતી અને સખ્તાઇને લીધે, દાણચેરી ન થાય તેથી ૨૫૦૦ માઇલ જેટલી મર્યાદા પર રાખવામાં આવેલી ઓડીઆતને લીધે, ગરીબ પ્રજામાં બજો કચવાટ અને વસતસો રચા કરતો હતો. દરિયા કાંઠાપરના ગામડાના વતનીઓ પૈસે કે બે પૈસે શેર જે મીઠું પકવી શકે તે બે અને ત્રણ આને પણ ન મળતાં. હજારો માણસોએ મીઠા વગર ચલાવ્યાનું અથવા તો ડાળીઓ અને પાંદડા લાવી તેમાં રી જરૂર પડતો ક્ષાર મેળવી ગુજારો કર્યો દાખલા અન્યાનું જણાતું છે.

સરકાર તરફથી અવાર નવાર મીઠા પરનો કર ઓછો વતો કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ખપત ઓછી વતી થઈ છે, ઉદ્યોગ ધંધાને ટેકા કે નુકસાન પહોંચ્યું છે તે બધી લાંબાણુ વિગતમાં જવા જેટલું આ લેખમાં સ્થાન નથી : હુંકમાં એટલુંજ કે હજુ મીઠા પરનો કર કઢાડી નાંખવામાં નથી આવ્યો અને વિલાયતી મીઠું ખાસ કરીને અંગાળમાં પુષ્કળ આવે છે.

આ બાબતમાં સરકાર તરફથી જે કંઈ પણ રહેમ નજર રાખવામાં આવી હોત અને હજુ પણ રાખવામાં આવે તો દેશને એકંદરે બજો ફાયદો થાય અને સરકારી મહેસુલમાં જે છૂટછાટથી કંઈ જાણુચાળેજ ખોટ પડે એવું નથી લાગતું, કારણ કે સરકારી અંદાજપત્રો કરોડો રૂપિયા અવશેષ (Balance) બતાવે છે, અને વિદેશી મીઠાપર જે આધાર રાખવો પડે છે તે બંધ થાય.

આ પ્રમાણે હિન્દના કેટલાક ઉદ્યોગોની હકીકત છે. અમે વધારે દાખલા નથી આપ્યા કારણ કે લગભગ આવા જ કારણોથી બધા ઉદ્યોગધંધા બંધ પડી ગયા છે અને તે જણાવતાં પીછેપણુ જ થાય એવી બીતિ રહે છે.

ખીજું, આહ, કોરીના બગીચા, સોનાની અને મેંગેનીઝની ખાણો કે સજીનાં કારખાનાઓ સંબંધી પણ હકીકત આ લેખમાંથી ખાતલ રાખી છે કારણ કે તે બધાની ખીલવણુએ ઓછાંકાલીમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને, મજૂરી ઉપરાંત વિશેષ લાભ થયો નથી, નહીં અને બચતનો લાભ ફક્ત વિદેશીઓનેજ થયો છે અને થાય છે અને જે તે ઉદ્યોગ આજ

સમર્થ અન્યા હોય તો તેનું કારણ સરકારનો પક્ષપાત, સરકાર તરફની અનુકૂળતાઓ, આવકવેરા વિગેરેમાંથી મળતી બહાલીજ છે.

ફતી વધારે ખેતી થાય છે, તે નહીં કે સરકાર તરફની અનુકૂળ વેપારનીતિને લીધે પણ ફતો ઉઠ્યા અને સારા આવતા ભાવને જ આભારી છે; કે કાંતવા વણુવાની મીચોની આબાદાની કુદરતી સંબંધોને જ આભારી છે એમાં સરકારને લેશ માત્ર જશ ખાટવા જેવું નથી.

બીજું, અમે આ લેખમાં બેનીયાડીની શી સ્થિતિ ને આપાદાની હતી અને આજે શી પરિસ્થિતિ અને પડતી થઈ છે, તેના ઉદ્દેશ પણ નથી કર્યો કારણ કે તેની કમ્પ્લેક્ષ એટલી લાંબી છે કે આ નાસિકના ઘોડા પાનામાં તેનો પુરતો ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. ખેડૂતની કેવી સ્થિતિ છે તે બેધના દ્રાખવા પરથી લોકોનાં જાણુવામાં સચોટ રીતે આવ્યું છે. એમની દારેદ્રતાનો ખ્યાલ માંજવારી કે દુષ્કાળના પ્રસંગે પુરેપુરા આવે છે. સામાન્ય નિર્જનતાજ દુષ્કાળના હરદમશ આગમનનું કારણ છે તે મહેજ પણ વિચાર કરનારને જણાઈ આવે એમ છે.

ઉપરાંત આપણા દેશના ઉદ્યોગોને ઘોડા પહોંચવાનાં તથા તે પડી ભાંગવાનાં અન્ય પણ કારણો છે. એ કારણો ઉપસ્થિત થવાનું કારણ આપણા પર કમ્પેસિયોનેર અધિકાર પ્રાપ્ત કરનાર વિદેશી સરકાર છે કે જેણે પોતાની સત્તા તથા આવનાર પ્રાપ્તતા હિનાદિતનું બેનીયાડીની અવલોકન કરવાનું વિચારે પાડ્યું ત્યારથી તે નિ અવલોકન કર્યું તો તે પોતાના સ્વાર્થ ઉપરજ બ્યાન આપી કર્યું. અક્ષરજ્ઞાનવિહિન, અશિક્ષિત અને નિર્જન પ્રજા પણ એવા સંબંધોમાં સરકારના હેતુ સમજ શકે છે અને હવે તે આપણે સચોટ સમજ શક્યા છીએ તેથી જ ફતી વિદેશી સરકારના સત્ત્વ ત્રિમાં વધારે રાજદારી હક માંગીએ છીએ કે જેથી ફતી વિદેશી સરકાર પણ હિન્દુઓનું હિત હોયે રાખી આપણી મરજ સુજખના કાયદા કાનૂન ઘડે અને અમલમાં મુકે; જો રાજકારણમાં એ હક પ્રાપ્ત કરી નહીં શક્યું તો નિએ આગળ જેવાજ પ્રસંગે આવ્યા કરવાના અને આપણે આપણા ઉદ્યોગ ધંધાને છે તેથી પણ ખરાબ સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાના.

મુતરફા વેરેઃ—કંપની પાસેથી બધો કારભાર રાખી સરકારે પોતાને હસ્તક કર્યો ત્યાં લગણુ લગભગ (એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૩ સુધી—મદ્રાસ છલાકા શીયાય) હિન્દની રૈયત મુતરફા (Mutarfa) નામના વેસથી ત્રાસી ગઈ હતી. આ વિચાર જાનના ઉપજ વેસમાંથી યુગેપીઅનાને મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેનો યોગે શ્રીમન્ત કરતાં મરીઓપર વધારે પડતો હતો. વણુકર, સુતાર, કુંભાર, કે કંસારો કાર્મ પણ એમાંથી ઇટકા શકતો નહીં; વળી ધંધાની સાથે દુકાન માંડી ચોડાપણો વેપાર પણ કાઢ કરતું હોય તો તે માટે જુદો કર લેવાતો હતો. સાદામાં સાદાં હતીઆર, ઓળોરો બનાવનારને પણ તે વેસ ભરવો પડતો હતો જેથી કાગીર કે ખેડૂતને એવી વસ્તુ છ મળે ભાવે મળતી પોતાના ખેતરમાં ચોડું ધણું શાક થયું હોય અને તે જગરમાં વેચવા આવે તો તેને પણ વેસ ભરવો પડતો. આટલુંજ નહીં પણ એ વેસ એટલી જ સખ્તાઈથી વસુલ કરવામાં આવતો હતો અને જો કાર્મ ન ભરે તો ફેડખાના શીયાય એનો અન્ય આભારો

રહેતો નહીં. આ સખ્ત વેશને લીધે ઉદ્યોગ ધંધાને બહુજ સોષવું પડતું. ગરીબ પોતાની મરીબાણને લીધે કંઈ કરી શકતો નહીં, પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવી શકતો નહીં, બ્યારે કોઈ પણ ગમે તેવા યુરોપીયન મોજ એનથી વેશ બધાં વગર હાજરોના વેપાર બેધડક કરી શકતો હતો. એવા સંજોગમાં ઉદ્યોગોને ધોંકા પહોંચ્યો હોય તો નવાઈ નથી.

અંગ્રાગામી શું કરે છે?—સરકારનો પક્ષપાત નથા ઉત્તેજન હોવા છતાં રહેવે થવાથી હિન્દનું ખરૂં દિન સચવાયું નથી. દેશની દોહન એથી વધી નથી, પણ કાચા માલના નિકામની તથા તૈયાર માલના આયાતની એટલી બધી સરળતા, તે થવાથી થઈ છે કે જેથી કરીને દેશના આમ્ય અને ગૃહઉદ્યોગો હતા નહતા થઈ ગયા છે. એટલું જ નહીં પણ દેશમાં ને દેશમાં, આયાત થયલા વિદેશી માલ કરતાં, અત્રે તૈયાર થયલા માલનું તુર વધારે હોય છે. તૈયાર કરતાં કાચા માલનું તુર વધારે હોવાથી તૈયાર માલ બનાવવાનું મોંઘુ પડે છે. વળી આયાત થયેલા માલ તે ગામમાં લાવ્યા વગર બહાર બહાર ગોદીમાંથી ભુદે ભુદે સ્થળે આગગાડી મારફતે રવાના કરવામાં આવે છે તો તેને દર ખાસ ભુદો ને એકાદ રાખવામાં આવે છે, આથી વિદેશી વેપારીઓને ખાસ ઉત્તેજન ને લાભ મળે છે. જે રહેવે ધંધામાં છે તે કોને આપણા જ લાભ સારૂ ધંધામાં હોય તો આ જાતની પક્ષાવધી કે વહાલા-અળખામણાપણું હોવું ન જોઈએ. રહેવથી દેશના ઉદ્યોગો પોષાવા જોઈએ; નહીં કે તેણે તેના વિનાશનું કારણ બનવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત, દેશના સૌથી મોટામાં મોટા ઉદ્યોગ-ખેતીવાડી-ખીસવવાનાજ ને સરકારની ધારણા હોય તો ખેતીને જેની વધારે જરૂર છે એવાં જળાશયો, નહેરો, તળાવો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; આપણી દૃષ્ટિએ તો હિન્દ જેવા ખેતિવાસીના દેશ માટે સરકારની એજ પ્રથમ જરૂર ગણીએ છીએ છતાં આપણા દુર્ભાગ્યે રાજ્યવધીવટ ચલાવનાર તથા કાગેબારી મંડળ રહેવના માંધકામ માટેજ નાણાંની વધારે જોગવાઈ કરે છે બ્યારે જળાશયોની યોજનાઓ ઝોકળગાયતી ઝડપ અમલમાં મુકાય છે. અને તેને પરિણામે ખેતીવાડી સાથે બધા જ ઉદ્યોગને થોડી વગી હાની પહોંચ્યાજ કરે છે.

સરકારની મહેનત સફળ કેમ થતી નથી?—માંખતકાળમાં નામદાર સરકારનું ખેતીવાડી તથા અન્ય ઉદ્યોગો તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે; અને તેને લીધે, કોલેજો, પ્રયોગ શાળાઓ સ્થાપાઈ છે; કમીટી અને કમીશનો મારફત નવામ આગી રહી છે, પુસ્તકો તથા પત્રિકાઓ બહાર પડે છે, છતાં પણ એ બધાનું પરિણામ 'શાંતુ આવતું' નથી. કારણ કે કોલેજ અને પ્રયોગશાળામાં શિક્ષણ અપાય છે તે આમ્યજને સમજતા નથી પુસ્તકો અને પત્રિકાઓ જે ભાષામાં બહાર પડે છે તે જનસમાજને આવડતી નથી, પશ્ચિમની પ્રગતિનેજ ખ્યેય રાખી સમિતિ અને કમીશનો તપાસ કરે જાય છે, જેથી તેઓ જે અનુમાનો પર આવે છે તે હિન્દની સાપ્રત સ્થિતિને બીનઅનુકૂળ નિવડે. હિન્દમાં જે સાધનો ઉપસ્થિત છે, હિન્દની ગરીબાઈમાં જે થવું શક્ય છે, આપણી પરિસ્થિતિનો ચિચાર કરીને જે જે યોજનાઓ આપણા દેશને અનુકૂળ થઈ પડે તથા આપણે ઉપાડી શકીએ તેની તપાસ થવા જરૂર છે. અને એમ નહીં થતું હોવાથી સરકાર આપણું દિત સાધવાને બદલે

અહિત કરે છે, કારણકે તેની તપાસના, પ્રયોગનો તથા જે ભાષામાં તે માહિતી એકત્રિત કરી બહાર પાડવામાં આવે છે તેનો લાભ વિદેશીઓને-પશ્ચિમના માતબરોને વિશેષ મળે છે. જેઓ અત્રે આવી કામદારપૂર્વક લૂટ ચલાવી ગય છે, જેને માટે આ બધું કરવાનો ડોળ થાય છે, તે બીચારો ઝુપડીમાં રહેનારો હોવાથી સરકારની કંઈપણ પ્રવૃત્તિ સમજી શકતો નથી, માટે સરકારની ફરજ છે કે લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં શિક્ષણ આપવું, પોતે ભેગી કરેલી માહિતી, પુસ્તક તથા પત્રિકા રૂપમાં દેશની ભાષામાંજ બહાર પાડવી, નિશાળો ને પ્રયોગશાળાઓમાં દિનંદની ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો, ખેડુત કે કારીગર તમારી સંસ્થાથી કાઢી નાસી ગય છે અથવા તેવી સંસ્થાઓ સેંકડો ગાઉ દૂર રખાય છે તેને બદલે તેવી સંસ્થાઓ જાણે તેને ધરને આંગણે લાવી મુકવામાં આવી હોય તેમ કરવાની જરૂર છે.

નાંકાનો અભાવ:—આપણો બધો વેપાર વિદેશી વહાણો મારફત ચાલતો હોવાથી, આપણે તેમને આધીન રહેવું પડે છે, તથા વેપારના કંઈ પણ ગુમાનીએ છીએ. અત્રે વહાણો અનતા હતા તે ધીમે ધીમે સદંતર ખંવાતા બંધ થવાથી ચાલુ લડાઈમાં મોટું નુકશાન મોગવતું પડ્યું છે. અને તેથી લડાઈને લીધે જે લાભ મેળવી શકતે તે ગંપાનને મળ્યો છે.

છેવટમાં એટલું જ જણાવવાનું કે દેશના ઉદ્યોગોના પુનરોદ્ધાર સારૂ રક્ષક વેપાર નીતિની જરૂર છે, માટે-વિલાયતની સરકાર સ્વતંત્ર વેપારનીતિને તિલાંજલી આપે એમ જાણવું ન હોવાથી-રાજ્ય શાસનમાં એટલા ફેરફારની જરૂર છે કે જેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને જ્ઞાત તથા કર નાખવાનો હક મળે; અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે હક વહેલો મળે. અસ્તુ !

ધીરંજીલાલ છગનલાલ.

અમદાવાદના મીત્ર મજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન જુલાઈ ૧૯૧૮ ના અંકથી.)

એક દિશામાં જ્યારે આ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે બીજી દિશામાંથી એ પ્રવાહને રોકવા માટે પણ તૈયારીઓ કરી નહોતી થતી. બહુ વિગતમાં ઉતર્યા વિના એટલું જ કહીશું કે મજુરોને બગાડવાની, ફેસલાવવાની અનેક તબ્બીજી માલિકાના પક્ષ તરફથી થતી હતી. મજુરોમાં જે લોકોની ઉપર આ દબાણની તાત્કાલિક અસર થતી તેઓ પણ પોતાના સલાહકારો પાસે પોતાના મનનો ગ્રંથવારો દૂર કરવા આવ્યા વિના તો કંઈ પગલું ભરતા નહિ. આ લોકોને વધારે અડગ બનાવવા માટે આરમ્ભ દિવસની પત્રિકામાં ‘ સત્યાગ્રહી ’ ઓના કેટલાક આધુનિક દાખલાઓ મહાત્માજીએ વર્ણવ્યા છે. આવી રીતની બચ્ચરિય પદ્ધતિએ ચાલતી લડત હિંદુસ્તાનમાં કડી થઈ નથી, એ તો સૌ કોઈને જાણીતું છે. સામાને દુઃખ આપવાના કંઈપણ પ્રયોગો લીધા વિના પોતાનું પારેલું મેળવવાની ‘ સત્યાગ્રહ ’ નામની રીતિ બત્તાર આગમય મહાત્માજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં

આદરી હતી. ત્યાંના ઇતિહાસનું થોડુંક જ્ઞાન મંજુરોને આપી દેવાનો સુંદર પ્રસંગ મહાત્માજીએ સાધ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત કદી ન વાંચવા જનારા મીલ મંજુરોને એ લડતમાં જીએલ્લા વીરોનું પિછાન આપવામાં આવ્યું. એ વીરોનાં પરાક્રમનું એવી તો અસરકારક રીતે જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું કે વિચારવંત સાબિળનાર તેમનાં દૃષ્ટાન્ત કદી નહિ ભૂલે. હરખતસિંહ, કાછલીઆ, અને બુંદે. વાલીઆમાં વિષે પત્રિકામાં લખ્યું છે, તે ઉપરાંત વિવેચન કરતાં તેઓ બોલ્યા હતા: “આ ત્રણે જ્યારે જેલની અંદર ગયાં અને સરકાર સામે ઝઘુમ્મી બન્યા તેમને (તમારી માથે) કાંઈ લેવા માટે લડવાનું નહતું, લડતમાં સામેલ રહેલા બીજાં સ્ત્રીપુરુષોની માફક તેમને કર દેવાનો નહતો. કાછલીઆ તો મ્હોટા વેપારી હતો. તેમને કર આપવો નહતો પડતો. હરખતસિંહ કર આપવાના કાયદા પહેલાં આવ્યા હતા એટલે તેને કર નહોતો આપવાનો. વાલીઆમાં જે જગાએ રહેતી હતી ત્યાં એ કર આપવો કાયદો લાગુ પડ્યો નહતો. છતાં ટેકની ખાતર એ લોકો સોનાં સાથે ઝઘુમ્મી. તમારી તો સ્વાર્થની લડાઈ છે, તો તમારે ટકા રહેવું એ વધારે રહેવું છે, અમાં કાંઈ ભારે વાત નથી. આ વિચાર તમને બળ આપે અને દૃઢ બનાવે.”

૧૩ મા દિવસની પત્રિકામાં આ વીરોને જે વિદંબણાઓ પડી હતી તેનું વધારે હાસ્યવેષક વર્ણન આપ્યું હતું. “૨૦૦૦૦ મંજુરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ધરખાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ધણીએ પોતાનો થોડો ઘણો માલ હતા તે વેચી નાંખ્યા, પોતાનાં કુપર્કા તળ્યાં, પોતાના ખાટકા, ગોદડા, જનનવરો વેચી નાંખ્યા અને કામ કરવા નીકળી પડ્યા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દહાડા સુધી વીશ વીશ માઈલની મજલ કીધી અને માત્ર પોણા શેર આટાની રોટલી અને અઢી રૂપીઆભાર ઘીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુજાર્યા. આમાં હિંદુઓ પણ હતા, મુસલમાન પણ હતા. x x x એજ લડાઈની અંદર જે સ્ત્રીઓએ કાંઈ દિવસ મંજુરી કરી ન હતી તે સ્ત્રીઓ ફેરો ફરવાને નીકળી હતી, અને જેલની અંદર ધોબણનું કામ કર્યું હતું. આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કયો મંજુર આપણામાં હશે કે જે પોતાની ટેકને જળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય?” આવી રીતે સાદી સરલ ભાષામાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો ઇતિહાસ મંજુરોની સમક્ષ ઉઠાવતો હતો, અને આડકતરી રીતે પત્રિકા વાંચનાર સામાન્ય વર્ગનાં પણ જ્ઞાનસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી હતી.

મંજુરોની પણ હેરાનગતિ વધતી જતી હતી. ધણીકો હવે મંજુરી મેળવવા માટે તત્પર થવા લાગ્યા હતા. જૂખમરો સોસવાની તેમની શક્તિ ઓછી થતી હતી. ધણીકવાર કેટલાક મિત્રોને એમ થઈ આવતું કે મંજુરોને જોઈએ તેટલી આર્થિક સહાય આપવી ને ટકાવી રાખવા. બહારગામથી પણ અનેક મિત્રોના મંજુરો માટે ફંડ ઉઠા કરવા માટેના પત્રો આવતા હતા. કેટલાકોએ તો પૈસા મોકલવાની માગણી પણ કરી હતી. પણ આ સૌ મહાત્માજીએ ન લેખ્યું. કારણ ૨૫૪ હતું. વારંવાર આ સૌ હિતેષીઓને મહાત્માજી કહેતા કે: “મંજુરોને તમે પૈસા આપીને સત્યાગ્રહ કરાવશો અથવા મંજુરો જે તમે પૈસા આપીને તેમને ટકાવી રાખશો એવી આશ્વાસીજ આ લડતમાં પડ્યા હશે તો તેમાં સત્યાગ્રહનો અર્થ શો, સત્યાગ્રહનું અર્થ શું? સત્યાગ્રહનું રહસ્ય જુરખ પડે તે રાજી ખુશીથી

સહી લેવામાં રહેલું છે. સત્યાગ્રહી જેટલું દુઃખ વધારે ખર્ચે તેટલી તેની વધારે કસોટી થાય છે. મજુરોને રોજરોજ સલાઓમાં અને સલાની બહાર એમ સમજવવામાં આવતું હતું કે : “તમે પરસેવો પાડીને પૈસા રટવા છો તે કદી કોઈની પાસે મહત્ત્વ પૈસા લેવા હાથ લાંબો ન કરશો. એમાં તમારી ઇજ્જત નથી. તમે પારકા પૈસાના જોરે લડ્યા એમ કહીને જગત તમારી હાંસી કરશે” મજુરો પણ સમજતા હતા, પણ ધણીકને તો ખરેખર ખાવાનાં સાંસા પડવા લાગ્યાં હતાં એટલે તેમને પૈસા વિના છુટકોજ નહતો. આવાઓને માટે કાંઈ કાંઈ કામ શોધવામાં આવ્યાં. સાબરમતી કાંઠે મહાત્માજીનો આશ્રમ બંધાતો હતો ત્યાં ઇંટો ઉપડાવાનું, રેતી બહેવાનું, વગેરે કામ જે મજુરો લાંબાં તેમને ખતાવવામાં આવતું. પ્રથમ તો મજુરો જરા સંકોચાતા, મજુરી કરવી ન્હાનમ માનતા. પણ ધીમે ધીમે જોતે રૂબીનેજ રોડી મેળવવામાં દુર્જીત સમજી આવું બધું કામ કરવા લાગ્યા.

આ તરફથી શહેરમાં પણ કાંઈક બગલગાટ ઉત્પન્ન થયો હતો. લડત જેમ વધારે લાંબાતી જતી હતી તેમ ધણીકને પતું હતું કે : “આ લડતનું શું પરિણામ આવશે ? હા તો કોઈ કોડતા નથી.” આથી ધણીક ગુદરથો અનેક પ્રકારની ‘વિષ્ટ’ લઈને મહાત્માજી પાસે આવતા. કોઈ કહે હાલ ૨૦ ટકા લઈ લો, પછીથી તુરંત ૧૫ ટકા વધારવામાં આવશે; કોઈ કહેતું, ૨૦ ટકા પગારમાં બોનસ તરીકે અને ૧૫ ટકા મોંઘવાગીના, દાણા કે પાના વગેરે આકારમાં, મજુરોએ લઈ લેવા જોઈએ; કોઈ કહેતું ‘મજુરોની વળી પ્રતિજ્ઞા’ ? મજુરો તો તમે તલાફ આપો તો પ્રતિજ્ઞા મુકી દાખે ૨૦ ટકા લઈ લે. માલિકો હાલ ૧૫ ટકા તો મજુરોએ એ ૨૫ મુકવી જોઈએ, કારણ આમાં તો અંતે આખા ઉદ્યોગને નુકસાન છે. આવી આવી બંનેક સૂચનાઓ અને દરખાસ્તો દરરોજ આવ્યે જતી. રા. જીવણરાવ વજ્રલાલ દેસાઈ મિનિસ્ટર, આવાંજ એક સૂચના લઈને આ અરસામાં આવેલા. તેમને મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો, તે મહાત્માજીની રિયલિ પ્રકટ કરવાને ‘અહિં’ આપવો ઉચિત લાગે છે:—

“સુદા લાભશ્રી, મને કેમ સમજવવો પડે છે ? મારાથી અને તો હું આપ માગો છો, તેમ ન કરું એવી શંકા પણ કેમ લાવા છો ? મને દહ હોવાજ નહિ. જગત બુલ ખાય, આપનાથી ખવાય નહિ. હું કરેણાથી ઉભંગાઈ રહ્યો છું, આ લોક-આકેટ મને વિનોદરૂપે નથી. મારાથી અને તેટલું ક્યાં કરું છું. વહેલામાં વહેતો અંત આવે એવી વૃત્તિ મારી પ્રવૃત્તિમાં મારાં અર્થાં રૂપમાં હોય છે, પણ મિત્રો લંબાવે છે. મને સમજવવું નિરર્થક સમજી શેકોને સમજવો તો ? શેકોને પડવાપણું નથી, મજુરોના પડવામાં કાણુ સાફ સમજી લે ? શિક્ષિત વર્ગ અને ધર્મિક વર્ગ વચ્ચે અંતે ખદારા નહિ રહે, એ ખચિત માનજો. આપણે તકરાર કરવીજ નથી.”

એજ દિવસે મીલમાલિકોના મુખમાં ન જોડાનાર અને આખી લડત દરમ્યાન મજુરોને અજાણથી બોનસ આપી પોતાની મીલ ચાલુ રાખનાર, પોતાની આસપાસ આવી રહેલાં સંધિલથી અલિપ્ત એકાદી શેઠ મંજળદાસ ગિરધરદાસ ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

“મારી પાસે ધણા મિત્રો આવે છે ને મને સમજાવે છે કે મારે કોઈ પણ રીતે મજુરો ને માલિકોની તકરારનો અંત આણવો જોઈએ. મારા દેહને જોગે કું અંત લાવી

શકતો હોઉં તો લાવું. પણ તેમ અંત આવે તેણું નથી. અંત લાવવો શેઠીઆઓના હાથમાં છે. મજૂરો માગે છે તેટલા સારૂં ૩૫ ટકા ન આપવો એવી શ્લી હઠ ? મજૂરોને હું બધું સમજાવી શકુંજ એમ શા સારૂં મનાય છે ? હું કહું છું કે મેં જે ઉપાયો લીધા છે તે ઉગ્રચર્ચાજ મજૂરો હાથમાં રહી શક્યા છે. હવે તેઓની પ્રતિજ્ઞા તોડવાના ઉપાયો રચું ? રચું તો મારું ડોકું ધડથી તેઓ નોખું ના કરે ? મારો ધણોએ વાંકે શેઠીઆઓ કાઢે છે, એમ હું સાંભળું છું. હું નિશ્ચિત છું. મારો વાંક નહતો એમ કોઇ દલાડો શેઠીઆજ પાછા કમ્બુલ કરશે. તેઓની સાથે અને ખટાશ થનાર નથી, કેમકે હું ખટાશમાં ભાગ લેનાર નથી. ખટાશને પણ મેળવણી તો જોઈએજ. મારી પાસેથી મેળવણી નહિ મળે. પણ આપ કેમ ભાગ લેતા નથી ? આપનાથી આવી જંગી લડત નેચા કરાવજ નહિ. ”

પણ આ મસલતનું પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું. મહાત્મા ગાંધીજીની પત્રિકા નીકળી હતી તેની સામે દેખીતો પણ પ્રતિકાર થવો જોઈએ એજ હેતુ માન્ય થો મીલમાલિકાના મુખે પણ પત્રિકાઓ કાઢવા માંડી. તેમાં આપની સ્વચ્છતા વેળગી દર્શાવતો અને અચરિત વાક્ય પ્રયોગો વિષે અહીં કાંઈ પણ વિસ્તાર કરી તે પત્રિકાઓને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું નહોતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ તેની ઉપેક્ષાજ કરી છે. મજૂરોને કામ પર ચઢવાનું સમજાવવાને, લાંબેલી પ્રતિજ્ઞા તોડવાને અનેક તરફાઓ થતી, તેઓને ભૂખમરનો મોટોટો “બ્રહ્મહતિ” બતાવવામાં આવતો પણ તેઓ પોતાના સલાહકારો પાસે આવીને તે આજ્ઞા ફરિયાદ કરતા અને તુરંત તેમના મનનું સમાધાન થતું. તા. ૧૨ મી માર્ચને દિવસે સ્થિતિમાં કેરશર થયો. અત્યાર સુધી તો મીલ માલિકાએ પોતાનો દોષ-આહિત કામચ રાખેલો હતો એટલે મજૂરો કેમ પણ રીને કારે અહીં શકતા નહોતા. તા. ૧૨ મી માર્ચથી દોષ-આહિત બંધ થયેતો બહાર કરવામાં આવ્યો, અને ૨૦ ટકા વધારો લખને આવનારા મજૂરો માટે સારો ખુદલો છે, એવી ખપર આપવામાં આવી. મહાત્માજીએ તે દિવસથી દર રહવારે સભાઓ ભરવાનું ફેરવ્યું, એટલાજ કારણથી કે રહવારો વખત કામ ઉપર જવાનો હોષ કાંઈ અણમમજૂ અને નાખલા મનના માણસો ખાટી સલાહથી બોળવાઈ પ્રતિજ્ઞા ન તોડે મિલ માલિકાનો દોષ-આહિત બંધ થઈને મીલ મજૂરોની હડતાળમાં જે દિવસથી પલટાઈ તે દિવસની પત્રકામાં મજૂરો તથા માલિકાની સ્થિતિ કંઈક કડક છતાં આખા શબ્દોમાં મુકી દેવામાં આવી : “મજૂરોને ચઢવાને પોતાના વચનને-વળગી રહેવા સિવાય બીજો છલાજ છેજ નહિ, અને અમારી તો ખાતરી છે કે જે મીલ માલિકા સમજે તો તેઓની ઉન્નતિ પણ મજૂરોના કસમ પળાવવામાંજ રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મજૂરો લઈને છેવટે તો માંડે પણ ફાયદો નથી ઉઠાવવાના. ધાર્મિક દત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં કદિ રાજ થાય નહિ, ભાગ લે નહિ. ” જેમ મજૂરોને કામ ઉપર લેવાના સવ પ્રયત્નો સામા પક્ષ તરફથી થવા માંડ્યા તેવા મજૂરોએ પણ મહિમામહે એક બીજાને ટકાવી સમજાવના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. મજૂરોમાંના કેટલાક અતિ ઉત્સાહીઓ નખાઓની ઉપર દયાજી ચલાવીને તેમને કામ ઉપર ચઢતા રોકે છે એવી ફરિયાદ મહાત્માજીને કાને આવી. મહાત્માજી આતો સાંખી શકે એવું હતુંજ નહિ. તેઓ તો કહે-

તાજ આભા હતા કે મજુરોના હૃદય ઉપર, મજુરોની લાગણી ઉપર ઘસર કરીને તમે તેમને ટેકવી રાખો, તેમના ઉપર જીલ્લમ કરીને નહિ. તુરત અતિશય પ્રગાણિકપણથી ઉભરાતી પત્રિકા બીજે દિવસે પ્રકટ કરવામાં આવી. “કાંઈની પાસે ટેક પરાણે નથી રખાવી શકાતી. એ વસ્તુજ એવી છે કે જે પરાણે ન ચર્ચાકે. ટેક સખીને આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ. જહીકનો માયો જે માણસ કાંઈ કામ ન કરે તે માણસ શાની ઉપર આગળ વધી શકે? તેની પાસે કાંઈજ રહ્યું નથી. એટલે દરેક મજુરે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કાંઈ પણ મજુરે બીજા મજુરની ઉપર કાંઈ પ્રકારનું દયાણુ કરવુંજ નહિ. જો દયાણુ કરવામાં આવે તો આખી લડત નળળી પડશે અને તુટી જવાનો સંભવ છે.”

પણ કાંઈક આ પત્રિકાથી, તો કાંઈક રોજ રોજ ઉભા થતા સંજોગોને લીધે, અણુ-ધાર્યું પરિણામ તૈયાર થતું હતું. આ પત્રિકાની ઘસર અતિ ઉત્સાહીએ ઉપર કાંઈક વિષ-રિત થઇ. મૂળ અણુસમજી વર્ગ એટલે કેટલાકને આ નિખાલસ સત્તાહથી માફું આભું. તેઓ તો નળળા મજુરોને કહેવા લાગ્યા કે: “જેને જવું હોય તે જાઓ, માર્ગ ખુલ્લો છે. કાંઈએ તમને રોકી રાખ્યા નથી.” ધણીક પોતે જે નૈતિક દયાણુ ચલાવતા હતા તેઓએ તે દયાણુ ચલાવવું પણ બંધ કર્યું. મજુરોને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો માટે શાખાથી મળવાની જેમને આશા હતી તેમને આઘાત પહોંચ્યો. ધણીક મજુરોનાં મન ફેરવાયાં. કાંઈ કેમ બોલવા લાગ્યા, કાંઈ કેમ બોલવા લાગ્યા. જૂખમરો તો ઝંઝુમી રહ્યો હતો, અને લોકોનાં મન શિથિલ કરવાનું પોતાનું કામ કર્યું જતો હતો. જે મજુરોને મજુરી કરવાનું મન હતું તેઓ આશ્રમમાં આવીને મજુરી કરીને પોતાની રોજ મેળવતા. પણ કેટલાક જેઓ જરા ખોટા હતા તેવાઓના મનમાં ચોર પેઠો હતો. તેઓને એમ થયા કરતું કે “આ આપણે નકામા તણાઈએ છીએ. પ્રતિજ્ઞાથી કશું વળવાનું નથી. પ્રતિજ્ઞા તો ખોટાં હવાતીઆં છે.” જૂખમરો આગ્યો છે, મજુરી થતી નથી, મફતની સલાહ આપનારને કાંઈ દુઃખ છે? દુખ આપણને છે. પેલી તરફ મીલ માલિકો પણ હૈયા વળ જેવાં કરવા લાગ્યા હતા. ૨૦ ટકાથી વધારે નજ આપવા એવી હકમાં તેઓ વધારે હક થતા જતા હતા, અને મજુરોને નિશ્ચય તોડવા માટે ખાસ માણસો રોકવા જેવા ઉપાયો પણ લેતા હતા. આ પછી શું બન્યું તે મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રકટ કરેલા અંગ્રેજ પત્ર-માંના કેટલાક હૃદયવેષક ઉદ્દેશાર્થીય વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. “શરૂઆતમાં કામ કરનારાઓને મદદ કરવાની અમે ના કહેલી, છતાં અમે સામાન્ય રીતે એવી પણ મજુરોને ખાતરી આપી ચૂક્યા હતા કે તમને ખવડાવીને ખાઈશું, અને તમને ઝોઢાડોને ઝોઢીશું. આમ ખાવીશ દિવસ વીતી ગયા હતા. જૂખમરો અને મીલ માલિકોના જાસુસો પોતાનું કામ કર્યું જતા હતા, અને શયતાન તેમના કાનમાં ગણગણતો હતો કે દુનિયા ઉપર ગરીબોનો બેલી ધરવર જેવું કાંઈ નથી અને પ્રતિજ્ઞાઓ તો ન ફાવતાનાં મનામણાં છે” મજુરોની ફેજની મુલાકાત લેવાને જહેન અનસુયા, લાઇ ચંકરલાલ ખેંકર અને લાઇ હમનલાલ ગાંધી નિયમિત જતા હતા. એક દિવસ લાઇ હમનલાલ જીવલદાસની આલીમાં રહેનારા મજુરોને સવારની સભામાં આવવાની વિનંતિ કરતા હતા તેમને આ પ્રમાણે ઉદ્દેશાર્થી મજુરોએ વધાવી લીધા હતા. “ગાંધીજી અને અનસુયા જહેનને શું છે? તેઓને

મોટરમાં આવવાનું અને મોટરમાં જવાનું, ખાસ ખાવા પીવાનું; પણ અમારા તો જીવ જાય છે. સભામાં આવેથી કાંઈ જીવનમાં મટતો નથી. ” આ વચનો મહાત્માજીને મને ગયાં. મહાત્માજીને કોઈ ટીકા કરે તે ન લાગે, કોઈ નિંદા કરે તે ન લાગે. પણ ખરી સ્થિતિસચ્ચક આ કડવા ઉદ્ઘારોથી તેમનું હૈયું વીધાઈ ગયું. બીજે દિવસે સવારે સભામાં ગયા. ત્યાં આ ઉદ્ઘારોથી પોતાના મન ઉપર થયેલી અસર તેમણે રોમે રોમ ઉઠા કરે એવી રીતે વર્ણવી છે. “ પોતાના મુખ ઉપર ઝળકી રહેલા અડમ આત્મનિશ્ચય વાળા હમેશ નજરે પડતા પાંચ દશ હજાર મનુષ્યોને યદલે નિરાશાથી ખિન્ન મુખવાળા એકાદ હજાર માણસો મેં જોયા. જીવલેણતાથી ચાલીવાળી વાત તો મેં સાંભળીજ હતી. મને લાગ્યું કે મજૂરોનો ઠપકો સાચો છે. આ પત્ર લખું છું એ હું જેટલું માનું છું, તેટલુંજ ઇશ્વર છે એમ હું માનનારો. પોતાનાં વચનો ગમે તે ભોગે પણ માણસ પાળવાને બંધાયેલો છે એ પણ હું માનનારો. મને એમ પણ ખબર હતી કે મારી સન્મુખ ખેડેલા માણસો ઇશ્વરથી ડરનારા છે. પણ આ અણધારી રીતે લંખાતી લોક-આક્રિંદ તેઓનો હદ ઉપરાંત કેસ કાઢે છે. હિંદુસ્તાનમાં મારી બહોળી મુસાફરી દરમ્યાન સેંકડો લોકો એક ધડીમાં પ્રતિજ્ઞા લે છે, અને બીજી ધડીએ તેને તોડે છે એવું જે જ્ઞાન થયેલું તે તરફ મારું દુર્લક્ષ ન હતું. મને એમ પણ જ્ઞાન હતું કે આપણાંમાના ભલભલાઓને આત્મજળમાં અને પ્રભુમાં માત્ર એક ઝાંખી અને અનિશ્ચયાત્મક માન્યતા છે. એમ લાગ્યું કે મારે માટે એ તો એક ધન્ય યોધાઈ હતું. મારી આત્મશ્રદ્ધા અને ઇશ્વર શ્રદ્ધાની કસોટી થતી હતી. તુરત હું ઉડ્યો અને હાજર રહેલા માણસોને કહી દીધું કે ‘તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પડો એ ક્ષણભર પણ હું સાંખી શકનાર નથી. તમેને ૩૫ ટકા મજૂર નહિ, અથવા તો તમે બધાએ પડી જાઓ ત્યાં સુધી હું આહાર લેનાર નથી કે મોટર વાપરનાર નથી, ’ આ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ કે તુરત સભામાં શું શું થયું તેનું વર્ણન આપવાને તો કવિની કલમ જોઈએ. સભામાં ખેડેલા પ્રત્યેક જણની આંખમાંથી યોધારા આંસુ ચાલી રહ્યાં હતાં. પ્રત્યેકને એમ લાગી ગયું જણાતું હતું કે કાંઈક ગંભીર જીલ થઈ ગઈ છે. મહાત્માજીને કાંઈક આપણી નજાણથી અથવા તો પાપથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે, અને તે નજાણ કે પાપનું પાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થયા છે. પલકવારમાં બધા સ્થિતિ કળી ગયા, અને એક પછી એક ઉડીને બોલવા લાગ્યા: “ અમે અમારી પ્રતિજ્ઞામાંથી કદી નહીં પડીએ, ગમે તે થઈ જાય. આકાશ પાતાળ એક થાય તોયે ના પડીએ. અમારામાંના નજાણોને અમે ધર ધર જઈને સમજવશું, અને કદી ન પડવા કહીએ, આપ આ બીજી પ્રતિજ્ઞા ચૂકો ” આ અસર એ લોકોના આટલા બોલવામાંજ ન પ્રાપ્ત થઈ. બપોરે સુધીમાં તો થોડે થોડે મજૂરો આશ્રમમાં આવવા લાગ્યા, અને મહાત્માજીને ઠીન કરેણ વચને પ્રતિજ્ઞા છોડવાનું વિનવવા લાગ્યા. કેટલાએક મજૂરો ઉત્સાહથી મજૂરી માગવા લાગ્યા, કેટલાએક મક્કત મજૂરી કરીને પોતાની મજૂરીના પૈસા જે મજૂરી ન કરતા હોય અથવા ન કરી શકતા હોય તેને આપી દેવાને તૈયાર થયા. આશ્રમમાં પણ તે ધન્ય દિવસ હતો. મજૂરોને ઉત્તેજન આપવા માટે, કદિ તાપ પણ ન સહન કરેલો એવા ભાઈ શંકરલાલ મેંકરે પણ છંટો, રેતી વગેરે ત્રણ ચાર દિવસ થયાં ઉપાડ્યા માંડ્યા હતાં. આજ તો જ્ઞેન અનસુયા પણ જોડાયાં. આશ્રમનાં સ્ત્રી પુરુષો ઉપરાંત ખાળકો

પણ આમાં અતિશય ઉમંગથી લાગ લેતા હતાં. આ બધાની કાંઈક અવર્જનીય અસર થઈ મજુરોના ઉત્સાહ અને ઉમંગ તો માતો નહોતો. જે લોકો કંગરતા અને ફરિયાદ કરતા મજુરોએ આવતા હતા, જે લોકો આવીને કામમાં બહુ આગસ કરતા હતા, તે લોકો હમેશા કરતાં બમણું કામ બમણા તેજથી કરવા લાગ્યા.

એક આળસી ત્યારે આ લાગ લગવાઈ રહી હતો, ત્યારે મહાત્માની સમક્ષ સેંકડો મજુરો જુગલદાસની ચાલીયાળાઓ જેમણે મહાત્માજીને રહેણું માથું હતું તેમને બધને તેમના પક્ષાતાપ બહાર કરવા તથા મહાત્માજીની પ્રતિજ્ઞા ઊડાવા મથી રહ્યા હતા. મહિનાના મહિના હડતાળ ચાલે તોયે અમે ના પડીએ, મીઠા તજીને ગમે તે ધંધો મજુરી કરીશું, બાપ માગીશું, પણ પ્રતિજ્ઞા ન તોડીએ એવી બધાએ ખાતરી આપવા લાગ્યા. કેટલાકની તો લાગણી એટલી બધી ઉત્ક્રાંતિથી હતી કે તેઓએ મહાત્માજીને કહી દીધું કે અનસુયા બહેન-જેમણે પણ તેજ સભામાં નિરાહાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેઓ-ને પ્રતિજ્ઞા પાછી ન ખેંચે તો અમે કાંઈ નહીં જીવું કરશું. એક જગ્યા તો પોતાની કેડમાં જમ્યો ખોસીને આવેલા હતા. તેણે આત્મદત્ત કરવાની ધમકી આપી આ મજુરી કરેલાજનક તકરાર એટલી તો લાંબાઈ કે અનસુયાબહેનને તો આહાર લેવાનું કષ્ટ કરવાની ફરજ પડી.

સાંજે પાંચ વાગે મજુરોની સભા બોલાવવામાં આવી હતી. આજની પત્રિકા ‘મજુરી’ વિષે હતી. મજુરીના મહત્વ વિષે, મજુરીની પવિત્રતા વિષે, આટલી મરજ અને સોસરી હૃદયમાં પહેંચી જાય એવી કાપામાં યુગરાત્રીમાં આ પ્રથમજ લખાણ છે. “મજુર મજુરી ન કરે તે તો આકર પોતાની મીઠાશ છોડે એવી વાત થઈ.” “ફરિયા પોતાની આરાજ છેડે તો આપણને મીઠું કયાંથી મળે, મજુર મજુરી છોડે તો આ દુનિયા રપા-તળ થઈ જાય.” શિરીનને ખાતર ફરિયાદ પથ્થર ફાડ્યા. મજુરોની શિરીન તેઓની ટેક છે, તેને ખાતર મજુરો પથ્થર કેમ ન ફાડે ? સત્યને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર વેચાયા. પોતાના સત્યને ખાતર મજુરો કાં મજુરી કરવામાં દુઃખ હોય તો નેટલું દુઃખ સહન ન કરે ? કેને ખાતર પ્રમામ હસત અને હસતે ભારે દુઃખો ઉઠાવ્યાં. કેક રાખવા સાફે આપણે કેમ મરવાને તૈયાર ન રહીએ ?”

આ ઉદ્ગારો ઉપર વિવેચન ઉપરાંત મજુરોને નવી ઉપસ્થિત થયેલી સ્થિતિ સમજાવવા માટે તે દિવસે સાંજે એક બહુ સુંદર લાપણ પણ મહાત્માજીએ કર્યું હતું. તેમના મહત્વના ઉદ્ગારો નીચે ટાંક્યા છે:—

“આજે સવારે શું કામ થયું, તેની તમને ખબર પડી હશે. કેટલાકને ભારે આધાત થયો, કેટલાક રોષ પડ્યા. સવારનું કામ કાંઈ બોલું થયું છે અથવા શરમાવા જેવું થયું છે એમ મને લાગ્યું નથી. જુગલદાસની ચાલીયાળાએ જે ટીકા કરી તે માટે મને યુરસો નથી આવતો. તેમાંથી તો મારે અથવા જેણે હિંદની સેવા કરવી છે તેણે બહુ સમજવાનું છે. હું માનતો આવ્યો છું કે આપણી તપશ્ચર્યા અથવા જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખ ઉઠાવવાની શક્તિ ખરી હોય તો તેમાંથી કશું આવ્યા વિના રહેજ નહિ. મેં તમને એકજ સલાહ આપી તેને અનુસરીને તમે કસમ લીધા. આ જમાનાની અંદર કસમની કીમત ચાલી ગઈ હતી

કસમ ગમે ત્યારે ગમે તેમ માણસો તોડે છે, અને કસમની આવી કીમત ઉતારી દેવા માટે દુઃખ થાય છે. સાધારણ માણસને બાંધવાની દોરી કસમ જેવી એકે નથી. કસમનો અર્થ એ કે આ દુનિયામાં આપણે જે ખુદાને માનીએ છીએ તેને સાક્ષી રાખીને આપણે અમુક કામ કરવા માટે તૈયાર છીએ. ઉંચે બેઠેલા કસમ વિના ચલવી શકે છે. આપણે નીચે બેઠેલા તેમ નથી કરી શકતા. આપણે હજાર વખત પડનારાઓ માટે તો આવા કસમ લીધા વિના ચઢી શકવાનું અશક્ય છે. તમે કબૂલ કરશો કે આપણે પ્રતિજ્ઞા લીધી નહોત તેને તેનું હમેશાં સ્મરણ ન કર્યું હોત તો ક્યારનાએ આપણામાંના પણા બાઈઓ પડી ગયા હોત. આ પહેલાં આટલી શાંતિથી ચાલી રહેલી હડતાળ તમે કદા અનુભવી નથી એમ તમેજ કહ્યું છે. એનું કારણ જૂખમરો છે. હું તમને સલાહ આપું છું કે તમારે જૂખમરો વેકીને પણ પ્રતિજ્ઞા પાળવી. જતાં તે સાથે મેં અને મારી સાથે જે બાઈબહેન કામ કરી રહ્યાં છે તેમની પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે તમને જૂએ તો નજ મરવા દઈએ. તમને જૂએ મરતા એમે જોઈ રહીએ તો તમારે પડવુંજ નેંદરએ, આવી રીતી એટલા સન્દહનો સાથે એક ત્રીજ વસ્તુ પણ રહી ગઈ એ તમને બચાવે લાગી. તે એ કે તમને જૂએ ન મારીએ, પણ તમારી પામે બીજા મંગાનીએ તો એમે ખુદાના ચુંદેગાર બનીએ, ચોર બનીએ. પણ એ હું તમને શી રીતે સમજાવી શકું કે મળુરી કરીને પેટ ભરો ? હું મળુરી કરી શકું છું, મેં મળુરી કરી છે, અને હજી પણ કંઈ, પણ મને તો તક નથી મળતી. મને ઘણું કરવાનું રહેલું છે એટલે માત્ર કસરતની ખાતરજ કેટલાક મળુરી કરી લઈ શકું છું. તમે મને એમ કહો કે એમે તો શાળાનો મળુરી કરી છે, ના મળુરી નહિ કરી શકીએ, તો એ શખ્દો તમારા મુઠામાં શોભી શકે છે ? હિંદુસ્તાનમાં આ ખતનો વહેમ પેલી ગયો છે. એકજ માણસે એકજ વસ્તુ કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત તરીકે કીક છે, પણ એ અચાવ તરીકે વપરાય તો જુદી વાત છે. મેં આ પ્રસંગે બહુ વિચાર કર્યો. મારા ઉપર એક એ વા આઘ્યા ત્યારે મને લાગ્યું કે તમારી પાસે મારે તમારા પોતાનો ધર્મ રખાવવો હોય, કસમની અને મળુરીની કીમત હું તમને ખતાવવા પ્રયત્ન હોઉં તો તમારી પાસે મારે કાંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવા મુદ્રા દેવો નેંદરએ. તમારી પાસે એમે મરકરી નથી કરતાં, નાટક નથી કરતાં, તમને જે વચને કહીએ છીએ તે એમે પાળવા તૈયાર છીએ એમ તમને હું શી રીતે ખતાવું ? હું કાંઈ ખુદા નથી જે તમને આ બીજી રીતે ખતાવી શકું. તમારી પાસે હું કેવું કરીને ખતાવું કે જેથી તમને લાગે કે માણસની મામે તો ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરવો પડશે. નાટક નથી કરી શકવાનું, બીજી કે હાલ લલચ કે ધમકી આપીને ટેક નથી રખાવી શકાતી. લાવચ માત્ર માયાતા આપી શકાયા. જેને પોતાનો ધર્મ બહાલો હોય, ટેક બહાલો હોય, દેશ બહાલો હોય, તેજ ટેક ન દેડાડ, એટલુંજ તમે સમજી શકો છો. ”

(અપૂર્ણ.)

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ.

હેન્નાર્કની લોક પાઠશાળાઓ.

એનો બાળું ખરું સત્ય લાગે છે કે જેમણે હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે બીલકુલ વિચાર કર્યો નથી અથવા સહજ વિચાર કર્યો છે તેઓજ એ પ્રશ્નોનો જે રીતે નિકાલ કરવામાં આવે છે તેથી સંતુષ્ટ રહે છે. મુશ્કેલીઓ અસંખ્ય, ખંભીર અને અનિશ્ચય પરિશ્રમ લીધા સિવાય કદી પણ દૂર ન કરી શકાય એવી દેખાય છે. આપણો કેળવણીમાં કયા કયા દોષ છે, અને એ દોષ કેવી રીતે નિવારી શકાય, એ સંબંધીના કલ્પનાઓ પણ તે સંબંધી વિચાર કરનારના જોટલીજ અસંખ્ય અને વિન્ન જિન્ન છે. તેમ છતાં એક આખતમાં તો સર્વે સંમત થઈ શકે તેમ છે કે હિન્દની કેળવણી જે લોકોને કેળવવાને માટે યોગ્યેત્રી છે તેમના જીવનના નિકટ સંબંધમાં તે આવતી નથી, અને તે કૃત્રિમ વસ્તુ બની જાય છે. આ દોષ તો એક વા બીજી રીતે બધા દેશની કેળવણીને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. ખરેખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી રચવાનો માર્ગ બહુ વિકટ અને બહુ નિષ્ફળતાઓને આધીન છે. એકવાર સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય તોપણ તેમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે, અને એ ફેરફારોને લીધે ભૂતકાળમાં મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલા વિકાસ તદ્દન નિરર્થક થાય છે. હિન્દુસ્તાનની અર્વાચીન કેળવણી રાષ્ટ્રીય નથી, અથવા તો ભૂતકાળની કેળવણી સાથે તેને બહુ લાગતું વળગતું નથી. જે સંશોધોને માટે તે રચાયેલી છે તે તદ્દન નવીન છે, અને તેથી તેની પ્રગતિ અચોક્કસ અને અતિ ધીમી થાય છે. છેલ્લામાં છેલ્લી યોજના અમુકજ છે, અથવા તે સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ છે, અથવા તે યોગ્યજ છે એમ કોઈ પણ હિંમતથી કહી શકશે નહિ. હાલનો પ્રશ્ન તો એ છે કે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતો અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કેવી રીતે બનાવી શકાય. —આપણી કેળવણીને ભૂતકાળના અનુભવ પર રચી વર્તમાનકાળની જરૂરીઆતોને પહેંચી વળે એમ કેવી રીતે બનાવી શકાય; આપણા પર-માતપિતા, શિક્ષક અને સમાજના અગ્રેસરો પર આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવાની ફરજ આવી પડી છે.

આ દેશની કેળવણીની બીજી સર્વ અપૂર્ણતાઓને બાજુએ મુકી સર્વત્ર જોવામાં આવે તો એક દોષ આપણે વિચારીએ. એ દોષ માન્યતા પરવે છે કે કેળવણી તેની પોતાની ખાતર કંઈ પણ કામની નથી. આજીવિકા અને જીવનના સુખ દુઃખના પ્રશ્નો સાથે તેને ફક્ત દૂરનો સંબંધ છે, તેનો કાર્યપ્રદેશ અને સમય મર્યાદિત છે, તે ફક્ત એક અનુકૂળ સાધન છે કે જે વડે આજીવિકા અથવા સમાજમાં કંઈક માન પ્રાપ્ત કરાય છે. આને લીધે કેળવણી તદ્દન શુષ્ક, તદ્દન નિર્મોલ્ય બની જાય છે, તે કલ્પનાની મહત્તાનો અસ્વીકાર કરે છે, અને અસંબદ્ધ, અવ્યવસ્થિત અને ઉપયોગિતા વા માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન નકારી એકલી હકીકતોની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ પર ખાર મૂકે છે. તેનાથી અભ્યાસશક્તિ અને માનસિક સફળતિને જીવનજારે ટકાવી રાખવાનું અશક્ય બને છે. તેનાથી રસશક્તિ સંકુચિત બને છે, અને પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા અનુભવનો પ્રદેશ

પણ્ય મર્યાદિત બને છે. તહેનાથી મન અકાળે ધડાધ બળ્ય છે, અને તેમાં એક પ્રકારનો નિરંતરાહ જણાય છે.

શિક્ષણ એ જીવનભરનું કાર્ય છે, અને તેનો કદી અન્ત આવતો નથી તેનો સમય સમગ્ર જીવન છે. મનુષ્યની રસવૃત્તિ જેટલી વિસ્તૃત છે તેટલો તેનો કાર્યપ્રદેશ પણ વિસ્તૃત છે. નારી હકીકતોનો સંગ્રહ એજ તેનો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ જીવનને ખીલવવું, અનુભવમાં નિરંતર વૃદ્ધિ કરવી, હસ્ત, મન અને હૃદયની શક્તિઓ બળવત્તર બનાવવી, એ તેનો ખરો ઉદ્દેશ છે. ડેન્માર્કમાં ચાલતી ‘લોક પાઠશાળાઓ’ (Folk High Schools) નું જે નીચે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાંથી (૧) કેળવણીને દરરોજના વ્યવહાર જીવનના સંબંધમાં કેવી રીતે લાવવી, (૨) આખાવજી સર્વે કેવી રીતે મન તથા હૃદય નિખાલસ રાખી, જગત્ નિરંતર શીખવી રહેલું શિક્ષણ ગ્રહણ કરા, અને એ શિક્ષણમાંથી પ્રાપ્ત થતાં મિષ્ટ ફળ પોતે પણ કેવી રીતે લઇ શકે એ સંબંધો સમજનારો મળી રહેશે.

આ દૃષ્ટતા મૂળ ધર્માચાર્ય અન્ડિંગને આવી હતી. તેની માન્યતા એવી હતી કે કે તે સમયે અપાતું શિક્ષણ ડેન્માર્કના ખેડોને લાયક નહોતું. “કેળવણીથી મનુષ્યના હૃદયમાં નિરંતરાહ ઉદભવે કે તેને ધંધા તરફ નિરંતરકાર છૂટે એ કદી પણ ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ. તેનાથી દરેકને પ્રમાણિક ધંધા પવિત્ર લાગવો જાઇએ, અને તે કરવાની તેની શક્તિ પણ વધવી જોઇએ.” આ એની સમજા હિન્દુસ્થાનને પણ લાગુ પડે છે. તેની માન્યતા પ્રમાણે વિદ્યાર્થી કરતાં શીખવવાની વસ્તુપર વધારે ખ્યાત અપાતું હતું. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનું આન્તર જીવનજ ખીલવવાનું હોય છે, અને તેનેજ સમાજમાં વધારે ઉપયોગી બનાવવા હોય છે. શિક્ષણમાં ભલે કેટલીક ક્ષુદ્ર આપતો વિસરાઇ બંધ, પરંતુ તેને પોતાનું જ્ઞાન તો થવું જોઇએ, તેને એમ તો લાગવુંજ જોઇએ કે આ જગતમાં તેને કંઈક કરવાનું છે.

બિન્ન બિન્ન પ્રયોગો પછી ધર્માચાર્ય અન્ડિંગના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કામ કરનાર પ્રથમ સરચા મિલિસ્વગમાં રેડિંગ ગામે ૧૮૪૫ માં સ્થાપન થઇ. આગામીમાં તેનાથી રખાયલી સર્વે આશાઓ પૂર્ણ થઇ નહિ. પરંતુ જ્યારે ૧૮૬૪ માં ડેન્માર્કને જર્મનીએ સખત પરાજય આપ્યો, ત્યારે ગયેલી આગર ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને તેહણે કેળવણી તરફ લક્ષ આપ્યું. રેડિંગની શાળાને આસ્કવ લાવવામાં આવી, અને એજ પ્રકારની બીજી કેટલીક શાળાઓ સ્થાપાઇ.

આ શાળાઓ કંઈક અંશે આપણી મદદ મેળવતી ખાનગી શાળાઓને મળતી આવે છે. દરેક શાળાને સરકાર તરફથી વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૨૫૦૦ મદદ તરફે મળે છે. એ ઉપરાન્ત ગરીબ પણ છુદ્દિશાળી વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાને માટે સરકાર તરફથી ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ પણ ચાલે છે. ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જ નિવાસ કરે છે, અને ભોજન લે છે. ખૂટતી રકમ જનસમૂહ તરફથી વા બ્યક્તિઓ તરફથી પૂરા પાડવામાં આવે છે. આખી પ્રવૃત્તિ સરકારની દેખરેખ નીચે કેળવણી વિષયક પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને ચાલતા સહકર્મ સમાન છે.

પ્રવૃત્તિ ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવી છે. ને સંયોગે અનુકૂળ હોય તો આ સમયે સામાન્ય રીતે મનની મહત્ત્વ કરવાની શક્તિ તેજ હોય છે, પરંતુ હિન્દમાં તેમ નથી, કારણ કે અહિં તો ૧૮ થી ૨૦ વર્ષની વયે જે વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે રીતે નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમમાં લેવાયેલી પરીક્ષા પાસ કરી જાય છે, તેઓ સામાન્ય રીતે પોતાને જોઈએ તેટલી કેળવણી મળી ચુકી છે એમ માને છે, અને કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે એટલી માનસિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ માને છે.

આ શાળાઓમાં ચાલતો અભ્યાસક્રમ પણ થોડો સમય ચાલે છે. યુવાનો માટે શિયાળાના પાંચ માસ, અને યુવતીઓ માટે ઉન્નતાના ત્રણ માસ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે 'લોક પાઠશાળાઓ' નો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકીય જ્ઞાન જ આપવાનો નથી, એક મુખ્ય અભ્યાસકે કલ્પું હતું કે "અમે અમારા વિદ્યાર્થીઓને એમ કહેતા સાંભળવા માગીએ છીએ કે 'હવે હું' મારે ધંધે વધારે ઉત્સાહથી વળગીશ, અને તહેમાં કેટલું માન સમાયેલું છે, તે વધારે સારી રીતે સ્હમજીશ." ૮૦ પાઠશાળાઓના કાર્યનો અધો સાર આ જ દિશામાં છે.

અભ્યાસક્રમ, કેટલેક અંશે વિષયોનાં મૂળતરવોમાં જ સમાઈ જાય છે. વિજ્ઞાન પણ શીખવાય છે. પરંતુ ઇતિહાસ, અને સાહિત્ય પર તો ખાસ કાર મુકવામાં આવે છે, અને તહેમાં પણ ચરિત્રનિરૂપણ અને પ્રેરણા આપે તેવા લાગ પર કેટલોક શાળાઓમાં ધંધાનું, ખાસ કરીને, કૃતીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પરંતુ કૃતીશાળાઓ એ કાર્ય ક્ષાત્ર ધરતો જાય છે. નામું, ચિત્રકામ, જમીનમાપણી વગેરે વિષયો પણ શીખવવામાં આવે છે.

વધારે ચોક્કસ માહિતીને માટે—રિમલિંગની પાઠશાળામાં ૧૯૧૪ ના શિયાળામાં નીચે પ્રમાણે કાર્યક્રમ રખવામાં આવ્યો હતો:—

ઉનિશ અને શુદ્ધ લેખન.	૬	કલાક	૬૨	અઠવાડિયે.
ઉન્માકના ઇતિહાસ.	૬	"	"	"
સામાન્ય ઇતિહાસ.	૬	"	"	"
ઉનિશ સહિત્યનો ઇતિહાસ.	૨	"	"	"
મણિત શાસ્ત્ર.	૩	"	"	"
ભૂગોળ.	૬	"	"	"
પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.	૨	"	"	"
ચિત્રકામ, અને જમીન માપવા,	૨	"	"	"
કસરત.	૨	"	"	"
સાંજનાં પાઠ.	૧	"	"	"
કૃતીશાસ્ત્ર.	૧	"	"	"
નામું અને કારકુનનું કામ.	જોડી વખતે	"	"	૨૪ પાઠ.

દરરોજ અભ્યાસ કરે કરતા પહેલાં સ્વદેશભિમાનનાં અને લોકમાં પ્રચલિત ગીત.

યુવતીઓના અભ્યાસક્રમમાં નાનું, રાજ્યધારણ વગેરેને બદલે મુઠ્ઠાવસ્થા વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પુસ્તકોને આ કાર્યમાં લાગુજાઓ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. રિસનિંગની પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક હેર એલ્ફ્રેડ પોસ્ટન કહે છે તેમ 'એક વિષયનું ઉપલકીયા વા વિસ્તારપૂર્વક શિક્ષણ આપવું, એ મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનાં મનને જીવનમાં પ્રાપ્ત થવાના શિક્ષણને માટે તૈયાર કરવાનાં છે. જે આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે, જે યુવક યુવતીઓને પુસ્તકો વા મનુષ્યો-દ્વારા મળતા શિક્ષણને મદદ કરતાં શીખવવામાં આવે તે. જે જીવનમાં જે ઠંડાપણાની ખાસ આવશ્યકતા છે તે જરૂરથી તે પોતા પાસે રાખશે; પરંતુ જે યુવાનોનાં મનમાં આ શુદ્ધિવિષયક જગતિ નહિ થઈ હોય તે જમ્મે તેટલું પુસ્તકીય જ્ઞાન હશે સંપાદન કર્યું હશે તોપણ તે તદ્દન નિરર્થક જશે, કારણ કે ખરી રીતે તે તેહનું પોતાનું નથી, અને તેને ઉપયોગ કરતાં પણ તે શીખશે નહિ.' *"

આખા અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અમરસ્થાન ભોગવે છે. તેને સજી દેવામાં આવે કે તે તરફ જોઈ લક્ષ્ય આવે (એ વિષયને માટે સારામાં સારા શિક્ષકો રોકવામાં આવે છે) તે તરતજ શાળા અધ્યાપક પામે, ડેન્માર્કના લોકો માને છે તેમ એ દ્વારા શક્તિ અને બ્યક્તિત્વ ખીલે છે, અને હાઈ કરવાને અને તેમાં ફરતે પ્રાપ્ત કરવાને પ્રોત્સાહન મળે છે. આ કાર્યમાં સાદર્ય પદાય આપે છે.

ડેન્માર્કની 'લોક પાઠશાળાઓ' સમયની કસોટીમાં પસાર થઈ છે, અને હવે તે પ્રયોગશક્તિમાં નથી. તેમણે ડેન્માર્કના લોકોનું માનસિક, સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય, અને આર્થિક જીવન ઘડ્યું છે. ડેન્માર્કના લોકો દુનિયાની કોઈ પણ જાતિના જેટલાજ શુદ્ધિશાળી છે. ડેન્માર્કના ખેડૂતવર્ગે આખા યુરોપમાં સર્વથી વધુ શુદ્ધિશાળી અને સર્વથી વધુ પ્રગતિશીલ છે. આનું 'મધુ' માન 'લોક પાઠશાળાઓ'ને ઘટે છે. ત્યાં એવા સંયોજા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે કે જેને લીધે એક બ્યક્તિને જીવનપ્રવાહ તદ્દન બદલાઈ જાય છે અને એ પ્રમાણે આખા સમાજ પ્રગતિ કરે છે.

હિન્દુસ્થાનને આ શી રીતે લાગુ પાડી શકાય તે હવે આપણે જોઈએ. પ્રથમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં બ્યક્તિને લાભદાયક નીવડે તેવા વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ. ખીજું કેળવણીના હેતુ અને પ્રદેશ પરત્વે આપણી માન્યતાઓ પર તેની ખાસ અસર થવી જોઈએ. ત્રીજું હાલ જે અપૂર્ણ કેળવણી અપાય છે, તેના દોષ દૂર કરી અને તેટલી સંપૂર્ણ બનાવવાનું આપણને સ્હમજશે. ચોથું હિન્દના રાષ્ટ્રીય જીવન પર તેની પછી સારી અસર થશે, અને જેઓ દેશનાં સાધનોને નૈતિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ખીલવવા માગતા હોય તેમણે તે તેનો ખાસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પાંચમું સમાજમાં દરજ્જાની ખાતર વા પરિસ્થિતિને લીધે યુવાનોમાં ઉભારાઈ જતા અચૂક ધંધાઓમાં પડવાની વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં સજ્જડ થઈ બેઠો છે, તે

* હિન્દની શાળાઓના કાર્યવાહકોએ આ સચના ખાસ જ્ઞાનમાં રાખવા જોઈ છે.

દૂર થશે, અને દેશસેવાની વૃત્તિ તથા પોતાના ધંધામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને વધારે સતેજ બનાવશે. છઠું તેથી સળંગ વ્યક્તિત્વ નિરંતર ખીલશે.

અનંતમાં આ યોજનાને આપણા દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કેવી રીતે લાગુ પાડી શકાય એ સંબંધી એક બે સૂચનાઓ અસ્થાને નહિ ગણાય. આપણી શાળાઓના બે પ્રકાર છે: (૧) પ્રવેશક પરીક્ષાનો અભ્યાસ, (૨) આધ્યાત્મિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓ. આ બંનેમાં અભ્યાસક્રમ પરત્વે બહુ બેદ રાખવો જોઈએ નહિ. અનંતર ફક્ત માધ્યમનો હોઈ શકે. એકમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપાય, બીજામાં ઉચ્ચતર અભ્યાસની તૈયારી માટે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપાય. અભ્યાસક્રમમાં નીચેના વિષયો દાખલ કરી શકાય. (૧) અંગ્રેજી ભાષા, અને માતૃભાષા, (૨) ઇતિહાસ (અ) હિન્દુસ્થાનનો, (બ) ઇંગ્લંડનો (ક) અને સામાન્ય; જેની અંદર જીવન ચરિત્ર વિષયક, સામાજિક, નૈતિક અને પ્રૌત્સાહક હકીકતોપરજી ખ્યાન આપાય; (૩) ભૂગોળ (હાલમાં જેમ ફક્ત નામ જોખવવામાં આવે છે તેમ નહિ, પરંતુ પૃથ્વી પર મનુષ્યના નિવાસકાળથી થયેલા ફેરફારોની નોંધ, ઇતિહાસ ભૂગોળ વચ્ચેનો સંબંધ, જાતિ, આબોહવા, મનુષ્યની પ્રજાતિ વગેરેની અસરો—અતિશય રસિક વિષય થાય ત્હેવી રીતે); (૪) જીવનની દૃષ્ટિએ માતૃભાષા અને અંગ્રેજી ભાષાનું સાહિત્ય, (૫) નાનું; (૬) આરોગ્ય-શાસ્ત્ર અને સ્વચ્છતા; (૭) શારીરિક કળવણી; (૮) હસ્તકળા શિક્ષણ; (૯) રાજ્યધારણ અને નાગરિકતાં કર્તવ્યો; (૧૦) અને દરરોજ ઉપયોગમાં આવી શકે ત્હેવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

હાલ જે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે ત્હેને સ્થાને ઉપર પ્રમાણેનો અભ્યાસક્રમ રચવાની સૂચના કરવી તે અવિનીત લાગશે, છતાં પણ તેમ કરવાથી ફક્ત જીર્ણ થઈ ગયેલા જુસ્સાને ફરીથી પ્રદીપ્ત કરવા સમાન જ છે. અલબત્ત, આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શિક્ષકો પણ નવીન જુસ્સાવાળા જોઈશે, અને આ મુશ્કેલી જ બહુ મ્હોટી લાગશે. પરંતુ જો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હોય તો સાધન ઉત્પન્ન કરી શકાય. x

અખાલાલ માતીભાઈ પટેલ.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા.

આજકાલ હિંદુસ્થાનમાં તથા ઇંગ્લાંડમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ (Communal representation) સંબંધી બહુ ચર્ચા ચાલી રહી છે, અને ઇંગ્લાંડમાં વસતા કેટલાક હિંદુસ્થાનના પ્રતિપક્ષીઓ કોમી પ્રતિનિધિત્વનું ડિઝિમ વગાડી રહ્યા છે, તે સમયે, મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં તે વિષય ઉપર શ્રી શ્રી વિચારો દર્શાવ્યા છે, તેની, સમસ્ત યુજ્જરાતી પ્રજાને જાણ કરવી આવશ્યક લાગવાથી તે રિપોર્ટના ૨૨૭ થી ૨૩૨ સુધીના આરિઝોફોનો અનુવાદ આ નીચે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે:—

૨૨૭—આ સ્થળે પ્રજા તરફથી ચુંટાયલા સભાસદોની બહુમતીવાળી ધારાસભાનો વિચાર કરતાં કોમવાર ચુંટણી કરનારા મંડળો સ્વીકારવા કે કોમવાર ચુંટણી કર નહિ તેને લગતો અતિ વિકટ પ્રશ્ન અમારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય નાશ મંડળો છે. આ બાબતમાં અમને કોઈ કહેશે કે આ પ્રશ્નની ચર્ચાને હવે બહુ અવકાશ નથી; કારણ કે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લોર્ડ મોન્ટેગ્યુ જે ચોબના દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું છે અને ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં દાખલ કરવામાં આવેલા સુધારાની રૂઢિએ જે ચોબના અમલમાં આવી છે તેમાં, કષ્ટપણ સુધારો વધારો કરવામાં મુસલમાનો કદિ પણ સંમત થશે નહિ; પણ અમને અનેક દિશાઓથી કોમી પ્રતિનિધિત્વ વિસ્તારવા બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી અમે જે નવીન રાજ્યનીતિનું પ્રરૂપણ કીધું છે, તેના દૃષ્ટિબિન્દુથી આ પ્રશ્નની પુનઃ સમાલોચના કરવાનું આવશ્યક ધાર્યું છે. આ પ્રશ્ન કંઈ બાજકાલનો નથી. આ પ્રશ્ન જ્યારે ધારાસભાને વિશાળ બનાવવાનાં સૌથી પહેલાં પગલાં લેવાયાં ત્યારથી અનેકવાર ચર્ચામાં આવ્યો છે. હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ સિવાય બીજા કોઈપણ જાતના પ્રતિનિધિત્વની ચોબના અમલમાં ચૂકવી અશક્ય છે એમ દેશના ધણી લોકોનો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં લોર્ડ ક્વેરીને આવા જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, અને ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં લોર્ડ લેન્સડાઉને આવા જ આશયની નોંધ કરી હતી. આજ નિશ્ચય ઉપર આવવામાં ધારાસભાના સભાસદોનું અદ્યક્ષાધ્યક્ષપ્રમાણ પણ એક કારણ હતું અને વળી અનેક વિચારકો તે નિર્ણય વિરુદ્ધ પણ અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, એ અમારા જ્ઞાન બહાર નથી; પણ અમને આ બાબતમાં તો જરાપણ સંદેહ નથી કે જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં લોર્ડ મોન્ટેગ્યુની સરકારે કોમી પ્રતિનિધિત્વને હિંદુસ્થાનમાં વિસ્તારવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તો લોકોના મોટા ભાગના મતને અનુસરીનેજ ચાલવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે અમારે ચોક્કસ વસ્તુસ્થિતિ સામે લડવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ બીજા કોઈ ચોબના હિંદુસ્થાનમાં અસંભવિત છે એવા અતિભ્યાપક અને વજનદાર અભિપ્રાય સામે પણ યુદ્ધ કરવાનું છે.

૨૮—આ સર્વ દરખાસ્તોની ચોખ્ખોબોખતા સિદ્ધ કરવા માટે અમારા મન પ્રમાણે

એકજ કસોટી છે અને તે એ કે તે દરખાસ્તોના અમલ હિંદને સ્વરાજ્યના ઇતિહાસથી ભવિષ્યમાં જવાબદારીભર્યું રાજ્યતંત્ર આપવામાં સહાયક થશે વિરૂદ્ધ છે.

જાતિ અને ધર્મને લગતાં એટલાં બધાં તક છે કે, પોતાના વર્ગના સ્વાર્થે શિવાય અન્ય વર્ગોની સમવડતા કે જરૂરિયાતોના યોગ્ય વિચાર કરવા તેઓ અશક્ત છે, અને તેથી તેમનું એમ ધારવું છે કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં માત્ર કોમી પ્રતિનિધિત્વની યોજના જ શક્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ સાથી સારી છે. તેઓ કહે છે કે કોમી પ્રતિનિધિત્વથી પોતપોતાની કોમ માટે જે ચુસ્ત લાગણીઓ લોકો ધરાવે છે તેને પ્રોત્સાહન મળશે અને આ રીતે જે લોકશાસન (democracy) ની ભાવના દરેક કોમના આત્મચર્ચવનમાં અલ્પાધિક અંશે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વત્ર વ્યાપી જશે, અને સર્વિશેષ પ્રચારને પામશે, અને જે વિચારો લોકો ઉપર બહુ સત્તા વ્યાપી રહ્યા છે, તેનો લાભ લઇને અત્યારે અતિ મન્દ ભાવે વર્તેલી લોકશાસનના અનુકૂલ દૃષ્ટિઓ બહુ સારી રીતે વિકસાવો શકશે. ઉક્ત મત પ્રમાણે રાજકીય વિષય પ્રત્યે ઉદાસીન લોકોના પ્રગતિ આર્થમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ અતિ આવશ્યક, એટલું નહિ પણ બહુ લાભકારક પગલું ગણી શકે. પણ અમે જ્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રના રહસ્યનો તથા દુનિયામાં તે કેરી રીતે વિકાસ પામ્યું છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ઉપર જણાવેલા મતને અમે સંમત થઇ શકતા નથી. આવા રાજ્યતંત્રનો આરંભકાળ તપાસીએ તોપણ માલુમ પડે છે કે સૌને સરખી રીતે લાગુ પડતી બાબતો ઉપર સર્વિશેષ લક્ષ આપવા ઉપર તથા જાતિ, ધર્મ તથા ભાષાની એકતામાંથી ઉદ્ભવતા એકતા સમાન બંધન ઉપર જ આધાર રાજ્યતંત્ર આધાર રાખે છે. યુરોપમાં જ્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રે પ્રથમ દર્શન દીધું, ત્યારે તેનો પ્રાકૃર્ભાવ તેજ સમયે થયો હતો કે જ્યારે રાજકીય બંધે યાતિબંધને પરાજિત કરી દે, અને શહેરીઓને રાજ્ય પ્રત્યે વફાદાર તથા એકત્ર રાખવામાં કોટુંબિક કે ધાર્મિક ભાવનાઓનું સ્થાન પ્રગતીય ભાવનાએ લીધું હતું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસ દરમિયાન કેટલેક ઠેકાણે અનિવાર્ય નડતરો ઢોવા છતાં પણ, ઉપર જણાવેલા મૂળ નિયમ ઉપર જ તે સદા એક સરખી રીતે આધાર રાખતું આવ્યું છે. ઓસ્ટ્રિયા, જર્મનીનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો, તથા સાઇપ્રસ આદિ બહુ થોડા દેશોના રાજ્યતંત્રનો ઇતિહાસ એ નિયમથી વિરૂદ્ધ જાય છે. પણ આ દૃષ્ટાન્તો આદિ અપ્રસ્તુત અને આધાર રાખવા લાયક નથી એવી અમારી માન્યતાનો આદિ ખુલાસો કરવાની બાબત જરૂર છે. અમે નિઃશંકપણે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવીએ છીએ કે જે પ્રજાઓ એ પોતાના દેશમાં લોકશાસન વિકસાવ્યું છે અને અન્ય દેશોમાં વિસ્તાર્યું છે, તેઓમાં પ્રચલિત રાજ્યતંત્રોના ઇતિહાસ કોમી પ્રતિનિધિત્વયુક્ત રાજ્યવ્યવસ્થાથી વિરૂદ્ધ છે અને જેના બાધે દરેક શહેરી પોતાના શહેરીપણાની ભાવનાને ગોળ કરી પોતે અનુક જાતિનો કે ધર્મનો છે, એ વિચારવા વધારે પ્રેરાય એવી રાજ્યતંત્રની યોજનાની પણ તદ્દન વિરૂદ્ધ છે.

૨૨૬—સ્વદેશપ્રિય હિંદોઓ સૌથી પહેલાં કબુલ કરશે કે સામાન્યતઃ હિંદુસ્થાનમાં હજી નાગરિકતા (citizenship) ની ભાવના બહુ પ્રવેશ પામી નથી, અને જે

હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનો અમારો ખરેખર ઇરાદો તેનાથી ક્ષાંતિ લેતા હોય તો ઉપર્યુક્ત બાવનાની હિંદુસ્થાનના લોકોમાં જેમ અને તેમ ચિન્તિત્વાથી અને છે. વધારે જનપ્રતિ કરવા માટે અમારાથી બનતું અમારે અવશ્ય કરવું જોઈએ. જુદા જુદા ધર્મો તથા ક્ષાતિયો અનુસાર વિભાગ પાડવાના પરિણામે સામસામા રાજકીય પક્ષો (Political camps) હિંદુસ્થાનમાં ઉભા થશે અને દેશજનોમાં પોતે શહેરી છે એવી ભાવના ઉભી થવાને બદલે પોતે અધુક અધુક પક્ષના છે, એવી ભાવના ફળવાશે. આમ થતાં કોમી પ્રતિનિધિત્વનું પ્રજાકીય પ્રતિનિધિત્વમાં ક્યારે અને કેવી રીતે પરિવર્તન થઈ શકશે તેની અત્યારે તો કલ્પના કરવી પણ કઠણ યર્ષ પડે છે. લોકો ઉપર પોતાની સત્તા એક સરખી કામ રાખવા માટે અંદર અંદર ભેદ પાડવાનો આરોપ અંગ્રેજ સરકાર ઉપર વારંવાર મુકવામાં આવે છે. પણ જે ક્ષણે હિંદુસ્થાનના લોકોને સ્વરાજ્યની દિશામાં ભ્રમ જવાનો વિચાર અંગ્રેજ સરકાર ચોક્કસપણે જણાવી રહી છે, તેજ ક્ષણે વિના કારણ આવો ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તો પછી દંભીપણાનો અથવા તો લઘુ દહિપણનો આનવાર્થ આરોપ અંગ્રેજ સરકારને માથે ચડે.

૨૭૦—એક બીજી પણ અગત્યની બાબત જ્ઞાનમાં લેવાની છે. જે વર્ગને નયણી અને પછાત સ્થિતિના કારણે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે તેને, પોતાની સહિ સલામતીથી સંપૂર્ણ થઈને વર્તમાન ભેદોને જે સ્થિતિમાં તે હશે તે સ્થિતિમાં સડ્યા કરવાનું ઉત્તેજન મેળવે; અને અધિક સંખ્યાવાળા આગળ વધેલા વર્ગો સાથે પોતે જે જે બાબતોમાં પછાત હશે તે તે બાબતોમાં આગળ વધી ચોખ્ખા મેળવવાનું તથા ફળવણી પામવાનું તેને બીજકુલ આકર્ષણ નહિ રહે. અન્ય પક્ષે અધિક સંખ્યાવાળા વર્ગોને એમ થશે કે પોતાના પછાત પડેલા અંધુઓ માટે હવે પોતાને કાંઈ પણ વિશેષ કર્તવ્ય પ્રાર થતું નથી અને તેઓ પોતાના આશ્ચર્યોની સિદ્ધિ અથે મળેલી સત્તા વાપરવા સ્તતંત્ર છે. જ્યાં જોને જેની જરૂર હોય ત્યાં તેને તે દેવા લેવાનો અન્યોન્ય વિનિમયરૂપ રાજકીય જીવનનો સારરૂપ સિદ્ધાન્ત અદ્વિતાર્થ રહેશે. એક પક્ષે સહન કરવાનું કે અન્ય પક્ષે વિશેષ પ્રયાસ કરવાનું આકર્ષણ નહિ રહે. કોમી પ્રતિનિધિત્વ જુદી જુદી કોમના વર્તમાન ભેદોને સંજ્ઞા કરે છે.

૨૭૧—આ કારણોથી સ્વરાજ્ય-સિદ્ધાન્તના વિકાસમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વની કોષપણ ચોખ્ખાને અમે નડતરરૂપ ગણીએ છીએ. મદ્રાસમાં વસતી બહુ સુસલમાનોનો પ્રશ્ન. મોટી સંખ્યાવાળી કોમના લાભને માટે કોમી પ્રતિનિધિત્વની ચોખ્ખાની ક્યારનીએ દરખાસ્ત મુકાઈ છે. અમારો અંગત અભિપ્રાય આવી ચોખ્ખાઓથી વિરૂદ્ધ હોવા છતાં આખરે તો અમારે વર્તમાન વસ્તુ-સ્થિતિ સાથે કામ લેવાનું છે. સુસલમાનોને ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ચુંટણી કરનારાં જુદાં મંડળો સાથે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. હિંદુ અને સુસલમાન કોમના અગ્રગણ્ય પુરોહોએ હાલ જે સંયુક્ત ચોખ્ખા બહાર પાડી છે, તેમાં પણ હિંદુઓએ આ વિષયમાં સંમતિ આપી છે. સુસલમાનો આ ગોઠવણમાં કોષપણ જ્ઞાતનો કદિ ફેરફાર થઈ ન શકે એમ માને છે, અને આ ગોઠવણમાં કોષપણ ફેરફાર કરવાનો પ્રયામ કરે-

વામાં આવે તો તુરતજ ચારે બાજુએ મોટા ખળખળાટ થવાનો અને જે કામ બહુ મુશ્કેલીના સમય દરમિયાન સુદૃઢ રીતે વફાદારીને વળગી રહેલી છે, અને જે કામ, અમારા બાજુવા પ્રમાણે, લોકમતની પ્રશ્નવિદ્યા નીચે પોતાના અંગત રવાથો જળાવવા માટે અતિ ચિન્તાતુર બની રહી છે, તેની વફાદારી ઉપર બહુ આકર્ષ દબાણ પડવાનો બહુ સંભવ રહે છે. અમે જે વચને અંધારા છીએ તે વચનને, અમને મુકત કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી અમારે યથાર્થ રીતે પાળવું જોઈએ, તે આગતને બાજુએ રાખીએ તોપણ નવી ધારાસભાઓમાં તેઓની કામને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળે તે જોવાને અમે અંધારા છીએ. અમે તેઓને કેમ કહી શકીએ કે, અમારો ૧૯૦૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો નિર્ણય બૂલબૂલેલો છે અને તે નિર્ણયને વળગી રહેવાથી જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસને મોટા બાધ આવે તેમ છે, અને તે નિર્ણયને છોડી દેવામાં જ આખરે તેઓને લાલ છે, અને આવા કારણથીજ અમે તેમાં ફેરફાર કરવાનો નિશ્ચય કીધો છે. આમ કરવું પડે છે ને અમને બહુ અણગમતું છે છતાં પણ, જ્યાંસુધી સ્થિતિસંયોગમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાં સુધી, સમાન નાગરિકતાની સિદ્ધિમાં મંદતર પ્રગતિ થાય તોપણ, ચાલુ વ્યવસ્થાને રળગી રહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પણ જે પ્રાન્તોમાં મુસલમાન મત આપનારાની અધિક સંખ્યા છે ત્યાં મુસલમાનોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું અમે કાંઈપણ કારણ જોતા નથી.

૨૩૨-ખીજ જ્ઞાતિઓને આ હક્ક આપવાનો અમને બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

અન્ય જ્ઞાતિઓનું પ્રતિનિધિત્વ.
કેટલાક પોતાની પછાત સ્થિતિ ઉપર આ માંગણીને ટેકવે છે: કેટલાક પોતાની આગળ વધેલી સ્થિતિ ઉપર આવી માંગણીની યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે પંજાબમાં શિખો, મદ્રાસ પ્રલાકમાં આંધ્રોતર વર્ગો (આ પ્રાન્તમાં આ વર્ગ અધિક

સંખ્યામાં છે,) હિંદુસ્થાનમાં વસતા ખ્રીસ્તીઓ, એંગ્લો-ઈન્ડિયનો, અને યુરોપિયનો અને મુખ્યમાં વસતા લિંગાયતો-સર્વે કામી પ્રતિનિધિત્વની માંગણી કરી રહ્યા છે. મોટા જમીનદારો પણ સાધારણ રીતે પોતાને ખાસ ચુંટણીનાં મંડળોદ્ધારા પ્રતિનિધિત્વ મળે એમ ઇચ્છે છે. હવે મુસલમાનોને અપાયલા ખાસ ચુંટણીનાં મંડળોની વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવાના અમારા નિર્ણયને લીધે ખીજજાતિઓની માંગણીનો અનાદર કરતાં અમને બહુ મુશ્કેલી પડે છે; પણ, અમે કહ્યું છે તેમ, મુસલમાનોની બાબતમાં અનેક લાઇસરોયો તથા હિંદી ખાતાના પ્રધાનો તરફથી અપાયલા અને જાર રખાયલા વચનથી અમે બેધાઇ થયા છીએ, અને તે બાબતમાં પણ અમે કાંઈપણ જાતનો નવો ફેરફાર કરવાની સૂચના કરતા નથી. કામી પ્રતિનિધિત્વના ક્ષેત્રનો સર્વસામાન્ય વિસ્તાર પણ આગળ ઉપર વધારે ને વધારે માંગણીઓ ઉપસ્થિત કરશે, અને પુખ્તપણે વિચાર કરતાં, જેના ઉપર જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પાયો રચી શકાય તેવા પ્રગ્નકીય પ્રતિનિધિત્વને બહુ ધાતક નિવડશે. આ સાથે અમને લાગે છે કે એક એવી કામ છે કે જેને આ વિષયમાં અપવાદ તરીકે ગણ્યા વિના નહિ ચાલે. પંજાબમાં વસતા શિખો તદન જુદી અને બહુ અમત્યની પ્રજા છે. તેઓ હિંદી સૈન્યને બહુ મોટા અને કિંમતી હિસ્સો પુરો પાડે છે; પણ દરેક ઠેકાણે તેઓને બહુ ઝોઝા મત મળે છે અને તેથી ધારાસભામાં તેમનો પક્ષ રજુ થઈ શકતો નથી. આ કારણથી જે કામી પ્રતિનિધિત્વ મુસલમાનોને આપવામાં આવ્યું છે, તે શિખોને અને શિખોને જ માત્ર-આપવાની અમે દરખાસ્ત કરીએ છીએ.

બીજી ન્હાની પણ અગત્યની યાતિઓ માટે અને નિમણૂક (nomination) ની પદ્ધતિ વધારે પસંદ કરીએ છીએ. અહિંની સામાન્ય યુરોપીય પ્રજાના સંબંધમાં, જે કે હિંદુસ્થાનમાં તેઓની માલમિલકત તથા હક્કો તેઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઘણુંજ વધારે છે, અને જોકે હિંદુસ્થાનની વસ્તીના આન્તર્ભાગમાં તેઓનો સમાવેશ નહિ થતો હોવાથી બીજી બધી કોમોથી તેઓ તદ્દન જુદા પડે છે, અને તેથી તેઓને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં કોઈપણ નિયમનો ભંગ થતો નથી—આ પ્રમાણે તેઓના પક્ષમાં કહી શકાય, છતાં પણ અમે નિમણૂક પદ્ધતિને વળગી રહેવા માંગીએ છીએ. વાવેતર કરનાર તથા ખાણોનું કામ કરનાર વર્ગો (planting and mining interests) ના, “એન્ડર ઓફ કોમર્સ”ના, તથા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિત્વ માટે ખાસ ચુંટણી કરનારા મંડળોની જરૂર પડશે, પણ અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવાં ચુંટણી કરનારાં મંડળો જેમ અને તેમ ઝાઝાં થાય અને જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ખાસ ચુંટણી કરનારાં મંડળોદ્વારા નહિ પણ નિમણૂક પદ્ધતિથી જળવાય. જે પ્રાન્તમાં જમીનદારોનો એક ઇલાચદો મોટો વર્ગ ઉભો થતો હોય ત્યાં તેઓને પોતાના મંડળમાંથી ચુંટણી કરવાનો હક્ક મળવો જોઈએ, એમ અમને લાગે છે. જે સભ્યો અમુક ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવવા માટે તથા તેમનો પક્ષ રજુ કરવા માટે નિમાયલા હશે, તેઓની નિમણૂક સરકાર તરફથી થતી હોવાથી તેઓ તે તે વર્ગો પ્રત્યે જવાબદાર નહિ રહે અને આ રીતે જે ધારાસભાને અમે કેટલીક જવાબદારીભરી સત્તા આપવા માંગીએ છીએ તે ધારાસભામાં તે નિમાયલા સભાસદોની સ્થિતિ અસંગત બનશે એ ખરું છે, પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસકાળમાં આવી પરિસ્થિતિને અનિવાર્ય ગણી સ્વીકારી લેવી જોઈએ. કેમી પ્રતિનિધિત્વ કરતાં નિમણૂકની પદ્ધતિમાં અમારી દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભ એ રહેલો છે કે જ્યારે જે પ્રતિનિધિની નિમણૂકની આવશ્યકતા ન રહે ત્યારે તેની નિમણૂકને વધારે સહેલાઈની દૂર કરી શકાય છે, જે યાતિઓ પોતાના નિમાયલા સભાસદોને બીજી યાતિઓના ચુંટાયલા સભાસદો સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત થયેલી જોવા ઇચ્છે છે, તેઓ તરફથી અમે પણ આશા રાખીએ છીએ કે, હિંદુસ્થાનના પ્રાન્તિક વિભાગો અનુસાર ચુંટણી કરવાની પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે પ્રચાર કરવાના અમારા આશયને સિદ્ધ કરવામાં તેઓ સહાયજૂત થાય. આ સાથે ચુંટણી કરનારાં મંડળો નક્કી કરવા જે કમીટી નિમાવાની છે, તેને પણ ખાસ સચના છે કે ચોક્કસ અને અગત્યના જેટલા પક્ષો ધારાસભામાં રજુ થવાની જરૂર હોય તે કરતાં જરાપણ વિશેષ પ્રમાણમાં નિમાયણું તત્વ ધારાસભામાં દાખલ ન થાય તે બાબત તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

કેટલેક ઠેકાણે એવું પણ બને છે કે ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ નિમણૂક પદ્ધતિએ જળવવું અનુકૂળ ન પડે. આવે ઠેકાણે ધારાસભાના સભાસદોની અમુક સંખ્યા અમુક કોમનીજ હોવી જોઈએ, પણ તેમની ચુંટણી સામાન્ય ચુંટણી કરનારાં મંડળોથી થાય—આવી ઝોઠવણી કરવાથી ઉપયુક્ત સ્થિતિના નિવેડો આવી શકે કે નહિ તે વિષે કમીટીએ વિચાર કરવો. અમારું વળણુ તો, કોમવાર ચુંટણી કરનારાં મંડળો કરતાં આવી થોળના વધારે પસંદ કરવા લાયક છે, એવી માન્યતા ઉપર ઢળે છે.

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ

આદર્શ દેશી રાજ્ય.

હિંદુસ્તાનમાં આશરે સાતસો દેશી રાજ્યો છે. કેટલાંક રાજ્યો એટલાં નાનાં છે અને તેમની વાર્ષિક આવક એટલી જુજ હોય છે કે તેમની રિયાતે બીલકુલ દયાજનક થયેલી હોય છે. જુના જમાનામાં કેટલાંક નાના રાજ રાજવાડામાં કાર્યકુશળતા જોવામાં આવતી નહોતી અને અધિકારી વર્ગ ટુંકા પગારના, અને સારી ફળવણી વગરના હોવાને લીધે તેમનો કારભાર પણ જોષ્ટ્રએ એવો નહોતો-તેથી કરીને દેશી રાજ અને અંધેર એ બે શબ્દો સાધારણ રીતે સમઅર્થી થઇ પડ્યા હતા.

હવે સુધારાનાં ચિહ્નો જોષ્ટ્ર શકાય છે. આખા દેશના વાતાવરણમાં જે આધુનિક વિચારો અને આદર્શો ફેલાઇ રહ્યા છે, તે દેશી રાજ્યોમાં પણ દાખલ થયા છે. કેટલાંક હુંમી નજરનાં રાજ્યો આવા નવા વિચારો અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઇ જોવું નથી. દરીઆની ભરતી અટકાવી શકાતી નથી તેમજ પ્રચલિત વિચારોની ભરતી પણ રોકી શકાય નહીં.

હાલમાં ખ્રિદિશ સરકારે દેશી રાજ્યોના કારભારમાં હાથ નહીં નાંખવાનું કહ્યું છે, તેથી રાજ્યો ઉપર ભાર જોષ્ટ્રમદારી આવી પડી છે. હજી સત્તી પ્રજામત કેળવાયો નથી એટલે ઘણે ભાગે રાજ્યો બીજી કાંઈ પણ સત્તાને જવા પાદર નથી. પ્રજામત ધીમે ધીમે વધશે. પ્રજાએ રાજકારભારમાં વધારે કામ ઉપાડી લેવું પડશે, પણ હાલમાં તો રાજ્યો અને તેમના અધિકારીઓના હાથમાં સત્તા છે, તે સત્તા લોકહિત અને પ્રજાને ફળવવા માટે જ છે એવું ધોરણ સ્વીકારવું પડશે.

સત્તાધારી તથા પ્રજાના વિચાર અને આચારમાં જે ફેરફાર થશે તે લોકમતને આધિન રહેશે, તેમાં કાંઈ બંધ કે પ્રીસાદ થવાનો સંભવ નથી-જરૂરી પાત્ર પણ નથી. જો ક્યારેય તોશન થશે, તો માત્ર લોકોના આગેવાનોની અધિરાષ્ટ્ર અથવા કારભારીઓની સ્વાર્થલુહિને લીધેજ થઇ શકે. જે અધિકારીઓ સમજી રહે, પ્રજામતનો વહેળો કષ્ટ દિશામાં જાય છે-જવાબ છે, તે જોષ્ટ્ર શકે એવા હોય, જે પ્રજા હિંમતવાન ને કાર્યકુશળ હોય તો ગેરસમજી થવાનો ભય નથી. ધીમે ધીમે કાર્યપદ્ધતિમાં સુધારો થયાજ કરવાનો અને દિનપરદિન સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વધતું જવાનું, મજબુત થવાનું. આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે રાજ્યો અને અધિકારીઓ પોતાની રાજ-પુત્રીથી, ઉમંગથી, આશાભેર પોતાનો કારભાર લોકોને સોંપના જશે. લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે આજે ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. પ્રાથમિક ફળવણી મફત અને કેટલેક ઠેકાણે ફરજિયાત થવા માંડી છે. અમુક જાતની પારાસભાઓ સ્થપાય છે, જેમાં પ્રજાવર્ગ છુટથી દીકા કરી શકે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પચભર થવા માંડી છે. લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ વધારે સ્વતંત્રતાથી અને વધારે સ્વાસ્થ્યથી કામ કરે છે, આ બધાં સારાં ચિહ્નો છે.

દેશી રાજ્યોમાંનાં જે બધાં નાનાં છે તેમાં પ્રબળ સંઘ વધારે માદ કરવાની ખાસ સમ્મતતા છે અને અનુકૂળતા છે, પમારદાર અધિકારી રાખવામાં ભારે ખર્ચ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેઓ બહારના હોવાને લીધે તેમની ભાષણી પ્રબળ તરફ ઝોકાઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં સહકાર્યથી, સમન્વિતથી બધાં કામ થાય છે અને રાજ્યકારભારને અપવાદરૂપ ગણી લેવાને કારણ નથી.

એક બુદ્ધિજી નાના રાજ્યની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી અને ત્યાં દરબાર અને પ્રબળ વચ્ચેના સંઘ એટલે સારો જોયો કે આદર્શરૂપ માલુમ પડ્યો. આપણા શાસકમાં સન્નને પ્રમના પિતા સમાન ગણ્યા છે તે ત્યાં જોવામાં આવ્યું. પત્રાત પ્રમને આમળ પાડવા માટે જે મન્વિત પ્રવર્તનોની જરૂર છે, જે પ્રેમભાવ અને ભક્તિભાવ રાજ્ય ને પ્રબળ વચ્ચે પરસ્પર હોવા જોઈએ તે કેટલેક દરજ્જે નિહાળ્યો, અને ત્યાં થએલા અનુભવનો ભાલા દેશવન્ધુઓને આપતો ઇષ્ટ જણાયાથી આ લેખ લખ્યો છે.

દરેક પ્રમની ખરી ઉત્તિનો આધાર માનસિક કેળવણી ઉપર છે અને આ દિશામાં જેમ વધારે પૈસો અથવા શ્રમ આપીએ છીએ તેમ પરિણામ વધારે સુંદર અને મીઠાં આવે છે. આ નાના ગામમાં પ્રાથમિક કેળવણીને માટે છોકરા તેમજ છોકરી માટે શાળા છે. ખાસ્તેરો પણ જેમ અને તેમ દ્રેષન થયેલા અને અનુભવી રાખવાનો પ્રવર્ત થયો છે અને ભવિષ્યમાં આ આપત ઉપર વધારે ધ્યાન આપીને સુધારો કરવાને ખાસ વિચાર છે. નિશાળમાં ચોપડી તથા સ્વેટ વિગેરે જોઈતી ઝીજ મફત આપવામાં આવે છે એટલે મા આપ ચોપડી અપાવી ન શકે એવાં ગરીબ છે, એ બધાનું કઢાડી ના શકાય શરૂઆત કેળવણીની આપતમાં ટોકાકારો કહે છે કે ખેડૂતની સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ છે કે તે પોતાનાં છોકરાને ખતરમાં કે ઢોર ચારવાને કે બીજી કોઇ રીતે મદદમાં ના લે તો તેનો ધંધો કરી શકે જ નહીં. થોડે ઘણે અંશે આ સત્ય છે પણ આજનો ખેડૂત અભણ રહ્યો. પોતાનું કામ વતારે સાફ કેવી રીતે કરાય તે સમજવાને અશક્ત રહ્યો; માટે તેનાં બધા છોકરાનું ભવિષ્ય પણ ખગાડવા દેવું એ દલીલ આજના જમાનામાં ચાલી શકે તેમ નથી. ગમે તે જગ્યાએ જમીનનો એક નાનો ટુકડો લઈને ખેતી કરવામાં સફળતા મળી શકતી નથી. હાલમાં અભણ ખેડૂતો જેમ તેમ ખેતી કરે છે. ખર્ચનો વિચાર કે સમ્મતતા પણ પુરી કરતા નથી અને વેચાણમાં તેમજ બાજમાં છેતરાય છે, તો પછી નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઈ શેની ? આજે જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી, ઉપયોગની નથી તે પણ ખર્ચે હશે, પણ તેમાં સુધારો, ફેરબદલ થઈ શકે, પણ કેળવણી તો આપવી જ જોઈએ, અને આજના ખેડૂતોના સ્વાર્થને માટે આવતો જમાનો અભણ રાખવો એ કોઈ દિવસ પણ ઇષ્ટ ગણાશે નહીં.

ગુજરાતી ધોરણ ચાર શાખાવાય છે, અને અંગ્રેજી એ ધોરણ શાખા કર્યા છે. ગુજરાતીનું વધારે સાફ જ્ઞાન આપો, હિંદી શીખવો વિગેરે છુટો વખતે આસપાસ સંભળાય, પણ હાલમાં ઇંગ્રેજીની માફક આમળ ભણી શકાય છે. ધંધો રોજગારમાં મદદ મળે છે, કંરકની ને નાંકરીમાં બળદ ભાવ વધે છે એટલે ઇંગ્રેજીનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. જે ગામના છોકરા એ ધોરણ કરતાં પણ વધારે ભણે છે, તો તેમને દરબાર તરફથી આમળ ભણવાની મદદ આપાય છે.

અત્યંત લોકોને બચાવવાને માટે પણ એક શાળા છે અને ત્યાં આશરે ૧૬ બિલા-
ઈઓ રાખે છે. એટલામાં એટલે ફાયરો તો લોકોના વિચારમાં થાય છે. અત્યંતજનના
છોકરાં પણ મનુષ્ય જાતનાં છે તે જાન થાય છે. કેટલીક નિશાળોમાં અત્યંત વર્ગના
છોકરાંને પુછામાં (તાપ તથા વરસાદમાં) મક્કન બહાર બેસાડવામાં આવે છે એવું
કેર વર્તન અહીં જોવામાં નથી આવતું, અને દરખાસ્ત પોતે શાળામાં જઈને અભ્યાસ
તપાસે છે. બેસવાને બાંકડા પણ લીધા છે અને આ નિશાળ માર્ગે અત્યંત વર્ગમાં
સ્વચ્છતા અને સ્વમાનના વિચારો ખીલવવાનો અવકાશ છે. ગામમાં સારી લાયબ્રેરી છે.
કેટલાં પુસ્તકો છે તે કહી શકતો નથી પણ હાલમાંજ સ્થપાઈ છે, એટલે ધીમે ધીમે
વધતી જશે. પણ શરૂઆત ધણી સારી છે, ફંડ સાફ થયું છે અને લગ્ન પ્રસંગે ફંડમાં પૈસા
બસાવે છે. વ્યવસ્થા તદ્દન પ્રજાના હાથમાં છે. સ્ત્રીઓને માટે પણ પુસ્તકો છે અને
સૌથી સારામાં સારી વ્યવસ્થા તો લાયબ્રેરીમાં વાંચનની રાખી છે. રાત્રે ત્રણ પછી
લોકો એકઠા થાય તેમને કલાક દોઢ કલાક સુધી સારાં પુસ્તકો તેમજ યુજારાની ન્યુસ-
પેપરમાંથી બાજુવા લાવક ખપરો વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે; અને ખેડમાં સત્યાગ્ર-
હનો મામલો રા. ગાંધીની દેખરેખ નિચે થયો હતો તેનું રસ્તું અને વિગતવાર દલીલ
ત્યાંના ખેડુતોને સમજાવવામાં આવી હતી. તે શિશુઓને જ્ઞાન આપવા માટે બપોરે
મંદિરમાં સ્ત્રીઓની સભા મળે છે. દરેક સ્ત્રી પોતાનું કામ સાથે લાવે છે. તે ત્યાં કરે
અને મંદિરમાં રાખેલા કથાકાર કોઈ ધમતું પુસ્તક વાંચે અથવા કથા કરે તે સંભળે.
હાલમાંજ એક રાત્રાશાળા કંડાડવાની યોજના શરૂ થઈ છે, જેથી કરીને જે બુઝારિયા
બાળી શકે તેવી ઉમરના બાળકો રહી ગયા છે, તેમને શિક્ષણ આપશે.

આખો વખત દરખાસ્તું મક્કન ખુલ્લું હોય છે અને જોઈએ ત્યારે લોકો મળી શકે
છે. પ્રજા જોડે એટલા બધા મળી ગયેલા છે, તેમના તરફ એટલો પ્રીતિભાવ છે, કે
લોકો તેમના તરફ પૂર્ણભાવ રાખે છે, એમ કહીએ તો ચાલે. રાત્રે જમી રહ્યા પછી લોકો
ગામગપાટા મારવાને કે વાતો કરવાને દરખાસ્તે મક્કને આવીને બેસે છે. તે વખતે કોઈ
વાર રાસડા રમાય છે. ઉપર કહેલા કથાકારને સંગીતનો શોખ છે અને ખેડુતોમાં કુદ-
રતી કળાની ભાવના રહી છે, એટલે ગાયન, પગલાં તાલ વિગેરેમાં સુંદરતા, રસિકતા
હોય છે. નિશાળો તેમજ જીવાનીઆ માટે દેશી રમતોની રૂપરૂં થાય છે. તેને લીધે
ખતવત્ અંગેલી દેશી રમતોનો પુનરુદ્ધાર થાય છે.

ગામમાં એક દારૂની દુકાન છે. જેટલાં માણસો આ દરખાસ્તના તાબાનાં છે, તેમાંથી
કવચિત્ કોઈજ દારૂ પીતો હશે. સાધારણ રીતે કહી શકાય કે બધાએ દારૂ છોડી દીધો
છે, અને બીટી કુકો પણ બંધ થયો છે. દરખાસ્ત પોતે બીટી પીતા હતા તે તેમજે પણ
છોડી દીધી અને કેટલાક માણસોને છોડાવવાને બંધોબ પ્રયત્ન કરતાં પણ છોકરી ન
શકયા ત્યારે તેમજે તેમને બોલાવી અને સમજાવ્યા બાદ અપવાસ શરૂ કર્યો. પરિણામ
સાફ આજીવન અને આજીવનના માનને માટે બીટી કુકો પણ બંધ થાય છે, અને જો
કોઈ આ નિયમનો ભંગ કરતા હશે તો તદ્દન જાન સરખાવે. સાંસારિક સુખારના બીજા
કેટલાક પ્રશ્ન પણ હાથમાં લેવાય છે. બારમું અને તેરમું કરવાનો રિવાજ સાથે નથી.

આજની મોંઘવારીમાં આવી જાતનાં ખર્ચ ખરીબ લોકો પાસે દરજ્જાવાત કરાવવાં તે ઠીક નથી માટે બંધ કરાવ્યાં છે. બંધ કરવામાં બીલકુલ જુલમ થતો નથી. લોકોને અનેક વખત સમજાવ્યું પાડીને દુનિયામાં બીજો ઠેકાણો કેવા સુધારા થાય છે તે બતાવીને પંજી દરાવ કરાય છે અને જુદી જુદી ન્યાતો પોતપોતાની મેળે દરાવ કરી લે છે. રાજ્યપ્રશાસી આ ગામમાં જિખારીને મદદ મળતી નથી. આપણા દેશમાં અશક્ત કદાવર બીખારીઓ ધણા છે અને અણવિચારી પ્રજા જે કાંઈ હાથ ધરે તેને મદદ કરે છે. આ ખોટો રિવાજ કઢાડી નાખ્યો છે, અને દાનના પૈસા બીખારીઓને આપવાને બદલે તે પૈસામાંથી ક્યાકારનો પગાર અપાય છે.

ખાસ ખેડુતને માટે અનેક સગવડો કરી આપવામાં આવી છે, અને બહુ કરવાનો વિચાર છે. ગામની આસપાસના રસ્તા સુધાર્યાં છે. આગળાડી ને રસ્તાની સગવડ વગર ગામ પહોંત રહી જાય છે, રસ્તાની દુરસ્તી સ્વાશ્રમથી કરાય છે. વર્ષમાં અમુક દિવસ મુકરરે કરવામાં આવ્યો છે. તે દિવસે ગામના બધા માણસો ખદાર નીકળી પડીને રસ્તા દુરસ્તીમાં મદદ કરે છે. બળદની ઓલાદ સુધારવામાં એક વખત પ્રદર્શન જેવું કરવામાં આવે છે અને સારા બળદ ઉછેરવાને ગામમાં ગૌચર બીલકુલ નહોતું તે આપવામાં આવ્યું છે. છનાંગો પણ અપાય છે. ખેડુતોને નાણાં ધીરવા માટે ખેતીની બેન્ક શરૂ કરવાની છે. ગામમાં સારો કુવો ખોદાયો છે અને સારા સ્વચ્છ પાણીની સગવડ થઈ ગઈ છે. જમીનપરનો કર વરસાદ પ્રમાણે લેવાય છે. એટલે આસો મહીનામાં ખેડુતો નહીં કરે છે કે ભાગ બચત પ્રમાણે આપવો કે વિધાઈથી; અને જોકે આ પદ્ધતિ હમેશા સારી રીતે ચાલી શકે કે નહીં તે પ્રશ્ન છે, તે છતાં એટલું તો કહી શકાય કે જ્યાંસુધી દરખાર અને પ્રજાનો સંબંધ સારો છે અને અરસપરસ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા છે ત્યાંસુધી આ રીત ધણી જ સારી કહી શકાય. પ્રજા પાસેથી હજાર ખદાનાં કાઢીને જુદા જુદા કર લેવામાં આવતા હતા તેમાં ખાસ કરીને જ્યારે દરખારને ત્યાં છોકરાંની વૃદ્ધિ થાય કે પરણે કે કાંઈ પણ ખર્ચ થાય, તે બધા કરો બંધ કર્યાં છે.

હોસ્પિટલ કઢાડવા માટે બધી તૈયારી થઈ રહી છે અને સ્વચ્છતા (સેનિટાઇઝન) નું કામ પણ ડોક્ટર ઉપાડી લેશે. આ પ્રમાણે થોડું બહુ કામ શરૂ કરી દીધું છે. ધીમે ધીમે બીજું કરવામાં આવશે પણ આટલા વર્ષોનું ઉપરથી એટલી તો ખાતરી થશે જ કે જે નાના દેશી રાજ્યમાં પ્રજા અને રાજ (કે દરખાર) બન્નેમાં આધુનિક ભાવના હોય, સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થાય, લોકો સ્વાશ્રમથી કાંયનો બોલે ઉપાડી લે તો તે રાજ કે સંસ્થાન આદર્શ સ્થિતિમાં આવી શકે અને આજે દુનિયાના લોકો જે જીમ મારે છે કે દેશી રાજ્યોમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે અને તેમને નાણુદ કર્યાં હોય તોજ ત્યાંની પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી શકે તે ખ્યાલ જતો રહેશે.

શીખ સત્તાનો ઉદયારત.

શીખ અને મરાઠા ઇતિહાસ વચ્ચે ખુબ ભેદ એ છે કે મરાઠાઓના પ્રથમ અને બીજા નેતા શિવાજીએ મનની અંદર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ખ્યાલ પૂર્ણ રીતે રહમતના પછી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં તે પ્રગળે દાખલ કરી હતી. તહેના સર્વ વિજયો, સર્વ યુદ્ધો અને જૂદા જૂદા દેશોને પોતાના રાજ્ય સાથે એક કરી દેવા; એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સમસ્ત હિન્દને, હિન્દુ રાજાની સત્તા નીચે લાવવાનો મહાન ઉદ્દેશ સાધવા અર્થેજ હતી.

પરંતુ શીખ પ્રગળી ઉત્પત્તિ ધાર્મિક મંડળમાંથી થઈ હતી. આત્મા નાનકે જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રાજાની મુક્તિ નહોતી. મૂર્તિપૂજન પૃથક પૃથક વ્યક્તિના અથવા સમસ્ત જાતિના આચાર વિચારથી મર્યાદિત થએલી હોય છે; તહેમાં હાંપના સ્વાતંત્ર્ય કરનાં તહેને પરાધીન કેવી રીતે બનાવવું એજ ખુબી રહેલી છે; નાનકના હૃદયે આવા સંકુચિત ધર્મમાંથી મુક્તિ મેળવવી હતી, અને એ આધ્યાત્મિક મુક્તિ જનસમૂહને મેળવી આપવાના મહાન કાર્ય ખાતે પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું.

નાનકના ઉપદેશથી જે લોકો તહેના ધર્મમાં લગ્યા તેઓ શીખ એટલે શિષ્ય કહેવાયા. નાત જનતા ભેદ વિના કોઈપણ મનુષ્ય તે ધર્મમાં દાખલ થઈ શકે, એટલે શરૂઆતથી કોઈને એમ લાગતું નહોતું કે શીખ લોકો કદિ પણ ઇતિહાસમાં જાતિ તરીકે પ્રખ્યાત થશે. પરંતુ મુગલોના જુલમથી નાનકના શિષ્યોનું એક મંડળ બન્યું, અને તેમણે જનસમૂહને ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય ત્યજ પોતાની જાતિનું પરધર્મીઓના મુલમ અને તેથી થતા વિનાશમાંથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સ્વિકાર્યું. ખરે જનતાં આ કાર્ય ખરેખરે પદેશકનું નથી, પરંતુ સેનાધિપતિ અને રાજનીતિ નીપુણનું છે. યુર ગોવિંદસિંહ એ બીજા પ્રકારનો પુરૂષ હતો. તહેનામાં એટલી બધી ખાત હતી કે પોતાના શિષ્યોને શત્રુના જુલમ સામે કટિબુદ્ધ કરવાને તે સર્વ રીતે શક્તિમાન હતો. તહેણે ધાર્મિક સમાજનાં માણસોમાંથી ચોક્કાઓ બનાવ્યા, અને ઉપદેશકની-ધર્મગુરૂની જગ્યા ખાલી રાખી.

યુર નાનકે જે આધ્યાત્મિક મુક્તિને સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણી હતી, તે લાવવાને યુર ગોવિંદસિંહ નિરંતર લક્ષમાં રાખી શક્યો નહિ; પાર્શ્વે શત્રુઓના જુલમમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાને તહેણે અતિશય સતેજ કરી. ખરે છે કે શિક્ષણના આ ફેરફારથી શીખ જુલસો ક્ષણવાર ઇતિહાસના પાનાપર બહુજ ઝગઝગ્યો, ખરે છે કે તેથી શીખ લોકોમાં લઘાયક અણુ ખીલ્યો; પરંતુ ત્યાંજ આગળ આત્મા નાનકે ઉચ્ચ માર્ગે ઉડવન કરવાને માટે જે આધ્યાત્મિક સામગ્રી આપી હતી તે ખુટી પડી, ત્યાંજ આગળ તેમની પ્રગતિ અટકી પડી.

સારથીજ આપણને વિગ્રહ અને વિજયનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ મુગલ બળ મંદ પડતું ગયું, અને શીખ લોકો તહેમની સાથેના વિગ્રહોમાંથી વિજય મેળવતા ગયા તેમ તેમ સ્વરક્ષણ ખાતર કરવાં પડેલાં યુદ્ધો બંધ પડતાં ગયા, અને સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા બળવત્તર થતી ગઈ. જ્યાં સુધી આપણા શત્રુઓ પ્રગળ હોય છે ત્યાં સુધી જ સ્વરક્ષણની કલ્પના આપણા મનમાં જન્મત રહે છે, અને સર્વનો એક શત્રુ છે એ ખ્યાલ

મ્યુનિસિપલ, બાઈવાલીબાઈ

ગુજરાતી કન્યાશાળા, ગુજાઈ.

શીખ સત્તાનો ઉદ્ધાર.

૨૮૧

ભથી આપણે બધા એક તારથી બેઠાએલા હોઈએ છીએ; પણ જ્યારે બાઈ દયાણુ દર આપ છે ત્યારે વિજયથી મરત બનેલો જુસ્સો બીજી કોઈપણ રીતે અંકુશમાં રહેતો નથી. સ્વરક્ષણ માટે કરેલા વિમલથી લડાયક જુસ્સો બીજે છે, પરંતુ વિજયથી મદમરત બન્યા પછી એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે પરદેશ જીતવાની વૃત્તિને દબાવીને માત્ર પોતાના સમાજની સુવ્યવસ્થા કરવામાં રોકાઈ શકે.

આ કાર્ય કરી શકે એવી એક શક્તિ હતી; પરંતુ ગુરૂ ઓવિન્દસિંહે જાતની ક્ષણિક જરૂરીઆત પૂરી પાડવાની અનિવાર્ય ઇચ્છાના બળથી દોરવાઈ, એ શક્તિને તદ્દન દાબી દીધી. શીખ લોકોને બીજાં ગુરૂ આપવાને બદલે તહેજે તરવાર વારસામાં સોંપી. તદ્દના મરણ પછી નાનકે ઉપદેશોનું મહાન સત્ય 'અન્ય સાહેબ' નામના પુસ્તકમાં બંધ કરી પૂકવામાં આવ્યું. ગુરૂઓની પરંપરાથી માનવહૃદયને પવિત્ર બનાવતું આધ્યાત્મિક જળનું વહન સજીવ ઝરણુની પેઠે વહી રહ્યું હતું, તે જળ વહેતું હવે અટકી પડ્યું. તે એક તળાવના પાણીની માફક બદલ થઈ ગયું. સારથી શીખ લોકોનું બળ લોકોમાં ઝંપાટાબંધ વહેવા લાગ્યું, અને કોઈ તહેને અંકુશમાં રાખી શકે તેમ નહોતું. દેવાતો અદસ્ય થયા, રાક્ષસો રંગબ્રુમિષર ઉતરી આવ્યા, લૂંટફાટ અને પક્ષાપક્ષિનું સામાન્ય સર્વત્ર વર્તી રહ્યું. આવી આત્મહાતક અવ્યવસ્થા દરમ્યાન રણજીતસિંહે દેખા દીધી. તહેજે શીખ લોકોને ફેટલોક સમય એકત્રિત રાખ્યા, પરંતુ તે પણ બળવડેજ. તહેજે બીજા બધાને પોતાને પક્ષ કર્યા કારણ કે તે સર્વથી વધારે બળવાન હતો.

જે માત્ર બળવડેજ સર્વને એકત્રિત કરે છે તે બીજાને નિર્બળ બનાવીનેજ તેમ કરી શકે છે. અરે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એથી ખરાબ એ છે કે તે સાચા સંપત્તિ શાશ્વત મૂળ કારણ જે સ્નેહ છે તહેને દબાવી દબનેજ પોતાનો હેતુ મિલક કરી શકે છે. પોતાનો સ્વાર્થો હેતુ સાધવાને માટેજ રણજીતસિંહે શીખ લોકોને બળ અને કળ વશ કરી એકત્રિત કર્યા. તહેજે તહેમના હૃદયમાં એવું ઉચ્ચ પ્રકારનું બળ રેડ્યું નહોતું કે તહેના મરણ પછી પણ તેઓ એક રહી શકે. અનિવાર્ય પ્રપંચ અને ખંતથી માણસ પોતાનો સ્વાર્થો હેતુ કેવી રીતે સાધી શકે તહેનો એ દાખલો છે.

તહેના લોકોને મર્યાદા નહોતી, અને તેની વિષયાસક્ત વૃત્તિપર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ નહોતો. તે સ્તુતિને પાત્ર એટલા માટેજ છે કે તે પોતાની ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકેલો હતો અને કદી ગભરાયો નહોતો. એક વાર અને એકજ વાર તહેજે પોતાની અનિવાર્ય ઇચ્છાને દાખમાં રાખી. તે એ કે તહેના પ્રબળ લોકોની વૃત્તિથી તે કદિ પણ અશ્રેય સરહદમાં પ્રવેશ કરવા પ્રેરાયો નહોતો, ભાજ આગળ તહેના સ્વાર્થો હૃદ દીડી.

છતાં તહેને વિજય પ્રાપ્ત થયો. વિજયનાં દશાન્તોથી માણસ મહા મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. એવાં દશાન્તો આપણી સમજ શક્તિને દાબી દઈ લોકોવૃત્તિને સતેજ કરે છે—તેઓ આત્મ વિનાશનો માર્ગ દર્શાવે છે.

શીખ ધર્મનો સ્થાપક નાનકે બહુ દયાળુ અને ઉદાર હોવાથી એના વણિક પિતાએ તહેને બહુ દુઃખ દીધું હતું. મીઠાના બાપારમાં નાનકે કેવી જાતનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો

તે આપણે જાણીએ છીએ. તે નિર્ધન અને અભ્યવહારિક પુરૂષે એક એવું સામર્થ્ય એકમ કર્યું કે જેના પ્રભાવથી જાત ખેડૂતો સત્યથી કદિ ન ડરે અને દુઃખને કદિ નમતું ન આપે એવા ધીરવીર બન્યા.

પરંતુ મહારાજ રણજીતસિંહ, દુનીયાદારીની ફતેહનો નમ્રોતો જેણે શીખ લોકોના વંશપરંપરાના શત્રુઓને પૂરેપૂરા કચરી નાખ્યા જે નિષ્ફળતાથી કદિ પણ નાહિમત બનતો નહિ, અને જેણે મોગલ રાજ્યના સ્થાસ્ત સમયે તથા અંગ્રેજ પ્રબળ હૈયકાળે સંખ્યા-કાળના આક્રમણને અવાનક પ્રકાશથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું તે રણજીતસિંહે વારસામાં શું પ્રકર્યું ? તહેણે શીખ પ્રબળને કુસંપ, પરસ્પર અવિશ્વાસ, અને અરાજકતાનો વારસો સોંપ્યો.

શીખનેતાઓ રણજીતસિંહ પાસેથી એટલુંજ શીખ્યા હતા કે “બળીઆના બે ભાગ” છે. તહેમને સ્વાર્પણનું શિક્ષણ મળ્યુંજ નહોતું. ધર્મે જય એ સત્ય તેઓ વિસરી ગયા. બીજા ક્ષેત્રોમાં કહીએ તો ગરીબ પ્રેમાળ નાનકે જે બળથી શીખ લોકોને એકત્ર કર્યા હતા તે આ બળવાન રાજ્યને તદ્દન ભસ્મ કરી નાખ્યું; તેથી શીખ લોકો ખરતા તારાની સાફકે ઈનિહાસમાં ક્ષણભર પ્રકાશ્યા, અને પછી હમેશને માટે ખરી પડ્યા.

આજે શીખ પ્રબળમાં પ્રગતિનું બીલકુલ બળ રહ્યું નથી. તે લોકો એક ન્હાના મંડળમાં ગંધાઇ ગયા છે. તે મંડળ વિશ્વાળ બનતું નથી. સેંકડો વર્ષોથી કોષ્ટ નવો અસામાન્ય ધર્મોપદેશક તહેમનામાં થયો નથી. તહેમણે જગતના જ્ઞાન, ધર્મ વા તહેમની પ્રવૃત્તિના સંપ્રદર્શો જરા પણ વધારો કર્યો નથી.

એક નાનકના શિષ્યો બહુ સારી રીતે સુદ કરી શકે છે. પરંતુ આપણે કદિ પણ રિવકારી શકીએ નહિ કે નાનકનો આધ્યાત્મિક જીવસો વારસામાં પ્રાપ્ત કરનારા લોકો લશ્કરમાં દાખલ થઇ કોષ્ટ વાર કાણુલ તો કોષ્ટ વાર ચીન અને કોષ્ટ વાર આફ્રિકામાં ફક્ત બદલાવેજ જાય એ પરિણામ સર્વોપરી માનપ્રદ છે. નાનકે પોતાનું જીવન એટલા માટે ન્હોતું હોયું કે તહેના શિષ્યો જાંદગીભર લશ્કરની છાવણીમાં રહી આખી દુનિયામાં ફક્ત કલાયત શીખ્યા કરે.

નાનકે પોતાના શિષ્યોને સ્વાર્થ, ધર્મોષિતા અને આધ્યાત્મિક નિદ્રામાંથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તહેમનામાં ખરું મનુષ્યત્વ સર્વોચ્ચ ખીલે એજ તહેનો ઉદ્દેશ હતો. યુરે ગૌપિન-દાસિંહે ક્ષણિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શીખ લોકોને બીજે રસ્તે દોષ્ય, અને એ હેતુ કદિપણ તહેમના બ્યાન બહાર થાય નહિ એટલા માટે તહેમને નવાં નામ, નવો ચોશાક, નવાં સાહિયો, અને નવી ક્રિયાઓ આપી, એ હેતુ તહેમના હૃદયમાં બહુ ઉઝાણથી કાતર્યો. આ પ્રમાણે શીખ લોકોની સર્વ માનુષિક શક્તિ એકત્રિત કરી તહેને અમુક જ દિશામાં તહેણે વહેવરાવી. આથી શીખ પ્રબળ અમુક બીજામાં મડાઈ અને મદ બની.

જ્યારે શીખ લોકો ખરા સ્વતંત્ર મનુષ્ય ન બનતાં ખાસ હેતુના સાધનજ બન્યા, ત્યારે સખળ રાજ્યો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તહેમનો ઉપયોગ કર્યો, અને અભારે પણ સખળના ખાસ સાધન તરીકેજ તહેમનો ઉપયોગ થાય છે. તહેવીજ રીતે ઓસમાં રપાટાંએ પોતાના વત્તરોમાંનું સર્વ મનુષ્યત્વ અમુક હેતુની સિદ્ધિને માટે સંકુચિત કરી દીધું; તેથી

તેઓ યુદ્ધમાં સારી રીતે કુખી શક્તિ, પરંતુ તહેમની બીજી સર્વ શક્તિઓ દબાઇ ગઇ, શરણ કે લક્ષ્યક શક્તિની પ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય નથી. આ રીતે માણસો દૈવશિક્ષક હેતુની ખાતર શાશ્વત કલ્યાણનો ભોગ આપે છે, અને ઇતિહાસમાં એવાં ઘણાં ઉદાહરણો મળી આવે છે, અને હાલ પણ મંડળો આવા અદ્વરદર્શી લોકથી દોરાઇ માણસોનો—ખરા મનુષ્યત્વનો ભોગ આપે છે. આપણે જોને આવા ભોગ આપીએ છીએ તે રક્તભક્ષી રાક્ષસ મંડળી, રાજ્ય ધર્મ અથવા આલતા સમયમાં પ્રિય થઇ પડેલા રાષ્ટ્ર, તમેરે શબ્દનાં રૂપ ધારણ કરે છે.

શીખ પ્રજાનો અન્ત મ્હને બહુ દયાજનક લાગે છે. જ્યારે ગગન સુશ્મિત ધવલ શાખરપરથી વહેતી સરિતા ઉદયીને મળવા વહેતાં નીરવ બની જઇ રેતાળ રણમાં અદશ્ય થાય છે, ત્યારે એની નિષ્ફળતા જેમ દુઃખજનક દેખાવ થઇ પડે છે, તેવીજ રીતે પૃથ્વીને પવિત્ર અને ફળદ્રુપ બનાવવા ભક્તતા હૃદયમાંથી નીકળતા પ્રભાવશી પવિત્ર સ્વેદ સરિતા, સિપાહીઓની જાવણીરૂપી રાતા કાદવમાંજ વિરમે છે ત્યારે મનુષ્યોને તહેમાં કંઈજ ગૌરવ-કંઈજ સુખ લાગતું નથી.

એક દિવસ શીખ ઇતિહાસ વૈરની લાગણીથી વા એવાજ કોઇ ક્ષુદ્ર હેતુથી દોરવાઇ પોતાનું ઉચ્ચ ખ્યેય જૂહી ગયો, અને માનવ સંપૂર્ણતાની સપાટીપરથી નીચે પડ્યો, છતાં એ નિચાણમાં પણ તે મારવાન્વિત કાર્ય સાધી શક્યો નહિ. રણજીતસિંહે સ્થાપેલું આશ્રાન્ય રણજીતસિંહનુંજ ન રહ્યું; યુર ગોવિન્દસિંહે જે વિગ્રહ કર્યો તે ફક્ત શીખ પ્રજાનાજ વિગ્રહ ગણાયા. તહેણે પોતાના શિષ્યોથી આગળ વધી આખા દેશનો વિચાર કર્યો નહિ.

અહીંજ આગળ મરાઠા ઇતિહાસ શીખ ઇતિહાસથી જુદો પડે છે. શિવાજીએ હિન્દુ પ્રજા અને હિન્દુ ધર્મને ભોગલોના જીવનમાંથી ખચાવવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો, તે શીખ પ્રજા અને શીખ ધર્મથી વધારે વિચાળ હતો. એ તો સ્પષ્ટજ છે કે શિવાજીનો હેતુ સમગ્ર હિન્દુ દેશનો ઇતિહાસ ફરીથી રચવાનો હતો.

યુર ગોવિન્દસિંહ શિવાજીનો લગભગ સમકાલીન હતો. તહેમના સમયમાં અકબરની ઉદાર રાજનીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી હિન્દુસ્તાનના મુસલમાન સિવાયના દરેક ધર્મના અને દરેક જાતિના લોકોમાં મુસલમાન અમલમાંથી સ્વસ્થગુનો જીવસો ઉછળી આવ્યો હતો. ખરેખર આખા હિન્દુસ્તાનમાં નવું ધાર્મિક જીવન, આન્તર અને બાહ્ય દબાણને લીધે સંચરી રહ્યું હતું. આ નવ ચેતનનો સંચાર ફક્તજ આનેક સાધુઓએ સ્થાપેલાં જિજ્ઞાસુ મંડળોમાં ખાસ કરીને દેખાઈ આવતો હતો. એ તો તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે કે આવી આખ્યાત્મિક જાગૃતિમાં ઔરંગઝેબના ધર્મોપપજ્ઞાને પરિણામે શિવાજી જેવા વીર આત્મા હિન્દમાં હિન્દુ ધર્મને ક્રોધ પદ અપાવવાનું પ્રત લે.

વળી તેજ સમયે હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ ખૂણામાં શીખ ધર્મમાં પ્રવર્તી રહેલા નવા જીવસાના બળથી શીખ લોકોના હૃદયમાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો હતો. તેથી કરીને મુગલ રાજના જીવનને તેઓ વશ થયા નહિ, પરંતુ પ્રદીપ્ત અગ્નિથી તેઓ વધારે ઝડપી થયા. પરંતુ જોકે યુર ગોવિન્દસિંહ અને શિવાજી બન્નેને આન્તર બળ અને બાહ્ય દબાણ

સરખું હતું, છતાં પરિણામ બનેલી બાબતમાં બિન બિન થયું. મોગનો સાથે સુરે ગોવિન્દસિંહે કરેલા વિગ્રહો છૂટા છવાયા હતા. કારણ કે ત્હોનામાં વૈર અને સ્વરક્ષણની લાગ-ણીજ પ્રબળ હતી; પરંતુ શિવાજીના વિગ્રહો આખી નીસરણીને જોડેલાં પથોમાં જેવા હતા; તે તદ્દન હેતુચત્ર, ઉભરાના પરિણામરૂપ નહોતા. તે સર્વ એકજ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવ્યા હતા, અને તે હેતુ સમગ્ર હિન્દને સ્વતંત્ર કરી ત્હોનું બાવી ઉન્નતવાનો હતો. તેઓ એકાદ ધાર્મિક મંડળમાં પ્રવર્તી રહેલી ચળવળના ચિહ્નરૂપે નહોતા પણ તે વિશાળ યોજનાના આરંભમાં લેવાં જોઈતાં કાર્ય સમાન હતા.

પરંતુ આ સર્વ છતાં શીખ અને મરાઠા પ્રજાનો ઇતિહાસ એકજ જમાનામાં એકજ રીતે નિષ્ફળ નિવડ્યો.

આમ થવાનું કારણ શું ? મ્હારો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—જે મહાન ભાવના આપ્યા હોવાનું હૃદય જુ સાધવા માગતી હોય તેને જે એક અપવાદ થોડાજ મનુષ્યો ઉપાધી લે તો તે કદિ પણ સફળ થાય નહિ. જે ત્હમારે એક ન્હાની વીરગારીમાંથી મ્હોટો ભડકો કરવો હોય તો ત્હમારી પાસે દીવેટ અને યોગ્ય સાધના થિતાં નૈવાર હોવાં જોઈએ કે જે તરત ઝડપી શકે; ફક્ત ચક્રમકનં લોહો સાથે જોરથી અદ્વાનવાથીજ ભડકો થઈ શકશે નહિ. શિવાજીના હૃદય સાથે ત્હોના દેશમાન્ધતોમાંના મનમાં હૃદય ભાવનાથી જોડાયું નહોતું, તેથી કરીને શિવાજીની ભાવના અહીં ઉચ્ચ હોવા છતાં ત્હોનો પ્રયાસ થઈ શક્યો નહિ; એને પરિણામેજ મહારાષ્ટ્રની શક્તિ અન્તે હિન્દુસ્થાનના પીળા સાગેમાં ભટકાટ કરવામાં વપરાઈ.

જે વિશ્વકલ્યાણની કાંઈ ભાવના બધાના હૃદયમાં સ્થાપિત થઈ ન હોય, જે તે એકજ નેતા વા થોડાં મનુષ્યોને સ્વમગ્નઈ હોય, તો તે લાભદાયક ન થતાં લગ્નને દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. શિવાજીના હૃદયની શુદ્ધ ભાવના છેવટે પેશ્વાએના વ્યાપ્તિગત સ્વાર્થના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ. જે તે ભાવનાને જનસમૂહમાં પ્રસારવાને ઉપાય લેવામાં આવ્યા હતા તો આ અપમતા અટકાવી શકાત. તેમ થતાં જો મહાન ભાવના વિશાળ જનસમૂહના હૃદયમાંથી યોગ્ય સત્કાર અને પોષણ મળ્યું હોત, અને પછી એક વીર નાયકનું મરણ થતાં જેમ એક લાકડાનો કકડો બળી રહેતાં બીજું ચેતવણ મળે છે, તેમ બીજો વીર પુરૂષ નેતા બની શક્યો હોત.

હિન્દના ઇતિહાસે વારંવાર આજ સત્ય બતાવ્યું છે કે જુદે જુદે સમયે દેશમાં મહાન પુરૂષો પેદા થયા છે, અને ત્હેમણે મહાકાર્યોનો આરંભ કર્યો છે, પણ ત્હેમને નિરંતરે તકે ચાલુ રાખવામાં આવ્યાં નથી. મહા પુરૂષો જન્મે છે, અને સ્વાસ્થિ થાય છે, પરંતુ ત્હેમના આગમનને સત્કારવાનો, ત્હેમનાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાનો, ત્હેમને પરિપક્વ બનાવવાનો સ્વાભાવિક રસ્તો આપણને મળ્યો નથી. આપણી અજ્ઞાનતા અને ખોટા લેડભાવ એજ એવું કારણ છે. પોતી રેવાજી જનતામાં પડી વા પવનનો સપાટો સારાં બીજ વેરે છે, પરંતુ જો બીજમાંથી છોડ ફૂટતો નથી, અને જો ફૂટે છે તો જો આર પાન આવી ચીમજાઈ જાય છે, કારણ કે રેવાજી જનતામાં પાણી અસાત નથી કે જેથી વનસ્પતિના જીવનને પોષણ થાય. તેવીજ રીતે આપણાં મમાજમાં.

ધર્મમાં, ધંધામાં, સામાજિક બંધનમાં અને બીજી સર્વ આપત્તોમાં અનેક જોડા બેઠ છે. તેથીજ આપણા દેશમાં નવા વિચારનું વહન ઉચેથી ઉતરી આવવા છતાં તે જલદીથી રેતીમાંજ અદૃશ્ય થાય છે. નવચેતનનો સ્પર્શ આપણને થાય છે ખરો, પરંતુ તેથી આપણને વધારે અસર થતી નથી; તેથીજ એક મદાન ભાવના આપણા સમસ્ત દેશની ભાવના બનતી નથી. મદા પ્રભાવશાળી પુરૂષો હિન્દના જનસમૂહમાં પ્રગતિકારક ભાવનાને પ્રહસ્ય કરવાની શક્તિ નથી, એમ દર્શાવીને અદૃશ્ય થાય છે.

શીખ અને મરાઠા સત્તાના ઉદયારસ્તનાં કારણો તપાસતાં એક એવા અનુમાનપર આવીએ છીએ કે એક દિવસે શીખ લોકો અતિ મહાન ભાવનાને બળે એકત્ર થયા હતા—તેમણે એક મહાન સત્ય સાબિત્યું હતું કે જે અમુકજ સ્થળના જુના રિવાજ પ્રમાણે મર્યાદિત નહોતું, જે તે જમાનાની અમુક બળવગને લીધેજ ઉત્પન્ન થયું નહોતું, જે સર્વ માણસોને અને સર્વ કાળને માટે સત્યજ હતું, જેથી મ્હોટા ન્દાના સર્વના આત્માને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, અને જેના રિવાજરથી માણસોમાં પૂર્ણ મનુષ્યત્વ ખીલતું હતું. નાનકના એવા ઉદાર ધર્મોપદેશને લીધેજ શીખ પ્રજા અસંખ્ય દુઃખો છતાં વૃદ્ધિ પામતી હતી. આ ધાર્મિક ચેતન અને દુઃખ સહન કરવાની પુણ્યકારક અસરથીજ શીખ પ્રજામાં એકતાનું બંધન અદૃશ્ય રીતે સ્થાપિત થયું હતું.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે આ આધ્યાત્મિક એકતાને સાંભા રેક ફતેહના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. એક ક્ષણિક જરૂરીઆત લક્ષમાં રાખી તેણે ધાર્મિક મંડળની એકતાનો રાજદારી ઉન્નતિના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તેણે મંડળને નાંકુચિત્ત યનાવર્તા આ એકતાને ધક્કે ખનાવી. તેણે જ્ઞાતિમેદ કે જે આ એકતા સાધવામાં અંતરાયરૂપ હતો તેનો સમૂળગો ઉચ્છેદ કર્યો.

નાનકના સત્ય ધર્મના ઉપદેશને લીધે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના કૃત્રિમ બેદોનાં બળ અદૃશ્ય ઘટ્ટ ગયાં હતાં તેથીજ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એકે મપાટા ગીખ સમાજમાંથી જ્ઞાતિ-બેદનાં બંધનોને દૂર કરી શક્યો, ગુરૂ ગોવિન્દસિંહના એકજ સપાટાથી જન્મિત ઘટ્ટ ગયેલી જ્ઞાતિની સંસ્થા ધળ બેગી થઈ ગઈ. જે ક્ષેત્ર પ્રથમથીજ જોખણે તેવી રીતે તૈયાર થયું નહોત તે જરૂરીઆત ગમે તેવી મ્હોટી હોવા છતાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનો પ્રયાસ કદિ પણ સફળ થાત નહિ. અરે એટલુંજ નહિ, પરંતુ આત્મધ્વતક જ્ઞાતિસંસ્થાને તોડી નાખવાનો વિચાર પણ તેને આવ્યો નહોત.

પરંતુ ખરેખર તેણે શું કર્યું ? એકતા સાધવા જતાં જે આધ્યાત્મિક બળવડે એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનાજ ઉચ્છેદ થયો. (તેણે શીખ પ્રજાને પાયિર સુખ પ્રાપ્ત કરવા તન્કે દોરી અને ગુરૂનું આસન ખાલી રાખ્યું.)

એકતા વિચારના વહનનો એકનો એક માર્ગ છે, તેથી દરેક મહાન ભાવના એ માર્ગ તૈયાર કરવા યોતાની સર્વ શક્તિ તે ખાતે વાપરે છે. જેટલો એ માર્ગ મ્હોટો તેટલી ભાવના પ્રબળ. લાચળીના ક્ષણિક ઉભરાને સીધે ક્ષણિક જરૂરીઆતને ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે મહત્ત્વ આપ્યું, પરંતુ તેથી ઉચ્ચ ભાવનાનો ભોગ આપવો પડ્યો.

પરિણામ એ આવ્યું કે તાર્કાણિક ફતેહ પ્રાપ્ત ઘટ્ટ. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનો સુસ્વેદ જ્વાલ મયો. શીખ પ્રજામાં એકતા સાધવાનો ઉપાય જરૂરો, પરંતુ તેમની પ્રચ્છિન્ન બળ

મટું. તેથી શીખ લોકો અત્યાર સુધી ખરા મનુષ્ય તરીકે સંકડા વરસથી વૃદ્ધિ પામતા હતા તેઓ એકદમ સિપાહીઓજ બની ગયા; અને ત્યાંજ હંમેશા ઇતિહાસ અટકી પડ્યો.

શિવાજીએ જે ભાવના સાધવા જીવનભર પ્રયાસ કર્યો હતો તે ક્ષણિક અને સંકુચિત જરૂરીઆત પૂરતી નહોતી; વળી દક્ષિણના સાધુ પુરોહિતા ઉપદેશથી ક્ષેત્ર પણ તૈયાર થયું હતું; તેથી હવેના ઉત્સાહ થોડા સમયમાં આખી મરાઠા પ્રજામાં વ્યાપી રહ્યો.

ચીરા પડી ગયા હોય એવા પ્યાલામાં પણ પાણી ટપાટક ભરી શકાય, પરંતુ એ પાણી હવેમાં લાંબો સમય ટકી શકે નહિ. તેમ ક્ષણિક ઉત્સાહનો ઉભરો પણ આખા દેશમાં પ્રસરી શકે, પરંતુ પાણી સમાજરૂપી દેહમાં એટલા અધા થીત અને છિદ્રો છે કે આપણી પાસે ઉચ્ચ ભાવના દીર્ઘ સમય પર્થનત રહી શકતી નથી. તેથીજ કરીને હિન્દુ સમાજમાં નવું ચેતન પ્રગટાવતી દરેક ઉચ્ચ સાધના અને નિર્જીવ, શુષ્ક અને ભુલ્લી કર્મકાંડરૂપ બની જાય છે.

શિવાજીએ મરાઠા હિન્દુઓમાં પોતાની ભાવના એટલી અધી પ્રવળ રીતે દાખલ કરી હતી કે હવેના મટું પછી તેણે આરંભેલું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. તેણે જનસમૂહમાં એ ભાવના રહમજવી નહોતી, એટલુજ નહિ પરંતુ એ કાર્ય માટે તેણે પ્રયાસ પણ કર્યો નહોતો. તેણે પોતાના વડાણના તળીઆમાં પડેલાં છિદ્રોની દરકાર કર્યાં નિવાયજ તોફાની દરિયામાં પોતાનું વડાણ ઝોકાવ્યું. એવા નીકમાં સફર કરવાની અનિવાર્ય જરૂર પણ નહોતી, તેમજ હવેના સમારવાનાં સાવતની ઉચ્ચ પણ નહોતી; તેણે છિદ્રો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હતી. કર્મકાંડ અને જાનિમેદ જેના આત્મા છે, એવા હિન્દુસમાજનું મોતલોની સત્તામાંથી રક્ષણ કરવાનો શિવાજીનો હેતુ હતો. આ બેદમારથી ભરપૂર એવા હિન્દુસમાજને સમગ્ર ઐક્યપદ આપવાને માટે શિવાજીએ ધારણા રાખી-તેણે રેતીનાં દોરકાં વણ્યાં, અશક્યને શક્ય બનાવવાનો પ્રયામ કર્યો.

એ છિદ્રો દૂર થાય-પૂરાં જાય એની ભાવનાનાં શિવાજીએ રિવકાર કર્યો નહોતો, તેમ હવેના ઉપદેશ પણ કર્યો નહોતો. એશક બહારના લોકો તરફથી આપણા ધર્મપર બળાત્કાર થાય વા અપમાન મળે હવેની રહામે થયું અને હવેના વિજયવંત બનાવવો એ રજાભાવિક છે. છતાં એ ભાવના સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતીજ નથી, કારણ કે જ્યાં ધર્મનાંજ માણસો હવેનાપર બળાત્કાર કરતા હોય, જ્યાં ધર્મની અંદર એવાં મનવેતો હોય કે જેથી માણસો વચ્ચે ભિન્નતા ઉત્પન્ન થાય અને કેટલાક નીચ ગણાય, ત્યાં કોઇપણ મનુષ્ય તે કાર્ય પાર પાડી શકેજ નહિ. આજ ભુલમ અને દયાળુથી ઉભરી આવેલા યુરસા અને ગર્વથીજ કોઇ પણ રાષ્ટ્ર વિજયી અને મહાન થઇ શકે નહિ. જ્યાં સુચી અતિની ધાર્મિક ભક્તિમાં એકતાને કાર્ય કરવાનો અવકાશ નથી, જ્યાં સુધી કોઇ ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રદીપ્ત થયેલું ભિન્ન ભિન્ન અંગેને એક કરતું બળ આખા સમાજમાં બહારથી તેમજ અંદરથી માણસોને આકર્ષતું ન હોય; ત્યાં સુધી કોઇ પણ આજ દનાય વા મહાપુરૂષની બુદ્ધિ-શક્તિ એવા સમાજને એક કરી શકે નહિ અને હવેમાં નવજીવન અને ભાવનાનો સંચાર થઇ શકે નહિ.

અબાલાલ મોતીલાલ પટેલ.

ચક્રવર્તિકવિ હર્ષને નામે ચરેલાં સ્તોત્ર.

હર્ષ રાજા ઇતિહાસની અને સાહિત્યની એક લબ્ધ વ્યક્તિ છે. તેઓ પ્રાચીન ભારતના છેલ્લા ચક્રવર્તી, ખાણ મયૂર વ્યાદિના સત્કર્તા અને સંસ્કૃતના સારા કવિ હતા. પરંતુ ઇતિહાસ અને આક્યાયિકાથી પણ જેટલા તેઓ જાણીતા નથી, તેટલા પ્રિયદર્શના, નાગાનન્દ અને રત્નાવલીથી વિખ્યાત છે. એ અને અપ્રસિદ્ધ તાપસવત્સરાજ ઉપરાંત જૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ મહારાજા હર્ષની કૃતિ કહેવાય છે. બૌદ્ધ હતા સંસ્કારથી સુતામિન નાટક^૧ લખનાર બૌદ્ધ સ્તોત્ર લખે, એ સમ્ભવતાની કાટિની બહાર નથી. પરંતુ જૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત પંચનંગદર્પે રચેલાં દરો ૩ બીજાં, એ વિચારવા ભેગ છે. સુક્ષ્મભુદ્ધિને નિર્ણય કરવો સહેલો પડે, એટલા માટે એ સ્તોત્ર અહીં આપું છું. પહેલું જે જૈત્યવન્દન, તે ચીનાઈ ત્રિપિમાં પવિત્ર બૌદ્ધ પુસ્તકોએ હર્ષના નામથી ચીનમાં જળવાઈ રહ્યું છે^૨, એમાં એક ચિત્રરેખા અને તે પછી ચાર અંકરા છે. ચીનાઈ પ્રતમાં એના નામ અષ્ટમહાજૈત્યવન્દન છે. એ સ્તોત્ર નીચે મુજબ છે.

નાતિ ચોર્થિ પ્રવરમતુલં ધર્મચક્રં ચ રમ્યં
ચૈત્યં ચાથં ત્રિભુવનમદિતં શ્રીમહાપ્રાતિહાર્યમ્ ।

સ્થાનં ચેદં દિમગિરિનિલયં દેવદેવાવતારં
‘વન્દે’^૩ પ્રણમિતશિરસા નિર્વૃતા યત્ર લુદ્ધાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશાલ્યાં ધર્મચક્રે શિશુમગિરિતટે ભીષ્મકાપોદિતીરે
શ્રાવસ્ત્યા ચોધિમૂલે કુશિનગરવરે ભુમ્વિની કાપિલાયે ।

કૌશામ્બ્યા સ્પેરકોષ્ટે મયુરારપુરે નન્દગોપસ્ય રાષ્ટ્રે
યે ચાન્યે શાસ્ત્ર ચૈત્યા દશવલવાલિનસ્તાન નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૨॥

૧ Smith's Early History of India વગેરે. ૨ ખાણજી કૃત હર્ષચરિત. ૩ જુઓ દ્રેચ ભાષામાં M. Ettinghausen કૃત Harsha Vardhana, ૪ નાગાનન્દ. ૫ રત્નાવલી । ૬ ‘પંચનંગદર્પ’ના નામે વિખ્યાત રાજા હર્ષ. ૭ આ સ્તોત્ર યુરોપના રશિયામાં જાય છે. એનો તરજુઓ પણ રશિયામાં ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. Ettinghausen કૃત Harsha Vardhana માં સંસ્કૃત મૂળ ફરી ભાષામાં આવ્યું છે. ૮ જાત બળિવદ્ય કલિપત પાઠ પ્રવરમતુલિત વાંચવાની જરૂર છે. ૮ અક્ષર ખૂટે છે, તેથી કન્દેડ્યાદં પાઠ મળ્યું છે.

કરમીરે ચીનદેશે સ્વપતટયમુને મર્વરે સિંહલે વા
છાટોદ્રે સિન્ધુપૌણ્ડે સમતતમગધે મેસ્વલે કોશલે વા ।

નેપાલે કામરૂપે કલશવરપુરે કાશ્ચિતૌરાષ્ટ્રાપ્દે
યે ચાન્યે ધાતુગર્ભા દશબલવલિનસ્તાન નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૩॥

કૈલાસે હેમકૂટે હિમગિરિનિલયે મન્દરે મેરુશૃંગે
પાતાલે વૈજયન્તે ધનપતિનિલયે સિદ્ધગન્ધર્વલોકે ।

વ્રહ્માણ્ડે વિષ્ણુભૂમૌ પથુપતિધવને ચન્દ્રસૂર્યાદિલોકે
યે ચાન્યે ધાતુગર્ભા દશબલવલિનસ્તાન નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૪॥

યે ચાષ્ટો ધાતુગર્ભા દશબલવલિનઃ કુમ્ભસંગ્રાથ ચૈત્યા
અદ્ધારાહ્યાસ્તથાન્યે હિમરજતનિભાઃ સ્તૂપ રત્નપ્રકાશાઃ ।

પાતાલે યે ચ ભૂમ્યા ગિરિશિખરગતાઃ સર્વતો ધાતુગર્ભા
બુદ્ધાનાં યાનિ વિમ્બા પ્રતિદિનમસકૃત્ તાનિ મૂર્ધ્ના નમામિ ॥૫॥

આ બધુ સ્તોત્રના પહેલા શ્લોકમાં બુદ્ધ શાક્યમુનિને તથા બોધિવૃક્ષ પર્મચક્ર વગેરે, બીજામાં વૈશાલી શિશુમગિરિ આવસ્થિત બુદ્ધગયા કુશીનગર કપિલવાસ્તુ કૌશાભી વગેરે સ્થાનમનાં સિદ્ધાર્થ ભગવાનનાં જૈન્યોને, ત્રાજનમાં ભરતપંડ માંહીના તથા અહારના ધાતુગર્ભોને, ચોથામાં મૃત્યુલોક સાથે દેવલોક તથા પાતાલલોકના ધાતુગર્ભોને, અને પાંચમામાં અષ્ટ મહાધાતુગર્ભા કુંભર્યેલ અંગારસ્તૂપ સર્વગત અન્ય ધાતુગર્ભા તથા બૌદ્ધ પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કર્યા છે. આ પાંચ શ્લોકમાં જેને રસ કે ભાવ કહિયે તેનો છાટો સરખો છે નહિ. પછાત્મક રચના છે તેને લીધે કાષ્ઠ કાંતિના કહે તો ભલે; બાકી કવિતાનો મંધ તો તેમાં છે જ નહિ. જેવી રસની, તેવી ભાષાની પણ એમાં દરિદ્રતા છે. જેને સંસ્કૃત તપાસીએ, તો તે પણ બહુ વાંધાભરેલું છે. દશબલવલિનઃ, સ્વપતટયમુને, છાટોદ્રે, સિન્ધુપૌણ્ડે, સમતતમગધે, કાશ્ચિતૌરાષ્ટ્રાપ્દે, સિદ્ધગન્ધર્વલોકે તથા ચન્દ્રસૂર્યાદિલોકે સમાસની પદના, લુપ્તભંગ્યામ્ શાસ્તુઃ તથા સ્તૂપાઃ પદને સ્થાને વિકલિતપ્રત્યય રહિત લુપ્તિની શાસ્તુ તથા સ્તૂપ શબ્દનો ઉપયોગ, કાપિલવાસ્તવાયામ્, આવસ્થ્યામ્, કૌશામ્યામ્ તથા ભૂમ્યામ્ને અહલે કાપિલાય, આવસ્થ્યા, કૌશામ્યા તથા ભૂમ્યાનો તેમજ વિમ્બાનિને અહલે વિમ્બાનો પ્રયોગ અને મથુરા, કાશ્ચી તથા કલશીના દૂંઝવેલા મથુર કાશ્ચી તથા કલશી શબ્દો

અવહાર, વગેરે અંશો વિચારતા કર્તાનાં જ્ઞાન અને શક્તિ વિશે બહુ હલકા અભિપ્રાય બંધાય છે. મિત્રુણ કવિ હર્ષ એ રચેલું માની શકાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે 'દિંદુ-સ્તાનથી પાછા વળતાં ચીનાઇ પ્રવાસી યવનચંદ્રને હર્ષ રાજ્યે ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર સંભારણા દાખલ આપ્યું હતું'. આ વાતને એ સાધુની પ્રવાસપોથી અથવા તેા જોના જીવનચરિત્રથી ટેકા મળતો નથી. અશ્વઘોષ આદિ કવિની ઉત્તમ કૃતિ મૂકી આવું છેક જીતરતી પંક્તિનું સ્તોત્ર હર્ષ જોયો રમમર્મજ રાજ્યકર્તા યાદગીરીમાં આપે અને તે પણ જોની સાથે પોતે નવો સંવિસંખંધ જોડયો હતો તેના તરફના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને, તે સંભવતું નથી. એ સ્તોત્ર ચક્રવર્તિકવિની તેા નહિ, પણ ચીનાઇ સાધુ Fahien ની પસંદગી હોય ખરૂં. રચેલું કહેવાય છે કે એ પ્રવાસી નાલંદાથી ચીન પાછો ફર્યો ત્યારે એ ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર અહીંથી લેતો ગયો હતો. આથી એ સ્તોત્ર ઇસવી ચોથા સૈકાના ભગ-ભગમાં રચાયું હાજે છે. એના ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં ઔદ્ધર્મમાં ગ્રીક વીર Menander (મિલિન્દ) ના ભસ્મરાશિ ઉપરના કલશીના સ્તૂપનો નિર્દેશ છે. એ સ્તૂપ ઇસવી સન પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં પાંચવામાં આવ્યો હતો. વળી હેલા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓના ઉલ્લેખ છે. ઔદ્ધર્મમાં મૂર્તિપૂ-જનો પ્રચાર ફાળને નોંખ્યો છે. યવનચંદ્ર સાતમા સૈકામાં મૂર્તિપૂજાને ઠાક વધી પડ્યો જણાવે છે. પરંતુ તેની પ્રવાસપોથીમાં કે તેના ચરિત્રમાં કલશીના સ્તૂપનો હવાલો છે નહિ. આ બધા કારણોને લીધે ચૈત્યવન્દનને હું ચોથા સૈકામાં મૂકું છું. તે કોઇ સાધ-રણ બિહીની કૃતિ હાજે છે. પહેલા શ્લોકના ત્રીજા ચરણ ઉપરથી તે દિમાભયના પાર્વ-તીય પ્રદેશમાં રચાયું સંભવે છે.

૧, ૨, આ બે દંતકથા M. Ettinghausenના Harsa Vardhanaમાંથી જીતારી છે. ૩ Fahien ચોથા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં ભરતખંડમાં આવી ગયો હતો. ૪ ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણનું કલશ તે મધુરાના મધુરની પેઠે કલશીનું ટૂંકું રૂપ છે. એ શહેર અલ્હસન્દ્રીપમાં આવ્યું હતું, તે ત્યાં મિલિન્દ જનમ્યો હતો એમ મિલિન્દપ્રશ્ન ઉપરથી નીકળે છે. મહાન સિકંદરે મૂલસ્થાનથી નીચાણમાં સિંધુ ઉપર Alexandria શહેર વસાવ્યું હતું, તે જ હું અલ્હસન્દ્ર સમજું છું. તેની પાસેના પ્રદેશથી સિંધુના મુખ સુધીના મુલક તે અલ્હસન્દ્રીપ, જેમાં કલશી આવ્યું હતું છે. રાજતરંગિણી ૧૦૧ માં કહેલું કલશપુર સ્તોત્રનું કલશવરપુર હોઇ શકતું નથી; શાથી જ તે તેા અગિયારમા સતકમાં કલશરાજ્યે વસાવ્યું હતું. તે બાદતીર્થ ન હતું. ૫ સાત ટેકાણેથી Menander ના ભસ્મરાશિની મામણી અયાન Plutarch લખે છે. તે પૈકી એક કલશી શહેર એ લીધું છે.

કેલ્યવન્દન મંત્રી હવે સુપ્રમાત રતોત્ર તરફ વળિયે. એવં મળ નેપાળમાંથી અનુ-
હરૂં. એ પણ હર્ષ રાખના નામ પર ચાલ્યું આવે છે. એમાં અદ્ધર માલિની, એ અનુહરૂં,
એક જગતી ઉપગતિ, એ વસંતવિલકા અને એક શાદૂલવિકાસિત, એમ અનુક્રમે કુલ ચોવીસ
શ્લોક છે. સુપ્રમાતનો નેપાળી અનુવાદ પણ જાણનામાં છે^૧. મળ શ્લોક નીચે મુજબ છે.

સ્તુતમપિ સુરસંઘૈઃ સિદ્ધગન્ધર્વપક્ષૈઃ
દિવિ ધ્રુવિ સુવિચિત્રૈઃ સ્તોત્રવાગ્મિભયેતીશૈઃ ।

અહમપિ કૃતશક્તિર્નામિ સંબુદ્ધમાર્ય

નભસિ ગરુડયાતે કિં ન યાન્તિ દ્વિરેફાઃ ॥ ૧ ॥

ક્ષાપિતદુરિતપક્ષઃ ક્ષીણનિઃશેષદોષો

દ્રવિતકનકવર્ણઃ ફુલપદ્માયતાસઃ ।

સુરુચિરપરિવેષઃ સુપ્રભામણ્ડલશ્રીર્^૨

દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રમાત પ્રમાતમ્ ॥ ૨ ॥

મદનવલવિજેતુઃ કાપયોચ્છેદકર્તુમ્

ત્રિભુવનહિતકર્તુઃ સ્ત્રીલતાજાલહર્તુઃ ।

શમસુખફલદાતુર્ભેતુરજ્ઞાનશૈલ

દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રમાત પ્રમાતમ્ ॥ ૩ ॥

અસુરસુરનરાણાં યોઽગ્રજન્માગ્રદેવઃ^૩

સકલ શ્રુતનાથો લોકસૃષ્ટ્યેકશબ્દઃ^૪ ।

સ્વપિતિ મનુજધાતા પદ્મયોનિઃ સ્વયંભૂ

દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રમાત પ્રમાતમ્ ॥ ૪ ॥

ઉદયગિરિતટસ્થો વિદ્રુમચ્છેદતામ્રસ

તિમિરકુલનિહન્તા ચક્ષુરેકં પ્રજાનામ્ ।

રવિરપિ પરિલોલઃ સર્વથા સોઽપિ સુતો

દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રમાત પ્રમાતમ્ ॥ ૫ ॥

૧ જુઓ M. Ettinghausen ફ્રા Harsa Vardhana. ૨ પહેલાં મળ
અરજી અનન્વિત છે. તે વાક્યના ૩૫માં ગોઠવાય, એટલા માટે સુપ્રભામણ્ડલોડસિ એવો
ક્ષિપત પાઠ લેવાની જરૂર છે. ૩ અગ્રદેવઃ અર્થરહિત છે; અગ્રદેવઃ જોડાયે. ૪ લોકસૃષ્ટ્યેક-
શબ્દઃ પાઠનો કંઈ અર્થ બંધ એસતો નથી. ૫ લોકસૃષ્ટિ દેવશબ્દઃ પાઠ કમળું છે.

द्विरददशनपाण्डुः शीतरश्मिः शशाङ्कस्
तिलक इव रजन्याः सर्वचूडामणिर्यः ।
अविगतमदरागः सर्वथा सोऽपि सुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ६ ॥

प्रवरभुजचतुष्कः षोडशार्धाध्वक्रो
जपनियमविधिज्ञः ^२सामवेदप्रवक्ता ।
अमलकमलयोनिः सोऽपि ब्रह्मा मसुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ७ ॥

कुवलयदलनीलः पुण्डरीकायताक्षः
सुररिपुवलयन्ता विश्वकृद् ^३विश्वरूपी ।
हरिरपि चिरसुप्तो गर्भवासैरमुक्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ८ ॥

हिमगिरिशिखराभः सर्पयज्ञोपवीतस्
त्रिपुरदहनदक्षो व्याघ्रचर्मोत्तरीयः ।
सह । गरिवरपुत्र्या सोऽपि सुप्तस्त्रिशूली
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ९ ॥

ज्वलितकुलिशपाणिर्दुर्जयो दानवारिः
सुरपतिरपि शच्या विश्वमेर्मूढचेताः ।
अनिशि निशि च सुप्तः कामपङ्के निमग्नो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १० ॥

हिमशशिकुमुदाभो मद्यपानारुणाक्षो
हृदकठिनभुजाङ्गो लाङ्गली शक्तिहस्तः ।

१ पाठ अष्ट छः सर्वं ज्ञेयम्. २ पाठ हृषित मध्याय छः सर्ववेदप्रवक्ता ज्ञेयम्.
३ व्याघ्रचर्मोत्तरीय छः विश्वरूपः वासुपानी अ३२ छ.

બલ હ્રદ શાયિતોઽસૌ રેવતીકણ્ઠલગ્નો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગજમુખદશ્નૈકઃ સર્વતો વિદ્મહન્તા
વિગલિતમદધારઃ ષટ્પદાકીર્ણગણ્ઠઃ ।

ગણપતિરપિ સુતો વારુણીપાનમત્તો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અતસિકુસુમનીલા यस્ય શક્તિઃ કરાગ્રે
નવકમલવપુષ્પમાન યમુગ્ધઃ ક્રોશ્વહન્તા ।

ત્રિનયનતનયોઽસૌ નિત્યમુત્તઃ કુમારો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કાપિલઞ્જકલાપો રક્તતામ્રારુણાક્ષઃ
પશુપતિરતિકાલે દગ્ધકોપાતિદક્ષઃ^૨ ।

સ્મશર^૩દન્તિતાઙ્ગ સોઽપિ સુતો દ્રુતાશો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૪ ॥

ધમવરુણકુબેરા યક્ષદૈત્યોરગેન્દ્રા
દિવિ ધ્રુવિ ગગને વા લોકપાલાસ્તથાન્યે ।

યુવતિમદકટાક્ષૈર્વાક્ષિતા^૪ સ્તેઽપિ સુતા
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૫ ॥

કૃપય હ્રદ સહાન્તો વત્સધૃગ્વજ્જિરાગ્ચાઃ

ક્રૃપ્પલહ^૫વશિષ્ઠા વ્યાસવાત્મીકિર્ગર્ગાઃ ।

૧ પાઠ બુદ્ધ હરેલો છે; ૨ યમુગ્ધઃ પાઠ લેજો છે. ૩ ઉપલબ્ધ પાઠથી અર્થ થઈ શકતો નથી. તેથી હું પશુપતિરતિકાલેઽદગ્ધકોપાવદગ્ધઃ । એવો પાઠ કદપૂં છે. ૪ પાઠ બદલે છે. સ્મશરલલિતાઙ્ગઃ એવો અસલ પાઠ કદાચ હોય. ૪-૫ પહેલા ચરણના પૂર્વ ખંડમાં લોકપાલનો નિર્દેશ છે. તે કારણથી બીજા ચરણનો લોકપાલાસ્તથાન્યે અને પહેલા ચરણનો ચક્ષુદૈત્યોરગેન્દ્રા ખંડ અદલખદલ કરી વાંચવાની જરૂર છે. ૬ વાક્ષિતાઃ ને સ્થાને વાક્ષિતાઃ જોઈએ. ૭-૮ પહેલા અને બીજા ચરણના પૂર્વ ખંડ અદલખદલ કરી વાંચ્યા હોય, તો ઠીક. ૯ જોઈથી ખોટી છે. વશિષ્ઠા જોઈએ.

परयुवतिविलासैर्मोहितास्तेऽपि सुप्ता
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १६ ॥

भवजलधिनिम्ग्ना मोहजालावृताङ्गा
मनुकपिलकपादा भ्रामिता मूढचिताः ।

शममुखपरिहीणा बालिशस्तेऽपि सुप्ता
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १७ ॥

अशनवसनहीना भाव्यमाना विरूपा
अलमाखिलविघातेः प्रेतवद् दग्धदेहाः ।

उभयगतिविहीना नित्यमुप्ताश्च नग्ना
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १८ ॥

सुप्रभातं तवैकस्य ज्ञानोन्मीलितचक्षुषः ।
अज्ञानतिमिरान्धानां नित्यमस्तमितो रविः ॥ १९ ॥

सुप्रभातं मुनक्षत्रं श्रेयःप्रत्यभिनन्दितम् ।
बुद्धं धर्मं च संघं च प्रणमामि दिने दिने ॥ २० ॥

पुनः प्रभातं पुनरुत्थितो रविः
पुनः शशाङ्कः पुनरेव शर्वरी ।
मृत्युर्जरा जन्म तथैव हे मुने
गतागती मूढजनो न बुध्यति ॥ २१ ॥

अज्ञाननिद्रारजनीतमसि ^१ प्रमुष्टे
तृष्णाविशालशयने विषयोपधाने ।
काले शुभाशुभफलैः परिकीर्तमानो
जागर्ति यः सततमेव नमोऽस्तु तस्मै ॥ २२ ॥

तीर्थेषु गोकुलशतानि पिबन्ति तोयं
वृत्तिं व्रजन्ति न च तत्क्षयमभ्युपैति ।

एवं मृनेः कविश्चतैरपि संस्तुतस्य

न क्षीयते गुणनिधिर्गुणसागरस्य ॥ २३ ॥

સ્તુત્વા લોકગુરું મહામુનિવરં સદ્ગર્મપુણ્યદુર્મં

નિર્દ્વન્દ્વં હતરાગદોષતિમિરં જ્ઞાન્તેન્દ્રિયં નિઃસ્ફુટમ્ ।

यत् पुण्यं समुपार्जितं खलु मया तेनैव लोकोऽखिलः

प्रत्यूपै स्तुतिर्हर्षितो दशवले श्रद्धां परां विन्दताम्' ॥૨૪॥

અહીં સ્તોત્રકાર ગરુડના પિહાર જોગ આકાશમાં પાંખ ફફડાવતા બમરા સાથે વિનયથી પોતાને સંસ્તુતિ આપી રહ્યા હોય છે (૧) પછી શુદ્ધ બ્રહ્મવાનનાં લોકોત્તર સ્વરૂપ અને તેમનાં વિશ્વોપકારક ચરિત્ર સ્મરી સ્મરી કવિ તેમને નમસ્કાર કરે છે (૨,૬). એની ભક્તિએ રંગેલી દષ્ટિ વક્ષા (૮, ૭), સૂર્ય (૫), ચંદ્ર (૬), વિષ્ણુ (૮), શિવ (૯), ઇશ (૧૦), અજીત (૧૧), ગણપતિ (૧૨), કાલિકા (૧૩), અગ્નિ (૧૪), વસુદેવ કુમેર અને અન્ય લોકપાત્ર તથા મુક્તિદાયક અને નાગ (૧૫), કૃતુ પુલહ વસિષ્ઠ વત્સ બૃહાદ અગિરા વ્યાસ વાલ્મીકિ ગર્ગ આદિ ઋષિ (૧૬), મનુ કવિત્વ અને કણ્ઠાદ (૧૭), નિઝાન્યા (૧૮), સૌને જીવતા જુએ છે. નિત્યજાગ્રત્ છે એક શુદ્ધ બ્રહ્મવાન; એમનાં એકલાનાં જ જ્ઞાનયશ્તુ સદા ખુલ્લાં છે (૧૯). માટે કવિ નમસ્કારપૂર્વક શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધને જીવે જાય છે (૨૦). ફરી ફરીને સૂર્ય ચંદ્ર બંને આયમે છે; ફરી ફરીને જન્મ જરા ને મૃત્યુ અજ્ઞાની જીવ અનુભવે છે; તથાપિ ને જાગતો નથી. એનો કવિ શોભ કરે છે (૨૧). એક વાર ફરીને સ્તોત્રકાર જીવની દુનિયામાં જાગતા શુદ્ધદેવને નમસ્કાર કરે છે (૨૨). નવાણુના દર્શનથી તેમના ગુણો અખૂટ કહી તે વક્ષણ વાળી દે છે (૨૩). છેવટ સ્તોત્ર રમ્યાના ફગ તરીકે કવિ પરમ સાત્ત્વિક વૃત્તિથી માગે છે, કે લોકો આ સ્તોત્રથી હર્ષ પામે અને શુદ્ધ બ્રહ્મવાનમાં તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા બંધો (૨૪).

चैत्यवन्दन જેવું સુપ્રમાત સ્તોત્ર રસ નથી. એની ભાષા તેટલી ભદ્ર નથી. એનો પદ્યબંધ તેવો કઠ્ઠાકઠોર નથી. એ સ્તોત્રમાં કવિત્વ છે. પરંતુ કરેલું જોઇએ કે તે કવિત્વ હર્ષની કોટિમાં નથી. એની પદ્યરચનામાં જે છટ લીધી છે. તે હર્ષનાં નાટકમાં કોઇ ઠેકાણે લીધેલી જોવામાં આવતી નથી. શ્લોક ૭ ના સંજોગે બ્રહ્મા પ્રભુનો ખંડમાં હાથ દાખવના નિયમ પ્રમાણે પિત્રો દ્વાર ગુરુ થાય, તેને સ્તોત્રકારે લખી લેખ્યો છે. શ્લોક ૧૩ માં અતસીનો અને શ્લોક ૧૪ માં જટાનો અંત સ્વરૂપે ટૂંકાની ચૈત્યવન્દનનાં કાશ્ચિ અને મધુરના જેવાં અતસિ અને જટ રૂપ યોગ્ય છે. શ્લોક ૨૨ માં નિદ્રા હાલ અખંડ રહેવા દીધો છે; તથાપિ દ્વાને બલાતકારે લખી ગઈ લીધો છે, એટલે કવિ કાંઈ બરાબર ન થાય છે. આ જિજ્ઞાસા હર્ષરાગને સંમત નથી; તેમ સાહિત્યના સુરાન્ધમાં વિહિત પણ નથી. સ્તોત્રકાર ના ઉપમાનિ વાપરે છે, જે હર્ષે કદી પણ વાપરી નથી.

૧ સુપ્રમાત સ્તોત્ર મૂળના બધા જૂનો સાથે હર્ષની કૃતિ તરીકે મિ. પી. વી. કાલેએ એતે ડાપાવેલા હર્ષચરિતના ઇશ્રી ઉપોદ્યાતને અંતે લખ્યું છે.

સુપ્રમાત સ્તોત્રની સૈધી શિથિલ, કર્તૃત્વ પુનરુક્તિમસ્ત^૧ પણ છે; હર્ષની સુશ્લિષ્ટ અને સમર્થ છે. આદારમાં શ્લોકમાં જોનેની બિધારી નિંદા કરી છે; એ નિંદાનાં વચન સર્વ ધર્મને પૂજનારા અને માનતુંગાચાર્યનો બોધ શ્રવણ કરનારા રાજાના મુખમાંથી નીકળેજ નહિ. બધી રીતે જોતાં સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ હર્ષે રચ્યું સંભવ નથી. જેમ કવિચક્રવર્તીને નામે દયામલાદ્વંદક^૨ સ્તોત્ર ચડ્યું છે, તેમ અકર્તૃત્વકવિને નામે ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો ચડ્યાં જણાય છે. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાત્રને નામે સાધારણાજિનસ્તવન^૩ ચડ્યું છે. તે સ્તવન અકવિ ચોકુવરાજની નહિ, પણ કવિ શ્રવણમાનવી કૃતિ છે. સ્તવનના વીસમાં શ્લોકમાં શ્લેષજોને હાથે બારે વિડંબના સ્તોત્ર-કારને વેઠવી પડ્યાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે હેમાચાર્યનો કિરીટધારી શિષ્યને લાગુ પડે નથી; યોગધારી શિષ્યના સંબંધમાં સંભવે છે ખરે. છતાં એ કંઈ પણ શંકા રહેતી હોય, તો સમાપ્તિશ્લોકની કર્તાના નામની વર્ચમાનઃ મુદ્રાથી તે તદન દૂર થાય છે.

ચીનાઇ પ્રવાસી ચવનચંગે અને ઇતિસંગે હર્ષને હડડડનો બૌદ્ધ વર્ણવ્યો હોવાથી ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો તેણે રમ્યાની ખ્યાતિ બૌદ્ધ દેશોમાં રૂઢ થઈ હશે. પરંતુ તે ખ્યાતિ નિમૂલ છે. હર્ષે બૌદ્ધ હતો જ નહિ, તે પ્રિયદર્શિનાના આરંભે 'અકર્તૃ-ત્વિ' કવિ હર્ષ^૪ એ મથાળાના લેખમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે^૫. ખરૂં છે કે મહારાજા હર્ષે વિધવા બહેન રાજ્યશ્રીની બૌદ્ધ સાધુ દિવાકરમિત્રને ભાળવણી કરી હતી, પરંતુ તેનાં કારણ, રાજ્યશ્રીનાં પોતાના જ બૌદ્ધ ધર્મ તરફ વળણ થયું હતું તે હતું. ખરૂં છે કે તેણે બૌદ્ધ નાટક લખ્યું છે. પરંતુ તે તો જેમકે બિદહણે ગુર્જરેશ્વર કણુદેવના અમાત્ય સંપત્કરને અર્થે શ્રીપાર્શ્વસ્તવ રચેલ છે, તેમ બહેનને અર્થે લખ્યું જણાય છે. ખરૂં છે કે તેણે ચવનચંગની મુદ્રાકાન લોપી હતી અને તેનાં વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું હશે. પરંતુ તેની સાથે યાદ રાખવાનું છે કે માનતુંગાચાર્યનો પ્રતિબોધ સાંભળનાર પણ એ જ હર્ષ હતો. કાન્યકુબ્જની મોક્ષ પરિષદમાં એણે અગ્રભાગ લોપ્યો હતો તે કમૂલ છે; પણ એ બૌદ્ધ તો ન હતો જ, અને ચૈત્યવન્દન તથા સુપ્રમાત સ્તોત્ર એનાં રચેલાં નથી.

કેરાવલાલ હર્ષદેરાય ધ્રુવ.

૧ દાખલા તરીકે શ્લોક ૨૩ ના ઉપમાનવાક્યમાં વર્તિ મજન્તિ પદ વધારે પડતાં છે; એને મળતાં પદ ઉપમેયવાક્યમાં છે નહિ. શ્લોક ૧૪ માં રક્તામારુણસઃ પદમાં દેખીતી પુનરુક્તિ છે; ૪. ૨ જુઓ લઘુકાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧. ૩ જુઓ યશોવિજયમન્થ-માલા, અક્ક ૭, જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ-પ્રથમ ભાગ. ૪ કુમારવિહારપ્રશસ્તિકાવ્યનો કર્તા; એ હેમાચાર્યનો શિષ્ય હતો. ૫ જુઓ પૃ. ૪૦-૪૫ (પ્રિયદર્શિના, આદિત ૨). ૬ કર્ણવુન્દરી નાદિકામાં જિનેશ્વરનાં મંત્રગાયરણ કરેલાં જોવામાં આવે છે. તે પણ મંત્રી સાંપૂર્ણ પ્રસન્નતા ગાટે કર્યું જણાય છે.

આરાતામા સાન.

હું આરા કમ્પાઉન્ડના દરવાજામાંથી જાનોમાનો બહાર નીકળ્યો કે તરતજ ઍલ્-ડી-વેસ્ટોફના રસ્તાપર ક્ષણભર આંખને કંઈ જોવા ન દે એવા ભયાનક વીજળીનો ચમકારો થયો અને મારી દષ્ટિમયાંદામાં પથરાયો. સંપૂર્ણ શિયાળાની રાત્રિ હતી. હજુ પરાડીકે ન્હોતું-આર પશુ વાગ્યા ન્હોતા. આકાશમાંના તારાઓ પળુ ઠંડા હતા. ઝરણુના ઉંધા જિનારાપરથી ઉતરી, ઠંડીમાં ફરી ગયલાં જાતનાં ખેતરામાં થઇને હું એક વાંસની ઝુંડ તરફ ગયો. એ વાંસની ઝુંડમાં પોલીનીલીયન દમના જાપરાંઓવાળું અને લોકાચી હંમેશાં ભરપૂર રહેતાં દેવળવાળું એક જાપાનીસ ગામ હતું. આ ગાંમમાં એક લાંબા મકાનમાં ઝીણા દીવો ભળતો હતો. અહિં આ રી પહોંચતાં મેં જુમ પાડી-“આરાતામા સાન.”

પ્રત્યુત્તરમાં એક કદાવર આકૃતિ અંધારામાંથી મારા તરફ ચાલી આવતી મને જણાઈ, અને મને આવકાર આપતાં તેણે મારે હાથ ઝાલ્યો. એ આકૃતિ પુરૂષની હતી. તે યુવાન અને શરીરે સુદૃઢ હતો. એની ગરદન જાડી અને એના ગાલો ઉપસેલા હતા. એની મુખમુદ્રા જોતાં એનામાં એક નીચાના જેવી દૃઢતાનું અને એક મોઝાલના જેવા પ્રજ્ઞતાનું સૂચન થતું. પશુ એની વાણીમાં અને વર્તનમાં અલૌકિક નમ્રતા હતી.

આ યુવાન મને એક મકાનમાં લઇ ગયો. અહિં મેં યુરુકો બહીપર કામ કરતા હતા. તેઓએ ખમીસ જેવું એકાદ વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. તેમના ચહેરાપર તેજ ન્હોતું. આભુઆભુ સમજે દૂધની નાની નાની શીશીઓ હતી. એટી વખતે હજારો એવી શીશીઓ નજરે પડતી હતી; અને આ શીશીઓને એક પછી એક દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી ગરમ કરવા માટે લઇ જવામાં આવતી હતી. આરાતામા એક જુદાજ અને ગભીર અવાજમાં કંઈ હુકમ કરતો જણાયો અને મારી આગળ એક ઝારીમાં દેવતા લઇ આવ્યો. ત્યારબાદ તે એક કઠણ આઇનીક કાવ્ય મને આપી ગયો. આથી મને આશ્ચર્ય થયું કારણકે કેળવાયલા જાપાનીસોમાંના સેંકડે એક પશુ એ કાવ્ય વાંચી શકે એમ ન્હોતું. તેણે મને આઇનીક લિપિના અક્ષરો આપ્યા, એના જાપાનીસ ઉચ્ચારોની ઈંગ્રેજમાં જોડણી લખી આપી અને એ કાવ્યનો ઈંગ્રેજમાં તરજુમો તથા કાંટો નામનું વાંદજી જેની સાથે એ કાવ્ય ગવાયું હતું તેનું ચિત્ર સાથેનું વર્ણન અને આખ્યાં. મેં એ કાવ્યને અને એને સમજવાની ઇતર સામગ્રીઓને બાળુપર મુકી અને આરાતામા તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ઢોરોનું રહેઠાણુ જોવા ગયો. મેં સિરોર આયોને એકી વખતે ખાતાં જોઇ. આમાંની કેટલીક આથો તેનાં વાજરોમાં

સાથે હતી; અને આ ગામઠી દેખાવથી દૂર પૂર્વના મુલકમાં હોવાથી મારા જેવા એક પશ્ચિમવાસીના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપજતી બધી લાગણી દૂર થતી હતી.

આરાતામાના વર્ગમાં હું દાખલ થયો તેજ દિવસે તેના તરફ માંડે ખ્યાન ખેંચાયું અને મેં તેને એક જડબુદ્ધિનો શિષ્ય ગણ્યો. તેનો દેખાવ એક પુરુષાર્થશીલ પણ નિરાશાપૂર્ણ પુરુષના જેવો હતો. પણ મારો અભિપ્રાય પાછળથી ખોટો ઠર્યો, તેનામાં નૈસર્ગિક સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ હતો અને તેની તરફ ખતાવેલી રહેજ પણ લાગણીને માટે તે ફેનડ જણાયો. વર્ગમાં અસ્વસ્થતાનાં ચિન્હો નજરે પડતાં કે તરતજ તેના સહાધ્યાયીઓને તેમના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવનાર તેજ પહેલો હતો. તે તેમનાથી બુદ્ધિ-અતડે રહેતો જણાતો. પણ અંગ્રિજીના વિષયમાં તેનું કામ બહુ કાળજીપૂર્વક અને વર્ગમાં તેજા ઉત્સાહની પાસેના સ્થાનપરથી જણાય તેથી ઉત્સાહીજ રીતે આશ્ચર્યનક હતું. કાયદાનો અભ્યાસ કરતા પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાંથી મારા નીચેડલા વિદ્યાર્થીઓનો અનેલો એ વર્ગ હતો. અને આ વિદ્યાર્થીઓ જાપાનના સઘળા વિભાગોમાંથી આવતા.

આક્ટોબર માસમાં એક દિવસ મારો વિષય સમજાવતાં મારી દૃષ્ટિ નીચે પડી અને મેં એક અથડસચક દ્રશ્ય જોયું. આરાતામા જોડા કઢાડીને ખેઠો હતો. અને એ જોડા કેવા હતા—શેના હતા ?

ફક્ત ઈંટના રોડાંજ ! મેં જોયું કે આવા જોડા ન પહેર્યા હોય ત્યારે તેને વધારે ઠીક લાગતું કારણકે તેના જોડા પગો ઉધાડા હતા. તે દઢાડે પહેલીજવાર મને મારા શિષ્યોની ગરીબાઈનો ખ્યાલ આવ્યો.

મેં બીજીવાર જ્યારે આરાતામાને જોયો ત્યારે પ્રબળ બરફ પડતું હતું. સાંપળી-રિયામાં થઈને સુમવાટ કરતો પવન આવતો હતો અને આખું શહેર ધ્રુમવતો હતો. બગીચાઓને પરાળથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યા હતા અને સઘળા લોકોએ મફલર પહેર્યા હતાં. આરાતામાએ તે દઢાડે પુરાણો લશ્કરી ડાબે પહેર્યો હતો અને માથે ઢુડ હતી. જ્યારે તેણે મને તે નિર્જન રસ્તાપર આવતો જોયો કે તરતજ મને માન આપવાને તેણે માથાપરથી ઢુડ ઉતારી, અને આટલું બધું બરફ પડતું હતું તે છતાં અમે ધણું ચાલ્યા પછીજ તેણે પાછી ઢુડ પહેરી. મેં પ્રબળ અને ગરમ કપડાં પહેર્યા હતાં અને પેરડાં આઉન્ડ કે જે શહેરનો સૌથી વધુ અરક્ષિત વિભાગ હતો તે તરફ જવાનો મેં રસ્તો લીધો. દરેક વજનની જગ્યાએ મેં ધાર્યું કે તે મારાથી છુટો પડશે પણ તેણે તો મારી સાથેજ આવ્યા કીધું. ચાલતા, વાર્તાલાપમાં મેં તેના પર સંખંધી પૂછ્યું.

જરા શોકમિશ્રિત સ્મિત કરી તેણે કહ્યું—“ હેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં હું મારે ઘેર ગયો નથી. સાહેબ, મહારાથી મોટા મહારે સાત બાઈઓ છે. અને મારાં માથાપ બધાં ગરીબ છે. ”

મેં હુંપડાંમાં જન્મેલા મહાન અંગ્રેજ નરોની વાત કહી. “અરે ના, નહિ સાહેબ” તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. તેના બોલવામાં ગૃહાર્થ રહેતો હતો. તેના જોડો ગરીબ કાંઈ ન હોઈ શકે એમ તે ખાતરીપૂર્વક માનતો હતો. આ બાબને મને પણ જમાડ્યો.

“ યુનિવર્સિટી છોડ્યા પછી તમારી શી અભિલાષા છે ? ”

“ સાહેબ, હું એક રાજદ્વારી પુરૂષ થઈશ. ”

અમે રેનપીજે નામના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા. અહિં લશ્કરમાં જોડાયેલા સૈનિકોની ટોળાઓ તેમના માથાળું અમલદારોની દેખરેખ હેઠળ બરફના દડાની રમત રમતી હતી. આરાનામા તેના દયાઝનક દેખાવાળા જોડા સાથે બરફ અને પાણીના મિશ્રણમાં જેમ જેમ ચાલ્યો. તેના જોડા તો એવા ચર્મિત ગયા હતા કે પારખી પણ ન શકાય.

“ તમે દરરોજ સનિ કસરત કરો છો ? ”

“ સાહેબ, મારે મારાં ગુજરાન માટે કામ કરવું પડે છે. તમે જોને “ મિલ્ક ઝાપ ” હુકમ વેચનારના નામથી ઓળખો છો તેવો હું છું. આ કામ કરવાથી અભ્યાસમાં મને કશી અડચણ પડે છે હું આખો દિવસ ઉઘે બરાવતો રહું છું. કામ પણ બહુ કંટાળે આપે એવું છે. ”

આ સાંભળીને, એક દિવસ વર્ષમાં ત્રણ તરતજ જાગી ઉઠ્યો હોય તે પ્રમાણે સમકર્તા મેં એને જોયતો તે મને યાદ આવ્યું. હજુ પણ મને સત્યની પૂર્ણ પ્રતિતિ થઈ નહોતી. અમે એક વળવાની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. અહિં એણે નીચા નખીને મને “ સાહેબજી ” કહ્યું.

ખીજે દિવસે તે મને મળવા આવ્યો ત્યારે બીર લાગતો હતો પણ તે બહુ સભ્ય અને બોધમતનું અદ્ભૂત જ્ઞાન ધરાવતો જણાયો. તે મુલાકાતને પરિણામેજ હું સાત આશોની સખીપમાં ત્યાં હતો.

“ હું વિચારોમાં યુંથાયો હતો એવામાં તેણે આવીને કહ્યું—“ સાહેબ, હું હવે બહાર જવાને તૈયાર છું. ”

અરમ કરેલાં કુશથી બરેલી શીશીઓના ટોપનો તેણે હાથે ખેંચવાની બંધ ગાડીમાં ચૂક્યો. ત્યાર પછી કાગળનું બનાવેલું ફાનસ તેણે સળગાવ્યું અને તેના પર લખેલા આશ-નીચ ભાષાના અક્ષરો મને સમજાવીને તેણે તે ગાડાંના બે ધોરીયા વચ્ચે ચૂક્યું. તેણે તેનો મોટો કબો પહેર્યો હતો પણ ટોપી કે બોડા પહેર્યા નહોતા. આરણી બહાર નીકળતાં મેં તેને ઉઘાડા પગે અરમમાં ચાલતો જાણ્યો. દરેક થોડીપણે ઊતર-અશ્વિમ આશ-શ્રમાં વીજળી બેરબેર ચમકતી હતી.

“ તમે નારતો કરીને નીકળ્યા કે ? ”

“ નારતો અને ખાલું એ બંને મારે માટે તો એક જ છે, સાહેબ. મેં કહેતાં તે ખૂબ દર્યો. ”

“ તમે બપોર સુધી કશું ખાતા નથી ? ”

“ ના સાહેબ. ”

ઝાડ ઉપરથી તરતનાં તોડેલાં તાજાં સંતરાંઓના અને માંડતોની શીંગથી મેં મારાં જીભવાં બરી લીધાં હતાં. અમે એ બહેની લીધાં, અને જ્યારે તે ખાતામાં રોકાતો ત્યારે હું ગાડું ખેંચતો. ત્યાર પછી તરતજ અમે ખૂબ અંધારાવાળા રસ્તા પર પડેલા. આ રસ્તાઓની બંને બાજુએ વાંસની હાર હતી. અંધારામાં અઘડાછ પડું તેટલા માટે ગાડાંના ધોરીયાંના ધાતુના છેડાઓ મેં ઝાલ્યા. આ છેડાઓ એટલા ઠંડા હતા કે મારા હાથનાં આંગળાંઓ જાણે ટુટી પડશે એમ મને લાગતું.

બુલબુલામણીની રચનાવાળા શરેરમાં આ પ્રમાણે તદ્દન અગમ્ય અને બહુ જ વધી જુલા પડી જવાય એવા રસ્તાઓમાં અમે રખડવા માંડ્યું. દર બે મિનિટે અમારે વળતું પડતું. આમાંની કેટલીક જગ્યાઓ મને દિવસે તો પરિચિત હતી પણ હમણાં તો મને કાંઈ ઓળખતું નહોતું. બહુ હમેશના કરતાં જુદું જ જણાતું હતું. પર્વતની સમીપમાં બહેની છાછરી નદીના અવાજ સાથે મળી રાત્રિનો પવન ખજુખજાટ કરતો હતો. આ નદીને કિનારે તે સહેરનું પર્ક આવેલું હતું. જાપાન સમુદ્રમાં થતા તોફાનની સૂચક વીજળીના લગાનક ચમકારા વારંવાર અમને ચોકાવતા હતા. એક પણ મનુષ્ય નજરે પડતું નહોતું. પણ અમ-જની દીવાલની પાછળ ઉઘનારાઓ ધોરતા તે અમારાંથી સંભળાતું હતું.

કંઠાળ વજવાળા ગાડી ખેંચનારાઓ તેમના ઝાંખા પ્રકાશવાળા તમેલામાં ઉપરના ખાસ હતા; અને ટેલિફોનદાર તેમને આવતાં તેડાંઓની રાહ જોતા હતા.

અમારે પચાસ ઘેર દૂધ આપવાનું હતું. અને એ આપી રહેવાને ત્રણ કલાક જોઈતા. રવિવાર સિવાયના દિવસોએ આરાતામા સાત વાગે દૂધ આપી રહેતો અને કાંઈ ઠંડાણે તેનું ગાંડું યુગ્મને બહેળામાં પગ ઘોઈ, ટોપી અને જોડા પહેરી લેતો અને આઠ વાગે નિશાળે જવાનો વખત થાય તે પહેલાં એક કલાક વાંચતો. ત્યાંથી એ ત્રણ વાગે છુટ્યા પછી તે પોતાનું ગાંડું પાછું ઘેર ખેંચી જતો અને સાંજ સુધી શીશીઓ ધોતો.

દૂધ લેનારાં માદકો પણ એટલું માથું ખાઈ જતા કે પરમેશ્વર તો આ. દરેક સવારે અમુક શીશીમાંનું દૂધ ઓછું છે એમ ફરિયાદ તો ખરીજ. તેઓમાંના પાંચ વળી તેનું વજન કરતા નીકળતા, અને શીશીને આંકડી ઉપર ટાંચતા. હુંકમાં આરાતામાને અનેક રીતે હેરાન કરતા. પણ દૂધ આપતા આવનાર માણસ કાણ હતો તેનો તેમને જરા સરખો પણ ખ્યાલ નહોતો. છેલ્લું અર્ધોશિર દૂધ આપવાને અમે એ માઇત્ર સુધી શહેરના બજારના બાગમાં આવ્યા. મેં આરાતામા પાસેથી બગીચી લીધું કે તેને તેના શેઠને સારૂ માદકો મેળવવાનું કામ પણ હતું. અને આ પ્રમાણે એક પણ દલાડો પાડ્યા વગર તે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં પોતાનું યુજ્જરાન કરતો હતો.

તેણે કહ્યું—“આમાં માગે ધણે વખત જાય છે. રવિવાર અને બીજા દિવસોને ખપેર પછીનો બધો વખત એમાંજ જાય છે.”

દર માસે એકવાર તે પૈસા ઉધરાવી લેતો અને એ રકમ ૪૦ રૂપિયા (૬૦ રૂપિયા) થતી. આમાથી સેંકડે બહુ થોડા ટકા લેખે એને કાંઈક પગાર બદલ મળતું. તેમાંથી ત્રણ રૂપિયાથી વધુ રકમ તો દર મહિને સ્કૂલમાં એને બરવી પડતી હતી. એનું યુજ્જરાન કેમ થતું—એ કેમ નભાવતો એ તો મારાથી કળી શકાતું નથી.

અમે ઘર તરફ વળ્યા ત્યારે પૂર્વ આકાશમાં તારાઓ કાંઈક આજા પ્રકાશને લીધે ઝાંખા થતા જણાતા હતા.

તેણે પૂછ્યું—“તમે આ વેળાને તમારા દેશમાં શું કહો છો ? અમે તો એને “હીમાશી ગારામુ” (જાપાનીસ શબ્દ છે) કહીએ છીએ.”

મેં કહ્યું—“અરજોદય.”

દૂધ વેચનાર તરીકેનો આરાતામાનો તે જિંદગી ફેરો હતો !

આરાતામા જેવાઓની કારીઆને બહુ જરૂર છે; અને યુજ્જરાતને

પ્રભાસકર આનંદરામ શુક્લ.

ગુજરાતમાં દુકાળ સંબંધી હેવાલ.

પ્રીટીશ ગુજરાતના જે ભાગમાં અમે તપાસ કરીને આ હેવાલ ઘડ્યો છે તેનાં જુદાં જુદાં મથકોએ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ સુધીમાં નોંધાયેલા વરસાદના તેમજ છેલ્લાં પાંચ વર્ષના સરેરાશ વસાંદના આંકડા નીચે મુજબ છે:—*

અમદાવાદ જિલ્લો.			ખેડા જિલ્લો.		
	આ વર્ષના	સરેરાશ (આશરે)		આ વર્ષના	સરેરાશ (આશરે)
અમદાવાદ	૬-૨૩	૨૮-૩૬	ખેડા	૭-૨૮	૩૨-૩૫
પ્રાંતિજ	૬-૭૮	૨૬-૮૧	મહેમદાપાદ	૩-૮૨	૨૪-૮૧
મોડાસા	૧૦-૭૬	૩૨-૪૬	માતર	૪-૮૬	૨૮-૦
સાણુંદ	૭-૨	૨૭-૬૦	નડીઆદ	૭-૩૩	૩૩-૧૮
વિરમગામ	૮-૫૦	૨૫-૬૦	મહુધા	૬-૨	૩૧-૧૪
ખારાચોડા	૭-૮૨	૧૭-૫૨	કપડવંજ	૮-૬૦	૨૬-૧
માંડલ	૬-૩	૨૦-૮૬	દાસરા	૬-૮૮	૩૧-૫૮
ધોળકા	૩-૬	૩૦-૪૬	ડાકોર	૧૧-૧૫	૩૦-૫૬
ધંધુકા	૬-૩૬	૨૪-૮૧	આણુંદ	૬-૬	૩૩-૫૪
રાણપૂર	૧૧-૮૧	૨૧-૬	ઘોરસદ	૬-૮	૩૨-૭૪
ઘોલેરા	૬-૬૪	૨૪-૧૫	૫. અમદાવાદ જિલ્લો.		
ધોધા	૧૩-૫૭	૨૪-૧૨	ગોધરા	૧૫-૫૨	૩૫-૭૭
			હાહોલ	૧૧-૬૩	૨૫-૨૮
			ઝાલોદ	૧૩-૪	૨૬-૩૭

અનાજ અને ઘાસના ભાવોમાં થયેલો વધારો, એ દુકાળની પ્રમાણની તુલના કરવાતું બીજું ધોરણ છે. તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૮ ને દિવસે અને ૩૧ મી મેને દિવસે નોંધવામાં આવેલી મુખ્ય ખોરાકીની ચીજોના ભાવની સરખામણી નીચેના કોષમાં રજુ કરી છે:—

(દર રૂપીએ શેર-અધોળ)

	ધઉં	ચોખા	મુવાર	ખાજરી
મુંબાઈ	૭-૧૦	૮-૧૪	૮-૧૪	૧૧-૦
અમદાવાદ	૬-૦	૧૦-૦	૮-૦	૧૦-૦

*આ ભાગને દુકાળતું ક્ષેત્ર કહ્યું છે. પરંતુ ગુજરાતના બાકીના ભાગ વિષે અમે કંઈ કહ્યું નથી. તે છતાં એટલું જણાવી શકાય કે સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાઓમાંથી જે ખજાર મળી છે તેમાં ઘાસનો દુકાળ અને થોડે ભાગે પાકની નિષ્ફળતા હોવાનાં સૂચન થયેલાં છે.

ખેડા	૭-૮	૯-૮	૧૮-૦	૧૦-૪	૬-૦	૧૧-૦
પંચમહાલ	૮-૦	૧૦-૦	૮-૦	૧૦-૦	૬-૦	૧૦-૦
ભરૂચ	૯-૦	૧૧-૦	૧૦-૦	૮-૦
સુરત	૭-૬	૯-૮	૯-૪	૬-૮	૬-૮	૧૧-૨

તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે નોંધેલા માસિક આંકડાઓ બતાવે છે કે ૧ બંગાળી મણુ સુકકું ઘાસ સુંબઈમાં ફા. ૨-૭-૫ ના ભાવે, અમદાવાદમાં ફા. ૩-૧૪-૫ ના ભાવે, ભરૂચમાં ફા. ૨-૬-૫ ના ભાવે, અને સુરતમાં ફા. ૩ ના ભાવે મળી શકતું હતું. ખેડા અને પંચમહાલ માટે કાંઈ આંકડા આપવામાં આવ્યા નથી. તપાસના ક્ષેત્રની બહારના ભાગોમાં જે ભાવ છે તે પણ અહીં એટલા માટે ટાંક્યા છે કે એકજ જાતના આખા વિસ્તારમાં તેનો સામાન્ય વધારો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. એ આંકડાજ પોતાની કહાણી કહે છે. ભાવમાં એ વધારો ઘણા પ્રમાણમાં લડાઈની સ્થિતિને લીધે અને રેલ્વેની મુશ્કેલીને લીધે થયો છે પરંતુ હરવર્ષના જેવા ખરીદ પાકથી ભાવમાં સારો ઘટાડો થઈ જાત. તેથી તેમાં થયેલો વધારો, હુકાળની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે.

અમે એકદમ કહી શકીએ છીએ કે આખા અમદાવાદ જિલ્લામાં-એવા તાલુકાના શંકા ભરેલા અપવાદ શિવજી-તેમજ ખેડા જિલ્લામાં અને પંચમહાલના મોટા ભાગમાં વરસાદનું આવેતર ઘણું મરું નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. સંકટવાળા વિસ્તારના એકેકે ભાગમાં અનાજનો એક પણ દાણો અથવા ઘાસનું તણખડું નથી એમ આ ઉપરથી કહેવાતું નથી. પ્રથમ તો નહર અથવા કુવાના પાણીથી જે ખેતરોમાં વાવણી થઈ છે તેમાં સામાન્ય વારણ સારો પાક થયો છે અને તેની કાપણી હાલમાં ચાલી રહી છે. નહેરો વિનાનો વિસ્તાર કે જે પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે તેમાં ખેતરે ખેતરે, ગામે ગામ અને તાલુકે તાલુકે સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. અપડાની સંખ્યા અને સમય, જમીનની ફળદ્રુપતા અને જાત, ખેતીના રોગોનો ઉપદ્રવ તેમજ ખીજાં પરચુરણ સંયોગો ઉપર પાકનો આધાર હોય છે. આથી જો મોટા ભાગમાં પાક એટલો નિષ્ફળ થયો છે કે ત્યાં શબ્દશઃ ઘાસનું તણખડું કે અનાજનું કણ નથી તો પ્રમાણમાં જુજ ભાગમાં એ ચાર મણુ બાજરી અથવા તો ઘાસના સો ખસો પુળા થયા છે કે જેથી ખેડુતો અને તેમનાં ઠારનો થોડાક માસ સુધી નિભાવ થઈ શકે. બાકીના ભાગની સ્થિતિ આ બેની વચ્ચેની છે. જ્યારે વધારેમાં વધારે ફળદ્રુપ અને વધારેમાં વધારે ભાવ્યશાળી ગામોએ આ રીતે અનાજ અને ઘાસનો થોડાક માસનો જથ્થો મેળવ્યો છે ત્યારે બાકીનાની સ્થિતિ, વર્ણવ્યા કરતાં વધુ સારી રીતે કલ્પી શકાયે.

આ હેવાલ માટે અમે હુકાળના વિસ્તારના મોટા ત્રણ વર્ગ પાકીએ છીએ. એમ કરતા પહેલાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દરેકે દરેક ગામડાંની ખાસ

સ્થિતિનો વિચાર બાબુએ મૂકીને ગામડાંના આખા જથ્થાની સામાન્ય સ્થિતિ ઉપરથી આ વર્ગીકૃતિ કરવામાં આવી છે.

(૧) જે વિસ્તારમાં વરસાદના પાક બિંદુકુલ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે અને જ્યાં નહેર કુવાની સવડ નજીવી છે અથવા નથી તે ભાગ સાથી વધારે સંકટવાળો છે તથા ત્યાં સત્વર નિવારણની જરૂર છે. અમદાવાદ જીલ્લામાં ધોળકા અને ધંધુકાના ભાસ પ્રદેશ, દક્ષિણ વિરમગામ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ સાણંદ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમ ધોળકાનો નળ કાંઠાનો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, લગભગ આખો મોડાસા પેટા મહાલ અને પ્રાંતિજનો અંતિમ ઉત્તર ભાગ પૂરેપૂરા સંકટવાળા છે. ખેડામાં ખાસ કરીને આખા માતર અને મહેમદાવાદ તાલુકા, નડીઆદ અને કપટળજનો મોટો ભાગ, ઠાસરાનો માળ પ્રદેશ અને સાણંદ અને ધોરસદનાં કાંઠાનાં ગામો સાથી વધુ સંકટવાળાં છે. પંચમહાલમાં ગોધરા અને દોહદના મોટા ભાગ અને આખો અલોદ તાલુકો-એનો આજ વર્ષમાં સમાવેશ થાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રદેશોમાંથી સારાં દોર અને લેંસા મોટી સંખ્યામાં વેચાવા અને પાંજરાપોળોમાં મોકલાવા માંડ્યાં છે. કેટલાંક દોર ભુખ-મરાથી મરણ પામ્યાં છે. દુખળાં તવાઇ ગયલાં દોરોનાં ટોળે ટોળાં અહીં તહીં દ્રશ્ય રખડતાં અને જમિનમાંથી ઘાસનાં મુળાડીયાં ઉખાડી ચરી ખાતાં જોવામાં આવે છે. અમને માનવાને કારણે છે કે ઘરડાં અને અશક્ત માણસને પણ આ વિસ્તારમાં ગુખચરાની અસરો લાગવા માંડી છે.

(૨) એ પછી એ પ્રદેશ આવે છે કે જેમાં માત્ર વર્ષોદથી તો કંઈ પાકયું નથી પણ જ્યાં કેટલાંક ખેતરોમાં કુવાઓ અથવા નહેરોના પાણીથી કંઈક પકવ્યું છે. અમદાવાદ જીલ્લામાં પશ્ચિમ ધંધુકા, સાળરમતિ પાસેના સાણંદ અને ધોળકાના પૂર્વ ભાગ, અને દશકોઈ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ વર્ષમાં આવે છે. ખેડામાં આ વર્ષમાં ગણાવવા લાયક કોઈ ખાસ ગાળો નથી. અહીં તહીંના થોડાક એકરોમાં હવામાં ફરફરતા ઉંચી જુવારના ઢાંડાઓ અથવા નવી કાપણી કરેલા ઘાસના ઢગલાઓ મુક્તાકાત લેનારની આંખોને આનંદ આપે છે પરંતુ તેઓ ખરેખર રણમાં લીલોતરી સમાન છે. સશક્ત જુવાનો અને છોકરાંને નહેરકુવાવાળાં ખેતરોમાં હજી થોડા વખત સુધી કામ મળતું રહેશે. પણ આ ગાળામાં ખેડુતોના મોટા ભાગને ઘાસનો દુકાળ બહુજ લાગે છે અને અશક્તની માટી દશા થાય છે. પહેલાં વર્ગના વિસ્તારમાં મદદ આપવામાં આવ્યા પછી લગભગ તરતજ આ વિસ્તારનું નિવારણ કરવું જોઈએ.

(૩) છેવટનો એવો વિસ્તાર છે કે જેમાં થોડાક ખરીફ પાક ઉતર્યો છે અને જેમાં કુવા વગેરેની સંખ્યા પણ કંઈક સંતોષકારક છે. અમદાવાદ જીલ્લામાં ઘોઘા, તથા ઉત્તર વિરમગામ અને પ્રાંતિજ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ પ્રકારના છે. ખેડામાં નડીઆદ, સાણંદ અને ધોરસદના કેટલાક ભાગ અને ઠાસરાનાં થોડાંક ગામો આ વર્ષમાં સમાય છે. વળી દોહદ તાલુકાની સરહદનાં થોડાંક ગામો

અને અલોદના એથી થોડાંક ગામે જેમાં મકાઈનો થોડો પાક ઉતર્યો છે-અને ત્યાં ગરીબ લોકોનો નિર્વાહ મકાઈ પર થાય છે-તેમને પણ આમાંજ ગણવાં જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ વિસ્તારમાં પણ થોડાક માસ પછી દુકાળની સખત અસર લાગવાનો સંભવ છે.

નિવારણની પદ્ધતિ સંબંધી બોલતાં અમે સરકારને પ્રથમ તો વિનંતિ કરીશું કે ગુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની સ્થિતિ તેમણે તરતજ જાહેર કરવી જોઈએ. મુંબાઈની ધારાસભાની હમણાંજ મળેલી બેઠકમાં ના. હરિલાલ દેસાઈભાઈએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સરકારે જણાવ્યું છે કે “સરકારે હાલની સ્થિતિ સંબંધમાં કમિશનેરના વિગતવાર હેવાલો માગ્યા છે અને એ હેવાલ ઉપર વિચાર ચલાવ્યા પછી જરૂર જણાશે ત્યારે દુકાળ જાહેર કરવામાં આવશે.” સરજે-મ્બરની શરૂઆતમાંજ વરસાદનાં છેલ્લાં આપટાં પડ્યાં હતાં અને ખરેખર અન્યથા જેવું છે કે ચોમાસુ ચોક્કસ ખતમ થયે બે માસ વીત્યા પછી કલેક્ટરે અને કમિશનરે ચોતાની હકુમતના વિસ્તારની સ્થિતિના વિગતવાર હેવાલ મોકલી આપ્યા નથી. ખેડુતો અને જાહેર પ્રજા આવી મંદતા અને બેદરકારી સહેવાને તૈયાર નથી અને હવે ખરે સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની હયાતિ જાહેર કરીને દુકાળ નિવારણની રાજનીતિનો ચોક્કસ રીતે રવીકાર કરવો જોઈએ.

દુકાળ જાહેર કર્યા પછી તરતજ દુકાળવાળા આખા વિસ્તારમાં જમીન મહેસુલ તદ્દન મોકુફ રાખવાની અને કેટલુંક માફ કરવાની ઉદાર રાજનીતિ જાહેર કરવી જોઈએ. નિવારણની તાકીદ અને સંકટના પ્રમાણમાં અમે દુકાળવાળા વિસ્તારને ૩ વર્ગમાં વહેંચ્યો છે. પરંતુ અમે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ વિસ્તારમાં પણ અનાજ અને ઘાસનો થોડોજ પાક ઉતર્યો છે અને અમને એમ કહેતાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી કે ખાકીનાની માફક આ વિસ્તારમાં પણ મહેસુલની તદ્દન મોકુફી અને માફીનો પ્રબંધ હજી છે. ગયે વર્ષે સુલતવી રહેલું મહેસુલ અને પાણી ન આપ્યું હોય ત્યાં આકારપર ચઢાવેલો હીમાયતનો દર તો માફ કરવો જોઈએ. અને આ રાજનીતિ જાહેર કરવામાં કોઈ પણ જાતની ઢીલ પણ થવી જોઈએ નહીં. ખરેખર જો દુકાળ કમિશનેરની ભલામણો મુજબ તત્કાળ કામ લેવાયું હોત, તો આવી રાજનીતિ બધા વિસ્તારના સંબંધમાં નહીં તો ઓછામાં ઓછા ઠાસરા, અને કપડવંજ જેવા તાલુકાઓ કે જ્યાં ડીસેમ્બરની પાંચમી તારીખથી મહેસુલનો પહેલો હકતો શરૂ થાય છે ત્યાં અત્યાર અગાઉ જાહેર કરવામાં આવી હોત. ખાકીના વિસ્તારના સંબંધમાં આવી જાહેરાત ડીસેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયા કરતાં મોડી જાહેર પાડવી જોઈએ નહીં કેમકે પહેલો હકતો સામાન્ય રીતે પાંચમી જાનેવારીથી શરૂ થાય છે. મોકુફી અને માફીની આવી રાજનીતિ જેમ દુકાળના શરૂઆતના વખતમાં લોકોની

આર્થિક સ્થિતિમાં રાહેત આપવાને માટે તેટલીજ તેમના હૃદયબળને ટકાવવાને માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં કંલુસ રાજનીતિ અને તે બહાર કરવાની ઢીલ એ બંને સામે અમે સરકારને ચેતાવીએ છીએ કે રખેને તેથી ખેડાની લડતમાં લોકસમૂહમાં જેવો અસંતોષ ઉત્પન્ન હતો તેવો ન થાય.

આ સંબંધમાં બે મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકવાની અમે રબ્બ લઈએ છીએ. પ્રથમ મુદ્દો રૂના પાકની સ્થિતિનો છે. સંકટવાળા વિસ્તારમાં બે જાતનું રૂ થાય છે (અ) જમીનો અને (બ) કાનવી. પ્રથમ જાત એક વખત વાવ્યાથી સતત ત્રણ વર્ષ સુધી પાક આપે છે અને આથી એમ આશા રાખી શકાય કે આ જાત ન્યાં વાવવામાં આવી છે ત્યાં તેનો પાક રીતસર ઉતરશે. હવે આ વિસ્તાર ખીજાની સરખામણીમાં ઘણો નાનો છે. એ ઉપરાંત પાછોતરના વર્ષોદની નિષ્ફળતા અને આકટો-ખરના બાળી નાંખે એવા તાપથી આ રૂના છોડવાઓનું સત્વ ધાણું ખરું નાશ પાસ્યું છે અને તેની સંખ્યા પણ કરી ઘર્ધ ઘર્ધ છે. કાનવી કપાસ વધારે વિસ્તારમાં વાવવામાં આવે છે તેનું ભવિષ્ય કાંતો તદ્દન નિરાશાભરેલું છે—તે છોડવાઓ ઝાકળ અથવા માવઠાથી ઉગી ન નીકળે એવા ઘણાજ ટુંકા અને કરમાએલા છે—અથવા તો અત્યંત શંકાસ્પદ છે. ન્યાં પ્રમાણમાં તે સારામાં સારાં હેખાય છે ત્યાં પણ ઘણે ઠેકાણે તેના ઉપર પીળાં ફૂલો હેખાય છે અને તે ગરે છે એ ચોક્કસ ખરાબ પાકની નિશાની છે. આથી જે મહેસુલી અમલદારો કેટલેક ઠેકાણે ઉભા પાકનાં ગુલાબી ચિત્રો દોરતા જણાય છે તેમણે કપાસની આનાવારીનો અડસટ્ટો ખાંધતાં ચોથી વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ.

જે બીજા મુદ્દા ઉપર અમે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ તે એ છે કે અમલદારોને ખાસ હુકમ આપવા જોઈએ કે રૂ, જુવાર, બાજરી અને ઘાસની ભારે કિંમત આનાવારી ગણતી વેળા તેઓ ધ્યાનમાં લે નહિ. લડાઈથી ઉંચે ચઢેલી કિંમત હુકાળથી વળી વધારે ચઢી ગઈ છે. આથી જે જુગ સ્થળે વર્ષોદથી કંઈ પાક થયો છે ત્યાં સાધારણ રીતે ઉતરેલા અનાજ અને ઘાસના કંગાલ પાકની ઉંચી કિંમત ધ્યાનમાં લેવી એ વિપરીત ખુદ્દિનો અને ગંભીર અન્યાય ગણાય. વળી આ વર્ષના પાકના જથ્થા સાથે સાધારણ વર્ષના પાકના જથ્થાની સરખામણી કરીનેજ આનાવારીની ગણતરી થઈ શકે છે. પરંતુ આ વર્ષના પાકની એકંદર કિંમતની સરખામણી સાધારણ વર્ષના પાકની કિંમત સાથે કરવી એ કેવળ ભ્રમજનક છે કેમકે તેથી ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિ વિષે તદ્દન ખોટો ખ્યાલ ઉપજશે. પાકની કિંમત વધવા સાથે જિંદગીની જરૂરીઆતની બધી વસ્તુઓના ભાવો ઉંચે ચઢી ગયા છે અને વળી પાકની નાણાંની કિંમત ઘણે અંશે કાલ્પનિકજ રહેશે કેમકે તેથી ખેડુતોની પોતાની જરૂરીઆતો થોડાક માસને માટે પણ ભાગ્યેજ પૂરી પડી શકશે.

મહેસુલ મોકુફ રાખવા અને માફ કરવાના પ્રશ્ન પછી બીજે અગત્યને પ્રશ્ન, રવી પાક, ઉઠાણાની બુવાર અને દ્યુર્સન (વિલાયતી) ઘાસ-રબકો બની શકે તેટલા વધારે જમ્યામાં ઉગાડવામાં મદદ કરવાનો અને તેને ઉત્તેજન આપવાનો છે. વડોદરા રાજ્યમાં આ દિશામાં એક ઘણી સારી પ્રથા અનુસરવામાં આવે છે. તે અનુસાર દુકાળની શરૂઆતની મોસમમાં તગાવીના ઘણા મોટા ભાગની રકમ નવા કુવા ખોદવા માટે અને જુના સમરાવવાને આપવાને નિયત કરવામાં આવે છે. વડોદરા રાજ્યના દુકાળના કામકાજના રિપોર્ટોમાં જણાવ્યું છે કે આ ડહાપણ ભરેલી અને ઉદાર રાજનીતિના પરિણામે ઘણી મોટી સંખ્યામાં કુવા વધ્યા છે અને તે દુકાળની માફી અસર સામે ખરેખર હમેશના રક્ષણ રૂપ થઈ પડે છે. એવીજ પ્રથા અહીંયાં અમલમાં મૂકવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ અને કુવાની તગાવીને લોકપ્રિય કરવાને તથા તેના લાભ લઈ બને તેટલા વિસ્તારમાં રવી અને બુવાર પાક પાછ શકાય તે માટે કુવાઓ ખોદવાને અમલદારો અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ લેગા મળીને ખેડુતોને સમજુત આપવી જોઈએ. ખેતીવાડી ખાતાએ પણ પોતાનાં ખાતાનાં માણસોમાં વધારો કરીને તથા દરેક તાલુકામાં ખેડુતોને સગવડ પડતી શરતોએ સંખ્યાબંધ કુવાઓ શારવાના યત્ર સુલભ કરીને આ બાબતમાં મદદ આપવી જોઈએ. અમને જણાય છે કે હાલ આ યત્રોની સંખ્યા અને તેના ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ સંતોષકારક નથી, અને આ બાબતમાં સત્તાપીઢી સુધારો કરી હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતનું ભાન ખેતીવાડીખાતાએ બતાવવું જોઈએ.

અમે વધુ ભલામણ કરીએ છીએ કે, ખેતીવાડી ખાતાએ ખાસ કુશળ માણસોને પસંદ કરેલા ભસ્તારોમાં મોકલી ખેડુતોને તેમનાં ખેતરોમાં બુર્સન-વિલાયતી-ઘાસ ઉગાડવાને પ્રેરણા કરવાનું કામ સોંપવું. ઘણે ઠેકાણે એવા મોટા વિસ્તાર આવેલા છે કે જ્યાં પાણી ઘણું ઉંડાં હોતાં નથી અને જ્યાં વિલાયતી ઘાસ ઘણી સહેલાઈથી વાવી શકાય, અને કાચા કુવાના પાણીથી તે પકવી શકાય. સરકારે કાચા કુવા કરાવવા માટે તેમજ કૌશ, વરત વગેરે માટે તગાવી આપવી જોઈએ તેમજ બુર્સનનાં બીજ અને તેના વાવેતર માટે જરૂરી સલાહ સુલભ કરવી જોઈએ. જે થોડીક જગ્યાઓએ આ અખતરાની સફલતા પુરવાર કરવામાં આવે તો તેનું અનુકરણ બીજી જગ્યાઓએ સપાટાબંધ થશે અને પરિણામે હજારો એકરમાં આવતા ચોમાસા સુધી એક પછી એક ઘાસના પાક ઉતર્યા કરે તથા ઘાસની તંગી કંઈક અંશે દૂર થાય.

ઈરીગેશન ખાતાએ પણ સમયને અનુસરીને એવી પ્રવૃત્તિઓ આદરવી જોઈએ કે જેથી હાડમારી લોગબતા ખેડુતોનાં સંકટ કંઈક કમી થાય. પણ આમ નથી બનતું એટલુંજ નહિ પણ હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆત તરફ તે ખાતું ઘાતકી ખેતરકારી બતાવાતું જોવામાં આવે છે. તે ખાતું અસલાહી તગાવને નહેરના પાણીથી ભરી દેવા માટે

અને પ્રાંતિજમાં બોખ તળાવ પાસે આછા ઘાસના થોડાક એકરમાં ઢોર ચરવા દેવા માટે નાણાંની એવી રકમો કઢાવે છે કે જે હાલને વખતે ઘણીજ મોટી ગણવી જોઈએ. સરકારે પોતાના ઇરીગેશન ખાતાના અમલદારોને તરત એવા હુકમ કઢાવા જોઈએ કે કંઈ પણ રકમ લીધા શિવાય જ્યાં બની શકે ત્યાં ગામનાં તળાવો પાણીથી ભરવાં અને પોતાના તાળા નીચેના ઘાસના વિસ્તારોમાં ઢોરોને ચરવા દેવાં.

ગામડાંઓમાં બની શકે ત્યાં સુધી બી, કોશ, વરત વગેરે ખરીદવા માટે અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં પાકની કાપણી સુધી નિભાવ માટે તગાવીની રકમો સરકારે ઉઠારતાથી વહેંચવી જોઈએ. સરકારે હમણાંજ ધારાસભામાં જણાવ્યું છે કે, ગુજરાતના જીલ્લાઓમાં તગાવીની વહેંચણી માટે અગાઉ મંજૂર કરેલા ૭૫૦૦૦ ઉપરાંત હા લાખ રૂપીઆ મંજૂર કર્યા છે. હાલને માટે આ રકમ પુરતી ગણી શકાય. પણ આટલુંજ બસ નથી. સરકારે મહેસુલી અમલદારોને ખાસ સૂચનાઓ આપવી કે જેમને તગાવી જોઈતી હોય તેઓને ઘણી ઢીલ થાય એવા વહીવટના નળમાં ઉતરવાની ફરજ પાડ્યા વિના અને એકાદ નાનીશી રકમ મેળવવા માટે એક કરતાં વધુ વખત ઘણા માઈલોની સુસાફરી કરવાની અગવડમાં તેમને મૂક્યા વિના તે તેમને ગામ જઈને વહેંચવી જોઈએ. વળી હાલની રકમો ખપી જાય કે તરતજ બીજી જરૂરી રકમો મંજૂર થશે, એવી સરકારે પોતાના તા-ખાના નોકરોને ખાત્રી આપવી જોઈએ.

અમે વધુ બિન'તિ કરીએ છીએ કે, ચાર વર્ષની લડાઈને લીધે વધુ સુરકેલ થઈ પડેલી હાલની દુકાળની સ્થિતિની ખાસ સુરકેલીઓ ધ્યાનમાં લઈને સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કંઈ પણ બ્યાજ લેવું જોઈએ નહીં. હાલની તગાવી પાછી લેવાની પદ્ધતિને લીધે ખેડુત તે લેવાને હંમેશાં નાણુશ હોય છે, અને તેથી વડોદરા રાજ્યમાં આ પ્રથા અનુસરવાથી ઘણા લાલ થયો છે. અમે જાણીએ છીએ કે સરકારે અત્યાર સુધી જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે તેમાં એક અગત્યનો સુધારો કરવા માટે અમે બિન'તિ કરીએ છીએ પરંતુ અમે તે એટલા માટે સૂચવીએ છીએ કે તેથી હાલના કરતાં વધુ અનાજ અને ઘાસ ઉગાડી શકાશે અને ઘણાં માણસો અને ઢોરનો એમને એમ નિભાવ થશે એવી અમારી માન્યતા છે.

અમે હવે ઘાસ પુરું પાડવાના પ્રશ્ન વિષે લખીશું. સરકારે દુકાળના વખતમાં સ્વીકારેલી રાજનીતિની એ એક પ્રથા છે કે સંકટવાળા વિસ્તારમાં ભૂદી ભૂદી જગ્યા-ઓએ ઘાસનો મોટો જથ્થો તેઓ મોકલી આપે અને ખેડુતોને તે સરતા દરે વેચે. ધારાસભામાં હમણાંજ સરકારે જણાવ્યું છે કે તેમણે ઉત્તર ગુજરાતમાં ૨૫ લાખ પાઉંડ ઘાસ મોકલ્યું છે અને તે ખપી ગયું છે. આ પાછલી હકીકત સામે અમે મજબૂત વાંધો ઉઠાવીએ છીએ કેમકે અમને ખબર છે કે નડીઆદ અને ખારેજાડીમાં

ધાસની ગાંસડીઓની મોટી સંખ્યા હજી પડી રહેલી છે. સરકારે દેખીતી રીતે આ હકીકત એટલા માટે જણાવેલી લાગે છે કે અત્યારે જ્યારે સરતા ધાસની માગણી ઘણીજ થઈ રહી છે ત્યારે બેલેન્સમાં પડી રહેલી ગાંસડીઓ સંખ્યા કારણે આપણે તેમને સુરક્ષેલ જણાવું હશે. ખરી બાબત એ છે કે સરકારી ધાસ માત્ર તેજ ખેડૂતોને વેચવામાં આવે છે કે જેમણે પોતાના બગીચાનાં સાધનથી જીવારના કે રવી પાક કર્યો હોય. વળી, દરેક બગીચા દીઠ ધાસની આશરે બે ગાંસડી આપવાનો રિવાજ છે. હવે આ પાક માત્ર જ્યાં કુવા કે નહેરની સગવડો હોય ત્યાંજ થઈ શકે. આવી ખાસ સગવડવાળા ભાગ્યશાળી ખેડૂતોને ધાસના સરકારી જથ્થાનો લાભ મેળવવા માટે પોતાનાં ગામોથી કેટલાક કેકાણે ૨૦-૩૦ માઈલની મુસાફરી કરવી પડે છે. માત્ર, ધોળકા, મોઢાસા તથા આણંદ અને બોરસદનાં કાંઠાનાં ગામો જેવા કેટલાક આખા તાલુકાઓ અને તાલુકાના ભાગ એવા છે કે જ્યાં તેમની પોતાની હક્કમાં ધાસ મળી શકતું નથી. સેંકડો ગામોમાંથી સરતા ધાસ માટે માગણીની ખૂબી સંભળાય છે તેથી માત્ર કુવાઓ વાળી ખેતીમાં રોકાયેલા બગીચો માટેજ નહીં પરંતુ બીજા બગીચો અને બીજા કીંમતી ઢોર માટે પણ-અને તેમના નિલાવમાં સરકાર તેમજ પ્રજાનું હિત રહ્યું છે-સરકારે સરતી ધાસ આપવી જોઈએ. સરકારે હમણાં જણાવ્યું છે કે આ ઈલાકામાં ધાસને લગતી વ્યવસ્થા કરવા માટે એક ગ્રાસ અમલદારની નિમણૂક કરી છે અને હાલ તુર્ત તે ધાસનો જથ્થો કેટલો છે તેની તપાસમાં રોકાયેલો છે. દરમ્યાન અમૂલ્ય સમય પસાર થાય છે, સેંકડો ઢોર મરે છે અને સાથી સારી જાતનાં ઢોરમાંથી હઝારોની સંખ્યાનું વેચાણ ગહુજ સસ્તા દરે થાય છે અથવા તો તેમને પાંજરાપોળોમાં મોકલવામાં આવે છે કે-ત્યાં તેમને રોગી અને ઘરડાં ઢોર સાથે પુરવામાં આવે છે અને આવતા ચોમાસા પહેલાં તે કદાચ મરી જશે અથવા તો ભૂખથી તવાઈ જશે એમ લાગે છે. સ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે અને સરકારે ધાસનો કેટલો જથ્થો મેળવી શકશે તેની ગણતરી કરતે કરતે સાથી પ્રથમ તો સંકટવાળા તાલુકાઓના પ્રત્યેક મુખ્ય મથકમાં ધાસનો એક કે બે માસ ચાલી શકે એટલો મોટો જથ્થો લાવવો જોઈએ અને કુવાઓવાળાં ખેતરોના બગીચો માટેજ માત્ર નહીં પરંતુ બંધાં કીંમતી ઢોરના નિલાવ માટે પંદર રૂપીએ પચીસ મણના સરતા દરથી તે છુટથી વેચવો જોઈએ. જરૂરી ધાસનો જથ્થો તરતજ સુરત અને મુંબઈ વચ્ચેનાં જૂઠા જૂઠાં રેલ્વેશોને ધાસનો ધમધોકાર વેપાર ચાલી રહ્યો છે તેમાંથી સરકારે વેચાતો લેવો જોઈએ.

ધાસસભાની હમણાંજ મળેલી બેઠકમાં સરકારે આપેલા એક જવાબ ઉપરથી જણાય છે કે હજી સુધી ધાસ તગાવી તરીકે આપવાનું સરકારે શરૂ કર્યું નથી. આમાં સરકારે પોતાની ફરજનો ભંગ કર્યો છે. અત્યંત દુષ્કાળવાળા નિલાગમાં આ પ્રકારની મદદ પહોંચાડવામાં શરૂઆત કરવા માટે સરકારે હવે જરાકે વખત મુઆવવો જોઈતો નથી.

આ દિશાના સરકારના પ્રયાસોમાં મુખ્યત્વે ખાતેની એક મધ્યસ્થ કમીટીએ સ્થાનિક કમિટીઓની મદદથી પુરવણી કરવી જોઈએ. બાંધે સેન્ટ્રલ ફેમિન રીલીફ કમિટીએ ૧૯૧૧-૧૨ ના દુષ્કાળમાં કરેલું કામ આ જાતના કામના એક ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે અને આ વર્ષે જરા પણ લીલ વિના તેનું અનુકરણ થવું જોઈએ. સ્થાનિક સરકારે આવી કમિટીનાં ઘાસને લગતાં કામકાજમાં તેમને જોઈતાં વેગનોની સંખ્યા પુરી પાડીને અને તે સાથે આવી કમિટી તરફથી તેમજ ખાનગી વેપારીઓ તરફથી થતી ઘાસની આચાત માટે સસ્તો દર મેળવી આપીને ખાસ મદદ આપવી જોઈએ.

સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાંના ખેડુતોને ખખર આપી છે કે તેમનાં ઢોરોને નિભાવ ધરમપોર રાજ્યનાં જંગલોમાં દરેક ઢોર દીઠ પ્રમાણમાં જુજ રકમ આપવાથી કરી શકાશે. ખેડુતોની સંકુચિત ખુદ્ધિને લીધે તેમજ આ દિશામાં ભૂતકાળમાંના એવાજ અખતરાઓની નિષ્ફળતાને લીધે આ કિંમતી સગવડોને લાભ સંતોષકારક સંખ્યામાં ખેડુતોએ લીધો નથી. ધરમપોર ખાતેની ચોક્કસ સ્થિતિની સવિસ્તર વિગત તેમજ ત્યાં કરવામાં આવેલા કાંઈપણ જાતના ભુતકાળના અખતરાઓની વિગત ખેડુતોને મળી શકે એવી ગોઠવણો કરવી જોઈએ. અમે માનીએ છીએ કે જે ત્યાંની સારી સ્થિતિ વિષે ખેડુતોને ખાતરી કરી આપવામાં આવે તો ચોક્કસ દેખરેખ નીચે ઘણાં ઢોર મોકલવાને ખેડુતોને સમજાવી શકાશે.

મનુષ્ય દુઃખ નિવારણ સંબંધી વિચારતાં હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતો ઘણી ચોક્કસી જણાઈ આવે છે. પ્રથમ વર્ગનો વિસ્તાર કે જ્યાં ગરીબોને મજૂરી મળે એવું ઘાસ ચુંટી કાઢવાનું કામ લગભગ બંધ થઈ પડ્યું છે ત્યાં અજમાયશી દુકાળ કામ (test works) સરકારે અત્યાર અગાઉ ઉઘાડવાં જોઈતાં હતાં. સપ્ટેમ્બરનાં આપટો અને ઇન્ફેલ્યુએન્સના ઉપદ્રવનો પ્રસાર-એ બે કારણોથી આવાં કામો ખોલવામાં થયેલી લીલ કાંઈક અંશે સમજી શકાય પરંતુ સરકાર અને કલેક્ટરો દુકાળથી અત્યંત દુઃખી બની ગયલા વિસ્તારોમાં આ કામો ખોલવામાં જે દરેક દિવસ શુભાવશે તેમાં સૌથી વધુ માનુષી અને જોખમદારી ભરેલી ફરજના ભાગ માટે તેઓ દોષપાત્ર ગણાશે. બીજા વર્ગના વિસ્તારમાં એટલીજ તાકીદે કામ લેવાનું જોઈએ. અને ત્રીજા વર્ગના વિસ્તારમાં થોડાક માસ વીત્યા પછી જ્યારે ખેતીની મજૂરી અને ઘાસ અને અનાજના પ્રમાણમાં ન્હાના જથ્થાઓ ખપી જશે ત્યારે સંકટ નિવારણનાં કામ ખોલવાં જોઈશે. અજમાયશી કામોમાં સાધારણ દુકાળનાં કામકાજ કરતાં મજૂરીના દર ઓછા હોય છે અને કામનો દર વધારે સખત હોય છે તેના સંબંધમાં એક બે શખ્તો કહેવા જોઈએ. ચાલુ દુકાળના વર્ષની ખાસ સ્થિતિ જોતાં અને તેની આગલા વર્ષમાં આ ભાગમાં અતિ-વૃદ્ધિથી નુકસાન થયું હતું, લઘઈની સ્થિતિથી મુશ્કેલીઓ વધી છે, તથા તાવનો રોગ પ્રસરવાથી આમડાંઓની વસ્તીની સંખ્યા ઓછી થયેલી છે, લોકોનાં શરીર નબળાં બની ગયાં છે, અને અજમાયશી કામો ઉઘાડવામાં મોટી લીલ થઈ છે તે

જોતાં, અમે સરકારને વિનંતિ કરીશું કે દુષ્કાળનાં કામોની સાધારણ વખતની સરતો હાલ તરત અજમાયશી કામોને લાગુ પાડવી જોઈએ. પ્રથમથીજ મજૂરીના દર અને કામ માફકસરજ હોવાં જોઈએ, અને કામ કરનારાઓનાં આશ્રિતોને કામ ચાલે ત્યાંજ પોષવાં જોઈએ. અમે વધુ સૂચના કરીશું કે અનાજના ભાવોમાં થયેલો અનહદ વધારો અને તેમની કાંઈક ચઢતી ઉતરતી વલણ ધ્યાનમાં લેતાં, જે અમલદારોને આ કામ સોંપાય તેઓને એવી ગોઠવણ કરવા સરકારે સૂચવવું જોઈએ કે તેમણે જે ભાવ પર મજૂરીના દર ગણવામાં આવે તે ભાવે અનાજ મળે એવી સગવડ કરવી જોઈએ.

સંકટ નિવારણનાં કામો ખોલવામાં આવે તેની સાથેજ સામાન્ય રીતે ગામડાંમાં મફત મદદ આપવાનું શરૂ થવું જોઈએ. હાલમાં આવી મદદની જરૂર લાંબા વખતથી જણાયેલી છે અને સાથી સારાં ગામો શિવાયનાં બધાંમાં તેની જરૂર છે. ગામડાંની સ્થિતિના અવલોકનથી જણાય છે કે નબળાં અને અશક્ત માણસોની સંખ્યા વધી ગઈ છે તથા ઘણાના રખનારા રોગથી મરણ પામ્યા છે. દુષ્કાળનાં ઘણાખરા ભાગમાં ભૂખમરાની શરૂઆત થઈ છે. હવે, સરકારે રોલ આપવાનું ત્વરાથી શરૂ કરવું જોઈએ.

એમ છતાં અમારી ખાત્રી થઈ છે કે સરકારનાં સંકટ નિવારણ કામો અને રોલ હાલની સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પુરતાં થઈ પડશે નહીં. લકાઈ અને દુષ્કાળે અનાજના ભાવોમાં અસાધારણ વધારો કરી મૂક્યો છે. નાના મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ લોકોને પ્રથમ તો દરેક તાલુકામાં સરતા દરના અનાજની દુકાનો ખોલીને મદદ આપવી જોઈએ અને તે પછી એક અથવા વધુ મુખ્ય મથકોએ પ્રત્યેક તાલુકાની અંદર કાંતો ખર્ચ થયું હોય તે ભાવે અથવાતો થોડીક ખોટ ખાંધને પણ લોકોની વધતી જતી માગણીના પ્રમાણમાં અનાજ વેચવું જોઈએ. ચાર રીતે કેટલીક દુકાનો અત્યાર અગાઉ ઉઘાડેલી છે: (૧) રયુનિસિપાલિટીઓએ (૨) સ્થાનિક અનાજની કમિટીઓએ (૩) ખાનગી વેપારીઓએ અને (૪) કેટલાક પરોપકારી માણસોએ. આ દુકાનો જો કે ઘણી બાબતોમાં જૂઠા પ્રકારની છે તો પણ તેમનું સામાન્ય ધોરણ એ છે કે-તેઓ ચાલુ ખજાનર ભાવ કરતાં વધારે ઓછા દરથી અનાજ વેચે છે-તદ્વાચત દરેક મણે ૪ આનાથી લગભગ ૧૨ આના કે ૧ રૂપીઓ હોય છે. વેપારીઓ કે જેઓ અનાજ દર રૂપીએ ૧ આના કરતાં ઓછા નફાથી વેચવા કબૂલ કરે અને બીજા જેઓ કાંતો પડતર કિંમતે અથવા તો નુકશાન વેડીને અનાજ વેચવાની ઇચ્છા જણાવે તેમને કલેક્ટરની ભલામણથી કંટ્રોલર સર્ટીફિકેટ પ્રમાણપત્રે આપે છે અને તેથી તેઓ અનાજ આયાત કરવા માટે વેગનો મેળવી શકે છે. છતાં હાલ માતર ધોળકા અને ધંધુકા જેવા કેટલાક તાલુકાઓ પણ છે કે જ્યાં હજી સુધી આવી દુકાનોની કોઈ જાતની સવડ નથી અને અત્યારે ખાનગી દુકાનોની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્થાનિક કમિટીઓ નથી. જળી વેચાણના પ્રમાણપત્રો મેળવવા છતાં પછી કમિટીઓ અને વેપારીઓને વેગનોની પુરતી સંખ્યા નહીં મળતી હોવાથી તેઓનાં કામકાજમાં અંતર્યા નડે છે અને તેનું પરિણામ એ

નીપજે છે કે દૂરનાં સ્ટેશનોએ વેચવામાં આવેલો જથ્થો પ્રસંગોપાત તેજ જગ્યાએ વેચી નાંખવો પડે છે અને હુકાનોમાં તો અનાજની તંગી રહે છે. એ ઉપરાંત સ્થાનિક કમિટીઓ અને રયુનિસિપાલિટીઓ ઘણું કરીને અનાજનો જરૂરી જથ્થો ખરીદવા માટે નાણાંની મોટી રકમો રોકવાની સ્થિતિમાં હોતી નથી-એ કે તેઓ પાસે કેટલાક મહીના સુધી ખોટની રકમ ભરવા માટેનાં ફંડ હોય છે. આ મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા માટે અને બધા તાલુકાનાં મુખ્ય મથકોએ સરતા દરના અનાજની હુકાનો ખોલવા અને તેની દેખરેખ રાખવામાં મદદ કરવા મુંબઈમાં એક સેન્ટ્રલ કમિટી સ્થાપવી જોઈએ અને તેણે અનાજ તેમજ ઘાસ સંકટવાળા ભાગમાં લાવી વેચવાનું કામ હાથ ધરવું જોઈએ. જે રયુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક કમિટીઓ હુકાનો ખોલે બધવા તે નિભાવે તે મુંબઈની કમિટીને લખી જણાવે અને મુંબઈની કમિટી કંટ્રોલર સાથે અનાજ તેમજ વેગનો પુરાં પાડવાના સંબંધમાં ગોઠવણું કરે. જે ખાનગી વેપારીઓ આવી હુકાનો ઉઘાટવા માગતા હોય તેઓ જો થોડાક સામાન્ય નિયમો કબૂલ કરી સ્થાનિક કમિટીઓની દેખરેખ નીચે કામ કરે તો તેઓ મુંબઈની કમિટીની મદદ મેળવી શકે. અમે મુંબઈની કમિટી જ્યારે સ્થાપવામાં આવે ત્યારે તેને સારામાં સારી સગવડો કરી આપવા અને ખાનગી અનાજના ધંધા ઉપરનો અંકુશ મજબૂત કરવા સરકારને ભલામણ કરીએ છીએ. એ અંકુશ જ્યારે અસરકારક કરવામાં આવશે ત્યારે આવી હુકાનોની જરૂર તો ઓછી થશે એવી અમે સરકારને ભલામણ કરીએ છીએ.

ગામડાંની વસ્તીમાં એવા કેટલાક વર્ગો છે કે જે સરકારી સંકટ નિવારણ ઉપર કામો જવા કરતાં મોત પસંદ કરશે અને જેઓના સ્વમાનની લાગણી સરકારના નહોતી કરેલા કાનૂનો મુજબ મફત મદદ લેતાં ઘણી દુઃખાશે. ગરીબ પારી-દારો અને રજાપૂતો, ગરાશિયાઓ અને તાલુકદારો તેમજ પરદેશીન સ્ત્રીઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. સ્થાનિક અનાજ વેચનાર કમિટીઓએ પાસેનાં ગામોમાં રહેતાં આવાં માણસોની યાદી તૈયાર કરવી અને વખતો વખત તેમનાં મકાનોએ અનાજ મોકલી આપીને તેમના નિવારણની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

અમે હવે અમારી સૂચનાઓ તારવી કાઢીશું.

(૧) સરકારે ગુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં હુકાળની સ્થિતિ તરત જાહેર કરવી જોઈએ.

(૨) સરકારે આ માસની આખરે અથવા તો મોડામાં મોડું આવતા માસની શરૂઆતમાં આખી મહેસુલની મોકુફી અને માફીની ઉદ્ધાર રાજનીતિ જાહેર કરવી.

(૩) સરકારે ખાસ કરીને નવા કુવાઓ ખોદવા માટે જીનના સમાર કામ માટે ખર્ચવા માટે તગાવી મોટી રકમો નિયત કરી વહેંચવી.

(૪) સરકાર અને જીલ્લા અમલદારોએ એ જોવાની ખાસ બાતે સંભાળ રાખવી કે તગાવીમાં આપવા માટે મંજૂર કરવામાં આવેલી મોટી રકમો ગામડાંઓમાં ખેડુતોને ઘણી અગવડમાં મૂક્યા વિના તાકીદે વહેંચવામાં આવે અને સરકારે

ખેતાના તાબાના નોકરોને ખાત્રી આપવી જોઈએ કે જે હાલની રકમ ખૂટી પડશે તો બીજી વધુ રકમો મંજૂર કરવામાં આવશે.

(૫) સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કાંઈ વ્યાજ લેવું નહીં જોઈએ.

(૬) સરકારે દરેક તાલુકામાં બની શકતા જગ્યામાં ધોરીગમશીનો-કુવા સર-વવાનાં યંત્રો-નો લાભ મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને તે ચલાવવાની પરત્વે સરળ બનાવવી જોઈએ.

(૭) વિલાયતી ઘાસની વાવણી બની શકે તેટલા મોટા વિસ્તારમાં કરવા માટે ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી ખેતીવાડી ખાતાના અમલદારોની સલાહ સુલભ કરવી અને હુસનનાં બીયાં તથા કાચા કુવાઓ માટે તગાવી આપવી જોઈએ.

(૮) ઇરીગેશન ખાતાના અમલદારોને ગામડાનાં તળાવો કનાલનાં પાણીથી ભરવા માટે અને જ્યાં બની શકે ત્યાં ઘાસના વિસ્તારો ચરવા માટે ખુલા મકવાને સરકારે સૂચવવું જોઈએ.

(૯) દુકાળથી સૌથી વધુ પીડાયેલા વિસ્તારોમાં ઘાસ તગાવી તરીકે આપવાનું સરકારે તરતજ શરૂ કરવું જોઈએ.

(૧૦) સરકારે જે બધા તાલુકાઓ ઘણાજ સંકટવાળા હોય તેના એક બે મથ- : નાં ઘાસના મોટા જથ્થા તરતજ આયાત કરવો અને જે જરૂર જણાય તો ખાનગી વપારીઓ પાસેથી તે ખરીદ કરીને દર ૧૦૦૦ પાઉંડના રૂા. ૧૫) ના દરથી વેચવા જોઈએ.

(૧૧) સુબાઈની સેન્ટ્રલ કમિટી સાથે મળીને સ્થાનિક કમિટીઓએ દુકાળવાળા વિસ્તારોમાં ઘાસ આયાત કરીને સસ્તા દરે વેચવાના કામમાં સરકાર સાથે સહકાર કરવો જોઈએ.

(૧૨) સ્થાનિક સરકારે હિંદી સરકાર પાસેથી, દુકાળવાળા ભાગોમાં રેલ્વેના ઓછા નુરે ઘાસ આયાત કરવાની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

(૧૩) સરકારે તરતજ સાધ્નરણ દુકાળનાં કામને લાગુ પાડવામાં આવતી સરતોથી અજમાયશી કામે ઉઘાડવાં જોઈએ અને સંકટવાળા મોટા વિસ્તારમાં ઓલ આપવાનું શરૂ કરવું જોઈએ.

(૧૪) સુબાઈની સેન્ટ્રલ કમિટીએ સ્થાનિક કમિટીઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ સાથે મળીને સસ્તા અનાજની દુકાનો ખોલવામાં સહાયભૂત થવું જોઈએ. ગરીબ પાટીદારો, ગિરાશીઆઓ, પરદાનશીન સ્ત્રીઓ વગેરેને આ દુકાનોએથી અનાજનાં દાન પહોંચાડવાં જોઈએ.

(૧૫) સુબાઈની અને સ્થાનિક કમિટીઓને અનાજ અને ઘાસને લગતાં તેમનાં બધાં કામ માટે સરકારે સૌથી વધારે સગવડો કરી આપવી જોઈએ.

ના. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનું ભાષણ.*

(આ ભાષણમાંથી મુખ્ય ઇલાકાને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવા વિષે અને મુખ્યમંત્રી ધારાસભાના બંધારણ અને તેના સભાસદોની સુનંદણી તથા મતાધિકાર વિષે ફકરા નીચે ઉત્તરમાં છે.)

આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે સુધારાની યોજનાના સંબંધમાં સ્વાયત્ત અને પરાયત વિષયોની વહેંચણી કરવા તથા ધારાસભાઓના બંધારણનો નિર્ણય કરવા નીમાયલી કમિટીઓની ભેટકા શરૂ થઈ ગઈ છે; અને તે કમિટીઓ તરફથી જાહેર સંસ્થાઓ અને આગેવાનો પાસે અભિપ્રાયો માગવામાં આવશે. આ પ્રસંગે યોજાત ફગવવાની તક આપણે મુખ્યત્વે ધ્યાનમાં રાખવી, અને તે મુજબ રાજકીય પરિપક્વતા ઉત્તમ રીતે થઈ શકે એમ હોવામાં મને આ પારખૂં મુલતી ન રાખવાની જરૂર જણાયેલી છે. રાજકીય સુધારાનો પ્રયત્ન હું સર્વ કરતાં વધારે બળવાનો ગણું છું અને તેથી તે સંબંધી મારા વિચારો હું આગતી સન્નુપ જરા લંબાવુંથી મુકવાની રજા લઉં છું.

મુખ્ય ઇલાકા માટે સ્વાયત્ત અને પરાયત ખાતાંઓ વિષે વિચાર.

અન્ટિક સંસ્કાર કેટલા વિષયો ‘સ્વાયત્ત’ (Reserved) અને કેટલા ‘પરાયત’ (Transferred) કરવા તેની યોગ્યતાના પર રીપોર્ટના ૨૩૮ મા ફકરામાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

(૧) સ્થાનિક અનુભવ અને સામાજિક સેવાને લગતી ખાતો, જેમાં હિન્દીઓ વિશેષ હિત ધરાવે છે તે ઉત્તમદરવાળા છે.

(૨) જે વિષયો વ્યવસ્થા કરવામાં મંત્રીઓ (ministers) નિષ્પેક્ષ નીવડે તેમજ બારે બેંખમાં કોરંડું ન પડે અને જેમાં ભુલો થાય તેમજ સુધરી શકે, અને

(૩) જે વિષયો હજી વિકાસના ક્રમમાં છે.

તે વિષયો પરાયત કરવા હરકત નથી.

આ નિયમને ક્રમમાં રાખી ન્યાય અને સુવેદશાનિ જાળવનારા ખાતાંનો અંકલ સ્વાયત્ત વિષયોના વર્ગમાં રાખવો, એવી દલાલ કરવામાં આવી છે.

(૪) ખાતું જે વિષયો પ્રખ્યાત મોટા ભાગના દિનને લગતા હોય અને જે મોટા જગત પ્રતિનિધિઓ નવી ધારાસભામાં સારી રીતે આવી શકે તેમ ન હોય તે વર્ષના દિનને લગતા વિષય ‘સ્વાયત્ત’ ક્રાંતિમાં રાખવા, અને આના ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસૂલ અને ખેડૂનોના હકને લગતી ખાતો ગણાવવામાં આવી છે.

મહેસૂલી ખાતું.

મુખ્ય ઇલાકાના ‘સ્વાયત્ત’ અને ‘પરાયત’ વિષયોના વર્ગીકરણ બાબત આપણે

* (નકલ આપવા તા. ૧૬-૧-૪૮ થી નવેમ્બર મેડેલી બાજુ મુજરાત રાજકીય પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ.)

હાલ વિચાર કરવાનો છે. આ ઇલાકાનું મહેસુલી ખાતુ રૈયનવારી છે એ વાત તો સર્વેને જાણીતી છે. એટલે જમાબંધીનો કરાર પ્રત્યેક ખેતી કરનાર ખાતેદાર અને સરકાર વચ્ચેનો છે. તેમાં સુખ્ય જમીનદાર સાથેનો કરાર નથી. બ્રિટિશ અમલના આરંભથી માંડીને આજ સુધીમાં બહુએ અને ત્રણ ત્રણ વાર જમીન મહેસુલની આકેષ્ટી ફરી ફરીને થઈ ગઈ છે. એક વખત થયેલી આકેષ્ટી આ ઇલાકાના બહુ ભાગોમાં ત્રીશ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે અને તે સુદંતની અંદર જમીન મહેસુલ વધારવાનો સરકારને હક્ક નથી. નવી આકેષ્ટી કરતી વખતે જ્યાં સુધી દેશની આબાદી વધતી જાય નહિ અને તેમ થવાનો આ ભડા-ઇના અંત પછી વિશેષ સંભવ છે ત્યાં સુધી ખેતીની પેદાશના જે ધોરણ ઉપર જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા બંધાય છે તે ધોરણ પ્રમાણે ન્યાયની રીતે આકારનો ખટાડો થવાનો સંભવ ઓછો છે. જે તાલુકામાં અથવા જિલ્લામાં તે ધોરણ પ્રમાણે જમીન મહેસુલમાં અથવા પ્રતવારીમાં જરી ગયેલી માલમ પડે ત્યાં પ્રજાના મોટા ભાગના હિતનો વિચાર કરી જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા ઉતારવામાં આવે તો તેમાં પ્રજાના મોટા ભાગનું હિત તે મર્યાદા ખટાડવામાંજ ગણાય. ઇલાકાની ખુટતી ઉપજ તેવા પ્રસંગે બીજે રસ્તે વધારવી જોઈએ. અને એવા નિઃસંતવ ભાગને અણખટતી રીતે કચડી નાખવો જોઈએ નહિ.

ખેતીની જમીનની મહેસુલની ફરી ફરી આકેષ્ટી જેમ ત્રીશ ત્રીશ વર્ષ થાય છે તેમ બીનખેતીની જમીનની આકેષ્ટી હાલ પચાસ વર્ષ થાય છે. આમ હોવાને લીધે બીનખેતીને લગતી જમીનનો આકાર ખટવાનો જરાપણ સંભવ નથી. ફરી આકેષ્ટી કરતી વખતે પણ તે તે તાલુકાઓ અથવા જિલ્લાઓમાં બીનખેતીની જમીનની આકેષ્ટીનું તેજ ધોરણ આણુ રહેશે ત્યાં ખેતીની જમીનની માફક અમુક જિલ્લામાં બીન ખેતીની જમીનની આકેષ્ટી એકજ વખતે અંત પામી ફરી અંકાવી જોઈએ. આ સંજોગો બાજતો પ્રજામતના અંકુશમાં વધારે સારી રીતે છીણવાનો સંભવ છે. અને હાલ જેમ રૈયતના હિતનો વિચાર રૈયતને પુખ્ત્યા વિના સરકાર 'માયાપ' પોતાનીજ જોખમદારી ઉપર કરે છે તેમ નહિ ચર્તા રૈયતના પ્રતિનિધિ દ્વારા થવાનો પ્રસંગ આવશે.

ખેતીવાડી અને જમીન મહેસુલના વિષયો પરસ્પર સંબંધ ધરાવનારા છે. એકના અનુભવની બીજને જરૂર છે. પ્રથમ એ બે ખાતાં ભેગાં હતાં. રીપોર્ટમાં ખેતીવાડી પ-રાયત કરવાનું જણાવ્યું છે અને જમીન મહેસુલ સ્વાયત રાખવા કહ્યું છે. જમીન મહેસુલના વ્યાપક શબ્દોમાં બધી વાજતો સમાઈ જાય છે. તેમાં (૧) જમીન મહેસુલની આકારણી અને વસુલાત (૨) સુસ્તી ખાતાના વહીવટની અને વ્યવસ્થાની વાજતો (૩) જમીન ઉપરના હક્કની નોંધણીઓ (૪) સુસ્તી વાજતની માપણીઓ (૫) વરિષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ધોરણ કરનારા પરસ્પરના હક્કના નિર્ણયો (૬) વરિષ્ઠ ધોરણ કરનારને સાંધે વસુલ આપવાની મદદ (૭) સગીર અથવા કાયદાની દૃષ્ટિમાં રક્ષણ કરવા યોગ્ય અસીલની મીલકતનો વહીવટ (૮) દેવામાં કુબેલી અને જમીનમાં લેવાયેલી મીલકતનો વહીવટ (૯) દુષ્કાળ સમયની વ્યવસ્થા (૧૦) જમીનની સુધારણા અથવા ખેતુતાના સંકટ નીવારણના તકમી વિષેર ઉપાયો (૧૧) મહેસુલ માસીથી આવેલી જમીનનો દુરુપયોગ અટકાવવા અથવા પાછી લેવાના પ્રસંગો (૧૨) ભાકાની જમીન અથવા ધોવણીમાં ગયેલી જમીનનો આકાર ફરવવાના

અથવા છુટ આપવાના નિયમો. (૧૩) સરકારી પકતર જમીનને ખેડવા આપવાના અને આખાદી કરવાના સધળા ઉપાયો વિગેરે વિગેરે.

આ અંતર્ગત વિષયોનું જેઓ મનન કરે તેમને સહજ સમજાય એમ છે કે મહેસુલને સ્વાયત્ત રાખવાથી પ્રજાને રાજ્યવહીવટનું શિક્ષણ આપવાનો મુખ્ય માર્ગજ બંધ થઈ જાય છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં આ વિષયોના અભ્યાસકાનો કાંઈ લોપ થયો છે એમ નથી. આ વિષયમાં સરકારના પ્રવીણ અમલદારો સામે ટકર ઝીલી શકે તેવા અનુભવી ધારાસભાના સભાસદો-મુર્દુમ સર શીરોજીશાહ મહેતા, ઝવેરીલાલ યાત્રિક વિગેરે થઈ ગયા છે. અને હાલ પછે માનનીય પારેખ, ઝાડગોલે વિગેરે વિષમાન છે. વળી સ્થાનિક અનુભવની દલીલથી, અને જૂલ થવાના સંભવ ધણા ઓછા હોવાના કારણથી પણ જમીન મહેસુલ જેવા વિષયો પ્રજામતના અંકુશમાં મુકવા જોઈએ.

મોન્ટેગ્યુએએસફડ ચોજનાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જમીન મહેસુલનો વિષય પરાયત્ત વર્ગમાં ન રાખવાનું મુખ્ય કારણ એક એ બતાવવામાં આવે છે કે તે મોટા વર્ગના હિતનો સંબંધ જેમાં સમાયો છે તે વર્ગના બળવાન પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં હાલ નથી. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે હાલની ધારાસભામાં તેનું પ્રતિનિધિત્વ ખેડુત વર્ગના તરફનું નથી તે નવી ધારાસભામાં તે તત્વ દાખલ કરવાની ચોજના સાથે સંબંધ પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓ કરે છે. તે ચોજના ધડવાનું કામ એક કમિટીને સોંપાયું છે. એટલે રૈયતના પ્રતિનિધિઓ બહોળી સંખ્યાના મતાધિકારી તરફથી આવશે ત્યારે રૈયતનું હિત વધારે જળવાવાનો સંભવ છે અને તેમ થાય તો જમીન મહેસુલ સ્વાયત્ત રાખવાની દલીલ પાયામાંથી ઉડી જાય છે, અને મારા અભિપ્રાય સાથે મળતા સર્વ પ્રજાહિતચિન્તકનું પણ એમજ કહેવું છે કે ખેડુત વર્ગના અથવા રૈયતના મતાધિકારીની સંખ્યા વધારવી એટલુંજ નહિ પણ રૈયત તરફના સીધા પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં જવા જોઈએ. સારાંશ સીધી અથવા અત્યક્ષ રીતે રૈયતનું પ્રતિનિધિત્વ ધારાસભામાં આવે અને પરાક્ષ રીતનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછું થાય અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધે તો પછી જમીન મહેસુલને સ્વાયત્ત વિષય રાખવાને કાંઈપણ કારણ હોઈ શકેજ નહિ.

વિશેષમાં માફે કહેવું તો એમ છે કે ખેડુત વર્ગના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નવી ધારાસભામાં વધારે પ્રમાણમાં હોય કે ન હોય તોપણ જમીન મહેસુલની આત્મતા સરકારની આજ સુધીની પદ્ધતિ જોતાં અને તે પદ્ધતિથી ખેડુત વર્ગની એકંદર સ્થિતિ ઉપર થયેલી અસરનો વિચાર કરતાં એ ખાતું મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવામાંજ ખેડુતોનું ખરું હિત સમાયક્ષું છે. મીંડે વીમનલાલ સેતલવડ જે આ સવાલનો નિર્ણય કરવાને નીમાયેલી કમિટીના એક સભ્ય છે તેમણે તથા તેમની સાથે બીજા કેટલાક મુંબાઈના મોડરેટ આગેવાનોએ નામદાર વાઇસરાય અને મીંડે મેરિયુ રૂબરૂ રજુ કરેલા નિવેદનપત્રમાં, આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેના વિચારો દર્શાવેલા છે:—

“ખેડુત વર્ગની પરંપરાથી ચાલતી આવેલી દેવાદાર સ્થિતિ સર્વને નબળી પાડે છે. અને ખ્રિષ્ટીય રાજ્યના આદર્ભરીજ એ વિષય ચર્ચારપદ થઈ પડ્યો છે. આ સ્થિતિનાં જે મુખ્ય કારણો છે, એ શિક્ષિત વર્ગ વર્તમાનપત્રો તેમજ બીજા જાહેર સંસ્થાઓદ્વારા

પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. (૧) જમીન મહેસુલની ગણતરીમાં સરકારની સખત નીતિ; જેથી હિન્દી સરકારને દુનિયાના સૌથી મહાન જમીનદારથી માફક દર વર્ષે નીકળ કરોડ રૂપિયાનું ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) ખેતુનોની અગાનતા, જેને લીધે તેઓ લોકો અને હરામખોર શાકુ-કારોના શિકાર થઈ પડે છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રાન્તોની સ્થિતિ વિષે કમચાર વિવેચન કરતા પહેલાં મુઆઇ ઇલાકામાં આ દેશદારપણાનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ. અમારા સૌકાના છઠા અને સાતમા દાયકાઓમાં શિક્ષિત વર્ગને હાથે આલતાં વર્તમાનપત્રોના સાહિત્ય અને અમલદારોના રિપોર્ટો ઉપરથી જાણાશે કે, બીજા ધણી કારણોમાં મુખ્યત્વે કરીને સરકારની સખતાઇભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિને કાંપે દક્ષિણના ખેતુનો તદ્દન દેવળીયા અને સાધનહીન થઈ જવાની તૈયારીમાં છે, એ વાત સરકારના જ્ઞાનપર વારંવાર લાવવામાં આવી હતી. બીજી આલુએથી ખેતુની આવી સ્થિતિનાં કારણો, લગ્ન, બીજા સામાજિક વ્યવહારોમાં અને કિયાઓમાં કરવામાં આવતાં અવિચારી ખર્ચાં અને કરકમરનો અભાવ છે. બાકી જમીન મહેસુલ તો મરાઠા રાજ્યમાં લેવામાં આવતું તેના કરતાં ઘણું ઓછું છે એમ સરકારના મહેસુલી અમલદારો પ્રતિપાદન કરતા. ખેતુનોની ફરીઆદપર કે તેમની સ્થિતિ સુધારવાને કરવામાં આવેલા પ્રયત્નપર સરકારે જ્ઞાનજ આપ્યું નહોતું. આથી દાંતે આવી થયેલા ખેતુઓએ ૧૮૭૪ માં દક્ષિણમાં હુલ્લડ કર્યું અને તેમને પૈસા ધીરનારા મારવાડીઓનાં નાક કાપી લઈને તેમણે પોતાનો વૈરામિ શાંત પાડ્યો, ત્યારેજ આ વિષયની ચાંબીરતા સંજનથી સરકારની આંખ ઉઘડી. તે વખતના મુખ્યમંત્રી ગવર્નર સર ફિલિપ હુડાઉસે મહેસુલની પદ્ધતિની સખતાઇ ઓછી કરવા સંજનથી એક ઠરાવ બહાર પાડ્યો. પરંતુ સેક્રેટરીએટમાંની—હિન્દી સનદી નોકરીના અમલદારોએ અને કરશાહીએ તેની વિરુદ્ધ પોતાથી બનતું સર્વ કર્યું. આખરે એ ઠરાવની અમલ બંધવણી થઈ જ નહિ. વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અને ખેતીના વિષયના ઉત્તમ અભ્યાસી સર જેમ્સ કેડે જેવાના અધ્યક્ષપણા નીચે દક્ષિણના ખેતુનોની દેવાદાર સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું. અધ્યક્ષ અને એ કમિશનના સભ્યાના મોટા ભાગે મહેસુલની સખતાઇ ભરેલી પદ્ધતિ ઇચ્છાજ કડક શરૂદોમાં વખોડી કઢાડી અને ખેતુનાની વધતી જતી દેવાદાર સ્થિતિ અને નાદારીનું મુખ્ય કારણજ એ પદ્ધતિ છે એમ જાહેર કર્યું. મુઆઇ ઇલાકાના મહેસુલી અમલદારોએ એ કમિશને દર્શાવેલા વિચારો વિરુદ્ધ મુખેશ ઉઠાતા ચાલતી આવેલી મહેસુલી પદ્ધતિનાં તત્ત્વડાં કુલંકા માંડ્યાં. હિન્દી વર્તમાનપત્રો અને સાર્વજનિક સભા દ્વારા ખેતુનોને અચા-વવા માટે કેટલાક પગલાં લેવા સરકારને વારંવાર વિનંતિ કરવામાં આવી તોપણ ખેતુ-તોનાં દુઃખ ઓછાં કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન થયો નહિ. સર ફિલિપ હુડાઉસે, ગવર્નરના ઓદા ઉપરથી શરેજ થયા હતા અને તેમની જગ્યાએ તે વખતે સર રીચાર્ડ ટેમ્પલ ગવ-ર્નર થયા હતા. 'ડેકન રૈયત કમિશને' કરેલી બલામણો, અને ખાસ કરીને સખતાઇ ભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિના સંજનનાં મુઆઇની સરકાર શું પગલાં લેવાં ધારે છે તે સંજનથી હિન્દી સરકારના સવાલ જવાબમાં સર રીચાર્ડ ટેમ્પલે એમ જણાવ્યું કે એ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાને કાંઈપણ પગલાં લેવાની જરૂર નથી, કારણ કે સરકાર એ પદ્ધતિ સંતોષકારક અને કમિશને દર્શાવેલા દાખોથી મુક્ત છે, એમ માને છે. હિન્દી વર્તમાનપત્રોએ અને સાર્વ જનિક સભાએ આજી સંખેલી અજવળને લીધે હિન્દી સરકારે એ વિષયમાં કાંઈપણ પગલાં

લેવાની જરૂરીઆત જોઈ અને વડી ધારાસભાના સુઆધ તરફના પ્રતિનિધિ મીં હોયે વડી ધારાસભામાં 'ઉકન એકોહલ્યરીસ્ટ રીલીફ બીલ' દાખલ કર્યું. પરંતુ આ બીલમાં ખેડુનો અને શાહુકારોના સંબંધોના વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ સંબંધ સુધારવા માટે એક બાબતે શાહુકારોના હક્ક ઉપર કેટલાક અંકુશો મુકવામાં આવ્યા અને બીજી તરફ ન્યાય ખાતાના કેટલાક અધિકારો કારાગારી અમલદારોને આપવામાં આવ્યા; પરંતુ મહેસુલી પદ્ધતિની સખ્તાર્થ ઓછી કરવા સરકાર અને ખેડુનો વચ્ચેના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન તો બાબુએજ રાખવામાં આવ્યો. આ બીલ ધારાસભામાં રજુ કરતી વખતે દરેલા ભાષણમાં માનનીય મી. હોપે સખ્ત મહેસુલી પદ્ધતિને લીધેજ ખેડુનો દેવામાં હુબ્યા છે એમ કણ્ણ કર્યું હતું. આને લીધે એ સંબંધમાં પણ કાંઈ પગલાં લેવામાં આવશે એવી આશા બાંધવામાં આવી હતી. પરંતુ લાંબા વખત સુધી કાંઈજ કરવામાં આવ્યું નહિ, અને ત્યાર પછી જે કાંઈ કરવામાં આવ્યું તે પણ જમીન શિશિલતાથી. 'ઉકન એકોહલ્યરીસ્ટ રીલીફ એક્ટ' ને કાયદાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું થયું? એના વિરૂદ્ધ નોકરશાહીની ટીકા ચાલુજ રહી અને આખરે તેમને એ કાયદાની નિરૂપણગિતા કણ્ણ કરવા પડી. બીજા કરોની ઠે જમીન ઉપરના કરને પણ ધારાસભાની સંમતી હોવી જોઈએ તે ધારાસભા દ્વારાજ તે નિયમિત થવો જોઈએ એમ હિન્દુસ્થાનના શિક્ષિત વર્ગે બારંબાર જાહેર કર્યું છે. ૧૯૦૮ ના 'ડિસેન્ચેલરેશન કમિશન' આ સિદ્ધાંત કણ્ણ રાખ્યો છે અને તેને માટે જબજુન ભલામણ કરી છે. પરંતુ જ નોકરશાહીને દાથે ખેડુનાં માથે અકિત થાય છે અને જેણે સરકારને દુનિયાના એક મહાન જમીનદાર બનાવવાની નીતિ ધારણ કરી છે, તે આ દિશામાં સચવવામાં આવેલા સુચારા તરફ દુર્વૃક્ષ બતાવવામાં મક્કમ રહી છે. નોકરશાહી ખેડુત સાથેના પોતાનો વડીરત. શાહુકારો અને દિવાની અદાલતોના નીકલ કરી નરંકુશ બનાવવાને જેટલી બાતુર છે તેટલી એ સંબંધમાં પોતાનામાં સરદારમાં સુધારો કરવાને બાતુર નથી. આમ છતાં પણ ખેડુનાના દિનના ખરા રક્ષક એ અંગ્રેજ અમલદારોજ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જમાખંધીની પદ્ધતિ વિષે હિન્દ અને સરદારોના વચ્ચે જે ભેદ રાખવામાં આવ્યો તે દેખીતો છે, અને હિન્દમાં સીકા-રાયણ ધારણ કદાપણ વિરૂદ્ધ છે એમ કહેવુંજ જોઈએ. ૧૭૮૩ ની સાલ પછી લાંબો એકર જમીન, એલેક્ઝાંબા, ટાસ્માનીયા, કેનેડા વિગેરે દેશોમાં બ્રિટિશ નાજની હકુમત નીચે આવી છે. રાજ્ય અથવા રાજ્ય તરફથી નીમાયલા અધિકારીઓએ ત્યાં જમીનની અમુક વેચાણ હિમ્મત ઠરાવી તેના પ્રમાણમાં સરકારની માલિકાનો હક્ક જાળવવા પુરતુંજ નામતું મહેસુલ લેવાનું વધારે પસંદ કર્યું છે, અને પરિણામે તેટલુંજ મહેસુલ તેઓ ભર્યા કરે છે. પરંતુ હિન્દુસ્થાનમાં અમુક અપવાદો સિવાય અમુક વર્ષોને અતરે મહેસુલની ફરી ફરી આંકણી કરવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે ખેડુનો ફેરાનગતિ, ચિન્તા અને અસ્થિરતાનો ભોગ થઈ પડે છે. ૧૮૭૦-૭૫ સુધીના વાઇસરાયની કારોગારી સભાના કાયદાના સભ્ય સર આર્થર હોબહાઉસે ૧૮૭૯ માં નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કહાડ્યા હતા, એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય જેવું નથી:—

“આપણે આપણાં નાનામાં નાનાં અને નિર્જનમાં નિર્જન સ્વભાવિયો વસતાં સંસ્થાનો સાથે આવી સીતે વર્તવાની કહી પણ હિમ્મત ધરી નહોત. ”

ઉપલા ઉદ્યોગ કાપડ ઉપરની જાતના સંબંધમાં કહાડવામાં આવ્યા હતા પરંતુ મહેસુલી વહીવટને પણ તે બરાબર લાગુ પડે છે.”

ઉપરના ફકરામાં મી. સેતલવડ અને તેમના મિત્રોએ મુ'બાઇ સરકારની મહેસુલી રાજનીતિનો જુનો ઇતિહાસ કહ્યો. હવે આપણે મીન્ટા-ગોરલીના સુધારા હિંદમાં દાખલ થયા ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ તપાસીએ. આ આખતમાં મારી તો જાતમાહિતી છે અને મારી ખાત્રી થઇ છે કે ઇલાકાના ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો યોજવાની લાલામણો મુ'બાઇની ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોએ અનેકવાર કરેલી છે. ૧૯૧૦ થી આજ સુધી ધારાસભામાં આ વિષય ઉપર ચાલેલી તકરારોનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર સહજ સમજી શકશે કે ખેડુતોનું હિત સાચવવા, તેમની સ્થિતિ સુધારવા કોણે વધારે કાળજી બતાવી છે ? સરકાર કે બીન સરકારી સભાસદોએ ? સરકારે નીમેલી કમિટીની ફરજ છે કે આ વિષય ઉપર તેમણે બારીબીચી તપાસ કરવી. આપણી પણ ફરજ છે કે વધારે નહિ તો. ૧૯૧૦ થી તે આજસુધી ધારાસભામાં ચાલેલી આ વિષય ઉપરની તકરારોનો સંક્ષિપ્ત સાર કાઢી તે કમિટી સમક્ષ રજુ કરવો. તેમ કરવાથી ખુદલે ખુદલું માલમ પડી આવશે કે સરકાર અને સરકારી અમલદારોએ ઇલાકાના ખેડુતોના હિતાર્થે કંઈ કંઈ યોજના ધારાસભા પાસે રજુ કરી અને બીનસરકારી સભાસદોએ તે સામે વાંધો બીધો, અગર તો બીનસરકારી સભાસદોએ કંઈ કંઈ યોજના રજુ કરી અને સરકારે તે સ્વીકારી કે નહીં ? મારા જાતબુદબલ ઉપરથી હું તો કહેવાને તૈયાર છું કે જમીન મહેસુલનું ખાતું પરાયત કરવામાં આવે તોજ ખેડુતોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે.

વળી એવી દલીલ લાવવામાં આવે કે જમીન મહેસુલ ખાતું ન્યાય અને સુલેહ-શાંતિના ખાતાં સાથે સંયુક્ત હોવાથી એ અને ખાતાં એકજ વર્ગમાં જવાં જોઈએ. આ દલીલમાં કંઈજ વજન નથી. જમીન મહેસુલ અને કારોબારી ખાતાંથી ન્યાય ખાતાંને જુદું પાડવાની માગણીઓ પ્રજા પક્ષના આગેવાનો લખ્યા લખ્યા વખતથી કરતા આવ્યા છે. અનેને સંયુક્ત રાખવામાં ન્યાય ખાતાનું સ્વાતંત્ર્ય દબાય છે અને તેના મોભો થઈ છે, અને મહેસુલી અને કારોબારી ખાતાંને અણબટણું પ્રાધાન્ય મળે છે. અને ખાતાનાં વિષયો અને તેના અમલદારો પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. વડોદરા રાજ્યમાં એ બે ખાતાંઓ પ્રથમ છે તેથી જમીન મહેસુલનાં ખાતાંને અથવા ઉપજને કાંઈપણ પ્રકારનું જોખમ પહોંચ્યું નથી.

ન્યાય ખાતું.

(૧) દિવાની અને (૨) ફાજદારી એવા ન્યાય ખાતાના બે વિભાગો છે. પ્રથમ વિભાગને 'સ્વાયત' રાખવાની કાંઈપણ જરૂર નથી, બદલે સુશિક્ષિત હિન્દીઓનું એ વિષયનું જ્ઞાન અને સક્ષમ વિવેકદષ્ટિ માટે સરકાર પણ ધણો ઉચો અભિપ્રાય ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ એ ખાતામાં હિન્દી સનદી અમલદારો કરતાં વધારે ઉપયોગી નીવડવાનો સંભવ છે. હાલ દિવાની ખાતું મહેસુલી ખાતા સાથે સંયુક્ત નથી અને કારોબારી અમલદારો બહાલી, બરતરફી વિગેરે બાબતોમાં તે ખાતાના અંકેશ નીચે છે. એ ખાતું હાઇ-કોર્ટની દેખરેખ નીચે છે. એટલે દિવાની શાખાના ન્યાયના સમગ્ર વિષયો 'પરાયત' કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી.

બીજા વિભાગનો ન્યાય (ફોજદારી વિષય) કારોબારી ખાતાં સાથે ' સ્વાયત ' રાખવાનું કારણ નથી. જે જમીન મહેસુલ ' પરાયત ' થાય તો ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું ' પરાયત ' વર્ગમાં જવું જોઈએ. આ ખાતાનું કાર્ય મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર અને કલેક્ટર વિગેરે મહેસુલી અમલદારોને સોંપાયેલું છે. તે પછી ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું સ્વાયત શ્રી રીતે બનાવી શકાય ? એકજ અમલદારને એવી રીતે બે પ્રકારના અંકુશમાં રાખવાથી પ્રજાનું તેમજ અમલદારનું અહિત થવાનો સંભવ છે.

સુલેહ શાન્તિ ગળવનારું ખાતું ' સ્વાયત ' જ હોયું જાણ્યે એમ ઠરાવી પાડી, ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોવાથી તેને પણ ' સ્વાયત ' રાખવું અને મહેસુલી અને ફોજદારી ખાતાં સંયુક્ત હોવાથી મહેસુલી ખાતું પણ ' સ્વાયત ' રાખવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી, એવી દલીલ કરવી એ માત્ર તર્કબળ છે અને તેમાં પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓએ ફસાવું જોઈએ નહિ.

ફોજદારી ન્યાય અને સુલેહ-અથવા માછલેટો અને પોલિસના અધિકારનાં કામોનું મૂળ ગુન્હામાં રહેલું છે; પરંતુ બંનેનું કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન અલગ છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિસના રિપોર્ટ સિવાય માછલેટને ન્યાય આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. સુલેહ ગળવવાનું કામ પોલિસનું છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિસ રિપોર્ટ ઉપરથી ગુન્હો થાય છે કે નહિ તેનો ન્યાયને ધોરણે માછલેટને નિર્ણય કરવાનો છે, અને તેમાં પોલિસ ખાતાનો અથવા કારોબારી ખાતાનો વાસ્તવિક સંબંધ કાંઈ જ નથી.

ગુન્હો સાબિત થયો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા ઉપરાંત ' કીમીનલ ઓસીજર કોડ ' અથવા ' પોલિસ એક્ટ ' પ્રમાણે ગુન્હાના અટકાવ માટે પગલાં લેવાં પડે છે અથવા તોફાનના પ્રસંગે પોલિસ ઉપર અધ્યક્ષપણું રાખવાનું હોય છે. પહેલા પ્રકારના કાર્યભાગનો સમાવેશ ન્યાય ખાતામાં જ થવો જોઈએ, કારણ કે તેમાં આરોપીને અટકાવમાં રાખવો કે નહિ, અથવા જમીન લેવા કે નહિ તેનો નિર્ણય પુરાવાના ધોરણે થાય છે. એટલે એનો સુલેહ શાન્તિના ખાતાં સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે તેમ હોય તો તો પોલિસના હુકમથી જ તેનો નિર્ણય થઈ જાય.

પોલિસ એક્ટ પ્રમાણેનું ડીઝીક્ટ મેજસ્ટ્રેટ-કલેક્ટરનું અધ્યક્ષપણું તોફાનના પ્રસંગે હોય છે. તેમાં પણ પોલિસખાતાના મુખ્ય અધિકારીની પોતાનાં ખાતાં ઉપરની સત્તા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ સુકવામાં આવ્યો નથી. તોફાન અટકાવવા સખ્તાઈના ઉપાયો લેવા કે નહિ તેટલો જ પોતાના વિશાળ અનુભવના બળથી માછલેટને તો નિર્ણય કરવાનો હોય છે અને તે નિર્ણય કરવામાં માછલેટને પ્રાધાન્ય આપવાનું કારણ એટલું જ હોય છે કે, સુલેહ ગળવવાના અથવા તોફાન અટકાવવાના આવેશમાં પોલિસને હાથે નિરપરાધીઓ સપડાઈ ન જાય અથવા માર્યા ન જાય. આટલા પુરતા માછલેટના અધ્યક્ષપણાના સંબંધને લીધે ફોજદારી ન્યાય અને પોલિસ બંને ' સ્વાયત ' વિષયોમાં દાખલ કરવા અને તેમાં જમીન મહેસુલને પણ એવી જવું એ અણગમતું છે.

તોફાનને પ્રસંગે ફેજાદારી ન્યાયનું ખાતું 'પરાયત' થવાને ક્ષીધે માછલોએ પોષિસને મદદ નહિ કરે એવી હુલો દલીલ ને કેટલીકો ક્ષાને છે, તેઓ નવા રાજ્યતંત્રની જવાબદારીનું સ્વરૂપ સમજ્યાજ નથી એમ કહેવું જોઈએ. સત્તાની જવાબદારી જોડાયલીજ હોય છે અને પ્રજામત પ્રમાણે ચાલતા ઇલાકાતા નવા રાજ્યતંત્રમાં તેવા સંકટના સમયે નબળાઈ દેખાડનાર માછલોટ ઇપ્કાને અથવા શિક્ષાને પાત્ર થતા વિના રહેશે એમ માનવાને કાંઈજ કારણ નથી. ખોટા ભયની કલ્પના કરી 'સ્વાયત' વિષયોની મંજૂર વધારવાની હિમાયત કરનારા ખરી રીતે પ્રજાહિનતા વિરોધીઓજ છે એમ કહેવું પડશે.

મુંબઈ ઇલાકા માટે સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર.

મોન્ટેયુ—એંગ્લોઈ સંધારાની યોજના ઉપર ને અનેક ટીકાઓ અને અભિપ્રાયો ચત માનપત્રોદારા પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાંના ઘણા એવી મતજામના છે કે "મિત્ર જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર દુનિયાના કાંઈ પણ દેશમાં કાંઈ પણ સમયે અજમાવવામાં આવ્યું નથી એટલે એવું તંત્ર દિલમાં ફેનેદમંદ નીવડશે એમ ખર્ચપૂર્વક માની શકાય નહિ." ને મદાન રાજદારીઓએ આ યોજના ધરી છે તેમનાં મત પણ અંધિયરે સહિત છે, એમ આ નવાન પ્રકારના રાજ્યતંત્રની ફતેહ સંબંધી રિપોર્ટમાં તેમણે કેટલાક સ્થળે દર્શાવેલા શકમંદ વિચારો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે તે પછી એકજ પ્રકારના અખતરો સર્વ પ્રતિભામાં અજમાવવો એ સલાહ કરેલું ગણાય નહિ કોઈ પણ સ્થળે ન અજમાવાયેલા રાજ્યતંત્રો નિષ્ફળ નીવડવાના સંભવ વ્યવશેષ છે, અને પછી નિષ્ફળતાનો દોષ સરકાર અથવા નોકરસાદી દિન્દી પ્રજાની જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેની નાલાયકી ઉપર ટોળાશે અને દિન્દી પ્રજા અખતરોની અજોગ્યતાને દોષ દેશે. પરિણામે રાજ્યનો અસંતોષ ધાયમંતો ધાયમજ રહેશે; પરંતુ જે કેટલાક પ્રજામાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે, અને આકાશમાં યોજનામાં કહેલું મિત્ર જવાબદારીવાળું તંત્ર દાખલ કરવામાં આવે તો પછી પાછળથી કલમપક્ષને કાંઈ ખોલવાનુંજ રહે નહિ, અને એમાંથી કયા પ્રકારનું તંત્ર દિન્દીને માટે વધારે ફરજવાળું છે તે આપો-આપજ જણાઈ આવે. મુશ્કારાની યોજનાનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો પછી આગળ વધેલા એક એ પ્રતિભામાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાનુંજ જાણ્યું એવા નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. તથા જુલાઈ માસમાં યોજના સંપૂર્ણ મારો વિચારો મેં જાહેરમાં મુક્ય ત્યારે પણ આજ અભિપ્રાય મેં સ્પષ્ટપણે જણાવેલો છે, રાષ્ટ્રીય પત્રિકાની ખાસ એક વેળાએ સ્વાગત મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે પણ મેં એજ કહ્યું છે ત્યાર પછી સીમલામાં વડી ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીના રિપોર્ટથી જુલ પડી મુંબઈ ઇલાકાને તો સંપૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર આપવુંજ જોઈએ એમ ચોક્કસ રીતે મેં જાહેર કહ્યું. છે અને થોડાજ દિવસો ઉપર યોજના સંબંધી પ્રેસીડન્ટી એસોસીએશનનો અભિપ્રાય મુંબઈ સરકારે માગેલો તેના પર વિચાર ચલાવતા નીમાયકી કમિટીમાં પણ મેં એજ મત દર્શાવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ કમિટીના બીજા સભ્યો પણ મારી સંજો ભળતા થયા છે. વળી મુંબઈની ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીએ પણ થોડા દિવસની વાત ઉપર એવો કસવ કર્યો છે કે મુંબઈ ઇલાકામાં તો એકએક ખાતું પરાયત કરવું જોઈએ.

આ ઇલાકાની પ્રજા કેળવણીના પ્રમાણમાં વધારે આગળ વધેલી છે. પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો કાયદો, એક બીનસરકારી સંસ્થાના ખર્ચા ઉપરથી હિંદમાં પ્રથમજ પસાર કરવાનું માન આ ઇલાકાને છે. વળી આ ઇલાકા બાપાર શેઠગારમાં પહેલે નંબરે છે એ સર્વિને કણલ કરતું પડશે. દુનિયાનાં મહાન બંદરોની સરખામણીમાં ઉત્તરી શેકે એવું બંદર આ ઇલાકાની રાજ્યધાની છે. મુંબાઇનો બાપાર આખી દુનિયા સાથે ચાલે છે અને ત્યાંના બાપારીઓની કાર્ટિ આખી દુનિયામાં પ્રસરેલી છે. રાજકીય વિષયોમાં પણ મુંબાઈ ઇલાકા એકકો છે એ વાત સરકારને પણ કણલ કરતી પડે એવો છે. ત્યાંની પ્રાંતિક ધારાસભાના સરકારી અને બીનસરકારી સભ્યો હળીમળીને પ્રજા અને સરકાર બન્નેનું હિત દક્ષમાં લઈ કેવી દક્ષતાથી કામ ખમવે છે, એ વિષેની ખાત્રી લેડાં વિડીયોન પોતાના છ વંસના અનુભવ ઉપરથી આખી શકશે નામનાર વાઈસરોય તથા મેજેસ્ટ્ર સાહેબ રાજકીય સુધારા મુંબઈ લોકમતથી પારિચય થવા ન્યારે મુંબાઈ આવેલા ત્યારે આપણા આવેલાનો સાથેની વાતચિત અને નેમણે કરેલી બીજી તપામ વિગેરેથી, મુંબાઇના રાજકીય વતાવરણની ઉત્તમતા વિષે તેમને ખાત્રી થઈ હતી એમ કહેવાય છે. આ બધી દલીલોન ઉપરથી હું એ ત માનું છું કે કયા વિષયો સરકાર હસ્તક રાખવા અને કયા મંત્રીઓને સ્વામીન કરવા એનાં નિર્ણય કરવા નોમવલા કમિટી આ ઇલાકામાં ઘણાખરો ખાતાં મંત્રીઓને સ્વામીન કરવાની ભલામણ કરશે, પરંતુ સુધારાની ચેજનાના રુઢટ રાં ફકરમાં કયાં ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા જેવાં નથી તેનાં ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિ જળવવાના ખાતાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે, તેથી કદાચ મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ આ ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની ભલામણ કમિટી ન કરે એવો શક જાય છે. ઉદારોક્ત ફકરામાં મુંબાઈ ઇલાકાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પરંતુ હિંદુસ્થાનના અઘળા પ્રાંતો વિષે એવંદર અભપ્રય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એટલે કોઈ એકાદ પ્રાંતની વિશિષ્ટ વસ્તુસ્થિતિ દક્ષમાં લઈ આ ખાતાં સરકાર હસ્તક ન રાખવાની ભલામણ કરવામાં કમિટીને માનપણ પ્રકરનો પ્રતિખંધ નથી. તેમજ એમ કરવામાં ના. ૨૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૭ ના 'દેડેરાતું' પણ ઉલ્લેખ થતું નથી. મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિનાં ખાતાં મંત્રીઓને સ્વામીન કરવાની ભલામણ કરતાં પહેલાં કમિટી ઘણાજ વિચાર કરશે અને એના અમર્યનમાં આપણી પાસે બંગીન કારણો માગશે, અને એજ કારણથી મારે તો બાપતમાં જરા કંબાણ વિવેચન કરતું પડ્યું છે.

સુલેહ શાંતિ જળવનારું ખાતું.

જમાયંધી અને ન્યાયખાતાં શા માટે મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાં ને તો હું ઉપર કહી મયો છું. દવે સુલેહ શાંતિ જળવવાના ખાતા વિષે હું જોતવા માગું છું. એ ખાતાનો મુખ્ય વિષય પોલિસ છે, અને તેનો ઉદ્દેશ શુન્દા અટકાવવાનો તેમજ શુન્દા પકડી શુન્દાગારને ન્યાયની અદાલતમાં રણુ કરવાનો છે. બ્રિટિશ અમલના આરંભથીજ આ ખાતું સરકાર હસ્તક હોવા છતાં; અને પ્રજાપોકારની દરકાર ન કરી તેના ઉપર વધારામાં આવેલા ભારે ખર્ચ છતાં શુન્દાઓ અટક્યા કે ઓછા થયા નથી. શાંતિ જળવાય તેમાં જેટલું સરકારનું હિત સમાયલું છે તેટલુંજ બધું તેથી વધારે પ્રજાનું હિત સમાયલું છે. આ ખાતું મંત્રીઓને સોંપાય તો લોકહિતને લેશમાત્ર પણ નુકસાન થવાનો સંભવ

નથી. બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા વિરૂદ્ધ બળવો ઉઠે અગર હિન્દુસ્થાન બહાર તેના પર કુમલો આવે તો તે અટકાવવાને સરકાર પાસે સાધનો હોવાં જોઈએ એ વાત આપણને કબુલ છે. પરંતુ લશ્કરી ખાતું એટલા માટેજ રાખવામાં આવ્યું છે, અને એ ખાતું હિન્દી સરકારની હકુમત નીચે છે. પોલિસ ખાતું માત્ર દેશની અંદરની સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે રાખવામાં આવ્યું છે. રાજ્યપ્રોહના ગુન્દા અટકાવવાનું તથા પકડવાનું કામ કરનારે છુપી પોલિસનું ખાતું જે પોલિસ ખાતાનો એક ભાગ છે તે તો સરકાર હસ્તક રહેવું જ જોઈએ એવી દલીલ કદાચ વજનદાર ગણાય, પરંતુ લોકનિયુક્ત સભ્યોમાંથી નીમવામાં આવેલા મંત્રીઓ આવા ગુન્દાઓ અટકાવવા અને પકડાવવા સંબંધી બેદરકાર રહેશે એમ માનવાને કાંઈજ કારણ નથી. હિન્દમાં પ્રગળે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાનો સફરેલ તો ૨૦ મી યોગદાતા ઢંઢેરામાં જાહેર થયો ત્યારથી બ્રિટિશ અમલ વિરૂદ્ધ લાગણી ધરાવનાર જે જુજ વર્ગ હશે તેનું જોર બહુ કમી થઈ ગયું હોતું જોઈએ એમ મારું તો માનવું છે; અને મારી ખાત્રી છે કે તેવું રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાની યોજના અમલમાં મુકવામાં આવે કે તરતજ, તેવા વર્ગના માણસો, હિન્દમાં પ્રગળે સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ થાય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનનું હિત બ્રિટિશ અમલ હિન્દુસ્થાનમાં રહે તેમાંજ રહેલું છે, એમ ખાત્રીપૂર્વક સમજતા અને માનતા થશે. આમ છતાં કમિટીને એમજ લાગે કે આ ખાતું આ ઇલાકામાં પણ મંત્રીઓને ન જ સોંપવું તો ભલે પોલિસ ખાતાનો એટલો ભાગ જૂદો પાડી સરકારે તે સ્વહસ્તક રાખવો, અને આકોનું પોલિસ ખાતું મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવું. જો છુપી પોલિસ સરકાર હસ્તક રહે તો પછી રાજ્યપ્રધારી (Political) ખાતું પણ તેજ કારણોસર સરકાર હસ્તક રાખવાની દલીલ કરવામાં આવે તો તે ઝેરબાજબી ગણાય નહિ.

આ પ્રમાણે જો બધાં અગર બહુાંખરાં ખાતાં મંત્રીઓને સોંપવામાં આવે તો પછી કારોબારી સભાની (Executive Council) જરૂરજ રહે નહિ, આ ઇલાકા માટે એક ગવર્નર અને ત્રણ કે ચાર મંત્રીઓ બધો કારભાર ચલાવવાને બસ છે. જે જુજ ખાતાં સરકાર હસ્તક રાખવાનાં હોય તેનો હવાલો ગવર્નર પાસે રાખી ખાત્રીનાં તમામ ખાતાંની વ્યવસ્થા મંત્રીઓ પાસે રહી શકે.

નોકરો ઉપર અંકુશ કેના હોવો જોઈએ ?

ઈલાકાના અમલદારોના વર્ગની નીમણુંક અને નોકરીનાં શરતોને લગતી બાબત “સ્વાયત્ત” વર્ગમાં રિપોર્ટમાં મુકવામાં આવી છે. (જુઓ રિપોર્ટના પરિશિષ્ટ ૧ ના ઉદાહરણના લીસ્ટ ૧ ની કલમ ૮).

જો ઇલાકાનું સ્વામ્યથી રાજ્યતંત્ર મુખ્યાર્થ ઇલાકા જેવા આગળ પડતા પ્રાંતને સર્વ અથવા નિદાન મોટા ભાગમાં આપવાનું હોય તો અમલદાર વર્ગની ઉપરનો અંકુશ પ્રગળા હાથમાં અર્થાત્ પ્રધાનના હાથમાં મુકવો જોઈએ. હિંદી સનદી નોકરી, અને ઇલાકાની સીવીલ સર્વિસનો અંકુશ પ્રધાનના હાથમાં જવામાં મુખ્ય વાંધા નીચે પ્રમાણે આવવામાં આવે છે:—

(૧) હિંદી સનદી નોકરી હિંદુસ્થાનના સંખળા મુલકને લગતી છે, અને તેના નોકરો, જિલ્લા જિલ્લા પ્રાંતમાં જુદાં જુદાં ખાતામાં વહેંચાઈ ગયેલા છે.

(૨) એકજ પ્રાંતને લગતી તે બાબત નથી, અને તેથી પેરા ૨૧૨ મુજબ “સ્વાયત્ત” વર્ગમાં તે પડવી જોઈએ.

(૩) સંખળા હિંદને લગતી નોકરીના હિતના પ્રશ્નો, અમુક પ્રાંત સાથે તે નોકરો જોડાયા હોય, તોપણ હિંદુસ્થાનની સરકારની દેખરેખ નીચે જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તેમાં સરકાર આડે આવી શકે. (જુઓ રિપોર્ટનો પેરા ૨૪૦).

(૪) પરાયત વિષયોનું નિરાકરણ કરનારા મંત્રીઓને પોતાના ખાતા સાથે નિરાળી નોકર વર્ગની યોજના કરવામાં થયેલી અગવડ પડે અને તેવી યોજના કરવાની જવાબદારી તેમના ઉપર મુકવામાં આવશે તો તેઓ કદાચ નિષ્ફળ જશે. (પેરા ૨૫૯)

હવે આ દલીલોમાં કેટલું વળુદ છે તે આપણે વિચારી જોઈએ.

હિંદી સનદી નોકરી જે સર્વોપરી સત્તા તરીકે મનાતી આવી છે તે નોકરી હિંદુસ્થાનના સમગ્ર દેશને લગતી ગણવામાં ખરું તાત્પર્ય નથી. તે નોકરીના અમલદારો બંધારથી હિંદુસ્થાનમાં નીમવાના હોય છે ત્યારથી તેમનો સંબંધ અમુક સાથે મુકરર કરવામાં આવે છે અને તેમનું સંબંધ જીવન તે પ્રાંતમાં જાય છે. કાર્ષ જુજ પ્રસંગે નોકરોની તાણ હોય ત્યારે અથવા અમુક નોકર અમુક વિષયમાં ખાસ લાયકાત ધરાવતા હોય અને તેવા નોકરની અમુક પ્રાંતમાં ખોટ હોય ત્યારે જ બીજા પ્રાંતમાંથી નોકર ભેવામાં આવે છે. આથી તે નોકરી “ સમગ્ર હિંદુસ્થાન ” ની છે એવું કહી મંત્રીઓના તાબામાં ન મુકવી એ દલીલ પાયા વિનાની છે.

આ સનદી નોકરીના હક્ક—અર્થાત્ તેમની બહાલી અરતરથી બાબત સમાન છતાં તેમના પ્રોમોશન વિષેનું ધોરણ તે તે પ્રાંતના નિયમાનુસાર હોય છે. આ નિયમોમાં ફેરફાર કરતાં પહેલાં બંધે હિંદુસ્થાનની સરકારને પૂછવાની અગત્ય રાખવામાં આવે, પરંતુ નિયમો પ્રકાશ પછી નોકર વર્ગ તે તે પ્રાંતના પ્રબળમતને અનુસાર રાજ્યતંત્રના મંત્રીને અધીન વર્તે જોઈએ. હિંદુસ્થાનની સરકાર અન્યાયના પ્રસંગે અથવા નિયમોની અગવડાના કારણે તેવા પ્રસંગે અમુક મર્યાદામાં નોકરોની ફરીઆદ સંજોગે, પરંતુ તેટલા માત્રથી તેમને “પરાયત” વર્ગમાં મુકવામાં વાંધો લાવી શકાય નહિ.

હિંદી સનદી નોકરીના અમલદારો ખરી રીતે જમીન મહેસુલ તથા સામાન્ય રાજ્ય-વહીવટના ખાતા સાથે મુખ્યત્વે કરી જોડાયેલા હોય છે. હિંદુસ્થાનના રાજ્યતંત્રના પાર્લામેન્ટના સને ૧૯૧૫ ના કાયદાના પરિશિષ્ટ ઉપર નજર નાંખતાં સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય તેમ છે કે આ સનદી નોકરીનો અમુક જગ્યાઓ ઉપર હક્ક કરાવવામાં આવ્યો છે. તે પરિશિષ્ટમાં નહિ આવનારી જગ્યાઓ ઉપર તેમનો હક્ક નથી, છતાં આ સાથે જોડેલી તારીખ જે છેવટના સીવીલ લીસ્ટ ઉપરથી તારવવામાં આવી છે તે ઉપરથી સમગ્રજો કે થયેલી ખાસ નવી જગ્યાઓ ઉપર તેઓ હક્ક કરી ચકી એક જગ્યાય છે. નીચેની જગ્યાઓ હિંદી સનદી નોકરીના અંગની હક્કની ગણવામાં પાર્લામેન્ટના કાયદામાં આવી નથી:—

૧. પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી—નામદાર મવનરના.
૧. કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ ખાતાના એજન્ટ સાહેબ.
૧. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ-સ્ટાંપ અને રેશનરી.
૧. લેન્ડરેકર્ડ ખાતાના મુખ્યાધિકારી.
૧. લેન્ડરેકર્ડના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.
૧. ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રાક્ટના ચેરમેન.
૧. ડાયરેક્ટર એન્ડ ઇન્સ્પેક્ટર.
૧. જુનિયર એડમીનીસ્ટ્રેટર.
૧. પાલીતાણાના એડમીનિસ્ટ્રેટર.
૧. સીવીલ સપ્લાયના ડેપુટી ડાયરેક્ટર.
૧. મુંબઇ શહેરના મ્યુનીસીપલ કમીશનર.
૨. અમદાવાદ, સુરત, અને હેડવાડના મ્યુનીસીપલ કમીશનર.
૧. બોર્ડ ઓફ વેડને ઉપર અધિકારી.
૧. સાવસેટ ડેવેલપમેન્ટ ઓફિસર.

૧૭.

સીવીલ લીટરમાં જુલાઇ ૧૯૧૮ માં ૧૭૩ સીવીલ મંત્રીઓમાં ૧૨૪ કાયમની જગ્યાના ધારણ કરનારા છે. તેમાં પાર્લામેન્ટના કાયદા પ્રમાણે તેમની દફતરી જગ્યાઓ લગભગ ૧૦૦ જણાય છે, અને ઉપરની સત્તર જગ્યાઓ વધારાની તે નોકરોની થઇ પાડે છે.

મારી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે દિલ્લી સત્તરી નોકરીના મેંજરને આ નવી જગ્યાઓ મળવી જોઇએ. જ્યાં લાયકાત અને જવાબદારીનો પ્રશ્ન છે ત્યાં યોગ્ય નોકરની જ કદર થવી જોઇએ. કદાચ નામદાર મવનર સાહેબને સીવીલ સર્વિસ વધારનો પ્રાયવેટ સેક્રેટરી ભરેલાંના ન મળે કદાચ કાઠીઆવાડના એજન્ટ તરફ કે પોલીટીકલ ખાતાના અનુભવીની ખાટ પડી ગઇ હોય એમ તકરારની ખાતર માની લઇ તે જગ્યા સીવીલ સર્વિસને હાથે જાય, પણ આફની ઘણી જગ્યાઓ હલાકાતી નોકરોના અર્થાત્ પ્રોવીન્ટીયલ સીવીલ સર્વિસના નોકરો સાની રીતે ધારણ કરી શકે છે તેમ છે. અલ્ફ કેટલીક જગ્યામાં તે દેશીની લાયકાત વધારેજ છે. છતાં આ જગ્યાઓ દરેક તરીકેની ઘણી નોકરીને મંત્રીના તાબામાં મુકવામાં સત્તરી નોકરો જુદા જુદા ખાતામાં વહેંચાયેલા છે તેથી તેમને “સ્વાયત્ત” કર્મમાં સરકારે રાખવાની દલીલ રજુ કરવામાં આવે છે. જે ખાતું જેમને અર્થે નોકરોમાં હામલ થવાના આરંભથીજ નિર્માણ થયું છે તે ખાતામાંજ તે નોકરોએ મોટી આજ્ઞા રાખવી જોઇએ, પણ બીજા ખાતામાં તરાપ મારવાની શી જરૂર ?

છેવટે જો મહેસુલ ખાતું, અને ન્યાયખાતું (દિવાની અને ફાજદારી) મુંબઇ હલા-

ક્રમાં મંત્રીઓને સ્થાપીને કરવાનું કબજા રખાયા તો ખાતાના સંધના નોકરોનો સર્વ અં-
કુશ તે તે મંત્રીઓ પાસેજ રહેવો જોઈએ. હિંદી સનદી નોકરીના સંધોના સંબંધમાં
મને બહુ માન છે, પરંતુ સંધના નવા રાજ્યતંત્રની શ્રેણીમાં વગર કચવાયેલા મનથી
જોડાશે એવું માની લેવું એ મનુષ્ય સ્વભાવની અવગણના કરવા જેવું છે. તેમાં દેશી
મંત્રીઓનો બધો નીજુંય કરવાનો આધાર અને હકીકતની જૂમિકા જ્યારે આ સીવીલ સર્-
વેન્ટના હાથમાં હોય, અને તે નોકરો તે મંત્રીઓના અંકુશમાં ન હોય તો મંત્રીઓની
પ્રસંગે સ્થિતિ કદોહી થયા વિના રહેજ નહિ. સ્વતંત્રતાના પાતાવરણમાંથી આવેલા મવ-
નીશ પણ આ સીવીલ સર્વેન્ટના ડાયા જમણા દયાણમાં આવી જાય છે, તો દેશી મં-
ત્રીઓ કાંતો તેમની મતિને વેચાય અને શેલા માત્ર અપ્પક્ષ થાય, અથવા નિર્ણયની જ-
વાબદારીમાં ફસાઈ પડે. આથી જો નોકર વર્ગન છેવટે સરકાર “સ્વાયત” નિયમ તરીકે
રાખે તો પણ આ નોકરો જે જે મંત્રીના ખાતાના હોય તે તે મંત્રીના અભિપ્રાયને અ-
નુસાર તે નોકરોના પ્રોપોઝશન વિગેરે થવા જોઈએ, અને ગવર્નરની કારોબારો સલાહી
પરબાર્યા થવા જોઈએ નહિ.

મંત્રીઓ પોતાના ખાતાને માટે નિરાળી નોકરોની સંસ્થા ઉભી કરે એવું પ્રજા
પક્ષના હિમાયતીઓ કહેતા નથી, પરંતુ હાલની નોકરીઓ ઉપરનો અંકુશ મંત્રીઓને
સોંપવો જોઈએ એ આપણો મુદ્દો છે. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડના રિપોર્ટમાં નિરાળા નોકરોના
વર્ગની દલીલ ખોટી ઉભી કરવામાં આવી છે. તેનું અરય વધારવાનું પ્રજા પક્ષના હિમા-
યતીને હજી નથી.

ઉપર પ્રમાણેના મારા ચિંતાર હોવાથી આ પરિષદને બહુમતી કરે છું કે આ વિ-
ષયની આપણે અને તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી જોઈએ અને છેવટે એક કમિટી તીખી
આ અને તેને લગતા બીજા વિષયો સંબંધી અપૂર્ણ ઇચ્છાઓ અને માગણીઓ મળજી
કરણો સાથે, આ વિષયનું નિરાકરણ કરવા માટે નીનાવલા ખાસ કમિટી સમક્ષ, પરિષદ
તરફથી નિવેદન થવી જોઈએ.

ધારાસભાનું બંધારણ.

હવે આપણે ધારાસભાના બંધારણ વિષે ચિંતાર કરીએ. એ આખતો નિર્ણય થયો
પ્રમા ઉપર આધાર રાખે છે. હાખલા તરીકે (૧) ધારાસભામાં સંધોની સંખ્યા કેટલી
હોવી જોઈએ (૨) તેમાં લોહનિયુક્ત સંધોનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઈએ (૩) સરકાર
તરફથી નામાયલા સંધોમાં અમલદાર કેટલા અને બીજામલદાર કેટલા (૪) લોકનિયુક્ત
સંધોમાં મુસલમાનોનું પ્રમાણ કેટલું (૫) ખાસ પ્રતિનિધિત્વ કઈ કઈ સંસ્થાઓ અને
જોડાશે મળવું જોઈએ (૬) દરેક જિલ્લાના પ્રતિનિધિ સુટાનો હક આપવો કે એ અ-
થવા વધારે જિલ્લાઓના સમુદાયનાવી તે દરેક સમુદાયને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આ-
પવો (૭) મતાધિકાર કેને આપવો અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ કે

આ સવાલોનો ચિંતાર કરવામાં કેટલાક વિષયવાર આંકડાઓની ધણીજ જરૂર છે
જેટલા આંકડાઓ મને મળી શક્યા તેનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે:—

જિલ્લાનું નામ.	વરતી કેટલા હજાર ?			લખી વાંચી નજીવાર કેટલા હજાર ?			જિલ્લા-૧ તાલુકા આઈ માટે મત આપનારાઓની સંખ્યા.	જિલ્લાની મુ. આઈ માટે મત આપનારાઓની સંખ્યા.
	મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ	મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ		
અમદાવાદ	૯૨	૭૩૬	૮૨૮	૧૩	૬૧	૧૦૪	૮૫૬૧૦	૧૮૨૦૬
ખેડા	૬૩	૬૨૮	૬૯૨	૬	૬૧	૬૮	૧૦૧૫૦	૭૫૬૩
પંચમહાલ	૨૨	૩૦૦	૩૨૩	૩	૧૩	૧૬	૧૬૦૮	૨૮૨૨
સુરત	૫૫	૫૯૯	૬૫૪	૧૦	૮૨	૯૨	૧૦૬૨૭	૯૦૭૯
ભરૂચ	૬૮	૨૩૯	૩૦૭	૧૩	૩૫	૪૭	૧૨૧૫૮	૩૭૩૨
ચાણુ	૪૨	૮૪૦	૮૮૨	૬	૪૭	૫૩	૫૧૦	૬૭૨૬
કાલાવળ	૨૮	૫૬૮	૫૯૬	૩	૨૬	૨૯	૫૯૬૧	૨૪૮૯
રતનાગીરી	૮૫	૧૧૧૮	૧૨૦૪	૫	૪૭	૫૨	૬૬૫૯	૨૧૩૦
પૂર્વ આનંદેશ	૧૦૦	૬૩૫	૧૦૩૫	૪	૪૬	૫૦	૧૪૬૯૩	૧૧૪૩૮
પશ્ચિમ આનંદેશ	૩૧	૫૪૯	૫૮૧	૩	૨૨	૨૪	૬૬૮૨	૫૨૮૫
નાસિક	૪૮	૮૫૭	૯૦૫	૪	૩૬	૪૦	૭૪૧૨	૫૫૮૩
અહમદનગર	૪૮	૮૯૭	૯૪૫	૪	૪૦	૪૪	૭૦૮૨	૩૧૮૫
પુના	૪૯	૧૦૨૩	૧૦૭૨	૬	૭૪	૮૧	૪૮૩૦	૧૩૦૫૨
સતારા	૩૭	૧૦૨૫	૧૦૮૧	૩	૩૬	૩૯	૭૨૪૫	૬૨૩૪
સોલાપુર	૫૫	૭૧૩	૭૬૮	૩	૩૩	૩૬	૩૮૬૫	૭૦૭૪
બીજાપુર	૧૦૧	૭૬૩	૮૬૩	૪	૩૭	૪૧	૫૧૪૧	૪૦૨૬
મેલગામ	૭૭	૮૬૭	૯૪૪	૪	૪૦	૪૪	૬૨૪૬	૪૧૧૦
ધારવાડ	૧૩૭	૮૮૯	૧૦૨૬	૮	૭૨	૮૦	૧૦૬૦૦	૮૬૨૮
કાનરા	૨૯	૪૦૨	૪૩૦	૪	૩૪	૩૮	૫૬૧	૨૪૧૬
સીધના સાત જિલ્લા	૧૬૪૦	૮૭૩	૩૫૧૩	૩૮	૧૨૮	૧૬૬	૩૭૬૮૫	૧૭૦૧૯
કુલ	૧૭૯	૮૦૦	૯૭૯	૨૯	૧૩૯	૨૨૨	૧૨૫૬૭
કુલ	૩૯૮૬	૧૫૬૩૭	૧૬૬૨૬	૧૭૧	૧૧૬૪	૧૩૬૫	૧૭૭૧૪૨	૧૫૩૬૬૪

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક આક્રમકો જાણવાની જરૂર છે. જેવા કે (૧) દરેક જાણતી કોમવાર વસ્તી અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા (૨) હાલના મતાધિકાર સંખ્યાની વિચારમાં અમુક ફેરફાર કરવાથી મતાધિકારીઓની સંખ્યા જાણવાર અને મુખ્ય કોમવાર કેટલી વધી શકે (૩) લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓના મતાધિકારીઓમાં જાણવાર મુસલમાનોની સંખ્યા. આ વિગેરે હકીકત સરકારની મદદ સિવાય મળી શકે એમ નથી તેથી જેટલા આક્રમકો ઉપલા કોષ્ટકમાં બતાવ્યા છે તે આક્રમકો ઉપરજ આધાર રાખી હું સવાલો ચર્ચું છું.

સુધારાની ચોજનામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દુસ્થાનમાં જિંદગી તેટલી અને જોષએ તેવી મતાધિકારીઓની સંખ્યા નથી, અને તે લાંબા વખત સુધી મોગલો શકે તેમ નથી, તેથી સુધારાઓ સંભાળપૂર્વક દાખલ કરવા જોઈએ. આ દલીલમાં કેટલું વળન છે તે ઉપલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાઈ આવશે. મુંબાઈ ઇલાકામાં ૨૬ જિલ્લાઓમાં કુલ ૧,૭૭,૧૪૨ લોકલ બોર્ડોના મતાધિકારીઓ છે અને ૧૮૮૪ ની સાલમાં હાલના લોકલ બોર્ડોના કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી એ સંખ્યા અગર એનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક ધરાવે છે, અને મોગલો છે. મુંબાઈ ઇલાકાની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં એકંદર મતાધિકારીઓની સંખ્યા ૧,૫૩,૬૬૪ છે. તેમાંની ધણીખરી મ્યુનિસિપાલિટીઓનું બંધારણ ખ્યાસ કે સાઠ વરસ ઉપર રચવામાં આવેલું હોવાથી તેટલી સુદૃઢતા આટલી સંખ્યા અગર તેનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક મોગલો છે. આ પ્રમાણે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં એકંદર મત આપનારાઓની સંખ્યા આ ઇલાકામાં ૩,૩૦,૮૦૬ છે અને વસ્તી ૧,૬૬,૦૦,૦૦૦ છે. તે હિસાબે મત આપનારાઓનું પ્રમાણ લગભગ પોણાબે ટકા સુધીનું થાય છે. વળી કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોને સુદૃઢતાને ટકા સુધી આપવામાં આવ્યો નથી. તે આપવામાં આવશે એટલે તે પ્રમાણમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધશે એટલુંજ નહીં પણ મુસલમાનોને આપવામાં આવેલી ખ્યાસ સુદૃઢતા સંબંધના મતાધિકારીઓની પણ આ હિસાબમાં ગણતરી કરવામાં આવી નથી. જે સંખ્યા હાલ વર્ષો થયાં લોકલ બોર્ડોમાં અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં અને બીજી સુદૃઢતાઓમાં મત આપવાનો હક મોગલો છે તેટલી સંખ્યા તો હવે ધારાસભાને મત આપવાને લાયક નથી એમ કાર્પ કહી શકશે નહિ. બીજા દેશોમાં જ્યારે પ્રજાને જવાબદાર રાજ્ય-તંત્ર દાખલ કરવામાં આવેલાં ત્યારે તે દેશોમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં આટલી પણ નહોતી એ વાત જાણીતી છે. આપણા માનનીય પંડિત મહોમદન આલવીયા સુધારાની ચોજના પર ટીકા કરતા આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ મતાધિકારીનો પ્રશ્ન ચર્ચાતી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, મતાધિકારી લોકોની અને તેટલી મોટી સંખ્યાને આપવો એ હમ્મલા જેવું છે, તોપણ તેમ ન બની શકે તો તેને આપણે બ્યાજબી રીતે સુધારાના માર્ગમાં ગંભીર પ્રત્યવાય ગણી શકીએ નહિ, કારણકે જે દેશોમાં આજે પણ લાંબા સમયથી સુદૃઢતાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે, તે દેશોના મતાધિકારીઓની હાલની સંખ્યા જેટલી આપણા મતાધિકારીઓની સંખ્યા આરંભમાં નજીક હોઈ શકે, ઉદાહરણ તરીકે મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં કેવો ધીરે ધીરે વધારો થયો છે તે જણાવવું અને અંદાજાને ન ગણાય. ૧૮૩૨ ની સાલ સુધી આમની સભાના

પણ સભ્યોની ચુંટણી એકંદરે ૧૫૦૦૦ કરતાં પણ ઓછા મતાધિકારીઓ દ્વારા થતી હતી. તેજ સમયે રજીસ્ટ્રાર દેશની વસ્તી ૨૩,૬૦,૦૦૦ હતી તોપણ મતાધિકારીઓની સંખ્યા માત્ર ૩,૦૦૦ નીજ હતી. ૧૮૮૪ માં મી. ઝેડર્ટને કહ્યું હતું કે “રીફોર્મ બીલ” જે બ્રિટિશ સ્વાતંત્ર્યને “મેગના ચાર્ટ” છે, તેને લીધે ત્રણ દેશના મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં ૬૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો હતો. ૧૮૩૨ પછી બીજો સુધારો ૧૮૮૬ (૧)માં કરવામાં આવ્યો તે વખતે સંયુક્ત રાજ્યમાં એકંદરે મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધીને ૧૩,૫૪,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી અને ૧૮૬૭-૬૯ સુધી જે બીજા ખરડાએ દાખલ કરવામાં આવ્યા તેથી તેની સંખ્યા વધીને ૨૪,૪૮,૦૦૦ ની થઇ હતી. ૧૮૮૪ સુધીમાં તો આ આંકડો લગભગ ૩૦,૦૦૦,૦૦ સુધી પહોંચી ગયો. અને તેમાં ૧૮૮૫ ના કાયદાથી ૨૦,૫૦,૦૦૦ નો વધારો થયો. આ વધારો ૧૮૬૭ માં થયેલા વધારા કરતાં ખમણો અને ૧૮૩૨ માં થયેલા વધારાના ચારગણા કરતાં પણ વધારે હતો. આ ટુંક ઇતિહાસ સૂચક તેમજ ઉત્સાહપ્રેરક છે. યોગ્ય છુટ્ટી મતાધિકાર આપવામાં આવે તો આપણે અધા સંયોગો ધ્યાનમાં લેતાં કાંઈપણ સમજી માણુસ બનાજી પારે એટલી મતાધિકારીઓની સંખ્યાથી આરંભ કરી શકીએ.”

વળી યોજનાના કર્તાઓ પણ પોતાના રિપોર્ટના ૨૨૬ મા ફકરામાં કહે છે કે “જે કે મત આપનારાઓની સંખ્યા જામ અને તેમ બહોળી હોવી જોઈએ, પરંતુ તે શરૂઆતમાં એટલી અધી બહોળી ન હોવી જોઈએ કે તેને લીધે સવળું તત્ત્વાગી પડવાનો ભય રહે.” આવા સંયોગોમાં મને તો એમ લાગે છે કે હાલ તરતને માટે જે સંખ્યા લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં તેમજ બીજી ચુંટણીઓમાં હાલ મત આપે છે તે સંખ્યાને ધારાસભાને માટે સીધા મતાધિકાર આપવો. તેમ છતાં સરકારે નીચેથી કમિટીની નબરમાં એમ આવે કે એ સંખ્યા વધારતી જોઈએ તો લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીના કાયદામાં યોગ્ય સુધારો કરવામાં કાંઈ દરકત નથી.

મુંજાદની ધારાસભા ૧૨૫ સભ્યોની બનેલા હોવી જોઈએ. કૉંગ્રેસ લીગની ચોખ્ખામાં પણ એમ કરેલું છે કે આગા વધેતા પ્રાંતમાં ધારાસભા ઓછામાં ઓછા ૧૨ સભ્યોના હોવી જોઈએ. મી. મોન્ટગ્યુ અને લોડ સેમ્પ્સનની રૂપર મુંજાદ તરફના જે જે આગેવાન સંસ્થાઓ અને ગૃહસ્થોએ સુધારાના સંબંધમાં જે લેખી દર્શાવેલી રજૂ કરી છે, તેમાં પણ મુંજાદની ધારાસભા ૧૨૫ સભાસદોની હોવી જોઈએ એમ બહુવેલું છે. તે ૧૨૫ માંથી સરકારના નીમેલા વધારામાં વધારે ૧/૫ હોવા જોઈએ, અને તે પૈકી સરકારી અમલદારો ૧/૧૦ થી વધારે હોવા જોઈએ. દરે જ સરકાર પુરેપુરા ૧/૫ સભાસદો નીમવાના હકનો ઉપયોગ કરે તો ચુંટણીને માટે ૪/૫ એટલે ૧૦૦ જગ્યાઓ રહે અને તેની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે થઈ શકે:—

(૧) કેટલીક જગ્યાઓ અચૂક સંસ્થાઓ અને કામો જેને ખાસ ચુંટણીનો હક આપવામાં આવે તેને માટે. (૨) અચૂક જગ્યાઓ કૉંગ્રેસ-લીગના હાવ પ્રમાણે મુસલમાનોને આપવીજ પડે. (૩) બાકી રહેલી જગ્યાઓમાંથી મુંજાદ સહેરને માટે ખાસ અચૂક જગ્યાઓ જુદી જુદી જાતની ઇલાકાના દરેક જગ્યાને જુદી જુદી અમરે તો એક કે વધારે

જીલ્લાઓના બનેલા દરેક સમૂહને અમુક અગર તો કેટલીક જીલ્લાવાર અને કેટલીક જીલ્લાઓના સમૂહવાર જગ્યાઓને આપવી જોઈએ. ખાસ જુદી ચુંટણીનો હક નીચેની સંસ્થાઓને આપવો જોઈએ:—

(૧) મુંબઈ યુનિવર્સિટી. આ યુનિવર્સિટી હાલ ધારાસભામાં એક સભાસદ મોકલે છે. ચુંટણીનો હક યુનિવર્સિટીના ફેલોઝને આપવામાં આવેલો છે તે હક હવે પછી એ યુનિવર્સિટીના દરેક પ્રિન્સિપાલને આપવો જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ હાલ એક છે તેને બદલે બે સભાસદો મોકલવાનો હક યુનિવર્સિટીને મળવો જોઈએ.

(૨) મુંબાઈ કોર્પોરેશનના ચુંટાયલા સભાસદોને એક.

(૩) ગુજરાતના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

(૪) દક્ષિણના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

હાલ ગુજરાતના સરદારો એક અને દક્ષિણના સરદારો એક સભાસદ ચુંટે છે. હવે પછી સરદારોના સાથે મોટા જમીનદારો કે જે અમુક મહેસુલ ભરતા હોય અથવા જેની પાસેની જમીનની મહેસુલી આંકણી તેટલી રકમની થઈ શકે એમ હોય તેમને પણ ચુંટણીનો હક આપવો જોઈએ.

(૫) સિંધના જમીનદાર અને જળીરદારને એક.

(૬) મુંબાઈની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સને એક.

(૭) મુંબઈના હિન્દી વેપારી વર્ગને એક.

(૮) કરાંચીની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સને એક.

(૯) મુંબાઈના મીલમાલેકોની સંસ્થાને એક.

(૧૦) અમદાવાદના મીલમાલેકોની સંસ્થાને એક.

કુલે ૧૧.

કોન્ગ્રેસ લીગની યોજનામાં એમ કહ્યું છે કે મુંબાઈની ધારાસભામાં ચુંટાયલા હિન્દી સભાસદોની સંખ્યાના ૧/૩ ભાગ પુરતા મુસલમાન સભાસદો હોવા જોઈએ. એકંદરે ધલાદાની વસ્તી ૧,૯૬,૨૬૦૦૦ છે. તેમાં મુસલમાનો ૩૯,૮૬,૦૦૦ છે એટલે એકંદરે વસ્તીનો આશરે ૧/૫ ભાગ છે. મુસલમાનો લખી વાંચી જાણનારા ૧૭,૧,૦૦૦ છે જ્યારે ધલાદામાં મુસલમાન સિવાયના બીજા વાંચી જાણનારાની સંખ્યા ૧૧,૯૪,૦૦૦ છે. એટલે મુસલમાન સેંકડે ચાર અને બીજાઓ સેંકડે સાત લખી વાંચી જાણે એવા છે. આ આંકડાઓ પરથી એકબે માહત્ત મળે છે કે મુંબાઈ ધલાદાના હિન્દુઓએ મુસલમાનો તરફ કોન્ગ્રેસ લીગના ઠરાવમાં કેટલી ઉદારતા અને સ્વાર્થત્યાગ દર્શાવ્યા છે. સ્વાર પછી મળેલી કલકત્તાની કોન્ગ્રેસે તેમજ મુંબાઈની ખાસ કોન્ગ્રેસે એ ઠરાવ ફરી ફરીને કાયમ રાખ્યો છે એટલે હવે મુસલમાન ભાઈઓની મરજી હોય તોજ આ ગોઠવણમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. તેમજ એ ઠરાવ પ્રમાણે ૧૦૦ માંથી મુસલમાનોના કેટલા સભાસદો હોવા જોઈએ? ખાસ ચુંટણીના હકને માટે જે જે સંસ્થાઓના નામો ઉપર મેં જણાવ્યા છે તેમાંથી મુંબાઈ

ઇની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના તરફથી એક, ફરાંચીની ચેમ્બરનો એક અને મારા ધારવા પ્રમાણે બીજી રીતે ચુંટણીમાં આવનાર બીજા એક કે એ એ રીતે ચાર અંગ્રેજોની જગ્યાઓ બાદ કરતાં બાકીની ૯૬ જગ્યાઓ હિન્દીઓને માટે રહે અને તેનો ૧/૩ ભાગ એટલે ૩૨ જગ્યાઓ મુસલમાનો માટે રહેલી નોંધાયે. હવે એ ૩૨ જગ્યાઓની વહેંચણી બાબત બોલતાં મારે કહેવું નોંધાયે કે જે વસ્તીના પ્રમાણમાં ગણીએ તો તેમાંથી ૨/૩ જગ્યાઓ સિંધના મુસલમાનોને મળવી નોંધાયે. કારણ સિંધની મુસલમાનોની વસ્તી ૨૬,૪૦,૦૦૦ છે, જ્યારે કુલ મુસલમાન વસ્તી ૩૮,૮૬,૦૦૦ છે, પરંતુ વેપાર રાજગારમાં તેમજ ફળવણીમાં મુંબાઇ ઇલાકાના બીજા ભાગોના મુસલમાનો કરતાં તે ઘણાજ પછાત છે. આવા સંયોગમાં મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સિંધના મુસલમાનોને ૩૨ માંથી ૧૨ જગ્યાઓ તો ઝાઝામાં ઝાઝી આપવીજ નોંધાયે. મુંબાઇમાં વસતા મુસલમાનની સંખ્યા જો કે પ્રમાણમાં ઝાઝી છે પણ તેમની એકંદર આબાદી બીજા ભાગના મુસલમાનો કરતાં ઘણીજ વધારે છે. ફળવણીમાં પણ તેઓ આગળ પડતા છે. મતાધિકારીઓની સંખ્યા પણ તેમનામાં વધારે છે અને વધી શકે એમ છે. તેથી મુંબાઇ શહેરના મુસલમાનોને ૪ જગ્યાઓ આપવી નોંધાયે. બાકી રહેલી ૧૬ જગ્યાઓ બાકી રહેલા ત્રણ વિભાગોમાં દરેક વિભાગની યોગ્યતા પ્રમાણે વહેંચી દેવી નોંધાયે. સિંધમાં સાત જિલ્લાઓ છે. તે પૈકી જે જિલ્લાઓને આ કામને માટે મોટા ગણવામાં આવે તે દરેકને બે મુસલમાન સભાસદ ચુંટવાનો અને બાકીના જિલ્લાઓમાંના દરેકને એક સભાસદ ચુંટવાનો હક આપવો નોંધાયે, અને ત્રણ વિભાગોમાં મોટા જિલ્લાને એક અને બાકીના નાના જિલ્લાઓના સમૂહ કરી તેમાંના દરેક સમૂહને એક મુસલમાન સભાસદ ચુંટવાનો હક આપવાની ગોઠવણ થવી નોંધાયે. મુંબાઇ શહેરના મુસલમાન મતાધિકારીઓનું એક પત્રક બનાવીને મતાધિકારીઓને સભાસદો ચુંટી કઢાડવાનો હક મળવો નોંધાયે. મીન્ટો-મેર્ક્સની સુધારાની યોજનાની રૂએ મુસલમાન મતાધિકારીઓના સંખ્યામાં જે કાનુનો ધડી કઢાડવામાં આવ્યા છે તે કાનુનોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી તેમની સંખ્યા વધારવાની ગોઠવણ કરવી પડશે.

સિંધમાં મુસલમાન સિવાય બીજા કોમોની વસતી ફક્ત ૮,૭૩,૦૦૦ ની છે તો તેમને ૪ જગ્યાઓ આપવામાં આવે તો તે ઝાઝી કહેવાય નહિ. એ ચાર સભાસદોની ચુંટણી સિંધના સાતે જિલ્લાના સમગ્ર મતાધિકારીઓએ કરવી અથવા મતાધિકારીઓના બે સમૂહ કરી દરેક સમૂહ બે સભાસદો ચુંટવા. ઉપર પ્રમાણે વહેંચણી કરવામાં આવે તો ફક્ત ૫૭ જગ્યાઓ બાકી રહે. આ સ્થળે મારે કહેવું નોંધાયે કે મુસલમાન કોમને ૩૨ જગ્યાઓ આપવામાં આવે તો બીજા કોષ્ટક પણ જગ્યાને માટે તે કોમના કોષ્ટક પણ માણસને ઉમેદવારી કરવાનો હક હોવો નોંધાયે નહિ. તેમજ તેવી જગ્યાના મતાધિકારીઓમાં પણ આવવાનો હક તેને રહેવો નોંધાયે નહિ.

બાકી રહેલી ૫૭ જગ્યાઓમાંથી ૬ જગ્યાઓ મુસલમાન સિવાયના બીજા મુંબાઇના શહેરીઓને મળવી નોંધાયે, અને તેમાંના જેમને મ્યુનિસિપાલિટીમાં મત આપવાનો અધિકાર છે અગર મળે તે તમામને એ ૬ જગ્યાઓને માટે સભાસદો ચુંટી કઢાડવાનો સીધો હક મળવો નોંધાયે. વળી એમ સચવત્રામાં આવ્યું છે કે ઈલાકામાં એક લાખ

કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં દરેક શહેરને અઠેકા સભાસદ ચુંટી કઢાડવાનો હક્ક આપવો જોઈએ. એવાં શહેર ફક્ત ચાર છે. અમદાવાદ, સુરત, પુના અને કરાંચી. જે તેવો હક્ક તેમને આપવામાં આવે તો જે મતાધિકારીઓ હાલ મ્યુનિસિપાલિટીમાં મત આપવાને લાયક ગણાય છે અગર હવે પછી લાયક ગણાય તેમને સીધી રીતે ધારાસભામાં સભાસદ ચુંટી કઢાડવાનો હક્ક મળવો જોઈએ.

હવે ૫૧ જગ્યાઓ બાકી રહી. એ જગ્યાઓ ત્રણ વિભાગના ૧૯ જિલ્લાઓની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડોના હાલના અગર તો હવે પછી નક્કી કરવામાં આવે તે મતાધિકારીઓ વચ્ચે વહેંચાવી જોઈએ. તે વહેંચણીમાં જેમ અને તેમ લોકલબોર્ડોના મતાધિકારીઓને પ્રમાણમાં વિશેષ જગ્યાઓ મળે તેવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. એક બે જિલ્લા એવા છે કે તેમાં બંને પ્રકારના મતાધિકારીઓ વચ્ચે એક એક સભાસદ ચુંટવાનો હક્ક આપવામાં આવે તો પણ ચાલે. વળી કેટલાક જિલ્લા એવા છે કે બધા જિલ્લાની મ્યુનિસિપાલિટીઓના મતાધિકારીઓના સમૂહને એક સભાસદ ચુંટી કાઢવાનો હક્ક આપવામાં આવે તો પણ બસ છે. કોઈપણ જિલ્લાની મ્યુનિસિપાલિટીના મતાધિકારીઓને એક કરતાં વધારે સભાસદ ચુંટવાનો હક્ક મળવો ન જોઈએ. આ પ્રમાણે વહેંચણી કરવામાં આવે તો કેટલાક મોટા જિલ્લાઓના લોકલબોર્ડોના મતાધિકારીઓને બધા જ સભાસદો ચુંટવાનો હક્ક સહેલાઈથી આપી શકાય. વળી મને એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલબોર્ડોના મતાધિકારીઓમાં ભુદી ભુદી જગાઓ વહેંચી આપવી તેને બદલે બંને પ્રકારના મતાધિકારીઓનું જિલ્લાવાર એકત્ર પત્રક બનાવી તેમને અમુક સભાસદો ચુંટી કઢાડવાનો હક્ક આપવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. આ પ્રશ્ન પણ આ પરિપદે વિચારવા જોવો છે.

x x x x x

ધારાસભાના આટલા વર્ષના ઇતિહાસ ઉપરથી ચુંટણી દ્વારા કે સરકાર તરફથી નીમીઘને પણ આજ સુધીમાં આપણા અંત્યજ ભાષ્યોનો એકપણ પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. નવી યોજનામાં મતાધિકાર પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતાનું ધોરણ હાલના કરતાં વધારે દબકું રાખવામાં આવે તોપણ તેની અસર એ વર્ગ સુધી પહોંચવાનો બિલકુલ સંભવ નથી. એ કામના શિક્ષણ અને અન્ય પ્રગતિ તરફ યોગ્ય સહાનુજીતિ આપણે આજ સુધી દર્શાવી નથી, બલકે તેમાં કદાચ અંતરાયરૂપ પણ થયા હોય. આ સર્વ વાત બ્યાનમાં લેતાં, જે કોઈપણ કામને ખાસ ચુંટણીનો હક્ક આપવાની આપણી દરજ્જો હોય તો તે આ કામ અત્યેજ છે, અને તેઓ તેવો હક્ક માગે તો તેમાં તેમને જરાએ દોષ ગણાય નહિ.

કામવાર પ્રતિનિધિત્વ વિરૂદ્ધ હું કેવા સખ વિચારો ધરાવું છું તે તો તમે જણો છો છતાં આ અંત્યજ ભાષ્યોને હું ખાસ હક્ક આપવાની બકામણ્ય કઈ છું એનું કારણ ખુલ્લું છે. એ કામના એક કે બે પ્રતિનિધિઓ કોઈપણ રસ્તે ધારાસભામાં આવવા જોઈએ, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

નોંધ.

મોડરેટ પરિષદ.

મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાની યોજના વિષે વિચાર કરવાને મુંબાઈમાં ખાસ કોંગ્રેસ મળી તે વખતેજ જાણવામાં આવ્યું હતું કે જે કેટલાક આજેવાનોએ તેમાં ભાગ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહતું તેઓ જુદી પરિષદ મેળવીને હિન્દી વતી અથવા તેના એક ન્હાના પક્ષ વિચારવંત પક્ષ તરીકે સુધારાની યોજના વિષે જુદો મત આપવાને મળવાના હતા. કોંગ્રેસના ઠરાવો ધાર્યા કરતાં ઓછા કડક અને પ્રમાણમાં સમાધાનશીલ જણાયા છતાં પણ જુદી પરિષદ ભરવાની જરૂર ઓછી થઈ ન હતી એમ જણાવવામાં આવ્યું અને જોકે ઇન્કલુઝિવેન્સના ઉપદ્રવને લીધે મોડરેટ પરિષદની બેઠક મુક્તવી રાખવામાં આવી તોપણ છેવટે તે પહેલી અને બીજી નવેમ્બરને દિવસે આજી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખ-પણા નીચે મેળવવામાં આવી હતી આપણે કમૂલ કરવું જોઈએ કે પહેલાં કોંગ્રેસમાં અને કેટલીક ગભીર રાજકીય લડતમાં જેમણે નામાંકિત ભાગ લીધો હતો એવા કેટલા આજેવાનો તે પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા—જોકે તેની સાથે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે અત્યાર સુધીમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં જેમણે નહિ જેવો અથવા કવચિત્ શરમભરેલો ભાગ ભજવેલો તેમાંના પણ કેટલાકે પરિષદને શોભાવી હતી. પણ એ પરિષદમાં ૫૦૦ થી વધારે પ્રતિનિધિઓ નહા. એ પૂરવાર કરવાને યશ છે કે પરિષદના અધિકારીઓ અને આજેવાનો તેના ઠરાવોને ગમે તેટલા વજનવાળા અને વિચારપૂર્ણ ગણે તોપણ તેની પાછળ પ્રગ્નનું બળ હતું એમ તો તેનો વધારેમાં વધારે આગ્રહી પક્ષવાદી પણ કહેવાની હિંમત નહિ હરે.

અમે ગયા અંકમાં જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસનો અને નરમ-એ બંને પક્ષ સુધારાની યોજનામાં કેટલાક મહત્વના ઉક્ત સુધારા સૂચવે છે અને છતાં આ સુધારા કરાવવાના આગ્રહમાંજ બંને પક્ષ વચ્ચે ખરેખરા બેદ રહેતો છે. જ્યારે કોંગ્રેસપક્ષ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે જોકે યોજના કેટલીક બાબતમાં—દાખલા તરીકે પ્રાંતિક રાજતંત્રના સંબંધમાં—હાલની સ્થિતિમાં પ્રગતિરૂપ છે—અર્થાત્ તેટલે અંશે સંતોષકારક પણ છે તોપણ હિન્દી રાજસત્તાના કેન્દ્રરૂપ દિલ્હીના ગઢમાં—હિન્દી સરકારમાં તે યોજનાથી આપણો નહિ જેવોજ પ્રવેશ થતો હોવાથી તે એકંદરે અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે. બીજી પાસ મોડરેટ પરિષદ હિન્દી સરકારમાં જવાબદાર રાજતંત્રનું તત્વ દાખલ કરવાની મજબૂત ભલામણ કરે છે, અને છતાં તેનો આગ્રહ એટલો મોળો અથવા નહિ જેવો છે કે તે કંઈપણ સુધારા સૂચવતા પહેલાં બંને દાય લંબાવીને સરકારી યોજનાને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લેશે. હવે જે સુધારા આપણે માગતા હોઈએ તે જો ગોણું પ્રકારના હોય તો આમ કરવામાં વંધા ન હોય. પણ હિન્દી સરકારનું રાજતંત્ર હાલના જેવું બિનજવાબદાર રાખવાના જે ચોક્કસ તિહાતને યોજનાની આખી ઇમારતના એક સ્તંભરૂપ ગણવામાં આવ્યો છે, તેને ઉઘાળીને દિલ્હીના ગઢદારનાં આરણ્ય પુષ્પ બેરથી ઠોપી અંદર પ્રવેશ કરવા દેવાને

મોડરેટ પરિપદે પણ માગણી કરી છે. પણ આવી માગણી કરતા પહેલાં મંગળાચરણમાંજ આખી યોજનાને વખાણીને વધાવી લેવાનો તો અર્થ એટલોજ થાય કે આ માગણી કયુલ ન કરવામાં આવે તેપણુ યોજના ગ્રાહ્ય થાય એટલુંજ નહિ પણ સંતોષકારક લાગે. અને જે વ્યવહારકુશલ ઇંગ્રેજ રાજપુરુષોના મનપર મોડરેટ પરિપદના આખા વલણથી આવી અસર થાય તો પછી માગેલા સુધારા મળવાની કંઈ પણ આશા રહે ખરી ?

આના જવાબમાં રહામી આજુએ જણાવવામાં આવે છે કે કૉંગ્રેસે તો યોજનાને અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક ગણીને તેનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી છે, અને તેને રદી કાગળ ગણીને ફેંકી દીધી છે, અને તેથી હિન્દી સુધારાની આખી હીલચાલને ધણા જોખમમાં નાંખી દીધી છે. હવે અમે પ્રથમ તો જણાવીશું કે કૉંગ્રેસે યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો છે એમ તેના ઠરાવનું પૃથક્કરણ કરીને ઉપગતી કાઢવું એ બુદ્ધિનો દૃશ્યદોષી દુરૂપયોગ જ ગણાય. જે કૉંગ્રેસે યોજનાને ફેંકી દીધી હોત તો તેમ કરવાને જોષ્ઠતા યોખ્યા શબ્દો તે વાપરી શકત, અને ઠરાવની કડીએ ગોઠવીને તેનું અનુમાન કરવાનો અવકાશ તે રાખત નહિ. પણ ખાસ કૉંગ્રેસના આગેવાનરૂપ મી. હસન હમામ અને પંડિત માલવીયા, મીસીસ એની ખેસંટ અને નામદાર પટેલનાં ભાષણોમાંથી ઉલટો યોજનાને ઉતાવળથી રદ ન ગણવાનો ખાસ ઉપદેશ તરી આવે છે. પણ કૉંગ્રેસે યોજનાના સમગ્ર તંત્રને સ્વીકારી તેમાંજ બુદ્ધી બુદ્ધી દિશામાં સુધારા સૂચવ્યા છે, એજ જણાવે છે કે હિન્દના રાજકીય સુધારાના પાયારૂપે યોજનાને સ્વીકારવામાં આવી છે. કૉંગ્રેસે પોતે ઘડેલી યોજનાના સિદ્ધાંતને વળગી રહીને પણ તેના રૂપનો લ્યાગ કરી સરકારી યોજનાને સુધારાની ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારી છે. એજ પૂરવાર કરવા બસ છે કે તેને કેંકા દેવાનો તેનો વિચાર નહતો. સરકારી યોજનામાં જ ગમે તેવા પણ મહત્ત્વના સુધારા કૉંગ્રેસે સૂચવ્યા છે; એથી સર્વે નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજો સમગ્ર શકશે કે તેની મુખ્ય મુખ્ય રેખાઓનો કૉંગ્રેસે સ્વીકાર કર્યો છે.

“ યોજના વિષે આપણે નિખાલસપણે છૂટથી ટીકા કરીએ તેથી રાજને આપણી જ્ઞાતિ વિષે ઇંગ્લંડમાં ગેરસમજ ફેલાવવામાં આપણા શત્રુઓ સફળ થાય અને તેથી ધણે વર્ષે જુઠાણના સખ્ત તાપથી પાકેલું સુધારાનું આ ફળ આપણુ હાથમાંથી લુટાઈ જશે” — આ બ્લોક મોડરેટ ભાષ્યોને રાતદિવસ હમે છે અને તેનાથી તેઓ પોતાની ચળવળને આકારવામાં દોરાય છે એ વિષે કાષ્ઠપણુ શંકા નથી. હવે આપણી કંઈ એદરકારી કે ગફલતથી આની સુધારાની યોજના નિષ્ફળ ન થાય એ માટે આપણે બહુજ સંભાળ રાખવી જોઈએ. પણ યોજના કોઈ અંગ્રેજ પક્ષના વિરોધને લીધે રદ થાય એ બ્લોકથી મેળરાહને તે વિષે આપણે નિખાલસપણે ટીકા ન કરીએ તો આપણે સુધારા કદાચ મેળવીએ તોપણુ મદાની અને મનુષ્યત્વ જોઈ એસીએ અને તે શિવાયના બધા સુધારા એકલા વિતાવના મીઠાં જેવા ગણાશે. વળી, આપણે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, કે કેવળ હિન્દના લાભની દૃષ્ટીથીજ નહિ પણ મુખ્યત્વે કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સલામતી અને ધન એકતાની દૃષ્ટિથીજ સુધારાની રાજનીતિનો સ્વીકાર બ્રિટિશ સરકારે કર્યો

છે અને આ રાજનીતિ નિષ્ફળ થાય તેમાં હિન્દને પુકશાન થાય તે કરતાં પણ ઇંગ્લંડનું ગૌરવ અને ક્ષિતિશ સંલતનત વધારે જોખમમાં આવી પડે. આ મહાભારત યુદ્ધે આખી દુનિયામાં વિચારોનું જે જોશમયું મંથન કરી મૂક્યું છે અને તેમાં હિન્દુસ્તાને જે માન ભર્યો ભાગ લીધો છે તે બંનેમાં હાલનું જીવું પુરાણું રાજતંત્ર ન જ નબી શકે એ સૌ સમજી અંગ્રેજો અને હિન્દીઓને દીવા જેવું દેખાય છે, અને તેના તરફ આખમાં આપણાં કરવામાં નહિ પણ તેને સમજી લઈ સ્વરાજ્યના તત્વથી તેને ચેતનવંત કરવામાં જ હિન્દને તેમજ સામાજ્યને લાભ છે, એ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા સૌ રાજપુરુષો સમજે છે. બહુ સાવ-ધાન થવાની દરકારમાં કંઈક બીકણુ અનેલા આપણા નરમ પક્ષના મિત્રોની જે આ દૃષ્ટિ ખુલી હોત તો યોજનાને બચાવવાને માટે કોંગ્રેસથી જુદા પડીને એક નાટકશાળામાં તરફ-વાર નાટક કરવાને તેઓ હાંફળાફાંફળા થયા હોત નહિં.

પરિપક્વતા ઠરાવો.

પરિપક્વતા મુખ્ય સિદ્ધાંત જેટલા તેના ઠરાવો ટીકાને પાત્ર ન હતા. યોજનાને ઉમ-ળકાર્યા વધાવી લેવાના ઠરાવને બાદ કરતાં બાકીના ઠરાવો કોંગ્રેસના ઠરાવો સાથે બાંધે સામ્ય ધરાવે છે. હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યને સામેલ કરવું જોઈએ, અને હિન્દી સરકારને નાણાંની સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ, કારોબારી સભામાં અડધા ભાગના હિન્દી સભાસદો હોવા જોઈએ, અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં અડધા ભાગના યુંટાએલા સભાસદો હોવા જોઈએ, પ્રાંતિક સરકારમાં અને તેટલાં ખાતાં પ્રાપ્તને સોંપવાં જોઈએ અને હોદ્દા વગરના અમલદાર સભાસદો પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ન હોવા જોઈએ—આ સૂચનાઓ કોંગ્રેસની માફક મોડરેટ પરિપક્વે પણ કરી છે. વધારામાં એમ એમ પણ માનીએ છીએ કે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અને ગ્રાંડ કમીટી રદ કરવાનો ઠરાવ ન કરવામાં પરિપક્વે ડહાપણ વાપર્યું છે—જોકે ગ્રાંડ કમીટીમાં અડધા ભાગના યુંટાએલા સભાસદો હોવા જોઈએ એવી માગણી ન કરવામાં પરિપક્વની શિથિલતા જણાય છે.

ઠરાવોની ઉજળી બાજુ જોઈ, પણ અમને લાગે છે કે બીજી અનેક બાબતોમાં પરિપક્વતા ઠરાવો પછાત અને ટીલા છે. પ્રથમ તો હિન્દી વજરની કાઉન્સિલ રદ કરવાની સીધી માગણી કરવાને બદલે તે રદ થાય ત્યાં સુધી તેમાં અડધા ભાગના હિન્દીઓ નીમવાની માગણી. કરવામાં પરિપક્વે લખના અને કલકત્તાના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો છે. ઇન્ડિયા એસીસેનો આખો ખર્ચ ક્ષિતિશ ટીંગેરીમાંથી આપવાની માગણી કરવામાં આવી નથી હિન્દી સરકારના સંબંધમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ જરાપણ સ્વીકારવામાં આવે તો પરિપક્વને સંતોષ થાય પણ ઓછામાં ઓછાં કેટલાં ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવાં જોઈએ, એ વિષે કાંઈપણ આગ્રહ બતાવ્યો નથી. વડી તેમજ પ્રાંતિક ધારાસભામાં કોંગ્રેસની માંગણી પ્રમાણે ૪/૫ ભાગના સભાસદો પ્રજા તરફથી યુંટાએલા હોવા જોઈએ એ માગણી પણ પરિપક્વે કરી નથી. પ્રીતી કાઉન્સિલ રદ કરવા વિષે કાંઈ ઠરાવ જેવામાં આવતો નથી. આગળ વધેલા પ્રતિમાં વધારેમાં વધારે ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવાનું જણાવ્યું છે પણ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદા શિવાયનાં તમામ ખાતાં સોંપવાનો આગ્રહ પરિપક્વે જણાવ્યો

નથી. સીવીલ સર્વીસના નવા અમલદારો પૈકી મોન્ટેગ્યુ-મેસફર્ડ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ૩૩ ટકા જેટલા નહિ પણ ૫૦ ટકા હિન્દીઓ નીમવા નોંધાયે, એનો કાષ્ટ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો નથી; અને લશ્કરી કમીશન ૨૫ ટકા જેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કોંગ્રેસે કરી હતી ત્યારે પરિપદે ૨૦ ટકા જેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કરી છે.

કોંગ્રેસના એક ઠરાવનો અભાવ અને બીજાનું કચુંખર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કલકત્તામાં મળેલી કોંગ્રેસમાં સ્વરાજ્ય વિષે બાણુ બેનરજીએ જે ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો તેમાં એવી સ્પષ્ટ માગણી કરવામાં આવી હતી કે હિન્દમાં રાજકીય સુધારા દાખલ કરવાને જે કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવે તેમાં અમુક ચોક્કસ વર્ષમાં હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાની કલમ દાખલ કરવી નોંધાયે. આથી સ્વાભાવિક રીતે ખાસ કોંગ્રેસે ૧૫ વર્ષમાં હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાનું કાયદાથી વચન આપવા સરકારને વિનંતિ કરી છે. પણ મોડરેટ મહારથીઓ તો જાણે કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમની પોતાની સંમતિથી મુદ્દનગંધીનો ઠરાવ પસાર થયોજ ન હોય અને જાણે તે ખાસ કોંગ્રેસનીજ નવી રચના હોય તેમ તેના પર સખ્ત પ્રહાર કરવાને પણ ચૂક્યા નથી. સદ્ભાગ્યે આપણી યાદદાસ્ત વધારે સાચા છે અને થોડાં થોડાં વર્ષ સ્વરાજ્યનો વધારે કુકડો મેળવવાની લાચકાતની પરીક્ષા થાય તે વિષે આપણને હોંસ ઓછી છે, તેથી દશઆર વર્ષ એસવાના કમીશનથી આપણે લેવાઈ ગયા નથી. સરકારી યોજના મુજબ હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખલ કરવાની પણ દાનત દેખાડવામાં આવી નથી તે વખતે ટુંક મુદતમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણીને વળગી રહેવામાં છેલ્લી કોંગ્રેસ સાથે પરપરા જળવાય છે તેમજ તાત્કાલિક ડહાપણ પણ રહેલું છે.

બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકે હકના જે જાહેરનામાંથી મુખાઈની ખાસ કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં નામોંકિત રહેશે તેનું કચુંખર કરવામાં મોડરેટ પરિપદ સંપૂર્ણ રીતે ફેલ્ડમંદ થઈ છે. જનમાલની સલામતી અને રક્ષણ, જાપખાનાની અને લખવા બોલવાની છૂટ-એ બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકેના પ્રાથમિક હકને આંચ ન આવે તેમ દેશની સુલેહ અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા હિન્દી સરકારને સત્તા હોવી નોંધાયે. એવા મુદ્દાનો કોંગ્રેસનો ઠરાવ હતો. હવે જો આમાં કદાચ એટલું ઉમેરું હોત કે આ હકને મોકુફ રાખવાની સત્તા ધારાસભાની સંમતિથી હિન્દી સરકારને રહે તો આપણે સમજી શકત કે તે ઇર્જાંડતા ધોરણ પ્રમાણે બ્યાજગી કહેવાય; પણ મોડરેટ પરિપદે આ ઠરાવમાં એટલા બધાં કાણાં પાડ્યાં છે કે તેમાંથી તેનું બહુ સત્ત્વ ગળી જાય છે, પ્રથમ તો લડાઈ કે ખાસ તોફાનને પ્રસંગે એકવી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની મંજૂરીથીજ આ હકને રદ કરી શકાય; વળી તે ઉપરાંત સાધારણ વખતમાં પણ બ્રિટિશ આમતી સભાની જે ખાસ કમીટી હિન્દી સલાહો વિચારવાને નીમવાની છે, તેની સંમતિથી, આવી આપણુદો કરી શકાય અને તેથી જો એક વર્ષ માટેજ આ હક છીનવી લેવા હોય તો ગમે ત્યારે તેમ કરી શકાય. આ ત્રણ કાણાં પાડ્યાં પછી આ જાહેરનામાં શું વળુદ રહે છે, એ તો પરિપદના લક્ષ્ય આગેવાનોજ સમજી શકે.

દિલ્હીની કોંગ્રેસ.

મોડરેટ પક્ષના આગેવાનો દિલ્હીની કોંગ્રેસમાં જોડાશે કે નહિ એ સવાલ પૂછાય છે. “ધી સર્વેટ ઓફ ઇન્ડિયા” પત્રના લખાણપરથી એમ સૂચિત થાય છે કે તેમનામાંના ઘણાખરા આવતી કોંગ્રેસમાં ભાગ લેશે અને મોડરેટ પરિપદે જે જુદા ઠરાવો પસાર કર્યા છે તે વિષે પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા પછી પણ અમને તેના અનુયાયીઓ કોંગ્રેસમાં આવે એ અશ્વબટનું નહિ પણ શોભાતું જ લાગે છે. મુંબાઇની બેઠકમાં મોસીસ બેસન્ટે સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું હતું કે તેમાં ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તે અને પક્ષને પૂરેપૂરા પસંદ નહતા, અને છતાં અનેના એકબીજા ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા; વધારામાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે “અને પક્ષ વર્ષભર પોતપોતાની સંસ્થાદ્વારા ચળવળ કરશે અને કોંગ્રેસમાં મળીને વિચારબેદમાંથી એકતા તારવીને હિન્દ સમસ્તના અભિપ્રાય તરીકે સરકાર આગળ રજૂ કરશે. આ ઉપરથી અમે ગયા અંકમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કોંગ્રેસ હવે સર્વ પક્ષોના સંગમસ્થાનરૂપ બની છે—અનવા લાગી છે; અને તેથી સધારાના મહત્વના સવાલ વિષે મહત્વના મતબેદ ધરાવતા પક્ષો મુંબાઇની બેઠકના કરતાં પણ દિલ્હીની બેઠકમાં વધારે અંશે ભળે એ ઇષ્ટ છે. દેશનાં જે રાષ્ટ્રીય પક્ષની ગહમતિ છે તે કોંગ્રેસના ઠરાવોપર વધારે છાપ પાડશે; પણ તેની સાથે ખીજા પક્ષ સાથે હાથ મિલાવવાને કંઈક ઓછી મુદ્દાની બાબતોમાં પોતાનો આગ્રહ છોડી દે અથવા સમાધાન સ્વીકારે એ ઇષ્ટ છે. પૂજ્ય પંડિત માલવિયા આ બાબતે પ્રમુખ કોંગ્રેસના પ્રમુખ નીમાયા છે અને પ્રબળત પણ વધારે શાંત અને ઉઠો બનતો જાય છે, તેથી એકબેકથી સ્પષ્ટ રીતે જુદા પડેલા પક્ષોના કોંગ્રેસમાં સમાસ કરવાનો અવસર ઘણો આશાજનક છે. આ સમાસ સિદ્ધ કરવા માટે શુદ્ધિની વિશાલતા અને હૃદયની ઉદારતાની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. આ સિદ્ધિમાં જેઓ સંયમ અને પ્રેમભાવથી સહાય કરશે, તેઓ દેશના સાચા મિત્ર હશે; જેઓ પોતાની શુદ્ધિના સંકાયથી અને હૃદયના કંટકથી આ રૂઠો અવસર કડવો કરશે તે સર્વે-પછી તે ગમે તે પક્ષના હોય તે-દેહતા શત્રુ ગણાશે.

ૐ વામન ગોપાળનું

—ૐ આચોડાઈઝડ ૐ—

એન્ટ—ગોપાળદાસ મોતીચંદ પાસેથી મળ્યો.

લોહી એ મનુષ્ય જીવન છે. તે બગડ્યું હોય તો અતક રેબ્બ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સુધારવા દરેક માણસને કાળજી લેવી જોઈએ, તેને માટે આ સાસાપરીલા વીના બીજી એક પથ્થુ દવા લેવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદ્રવ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા રોગો—તેમજ લકવા, સંધીવા, ચામડીપર કાળા પ્રકા પડવા, આંગળું સુજ આવડું, શરીરમાં બળતરા થવી, શરીર ઉપર દેવી સરખા ફાટવા થઈ આવવા વીગેરે વીકારો ઉપર આ દવા અકસીર થઈ ચુકી છે.

શીશી ૧ નો ૩. ૧૧, ચાર શીશી પીવાથી સારો ગુણ આવે છે. પોસ્ટેજ જુડું.

ચાર શીશી એકદમ મંગાવનારને ખચ સહિત રૂ. ૪-૮-૦ પડશે.

ડા. મહિતભરાવ કેશવ અને સન, ઠાકુરદ્વાર—મુંબઈ.

સાસાપરિલા.

સુરતના એન્ટ મી. પરશુદાસ પાનાચંદ મહેતા ૧. કુરામુરીભાગેળ

ખડું કર્તવ્ય—અનાથોનો બચાવ—મરતી !!

નહીઆદ હિંદુ અનાથાશ્રમે, હાલમાં ઇન્ડિયનએનજા રોગથી થઈ પડેલાં અનાથોને દાખલ કરવા થડ કર્યું છે. આવાં અનાથો જેમને મળી આવે તેમજી ખાત્રીલાયક દાખલા સાથે, તેમના નીતિ અને ધર્મના રક્ષણાર્થે આ આશ્રમમાં મોકલી આપવાં.

આ અનાથોની વધેલી સંખ્યાના આ મોંઘવારીના ખર્ચને પહોંચી વળવા ઉદાર રકમોનાં દાન મોકલવા, દાનવીરોને વિનંતી કરીએ છીએ. ઉદાર સહાય મળતાં અનાથોની અમી તેટલી સંખ્યા પાળવા આ આશ્રમ તૈયાર છે. દરેક જાતનાં દાન લેવાય છે, પાવતી મળે છે, વિગત માટે લખો:—

મંત્રી—હિંદુ અનાથાશ્રમ,—નહીઆદ.

સ્વરાજ્ય

અને

લો. મા. તીલક.

હરી ગોકુળ વર્માએ તૈયાર કરેલી

સ્વરાજ્ય ઉપરના ૨૬ ભાષણોની બુક ગુજરાતી ભાષામાં

લો. મા. તીલકના શેળ સાથે.

પૃષ્ઠ ૧૦૦ કીમત દશ આના.

જીવરાજ ગોકુળદાસ નેણુસી કૃત

ગુજરાતી ભાષામાં.

રેલ્વે કાયદા યાને રેલ ગાડી કે બેલ ગાડી.

ભાગ ૧ લો તથા ૨ બે કીમત દરેકનો દાહ આનો.

ત્રામના કાયદા યાને “ ત્રામ ગાડી કે તબેલા ”

કીમત બે આના.

દપાલ ખર્ચ જુદું.

દરેક બુકસેલર પાસેથી તેમજ

ઈન્ડિયન નેશનલ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

૩૦૬, બોરા બજાર, કોટ મુંબઇ.

નિરાશ થવાના જરૂર નથી.

પરંતુ બે અન્ય વીચીરોમાં, બોબન ગૃહોમાં કે ભવનનાર લોકોમાં અને ખુદ પોતાને ધેર પણ, અહીંના જેવી સ્વાદિષ્ટ યાને ટેસ્ટકુલ રસોઇ જમવાની આશા રાખશે તો જરૂર નિરાશ થવું પડશે. એક વખત પધારો અને ખાત્રી કરો.

ધી
શાન્તરાસાંઠા
જોડાંગ હાઉસ

કે. સુભાદેવી પોસ્ટની પાછળ—કુબર્જ નં. ૧,

સ્વદેશીના આગ્રહોએ સ્વદેશમાં બનતી દવા વાપરવી.
તંદુરસ્તી, શીશુમૃત્યુ, બળ અને બુદ્ધિ આપનાર, સિદ્ધ આયુર્વેદોપય.
શિયાળામાં ખાસ સર્વ પ્રકારની નબળાઇ.
સેવકા શેઠ્ય. **જીવન.** માટે અકસીર મુલાજ.

આ જીવન (ચવન પ્રાણ) સેવનને દર અવન મુત્રીએ મુશન જેની શક્તિ મેળવી હતી. ઈન્દ્રિયો-આ તાવની બીમારીને અંતે જે સખત નબળાઇ આવેલી તેમાં આ જીવન મજા ફાયદો કરે છે અને નવું જીવનતત્ત્વ તરારથી ઉત્પન્ન કરે છે. જીંદગીભર મહાન પુરુષાર્થ કરનાર નાગરિકોને “ જીવન ” અપૂર્વ શક્તિ આપે છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમજ માનસિક કાર્ય કરનારાઓને “ જીવન ” અનિવાર્ય છે. “ જીવન ” લોહી સંચારી, સર્વ મર્મસ્થાનોમાં શક્તિ આપે છે. “ જીવન ” કુંભોમતી મુદત સંધી સેવન કરવાથી ક્ષય, પાતુદોષ, ગર્ભસ્થાનતા દોષો, અર્ધ પિના અને પાંકુ રોગાદિ સર્વ નાશ પામે છે. આ શિશુ અનેક ક્ષાત્તસિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ ઔષધોનું તથા આરોગ્યવાનો પ્રસાર કરનાર “ વૈદ્ય કલ્પનર ” માસિક તેમજ અન્ય વૈદ્યક પુસ્તકોનું કેટલોગ (મહન) મંગાવો. લખો:-

જીવનની કિં. રતલ ૧ ના(નં. ૧ લાના રા.) } ગુજરાત આયુર્વેદિક ડાર્મસી.
(નં. ૨ નના ૧લા) }

અમરાવાડ-મુખાલ નં. ૨

જે પ્રભુએ આપ્યું હોય તે સત્પાત્ર દાન કરી પરલોકની
વાડ ખરવી પ્રાપ્ત કરી હોય !!

દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન નહીં આદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમ છે !!

કારણ કે તુંમા

તમામ હિંદુ કોમમાં તદન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા વિધવાઓએ ત્યાજ કરેલાં કુમળા પુલ જેવાં પાવતાં બાળકો દર અપંગ અશક્તો, અશક્ત સનાતનોઓ, સાધનહીન વિધવાઓ વગેરે પાળી, પોશી, ઉછેરી સનાથ બનાવવામાં આવે છે માટે રૂ. ૨૦૦) ખસો
“ અમ દાન ”માં આપી આપની મરજીના દાવસે દર વરસે અનાથોને નિયમિત ભોજન માટે અને આરસની તખતીમાં આપનું નામ ફાતરાઈ, યાદગીરી જળવાઈ રહે, તેમ અમદાન આપી

પરલોકનું ભાથું બાંધી લેયો !!

એક રૂપીએ અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વરસે પ્રગટ થતા રીપોર્ટમાં જાય છે. દરેક જાતના નાના મોટા દાનની પાવની મળે છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે. તે દેશ જીવી દાન મોકલી જરૂર રીપોર્ટ મોકલવા લખો.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ—નડીયા

બોર્સ ચૂલો.

હલ કરી મલ્યા છે. શાંત બળે, ઘર સ્વચ્છ રાખે, રસોડું ગરમ ન થવા દે, ધુમાડો નહીં, મેથ નહીં, વાસ નહીં, કેરકસર થાય, ને વળી સર્વે વાતડું સુખ, રસોઈ બદ તૈયાર થાય, એક બચ્ચું પાણી પેટની શકે. વખત ઘણો બચે અને સંપત્તિ આનંદ આનંદ થાય.

૦૪૩૨

બોર્સ ચૂલો ખરીદો.

૧-૨-૩-૪-૫ બરતરના.

કિંમત રૂ. ૪૫-૬૦-૧૦૦-૧૨૫-૧૫૦.

અમરાઈની કિંમત તથા પેકીંગ ખર્ચ બુલં.

આવી જોઈ બચે. ખુશી થશે. અમારે ત્યાં બોર્સ સ્ટેવ શિવાય સાલીની પીનો, પીંચળના ઉત્તમ પલંગો વિગેરે વિગેરે મળે છે.

એલ્ફીન્સ્ટન સ્ટીટ-કરાંચી.

એલ. રૉય સંપત,

કાશ્મીર ગેટ-દીલ્હી.

ન્યુ કિલ્લ શાહ-સુબહ.

આસિક અમદાવાદ પાંચકુવા ચારે-રસ્તા ઉપર પી. સુભાષ ટ્રિસ્ટાન પ્રેસમાં સાઉ સોમાલાલ ન ગળદોરો
બાપુ છે, અને ઇન્ડિયાની કનેવાલાલ આગિરે અમદાવાદ બદમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

કુસ્તક ૪૬.]

મુનિસિપલ, ગાંધી વાલીબાઈ
ગુજરાતી કન્યાશાળા, મુંબઈ.

[અંક ૬.

નવજીવન

અને

સત્ય.

ડીસેમ્બર, ૧૯૧૮.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.
મેટીના ઉદ્યોગમાં સહકારી મંડળોની

આવરણતા.

રિવરબ્રિજેંડનું સ્વરાજ.

લ-ડન થોલોસની હઠતાલ.

ગુજરાતનું બહોરુજન.

સુરત.

ભરૂચ.

અમદાવાદ.

અર્ચાગત.

ગ્રીઓના મુનિસિપલ હક્ક.

અમદાવાદના ખીલમચુરોના સત્યાગ્રહ.

મોંઘ.

રાષ્ટ્રીય ગુજરાતિ શાળા તરફથી. ૩૩૭

રા. કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા. ૩૪૬

રા. મંજુલાલ રજીછોડલાલ

મજમુંદાર. ૩૬૧

રા. ધીરજલાલ હમનલાલ. ૩૭૪

રા. કલ્યાણજી વિકુલભાઈ મહેતા.

રા. ભરૂચી.

રા. D. H.

૩૭૬

રા. નિર્ભયરામ દિવેદી.

૩૮૭

જ્ઞેન લીલાવતી ધીરજલાલ

ચેંકર. ૩૮૮

રા. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ. ૩૯૨

.... તંત્રી.

...

.... ૪૭૦

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ધંદુલાલ કનૈયાલાલ મોસીક, બી. એ., એલ.એલ. બી.

બદ્—અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨—૦—૦; છુટક વકલ આના ૩.

દરેક સભ્યને હવેથી આ મોસીક સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર અવરજવર નવજીવન અને
સત્ય શબ્દ, અમદાવાદ એ સરનામે કરવા કૃપા કરવી.

સુતર રંગવાના બુદ્ધી બુદ્ધી બાવના રંગ
 મોટા જઠથાનાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.
 રંગવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવસ્થી
 ખાસ મંગાવેલા અનેક બાવના
 રંગ કીકાચત ભાવે અમારે
 ત્યાં મળશે.

રંગના

જાણીતા વેપારી.

પ્રાગજી સુરજની કું.

દેવીશાપીઠ ગોરેમ : પ્રાગજીવ. દેવીશાપ નંબર ૩૨૧૫.

—વધુ વિગત માટે

લખો યા રંગર મળો—

પ્રાગજી સુરજની કું.

ચાર્ટડ બેન્કના મકાનમાં,

એસ્પેસેનેડ રોડ,

કોટ-મુંબઈ.

यस्मिन् देशे हि यो जातः तज्जं तस्यौषधं हितम् ॥
स्वदेशीना आग्रह्ये देशनी मोटी सेवा छे.

गुणकारक, किशयत अने शास्त्रोक्त दवाओ, पूर्ण सत्व
अने शुद्धि जणवाध रहे तेवा संवाओधी उत्तम,
ताळ अने भरी वनस्पतिभांथी तैयार करनार

ॐ शुभास्त्रियुटिकल वर्कस.

એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

અમારી દવાઓની ખાતરી વૈદો અને ડાક્ટરોએ વાપરીને
કરેલી છે તેમાંની કેટલીએક જેવી કે:—

વાસાવલેહ, ખાંસીની ઉત્તમ દવા.

૦૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૦-૦

ખૂદત્તમ ગ્વિષ્કાદિ કવાથ-પ્રવાહી રક્તશુદ્ધિ.

માટે અકસીર.

૨૨ ૨૨ રૂ. ૧-૪-૦

તાવની ગોળી: મેલેરિયા અને બીજા ટાઢિયા

તાવને તાત્કાલિક મટાડનાર ઠર ગોળીની કિં.

રૂ. ૦-૮-૦

મુંબઈની મુખ્ય ડીપો:—બુની મહાજનવાહી, કાલખાદેવી રોડ,

ટેલીફોન નં ૨૨૦૬.

તારતું શીરનામું ૐ શુભ, મુંબઈ.

કારખાનાનો ટે. નં. ૨૨૦૮.

પ્રાઇસ લીસ્ટ માટે ઉપરને શીરનામે લખો—

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કરી છે.
૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે આઢકોએ પોતાનો નંબર લખવો.
૩. મનીઓર્ડરના કુપલમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરું સરનામું (ગ્રામના નામ) સાથે લખવું.
૪. કોઈ એક ન મળે તો તે વિષે અમને મોકલમાં મોકી ખબર બીજા એક મળેથી આપવી.
૫. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર બી. પી. જઈ ચક્રું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ બીડ એક આનો પડે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૬-૦ આગમ્યથી પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું આઢક તરીકે નામ મેંઘવામાં આવશે.
૬. કોઈ પણ માસથી આઢક થઈ ચકાય છે.
૭. વાર્ષિક લવાજમ [પોસ્ટલ સાથે] રૂ. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.
૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ લાપામાં, પત્રની એક બાજુએ, સાહીથી, તરત વાંચી ચકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી ચકારો.
૯. લખનારાઓ અમારી અંગત બાજુ માટે પોતાનું ખર્ચ નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં.
૧૦. ૨૬ ફેબ્રુઆરી તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બંધાતા નથી. જેમણે જોઈએ તેમણે તે સાર પોસ્ટલની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

બહાર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૭૨	આખું પાનું	છ માસ	રૂ. ૪૨
અડધું "	"	૪૨	અડધું "	"	૨૪
પા "	"	૨૪	પા "	"	૧૫

પૂઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખો:—

ભદ્ર—અમદાવાદ.

કન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
બી. એ. એલએલ. બી.
તંત્રી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે

ધી હિન્દુ લૉજ.

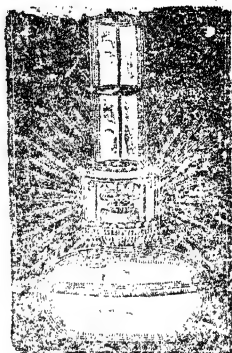
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ,

પટણી બીલ્ડીંગ મુંબઈ.

કુટે નહીં એવી

ધાસ્તી વગરની

દાવડાની પેટન્ટ અખરખના ચીમની.

આ ચીમની હમેશા નીના શુભો ધરાવી રાખે છે.
પડવાથી ભાગતી નથી-ખત વધી જવાથી કુટતી નથી,
ખતી ચીમની ઉપર પાણી પડે તો પણ તડકતી નથી. ચીત્રો સાથનું પ્રાઇઝ
લીસ્ટ મફત-વ્યાપારીઓને ભરપૂર કમીશન.

બનાવનાર-દાવડાની કુંપની.

ડે. મમ્માદેવીના કુવારા પાસે, પોસ્ટ નં. ૪. મુ'બઈ.

અમૃતબિન્દુ

સખતમાં સખત માથાનો દુખાવો માત્ર એકજ મીનીટમાં દૂર થઈ જાય
છે. માત્ર પેટની ઉપર ચોળવાથી પણ પેટમાંનો દુઃખાવો મટી જાય છે. પવન
છુટવા માંડે છે, અને બાદી-બહુજની દૂર થાય છે. દાંત અને દાઢનું કળતર
એકજ મીનાટમાં શાંત પડી જાય છે. વીંછીના ડાંખ ઉપર તો તેનો ચમત્કાર
અલૌકિક છે. ઉંચામાં ઉંચી જાતનાં કોઈ પણ પેનકીલર કરતાં અમૃતબિન્દુ
ધણી ઉંચી જાતની દવા છે. વિલાયતી દવાની દરેક દુકાન ઉપર તે વેચાય છે.
હાલમાં તની ઘટાડેલી કીંમત પોસ્ટેજ સાથે માત્ર રૂ. ૧૫ છે. છ શીશીના
રૂ. ૮) પોસ્ટેજ માફ.

ચરનામું:—“અમૃતબિન્દુ” ઓફીસ-નડીઆદ.

લગ્ન પ્રસંગે-મેળાવડાઓમાં-

દી પારટી-નાચ પારટી-

વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

યાદ રાખજો.

ગોવિંદજી વસનજી

સરસમાં સરસ

સ્તાઈલિ-!

ઉંચામાં ઉંચો માલ-!

વાજળીમાં વાજળી ભવ-!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકોરદ્વાર-ચીરાબજાર-ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

ૐ વામન ગોપાળનું

—ૐ આયોદ્યમ્ ૐ—

લોહી એ મનુષ્ય જીવન છે. તે યગડયું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સુધારવા દરેક માણસને કાળજી લેવી જોઈએ, તેને માટે આ સાસાપરીલા વીના બીજી એક પણ દવા લેવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા ખીવાથી ઉપદ્રવ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા રોગો-તેમજ લકવા, સંધીવા, આમદીપર કાળા પ્રધા પડવા, આંગળું સુંજી આવવું, શરીરમાં બળતરા થવી, શરીર ઉપર દેવી સરખા ફાલ્લા થઈ આવવા વીગેરે વીક્ષરો ઉપર આ દવા અકસીર થઈ ચુકી છે.

શીશી ૧ નો ૩. ૧૫, આર શીશી ખીવાથી સારો ગુણ આવે છે. પોસ્ટેજ જુદું.

આર શીશી એકદમ મંગાવનારને ખચ સહિત રૂ. ૪-૯-૦ પડશે.

૬. મહિત્તમરાવ કેશવ અને સન, ઠાકુરદ્વાર—મુંબઈ.

સાસાપરીલા.

Trials welcome.

જરા ધ્યાન દઈને વાંચી જોશો કે ?

તહામરે જે ઘેર બેકાજ મુંબઈ અનુભવવું હોય તો અમને માત્ર ૦-૨-૬ ટીકીટ બીડવાથી અગતી, એરડો, ગીતી, શેર બજારના, કરીઆણા, કપુર, સોનું, ચાંદી તથા તમામ જાતના અનાજના ભાવો મોકલો આપીએ છીએ તથા દરેક માલ વી. પી. પારસલથી રવાના કરીએ છીએ. અમારા તરફથી “ધી બોમ્બે કોસ્ટલ કન્સર્ન એન્ડ મારકેટ ડેવી રીપોર્ટ” ટુંક મુદતમાં બહાર પડનાર છે માટે આહુક થનાર પ્રથમથીજ નામ નોંધાવા કૃપા કરવી. વધુ વિગત માટે લખો:-

શંકરલાલ ડી. ગણુના એન્ડ કું.

કમીશન એજન્ટસ.

રાધા બિલ્ડીંગ, ૨ ને માળ:

ઠાકુરદ્વાર પોસ્ટ બ્રોહીસ રહેમે:

મુંબઈ. નં. ૨.

One order solicited.

Honesty and fidelity observed.

Satisfaction Guaranteed.

એન્ટ-ગોડગદાસ મોતીચંદ પાસેથી મળશે.

સુરતના એન્ટ મી. પરશુદાસ પાનાચંદ સરેયા ૨. છત્રવપુરીભાગેજી

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

“કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ શુદ્ધ વનસ્પતિના તેલો અને ઉત્તરી ખુશ્બો ધરાવનારાં ધુલોમાંથી બનાવવામાં આવે છે, “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ આંખોનું તેજ વધારી બાલ કાળા સુંવાળા અને રેશમ જેવા નરમ બનાવે છે, અને પડતા બાલોને ચટકારી મગજને શાંતિ આપે છે અને મસ્તકની શોભામાં વધારો કરે છે. એટલું છતાં સૌથી સસ્તું છે.

આટલી એકની કીમત રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ભુદ્ધ.

ઈનામ રૂ. ૧૦૦૦.

અમે જાહેર કરવાની રજા લઇએ છીએ કે “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ ઘાસલેટ (બ્લાઇટ ઓઇલ) વિગેરેમાંથી બનાવવામાં આવતું નથી અને જો કોઇ એમ પુરવાર કરશે કે તેમાં બ્લાઇટ ઓઇલ વાપરવામાં આવ્યું છે તો અમે તેને રૂ. ૧૦૦૦) ઇનામ તરીકે આપવા બંધાઇએ છીએ.

એજન્ટો જોઇએ છે.

લખો:—

દારકાંદાસ જગમોહનદાસ એન્ડ કું.

૧૪૭ અમદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ-મુંબઇ.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The “Maneless Lion Brand.”

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.
જમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલ લ કરતાં સાફ અમાફ શુદ્ધ બેલતેલ આપા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે થા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા ને ઇમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ લવડું છે.

અમાફ બેલતેલ હિંદુસ્થાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ ગલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.

આપા હિંદુસ્થાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે, તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ ચાય છે. માટે અમારા (વગર ચાળના સિંહની) ટ્રેડમાર્કની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો જોઇએ છે. વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો.

મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ-ધી ગુજરાત ઓઇલ મીલ એન્ડ કંપની,

અસારવા—કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ,

Messrs BALABHAI JAMNADAS & Co.

Agents, The Gujarat Oil Mill Co.

AHMEDABAD.

અમાફ બેલતેલ—“ ગુજરાત ટ્રેડીંગ કંપની,
કોઠી પાળ, વડોદરા” એ સ્થળેથી મળશે.

સ્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હૉલનું

લલનામૃત

અનિયમિત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વગેરે દરદો માટે રામબાણુ દવા છે. સુવાવડ અમર કસુવાવડ પછી પીવાથી શક્તિ આવે છે અને બીજા લયંકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

ડૉ. બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
ડૉ. બા. ૩ રૂ. ૫-૪-૦ } જુદું.

સ્વર્ગવાસી સુપ્રસિદ્ધ.

ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચંદનું લખેલું વૈદકશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અને સચિત્ર પુસ્તક.

“ વૈદક-વિજ્ઞાન-ચક્ર. ”

ગ્રંથ ૧ લો તથા ગ્રંથ ૨ જે.

જેમાં ધણા જ વિસ્તારથી હોમિયોપાથિક અને પાથોકેમિક ચિકિત્સા તેમજ વૈદક-વિજ્ઞાને લગતી આજસુધીની તમામ પદ્ધતિઓના ઇતિહાસ અને બીજા અનેક અમુલ્ય વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. જે તમારે ડાક્ટરો, હકીમો, અને વૈદ્યોના સંકેડે ૬૦ ટકા જેટલાં બીજા બચાવવાં હોય, અને આનંદ સાથે આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવવું હોય તે આ અપૂર્વ ગ્રંથો અવશ્ય ખરીદવા.

વિદ્વાન ડાક્ટરોના આક્ષેપમાંથી બચવા ઇચ્છનાર તથા ખરા અંતઃકરણથી દર્દીનું ભલું ઇચ્છનાર દરેક વૈદ્ય અને હકીમ આ ગ્રંથો પોતાની પાસે રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવાથી અમુલ્ય લાભ મળશે.

ખરીદનારને માટે આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦; પહેલો ગ્રંથ રૂ. ૮-૦-૦ અને બીજો ગ્રંથ રૂ. ૭-૦-૦ તે ઉપરાંત વી. પી. તથા ટપાલ ખર્ચ જુદું એ પ્રમાણે રાખેલ છે. માફક તરીકે નામ નોંધાવવાનું રહેલું:—

મેનેજર—ડાક્ટર એન. હૉલની કું.

સીચીરોડ—અમદાવાદ.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” માં વેચાતાં પુસ્તકો.

જર્મનીની ઉન્નતિ

આ પુસ્તકમાં જર્મનીમાં વિચારક્રાન્તિ; વપાર; આદ્યોગિક યુગ; જન્મ નોતું (વશિષ્ઠ લક્ષણ); ધર્મ શિક્ષણની શાળાઓ; ઔદ્યોગિક મંડળોની યોજના; કારખાનાં અને મજૂરો સંબંધી, સરકારે માથે લીધેલાં કાર્યો-જેવાં કે રેલ્વે, નહેરુ, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગો; પ્રજાસંવર્ધન અને બાળસંરક્ષણની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર તથા દરીઆઇ બળ અને જર્મનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ તથા સામાન્ય માહિતી; વગેરે જર્મની સંબંધી પુરેપુરી માહિતી આપનારાં ૨૪ પ્રકરણો છે. ૨૫૦ પૃષ્ઠ ને પાકી બાંધણી. કિંમત રૂ. ૧-૨૦-૦.

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ધર સાંસારિક નવલકથા.

બે ખંડમાં સંપૂર્ણ. દરેક ખંડની કિંમત રૂ. એક તથા પોણા.

ચોખેરવાલી-

આ નવલકથા આપણા ધરસંસારમાં અકલ્પિત રીતે ખનતા બનાવાતું સાચું ને સુંદર ચિત્ર બતાવનારી છ યુવાન વિધવા-પ્રગલ્ભા વિનોદની અને સરલ બોળી નવયુવતિ આશા, તેમજ ચંચલ-શ્રુતિનો, ઉતાવળીઓ ને સ્વચ્છંદી ગર્ભશ્રીમંત મહેન્દ્ર તથા તેનાથી ઉલટાજ સ્વભાવનો તેનો સાચો બાળમિત્ર ખિહારી, આ સુખ્ય ચાર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવ પરિવર્તન ઉપરથી બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

ચક્રવર્તી અશોક-

બૌદ્ધધર્મપ્રચારક મહારાજ અશોકના સમયની કલ્પનામિશ્રિત ઐતિહાસિક ધાર્મિક તેમજ નીતના સિદ્ધાન્તથી પારપૂર્ણ નવી નવલકથા. ૫૯ ૭૫૦, પુકું સોનેરી, કિંમત રૂ. બે.

રાસમન્દિર-

ઉત્તમ બોધ સાથે આનંદ મેળવવા સાડે બીઓને નવરાશના વખતમાં ગાવામાં થોગ્ય રાસ-ગરબા વગેરે; કિં. આઠ આના.

યૂરોપનો પ્રવાસ-

તેમના પિતા તથા પત્ની સાથે પ્રવાસ કરીને ૨૦ ભાગમાં ચિત્રો સાથે લખનાર-રા. રા. કૃતાવ્ય ચિંતામણીરાવ મુનુભદ્રાર; બી. એ; એલએલ. બી., કિંમત બે રૂપીઆ.

યૂરોપમાં આવાપીવાની સગવડ કેવી થઇ શકે છે, અને સુખ્યત્વે કરીને ત્યાં ધાન્યાહારી રહી શકાય છે; અને તેમ રહેવા માટે કઇ કઇ બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે તથા ત્યાંની રહેણીકરણી કેવી છે, આગમોટના તથા રેલ્વેના પ્રવાસમાં શી શી બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે, યૂરોપ ખંડમાં આવેલાં જુદાં જુદાં સ્થળોનાં વર્ણનો તેના દેખાવોના ૩૪ ફોટા સાથે ૨૦ ભાગમાં નિત્ય નોંધ રૂપે આપેલ છે.

આ તથા બીજાં સારાં પુસ્તકો મળવાતું ઠેકાણું:-

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; ૮૦ પીરમશાહ રોડ;—અમદાવાદ.

ગુનિશિપત્ત, ગાંધીવાલી
મુબરાતી કન્યાશાળા, મુબ

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ક્ર. ૪.

ડીસેમ્બર, ૧૯૧૮.

અંક ૬.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

શિક્ષણના વિષય ઉપર વિદ્વાનેશુ લઘુ દિનપ્રતિદિન વત્તારે જ્ઞાનય છે, તે વિશેષ ગંભીરતાથી ચર્ચા થાય છે. અને તે સારું જ્ઞાનીજ્ઞાતા પેસા પણ ખર્ચાય છે, એ દેશના ભાવિનું એક સુચિહન છે. એ વિષયના કાળા સુદાઓ હજી વિદ્વાનેશ પછી વિવાદાસ્પદ છે, તે પર પુષ્કળ મતભેદ છે, અને હજી તે વિષયોએ જુદા જુદા પક્ષોના સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ નથી પકડ્યું, તે પણ એ વિચારની પ્રગતિની વ્યાજ્ઞા દેનારે સુલક્ષણ છે. અમને લાગે છે કે એ વિષય હજી દેશના વિચારધર્મને નથી છે; હજી એ વિષયના કાળા સુદાઓ ઉપર ચોક્કસ મત કાઢા વિચારધર્મને પોતાને પણ નથી બંધાયેલા; અને હજી એ વિષયનું એકંદર સ્વરૂપ ચોખ્ખું અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નથી સમજાતું કે ચર્ચાયું. આ લેખમાં પણ એની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ચર્ચા થઈ શકશે, એની વ્યાજ્ઞા નથી બંધાયેલી શકતા. પણ એ દિશામાં વિચારવા અને ચર્ચા કરવા કોઈક પ્રયત્નથી મળી શકશે. એને વ્યાજ્ઞા રાષ્ટ્રીય છે.

શિક્ષણના વિષયમાં વિદ્વાનેશના જે સંપ્રદાયો આવજો વાકસ રીતે બેંચ શકીએ છીએ. હાલની શિક્ષણપદ્ધતિથી એકને સંતોષ નથી; એકને મન દેશમાં હાલ અપાતા શિક્ષણની પદ્ધતિ દેશના કિતને અનુકૂળ જણાતી નથી. પરંતુ તે રિચિત સુધારવાના ઉપાયો વિશે તીવ્ર મતભેદ છે. એક સંપ્રદાયને હાલની શિક્ષણપદ્ધતિનો પાયો કાયમ રાખી, બીજો પણ જેટલી જતી શકે તેટલી કાયમ રાખી, તેમાં સુધારો કરવાની ઈચ્છા છે. ત્રીજો વિશેષ પ્રકારની જરૂર હોય ત્યાં આરી મૂકી લઈ, ત્યાં રસ્તો પાડવાની જરૂર હોય ત્યાં આરણું મૂકી લઈ, ત્યાં સંકેપશ હોય ત્યાં માળ ચલાવી દઈ, તે સંપ્રદાય ચાલુ પ્રકારને નીલાવી લેવા તૈયાર છે. બીજા પક્ષને ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ નકામી થયેલી લાગે છે; એને સુધારવું અશક્ય લાગે છે; એક નવી પદ્ધતિ રચવાની આવશ્યકતા એ મતને સ્પષ્ટ દીએ છે. આ પક્ષ પોતાના સંપ્રદાયને “ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ” કહે છે.

આ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિષય દેશમાં ઉપરચિત થયો છે. જુની પદ્ધતિને નકામી કરાવવી એ કામ સહેલું છે, પણ નવી પદ્ધતિ કેમ રચવી, તેનો પાયો કયા તરફનો બન-

વક્ત્રી સ્થાપવો, તેનો નિર્ણય કરવો એ સ્વાભાવિક રીતે જ એટલું સહેલું પડતું નથી. આથી જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિષયની ચર્ચા હવે ઉપવક્રિયા થતી દેખાય છે.

રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓમાં પણ બે પરસ્પર વિરોધી મતોનાં મૂળ વિચાર કરતાં ચોખ્ખાં માલમ પડી આવે છે. શિક્ષણને ઇમારતના ફંદામાં જ કહીએ તો એક મતને એ ઇમારત તોડવી છે, પણ તેનો પાથો જુજ ફરફારે સિવાય બને તેટલો કાયમ રાખવો છે. એ પાથો ચોળામાં સમાયેલાં તરતી અને અચાલ જ છે એમ નથી. બીજા મતને એ પાથો પણ જૂતલરેલાં તરતી ઉપ-રચાયેલાં, અને ખાટી વસ્તુઓથી પૂરાયેલાં લાગે છે. એને તો પાથો સદા નવી નાનું જ મઠન પાડવું છે. એ મતનેદનું મૂળ તે આ પ્રશ્નમાં છે કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પદ્ધતિ આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર રચાવી જોવા કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર? આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને આપણા રાષ્ટ્રમાં અને જીવનમાં ભેળવી દઈ એ દેશના જેવી પ્રગતિ કરવો છે, કે આર્ય સંસ્કૃતિ જે દર સુધી જઈ એટલી ત્યાંથી તેને આગળ વધારવાની આકાંક્ષા રાખવો છે? સાથે એટલું ઉમેરવું ચોખ્ખું થશે કે બેમાંથી એક પક્ષને બીજી સંસ્કૃતિ સામે તિરસ્કાર છે કે બીજી સંસ્કૃતિ મર્વ્યા ત્યાજ્ય છે એમ નથી; માત્ર તેમની વિશેષ ભાર એક અથવા બીજી સંસ્કૃતિ ઉપર હોય છે.

એકવાર આર્ય સંસ્કૃતિમાં એવું બળ હતું કે તે બીજી સર્વે પ્રજાઓની સંસ્કૃતિને પોતાનામાં સમાવી દઈ અલ્પતિષ્ઠશાકુલમ્। પરવાની સંસ્કૃતિનું બળવાન પૂર પણ આર્ય-સંસ્કૃતિને દહાવી શક્યું નહિ. ભારતવર્ષમાં રહી, તે સંસ્કૃતિ પણ આર્યત્વ પામી ગય છે. પણ એ આર્યસંસ્કૃતિના બળને તોડી પાડનારી એ કાંઈ સંસ્કૃતિનો ભારતવર્ષને અનુભવ થયો હોય તો તે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને પરિણામે ભારત વર્ષનું વાતાવરણ બદલાતું ગયું છે—બદલાઈ ગયું છે. ધર્મી બાળકોમાં એ સંસ્કૃતિએ એટલું મળ મેળવ્યું છે કે આર્યસંસ્કૃતિના સંચિત સંસ્કારો કે જે બધે અગળે પણ ટાળી શકાતા નથી, તે સિવાયના અન્ય સંસ્કારોની છાપ પણ જુસાઈ ગઈ છે. આર્યોનાં કૌટુંબિક જીવન, સામાજિક જીવન, ખામિક જીવન, આર્થિક જીવન, રાજકીય જીવન, સર્વેમાં એ સંસ્કૃતિ પેસી ગઈ છે. એમ થયું એમાં તવાઈ નથી; અંગ્રેજી રાજ્યકરભારીઓએ હિંદુસ્થાનમાં ફળવણીનો પાથો નાખ્યો ત્યારે એમણે ફળવણીનો એ જ ઉદ્દેશ ધાર્યો હતો.

એટલું તો નિઃસંશય છે કે આર્યોની ભાવિ સંસ્કૃતિ એ હવે કેવળ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ થઈ ન શકે. એના સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થશે જ. આપણે હવે કેવળ, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને અનુસરી આપણું સમાજબંધારણ નથી રચી શકવાના. પ્રશ્ન એ છે કે એ બંધારણ રચવામાં આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ગોણું રાખીશું, કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને ?

એક પક્ષ માને છે કે જે જે પૌરસ્ત્ય કે પાશ્ચાત્ય દેશો આજે સંપત્તિવાન, સ્વતંત્ર અને વીરવાન બન્યા છે, તેમણે સર્વેએ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ રચીધારી છે; એ સંસ્કૃતિમાં રહેલી બાળનાઓએ જ તેમને એ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યા છે. ભારતવર્ષને પણ ઉત્તમ ચલાવો એજ માર્ગ છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર દેશમાં અપાટન કરવો. એજ

કરવામાં જોડેલો વિલંબ થાય છે, તેટલી દેશની ઉત્તિ પણ મોટી થાય છે. સરકાર હાથે કેળવણીનો પ્રચાર જોઇએ તેટલા વેગથી થતો નથી. એ મને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પહેલું પગથિયું તે એ કે શિક્ષણનો પ્રચાર દેશમાં એકદમ વધારી દેવો. ગામે ગામે શાળાઓ સ્થપાવી દેવી. સાર પછી બીજું પગથિયું તે એ કે પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિમાં દેશનું કસાનકારક જે તરવો રહેલાં છે, તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાંથી કાઢી નાંખવા; એટલે (૧) સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ દાખી નાંખવાને સરકારી હુકમો દ્વારા, પાઠ્ય પુસ્તકો દ્વારા કે અન્ય રીતે જે જે ઉપાયો યોજવામાં આવે છે, તે ઉપાયોની અસર તળે ન આવડે પણ એથી ઉલટું એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું કે જેથી રાષ્ટ્રીય શાળામાં કેળવણી દે તો વિદ્યાર્થી સુસ્ત દેશ-પ્રેમી થાય; (૨) પ્રાયઃ સરકારી નોકરી દ્વારા જ પોતાનું કલ્યાણ સાધવાને યોગ્ય બનાવે એવો જે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાં ખાસ દુર્ગુણ રહેલો છે તે દુર્ગુણથી સંદત શિક્ષણ આપી, વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર વૃત્તિ ધારણ કરવા કેટલાકા અસમર્થ બનાવેલો; એટલા માટે જેમ અને તેમ બંધાઓનું શિક્ષણ આપવું; (૩) સારીરિક નિર્બળતા અને ધાર્મિક રાંશયત્વજનિ, જે હાલની કેળવણીને પરિણામ રૂપે છે, તેનો નિર્ધાર કરવો; અને (૪) આંગ-મહેનત તરફની નિરંકરવૃત્તિ દૂર કરવી.

દેખીતું છે કે આપણને કેળવણીનો અધિકાર મળે તો ઉપરની એકે એક ખામ હાલની કેળવણીની પદ્ધતિનો પાથો ફેરવ્યા વગર દૂર કરી શકાય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિચકાલ જ્યારે મિસિસ બ્રેન્ટ તરફથી નેશની ઉપાડવામાં આવી હતી. ત્યારે તે સામે એ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો તે એ હતો, કે આપણે સ્વરાજ્ય માંગી રહ્યા છીએ, આપણને કેળવણી ખાતાનો અધિકાર થોડા વખતમાં મળશે, એમ માનવાને મળળ કારણ છે, તો આ રીતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળ ઉપાડવાનું શું પ્રયોજન છે ? રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું રૂપ જોએ ઉપર પ્રમાણે સમજ્યા છે, તેમની સામે ઉપરના વાંધો રૂઢેજ રચ્યા જેવો છે. અલખત, તે વાંધોનો ઉત્તર આપવો સહેલ છે. રાષ્ટ્રીય જન્યુતિ જો એકલા રાજકીય વિષયમાંજ રહે, તો તે જન્યુતિ ખરી છે એમ ખડું વિશ્વાસ ન બેસે; ને એ ખરી જન્યુતિ હોય તો તે દેશના એકે એક જાતના જીવનના સંજોગમાં જણાઇ આવવી જોઇએ. જ્યારે જન્યુતિ તાજી હોય ત્યારે બળ અતિશય હોય, અને તેવા બળને ઉપયોગ કરી લેવો એ નેતાનું કામ છે. તે પ્રમાણે કેળવણીનો વિષય આજે જ ઉપાડી લેવો એ સર્વથા યોગ્ય છે. સ્વરાજ્ય મળેથી એ શાળાઓ નકામી નથી જવાની; સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી શાળાઓ વધારવી પડવાની જ, તેને માટે આગળથી કરેલી તૈયારીએ આશીર્વાદ રૂપ જ થઇ પડશે. વળી, જોકે ઉપરના ફેરફાર લખાણમાં થોડા લાગે છે, તે પણ એને બ્યવહારમાં મૂકતાં એવું સ્વરૂપ એટલું વિશાળ થાય છે, અને એના કેટલા બાજો હજી એવી પ્રયોગદશામાં છે, કે એ વિષેની સ્વરાજ્યમાં પણ એક સર્વમાન્ય ચોખ્ખા પડી શકાય, તે પહેલાં એના અખતરા આવશ્યક જ છે.

પણ, બીજા પક્ષને મને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રશ્નો એટલેથી દૂરથી નથી આવતો એ મને હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ મૂળથીજ ખોટી રીતે રચાઇ છે. એ પાયા સુદા ખદાખી જોઇએ છે. પાયાત્મ સંસ્કૃતિને એક પદ આપી, આર્ષસંસ્કૃતિને ગોણું કરી નાંખ

વાતું જે તરત એમાં રહેલું છે, તે આર્ય પ્રજાની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરવા વાળું છે. કાષ્ટ એક માણસને એવી રીતે દોરીથી બાંધેા હોય કે જેમ જેમ એ એક બાજુથી છૂટવાના ફાંદાં મારે તેમ તેમ કાષ્ટ બીજી બાજુથી વિશેષ જઠકાડતો જાય, તે માણસની જેવી સ્થિતિ હોય તેવી સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છે. મનુષ્યને ઔદિક વિષયોમાં એક બાજુથી સુખી કરવા તે પ્રયત્ન કરતી જ રહે છે, અને બીજી બાજુથી કાષ્ટ અન્ય દિશામાં તેને દુઃખી થયેલા જુએ છે. વિષયોની પૂર્તિ એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું રહસ્ય છે, તેને માટે એ સાધકલ, મોટર, દ્રામ અને આગગાડી બનાવે છે—ફરવે છે; તેને માટે એ ગંગા-વર કારખાનાંઓ ખોલે છે, અને હજારો માણસોને એક જગ્યાએ ભેગાં કરે છે; તેને માટે તે વિજળી, વરાળ વગેરે શક્તિઓ શોધવા મંડી રહે છે; તે સાધનો પૂરાં પાડતાં પાડતાં તે એક બાજુથી મનુષ્યને પરાવલંબી કરે છે, બીજી બાજુથી દયાયોગ્ય કરે છે. ત્રીજી બાજુથી તે દયાજનકતા ટાળવા કારખાનાંના કાચલો, નોકરોનાં મંડળો, શેઠિયાઓનાં મંડળો, નોકર-શેઠના ઝગડા પતાવનારી પંચાયતો વગેરે સાંકળો બાંધે છે.

આથી ઉલટો આર્યસંસ્કૃતિનો રહસ્યમંત્ર વિષયોનો સંયમ એ છે.

ભગવાન મનુનું વચન છે કે “કેટલાકને મતે ધર્મ અને અર્થ સંપાદન કરવાં એ એવું છે; કેટલાકને મતે કામ અને અર્થ એ એવું છે; કેટલાક માત્ર ધર્મમાં અને કેટલાક માત્ર અર્થમાં એવું માને છે; પણ અમારે (મનુને) મતે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે સંપાદન કરવામાં એવું છે.”

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો મત કામ અને અર્થ સંપાદન કરવામાં એવું છે એમ કહી શકાય. આર્યજીવનનું વલણ મૂળથી જ કામ અને અર્થને ધર્મ પરત્વે કરવાનું હતું; તેમનું સમાજ-બંધારણ એવી રીતે રચાયેલું હતું કે કામ અને અર્થ સંપાદન કરતાં ધર્મનો વિરોધ ન થાય; આ જ કારણથી સામાજિક બંધારણના જે આર્થિક ઝગડાઓ આજે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં (અને જે જે બાબતોમાં પાશ્ચાત્ય રીતિઓ દાખલ થઈ છે, ત્યાં ત્યાં આપણે દેશોમાં પણ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા ઝગડાઓ ભારતવર્ષની જાહોજલાલીમાં પણ આપણે ત્યાં થતા નહિ.

આ રીતે રાષ્ટ્રીયશિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આર્યસંસ્કૃતિની અટકેલી પ્રગતિ પુનઃ અભાવવાનો છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરો તે સંસ્કૃતિમય હિંદને બનાવવાનું છે, તે એક વાદઅસ્ત વિષય છે.

અમારે મતે આર્યસંસ્કૃતિનું પુનર્જીવન એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ; આ ઉપરથી એમ નથી સમજાવાનું કે દેશમાં ચાલતી બીજી જાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિલચાલોનાં સાક્રસ્ય વિષે અમે ઉદાસીન છીએ. આગળ આવતા ભાગે ઉપરથી સમજશે કે અમારી પ્રવૃત્તિ એક ભારી પ્રયોગદશામાં છે; એની પ્રગતિ બહુ ધીમી થવાની; તે દરમ્યાન દેશનું શિક્ષણકામ અટકી રહે તે ન જ ખમી શકાય; એટલે કાષ્ટ પણ જાતનું રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગ્રત કરનાર શિક્ષણ વધતું રહે, એ અમે જરૂર ઇચ્છીએ છીએ. અમારા પ્રયાસોમાં જે કાંઈ સત્ય હશે, તો તેને એ બીજી હિલચાલો અંતરાય રૂપ નહીં અર્થ પડે.

હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં બીજાં અંગનો વિચાર કરીએ.

તેમાં અવસ્થાને રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિષય રહે છે.

રાષ્ટ્ર ભાષાનો પ્રશ્ન એ શિક્ષણનો વિષય છે કે રાજકીય વિષય છે, એ વિષે મત-ભેદ છે. કેટલાક રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓએ એને કેવળ રાજકીય વિષય ગણી, પોતાની યોજનાઓમાં તેને સામીલ નથી કર્યો. અમને લાગે છે કે યદ્યપિ તે રાજકીય વિષય છે, તોપણ તેની સફલતાનો આધાર શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર એટલો બધો છે કે શિક્ષણ વિષયક પ્રશ્નોમાંથી તેને ખાતલ કરી શકાય નહિ; અને જો કોઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં રાષ્ટ્રભાષાનો સમાવેશ થયો ન હોય, તો તે યોજના અધુરી જ ગણાય.

દેશમાં અંગ્રેજીથી ભિન્ન અને ભારતવર્ષમાં ખાસ બોલાતી એવી રાષ્ટ્રભાષા શું કામ હોવી જોઈએ, એ વિષય અત્યાર પહેલાં અમારી શાળા તરફથી ચર્ચાઈ ગયો છે, બીજી ચૂંચરતિ કેળવણી પરિપદ્ધતિમાં મહાત્મા ગાંધીએ પ્રમુખસ્થાનેથી અને રા. કાલેલકરે નિમ્ન ધ્વારા એની પૂરી ચર્ચા કરી છે, એટલે એ વિષય અત્રે લંબાવવા માગતા નથી. સદરજૂ ભાષણ તથા નિમ્ન ધ્વારા પરિપદ્ધતિ છપાવેલા અહેવાલમાં આની ગયા છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સંબંધમાં બીજી મહત્વની ખાતત તે માતૃભાષા જ કેળવણીનું વાહન હોઈ શકે એ છે. આ વિષયમાં પણ એકમત નથી. માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ સુખી કેળવણીના વાહન તરીકે માતૃભાષાની યોગ્યતા સ્વીકારવા આજે યશ્ન જન તૈયાર છે; પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના સંબંધમાં ખુદ રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓ પણ વિરોધી અથવા સંશયગ્રસ્ત છે.

આ વિષયની ચર્ચા પણ બહુ થઈ ગઈ છે. એની ફરીથી ચર્ચા કરવાથી વિશેષ લાભ થશે એમ લાગતું નથી; તેથી એને અત્રે લંબાવતા નથી.

એક દૃષ્ટિએ કેળવણીના વાહનનો વિષય શુદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રના જ વિષય ગણાય. એ પ્રશ્નની ચર્ચાને સરકારી શિક્ષણથી વિવક્ષણ એવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે સંબંધ નથી. હિંદની વૈકૃતિક પરિસ્થિતિને લઈને જ એ પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં વિશિષ્ટતા બોગવે છે.

પણ ઉપરના અન્ય વિષયો પર એકમતપણું નથી, એ ખાતાવે છે કે સમગ્ર દેશ એ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારે અથવા તજે તે પહેલાં એ સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવા જેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમના પ્રયોગોનાં પરિણામ દેશ સમક્ષ જોઈશે જ. આ માટે સ્વરાજ્ય મળે તે પહેલાં કે તે પછી પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયાસની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ત્રીજો મુદ્દો તે રાષ્ટ્રીય વિષયો કયા અને તેને શીખવવા કેમ તે ઠરાવવાનો છે. ‘રાષ્ટ્રીય વિષયો’નો અર્થ કોઈ પણ રાજ્યમાં કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ પ્રબળને ઉપયોગી થાય, એવો નથી લીધો, પણ આપણા દેશને કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ ઉપયોગી થાય એ અર્થ લીધો છે.

આ કારણસર મિસિસ બેઝન્ટનાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સત્રો કે દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણી કેવળ શુદ્ધવિષયક નહિ, પણ શારીરિક, ભાવનાવિષયક (emotional) અને આધ્યાત્મિક પણ હોવી જોઈએ, એનો સ્વીકાર કર્યા છતાં એની ચર્ચા અહીં વધારતા નથી.

રાષ્ટ્રીય વિષયોમાં ખેતીના શિક્ષણને અમે અગ્રસ્થાન આપવા ઇચ્છીએ. ભારત વર્ષના પોષાથી વડુ ભાગ આ ધંધામાં રોકાયેલો છે. તેથી કોઈ પણ ‘રાષ્ટ્રીય’ કહેવાતી શાળામાં જો આ વિષય શિખવવાનું ધારવામાં ન આવ્યું હોય તો, અમને લાગે છે કે, એ શાળાને ‘રાષ્ટ્રીય’ કહેવી યોગ્ય ન ગણાય. એ વિષયનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ બહુ કઠણ, ચિંતાકારક અને ખર્ચાળ થઈ પડે છે એ અમે જાણીએ છીએ; પણ રાષ્ટ્રીય ગરબે પૂરી પાડવા ઇચ્છતી કોઈ પણ શાળાને એ શિખવે જ છૂટકા છે. એ વિષયમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી સચનાઓ કરવા જેટલો અમારો અનુભવ થયો હોત તો સાફ થાત ! પણ વિવિધ કારણોને લઈને એ વિષયને પાર ઉતારવાની દિશામાં અમારી વિશેષ પ્રગતિ નથી થઈ, જેટલે અમારે મોત જ રાખવું પડે છે.

આપણા દેશમાં ખેતીથી બીજે પદે વણાટનો ધંધો છે. એ ધંધો ખેતીથી સાથે થઈ શકે છે, રહેલાઈથી શીખી શકાય છે, નાનાં મોટાં સર્વે એને લગતું કામ કરી શકે છે અને નવરાશનો વખત આનંદી અને ઉપયોગી કરવા એ ધંધો એક ઉત્તમ સાધન છે. એ ધંધો ધરના એક ઓરડામાં બેસી કરી શકાય છે; એને લગતાં યંત્રોના સર્વે ભાગો આપણા દેશમાં, અને ધણીક તો પોતાને હાથે જ બનાવી શકાય છે. એ ધંધો એકવાર સર્વજન એટલું તો મહત્વનું સ્થાન ભોગવતો કે “રામની કુંવરી સોનાને રંડીએ સુતર કાંતતી” એમ બાળકોની વાતોમાં કહેવાતું. યદ્યપિ વરાળથી ચાલતાં યંત્રોને લીધે એ ધંધો મોંઘો થઈ પડ્યો છે, અને એમાંનો એક મુખ્ય ભાગ-સુતર કાંતવાનું કામ-લગભગ ઉડી ન શકે એવો લુહો યઈ ગયો છે, તોપણ વણાટનો પુનરુદ્ધાર થવો શક્ય છે. એ ઉપર હજુ લગભગ સેકડે દસ માણસોની આજીવિકા આધે છે, અને તેથી એવો મહત્ત્વનો વિષય રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી બાળી ન શકાય એમ અમે ધારીએ છીએ.

ખેતી અને વણાટનાં શિક્ષણને ફરજિયાત કરવા સામે એક વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તે એ કે જે ૨૦ ટકા માણસોને એ ધંધાઓ કરવા નથી, અને જેમને એની જરૂર નથી, તેમના ઉપર એ શીખવાનો બોલો શું કામ નાંખવો ? આ શંકાને મૂળે એક ગૈર-સમજૂત હોય એમ લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શાળાનું જે સ્વરૂપ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે જનસમાજના મોટા ભાગને જે જે વસ્તુઓની જરૂર છે તેને અનુલક્ષીને છે; એમાં એવી કલ્પના નથી કે દેશની વિશિષ્ટ ગરબને પૂરી પાડતી શિક્ષણસંસ્થાઓનો અભાવ થાય. જેને ખેતી અને વણાટની જરૂર ન જ હોય તે એવી વિશિષ્ટ સંસ્થાઓનો લાભ લઈ શકે છે. પણ તે ઉપરાંત ધંધો ન કરવો હોય છતાં, ખેતી અને વણાટનું જ્ઞાન કળવણીના એક સામાન્ય વિષય તરીકે પણ કામનું છે. જે પ્રમાણે બીજગણિત અને ભૂમિતિનો ઉપયોગ બધા વિદ્યા ર્ષિઓને કરવાનો હોતો નથી, પણ વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનના ભાયામાં તે (બુદ્ધિને વ્યાયામ મળે એ હેતુથી) થોડાં થોડાં બંધાવવામાં આવે છે, તેમ ખેતી અને વણાટ પણ બંધાવાય એથી વિદ્યાર્થીને શારીરિક તેમજ માનસિક હાયદ્રા ધણા છે. એથી શરીર કસાય છે, અંગ મહેનતનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, નજર ઝીણી થાય છે, અવલોકનશક્તિ વધે છે, બુદ્ધિ પણ પોષાય છે, અને દેશના એ મહત્ત્વના ધંધાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. વિદ્યાર્થીને દટામાં રમવાનું અને ફરવાનું મળે એ દૃષ્ટિથી પણ ખેતીનું ફરજિયાત શિક્ષણ હજી છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક બીજું અંગ તે ધાર્મિક કેળવણી છે. ધાર્મિક કેળવણી એટલે શું તે ઉપર પણ બહુ ગેરસમજ થતી હોવાય છે ખરી ધાર્મિક કેળવણી તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં રહી છે. એવી ધાર્મિક વૃત્તિને અમુક સિદ્ધાન્તો કે મત-મતાન્તરોની માન્યતા નેડે સંબંધ છે જ એમ નથી. ચોખ્ખા નાસ્તિકમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિ હોઇ શકે. એ ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરતી સહેલી નથી; એ યુરની ચોખ્ખતા અને શિષ્યને ગાહેરથી મળેલા સંસ્કારો ઉપર અવલંબી રહે છે. ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોનો ઉત્તમ શાસ્ત્રી હોઇ તે બંને ચારિત્ર્યવાન ન હોય તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી ન શકે; પણ તે જ કામ એક સાધારણ પણ ઉત્તમ ચારિત્ર વાળા પુરૂષથી સારું થાય. અર્થાત્, ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ શાળામાં ફેલે અંશે થાય એ કહેવું કઠણ છે જેમ શિક્ષકનું ચારિત્ર્ય વધારે પવિત્ર, તેમ તેનો સંભવ વિશેષ. પણ જ્યાં વિદ્યાર્થી ધાર્મિક વૃત્તિના સંસ્કારો લઇ આવ્યો હોય, તેને પોષવાનું કામ ધર્મના શિક્ષણથી થઇ શકે. ધર્મના વિષયોમાં મુખ્ય મુખ્ય ધર્મેતિનું બુદ્ધા બુદ્ધા સમયનું સ્વરૂપ જેવી જેવી રીતે લોકો સમજના આવ્યા છે તેનું દર્શન કરાવવું, તે આ દૃષ્ટિએ ધાર્મિક કેળવણી કહેવાય. આવી જનનાં સામાન્ય સ્વરૂપ વિષે મતભેદ ટાળવો શક્ય લાગે છે. આ ઉપરાંતની વ્યાપકારિક ધર્મને લગતી બાબતોનું શિક્ષણ દરેક શાળાનું વિશિષ્ટ રહે એ સ્વાભાવિક છે. ધાર્મિક શિક્ષણની દૃષ્ટિથી એ બાબતો અતિ મહત્ત્વની છે, પણ એ વિષે એકમત થઇ શકે નહીં, અને એવો એક મત ન હોય તેથી નુકશાન પણ નહીં.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું બીજું એક અંગ તે અખાડો છે. અખાડો તો બેઇએ જ એમ એમ માનીએ છીએ, બેડે ખેતીનું શિક્ષણ બેડાબર ચાલતું હોય તો શરીર કસાઇ કસાઇ મજબુત થાય, તોપણ અખાડો વગર રાષ્ટ્રીય જરૂરીયાતો પૂરી ન પડે. છેલ્લી લડાઇ બોધ આપતી ગઇ છે કે જે પ્રજામાં લડવા માટે અંગમાં બળ નથી અને મનમાં હિમ્મત નથી, જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાને સતત શક્તિવાન બનાવી રાખતી નથી, તે મૂઢ પડી છે. દેશનું ગૌરવ દેશમાં બળ છે એમ બીજી પ્રજાઓને સમજાય ત્યારે જ રહે. એ બળ દેશમાંથી નાથ પામતું બળ છે; એ મેળવે જ ઉદ્ધાર છે. અખાડો કાંઇક અંશે તેની ગરજ પૂરી પાડશે; તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું અંગ થતું જ બેઠક્યું.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો બીજો એક ભાગ તે મતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન, અને તેને તથા ધાર્મિક કેળવણીને પોષનારી સંસ્કૃત ભાષાનું આવશ્યક જ્ઞાન આપવું તે છે.

આટલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ખાસ વિષયો ગણાય. એ સિવાયના બીજા વિષયો શિક્ષણ માત્રમાં સામાન્ય છે; પણ તેને સીખવવાની પદ્ધતિમાં રાષ્ટ્રીય શાળા પોતાના ઉદ્દેશને ખ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરે જ.

શિક્ષણનાં રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપને લઇને, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન એ બે વિષયોની શિક્ષણ-પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થીની ચારિત્ર્યઘટના ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું હોય છે.

ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને બે કાર્ય કરવાનાં છે; (૧) વિદેશી લેખકોને હાથે પ્રાચીન ભારતવર્ષના ઇતિહાસને જે ગેરધ્વંસાક થયો છે તે મટાડવાનો, અને વિદ્યાર્થીને ભારતીય શુદ્ધિમત્તા (genuine)ની ચોખ્ખ કિંમત, કદર, અને ગર્વતા કે ખાતરી

સમજાવવાનો છે, અને તેમાંથી શુદ્ધ હિંદી રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડવાનો છે; (૨) તેમ કરતાં બીજી પ્રજાને ગેરધ્વંસાદ ન થાય, અને અસત્ય બીનાઓથી દંભી અથવા અધ રાષ્ટ્રીય ભાવના ન જાગે તેની સંભાળ લેવાનો છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ જગાડવા અથવા મારવા પણ અસત્ય બીનાઓ કહેવામાં આવે છે, અને બીજી પ્રજાઓ ઉપર અધારિત રીતે યુક્ત-દોષોનું આરોપણ થાય છે, એ આપણે કોઈ પણ દેશનાં આજનાં ઐતિહાસિક પાઠ્ય-પુસ્તકોમાંથી જોઈ શકીએ છીએ. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં એની શી અસર થતી હશે તે અમે નથી કહી શકતા, પણ ચારિત્ર્ય કલકું કરવામાં તો એ સહાયબૂત થાય જ.

શાળા તરફથી ધણીયલી પ્રતિહાસની યોજનામાં આ વિષયપર વધારે સૂચનાઓ છે, તે જોવા વિનંતિ છે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં કટલું અને કટું હોવું જોઈએ, તે બાબતપર પુષ્કળ વિચાર કરવાની જરૂર છે. વિજ્ઞાન મનોરંજક તેમજ ઉપયોગી છે, અને તેનું શિક્ષણ પણ તેવું જ હોવું જોઈએ. વિજ્ઞાનના વિષયમાં, દેશને શું ઉપયોગી છે, એ દૃષ્ટિ તો ભૂલાવી જ ન જોઈએ. આ કારણસર આપણા કૌટુંબિક રીત-રિવાજો, રહેણી-કરણી, ખેતી-ધંધા, ધર, રસ્તા, ગામ વગેરેમાં થતી વિવિધ ક્રિયાઓનું બારીક નિરીક્ષણ કરી, એમાં રહેલી વૈજ્ઞાનિક બાબતોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થાય એવી રીતે આપવાની યોજના કરવામાં આવે તો જ વિજ્ઞાનનો વિષય રાખેલો સાર્યક ગણાય. આજે સાધારણુતઃ વિદ્યાર્થીઓને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે વિજ્ઞાન એ કાચની નળીઓ, કાચની તેપેલીઓ, કાચની ગળણીઓ અને ફવાની બાટલીઓ, અથવા ઍટવૂડના મશીન, વિજળીનાં રમકડાંઓ કે ટેલિસ્કોપનાં બૂંગળાં વગેરેમાંથી શિખાવાય તે. વિદ્યાર્થીનું એ વિજ્ઞાન એના જીવનમાં ઉતરતું જ નથી. એ વિજ્ઞાનની મદદવડે નથી એને ધરનાં વાસણને કલાર્થ કરતાં આવડતી, કે નથી કપડાને લાગેલો કાંઈ વિચિત્ર ડાઘ ધોતાં આવડતો, જે પ્રયોગશાળામાં એ વિજ્ઞાન શિખાવાય છે, ત્યાં જ મૂંઝી વિદ્યાર્થી બહુધા નિર્વંપ બાહર આવે છે. એનું કારણ દેખીતું છે. જે વસ્તુઓના સંબંધમાં ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જીવનમાં આવે છે, તેને અને પ્રયોગશાળામાં એને મળતાં જ્ઞાનને કશે સંબંધ છે, એ એના અનુભવમાં કે બાજુમાં નથી આવ્યું. વળી એને માત્ર મૂળતરવાનુંજ ઉલકિયું જ્ઞાન મળતું હોવાથી, એ કોઈ વ્યાવહારિક રીતે એનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હોતો નથી. આ વિષયમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ અને સલાહ આપણને મળે અને કોઈ વ્યાવહારિક અને ઉપયોગી વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ તથા પુસ્તકો સ્વીકારવા તો બહુ લાભ થાય.

જેમ સોય પછવાડે દોરો ચાલી આવે, તેમ ચારિત્રમંડન એ શિક્ષણ પાછળ ચાલી આવવું જોઈએ. ચારિત્ર ઉત્તમ પુસ્તકોથી થાય, ઉપદેશથી થાય, પણ તે તો માત્ર ઉપવચન જેવાં કહેવાય. ખરું ચારિત્ર્ય તો વિદ્યાર્થી શાળાના વાતાવરણમાંથી અને શિક્ષક સાથેના નિત્ય સહવાસ અને જીવનમાંથી જ મેળવે. શાળાના શિક્ષકોનું જીવન જેટલું ઉદાત્ત હશે, તેટલું તે શાળાના વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ થશે. વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષક પ્રાસેથી શાળાના સમયોમાં જે મેળવે છે, તે એની જોડે સહવાસમાં આબ્યાથી અણબાળે મળતાં જ્ઞાનનો કિશિદ્ અંશ માત્ર હોય છે.

આ કારણથી રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને પૈસાનો લોભ ન હોવો જોઈએ; તેણે પૈસા કમાવા રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢી ન હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી દાન જ થઈ શકે, એનો વિક્રમ ન થાય, એ આપણી પ્રાચીન નીતિ આપણે ફરીથી પાળતા થઈ જઈએ તો સારું. તે જ પ્રમાણે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે અમલદાર-રૈયતનો અથવા આશ્રય-આશ્રયતાનો ભાવ ન હોવો જોઈએ, પણ ગુરુ-શિષ્ય કે પિતા-પુત્ર કે મોટા-નાનાભાઈઓનો ભાવ રહેવો જોઈએ.

આટલું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મુદ્દાઓ ઉપર. હવે રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢવા પહેલાંની તૈયારીઓ વિષે એ બોલ લખીશું. આ વિષયમાં તો અમારો થોડો મંત્રો અનુભવ જ કહેવાપણું રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે પહેલો વિચાર તો ખેતી અને વણાટ શીખવવા શું વ્યવસ્થા એ કરી શકશે તેના કરવાનો છે. આમાં પણ એક વસ્તુ યાદ રાખવાની છે તે એ કે શીખવવું અને કમાવું એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. શીખવનાર નફો મેળવવાની આશા રાખી નથી શકતો. ખેતી અને વણાટનું શીખવતાં જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય તે નામ માત્ર જ હોય. શીખનાર વિદ્યાર્થી કમાતો જાય અને શીખતો જાય એવી આશા રાખી શકે, પણ શીખવનારે શીખવાનો ખર્ચ માથે પડે તે સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. જૂઠા બગાડ અને પ્રયોગો કરીને જ વિજ્ઞાનના વિષયો શોખાય છે, અને જૂલ, બગાડ અને પ્રયોગો કરવા ખેતી અને વણાટમાં અવકાશ હોવો જોઈએ. દુનિયામાં પડ્યા પછી વિદ્યાર્થીને જૂલ અને બગાડ કરી નુકસાન વેઠવું ન પડે, તેટલા માટે શાળા છે. અને જે શાળામાં પણ વિદ્યાર્થીને જૂલ અને બગાડ થતાં, શિક્ષકને જીવ કપાઈ જાય, તો વિદ્યાર્થી શીખી રહ્યો ! પણ આનો અર્થ એ નથી કરવાનો કે શાળામાં શીખવાતું ખેતી અને વણાટનું કામ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તેથી જુદી જાતનું થવું જોઈએ. શાળામાં જે એવાં વસ્ત્રો અને સાધનોથી કામ કરાવવામાં આવે કે તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીને ઘેર જઈ કરવો અશક્ય જ થાય તો તે પણ નકામું જ છે. શાળામાં જે એવાં ખાતરો વાપરવામાં આવે કે વિદ્યાર્થી તે મંગાવી શકે જ નહીં, તો તે જ્ઞાન પણ નકામું જ થાય. એટલે વ્યવહાર અને શાળા વચ્ચે પ્રમાણ તો સાચવવું જ જોઈએ. તે સાથે એ બંનેને ધંધા કમાવવા માટે જ છે, અને એમાંથી કમાણી થાય છે જ એ પણ વિદ્યાર્થીને સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. તેટલા માટે સારો ઉપાય તો એ છે કે શાળાની જમીનમાં થોડા ભાગ ઉપર શીખવવા માટે નહીં પણ કમાવા માટે ખેતી કરવી અને થોડા ભાગ ઉપર શીખવવા માટે. બંને ઉપર એક જ જાતનાં સાહિત્યો અને સાધનોથી કામ કરવું. અને પહેલા ભાગમાં નફો થાય એ બતાવવું. બીજા ભાગમાં જે નુકસાન થાય છે તે શિખાઉપણાને લીધે, તથા જૂલો અને બગાડને લીધે, એ પણ સ્પષ્ટ કરવું.

એ જ વિષયમાં બીજી વ્યવસ્થા કરવાની તે વિદ્યાર્થીઓની અને શીખવવાની સમસ્યા કેવી રીતે કરવી તેની. ખેતી, વણાટકામ અને બીજાં શાળાનું શિક્ષણ એકથી વખતે આપવું મુશ્કેલ છે, વર્ષમાં દરેકને માટે અમુક મહીનાના વારા બાંધવા જોઈએ, તેની વારીમાં તે વિષય મુખ્ય શીખવાય અને બીજા પડ્યા રહે અથવા મોજુ રહે. અમારી શાળા માટે અને એવી કંપના રાખી છે કે વર્ષમાં ત્રણ સત્ર રાખવા, એક શિયાળાનું-મુખ્યત્વે

બૌદ્ધિક વિષયો માટે, બીજું ઉન્નતાનું—સુખ્યત્વે વણાટકામ માટે, અને ત્રીજું ચોમાસાનું—સુખ્યત્વે ખેતી માટે.

ખેતી અને વણાટ કામ સાથે બૌદ્ધિક વિષયોનું જ્ઞાન અપાતું હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીનો વિશેષ સમય શાળામાં જ જાય. ત્યારે શાળાની સમીપમાં જ ન રહેતા વિદ્યાર્થીઓની ખાવાપીવાની, વિશ્રાંતિ માટે ખેસવા કે સૂવાની સગવડ તપાસવાનો વિચાર પણ રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે કરી લેવો નોંધ્યો.

રાષ્ટ્રીય શાળાનો દરેક વિદ્યાર્થી અખાડમાં તો રવાનોજ એમ અમે માની લઈએ છીએ. તે તેને માટે વિદ્યાર્થીનો કયો સમય રહેશે, તે પણ વિચારી લેવું ઘટે.

ઉપલી વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે જાત્રાલય અનિવાર્ય થાય છે.

જાત્રાલય સાથે જ શાળાના ચાલકોની જ તગતારી અતિશય વધી જાય છે. એમને વિદ્યાર્થીઓના સગવડ, નીતિ, તમિયન, ધાર્મિક આચાર, ભોજનાદિકની વ્યવસ્થા, ચોખ્ખાઈ વગેરે અનેક વાતો સંભાળવાની હોય છે. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓને લેવાનું કામ બહુ કઠણ છે, અને એમને લાગે છે કે કાંઈ શિક્ષક ભેળાંજ એને રાખવાનું ખતી ન આવે તો અશક્ય જ છે. જાત્રાલયની સૌથી ઉત્તમ વ્યવસ્થા તો એ કહેવાય કે જેમાં બધા શિક્ષકો એકજ સ્થળે રહેતા હોય, અને દરેક શિક્ષક થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના કુટુંબના છોકરાંઓ માફક ઉછેરે. પણ કૌટુંબિક અને વર્ણવ્યવસ્થાની અનેક મુશ્કેલીઓને કારણે એ શક્ય શકે એમ નથી લાગતું. એથી ઉતરતી વ્યવસ્થા, દરેક શિક્ષકના વાલીપણા નીચે અને એના મકાનમાં જ થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓ રહે ને શિક્ષક તેની ભોજન સિવાયની બીજી બધી ખાખતોની દેખરેખ રાખે, અને માત્ર બધા વિદ્યાર્થીઓની ભોજનવ્યવસ્થા જુદી કરવામાં આવે, એ છે. એથી પણ ઉતરતી વ્યવસ્થા કોઈ સારા વ્યવસ્થાપકના હાથ તળે જાત્રાલય ચલાવવું તે. બીજી વ્યવસ્થાજ હાલમાં વિશેષ વ્યાવહારિક અને સંતોષકારક લાગે છે.

જાત્રાલય સાથે જ એક બીજો વિચાર કરવો પડે છે તે એ કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત કયાથી કરવી ? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓ—દસ કે બારથી નીચેના—ને જાત્રાલયમાં રાખવા અશક્ય છે. એટલે એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની શું ગોઠવણ કરવી તે વિચારવું ઘટે. એમને લાગે છે કે શાળા નો કોઈ ગામની થડમાંજ હોય તોજ એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની ગોઠવણ કરી શકાય. એમ ન હોય તો દસ કે બાર વર્ષની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓનેજ શાળામાં લેવાનો નિયમ કરવો પડે. એટલે ત્રીજાં કે ચોથાં ધોરણથી રાષ્ટ્રીય શાળાનો ખાસ અભ્યાસક્રમ શરૂ કરી શકાય; તે પહેલાંનો અભ્યાસ સાધારણ શાળા મારફતે જ થયો હોય તેજ ગ્રહણ કરવો પડે. તાર્ત્વિક રીતે આ સ્થિતિ બહુ ખોટી લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સર્વોગ સપૂર્ણ હોવું જોઈએ. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓનેજ શીખવવાની ગામડાનાં રહેવાસીઓને બહુ અગવડ છે, અને તે અગવડ કાઢવી એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પહેલું કામ હોવું જોઈએ. આ અગવડ ટાળવી હોય તો એકજ ઉપાય છે. તે એ કે દરેક રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે એક એવી સંસ્થા પણ કામ કરતી હોય જોઈએ કે જેનું કામ તે શાળાની આબુખાબુના ગામોમાં પહેલાં એ ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવી શકે એવી નાની નિશાળો ચલાવવી, એ હોય. એમ ન થાય તો ઉપર જણાવેલી ખામી સહન કરવી પડે. આ અગવડ હાલની વિકૃત પરિસ્થિતિને લીધે છે.

હાલની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત ઉચ્ચથી કરવા તરફ છે. આ અમને તત્વથીજ ખોદું લાગે છે. પાશ્વે પૂર્વા પહેલાં છાપડું ચઢાવવું, તેના જેવું આ કાર્ય છે.

રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવનારને બીજી મુશ્કેલી નહીં. તે ઉત્તમ શિક્ષકોની. રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં નીચે પ્રમાણે લાયકાત હોવી જોઈએ, એમ મહાત્મા ગાંધીજીનો મત છે.

ગુણો.

૧. સાફ ચારિત્ર.
૨. બાળકો પર પ્રેમ.
૩. જરૂરિયાતો થોડી કરવાની શક્તિ.
૪. જરૂરિયાત જેટલોજ પગાર લઈ રામ કરવાની ઇચ્છા; એટલે બાલિકાઓ નહોતી.
૫. ઓછી કોટુંબિક જીવનજો.
૬. સ્વચ્છતાપ્રેમ બેદનો અભાવ.
૭. તંદુરસ્ત અને કસાયલું શરીર.

જ્ઞાન.

૧. માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન (માતૃભાષાનું લગભગ બધું સાફ સાહિત્ય એણે વાંચ્યું હોવું જોઈએ.)
૨. સંસ્કૃત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન (એટલે ગીતા, રામાયણ, મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો, કાંઈક ઉપનિષદો, કાવ્યો વગેરેનો પરિચય.)
૩. હિંદીનું સામાન્ય જ્ઞાન, (એટલે મુખ્ય લેખકોના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને તુલસી રામાયણાદિ ગ્રંથોનું અવલોકન.)
૪. વણાટ તથા ખેતીનું સામાન્ય જ્ઞાન.
૫. મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોની માહિતી.
૬. કોઈ પણ એક ખાસ વિષયમાં નૈપુણ્ય.

ઉપરની બધી લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષક મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે, અને છતાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં એ સર્વે લાયકાત હોવી કેટલી આવશ્યક છે, એ સહેજ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે.

આજની ગૂંજરાતિ પ્રજામાંથી એવો તૈયાર શિક્ષક મળવો બહુધા અશક્ય જ લાગે છે. ગૂંજરાતિ પ્રજામાં વૈશ્ય વૃત્તિ પ્રધાન છે. તેમ જરૂરિયાતો થોડી કરવાની શક્તિ પણ દક્ષિણી ભાષાઓના જેવી ગૂંજરાતિઓમાં અત્યારે નથી. ધનનો લોભ છોડવો કાંઈ મળે છે, તો તેમાં કાંતિનો લોભ તીવ્ર હોય છે; અને શિક્ષકને કાંતિ સસ્તી નથી મળતી; એટલે શિક્ષકની વૃત્તિ અરુચિકર લાગે છે. જે જે વિષયોની જેટલી આવડત મહાત્મા ગાંધીજીએ ઇચ્છી છે તેટલી સંપૂર્ણ આવડતવાળો શિક્ષક તૈયાર નહીંજ મળે; તેણે તો એ મહત્ત્વે બે ત્રણ વર્ષ ખાસ અભ્યાસ કરી એટલી લાયકાત મેળવવી જોઈશે.

આ કારણથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં પરિણામો ઝપાટાબંધ નહીં જોઈ શકાય. પ્રજાને તેમજ શાળાના ચાલકોને અત્યંત ધીરજ ધારવી પડશે. શિક્ષક નહીં મળે તો શિક્ષક થવા લાયક પુરુષોને શિક્ષકની લાયકાત મેળવવા સંકાપા પડશે. મહાત્મા ગાંધીજીની ભાષામાં કહીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ એ આજે તો શિક્ષકો અને ચાલકો ઉભયને માટે તપશ્ચર્યાનું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સુંદર પ્રગતિ થતાં હજી થયાં વર્ષો ભાગશે; હાલ કામ કરનારાઓને બેભણપણે માર્ગ સરળ કરવા જેટલું પણ કરી શકે તો સંતોષનું જ કારણ રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જેવી મુશ્કેલી શિક્ષકોની છે, તેવીજ મુશ્કેલી પાઠ્ય-પુસ્તકો અને આલોપયોગી સાહિત્યની છે. ગૂંજરાતિ બાળકોને યોગ્ય પુસ્તકોને અભાવે લાંબાંજો જ કરવી પડે, અથવા નુકસાનકારક સાહિત્ય મળે ઉતારવું પડે એવી આજની સ્થિતિ છે. આ

વિષય ઉપર ધ્યાન કહી શકાય એમ છે, પણ તેને એક સ્વતંત્ર લેખનો વિષય કરવો વધારે સમવડભર્યું થશે એમ અમને લાગે છે.

આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં અમારે ગુજ્જર વિદ્વાનોને એક વિનંતિ કરવાની રહે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એવા વિષય છે કે જેની સફળતા ભાષણોની ગર્જનાથી નહીં મળે; તેમજ તેના મુદ્દાઓના નિર્ણય ઉપરછલકી ચર્ચા કે સમાલોચનાથી નહીં આવે. જો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે આપણી લાગણીઓ પ્રામાણિક હોય, જો આપણે તેને રાજકીય ચળવળમાં માત્ર એક શાખ તરીકે જ ઉપયોગ કરવા ન ધારતા હોઈએ, તો તેને માટે આપણે વિશેષ સ્વાર્થત્યાગ બતાવવો જોઈશે. ગયે વર્ષે ગૂજરાત કૃષિવણી પરિષદના રિપોર્ટમાં રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતીશાળાની યોજના છપાઈ હતી; તેના અભ્યાસક્રમ પણ છપાયેલા હતા. એનો જરા ધ્યાનથી અભ્યાસ કરી કોઈ વિદ્વાન બંધુએ તે ઉપર ટીકા કરી હતી, તો અમને અમારા કાર્યમાં ધણી મદદ થાત; એ અભ્યાસક્રમમાં એટલા બધા દોષો રહી ગયેલા અમને માલમ પડ્યા કે તે અભ્યાસક્રમ છપાયો અને તેનું અનુકરણ પણ અન્યત્ર કરવામાં આવ્યું, એ વિચારથી અમને દુઃખ થયું. એમાંના કેટલાક દોષો એટલા હાસ્ય-જનક હતા કે અમારાથી એ થયા તે જ આશ્ચર્ય હતું. પણ એના વિચાર કરી કોઈ વિદ્વાન સળજને અમને બતાવ્યા નહી, તેથી અમારે અનુભવની શાળામાંથી જ તેને શોધવા પડ્યા. હવે તો અમારો અભ્યાસક્રમ કાંઈને આપવાની પણ અમને હિમ્મત ન રહે તેવીજ સ્થિતિ આ લેખના વિષયોની, કે ઇતિહાસ-બુજોળની યોજનાઓની હશે. એ સંદેને ઉપર ટપકથી વાંચી જઈ એને એકદમ ‘ઉત્તમ’ અથવા ‘મૂર્ખ’ દરાવવાથી અમને કે દેશને ફાયદો નહીં થાય, કારણકે સર્વોંએ એ ઉત્તમ પણ નથી અને મૂર્ખતાભર્યો પણ નથી, એટલી તો અમારી પણ ખાત્રી છે. અમારે એ યોજનાઓનાં એકંદર સ્વરૂપ ઉપર અભિપ્રાય નથી જોઈતા; પણ તેની બારીક સમાલોચના જોઈએ છે. આટલી તો અમારી ઓછામાં ઓછી માંગણી છે.

બીજી અમારી માંગણી છે તે એ કે એ વિષયોમાંના જો જો ભાગોમાં જો જો વિદ્વાનો નિષ્ણત (Expert) હોય, તેમણે તે ભાગો ઉપર પ્રકરણો કે પુસ્તકો લખી એ યોજનાની પૂર્તિમાં પોતાનો ફાળો આપવો.

અમારી સૌથી મહત્ત્વની માંગણી એ છે કે જેમ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લઈ તરુણ વર્ગ દેશસેવા કરવા બહાર પડે છે, તેમ શિક્ષણદાર માતૃશ્રમિની સેવા કરવા તે બહાર પડે. આ કાર્ય મધ્યમ ભુષિના મનુષ્યોથી પણ થઈ શકે એમ માનવું બહુ જ બૂલ ભરેલું છે. ઉત્કૃષ્ટ ભુષિવાનને પણ આ કાર્યમાં એની ભુષિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા પૂર્ણ અવકાશ છે. આ કાર્ય કેટલું અપાર છે, તે લેખ દ્વારા સમજાવવાની અમારી શક્તિ નથી. એની ખાત્રી તો અંદર પડેથી તુર્ત થાય. ધન અને વાહવાહ બંનેનો લોભ છોડનારા, દેશબંધુતા શિક્ષણ દ્વારા માતૃશ્રમિ અને માતૃભાષાની સેવા કરવા ઉત્સાહી નરોની શક્તિ થાઓ, એજ પ્રાર્થના.

સત્યાગ્રહાશ્રમ
મોર્ગશીર્ષ સુદ ૫
સંવત ૧૯૭૫

રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.

ખેતીના ઉદ્યોગમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.*

આપણા દેશના કોઈ કોઈ ભાગોમાં જ્યારે દુકાળ પડે છે અને લોકો જીવના માયાં હેરાન થાય છે ત્યારે આપણને તો એમજ જણાય છે કે એ પ્રદેશમાં વરસાદ પડ્યો નહિ એટલે અનાજ પાક્યું નહિ અને તેથી ખોરાકની તંગીને લીધે આ ગિયારા મરી જાય છે. આપણી કુદ્ધિ જરા વધારે ચત્રાવીશું તો માલુમ પડશે કે આ ધારણા બિલકુલ ભૂલભરેલી છે. અનાજ તો રેલ્વે માર્ગે હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાં લઈ જઈ શકાય છે પરંતુ તે ખરિદ કરી પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાને ખેડૂત વર્ગ પાસે પુરતા પૈસા હોતા નથી. આથીજ લોકોને હાડમારી વેડવી પડે છે અને હાજરો જીવનું નેમમ થાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે દુકાળના તેમજ સામાન્ય વર્ષોમાં ખોરાકની નહીં પણ પૈસાની તંગી જીવનમગનું મુખ્ય કારણ છે. ખેડૂતવર્ગ તદ્દન નિર્ધન અને અતિશય દેવામાં સપડાઈ મથો હોવાથી ખાવાને પૈસા ક્યાંથી લાવે ? મારવાડી અને પહાણોને ભરવાં પડતાં મ્હોટાં બ્યાજ દેખાડી આપે છે કે હિંદની વસ્તીનો આ ૬૦ ટકા ઉપરનો ભાગ છેક દુઃખી અને દીન છે.

આવા સંજોગોમાં જ્યાં પેટ પુરતું જ ન મળે ત્યાં ખેતીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા પૈસા તો ક્યાંથીજ શોધી શકાય ! આ કારણથી સરકાર તેમજ પ્રજાનું ધ્યાન એ લોકોને થોડે બ્યાજે પૈસા ધીરી આ ઉત્તમ ગણેલા ધંધાનો પુનરુદ્ધાર કરવા તરફ દોરાયું છે.

જર્મનિની માફક અહિંયાં પણ ૧૮૯૯ ની સાલમાં, મદ્રાસ, પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં રાષ્ટ્રકાષ્ટ્રેન જાતનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૦૮ ની સાલમાં આપણી સરકારે કાયદો કરી એ મંડળોનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખેલું છે. એથી કરી ત્યાર પછી આ મંડળો સ્થાપવાની હીલચાલ એટલા તો જોમથી ચાલી છે કે ૧૯૧૨-૧૩ ની સાલમાં બધાં મળીને ૬૨,૧૩૪ મંડળો સ્થપાયાં જેમાં ૫,૭૩,૫૩૬ જેટલી સભ્યોની સંખ્યા અને ૩૫,૬૨,૨૮૪ પૌઞડ એટલે ૫,૩૪,૩૪,૨૬૦ રૂપિયા જેટલી થાપણ થઈ હતી.

આ આંકડા ઉપરથી જણાશે કે આ સહાયકારી હિલચાલે લગભગ છ લાખ માણ-સોનાં સંકટ દૂર કર્યાં છે. (અને તે પછી આ પાંચ વર્ષમાં તો ફટલોય વધારો થયો હશે.) આમ છતાં પણ આ હીલચાલ હજી શરૂઆતમાંજ છે એ સ્પષ્ટ છે.

તે વખતે મંડળો ચલાવવામાં થાપણ કેવી રીતે ઉભી કરવામાં આવી હતી તે જાણવું ધણું ઉપયોગી છે. આશરે ૬ લાખ સહાયકારી પોતેજ શેર, અનામત અને અવેજ રૂપે બેગો કર્યાં હતાં. આશરે બે ટકા જેટલો સરકારે આપ્યો હતો અને બાકીનો બધો મંડળોનાં નામ ઉપર લોકો પાસેથી ઉઝીતો લેવામાં આવ્યો હતો. હવે સરકારે

* (શ્રી. બી. એસ. પટેલ, બી. એલ., એન. ડી. એ., એન. ડી. ડી., સી. ડી. એડી. (ગ્લાસગો)ના "Possibilities of Co-operation in Dairying and Agriculture in India." નામના લેખનું લાપાન્તર. આ લેખ ૧૯૧૩ માં આપલેન્ડમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.)

ઉપર પ્રમાણે લોન આપવી અંધ કરી છે એટલે સહાસહોને પોતાનેજ બધું ભંડોળ એકઠું કરવાનું માથે રાખવું પડ્યું છે.

આ પ્રમાણે આ હીલચાલથી ખેડૂતશ્રી લેણદારોના પંજમાંથી છૂટી શક્યા છે, પરંતુ ગરિબ વર્ગનાં મંડળો દૂર કરી એમને પૈસાદાર બનાવવાને આટલુંજ પગલું ખમ નથી.

ડેન્માર્ક, હોલેન્ડ, જર્મની, સ્વીડન વિગેરે દેશોમાં (Co-operative credit) નાણાં વીરવાની સાથે, ખેતરમાં પાક ઉત્પન્ન કરવામાં અને વેચવામાં સહકારી હિલચાલ દાખલ કરી છે જેથી કરી ત્યાંના ખેડૂતશ્રી વીસ વર્ષ પૂર્વેની અને હાલની સ્થિતિમાં આસમાન જમિનનો ફેર પડ્યો છે. આયર્લેન્ડમાં ખેડવાજી ખરવામાં આવું પરિચય આપ્યું છે. ખેતીમાં તેમજ દરેક ઉદ્યોગમાં ખોટી કિંમતે ઉત્પન્ન કરી વધારેમાં વધારે કિંમતે વેચવામાં, સારામાં સારો નફો થાય છે. આયર્લેન્ડમાં એક ખેડૂત સહાયકારી હીલચાલ દાખલ થયાના પછીના પ્રથમજ વર્ષમાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલી ખોટી કિંમતથી ખાતર ખરીદ કરી શકતો હતો અને ૨૦ ટકા જેટલે ખોટેવ્યવે ડેરીનાં સાધનો લાવી શકતો હતો. આમ થવાથી તેના ખરચમાં ઇટલો બધોફેર પડ્યો. હશે તે જણાવ આવે છે એજ પ્રમાણે ત્યાં એક ખેડૂત એક ગેલન દૂધ ૬ પેનિએ વેચે છે અને ૧૯૧૩ જેવા સાધારણ વર્ષમાં ૫૫ ૪૬ થી ૫ પેની જેટલા મેળવી શકતો હતો. આ આકાશની સાથે વીસ વર્ષ પહેલાંનો આકાશ સરખાવીએ તો મિચારાને ફક્ત ૨૬ પેનીજ મળતા હતા. આ દેખાડી આપે છે કે સહકારી હીલચાલથી એને ૬૯.૧ ટકા જેટલો ઉપજમાં વધારો થયો છે. ૧૧ી આ ઉપરાંત ડેરીની ઇમારત તેમજ સાધનો ઉપર પણ એને કંઈક નફો મળે છે. માખણ બનાવી વેચવાની કડાફટ તો એને છેજ નહિ. આ ઉપરથી સો ટકા જેટલો ખેડૂતને ફાયદો છે એમ કહીએ તો તે જરાય ખોટું નથી.

આ હકીકત આયર્લેન્ડમાં હાલમાં પણ મોજૂદ છે, અને હિંદુસ્થાનમાં પણ તે પ્રમાણે કેમ ન કરી શકાય એનું કારણ કાંઈ સમજાતું નથી. જો અહિંની પેટે હિંદુસ્થાનમાં પણ એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો એકસ ત્યાંના ખેડૂતોની આવક જોતજોતામાં બેવડી થઈ જાય.

આ કાર્ય ત્યાં કેવી રીતે ફતેહમંદ કરવું એજ આ નિબંધનો ઉદ્દેશ છે.

ડેરીના ઉદ્યોગ સંબંધી આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ; કારણ કે,

૧. ત્યાં ખેડૂતને જલ્દીથી લાભ આપે તેવાં મંડળો યોજવાં ધણી સહેલાઈથી બની શકે તેમ છે.

૨. એ ઉદ્યોગ અહિં યુરોપના દેશોમાં બહોળો ફેલાવો પામેલો છે એથી કરી અહિંનો અનુભવ અને જ્ઞાન ત્યાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે.

૩. સહાયકારી મંડળની ડેરી શિવાય બીજી એવી કોઈ પણ જાણી નથી જે ખેતીના ઉદ્યોગને આટલો બધો લાભ આપી શકે. ડેરીનો ધંધો હાલ ઠીક પૈસા પેદા કરી આપે છે. આથી દુધજીંઘાં દોર વધારે પ્રમાણમાં ભેગાં કરવામાં આવે છે; ખેતીવાડીમાં આ દોર ઉછેરવાનું કામ જે હિંદુસ્થાનમાં મિલકુલ હાથમાં લેવામાં આવ્યું નથી તે ખેડૂતને અને દેશને ધણો અગત્યનો લાભ આપે તેવી રીતે વિસ્તારી શકાય તેમ છે.

૪. વોલ્ટર પોતાના ‘ખેતીવાડીમાં સહકારિતા’ એ વિષે પુસ્તકમાં કહે છે તેમ, ઢોર ઉછેરમાં એક વખત પરસ્પર સહાય દાખલ કરવાથી ખીજા ઉલ્લોગમાં પણ તે દાખલ કરવાનું મન થઈ આવે છે. ઢોરઉછેરમાં સહકારિત્વ પેસવાથી ખરીદી, વેચાણ અને મજૂરીમાં પણ તે પ્રમાણે સંયુક્ત કાર્ય થાય છે એટલે ‘ડેરીફિંગ’ એ ઘણા ઉલ્લોગનું કેન્દ્ર થાય છે.

૫. જો આપણે ક્રોએપરેટિવ ફેરીટ સોસાયટી-નાણાં ધીરનારી મંડળોએની સંખ્યામાં તેમજ તેમની થાપણમાં વધારો કરી એ સંસ્થાઓને વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હઈએ તો અવગત, આપણે ઢોરઉછેરમાં મહામરિત્વ ન્યાં ન્યાં ખેતી શકે ત્યાં ત્યાં અમલમાં મુકવુંજ નોંધવું. કારણ કે એથી એ મંડળોના સભ્યો જે ગરિબ બેફાલ વર્ગ છે તેમની પેદાશમાં સત્વર હમેશા કરો શકાય તેમ છે.

ઢોરઉછેરના ઉલ્લોગના સવાલમાં આપણે મુંબાઈ દલાદા મંબેલી ચર્ચા માંની એ કારણ કે એ દલાદાનો અમલે અતિબહુલ છે. દિવસવાનના વધાવ ભાગોની આર્થિક સ્થિતિ લગભગ સરખીજ છે એટલે એ ચર્ચા ત્યાં વાગુ પાડી શકાશે.

મુંબાઈ શહેરમાં દૂધનું મહા દુઃખ છે-આર્થિક તેમજ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ વાત નીચેની હકીકત ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થશે:—

વધારે વસ્તીને લીધે ત્યાં દૂધની માગણી ઘણી મોટી છે, જ્યારે તે માગણીના પ્રમાણમાં દૂધ પુરું પાડી શકાતું નથી. વળી દૂધની પેદાશ તેમજ વેચાણ કરવાની રીત પણ કલકત્તર વિગેરે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ વિરુદ્ધ છે, આથી શહેરનો ગરિબ વર્ગ દૂધ મેંધુ હોવાને લીધે એના સ્વાદ પણ ગળ્યુનો નથી. દૂધની ખોરાક તેમજ પોષક તત્વ તરીકેની ઉપયોગિતા અને ખાસ કરીને બાળકોને વાસ્તે તે કેટલી છે તે કયાં અનુભવું છે? આથી સરકાર અને પ્રજાનું પ્યાન શહેરમાં દૂધ પુરું પાડવાના સવાલ તરફ દોરાયું છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ સંબંધમાં કોઈજ પગલાં લેવાયાં નથી.

મુંબાઈમાં મુખ્યત્વે કરીને બેંશનું દૂધ વેચાય છે. આ બેંશોને સુરત, મેંડા અને તેમની આબુખાબુના ગામડાંમાં પાણી રાખવામાં આવે છે. એક સારી બેંશ વર્ષમાં આશરે ૩૦૦ ગેલન એટલે ૭૫ મણુ દૂધ આપે છે. આથી મુંબાઈ શહેરનું દૂધ પુરું કરવાને આશરે ૪૦૦૦ ઢોર શહેરની નજીક રાખવાં જોઈએ. આમ છતાં માત્ર ૨૧૦૦૦ જેટલી સંખ્યા શહેરમાં અને આશરે ૪૭૦૦ પાસેનાં ગામોમાં રાખવામાં આવે છે. એથી કરી ૫૦ થી તે ૬૦ ટકા જેટલા મુંબાઈવાસીઓને દૂધ મળી શકે નહિ એ દેખીતું છે. આ દૂધજીં ઢોર ન્યાં ખરચ જેટલું દૂધ આપતાં બંધ થાય છે ત્યાં તેમને તરતજ ખાટી વાડે રવાના કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરસાલ ઉપર કહેલી ૨૫૭૦૦ કરતાં પણ વધારે સંખ્યા કસાઈખાને જાય છે.

આ દૂધજીં ઢોરને ખાસચારાનું તથા રહેણાણ કરી પાળવાનું ખરચ ત્યાં ઘણું થતું હોવાથી માત્ર ઉત્તમમાં ઉત્તમ જાત પસંદ કરવામાં આવે છે. આ પસંદગી અનુસારનાં કેટલાંક સ્થળોમાં આડતીખા મારફત કરવામાં આવે છે અને પછી રેલ્વેમાં એમને મુંબાઈ ચલાવી દેવામાં આવે છે. જ્યારે ઢોર ખરચના અમર ખીજા કારણથી નકામી

થએલાં ગણુય છે ત્યારે કાંતો વાંદરામાં એમનો ખુરદો થાય છે અગરનો ૩૫ થી ૪૦ રૂપિયે વેચી દેવામાં આવે છે.

આવાં અર્ધાં કરણોને લઈને દૂધના બાવ ચઢી ગએલા છે અને લકાઈ પહેલાં પણ ૩, ૧-૨-૦ ગેલન એટલે દસ રતલનો બાવ ચાલતો હતો. વળી આ ચોખ્ખા દૂધની સાથે આશરે દસ ટકા પાણી ભેળવવામાં આવે છે. આથી ચોખ્ખા દૂધની છટક કિંમત જે દસ રતલે સવા રૂપિયે હોય છે તે આ ભેળશેળ પ્રમાણે ગણુતાં એટલે કે પાણીનું વજન બાદ કરતાં ૩. ૧-૬-૦ આવી રહે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે દૂધની આપલેમાં નીચે મુજબ દોષો રહેલા છે:—

૧. પ્રથમ તો એજ કે સારામાં સારાં ૩૦,૦૦૦ જેટલાં દૂધણાં દોર દર વર્ષે ગુજરાતમાંથી ખરિદ થઈ, ઉછેરી, અને તેમાં વધારો કરવાને બદલે એમને કસાઈખાને મોકલવામાં આવે છે.

૨. આથી દોર તો જાય છે તો જાય છે પણ પછી એમનાં વાછડાં પણ પોપણુને અબાવે નાશ પામે છે.

૩. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ આ રીત ખરાબ છે.

૪. અને છેલ્લામાં છેલ્લી શોચનીય વાત તો એ છે કે ગુજરાતના ખેડુતો, આમ દૂધણાં દોર વરસે ને વરસે ઓછાં થવાથી જે કાંઈ બે પૈસા રળતા હતા તે ખાઈ દે છે.

હવે આ બધાંનો ઉપાય શો? માત્ર એજ કે જે લોકો મુંબાઈમાં દૂધનો ધંધો કરે છે તેમનાં પરસ્પર સહાયકારી મંડળો કાઢનાં અને દોર પાળવાથી માંડીને તે દૂધ લોકોને ઘેર પહોંચાડું કરવા સુધી આ હિલચાલ અમલમાં મુકવી જેવી કરી ધંધો કરનારને તેમજ મુંબાઈનાં વતનીઓને લાલ થાય.

મુંબાઈમાં દૂધ પૂરું પાડવામાં ચાર વાગ્યતો અગત્યની છે: (૧) દૂધ (૨) રોકવાને થાપણુ (૩) ધંધાનું જ્ઞાન અને (૪) રેલ્વેની સગવડ.

પ્રથમ થાપણુનો સવાલ સ્પષ્ટ. એમાં સરકારની તેમજ પ્રજાની મદદ સાથે ખેડુતોની સહાય પણ આવશ્યક છે. ડેન્માર્ક, આયર્લેન્ડ અને હોલેન્ડની અંદર મુંડીને વાસ્તે ખેડુતની જાતની તેમજ સમઘની જવાબદારી હોય છે. હોલેન્ડની અંદર પ્રથમ ડેરી કાઢવાને લોકહિતેથી પુરોષોએ થોડે વ્યાજે પૈસા ધીમાં હતા, અને ખેડુતોએ બદલામાં ૩૦ વરસ સુધી સાફ દૂધ પૂરું પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. ત્યાર પછી જોઈન્ટ સ્ટોક અને બીજાં મંડળોએ ચારથી પાંચ ટકાને વ્યાજે નાણાં ધીરવાં શરૂ કર્યાં હતાં.

આયર્લેન્ડમાં વેપારી બેંક તરફથી ૩૬ થી ૪ ટકાને વ્યાજે નાણાં ધીરે છે. જોકે એમને બીજે ટેકાણે એથી વધારે વ્યાજ મળી શકે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં લોકો પાસે દરેક ગાયદોડ ૪૫ રૂપિયા અને દરેક ડેરી દોડ ૬૦ રૂપિયા ઉધાર માગીએ તો તે કષ્ટ બહુ કહેવાય નહિ. આથી સાફ દૂધ લોકોને મળે અને ખેડુતો એ પૈસા વાસ્તે ‘અનલિમિટેડ’ અસંપ્રદિત જવાબદારી કચ્છલ કરે તો એથી બીજી કંઈ સારી જામિનગિરીની જરૂર રહે ?

સરકારી મદદ સંબંધી બે બોલ કહીએ તો ખેડુતનો તેમજ પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને અલગત એ શરૂઆતમાં જરૂરની છે. વળી બીજું કારણ એ છે કે હિંદુસ્થાનમાં લોકો અગર ખેતી પાસેથી આવી જતના ઉદ્યોગમાં નાણાં ઉધાર લેવાં મુશ્કેલ છે. પરંતુ શરૂઆતમાં સરકાર મદદ કરે અને તેને લીધે પરિણામ સાફ આવે તો લોકો એમની મેળેજ સરકારને માગે અનુસરવાને તૈયાર થશે. આમ થાપણુ જોઈએ તે કરતાં પણ વધુ થવાથી ફાળવ પડેલી રકમ એજ ધંવાનું જ્ઞાન લોકોમાં ફેલાવવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાશે.

આ ધંધામાં રહેલે કંપનિ બીજા દેશોની માફક પુરતી સગવડ કરી આપે તો વેપારી સુદ્ધિના બાહોશ ડાયરેક્ટરોને દેખાડવાની કાંઈ જરૂર નથી કે એમને દરવધે લાખો રૂપિયાનો નફો થાય; કારણ કે, આ ઉદ્યોગ એવો છે કે સગવડ મળતાં લાવિષ્યમાં એ પૂર્ણ વિસ્તાર પામી શકે.

આ ઉદ્યોગમાં કામેલ પુરૂષો સંબંધી પણ બે શબ્દ કહેવા જેવા છે.

‘કા-ઓપરેટિવ સોસાયટી’ ના રેજીસ્ટ્રાર તરફથી હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં કોક કોક ઠેકાણે ‘કા-ઓપરેટિવ ડેરીઓ’ ઉભી કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ ઉલ્લાં ઘાડાં વર્ષોમાં તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

આ ડેરીઓ બે પ્રકારની છે:

૧. એક તો શહેરની નજીકનીજ, જે ત્યાંથીજ દૂધનો જથ્થો ખરીદ કરી બેગો કરી રાખે છે. આવી ડેરીઓમાં મુંબાઈ શહેરના સંબંધમાં કહ્યા તેવાજ ગેરલાલ થાય છે.

૨. બીજા પ્રકારમાં, કેટલાક શહેરની નજીકના ખેડુતો અને વેપારીઓ બેગો થઈ દૂધ અને લી પૂરું પાડવાનું માથે રાખે છે જેથી પહેલાં કરતાં કાંઈક ફાવેલા થાય છે.

આ સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે ડેરીની હિલચાલનું જેમને જ્ઞાનજ નથી તેવાઓએ એમાં માથું માડવું જોઈએ નહિ; કારણ કે, એમનાથી જો કાંઈ નુકશાન થઈ જાય તો તેથી એ ઉદ્યોગના આખા ક્ષેત્રમાં એ હિલચાલને ઘોંટા મારે અને બીજાઓ પણ તે કાર્ય ઉપાડતાં અટકી જાય.

હવે આપણે જોઈએ કે આવી જતની પરસ્પર સહાયથી ખેડુતને અને લોકોને શા ફાયદો થશે ?

૧. જે ખેડુત હાલ એક જોલને ૪ આના મેળવે છે તેને ઉપર કહેલી સહકારિની રીતથી ૧૦ આના મળી શકે અને તે પ્રમાણે ગણતાં મુંબાઈની હાલની દૂધની વપ-
||શને હિસાબે ૩૩૩,૦૬૨ પાઉન્ડ એટલે ૪,૯૯૫,૯૩૦ રૂપિયા જેટલો વધારાનો નફો થાય; અને જો કદાચ હાલની માગણી પૂરી કરી શકાય તો ૬૩૮,૭૫૦ પાઉન્ડ એટલે ૮,૫૮૧,૨૫૦ રૂપિયા જેટલો મોજાનો નફો થાય.

૨. મુંબાઈના વતનીઓને ૧-૬-૦૦ ને બદલે ૧-૨-૦૦ જોલન દૂધ મળી શકે. આથી જેમને દર વરસે હાલની વપરાશને હિસાબે ૨૨૨,૦૩૦ પાઉન્ડ એટલે ૩,૩૩૦,૪૫૦ રૂપિયા જેટલો બચાવ થાય અને વળી આરોગ્ય સાફ રહે તે જુદું.

૩. મુંબાઈમાં હાલ ઢોરાના રહેણાણ વાસ્તે બાંધેલા તમેલાવાળી જખાનો બીજા દારો ઉપયોગ થઈ શકે, જેથી કરી શહેરની હવા પણ સ્વચ્છ થાય.

૪. હાલની રીત પ્રમાણે દર વર્ષે ૩૦,૦૦૦ જેટલાં ઢોરો કસાર્ધખાને નાશ પામે છે અને જો આપણે સરેરાશ ૧૧૨ રૂપિયા દરેક ઢોરની કિંમત ગણીએ અને તેમાંથી ૩૭ રૂપિયા જેટલું ખર્ચ બાદ કરીએ તો આ ઢોરોના બચાવથી ખેડૂત સરેરાશ રૂપિયા ૪૫,૦૦૦,૦૦ જેટલા બચાવી શકે.

૫. વધી એમનાં વાહરડાંની સંખ્યા દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ જેટલી ગણીએ અને તેમની દરેકની કિંમત ફક્ત રૂ. ૧૫ જેટલી મુદ્રીએ તો એ ઢોરને મુંબાઇને બદલે બીજે સ્થળે રાખવાથી ૨,૨૫,૦૦૦ રૂપિયાનો બચાવ થાય. બચાવી કરીને દર વર્ષે સમાજને ૧,૪૫,૫૦,૩૮૦ રૂપિયાનો ફાયદો થાય.

ડોરોના ઉદ્યોગનો દૂધ શિવાયનો બીજો વિભાગ તે ઘી અને માખણ બનાવવાનો છે. આ માખણ અને ઘી મુંબાઇ તળમાં તેમજ આજુબાજુના ગામડાંમાં વેચવામાં આવે છે.

દૂધ કરતાં ઘીનું વેચાણ તો છેકજ ખરાબ રીતે કરવામાં આવે છે. કાષ્ટપણ કાચ-દાના અભાવે ગમે તે જાતનાં તેલ અગર ચરબીની બેળશોળ વેપારીઓ ક્યેં જાય છે.

આ અડચણ દૂર કરવાને પણ આપણે સહાયકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જેથી કરી 'આયુર્વૃત્તમ્' વિગેરે ઘીના ગુણો સત્ય થાય, અને ખેડૂતોને પણ ફાયદો થાય.

હાલમાં ખેડૂત વર્ગનો ખરેખરો નફો તો વચ્ચેના વેપારી ખાટી જાય છે, જેથી એને તો જીલ્લે ફક્ત ૪ આના જ મળે છે, જે એક બે જાના એક દિવસના ખોરાક વાસ્તે પણ પૂરતા નથી.

આ પ્રમાણે ઢોરઉછેરનો ઉદ્યોગ હિંદુસ્થાનમાં તો ખેડૂતોને લાભ કરતાં ઉલટો હાનિકારક થાય છે. ત્યાં ખેડૂત આપડો એક કે બે કરતાં વધારે ઢોર રાખી શકતો નથી, જે ઉપરથી જણ્યારે કે એ વર્ષ તદ્દન ગરિમ અને કંગાલ અવસ્થા ભોગવે છે.

આયર્લેન્ડનાજ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે સહાયકારી હિલચાલ જેટલી બધી ઉપ-યોગી અને લાભકારક છે. અહિંની અણત્રીએજ ગણતાં હિંદુસ્થાનના ખેડૂતને ઓછા-ઓછામાં દરેક જેલને બદલે આના તો મળેજ એમાં કાંઈ શક નહિ; અને એ પ્રમાણે ૩૦૦ જેલન દૂધ આપતી એક બેંશ ૪૭ રૂપિયા જેટલો નફામાં વધારો કરી આપે. ગુજરાતમાંના ઢોરની સંખ્યાને હિસાબે ખેડૂત વર્ગને દર વર્ષે ૮૧૦,૯૩૭ પાઉન્ડ એટલે ૧,૨૧,૬૪,૦૫૫ રૂપિયાનો ચોખ્ખો નફો થાય.

હવે સંચાના દૂધનો સવાલ લખ્યો.

ખરેખર દિલ્લીરીની વાત છે કે આ દૂધ કેવળ નકામુંજ જાય છે. જો ધારે તો સહાયકારી ડેરીઓ ફૂટ્યાં તેમજ બીજાં ઢોર ઉછેરવાને આ દૂધનો ઉપયોગ કરી શકે. જેથી કરી 'કેસીન' અગર 'કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક' બનાવી વેચવામાં જો નફો થાય છે તેના કરતાં પણ વિશેષ નફો થાય. જો સંચાના દૂધની કિંમત જેલને એક આના ગણીએ તો ખેડૂત ચોતાની દરેક ગાય દીઠ પંદર રૂપિયા વધારે લાભ શકે.

વળી આ હિલચાલના બીજા ધણુય લાભ છે કે જેમની અણત્રી રૂપિયા આના પાંચમાં કરી શકાય નહિ. દાખલા તરીકે,

૧. ઢોરની જાતમાં સુધારો કરવાનું કામ ધણું સ્થેકું થાય છે.

૨. ખેડુતને જે દુધના વેપારમાંથી વધારે પૈસા મળવા માટે તે એ પૈસા બાસચારા ઉગાડવાને છૂટથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય. આમ ખોરાકની સગવડ થવાથી વધારે ઢોર રાખવાં સુગમ થઈ પડે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ખેડુતો ખેતીનાં ફાલ નીકળેલાં નવાં ઓળંગરોના શાયદો સારી રીતે જાણે છે પરંતુ પૈસા ન હોવાને લીધે તેઓ ખરિદી શકતા નથી. સરકારી દિલચાલ દાખલ કરીએ તો દરેક ખેડુત પાસેથી ઉધરાણું કરી આ ઓળંગરો ખરિદ કરી શકાય જેથી ખેતી ધણી સરળતાથી ઉપજમાં વધારો કરી આપી શકે, અને ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે. હવે છેલ્લામાં છેલ્લી ધણી ઉપયોગી દિલચાલ એ છે કે દુધાળના વખતમાં કામમાં લેવાને વારતે સંયુક્ત રહીને બાસનો સંગ્રહ કરવો જે કામ અમલમાં મુકવું સહકારીવંથી ધણું રહેલું છે.

ફાલ તો ખાવા પુરતાજ પૈસા નથી તે બિવિખ્યને વારતે ખચાવવાનું તો ક્યાંથી અને ? જે ખેડુતની આવકમાં વધારો થાય તોજ આગળનો વિચાર કરવાનું એને મુદ્દે.

આ દષ્ટિબિંદુથી સરકાર અને પરાંપકારી પ્રબળન જે ફાલ દુધાળ નિવારણ ફંડમાં નાણાં ભરે જાય છે તેમ જ આ પ્રકારની સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં ભરે તે એનો ઉપયોગ ધણો સારો થઈ શકે, એ સ્પષ્ટ છે.

ખેતરની ઉપજના વેચાણમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.

કપાસ, ઘઉં, ચોખા, દાળ, તમાકુ અને શેરડી એ હિંદુસ્થાનની મુખ્ય નિપજ છે. દાખલા તરીકે આપણે કપાસ લઈએ.

દરેક ફાલે ખેડુતને ચોખા નફો શો થાય છે તે નીચેની જે ખાખતો ઉપરથી જાણી શકાય છે.

એક તો ઉત્પન્ન કરવાનું ખર્ચ અને ખીનું એ ફાલનું સારી કિંમતે વેચાણ.

ખર્ચ સંબંધી વિચાર કરવાનું રહેવા દઈએ પણ વેચાણ કરવામાં શા શો ફોપો છે, એ જોવા જરૂરના છે.

ઉતાર્યા પછી તરતજ ખેડુત પોતાનાં કાલાં ધણે ભાગે કાષ વેપારીને વેચી નાખે છે. કાલાએ તૈયાર ગાંસડીની કિંમત ઉપરથી કાલાંની કિંમત અંદાજવામાં આવે છે. પરંતુ કપાસીઆ કાઢવાની, રૂને સાફ કરવાની વિગેરે મહેનત બાદ કરીએ તો એ ખેડુતને રૂને દિસાએ કાલાંની પૂરેપૂરી કિંમત મળતી નથી. કારણ એ છે કે પોતાને ઘેરથી કાલાં ઉપડ્યા પછી તે તૈયાર રૂની ગાંસડી કાલાએ જતાં સુધીમાં વચ્ચે અનેક વિધિઓ એ કાલાંની થઈ જાય છે.

૧. જે વેપારીને ખેડુત કાલાં વેચે છે તે પ્રથમ તો દબા કરવા માંડે છે. દાખલા તરીકે હલકું ર મેળવવું, જેજવાળી જગાએ રાખવું, જેથી કરી તોલમાં વધારો થાય.

૨. ત્યાર પછી એ વેપારી કાષ બીજાને વેચે છે.

૩. એ પાછો કાષ છનીંગ ફેક્ટરીમાં મોકલે છે.

૪. આ ફેક્ટરીવાળો પોતાને મનમમતી મજૂરી ચલાવી દે છે.

૫. ત્યાં ગાંસડીઓ બધાયા પછી કાષ દલાલ મારફતે મુંબઈ અગર પરદેશ વેચવામાં આવે છે.

આમ દરેક વચ્ચે માણસ પોતાનો નફો ચઢાવતો હોવાથી તૈયાર ગાંસડીનો ભાવ વધે જાય છે, અને એ નફો જો બાદ કરીએ, વચ્ચે થોડો બચો બચાડ થાય તે બ્યાનમાં લઈએ, અને વેપારીઓ સદા કરી ભાવ વધારે છે, એ વિચારીએ તો, ૩ની ખરી કિંમત કેટલી બધી ઓછી થાય તે સહજ સમજાશે. આ ઉપરથી દેખીતું છે કે ખેડૂત તો આ બધાને વાસ્તેજ જાણે વૈતરું કરે છે. ઓછે ભાવે વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ કપડાંના રૂપમાં પાછું વધારે ભાવે ખરીદે છે. વળી એ કાલાંમાંથી નીકળેલા કપાસીઆ ખેડૂત પોતેજ જીનમાંથી પોતાના ઢોરને વાસ્તે વેચાતા લે છે. આમ વચ્ચેના બે માણસોને એ નફામાં પૈસા આપે છે.

આ સંકટો પણ દૂર કરવાને આપણે સહકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જો ખેડૂતો પરસ્પર મળી જાય તો હાલનાં કરતાં પણ એમને ઊંચડો નફો થાય.

જીવરાતના કેટલાક ભાગોમાં બધા ખેડૂતો સારી સ્થિતિમાં છે, જેથી ત્યાં આવાં મંડળો રહેલાંથી કાઢી શકાય તેમ છે. શેર અને સમગ્રની જવાબદારીથી થાપણ ઉભી કરવામાં આવે અને રથજે રથજે રથાપેલાં મંડળો ભેગાં થઈ ૩ વેચતું શરૂ કરે તો એ હિલચાલ વિજયી નીવડવામાં કાંઈપણ અડચણો જણાતી નથી. પછી વળી ધીમે ધીમે મંડળોની સંખ્યા વધારતા જવાય. આ મંડળોમાંથી સલાસદો ચૂંટી કાઢી એક મુખ્ય મંડળ ઉભું કરવું, પૈસા વધતાં પોતાનાંજ જીન અને પ્રેસો શરૂ કરવાં, પોતાનાજ નોકર અને દલાલો વેચવાનું કામ કરવાને રાખવા. ગલખત આ કાર્ય જેટલું દેખાય છે તેટલું સરળ નથી પરંતુ સુરત અને ભરૂચ જેવાં શહેરો ત્યાં ૩ની બધી સારી જાત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંથીજ જો આ શરૂ કરવામાં આવે તો કાંઈ ખોટું થકિ.

આ હિલચાલથી ખેડૂતોને શા લાભ થાય ?

૧. ખેતરમાંથી માંડીને તે જગરમાં વેચાતાં સુધી કાલાંને સાચવીને લઈ જઈ શકાય, જેથી ઓછામાં ઓછા વીસ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય.

૨. પરસ્પર મદદથી લઈ જવા લાવવાનું ખર્ચ પણ ઘણું કમતી થાય.

૩. વેપારીઓ અને દલાલોનો દગાથી અગર સદાચો કરેલો લાભ ઉડી જાય જેથી દરેક ફાલે ઊંચડો નફો થાય.

૪. ઢોરને વાસ્તે ખરીદતા કપાસીઆમાં પણ ૨૦ ટકા જેટલો બચાવ થાય.

૧૯૧૭ ની સાલમાં ૪૦૦ રતલની એક ગાંસડી જેવી ૧૬,૨૫૦૦૦, ગાંસડી જેટલા ૩ની પેદાશ ગણવામાં આવી છે. આ ૩ ઉપર ગાંસડીના ૩. ૧૪૫ જેટલો ભાવ ઉપજ્યો હતો. જો ખેડૂત ઉપરની હિલચાલથી પોતાના કાલાં ઉપર ફક્ત સાડાંધાર ટકા જેટલો વધારાનો નફો મેળવે તો દરેક ગાંસડી દીઠ ૩. ૧૫ મળે. આથી ફક્ત મુંબાઈ હવાકાનાજ ખેડૂતોને ૨,૪૩,૭૫૦૦૦ રૂપિયા વધારો મળે.

૫. વચ્ચેના વેપારીઓ ૩ને ગમે ત્યાં તાપી મુકે છે અને બધીએવાર મીલમાલેકોએ ફરિયાદ કરી છે કે બેદરકારીથી ૩ બગડે છે છતાં એ લોકો એની કાંઈ દરકાર કરતા નથી. એમને તો ખેડૂતો પાસેથી ઓછે ભાવે મળે છે એટલે ખસ. પરંતુ સહાયકારી

મંડળો સ્થપાયાથી ખેડુતોને ૩ કેમ જળવતું તેનું શિક્ષણ આપી શકશે અને વળી વાવેતર કરતી વખતે કયા કપાસીઆ સારા અને કયા ખરાબ એ જતાવી, રૂની જાતમાં સુધારો કરી શકશે.

તમાકુ.

મુંબાઇ ઇલાકામાં આ છોડ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ઉભાડવામાં આવે છે. ૧૯૧૩ ની સાલમાં ૭૬,૯૭૨ એકર જેટલી જમિન એનાજ વાવેતરમાં રોકી હતી. આનું વાવેતર ગામની નજીકના ભાગોમાં કરવામાં આવે છે. જેથી સહાયકારી મંડળો કાઢ્યાં હોય તો એનું વેચાણ સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે.

૧. દરેક ખેડુત પોતાનાજ ગામમાં તમાકુની કાપણી કરી આપે છે.

૨. પરદેશ અગર દેશમાંજ વેચાયા પહેલાં તૈયાર થએલા માલ ઉપર ત્રણથી ચાર વિધિ થાય છે.

૩. ખેડુતને ૪૦ રતલના મણ ઉપર રૂ. ૬ થી ૭-૮-૦ રૂપિયા ઉપજે છે.

હવે જો ખેડુતો બેગા થઇ એક હુશિયાર આપનાર રાખે તો એાછામાં એાછા દર મણે ૩૦ થી ૪૫ રૂપિયા બધું ખરચ બાદ કરતાં પડે એટલે કે હાલ ઉપજે છે એનાં કરતાં આશરે ચાર ગણું મળે. આમ વધારે નફો મળતાં વધારે મંડળો ઉભાં થાય અને એ પ્રમાણે આપણમાં વધારો થાય તો યુરોપ અને અમેરિકાથી કોઇ હુશિયાર કારિગરને બોલાવી શકાય.

આમ ન કરતાં કદાચ એકાદ ગામના ખેડુતો બેગા થઇનેજ વેપારીઓને રૂબરૂ બોલાવે તો વચલા આડતીઆ ઉડી જાય જેથી રૂપ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય. વળી ત્યાર પછી બધાં મંડળો સંયુક્ત થઇ સરકારની મદદ માગે તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તમાકુનું શોધન કરી શકાય. એ ઉપરાંત ઢોર ઉછેરનારા અને તમાકુવાળા બન્ને બેગા થઇ અરસપરસને લાલ કરી શકે. દાખલા તરીકે, હાલમાં, ગુજરાતમાં તમાકુને ઉગાડવા ખાતરની ઘણી જરૂર છે, જે ઢોર ઉછેરનારા સહેલાઈથી પૂરું પાડે.

આજ હકીકત બહોં તેમજ તૈલબીજને લાગુ છે. તેમાં સહાયકારી હિલચાલ શરૂ કરવાથી અને તેને ડરીના ઉલોગની સાથે જોડવાથી એાછે ખરચે સોપરેટરની સાથે લોટ દળવાની બંટીઓ ચલાવી શકાય. વળી દાળ તેમજ ડાંગેર ખાંડવાની ગોડવણ પણ સાથેજ થઇ શકે. ફેતરાં પડે તે ઢોરને ખોરાક તરીકે કામમાં આવે.

વાડીઓનાં શાકભાજી અને ફળફળાદિ સંબંધી.

મુંબાઇ અને બીજાં શહેરોમાં શાક અને ફળફળાદિ બહુ વપરાય છે, જે કાંતો શહેરમાંજ પાકેલાં હોય છે અગરતો મુંબાઇ અને પુનાથી રેલ્વે માર્ગે આવે છે. પરંતુ ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં રેલ્વેની સગવડ બરાબર નથી જેથી કરી આ શાકભાજી ત્યાં નિરૂપયોજી બગડી જાય છે. જો તે બાલુના બગીચાવાળા એકજ થઇ બધો ફાલ બેગો કરે, એની જાતવાર કિંમત ઠરાવે, અને અસુક જથ્થો પૂરો પાડવાના કોન્ટ્રેક્ટ કરે તો રેલ્વે કંપનીઓને સગવડ કરી આપવાનું સહેલાઈથી કહી શકાય. વળી એ ઉપરાંત એ ફળોના સુરખા અગર અથાણાં કરી પરદેશ ચલાવી શકાય. હાલમાં કેટલાક ગાંધીઓ અને બીજા વેપારીઓ ફરી વિગેરે ફળોનો ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે પરંતુ ખેડુતો જાતેજ તે કામ

કરે તો એમને કેટલો બધો લાભ થાય ! જે ફળદ્રુપતા અને અચાજની સારાં પ્રમાણમાં વેચી શકાય એવી જાકવણ કરવામાં આવે તો ખેડુતો ફળનાં ઝાડ મોટા જથ્થામાં ઉગાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સરતમાં શાકભાજીનું જથ્થાબંધ વાવેતર થાય છે પરંતુ યોગ્ય બંધારણને અભાવે ત્યાંના ખેડુતોને વેપારીઓને આશરે રહેવું પડે છે.

આ પ્રમાણે કેટલાંક દલાળતો ઉપરથી સહાયકારી હિલચાલના શા લાભ છે તે જોઈ શકાય છે. જે યોગ્ય વ્યવસ્થા અને દુશીઆર કારીગરો સાથે કામ કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાનના ખેડુતોનો અને ખેતીનો રૂઆબજ ફરી જાય.

પોતાની ઉપજમાં એમને એમ સોએ સો ટકા લાભ કરવો ઘણો કઠણ છે પણ ઉપરના આંકડાઓ ઉપર નજર નાખતાં જણાશે કે એ કાંઈ આ હિલચાલ કામે લેતાં અવરં નથી.

કેટલાક જણ એમ માને છે કે આપણા દેશનાં ખેતરની નિપજ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં મોકલવામાં આવે તો ખેડુતોને ઘણો લાભ થાય કારણકે ખરિદનારની સંખ્યામાં વધારો થવાથી માલની કિંમત વધે અને ખેડુતોને નફો થાય પરંતુ આ વાત તદ્દત ખોટી છે અને તે મિ. કાટિંગના ' ફરલ ઇકોનોમી ઓફ ધ બોમ્બે ડેક્કન ' નામના પુસ્તકમાંનાં આંકડા ઉપરથી જણાશે.

૧. પુના ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ૪૦ એકરના કાળી ભોંયના એકાદ ટુકડામાંથી ૧૮૨૮ ની સાલમાં ખેડુતને દર એકરે ૩ શીલીંગ એટલે ૩. ૨-૪-૦ નફો રહેતો.

૨. જ્યારે તેવાજ પ્રકારના ટુકડા ઉપર ૧૯૧૧ ની સાલમાં ૪ શીલીંગ એટલે ૩, ૩-૦-૦ મળતાં.

પરંતુ ૧૯૧૧ માં નાણાંની ખરિદકિંમત ૧૮૨૮ ની સાલ કરતાં ફક્ત અડધીજ હતી એટલે એક સાલમાં ૧૯૧૧ માં ૧૮૨૮ કરતાં ફક્ત અડધીજ કિંમતની વસ્તુ આવે. જેથી પરદેશનું બજાર ઉધડવાથી હિંદુસ્થાનના ખેડુતોની ૩૩ ટકા જેટલી કમાણી ઓછી થઈ ગઈ છે. આથી જે વધારાનો નફો મળે છે તે હાલના મોંઘવારીના વખતને લીધે તણાઈ જાય છે અને ઉલટી ટાંચ પડે છે. વળી પરદેશ નિકાસનો ખરો લાભ તો વેપારીઓ ખાટી જાય છે. હાલમાં વળી કારખાનાંના અને મીલના માલેકોએ પોતાના ધંધા સાથે ખેતરો પણ ઉગાડવાને લીધાં છે જેમાં ૩, અનાજ, વિગેરે પોતાને ઉપયોગી થીએ વાવે છે.

મિ. કાટિંગે ઉપર કહેલા પુસ્તકમાં જણાવેલી હકીકત મુજબ, ઘણા ખરા ખેડુતો પાસે ૧૫ એકરથીએ ઓછી જમીન છે. જ્યારે ૩૦, ૪૦, અને ૪૮ એકરના ટુકડાઓ ઉપર ગણતરી કરતાં ખેડુતને દરેક એકર દીઠ ફક્ત ૩. ૩-૦-૦ થી ૩. ૬-૧૨-૦ જેટલો નફો રહે છે. આ હિસાબે ૧૫ એકર ઉપર ૪૫ રૂપિયાથી ૯૭-૮-૦ જેટલો નફો થાય. આ ઉપરાંત ખેડુત મજૂરી કરી એકરે ૯ રૂપિયા પેદા કરે છે એટલે બધા મળીને, એક ખેડુતનું કુટુંબ આશરે ૧૮૦ થી ૨૨૫ રૂપિયા દર વરસે કમાય છે. હવે જે દરેક કુટુંબમાં સરાસરી ૪ માણસ ગણીએ તો દરેક માણસ દીઠ વરસે ૪૫ થી ૩. ૫૮-૨-૦ આવે. જેમાં એક કેદીનું ખરચ પણ વરસે ૬૦ રૂપિયા આંકવામાં આવ્યું છે તો તે પ્રમાણે ખેડુતને એનાં કરતાં પણ ઓછું મળે છે. આમ રિયલિટી હોય તો એકરોને લાજુવવામાં અને

દવાદારના પૈસા તો એ ક્યાંથી લાવી શકે? વળી એમાંથી તો મૂળ માલેકને સાથ આપવી પડે છે. ખેતરનો અડધો એક ભાગ તો ગિરો-હોય છે અને તેથી દેવા પેટે વ્યાજ ભરવું પડે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સહાયકારી હિલચાલ કેટલી બધી અગત્યની તેમજ સરવર ઉપાડવા જેવી છે. આથીજ ખેડુતને એાછામાં એાછો ૩૦ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થશે.

છેવટની ગણતરી પ્રમાણે ખેડુતને એક એકરમાંથી રૂ. ૧૨-૮-૦ થી ૩૦ રૂપિયા જેટલી ઉપજ આવે છે. ધાત્રી કે આ ઉપજમાંથી અડધો એ પોતાના ઉપયોગને વારતે રાખે અને અડધો અડધ વેચી નાખે તો સહાયકારી હિલચાલથી દરેક એકરે એને રૂ. ૨-૪-૦ થી રૂ. ૪-૮-૦ વધારાની આવક થાય જે ખેડુતની સ્થિતિ બેતા કાંઈ એાછી નથી.

ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાના, અને દુનિયાના ખીમત દેશો સાથે વેપાર ચલાવી લોકોને પણ ખે પૈસા પેદા કરવાના આજ સત્વર લેવા લાયક ઉપાય જણાય છે.

હવે જોઈએ કે આ હિલચાલ કઈ રીતથી વ્યવહારમાં મુકાએ. ૧૯૧૨ માં મુજરાતનાં ગાયકવાડી અને સરકારી હદનાં ગામડાંમાં આશરે ૬૫૦ અને દક્ષિણમાં આશરે ૧૮૦ સહાયકારી નાણાં ધીરનારાં મંડળો હતાં. એક એકની સાથે જેડી આ મંડળોમાંથી પાછાં મુખ્ય મંડળો પણ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.

હાલમાં સરકાર, આ મંડળોને કેટલાક માનનીય મંત્રીઓની મદદથી ચલાવે છે. હિસાબ તપાસવાનું કામ સરકાર જતેજ કરે છે. મુખ્ય મંડળ સૌ નાનાં મંડળોની દેખરેખ રાખે છે જ્યારે નાના મંડળો ખરચના પૈસા પૂરા પાડે છે.

નાણાં ધીરનારાં અને કેટલાક વણકર અને ચામડીઆનાં મંડળોને વ્યવસ્થામંધ ચલાવવાનુંજ કામ હાલ સરકાર અને મુખ્ય મંડળ કરે છે, પરંતુ જો એ હિલચાલ ખેતી અને ડેરીના ઉલોગમાં અમલમાં મુકવામાં આવે તો તે કરતાંની સાથેજ એ ધંધાનું ખાસ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જોઈએ.

આ જાતનું કામ હાથમાં કુત્ર ત્રણજ વ્યક્તિઓ લઈ શકે.

૧. એક તો સરકાર જાતેજ.
૨. ખીમત જનસેવકો.
૩. અને આ બન્ને મળીને કરે તો.

હવે જોઈએ કે આમાંથી કયી વ્યક્તિ પસંદ કરવા જેવી છે. હિંદુસ્થાનના લોકો ધણે ભાગે એમજ ધૃષ્ટ છે કે આવાં કાર્યો તો ખસ સરકારેજ ઉપાડવાં જોઈએ. આનું કારણ કદાચ એ હશે કે ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવતી જમિનની મહેસુલના વ્યયમાં પ્રગ્નને કાંઈ અધિકાર કે જવાબદારી છે નહિ. આથી સરકારને શી શી મુશીબતો નડતી હશે એ એ લોકોને કાંઈ ખબર પડે નહિં. જેથી કુદરતી રીતે તેઓ સરકારને બધું જોખમ ખેડવાનું સોંપી દે છે. વળી સરકારથી કાંઈ, અમુક ધંધાનું જ્ઞાન અને તેમાં સલાહ આપવાં દર વખતે ખતી શકે નહિં એ વાત પણ જો લોકો સમજે તો ઉપરની ધારણા તેઓ છોડી દે. આપણે તો સરકાર પાસે, કેળવણીમાં હિસાબી કામમાં અને ગ્રાન્ડ લેવામાં મદદ માગીએ તો ખસ છે. હોલેન્ડ, ડેન્માર્ક અને આયર્લેન્ડ વિગેરે સ્થળો જ્યાં આ હિલચાલ બધી વિજયી નીવડી છે ત્યાં પણ એમની સરકારે આનું કામ માથે લીધું નથી.

આ મંડળો સદર છે કે કેમ એ જુલે અને ન હોય તો બંધ કરી દે-આટલોજ સત્તા જે એ અજમાવવા દરકાર રાખે તો થોડું નથી.

આયર્લેન્ડમાં એવી એક દુર્બલ્લચિત્ત હેરીનો દાખલો છે કે જે હેરીએ લગભગ ૧૦૦૦ પાઉન્ડ કુખાવ્યા હતા. આ નુકશાનની જાણ થતાં મંડળોના રજીસ્ટ્રારે અધિકારીઓ ઉપર, કાયદા પ્રમાણે દર વરસે હિસાબ ન બતાવવાથી ફેજદારી કરી. સદ્ભાગ્યે એ મંડળો ઉપર અધિકાર ચલાવતા એક મ્હોટા મંડળે સર્વ હકીકત એકઠી કરી હિસાબ રજુ કયો. આથી કામ ચલાવવું બંધ રાખ્યું. આ જ મંડળમાંથી ત્યાર પછી એક નવું મંડળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું. આ નવા મંડળે એવું સરસ તો કામ કર્યું કે ત્રણજ વર્ષમાં પોતાનું બધું દેવું પતવી નાખ્યું અને હાલમાં એ બધી સારી કમાણી કરી શકે છે.

મુબાર્કમાં પણ એવાં દરેક મંડળો હતાં કે જે કાંઈજ કામ કરતાં ન હતાં અને જેમને ૧૮-૧૦-૧૧ માં સરકારે બંધ કરી નાખ્યાં હતાં.

ત્યારે શું સાર્વજનિક મંડળોએ એકલેજ હાથે આ કામ ઉપાડવું ? સારાં બંધારણો ધડવાનું, ધંધાની ખાસ આગતોનું જ્ઞાન આપવાનું, અને એવું બીજું કામ તેઓ અલખત, કરી શકે. પરંતુ સરકાર તરફથી પણ પૈસાની મદદ અને સહાનુભૂતિની એમાં જરૂર છે જેથી કરી લોકોને વિશ્વાસ ખેસે અને સારું પરિણામ આવે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સારામાં સારો ફકત એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે ખૂંનેએ એકત્ર થઇ આ કામ હાથમાં લેવું. આજ રીતથી યુરોપમાં સારું કામ થઇ શક્યું છે.

આયર્લેન્ડમાં સર હોરેસ પ્લન્કેટ, મિ. એન્ડર્સન, ક્રાઇર ફિનલે અને લોર્ડ મોન્ટીગલ આ હિલચાલના મુખ્ય સ્થાપક છે. પ્રથમ બીજા દેશોમાં આ કામ શિખીને અને અનેક વિધો છતાં, અથાગ કામ લઇ, દૃઢ નિશ્ચયથી અહિં એ કાર્ય શરૂ થયું હતું. નહિં જોટલા વર્ષમાં કેટલાક મંડળો એમણે સ્થાપી નાખ્યાં હતાં કે જેમાં કેટલાક આશ્રયદાતાને અને કેટલાક નાનાં મંડળોના પ્રતિનિધિઓને સલાસદ કરવામાં આવ્યા હતા.

વીસ વર્ષ સુધી તો સલાસદોએ અને કેટલાક દાતાઓએ દાન આપી ફંડ ભેગું કર્યાં કર્યું હતું પરંતુ ત્યાર પછી ત્રણ વરસથી સરકારે મદદ આપવી શરૂ કરી છે.

આ મુખ્ય મંડળ આત્મચાલક છે. તેમાં વ્યવસ્થા રાખનારા ખાસ જ્ઞાન ધરાવતા અને વેપારકુશળ મનુષ્યો સૌ સૌનું કામ કર્યે જાય છે.

આ મંડળ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી મંડળીઓને હરેક પ્રકારની મદદ આપે છે. વ્યવસ્થાપકો જુલે છે કે નાની મંડળીઓ યશસ્વર વ્યવહાર ચલાવે છે કે નહિ.

આ જ પ્રમાણે જે હિંદુસ્થાનમાં પરાપકારી મનુષ્યોની મદદથી મુખ્ય મંડળોની ફરી ચોજના થાય તો ત્યાં ખેતીવાડીની મદદથી બચ્ચું કરી શકાય, અને વળી આવાં મંડળો થોડા પગારથી સ્વયંસેવકોજ ચલાવે તો એથીય વધારે લાભ થાય.

જો કાર આ કામ ખૂંને સેપિવા બહુ ઇતેજાર છે એટલે તે પૈસાની મદદ કરવાને જરાય અચકાય તેમ નથી. આ કરતાં પણ વધારે લાભકારક તો એ છે કે સરકાર જોટલે પૈસે આ કામ કરી શકે છે તેટલેજ પૈસે ખૂંને એથી બેવડું કામ કરી શકે અને વળી સરકારી મોકલો જે આજસ અને ઢીલ કરે છે તે ન થાય. કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા.

સ્વિત્ઝરલેંડનું સ્વરાજ.

યુરોપના મધ્યમાં સ્વિત્ઝરલેંડ છે. એની ચારે બાજુ બીજાં રાજ્યોની પૃથ્વી છે. એ ખરેખર એક નવાઈ જેવું છે કે પહેલાં જ્યારે “બર્ગીઆના બે ભાગ” હતા અને જ્યારે મ્હોટા મ્હોટા રાજ્યો આખા યુરોપ ઉપર હુમતા અને રાજ્યો ગળી જતા ત્યારે આટલું ન્હાનું સ્વિત્ઝરલેંડ કોઈએ જીતી લીધું નહીં અને રાજ્યમાં જોડી દીધું નહીં. પણ સ્વીસ પ્રજા પરાપૂર્વથી શરો અને નીડર છે; અને એમનું સ્વરાજ કેંડ સુધી સચવાયું છે.

બહુ બહુ વર્ષ પહેલાં યુરોપના એક મહારાજાએ એ જીતવાનું મન કર્યું હતું. પણ લોકોએ એવું શૌર્ય દાખવ્યું કે જુદી જીતનારા જીતાયા અને એમને ન્હાસવું પડ્યું એ વખતમાં યુરોપના દેશમાં રાજ્ય બંધારણ હાલ કરતાં ધણું જુદાં હતું. યુરોપનો મહારાજા Emperor કહેવાતો. અને એનું મહારાજ્ય The Holy Roman Empire એ નામથી ઓળખાતું. આ મહારાજ્યના છત્ર નીચે બીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્ય હતાં. એ દરેક ઉપર એક રાજા કે સામંત રાજ્ય કરતો અને મહારાજાને સર્વભૌમ સ્વીકારતો. જ્યારે મહારાજા મરી જાય ત્યારે એના પુત્રને એ પદ મળતું નહીં, પણ બધા રાજા અને સામંતો એકઠા થઈ પોતાનામાંથી એક નવો મહારાજા પસંદ કરતા.

સ્વિત્ઝરલેંડે મહારાજાની આજુ માની હતી. પણ સ્વીસ પ્રજા સ્વતંત્ર હોવાથી તહેમનો રાજા કાંઈ નહોતો. આથી મહારાજાને નીમેલો એક સુબો એને સંભાળતો. ઓસ્ટ્રીઆ એ બધાં રાજ્યોમાંનું એક હતું; અને એક વખત ઓસ્ટ્રીઆનો રાજા સ્વિત્ઝરલેંડનો સુબો નીમાયો. એ સુંદર પ્રદેશના પહાડ, સરોવર, અને ખીણો જોઈ આ સુબાનું મન લોભાયું હતું અને એ પોતાનો કરવાની ઉડી આશા રાખતો હતો. પણ સ્વીસ પ્રજા એની થાય એમ નહોતી. એ પ્રદેશના ત્રણ પ્રાન્ત-યુરી, સ્યુટ્ઝ અને અંટરવોલ્ડન-એકઠા થયા અને ઓસ્ટ્રીઆ સ્કામે ઉંચું માથું કરવા સંમત થયા.

એક વખત ઓસ્ટ્રીઆનો ડયુક ઓલ્ફ્રેડ મહારાજા થયો; અને એ સ્વિત્ઝરલેંડના પહેલા સુબાનો ઠોકરો હતો. તેથી એની આશા સળગી થઈ. એણે ધાર્યું એનો આપ ફક્ત સુબો હોતો, તેથી એને કાંઈ તાબે થયું નહીં. પણ હવે તો મહારાજાને સૌથે માનશે. એણે પોતાના બે સરદારને આ અર્થે સાધવા સ્વીસ પાસે મોકલ્યા.

તેમણે સ્વીસ લોકોને કહ્યું:—“આ તમારો દેશ ડયુકને સ્વામીન કરો, એટલે એ તમારી ઠોકરો જેવી સંભાળ લેશે અને તમને મ્હાશે. તમે એક જગમગર શત્રુ સ્કામે ટકી શકો એવા નથી તેથી એ તમારું સંરક્ષણ કરશે. એને આમાં કશો સ્વાર્થ નથી. પણ ફક્ત જીના ઇતિહાસ ઉપરથી અને એના આપના કહેવાથી એ જાણે છે કે તમે જંગ મ્હાદૂર છો. અને એવાને ડયુક બહુ મ્હાય છે. એ તમને રણમાં તેડશે અને જીતમાંથી તમારો ભાગ તમને આપશે. વળી જો કંઈ અદ્ભૂત પરાક્રમ કરશો તો તમને મ્હોટા સરદાર બનાવશે.”

આ સંભળી ત્રણ પ્રાન્તના મુખ્ય લોકોએ કહ્યું:—“તમારો ડયુકને કહેજો કે

અમે ત્હમારા આપને, ત્હેમની રાજનીતિને અને ત્હેમના શ્રાતનને બૂલી ગયા નથી. પણ અમારે સ્વતંત્ર રહેવું છે. અમે ત્હમારા કુટુંબને મ્હાથું અને માન દઇશું. વળી મહારાજ તરીકે એમને કહેજો કે અમે જેવા મહારાજ્યને સાચા અને વફાદાર રહ્યા છીએ ત્હેવા રહીશું. પણ એમણે આટલેથી જ સંતોષ માનવો બસ છે.”

પેલા સરદાર ઑલ્ફ્રિટ પાસે ગયા અને સંદેશો કહ્યા. એને તો આથી ઝાળ લાગી. આ તીખા લોકોનો સંદેશો સાંભળી ઑલ્ફ્રિટ કરડવા મંડ્યો અને ધોલી ઉઠ્યો:—“અભિમાની ખેડુતો! નમ્નું નહીં આપે? ત્યારે તો હું એમને મનાવીશ અને નરમ કરીશ.” પણ આ કામ હાથમાં લેવાનું ઑલ્ફ્રિટથી બની શક્યું નહીં. ખીન્ન રાજાઓનાં પણ એ તિરસ્કાર પામતો, તેથી સ્વિત્ઝરલેન્ડનું કૈયે કરવા એને નવરાશ ન્હોતી. પણ એ ત્હેમને બૂલ્યો તો નહીં.

મહિના ઉપર મહિના થયા; પણ સ્વીસ લોકો તો કોઇ સુખો નિમાયો નહીં. આખરે લોકોએ “કોઇક સુખો તો જોઇયે” એમ ધારી મહારાજને કહેણ મોકલ્યું કે—“અત્યાર સુધી થતું આવ્યું છે તેમ અમારો કોઇ સુખો નક્કી કરો.” ઑલ્ફ્રિટ ધુરંદાર કરી કહ્યું:—“સુખો જોઇયે છીયે? હા, હું હમણાં મોકલું છું. હું જેને મોકલું ત્હેને ત્હમારે બધી આબતમાં તામે થવું.”

કહેણ લઇ જનાર બોલ્યા:—“ઓ મહારાજ! અમે તો મૂળથી જ કાયદાને તામે થઇયે છીયે.” ઑલ્ફ્રિટ બોલ્યો:—“એમ કે? ત્યારે તો જો જો. ત્હમે સ્વેજ નિયમનો ભંગ કરશે તો ત્હમારા પ્રાણ અને ધન બધુંયે ખોશો અને ત્હમારે સ્વાતંત્ર્ય હું હવું નહવું કરી નાખીશ.”

કહેણ લઇ જનાર અંતરમાંથી ઉંડા નિરાશ થઇ ઘેર ગયા. એમના ગયા પછી ઑલ્ફ્રિટ મનમાં બળડ્યો:—“એ લોકો હમણાં નહીં નમે. પણ હું એટલો કનડીશ કે તેઓને બંડ કરવું પડશે. ત્યારે હું એમની સ્થામે લદીશ, જીતીશ, અને પછી સ્વિત્ઝરલેન્ડ મ્હારું થશે.” થોડા દિવસ પછી ત્હેણે પોતાના બે મિત્ર-જેસ્લર અને લેંડનબર્ગને સુઆ-ગીરી સોંપી. એ બન્ને ઑસ્ટ્રીયન હતા, દૂર હતા; અને તેથી સ્વીસ લોકો એમને ધિકારશે એમ એણે ધાર્યું. જેસ્લરને યુરી અને શ્યુટ્ઝ એ બે પ્રાન્ત સોંપ્યા. લેંડનબર્ગને અંતરવોહ્ડન સંભાળવાનો હતો. ત્હેમને કહ્યું કે:—“સ્વીસ લોકો પહાડી અને બળવાખોર છે. વળી એ એવા છે કે ત્હમારે ત્યાં કાયદાનો અમલ કરવા સિપાઇઓની મદદ લેવી પડશે. એ લશ્કરનું ખર્ચ ભાંધી કર લઇને મેળવજો. શિક્ષા કરો તે સખત કરજો.”

તે બન્નેએ પોતાના પ્રાન્ત સંભાળી લીધા. એમને લોકોને કનડવામાં આનન્દ થતો. લોકો ઉપર વેરાનો બોળે ધણો વધાર્યો. કંઈક વસ્તુ વેચવી કે ખરીદવી હોય તો ત્હેમાંથી સુઆઓએ ભાગ લેવો, એવું કરાવ્યું. ન્હાનામાં ન્હાના યુન્હા માટે લાંબી કેદ અને બારે દંડ થતા. આથી પ્રગ્ન દીલી પડી; પણ હજી ઑસ્ટ્રીયાને તામે થઇ જ નહીં.

એ લોકો એમ સંતોષ માનતા કે:—“પ્રજાએ આપણને, આપણા શત્રુ અને આપણી વચ્ચે ઉભા રહેવા મહારાજ આપ્યો છે. પણ એ મહારાજ જ આપણો કહો શત્રુ છે તેથી જો મહારાજ્યને વફા રહીયે તો આ મહારાજ ઈશ્વર કરે ને મરે અને બીજો, એનાથી બલો પસંદ થાય. જો આપણે ઑસ્ટ્રીયાને એકવાર તામે થયા તો આપણી સ્વતંત્રતા

તો સમૂળીજ ખોવાઈ જાય. તેથી પ્રજામાં શ્રદ્ધા રાખો. આ મહારાજ વહેલો મરે અને બીજો થાય એટલે ઔરંગઝેબ આપણા ઉપર કશું ચાલવાનું નથી. ”

મહારાજાએ સ્વીસ લોકોને કચરી નાખવા જુલ્મના સંચા (engines of torture) ગોઠવ્યા હતા, અને એના નીમેલા સુબા એના ધાર્યા પ્રમાણે એ સંચાના રક્ત ફેરવતા. તેમાંનો એક સંચા કેવું કામ કરતો હતો તે નીચેના પ્રસંગ ઉપરથી સહેજ જણાઈ આવશે:

અંટરવોલ્ડનમાં હેબી કરીને એક વૃદ્ધ ડાસો રહેતો હતો. આજુબાજુના લોકોમાં એને માટે વહાલ હતો. એ એના છોકરા બેડે પોતાની ઝુંપડીમાં રહેતો. એ પૈસે ટકે ઠીક હતો. એનાં ઘેરઘાંક પાસેના પહાડ ઉપર ચરતો. આપ દીકરો સાથેજ ફરતા. આનોલ્ડ આખો દિવસ ખેતરમાં કામ કરતો. ઘેર ચરાવતો, ખેડતો અને લખતો. સ્કાંજે જ્યારે કામ પૂરું થતું ત્યારે, બન્ને તાપણી કરીને ખેસતા. હેબી જુના, પુરાણા કાળની વાતો કહેતો, અથવા આનોલ્ડ એની વાંસળી ઉપર પહાડી સૂર વગાડતો.

જ્યારે લેંડનબર્ગ અંટરવોલ્ડનમાં આવ્યો ત્યારે આખણું ખેતર, તેમાંનાં ઘેરવિઘેર હેબી આખે ચઢ્યાં. એને લાગ્યું કે હેબી પૈસાદાર છે, તેથી એની કનથી કંઈક પડાવવા એને મરજી થઈ. પણ હેબી એવા શાંત અને નિયમિત હતો કે લેંડનબર્ગને એની કંઈયે બૂલ કાઢીને દંડ કરવાનું કારણ ન મળ્યું.

પણ આનોલ્ડ યુવાન અને બેશીકર હતો. એ ઔરંગઝેબ સુબાને ધિક્કારતો અને એ લાગણી જણાવવા કે પ્રયત્ન કરતો નહોતો. એક વખત લેંડનબર્ગે, આનોલ્ડનું પાંડેલું ઉપનામ સાંભળ્યું અને આ નિમિત્તે એને શિક્ષા કરવા નિશ્ચય કર્યો. હેબી પાસે એક ઉત્તમ બળદની બેડ હતી, એમ એને ખબર હતી. એ લેવા તે બહુ દિવસથી તાકી રહ્યો હતો. તેણે પોતાના નોકર રૂડોલ્ફને હેબીને ત્યાં જઈ એ બેડ લઈ આવવા કહ્યું.

રૂડોલ્ફ થોડાક સ્વાર સાથે લીધા, અને ખેતર તરફ વળ્યો. ત્યાં આનોલ્ડ ખેતરમાં ફળ ફેરવતો હતો. એણે જો બેડ બેડેલી હતી તેજ લેવાને રૂડોલ્ફ આવ્યો હતો. તે અને સ્વાર ખેતરમાં થઈને આનોલ્ડ કને ગયા. આનોલ્ડે બળદ ઉભા રાખ્યા અને બેડ રહ્યો. વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ કેમ આવ્યા હશે ? પણ એના નવા પાંડેલા ત્યાસ ધોડાની ખરીઓથી પૂરાઈ જતા બેડ એ ચીડાયો; અને વિચાર કરવો મૂકી દઈ, ઉંચે સ્વરે ગર્જના કરી:—“ ઔરંગઝેબનો ! ચીલે ચીલે કેમ જતા નથી ? ”

રૂડોલ્ફ એટલામાં પાસે આવ્યો, અને સિપાઈઓને બળદને છોડવવા કહ્યું. આનોલ્ડ આગળ ધપ્યો:—“ બખરદાર ! બે એમને આગળથી અડકાડી તો. તે મહારા છે. ” રૂડોલ્ફ:—“ ત્યારા છે ? અરે, એ તો મહારા લેંડનબર્ગના છે, હવેથી ત્હને વિચાર પડશે કે સુબાને ‘ Austrian Peacock ’ કહેવાય કે નહીં. ”

આનોલ્ડ કોષને રાકી કહ્યું:—“ પણ બાઈ, એમ કહ્યું હોય તો શું થયું ? એને કે અમારે ખોટું લગાડવું નથી. ખરેખર એટલા માટે આ બળદની બેડ લઈ જવી, એ દંડ બહુજ મોટો છે. ”

રૂડોલ્ફ:—“ત્હને ન્યાય કરવાનું કાણુ કહ્યું ? ત્હારા જેવા અચાન ખેડુત શું કહી શકે કે આ દંડ ચોખ્ખો છે કે નહીં ?”

આનોલ્ડ:—“ના, હું મ્હારે હાથે ન્યાય નથી કરતો. મ્હારે તો ન્યાય નેષ્ટથે છીયે. મ્હેં જે ગુન્હો કર્યો હોય તો મ્હને કોર્ટમાં લઇ જવ અને જે દંડ કાયદેસર થશે તે હું ખુશીથી આપીશ. પણ એા લલા રૂડોલ્ફ, આ મ્હારી જોડ ત્હમે લઇ જવ ત્યારે હું શેનાથી ખેડીશ ?”

રૂડોલ્ફ:—“ત્હમાં અમારે શું ? મ્હને તો બળદ લેવા મોકલ્યો છે તે હું લઇ જઇશ. જે ખેડુતોને ખેડવું હોય તો એમને માથેજ ઝુંસરી નાંખોને ? એમનાથી એજ થઇ શકે એવું છે. ચાલો છોડો બળદને,” એમ કહી બળદની ઝુંસરી ઉપર એણે હાથ મૂક્યો.

આનોલ્ડનો મિત્રજ ઉકલ્યો:—“ઉઠાવ હાથ,” કહી એણે હાથમાંની ડાંગ રૂડોલ્ફના હાથ ઉપર ઝાપડી. રૂડોલ્ફે ઉડી ચીસ પાડી. એની બે આંગળીઓ લાગી ગઇ હતી. હુકમ થયો—“ચાલો પકડો એને. હરામખોરને પરતાવું પડશે.” સ્વાર આનોલ્ડ રહામે ધસ્યા. પણ એ બહુ ચપળ હતો. એ એકદમ ફરી ગયો, અને પછી ખેતર આજીંબી નાઠો, કારણ કે એની પાસે ડાંગ શિવાય બીજું કશું નહોતું.

આનોલ્ડ બહુ ઝડપથી દોડી શકતો; અને સ્વાર તો ભારે બખ્તરથી ઢીલા થઇ ગયા અને ખેતરોમાં આમથી તેમ દોડવા મંડ્યા. એટલામાં આનોલ્ડ પાસેની ઝાડીમાં સંતાઇ ગયો. રૂડોલ્ફે સિપાઇઓનો તિરસ્કાર કર્યો, અને પાંચ બળદ લઇને ચાલ્યો. બળદ તો ખિચારા અનેલી કરીયે વાત ન રહમજતાં અત્યાર સુધી ત્યાંજ ઉભા હતા. પણ હવે તે બાણે પોતાના લલા ધણીને છોડીને જતા હોય તેથી ખરાડવા મંડ્યા !

રાતે બધે વાત ફેલાઇ કે આનોલ્ડે સુખાના માણસને માર્યો, અને ન્હાસી ગયો. જેની તાપણી આગળ આવજ એકલો ખેડો છે; અને ‘હવે શું થશે ? હું મ્હારો બ્હાલો છોકરો ફરી નેષ્ટશ ખરા ?’ વિગેરે ચિંતામાં પડ્યો છે.

રૂડોલ્ફ સીઠો સુખા કને ગયો અને બધી વાત કહી. લેંડનબર્ગે આનોલ્ડનો પતો મેળવવા માણસ દોડાવ્યાં; પણ કેં ખબર મળી નહી; કારણ કે એ તો ક્યારનોયે દૂર નિકળી ગયો હતો, અને એના સ્નેહીઓએ એને સંતાડ્યો હતો.

લેંડનબર્ગે આખરે એના બાપને બોલાવવા હુકમ કર્યો; કારણ કે એણે ધાર્યું કે એ એના પુત્રનું ઠેકાણું જાણતો હોવો જોઇયે. સિપાઇઓ જેની પાસે આવ્યા અને એને સુખા કને ધસડી લાવ્યા. લેંડનબર્ગે એનું નામ પૂછ્યું અને કહ્યું કે:—“ત્હારો તોશાની છોકરો ક્યાં છે ?” હબડા ગયેલા ડાસાએ જવાબ દીધો:—“સાહેબ, હું નથી જાણતો.” સુખાએ દમ દીધો:—“હું જાણતો નથી, એમ કહીશ નહીં. હું માનતો નથી. ત્હેજ સંતાડ્યો હશે. એકદમ કહે.”

ડાસાએ નરમાશથી જાહેર કર્યું કે:—“સાહેબ, મ્હારો છોકરો જે દિવસે નાઠો લા-

સ્થી અહીં આબોજ નથી.” સુખાએ સત્તાનો સપાટો દેખાડ્યો:—“સિપાઇઓ, એ બરાબર જવાબ ન દે તો એની આંખ ફેડી નાખજો.”

હેત્રીએ ધણીયે મારી માગી; પણ ફૂરને દયા શાની? એનો હુકમ અમલમાં આવ્યો. સુખાએ રૂડાઈને કહ્યું:—“જોયું, ત્હારી બે આંગળીઓ માટે એને બે આંખ આપવી પડી—”

“પણ, સાહેબ, એમાં મ્હને શું?” રૂડાઈ બબડ્યો.

“હા, એ ખરું. ચાલ, હેત્રીના ઘરમાં પૈસા છે, ઘેર છે, ત્હેમાંથી ત્હેને ભાગ મળશે.” લેંડનબર્ગે હેત્રીનું ઘર છુટ્યું, અને પેલો વૃદ્ધ જે થોડાજ વખત ઉપર સુખી અને પૈસા-દાર હતો તે આજ એકલો, ગરીબ આંધળો અને ભિખારી જેવો આથડે છે. પણ લોકો-માંથી દયા ગઈ ન્હોતી. ત્હેમણે ત્હેના ગુણ સંભારી ત્હેને આશ્રય આપ્યો અને બનેલું જીલવવા મથ્યા.

આવો જીલ્લમ આપણા નવાખી વખતમાં આપણે ત્યાં પણ મોજીલ હતો. સંખ્ય-કર્તાના આવા અનેક યુન્હા સાંખતાં સાંખતાં પ્રજાની ગંભીરતાએ માઝા મૂકી; અને જેમ પેલાદની કમાનને બહુ દયાવાવાથી બમણા બેરથી રહાની ઉછળે છે તેમ લોકોનાં મન ઉશ્કેરાયાં અને ઑસ્ટ્રીયન સત્તા રહામે માથું ઉચકવા એકમત થયા.

સૃષ્ટિ સૈદ્ધર્થના સંગ્રહસ્થાનમાં સ્વિત્ઝરલેન્ડનું લ્યુમર્ન સરોવર એ પણ એક મોહક નમૂનો છે. આ સરોવરનાં સ્વચ્છ, ભૂરાં પાણી, ચારે કોર ઉંચા ઉંચા પહાડ, અને ત્હેમાં દેખાતું આખું નક્ષત્રમંડલ, એ અવનવું ચિત્ર છે. આની ઉત્તરે પહાડમાંથી એક પગથી કેતરી કઢાડી છે. અહીંથી જતાં ‘Tell’s platte’ એ નામની એક જગા આવે છે. ત્યાં એક સરોસર ઉપર ઝૂમતો સપાટ ખડક છે. તે ઉપર Tell’s Chapel છે.

આ ટેલ કાણ? અને એના સ્મારકમાં આ Chapel શાનું? સ્વીસ લોકો એને એમની પ્રજાનો નેતા ગણે છે અને જેણે એમના પૂર્વજોને પોતાનો દેશ ઑસ્ટ્રીયાની ઝુસ-રીમાંથી છોડાવવા ઉશ્કેર્યો હતો ત્હેને બહાલથી અને ગૌરવથી હજીયે સંભારે છે.

આ વાત જાણવા આપણે સાતસે વર્ષ આપણી દૃષ્ટિને પાછી વાળવી પડશે. તે વખતે હાલની પેઠે સ્વીસ પ્રજા પર્વત ઉપરના ઢોળાવ ઉપર તથા ફલદ્રુપ ખીણમાં ખેતી કરતી અને ઘેર ઉછેરતી. પણ ઑસ્ટ્રીયાનો રાજા એ જમીન ઉપર હક રાખતો. તે પ્રજાને બહુજ કનડતો. પહાડી સ્વીસ સ્વતંત્રતા બહુજ સ્હાતા અને તેથી ઑસ્ટ્રીયાનોને બિઝારતા.

આટલા માટે ઇ. સ. ૧૨૬૧ માં પાસેના ત્રણ શહેરમાંથી સુખ્ય લોકો એકઠા થયા અને અરસપરસ સહાય આપવા વચનથી બંધાયા. ભાગ મળે ત્યારે એકઠા મળી શત્રુને હાકી કાઢવા એ ત્હેમનો હેતુ હતો. પણ એ લાગ દૂર દૂર જણાવા લાગ્યો. ઑસ્ટ્રીયન બંસકર એકદર શહેરમાં ઉભરાયું અને એ સત્તાવાન લશ્કરથી અન્ધાધ સાથે જીલ્લમ ગુજરવા મંડયો.

લ્યુસર્ન સરોવર ઉપરના ઍલ્ડોર્ફ શહેરમાં ધુરી અને સ્થુટ્ઝના સુખા જેસ્લરની આજુ વર્તાતી હતી. તેનામાં અમલનું ધેન વધારે હતું. તેહેણે એક વખત શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક થાંભલા ઉપર પોતાનો શિરતાજ મૂકી બધાં માણસને જ્યારે ત્યાંથી પસાર થાય ત્યારે નમીને જવા હુકમ કર્યો. બધામાંથી એક માણસે એ આજ્ઞાનો અનાદર કરવા જેટલી હિમ્મત દેખાડી. તે વિલિયમ ટેલ હતો. (આ વાત આગળ આવશે.)

તેહેણે પોતાનો હુકમ માન્યો નહીં માટે જેસ્લર ગુસ્સે થયો અને તે શરવીર તીરંબાજને જખરી સાંકળમાં પકડી, હોડી માર્ગે પોતાના કિશ્તામાં આજુવા હુકમ કર્યો. ત્યાં રહેને ઉડી ઉડી અને અંધારી ઘેર ઓરડીમાં પૂરવાનો હતો. પણ જ્યારે હોડી એ સરોવરનું પાણી કાપતી હતી ત્યારે એક તોફાન શરૂ થયું; અને સુખ્ય ખલાસીને “ બધા ડૂબશે ” એમ ખ્બક લાગી. તેમને ખબર હતી કે આજા વખતમાં ટેલ જે દાથમાં હલેલું લઇ બચાવે તોજ બચી શકાય. તેથી તેમણે તેની સાંકળો છોડી નાખી અને સુકાન સોંપ્યું.

આજ્ઞાથી તેહેણે હોડી ધીમે ધીમે પેલા સરોવર ઉપર ઝડપતા ખડક આગળ વાળી. અને એકદમ, ડાક એને આટકાવવાનું કરે એટલામાં તે એ કિનારા ઉપર ફૂટી પડ્યો, અને પર્વતનો ચઢાવ ચઢી જઇ જણાતો બંધ થયો.

પણ જેસ્લરને એ મારી આખી શક્યો નહીં. તે ત્યાંથી જેસ્લરના કિશ્તામાં પેટા. અને કિલ્લામાં પેંસવાના માર્ગે ઉપરના ઝાડમાં સંતાઇ રહ્યો. થોડીક વારમાં, પાસે થઇને જતો સુખાનો ઘોડો એણે ઝાળખ્યો, અને સંભાળથી એક નિશાન તાકયું, જેથી એ ફૂર હૃદય વીંધાયું.

ટેલની આવી કૈંક વીરકથા ઇતિહાસ કહે છે. જર્મન કવિ Schiller આ પ્રસંગનું અને આખાયે એના જીવનનું “ Wilhelm Tell ” ના નાટકમાં બોલતું ચાલતું ચિત્ર ખડું કરી રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એને ઘણું ઉચું સ્થાન અપાવે છે.

થોડાંક વર્ષ પછી સ્વીસ પ્રજા જુલમ ગુમરતી સત્તા રહામે ઉડી અને ઑસ્ટ્રીયનોને હાંકી કઢાડ્યા. વારંવાર ઑસ્ટ્રીયનો સ્વિત્ઝરલેંડપર ચઢી આવતા; પણ અહોનિશ્ઠ સ્વતંત્રતામાં ઉછરેલા પહાડી સ્વીસ શરતારી લહતા અને હારવા છતાં નમ્યું આપતા નહીં. આવી ઉથલપાથલ એક સૈકું ચાલી. પણ આખર જ્યારે સ્વતંત્રતા લીધી ત્યારેજ સ્વીસ પ્રજાનું ઉકળતું લોહી ટાડું પડ્યું.

આમ આ પ્રજાના હર્ષાતથી એટલું સઝખા વગર રહેતું નથી કે પ્રજાનું ખ્યેય જે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં કાતરાઇ રહ્યું હોય, અને તદ્દપ થવા અખંડ સાધના અને ઉપાસના આજુજ હોય તે સિદ્ધ થવી અશક્ય નથી. પ્રજામાં ઉત્તમ ખ્યેય મેળવવાના ઉત્સાહમાં નવચેતન અને નવજીવનની ઝાંખી જ્યારે થાય ત્યારે એને સિદ્ધિના માર્ગમાં સુચિત્ર ગણવું જોઇએ.

પ્રવેશ ૧ લો.

[ટેલ, ત્હેની વડુ, અને એ ન્હાના ઊકરા ઝુંપડીમાં બેઠા છે. સ્વચારનો પંહેર છે. ટેલ હથોડો અને બીજાં હથિયાર લઇ કામ કરે છે. ત્હેની વડુ ભોજનસામગ્રી તૈયાર કરે છે. વૉલ્ટર અને વિલ્હેમ, એનાં આક નથા છ વર્ષનાં બાલક એક ન્હાના ધનુષ્ય સાથે રમે છે, અને ગાય છે:—

(ત્રાટક).

ભમી ખીણુ ઉંડી, ચઢી ટેકરીઓ
અસ વાયુ સમા ફરતા અહીં ત્યાં;
લઇ તીર અને વળી કામડીઓ,
જઇયેજ અમે મન ફાવતું ત્યાં.

વડુ:—આ ઊકરા હમણીંથી નાકનાં શીંગે તે બહુ બેઠું ન ફહેવાય ?

ટેલ:—જરાયે નહી. ત્હમને સચોટ નાકનાં શીખવું હોય તો શરૂઆતે બહેલી જ નેપાયે.

વડુ:—ત્હને તો એ નાકનાં જ ન શીંગે તો બહુ ગમે.

ટેલ:—અરેરે ! આમ બોલતું ત્હમને ન લાગે. દરેક મનુષ્યે આત્મસંરક્ષણ માટે એ શીખવું જરૂરનું છે.

વૉલ્ટર:—ઓ આપાણ, મ્હારી પણજ તૂટી ગઇ, જરા બાંધી આપોને.

ટેલ:—ના, ભાઇ. હું નહીં બાંધી આપું. સૌને પોતાની વસ્તુઓ ઠીક કરી લેતાં આવડતું નેપાયે.

વડુ:—આજ ત્હમે ક્યાં જવાના છો ?

ટેલ:—એકડોઈ. મ્હારા વડીલને મળવા.

વડુ:—મ્હાફે મન કહે છે ત્હમે સંકડામણમાં આવી પડશો. માટે આજ ન જશો.

ટેલ:—કારણ ?

વડુ:—લોકો વાતો કરે છે. તે કહે છે કે બધાના કાલ લેવાય છે અને આરટ્ટીયા અને આ સુબા સ્થામે એક કાવતું રચાય છે.

ટેલ:—એમ કે ? હું હજી વચનથી બંધાયો નથી, પણ બે દેશ મ્હારી સેવા માગી લેશે તો હું પાછો પડવાનો નથી.

વડુ:—પણ એ લોકો તો ત્હમને જોખમનુંજ કામ સોંપે છે. દરેક વખતે એવુંજ કરે છે.

ટેલ:—એ તો સાફ. સૌ સૌના ચોગ્ય કામમાં નિમાય તેથી વધારે રૂકું શું ?

વડુ:—અમને હજી સંભરે છે. તે દિવસે તોફાનના વખતમાં ત્હમે સરાવરનો કઠિો ફલા'તા ત્હમે પેલા માણસને જોસ્થરના હાથમાં જતો બચાવવા માટે જીંદગી જોખમમાં નાંખી'તી, તે વખતે ઓ બહાલા ટેલ ! ત્હમને હું અને આ કુમળાં ઊકરં સંભર્યા ન્હોતાં ?

ટેલ:—કેમ ન સંભરે ? અને સાચું કહું તો એ ત્હમારા વિચારથી જ મ્હારા મનમાં એને બચાવી, એનાં બીયુત પાસે મોકલવા લાગણી થઈ.

વહુ:—અર્ધા કહેતાં તા કે સરોવરમાં મ્હોટી ઊઝા ઉછળી રહી હતી અને કાષ્ઠનાથે મનમાં નહોતું કે હોડી કિનારે જશે. ઓ ટેલ ! ત્હમે કેટલા બલા છે—ઉદાર છે ! પણ ત્હમે કે સંકટમાં આવો તો કાણુ બચાવશે ?

(ટેલ ઉભો થાય છે, અને તીરકામકું લઇ જવાને સજ્જ થાય છે.)

વહુ:—આ તીરકામકાને શું કરશે ? રહેવા છો અહીં જ.

ટેલ:—કદાચે નહી. જ્યાં જ્યાં હું જઈશ ત્યાં એતો ખરાંજ. એતો મ્હારા જીવનભરનાં સાથી.

વૉલ્ટર:—આપાજી, કયાં જાવ છે ?

ટેલ:—ત્હારા દાદાજીને ત્યાં—એડોર્ફ. ત્હારે ત્યાં આવવું છે ?

વૉલ્ટર:—હા, હા. મ્હારે આવવું છે.

વહુ:—ઓ ટેલ, હું ત્હમને બોલો પાંચરીને કહું છું કે ત્યાં જવાનું માંડી વાળો. પેલો સુખો જરૂર એડોર્ફમાં છે.

ટેલ:—એ આજ જવાનો છે.

વહુ:—ત્યારે એના ગયા પછીજ ત્હમે જાગે ને ? ત્હમે જાણો છો કે ત્હમારી ઉપર એને ખુન્નસ બરાંયું છે.

ટેલ:—ત્હમાં મ્હારે શું ? હું તો મ્હને સાચું લાગે છે તે કંઈ છું; અને એમ કરતાં કાષ્ઠ થાયે બહીતો નથી.

વહુ:—ત્યારે એને એવા સાચું કરનારા ઉપરજ તિરસ્કાર છે.

ટેલ:—હા. કારણકે એનું ત્યાં કે ચાલતું નથી. હું શું કરવા એના ગયા પછી જઈ, અને એ શુ કામ મ્હારી તપાસ કરે ? હું તો જઈશ મ્હારી મેળે.

વહુ:—ના, ના. ત્હમે આજતો રહી જ જાવ. એને બદલે બીજો કે કરવા જાય. (રહેજ કંપ થાય છે.)

ટેલ:—કેમ, આજ ત્હમને શું થાય છે ? કૂળે છે કેમ ?

વહુ:—એ તો અમર્યું. પણ મ્હારું અંતઃકરણ જાણે કહે છે કે આજ ત્હમે એડોર્ફ ન જશો.

ટેલ:—પણ ત્હમે કારણ વગર આટલાં હાજકા છે શાનાં ? આતો અણુધટતું કહેવાય.

વહુ:—હશે. તોપણ આજે રહી પડો.

ટેલ:—પણ રહે જવાનું વચન આપ્યું છે તે ? વડીલ વાટ જોશે.

વહુ:—હું, એમ કે ? ત્યારે શું જશોજ ? આ બાલકને મૂકતા જાઓ.

વૉલ્ટર:—ના, બા. હું, તો આપાજી જોડે જવાનો છું.

વહુ:—આપુ ! તું ત્હારી માને છોડીને જઈશ ?

વૉલ્ટર:—બા, હું ત્હારે માટે એડોર્ફ થી કેંક સરસ લેતો આવીશ.

વિલ્હેમ:—મા, હું ત્હારી કને રહીશ.

વહુ:—(બહાલથી છાતી સરસો દાખીને) આવ બાપ, તું મ્હને બ્હાલો છું. હવે તુંજ મ્હારે રહો.

(ટેલ અને વૉલ્ટર જાય છે—વહુ જ્યાં સુધી એમને જોવાય ત્યાં સુધી જો રહે છે; અને પછી ગૃહકાર્યમાં યુગ્મ થાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(એક પુઢી જગા. વચ્ચે એક ઉચો થાંભલો છે. તેની ટાચે શિરતાજ મૂક્યો છે. એ પહેરેગીર ત્યાં ફરે છે.)

પહેલો પહેરેગીર:—આપણે અમરથા અહીં ઉભા છીએ; કાણુ અહીં આવવાનું હતું ? અને તેથી તે એક શિરતાજને નમયા ? આ જગામાં લોકોની હમેશાં ભીડ રહેતી, હવે જ્યારથી પેલો ચાડીઓ થાંભલા ઉપર મૂક્યો છે ત્યારથી કેવું ઉજ્જડ લાગે છે !

બીજો:—અરે ભાઈ, બધાં સારાં માણસો તો ગોળ ચક્રર ખામ છે, અને આ રસ્તે એક માથા વગરના શિરતાજને નમવું પડે તેથી ફરકતા જ નથી.

પહેલો:—પણુ તહેમને આર વાગે ટાઉન હાલમાં જતાં આ રસ્તેથી જવુંજ પડશે.

બીજો:—ભાઈ, મહેને તો અહીં આમ પહેરો ભરતાં, અને ઉભા રહેતાં શરમ આવે છે. આના એકલા શિરતાજનો પહેરો ! ખરેખર અથા આપણને તિરસ્કારે જ. સુખાનો આ હુકમ ધણી નીચો અને શરમભર્યો છે.

(એટલામાં ટેલ વોલ્ટરને આંગળી વતે દોરતો એ રસ્તે આવે છે.)

વોલ્ટર:—આપણ, એવા દેશો દશે કે ત્યાં પર્વતજ ન હોય ?

ટેલ:—જો, આ પર્વતનો ટોળાવ ઉતરી નીચે જઈએ તો ત્યાં એક સપાટ પ્રદેશ આવે છે. અહીં ઝરા હોય છે. તે ધીમે ધીમે અને છપા વહે છે અને ચાલોથી દૂરના ખેતર ઉપર પણ નજર પડે છે. અહીં અધી જમીન અગીયા જેવી હોય છે.

વોલ્ટર:—ત્યારે એ આપણ, આપણે ત્યાં કેમ જતા નથી ? અહીં તહેમારે માથે તો જોખમ ખેડવાનાં કામ આવી પડે છે; અને વળી સદાયે સુખાની ગંધીક.

ટેલ:—ભાઈ, એવું કારણુ છે. પ્રદેશ બધો સુન્દર છે ખરો અને જમીન ફળદ્રુપ છે ખરી; પણુ ત્યાંના લોકોને તહેમની મહેનતનાં મીઠાં રૂપ આપવા છૂટ નથી.

વોલ્ટર:—ત્યારે એ બધાં સ્વતંત્ર નથી રહેતાં, અહીં આપણે જમ રહીએ છીએ તેમ ?

ટેલ:—ના, ભાઈ, જમીને સ્વતંત્ર નથી અને પ્રગલ્ભે સ્વતંત્ર નથી; અને લોકો પણુ જંગ અહાદુર તેમજ સાચા નથી. એ દેશમાં પડોશી પડોશીમાં વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી.

વોલ્ટર:—એ લોકોથી જંગલમાં શિકાર કરવા જવાયને ?

ટેલ:—નારે, આપુ, બધાં જનાવર અને પક્ષી ઉમરાવોની માલકીનાં છે.

વોલ્ટર:—ત્યારે નદીમાં હોડકાં ફેરવી શકે ખરા કે ?

ટેલ:—અરે ભાઈ, નદી અને દરિયો તો રાખનાં છે.

વોલ્ટર:—આપણ, મહેને તો એ સપાટ પ્રદેશમાં જાણુ પૂરી રાખ્યો હોય એમજ લાગે.

ટેલ:—ખરૂં છે, આપણી હિમાળી ટેકરીઓ એથી તો લાખ ગણી ચઢે.

(અને થાંભલા કને આવી ચઢે છે.)

વોલ્ટર:—આપણ, જુવો પેલો શિરતાજ-થાંભલાની ટાચે.

ટેલ:—તહેમાં આપણે શું ? ચાલો આપણે.

પહેલો પહેરેગીર:—ઑસ્ટ્રીયાના શહેનશાહના નામ ઉપર ખડા રહો.

(ટેલ પોતાનું ધનુષ્ય ઢાંચમાં લે છે.)

ટેલ:—કેમ, તહમારે શું છે ? મ્હને કેમ રોકો છો ?

બીજા:—તહેમ હુકમનો અનાદર કર્યો છે, શિરતાજને નમ્યા નથી. ચાલો અમારી સાથે.

ટેલ:—આહ, જવા દેને ?

પહેલો:—જેલમાં જેલમાં—

વૅલ્ટર:—શું મ્હારા આપ જેલમાં ! કોઈ બચાવો, કોઈ બચાવો, બલા આવો,

લોકો:—શું છે ? આ માણસને કેમ પકડો છો ?

પહેરેગીર:—એ રાજદ્રોહી છે.

ટેલ:—શું રાજદ્રોહી ? હું !

લોકો:—ભાઈ, તહેમ બૂલ્યા જણાવ છો, આ તો પેલો આયરલેન્ડ ગૃહસ્થ ટેલ છે.

(લોકોમાંથી માર્ગ કરતા ટેલના વડીલ આવે છે.)

વૅલ્ટર—દાદાજી છોડાવો.

દાદા:—ઉભા રહો. હું જમીન આપું છું. શું છે તે મ્હને કહો.

પહેરેગીર:—એ સુખા સાહેબના શિરતાજને નમ્યો નથી.

દાદા:—અને તહેમ એટલા માટે એને જેલમાં લઈ જાવ છો ? એજ ને ? હ્યો, મ્હારા જમીન હ્યો; અને એને છોડી મૂકો.

પહેરેગીર:—તહમારે માટે જમીન આપવા હોય તો આપો, અમે તો હુકમ અગ્રીયું. ચલે જાવ !

લોકો:—અજાયબ જેતું ! બસ આમ નહી જ થાય. આપણે ધણા છીએ. ચાલો આપણે સાથે ઉભા રહીએ.

પહેરેગીર:—જોઈએ, સુખાના હુકમ સ્હામું કોણ થાય છે ?

(અધા શાન્ત થાય છે. કેટલાક છોડવા ફરી ઘેઘાટ કરે છે એટલામાં આવેથી રણુશ્રીય સંભળાય છે)

લોકો:—જેસ્લર—સુખો.

દાદા:—આ સુખો આવ્યો. હવે શું થશે ?

જેસ્લર:—(આવીને) કોણ બૂમો પાડે છે ? (કોઈ બોલતું નથી.) કોણ હવું એ ?

પહેરેગીર:—સાહેબ, આ માણસે આપના શિરતાજને નમવાની ના કહી એટલે અમે એને પકડ્યો છે.

જેસ્લર:—ટેલ, હું તહેને ઓળખું છું. તું શાહને ગણ્યારતો નથી અને મ્હને એ જ સુખાને પણ લેખતો નથી. શિરતાજને નમવું છે કે નહીં ?

ટેલ:—(શાન્તથી બોલે છે,)

(સોરઠો.)

મણુપદમાં સાક્ષાત્, આ માથું નમશે નહીં;
મુજ જીવન તમ હાથ, અંતરે તો મ્હારૂં બસા !

જેસલર:—હાં. ટેલ તું બાણાવળી છે. કહે છે, તું ત્હારૂં એકે નિશાન ચૂક્યો નથી.

વાલ્ટર:—હાજી, એ ખરૂં છે. મ્હારા બાપાજી ઝાડ ઉપરથી લટકવું લીંછુ સો પગલાંથી નીચે પાડે છે.

જેસલર:—આ ત્હારો છોકરો છે ? ટેલ !

(પિતૃવત્સલ પુત્રની એક સૂચના ઉપરથી મુઆએ એને પરખ્યો.)

ટેલ:—હાજી. જેસલર:—ત્હારે બીજાં છોકરાં છે ?

ટેલ:—એ છોકરો છે. જેસલર:—ત્હને કયો વધારે વ્હાલો છે ?

ટેલ:—મ્હારી આંખની કીકી જેવા મ્હારે તો બન્ને સરખા છે.

જેસલર:—એ તો ઠીક. હવે ટેલ, ત્હને સો પગલાંથી આઘે લીંછુ પાડતાં આવડે છે એ કૌશલ મ્હને દેખાડ. ત્હારૂં ધનુષ્ય લે અને ત્હારા છોકરાના માથા ઉપર લીંછુ મૂકી ત્હને વીંધ. પહેલીજ તાકોડીએ વાગવું જોઈયે. નહીં તો ત્હારે માથું વેગળું મૂકવું પડશે.

ટેલ:—આ કેવો હુકમ ! મ્હારે મ્હારા છોકરા ઉપર નિશાન તાકવું ? ના, ના. ત્હમે આમ જરીયે કહેતા નહી હો. એક બાપ કનેથી આમ જોવાની ઇચ્છા કરો તે નકામી છે.

જેસલર:—ત્હારે એમ કરવુંજ પડશે.

ટેલ:—શું મ્હારે એમ કરવુંજ પડશે ? ના. એતાથી હું મરવા તૈયાર છું.

જેસલર:—તાક. નહીં તો તું અને ત્હારો છોકરો બન્ને મરશો.

ટેલ:—ભાઈ, શું હુંજ મ્હારા બાલકને મારું ? ત્હમારે યે છોકરો છે, ત્હમે એક પિતાનું સ્નેહવાળું હૃદય ઓળખો છો ?

એક સ્ત્રી:—(સુબાને) ભાઈ, અમરથા ગરીબને શું કામ સતાવો છો ? જીવો એ કેવો શીકો પડી ગયો છે અને મૂળે છે ! એ ત્હમારી મશ્કરીઓથી ટેવાયો નથી.

જેસલર:—કોણ કહે છે હું મશ્કરી કરું છું ? આ રહ્યું લીંછુ. પ્હણે જગા કરો. લંબાઈ ભરો, સો પગલાં બરોબર. હવે ટેલ તું તાક. અને સંભાળજે, ત્હારી તાકોડી રખે તું ચૂકતો.

એક સ્ત્રી:—ભાઈ જવા દો. એક ગરીબ પિતાનું હુઃખ જોઈ રાજી થવું એ ત્હમને અણ-ધટવું છે, એને જવા દો.

જેસલર:—ચાલો, ઉતાવળ કરો. કેમ ઉભો રહે છે ? તું કહે છે હું અચૂક તાકું છું. બતાવ હવે. લીંછુ વીંધ, એમાં ત્હારા છોકરાને ઇજા કરવાનું કોણ કહે છે ?

હાદા:—(પગે પડીને) એ સુબા સાહેબ, અમે ત્હમારી આણુ સ્ત્રીકારીયે છીયે. હવે અમે ત્હમારી દયા વખાણીયે એવું કરો, મ્હારી અડધી મિલકત ત્હમે લેજો—અરે બધીયે લેજો, પણ એ છોકરાના બાપને બચાવો,

વૉલ્ટર:—ઓ દાદાજી ! પેલા કુછને નમશે નહી. ચાલો, હું ક્યાં ઉભો રહું ? હું બહીતો નથી હોં ? મ્હારા આપાજી તો ગગનમાં ઉડતું પંખી પાડે છે. તીર મ્હને અડકવાનું નથી.

એક ગૃહસ્થ:—ઓ સાહેબ, આ છોકરાની નિર્દોષતા પણ આપને જરાયે અસર કરતી નથી. બીબો:—ભાઈ, માથે પરમેશ્વર છે. ત્હનો વિચાર તો કર. આપણાં બધાં કૃત્ય માટે એને જવાબ દેવો પડશે.

જેસ્લર:—છોકરાને પેલા ઝાડ નેડે બાંધો.

વૉલ્ટર:—(તિરસ્કારથી.) શું મ્હને બાંધો છો ? ના, ના, હું બંધાવાનો જ નથીને. હું સ્થંભ જેવો સ્થિર ઉભો રહીશ. શ્વાસે નહીં લઉં. પણ જો મ્હને બાંધશો તો હું ગેર કરી છૂટીશ.

એક ગૃહસ્થ:—છોકરા ત્હારી આંખો બાંધવા દે.

વૉલ્ટર:—શું કરવા ? હું બહીઉં છું ? ના. ચાલો આપાજી ઝટ. હવે ત્હમે કરી દેખાડો. આ બુદ્ધી માનતો નથી. બતાવો એને.

(ટેલ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચલાવે છે.)

એક સ્વર:—શું ટેલ, તું વીધીશ ? ના, તું ધૂંજો છે. લાક કંપે છે. ત્હારા પગ ઢીલા લાગે છે.

(ટેલ ધનુષ્ય નીચે મૂકી દે છે.)

ટેલ:—ઓ, બધું આંખ આગળ તરતું હોય એમ લાગે છે. મ્હારાથી ચાખ્ખું દેખાતું નથી.

લોહા:—અરેરે !

ટેલ:—ભાઈ, આ નિશાનનું તું માંડી વાળ. આ રહ્યું મ્હારું હૃદય. (પહેરણ ઉધાડે છે) ત્હમારા સિપાઈએને બોલાવો. અને મ્હને વીંધી લ્યો.

જેસ્લર:—મ્હારે ત્હારી જીંદગી લેવી નથી. મ્હારે તો ત્હારું નિશાન જોવું છે. ટેલ તું બધું કરી શકે એવો છે. લોહો કહું છે તું કશાથી બહીતો નથી. તોફાનથીયે તું ગભરાતો નથી. જો ત્હારે એક માણસને બચાવશે હોય તો તું ગમે ત્હેવા દરિયામાં હંકારે. ત્હેં બીજાને બચાવ્યા છે. હવે તું ત્હારી જાતનેજ બચાવ.

(એટલામાં ટેલ જાણે ઉંચમાંથી જાગતો હોય એમ ટટાર થાય છે. ચમકતી આંખો ધનુષ્ય ઉચકે છે, અને એક બીજું બાણ કમ્મરપટામાં ખોલી રાખે છે.)

વૉલ્ટર:—હું જરાયે બહીન્યો નથી. આપાજી તાકો.

એક ગૃહસ્થ:—સાહેબ, હવે બહુ થયું. આથી કેટલી ધમકી ?

જેસ્લર:—ત્હમે જાના રહો હમણાં.

ગૃહસ્થ:—હું તો બોલવાનો. મ્હારે બોલવુંજ નેહયે. ઔરફીયાના રાગતું માન મ્હને બહાલું છે. એ આમ ન થવા દે. લોહાને આમ ત્હમારાથી થાય નહીં. ત્હમને હક નથી—

જેસ્લર:—હં. મ્હને કહેવાની હિમ્મત ક્યાં છે ?

ગૃહસ્થ:—રાજ અમારો ધણી છે, ત્હમે નહી. હા. બોલાવો ત્હમારા સિપાઇને. મ્હારી પાસે તલવાર છે, અને જે કાંઈ મ્હારી પાસે આવશે—

(એટલામાં લોકો બોલો ઉઠે છે.)

લીંચુ પડ્યું ! છોકરો હસે છે ! લીંચુના એ અડધીઆં થઈ ગયાં !

જેસ્લર:—શું એણે વીંધ્યું ? કેવી રીતે ?

વોલ્ટર:—આપાણ, આ રહ્યું લીંચુ. હું તો નહીં જાણતો હતો કે ત્હમે મ્હને ઇજા નહીં કરો.

(ટેલ જમીન ઉપર ઢળી પડે છે.)

સિપાઇઓ:—આ તે ખરું નિશાન—લોકો ધણી વર્ષ સુધી એને સંભારશે.

ગૃહસ્થ:—લોકો તો આ પર્વત જ્યાં સુધી ઉભા છે ત્યાં સુધી ટેલ અને એનાં નિશાન વખાણશે.

જેસ્લર:—(લીંચુ હાથમાં લઈ) ખરેખર, લીંચુ તો મધ્યમાંથીજ વીંધાયુ. મ્હારે ટેલને શાઆશી આપવી જોઈએ. ટેલ, અહીં આવ.

ટેલ:—સાહેબ, શો હુકમ છે ?

જેસ્લર:—ત્હેં બીજું બાણ પટામાં બોક્ક્યું હતું. હા મ્હેં જોયું હતું. ત્હેનાથી ત્હારે શું કરવું હતું તે મ્હને કહે.

ટેલ:—સાહેબ, કંઈ નહી. એ તો અમારે અહીં એવો રીવાજ છે.

જેસ્લર:—ના, ટેલ. એથી મ્હને સંતોષ વળતો નથી. મ્હને સાચે સાચું કહે-શાથી એ બીજું બાણ—?

ટેલ:—જો એમ છે તો જુવો—

(વચન તિલકા.)

ઓ માની ! સાંભળ: નિશાન તણું જ લીંચુ,

જો હું ચૂક્યો હત નહીં તુજ થાત મૃત્યુ;

ના, ના કદીય મુજ બાલ ગુલામ કુળું,

ચૂંટાય કંટક થકી તુજ મૃત્યુ બેહુલું.

જો જો અંહી મુજ બીજું શર મ્હેં મૂક્યું'તું,

જો કંઈ આંચ મુજ બાલકને થઈ તો;

હાવાં પ્રભુ તણું લઈ શુભ નામ જાજે,

પહેલુંજ તીર લીંચુ વીંધી ઉડી ગયું છે.

સાચું જીતે, પ્રભુ જૂઠું મૂળથી ઉખાડે,

એ માનીનાં શિશ્વ નીચાં ધૂળમાં નમાવે;

એ તો ગરીબ નળનાં પર હાથ મૂકે,

સંભારવું પુનિત એ પ્રભુનામ સૌએ !

(બધાં જાય છે.)

મંગુલાલ રણજીડલાલ મજમુદાર.

હાન્ડન પોલીસની હડતાલ.

આપણા દેશમાં પશ્ચિમના પવનની સાથે હડતાલીઓ 'સુધારો' પણ ઘસડાઈ આવ્યો છે. પહેલાં કારણો ઘણાં જુદાં હતાં. ભારે ગમગીનીના પ્રસંગે કે શોક પ્રદર્શિત કરવા બન્યો વિગેરે બંધ થતાં, અથવા તો ઝુલમ નીચે જ્યારે પ્રજા સામાન્ય રીતે પીડાતી હોય તો બંધા કામ ધંધો છોડી ઘેર બેસતા. પણ જુદા જુદા ધંધાધારીઓની રીતસરની, બ્યવસ્થાપૂર્વકની હડતાલો તો આપણે ત્યાં પશ્ચિમના સુધારાના ઉડેલા છાંટા છે. જ્યારે ગૃહઉલ્લોચનું પોપણ થતું હતું, વળકરે કે કારીગર પોતાને ઘેર કે ઝુંપડીમાં બેસી વેઠવૈતરું કરી જીવનગાળો કાઢવા દ્રબ્ય મેળવતો, જ્યારે એક શેઠના હાથ તળે, મહેરબાની હેઠે કે જોડકામી તળે હજાર દસહજારને બદલે ભાગ્યે પાંચ પચ્ચીસ માણસો કામ કરતા ત્યારે આજના જેની હડતાલોનો પ્રસંગ કયાંથી હોય ? જ્યારે સૌને પોતા-પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં જો પૈસા મળતા હતા, જ્યારે પોતાની મહેનતનો કાંઈ શેઠ કે કુંપની ગેરલાભ મેળવતી નહીં ત્યારે હડતાલના મૂળ કારણ રૂપ દાખલા જેવો સર્વજન પ્રસરી રહેલો અસંતોષ ન હોય તો નવાઈ જોવું નથી.

પણ જ્યારથી મજૂરી અને મુડી વચ્ચેનો ગાળો ફક્ત હાથકાવનારો નહીં પણ ત્રાસ, દરિદ્રતા, અને દુઃખના કારણરૂપ નીવડ્યો, જ્યારે પ્રજા-ખાસ કરીને મજૂરકામ-સમજતી થઈ કે તેમને તેમની મહેનતનો પુરતો બદલો નથી મળતો, તેમની મજૂરીનો ગેરલાભ લેવાય છે ત્યારથી થોડા બદલો કે ન્યાય મેળવવા હડતાલરૂપી હથીયારનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો, અને દિવસે દિવસે મજૂરીઆત વર્ગે એ સાધનનો કેમ અને કેવે પ્રસંગે ઉપયોગ કરવો તેના રસ્તા શોધ્યા અને મુકરર કર્યા, પોતાની ચળવળનું વજન પડે માટે કાયદા કાનુનેવાળાં મંડળો બાંધ્યાં એટલુંજ નહીં પણ તેવાં મંડળો સરકાર પાસે (Recognise) માન્ય કરાવ્યાં.

સરકારે આવાં મંડળો માન્ય કર્યાં ત્યારથી તેમની હડતને ધાલુંજ જોર અને ઝોમ મળ્યું છે અને તેના ચેપ છતર ધંધાધારીઓને, કારકુનોને, મહેતાજીઓને અને છેવટ પ્રજા-જનરક્ષક, સુલેહ સાચવનારી પોલીસને પણ લાગ્યો છે, કે જે સર્વેએ પોતાપોતાના હક સાચવવા અથવા તો પોતાની બચત્કાર કે અબ્યવહાર માગણીઓ ઉપર અધિકારી કે સત્તાવાળા પાસે કણલ કરાવવા મંડળો કર્યા છે, વાડાઓ બાંધ્યા છે. આવા એક મંડળની જાણવાજોગ, ટુંક સમયપર બનેલી કહાણી, નવજીવનના વાંચકને, વિલાયતના તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટના 'કેપલી કોનીકલ'ના હેવાલના આધારે મારા શબ્દોમાં નીચે મુજબ જણાવવા રજા લઉં છું.

“ પોલીસ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રજાકીય મંડળે ” ઉપરી અધિકારી પાસે નિચે મુજબ માગણી કરી હતી:—

“ લઘાઈના કારણે, દરેક સિપાઈને દર આઠવાડીએ મળતું બાર શીલીંગનું બંધનું વધારીને એક પાઉન્ડ (રૂ. ૧૫) કરવું; અને તે બંધનને જાણીતો પગારમાં ફેરવી નાખવું તથા પેનશનની ગણતરીમાં પણ લેવું. વળી આ ઉપરાંત લઘાઈના કારણેએ પગાર ઉપર ગણતરી કરી ૧૨૫૫ સાઠપચાસ ટકાનું જુદું વધારે બંધનું આપવું.

આ મંડળ તથા તેના નિમેશ આધિકારીઓનો સરકારી રીતે સંપૂર્ણ સ્વિકાર કરવો.”

સર એડવર્ડ હેનરી, પોલીસ ખાતાના વડાએ, સિપાઇઓની આ ચળવળથી ક્યાં તો પોતાને મારું લાગ્યું હશે અથવા તો સિપાઇઓ પણ સાધારણ કામદાર વર્ગની મારફત મંડળો સ્થાપે તેમાં તેણે ગંભીર દોષો જોયા હશે, તેથી એ બધી ચળવળના કારણરૂપ જમાદાર ટી. થાયલ કે જે પોલીસ અને તુરંત અમલદારોના પ્રમુખીય મંડળની વ્યવસ્થા કરનાર તથા લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલમાં તેમનો પ્રતિનિધિ હતો તેને ખરતરફ કર્યો. મંળવાર તા. ૨૭મી ઓગસ્ટના ખરતરફના હુકમના કારણમાં જણાવવામાં આવ્યું કે “grave breach of discipline in taking part in the management of an unauthorised association.”

આ ખખર મળતાંજ પોલીસ મંડળે થાયલને ફરી નોકરીપર દાખલ કરવાને તથા પગારની માગણી મંજૂર કરવાને વજર મી. લોઇડ જોન્સ, હોમ સેક્રેટરી તથા પોતાના ઉપરી અમલદારોને પેગમ મોકલ્યા તથા તે સાથેજ જણાવ્યું કે જો યુરવારની મધરાત લગભગ કંઈ સંતોષકારક જવાબ નહીં મળે તો તેઓ હડતાલ પાડશે. બે દિવસ દરમ્યાનમાં પોલીસના વડાએ તથા હોમ ઓફીસ વચ્ચે લણી ગડમથલ થઈ એમ ‘ડેઇલી કોનીકલ’ના પ્રતિનિધિને ખખર મળી પણ તેઓ શું નિર્ણયપર આવે છે તે બહાર પડ્યું નહીં. તે બે દિવસના ગાળામાં પોલીસ શું કરશે તેની ચર્ચા થઈ રહી હતી, પણ તે અધીરી વધુ વખત રહી નહીં, કારણ કે શુક્રવાર લગભગ કંઈ જવાબ ન મળવાથી પોલીસે પ્રથમથી સૂચવ્યા મુજબ હડતાલ પાડી. સવારે અને બપોરે મંડળની કચેરીમાં એક સરખા ખખર આવવા માંડ્યા કે અમુક અમુક જલ્લામાં પોલીસને ખખર મળી છે અને તેઓ હડતાલમાં સામેલ થયા છે. રફોટલેન્ડ યાર્ડ આગળ હડતાલીઓએ ભેગા થવા માંડ્યા અને ત્યાં આગળ અમલદાર વગર કોઈ પણ પોલીસ ‘યુનીફોર્મ’ માં રહ્યા નહતો. સાંજ લગભગ છુપી પોલીસ (સી. આઇ. ડી.) ના બધા આદમી હડતાલમાં સામેલ થઈ ગયા હતા, અને તે સાથે રફોટલેન્ડ યાર્ડની બધી શાખાના આદમીઓ એકમત છે અને હડતાલમાં સામેલ થયા છે એવા ખખર મળ્યા.

સાંજના છ વાગતા લગભગ જે પોલીસે પાર્લામેન્ટ તથા બીજી સરકારી કચેરીઓમાં હતા તે પણ હડતાલમાં જોડાયા. આ ઉપરથી, “London is practically without its police.” લન્ડન શહેર લગભગ પોલીસ વગરનું છે, એમ ડેઇલી કોનીકલે તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે જણાવ્યું.

હડતાલ પડી ચુક્યા છતાં તેમના પત્રોનો કંઈપણ રીતસરનો જવાબ આવ્યો નહીં. બપોરના બેના શુભાર જરનલ સ્મટસ-કે જે વોર કમીનિટમાં સભાસદ હતા-તેના તરફથી સંદેશો આવ્યો કે પોલીસની માગણી સંબંધમાં દરેક જલ્લાના તેમના બે પ્રતિનિધિઓ સાથે તેઓ “હોમ ઓફીસમાં” ૩-૩૦ વાગે વાતચીત કરવા ખુશી છે. જનરલ સ્મટસને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, “જો તમે મળવા તત્પરજ હો તો અમારા જજાવારના પ્રતિનિધિઓને બદલે અમારી (મંડળની) કાર્યાકારિણી સમિતિનેજ મળવાનું કશુંલ કરો તથા ત્રણ વાગે લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલ સાથે અમે મસલત કરવાના હોવાથી સાડાત્રણ વાગતાને બદલે ત્યાર પછી કોઈ પણ વખતે મળવાને અમે રાજ છીએ.”

લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલે પોતાની બનતી સહાય તથા ટેકા આપવાનું કશું કર્યું. એમની હડતને આથી મોટો ટેકો મળ્યો. ક્રાનફ્રન્સ પુરૂ થતાજ તેઓ જનરલ સ્મટસ પાસે ગયા. ત્યાં એમને કહેવામાં આવ્યું કે અપોરે જણાવેલી સરતો કશું હોય તો જ તેઓ વાતચીત કરવા માંગે છે. કાર્યકારિણી સમિતિએ એ માંગણી ધુતકારી કાઢી તથા તેમના અનુયાયીઓને ખબર આપી કે ઠાવર હીલપરની રાત્રે મળનારી જાહેર સભામાં તેમનો હરાવ જણાવવામાં આવશે.

કાર્યકારિણી સમિતિના સભાસદો જનરલ સ્મટસ બેઠે વાટાઘાટ કરવા “હોમ ઓર્ડીસમાં” ગયા હતા ત્યારે તેમના અનુયાયીઓ રસ્તે આવતા જતા લોકોને અટકાવી પોતાની માંગણી શું છે, હડતાલ શા માટે પાડવામાં આવી છે, તે જણાવતા હતા.

ગોડવણ મુજબ સ્કોટલેન્ડ ચાર્ડમાં પાર્લામેન્ટ આગળ થઈ સ્મીથ સ્કવેરે વટારી તેઓ ટાવરહીલ પહોંચ્યા.

ટાવરહીલપર જ્યારે પોલીસ ભેગી થઈ ત્યારે માલુમ પડ્યું કે તેમના ઇન્સપેક્ટર વિગેરે સાથે પોષાકમાં ત્યાં ભેગા થયા હતા. આ ઉપરથી એવા જે કોઈ તે ટોળામાં ધુસી ગયા હતા તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા.

તેમની મંડળીના ઉપપ્રમુખ, મી. જેમ્સ માર્સ્ટને તે ૫૦૦૦ સિપાઇઓની સભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું. મી. માર્સ્ટને જણાવ્યું કે કામદાર વર્ગની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. સભાએ હરાવ કર્યો કે તેમની કાર્યકારિણી સમિતિ વજર કે જનરલ સ્મટસ એથવા સરકાર તરફના કોઈપણ અમલદારને હોમ ઓર્ડીસમાં મળવા જશે તથા તે પ્રસંગે બધાએ એકત્રિત થઈ ‘વ્હાઇટ હોલ’ જવું.

આ સભાનું કામ ચાલતું હતું તેવામાં ખબર પડી કે વાઇન સ્ટ્રીટ ચોક્કા ઉપરના પોલીસને ત્યાં રોકવામાં આવ્યા છે. ૫૦૦૦ પોલીસનું ઘાનું, સભામાંથી નીકળી વાઇન સ્ટ્રીટ ચોક્કા ઉપર ગયું અને આખા મકાનની જડતી લેવા માંગણી કરી. તેમને સમજાવવામાં આવ્યા કે કોઈપણ સિપાઇને તેની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ રોકવામાં આવ્યો નથી; છતાં હડતાલવાળાઓએ તપાસ કરવા આગ્રહ કર્યો અને તે માંગણી તેમનાજ અમલદારોને કશું કરવી પડી. એમના સુખાગ્રે કોઈ પણ આદર્શ ત્યાં રોકી રાખવામાં આવ્યો નહોતો. ડેપુટી કોનીકલ લખે છે કે આ હડતાલને લીધે જનમાર્ગ ઉપર ઘણી ગડપડ થશે એવી સામાન્ય ભાતિ હતી, પણ નિયમ તથા હુકમથી ટેવાઈ ગયેલા ગાડીવાળાઓ તથા લોકો વચ્ચે કોઈ પણ જાતની ‘અથડાઅથડી’ થઈ ન હતી અને તે દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો હતો.

હડતાલનો અંત.

વજર મી. લોઇડ જેર્જની પોલીસના નેતા સાથેની મસલતના પરિણામે સ્થિતિવાર તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે હડતાલનો અંત આવ્યો.

ટાવર હીલપર મેળવવામાં આવેલી જાહેર સભામાં મી. લોઇડ જેર્જ જણાવેલી સરતો હડતાલીઓએ જણાવવામાં આવતા ખુશાલીના પોક્કર સાથે તેઓએ તે કશું કરી, અને રાતના દસ વાગતા લગભગમાં તો રાતપાળીના બધા સિપાઇઓ પોતપોતાને ટેકાણે હાજર થઈ ગયા હતા.

સર જેજે કવે હોમ ઓફીસમાં તથા મી. લોઇક જેજે મંડળના નાયબને જણાવેલી સરતો નિચે મુજબની હતી:—

“દરેક સિપાઇને અઠવાડિયાના પગારમાં ૧૩ શીલ્ડીંગના વધારો. પેન્શન માટે બધા સિપાઇનો ઓછામાં ઓછો પગાર ૪૩ શીલ્ડીંગના ધોરણ પર કરવામાં આવ્યો.

(૨) લડાઇ અંગેનું અઠવાડિયાનું ભથ્થું ૧૨ સીલ્ડીંગ.

(૩) લડાઇ અંગેનું બાળકનું અઠવાડિયાનું ભથ્થું અઢી શીલ્ડીંગ.

(૪) વિધવાઓને અઠવાડિયાનું દસ શીલ્ડીંગ પેન્શન.

(૫) બરતરફ કરવામાં આવેલા જમાદાર પી. સી. થાયલની વગર સરતે ફરી નીમણુંક.

(૬) સિપાઇઓને પ્રતિનિધિત્વ મળે એવી વ્યવસ્થા.”

ઉપર પ્રમાણે સિપાઇ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રત્યક્ષ મંડળની કાર્યકારિણી સમિતિ સાથે પ્રથમ સરતો નક્કો થઇ એટલે તે મંડળ પણ સરકારે માન્ય કર્યું ગણાયું. એમ કરતાં એ બાબત કંઈ ચંકા રહી નથી તે સારૂ સભા વખતે એ પ્રશ્ન પૂછાયો પણ ખરો તથા મંડળ માન્ય કરવામાં આવ્યું છે એવો ખુલાસો પણ થયો. સભા બરખાસ્ત થયા બાદ હડતાલીઓએ થાયલને ખબરે બેસાડી થાણા પર લઇ ગયા હતા.

શનીવારે રાત્રે વાત બહાર આવી કે સર એડવર્ડ હેનરીએ પોલીસ કમીશનર તરીકેના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું અને તે સરકારે કબુલ કરી તે જગ્યાએ લેફ્ટનન્ટ જનરલ સર નેવીલ મેકરેડીની નિમણૂક પણ કરી દીધી હતી.

ઉપરના વૃત્તાંત પરથી જોઈ શક્યા હશે કે સાધારણ લાગતા નિમિત્તાની ઓથે વિલાયતની પોલીસે જે પગલું ભર્યું તેવું જો અત્રે કંઈ કરવામાં આવ્યું હોય તો સર સનાતન સત્ય જેવા ચક્રાર પુરૂષો જરૂર કહે કે અમારા દેશી જનોએ કાગનો વાધ કરી મુક્યો છે. નામદાર નાંબર (Sheriff) સાહેબો જેવા પણ શીખામણની ધાત આપે કે સત્તા આમળ શાણપણ ન આવે, સર હાર્કોર્ટ અટલર જેવા કારાગૃહવાસ કરાવે કે દેશવટો અપાવે. આટલુંજ નહીં પણ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડ જેવાની સરકાર, મજુર વર્ગ પોતાની વ્યાજખી માંગણીનો અસ્વીકાર થતાં હડતાલ પાડે તો તે દોષનો ટોપલો સ્વરાજ્યવાદીઓ ઉપર ઢાળી પાડે અથવા એવા મંડળો સ્થપાય તેમાં અરાજકતા કે બીનવફાદારીની પણ તેમને ગંધ આવે. હાલ આપણે ત્યાં ગમે તે રીતિ હો પણ એટલું તો ખરૂં કે જતે દિવસે આપણા ઉપર પણ પશ્ચિમની ચળવળોની, આ પ્રકારની હડતાલોની અસર થવાનીજ, આપણી સત્ય અને પ્રમાણિક માંગણીઓ એ હથીઆર મારફતે કબુલ કરવામાં એમ મળવાનું. હું હડતાલોનો પક્ષકાર નથી છતાં પણ વચલા વર્ગનાં કરકુનો અને મહેતાજીથી માંડીને કારખાનામાં યોદ્ધા અદાર કલાક કામ કરતાં મરીબ મજુરોની દારિદ્ર અવસ્થા તરફ આંખ મીચામણ કરનાર કે તેમની મજુરોનો ગેરલાભ લેતા થોડા મુઠીબર મુડીવાળાઓનો હું પક્ષકાર નથી. હડતાલ પાડ્યા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એ ઇચ્છવા જોગ છે પણ અરજી અને કાકલુદીથી જ્યારે સરકાર અને તર્જમોનાં હૃદય ન પીગળે કે

તેમની મારફતે ન્યાય ન મળી શકે ત્યારે જે પ્રકારે એ શુભ નેમ પાર પડી શકાય તેવા ઉપાય ચોજવા એ અધીરતા તો નથીજ. આજ કારણે લીધે લગ્નની પોલીસે પોતાનું મંડળ માન્ય કરાવવા તેમજ પગારમાં વધારો કરાવવાને છેક અંતિમ પગલું ભર્યું. જોવાની ખુબી તો એ છે કે એ ભાજંગડની પતાવત કરવામાં મી. લોઇડ જોન્સ જેવા પડ્યા. મી. લોઇડ જોન્સ કે જે લડાઈના કામ નીચે દટાઈ ગયલા તેઓએ આ કામ સારૂ વખત ફાજલ પાડ્યો એટલુંજ નહીં પણ હડતાલ પાડી ચુંદેગાર ફરેલાને ચુંદાની બહાલી આપી એાર પગારમાં વધારો આપ્યો. અને પોલીસ ખાતાના વડાને (શરબ્યાત ?) એકાપરથી વાન-પ્રસ્થ થવું પડ્યું ! મુંબઈના ગવર્નર મી. લોઇડ જોન્સ નહતા પણ દયાળુ લોર્ડ વીલીંગ્ટન હતા કે જેઓએ રેલ્વે કામદારોની હડતાલ પ્રસંગે ન તો વચ્ચે પડી સમાધાન કરવાનું માથે લીધું કે ન તો હડતાલીઆના કુટુંબ કબીલાને ખાવાનું પુરૂ પાડતા દેશસેવકોની કદર શ્રુતી તેમની સાથે કામ કર્યું, ઉલટો વિરોધ સુકાવ્યો.

મુડીવાળા, રાજદરબારમાં લાગતગવાળા કે સરકાર સામે લડત ચલાવવાના પ્રસંગોએ એકત્રિત બળની મોટી જરૂર છે. છુટાછવાયા સત્યાગ્રહના છમકલાં તો તેઓ ક્યાંએ દાબી દઇ શકશે, અને તેથી પશ્ચિમનો દાખલો લઇ કાયદાપૂર્વક રીતસરની લડત ચલાવવાને આપણે ત્યાં આવાં મંડળો સ્થાપવાની જરૂર છે, કે જે વ્યક્તિ તેમજ સમગ્ર મનુરવર્જ, કારકુનો, મહેતાજી કે સિપાઈઓના હિત ઉપર સદા નજર રાખે, ગેરઇનમાફ ન થવા દે અને તેમના એકત્રિત બળ આગળ વિરૂદ્ધ પક્ષની સત્તા હ્યમચાવે. એક વ્યક્તિ, સાધનહીન મનુષ્ય, કાયદાની સલાહ વગરના આદમીને, પોતાના દુઃખો સત્ય હોય; પોતે હુકમ નીચે કચડાતો હોય, પારકાને ગબ્બર બનાવી પોતે કંગાળ બનતો હોય છતાં તેના પીપુડીનો અવાજ સત્તાધિશોના ઢોલ તાંસાંના અવાજમાં ક્યાંએ લપાઇ જાય ! એ ઢોલ તાંસાંના અવાજ કરતાં પણ સરવાળો કે બેસરો મોટો અવાજ કાઢવાનું તો જ્યારે કામદાર મંડળો રચાય ત્યારેજ શક્ય છે અને ત્યારેજ આપણા મનુરીઆત કે પછાત વર્ગની આર્થિક તેમજ સાંસારિક સ્થિતિ સુધરી શકશે.

જેઓએ હુંબેશમાં પ્રથમ આગળ પડશે તેઓને ધણી કष्ट સહન કરવાં પડશે. ધણી જવાબદારી વહોરવી પડશે, કદાચ સરકારની અવકૃપાના ભોગ થવું પડે, પ્રશ્નિત ગણાતા નાગરિકો કે શેઠોની વકદદિ તેમના પર થાય એમ હોવા છતાં સત્ય ખાતર ફતોહ મેળવવા ખાતર, પોતાનાજ દેશી જનોની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર થોડો ધણો ભોગ કાઢ અને કાઢએ પણ આપવોજ પડશે. એવા ભોગો આપવા તત્પર થઇશું, એવા દુઃખો પ્રસન્ન મને સહન કરીશું, ત્યારેજ વિજયની મિઠાશ માણુમ પડશે. દયા કે બકીસ તરીકે કાંઈ ન મેળવતાં, કાયદાવર્ગ પોતે પોતાના ચારિત્રી, મનોબળ અને ખંતથી, કાયદાપૂર્વકની લડતથી તથા પોતાના વાસ્તવિક હક તરીકે જે કંઈ માતબરો શેઠ કે અધિકારી કે સરકાર પાસેથી મેળવશે તેની લહેજત છુદી જ આવશે.

ધીરજલાલ જનલાલ.

સુરતનું જાહેર જીવન.

સુરત.

આ શહેરમાં અને જિલ્લામાં ઇન્ડિયન એન્જીના રોગથી પીડિતોને મફત દવા આપવાની તથા ગરીબ દરદીઓને દવા તેમજ યોગ્ય આપવાની ગોઠવણ અત્રેના ઇન્ડિયન એન્જીના નિવા- “ મિત્રમંડળ ” તરફથી કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉધાડેલા રૂક હીલચાલ. ફંડમાં રૂ. ૧૨૦૦ ભરાયા હતા. તેમજ યુગ્મની સોશિયલ સર્વિસ લીગ તરફથી આઠેક હજારની કિંમતની દવા મળી હતી. “ પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમના ” વિદ્યાર્થીઓની મદદથી દિવાળીના દિવસોમાં લગભગ ૧૦૦ કરતાં વધુ ગામોમાં દવા વહેંચવામાં આવી હતી. સુરત શહેરમાં જુદા જુદા લતાઓમાં ૨૫ અને ગામડાંઓમાં ૫૦ સેન્ટરો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. એકંદરે પાંચથી સાત હજાર માણસોએ લાભ લીધો છે. આવીજ બીજી હીલચાલ “ જીવદયા પ્રસારક મંડળ ” તરફથી પણ કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉધાડેલા ફંડમાં રૂ. ૫૦૦ જેટલા ભરાયા હતા અને સુરતનાં પરાંઓમાં એ મંડળ તરફથી સેન્ટર ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. તેમજ ૨૧ ગામોમાં મફત અને ૨૭ ગામોમાં અડધી કિંમતે દવા પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

અત્રેના નૈન લોક તરફથી ગોપીપરામાં એક ધર્માદ દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંથી દરદીઓને દવા ઉપરાંત દુધ પણ મફત આપવાની ગોઠવણ થઈ હતી, એ દવાખાના તરફથી “ મિત્રમંડળ ” ને પણ મદદ આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મહાનગર તરફના “ હિંદુ ધર્માદ દવાખાના ” તરફથી પણ લોકોને સારી મદદ મળી હતી.

ચોયાંસી તાલુકાની લોકલએડે પણ રૂ. ૫૦૦ આ કામ માટે મંજૂર કરીને ગામડાં-ઓમાં દવા વહેંચાવી હતી. આ કાર્યને માટે યોડીને ધન્યવાદ ધટે છે.

આમ પ્રજાકીય સંસ્થાઓ આ આફતમાં પોતાની ફરજ તત્પરતાથી બજાવી રહી હતી જ્યારે અહીંની મ્યુનિસિપલિટી તરફથી એ રોગનિવારણ માટે રમત જેવી યોજના હાથ ધરવામાં આવી હતી. દરેક કાઉન્સિલરને ૫૦-૧૦૦ ક્વોનાઇનની ગોળી અને થોડા પોટાશ પર મેંગેનેટને બૂકા આપવા ઉપરાંત એકાદ ફરતી ડિસ્પેન્સરીની યોજના કરવામાં આવ્યું કહેવાય છે, પણ તેને લાભ કેટલા માણસોએ લીધો તે જાણમાં નથી. “ મિત્રમંડળ ” ના સેક્રેટરીઓ રા. કસ્ટાજીજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા, અને રા. નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યાએ કલેક્ટર સાહેબની મુલાકાત લીધી હતી અને ગામડાંઓ માટે સરકારે શી યોજના કરવા ધારી છે તે જાણવા ઈચ્છા દર્શાવી હતી. કલેક્ટર સાહેબને આ રોગમાં દવાની જરૂરિયાત વસ્તી ન હતી અને તેથી સરકાર તરફથી કોઈપણ યોજના ધડાયલી ન હતી. સ્વરાજ્યને માટે હિંદીઓ નાલાયક છે કે અમલ ચલાવવાને હાલની જુરોકસી, તે આવા પ્રજાકીય આફતના પ્રસંગોમાં બરાબર માલમ પડી આવે છે.

આ ફંડમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૨૦૦ વસુલ થયા છે. અને હજી થોડા વસુલ થવાના બાકી છે. એ નાણાંની શી વ્યવસ્થા કરવી તે નક્કી કરવા સ્વૈચ્છિક રજીસ્ટ્રારના વા- તા. ૧-૧૨-૧૮ ને રોજ નાણાં ભરનારાઓની એક સભા સર- વાલાઈ સમારક ફંડ. દારૂ જનાઈન વીરભદ્ર પાડકના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે આ ફંડમાંથી સ્વૈચ્છિક

રજીશ્વરરામકૃત અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાંનું એક પુસ્તક છપાવવું અને એ પુસ્તકનો હક મફત મના કહી અને આપી દેવો. આ કાર્ય કરવાને માટે સરદાર જનાર્દન વીરભાઈ પાઠકજી પ્રો. મંજુલાલ દવે, રા. નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા. ચુનીલાલ શેલત અને રા. કલ્યાણજી વિદ્યલ-ભાઈની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. સભાએ સચના કરી હતી કે બની શકે ત્યાં સુધી સ્વર્ગસ્થે કરેલી “ગુજરાતના ઇતિહાસની નોંધ” અથવા તો “લોકગીત સંગ્રહ” એ ખેમાથી એક પુસ્તક છપાવવું.

સુરતમાં કેળવણીના વિકાસ માટે ૩૦ વર્ષ સુધી અવિરત પ્રયત્ન કરનાર, “સાર્વ-જનિક હાઈસ્કૂલ” અને “સાર્વજનિક એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી” સ્થાપન કરનાર તથા “સુરત સાર્વજનિક કોલેજ” ના ઉત્પા-ભાઈ શાહ સ્મારક દેહમાંના એક સ્વ. ચુનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહના અવસાનથી ફંડ.

કદર કરવાને સુરતના શહેરીઓનો એક જાહેર સભા તા. ૯ મી નવેમ્બરને દિવસે અહીંના નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં મળી હતી. તેમાં સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે યોગ્ય ફંડ એકત્ર કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. એ કમિટીમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૩૫૦૦ ભરાઈ ચૂક્યા છે. ફંડ હજી ચાલુ છે. સ્વર્ગસ્થના જીના વિદ્યાર્થીઓ પણ ફંડ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેમણે અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૬૧૫-૦-૦ એકત્ર કર્યા છે. વળી હાલના વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાના તરફનું ફંડ એકત્ર કરવા માંડ્યું છે, અને તેમાં રૂ. ૨૫૦ થયા છે. આ ઉપરાંત મંજુલાલ પણ સ્વ-ર્ગસ્થના સ્મારક માટે ફંડ એકત્ર કરવા સભા મળી હતી. આ ફંડનો નાણું ભરનારાઓના નિર્ણય અનુસાર ઉપયોગ કરવામાં આવનાર છે. હાઈસ્કૂલ અને કોલેજની પ્રવૃત્તિ પછી સ્વર્ગસ્થનો ઇરાદો એક નમુનેદાર પ્રાથમિક શાળા સ્થાપન કરવાનો હતો. તો તેમના સ્મારક ફંડનો સ્વર્ગસ્થની એ મુરદબર લાવવામાં ઉપયોગ થાય તો તે કરતાં બીજો વધારે સુંદર ઉપયોગ લાગ્યેજ હોઈ શકે. વસોના જેવી પ્રાથમિક શાળા આ ફંડમાંથી સુરતમાં સ્થાપવામાં આવે અને તે “સાર્વજનિક એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી”ના હવાલામાં રહે તો સોસા-યટી પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને કોલેજના શિક્ષણ સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ પૂરી પાડવાનું અભિમાન લઈ શકે; અને લોકોની એક મોટી જરૂરિયાત પણ પૂરી પડે.

આશા છે કે નાણું ભરનાર ગૃહસ્થો અને કમિટીના સંચાલકો આ સચના ઉપર ધ્યાન આપશે.

અહીંના સાર્વજનિક કોલેજના પરચમ પ્રોફેસર શ્રીચુત પી. સી જસોતાનીનું ઇન્કલુ-એન્ડ્રાથી અક્ષણ અવસાન થવાથી કોલેજને મોટી ખોટ જઈ છે. પ્રો. પી. સી. જસોતા-મહંમ પર્શન ભાષા ઉપર અસાધારણ કાજી ધરાવતા હતા, દેશાભિમાન અને સેવાની ભાવનાથી ભરેલા હતા, અને પોતાના પગારમાંથી પાંચ પાંચ રૂપીઆની એ સ્કૉલરશીપ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપતા. તેઓ એક સિંધી હોવા છતાં આ શહેરની સંસ્થામાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા હતા. મહંમની યાદગીરી કાયમ રાખવા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ એક ફંડ એકત્ર કર્યું છે અને તેમાંથી તેમનો ફોટો કોલેજના મકાનમાં મૂકવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે.

તા. ૩-૧૨-૧૮ ને દિવસે એસોશિએશનની સભા મળી હતી. તેમાં દીલ્હી કેંગ્રેસ માટે પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા અને ત્રીજી “ ગુજરાત ડિસ્ટ્રીક્ટ એસોશિએશન. રાજકીય પરિષદ ” ને એસોશિએશનના પ્રમુખની સૂચનાથી રા. કલ્યાણજીએ આપેલું આમંત્રણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું હતું.

૩. ૬ નો કર ભરનારને અત્યાર સુધી મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો. મત આપનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થાય તે માટે **મ્યુનિસિપાલિટી-મતાધિકાર.** ઉત્તર વિભાગના કમિશનરી સૂચના અનુસાર એ રકમ ઘટાડીને ૩. ૪૫ ની ઠરાવવા સૂચવાયું હતું. પરંતુ તેથી મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં નજીવો વધારો થતો હોવાથી કમિશનરે હજી પણ

એકાદો આઠકો ઠરાવવા લખી જણાવ્યું હતું. આથી રૂપીયા દાહનો કર ભરનારને ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર આપવાનો ઠરાવ હોમરૂલર કાઉન્સિલરોની બહુમતિથી પસાર થયો હતો. જ્યારે કેટલાક પ્રજાકીય અને નિમાયક સભાસદાએ ધીમે ધીમે ગાંડું હાંકવાની દલીલ કરી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ તેઓનો પરાજય થયો હતો.

આ સંસ્થા તરફથી તા. ૧૩ અને ૧૪ મીના દિવસોએ રા. હરજીવન કાગિદાસ મહેતાએ બાલાજના મંદિરમાં “ મનુષ્યનો સામાન્ય ધર્મ ” અને **૧૫એસોશિકલ સોસાયટી.** “ મનુષ્ય ગુમસ્તુ અને મહાત્મા ” એ વિષયો ઉપર જાહેર ભાષણ આપ્યાં હતાં, તેમજ મી. ખરશેદજી જે. વી. વઢાડીઆએ સોસાયટીના મકાનમાં તા. ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ મીએ અનુક્રમે “ બ્રહ્મ

વિદ્યાથી મળતો આત્મિક આનંદ ” “ મહાત્માઓની દરતી અને તેઓ સાથે આપણો સંબંધ ” અને “ સ્ત્રી, દુનિયામાં અને સંસારમાં તેનું કાર્ય ” એ વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

આ મંડળ તરફથી તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. હરજીવનદાસ કાગિદાસ મહેતાએ “ સામાજિક ઝડપ ” એ વિષય ઉપર રા. સા. મધુવયરામ જીવદયા પ્રબોધક મંડળ. બળવયરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે, અને તા. ૨૨-૧૨-૧૮ ને રોજ મી. ખરશેદજી વાડીઆએ “ આપણું કર્તવ્ય ” એ વિષે માળવીની વાડીમાં જાહેર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

સ્ત્રી સમાજમાં તા. ૧૪-૧૨-૧૮ ને દિવસે રા. હરજીવનદાસ મહેતાએ “ આપણા ધાર્મિક દિવસો ” ઉપર, તા. ૧૮-૧૨-૧૮ ને રોજ ડૉ. કરસુખ

સ્ત્રી સમાજ.

હોરાએ “ સુવાસની યોજનામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન, ” અને તા. ૨૧-૧૨-૧૮ ને રોજ મી. ખરશેદજી વાડીઆએ “ સ્ત્રી અને તેનું કાર્ય ” એ વિષય ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

આ વર્ષે માંડવી તાલુકામાં સખન દુકાળ પડેલો હોવાથી “ માંડવી તાલુકા ખેડત એસોશિએશન ” દ્વારા મહેસુલ મુલતવી રાખવાની દીલચાલ આવી **માંડવી તાલુકામાં દુકાળ.** રહી છે. તેમજ માંડવીમાં ગરીબ લોકોને સસ્તા દરે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલવાની યોજના દરવામાં આવી છે. ફંડમાં રૂ. ૭૦૦ ભરાઇ ગયા છે. મુંબઈની રૂમીન રિલિફ કમિટીની મદદ માગવામાં આવી છે. શ્રીયુત શંકરલાલ ખેંકર, રા. ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ વગેરે હોમરૂલરો પ્રમુખોપાત તાલુકાની મુલાકાતે

જતા રહે છે. સત્તાવાળાઓ ગરીબ એકુતાની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી એકા એક પ્રકરણ ઉપરિચિત કરવાની ભૂલ ન કરશે એવું અમે ધ્રુવજીએ છીએ.

તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રેના આર્થ સમાજ મંદિરમાં રા. શંકરલાલ ઘેલા-ભાઇ જેકરે “ મુઆઇના રાઉન્ટહેલની મિટિંગ ” ઉપર જાહેર હોમરૂલ લીગ પ્રવૃત્તિ. ભાષણ આપ્યું હતું. સભામાં હાજરી અસાધારણ હતી. આખો હોલ, ગેલેરી અને બહારના ઓટલા પણ ચિકાર હતા. સભાએ મુઆઇના લોકનાયકોએ આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવામાં જીવના જોખમે પણ પ્રયત્ન કરી પ્રજામતની ફતેહ મેળવી હતી તે બદલ તેમને અભિનંદન આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

તા. ૨૩-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે લીગની વાર્ષિક સભા મળી હતી. મંત્રી ડૉ. કરસુખ હોરાએ વર્ષ લીગની વાર્ષિક સભા. દરમિયાન થયેલા કામકાજનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો હતો.

તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે ૬ સભાસદથી લીગની શરૂઆત આ શહેરમાં થઇ હતી. ૧૯૧૭ ના જીનમાં તે સંખ્યા ૨૩ ની હતી. મિસિસ ખિસેન્ટની નજરકેદથી આ સંખ્યામાં અસાધારણ વધારો થયો ને રિપોર્ટવાળા વર્ષને અંતે ૧૨૩૯ હિંદુ, ૭૬ મુસલમાન, ૭ પારસી અને ૩ સ્ત્રી સભાસદ મળી એકંદરે સંખ્યા ૧૩૨૫ ની થઇ છે. આ ઉપરાંત જી-હામાં ૬૮ શાખાઓ સ્થાપવામાં આવી છે, અને તેના સભાસદોની સંખ્યા ૨૩૪૨ ની છે. દશ ગામના રિપોર્ટ મળી શક્યા નથી. ના. હિન્દી પ્રધાનને કરવામાં આવેલી સ્વરાજ્યની અરજી ઉપર ૨૬૦૦૦ સહી લેવામાં આવી હતી, અને આખા ગુજરાતમાં સુરતનું સ્થાન આ કાર્યમાં પહેલું હતું. વર્ષ દરમિયાન સુરત શહેરમાં ૫૧ જાહેર સભાઓ ભરવામાં આવી હતી. લો. મા. તિલક, મિસિસ ખિસેન્ટ, મહાત્મા ગાંધી, લો. મા. ખાપરડે, મી. હોનાર્મિન, મી. જામનાદાસ, મી. ખેકર વગેરે લોકનાયકોનાં ભાષણોનો લાભ લોકોને મળ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય કેળવણી ફંડ માટે રૂ. ૧૦૦૦ એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. સુરતમાં મીલ કામદારોની હડતાળ વખતે કામદારોએ લીગની મદદ માગી હતી. કાર્યવાહક મંડળના સભ્યો, માલિક અને મેનેજરને મળીને સંતોષકારક નિકાલ લાવી શક્યા હતા. વર્ષ દરમિયાન લીગની ૩ જનરલ સભા, ૨૧ મેનેજીંગ કમિટીની સભા અને ૧ આખા જીલ્લાના મંત્રીઓની સભા મેળવવામાં આવી હતી. ૧૩૦ ગામોમાં કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવાની જોડવણી થઇ હતી. ૭૫ ગામોએ લો. મા. તિલક અને હોમરૂલરોનું અપમાન કરવા સામે તારથી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. હિન્દી પ્રધાનને આવકારના ૧૨૩ તાર મોકલવામાં આવ્યા હતા. વાર્ષિક શી અને ફંડ મળીને જમા રકમનો સરવાળો રૂ. ૩૨૭૮-૪-૯ અને ખર્ચ રૂ. ૨૫૭૩-૯-૭ નો થયો હતો. રિપોર્ટ અને હિસાબ પસાર થયા પછી નવા વર્ષ માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને કાર્યવાહક મંડળની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી. એ વખતે સભામાં રસભરી ચર્ચા ચાલી હતી. પ્રમુખે સભાસદો પોતાના હક્ક માટે કળજી રાખતા જોઇને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. હિંદપર ફજા કરોડના નાખવામાં આવેલા ઓગ્રાના સામે વાંધા દર્શાવનારો ઠરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા.

ભરૂચ.

શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળના વાર્ષિકાત્સવ નિમિત્તે, તા. ૩૦-૧૧-૧૮ ને રોજ, સાંજના, અત્રેની દશા લાડની વાડીમાં “ વણુશ્રમ ધર્મની આ-
શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક વચ્ચકતા ” એ નામના વિષયપર અમદાવાદના રા. રા. નગીન-
મંડળનો વાર્ષિકાત્સવ. દાસ પુરોષોત્તમદાસ સંધવીએ શેઠ હીમતલાલ માણેકલાલના પ્રમુ-
ખપણા નીચે જાહેર બાપણ આપ્યું હતું. ઉપલે રથને તારીખ
૧-૧૨-૧૮ ની સાંજે વડોદરાવાળા રા. રા. હીરાલાલ ઓરે “મનુષ્યકર્તવ્ય” એ વિષયપર
રા. રા. બાળકીશનદાસ એલ. શાહના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર બાપણ આપ્યું હતું. તા.
૨ જી અને ૩ જીની સાંજના અત્રેના “ ભરૂચા હોલમાં ” “ આપણી ઉત્તિનો સાચો
માર્ગ તથા રાણી જયમતિ ” અને “ ભારતનું ભવિષ્ય અને કન્યા અસામાન્ય ” એ નામક
વિષયોપર અત્કમે રા. રા. રેવાશંકર નાગેશ્વર હરીવિશ્વારહે જાહેર બાપણાનો રા. રા.
મોતીલાલ સાકરલાલ ડાકર અને મી. એમ. એફ. આલમશાના પ્રમુખપણા નીચે આપ્યા
હતાં. આવી રીતે ધર્મપ્રવચ્ચિને પરિણામે ઉક્ત મંડળમાં કેટલાક સભાસદો વ્યથા હતા
અને બીજી રીતની પણ મદદ મળી હતી.

૨. તા. ૨-૧૨-૧૮ તેમજ તા. ૮ અને ૯ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોએ
જૈન મુનીમહારાજ રત્નવિજયજીએ અત્રેની “ દશા લાડની વાડી-
રા. હરજીવનદાસ મહે- માં ” તેમજ “ ભરૂચા હોલમાં ” ધર્મવ્યાખ્યાનો જાહેર પ્રજા
તાનાં વ્યાખ્યાનો. રૂબરૂ કર્યા હતાં તથા અત્રેની થીઓસોફીકલ સોસાયટી દ્વારા
જાણીતા થીઓસોફીસ્ટ રા. રા. હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાએ
તા. ૧૦, ૧૧, અને ૧૨ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોની સાંજે અત્રેની “ દશા લાડની
વાડીમાં ” માં “ આપણી ગરીબી અને તે દૂર કરવાના ઉપાય, ” “ ભારત માતાની
સેવામાં યાતિઓનો હિસ્સો ” તથા “ ધર્મ સંસ્થાઓના ધનનો ઉપયોગ ” એ વિષયો
પર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં.

૩. તા. ૧૨-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રે “ કારોનેશન ૩ ” યોગ્ય રીતે ઉજવાયો હતો
અને અત્રેની યુનીઅન હાઇસ્કૂલ તેમજ નવી અંગ્રેજી શાળાએ રમત ગમતના મેળાવડા
આ પ્રસંગે ડાહ્યા હતા.

૪. તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ અંકલેશ્વર મુકામે અંકલેશ્વર કરખાના ખેડુતોની પહેલી
પરિષદ રા. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી.

૫. તા. ૧૧-૧૧-૧૮ ને રોજ જંજીસર મુકામે જંજીસર તાલુકાની સહકારી
મંડળીઓની પરિષદ જલ્લા કલેક્ટર મે. બલેથવેઈટ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી.

૬. તા. ૮-૧૧-૧૮ ને રોજ ‘ભરૂચા હોલ’માં જલ્લાકલેક્ટર મે. બલેથવેઈટ સાહેબે
દરબાર ભર્યો હતો.

૭. તા. ૨૮-૧૨-૧૮ ને રોજ સાંજના ૫-૪૫ મિનિટે ક્રાઓપરેટીવ સોસાયટીના
એસિસ્ટન્ટ રજીસ્ટ્રારે જલ્લા કલેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે “ ખેતી અને સહકારિતા ” એ
વિષય પર ‘ભરૂચા હોલ’માં જાહેર બાપણ આપ્યું હતું.

૮. તા. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોએ મુંબાઇવાળા મી.
ખરશેદજી જમશેદજી જમનજી વાડીયાએ જરથોસ્થી ધર્મને લગતાં બાપણો આપ્યાં હતાં.

“ ભરૂચી ”

અમદાવાદ.

અત્રેની શુભરાત કોલેજના માણ પ્રોફેસર મી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈના પ્રમુખપ-
નીયે રટુડન્ટસ ફેરરેશનની એક શાખા સ્થાપવામાં આવી છે. આ
રટુડન્ટસ ફેરરેશનની સંસ્થાના ચાર હેતુઓ છે: (૧) કોલેજના અભ્યાસક્રમાં પરસ્પર
શાખા. એકબીજા અને ભાતુભાવ ઉત્પન્ન કરવો. (૨) વિદ્યાર્થીઓની રિથિતિને
અભ્યાસ કરવો અને તેમને ઘટતી મદદ કરવી. (૩) પ્રજાકીય
પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવો અને (૪) સામાજિક સેવા બળવવી. સંસ્થાના સેક્રેટરી મી.
બાલુરાવ ગણપતરામ ઠાકોર ખી. એ., છે. સંસ્થામાં અઠ્યાવિશ્વ સભાસદો નોંધાયા છે, જેમાં
બે સ્ત્રી-સભાસદો છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની આ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે સ્થપાયેલી આ
સંસ્થા ખેશક આપકારદાયક છે.

શુભરાતના મોટા ભાગમાં અનાવૃષ્ટિને લીધે તેમજ અનાજ અને ધાસની મોંઘવા-
રીને લીધે સખ્ત દુકાળ પડ્યો છે તેથી માણસ તથા ઘેરને જે
દુકાળ નિવારણ ફંડ. અસભ્ય સંકટ પડે છે તેનું નિવારણ કરવા માટે અત્રેના નગરશેઠ
કરતુરભાઈ મણિભાઈના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૪-૧૨-૧૮ ને દિવસે
અત્રેના કેટલાક શહેરીઓની સભાએ એક મોટી વગવળી કમિટી નીમી છે. તેના તીજે-
રો રા. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ અને રા. અચરતલાલ ચુનિલાલ છે, જ્યારે સેક્રેટરીઓ
રા. રા. કરતુરભાઈ લાલભાઈ, રા. વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ, રા. ઇન્દુલાલ કનૈયા-
લાલ યાગિક, રા. કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઈ અને રા. ગણેશ વાસુદેવ માળવંકર છે,
બહેર સભામાં નીમાયલી મોટી કમિટીમાંથી એક નાની કારોબારી કમિટી નીમાઈ છે. આ
ફંડમાં મોટા મોટા શેડીઆઓએ ઘણી સારી રકમો ભરી છે. મી. અને મીસીસ અંબાલાલ
સારાભાઈનો ફાળો સૌથી મોટો—રૂ. ૩૫૦૦૦ છે. કારોબારી કમિટીએ તાલુકાનાં શહે-
રોને અનાજ પુરું પાડવા માટે ખાસ ફૂસખ-કમિટીએ ઘડી કાઢેલા ચોકસુ કાયદા મંજુર
કર્યા છે. સસ્તા અનાજની દુકાન માટે રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની મંજુરી આપી છે, કાપડ
વહેંચવા માટે નીમેલી સખ કમિટીમાં મીસીસ વિદ્યાગારી રમણભાઈ, મીસીસ ચારદા મહેતા
અને બેન સુલોચના-એમણે પોતાની રાજખુશીથી કપડાં શીવી આપવાનું માથે લીધું છે.
કમિટીએ ગરીબો માટે એક ઘરની યોજના ઘડી કાઢવા માટે પણ સખ-કમિટી નીમી છે.
વોલેંટીઅરો મારફત કમિટી ગરીબો માટે શહેરીઓનાં જૂનાં અથવા તેઓ જ્યાં આપે
તેવું કપડાં ઉધરાવે છે અને જરૂર હોય તેવા ગરીબોમાં તે વહેંચે છે. ધોલેરા, ગાંડ,
બાવલા, મોડાસા, સાણંદ, રાણપુર, ધોળકા અને પ્રાંતિજ વગેરે સ્થળોએ તાલુકા કમિ-
ટીઓ ઉઘાડવામાં આવી છે. અમદાવાદ જિલ્લાના વણકરોને મદદ આપવામાં તેણે ઉત્તર
વિભાગના કમિશનરને હસ્તક રૂ. ૨૦૦૦ મૂક્યા હતા, તે બીજીથી મદદ મળતાં તેમણે
પાછા આપ્યા છે. મુંબાઈની કમિટી મારફત ધાસનો મ્હોટો જથ્થો ખરીદ કરવાની ઝાકવ-
ણ ચાલે છે. બાંધણામાં પથ્થાસ હજાર પાઉંડ ધાસ મોકલ્યું છે. ધાસની તંગી નિવારવા માટે
૨૦૦ એકર જમિન પર ઇરિગેશન પ્લેન નડીઆદના મી. ઇશ્વરભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલની
દેખરેખ નીચે કરવાની કમિટીએ યોજના પસંદ કરી છે. કાઠીઆવાડમાં પણ ધાસની

તંજી નિવારવા માટેના ચત્ત કરવામાં આવે છે. હાલ ૨૧ લાખ પૌંડ ધાસ મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આનનાર છે, જેમાંથી ૫ લાખ રાજપુર, ૫ લાખ બાવળા, ૫ લાખ ધોળકા, ૨ લાખ રાજપુર અને ૨ લાખ વીરમગામ મોકલાશે. કમિટી દર હજાર પૌંડે રૂ. ૧૦ ની ખોટ ખાધને ધાસ મોકલે છે. આ તેનો ઓછો આત્મભોગ નથી. કમિટીએ આશરે રૂ. ૧૦ થી ૧૧ હજારના કપડાં વહેંચ્યા છે અને બીજી મદદ હજી આપવી ચાલુ છે. બદમાં સંસાર સુધારા હોલમાં કમિટીએ કારકુનો વગેરે રાખીને પત્રવહેવારને લગતું કામકાજ તડામાર શરૂ કર્યું છે. ફંડ વિશેષ ભરાવવાની હીલચાલ પણ જાગૃતિથી ચાલે છે. એકંદરે દુકાળ નિવારણ માટે બની શકતા સર્વ માનવ પ્રયાસ અમદાવાદની દુકાળ નિવારણ કમિટીના ખંતીલા સેક્રેટરીઓ કરી રહેલા છે, એ બેશક સ્તુતિપાત્ર છે. શ્રીમંતા અને જેઓ આપી શકે તેવા છે, તેમને ફંડમાં નાણાં ભરવા ખાસ વિનંતિ છે.

સરસપુરમાં સ્થપાયલી ગોખલે લાઇબ્રેરીનો વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૯-૧૨-૧૮ ના રોજ ઉજવાયો હતો. આ વાર્ષિકોત્સવનું પ્રમુખસ્થાન ડા. હરિ-સરસપુર ગોખલે પુસ્તકાલય પ્રસાદ વૃજરાયને અપાયું હતું. મેળાવડામાં રા. કાલીદાસ જશ્વરજી વડીલે અમદાવાદના મીલમજીરોની હાલની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું.

અત્રેના પ્રાર્થના સમાજ હોલમાં ડીસેમ્બરના પહેલા અડવાડીઆમાં મી. સુધીરચંદ્ર બેનરજીએ “ભવિષ્યની સુલેહ” એ વિષય ઉપર, રમૂગ નહીં પણ મી. સુધીરચંદ્ર બેન. સૂક્ષ્મ-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ-માનવ જીવનની લડાઇઓ કલહ ધર્યા રજીવું બાંધણું દિની સુલેહ કરવા વિષે વિવેચન કર્યું હતું.

અમદાવાદમાં ઈજનેર ખાતાના મજીરોનું એક મંડળ તા. ૮ મીથી સ્થાપવામાં આવ્યું છે. મંડળનો ઉદ્દેશ પોતાના સભ્યોની સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધારવાનો છે. મંડળની એક લાઇબ્રેરી ઉઘાડવાની હીલચાલ પણ ચાલુ છે. આ સંબંધમાં કહેવું જોઈશે કે-“ મજીર મિત્રમંડળ ” નામના, એક મંડળની સ્થાપના શ્રીમતી અનસુયા બહેન તરફથી થઇ છે, તે પણ મજીરોની ઉન્નતિ માટે સાફ કામ કરે છે. બહેનશ્રી અનસુયા બહેન તરફથી ત્રણેક ચોપાતીઆં મજીરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે.

અમદાવાદનું જાહેરજીવન આ મહાત્માની માંદગીથી જણે માંદું પડ્યું હોય એમ લાગે છે. ગંધીજીની પ્રકૃતિના છેલ્લા સમાચાર ઉપરથી જણાય છે મહાત્મા ગંધીજી. કે પ્રકૃતિ ચિંતાજનક નથી. તેમનો મુકામ હાલ ચુંગાઈમાં મી. રેવાશંકર જગજીવનને લાં છે. તેમને ડાકટરોએ કોઇની સાથે વાતચિત કરવાની ના પાડી છે. તેઓ કાંઈ પ્રજ્ઞિમાં ભાગ લેતા નથી. પરમાત્મા તેમને વેળાસર તંદુરસ્તી બોલે એજ પ્રાર્થના છે.

અત્રેની બહાર જરને રૂએ બહેનશ્રી તરફથી મી. સ્વામી હા. આપવાળાએ તા. ૨૫

મી. ઝાંખવાળાનાં
ભાષણો.

મી. ડીસેમ્બરે સુખશાંતિના નિયમો ઉપર જેટલી થીએટરમાં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણ જાદુઈ જ્ઞાનસતી મદદથી આકર્ષક અને મનોરંજક થયું હતું. આવાં ભાષણો યથાથી સુખશાંતિના સંબંધમાં લોકોને ધણું જાણવાનું મળે છે. મી. ઝાંખવાળા મુંબઈમાં આવાં ભાષણો ઠેકાણે ઠેકાણે આપે છે.

આ સોસાયટી તરફથી ધી અમદાવાદ ન્યુ માલ્કોલ્મીક મીલના એન્જિનિયર મી. જોહનસન હાંસજીભાઈ પટેલે “ પોલાદની બનાવટ ” એ વિષે ગુજરાત એન્જિનિયરિંગ એક વિદ્યાભર્યો નિબંધ ધી દણડોડલાલ છોટાલાલ ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના મકાનમાં વાંચ્યો હતો.

તા. સરકારે એલોની મ્યુનિસિપાલિટીને રૂ. ૩૭૫ હજારની એક ગ્રાંટ આપી છે અને તે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ની અંદર શહેરની સુખશાંતિ પાનકારના નાકાનો રસ્તો તિમાં વધારો કરનારા કોઈ કાર્યમાં વાપરવાની છે. આ ગ્રાંટ એ પહોળો કરવાની યોજના. વર્ષ પહેલાં અપાઈ હતી પરંતુ તેનાં કામગીરી મ્યુનિસિપલ કમિશનર મી. માર્ટર પાસે રહી ગયેલાં અને મ્યુનિસિપાલિટીની જનરલ મોર્ડ પાસે રજુ કરવામાં આવ્યાં નહતાં. મી. માર્ટરે આગળના આ ગ્રાંટમાંથી લગીઓનાં કુંપડાં બધાવવા માટેની એક યોજના તૈયાર કરાવી હતી અને તે સંબંધમાં મ્યુનિસિપલ મોર્ડને કંઈ પૂછ્યું નહતું. આ આખરનાં મી. વજીવલાઈ ઝવેરલાઈ પટેલે મોર્ડમાં જાગૃતિ આણી અને એ ગ્રાંટ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા, જેને પરિણામે નવા કામચલાઉ મ્યુનિસિપલ કમિશનર મી. ભાવેએ મોર્ડ સમક્ષ મી. માર્ટરની ઉપર જણાવેલી ધારણાની વિગતો સૂચી, જણાવ્યું હતું કે પ્રમુખની સમિતિથી આડીઆના જોવાણીના નાકાથી ચાર રસ્તા સુધીનો રસ્તો પહોળો કરવા માટેની એક યોજનાના અડસઠા તૈયાર કરેલા છે. મેનેજિંગ કમિટીએ તે યોજના પસાર કરી હતી. પરંતુ જનરલ મોર્ડ આગળ તે કામ રજુ થતાં પાનકારના નાકા આગળના ફકાનો લઈને ત્યાંનો રસ્તો પહોળો કરવાની યોજના વધુ મતે પસાર થઈ છે. આ યોજના પસાર થઈ છે ખરી પણ એમ માનવામાં આવે છે કે ત્યાંની ફકાનોનાં ભાડાં ઘણાં વધારે હોવાથી રૂ. ૩૭૫ હજારમાં આ યોજના પાર પડશે નહીં, અને, એકાદમાં એકાદ રૂ. ૧ લાખ જોડશે. આથી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ની અંદર યોજનાનું કામ પૂરું કરવામાં નહીં આવે તો સરકાર તે ગ્રાંટ પાછી લઈ લેશે. વળી પાનકારના નાકાના વેપારીઓએ મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર એક અરજી મોકલીને થોડાંક વર્ષ અગાઉ આ જ રસ્તા ઉપર એક પુલ બાંધવાની યોજના ઘડાઈ હતી તે અમલમાં મૂકવા અને ફકાનો નહીં લેવા જણાવ્યું છે. તા. ૩૧ મી માર્ચ હવે આવી નથી. સમય દૂર છે. દરમ્યાન હજી સરકારે આ યોજના મંજૂર કરી કે નહીં તે પણ લખાઈ આવ્યું નથી તે જોતાં તા. ૩૧ મી માર્ચે આ મદદ પડી ભાગશે. અમલદારોની નિષ્કાળજીથી આવી મોટી માંદગી ગુમાવશે, એ યોગ્ય નીચે છે.

D. H.

અચાર્યપત્ર.

અચાર્યપત્ર.

અને સિપલ, બાઈ વાલીબ, મુંબઈ.
કુન્નરાતી કન્યાશાળા, મુંબઈ.

“નવજીવન અને સત્ય”ના શ્રીયુત તંત્રીજી,

‘અકર્પિત કવિ હર્ષને નામે ચરેલાં સ્તોત્ર’ એ વિષય ઉપર ‘નવજીવન અને સત્ય’ પુસ્તક ૪, અંક ૪-૫ ના ૨૮૭ પૃષ્ઠે, ગિદ્દર્ય સ. રા. કેશવલાલભાઈના લખેલ નિબંધ મહારા વાંચવામાં આવ્યો છે. તેમણે તેમાં ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્ર મહારાજનું હર્ષની કૃતિનાં નથી તે બાબતી સ્પષ્ટતાથી સમ્રામાણ જણાવ્યું છે. તેઓએ તે બંને સ્તોત્રમાં મૂળપાઠ નવાં વાંધા બરેલાં છે ત્યાં, તેમજ નવાં સ્ખલન જણાય છે તે સ્થળે સમ્યક્ પાઠ ચોજેલા છે. તેઓ ત્રણ શબ્દની નોંધણી ખોટી છે તેમ કહે છે અને શુદ્ધ નોંધણી આ પ્રમાણે નોંધે તેમ જણાવે છે; પણ તે ત્રણ શબ્દની નોંધણી ખરી છે તે હું અત્રે જણાવીશ. પૃષ્ઠ ૨૮૮ મેં ચૈત્યવન્દનના ૩ શ્લોકમાં મેચ્છલ શબ્દ વાપરેલ છે જેને ખોટો ગણી નીચે કુટનોટમાં મેંકલ આપેલ છે. મેચ્છલ અને મેંકલ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. વામન શિવરામ આપેને સંસ્કૃત કોશ નેવો. પૃષ્ઠ ૨૯૧. એ સુપ્રમાતના ૬ શ્લોકમાં સર્વ શબ્દ વપરાયો છે જેને અશુદ્ધ ગણી શર્વ શબ્દ શુદ્ધ તરીકે કુટનોટમાં આપ્યો છે. સર્વ અને શર્વ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. પ્રો. આપેને કોશ નેવો. તેમજ પંડિત વામનાચાર્ય જગદીશ્વર કૃત સતીક અમરકોશ નેવો. અમર ૧-૧-૩૨ પૃષ્ઠ ૭. પૃષ્ઠ ૨૯૨ એ સુપ્રમાતના ૧૬ માં શ્લોકમાં વશિષ્ઠ શબ્દ વાપરેલ છે તેને પણ ખોટો ગણી રા. રા. કેશવલાલભાઈએ વસિષ્ઠ શુદ્ધ શબ્દ તરીકે કુટનોટમાં આપેલ છે. વશિષ્ઠ અને વસિષ્ઠ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. મી. ગોપાળ રઘુનાથ નંદરગીકરની પ્રમાણભૂત રઘુવંશની આદ્યતિમાં તે શબ્દ કયા કયા સર્ગમાં વપરાયેલ છે તે અત્રે જણાવીશ. રઘુ, સર્ગ ૧-૩૬ સર્ગ ૨-૧૨-૬૭-૬૯-૭૦. સર્ગ ૩-૪૦ સર્ગ ૮-૩ આ સર્ગોના મૂળ શ્લોકમાં તેમજ ટીકામાં વશિષ્ઠ શબ્દ વાપરેલ છે. સર્ગ ૫-૨૭ માં, મૂળ શ્લોકમાં વસિષ્ઠ અને ટીકામાં વશિષ્ઠ છે. સર્ગ ૧૭-૩૮ માં મૂળ શ્લોકમાં તેમજ ટીકામાં વસિષ્ઠ છે. તે બંને રીતે વપરાય છે. તે માટે પ્રો. આપેને કોશ પણ નેવો. કેટલાક શબ્દો ઉપરોક્ત પ્રમાણે વપરાય છે. જેમાંનાં બે ત્રણ ઉદાહરણ અત્રે હું આપીશ. અવસદઃ इत्यमरः। २-१०-१६। अपशब्दः इति भरतमालायाम्। छुल्लकः इत्यमरः। खुल्लकखिषु नीचेऽल्पे इति रमसः। પ્રો. આપેને કોશ પણ નેવો. પાંસુ, પાંચુ અમર. ૨-૮-૧૮ પૃષ્ઠ ૨૦૪. પંડિત વામનાચાર્યની આદ્યતિ. વિશેષ નહિ આપતાં અત્રે વિરમીશ. इति शम् ।

દાણેરા.

તા. ૧-૧-૧૯૧૬

નિર્ભયરામ દ્વિવેદી.

સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ હક્ક.

મુંબઈ ઇલાકા કે જે આખા હિંદુસ્તાનના બધા ઇલાકા કરતાં વધારે સુધરેલો અને આગળ પડતા વિચારનો ઇલાકા માનવામાં આવે છે તેમ છતાં સ્ત્રીઓને મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થવા આખતનો ઠરાવ જ્યારે મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની વિરૂદ્ધ જે વિવેચનો કરવામાં આવ્યા છે તથા સ્ત્રીઓ પર જે જે આક્ષેપો મુકવામાં આવ્યા છે તે જાણીને ખરેખર ગમે તે સ્ત્રી પુરૂષને ક્ષોભ થયા વિના રહેજ નહિ. કેટલાકે એવો વાંધો કાઢ્યો કે સ્ત્રીઓ હજુ તે હક મેળવવા પુરેપુરી લાયક નથી. તેઓએ હજુ તેવી જાતની કંઈ માંગણી કરી નથી. તેમનામાં હજુ પુરેપુરી જાગૃતિ આવી નથી. હું એમ પૂછું છું કે તેમનામાં પુરેપુરી લાયકાત ક્યારે આવશે ? શું તેમને અંધકાર અને અજ્ઞાનતામાં સમજવા દેવાથીજ તેઓ લાયક થશે ? આવા બહાનાં કાઢી જે તેઓને દેશ પ્રત્યે સેવા કરતા અટકાવશે તો તેઓ કાંઈ કાળે લાયક થઈ છે એમ પુરૂષો કદિ માનવાનાજ નથી. તેઓના કહેવા પ્રમાણે સ્ત્રીઓમાં હજુ જાગૃતિ આવી નથી તથા હકોની તેઓ માંગણી કરતા નથી અથવા તેઓ હજુ ખરાખર કેળવાયેલી નથી ! પણ આ સવ માટે જવાબદાર કાણ છે ? પુરૂષોએ સ્ત્રીઓને એવી તો સમજડ રીતે શુદ્ધામગીરીની બેડીઓમાં નાંખી દીધેલી છે કે જેમ શુદ્ધામગીરી ભોગવેલી પ્રજા પોતાના હક્કોની હિંમતથી માંગણી કરતા બંધીએ તેવીજ સ્થિતિ સ્ત્રીઓની છે.

જ્યારે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આવી છે ત્યારે પુરૂષોએ વિચાર કરવો જોઈએ અને વખતને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. આખી દુનિયામાં સર્વ જગ્યાએ કાંઈ કાંઈ ફેરફાર થયા છે ને થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેવી સ્થિતિ છે. પુરૂષોના મગજમાં સ્વતંત્રતા અને આત્મ-નિર્ણયના સિદ્ધાંતો રમી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓની પણ તેજ સ્થિતિ છે. હવે પુરૂષો પહેલાંની માફક સ્ત્રીઓને શુદ્ધામગીરીની બેડીમાં રાખી શકે તેમ નથી. જેમ તેઓ દેશની પ્રજા છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ છે તેથી કરીને તેઓને પ્રજા તરીકેના, મનુષ્ય તરીકેના તથા વ્યક્તિ તરીકેનાં હક્કો મળવા જોઈએ.

હાલમાં આખા હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ પોતાના જન્મ-હક્કો મેળવવા ચળવળ કરી રહી છે. સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ આવી છે કે નહિ તે નીચેની ખાતો પરથી માલમ પડશે. અમદાવાદની સ્ત્રીઓની હોમરૂલ લીગની શાખાએ નવેમ્બર મહિનામાં નીચેના બે ઠરાવો પસાર કર્યા છે :

(૧) નવી સુધારાની યોજનામાં હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ સારૂ પુરૂષો જેટલાજ હક્કો મેળવવા વિલાયત એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવા ખાતતો. (૨) મ્યુનિસિપાલિટી તથા બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સ્ત્રીઓને સભાસદ થવાને આડે આવનારા મુંબઈ મ્યુનિસિપલ એક્ટ તેમજ લોકલ બોર્ડ એક્ટમાં સુધારો કરવાને મુંબઈ સરકારને જરૂર દેખાડવા ખાતતો.

સ્ત્રીઓની ચળવળ અને તેમણે દેશને કરેલી મદદને લીધે સ્ત્રીઓ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થઈ શકે તે માટે મુંબઈ મ્યુનિસિપલ એક્ટમાં સુધારો કરવા ખાતતો ઠરાવ

ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. મદ્રાસમાં તો ત્યાંની મુનિસિપાલિટીની સુદૃષ્ટીમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મત આપવાનો પણ હક નથી. પણ મદ્રાસની શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મત આપવાનો હક નહિ પણ સુદૃષ્ટીમાં ઉમેદવારી કરવાનો પણ હક મળે છે. દિવસે દિવસે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મત આપવાનો હક મળતો જશે. તેમને હક આપવામાં આવશે તો તેમની મેળે તેમનામાં જગતિ આવશે અને તેથી તેમના હકોની જવાબદારી સમજશે.

મુખ્યમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ બે મહીના પર મુંબઈના ધારાસભામાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મુનિસિપાલિટીની સભાસદ ચંદ્ર શંકર તેવી જાતનો ઠરાવ પસાર થયો છે. બીજા બાજુ એવી જાતનો ઠરાવ મુનિસિપાલિટીમાં ડીસેમ્બર તા. ૧૨ મીએ રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે કેટલાક સભાસદોએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેઓએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માટે જે જે કહ્યું છે અને જે જે આલેખો મુક્યા છે તે જણી ખરેખર ધણજા ખેદ થાય છે. જે આલેખો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પર મુકવામાં આવ્યા છે તે તદ્દન ગેરબ્યાજબી છે. એક સભાસદ જણાવે છે કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મુનિસિપાલિટીમાં આવીને બેસશે તો ગૃહકાર્યને મોટા ધકો પહોંચશે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ફક્ત ગૃહકાર્ય કરવા તથા છોકરાં ઉછેરવાનેજ લાયક છે. તેમને તો ચાર બીંતાની વચમાંજ રહેવાની જરૂર છે. જો તેઓ આવી બાબતોમાં ધ્યાન આપશે તો પુરૂષો કરશે શું ? ખરેખર ! જે પુરૂષો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માટે આ અભિપ્રાય ધરાવે કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું દ્રશિષિન્દુ ફક્ત ચુલા પાણીઆરામાં સમાયલું છે તથા તેઓ મોટી બાબતોમાં ધ્યાન આપશે તો પુરૂષોના હકો લુંટાઈ જશે ને તેમની (પુરૂષોની) કક્ષાની સ્થિતિ થશે તે પુરૂષોને હું પુછું હું કે તેઓ શું કાંઈ ધંધો રાજગાર કરતાજ નથી ! આખો વખત સ્થાનિક સંસ્થાઓના કાર્ય તથા દેશના કાર્યમાંજ ધ્યાન આપે છે ! શું શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપયોગી સંસ્થાઓ નથી ચલાવતી ? શું તેઓ દુકાળ સંકટમાં મદદ નથી કરતી ? જો તેમ હોય તો અત્યારે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં મંડળો, વિશ્વામો, વિદ્યાલયો વિગેરે હયાતિમાં આવ્યાજ ક્યાંથી ? શું તેઓ જમખાનાં, કલબ, સીનેમા નાટકોમાં જવાનો વખત નથી મેળવતી ? શું તેમને નવરાશ મળ્યા સિવાય આવાં જાહેર કામો કરવા હમેશ તૈયાર રહે છે ? શું આ બધી વસ્તુઓમાં ધ્યાન આપ્યાથી તેમના ગૃહકાર્યમાં ખામી આવી છે ? અલ્પત નહિ. આ બધાં કામો કરવાથી તેમના ગૃહકાર્ય તથા છોકરાં ઉછેરવામાં જરાએ અડચણ આવી નથી, આવતી નથી અને આવશેજ નહિ. જેમ પુરૂષો તેમનો નવરાસનો વખત નકામો નહિ ગાળતાં લોકપયોગી કામમાં ગાળે છે અને સાથે પોતાનો ધંધો રાજગાર પણ કરે છે તેમજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ પોતાનું ગૃહકાર્ય મૂકવા સિવાય પોતાનો નવરાસનો વખત પોતાની બહેનો, ભાઈઓ, છોકરાંઓ અને તેને લીધે સમસ્ત દેશનાં કલ્યાણાર્થે ગાળશે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પુરૂષોના હકો છીનવી લેવા માંગતી નથી, તેમ તેમની સાથે હરીશ્ચંદ્રમાં ઉતરવા માંગતી નથી પણ પુરૂષો સાથે રહી તેમના કાર્યમાં મદદગાર થવા માંગે છે. કેટલીક બાબતો એવી છે કે જે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં જરાજરા હાથમાં લઈ શકે. જેમકે કુળવણી ઇસ્તીલાલો સુવાવકખાનાં વિગેરે આ બાબતોમાં દેશને તેઓ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે. જો તેમને તેમના હકો મળે તો તેઓ પોતાની બહેનોની જરૂરીઆતો પર જલદી લક્ષ આપશે ને તેથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉન્નતિ જલદીથી થશે.

શ્રીઓ શ્રીઓ છે એવા ભતિભેદના કારણસર તેમને તેમના હક અક્ષવામાં ન આવે તે બહુજ દિલગીરીની વાત છે. મ્યુનિસિપાલિટી, ધારાસભા કે બીજી સંસ્થાઓના સભાસદ થવા સર્વ પુરૂષ કંઈ લાયક હોતા નથી. જે પુરૂષો વિદ્વાન ને લાયક હોય છે ને જેમણે બધી આખતેના પુરેપુરા અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેજ પુરૂષોને પ્રજા તેમના પ્રતિનિધિઓ તરીકે જુદી જુદી પ્રમુદ્રીય સંસ્થાઓમાં મોકલે છે. તેવીજ રીતે બધી શ્રીઓ કાંઈ મ્યુનિસિપાલિટીની સભાસદ થવા માંગતી નથી, પણ તેમાંની કેટલીક ફળવાએલી અને લાયક વિદ્વાન શ્રીઓજ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે તે સંસ્થામાં મોકલવા તેઓ ઇચ્છા દર્શાવે છે. જે શ્રીઓ પુરેપુરી લાયક હોય ને તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીદ્વારા દેશને ખરેખર ઉપયોગી થઈ શકતી હોય તેવી શ્રીઓ સારૂ મ્યુનિસિપાલિટીના દરવાજા શા માટે બંધ રાખવા ? જ્યાં જ્યાં આ હકો શ્રીઓને આપવામાં આવ્યા છે ને જ્યાં તેનાથી પુરૂષોને શ્રીઓના કાર્યથી કેટલા સંતોષ થયો છે તથા કેવી સારી રીતે શ્રીઓ પોતાના હકોને ઉપયોગ કરી શકી છે તે બાબત મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો તરફ લેશે તો તેઓને ઘણું જાણવાનું મળશે. ન્યુઝીલેન્ડમાં પાર્લામેન્ટના પ્રમુખ એક વખત ટહું ટહું કે શ્રીઓ તેની સભાસદ થવાથી તેમની પાર્લામેન્ટ આખી દુનિયાને આદર્શરૂપ થઈ પડી છે. આસ્ટ્રેલિયામાં અને બીજા દેશોમાં શ્રીઓને હક સભાથી દળરે આજકા અને નાના છોકરાઓની છંદગીનો ખયાલ થયો છે. આનું કારણ એ છે કે જીજ્ઞામાં ઘેરઘેર મુલાકાત લેવા બનાર નસી, ડૉક્ટરોની સંખ્યા વધારવા માટે અને માતા તથા બાળકોની બરાબર દરકાર રાખવાનાં સાધનો પુરા પાડવા માટે તેઓએ કાયદા બદલારને પહેલા કરતાં વધારે પૈસા ખર્ચવાને સમજાવ્યા છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ શ્રીઓનાં કાર્યથી પુરૂષો બહુ સંતોષ પામ્યા છે ને તેઓને તેમની શ્રીઓ તરફથી ઘણી મદદ મળે છે.

મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો એમ કહે છે કે અહિંની શ્રીઓ ત્યાંની શ્રીઓ જેટલી ફળવાએલી નથી તેથી તેમને હજુ થોડાં વર્ષો વાટ જોવી પડશે. અલબત્ત, તેઓ ત્યાંના જેવી ફળવાએલી નહિ હોય પણ આપણી શ્રીઓમાં દિવસે દિવસે ફળવણી વધતી જાય છે ને વર્ષે વર્ષે ગ્રેન્યુએટો તથા ડૉક્ટરોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેમજ ને કે ઘણી શ્રીઓ યુનિવર્સિટીનું જ્ઞાન લેતી નથી પણ તેમનામાં દેશને ઉપયોગી થઈ પડવાની આકાંક્ષા આવી છે. અત્યારેજ તેમને તેમના હકો અપાવા બેઠાં છે. તેઓની લાગણીઓ દાખી નાંખવાનો પુરૂષોને કશો હક નથી. જેટલો હક તેઓને લોકસેવા ને દેશસેવા કરવાનો છે તેટલોજ હક શ્રીઓને પણ છે. જે શ્રીઓ પત્ની, માતા અને બહેન તરીકે પોતાની ફરજો બરાબર અદા કરતી હશે તે શ્રીઓ ઉચ્ચ દેશની સેવા વધારે ઉત્તમ રીતે બજાવી શકશે. જેઓ ગૃહવ્યવસ્થા બરાબર કરી શકતી હશે તેઓ દેશવ્યવસ્થા સારી કરી શકશે. તેઓને ઘરનીજ સાથે સંબંધ ને દેશની સાથે નહિ તેમ કહેવું તે બ્યાજબી નથી. દેશ ઘણું ધરે મળીને થયેલો છે માટે શ્રીઓની સહાનુભૂતિ તથા મદદ વિના પુરૂષો એકલા દેશના તથા લોકના કષ્ટાણુર્યો કંઈ પણ કામ બરાબર કરી શકવાના નથી. જ્યારે સ્વરાજ્યના હિમાયતીને પૂછવામાં આવે કે તું સ્વરાજ્ય શા માટે માંગે છે ત્યારે તે કહેશે કે જે અમારા હાથમાં સત્તા આવે તો અમે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જલદીથી સુધારી શકીએ તે માટે. તેવીજ રીતે શ્રીઓના હાથમાં સત્તા આવે તો તેઓ તેમની તથા તેમના બાળકોની તથા આખા

દેશની સ્થિતિ જલદી સુધારી શકે; તેથી શ્રીઓને હકો મળવા નોંધએ અને જે શ્રીઓ દેશની સેવા કરવા ઇચ્છતી હોય તેમને તેમ કરવાની છૂટ મળવી નોંધએ.

શ્રીઓ દેશની બાબતોમાં ઉત્સાહપૂર્વક રસ લેતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ ને શ્રીઓને તેમના હક આપવામાં આવે તો તેઓ તરતજ તે બાબતોના અભ્યાસ કરવા માંડશે અને તેમાં રસ લેશે. હિંદુસ્તાનની શ્રીઓ કાંઈ નવા હંદ્રા ઝાંગતી નથી. અસલતા વખતમાં શ્રીઓ દેશને લગતી દરેકે દરેક બાબતમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતી હતી તેથી તેઓ દેશની બાબતો પર પોતાના વિચાર દર્શાવવા જે હક માંગે છે તે કાંઈ નવું નથી પણ પોતાનું જે હતું તેવીજ માંગણી કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લોકલબોર્ડો તેમજ બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં શ્રીઓ ખેસવા માંગે છે. કારણ કે શહેરો સાથે, નંદુસ્ત, શાંત, અને પવિત્ર રાખવામાં તેઓ તેમની જવાબદારી જાણે છે. આપા હિંદુસ્તાનમાં આવી બચ્ચતિ જ્યારે થઈ રહી છે ને જ્યારે હિંદુસ્તાનના પહેલા નંબરના ઇલાકાએ સારો દાખલો બેસાડ્યો નોંધએ ત્યારે મુખ્યની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો નકામાં નકામાં વિવેચનોમાં ઉતરી પડે તે ધ્યાન શોચનીય છે. તા. ૧૮ મીએ મી. નવલકરના હરાવને ટેકા આપવા સાઈ મુખ્યની શ્રીઓની એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. શ્રીઓને મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થવાને આડે આવનાર મ્યુનિસિપલ એક્ટમાં ફેરફાર કરવો નોંધએ એવી ગતિનો દરાવ પ્રમુખે સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો. કમનસીબે મ્યુનિસિપાલિટીના એક સભાસદે પ્રમુખતા ભાષણનો ઉદ્દેશ અર્થ કર્યો છે. પ્રમુખે એમ જણાવ્યું હતું કે શ્રીઓએ તેમની ફરગતે બચ્ચતિ મ્યુનિસિપાલિટીની સભાસદ થઈ દેશની સેવા બચ્ચતી. એક ફરજ કરતાં બીજી ફરજ તેઓએ જૂલવી નોંધએ નહિ. તેમણે જણાવ્યું કે શ્રીઓને હક આપવા કેટલાક વિરહતા દેખાડે તેથી શું થયું? તેઓથી કાંઈ પણ થઈ શકવાનું નથી. શહેરની અસુખાકારી ગલીઓને લીધે ગરીબો નંદુસ્તીને ધોધ પહોંચે છે તે સંબંધમાં હું કહીશ કે ને શ્રીઓ કારપોરેશનમાં જશે તો તેઓ શહેરની સફાઈ ઉપર સાઈ ધ્યાન આપશે કારણ કે તે કામ શ્રીઓનું છે. કારપોરેશનમાં સભાસદ થવાનો શ્રીઓ સામેનો બાધ કદાહી નાંખવો નોંધએ એમ પ્રમુખે જણાવ્યું હતું. આ ઉપરથી વાંચનાર જાણી શકશે કે પ્રમુખના ભાષણનો કેવો ખોટો અર્થ મુખ્યની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોએ કર્યો છે.

શ્રીઓ હજી લાયક નથી તેવાં ખોટાં અનુમાનો તેઓને હક આપ્યા પહેલાં કરવાં તે ન્યાયયુક્ત નથી. ઇંગ્લાંડની શ્રીઓ સખંધી ત્યાનાં પુરોવાનાં અનુમાન ખોટાં પડ્યાં છે તે ઉપરથી અહીંના પુરોવાએ દાખલો લેવો નોંધએ. શ્રીઓ દેશને ને લોકોને બહુ ઉપયોગી થઈ શકે તે વાત બાજુ પર મુકતાં પણ જણાવવું નોંધએ કે જ્યારે પુરોવા પોતે ધુરોક્સી ને ઝાટોક્સીમાંથી છૂટવા માંગે છે ત્યારે તેઓએ પોતાની શ્રીઓને પોતાની ધુરોક્સીમાંથી છૂટી કરવી નોંધએ. જેમ પુરોવાને સ્વતંત્રતા ગમે છે તેમ શ્રીઓને પણ આપવી નોંધએ. ને આપણા દેશના પુરોવા તેમની શ્રીઓને તેમના હકો આપશે તો તેઓને સ્વરાજ્ય મેળવવામાં ઇંગ્લાંડની શ્રીઓની અને મજૂરપક્ષની સહાનુભૂતિ મળશે. જેવો ન્યાય તેમને બીજાને હાથે નોંધએ છીએ તેવોજ ન્યાય તેમની શ્રીઓને આપવાની તેમને જરૂર છે. હું ધોઈ છું કે અમારા ભાઈઓ આ વાત લક્ષમાં લેવાને જુલશે નહિ ને તેમની બહેનોને સરખા હક આપશે.

લીલાવતી ધીરજલાલ બેંકર.

અમદાવાદના મીલમજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૫ થી.)

ઉપર ટાંકેલા ઉદ્દેશોમાં મહાત્માજીએ ‘પ્રતિજ્ઞા’ લેવાનું તાત્ત્વિક રહસ્ય અને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ બહુ સરળ રીતે અને યોગ્ય વિસ્તારથી વ્યક્ત કર્યો છે એટલે લાંબાણના ભય છતાં પણ એ ઉદ્દેશો શબ્દે શબ્દે અહીં ટાંક્યા છે. એ પ્રતિજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ એટલી તો જીઝાસા, ટીકા, ચર્ચાનો વિષય થઇ પડી છે કે તે વિષે કાંઈ પણ કહેવા પહેલાં ગાંધીજીના પોતાનાજ ઉદ્દેશો એ સંબંધે જુદે જુદે પ્રસંગે કેવા ની-કળ્યા છે તે જાણવાની જરૂર છે. એમના બાષણમાંથી હજી એક એ ફકરા ટાંકીશ. એક પ્રસંગે એઓ બોલ્યા હતા: “મારી આવી જાતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની ટેવ છે, એની જોડી નકલ માણસો ન કરે તેને સારું હું પ્રતિજ્ઞા લેતોજ અંધ થઇ જાઉં છું. પણ મારે તો કરોડો મજુરોના સંબંધમાં આવવાનું છે તો તેમ કરતાં મારે મારા આત્માની સાથે નિરાકરણ કરી લેવું જોઈએ. તમને હું બતાવવા માગતો હતો કે તમારી સાથે હું રમવા નથી માગતો.” વળી એકવાર બોલ્યા હતા, “જે કિંમત પ્રતિ-જ્ઞાની હું કરું છું તેટલી તમે કરો એ મેં તમને કરીને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તમે એક વાત કરી બતાવી છે. તમને એમ થઇ શક્યું હોત કે અમારે તમારી પ્રતિજ્ઞા સાથે શો સંબંધ છે, અમે નથી ટકવાના, અમારે તો જીવુંજ જોઈએ; પણ તમે તો એમ નહિ માન્યું, તમે તો અમારી સેવા લેવા બેઠા, અને મેં તમારો મોઢો આંક બાંધ્યો, તમારી સાથે મરવું એ મને સુંદર લાગ્યું અને તમારી સાથેજ તરવું એ મને સુંદર લાગ્યું.”

આટલું જોઇ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા સંબંધે થયેલી લોકચર્ચા વિચારીએ. હિંદુસ્તાને હજી સુધી લોકનેતાઓને ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા જેવા પ્રયોગો લોકસેવાયે કરતા નહતા જોયા. પણ મનુષ્યના અંધારાતે પ્રસંગે તેને બીધેલું પ્રતિજ્ઞાઓ ટાંકવી રાખી શકે એ તો મહા-ત્માજીને એક સિદ્ધાન્ત છે અને એ સિદ્ધાન્ત દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે ધણીવાર અમલમાં મુકેલો. અહીંના લોકોને એ કેવળ નવોજ પ્રયોગ લાગ્યો. ગાંધીજી અવિવેક ન કરે એવું માનનાર કેટલાકની જીઝાસા ઉલટી, એવું ન માનનારા કેટલાક એમ પણ માનવા લાગ્યા હતા કે ગાંધીજીએ અકળાપને મીલમાલેફોને દબાવવા ફિતુર કર્યું છે. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે પહેલેજ દિવસે આવીને અગ્ર પૂછેલો “આ ઉગ્ર નિશ્ચય કર્યો છે તે આખા જીવનમાં વજામલા સૂત્રને અનુસરીનેજ થયો હશે એમ હું જાણું છું, પણ તે શા માટે થયો છે તે જાણવા ઇચ્છું છું.” આ પછી ‘પ્રતિજ્ઞા’ના આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉપર જે ચર્ચા ચાલી તેમાં અહીં ઉત્તરવાનો ઇરાદો નથી. (કાંઈક પ્રસંગે તે ચર્ચા અક્ષરશઃ અપારો તો આપીશ.)

અહીં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે આખી ચર્ચા દરમિયાન પ્રો. આનંદશંકરનું કહેવું એવું હતું કે આવી પ્રતિજ્ઞાથી ધડીકવાર મનુષ્યનું બાહ્ય વર્તન બદલાય, પણ મનુષ્યનું અંતર બદલાતું નથી. ગાંધીજી સમજાવવા પૂજ્ય મથતા હતા, પણ પ્રો. આનંદશંકરની

ખાતરી નહોતી થતી જણાતી. મીલમજૂરોનો પ્રશ્ન જે અત્યાર સુધી સંકુચિત હતો તે હવે વિસ્તૃત થયો, તેમાં ગાંધીજીએ લીધેલું પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોઇ અત્યાર સુધી જે મુદ્દરથો તટસ્થ હતા તેઓને પણ પોતાનું તાટસ્થ્ય તજવું પડ્યું. પ્રો. આનંદશંકરનો સંબંધ આ આવતમાં આવી રીતે શરૂ થયો. બહારના-હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગના લોકોનેતાઓને પણ બહુ ચિંતા થવા લાગી, અને કેમે કરી આ તકરારનો નિવેડો આવે તો સાફ એમ સૌને થવા લાગ્યું.

મિલમાલેકોને પણ કંઈ અસર થઇ નહતી એમ નહિ. અલબત્ત, બધાકે એમ માનતા કે ગાંધીજીનું માલેકોને દબાવવા માટે આ એક ફિતુર અથવા ત્રાંચું છે, પણ રા. અંબાલાલભાઈ, જેઓએ અત્યાર સુધી પોતાના કડક આગ્રહથી પોતાના માલિક-ભાઈઓને ટકાવી રાખ્યા હતા તેમના હૈયાને આ બીનાથી સખ્ત આઘાત પહોંચ્યો. તેઓ કલાકના કલાક આવીને મહાત્માજી પાસે બેસવા લાગ્યા, પ્રતિજ્ઞા છોડવાને વિનવવા લાગ્યા. ત્રીજે દહાડે તો એમની સાથે બધા મીલમાલેકો ભળ્યા. સૌ ગાંધીજીના ઉપવાસ છોડાવવાને માટે આગ્રહી હતા, પણ મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા જળવાવવાને તેટલા આગ્રહી નહતા. પ્રતિજ્ઞાની આડકતરી અસર મીલમાલેકોને દબાવવાની થશે એ બાબત ગાંધીજીનું દુર્લક્ષ થયું નહતું. વારંવાર તેઓ આ બાબત માલેકોને સમજાવવા લાગ્યા, પોતાના દરેક બાંધણીમાં તેમણે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા માલિકો ઉપર થતા દબાવણે લીધે દૂષિત થાય છે છતાં તેનો મૂળ હેતુ તો મજૂરોની પ્રતિજ્ઞાને પોતે કેટલું મહત્વ આપે છે તે મજૂરોને ખતાવવાનો અને તેમ કરી તેમને ટકાવી રાખવાનો જ છે.

બધાકે મીલમાલેકો ગાંધીજીને કહેતા હતા કે: ‘આ વખતે તમારી ખાતર અમે મજૂરોને ૩૫ ટકા આપીએ?’ ગાંધીજી ચોખ્ખી ના પાડીને કહેતા કે: ‘મારી દયાની ખાતર નહિ પણ મજૂરોની પ્રતિજ્ઞાને માન આપીને, તેઓને ન્યાય આપવાની ખાતર ૩૫ ટકા આપો.’ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની ત્રીજી સાંજે તેઓ બોલ્યા હતા: “મીલમાલેકોએ આવીને મને કહ્યું કે: “તમારી ખાતર અમે ૩૫ ટકા આપીએ. પણ એમ મારે સાફ ૩૫ ટકા એ લોકો આપે એ તો મને શમશેરના છાટકા સમુ’ લાગે છે. હું એ વિચાર જણાવતા હતા પણ હું પ્રતિજ્ઞા નહિ છોડી શક્યો કારણકે મેં બીજો વિચાર કાઢ્યો કે ૧૦૦૦૦ માણસો પડે એટલે ખુદનો ખાદ્ય કહેવાય. મારે સાફ અતિશય નીચાળેલું છે કે મારી ખાતર તમને ૩૫ ટકા મળે.”

આમ ચર્ચા ચાલતી હતી અને ઉપવાસના દહાડા વધતા જતા હતા. ઉપવાસ ગાંધીજીના શરીરમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, જાણે તેમની સ્ફુર્તિમાં વધારો કરતો હતો. તેમને સમજાવવાના, તેમના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા છોડાવવાના અનેક દિશામાંથી પ્રયત્ન આણુજી હતા. અમાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે રા. અંબાલાલભાઈને આ પ્રતિજ્ઞાથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો હતો એટલે ગાંધીજીને સમજાવવાના તેમના પ્રયત્ન પણ ભારે હતા. પોતાના પક્ષે માટેની તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે: ‘આવી રીતે વારંવાર મજૂરો મતરની રીતે અમારી સામે થાય અને તેમને બહારથી ઉત્તેજન મળે એ તો સહ્ય થઇ શકે એવું જ નથી. એમ થયા કરે તો મજૂરોમાં discipline જેવી કંઈ ચીજ જ રહે નહિ અને આવી રીતે અમારી અને મજૂરોની તકરાર વખતે હરવખત અમારે ત્રીજીની

મધ્યસ્થી કરવી પડે એ અમને શોભા જારેલું નથી, એમાં અમારું માન રહેતું નથી. આપ જો કાવિધ્યમાં અમારો અને મળુરોના પ્રશ્ન અમારે માટેજ રાખી, હવેશને માટે તમારા હાથ એ બાબતમાંથી ઘોડું નાંખો તો અમે તુરંત ૩૫ ટકા આપીએ. ” આ માગણી તો બહુ હારે પડતી માગણી હતી. અન્યાય, અનીતિ અને અચાચારને પ્રસંગે અંતરની પ્રેરણાથી જીજ્ઞાસુ ગાંધીજી આમ મળુરોની સેવાનાં દ્વાર સદા માટે બંધ થવા દે એ તો બની શકે એમજ નહતું. એટલે સેવાવૃત્તિને સદા શીકે ચૂકવાની કબૂલત આપી, મળુરો માટે ૩૫ ટકા લેવાની અને ઉપવાસ છોડવાની વાત ન બની. ત્યાર પછી બીજી રીતે વાટાઘાટ થવા માંડી. “કેમે કરીને મીલમાલેકોના આગ્રહ પણ સિદ્ધાન્ત તરીકે કબૂલ થયોજ નોંધએ, તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવીજ મીલમાલેકોની પ્રતિજ્ઞા છે ” આ દલીલ રજુ થઈ. “હું મારી રૈયતને, ખૂચ કરો નાંખી, તેમની દાદ કદી ન સાંભળી, કનડીશ, એવી પ્રતિજ્ઞા રાખ કઈ કરી શકતો હશે ? ” એમ પ્રતિપ્રશ્નથી માલેકોની દલીલની અયથાર્થતા ગાંધીજીએ ખતાવી આપી છતાં આ બધી તકરાર દરમ્યાન, પોતાના ઉપવાસથી માલિકો ઉપર દયાણુ થાય છે એ વાત ગાંધીજીના મનમાંથી નહોતી ખસતી. એટલે માલિકોની પ્રતિજ્ઞા જાળવવાના કૃત્રિમ ઉપાયો સ્વીકારવા પણ તેઓ તૈયાર થયા. લડતની પહેલાં બંને પક્ષ વચ્ચે જે પંચતું તત્વ સ્વીકારાયલું હતું તે પંચતું તત્વ હજી પણ ગાંધીજીને તો કબૂલજ હતું. “મળુરોની પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર જાળવવા તો પછી પંચ કહે તે મળુરો કબૂલ રાખશે ” એમ ગાંધીજીએ સ્વીકારી લીધું. આથી સમાધાનનો મ્હોટો રસ્તો નીકળ્યો. પરિણામે મળુરોની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા પહેલે દિવસે ૩૫ ટકા વધારો, માલિકોની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા બીજે દિવસે ૨૦ ટકા વધારો અને ત્રીજે દિવસે મળુરો અને માલિકોએ નીમેલા પંચ દરોવે તેટલા ટકા વધારો આવી દરખાસ્ત સમાધાનના આધારરૂપે રજુ થઈ. ત્રીજા દિવસે પંચ તકરારનો નિવેડો લાવી શકે નહિ, અને અસુક ટકા ચૂકવી શકે નહિ માટે તેમને તપાસ કરવા માટે પુરતી મુદત મળવી જોઈએ એમ સ્વીકારાયું અને આ મુદત ત્રણ ગઢિનાની હોવી જોઈએ એમ પણ બંને પક્ષ વચ્ચે હતું. પંચનો કસબ આવે તે પહેલાં મળુરોને કેટલા ટકા મળે ? આ સવાલનો નિકાલ બંને પક્ષે ધરહોડથી આપ્યો. મળુર પક્ષે ૭૫ ટકા ઓછા કર્યા, માલિક પક્ષે ૭૫ ટકા વધાર્યા, અને એ વચગાળાના સમયમાં ૨૦૫ ટકા વધારો મળે એમ હતું. પંચ તરીકે, બંને પક્ષને અતુકળ એવા પ્રો. આનંદશંકરને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. આ તકરારમાં ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાના દિવસથી સક્રિય રસ લેનાર પ્રો. આનંદશંકરને માથે આ જવાબદારી વાજબી રીતેજ આવી પડી, અને એમણે પ્રસન્ન મને એ સ્વીકારી. હવે તો કાંઈ કરવાનું બાકીજ નહતું. બીજે દિવસે સવારમાં તો મળુરોને ખબર પડી ગઈ હતી કે તકરારનો નિકાલ આવ્યો છે એટલે હજારો જણ શાહપુર દરવાજા ઉપરના ઝાડ નીચે આવી બેઠા હતા, અને નિકાલ શી રીતે આવ્યો એ જાણવાની આનંદ પુરતાથી રાહ જોઈ બેઠા હતા. આજે કમિશનર સાહેબને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, અને તેમણે તે ખસુસ કરીને સ્વીકાર્યું હતું. શહેરના બીજાં ઘણાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષો પણ હાજર હતા. અગીઆર વાગે ગાંધીજીએ આવીને સમાધાનની હકીકત મળુરોને સમજાવી. આ સમજાવતી ગાંધીજીના શબ્દમાંજ અહીં રજુ કરીશું. “જે સમાધાનની હું

તમારી આગળ મૂકવાનો હું તેમાં માત્ર મજૂરોની ટેક રહી જાય છે એટલું જ છે, તેમાં તે સિવાય કંઈજ નથી. શેરીઆઓને મેં મારાથી બને તેટલું કહ્યું, ૩૫ ટકા હમેશને માટે આપવાનું કહ્યું, એ વાત તેઓને બહુ ભારે લાગી. હવે એક વાત હું કહી-દઉં આપણી માગણી એકપક્ષી હતી. આપણે કહ્યું પહેલાં એઓનો પક્ષ જાણવાની માગણી કરી હતી, પણ તેઓએ તે કબૂલ કરી નહતી. હવે શેરીઆઓ પંચની વાતને કબૂલ થાય છે, હું પણ કહું હું કે પંચને આ વાત લાગે સોંપાય, પંચની પાસે હું ૩૫ ટકા લઈ શકીશ. બે પંચ કાંઈક ઝોણું ઠંઠાવશે તો હું સ્વીકારી લઉંશ કે આપણે માગવામાં બૂલ કરી છે. શેરીઆઓએ કહ્યું કે જેની તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવી અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ છે. મેં કહ્યું કે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો તમારે અધિકાર નથી. પણ તેઓએ આગ્રહ ધર્યો કે અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ સાચી છે. બંનેની પ્રતિજ્ઞા મેં વિચારી. મારો શબ્દ વચ્ચે આડો આવ્યો. હું એમ એ લોકોને નહિ કહી શકું કે હું સાચું તેજ આપશો તો હું મારો અપવાસ તોડું; આ તો મારી નામદી કહેવાળ. આથી મેં કબૂલ્યું કે આપણી બંનેની પ્રતિજ્ઞા અભારે રહે અને પછી પંચ ઠરાવે તે ખરું. એટલે આપણી સમાધાની ટૂંકમાં એ કે પહેલે દિવસે આપણી પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૩૫ ટકા વધારો મળે, બીજે દિવસે શેરીઆઓની પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૨૦ ટકા વધારો મળે, અને ત્રીજે દિવસથી તે પંચ પોતાનો નિરેડો આપે ત્યાં સુધી રહ્યા ટકા અને પછીથી પંચ ૩૫ ટકા કરાવે તો શેરીઆઓ આપણને ૩૫ ટકા મજરે આપે અને રહ્યા ટકાથી ઝાઝા કરાવે તો આપણે મજરે આપીએ ” આ શબ્દોને મજૂરોએ ભારે હર્ષનાદથી વધાવી લીધા પણ તેઓને એટલી દુરખતી ખમરજ આપવાની નહતી. બે શીખામણના શબ્દ પણ કહેવાના હતા, તે પણ કહી દેવાની ગાંધીજીએ આજ તક સાધી: “આપણે સાથે મસલત કરી છે તો હવે અમને મળ્યા વિના કસમ નહિ લેશો. જેને અનુભવ નથી, જેણે કાંઈ ખેડ્યું નથી, તેને કસમ લેવાનો અધિકાર નથી. મેં ૨૦ વધના અનુભવ બાદ વિચારું કે કસમ લેવાનો અધિકાર મને છે. કસમ લેવાને માટે તમે લાયક નથી બન્યા એમ મેં જાણ્યું છે અને ગોટરોને પૂછ્યા વિના કસમ લેશો માં. કસમ લેવા પહે તો અમારી પાસે આવવું. લેવા પહે તો એમ માનવું જે જેમ આજે તેમ બીજે વખતે પણ અમે તમારે માટે મરવાને તૈયાર થઈશું. પણ તમે અમને સાક્ષી રાખીને જે કસમ લેશો તેને મારેજ અમે તમને મદદ કરશું એમ વાદ રાખવું. બૂલથી લીધેલા કસમ તોડી પણ શકાય છે, તમારે તો કસમ કેમ લેવા, ક્યારે લેવા, તે પણ શીખવાનું છે. ” મીલમાલોકોએ આ સમાધાનીની જુથાલીમાં મજૂરોને મીઠાઈ વહેંચવાની માગણી કરી હતી તે માગણી પણ આનંદની સાથે સ્વીકારવાનો, મજૂરોને, આ પછી, આગ્રહ કર્યો હતો. મજૂરોએ માગણી પણ હર્ષથી વધાવી લીધી હતી. સમાધાની સૌને કશું જ એમ બતાવવાને પણ મજૂરોના જૂદા જૂદા વિભાગમાંથી અગ્રણીઓ ખઠાર પડ્યા હતા અને ટૂંક સમયમાં જ આપણથી તેઓએ પોતાનો હર્ષ અને ઉપકાર દર્શાવ્યો હતો. આ પછી મજૂરો અને સ્નેહીઓના આગ્રહથી ગાંધીજીએ ત્યાં જ પોતાનો ઉપવાસ તોડ્યો હતો. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ મી. પ્રેટ પણ આ પ્રસંગે પોતાનો હર્ષ દાખી શક્યા નહતા અને તેમણે પણ એક ટૂંક બંને પક્ષને અભિનંદન આપનારું લાખણ કર્યું હતું. “તમારી વચ્ચે સમાધાન થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે; મને સંપૂર્ણ ખાતરી

નવજીવન અને સત્ય.

છે કે જ્યાં સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને કહેલું કરશો ત્યાં સુધી તમારું બહુ થશે અને તમને ન્યાય મળશે. તમારે યાદીમાં રાખવાનું છે કે તમારે માટે ગાંધી સાહેબે તથા તેમનાં મદદગાર જાનુઆરી અને શુકરવારે ખૂબ દુઃખ વેઠ્યું છે, તરફી લીધી છે, તમારા ઉપર પ્રેમ અને દયા બતાવ્યાં છે. એ તમે હમેશાં યાદીમાં રાખશો. ”*

એજ દિવસે સાંજે રા. અંબાલાલભાઈના ખંગલાના વિશાળ અંગિણમાં બધા મજુરો ભેગા થયા હતા અને મીલમાલેકાએ તેમને મીઠાઈ વહેંચી હતી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ અને રા. અંબાલાલભાઈએ જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા તે મીલમાલેકા અને મજુરો વચ્ચેની આ લડત કેટલી સીધી ચાલી હતી, અને અંતે કેટલી મીઠાશથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે બતાવી આપે છે. રા. અંબાલાલનાં એ જે વાક્યો બસ થશે, “આજે ૨૨ દિવસે સાળખાતાં ખોલવાનો અને મજુરોએ કામપર હાજર થવાનો જે નિશ્ચય થયો છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. હું વધારે કહેવા માંગતો નથી, પણ એટલું તો કહી જ લઉં કે કારીગરો ગાંધી સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે. તો મીલમાલેકા પણ તેમને કાંઈ ઝોછા પૂજ્ય નથી ગણતા, ઉલટા વધારે પૂજ્ય ગણે છે. આપણી એક ખીબ વચ્ચેની પ્રીતિ હમેશા રહેશે એમ ઇચ્છું છું.”

ગાંધીજીના ઉદ્ગારો પણ અહીં ટાંકવા જેવા છે: “મને લાગે છે કે જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ અમદાવાદને તો શું પણ હિંદુસ્તાનને આ ૨૨ દિવસની લડતને સારું મગરૂરી થશે અને હિંદુસ્તાન એમ માનશે કે જ્યાં આ પ્રકારે લડત ચાલી શકે છે ત્યાં આપણે બહુ આશા રાખી શકીએ છીએ. આ લડત બિલકુલ વૈરભાવ વિના ચાલી છે. મેં તો આવી લડત હજુ સુધી અનુભવી નથી. મેં ઘણી લડત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અનુભવી છે, પણ એક એવી નથી જેમાં જ્યાં વૈરભાવ કે ખટાશ આટલે ઝોછે અંશે હોય. જે શાંતિ લડતની દરમ્યાન હતી તેજ શાંતિ હમેશાને માટે રાખશે એવી મને આશા છે.” અને આની જ ખાતર, લોકઆઉટ દરમ્યાનનો પગાર મીલમાલેકા આપે એ સમાધાનની એક શરત હોવી જોઈએ એવો કેટલાક મજુરોનો આગ્રહ ગાંધીજીએ તત્કાલે જ દાખી દીધો હતો. સમાધાની સંબંધી પત્રિકામાં તો આગ્રહને જ નહિ, પણ એ વિચારને ગાંધીજીએ તુરંચ ગણી કાઢ્યો છે: “લોક-આઉટનો પગાર માગવો એ માલિકોનાં પૈસાથી લડત લડવા જેવું છે, એવો વિચાર મજુરોને શરમાવનારો છે. લડવૈયા પોતાના બળ ઉપરજ લડી શકે. વળી મજુરોને માલિકોએ પગાર ચુકવી દીધો. હવે તો મજુરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય એટલે બધું વિચારતાં મજુરોએ લોક-આઉટ દરમ્યાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.”

તે સાંજના ભાષણમાંના કેટલાક ઉદ્ગારો તો મીલ માલિકોના હૃદયને હલાવે એવા

*અહિં બૂલવું ન જોઈએ કે ખેડા સત્યાગ્રહની લડત જ્યારે પૂર રસાડસીએ થઈ હતી ત્યારે રોષને વરા થઈને આ જ કમિયનર સાહેબે આ ઉદ્ગારોને અણબજાતા કાઢ્યા હતા. પણ તેનો સુંદર જવાબ ગાંધીજી આપી ચૂક્યા છે. એટલે અહીં તેમાં હમેશવાની જરૂર નથી. એ એટલું સ્પષ્ટ કરે છે કે સારામાં સારા અમલકારો પણ ઈર્શ્યવતના ભૂલભરેલા બાનમાં વિવેકથી દેતાં અચક્ષત્ર નથી.

* મીલો ખુલ્યા પછી આ પગાર સંબંધે કેટલીક હાલવામાં તકરાર થઈ હતી તેને માટે મજુરો એટલા જવાબદાર હતા કેટલાંક મીલમાલિકો જવાબદાર હતા.

અને તેમની સ્થિતિમાંથી કદી ન ખસે એવા હતા: “હું તમારા તરફથી (મજુરો તરફથી) શેડીઆઓની માશી માગું છું. મેં એઓને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી તે તમારા માટે હતી પણ દુનિયામાં હમેશા દરેક વસ્તુને એ પક્ષ રહેલ છે, તેમ મારી પ્રતિજ્ઞાની અસર તેમના ઉપર પણ થઈ છે. હું દીન વચ્ચે તેમની માશી માગું છું. હું જેટલો મજુરોનો સેવક છું તેટલોજ તમારો (શેડીઆઓના) સેવક છું. મારી એટલી જ આગળી છે કે મારી સેવકાઇ તમે અરેખર વાપરજો. ”

બીજે દિવસે ગાંધીજીની પ્રત્યે અને તેમની સાથે આ લડતમાં ભાગ લેનાર બાઈ બહેનો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા બતાવવા સારૂ મજુરોએ જે હર્ષસંમિલનો કર્યા હતાં અને હર્ષયાત્રા કાઢી હતી તેનું અત્રે સૂચન માત્રજ શક્ય છે. “આવાં દરેકો અમદાવાદ શહેરમાં અગાઉ ભાગ્યેજ થયા હશે, એમ તે જોનારાઓ સાક્ષી પૂરે છે.

(લડત પહેલાં લેવાયલા ગાંધીજીના અનશ્વન વ્રત સંબંધે અને લડત પછી થયેલી સમાધાની સંબંધે અનેક ટીકા થઈ છે. એ ટીકાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યમાં ઉતરવાનો અહીં ધરાદો નથી. ગાંધીજીએ પોતે એ બંને બાબત પોતાના આત્માની કેવી આકરી પરીક્ષા કીધી છે તે આ ટીકા કરનારાઓને જણાવી લેવું અસ્થાને નહિ જણાય. સમાધાનીને આગલે દિવસે સમાધાનીની શરતો સંબંધે રા. અંબાલાલભાઈને પત્ર લખતાં એ-ઓએ જણાવ્યું હતું: “ મને જમાડવાની ઇચ્છા કરતાં આપની ન્યાયવૃત્તિને વધારે માન આપજો. મારો ઉપવાસ મને અત્યાનંદ આપે છે, એટલે સ્નેહીઓએ દુઃખ ભોગવવાનું કારણ નથી. મજુરોને ન્યાયથી મળશે તે વધારે પયશે-વધારે નહશે. સાધારણ મનુષ્યોને ચોખવટ વધારે સચિકર હોય છે. ૩૫ ટકા, ૨૦ ટકા અને પંચ એ મૂર્ખતા, ધર્મ અને ગર્વ સાચવવા આપણે કદી શકીએ, સંખી શકીએ. મજુરો તેને પ્રપંચ માને, કમકે તેઓ સરળ છે, તેથી મને બીજો કોઈ રસ્તો મળે તો વધારે ઠીક જણાય છે. ઉપહું કબૂલ રખાવવા ધારણો તો હું તે કબૂલ રાખીશ પણ ઉતાવળ નહિ કરવા હઉં. પંચ મળીને હમણાંજ નિકાલ લાવીએ અને તેજ ભાવ જાહેર કરીએ એટલે પહેલે દહાડે ૩૫, બીજે દહાડે ૨૦ અને ત્રીજા દહાડે પંચ કરાવે તે. આમાંજે મૂર્ખતા તો છે, પણ ચોખવટ છે. ત્રીજા દહાડાના આંકડા આજથીજ જણાવવા. ”

સમાધાનીને દિવસે સવારે આપેલા બાપણમાં આ જ બાબત બોલતાં એઓએ કહ્યું હતું: “ હું જે તમારે માટે લાગ્યો છું તે આપણી પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર પાળવા માટે બસ થશે, આત્મા માટે નહિ. આત્માવાળા આપણે હજી નથી એટલે અક્ષરથી જ આપણે સંતોષ પકડવો પડશે. ” પણ આથી વધારે ઉંડા અને આકરા આત્માનિરીક્ષણવાળા ઉદ્ગાર તો હજી બાકી છે. ઉપવાસ સંબંધે કેટલાક ઉદ્ગારો અગાઉ ટીક્યાં આંબ્યાં છે. તે ઉપરાંત આ ઉદ્ગારો ઉપન્યાસવ્રત અને સમાધાની એ બંને ઉપર અપરંપાર પ્રકાશ પાડે છે. સમાધાનીના દિવસના પ્રાતઃ કાળે પોતાના આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ એ ઉદ્ગાર નીકળ્યા હતા, અને ગાંધીજીની પરવ-નગીથી, એ અહીં ઉતારવામાં આવે છે: “ આજે દસ વાગ્યા પહેલાં સમાધાન લઈ કરીને થઈ જશે. એ સમાધાન મારી પ્રમાદરહિત સ્થિતિમાં હું જોઈ રહ્યો છું, અને

જેઈ છું કે હું તે કદી નહિ સ્વીકારું એવું થયું છે. પરંતુ તેમાં મારી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાનો રોષ છે. મારી એ પ્રતિજ્ઞામાં ધણા દોષો રહેલા છે. ધણા દોષો એટલે યુજ્ય થોડા અને દોષ વધારે એમ નહિ. પણ જેમ તે અત્યંત યુજ્યથી ભરેલી છે તેમ તેમાં દોષો પણ ધણા છે. મજુરોના સંબંધમાં તે ભારે યુજ્યવાળી છે, અને તેના પરિણામ તેજ પ્રમાણે મુંદર આવ્યાં છે. માલિકોના સંબંધમાં તે દોષોવાળી છે, અને તેટલા પુરતું મારે નમતું પડ્યું છે. મીલમાલેકોના ઉપર મારા ઉપવાસનું દબાણ છે તે હું ગમે તેટલી ના પાડું પણ લોકોને લાગ્યા વિના રહેજ નહિ, અને દુનિયા માને પણ નહિ. માલિકા, આ મારી કનિષ્ઠ દશાને લીધે, સ્વનત્ર રહ્યા વધી, અને કોઇ માણસ દબાણની નીચે હોય ત્યારે તેની પાસે કોઇ લખાવો લેવું, તેની પાસે કોઇ શરત કરાવવી કે તેની પાસેથી કોઇ લેવું એ ન્યાય વિરુદ્ધ છે. સત્યાગ્રહી કદી તેમ કરે જ નહિ, અને તેથી મારે આ-બાબતમાં નમતું મુકવું પડ્યું છે. શરતમાં પડેલા માણસ શું કરી શકે ? હું થોડી થોડી માગણી કરતા ગયા તેમાંથી તેમણે ખુશીથી જેટલી સ્વીકારી તેટલીજ મારે લેવી પડી. હું પૂરેપૂરી માગણી કરું તો - તેણે પૂરેપૂરી સ્વીકારે. પરંતુ તેમને આવી સ્થિતિમાં મૂકાને તેમની પાસેથી હું તે ન જ લઇ શકું. એ તો મારે ઉપવાસ તોડી નરકનું ભોજન કરવા બંદોબસ્ત લાગ્યું, અને અનુનત્રું પણ યથાકાળે ભોજન કરનારો હું તે નરકનું ભોજન કેમ કરી શકું ? આ પછી કોઇ વધુ ખુશાસની બંદર રહે છે ખરી ? કે કોઇ ટીકાને આવકાશ રહે છે ખરી ? છતાં જેમને ન બંધર હોય તેમની માહિતીની ખાતર કહેવાની જરૂર છે કે પંચ દરેકે તેટલો વધારો સ્વીકારી લેવામાં પ્રતિજ્ઞાનો લેણ માત્ર ત્યાગ થયો નથી, કારણ સમાધાની પહેલાં, લડત દરમ્યાન પણ, મજુરપક્ષ તરફથી તો પંચની જ માગણી કરવામાં આવી હતી અને તે માગણી સ્વીકારવાને મીલમાલેકોએ તૈયારી બતાવી ન હતી. પંચનું તરત સ્વીકારાય તો મજુરપક્ષને પોતાનો સ્વનત્ર આગ્રહ લેવાજ નહિ અને સમાધાનીમાં પંચનું તરત મળી રહ્યું.*

મીલમાલેકોએ ગાંધીજી માટે દવાથી પ્રેરાઇ ગાંધીજીની માગણી સ્વીકારી અને તેવી મજુરોની લડત રસ વિનાની થઇ ગઇ એમ કહેવું પણ ખડુ જીલભરેલું છે. સમાધાની પહેલાં મીલમાલેકોએ જે દલીલો કરી છે, અને એ દલીલો કરવામાં જેટલા દબાણ લીધા છે તેજ બતાવે છે કે મીલમાલેકોએ વગર વિચારે કેવળ દિલના દોહાપણાથીજ મજુર-પક્ષની માગણી સ્વીકારી ન હતી. વળી, રા. આનંદશંકરભાષીને ચુકાદો આવે તે પહેલાં તો મજુરોને ઘણે ઠેકાણે ૪૫ ટકા અને ઘણે ઠેકાણે ૩૫ થી વધુ ટકા મળતા થઇ ગયા હતાં. તે પણ બતાવે છે કે મીલમાલેકોને બેલા-મોડા, ઝોલામાં ઝોલા ૩૫ ટકા વધારો આપ્યેજ છુટકો હતો. મીલમાલેકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી કેટલીક પત્રિકાઓમાંની છેલ્લી પત્રિકામાં રા. અબાલલભાઇ ઉપર આવેલા મિસિસ બેસન્ટનો તાર (" For India's Sake, try persuade owner's yield and save Gandhi's life. ") ઉતારી મીલમાલેકોએ પોતાની ઉદારતાથી ગાંધીજીની જીંદગી બચાવવાનો હાથો કર્યો છે એને

* આ બાબત ઉપર પત્રિકામાં સરસ રીતે બતાવવામાં આવી છે. જે મજુરોની દિલ સમીપ ૩૫ ટકા વધારો કે પંચના તરફનો સ્વીકાર, એમ બંને દેશ હતાં એ માનવું તો બસ કમળ છે.

વિષે શું કહેવું ? એ પત્રિકા અને મજૂરપક્ષની છેલ્લી પત્રિકા સાથે રાખી વાંચી નેવાની વાચકોને લલામણ છે. લાગ્યેજ કાંઈને ખબર હશે કે એજ દિવસે ગાંધીજીને જે અનેક તારો મળ્યા હતા તેમાં મીસ ફેરીંગ નામની એક ડેનીશ સાધ્વી તરફથી આવેા પણ એક તાર આવ્યો હતો : ' Greater love knoweth no man than that he layeth down his life for the sake of his fellowmen.'

આટલા ઇતિહાસ પછી વિશેષ લખવાનું નથી રહેતું. મજૂરપક્ષ અને મીલમાલેકાના પક્ષ તરફથી ચુંટાયલા પંચ પ્રો. ગ્રાન્ટેશ કરને જાને પક્ષ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલી હકીકત ગયા અંકમાં અક્ષરશઃ છાપવામાં આપી છે, અને પંચ સાહેબનો નિવેદો પણ એજ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે એટલે તેનો અહીં પુનરુલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. મજૂરપક્ષની એકે હકીકતનો ઉત્તર આપવાની મીલમાલેકાપક્ષે જરૂર નોંધ નથી એટલું જ નહિ પણ ઉઘોગના જે મ્હોટા પક્ષો વચ્ચે જે સંગર્ષ છે તથા હોનો નિર્મળે તે વિષે કેટલાક સંકુચિત વિચારો રજુ કર્યા છે. નવાઈ નથી કે પંચ સાહેબને એમાંથી પોતાને જે નિર્મળું હતું તે કાંઈ ન મળ્યું એટલે અને પ્રથમતા કરતાં બમણા ત્રમણા નફા કરનાર મીલમાલેકા દુરજ પડે તો મજૂરોને આરે તેટલા ટકા વધારો આપી શકે છે એમ પોતે પ્રત્યક્ષ નિયું એટલે, તેમજે વચ્ચેનું ન્યાય આપી દીધો કે : " મીલમાલેકાએ કારીગરોને તદ્દરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ૮૫ ટકા વધારો આપવો—એટલે કે રજા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી. " આથી જે નિશ્ચયથી ગાંધીજીએ મજૂરોને કહેલું કે : ' પચ પાસેથી પણ આપણે ૭૫ ટકા લઈ શકીશું ' એ શબ્દો અક્ષરે અક્ષર સાચા પડ્યા છે.

ગાંધીજીને પુણ્ય પ્રતાપે અમદાવાદે અને અમદાવાદનો નિમિત્તે હિંદુસ્તાને, આ સીધી, મુંદર નિર્દોષ લડતનો દર્શાવો દીધો. અગાઉ ઘણીએ વાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મીલમાલેકા અને મીલમજૂરો વચ્ચે લડતો થઈ છે, પણ તેમાંની એકે આ લડતની માફક સ્વચ્છ સાધતોથી, ધનતા નહિ, પણ કેવળ સંકલ્પતા બળે, અને સંપૂર્ણ મીઠાશથી, ચાલી નથી; કોઈ પણ લડતનું પરિણામ આ લડતના પરિણામ જેટલું જાનને પક્ષને હિતકર અને ઉન્નતિકર આવ્યું નથી; અને આ લડતથી ભવિષ્યમાં કાંઈ પણ સંલટ ઉત્પન્ન થવાનો અથવા તેથી કાંઈ પણ ગંભીર પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનો એટલો બધો ઝોઝો સંભવ રહ્યો છે કે તેની આજે કલ્પના કરતી ગરજ છે.

મહાકવિ હરિલાલ દસાજી.

નાંધ.

દિલ્હીની કોંગ્રેસ આગળી રાજકીય તવારિખમાં બે રીતે પંકાશે. (૧) મુંબાઇમાં મળેલી ખાસ બેઠકથી આગળ વધીને તેણે બધા પ્રાંતો માટે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી અને (૨) અત્યાર સુધીમાં દેશમાં બે મુખ્ય રાજકીય પક્ષ હતા તેના હવે ત્રણ થયા.

કોંગ્રેસના પ્રમુખ પૂન્ય પંડિત માલવિયાજીએ પોતાના બાપણમાં જન્માવ્યું હતું કે મુંબાઇમાં કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક મળી ત્યાર પછી કેટલાક પ્રાંતની ધારાસભાના બિન અમલદાર સભાસદોએ તેમજ જાહેર મંડળોએ પોતપોતાને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની-બધાં ખાતાં પહેલેથીજ પ્રગળના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાની માગણી કરી હતી તેથી કોંગ્રેસે એ વિચારવાનું છે કે મુંબાઇના ઠરાવથી આગળ વધીને હવે બધા પ્રાંતો માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવી કે નહિ? આ વિષે સમજેકટસ કમિટીમાં ખૂબ ચર્ચા થયા પછી જો ઠરાવ ઘડાયો અને કોંગ્રેસ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુંબાઇની બેઠકમાં પસાર થયેલા ઠરાવને સંમતિ આપીને એટલો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો કે પ્રાંતોમાં પહેલેથી જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવું જોઇએ. આ ઠરાવને અનુમોદન અપાયા પછી નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એવા મુદ્દાનો સુધારો રજુ કર્યો કે (૧) તેમાંથી પ્રાંતો સંબંધી વધારાની કલમ કાઢી નાંખવી (૨) સુધારાની યોજના નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે, એ મૂળ ઠરાવના અબદો ખાતલ કરવા અને (૩) દિલ્હીમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર ૧૫ વર્ષમાં સ્થાપવાની મૂળ કલમ પણ રદ કરવી. (બીજા અને ત્રીજા મુદ્દા વિષે આમજના અંકમાં ચર્ચા કરી છે.) આમાં કેંઈ આશ્ચર્યકારક નહતું કારણ કે મી. શાસ્ત્રી મોડરેટ પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકેજ કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. પણ મીસીસ બેસન્ટ, મી. સી. પી. રામસ્વામી આચર અને તેમના કેટલાક અંગત અનુયાયીઓએ મી. શાસ્ત્રીના સુધારાના પહેલા મુદ્દાને-પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન સ્થાપવાનાં મતને ટેકા આપ્યો એથી રાષ્ટ્રીય પક્ષ બે ભાગમાં વહેંચાયો છે. એટલે મોડરેટ પક્ષને ગણતાં કુલ બેના ત્રણ પક્ષ થયા છે, એ જોઇને સૌને ખેદ અને આશ્ચર્ય થયું છે. હવે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવાની દલીલ સ્પષ્ટ છે. જો બંગાલ, મદ્રાસ, મુંબાઇ વગેરે ધણા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિ ૩૫ આગેવાનો અને મંડળો પોતાના પ્રાંત માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ માગે-કોંગ્રેસે સરકારને હસ્તક રાખવાના ઠરાવેલાં પોલિસ, ન્યાય વગેરે ખાતાં પણ પ્રગળે પહેલેથીજ સોંપી દેવાની માગણી કરે ત્યારે કોંગ્રેસના ઠરાવમાં પ્રગળમતને અનુસરી સુધારો કરવો પડે એ સ્પષ્ટ છે. આ સદાએ મુખ્ય ચાર દલીલો રજુ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામામાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની કમવાર સિદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું છે, તેનું આ માગણીથી ઉલ્લંઘન થાય છે. આનો રદીઓ પણ અપાયો છે. આ જાહેરનામાને સમજેજાહેર કોંગ્રેસે પ્રગળે બંધનકારક ગણ્યો નથી-આજ મોડરેટોએજ એમ માન્યું છે. અને સ્વરાજ્યની સંપૂર્ણ કલા કમવાર ખીલે એમ માનીએ તેથી આ માગણીને બાધ આવતો નથી, કારણ

કે અમારા મત પ્રમાણે “કમવાર સિદ્ધિ” — એ શબ્દો પ્રાતિક રાજતંત્રને નહિ પણ આખા હિન્દી રાજ્યપ્રધારણને લાગુ પડે છે, અને તેથી પહેલે પગલે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માંગવું અને તેની સાથે હિન્દી રાજતંત્રમાં સ્વરાજ્યનો અંશ માંગવો અને બીજા પગલે સંપૂર્ણ હિન્દી સ્વરાજ્ય માંગવું એમાં કમવાર સિદ્ધિના સિદ્ધાંતનો ભંગ થતો નથી. બીજી વિરૂદ્ધ દલીલ એવી છે કે સંપૂર્ણ પ્રાતિક સ્વરાજ્ય માંગવામાં કેન્સિસ-લીગની યોજનાનાં મૂળ તત્વનો નાશ થાય છે; કારણકે તે યોજનામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહિ પણ તેનો પહેલો હપ્તોજ માંગેલો છે. આનો જવાબ પણ ઉપર પ્રમાણેજ આપી શકાય. જેમને એવો સ્હેજ પણ સંશય હોય કે મુંબઈની બેઠકમાં હિન્દી રાજતંત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માંગવામાં આવ્યું છે, તેમણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે દેશની સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા સરકારને આપવાનું કેન્સિસે કરાવ્યું છે. આમાં રક્ષણનો સમાવેશ સામાજિક રાજનીતિનો ગણવામાં આવે; પણ જો કેન્સિસના કરાવે મુજબ પણ દેશની આંતરિક રાજનીતિ પરત્વે વિશાળ સત્તા ખિનજવાબદાર સરકારને સોંપવાની હોય અને તે રાજનીતિના કારણસર પ્રગ્નકીય ધારાસભામાં પમાર થતા કોઇ પણ વિષય સંબંધી કાયદામાં અને સુધારામાં રદ કરવાની સત્તા તે સરકારને હસ્તક હોય તેમજ કારોબારી મંડળના સભાસદો ધારાસભાના મત પ્રમાણે આવજન કરે એમ ન હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના કેવી રીતે મનાય એ સમજાતું નથી. ત્રીજી એ દલીલ મીસીસ બેન્ટે રજુ કરી હતી કે મુંબઈનો કરાવ એ રાષ્ટ્રીય અને મોડરેટ પક્ષના સમાધાન રૂપ છે અને તેથી એ કરાવથી જરા પણ આગળ વધવું એ સમાધાનનો ભંગ કહેવાય. આના જવાબમાં કેન્સિસમાં એક પછી એક વક્તાએ પૂછ્યું હતું કે મને ખાતુ તરફથી સમાધાન કરનાર કોણ હતું અને તેમને હમેશને માટે અધિવાસો શો અધિકાર હતો ? વળી મી. શર્મા, અને મી. ગોવિંદ રાધવ આપર જેવા મોડરેટ પક્ષના આગેવાનોએ પણ આ સમાધાનની દલીલનો ચોખ્ખો નકાર કર્યો હતો અને પછીથી મીસીસ બેન્ટે પોતેજ ઉપરની એ દલીલોનો આધાર લીધો છે એટલે આ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચોથી અને અમારા મત પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વજનવાળી દલીલ એ હતી કે દેખીતી રીતે બધા પ્રાંતોની રાજકીય ભૂમિકા અને તેમના પ્રતિનિધિઓની માગણી એક સરખી નથી એમ છતાં સર્વેને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવામાં આપણી મહેચ્છા પરિસ્થિતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આડકતરી રીતે કેન્સિસે પણ આ વાત કહી દીધી છે કારણ કે પંજાબને મુંબાઈ, મદ્રાસ બંગાલ અને સંયુક્ત પ્રાંતની પાંચેરી પર મૂકવાની મૌજણી કરતાં આ ચાર જ પ્રાંતને ગણાવ્યા છે અને બીજા વિસરાયા છે; જો કોઈને બેદ ગણવામાં આવ્યો નહોતો તો કાંતો પંજાબને બીજા તમામ પ્રાંતના સંરખો ગણવાની અથવા મુંબાઈ મદ્રાસ જેવા આગળ વધેલા ગણાતા પ્રાંતની સાથે આસામ કે બ્રહ્મદેશને ગણાવવામાં આવત. આમ નથી કરવામાં આવતું એ પુરવાર કરે છે કે પ્રાંતોની ચલતી ઉતરતી ષક્તિનો ખ્યાલ કેન્સિસથી વિસરાયો નથી. બીજી પાસ મુંબાઈ મદ્રાસ અને બંગાળનાં બધાં પક્ષનાં મંડળોએ અને રાજ પુરોષોએ જેમ લખલખ એક અવાજે સંપૂર્ણ પ્રાતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી છે તેમ સંયુક્ત અને અખંડ પ્રાંતમાં પ્રજા ચર્ચા નથી તો પછી આસામ, અજમેર, મારવાડ વગેરેની તો વાતજ શી ? આ ઉપરથી એમ લાગે કે

કોઇ પણ પ્રાંતનું નામ લીધા શિવાય માત્ર વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા પ્રાંતોમાં જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની માગણી કરવી હતી અને કદાચ આ વધારેમાં વધારે સત્ય અને હકાપણનો માર્ગ ગણાત પણ આથી જ પ્રતિ આગળ વધેલા ગણતા નથી તેને ખોટું લાગે એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટેની લડતને કોઈક નુકસાન પહોંચે. આમ શુદ્ધ સત્યનો માગ મુશ્કેલી ભરેલો હોવાથી કોંગ્રેસે સૌ પ્રાંતોને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો સામાન્ય દરાવ પસાર કર્યો.

અમને હજી પણ લાગે છે કે હિન્દના તમામ આગેવાન પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપાય અને છતાં કોંગ્રેસના હાલના દરાવની માફક આ આખતમાં બધા પ્રાંતોને તદ્દન સરખા ન ગણવાનો જ ખ્યાલ મીસીસ બેસન્ટ સુદ્ધાંત કોંગ્રેસ પક્ષના ધણીખરા આગેવાનોના મનમાં હતો તે બધાને અનુકૂળ થાય એવી ભાષામાં ચૂકવાવું કામ તેમની શુદ્ધિ અને વ્યવહારકુશળતા માટે અશક્ય નહતું. છતાં આ દરાવથી થયેલા પક્ષભેદને ધરીબર વિમરીયે તો તે માટે સૌને શુદ્ધ આનંદ અને અભિમાન થવું જોઈએ. હિન્દુસ્થાન જેવા વિશાળ દેશમાં વધારે ને વધારે રાજકાર્ય પ્રાંતિક તંત્રની મારફતજ થવું જોઈએ-થશે, અને પ્રગતિ પ્રત્યક્ષ અને નિકટ સંબંધમાં પ્રાંતિક સરકારજ આવે છે એ જોતાં તેમજ કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાની મર્યાદા ધ્યાનમાં લઈને હિન્દી રાજતંત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન માગી શકાય એ ધ્યાનમાં લઈને સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની માગણી અત્યંત ઇષ્ટ અને વ્યાવહારિક છે અને તે બંને તેટલા પ્રભાવળથી હાલ તપાસ કરતી કમીટી આગળ અને સરકાર આગળ રજુ કરવાની જરૂર છે. કેટલાકે એવી શંકા જણાવી છે કે જો મુંબાઈની કોંગ્રેસમાં પ્રબળજોતના કુદરતી હક પર અને હિન્દી રાજતંત્રમાં સ્વરાજ્યનો હપતો મેળવવા તરફ બાર મુકાયો હતો તો આ વખતે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો વિશેષ જ્વનિ કોંગ્રેસમાં સંભળાયો છે. આ બેનો સરવાળો એ આપણી કુલ માગણી છે અને પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના સચાલપર પક્ષભેદ થયો અને ચર્ચા થઈ તેથી હિન્દી સરકારના સુધારા તરફ આપણું દુર્લક્ષ થશે એમ માનવાને કારણ નથી. પણ છતાં એવો કશુલ કરવું પડશે કે દિલ્લી કોંગ્રેસે ધણીજ વધારે નિકટના અને વ્યાવહારિક લક્ષ્યનિંદુ તરીકે પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે અને અમે એટલુંજ ઉમેરીશું કે બંને તાજવામાં ધણીજ કિંમતી વજન છે છતાં પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનું તાજવું કાષ્ટક નરમું છે એ આપણી રાજકીય દરેકશિતાનું અને વ્યાવહારિકતાનું સુચિન્હ છે.

પક્ષભેદ.

ઉપર સૂચવ્યા મુજબ સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના સચાલ પર મીસીસ એનીબેસન્ટ મી. જીન્ડા, મી. સી. પી. રામસ્વામી આયર વગેરે મુઠ્ઠીબર આગેવાનો સંપ્રદીય પક્ષથી જુદા પડ્યા છે. આ ઉપરાંત કોંગ્રેસે બીજા કેટલાક દરાવો પસાર કર્યા છે તેથી પણ તેઓ ધણીજ નારાજ થયા છે, જો કે એમ માનવાને કારણ છે કે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના સચાલ પર તેમના મનનું સમાધાન થયું હોત તો તેમનો જુદો પક્ષ પાત નહિ. સામાન્ય પરિપદમાં અને સુભેદ પરિપદમાં હિન્દી પ્રજા તરફથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ ગિરાજીએ જોઈએ એ મતમાં તો તેઓ મજબૂત સંમત છે, પણ આગળથી જણાવું છે તે પ્રમાણે સુભેદ

પરિપદ ખાતે લોકમાન્ય તિલકની નિમણુંક તેમને ધણીજ નાપસંદ છે. આથી આ આગે-
વાનોને એટલું બધુ માહું લાગ્યું છે અને કોંગ્રેસના ખાસ કરીને સ્વરાજ્યના ઠરાવ સામે
તેમનો અંગત મત એટલો વિરોધી લાગ્યો છે કે મી. રામસ્વામી આયરે એલ ઇન્ડીઆ
કોંગ્રેસ કમીટીના મંત્રી તરીકે રાજીનામું આપ્યું છે અને તેમણે તેમજ મીસીસ બેસન્ટ
અને મી. જીન્ડા વગેરે આગેવાનોએ કોંગ્રેસ મતના પ્રતિનિધિ તરીકે વિલાયત જવાની ના
પાડી છે. વધારામાં એ પણ જાણવામાં આવ્યું છે કે હોમરૂલ લીગ તરફથી જુદું ડેપ્યુટે-
શન વિલાયત મોકલવાની મીસીસ બેસન્ટ વ્યવસ્થા કરે છે. મોડરેટ પક્ષની જે પરિપદ
મળી હતી તેમાં પણ તેના ઠરાવો અનુસાર સુધારાની યોજનામાં ફેરફાર કરાવવાને વિલાયત
ડેપ્યુટેશન મોકલવાનું નક્કી હતું છે. આમ સુધારાનો ખર્ચો થોડા વખતમાં પાકમિન્ટમાં
રજુ થશે તે વખતે સંભવ છે કે વિલાયતમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્રણ ડેપ્યુટેશન થોડા
કે વધારે ભેદવાળા સુધારાનો આગ્રહ અને ચળવળ કરતાં માલુમ પડશે. (૧) કોંગ્રેસનું
(૨) હોમરૂલ લીગનું (૩) મોડરેટ પક્ષનું. આ બધાની વચ્ચે અને ખાસ કરીને પહેલા
અને બીજા પક્ષની વચ્ચે એકબીજાં ધણાં તરવો છે અને છતાં હિન્દુસ્તાનના આગેવાનો
મોટામાં મોટા ત્રણ પક્ષમાં વહેંચાઈ જઈને કાંઈક જુદા જુદા સુધારા માટે એક બીજાની
સાથે સહકાર કર્યાં શિવાય ઝગઝગમાં ચળવળ કરશે તેથી આપણા કાર્યને લાભ કરતાં
હાનિ વિશેષ છે એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી. વળી જ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ કે
હાલ યુનિયનિસ્ટ પક્ષની ગદુમતિના ટેકાથી મી. લોઈડ જ્યોર્જની સરકાર રચાઈ છે અને
લોર્ડ સિડનહામની મંડળી આપણા દિતની સામે કટો દુસ્મનાવદથી ચળવળ કરી રહી છે
અને આથી સુધારાનું ભવિષ્ય પહેલા કરતાં કંઈક ઝાંખું અને સંદિગ્ધ બન્યું છે તે વખતે
આવા પક્ષભેદથી આપણને કેટલું નુકશાન થશે એનું માપ કાઢી શકાય તેમ નથી.

આ ઉપરથી ફરીથી એ વિચારપર આવ્યા છે કે આ પક્ષભેદ ટાળવાને હજી કાંઈ
ઘટ શકે ખરું ? રાષ્ટ્રીય અને નરમ પક્ષ વચ્ચેનો ભેદ ઉઠા અને સિદ્ધાંતનો છે. વિચાર
અને લાગણીના મરોડ બંનેના જુદા છે. પણ રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં જે ભેદ પડ્યો છે તે
એટલો ઉઠા નથી. અલખત જ્યાં વિચારનો ખરેખરો ઉઠા ભેદ હોય ત્યાં તે ઢાંકવો
નકારો છે અને કદાચ આગળ ઉપર એમ પણ માલુમ પડે કે જે વહેંચણી કોંગ્રેસનું નાવ
ચાલે છે તેનાથી મીસીસ બેસન્ટની હોડી જુદીજ દિશામાં વળી છે; પણ હજી સુધી તે
સંપૂર્ણ પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય સંબંધી વધારાની કલમ શિવાયનો સ્વરાજ્ય સંબંધી તેમજ
બીજા મુદ્દાના ઠરાવ વિષે કોંગ્રેસના બંને પક્ષ વચ્ચે એકતા છે તેથી હજી પણ પ્રાન્તિક
સ્વરાજ્યની બાબતમાં મતભેદ છતાં પણ મીસીસ બેસન્ટ અને તેમના અનુયાયીઓ કોંગ્રેસ
ડેપ્યુટેશનમાં ભળીને વિલાયતમાં તેના વચન, પ્રતિષ્ઠા અને અસરમાં સંબીન વધારો કરે
એમ આપણે આશા રાખીશું.

આત્મનિર્ણય.

હાલ પ્રેસિડન્ટ વિસ્મન, મી. લોઈડ જ્યોર્જ વગેરે રહેલા રાજપુરોએ આ સંબંધનો
ખાસ કરીને આફ્રિકાનાં જર્મન સંસ્થાનો, મેસેયોટેમીઆ, પોલેન્ડ વગેરેના સંબંધમાં
ધણી ઉપયોગ કર્યો છે અને તેનો તે સંબંધ સૌની જાણે અને જાણમાં આવ્યો છે. પણ

કેંગ્રેસે આ સંબંધમાં જે ડરાવ પસાર કર્યો છે અને પંડિત માલવીઆજીએ તે વિષે પોતાના ભાષણમાં જે કહ્યું છે તે અમને બહુજ અસંબંધ અને કેવળ શાબ્દિક લાગે છે. ખરેખર આખી દુનિયામાં દુનિયાની જીએ ચડેલો શબ્દ વાપરવામાંજ કેંગ્રેસને ધણો રસ પડ્યો હોય એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે મેસેપોટેમીઆના સંબંધમાં આત્મનિર્ણયનો શો અર્થ થાય તે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો તે દેશના જે જુદા જુદા પક્ષમાં લોકો વહેંચાયેલા હોય તેના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવે અને તેને પુછવામાં આવે કે તેઓ તુર્કીના અમલ નીચે રહેવા માંગે છે કે અંગ્રેજીના કે સ્વતંત્રપણે? હવે કેંગ્રેસના પ્રમુખે જણાવ્યું છે કે આ સવાલ આપણે માટે ઉત્પત્ત થયો નથી કારણ કે આપણે બ્રિટિશ સરકારમાં રહીને સ્વરાજ્ય ભોગવવા ઇચ્છીએ છીએ. તો પછી જેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના જુદા જુદા પક્ષની સંયુક્ત પરિષદને તેના બંધારણનો ખરડો ઘડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું અને પછી તે દેશની પાર્લામેન્ટમાં તે વિષે જે રૂપમાં બ્રિટિશ ખરડો પસાર થયો તેજ રૂપમાં પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ મેસેપોટેમીઆની પ્રતિનિધિરૂપ પરિષદ તે દેશને માટેજ બંધારણ ઘડે તેજ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત અનુસાર અમલમાં મુકવું જોઈએ. જે આ સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવાનો હોય તો કંતો કેંગ્રેસ લીગની જે યોજના હિંદના પ્રધિનિધિ રૂપ મંડળાએ ઘડી હતી તે અમલમાં મુકવી જોઈએ અથવા એથી પણ વધારે બ્યાબ્બી તો એ ગણાય કે હાલ હિંદમાં જે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો પ્રવર્તે છે તેમના પ્રમાણસર પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવે અને તેનેજ હાલ તરત હિંદને માટે જોઈતા બંધારણનો ખરડો ઘડવાનું કામ સોંપવામાં આવે અને તેને પાર્લામેન્ટ મંજૂર રાખીને અમલમાં મુકે. આમ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતનો અમલ કરતાં મોન્ટેગ્યુ-મેમ્સ્ટર્ફની યોજના તો પૂરેપૂરી ઉડીજ નાચ અને સંભવ છે કે મેસેપોટેમીઆ અને જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના જંગલી લોકોને પણ સ્વરાજ્ય આપવાનું નક્કી થયું હોય છે તો આપણે પણ એવાજ સ્વરાજ્યની માગણી કરીએ. આત્મનિર્ણયના વિચારનો હિંદમાં પ્રચાર થયા પછી અને કેંગ્રેસમાં તેની ચર્ચા થયા પછી સુધારાની સરકારી યોજનાને જુદી પુરાણી ગણી આજુએ મુઠી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની માગણી કરનાર પક્ષ હજી સુધી ઉત્પત્ત થયો નથી એ નવાઈની વાત છે અને એટલીજ નવાઈની બીજા એ છે કે સુધારાની યોજનામાં થોડા ધણા ફેરફારજ માગનાર કેંગ્રેસે આત્મનિર્ણયના શબ્દનો નકામો ઉપયોગ કર્યો છે. આ વિષે વિચાર કરતાં એટલુંજ લાગે છે કે આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જેમ થોડે અથા ઘણે અંશે વિચારના ઉઠા ભેદ સિવાય સમૂહવધી પશ્વમેદ થાય છે તેમ જગતની જીએ ચડેલા શબ્દોના ઉપયોગમાં અને ઉચી ભાવનાઓના પ્રયોગોમાં આપણી સમવિષમ સ્થિતિની મર્યાદાઓ વિસરાય છે.

સુધારો—પાન ૩૭૯ માં “ સુરતનું જાહેરજીવન ” એ સિર્ષકને બદલે “ મુજરાતનું જાહેરજીવન ” એમ સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.

સ્વરાજ્ય

અને

લો. મા. તીલક.

હરી ગોકુળ વર્માએ તૈયાર કરેલી

સ્વરાજ્ય ઉપરના ૨૪ લાખજુની બુક ગુજરાતી ભાષામાં

લો. મા. તીલકના દ્રશ્ય સાથે.

પૃષ્ઠ ૧૦૦ કીમત દર્શાવ્યાના.

જીવરાજ ગોકળદાસ નેણસી કૃત

ગુજરાતી ભાષામાં.

રેલવે કાયદા યાને રેલ ગાડી કે બેલ ગાડી.

ભાગ ૧ લો તથા ૨ બે કીમત દરેકનો દાદ આપો.

ગ્રામના કાયદા યાને “ ગ્રામ ગાડી કે તબેલા ”

કીમત બે આપના.

ટપાલ ખર્ચ જુદું.

દરેક બુકસેલર પાસેથી તેમજ

ઈન્ડિયન નેશનલ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

૩૦૬, બોરા બજાર, કોટ મુંબઈ.

નિરાશ થવાના જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીશીઓમાં, બોજન ગૃહોમાં કે બપોરનાર લોકોમાં અને ખુદ
ચાનાને ઘેર પણ, અહીંના જેવી સ્વાદિષ્ટ યાને ટેસ્ટકુલ રસોઈ જમવાની આજ્ઞા રાખશો
તો જરૂર નિરાશ થવું પડશે. એક વખત પધારો અને ખાત્રી કરો.

શ્રી આપસકાં

જોડાઈ જાઉં

ડૉ. મુખાદેવી ચોસ્ટની પાછળ—મુંબઈ નં. ૧,

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

૧. અમદાવાદમાં રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૧૬ માં પહેલી મળેલી બેઠકનો રિપોર્ટ ૫૯ રાયલ ૮ સાઇઝના ૩૬૧ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.
૨. ભરૂચમાં મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૧૭ માં મળેલી બીજી બેઠકનો રિપોર્ટ ૫૯ ૨૬૦ રાયલ ૮ પેજ સાઇઝ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

૧. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.
૨. રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન મંત્રી બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ—ભરૂચ.
૩. શાહ મોહનલાલ મનસુખલાલ બુકસેલર, લહેરીપુરા—વડોદરા.
૪. મેસર્સ બેચર મેથલની કંપની, બુકસેલર—રાજકોટ.
૫. મંત્રીઓ, ગુજરાત કેળવણી મંડળ ભદ્ર—અમદાવાદ.
૬. સાકરલાલ બુલાખીદાસ બુકસેલર, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી પ્રકટ થએલી

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧—માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ. લેખકો પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કંટાવાળા. કિંમત ૦-૧-૦ ૫૯ ૨૬.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૨—હિન્દીજ હિન્દુસ્તાનની રાજભાષા થવી જોઈએ. લેખક રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર. કિંમત ૦-૦-૬ ૫૯ ૧૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૩—૩૧ મી અખિલ ભારતવર્ષીય મુસલમાન કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ મી. હેદરીતું બાપણ: બાપાંતરકર્તા રા. ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા. કિંમત ૦-૧-૦ ૫૯ ૪૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૪—સી કેળવણીની ખાનગી સંસ્થાઓ વિષે કમીટીનો રીપોર્ટ. કિંમત ૦-૨-૦. ૫૯ ૫૩.

મંડળના કાર્યની માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે તેનો અહેવાલ મંત્રીઓને લખીને મંગાવવો.

ચિરનામું—ગુજરાત કેળવણી મંડળ.

ભદ્ર—અમદાવાદ.

સ્વદેશીના આશ્રયોએ સ્વદેશમાં જ અનેથી દવા આપરવી.
તંદુરસ્તી, દીર્ઘાયુષ્ય, બળ અને બુદ્ધિ આપનાર, સિદ્ધ આર્થ ઓપવ.
શિશુઓમાં આસ

સેવવા યોગ્ય.

જીવન.

સર્વ પ્રકારની નમળાઈ માટે અકસીર હલાજ.

આ જીવન (જ્યવન આસ) સેવાને વૃદ્ધ સ્વપન મુનીએ યુવાન જેવી શક્તિ મેળવી હતી. ઇન્દુએ-આ તારની બીમારીને ચારે જે સમ્પત નમળાઈ આવેથી તેમાં આ જીવન ઘણું ફાયદો કરે છે અને તબીબ જીવનતત્ત્વ તરારથી ઉત્પન્ન કરે છે. અંદાજીબર મહાન પુરુષાર્થ કરનાર નાગરિકોને “ જીવન ” અપૂર્વ શક્તિ આપે છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમજ માનસિક કાર્ય કરનારાઓને “ જીવન ” અતિવાર્ધ છે. “ જીવન ” લોહી સુધારી, સર્વ મર્મસ્થાનોમાં શક્તિ આપે છે. “ જીવન ” તું બેઠેલી સુદૃઢ સૂઈ સેવન કરવાથી ક્ષય, ધાતુહીન, ગર્ભસ્થાનના દોષો, ચર્મ પિત્ત અને પાંડુ રોગાદિ સર્વ નાશ પામે છે. આ શિવાય અનેક શાસ્ત્રસિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ ઔષધોનું તથા આરોગ્યતાનો પ્રસાર કરનાર “ વૈદ્ય કલ્પતરુ ” માસિક તેમજ અન્ય વૈદ્યક પુસ્તકોનું કેટલોગ (મહત્ત) મંગાવો. લખો:-

જીવનની કિં. રતલ ૧ ના(નં. ૧ લાના રા) } ગુજરાત આયુર્વેદિક શર્મસી.
(નં. ૨ જીવન ૧૦૧) }

અમદાવાદ-મુ'બાઈ નં. ૨

જે પ્રભુએ આપ્યું હોય તે સત્પાત્ર દાન કરી પરલોકનો
વાર ખરચી પ્રાપ્ત કરી લેશો!!

દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન નડીઆદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજ છે!!

કારણ કે હંમેશા

તમામ હિંદુ કોમમાં તેજન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા વિધવાઓએ ત્યાગ કરેલાં કુમળા પુલ જેવાં પાવતાં બાળકો વૃદ્ધ અપંગ અશક્તો, બેચકત સન્નાસીઓ, સાધનહીન વિધવાઓ વગેરે પાણી, ખાદ્ય, ઉઠેરી સનાથ અનાથમાં આવે છે માટે રૂ. ૨૦૦) બસો “ અજ દાન ”માં આપી આપની મરજીના હિતસે દર વરસે અનાથોને નિયમિત ભોજન માટે અને આરંભની તબીબીમાં આપનું નામ દાનરાષ્ટ્ર, યાદગીરી જળવાઈ રહે, તેમ અનહન આપી.

પરલોકનું ભાથું આંધી લ્યો.!!

એક ફીઓ અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વરસે પ્રગટ થતા રીપોર્ટમાં જમાવ છે. દરેક જાતનાં નામો મોટા દાનની પાવતી મળે છે. રીપોર્ટ મળત મળે છે. તે દ્યા લાવી દાન મોકલી જરૂર રીપોર્ટ મોકલવા લખો.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.

મુંબઈ હોમ રૂલ લીગ

તરફથી પ્રગટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી.)

સ્વરાજ્ય લેખમાળા.		નં. ૧૮. એકુચિતા કુખા.		૦-૧-૦
નં. ૧. સ્વરાજ્ય શા માટે ?	૦-૦-૦	નં. ૧૯. હોમરૂલર શું બાબતું બોલે ?		૦-૨-૦
નં. ૨. સ્વરાજ્ય (૧૯૦૬ કોંગ્રેસમાં પ્રમુખપરથી આપેલું બાબતું)	૦-૧-૦	નં. ૨૦. લોકશાસન.		
નં. ૬. મિનિસ ખેડદનો સંદેશ.	૦-૦-૧	નં. ૨૧. મુંબઈની ખાસ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સેવદ દત્તનન સંબંધ મનું બાબતું.		૦-૧-૦
નં. ૧૧. મેસોપોટેમીયા કમિશનના રિપોર્ટ સંબંધી મી. મોન્ટેગ્યુનું બાબતું.	૦-૧-૦	નં. ૨૨. સુધારાની ચોખ્ખાના સુધા અને દિંદો પ્રધાન તરફથી બહાર પડેલા સુધારા સંબંધી વિચાર બલાવરા મળેલી દિંદો રાષ્ટ્રીય પરિષદની ખાસ બેઠકમાં ખસાર થયેલા કયાબે.		૦-૧-૦
નં. ૧૨. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય (દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની ચળવળ.)	૦-૧-૦	સ્વરાજ્ય પત્રિકા નંબર ૧ પેમેન્ટ.		
નં. ૧૪. મુંબઈની હોમ રૂલ લીગ તરફથી નામદાર વાઈસરોય તથા નામદાર મોન્ટેગ્યુને કરેલી અરજી.	૦-૦-૧	નં. ૧. પાર્લામેન્ટમાં હિન્દ.		
નં. ૧૫. મિનિસ ખેડદનું બાબતું.	૦-૨-૦	નં. ૨. સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?		
નં. ૧૬. મી. જમશેદ મહેતાનું બાબતું.	૦-૧-૦	નં. ૩. પ્રજાશક્તિ અને સ્વરાજ્ય.		
નં. ૧૭. જોલ સનિડના મેરલેમ લીગની ૧૯૧૭ની બેઠક વખતે રચાયેલ કમિટીના પ્રમુખ મી. અખટલ લતીફ આદ-મદે આપેલું બાબતું.	૦-૧-૦	નં. ૪. હિન્દની ગરીબાઈ.		
		નં. ૫. મિનિસ ખેડદનો સંદેશ.		
		નં. ૬. એકનીશ અને પ્રમાણિકતા.		

નામદાર ગોખલેનાં

બાબતોનું ગુજરાતી બાબાંતર.

(સ્વિત્ર.)

ભાગ ૧ લી.

કિમત દર આના. પોસ્ટેજ ભુદં.

માળવાનું ટેકાનું:—હોમરૂલ લીગ-મુંબઈ સાખા.

૨૧૧, હોર્નબી રોડ, પાટ-મુંબઈ.

૧. માસિક અમદાવાદ પાલિકાના ચાર રસી કરવા પી ગુજરાત કિરોળા પૈસામાં સાદ સોમાલાલ જાળાસે બાંધેલું, અને કિરોળાલ કનેક્ટાસેલ પાનિદે અમદાવાદ બહામાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

નવજીવન

અર્થ
સત્ય.

માર્ચ, ૧૯૧૬.

વિશેષ મંત્રિની	રા. ભરતરામ બાનુમુખરામ મહેતા	૧૨૧
કચ્છ મહિા	રા. કિશોરલાલ ધ. મથુરાવાળા	૫૨૬
શ્રીમતી કુલ શાળાપત્રીની પુસ્તક	રા. રામી મજરાલી શાળા તરફથી	૫૩૪
અમદાવાદ નૈઋત્યિક વિદ્યાલની રૂપરેખા	રા. જય-તીલાલ દા. પી.ભાઈ અમીન	૫૪
શ્રીમતી કલ્યાણી	રા. અમૃતલાલ વી. કપર	૫૪૮
અભાવલ પત્રો સ્વરૂપી	રા. પીરજલાલ અમલદાસ	૫૫૧
દુધિયારન પોતા શાયરામાં સુખસાવધારા		૫૫૪
રા. વિદ્યુતલાલ પટેલનું બાળજી		૫૫૮
રા. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું બાળજી		૫૬૦
વૈદિક કિલ્લ સામે સત્યાગ્રહ	(મદાત્મા પાંચીજીની પત્રિકાઓ)	૧૭૫
સુજાતનું બાઈર જીવન-અમદાવાદ	રા. D. H.	૫૮૬
ભરૂચ	રા. 'ભરૂચી'	
તંત્રી	તંત્રી	૫૯૩

તંત્રી અને પ્રકાશક,

મનુજીભાઈ કેનેયાલાલ ચાંડક, બી. એ., એલએલ.બી.

ભા. — અમદાવાદ.

પ્રાથમિક લેખકનું ફ. રૂ. ૧-૦-૦; છુટક નકલ સગાયા રૂ.

જો કોઈ લેખકને કોઈ પણ અન્ય અન્યથા પત્ર-પર-પત્ર-પર-પત્ર, નવજીવન અને
અન્ય જાહેર, અન્યથા, એ સત્યને કરવા ફક્ત કરશે.

સુતર રંગવાના જુદી જુદી જાતના રંગ
તા જથ્થામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.

વાને કામ આવે એવા દુર દેશાવરથી

પ્ર મંગાવેલા અનેક જાતના

કીકાચત જાવે અમારે

મળશે.

રંગના જાણીતા વેપારી.

પ્રાગજી સુરજની કું.

ટેલીગ્રાફિક એજન્સી : પ્રાગસજ. ટેલીફોન નંબર ૩૨૫૫.

—વધુ વિગત માટે

લખો યા રૂબરૂ મળો—

પ્રાગજી સુરજની કું.

ચાર્ટર્ડ બેન્કના મકાનમાં,

એસ્પેલેનેડ રોડ,

કોટ—મુંબઈ.

यस्मिन् देशे हि यो जातः तज्जं तस्यौषधं हितम् ॥

સ્વદેશીનો આગ્રહ એ દેશની મોટી સેવા છે.

ગુણધારક, કિંદ્રાપત અને સાંધાકત દવાઓ, પૂર્ણ સત્વ
અને શુદ્ધિ જળવાઇ રહે તેવા સંચાઓથી ઉત્તમ,
તાજ અને ખરી વનસ્પતિમાંથી તૈયાર કરનાર

ઝંડુ શર્માસ્પિટિકલ વર્કસ.

એલ્ડી-સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

અમારી દવાઓની ખાતરી વેંચો અને હાકટરોએ વાપરીને
કરેલી છે તેનાં! કેટલીએક જેવી કે:—

વાસાવલેહ, ખાંસીની ઉત્તમ દવા.

૦૧ સ્તલની કિં. રૂ. ૫૦-૧૦-૦

બૃહત્મન્જિષ્ઠાદિ કવાથ-પ્રવાહી રક્તશુદ્ધિ.

માટે આકસીર.

” ” રૂ. ૧-૪-૦

તાવની ગોળી: મેલેરિયા અને બીજા ટાલિયા

તાવને તાત્કાલિક મટાડનાર ઘરે ગોળીની કિં.

રૂ. ૦-૮-૦

મુંબઈની મુખ્ય ટીપો:—બુની મહાજનવાહી, કાલબાદેવી રોડ,

ટેલીફોન નં ૨૨૦૯.

તારકું શીરનામું ઝંડુ, મુંબઈ.

કારખાનાનો ટે. નં. ૨૨૦૯.

પ્રાપ્ત સ્વીસ્ટ માટે ઉપરને શીરનામું જો—

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યા છે.
૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે આદકોએ પોતાનો નંબર લખવો.
૩. મનીઓર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરું સરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.
૪. કોઇ અંક ન મળે તો તે વિષે અમને મોકલમાં મોકી ખબર બીજી અંક મળેથી આપવી.
૫. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર વી. પી. જઇ સફળ નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ બાહ્ય એક આનો પડે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમનાં તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૬-૦ આગમ્યથી પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું આદક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.
૬. કોઇ પણ માસથી આદક યદ્ય સકાય છે.
૭. વાર્ષિક લવાજમ [પોસ્ટલ સાથે] રૂ. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.
૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં, પત્રની એક બાજુએ, શાહીથી, તરત વાંચી સકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી રાખશે.
૯. લખનારાઓ અમારી અંગત નામ માટે પોતાનું ખરું નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ આપશે નહીં.
૧૦. ૨૬ ફેબ્રુઆરી તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બંધાતા નથી. જેમણે જોયું તેમણે તે સાથે પોસ્ટલની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

બહાર ખબરના ભાવ.

આણું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૭૨	આણું પાનું	૬ માસ	રૂ. ૪૨
અડધું "	"	૪૨	અડધું "	"	૨૪
પા "	"	૨૪	પા "	"	૧૫

પૃથક્કે ખબરના ખાસ ભાવ માટે લખો:—

ભદ્ર—અમદાવાદ.

શંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
ખી. એ. એસ. એલ. ખી.
તબી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે

ધી હિન્દુ લૉજ.

મીન્સેસ સ્ટ્રોટ,

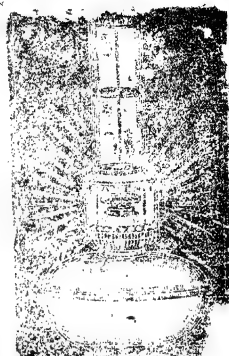
પટણી બીહારી મુન્શ.

ફુટે નહીં એવી

ધાસ્તી વગરની

દાવડાની પેટન્ટ અબ્જરખના

ચીમની.

આ ચીમની હમેશા નીના ગુણો ધરાવી રાખે છે. પડવાથી ભાગતી નથી—બત્ત વધી જવાથી ફુટતી નથી, ભત્તી ચીમની ઉપર પાણી પડે તો પથ્થુ તડકતી નથી. ચીત્રો સાથેનું પ્રાઇઝ લીસ્ટ મફત—વ્યાપારીઓને ભરપૂર કમીશન.

બનાવનાર—દાવડાની કુંપની.

દે. મગમાદેવીના કુવારા પાસે, પોસ્ટ નં. ૮. મુંબઈ.

અમૃતબિંદુ

સખતમાં સખત માથાનો દુખાવો માત્ર એકજ ચીનીટમાં દૂર થઈ જાય છે. માત્ર પેટની ઉપર ચોળવાથી પણ પેટમાંનો દુઃખાવો મટી જાય છે. પવન છુટવા માંડે છે, અને બાદી-બદ્ધજની દૂર થાય છે. દાંત અને દાઢનું કળતર એકજ મીનાટમાં શાંત પડી જાય છે. વાંછીના ડાંબ ઉપર તો તેનો અત્યંત અત્રેકિકજ છે. ઉંઘામાં ઉંઘી જાનાં કોઈ પણ પેનકીલર કરતાં અમૃતબિંદુ વધી ઉંઘી જાતી દવા છે. વિલાયતી દવાની દરેક દુકાન ઉપર તે વેચાય છે. હાલમાં તની ઘટાડેડી કોમત પોસ્ટેજ સાથે માત્ર રૂ. ૧૫ છે. છ શીશીના રૂ. ૮) પોસ્ટેજ માફ.

ચરનામું:—“અમૃતબિંદુ” ઓફીસ—નડીઆદ.

ગુન પ્રસંગે-મેળાવડાઓમાં-

૧ પાર્ટી-નાય પાર્ટી-

વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

યાદ રાખજો.

ગોવર્ધન
પ્રસંગ

સરસમાં સરસ

સ્તાઈત્રિ-!

ઉંચામાં ઉંચો માત્ર-

રાજાનીમાં વાજાનીભવ-!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકેરદ્વાર-ચીરાખજર-ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

ૐ વામન ગોપાળનું

—૧૩ આયોજાઈમક ૧૩—

લોહી એ મનુષ્ય જીવન છે. તે અમડયું હોય તો એ ક રેખા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સુધારવા દરેક માનસને કાપાઈ લેવી પડે છે. તેને માટે આ સાસાપરીવા વીના બીજી એક પથ દર્શાવેલો છે. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદેશ એટલે શરમી અને તેના પડે થતા મેગા-તેમજ લકવા, સંધાવા, ચામડીપર ડાળા ડાઘા પડવા, આંખનું મુઠા આવવું, ઘડોરમાં બળતરા થવી, શરીર ઉપર દેવી સરખા ફોલ્લા થઈ આવવા વગેરે વીકારો ઉપર આ દવા અકરીર થઈ સુધી છે.

શીશી ૧ નો રૂ. ૧૫, ચાર શીશી પીવાથી સારો મુખ આવે છે. પોસ્ટેજ ભુલું.

ચાર શીશી એકદમ મંગાવનારને ખચ સહિત રૂ. ૪-૬-૦ પડશે.

ડા. મહિત્તમરાવ કેશવ અને સન. ડાકુરદાર—મુંબઈ.

સાસાપરિવા.

"Trin's welcome."

જરા ધ્યાન દઈને વાંચી જોશો કે ?

૧૬મારે જો કોઈ મોડેજ મુખના અનુભવનું હોય તો અમને માત્ર ૦-૨-૬ ટીકીટ બીકવાથી અગાળી, એરડા; બી. ટી. જોર અગાળી કરી માણા, કપુર, સોનું ચાંદી તથા તમામ જ્વેલા અનાજના ભારો પેકેજો આપીએ છીએ તથા દરેક માત્ર બી. ટી. પારમર્શી રચના કરીએ છીએ. અમારા તરફથી "ધી બો.એ કોલન કમ્પની એન્ડ માર્કેટ હોલોડીંગ્સ" ટુંક મુદતમાં બહાર પડનાર છે માટે આદક મનારે પ્રથમથીજ નામ નોંધાવવા કૃપા કરવી. વધુ વિગત માટે લખો:--

શંકરજીવ ડી. ગણુવા એન્ડ કું.

કમીશન એજન્ટમ.

રંધા ખિલ્ડીમ, ૨ જી માળ;

કોહરદાર પોસ્ટ ઓફીસ રહામે;

મુંબઈ. નં. ૨.

One order solicited.

Honesty and tecility observed.

Satisfaction Guaranteed

એન્ટ-ગેઝેટાસ મોટીબંક પાસેથી વળશે.

મો. પરજીનાસ પાનાચંદ સરેયા ૧. જુગપુરીલાગોળ સરેયા

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

“કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ શુદ્ધ વનસ્પતિના તેલો અને ઉંચી ખુશ્મો પરાવનારા લોમાંથી બનાવવામાં આવે છે, “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ આંખોનું તેજ વધારી ખાલ બા સુવાળા અને રક્ષામ જોવા નરમ બનાવે છે, અને પડતા બાલોને અટકાવી મગજને શીત આપે છે અને મસ્તકની શોભામાં વધારો કરે છે. એટલું જતાં સૌથી સસ્તું છે.

આટલી એકની કીમત રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

ઈનામ રૂ. ૧૦૦૦.

અમો જાહેર કરવાની રજા લઈએ છીએ કે “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ (કાસલેટ હાઇટ ઓઇલ) (વજેરમાંથી બનાવવામાં આવતું નથી અને જો કોઈ એમ પુરવાર કરશે માં બહાઈટ ઓઇલ વાપરવામાં આવ્યું છે તો અમે તેને રૂ. ૧૦૦૦) ઇનામ તરીકે ૧ બંધાઈએ છીએ.

એજન્ટો જોઈએ છે.

લખો:—

દારકાંદાસ જગમોહનદાસ એન્ડ કું.

૧૪૭ અખટુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

1e Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The “Maneless Lion Brand.”

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

અમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ બાબા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ રીવડલું છે.

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્થાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ ગેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.

આ બા હિંદુસ્થાનમાં અમારી કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર યાજના સિદ્ધી) ટ્રેડમાર્કની ખાતરી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો જોઈએ છે. વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો.

મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ-ધી ગુજરાત એઈલ મીલ એન્ડ કંપની,

અસરવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ,

Messrs BALABHAI JAMNADAS & Co.

Agents, The Gujarat Oil Mill Co.

AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ-“ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની, કોઈ યોગ, વડોદરા” એ સ્થળેથી મળશે.

શ્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હાલનું

લલનામૃત

અનિયમિત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વગેરે દર્દો માટે રામબાણુ દવા છે. સુવાવડ અગર કસુવાવડ પછી પીવાથી શક્તિ આવે છે અને બીજા લયંકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવ છે.

ડૉ. બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦ (૧ પાસ્ટેજ)
ડૉ. બા. ૩ રૂ. ૫-૪-૦ (૩ ગુલ્ડે)

સ્વર્ગવાસી સુપ્રસિદ્ધ

ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચંદ્રનું લખેલું વૈદકશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અને સચિત્ર પુસ્તક.

“ વૈદક-વિજ્ઞાન-ચક્ર. ”

અંથ ૧ લો તથા અંથ ૨ નો.

જેમાં ઘણા જ વિસ્તારથી હોમિયોપાથિક અને પારામેડિકલ ચિકિત્સા તેમજ વૈદક-વિજ્ઞાને લગતી આજસુધીની તમામ પદ્ધતિઓના ઇતિહાસ અને બીજા અનેક અમુલ્ય વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. નો તમારે ડાક્ટરો, હકીમો, અને વૈદોના સંકેતે ૬૦ ટકા જેટલા બીજા બચાવવા હોય, અને આનંદ સાથે આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવવું હોય તો આ આપૂર્વ ગ્રંથો અવશ્ય ખરીદવા.

વિદ્વાન ડાક્ટરોના આલેખમાંથી બચવા ઇચ્છનાર તથા ખરા અંતઃકરણથી દર્દીનું ભણું ઇચ્છનાર દરેક વૈદ અને હકીમ આ ગ્રંથો પોતાની પાસે રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવાથી અમુલ્ય લાભ મળશે.

ખરીદનારને માટે આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦; પહેલો અંથ રૂ. ૮-૦-૦ અને બીજો અંથ રૂ. ૭-૦-૦ તે ઉપરાંત વી. પી. તથા ટપાલ ખર્ચ ગુલ્ડે એ પ્રમાણે સંમેલ છે. આદક તરીકે નામ નોંધાવવાનું ફકાણું—

મેનેજર—ડૉક્ટર એન. હાલનું કું.

રીઝીસ—અમદાવાદ.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” માં વેચાતાં પુસ્તકો,

જર્મનીની ઉન્નતિ

આ પુસ્તકમાં જર્મનીમાં વિચારશક્તિ; વધારે; આધ્યાત્મિક યુગ; જર્મનોનાં વિકાસ લક્ષણ; ધર્મ શિક્ષણની શાખાઓ; આધ્યાત્મિક મંડળોની યોજના; કારખાનાં અને મહુરો સંઘર્ષો, સરકારે માથે લીધેલા કાર્યો-જેવાં કે રેલ્વે, નહેર, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગો; પ્રગતિસંવધન અને બાળસંરક્ષણની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર તથા દરીઆઇ બળ અને જર્મનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ તથા સામાન્ય માહિતી; વગેરે જર્મની સંબંધી પુરેપુરી માહિતી આપનારાં ૨૪ પ્રકરણો છે. ૨૧૦ પૃષ્ઠ ને પાંચી લાંબણી. કિંમત રૂ. ૧-૧૦-૦.

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ધર સાંસારિક નવલકથા.

બે ખંડમાં સંપૂર્ણ. દરેક ખંડની કિંમત રૂ. એક તથા પાંચ.

ચોખેરવાડી-

આ નવલકથા આપણા ધરમાંસારમાં અકલ્પિત રીતે અનતા બનાવાનું આયુ ને મુંદર ચિત્ર બનાવનારી છ ધ્રુવાન વિષયા-પ્રગલ્ભા વિનોદની અને સરલ બોળી નવયુવતિ આશા, તેમજ ચંચલ-વૃત્તિનો, ઉતાવળોએ ને સ્વચ્છદી શર્લશ્રીમંત મહેન્દ્ર તથા તેનાથી ઉલટાગ સ્વભાવનો તેનો સાથે બાળમિત્ર બિહારી, આ મુખ્ય ચાર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવ પરિવર્તન ઉપરથી બહુ ઉત્તમ પ્રતિભુ શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

ચકવર્તી અશોક-

બૌદ્ધધર્મ પ્રચારક મહારાજ અશોકનાં સમયની કલ્પનાભિગ્રાત આ નૃસાંનિક ધાર્મિક તેમજ નીતિનાં સાદા-તથા પારપૃષ્ઠ નવી નવલકથા. ૫૪ ૩૫૦, પૃષ્ઠો સોનેરી, કિંમત રૂ. બે.

રાસમન્દિર-

વિતમ બેચ સાથે આનંદ મેળવવા સાથે બીઓને નવદાશના વખતમાં ગાંધીનાં યોગ્ય રાસ-મંદિરો વગેરે; કિં. આડ આના.

યૂરોપનો પ્રવાસ-

તેમના પિતા તથા પત્ની સાથે પ્રવાસ કરીને ૨૦ ભાગમાં ચિત્રો સાથે લખનાર-રા. રા. દત્તાત્રય ચિંતામહારાવ મુલુમદાન; બી. એ. એલ.એલ. બી., કિંમત બે રૂપીઆ.

યૂરોપમાં આવાપીવાની સગવડ ફેલી થઇ શકે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ત્યાં ધાન્યાહારી રહી શકાય છે; અને તેમ રહેવા માટે કંઈ કંઈ આગનો ખાસ ખ્યાનમાં રાખવી પડે છે તથા ત્યાંની રહેણીકરણી ફેલી છે, આગવોટના તથા રહેવાના પ્રવાસમાં શી શી આગનો ખ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે તે, યૂરોપ ખંડમાં આવેલાં જુદાં જુદાં ત્યજોનાં વજુનો તેના દેખાવોનાં ૩૪ ફોટા સાથે ૨૦ ભાગમાં નિત્ય નોંધ રૂપે આપેલ છે.

આ તથા બીજાં સાતં પુસ્તકો મળવાનું ડેકાલ્ઃ:-

જીવનસાસ અમરશી મહેતા; રૂ. ૦ પીરમથાદ રાડ;-અમદાવાદ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]

માર્ચ, ૧૯૨૬.

[આંક ૯]

જિસેપ મેક્ઝિનિ.

નોંધ:—હિંદુસ્તાન નવજીવન ધર્મ જ કવિઓની નાજીવીય ફેરફારોમાંથી પસાર થાય છે. હિંદુસ્તાને જગવિખ્યાત ગણાતમા જે અધ્યક્ષ દિવસો આપે છે તેના બદલામાં આને અંકરામની લઢાણી તરીકે તેની દોષ્ટે જે સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયામાં રખા છે તે અંક જેનાયત થવાની તૈયારીમાં છે. એવે સમયે હિંદુસ્તાન બન્યુંત જાય છે અને દેશમાં સત્યાગ્રહની જગમગ હલત ચાલુ થઈ છે. સત્યાગ્રહ યુરુપમાં પળળ તે માટે દરેક દેશાભિમાનીનાં દિલમાં અસાધારણ જીવસો કિપળ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જે હિંદુસ્તાનમાં જે મહાત્મા ગાંધીજીએ શોધેલા પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી શોધેલા સુવિચાર મળે અથવા રજુ થાય છે, અને તેના પરિણામે પ્રજામાં વધારે જીવસો, વધારે કિસાહ, વધારે જીજ્ઞાસા, હોશિયારી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં “આધુનિક મહાત્મા રચાયેલ” નામક આંગ્રેજી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર પ્રજા સમક્ષ મૂકા અર્થથી રજુ કરું છું. મેક્ઝિનિ, કાન્હુર અને જે આઘરી બેલા મોટા અને સમર્થ વીરપુરુષો પોતાના દેશના ઉદ્ધારને માટે કેવા અને કેવળ પ્રયત્ન કરી ગયા છે તે આ લેખમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે. આજનાં બેલાનાં જગાનામાં જે ખતલી લાપા નેપથ્યે છે તે બતલી જીરસાવાળી લાપા ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરીએ છે. મહાત્મા ગાંધીજીના શોધેલા વિચારવાળા “કાયદાની સામે થવાની ફરજ” વાળા લેખમાં પ્રજામાં જે બનવું સીધું જમી ઉઠ્યું છે. તેમાં મારા આ લેખના વાચકથી લેજમાત્ર પણ વધારે થયે, અને નજીકના ભવિષ્યની સત્યાગ્રહની હલતમાં જે પૈર્થ, સીર્થ મક્કમપણું આદિ નેપથ્યે તેમાં આથી સહેજ પણ વધારે થશે તેો મારા આ નંબ પ્રયત્ન સફળ થયેલાં આવીશ. સત્યમેવજયતે નાનુતમ્ !

લેખક.

આ દેવનંદક ધતિગતું પરિણામ તેો હજી હવે બહાર આવે છે. દ્રોપામાં તેમ જ લેખકમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પૂરેપૂરી સર્વોપરિ હતી. કાંઈ પણ સંપ્રદા તંવમાં ફેરફાર કીધાથી સંપ્રદા સંપ્રદાને મુક્તિ મળવાનો હક્ક મળે છે, એવા કૂર વાદ સામે વધી ઉઠાવનાર માત્ર અંગ્રેજ વિદેશ-મંત્રી અતિનિહિત હાર્ડિંગ સર્વોપરિ એકસો જ હતો; એક હપથાનો ધતિહાસકાર ત્રવ કરે છે તે પ્રમાણે આ વાચકી “જો સુસમી આરો નેરજીવથી પસાર કરવામાં આવીશ હોત તો, લાંબન

ઉપર સંયોગલક્ષકર ધકલવાની સત્તા ઝારને મળી હોત. " લૉડ' કંસલરીયે વિવિધ સત્તા-ઓને અન્યથા સ્પષ્ટતાથી બતાવી આપ્યું હતું તે પ્રમાણે, વિવિધ રાષ્ટ્રોનાં અંતઃકાર્યોમાં ડાકું ધાલવાના સંબંધ રાજ્યોના હક ઇંગ્લાંડ કદિ પણ સ્વીકારી શક્યું ન હતું. પરંતુ, આ વધી હોવા છતાં દક્ષિણ ઇટલિમાંની ઉદાર હીલચાલને નાણું કરવાનું કામ આસિદ્ધિયાને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજ ફર્ડિનાન્ડ પોતાના કમનશીબ રાજ્યની સરહદ ઓળ-ચીને જેવો પેલી તરફ નીકળ્યો તેવો જ તેણે પોતાના બન્ધુ રાજ્યોને એક કાગળ લખ્યો અને તેમાં તેણે એવું કહ્યું કરી દીધું કે, " બધી છૂટ મારી પાસેથી ગેરજીલમથી કઢાવી છે; તો છેક હમણાંની મારી બધી પ્રજાતિ નજીક સમજવી. " આસિદ્ધિયાનું લક્ષકર નેપલ્સ ઉપર કુચ કરી ગયું; નેપલ્સનું લક્ષકર ન્હાસી ગયું; રાજને પાછો ખેસાડવામાં આવ્યો; રાજ્યપ્રધારણ તોડી પાડવામાં આવ્યું; અને બળવાખોર આગેવાનોને કાં તો કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યા અથવા તો તુરંતોતુરંત ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા. આ જ રીતે રાજ-કુમાર મીટનિક ઇટલિના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના બધા ઇટલિવાસીઓને આસિદ્ધિયાની ઝુંસરીએ રેસવો હતા.

નેપલ્સમાં જેમ હતું તેમ પીડમૅન્ટમાં પણ હતું. બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં આ રાષ્ટ્ર મીટનિકની સમ્મતિને ઓછું પરંતુ હતું. જ્યારે આસિદ્ધિયાના લક્ષકર નેપલ્સ ઉપર કુચ કરી ત્યારે, ઇટલિના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝપાટો લગાવવાની તક મળી ગઈ છે તેમ વિચારીને પીડમૅન્ટના પ્રગ્નરક્ષીઓ, આસિદ્ધિયાના લક્ષકરની હરોલમાં પોતાની જાનને ઝંપલાવવાના ઇરાદાથી લૉમ્બાર્ડિના અસંખ્ય લોકો સાથે જોડાઈ ગયા. ઉત્તર તરફની હીલચાલ જો કે મોટે ભાગે કામોનરિનું કાર્ય હતું તે છતાં પણ તેમાં સાર્ડિનિયાના ઐકરાજ્ય માટે દુશ્મનાવટ જેવું કંઈ ન હતું. " અમારા હૃદય રાજને નિમકહલાલ છે, પરંતુ નિમકહરામી સલાહ-માંથી એમને મુક્ત કરવા અમે ઇચ્છીએ છીએ આસિદ્ધિયા વિરુદ્ધ લડાઈ, રોષ્ટનમાં અપાયું છે તેવું રાજ્યપ્રધારણ; એ જ લોકોની મનેચ્છા છે. " પરંતુ રાજ વિકટર ઇર્મેન્યુઅલ, જો કે અંદરખાનેથી ઉદાર અર્થમાં છૂટ આપવાની તરફેણમાં હતો તો પણ, જાને રાજકુમાર મીટનિકને અને આસિદ્ધિયાની પદ્ધતિને અત્યંત અધિન હતો. આત્માના અત્યંત આકરા-પણામાં તેણે પોતાના ભાઈ આર્લ્સ ફેલિક્સની તરફેણમાં પોતાનું રાજ્ય ત્યજી દીધું. દર-મ્યાન ઉત્તરીય બળવાને નિરાશાજનક રીતે અધુરે ગયું; આગેવાનોમાં ભાગલા પડી ગયા; આર્લ્સ ફેલિક્સ દૂર દેશમાં હતો. એક પક્ષ તેની અવગણના કરીને તેના કાકાના છોકરા આર્લ્ડ-સેવોય-કૉરેન્નેનો રાજકુમારની તરફેણમાં ઉતરવા માગતો હતો. બીજો પક્ષ કાયદેસર રાજને નિમકહલાલ રહ્યો હતો; અને જ્યારે આગેવાનોમાં તકરાર પડી ત્યારે તેમના અનુયાયીઓ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. અંતે આખી હીલચાલનો સંપૂર્ણ નાશ થયો; આસિદ્ધિયાની ઝુંસરી લૉમ્બાર્ડિ ઉપર દસ ગણા જુસ્સાથી ફરીથી રેસવામાં આવી; કેદ-ખાનાંઓ કેડીઓથી ઘીયોઘીય બરાબ ગયા; ઇટલિવાસીની દરેક હીલચાલ, ઇટલિવાસીની દરેક ક્રિયા ઇર્માબરી સાવધાનીથી તપાસાવા લાગી, અને દુષ્ટી લોકોની હૃદયની અણ-ખોલી ઇચ્છાઓ પણ કઢાવવાને માટે બળાત્મકર કરવામાં આવ્યા. આવા અધકારમય દિવસો દરમ્યાન ઇટલિના બહાદુરમાં બહાદુર સ્વદેશભિમાનીમાં નિરતેજ નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હોય એમાં કોને નવાઈ લાગે ? પણ એટલેથી જ બસ નથી.

“ ઇલાહિયા ! જ્યારે તારૂં નામ માત્ર નામ જ હતું,
જ્યારે તારી આશા રાખતી એ નિરર્થક આશા હતી,
જ્યારે તને પ્રાપ્ત કરતી એ અશક્ય હતું,
જ્યારે તને ચઢાવી એ ગાંડપણ હતું,
જ્યારે તારે માટે જીવતું એ મૂર્ખતું ઉઠાડપણ હતું,
જ્યારે તારે માટે મરતું એ છાયા માટે જીવન રદ કરવા જેતું હતું,
એવા અંધકારમય સમય દરમ્યાન,
એવા કોષક હતા, જે કદિ ચર્યા નહિ, જે જીવ્યા, મર્યા,
જેમણે તારે માટે સહ્યું, અને પોતાનું લલક સાંપડું. ”

૧૮૪૮ પહેલાંના અંધકારમય દિવસો દરમ્યાન પોતાની માનુષ્યમિતી દુઃખાવરથા અને અવનતિ પ્રત્યે ખરેખરા આકરા આત્માથી પણ છતાં સહદયો અને મક્કમ આશાથી નજર કરનારા આ બહાદુર આત્માઓ પૈકી નેસફ મંત્રિનિ જેટલો કોઈ પણ માણસ ગમગીન છતાં મક્કમ ન હતો, નેસફ મંત્રિનિ જેવો ઉન્નયોગ્ય આશય અને પુરૂ ઉત્સાહ ધરાવનાર કોઈ પણ માણસ ન હતો.

મંત્રિનિ ૧૮૦૫ માં જીનોઆમાં જન્મ્યો હતો, અને ડાબૂર તથા રેવિરોલ્ડિ આદ્ય સાડીનિયાનો રહીશ હતો. અઘપણમાં પણ તેના મગજ ઉપર તેના દેશની દરિદ્રતાથી તથા અધોગતિથી અસર થઈ હતી. તેના શરૂઆતના શાળાજીવનમાં તેમ જ તેની આખી જીંદગીમાં કાળાં કપડાં શિવાય બીજાં કોઈ પણ રંગનાં કપડાં ન પહેરવાં એવો તેના વિકારી પુરંગ હતો. તે પોતે જણાવે છે કે, “ મારી આમપાસના વિદ્યાર્થીઓના ગરબડીઆ મસ્તીખોર જીવનમાં હું શોકાતુર તથા વિચારમસ્ત રહેતો, અને જાણે કે એકાએક ધરડો થઈ ગયો હોઈ એવો લાગતો, મારા દેશ માટે હું ગમગીનીમાં છું એમ ધારીને હંમેશાં કાળાં કપડાં જ પહેરવાં એવો મેં ઓકરવાદી નિશ્ચય કર્યો હતો. ” ૧૮૨૧ ની નિષ્ફળતા પછી જ મંત્રિનિને પોતાના જીવનના પ્રેમજીવેતુનું પહેલો વખત લાન ચડ્યું. પોતે જાતે લખેલા પોતાના જીવનમાં તે કહે છે કે, એક વખત રવિવારે તેની માતા અને તેના ચિત્ર સાથે તેઓ જીનોઆની એક ગલીમાં થઈને જતાં હતાં, એવામાં એક “ હંઆ, કાળી દાહીવાળા ઠોર તથા ઉત્સાહી ચહેરાવાળા, અને હું ત્યાર પછીથી કદી બૂલી ગયો નથી એવી જુસ્સાદાર નજરવાળા માણસે ” તેમને કંઈક કહ્યું હતું. તે માણસે શું કહ્યું હતું તે વિશે તે પોતે જ કહે છે કે “ તેણે અમારી સમક્ષ એક રમાલ આગળ ધર્યો, અને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, ‘ ઇલાહના સરજાગત પુરૂષોની ખાતર, ’ આ બનાવ, જો કે થયો જ સારો હતો, તો પણ એથી મંત્રિનિના આતુર આત્મા ઉપર ધણી જ હાડી અસર થઈ. ” મારા પોતાના દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા જે દુઃખ વિરૂદ્ધ લડત ચલાવવાની મારી ફરજ છે તે દુઃખનો વિચાર, અને એ લડતમાં મારે પણ ભાગ લેવો જોઈએ એ વિચાર, પહેલી જ વાર તે દિવસે મારા સમજમાં કદિ પણ નહતો નામ એટલી દહ રીતે સમજી

ઉદ્યો. જે શરણાગત પ્રરોધોર્માના ધણા ખરા પાછળથી મારી જીંદગીમાં મારા મિત્ર બન્યા તેમની યાદગીરી હું જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં દહાડે મારી પુઠે આવતી અને રાત્રે મારા સ્વપ્નામાં ભળી જતી. એમની પાછળ પાછળ જવા માટે મેં કયું દાન આપ્યું હોત તે હું જ સમજી શકતો નથી. મેં નામે તથા બીનાઓ એકઠાં કરવાનું શરૂ કર્યું અને તે મદદની જરૂરી લકતનો મારાથી અને તેટલો અભ્યાસ કર્યો, તથા તે લકતની નિષ્ફળતાનાં કારણો ઓળખાવો પ્રયત્ન કર્યો. ”

શારદાપીઠની કારકીર્દિ પૂરી થયા પછી થોડે જ વખતે મૌંજિન કાર્બોનરની પદવીમાં નોકરો, અને એ રીતે તેણે રાજકીય ચળવળનાં કારકીર્દિમાં ચોક્કસ રીતે અંત પાડ્યું. તેને તેમ જ કામગીરી સમજવામાં તથા તીવ્ર કલ્પનાશક્તિવાળા અનેક માણસોને મન તો આ પગલું ભર્યાં મોટે આત્મભોગ કયા જેવું થયું હતું. ત પોતે પોતાનાં જીવનનાં વર્ષમાં આને “ પહેલો મોટો આત્મભોગ ” કહે છે. અચપણે, તેણે સાહિત્યવિષયક કારકીર્દિ મનમાં ધારી લીધી હતી. “ ઐતહાસિક નાટકોનાં અને આન આદ્યુલત આખ્યાયિકાઓનાં હજારો સ્વપ્નો મારી માનસિક આંખ આગળ તરવરી રહ્યાં હતાં, જે પ્રમાણે એકાન્ત-હાથોના આત્માને નજીક ધુવડીઓનાં સ્વપ્નો સાંતવન આપે છે તે પ્રમાણે મારા આત્માને બાડ લગાવનારી કિસમી પ્રતિમાઓ તરવરી રહ્યાં હતી. જે સમયમાં હું જીવો છું તેનાથી તથા અમારી અધોગતિની શરમથી મારા મનને જે દુઃખન વચ્ચે મળ્યું છે તેના કરતાં મારા મનનું કુદરતી વચ્ચે બહુ જીવું હતું. ” પણ મૌંજિનએ લખ્યું સાફ સાફ નોંધ લીધું કે, સર્વોદ્ધૃત-અથ-પક્ષી અને આદ્યુલત-રસાતલક-ચંગ-પક્ષી વચ્ચેના મુદ્દા જેવા જે સાહિત્યવિષયક મુદ્દાઓ તે વખતે વિવાદાત્મક હતા તે મુદ્દાઓ, પ્રથમવર્ગીય રાજકીય પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપેલાં સુધી સુવતવી રાખવા નોંધ્યો. “ દેશ શિવાય અને સ્વાતંત્ર્ય શિવાય આપણે કદાચ કોઈક કદા-અજીબીઓ ઉત્પન્ન કરીએ ખરા, પણ કાદ પણ પ્રકારની પ્રથમવર્ગીય કદા ઉત્પન્ન કરી શકીયું નહિ; માટે આપણે દેશ ધરાવવો કે નહિ ? ” એ પ્રશ્નનો નિર્ણય લાવવા માટે આપણા જીવનનો આપણે અભિપ્રેય કરવો એ વધારે સારૂ જણાય; માટે એકદમ રાજકીય પ્રશ્ન આપણે દાવે ધરવો નોંધ્યો. આપણે ફતેહમંદ નીવડીયું, તો ઇટલિની કદા આપણી કપર ઉપર વિક્રમશે અને વિસ્તરશે. ”

ઇટલિનો પોતાનો દેશ હોવો નોંધ્યો કે કેમ ? એ જ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપવા માટે મૌંજિનએ પોતાના જીવનનો અભિપ્રેય કર્યો હતો. શરૂઆતમાં જે સાધનોથી કામ લેવાની મૌંજિનને ફરજ પડી હતી તે બદલાય રાખવાની આપણે ના કહીએ-અને લાગે છે, ના કહેવા નોંધ્યો; એની જ સાફ આપણને પણ કાર્બોનર જેવી છપી મંડળીઓનાં મધ્ય-સત્રીય કાવતરાં માટે અરૂંડી ઉત્પન્ન થાય; જે પ્રજાતંત્રવિષયક ધર્માન્ધપણથી તેનું પાછળ પાછળનું કાર્ય કમનસીબે એટલા બન્યું હતું તેને આપણે ધિક્કારીએ; પરંતુ, જો તે માણસની ખુદ જાતને વિષે કંઈ પણ જાણતા હોય છે તો, તેના એકનિષ્ઠ સ્વદેશાભિમાન વિષે, અથવા તો તેના નૈતિક ઉપદેશની ઉચ્ચેચ અને નિરંતરની ઉન્નતિ વિષે આપણે કદિપણ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકીએ નહિ. અને જો તમે ન્યાયપુરઃસર તેના વિષે વિચાર કરશો તો જે રિશિતિમાં તેને કામ કરવું પડ્યું હતું તેના તમને કંઈક ખ્યાલ આવી જવો જ નોંધ્યો.

“ મત્યુ છે

પ્રુદ નામ લેતું ઇટલિનું એ

આ ઇટલિવાસી લોકો સમક્ષ.”

પછી, જે સ્વદેશાભિમાન વધારે મંગલ પરિસ્થિતિમાં રાજ્યખંધારણને લગતી અળ-વળમાં બ્યક્ત થયું હોત તેને અનિષ્ટ મૂઠ નેહરમાં વહેતું પડ્યું તેમાં શી નવાઈ ? પ્રુદ મંજિન આવી પદ્ધતિને જેટલી ધિક્કારતો કે નિરસ્કારતો તેના કરતાં બીજો કોઈ કદી પણ વધારે ધિક્કારતો ન હતો. પરંતુ તેટલો વખત તો જે હથથાર તેને હાથે લાગ્યાં તેનાં પી કામ લેવાની તેને ફરજ પડી હતી. ૧૮૩૦ ની જીવાઈ-રાજ્યક્રાંતિ પછી થોડે જ વખતે કાર્બોનરિ માટે કંઈ નજીવું કાર્ય કરવા માટે સરકારી ગુપ્તદૂતને હાથે પેચમાં સપડાયાથી, મંજિનને પકડવામાં આવ્યો અને રિવોરાની પશ્ચિમ ઉપરના સેવોનાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. એના આપને એવી ખપ્પર કરવામાં આવી હતી કે “ જે હુદ્દિશાળી યુર-કોના વિચાર-વિષયથી સરકાર અચાન હોય તે યુવક સરકારને પસંદ નથી.” છ મંદિનાની કેદ ભોગવ્યા પછી કાલતરફે કર્યાં આખત તે નિર્દોષ કંઈ હતો, પણ તેમ છતાં ઇટલિમાંથી તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યો હતો.

દરમ્યાન જેને લણી જ છટાદાર રીતે “ જીવાઈના ક્રાંતિવાંત વિરસો ” કહેવા માં આવે છે તેમની અસર તેની માતૃભૂમિમાં થઈ નહીં એમ નહિ. કાર્બોનરિની હકુમત તજો મોંડે-નામાં, બોલોગનામાં, તથા પોપીય રાષ્ટ્રોના બીજા ભાગોમાં એક સાથે બળવા થઈ ઉઠ્યા; બળવાઓની ધાંધલ દરમ્યાન પોપની ગાદીએ બેસવાને પસંદ થયેલો, અને રાજ્યવિષયક સત્તાનો અંત આવ્યો છે એવી બળવાખોરોની ધમકીથી બીધેલો નવો પોપ સોળમે મેગિરિ ઓરિટ્ટાની મદદ માગવા લાગ્યો. કદિ પણ ન કંટાળી જનાર મીટર્નિકે ઇટલિમાં લશ્કર ખેડ્યું, પોપના તાબાનાં રાષ્ટ્રોમાં વસવાટ કર્યો અને ફરીથી વ્યવસ્થા ફેલાવી દીધી. ઓરિટ્ટાએ કુલ મુખત્યારીથી ડાકું લાલ્યું તેથી ક્રાંતિ ઉત્પન્ન થવાથી, ક્રાંતિની સરકારે ઇટલિ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું અને અન્કોના સર થયું. ઇટલિમાં પ્રતિસ્પર્ધા લશ્કરોએ થોડાં વર્ષ સુધી પરસ્પર ટક્કર કરીલાં કરીધી, પરંતુ તેથી કોઈ પણ પ્રકારનું વધારે પરિણામ આવ્યું નહિ.

એ જ વર્ષ-૧૮૩૧-ની શરૂઆતમાં, ચાર્લ્સ ફિલિપ્સ પછી સાર્ડિનિયાની ગાદી ઉપર તેનો કાકાનો છોકરો ચાર્લ્સ આલ્બર્ટ બેઠો. તેણે પોતાના જીવનની શરૂઆતમાં કાર્બોનરિ હીલચાલ સાથે નખરાં કર્યાં હતાં. માર્સેઇલ્સમાં દેશવટો ભોગવતા મંજિનએ તેને પોતાનો યાદગાર “ રાજને પત્ર ” લખ્યો. તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, “ થોડીક છૂટો અપાયાથી લોકો હવે શાંત થાય એમ નથી. મનુષ્યત્વના જે હક્કો તેમની પાસેથી મુજો થયાં છીનવી લેવામાં આવ્યા છે તે હક્કો સ્વીકારાય એ પાછળ તેઓ મંડી રહ્યા છે. તેઓ માવજાની અને સ્વાતંત્ર્યની, છૂટકારાની અને ઐક્યની માગણી કરે છે. વિલક્ત, વિચ્છિન્ન અને પીડિત પ્રજા તરીકે નથી રહ્યું તેમનું નામ, કે નથી રહ્યો તેમનો દેશ. એક પરદેશી પ્રજાએ તેમને ગુલામી પ્રજા તરીકે એજ લગાદી છે એ તેમણે જાતે સાંભળ્યું છે. તેમના દેશની સુશાસન બેનારા, તથા તે દેશને મરેલા લોકોની ભૂમિ કહેનારા લોકોને તેમણે જોયા છે, એક કાંઈ

આબુ ત્યાં સુધી તેઓ ગુલામગીરીનો પ્યાલો ગટગટાવી ગયા છે, પણ હવે તે પ્યાલો ફરીથી નહિ ભરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે.” રાજા માત્ર પીડમૉન્ટનું જ નહિ પણ ઈટલિયનું પણ હિત રક્ષણ તૈયાર થાઓ. “આખો ઇટલિ એક શબ્દની-માત્ર એક જ શબ્દની-પોતાની જાતને આપની કરવા-સાહ જુએ છે. આ શબ્દની તેને ફરખાસ્ત કરેા. આપ આપની જાતને રાષ્ટ્રીય પ્રજાના અધ્યક્ષસ્થાને મુકા, અને આપની જગત ઉપર લખો કે:- ‘ઐક્ય, સ્વાધીનતા, સ્વતંત્રતા.’ વિચારની સ્વાધીનતા જાહેર કરો. સમસ્ત ઇટલિના દોષાનિવારક, પ્રજાકીય હકના વિચરણકાર, ઉદ્ધારક તરીકે જાહેર થાઓ, જંગલી મૌકાના પંજમાંથી ઇટલિને છૂટા કરો. બંધનને રચો; એકાદ સદીને આપનું નામ આપો; આપના સમયથી નવા યુગની શરૂઆત કરો.....રાષ્ટ્રીય પ્રજાની ઇચ્છા સાથે સમ્મત થી માર્ગ પસંદ કરો; તે ફેરવાય નહિ એવી રીતે તેને વળગી રહો; મક્કમ રહો, અને આપના સમયની સહ જુઓ; ફતેહ આપના હાથમાં જ છે. સાહેબ, આ શરતે અમે આપની આસપાસ બંધનથી વીંટળાઈ વળીએ છીએ, અમારા જીવન આપને સોંપી દીધા છે. અમે ઇટલિનાં ન્દાનાં રાષ્ટ્રો આપની જગત તમે લાવી મુકીશું. ઐક્યથી જે ફાયદા થાય છે તે અમે અમારા ભાઈઓના મગજમાં ઉતારીશું; અમે રાષ્ટ્રીય ઉત્તરાણી, સ્વદેશ-ભિખાની બંધીઓ ઉતેજીશું; જે શબ્દથી લશ્કરો ઉભા થાય તે અમે બોધીશું.....સાહેબ, અમને સંયુક્ત કરો, અમે જરૂર જીતીશું.”

આ જુસ્સાદાર વાચના માટે રાજાએ આંખ આડા કાન કર્યાં; તેણે જવાબમાં માત્ર એટલો જ હુકમ ફરમાવ્યો કે, જે મેંજિનિ સરહદ ઝાળીધીને ઇટલિમાં દાખલ થવા પ્રયત્ન કરે, તે તેને તુરંતોતુરંત કબજે કરવો. પરંતુ, જે કે રાજાએ આંખ આડા કાન કીધા, તે પણ લોકોએ તે કાન દીધા જ, અને મેંજિનિએ જે મંડળી થોડા વખત ઉપર સ્થાપી હતી તેમાં જોડાવાને હજારો લોકો તૈયાર થયા. સુપ્રસિદ્ધ “યુવાન ઇટલિ”ની મંડળી તે જ આ મંડળી. કાર્મેનરિ જેવી છૂપી મંડળીઓનું સ્થાન લે એવી એક મંડળી સ્થાપવાની શૈજના વિષે મેંજિનિ, પોતે સેવેનામાં કેદી બન્યો ત્યારથી, વિચાર ચલાવ્યાં કરતો હતો. કાર્મેનરિની પદ્ધતિ તેને પસંદ ન હતી, તેના હેતુઓ માટે તેને વિશ્વાસ ન હતો. તેના કાનુને ચોખ્ખે ચોખ્ખા નકારદર્શક હતા; તેના સૂઝાસદો જીવમના કદા ફુસ્મન હતા, ઇટલિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા અમલના વજ્રસંકલ્પી વેરી હતા. એ અમલ નાજક કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ એથી આગળ તેમની નજર પહોંચી ન હતી. ઢુંકામાં, તેમની કાષ્ટ રચક પદ્ધતિ જ ન હતી. મેંજિનિએ પોતાની “યુવાન ઇટલિ”ની મંડળીમાં ઉત્સાહપ્રેરક કાનુનેની, ચેતનદાયી શ્રદ્ધાની આ ખોટ પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કીધો. કાર્મેનરિ હીલચાલ નિરાશજનક રીતે નિષ્ફળ નીવડી હતી, અને એમ બને તે એને ચોગ્ગ જ હતું, જે કે મેંજિનિ તેની નિષ્ફળતા માટે જે અમુક કારણો આપતો હતો તે જ કારણોથી કદાચ તે નિષ્ફળ નીવડી ન હતી. મેંજિનિના ધારવા પ્રમાણે તે, શિક્ષિત તથા લાગવગવાળા વર્ગના ટેકા ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે આધાર રાખી રહી હતી. તે કહે છે, “બળવાઓ લોકોએ તથા લોકોને માટે ઉદાવવા જોઈએ. આ જ અમારો શબ્દ છે, એ જ અમારો આખો સિદ્ધાન્ત. ઢુંકામાં કહી દે છે; એ અમારું શબ્દ છે, અમારો ધર્મ છે, અમારો હૃદયનો સ્નેહ છે.” પરંતુ કાર્મેનરિના સલાસદો જોઈએ તે કરતાં વધારે અમીરી હતા

એટલું જ નહિ, પણ તેમનામાં એકાલિક અને પરસ્પર મસલતી કાર્યની યંત્રસામગ્રીની ખોટ હતી; અને પરસ્પર મસલત તથા એકાલિકતા તો ફતેહમંદ રાજ્યકાન્તિનાં તરવ પૈકી છે. તેમનો કોઇ કાર્યક્રમ ન હતો, તેમની કોઇ અદ્વા ન હતી, તેમનો કોઇ ઉચ્ચાશય ન હતો, તેમનું કોઇ ઉચ્ચોચ્ચ લક્ષ્ય ન હતું, તેમનો કોઇ ઉચ્ચાદર્શ ન હતો. આથી આ નવી મંડળાની પહેલી ફરજ એ હતી કે, સ્થૂલ સ્વાર્થદષ્ટિની અસ્તિત્વ ધરાવતી મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ લડત ચલાવવી, અને ઇટલિના લોકોને ખાત્રી કરી આપવી કે, “ફતેહ મેળવવાનો એકનો એક માર્ગ સ્વાર્થત્યાગથી, આત્મભોગમાં નિશ્ચલ રહ્યાથી સંધાય એમ છે.” લોકોની ફળવશીથી તેમણે શરૂઆત કરવી જોઇએ. “ઇટલિ સ્થૂલને માનનારો હતો, મેકાઇવેલીય અર્થાત રાજ્યખટપટી હતો, ફાન્સના નવો કાયદો ચાલુ કરવાના હક્કને માનનારો હતો, અને રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે પોતાની જાતનું બંધારણ કરવા કરતાં, જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ મોકળી કરવાને તથા ઉત્તત કરવાને મથનારો હતો. એ દેશ ઉત્તત સિદ્ધાન્તો માટે બેદરકાર હતો, અને કોઇ પણ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર, કોઇ પણ પ્રકારની મદદ, અથવા તેનાં તરતનાં દુઃખો દૂર કરવાના વચન સાથે આગળ ધરવામાં આવેલી કોઇ પણ વ્યક્તિ સ્વીકારવાને તૈયાર હતો. હું પોતે તો એમ જ માનતો હતો.....કે તે સમયનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન તો ધાર્મિક પ્રશ્ન હતો.” તમે અહીં એ મહાપુરૂષની સમજાઇ અને નયજાઈ એક સાથે જોઇ શકશો. એનો અનુની ઉત્સાહ, એની અચલ અદ્વા, એનો માયાવાદ-તેણે પોતે પસંદ કરેલા ઉપાયો શિવાયના ઉપાયોના ઉપયોગમાંથી હુલ્લડ કરી નીકળે તો માયાવાદ-જાણી આવશે. આ જ કાર્યરેખાને આધારે મંત્રિનએ પોતાની નવી મંડળાના કાયદા-કાનૂનો પરી કાઢ્યા હતા. “યુવાન ઇટલિ તો પ્રગતિના અને ધર્મના કાયદાને માનનારો, તથા એક રાષ્ટ્રીય પ્રજા યવાને ઇટલિ નિર્માયો છે એવી જેમને ખાત્રી થઇ છે એવા, ઇટલિવાસીઓની બંધુતા છે.....સ્વતંત્ર તથા સમાન માણસોની એક સ્વતંત્ર સર્વોપરિ રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે ઇટલિનું પુનર્બંધન કરવાના મહાન આશય માટે વિચારે તો તેમ જ કાર્યને અભિષેક કરવાના મક્રમ ઇરાદાથી તેઓ આ મંડળામાં જોડાય છે.” જે ઉપાયોથી અતિમ હેતુ સાધવાનો હતો તે એવા હતા કે “ફળવશી અને હુલ્લડ એક સાથે સ્વીકારવાં.” આ ગોડવણ તરફ આપણે કદાચ હાસ્ય પણ કરીએ !

વિકારપાત્ર ઔરિદ્વયાવાસીઓને હાંકી કાઢવા એ સૌથી પહેલું જરૂરનું હતું. ખુન-રેજ તથા પાપાણહૃદયી લડાઇથી દૂર રહેવું એ અશક્ય હોવાથી, એવી લડાઇ જેમ વહેલી ચલાવી હોય તેમ વધારે સારું, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. આવી લડાઇ ઇટલિવાસીઓએ લડવી જોઇએ અને ઇટલિ માટે લડાવી જોઇએ. પરદેશી સરકાર ભરપેર કે રાજ્યમામલતના પ્રયત્નો ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવો ન જોઇએ. સંયુક્તતાના, તથા એકમ વિનાની સ્વતંત્રતાના સર્વ વિચારો ખાજૂએ રાખવા જોઇએ. “સંયુક્તતાથી દુનિયામાંનું ઇટલિનું મહાન ત્રેષણકાર્ય રદ જશે.” માટે યુવાન ઇટલિ અદ્વૈનવાદી છે. મંત્રિનએ પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું હતું કે, “ઇટલિના અને સમસ્ત ઇટલિના નામ શિવાય બીજા કોઇ પણ નામથી હુલ્લડ કરશો ના.” મંત્રિન પોતે ખાત્રીપૂર્વક એક મક્રમ પ્રજાપ્રભુત્વવાદી હતો, અને ઇટલિના લોકોને એ સિદ્ધાન્તની ફળવશી આપવા ખાતર યુવાન ઇટલિના સભાસદોએ સમ આધા હતા. પરંતુ લોકોને જાણી જોઇને જે ખાત્રી થઇ હોય તેને વિશે

દબાણ કરવાનું રાખ્યું ન હતું. એક વાર એકમ સધાયા પછી, છેવટે કયા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર રાખવું એ તો તેમની ચોતાની પરિપક્વ પસંદગી ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. મૅંઝિનિનું પ્રબળપ્રભુત્વાદીત્વ ખરેખરા ઉદાર પ્રકારનું હતું. તેના કાયદા કાનુનોમાં જણાવ્યું છે કે, “અમે નમતું આપીશું, અને સાર્વભૌમિક અનુમતિથી પસંદ થયેલું કોઈ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર સ્વીકારીશું, કારણ કે રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના અવાજ આગળ નમતું આપવું એ બ્યક્તિગત અભિપ્રાયનો ધર્મ છે.” યુવાન ઇટલિના કાયદાકાનુનોમાં ધ્યાનપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક અપાયેલો મૅંઝિનિનો રાજકીય કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ અપૂર્ણ રેખાદર્શક રૂપે અહીં આપ્યો છે. મૅંઝિનિનાં લખાણોની સંશોધિત આગ્રતિ વાંચશો તો તેમાં આ બધા કાયદાકાનુનો એકલા મુકેલા લાલમ પડશે.

આ કાર્યક્રમની અસર તરત અને અગાધ થઈ. “એક વિદ્યાર્થી બીજા વિદ્યાર્થી સુધી, એક યુવકથી બીજા યુવક સુધી ભ્રાતૃત્વ અનન્ય ત્વરાથી વિસ્તાર પામ્યું, અને જેમને હાથે એ પત્ર ઇટલિમાં છપી રીતે દાખલ થયું હતું તેમણે જ નામેનો અને આમકિતનો એટલો મોટો સંઘ પાછો લાવી મુક્યો, કે જેમણે મૅંઝિનિ સાથે એ પત્રની પ્રસિદ્ધિની મહેનત અને જવાબદારી ઝેરી લીધી હતી તે સહ-મેયતની લોકોનું નાનું મંડળ તો હક જ થઈ ગયું. આ નવી મંડળી ઇટલિના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એકાએક સત્તાધીશ થઈ ગઈ.” મૅંઝિનિ કહે છે, “એ તો સિદ્ધાન્તોના વિજય હતા; ખુદ લોકોમાંથી બહાર આવેલા, અગ્નિવ્યા, સાધનરહિત યુવાન માણસોની નાની મંડળી આટલા હુકા સમયમાં આ રીતે, સાત સરકારના બચબીત જુલમ વિરુદ્ધ એકાગ્રચિત્ત કરવાને પૂરેપૂરી શક્તિમાન મંડળીનું એકાએક પ્રમુખસ્થાન લઈ બેઠી એ જ વાત બતાવી આપે છે કે તેમણે જે ધ્વજ રોપી હતી તે સત્યની ધ્વજ હતી, એમ હું માનું છું.” “સરકારોના બચબીત જુલમ” એ વાક્ય કંઈ અર્થરહિત ન હતું. ૧૮૭૨ ના ઑગસ્ટ માસમાં મૅંઝિનિને ફ્રાન્સમાંથી દેશનિકાલ કર્યાનો હુકમ થયો; જો કે ફ્રાન્સની સીપાહીની ઓકીને હાથતાળી દેતો દેતો તે એક વર્ષ કે તેથી વધારે વખત સુધી આસેઇસમાં જ રહ્યો. ૧૮૭૩ માં તે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ગયો, અને ત્યાં રહીને તેણે સેવૌય ઉપરની કમનશીય તથા નિષ્ફળ ચડાઇમાં ભાગ લીધો. ૧૮૭૬ માં ખુદ સ્વીડનની સરકારને પણ તેની વધારે વખત મિજમાની ન કરવા બાબત સમજવવામાં આવી હતી; અને રાજકીય કારણથી દેશવેરા ભોગવતા માણસને જે રાષ્ટ્ર કદિ પણ આશરો આપવાની ના પાડતું ન હતું એવા એકના એક યુરોપીય રાષ્ટ્રમાં તેને તે પછીના વર્ષમાં જ આખરે આશરો મળી શક્યો. ૧૮૭૭ માં તે ઇંગ્લાંડમાં સ્થાયી થયો; તે ચોતે કહે છે કે એ દેશ “મને લગભગ બીજો સ્વદેશ થઈ પડ્યો, અને ઇંગ્લેન્ડથી કડવા ઝેર જેવા બનેલા તથા કોઈ પણ પ્રકારના હર્ષ વિનાના જીવનમાં રહેવાનો નિરંતર દિવાસો આપનારો થઈ પડ્યો.” વધતી જતી દરિદ્રતાના કસોટી વચ્ચે ઇંગ્લાંડમાં રહીને તેણે ચોતાની મંડળીનું કાર્ય ચલાવવા માંડ્યું. પરંતુ જો કે તેની હકુમત અનંત હતી, તો પણ દેશનિકાલની સ્થિતિમાં પણ તેના દેશબાઇએ તેના વિચારોને સ્વીકારવામાં કોઈ પણ રીતે એકમન ન હતા.

જેમને આપણે મૅંઝિનિ પૃથ્વી કહીએ તેમના ઉપરાંત, ઇટલીય એકમની સિદ્ધિ માટેની મૅંઝિનિની ઇચ્છામાં પૂરેપૂરો ભાગ લેવા છતાં તદ્દન જુદી જ રીતે તે સાધવાના પ્રયત્ન

કરનાર ખીળ એ વગદાર પક્ષે પશુ તે વખતે હતો. જે પક્ષ પીકમોન્ટને ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યના નિર્ધારણ હીમાયતી તરીકે ગણવા લાગ્યો હતો તેને વિષે તો મારે આવતા પ્રકરણમાં થાણું કહેવાનું છે. ખીળને મહાન પક્ષ, નીઓ-જેશ્ લોકોનો પક્ષ-જે લોકો તે વખતે ગીઓબરિની આગેવાની હેઠળ હતા તે લોકોનો પક્ષ-યોપના આચાર્યપદ તરફ રાષ્ટ્રીય હુલ્લડના આગેવાન તરીકે આશાદષ્ટિથી જોતો હતો, અને થોડા વખત તો એમ પશુ લાગ્યું કે કદાચ તેમની આશા છેક જ બિનપાયાદાર તો નહિ જ નીવડે. ૧૮૪૬ માં જુદા પોપ સોળમો ગ્રેગરિ મરણ પામ્યો, અને તેના પછી ગાદીએ એસવાને પાયો નોનો પસંદ થયો. તેણે રાજદ્રોહી યુ-હેગારોને કરેલી શિક્ષા માર કરીને, તથા લાંબા વખતથી કંડા પડી ગયેલા કેટલાક સુધારા ચાલુ કરીને પોતાની પોપગીરીની શરૂઆત કરી. નીઓ-જેશ્ લોકોએ એકદમ એવું અનુમાન ખાંધી દીધું કે સહસ્ત્રવર્ષી સત્યયુગનો ઉદય થયો; એટલે તેમણે ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યના ઉદ્ધારક દેવ તરીકે કમનશીય વડા ધર્મચુરને મદદવાદાર આપ્યો. એક આધુનિક દીકાકારે યોગ્ય રીતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, “અયોગ્ય વસ્તુસ્થિતિ અને દુસ્તર વિરૂપતા ઉભયની વિચિત્ર યુગ્મવણ કરતાં વધારે યુગ્મવણ ભરેલું ભાગ્યે જ કંઈ પશુ ઇતિહાસમાં લખાયું હશે.....નવા પોપે શરૂઆતથી જ પોતાના આધ્યાત્મિક વિશેષાધિકાર વિષે ઉચ્ચોચ વિચાર ખાંધ્યો, પશુ તેણે કાંઈ પશુ પ્રકારની યોક્તમ રાજ્ય-વિષયક પદ્ધતિ વિના જ પોતાના રાજ્યની શરૂઆત કરી.....તેણે સુધારા કરવાનું વચન આપ્યું, અને તેના બદલામાં તેને ધારેલો ધન્યવાદ મળ્યો.”

(અપૂર્ણ.)

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

ઈગ્રેજ મહિરા.⁺

જે મહિરા વિષે હું લખું છું, તે વિલાયતથી આવેલો કાંઈ ખીર કે સ્થાપન નથી, કિન્તુ તેથી પશુ વિશેષ ઉન્માદકારી અને નુકશાનકારી તરવ છે. આપણા દેશમાં એનો મોહ ચાહના જેટલે વ્યાપી ગયો છે, એનો કેક મહિરાથી વિશેષ તીવ્ર છે, એનું વ્યસન જ્ઞાનપૂર્વક કાલા માણસો ખૂબ મહેનત લાઇ પાડે છે; એ વ્યસન નીલાવવામાં ગૌરવ મનાયું છે; એ મહિરાનો સ્વાદ જોને ન હોય તે પોતાને અપૂર્ણ માને છે; એનો વ્યસની પશુ એવાને અપૂર્ણ માને છે; અને એ મહિરાનો સ્વાદ ચખાડવા માખાપ પોતાનાં બહાલાં બાળકનું લોહી સૂકવી નાંખે છે. યદ્યપિ આ મહિરા કાંઈ ખાટલીમાંનું પાણી નથી, તો પશુ એ મહિરાથી યે વિશેષ નુકશાન આપણા દેશને આ વસ્તુથી થયું છે. પશુ દિલગીરીની વાત છે કે એ સત્ય હજી આપણી નજરમાં ઉતરતું નથી, પશુ ઉલટું એ મહિરાને આપણે આપણી જીવનદોરી માની બેસા છીએ.

૧. એક. એમ. ડબલ્યુ. માયર્સે જૂત “એઝિનિ વિષે નિબંધ.”

૨. આ સ્થાપનાના વિચારોની હીક્ષા મહારામા માંથીજ તરફથી મળી છે. (કે. વ. મ.)

એ મદિરા ઇંગ્રેજ ભાષા છે.

પણા વાચકો આ સમ્બોધી ચોકસો કોષક જાણશે કે હું ઇંગ્રેજનો કોષ કહો દુરમન છું, કે કોષ ભદ્રભદ્ર છું, કે મહેને ચિત્તામ્રમ થયો છે. પણ હું દહતાપૂર્વક કહું છું કે એ ત્રણમાંની એકે હકીકત મહેને લાગુ પડતી નથી, પણ હું જે કહું છું તે એક સત્ય વચન જ કહું છું.

ઇંગ્રેજ ભાષાની કિંમત બહુ બારે આંકવામાં આવી છે. લોકો કહે છે કે ઇંગ્રેજ ભાષાએ હિંદુસ્થાનની બારે સેવા બજાવી છે; એ ભાષાએ દેશને સમૃદ્ધિવત્તવી-એકતાની ભાવના આપી છે; દેશના જીવનમાં નવું ચેતન્ય રેડયું છે; દેશને જીવીજ જાતમાં ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી કરાવી છે. લોકો કહે છે કે એના પાનમાં મદિરાની મોહકતા નથી, પણ ઔષધનું સાદૃશ્ય છે; એના ઠંઠામાં ઉન્માદ નથી, પણ વિલાનદ છે; એના વ્યસનમાં નુકસાન નથી, પણ આરામ છે. હું કહું છું કે હિંદુસ્થાનને માટે આ બધાં વિધાનો ખોટા છે.

જેમ આપણા દેશના શારીરિક અધઃપાતનું કારણ હથિયાર સંબંધી કાયદો થયું, તેમ આપણા દેશની માનસિક અવનતિનું કારણ ઇંગ્રેજ ભાષા થઈ છે. ગેરી ચામડીના મોહ સાથે ગેરાઓની ભાષાનો પણ મોહ પેઠો. એ એ મોહ સાથે બળી આર્થવાજિમાનનો નાશ કર્યો. સમૃદ્ધિવત્તવી લાગણી નિર્મૂળ કરી નાંખી, અને એને બદલે એ ભાવનાની એક માયિક છાયા ખડી કરી મુકી. શરીરે વિદેશી રાજ્ય સ્વીકાર્યું, અને મને વિદેશી વિચારોનું દામત્વ સ્વીકાર્યું. પ્રતાપ, શિવાજી, અને રમ્જિતના વંશજોમાં દેશ-ભિમાન જેવી ભાવના જ ન હતી, બ્રહ્મદેવ, પુરી, રામેશ્વર અને દારિકાના યાત્રાળુઓમાં એકતાનો ખ્યાલ જ ન હતો, નાનક, કમ્પીર, દાદુને સંતસભામાં દાખલ કરનારાઓમાં હિંદુ-મુસલમાનનું એક સાધવાનો રિવાજ ઉદ્ભવ્યો ન હતો, એવું આપણને ઇંગ્રેજ ભાષાએ શિખવાડયું, તે આપણે માન્ય કીધું. તેને પરિણામે આપણે દેશી એટલું ખોટું, ઇંગ્રેજ એટલું સુંદર-ઇંગ્રેજ રિવાજો સારા, ઇંગ્રેજ ભાષા સારી, ઇંગ્રેજ સાહિત્ય સારું, ઇંગ્રેજ ભાવનાઓ સારી, ઇંગ્રેજ આદર્શો સારા, સઘળું ઇંગ્રેજ એટલું સારું-એમ જાણ્યું. દેશીઓ જંગલી, વિવેકહીન, અજીવક અને ગદા, દેશીઓના રિવાજ સહેલા, એમનો પહેરવેશ અજીવજતા-એ પણ આપણે ઇંગ્રેજ કેળવણીથી પામ્યા. સ્વદેશનો અને દેશબંધુઓનો તિરસ્કાર કરતાં શીખવે, એ ભાષાએ આપણામાં સમૃદ્ધિતાની ભાવના જગાડી એવી માન્યતા થાય એ કેટલું વિપરીત લાગે છે ? છતાંએ આપણે એમ માનીએ છીએ.

હવે ઇંગ્રેજ ભાષાએ એકતાની ભાવના જાગૃત કરી એ કથન તપાસીએ. કહે છે કે, ઇંગ્રેજને લીધે ચાર ઇલાકાઓ એક થયા. કેમ્બ્રિજ સ્થાપાઈ, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી અને મુળાઇમરા સાથે એમના લાગ્યા, અને સાથે સમાનહિતના વિચાર કરવા લાગ્યા. આપણે બધા હવે 'એક થયા' એમ ઇંગ્રેજ ભાષાથી આપણે જાણ્યું. આ વાત પણ સાવ ખોટી છે; એટલું જ નહિ પણ ઉલટી છે. 'એક થયા'નો વિચાર કરવા લાગ્યા તેનું કારણ ઇંગ્રેજ ભાષા ન હતી, પણ એક રાજ્ય તથા આગ્યા, એક આર્થિક હિત સાધવાનું રહ્યું, એ થયું. ઉલટું ઇંગ્રેજએ એ એકતા આજીવામાં અનેક વિધો નાખ્યાં. ઇંગ્રેજ દારા એકતા પ્રસરી તે ઉપર હથકી જ રહી. ઇંગ્રેજ બલુઆઓનો પ્રજા ભેડે સંબંધ જ ન રહ્યો;

ઈંગ્લેન્ડ શીખવાથી જ પ્રજા એડે ભળવા નાણાયક થયા. ઈંગ્લેન્ડ ન હતો તે આજે જે નવજીવન દેખાય છે, તે ક્યારેનું એ સ્ફુરી ગયું હોત; કૉંગ્રેસમાં હિંદી કે ઉર્દૂ ભાષા બોલાતી હોત; દક્ષ હજાર નહિ, પણ લાખો માણસો એમાં ભળેલા હોત; અને નાયકો ખરેખરા પ્રજાના પ્રતિનિધિ કહેવાતા હોત. આજે જે નવજીવન દેખાય છે તે ઈંગ્લેન્ડ ભણેલાઓનાં ઈંગ્લેન્ડ ભાષાના અભિમાન કે પાંડિત્યથી નથી સ્ફુર્યું, પણ હિંદીપણાની જે નૈસર્ગિક ભાવનાને દાખી નાંખવામાં આવી હતી, તે વિશેષ ન દખાઈ શક્યાથી જોર કરી ઉછળી આવી છે, તેથી સ્ફુર્યું છે. એ ઉછળાનું એક કારણ સમાનહિત અને ભયની જીવતી જાગતી નિશાનીઓ છે; અને એનો પુરાવો એટલો જ કે કૉંગ્રેસ જે ઈંગ્લેન્ડ દ્વારા ત્રીસ વર્ષમાં ન કર્યું, તે હોમ રૂલ લીગોએ દેશી ભાષાઓ દ્વારા એ વર્ષમાં કર્યું, એમ જે કહી શકાય છે, તે છે.

“પણ, પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય દેશમાં રેડાયું,—જુલમી રાજાઓનો માર મેંદાની માફક સહન કરતી પ્રજામાં લોક પણ રાજા ઉપર કાંઈક છે, એવી ભાવના ઉઠી તે શાથી?—ઈંગ્લેન્ડ ભાષાથી,—ઈંગ્લેન્ડ ઇતિહાસ, ઈંગ્લેન્ડ કાવ્યથી.” આ કથનના મેડે ભાગ ખોટા છે. જુલમી રાજાઓનો માર મેંદાની માફક સહન કરતી, એવી હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ હતી, એમ આપણને હિંદી શાળામાં શિખવાડાય છે. પણ એ હકીકત સત્ય નથી. સત્ય હકીકત તો એ છે કે ઈંગ્લેન્ડ પહેલાં કોઈ રાજ્ય કરતી કેમે હિંદી પ્રજાના હકો ઉપર તરાપ મારી ન હતી. હિંદી પ્રજા ધારા પ્રમાણે કરેલા પોતાના કરો આપી, પોતાના હકો સતત ભોગવ્યા કરતી; રાજા હિંદુ છે કે સુમલમાન છે, રાજા ડાલો છે કે ગાંડો છે, એની એને કાંઈ ઝાઝી પરવા ન હતી. રાજાઓની ઉથલપાથલ અને રાજાઓની ચઢતી પડતી, એથી પ્રજાને બહુ લેવા દેવા ન હતાં. શું કામ હોય? જ્યાં સુધી પ્રજાકીય જીવનમાં રાજ્ય અંતરાય રૂપ ન થતું હોય, ત્યાં સુધી રાજ્યનું બાહ્યસ્વરૂપ રાજ્યસત્તાક છે કે પ્રજાસત્તાક એ તપાસવાની જરૂર જ ન હતી. તેમ છતાં જ્યારે પ્રજા ઉપર જુલમ ચુજરતો, ત્યારે પ્રજા રાજા જોડે વઢી લેતી કે સમજ લેતી કે સ્વતંત્રતાથી સહન કરી લેતી. એનો પુરાવો મરાઠા છે, શીખ લોક છે, ૧૮૫૭ નો પ્રયાસ છે, ગૂજરાત—રજપૂતાનાના મહાજનો છે. હા. વચ્ચે વચ્ચે રાજા—પ્રજાધર્મ વીસરાયલો; લાખો કાળ તમે—ગુણથી વ્યાપી ગયેલો; પણ કયા દેશના ઇતિહાસમાં એવા બનાવો નથી બન્યા? સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજાજન હિંદુસ્થાનમાં હતું, પ્રજાજન શું એ હિંદુસ્થાન સારી પેઢે સમજતું હતું. જેવી બાયલી પ્રજા હિંદને દર્શાવાય છે, તેવી તે ન હતી; આજે પણ—વગર હચિયારે—ઈંગ્લેન્ડ ભણેલાઓ કરતાં ઈંગ્લેન્ડ ન જાણનારમાં વધારે જરાતન છે, વધારે સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવાની શક્તિ છે.

પણ આપણે ધારી લઈએ કે પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય એ આપણા દેશમાં પહેલી જ વાર ચાલુ જમાનામાં સ્ફુર્યું, તેએ એ ઈંગ્લેન્ડ ભાષાદ્વારા સ્ફુર્યું એ માનવાને શું પુરાવો છે? ચીન, જાપાન અને તુર્કસ્થાનમાં પણ શું ઈંગ્લેન્ડ પુરોપીય ભાષાએ એવું ચૈતન્ય આપ્યું? ચીનની ૪૦ કરોડની વસ્તીએ યુરોપીય સાહિત્યનો રસ હિંદુસ્થાન કરતાં ઓછો આપ્યો છે એ નહીં; જાપાન પહેલાં જાગૃત થયું અને પછી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વેશમાં તણાયું;

તુર્કસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મન વફાદારો રાજ્યાધિકારીઓમાં ખટપટ કરતા, પણ પ્રબળને પ્રબળથી હારે સમજાવવા ખટપટ કરતા એવું માનવાને કાંઈ કારણ નથી. સર્વે દેશોએ કાળ જ પોતાનું કામ કર્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એવી જરૂર હોત તો એમ જ થાત. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાએ ઉલટું એ પરિણામ આવતું અટકાવ્યું છે એમ માનવાને પુષ્કળ કારણો છે. હિંદી પ્રબળ પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી, એવી ભાષા સ્વપ્ને પણ કોઈ ઇંગ્લેન્ડ ન બોલેલા હિંદીના મુખમાંથી નીકળતી નહિ, આજે પણ નીકળતી નથી. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાભાષીઓએ એવી પોતાની નામદારીની ખીંક ખતાવવા માંડી. જેમને એવું ભાન ન હતું, તેમને પણ બાળકને જેમ 'હાઉ' થી ખીંકવાડે તેમ ઇંગ્લેન્ડ બોલેલાઓ ખીંકવાડાવવા લાગ્યા. આપણે આપણું રાજ્ય ન સંભાળી શકીએ, એ ખ્યાલ જ ઇંગ્લેન્ડ બોલેલાઓ તરફથી દેશમાં પેડા-પેસાડવામાં આવ્યો. નવું ચૈતન્ય સ્ફુરે કે તુરત એની વૃદ્ધિ અટકાવી દેવા એ એક ઉત્તમ સુક્તિ સાંપડી.

ઇંગ્લેન્ડ ભાષાએ દેશને ભુદી જ જાતના ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી કરાવી છે, એ કહેણ તપાસીએ. જે વાતનો નિશ્ચય થયો તે અમલમાં મુકવું જ એ હિંદીઓનો પરાપૂર્વથી જ સ્વભાવ. એમાં પડતા અંતરાયોથી હારવું નહિ, એને ગણ્યકારવા પણ નહિ, એને માટે જોના ભોગ આપવો પડે તેના ભોગ આપતાં અચકાવું નહિ, એ આપણો જાનિયુજી. એક વાર નિશ્ચય થયો કે મોક્ષ મેળવવા પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ છે કે સંકટો રાજ્યો અને મૃદરથોએ સંસારના અંધનોને લાત મારી વેરાગી થઈ જવાના દાખલા હિંદુસ્તાનમાં ડગલે ડગલે મળે છે. કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જ્ઞાતિઓ અને મહાજનોએ હિંદુઓના પગમાં ભેરી નાંખી દીધી છે, એમને આગળ વધતા જ અટકાવ્યા છે. પણ એક વાર નિશ્ચય થયો કે અમુક સંપ્રદાયમાં જ મોક્ષ છે, કે તુર્ત, જ્ઞાતિઓ અને મહાજનોના સર્વે ત્રાસોને તુચ્છ મણી, સર્વે વિદંબણોએ સહન કરી લાઇ એ સંપ્રદાયને જ વળગી રહેવાનાં અનેક ઉદાહરણો આજે આપી શકાય એમ છે. આ વસ્તુ હિંદુસ્તાનમાં એટલી સ્વાભાવિક લેખાતી કે એવો ભોજ આપનારા પોતે કાંઈ અદ્ભુત કાર્ય કરે છે એમ કાંઈને લાગતું નહિ. આ હિંદુસ્તાનનું સ્વાભાવિક ચારિત્ર. ઇંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા પછી આપણું એ ચરિત્ર ધણું હલકું પડ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા પછી કરસનદાસ મૂળજનો ભોગ અદ્ભુત લાગ્યો; તે પહેલાં એ રોજ અને તેવી વાત ગણાતી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયીઓને ગામેગામ જૈન અને વૈષ્ણવ મહાજનોએ મળી વરસો સુધી મહાજન બહાર રાખેલા અને એક પણ કુટુંબે તેથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ત્યાગ ન કર્યો એ વાત કાંઈ બહુ વર્ષોની નથી. પણ એ ભોગ આપનાર ઇંગ્લેન્ડ શીખેલા ન હતા. કરસનદાસ મૂળજ ઇંગ્લેન્ડ શીખેલા હતા, અને ઇંગ્લેન્ડ શીખેલાઓમાં એટલું વિશેષ ચારિત્ર ન રહ્યું, એટલે કરસનદાસ મૂળજનું ચારિત્ર ઉચ્ચ પંકાયું. નિશ્ચય થયા પછી પણ તેને પાર પાડવાની હિંમત ન હોવી એ ઇંગ્લેન્ડ ભાષાની જ અસર થઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વગર બોલેલા હિંદીઓએ, ખેડાના વચર બોલેલા પાટીદારોએ સત્યાગ્રહમાં અંપલાવ્યું, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ બોલેલા આંગેવાનો વિભાસતા જ એસી રહ્યા, આજે પણ એસી રહ્યા છે. જે દેશના લોકોને રાજપાટ તજવા ને રાખમથકી તજવા સરખાં લાગતાં તે દેશનાં વિદ્વાનોને પોતાની ઘોડીથી પુછીને ભોગ આપનામાં અતિશય વિચાર કરવો પડે છે. અનેક ઇંગ્લેન્ડ બોલેલાઓને નિશ્ચય થયો છે કે જ્ઞાતિજનન

દેશને નુકસાનકારક છે, પણ તેમનામાં એ બંધન કાપવાની હિમ્મત નથી. તેની સામે વાક્યમ્હાર કરવામાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. હા, ઇત્રિજી ન બહેલાઓ પાસે એક શબ્દ ન હતું, તે ઇત્રિજી બહેલાઓ પાસે છે. તે સખ્ત ત્રિધિ અને દૃઢ નિશ્ચય દર્શાવનારા હાથોનું, અને સલાઓનું. એ ઇત્રિજી ભાષાથી થયેલા જીવનની ઝળિયા આ જ હોય તો એની ઉચ્ચતા બલે દેશમાંથી નાશ પામે.

બહુએ હિંદુઓએ મુસલમાનોની નોકરી સ્વીકારેલી, ઉચા ઓઢા ભોગવેલા, પણ ઇતિહાસમાં કોઇ દેશણે એવું નથી લખાયું કે મોટા હિંદુએ ‘નવાય’ નો, કે ‘ઉમરાવ’ નો, કે ‘ખાનખાનાન’નો ઇસ્કામ મેળવી પોતાને, ઉચે ચઢેલા કસ્ટ્યા હોય. એ તો ઇત્રિજી ભાષા શીખેલાઓને જ ‘સરદાર’ કરતાં ‘સર’નો, ‘રાન’ કરતાં ‘ઝરત’ કે ‘અર્ક’ નો ખેતામ મેળવવાની હોશ રહે છે. એથી પોતે પોતાને જ નહિ પણ આખા દેશને શોભાઓ એમ સમજે છે. અમીરાના મંડળમાં એમવાથી હિંદુસ્તાનની કૃત્રી રીતે શોભા વધશે એ મ્હારા તો ખ્યાલમાં જ નથી ઉતરતું. સિંહમ્હારે જ્યારથી ઇત્રિજી અમીરાની સલામાં દાખલ થયા ત્યારથી હિંદો મટી ગયા એ સ્પષ્ટ છે. હિંદોઓની પરંપરા (traditions) એમની ભૂમિમાં ગહ: એમને હવે ઇત્રિજી પરંપરામાં બગવાનું રહ્યું; એને જ પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનું રહ્યું; હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ હવે પરાગે થયો; ઇતિહાસનો ઇતિહાસ સ્વર્ણમ થયો. જતાં આપણે ઉમંગથી કહીએ છીએ કે એથી દેશની શોભા વધી. એ આપણને ઇત્રિજી એટલું સાફ એમ લાગે છે, એથી જ.

ઇત્રિજી ભાષાએ દેશમાં મંદિરાની ગરજ સારી છે. ભાષાપ્રેમ તો આપણામાં મૂળથી જ. હિંદુશાળમાં સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્ર શિક્ષા થતા આજે પાઠી પાત્રી કરી નહિ; મુસલમાન કાળમાં ફારસીનો મોહ પણ એવો જ જમરો લાગ્યો; ઇત્રિજી કાળમાં ઇત્રિજીની મોહી લાગી. પણ ઇત્રિજીની મોહનીએ દૃઢ કીધી છે. ફારસી ભાષાના ઉત્તમ હિંદુ મોલવીઓએ કે સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્તમ પંડિતોએ પોતાના પુત્ર, મિત્ર, આડનિયા કે કોઇ વેપારી તાથે ફારસી કે સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યવહાર ચલાવ્યો ન હતો; તેમણે પોતાના હિસ્સાના આપણા ફારસી કે સંસ્કૃતમાં રાખવા માંડ્યા નહતા, કે પોતાના યોજના વ્યવહારમાં, “પેદર”, “માદર”, કે “પિતા”, “માતા” તો પણ પ્રયોગ કર્યો નહતો. ઇત્રિજી બહેલાઓએ તો ઇત્રિજીનો ઉપયોગ કરવામાં કોઇ મર્યાદા જ રાખી નથી. પિતા, પુત્ર, મિત્ર, વેપારીઓ સર્વે ઇત્રિજી ભાષા કે ઇત્રિજીમાં જ વ્યવહાર કરવા લાગ્યા. “મા-માપ” “મા” અને “આપ” એ સંજ્ઞાથી લજવાવા લાગ્યા, અને “મમ્મા”-“પપા” માં ઔરવ માનવા લાગ્યા; આળકને ‘એબી’ કહેવામાં સંસ્કૃતિ સમજવા લાગ્યા. આળકને મોલવા માંડતાં જ ઇત્રિજી શબ્દોનો પરિચય કરાવેલો, ઇત્રિજી મોલતાં કરી દેવાં, એ મહત્વનું મનાયું. બહુએ દક્ષિણીઓ મૂળરાતમાં રહેલા છે, તેમના આળકો શુદ્ધ મૂળરાતી જન્મથી જ મોલે છે, પણ તેથી કોઇ આશ્ચર્ય પામતું નથી. પણ કોઇ આળક ઇત્રિજીનેના સહવાસમાં ઉઠ્યું હોય અને નાનપણથી ઇત્રિજી મોલવા માંડે તો આરિસ્ટરો ચકિત થઇ એની પાછળ વીંટાઇ વળે, આ સર્વેનું કારણ શું? ઇત્રિજી ભાષાના દારૂડીયા ગમ્યા છીએ. એ ભાષાનો જ્યાં ગંધ આવે ત્યાં અહોમાગ્યમહોમાગ્યમ્ મુઠ નાચે છે.

ઇંગ્રેજ ભાષા ને મદિરા ન હોત પણ આપણનું સાક્ષ્ય હોત, તો આપણે એને ઉપયોગ ઔપધ જેટલો જ સંયમ પાળી કર્યો હોત. ઇંગ્રેજ ભાષાનો ને આપણને ઉન્માદ ન હોત, પણ વિદ્યાનંદ હોત, તો આપણે ઇંગ્રેજ ભાષાનું સાહિત્ય ખેડી ખેડી એના આનંદમાં લીન થઇ વાણીરહિત થઇ ગયા હોત, અથવા એ વિદ્યાનંદ આપણે આપણી ભાષામાં ઉતારી ઉતારી આપણા જનોને એ ચખ્ખાડ્યો હોત. ઇંગ્રેજ ભાષાનું વ્યસન ને આરોગ્યવર્ધક હોત તો આપણે આપણી ભાષાથી પરાક્રમ્ય કદિ ન થયા હોત. રા. ગોવર્ધનરામ જેવા સમર્થ લેખક પોતાના ગૂજરાતી પુસ્તકોમાં પણ પોતાના ઉત્તમ વિચારો દર્શાવવા ઇંગ્રેજ ભાષાનું વાહન સ્વીકારે, અથવા આખું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં લખી પ્રસ્તાવના ઇંગ્રેજમાં ધડે, રા. નવલરામ જેવા માતૃભાષાના અભિમાની પોતાની નોંધપોથીમાં ઇંગ્રેજમાં ઉતરી પડે, એ ઇંગ્રેજના વ્યસને આણેલી નિર્મળતાનું કાંઇ જેવું તેવું ચિહ્ન નથી.

ઇંગ્રેજ ભાષા શીખવાનો માત્ર એ વર્ગને અધિકાર હોવો જોઇએ; એક તો જે પોતાની ભાષાના પંડિત છે, જેણે પોતાની ભાષાનો રસ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવ્યો છે, અને જેમને ઇંગ્રેજ ભાષાનો રસ આપી, એ રસને સ્વભાષા જેડે મેળવી દેવો છે; એમાં રહેલી સુંદરતા પોતાની ભાષામાં ભેળવી દેવી છે; એમાં રહેલું જ્ઞાન પોતાની ભાષામાં ભરવું છે; તે. તેણે તો ઇંગ્રેજમાં પારંગત થવું યોગ્ય છે; એ ભાષાના જેટલા ધુટકા ભરાય તેટલા ભરવા જોઇએ. બીજો વર્ગ, જેને ઇંગ્રેજ જેડે વ્યવહાર કરવો પડે, એટલે વિદેશ સાથે વ્યવહાર કરનાર વેપારીઓ, પરરાજ્યો સાથે કામ પાડનારા રાજ્ય પ્રકરણી પુરુષો—એમણે અપ જોગી ઇંગ્રેજ ભાષા જાણી લેવાની જરૂર છે. પણ, જેને માતૃભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેને ઇંગ્રેજ શીખવાનો અધિકાર જ નથી, એ સત્ય દેશે સ્વીકારવું ઘટે છે.

ફિશોરલાલ ઘ. મશાણવાળા.

ભૂગોળનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ.

(રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.)

ઐરંગઝેમ આદીએ ખેડો ત્યારે તેનો શિક્ષક ભારે આશ્ચર્યમાં તેની પાસે શિરચાવ માંગવા ગયો. તેને ઐરંગઝેમે જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં તેણે કહ્યું છે કે: “પૃથ્વી ઉપરની દરેક પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણો સંબંધે, તેના સાધનસંપત્તિ, તેનું બળ, તેની મુશ્કેલી અને મુશ્કેલી, તેના રીતરિવાજ, તેનો ધર્મ, તેની રાજ્યપદ્ધતિ અને તેનો મુખ્ય લાભ કામમાં રહેલા છે તે બધાથી મને આહીત કરવાની છું તમારી ફરજ ન હતી !.....” આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાક્ય ઉપરથી તે બાદશાહનો ભૂગોળ વિષે શું ખ્યાલ હોતો તે

જાણીત આવે છે અને તે જ બુજોળનો ચર્ચાર ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ બુજોળનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે. શહેરો અથવા નદીઓ કે પર્વતોનાં નામ અને તે ક્યાં આવ્યાં છે તે ગોખી જવું એ કાંઈ બુજોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પણ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ધણેખરે ભાગે બુજોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. બાળકને હમેશાં પોતાની આસપાસની દુનિયા વિષે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શિષ્યવવાનો જે વિષયનો હેતુ છે, તે શાળામાં બાળકને તદ્દન અપ્રિય કરી મૂકવામાં આવે છે. તેનું યુગ્મ્ય કારણ, વિદ્યાનો અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને તેને પરિણામે ભાષામાં સારા પાઠ્ય પુસ્તકોનો અથવા કોઈ પણ પુસ્તકનો અભાવ, એ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક વિષયોની ભૂમિને, ગમે તે ખરાબ રીતે પરંતુ, ખેડવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યારે બુજોળનો વિષય તો બીલકુલ ખેડાયો જ નથી. બીજા વિષયોમાં સારા પાઠ્ય પુસ્તકોને અભાવે શિક્ષકો તે વિષયો ઉપર લખાયેલા મોટા ગ્રંથોનો આશ્રય લઈ શકે છે પરંતુ બુજોળના વિષય ઉપર તો તેવા ગ્રંથો પણ નથી. અંગ્રજી ભાષામાં બુજોળના વિષય ઉપર સારા ગ્રંથો તથા પાઠ્યપુસ્તકો છે પરંતુ તે હિંદી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી. કારણ તે હિંદી દૃષ્ટિએ લખેલાં હોતાં નથી. તેમાં હિંદુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી. દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્યપુસ્તકો હોવાં જોઈએ અને તેમાં પોતા પોતાના દેશને વિશે વિશેષ હકીકત આપેલી હોવી જોઈએ. એટલે હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટેના બુજોળના પુસ્તકમાં (૧) પ્રધાનસ્થાન હિંદુસ્તાનને, પછી (૨) હિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ હોય, તથા (૩) હિંદીઓ જે દેશોમાં જઈને વસેલા હોય તે દેશોને અને ત્યાર પછી (૪) શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકતને સ્થાન અપાવું જોઈએ. જેવી દેશપરંતે જુદાં પુસ્તકની જરૂર છે તેવી જ કાળપરંતે પણ છે. રાષ્ટ્રનું લક્ષ્ય હોય એક જ હોતું નથી. ભિન્ન ભિન્ન સમયે તે ભિન્ન ભિન્ન રહેતું છે. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને બુજોળ સંબંધી માહિતી ધણી આછી હતી કારણ તે વિષય ઉપર કોઈ ગ્રંથ લખાયેલો નથી. હાલની રીતિએ બુજોળનો કોઈ ગ્રંથ લખાયેલો નથી એ વાત ખરી છે. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પછાત દેશોના મૂળ વતનીઓનો ઉત્તેજ કરી અથવા તેમને તાબે કરી તેમની મજબૂતીને લાભ લઈ, ખેતીથી અથવા બીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ હરી જવાની શક્તિ સુધરેલા ગણ્યતા દેશોની છે તેવી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ન હતી. ધાર્મિક શક્તિનું જ દેશમાં સામ્રાજ્ય હતું તેથી 'તીર્થયાત્રા પ્રમંથ'—'ઉત્તરાખંડ-માહાત્મ્ય' જેવાં તીર્થયાત્રા સંબંધી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. તે પુસ્તકો તે યુગની સંકલિત જરૂરિયાત પૂરી પાડતી.

શાસ્ત્રીય રીતિ એ છે કે ધણા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબંધી માહિતી મેળવવા કાંઈ ઇચ્છા જ રાખી નથી. કુલ તથા શક લોક

આવી હાલત કરી ચાલતા થયા, મીઠા લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યો, મુસલમાનોએ પણ સમય સુધી માત્ર ચઢાઈ કરનારાઓ તરીકે આજ્ઞા કર્યું અને છેવટે અહિં આવીને વસવાટ કર્યો. પછી યુરોપીય પ્રાજનો આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજ્યસત્તા જમાવી. છતાં આ બધા લોકો ક્યાંથી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઈ જઈને શું કરે છે વગેરે જાણવાની આપણા લોકોએ અપેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબંધી તો શું પરંતુ આપણા દેશ સંબંધી પણ જોટલી હકીકત મીઠા અને ચીના મુસાફરાએ આપી છે અને હાલ યુરોપીય વિદ્વાનો જોટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દક્ષિણ ભાગ પણ આપણે તથો કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશા પરદેશીઓનાં ચક્ષમાંવડે જોઈ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે યુરોપીય ચક્ષમાંવડે નિહાળીએ છીએ. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે જ્ઞાનંત અને વિગતો પોતાને હિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મૂકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ હોઈ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકો દ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે.

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી થઈ છે, એટલે આ કાળના જુગોળના પુસ્તકમાં, ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમંડા. દેશને અત્યંત પ્રિય ગણાતાં રમણીય પર્વતશ્રેણી, સન્તપુરુષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જ્યાં જાત કુર્યાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબંધી હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારનાં મથકો, વેપારના માર્ગો વગેરે સંબંધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદાર્થ સંગ્રહાલયો વગેરે સંબંધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબંધી માહિતી આપવી જોઈએ.

આ પુસ્તક શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવા વારણાથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. જુગોળના વિષયમાં દિલ્હી વિદ્યાર્થીને જોટલી માહિતી ખાસ કરીને આપવી જોઈએ તે સંબંધે શિક્ષકને દિશા સૂચવવાને અને તે માહિતી એક પુસ્તકમાં ગ્રહિત કરવાને અમે યોગેલા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ પડે, શિક્ષક, વિદ્યાર્થીની જુદી તથા ગ્રંથજ્ઞકિત ધ્યાનમાં લઈ પોતાનો સ્વતંત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અદરથી જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય-પુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે જોટલી એવી માહિતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે જુગોળના બહારના વિષયની ગણી શકાય. પરંતુ તેવું કારણ એ છે કે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જુદા ગ્રંથો રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જોટલું બ્યાપક બની શકે તેટલું સારું.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ ભાગમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિંદુસ્તાનને દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિનિકટ સંબંધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઈને હિંદીઓએ વસવાટ કર્યો હોય તે સંબંધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકત આવે.

હિંદુસ્તાન સંબંધી જે વિષયો ખાસ આપવી જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. આબોહવા.

હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિનાં જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર થતાં પરિણામો.

૨. દેશનું કુદરતી સ્વરૂપ (Configuration).

(૧) પર્વતો, દિશા, વિસ્તાર, ઉંચાઈ.

(૨) સપાટ પ્રદેશ—વિસ્તાર. વેરાન છે કે કૃત્રિમ ?

(૩) નદીઓ—મુખ્ય પ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લંબાઈ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે સુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે. પ્રાચીન પ્રવાહ અને તેમાં થયેલા ફેરફાર.

(૪) સમુદ્રકિનારો. કિનારાના પ્રદેશની લંબાઈ, નદીઓનાં મુખોનું ઉંડાણ, હિંદુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરિયા કિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. કિનારા પાસેના દ્વીપો, ખંદરો—સ્વાભાવિક તથા કૃત્રિમ, જૂંશરો, સામુદ્રકુતીઓ, સંયોગબ્રિચ્ઓ ઉપસાગરો વગેરે.

(૫) જંગલો. ક્યાં ક્યાં છે અને તેમાં શું શું ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલું ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે? તેમાં વસતાં પશુપક્ષીઓ સંબંધી માહિતી.

(૬) પવનની દિશા અને વેગ—ઋતુઓ પ્રમાણે. મોસમનો પવન અને તેની વર્ષા ઉપર અસર; હવામાં જોઈ જુદે જુદે સ્થળે કેટલો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર.

(૭) હવાખાવાનાં સ્થળો—સમુદ્ર કિનારા ઉપરનાં તથા પર્વતો ઉપરનાં સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanitoriums).

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૧. હિમાલયનો પ્રદેશ—શિવાલિક પર્વતો સુધીનો.

૨. સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ—તથા તે બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના.

૩. અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના ખંડસ્થ ભાગ.

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપસી આવેલો કાઠિઆવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિંધ્ય અને સાતપુડા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લક્ષદ્વીપ તથા માલદ્વીપ.

૮. પૂર્વકાટ તથા મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓથી બનેલા પ્રદેશ.

૯. રામસેલુ.

૧૦. આન્દમાન તથા નિકોબાર દ્વીપો.

ઉપરના પ્રદેશો ભૂકંપ વગેરે ઉત્પાતોથી તથા નદીઓ અને સમુદ્રોના ધોવાણ (Erosive effect) થી ક્ષયી રીતે બનેલા છે તે સમગ્રવલું.

૪. દેશની ખનિજ અને ઉદ્ભવજી સંપત્તિ.

જમીનના પ્રકાર તથા પાક.

૫. દેશના જાતિ તથા ભાષાવાર વિભાગ.

(૧) જાતિવાર વિભાગ.

(૨) ભાષાવાર વિભાગ.

જાતિ એક હોય પણ ભાષા બુદ્ધિ હોય, અને ભાષા એક હોય પણ જાતિ બુદ્ધિ હોય અને ભાષા તથા જાતિ એક જ હોય એવા ત્રણ પ્રકાર દેશમાં જોવામાં આવે છે, તે બતાવવું.

૬. વ્યાપાર, હુમ્મર, ઉદ્યોગ.

પ્રાચીન સમય.*

૧. બુદ્ધિ બુદ્ધિ કાળે કદ કદ ચીજો કયે કયે સ્થળે બનાવવામાં આવતી અને તેમાંથી કદ કદ ચીજોનો કયા કયા દેશમાં નિકાસ થતો. મોતી, પ્રવાળ, મીઠું, માછલાં વગેરે સંબંધી વ્યાપારી હકીકત અહીં જણાવવી.

૨. કદ ચીજો પરદેશથી અને તે કયા કયા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી.

૩. ભારતવર્ષનાં બંદરો તથા આ દેશની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય દેશોનાં બંદરો.

૪. ચીન, મધ્ય એશીઆ, ઇરાન તથા એશીઆ માઇનર (આસિરિયા) જવાના સ્થળ માર્ગ.

૫. સુમાત્રા, જાવા, સિંહલદ્વીપ, અરબસ્તાન તથા મેસોપોટેમિયા જવાના જહાઝમાર્ગ.

૬. દેશની અંદરના જહાઝમાર્ગ (નદીના) તથા સ્થળમાર્ગ.

અર્વાચીન સમય.

પહેલા ત્રણ ઉપરના ત્રણ પ્રમાણે.

૪. હિંદુસ્તાનની અસલ બનાવટો (indigenous industries) વિષે કાલ

* પ્રાચીન સમય એટલે હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર મુરોબીય પ્રબલિયાના કાલમાં તથા તે પહેલાંનો

ધણી થોડી માહિતી છે. ભૂગોળના પુસ્તકમાં પરદેશથી આવતી ધીને વિષે બે તેનું અનુ-કરણ કરીને અહીં બતાવવામાં આવે તો, લખવામાં આવે છે, પરંતુ અસલથી અહીં બે બનતી ધીનેની માહિતી આપવામાં આવતી નથી, માટે તેની બરાબર તપાસ કરીને કદ ધીને ક્યા ક્યા સ્થળે હાલ બને છે તે જણાવવું.

૫. યુરોપથી હિંદમાં આવવાના જલમાર્ગ, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઓફ ગૂડ હોપ આગળ થઇને આવવાનો જીનો રસ્તો અને સુએઝ કેનાલમાં થઇને આવવાનો નવો રસ્તો.

૬. યુરોપથી અહીં આવવાના સ્થળમાર્ગ—બગદાદ રેલ્વેનું મહત્વ—તે પોતાને હાથ કરવાનો જર્મનીનો હેતુ.

૭. જાપાન, ઓસ્ટ્રેલિયા, ફિજી તથા અમેરિકા જવાના માર્ગ.

૭. ધર્મ સંબંધી.

(૧) યુરોપીય લેખકોએ લખેલાં પુસ્તકોમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિ હોતી જ નથી. આ દૃષ્ટિથી હિંદુસ્તાનની ભૂગોળનો વિચાર કરતાં પ્રથમ હિંદુસ્તાનના ક્યા ક્યા ભાગમાં ક્યા ક્યા ધર્મનો નિશેષ પ્રચાર છે તે જણાવવું નેપ્રમ્યે. ઉદાહરણાર્થે: શીખ ધર્મનો પ્રચાર પંજાબમાં, જમ્મુના સંસ્થાનમાં તથા સિંધમાં છે; જૈન ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં તથા બંગાળ તરફ થોડો છે. બૌદ્ધ ધર્મ નેપાળમાં, ખત્તરેશમાં તથા સિંહલદીપમાં છે. આ જ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મનો, પારસી ધર્મનો તથા હિંદુ ધર્મમાં શૈવ, શાકત, વૈષ્ણવ વગેરે શાખાઓનો પ્રચાર ક્યાં ક્યાં છે તે બતાવવું.

(૨) ધાર્મિક મેળાઓ—કુંભનો, માધનો, સિંહસ્થનો વગેરે— ક્યાં ક્યાં થાય છે અને ક્યારે ક્યારે થાય છે તથા ક્યાં ક્યાંથી લોકો તેમાં આવે છે તે બતાવવું.

(૩) સાધુસંતોનાં જન્મસ્થળો તથા કાર્યક્ષેત્રો, તીર્થક્ષેત્રો, સિદ્ધપીઠો, જ્યોતિર્લિંગો, ચાર ધામે વગેરે બાબત માહિતી આપવી.

(૪) પ્રાચીન સમયમાં જે યાત્રાનાં સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં પણ હાલ જેને નાક ભ્રષ્ટ થયો છે તેમાં સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

(૫) જૈન, મુસલમાન, પારસી શીખ વગેરે ધર્મોનાં તીર્થક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

(૬) અલગલગ લોકોમાં અને શ્રદ્ધ વર્ષમાં ધણા ન્હાના ન્હાના પંથો જેવા કે, રામશ્ચ પીરનો પંથ, દાકુ પંથ, બીજક પંથ, ભેરાળોનો પંથ વગેરેનો પ્રચાર ધણો છે તેમનાં મુખ્ય સ્થળ અને વિસ્તાર વિષે માહિતી આપવી.

૮. વિદ્યા સંબંધી.

(૧) પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો—સંસ્કૃત વિદ્યાની, બૌદ્ધોની, મુસલમાનોની તથા જૈનોની કેટલાક સ્થળો અમુક એક ખાસ શાળા માટે પ્રખ્યાત થયેલાં હતાં. જેવાં કે નવદ્વીપ (નડીઆ) નબન્નાય માટે, ઉજ્જવિની તથા જ્યપુર જ્યોતિષ માટે, આશા અને જ્યપુર કિષ્ક માટે, વગેરે સંબંધી માહિતી આપવી.

(૨) પ્રાચીન પંડિતોના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં સ્થળો વ્યાપ્ત માહિતી આપવી.

(૩) પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાની પરિપદો (સમિતિઓ) જ્યાં જ્યાં થયેલી તે તે સ્થળો સંબંધી માહિતી આપવી.

(૪) અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો (Universities) શાસ્ત્રીય શોધસંસ્થાઓ (Research Institutes) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સ્થળો, પદાર્થસંગ્રહાલયો (Museums) તથા પુસ્તક-લયોનાં સ્થળો સંબંધી માહિતી આપવી.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિએ જાણવાજોગ હકીકત.

(૧) કુદરતી સરહદ અને સરહદનો પ્રદેશ.

(૨) પર્વતો અને તેના ઘાટ.

(૩) નદીના આરા તથા પુલો.

(૪) પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જુદે-જુદે રસ્તે થઈને ડુમલાઓ આવ્યા છે તે રસ્તાઓ.

(૫) દેશના બચાવને અનુકૂળ સ્થળો.

(૬) લશ્કરી અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

(૭) લશ્કરી જાવણીઓ તથા વેતાળગૃહો (Wireless instalment.)

(૮) કિલ્લાઓ તથા ફાટબંધ શહેરો-પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.

(૯) નૌકાસૈન્યનાં મથક.

(૧૦) દેશનાં જે જે સ્થળે પુષ્કળ અનાજ મળી શકે તે સ્થળો.

(૧૧) લડાયક જતો જે જે સ્થળમાં વસે છે તે સ્થળો.

૧૦. ઐતિહાસિક ભૂગોળ.

(૧) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનના જે વિભાગ-હિંદુસ્તાન અને દખ્ખણ.

(૨) પ્રાચીન સમયમાં દેશના જુદા જુદા વિભાગ-તેમનાં પ્રાચીન નામો તથા દરેક ભાગનો વિસ્તાર.

(૩) પ્રાચીન નગરો તથા યુદ્ધક્ષેત્રો.

(૪) શિલાલેખો, સ્તંભો, સ્તૂપો વગેરેનાં સ્થળો.

(૫) પ્રાચીન સમયમાં (ખાસ કરીને અકબર) રાજ્યપ્રકાર માટે કરેલા દેશના વિભાગ અથવા પ્રાન્ત કે સુબા.

૧૧. રાજકીય ભૂગોળ.

હિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ છે તે દેશો સંબંધી હકીકત નીચે પ્રમાણે.

અરબિયન—હિંદુસ્તાન સાથે કઈ રીતેનો સંબંધ છે તે લખવું (જે પ્રમાણે નીચેના દરેક દેશો સંબંધી જણાવવું).

લન્ડન—સામ્રાજ્યની રાજધાની, ઇન્ડિયા ઓફીસ, પાર્લામેન્ટ, પદાર્થસંગ્રહાલયો, પુસ્તકાલયો, હિંદીઓ જે સ્થળોના સંબંધમાં આવે છે તે સ્થળો વગેરે.

વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો—મેન્ચેસ્ટર, લેન્ડશીયર, શેરીડઝ વગેરે.

વિદ્યાપીઠો—લન્ડન, ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રીજ વગેરે નૌકાસૈન્યનાં મથક.

તેની તથા હિંદુસ્તાનની વચ્ચે આયાત નિકાસ.

જાપાન—વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો, વિદ્યાપીઠો, ચિત્રશાળાઓ, આયાત નિકાસ.

અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન—ખોલનઘાટથી ખેંચરઘાટ સુધીના તમામ ઘાટોની બહુ જ વિગતવાર હકીકત; તે દેશો સાથેનો વેપાર.

ધરાની અખાત અને મેસોપોટેમિયા—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

ચીનનો સમુદ્ર કિનારો—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

અરબસ્તાન—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ, મક્કા તથા મદીનાની વિસ્તૃત ભૂગોળ તથા ત્યાં જવાના માર્ગ વિશે હકીકત.

અમેરિકા—વિદ્યાપીઠો, આયાત.

ફ્રાન્સ—પેરિસ સાથેનો મોતોનો વેપાર.

ઈજિપ્ત—ત્યાંના રેતી આયાત.

હિંદીઓ જે અન્ય દેશોમાં જઈને વસ્યા હોય તે દેશો સંબંધી આપવા યોગ્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

૧. દુનિયાના જે જે ભાગોમાં હિંદીઓ જઈને વસ્યા છે તે તે ભાગોનાં નામ અને ત્યાં વેપાર માટે ખેતી માટે, મજૂરી માટે કે બીજા શા માટે વસ્યા છે તે હકીકત.

૨. દેશના કયા કયા ભાગોમાંથી હિંદીઓ ગયા છે તેનાં નામ અને ગયેલા માણસોની પ્રાન્તવાર સંખ્યા.

૩. જે જે દેશોમાં હિંદીઓ ગયેલા છે તેના ખાસ કયા કયા ભાગોમાં તેમણે વસવાટ કર્યો છે તે તથા લાંબી આબોહવા સંબંધી સામાન્ય હકીકત અને અહીંની કયા પ્રાન્તની આબોહવા સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે.

૪. તે દેશોમાં જવાનાં સાધન તથા સગવડ.

૫. તે દેશોની રાજ્યવ્યવસ્થા. ત્યાં હિંદીઓને કેટલા હક મળે છે અને કેટલી આબ-તમા અધિકારશીલતા રહે છે તે સંબંધી ટૂંકી હકીકત.

અન્ય દુનિયા વિષે માહિતી નીચે પ્રમાણે:—

૧. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

- (૧) જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનું પ્રમાણ.
- (૨) ખડો તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોનાં નામ.
- (૩) પૃથ્વીના જુદાં જુદાં ભાગો ઉપર ગરમી તથા ઠંડી તથા હવામાં ભેજનું પ્રમાણ તથા પવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.
- (૪) પૃથ્વીના જુદાં જુદાં ભાગમાં મનુષ્યની વસતિનું પ્રમાણ—કયાં ભાગોમાં બહુ જીવ વસતિ છે અને કયાં ભાગોમાં બહુ આછી વસતિ છે તે.
- (૫) જુદાં જુદાં માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.
- (૬) દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૨. ઉપરનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યો તથા રાજ્યો પૃથ્વી અને તેમનો વિસ્તાર.

- (૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.
- (૨) ફ્રેન્ચ
- (૩) જર્મન
- (૪) રશિયન
- (૫) યુરોપનાં ન્હાનાં રાજ્યો—પોલેન્ડ, સ્પેન, પોર્ટુગાલ, બેલજિયમ, સ્વીડન, નોર્વે વગેરે.
- (૬) અમેરિકન સામ્રાજ્ય.
- (૭) ઓસ્ટ્રિયન આથવા ટર્કિશ સામ્રાજ્ય.
- (૮) ચાઇનીઝ સામ્રાજ્ય.
- (૯) જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યપાલિકા કયાં છે, તેમનાં સંસ્થાનો કયાં કયાં છે, તેમનું લશ્કરી અને નૌકાસામર્થ્ય કેટલું કેટલું છે, તેમની મુખ્ય આબાત અને નિકાસ કદ કદ તથા મુખ્ય ઉદ્યોગો કયાં છે તે જણાવવું.

૩. મનુષ્યને આસર ઉપયોગની વસ્તુઓ જેમાંની કેટલીક નીચે ગણાવી છે તે દુનિયાના કયાં કયાં ભાગમાં અને કેટ કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) કાચો માલ.

લુદ	૩	કાલસા—લાકડાં—કેરાસીન
ચોખ્ખા	૭૧	લોહ
પટેલ	૨૬૫	ચાનું
મીઠા	૧૦૫૬	૧૫

માબંધી
રહા

તાંજી
એસ્યુમિનિયમ
હીરા-મોતી

(૨) બનાવટી માલ. (Manufactured products)

કાપડ.

ચંત્ર.

દીવાસળી.

ફળવેલાં આમડાં.

લોહનો સામાન.

પોલાદનો સામાન વગેરે.

દવાઓ.

૪. દરેક ખંડ વિષે સામાન્ય હકીકત.

(૧) એશિયા.

દેશોનાં નામ—રાજ્યધાનીઓ તથા મુખ્ય મુખ્ય શહેરોનાં નામ સાથે,
મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

” ” નદીઓ કાંઠાનાં શહેર સાથે.

” ” સમુદ્રો—અખાતો ઉપસાગરો.

” ” રણો તથા જંગલો.

” ” દીપો.

” ” બંદરો.

આ પ્રમાણે યુરોપ, અફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઓસ્ટ્રેલેશિયા મંજૂરી હકીકત.

પરિશિષ્ટ.

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં અતિ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

આ પરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુવાનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જોમ ભૂગોળમાં પણ રસપ્રેરણ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માલમ પડે.

જાપાનના ઔદ્યોગિક વિકાસની રૂપરેખા.*

બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમાં ભારતવર્ષમાં જે ઔદ્યોગિક સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ ૪૫ વર્ષ પૂર્વે જાપાનની હતી. યુરોપીય પ્રજાના આગમન પહેલાં અને દેશો હુનરઉદ્યોગમાં સ્વાવલંબી હતા અને પોતાના દેશની જરૂરીયાતો પોતે જ પૂરી પાડતા હતા. તદ્વાત માત્ર એ હતો, કે ભારતવર્ષનાં અંદરેમાં જે માલ આપતો તેના ઉપર કાષ્ટપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહતો. વળી હિંદીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની, અને પરદેશમાં જવાની છૂટ હતી. જાપાનમાં તેથી ખરાબ સ્થિતિ હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ ની પહેલાં જાપાનની પ્રજાને પોતાનો ધંધો પસંદ કરવાની મનાઇ હતી. અત્રા હુનરઉદ્યોગો ઓછાવતા પ્રમાણમાં વારસામાં જ મળતા હતા અને તેનાં મહાજન બંધાતાં. ત્યાં એવો કાયદો હતો, કે પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરે તે પહેલાં થોડાં વર્ષ સુધી તેને ઉમેદવારીનું કામ કરવું પડતું. મહાજન બહારનો માણસ તે પ્રકારનો ઉદ્યોગ તેમ જ વેપાર કરી શકતો નહિ. રાજ્યની પરવાનગીથી થોડક ડય અને સ્પેનના લોકોને ખાસ વેપાર કરવા માટેના હક આપવામાં આવ્યા હતા. દેશીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની અથવા તો વિદેશ જવાની છૂટ નહતી. આ વિષય ઉપર હાલના એક અનુમતી મહાન પુરૂષનું પ્રમાણ નિયેના તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં જણાઇ આવે છે. જાપાનના માછ પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા જાપાનના ઉદ્યોગોના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખતાં લખે છે, કે જાપાનની જાગૃતિને પરિણામે જાપાનના સ્વભાવમાં તથા તેના ઉદ્યોગમાં અને તેની વિશેષતામાં બહુ તફાવત થવા પામ્યો છે. જ્યારે આસપાસનાં કારણોને લીધે જાપાનને પોતાનાં અંદરે ખુશ્તી મુકવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, ત્યારે આખાં થતા માત્ર ઉપર પાંચ ટકા જકાત જુદા જુદા દેશો સાથે કરેલા કાલકરારોને લીધે નાખવામાં આવી હતી. જાપાને અખાધિત બ્યાપારની પોતાની ઇચ્છાથી અથવા તો ખુશીથી સ્વીકારી નહોતી; પરંતુ કાલકરારોને લીધે તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હતી. આ બહારના દબાણને લીધે જ ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેના જે વિકાસ થયો તે તો લોકોની આંતરિક લાગણીઓમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો હતો.

જે આંતરિક દબાણને લીધે, પ્રજાના સ્વભાવની અંદર એકાએક ફેરફાર થવા પામ્યો, તે વિદેશના વિચારોને અને દુનિયાની રાજ્યદારી પ્રધાનતા ભાગવનારી બીજી પ્રજાઓ સાથેના સહવાસને જ આભારી છે. લશ્કર વદેશી પોશાક ધારણ કરવા માંડ્યું; તે દેખીને સરકારી સનદી અમલદારો પણ તેવો પોશાક પહેરવા લાગ્યા અને તેમ કરવામાં પોતાનું સ્વમાન અને ઉચ્ચતા સમજવા લાગ્યા. જાપાનનો માછ પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા કહે છે, કે જે લોકો યુરોપીયન પોશાક ધારણ કરતા તે લોકોને બીજાઓ માનપૂર્વક સલામ કરતા. આખા દેશની અંદર તેવજાતે એવી જ સામણી પ્રસરી રહી હતી.

* મહાન દેશબક્ત લાલા લખપતરાયના 'હિંદીદુશ્મન એવ જાપાન એન્ડ અધર વેપર' એ નામના અંધના એક પ્રકણ ઉપરથી.

કે દરેક આબતમાં યુરોપીયન* રહે તેવી રીતે રહેવું. હમેશની જરૂરીઆતની અને મોજા જાપની વસ્તુઓ માટે જાપાનના બજારમાં કાષ્ટપણુ દિવસ ન જાણેલી એવી માગણી થારે થઇ. પ્રજાના ઉદ્યોગોમાં એકાએક ફેરફાર નજરે પડવા લાગ્યો. જુના દેશી ઉદ્યોગો નવજા પામ્યા અને સારા હાંશિયાર કારીગરોને પોતાના ધંધા છોડવા પડ્યા. કાઉન્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના ઉદ્યોગ ઉપર જ આધાર રાખનારૂં જાપાન આવી એકાએક અચંચો પમાડનાર ક્રાન્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી અવબીત સ્થિતિના આવી પડ્યું. અને ધણા ધંધાદારીઓને આ નવીન ફેરફારમાં પોતે પોતાનું કેવી રીતે સલાવવું તે સમજવાનું પણુ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું. જાપાનની સરકારે પ્રથમ કરેલી સલાહો પ્રમાણે જે સરતો સ્વીકારી હતી તેને લીધે તે હવે બીજા કાષ્ટ નવાં બ્યવહારૂં યોજના દાખલ કરી શકે તેમ ન હતું; અને આ મિત્તવાચ સ્વદેશી ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે બીજા કાષ્ટ પણુ ઉપાયો ન હતા. ત્યાંની પ્રજામાં તે વખતે ઓગરો કે યંત્રો શી રીતે વાપરવાં તેમ જ નવી આપણુ ઉભી કરીને નવા ઉદ્યોગો શી રીતે ખોલવા તેટલું જ્ઞાન અથવા તો શક્તિ ન હતી.

આનું પરિણામ એ આવ્યું, કે જાપાન દેશ પરદેશી માલથી ઉભરાઈ જવા માંડ્યો. જે જાપાને આજ સુધી પોતાની જરૂરિયાતો માટે બીજાના ઉપર કદિ આધાર રાખ્યો નહોતે તે જાપાનને આ વખતે પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો. શરૂઆતી દાખ દીધ અને મોજાજાપની વસ્તુ માટે તો તેમ હોય તેમાં નવાઈ નહિ. પરંતુ રોજની જરૂરિયાતો અને ઉપયોગોને માટે પણ પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. છેક ૧૯૦૦ સુધી તેની નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૮૯૮ માં ૧૧૨૦ લાખ યેન (જાપાની ચલણ) નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૯૦૦ માં ૮૨૦ લાખ યેન વધારે હતી. ૧૯૦૫ માં ૧૬૭૦ લાખ યેન વધારે હતી અને છેવટે ૧૯૦૮ માં ૫૮૦ લાખ યેન વધારે હતી. આવા સંજોગોમાં જાપાને પોતાના ઉદ્યોગ હુન્નર તેમ જ કારીગરોને બતાવવા માટે પોતાના દેશની અંદર યુરોપીયન હુન્નર ઉદ્યોગો દાખલ કરવાને જબરો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. અત્યારે તે ગ્રેટબ્રિટન, જર્મની, અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેવા હુન્નરઉદ્યોગ પ્રધાન દેશોની સાથે પૂરેપૂરી હરિફાઈ કરે છે. આ પરિણામ લાવવાને સરકારે કળા ઉપાયો લીધા તે આપણે જોઈએ.

જાપાનના ઉદ્યોગો અને જાપાનના કારીગરો કેવા ઉત્તમ છે, તે દુનિયાને જણાવવા તેમણે દ્વિમંતથી તાત્કાલિક ઉપાયો લીધા. જન્યુટિ પછી ચાર વર્ષમાં જાપાનની સરકારે ૧૮૭૭ ની સાલમાં વીએનામાં ભરાયેલા આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા સાડે પગલાં ભર્યાં. જે વસ્તુ પ્રદર્શનમાં મૂકવા જેવી હોય, તે ભેગી કરવા માટે તેમ જ પ્રદર્શન સંબંધમાં શાં શાં પગલાં લેવાં તે માટે એક ખાસ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું. જાપાનનો આજ પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા તેનો પ્રમુખ બન્યો. જાપાનનો માલ પ્રદર્શનમાં મોટા જાગ્યામાં વેચાય, તે માટે ૭૦ અમલદારોનું એ જ રાખ્યદારી પ્રતિનિધિમંડળ પ્રદર્શન જેવા એકલવામાં આવ્યું. સાથે યુરોપીયનોની શી શી આકાંક્ષાઓ છે તે જાણવા માટે અને

* હાલમાં ભેંગોની જાગણીઓમાં થયેા ફેરફાર થવા પામ્યો છે અને પહેલાંની સ્થિતિ તરફ જવાની પ્રવૃત્તિ કરીને એકબેર આવી છે.

નવીન ઉદ્યોગોની સ્થિતિથી માહિતગાર થવા પામે તે માટે બહુ કારીગરોને મોકલવામાં આવ્યા. પ્રદર્શન યુરૂ થવા પછી ઉદ્યોગને લગતા રાસાયણિક વિષયો થી ખરા માટે જુદા-જુદા યુરોપીય દેશમાં તે પ્રતિનિધિ મંડળમાંના સમર્થ અને હોશિયાર માણસોને મોકલવામાં આવ્યા. તે પછી એક વર્ષે ઉપપ્રમુખ પોતાની સાથે યુરોપીયન માલના જેવા કે ચુંથેલા માલના, કાચા માલના, રંગવાના તેમજ વણવા માટેના અને સાંચાકામ વિગેરેના નમુના લેતા આવ્યા. દેશમાંના જે લોકો આમાં ઉત્સાહ લેવા લાગ્યા તેમને આ બધું ખતાવવામાં આવ્યું. શીલાડેહીઆમાં અમેરિકાનો સ્વતંત્રતાનો દિવસ ઉજવવા માટે આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. તે વખતે જપાને જપાની કળાઓ અને ઉદ્યોગો દુનિયાની બીજી પ્રજાઓને ખતાવવાની આશામાં જે શ્રમ લીધો તેથી થયેલા ફાયદા બહુ હતા. એક બાજુએ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જે જે સુધારેલાં ઓળંગે વાપરતી હતી તે બધાં આ પ્રદર્શનને લીધે જપાનમાં દાખલ થયાં, અને જપાનની અંદર આંશોગિક ફેળવણી વધારે ફેલાવાના પરિણામે જપાનની અંદર આજ સુધી ન સાંભળવામાં આવેલા ઉદ્યોગો દાખલ થયા. પોતાના ઉદ્યોગોનું મહત્વ જાણનારી, જુના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરી નવા ખીલવાનારી પ્રજા આવા આંતર-રાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોથી સારો લાભ મેળવે છે. તેથી ઉલટું જે પ્રજા આ બાબતમાં નિર્બળ છે તેને સહન કરવું પડે છે. જન્યૂત પ્રજાઓ અને તેની ઉદ્યોગી અને કુન્નરગણ સંસ્થાઓ બીજા દેશમાં વપરાતી ધીંગેના નમુનાઓ લાવે છે અને તે પ્રમાણે પોતાના દેશમાં તે ધીંગે તૈયાર કરે છે અને પછી પેલા દેશને એ વસ્તુઓ સસ્તી કિંમતે પુરી પાડે છે. તેથી તે મૂળ દેશનો સ્થાયી વેપાર, ઉદ્યોગ તેમજ કારીગરી નાશ પામે છે. બીજી બાજુ જપાને આવા આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોથી સારો લાભ મેળવ્યો છે. ઔદ્યોગિક અને વેપારી પ્રદર્શનો હવે જપાનમાં સર્વ સાધારણુ થઈ પડ્યા છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં પણ પોતાનો ભાગ લેવા જપાન એક પણ તક જવા દેતું નથી. જપાનના કારખાનામાં બનેલા માલનું પોષણ કરવા માટે જપાની સરકારે ૧૮૭૪ માં ટ્રાફીઓ ખાતે એક વેપારનું બાઈ બોલ્યું છે. તેનો ખસ હેતુ જપાનનો માલ પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવાનો છે. એવું કહવામાં આવે છે કે આ કંપની બહુ ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી અને જપાનનો માલ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના બજારોમાં મોકલવા લાગી. આને પરિણામે જપાનના જુના પડી ભાગેલા કુન્નર ઉદ્યોગો ફરીથી સજીવન થયા.

જપાનની સરકારે નવા ઉદ્યોગો દાખલ કરવા સાફ જે ઉપાયો લીધા તેમાંના મુખ્ય એ હોય, કે તેણે ધન્ય ખર્ચ કરી નમુનેદાર કારખાનાં સ્થાપન કર્યાં. આ સરકારના ખર્ચે નવા ઉદ્યોગોનો અનુભવ મળી શકતો. આ દાખલો બેમાડવા તેમજ અનુભવ માટે ઉર્જા કહેલાં આ કારખાનાઓમાંના કેટલાંક, ખાનગી કંપનીને વેચાણ આપવામાં આવ્યાં. પરદેશમાંથી નમુના મગાવવામાં આવતા હતા અને તે સરકારના ખર્ચે ઉદ્યોગખાતે મોકલ વહેંચવામાં આવતા હતા. સરખાતમાં આ ખાતાંઓ હોશિયાર યુરોપીયનેના હાથમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં પરંતુ તે પછી એમ જપાનીઓએ તેમની જગ્યા લીધી હતી.

જપાનના ઉદ્યોગો તથા કળાઓ ખીલવા સાફ ૧૮૬૦ માં સહેનશાહી સરકારે સહેનશાહી કુન્નર કળાનું ખાતું કહાડ્યું. હોશિયાર અને કળાવાન કારીગરોને સહેનશાહી

સરકાર તરફથી માન મળતું હતું, કે જેથી બીજાઓને તેમને અનુસરીને ચાલવાની ઉત્કેષ થવા પામે.

પરંતુ સૌથી મુખ્ય કામ શિલ્પી કળવણી માટે ખાસ શાકલ્ય કરવામાં આવી હતી જે હતું. સરકારના ખર્ચે અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના લુદા લુદા પ્રદેશોમાં શાકલ્યમાં આવ્યા. હોશિયાર અને બાહોશ કારીગરો પેદા થાય તે માટે શાળાઓ અને કોલેજો સ્થાપન કરવામાં આવી.

જાપાનને બીજા દેશો સાથે સંબંધ થયો ત્યાર પછી તેણે ધણા પુરૂષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના દેશોમાં શાકલ્યા છે. ખાસ કરીને જે વિદ્યાર્થીઓ યોતાના ઘર ખર્ચે પરદેશ જાયવા સાડું ગયા છે તેમને જો આ સાથે મજલ્યમાં આવે તો ધણી જ મોટી સંખ્યા થાય. ૧૯૦૫-૬ ની આખરે જાપાનના ૮૬ શાકલ્યો યુરોપ અને અમેરિકામાં હતા. તે પછીનાં વર્ષોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

	સ્કાલરો.		સ્કાલરો.
૧૯૦૬-૭	૮૫	૧૯૧૦-૧૧	૧૨૪
૧૯૦૭-૮	૯૮	૧૯૧૧-૧૨	૧૨૭
૧૯૦૮-૯	૧૧૭	૧૯૧૨-૧૩	૧૩૨
૧૯૦૯-૧૦	૧૩૦		

આ સંખ્યા વધતી જ જાય છે. જાપાનની સરકારે હોશિયાર અને અનુભવી તેમજ વિદ્વાન કારીગરોને પેદા કરવા સાડું થું થું કર્યું છે તે હવે આપણે જોઈએ.

જાપાનની સરકારે નીચલા દરજ્જાની એવીચડી, વેપાર, ફરીઆઇ વેપાર, અને ઔદ્યોગિક શાળાઓને કેવા પ્રમાણમાં મદદ આપી છે તે આપણે નીચેના આંકડા ઉપરથી જોઈ શકીશું.

	નિશાળો.	આપેલી મદદ.
૧૯૦૮-૦૯	૩૨૦	૩૨૩૮૩૦ યેન.
૧૯૦૯-૧૦	૩૨૮	૩૨૪૪૮૦ "
૧૯૧૦-૧૧	૩૭૧	૩૩૬૧૫૦ "
૧૯૧૧-૧૨	૩૮૫	૩૩૭૭૩૦ "

તે ઉપરાંત ૧૯૧૩ માં ૫ ઉત્તમ વેપારી સ્કોલર ૬૪૭૧૧ યેન થી ૬૧૭૧૫ યેન સુધીના વાર્ષિક ખર્ચે જાપાનની સરકારે નીભાવી છે. આ હંથા દરજ્જાવાળી શાળાઓમાં દુનિયાની ખાસ ઉપયોગી મજાતી બાબાઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત જાપાનની સરકાર ૭ ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક શાળાઓ ૭૧૩૧૪ યેનથી માંડીને ૧૬૭૩૮૪ યેનના વાર્ષિક ખર્ચે એક આજુ બાજુનું શીખવનારી શાળા ૭૭૨૧૯ યેનના વાર્ષિક ખર્ચે; એ

હિંમી ખેતીવાડી શીખવનારી શાળા તેમ જ એક મન્ઝીમારનું કામ શીખવનારી શાળા નીભાવે છે. શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા હિંમી ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ૧૭૫ ની છે; અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૭૮૧ ની છે.

હિંમી ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા ૨૧૬ ની છે, અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૬૨૪ ની છે. વિદેશી ભાષા શીખવનારી શાળાઓમાં ૩૬ શીખવનારાઓ છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬૭૪ ની છે.

ઉપરના આંકડા વાંચતી વખતે વાચકે દેશના અને વસ્તીના પ્રમાણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

ભારતવર્ષના અમલદારોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાશે, કે એક સ્વતંત્ર અને ઉદ્યોગી રાષ્ટ્રની પ્રજાની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવામાં ભનું પ્રાગ્દીપ્ય રાજ્ય કેટલું કરી શકે છે ?

જય-તીર્થાલ હાથીભાઇ અમી દ.

મુંબઈ ઈલાકામાં વસતા યુરોપિયનોની કેળવણી.

સરકાર તરફથી-સીધી રીતે કે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલબોર્ડની યા ખાનગી સંસ્થાઓની માફતે-કેળવણી સંસ્થાઓને ઉત્તેજન તથા મદદ આપવામાં આવે છે. એતદેશીય છોકરા તથા છોકરીઓની દેશી ભાષામાં તથા ઇંગ્લેઝ ભાષામાં શિક્ષણ આપતી શાળાઓને મદદ આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ઇંગ્લેઝ ભાષા માફતે શિક્ષણ લેતા યુરોપીય તથા એંગ્લો-ઈન્ડિયન (મિશ્ર લેહીના) બાળકોને શિક્ષણ આપતી શાળાઓને પણ મદદ આપવામાં આવે છે. આ શાળાઓ બે પ્રકારની હોય છે (૧) યુરોપીયન શાળા જેમાં સેંકડે ૮૫ ટકા છોકરાંઓ ગોશા હોવા જોઈએ અને બાકીના ૧૫ જ ટકા દેશી વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવામાં આવે (૨) ઈંગ્લીશ-ટીપ્પીંગ શાળાઓ કે જેમાં પ્રમે તે કામના ગમે તેટલાં છોકરાંઓ દાખલ થઈ શકે, પરંતુ તે તમામને ઇંગ્લેઝ ભાષાકારા જ અથવા ઇતિ સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ બંને વર્ગની શાળાઓના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક ખાસ ઇન્સ્પેક્ટર હોય છે, જે આખા ઇલાકામાં ન્યાં ન્યાં આવી શાળા હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની તપાસણી કરે છે. આવી શાળાઓની તપાસણી વિભાગી ઇન્સ્પેક્ટરે કરતા નથી. આ યુરોપીયન નિશાળોના ઇન્સ્પેક્ટર યુરોપીયન હોય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું ? આ શાળાઓમાં બાળકને એ, બી, સી, ડી, લખવા માટે ત્યારથી તે કેન્સીજ લે કલ કે મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા સુધીનું શિક્ષણ મળે છે. છોકરા તથા છોકરીઓની શાળા અલગ અલગ સાધાંણુ રીતે હોય છે. અગર જે આશરે ૨૦ ટકા નાના છોકરાઓ છોકરીઓની નિશાળમાં શીખે છે, અને ૨૦ ટકા નાની છોકરીઓ છોકરાઓની શાળામાં ભણે છે. આવી જતની તમામ શાળાઓ ખાનગી સાહસથી જ આવે છે અને તેમને સરકાર તરફથી

તેમના ખર્ચના પ્રમાણમાં ગ્રાંટ મળે છે. હિંદુસ્થાનમાં તમામ પ્રાંતોમાં સરકારી ગ્રાંટ શાળામાં થતા ખર્ચના પ્રમાણમાં મળે છે, એટલે કે જે વધારે ખર્ચ કરે તેને વધારે રકમ મળે. ગરીબ નિશાળમાં ઊંકરા દીઠ ખર્ચનું પ્રમાણ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ આવતું હોય તો સરકાર ધણીમાં ધણી કે એટલે ઊંકરા દીઠ રૂ. ૬-૧૦-૮ ગ્રાંટ આપે. શ્રીમંત નિશાળમાં ઊંકરા દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ હોય તો તેને તે જ નિયમે ગ્રાંટ ૬૬૬ મળે એટલે કે ગરીબ નિશાળના કરતા ઊંકરા દીઠ દસ ગણી મળે. આમ થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે એક યુરોપીયન ઊંકરાને ભણવામાં મદદ કરવામાં રાજ્યને જેટલો ખર્ચ થાય તેટલામાં દસ દેશી ઊંકરાને ભણવામાં સહાય આપી શકાય. આ કૃપા અન્યાય લાગે છે. જે કામ એક દેશી અમલદાર કરતા હોય તે જ કામ કરવાને એક યુરોપીયન અમલદારને દોઢ પગાર આપવામાં આવે, દેશી લશ્કરી સિપાઈ જે કામ કરે તે કામ કરનાર યુરોપીયન સિપાઈને ત્રણથી ચાર ગણો પગાર આપવામાં આવે, તે જ ન્યાયે એક દેશી ઊંકરાના ઈંગ્રેજ ભણતરને માટે રાજ્યને જેટલો ખર્ચ કરવો પડે તેથી ધણીમાં ધણો અથવા ખરી રીતે પાંચ ગણથી વિશેષ યુરોપીયન ઊંકરાના ભણતર માટે કરવો પડે છે. ઈંગ્રેજોના પ્રાણિકોને નિશાળોને માટે આલોશાન મકાનો બાંધવા પડે, ઉત્તમ પ્રતિનું રાચરચીકું વસ્ત્રવતું પડે, તેમની બોર્ડિંગો (વિશીઓ) ખાવાપીવાનો ખર્ચ થાય તે બધાનો હિસ્સો રાજ્ય ગરીબ ખેડૂત અથવા કર ભરનારને ખર્ચ આપે ત્યારે આવેલા સાદો વિચાર સરકાર કરે કે ગરીબ દેશના ગરીબ ઊંકરાઓને ભણાવતાં જેટલો ખર્ચ થાય છે તે કરતાં વિશેષ ખર્ચ જે શ્રીમંતોને કરવાની ઇચ્છા હોય તે બંને પોતાના પદરથી કરે. તે બોલે કર ભરનારને માથે શું કરવા પડવો જોઈએ ? તો બંનેલા પૈસાથી સંકેત નિશાળ વખરનાં ગમડાંઓને નિશાળ આપી શકાય તથા હજારો વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભાષા ભખતાં વાંચતાં શીખે. ખેર !

સને ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલનો કેળવણી ખાતાનો રીપોર્ટ થોડા વખત પહેલાં બહાર પડ્યો છે તે ઉપરથી તે અંગ્રાંધનો તેમાં જણાવેલી નીચેની બાબતો જણવાથી ઉપરની હલોલ બાબતી છે, તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

સદરકુ વર્ષમાં યુરોપીયન શાળા ૪૫ હતી અને વિદ્યાર્થીઓ ૪૭૨૪ હતા. તેનાથી આગલા વર્ષમાં એટલે ૧૯૧૬-૧૭ માં ૪૭ શાળા હતી અને ૪૪૬૨ વિદ્યાર્થી હતા. આમાંથી ૨૬ શાળાની સાથે હોસ્ટેલો (વસતિગૃહો) હતી. આ વસતિગૃહોમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓનો રહેવા, ખાવાપીવાનો તથા વિદ્યાબ્યાસનો ખર્ચ ખાસીક રૂ. ૪૦ થયો હતો. આ તમામ વિદ્યાર્થીઓ પાછળ સદરકુ સાલમાં કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૦,૪૪,૮૦૦ થયા, એટલે કે દરેક વિદ્યાર્થીનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૧૯ થયો. આ ખર્ચ નીચે પ્રમાણે ભરપાઈ થયો હતો.

સરકારી ગ્રાંટ (મદદ)

૩,૨૨,૬૦૦

મ્યુનિસિપલ મદદ

૧,૪૦૦

થી

૩,૫૨,૬૦૦

ફંડનું બાબ (એડાઉમેન્ટ)

૪૫,૭૦૦

ખાનગી મદદ (વર્ગણી વગેરે)

૩,૦૩,૧૦૦

પરચુરણ

૯,૧૦૦

૧૦,૭૪,૮૦૦

સરકારી મદદ દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ ઉપર પ્રમાણે વાર્ષિક રૂ. ૬૮ ઉપરાંત આપવામાં આવી હતી.

હવે આ ઇલાકામાં તમામ વિદ્યાર્થીઓની માધ્યમિક કેળવણી પાછળ સદરકુ સાલમાં કેટલો ખર્ચ થયો તેના આંકડા નોંધાએ. ઊકરા તથા ઊકરીઓની મીઠાસ રકૂલો તથા હાઈસ્કૂલો ૪૬૯ હતી, તથા તેમાં ૭૪,૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આમાં ખર્ચાળ સરકારી તથા સસ્તી ખાનગી તમામ શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ પ્રાથમિક શાળાઓનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ શાળાઓનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૭,૯૨,૦૦૦ નો થયો હતો અને તેમાં રાજ્યનો હિસ્સો ૯,૫૫,૦૦૦ રૂપીઆનો હતો, એટલે દર વિદ્યાર્થીનો ઇંગ્રેજ બજુતર માટે રાજ્ય તરફથી વાર્ષિક રૂ. ૧૩ થી કમની ખર્ચ થયો હતો. દરેક દેશી વિદ્યાર્થી માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૩ નો ખર્ચ અને યુરોપિયન વિદ્યાર્થી પાછળ રૂ. ૬૮ નો ખર્ચ રાજ્યની તે ત્રિજોરીમાંથી કરવામાં આવે છે. કંગાળ ખેડુત તથા દર બરનાર પાસેથી રૂપીઓ રૂપીઓ કરીને વસુલ કરવામાં આવતો પૈસો આ પ્રમાણે શ્રીમંત યુરોપિયન વિદ્યાર્થીને બજુવવામાં વપરાય એ ન્યાયજીવિને પ્રતિકુળ છે. રાજકુમારોની કેળવણી તે માટે કર બરનારાના પૈસા પ્રાતિક સરકાર ખર્ચતી નથી પણ દિંદી સરકાર ખર્ચે છે અને તેમાં અન્યાય સમાયલો છે તેમ યુરોપિયન વેપારી તથા અમલદારોનાં જાળકાને બજુવવામાં આ પ્રમાણે આમનો પૈસો ભખલટ થું કરવા વપરાવો નોંધાએ ? રાજ્ય તરફથી વધારેમાં વધારે યુરોપિયન વિદ્યાર્થી દીઠ શાળામાં ગમે તેટલો ખર્ચ થાય તોપણ ઇંગ્રેજ બજુતર માટે રૂ. ૨૦ વીસથી વિશેષ મદદ નહીં આપવી એવો નિયમ બંધાવો નોંધાએ. જેમને વિશેષ ખર્ચાળ કેળવણી નોંધાએ તે બલે પોતાના ખાનગી પૈસાથી કરે, ગરીબ રૈયત તેના બજુતરના અનેકગણા પૈસા આપે તે તો સચુકત જ છે, લેનારે તે પૈસા લેતાં શરમાવું નોંધાએ. શ્રીમંતોએ ગરીબને પૈસા બજુવું ન નોંધાએ, પણ પોતાના પૈસે ગરીબોને બજુવવા નોંધાએ. હાલની પદ્ધતિથી શ્રીમંત વધારે શ્રીમંત અને ગરીબ વધારે ગરીબ બને છે. મુખ્ય સરકારની ઠારાખારી મંજૂનીના કેળવણી ખાતાના સભાસદ ના. સર હાદિમ રહીમજીભાઈ આ ખાખત તરફ બક્ષે એવી આ લેખની સમાપ્તિ કરીએ છીએ.

અમૃતલાલ વી. ઠાકર.

સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી.

જેવો રોગ હેમ તેવો ઉપચાર થયો જોઈએ. જે તે સખ્ત પ્રકારનો પણો જ ઉપ-
દ્રવ કરનાર હોય તો તે નાણુદ કરવાને લેવાના ઉપચાર એવી પણ સખ્ત હોવા જોઈએ.
પગે ફેલ્લી થઈ હોય તો સુંઠ લગાડેથી ચાલી રહે, ગુમડું થયું હોય તો પટ્ટીથી કે ફાડીને
મટાડીએ તે ચાલે પણ ગુમડામાંથી સડો ફાડકા સુધી પહોંચી, ફાડકું જ સળી ઉઠ્યું
હોય ત્યારે તો પગ જ કાપી નાંખે પત્તો ખાય. માટીની દિવાલ લાત મારી પાડી શકીએ,
ઘેટ છોની દિવાલ માટે તરાજ કાઢાળી જ જોઈએ, તેમ જ લોખંડીની દિવાલ તોડવાની હોય
ત્યારે તો તે માટેની તૈયારી પણ તેટલી જ જોઈએ, તે તોડવાનાં સાધન પણ એટલા જ
પ્રયત્ન જોઈએ નહીં; નિકર સો વપે પળુ આપણી મહેનતનું કિયિત ફળ ન ચાપીએ. લોખં-
ડીની દિવાલ તોડવા જેવો મામલો હાલ રાજદારી વાતાવરણમાં ઉભો થયો છે. જાપ-
તાના કાળા કાચદાથી સમસ્ત દિંદિ ખળભળી ઉઠ્યું છે. સરકારે પ્રજામત પર ધ્યાન આપ્યા
વગર પોતાના અમલદારો વિગેરેની અહુમતીથી પ્રજાના પ્રાતિનિધિઓના વિરોધની અવગણના
કરી તે કાચદાઓ ધારોસભામાં ગંજુર કરવા અથાગ શ્રમ લઈ પસાર કરી દીધા છે. વસ્તુ-
સ્થિતિ આવી હોવાથી શ્રીયુત ગાંધીજીએ બીજમપ્રતિજ્ઞા લીધી છે તથા એ પ્રાતિજ્ઞાનું રહસ્ય
સમજી બીજા પણ લોકનાયકો અને પ્રજાજનોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે આ કાચદાઓથી દિંદિની
સ્વતંત્રતા જળવાય એમ ન હોવાથી એ કાચદાઓ તથા હવે પછી કમીટી નહો કરે તે
કાચદાઓ અમે માનવા તૈયાર નથી. ‘પરિણામ શું આવશે’ એ વાક્ય દરેક સાધારણ
વ્યક્તિના મોંઝામાંથી નીકળે છે. સત્યાગ્રહીઓ ધાર્યું ફળ આવેથી જ પોતાના પક્ષનો
વિજય થયો છે, એમ માની પ્રતિજ્ઞા લેતા નથી—કંઈ પણ અનિષ્ટ તો નથી જ થવાનું એવી
એમના હૃદયમાં ખાત્રી છે. કેસરીયાં કરનાર વાર રાજપૂતો જીવતા વિજય અને મરણ
પછી સ્વર્ગ જ જુએ છે; તેમ આ સત્યાગ્રહીઓ ફળાશ્રયી ભાંજગડમાં ન પડતાં પોતાનું
લક્ષ્ય ફક્ત પોતાના કર્તવ્ય ઉપર જ રાખે છે. શ્રીયુત ગાંધીજી માને છે કે આપણી આ
ચળવળથી વિભાવતી પ્રજા આપણી શું માગણી છે, શા કારણથી આ ચળવળ કરવા
આપણને ફરજ પડી છે, તથા આટલા બધા અસંતોષનું કારણ શું છે તે જાણી શકશે.

પ્રથમથી જ કહ્યું તેમ, અધિકારના મદમાં પોતાનું અકર્તવ્ય કર્તવ્ય માનનાર પ્રજા-
રક્ષક હોવી જોઈતી દિંદિ સરકારની શુષ્કશુષ્ક ટેકાએ લાવવા સારું એના પર વિભાવતની
સરકારનું જવાબ લાવવા જરૂર છે. વિભાવતની સરકારનું લક્ષ આપણા તરફ ખેંચાય કેવી
રીતે તથા દિંદિ સરકારની ઉપ કેમ ઉડે એ પ્રશ્ન છે. સત્યાગ્રહ લડતની ત્યાં ખખર
પડ્યા વગર રહેનાર નથી, કદાચ આગળ ઉપર દિંદિ ત્રિજેરીમાં બરણું. એણું બસતાં
કંઈક પૂછ પરછ પણ ચાલ ખરી છતાં પણ લાંબી મળમાં એટલાથી જ ‘અમારી દિંદિ
મળનું શું થયું હશે’ એવા વિચાર કે પોતાની જવાબદારીને ખ્યાલ પેદા નહીં થાય.
એમ તો એ પ્રજા જતા જડકુ છે. આથી જો આપણે વિભાવતની સંકાર તથા પ્રજા
પાસે આપણી માગણીમાં સંબંધમાં કંઈપણ બરીત કરાવવું હોય તો સૌથી પ્રેર અને
સરળ રસ્તો સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા સાથે સ્વદેશી વતની છે—એટલું જ નહીં પણ જેણે સત્યા-
ગ્રહની પ્રતિજ્ઞા નથી લીધી તેને માટે શુદ્ધ સ્વદેશી જ ઉત્તમ તોડ છે. સ્વદેશી વતથી

કરીને જ કાળા કાચદા દૂર થશે એવું ખાત્રીપૂર્વક જોકે ન કહી શકીએ તે પણ હિન્દની અવર્ણનીય ગરીબાઈ દૂર કરવામાં તે અત્યંત સહાયશ્રુત થશે એમાં લેક્ષ માત્ર સંકા નથી. તદુપરાંત પેટમાં પાશર અન્નનો આધાર બંધાતા જ સામાન્ય પ્રજા એ રોલેટ બીએ સમજી તેની વિરૂદ્ધ ક્રોધેશ ઉઠાવા સમર્થ થશે અને જે વખતે આપણે ત્યાં આપણા ગરીબની કુંપડીમાં અપ્રાપ્તો દિપ પ્રગટશે તે જ વખતે વિલાયતનાં કારખાનાવાળાઓના મોઢા નહીં બંધ થવા સાથે ત્યાં ભારે શોરબકાર થઈ રહેશે.

સ્વદેશી વ્રતથી કરીને વિદેશી માલ-પણી ભણે તે જાપાનીસ કે વિલાયતી હો-વપ-રાતો બંધ થશે એટલે જ્યાં જ્યાંથી એવો વિદેશી માલ આવતો હશે ત્યાં ત્યાં એકાએક આ નવી ગરબડ શું થઈ છે, તે જાણવાને ખસુમ પ્રયત્ન થવાના જ. તે વાત જાણી બીજા દેશો ભણે હિન્દની મદદ ન આવે પણ ખુદ છંગડાંમાં હાલ મામલો એવો છે કે બે સરકારના કોષ પણ પગલાના સીંધા કે આડકનરા કારણે ત્યાંના કામદારોને રોજ ન મળી શકે, બેરોજગારી વધી પડે, તો આખું રાજતંત્ર નીચેથી ઉપર સુધી ખગભળી ઉઠે એમ છે.

સ્વદેશીનું વ્રત લેનાર બીજને દુભાવવા નથી માગતો તેની તીવ્ર ઈચ્છા પોતાનું અદિત ન થવા દેવાની છે. સ્વદેશીનું વ્રત લેનાર ફક્ત રાજકીય વાતાવરણમાં ખગભળાટ થતાં જ જાગૃત નથી થતો. તે તો પોતાના દેશની ગરીબડી રાંક પ્રજાનો રોટલો કોષ ખગવાન ખુંચવી ન લે તે માટે સદા જ જાગૃત છે, એમ વ્રત લખને બતાવી આપે છે. સત્યાગ્રહ દબાવી દેવા ભણે સરકાર કંઈ કરવું બાજબી ભારે, પણ સ્વદેશી ચળવળની વિરૂદ્ધ સરકારથી શબ્દ પણ બોલી શકાય એમ નથી. સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભણે સરકારને અમારો ખીજવાટ કે અરજજતા માલુમ પડતી હોય પણ સ્વદેશી વ્રત તો સ્વશ્રુતિ, માતુ-શ્રુતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરી બતાવે છે. સત્યાગ્રહી હળાર બાબતની જોખમદારીનો વિચાર કરી રણમાં ઝંપલાવે છે. તે પોતાનું સવસ્ત્ર ત્યાગી બહાર પડે છે, તેના પ્રમાણમાં સ્વદેશીના શપથ લેનાર કંઈ પણ ભારે જોખમદારી વહોરતો નથી એટલું જ નહીં પણ એણે ઝાઝો બોમ આપવાનો હોતો નથી.

સ્વદેશી ચળવળને રાજકીય ચળવળ સાથે સંબંધ પણ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અને પણ ઇચ્છીએ છીએ કે તે એમન એમ સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધે પોષાય ને ફાલે; છતાં આ સ્થાને સત્યાગ્રહની સાથે સ્વદેશીનો આગ્રહ કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે એ બેનું પરિણામ ફેટલુંક સામ્ય છે, એક (સત્યાગ્રહ) ચળવળ ચોખાસામાં પૂરે આવતાં પાણીનો જેવો વેગ હોય છે તેવા વેગવાળી છે બીજી (સ્વદેશી) ચળવળ અપાડ માસમાં વરસાદનાં આવતાં ઝાપટાં જે થોડું ધણું વરસી જમીનને પાક માટે તૈયાર કરે છે. બી હમાડે છે, હોડાં મૂકા સુધી પાણી પહોંચાડે છે, તેવી જ્ઞાત અને જોજા વેગવાળી છે. સત્યાગ્રહ ચળવળથી રાજકીય વાતાવરણમાં મજા ખગભળાટ થઈ રહેશે, સ્વદેશીથી કરીને એ વિદેશીઓના ખીસાં હલકાં થશે, લાખોના નફાપર કાતર મુકાશે. એમ કરતાં બેરોજગારી વધી તો તેમના પ્રતિનિધિઓ એમના પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એમની સરકાર આગળ જે કુબેશ અલાવશે તે સાથે, વગર હીએ-બીએ પ્રવાસે આપણી ભક્ત પણ આગળ વધારશે. ત્યાંની સરકાર ને આ પ્રમાણે બહુ ખીજવાશે તો તે હિન્દી સરકાર.

સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી.

રતી પણ પછી ખખર લેશે; જ્યારે મે પૈસાની કમાણી ઓછી માણુમ પણે ત્યારે જ વિદ્યાયતની પ્રજા ચોકશે; ત્યારે જ હિન્દુસ્તાનમાં કંઈક પણ ગરખાટ થાય છે ખરો એવો ભણકારો ત્યાં વાગશે; હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ મનુષ્યવતના હક ભોગવના માંગની પ્રજા વસે છે એવું સાંભરી આવશે. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને જાપતાના કાયદાથી કનડરાથી આપણું કંઈ શુભ નથી થતું, નિદાન પૈસા તો ઓછા થાય છે, એવી 'શેષ' થશે. આટલા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે સત્યાગ્રહની ચળવળનું જે પ્રયોજન છે તે સ્વદેશી ચળવળથી થોડે ધણે અંશે પુરું પડે છે, અને તેથી જ આ પ્રસંગે હિન્દના દરેક વતનીને અમારી તો વિનંતી છે કે:—

“તમે સત્યાગ્રહમાં જાડાયા હો કે ન હો તો પણ આજના મામલાનો વિચાર કરીને પણ સ્વદેશી વ્રત લો. તે રીતે તમારી આગળ જૂનમરાથી તરફડી મરી જતા માણસોને સહાય કરો. વધારે દ્રવ્યનો નિકાસ થતો આટલાવી ગરીબાઈ દૂર કરો કે જે ઉપરાજાપરી પડતા દુબકીજાનું ખરેખરું અને ભયંકર કારણ છે. તમારા વ્રતથી તમારો વિનય થશે જ એમાં લશ માત્ર શકા નથી. સરકારની અવકૃપાની રજા માત્ર પણ ભીતિ તમને નથી—હોય તો એ શુભમારા જીવથી કરીને તમારી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સાફ નવાં કારખાનાં સ્થપાવાના પ્રયાસો થશે, હજારો માણસોની રોજી માણુ થશે, શિક્ષિત વર્ગને એમના છુદ્ધ વિકાસ માટે તથા કાર્યશક્તિ પ્રદક્ષિત કરવા મોઢા મળશે, તમે નિદાન આર્થિક અવનતિ—ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થશો. અમને અમારા આ કથનમાં શ્રદ્ધા છે. અમને આપણા દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા એ પણ એક સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન લાગે છે કે જેથી આપણે પરાધીનતાથી અચળ, સ્વાશ્રયી થતાં શીખશું અને ઓછા પ્રયાસે દેશનું હલ્લાણુ કરશું.”

કેટલાક આંકડાનું પુનરાવર્તન કરશું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. (નવજીવન—એપ્રિલ ૧૯૧૮)

ઇ. સ. ૧૯૧૩-૧૪ માં યુનાઇટેડ કોંગ્રસ (ઇંગ્લાન્ડ સ્કોટલેન્ડ વિ.) માંથી રૂ. ૧૧૭ કરોડના માલ આવ્યો હતો, તેમાં રેશમી ગરમ કાપડ વિ. રૂ. ૪,૨૨,૭૫૦૦૦) સુતર તથા સુતરાઈ કાપડ રૂ. ૫૯,૭૫,૧૪,૦૦૦; ધાતુ, કાચી વાતુ રૂ. ૧૪,૦૪,૬૬૦૦૦, રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૯,૩૨,૮૮,૦૦૦, સાંચા કામ રૂ. ૬,૯૫,૭૧,૦૦૦, કટલરી રૂ. ૨,૪૪,૦૭,૦૦૦, દારૂ રૂ. ૧,૧૧,૦૩,૦૦૦, કાગળ ચોપડી વિ. રૂ. ૧,૮૬,૨૬,૦૦૦, દવા રૂ. ૧,૨૩,૨૮,૦૦૦, સાણુ ૬૮,૫૪,૦૦૦, મીઠું રૂ. ૨૦,૪૫,૦૦૦, મુખ્ય છે.

૧૯૧૪-૧૪ માં કુલ આવ્યાત રૂ. ૨૩૫ કરોડની હતી. તેમાં મુખ્ય મોટરમાડી વિ. રૂ. ૧,૫૩,૦૦,૦૦૦, કાચની બગડી ને મણકા ૧,૦૫,૦૦,૦૦૦, (કુલ કાચનો સામાન તો લગભગ મે કરોડનો આવે છે) રંગ ૧,૪૧,૩૯,૦૦૦, દારૂ ૨,૨૩,૭૧,૦૦૦, ખાંડ ૧૫ કરોડ (૧૯૧૭-૧૮ માં તેથી પણ વધારે આવ્યાત થઈ છે), દિવાસળી રૂ. ૮૯૬૫૦૦૦, પેન પેનસીલ રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦૦ કુલ સુતરાઈ માલ સુતર સાથે રૂ. ૬૬,૫૪,૬૬,૦૦૦, કુલ રેશમી માલ રૂ. ૪,૩૭,૧૯,૦૦૦, ગરમ કાપડ રૂ. ૪,૦૫,૧૬,૦૦૦, કાગળ દોઢ કરોડના, કુલ રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૧૦,૦૩,૪૭,૦૦૦, કુલ સાંચાકામ રૂ. ૭,૭૫,૮૩,૦૦૦.

હથિયારબંધીના કાયદામાં સુધારાવધારા.

છેલ્લાં બહુમાં વર્ષ થયાં હિન્દુસ્તાનના હથિયારબંધીના કાયદાનો વહીવટ બણ્ડી જ વિરૂદ્ધ ટીકનો વિષય થઈ પડ્યો છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નામદાર રાજાઓ-ન્દ્રની યુરોપીયન અને પૂર્વ હિન્દી પ્રાંત બેખમ ભરેલાં હથિયાર વિગેરે રાખવા માટેનો પરવાનો મેળવવાની ફરજમાંથી મુક્ત રહેલી છે. પણ અમુક હકદાર વર્ગોની બહારના હિન્દુસ્તાનીઓને પરવાના માટે અરજ કરવી પડે છે; અને જેઓએ અરજ કરવામાં સફળ નીવડે છે તેમાંના બહુખરા લોકોની આખતમાં તે તેમના મોલા વિષે અને તેની ચાલચલગત આખત તપાસ થયા પછી જ આ પરવાનગી તેમને આપવામાં આવે છે. કેટલોક વખત થયાં હિન્દુસ્તાનની સરકાર આ જાતીય વિચારણા દૂર કરવાને તથા એ કાયદાનો અમલ કરવામાં હાલને સમયે આવશ્યક રીતે થતી દીલ અને નડતી સુરક્ષા ઓછી કરવાને ચિંતાતુર જણાઈ છે અને તેથી આ ગુન્હાવળગરેલા અને અધરા વિષય વિષેની તપસીલો આખત તે સરકારે સ્થાનિક સરકારો સાથે લાંબા વખત સુધી પત્રવ્યવહાર ચલાવેલો છે.

હાલની પદ્ધતિ વિષે ટીકા કરનારા કેટલાક લોકો એ કાયદાને નાણુદ કરવાની માગણી કરે છે, અથવા તેમ નહિ તો તેનો વહીવટ ચોખ્ખેચોખ્ખા ધનસંબંધી પાયા ઉપર મુકવાની માગણી કરે છે, કે જેથી પરવાનો મેળવવા દરમિયાન હરકાન માણસ નફો કરેલી દસ્તુરી ભરતાંની સાથે જ કાંઈ પણ સવાલ પૂછાયા ત્રિવાય તે મેળવી શકે. એ સવાલના આટલા બધા સાદા નિવેડા વિષે જે ગંભીર વાંધા હકવી શકાય તે વાંધાઓ એ સવાલને ઉપરિચિત કરનારા લોકો પૂરેપૂરા સમજ્યા છે કે કમ તે વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકારને શંકા પડે છે. સુલેહ અને શાંતિ જાળવવા માટે પોતે જવાબદાર હોવાથી તુકસાનકારક હથિયારોનો પ્રચાર જે છૂટથી જાપતા વગર થવા દેવામાં આવે તો તેથી આખા દેશમાં ગંભીર ગુન્હાઓ ઉપર કેવી અને કેટલી અસર થાય તેના વિચાર હિન્દુસ્તાનની સરકારને કરવો જ પડે. આપણી ફેજદારી અદાલતોનાં કિતાબખાનાનાં જે હુકમદારો, નાના વિભાગો વચ્ચેની લડાઈઓ તથા જમીન સંબંધી અને ધાર્મિક કુલ્લડો નાંખાયાં માલુમ પડે છે, તે હુકમદારો, લડાઈઓ, કુલ્લડો કરવામાં આવાં હાલના છૂટયા વપરાવવાની વડી છે તે કાંઈ સરકારની નજરની બહાર રહી શકે નહિ. એક કરતાં વધારે પ્રાંતમાં નિયમ વિરૂદ્ધ મેળવેલાં હથિયારોથી થોડાં વર્ષ થયાં ગંભીર ગુન્હાઓ સારા પ્રમાણમાં થયલાં જણવામાં છે, અને બીજા પ્રાંતોમાં આવાં હથિયારોના અગ્ર ઉપયોગ વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકાર સમાનભાવથી વિચાર કરી શકતી નથી. કાયદાથી બેદરકાર રહેતાં લોકો તુકસાનકારક હથિયારો પોતાની ખાસ રાખે તેની ઉપર જે કાંઈપણ જાતનો જાપતો સંજવામાં ન આવે તો બળાકારના ગુન્હા એટલા બધા વધી પડે કે તેથી દેશની સહીશીલમતી ભવમાં આવી પડે એવી અમને બહીક રહે છે. આથી હથિયારબંધ સાંપાકોમાં સંખ્યામાં વધારો કરવાની અને તેમની સાધનસામગ્રીમાં સુધારો કરવાની અમને જરૂર લાગે છે.

હિન્દુસ્તાનની સરકારનો નિર્ણય.

આથી હિન્દુસ્તાનની સરકારે નક્કી કીધું છે કે આ રીતે એ સવાલ વિચારી શકાય નહિ. બધું બાતલપણું દૂર કરવાની અને ઉપલામાં ઉપલા અધિકારીઓથી માંડીને છેક છેવટ સુધી દરેક દરેક માણસે પોતાની પાસે નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટે પરવાનો મેળવવાની શક્યતાને વિષે તેમણે વિચાર કીધો છે પૂછપરછ કરતાં આ માર્ગ વિષેના વાંધા મળી આવ્યા છે. બાતલપણું સામાન્ય રીતે રદ કીધાથી આજીવિંદાસ બતાવાશે એમ તો નહિ પણ કિંમતી હથિયાર ખુશ્કી લેવાશે એમ માનવાને સમજા કરાવ્યો છે. એ સવાલ વિષે ફરી ફરીને તપાસ કીધા પછી હિન્દુસ્તાનની સરકારે એવો નિર્ણય કીધો છે કે, એ સવાલનો ફક્તો આજીવવાનો ઉત્તમ રસ્તો તો એ છે કે પ્રથમ તો બાતલ કરેલા લોકોની સંખ્યા બહુ જ સુરત હદમાં રાખવી, અને બીજું એ કે જાણીતા મોઢાવાળા અને જાણીતી ચાલ ચલગતવાળા લોકોને સાધારણ રીતે કોઈ પણ જાતના જાતીય બેદ રાખ્યા સિવાય પૂછપરછ કરાવ્યા વિના કે કીલ થવા કીધા વિના નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટેનો પરવાનો મળવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ એવી ગોઠવણુ કરવી. તપસ્વીઓ વિષે હજી તો ચર્ચા ચાલતી હતી એવામાં તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ ને રોજ વડી ધારાસભામાં નીચેનો ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો અને સરકારે તેને બહારથી આપી હતી:—

“ગવર્નર-જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલને આ સભા એવી બલામણુ કરે છે કે, હથિયારબંધીના કાયદામાં અને તેની કલમોમાં ફટલે સુધીના સુધારા કરી શકાય તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર-જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલને અહેવાલ રજુ કરવા માટે આ સભાના સરકારી તેમ જ બીનસરકારી સભાસદોની એક સમિતિ નીમવી.”

એ પછી એ ધારાસભાના થોડે જાગે સરકારી અને થોડે જાગે બિનસરકારી સભાસદોની બંનેલી સમિતિ આગળ આ આખો સવાલ રજુ થયો હતો, અને તે સમિતિએ રજુ કરેલો અહેવાલ તપાસ્યા બાદ જે નિષ્કૃષ્ટો ઉપર આવી શકાયું છે તે હવે હિન્દુસ્તાનની સરકાર બતાવી શકે છે.

નિષ્કૃષ્ટો.

એ નિષ્કૃષ્ટો નીચે મુજબના છે:—

(૧) ઘાઝવાળા હથિયારો તેમ જ ચોખ્ખેચોખ્ખા પ્રાકાલીન કિંમતનાં અપ્રચલિત ઘાઝવાળા હથિયારો સિવાયનાં બીજાં બધાં હથિયારો ખર્માં, પંજાબ અને નોથ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રેવિન્સ બાદ કરતાં બાકીના પ્રાંતો માટે હથિયારબંધીના કાયદામાં જે બંધીઓ અને સુચનાઓ કરવામાં આવેલી છે તેમનાથી મુક્ત રખાશે; પણ તે એવી શરતે કે, અમુક કોઈ હથિયારની બાબતમાં અથવા અમુક કોઈ ક્ષેત્રમાં કાયદાના અને સુધેહતા હિતની ખાતર કોઈ પણ સ્થાનિક સરકારને જરૂરતું જણાય તો તે સરકાર હાલની બંધીઓ કાયમ રાખી શકે.

(૨) જાતીય પ્રકારના બધા બેદ નાણુદ કરવામાં આવશે; પરંતુ અહીં બતાવેલું બાતલ કરેલા માણસોનું સંખિપત્ત હજી પણ કાયમ રાખવામાં આવશે. હાલમાં હથિયારોની સંખ્યાની બાબતમાં તથા તેના પ્રકારની બાબતમાં જે બંધીઓ છે તે જ બંધીઓ આ હકને માટે પણ રહેશે.

(૩) ખાતલ થયલા મનુષ્યોને પોતાનાં હથિયારો નોંધાવવાની જરૂર રહેશે નહિ; પણ ન્યાં જરૂર જણાય ત્યાં આવા માણસોના કબજામાં જે રાષ્ટ્રફલ, રીયોલ્વર અને પિસ્તોલ હોય તેમની નોંધણી (રજીસ્ટ્રેશન) કરાવવાની જરૂર પાડવાની સત્તા હિન્દુસ્તાનની સરકારને તથા સ્થાનિક સરકારોને અને વહીવટી ખાતાઓને રહેશે.

(૪) સચિપત્રની છઠ્ઠી નોંધમાં આવતા જે મોટા જમીનદારોને હાલની તકે તેમને રાખનારાના તાબામાંનાં હથિયારોની બાબતમાં ખાતલપણું આપવામાં આવશે પણ એવા રાખનારાઓનાં હથિયારો દર વર્ષે નોંધારી અને માત્ર તેમનાં સંખ્યા અને વર્ણન જ લખાશે.

(૫) સ્વીકારાયેલી ચાલચલમતવાળા અને જણીના મોભાવાળા લોકોને સાધારણ રીતે અગાઉ તપાસ ડીવા વિના માત્ર તેમની અરજી આવેથી (અંધીવાળા છિદ્રવાળી બંદૂકો સિવાયની) રાષ્ટ્રફલો અને લીસાં છિદ્રવાળી બંદૂકો રાખવા માટેનો પરવાનો આપવામાં આવશે. કોઈ પણ માણસ આ હક્ક મેળવવાને હકદાર ગણાય તે માટે જે લાયકીઓ દરેક પ્રાંત માટે નક્કી કરવાની તે સ્થાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે. પણ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમ ધારે છે કે નીચેની લાયકીઓ બર થાય ખરી:—

લાયકીઓ.

(૧) રાજ્યો સ્થાપેલા કોઈ પણ ઓર્ડનું સભાસદપણું અથવા હિન્દુસ્તાનની સરકારે આપેલું કે સ્વીકારેલાં માનઅકરામ અથવા તે કેસરેહિન્દપદક કે માનનું પ્રમાણપત્ર.

(૨) હિન્દી અથવા કોઇપણ પ્રાંતિક ધારામહાનું અગાઉનું કે હાલનું સભાસદપણું અથવા પ્રાંતિક દરબારીઓ પૈકીના એક દરબારી હોવું તે.

(૩) દર વર્ષે ૧૦૦૦ રૂપિયાથી ઓછી નહિ એટલી જમીન મહેસુલનું ભરણું અથવા રોક અને પબ્લિક વર્ક્સ ખાતાના કર તરીકે રૂ. ૨૫૦) નું ભરણું.

(૪) ત્રણ વર્ષની મુદત માટે રૂ. ૩૦૦૦) થી ઓછી નહિ એટલી આવક ઉપરનાં આવકવેરાનું ભરણું.

(૫) દર મહિને રૂ. ૨૫૦) થી ઓછા નહિ એટલો પગાર મેળવતા સરકારી અમલદાર હોવું તે.

(૬) નામદાર રાજાજેન્દ્રના મિલિટરી કે નૌકાખાતાના કોઈ કમિશન કે ઝેન્સેટ્ડ અમલદાર હોવું તે, અથવા તે એ નામદારની હિન્દી મરિન નોકરીમાં નોકર હોવું તે અથવા તે ખરેખરી નોકરી કરતાં હમ્પીરવલ સર્વિસ લશ્કરોના કમિશન હિન્દી સભાસદ હોવું તે.

(૭) નોકરી પરથી દારૂ અથવા પોતાની અમલદારી પદવીના ગુણથી ઉપર જણાવેલી પાંચમી કે છઠ્ઠી લાયકીમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેવો એકો પગાર ખાતાએ અમલદાર હોવું તે.

(૮) જે લોકોએ અત્યાર સુધી ખાતલપણું ભાગવું હતું પણ ખાતલ કરેલા લોકોના નવા સચિપત્રમાં જેમનો સમાવેશ નહિ થયો હોય તેમણે પરજના મેળવવા પડશે. પણ

જાતિભેદ ન રહે એ શરતે ઉપર જજીવેલી પાંચમી લાયકીવાળા હથિયારોને ત્રણેય વાને તેઓને હથિયાર ગણવાનું સ્થાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે.

પરવાના આપવા વિષેના નિયમોમાં ફેરફાર.

(હ) પરવાના આપવા વિષેના નિયમોમાં નીચે મુજબના ફેરફાર કરવામાં આવશે:—

(ક) માત્ર ખરેખરી જરૂરીઆતને વખતે અને જાણીતી સારી ચાલચલગતના માણસોને જ રાઈફલ્સ અને પિસ્તોલ રાખવા માટેના પરવાના આપવામાં આવશે. તેની દસ્તુરીમાં વધારો કરીને તે રૂ. ૧૦) રાખવામાં આવશે. માત્ર નોર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રોવિન્સમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. (લ) સોળમા પ્રકાર માટેના પરવાનાની જાખતમાં સુરંગ ભરવાના દરેક હથિયાર માટે દસ્તુરી વધારીને રૂ. ૫) કરવામાં આવશે, પણ મજલ લોડર નામના હથિયાર માટે દસ્તુરીમાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. હથિયાર જોવાઈ ગયું હોય અથવા બીજા કોઈને સોંપી દેવાનું હોય તે વિષે ખબર કરવા જાખત હાલ જે શરતો છે તે શરતોને આધારે, અને જે હથિયાર માટે પરવાનો આપવામાં આવ્યો હોય તે હથિયાર હજી પરવાનો ધરાવનાર માણસના કબજામાં છે કે કેમ તે વિષે તપાસ કરવાના અધિકાર સ્થાનિક અધિકારીઓને રહેશે. એ શરતે જે મરજી હશે તે પ્રમાણમાં વધારાની દસ્તુરી ભર્યાંથી ત્રણ વર્ષના વધારાના સમય માટે પરવાના આપવામાં આવશે (ગ) પોતાના પાકના અને પોતાના ઢોરદાંખરના રક્ષણને માટે ખેડુતોને પરવાના આપવામાં સહયોગ કરી આપવા માટે અને ચોગ્ય કારણ વગર એવા પરવાના આપવાની બંધી કરવામાં આવતી નથી એ જોવા માટે ખાસ સૂચનાઓ બહાર પાડવામાં આવશે. (ઘ) પાકના અને ઢોરદાંખરના રક્ષણ માટેના પરવાના સિવાયના બીજા બધા પરવાના જ્યારે પરવાના ધરાવનાર માણસના હમેશા રહેકાણમાં કાઢી આપવામાં આવશે ત્યારે અસુક પ્રાંતની જાખતમાં જે કાંઈ જાખત જરૂરના જજીવે તેને આધારે ગર્મ, આસામ અને નોર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રોવિન્સ સિવાયના આખા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તેવા પરવાના ચાલી શકશે. (ચ) માત્ર ડિરેક્ટ મિઝરેટ્રેડ્સ જ નહિ પણ આ જાખતમાં સ્થાનિક સરકાર જેમને ખાસ અધિકાર આપે તેવા પેટા-વિભાગના અમલદારો પણ પરવાના કાઢી આપી શકશે. પરવાનો આપતાં પહેલાં જે તપાસ કરવાની તેને માટે પોલિસ ઉપરાંત અથવા પોલિસના બદલામાં જ્યાં બંધી શકે એમ હોય ત્યાં બીજા આકાંક્ષીઓને અધિકાર આપવામાં આવશે. હાલ જે લોકોને જાતલ રાખવામાં આવ્યા છે પણ ભવિષ્યમાં જેમને જાતલ રાખવામાં આવશે નહિ તેવા લોકોને પોતે આ નવી શરતો અનુસાર વર્તી તે માટે વખત રજો એટલા માટે આ નિર્ણયોને અમલમાં આણવાના હેતુથી નિયમોમાં અને સંચિપત્રોમાં જે ફેરફારો જરૂરના જજીવે છે તે ફેરફાર કરવાનું કામ હમણાં હાથમાં લેવામાં આવ્યું છે.

જાતલ રાખવામાં આવેલા લોકોની યાદીમાં કરવાના ફેરફાર અને દસ્તુરીમાં કરવાના વધારો તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધી અમલમાં આવશે નહિ.

ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું ભાષણ.*

મારા નામદાર,

આ અત્યંત અગ્રિય કાયદાના અંતિમ વિભાગમાં આપણે હવે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ ધારાસભાની અંદર અને બહાર આખા હિંદના અભિપ્રાયનો જે સર્વાનુમત પ્રતિષેધ થયો છે તેની મિલકુલ કાળજી નહીં કરવામાં અથવા તો તેની સામે રહેવામાં સરકાર હમેશની માફક જ ઉપસ્થિત રહી છે. પાર્લામેન્ટમાંથી રાજકીય સુધારાઓનો ખરડો પસાર થાય ત્યાં સુધી આ પગલું ગમે તેમ કરીને મુલતવી રાખવા અથવા તો તે રદ કરવાને સરકારને સમજાવવામાં અમે અમારા સૌથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા છે. અમે તેમાં નિષ્ફળ ગયા છીએ. આ ખરડાને ઓછો ભયંકર, ઓછો નુકશાનકારક અને તેથી ન સ્વીકારવા માટે ઓછો વાંધાવાળો બનાવવા માટે અમારા કેટલાક અગત્યના સુધારા સ્વીકારાય તેમ કરવામાં અમે અમારાથી બનતું સઘળું કર્યું છે. પરંતુ અમારી વિનંતિઓ અને પ્રાર્થનાઓ અરુણચલ સમાન નીવડી છે. અમે કશું કરીએ છીએ કે, અમારા અધા પ્રયત્નોમાં અમે કંગાલપણે નિષ્ફળ ગયા છીએ. હવે અમારે માટે આ ધારાસભામાં આ ખરડો કાયદા તરીકે પસાર થાય તે સામે અમારાથી બની શકે તેમ સૌથી વધુ સ્પષ્ટ રીતેના ધજોજ મજબૂત વાંધા બહેર કરવો. એમ કરતાં હું એક વાર ફરીથી મારાં તે માટેનાં કારણો દેકર્યાં અત્રે રજૂ કરું છું.

મારા નામદાર, હું એવો અભિપ્રાય ધરાવું છું કે—આ કાયદો ઘડવો એ આ ધારાસભાની સત્તામાં નથી. ગમે તે દાખલામાંના કાયદા બોન. સલામત આ કાઉન્સિલને સમજાવવા માગે છે તેમ આ પ્રશ્ન શંકાથી એટલો બધો મુક્ત નથી. આ સંબંધમાં આ કાઉન્સિલને વિચારવા માટે ત્રણ મુદ્દા ઉપસ્થિત થાય છે.

(૧) ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૬૫ થી કલમ જણાવે છે કે—“ગવર્નર-જનરલ અને તેની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલને, પાર્લામેન્ટના એક કાયદાથી ખાસ સત્તા આપવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી એટલિસ્ટન અને આયર્લેન્ડના યુનાઇટેડ કિંગડમના અલિખિત ધારાઓ અને બંધારણના કોઈ પણ ભાગ ઉપર અસર કરનારો અથવા તો તે રદ કરનારો કોઈ પણ કાયદો ઘડવાની સત્તા નથી, કે જેની ઉપર યુનાઇટેડ કિંગડમના તાજ પ્રત્યે કોઈ પણ માણસની વફાદારીનો કોઈ પણ અંશમાં આધાર હોય.” હવે એ કલમમાં જણાવેલી વફાદારીનું આ બંધન કેવું છે? તે એવું છે કે—તાજ, પ્રગતે આપ-ખુદ કારોબારી સત્તાધિકારીઓ સામે સંરક્ષણ આપે છે અને રૈયાની પોતાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે તે પહેલાં કાયદાના સ્વીકારાયેલા સૌથી મુજબ તેની તપાસ થાય તેમ જોવાનો તેને હક છે. આ સુચવાયલા ખરડાના બીજા અને ત્રીજા વિભાગમાં કેટલાક ચુન્યાઓની તપાસ માટે ન્યાયી ખાતાને લગતી સત્તાઓને બદલે કારોબારી અસલદારને તપાસ કરવાનું કામ સોંપાયું છે. આમ હિન્દમાં શ્રી સમ્રાટની પ્રજાની મુખ્ય સ્વતંત્રતા

* વડી ધારાસભામાં રાષ્ટ્રિક બિલ ચીફ વેબા પસાર કરવાની કસબારત ઉપરનું ભાષણ.

ઉપર તરાપ મારવામાં આવી છે. એ રીતે યુનાઇટેડ કિંગડમના અલિખિત કાયદા અને વધારણ કે જેના ઉપર રાજ્યપત્રે વફાદારીનો આધાર રહેલો છે તે રદ કરવામાં આવ્યા છે. આથી એ એક પ્રશ્ન છે કે-હિંદી ધારાસભાને આ કાયદો ઘડવાનો અધિકાર છે કે નહીં ?

ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા એક્ટની કલમ ૧૦૬

(૨) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૧૦૬ મી કલમમાં એવી ગોઠવાણુ છે કે—“ વિવિધ હાઇ કોર્ટસઃ એ કોર્ટસ ઑફ રેકર્ડ છે અને તેમને મૂળ દાવાઓ અને તે ઉપરની અપીલો સાંભળવાની ન્યાયી સત્તાઓ—અને ન્યાયના કારોઆરને લગતી અથવા તેા તે ઉપરની આવી અધી સત્તાઓ અને હકુમત છે અને તે તેમને લેટર્સ ઑફ પેટંટ દ્વારા આપવામાં આવી છે.” એ કલમ વધારામાં જણાવે છે કે લેટર્સ પેટંટ દ્વારા હાઇ કોર્ટને અપાતા ન્યાયો અધિકાર, સત્તાઓ અથવા હકુમતમાં વખતો વખત ના. સમ્રાટ તરફથી વધુ લેટર્સ પેટંટ દ્વારા વધારે કરી શકાય.” ખરડાને પહેલો ભાગ હાઇ કોર્ટના ન્યાયી અધિકાર રદ કરી નાંખે છે અને ખાસ એક નકી કરેલી ત્રિપુટી કોર્ટને તે આપે છે. હિંદી હાઇ કોર્ટસના ન્યાયાધીશોને ના. સમ્રાટની સહીવાળા લેટર્સ પેટંટ મારફત અધિકાર મળેલા છે અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમના અધિકાર કોઇ પણ કારણસર જેમ આ ખરડામાં સુઅવવવામાં આવ્યું છે તેમ હિંદી ધારાસભાના કોઇ પણ કાયદાથી રદ કરી શકાય નહીં.

(૬) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૭૨ મી કલમમાં એવું કારાવવામાં આવ્યું છે કે—

(અ) હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ, તે કાઉન્સિલના એકલા મંડળ તરીકે કાઉન્સિલને નામે દાવો માંડી શકે અથવા તેની ઉપર દાવો મણ શકે. (બ) દરેક વ્યક્તિ હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે એટલ પગલું લઇ શકશે કે જેવું તેને ખરડ ઇંડિયા કંપની સામે, જે ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા એક્ટ (૧૮૫૮) અને આ કાયદો પમાર થયા હોત નહીં તેા, તેનાથી લઇ શકાયું હોત, જ્યારે કલમ ૬૫ પેટા-કલમ ૨ માં એવું જણાવેલું છે કે—ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલને, ખાસ પાર્લામેન્ટના કાયદાથી સત્તા અપાઇ ન હોય તે સિવાય, ૧૮૬૦ ના વર્ષ પછી પાર્લામેન્ટના કોઇ કાયદાને રદ કરતો અથવા તેા અમર કરતો કોઇ પણ કાયદો પમાર કરવાની અને ક્રિટિશરાજમાં તે લાગુ પાડવાની સત્તા નથી.” આ એ કલમોના તત્વો એક સાથે વાંચવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે—હિંદી કાયદા ઘડનારા—એને હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ ઉપર દાવો માંડવાના કોઇ પણ ક્રિટિશ હિંદી રૈયતના હક્કને છીનવી લેનારો કોઈ કાયદો, ૧૮૫૮ પહેલાં એવો હક હોય તે જોતાં, ઘડવાનો અધિકાર નથી અને તેમ છતાં આપણે ખરડાની ૪૨ મી કલમમાં એવું જોઇએ છીએ કે —“આ કાયદા મુજબ થયેલા કોઇ પણ હુકમ વિષે કોઇ પણ કોર્ટ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકશે નહીં એવું તે જણાવે છે.” આ દર્શિમિન્દને સારી રીતે જણીના થયેલા મોમેન્ટના મુકદ્દમામાં મિત્રિ કાઉન્સિલના નામદાર ન્યાયાધિશોએ જર્મોની ચીફ કોર્ટનો ચુકાદો કાયમ રાખીને જે નિર્ણય આપ્યો છે તેનાથી ટીકા મળે છે. તેઓએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે—યોઅર જર્મોના સહેરો અને ચાયકની જમીનોને લગતા કાયદાની (૧૬૦૮ ના જર્મો એક્ટ ૪ ની)

કલમ ૪૧ (બ) નાં તત્ત્વે લાઝુ પડી શકે તેવાં નથી. એ તકરારી કાયદાની કલમ એવી છે કે—“કોઈ પણ દિવાની અદાલતને સરકાર સામે કોઈ જમિન ઉપરનો હક નક્કી કરવા ન્યાયી અધિકાર રહેશે નહીં.”

હિંદી સરકારે, આ ઉપરથી ના શહેનશાહની સરકારને એવું લખાણ કર્યું હતું કે ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ રદ કરવી કે જે કલમ ૧૯૧૫ ના હિંદી સરકારના કાયદાની ૩૨ મી કલમને મળતી આવે છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે—ઉમરાવોની સભામાં એક વધારાનો ખરડો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. એ ખરડો ઉમરાવોની અને આમની એ ખાતે સભાઓની એક સંયુક્ત કમિટીને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને એ પ્રશ્નની તરફેણુની અને વિરુદ્ધની બાબતોની સંપૂર્ણ ચર્ચા પછી કમિટીએ એવી ભલામણ કરી હતી કે—તકરારી પ્રજાવાણી કલમ રદ કરવી. એ ચર્ચા ઘણી રસભરી છે અને તેમાં કેટલાક ફકરાઓ, જે પ્રજા ઉપર આપણે વિચારીએ છીએ તેને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, હું ખતે ટાંકી બતાવીશ:—

“પ્રમુખ: ન્યાયના દૃષ્ટિબિન્દુથી આ બાબત કેટલે સુધી ટકી રહે છે તે મળ્યું-વડું એ સાથે સાથે ઠીક થઈ પડશે. પાર્લામેન્ટનો ઇપિરિયલ એક્ટ જ્યારે પસાર થયો છે અને તે કાયદો હિંદને તથા સ્વાયત્તશાસિત સંસ્થાઓને તેમ જ બ્રિટિશ રાજ્યના દરેક ખૂણામાં લાઝુ પડે છે, જ્યારે એક એવો ઇપિરિયલ એક્ટ પસાર થયો છે, કે જે કોઈ-પણ સંસ્થાના, કોલોની કે તામાના રાજ્યને લાઝુ પડે છે ત્યારે ઇપિરિયલ એક્ટમાં અધિકાર આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી સ્થાનિક કાયદા ધડનારાઓ તે કાયદાની વિરુદ્ધમાં જાય એવા કાયદો પસાર કરી શકે નહીં. સામ્રાજ્યના કામગજના વહિવટમાં, ૧૮૬૭ ના કેનેડીયન એક્ટના દાખલામાં બન્યું છે તેમ પાર્લામેન્ટનો ઇપિરિયલ એક્ટ એક ઘણી જ સમગ્ર ભરેલી રૂઠિ રૂપ થઈ પડે છે. કેનેડીયનોએ પાર્લામેન્ટના ઇપિરિયલ એક્ટની માગણી કરી હતી, તેઓને તે આપવામાં આવ્યો અને કેનેડામાં કોઈપણ સ્થાનિક કાયદો તેની વિરુદ્ધ અમલમાં આવી શકે નથી. તેઓ એવે વખતે સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટને પૂછાવે છે કે જે તે હમેશાં તેમની માગણીઓને પુરી પાડવા તૈયાર હોય છે. હિંદમાં કાયદો કોઈને પણ ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપની સામે દાવો માંડવાની પરવાનગી આપે છે. ત્યાં તાજ તરફથી નહીં પણ કંપની તરફથી ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ નીચેના શબ્દોમાં આવી હતી:—

“હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ હિંદમાં અને ઇંગ્લાંડમાં હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલના એક એક મંડળને નામે દાવો માંડી શકે અને તેના ઉપર તેવી રીતે દાવો મંડાઈ શકે અને બધા રાજદારી મંડળો અને વ્યક્તિઓને એવી રીતના કાયદેસર અને જરૂરિયાત દાવાઓ માંડવાના હક્કો અને કામગજ લેવાનો હક જેવી રીતે મજબૂર કંપની સામે હેઠળ શકે તેવી રીતના હક હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે રહે અને રહી શકશે. અને ના. રાષ્ટ્રી સરકારને હિંદી સરકાર માટે જે ગિરફત અને અસરને લગતી સત્તા આપવામાં આવી છે અથવા તે લેવાનું હેતુઓ માટે લેવામાં આવી છે તે એવી જ જાતના નિર્ણયો અને વહિવટને થાય અને તાજે મજબૂર કે જેની ઉપર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની

સત્તા રહેલી હતી અને એ કંપનીના સંબંધમાં કાયદેસર રીતે કોટિકૃતી કરવામાં આવેલાં દેવાં અને જ્ઞેષ્ઠમહારીઓ તેની સત્તા અને વહિવટને યોગ્ય હતાં. ”

અસરકારક કાયદો.

આથી તે એક અસરકારક કાયદો હતો અને પ્રિવિ કાઉન્સિલ દેખીતી રીતે—હું તેમના ચુકાદાઓ તપાસતો હતો અને હવે મને માદ આવે કે—પ્રિવિ કાઉન્સિલે તે ટાંકી બનાવ્યો હતો અને એ પછી કહ્યું હતું કે—આ કલમની અસર,—જેવી રીતે કાંઈ વ્યક્તિ કાંઈ પણ દાખલામાં ઇન્ટ ઈડાયા કંપની સાથે દાવો માડી શકી હોત તેવી રીતે હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે દાવો માંડતાં હિંદી સરકાર તેને કાંઈ કાયદો બંધીને અટકાવે નહીં એ હતી, તેનું મૂળ એ મુદ્દો છે કે કે જે એ જાણીએ છે અને તે એક ચુકાદો હતો અને તેજ કલમ એક ચુકાદો હતો. તેઓ તેને જામના દાવામાં બાંધી પડતા એ પછી લોર્ડ રાયટસ આપણને જે અગવડ ઉભી થઈ છે, તેના સંબંધમાં ફરિયાદ કરે છે.....

લોર્ડ રાયટસે—મી. રાયટસે જે કહ્યું છે તે ફરીથી કહેવા અને તે ઉપર ભાર મૂકવા હું ઇચ્છું છું. ખરેખર કાંઈ પણ કરવામાં આવશે નહીં ત્યાં સુધી તેથી હિંદ-માની કાયદા ઘડનારાઓ ધણી મંજૂરબુ બની મિથિતામાં મુકાશે અને હું કમિટીને તે સુધી ઉપર વિનિત કરવા માગું છું કે, તેણે સૂચનાવદા સમાચારની શબ્દ ગોડવચીનું સ્વરૂપ એમને એમ સ્વીકારવું કે નહીં અથવા તો ફેરફાર સાથે સ્વીકારવું એ જાનન ઉપર આપણે અહીં નિર્ણય કરી શકીએ; પરંતુ હું પાર્ટ છું કે—કમિટીએ જે કાંઈ સંતોષકારક છે તે પછી અને ત્યાંના સ્થાનિક કાયદા ઘડનારાઓએ આ ૨૦ રિચિય કાયદાઓ પસાર કર્યા છે તેના સંબંધમાં હિંદમાંની કામકાજની વસ્તુસ્થિતિ જોના અને નવી લગભગ ૨૦૦ ની સંખ્યાના કાયદાઓ જોતાં, કૃષ્ણક નિર્ણય કે પ્રિવિ કાઉન્સિલને અપીલ કરવા માટે ખુલ્લો રહેશે તે ઉપર આવતાં પહેલાં, એ જ્યાંનામાં દેશે કે—જે કાયદો પસાર થયો છે તેને માટે જ નહીં પણ કાંઈ પણ કાયદો બિવિયમાં પસાર કરવાના ઉદ્દેશથી અત્રે સૂચનાવદો છે તે જોતાં, વસ્તુસ્થિતિ બણી ગંભીર છે.

x

x

x

x

x

પ્રશ્ન: ત્યારે મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે—હિંદમાંના સ્થાનિક ધારા ઘડનારાઓએ એવા કાયદા પસાર કર્યા જે અથવા તો પાર્ટ છે કે તેઓ એવા કાયદા પસાર કરવા શક્તિમાન થવા જોઈએ કે જે કાંઈ વ્યક્તિના હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાના હકમાં આડે આવે.

સર કોર્ટને કહ્યું: તે વચ્ચે પડી શકે. મારી પાસે અહીં એક લાંબી ટીપ છે. સભાસદોની જાણ માટે એ ટીપની નકલો કઢાવવી અને ફેરવવી એ સગવડ ભર્યું થઈ પડશે.

પ્રશ્ન: હું પાર્ટ છું કે તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે. દેખીતી રીતે તે ઉપર સં-ભાળપૂર્વક વિચાર ચલાવી જોવામાં આવ્યો છે અને મુદ્દો જેવી રીતે જિનો થાય છે તે જોવાને તેનાથી કમિટીને બની શકશે દાખલા તરીકે પહેલાં લખામાં હિંદરક્ષક (સિ-)

હારી કાયદામાં (૧૯૧૫) એવી કલમ છે કે-કમિશનરોનો સુક્રદો હેતુઓ અને પૂર્ણ થયેલા ગણાશે. એમ બની શકે કે-કમિશનરો એમ કહે કે-હિંદી પ્રધાને, બાજબી કર્યું છે અને પછી એવી દલિલ લાવવામાં આવે કે-તેણે વાજબી કર્યું છે એવું બહુર થયું અને તેથી તેની સામે દાવો માંડી શકાય નહીં. તમે આવી રીતનું કહેવાં ધારાછો ને ?

સર કોર્ટને ઇન્કબંધ : હા.

હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાનો હક્ક.

પ્રમુખ: આવી બાબત માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાય છે. એવી જ રીતે બીજી ધણી બાબતોની ગોઠવણો કરવાની છે પણ હું ધારું છું કે-એ ઇચ્છતાયોગ્ય થઈ પડશે કે-કમિટીને આ દાખલાઓ જાણવાની તક આપવી જોઈએ, એ એક ધણી સુરક્ષી બરી બાબત છે. તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે હિંદીમાંના ધારા ધડનારાઓને હિંદી પ્રધાન સામે કાઈ બાબતને દાવો માંડવાનો હક્ક મિલકત રદ કરવા માટે શક્તિમાન કરવાનો છે.

લૉર્ડ ઇરિસમન : હા.

x x x x x x

સર જૉન જાડિસ: ખાસ કરીને ઇલાકિદાર શહેરો જ્યાં ૧૭૨૬ ની સાવધી ઇંગ્લિશ કાયદો, અમુક ફેરફાર સાથે (એજ બાબત રંગુન અને બીજાં કેટલાંક શહેરોને લાગુ પડે છે) અસ્તિત્વમાં છે ત્યાંના લોકોને પણ ધણે ભાગે એજ લાગણી હોય છે.

તેઓમાંના કેટલાક ઇંગ્લિશ કાયદા જેવા જ નીચે હોય છે અને જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી તેઓ હમેશાં એમ જ ધારતા આવ્યા છે કે-૧૮૫૮ ના કાયદા સુજ્ઞ અપા-પણા અધિકાર, જે રૈયતને વહેમથી બિલકુલ વેગળી હોય એવી અદાલતોમાં દાવો માંડવાની સત્તા આપે છે તે તેઓ પાસે એક કિમતી વસ્તુ છે. આપણી સરકારના તાબાના લોકોમાં તે વિશ્વાસ વધારે છે અને મને ખબર છે ત્યાં સુધી, કાંઈ પણ રીતે તુકશાન-કારક નથી. કોઈ સુકર્દમાંનાં હારી જવું, એ સરકારને ચીઠ ચલાવનારું થઈ પડે છે પણ લોકો ઉપર તેમના અભિપ્રાયો સુજ્ઞ રાજ ચલાવવાની નિશાળ બાબત સાથે તેની સરખામણી કરતાં તે એક નજીવી બાબત છે. રાજનીતિને લાગે રળગે છે ત્યાં સુધી આ બાબત એવી છે કે જે લોકોની લાગણીઓથી-સલાહપૂર્વક જાહેર કરેલી લાગણીઓથી નક્કી કરવાની છે.

x x x x x x

લૉર્ડ ઇરિસમન-કલમ (૨) પેટા કલમ (ડી) ને અમુક દાખલાઓમાં હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાના હક્કમાં અતરાય નાખે છે તેને લગતા જ્યાં અઢવાડીઓના આપણી ચર્ચાના વિષય વિષે હું એકાદ જગદ કહેવા ધારું છું. ગયે અઢવાડીએ આપણે મળ્યા ત્યાર-થી હિંદી પ્રધાનની ઓરિસ તરફથી આ પેટા-કલમ ઉપર હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડના વિવિધ ભાગોમાંથી આવેલી અરજીઓના મુદ્દાઓ ઉપર અને ગયે અઢવાડીએ આલેથી ચર્ચાના મુદ્દાઓ ઉપર

સંભાળ કાર્યો વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે-આ બિલમાં દાખલ કરવાની આ દરખાસ્તમાં જે ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તેની સામે ધણી જ સખ્ત લાગણી હતી. આથી છડિયા ઑફિસે એવો વિચાર કર્યો છે કે-અધા સંનેગો જોતાં, આ દરખાસ્ત ચર્ચારપદ પ્રકારની ગણવામાં આવે છે. એ સત્ય-વસ્તુરિથિત જોતાં, અને ચર્ચારપદ બાબતે વિગ્રહ દરમ્યાન ખનતા સુધી મુલતવી રાખવાની છે તે જોતાં, એકંદરે સૌથી ડહાપણ ભરેલી યોજના કદાચને એ થઈ પડશે કે-બિલમાંથી આ ગોઠવણ પડતી મૂકવી. અમે તેની જુદી જુદી બધી રીતો વિષે ચર્ચા કરી છે. સૌથી પ્રથમ તો એ કે-ભવિષ્યમાં આ મુશ્કેલ બાબત સંબંધી કામ કરવાના હેતુથી અને તેજ સામે યોગ્ય સંનેગોમાં યોગ્ય અપીલ કદ કર્યા શિવાય કાંઈ ફેરફાર કરી શકાય કે નહીં. જુદી જુદી રજૂ થયેલી દરખાસ્તો ઉપર અમે વિવાદ કર્યો-અને ખાસ કરીને તમે નામદારે જે દરખાસ્ત રજૂ કરી છે તે ઉપર પણ-પરંતુ એ દરખાસ્તમાં એની મેળે જ એટલી બધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ કે અમને તે તજ દેવાની જ ફેરજ પડી. એ પદવી તેને ફરીફરી તપાસી શકાય તેટલી હદ સુધી એટલે કે હાલના કાયદાને મજબૂત બનાવવાની જ બાબતમાં લાગુ પાડવાનો ફેરફાર કરવાનો પ્રશ્ન આવ્યો અને વિચાર કરતાં અમે એવા છેવટ ઉપર આવ્યા કે-એ દાખલામાં પણ અગાઉથી ધારી શકાએ તેના કરતાં પણ વધુ મુશ્કેલી તેનાથી ઉભી થાય એ બનવા જોગ છે.

x

x

x

x

અલખત ભવિષ્યમાં આ પ્રશ્નની વધુ ખીલવણી થાય અને એ પછી તેની સાથે એવી રીતે કામ પાડવું પડશે, પણ કદાચ બહારના ખગલાથી સંનેગો જોતાં તેની સાથે વધુ સારી રીતે કામ લઈ શકાય. સલાહકારક કમિટીનો એ સામાન્ય અભિપ્રાય છે. જે આ કમિટીને તે બેરોયર લાગતો હોય તો મને આશા છે કે-હું તેને સંમતિ અપાવેલી સંભળી શકીશ."

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓની સત્તાનો પ્રશ્ન.

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓ આ કાયદો પસાર કરવાની સત્તા ધરાવે છે કે કેમ એ શંકાવિમુક્ત નથી એ પ્રશ્ન ઉપર મેં ક્યારનુંએ વિવેચન કર્યું છે અને હું આગળ વધીને કહી શકું-એ પ્રશ્ન ખરેખર એવો નથી કે સામાન્ય જેવો ગણી શકાય અથવા તો હું કાણુથી તે નક્કારી શકાય. ખરેખર, રોલેટ રિપોર્ટના વિદ્વાન કર્તાઓએ પોતાના છેવટના પેરામાં પોતાની શંકા બતાવી છે અને આ મુશ્કેલ પ્રશ્નનો નિકાલ આણુવા પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે-કાયદો ઘડવાની સૂચનાઓ કરતાં અમે એ બાબતનો બિહ્વલ વિચાર કર્યો નથી કે-અવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલની સત્તા બહાર કાઢપણુ પ્રકારે આવે કાયદો છે એવી દલીલ આણી શકાય. એવા કોષ ઉપર કાયદો ટાંકવો એની અમને સત્તા નથી અને અમારી સૂચનાઓના પાયા તરીકે કાઢપણુ ગોઠવણને લગતી અટકળ બાંધવી એ માત્ર મૂંઝવણુ ઉભી કરશે. આથી અમે એ મુદ્દા ઉપર આગળ વધ્યા છીએ કે-અમારી જે કોષ પણ સૂચનાઓ રચીકારવાનું નહીં થશે તેને અસરકારક બનાવવા માટે તે હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા પુરતો કોષ કાયદો ઘડવામાં આવશે.

હવે કાઉન્સિલે બિલમાં જે રીતે વધારો કર્યો છે તેના નિયમે ઉપર હું એલીક.

ભાગ પહેલો.

(૧) વહીવટી સરકારને એવું કહેવાની સત્તા આપવામાં આવે છે કે-અમુક ગુન્હાઓ ખાસ બંધારણ વાળી ત્રિપુટી અદાલત દ્વારા તપાસવામાં આવશે અને કાયદાની સામાન્ય અદાલતોદ્વારા નહીં.

(૨) આવી તપાસ દરમ્યાન જ્યુરી નીમવામાં આવશે નહીં.

(૩) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષારોપણને લગતું કામકાજ કરવામાં આવશે નહીં.

(૪) આવી તપાસ દરમ્યાન અમુક હકીકતો કે જે બીજી રીતે દાખલ થઈ શકે તેવી હોય નહીં તે પુરાવામાં દાખલ કરવામાં આવશે.

(૫) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષિત વ્યક્તિ તપાસ અને ઉલટપાલટ તપાસ તેની પોતાની તરફથી સોગંદ ઉપર સાક્ષી તરીકે લઈ શકાય.

(૬) આવી તપાસો, માત્ર એકવોકેટ-જનરલના સર્ટિફિકેટથી કોઈ જાતનું સોગંદનામું કે કારણોના ટેકા શિયાય હાઈકોર્ટ બેસતી હોય તે હમેશની જગ્યા કરતાં બીજી કોઈ જગ્યાએ સામાન્ય રીતે ચલાવી શકાશે.

(૭) ત્રિપુટી કોર્ટ, રથાનિક સરકાર એ પ્રકારનો અનિપ્રાય સ્વીકારવાને બંધાયેલી છે કે-મજૂર ગુન્હો રાજ્યની સલામતીને નુકસાનકારક દિવસાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તે કોર્ટની એવી માન્યતા હોય કે-આવાની એવી કોઈ દિવસાલ સાથે કોઈ રીતે સંબંધ ધરાવતો નથી તે છતાં પણ તેને શિક્ષા કરવાને તે બંધાયેલી છે.

(૮) ત્રિપુટી કોર્ટનો સુક્રોડો છેક છેવટનો અને પૂરો થયેલો ગણવાનો છે અને ફરી તપાસણી માટે અપીલ કરવાનો કોઈ જાનનો દાવો રહેશે નહીં અને કોઈ પણ હાઈકોર્ટ કોઈ મુકદ્દમા અથવા સુદો ફેરવદલ કરી શકે નહીં.

ભાગ બીજો અને ત્રીજો.

આ વિભાગોના નિયમો સ્વ-તિરસ્કૃત રહે છે. બીજા ભાગ અનુસાર પ્રાંતિક કારો-બારી સરકારને, જવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલના મંદિરામાં ઉપરથી, નીચે જણાવેલા બધા અથવા તેમાંના કોઈ હુકમ, તેમની સત્તાઓની કાર્યપણ વ્યક્તિ કે જે તેમના અભિપ્રાય મુજબ, કલમ ૨૦ મી માં જણાવેલી જાનની કોઈ દિવસાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ તેમને લાગે તેવી સામે કાઢવાની સત્તા ધરાવે છે.

(૧) એક વર્ષની સુદન કે જેમાં જરૂર જણાય તો એક બીજા વર્ષનો વધારો કરી શકાય તે માટે એવી જમીનગીરી લખાવતી કે તે વ્યક્તિ પરિશિષ્ટમાં જણાવેલા કોઈ ગુન્હાઓ કરશે નહીં અથવા તે ગુન્હા કરાવવામાં ઉત્તેજન આપશે નહીં.

(૨) નહો કરેલા અધિકારીને પોતાનું રહેણાણ અથવા રહેણાણ ફેરફારની અગર આપવી.

(૩) પ્રિટિશ દિવમાં કોઈપણ નહીં કરેલી હદમાં રહેતું અથવા વધતું.

(૪) જાહેર મુલેકમાં ખલેલ પહોંચા જોગ અથવા જાહેર સલામતીને નુકસાનકારક ગણાય એવા કામથી દૂર રહેતું.

(૫) નકી કરેલા સમયે પોલિસ ખાતા સમક્ષ તેણે હાજરી આપવી.

વિભાગના નિયમે મુજબ, પ્રતિક વહીવટી સરકારને એવા જ જાહેરનામાથી અને અમુક સંજોગોમાં નીચેના અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે કે—

(અ) પુરવણીમાં ખતાવેલા મુદ્દા માથે અમુક માણસને સંબંધ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય પડે તેવા માણસને વગર વારંટ પકડવો.

(બ) તેને કેદ કરવો.

(ક) જાહેર સલામતીને બેખમમાં નાખે એવા કારણથી અમુક જગ્યા વપરાય છે અથવા વપરાવાની છે તે જગ્યા તપાસ કરવાનો હુકમ કરવો.

એટલું જ્યાંના લેવાનું છે કે કોઈપણ પ્રકારની કાયદેસર તપાસ સુદમાં કર્યા વિના આ બધા હુકમો હોડવાના છે. આ કાર્ડિન્સલના એક બિનઅધિકારી સલાસદે બેરોબર કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આ શરતો 'શુદ્ધમાં શુદ્ધ દબાણ' સિવાય બીજાં કોઈ વધારે કે ઓછું નથી. એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે દુઃખી થતાં માણસોના રક્ષણ માટે આ ભાગમાં શરતો દાખલ કરવામાં આવી છે. મારા મત પ્રમાણે તો આ શરતો નિરાશજનક રીતે અયોગ્ય છે અને કહેવાતાં રક્ષણનાં સાધનો છેક જ કલ્પિત છે. તેનાં કારણ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) તપાસણી—અમલદારની નિગમણક કારોબારી સરકારને હાથે થવાની છે.

(૨) બધી તપાસ ધ્રુસપ્રસ રીતે પડદા પાછળ થવાની છે.

(૩) જે માણસની તપાસ ચાલતી હશે તેને તપાસણીના બધા કમ દરમ્યાન હાજર રહેવાનો હુકમ રહેવાનો નથી.

(૪) દુઃખી થયેલા માણસ તરફથી કોઈ વકીલ હાજર રહે તેવો હુકમ મળવાનો નથી.

(૫) પુરાવાના કાયદાના કોઈ નિયમો પાળવાને તપાસણી—અમલદાર બંધાયેલો રહેનાર નથી.

(૬) તપાસનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત રહેવાનું છે.

(૭) પોતાના બચાવને માટે અમુક બાબત ગમે તેટલી જરૂરની હોય તોપણ તેવી બાબતની બબર કીધાથી જાહેર સલામતી અથવા વ્યક્તિગત સલામતી બચમાં આવી પડે એમ હોય તો તે બાબત તેવા માણસને તપાસણી અમલદાર કહી દેશે નહિ.

(૮) કોઈ સાક્ષીને કોઈ સોગંદ દેવાના નથી.

(૯) તપાસણી અમલદારના કોઈપણ નિર્ણયને સ્વીકારવાને સ્થાનિક સરકાર બંધાવાની નથી.

ભાગ ચોથો.

હિન્ડિસ ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૧૫) બંધાઈ રહેલ પ્રિન્સિપલ રેગ્યુલેશન (૧૮૧૮ નો રેગ્યુલેશન ૩) અને ૧૮૧૪ ઇન્ડિયન પ્રિન્સિપલ ઓફ હિન્ડિસ કે જેનો અમલ ૧૯૧૫ના ઇમ્પ્રુવ્ડ રેગ્યુલેશન ઇન્ડિયન પ્રિન્સિપલ ઓફ હિન્ડિસ થી આવ્યું રહે છે તે કાયદા તમે વહીવટી કાબે

નીચે આવતા લોકોને લાગુ પાડવાનો આ ભાગની શરતોનો હેતુ છે. એવી શરત કરવામાં આવી છે કે હીર-સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની રૂએ જે માણસ ઉપર કામ ચાલતું હોય તે માણસ જે ક્ષેત્રમાં વીશમી કલમની રૂએ કરેલા નહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લેખાશે, અને તે પ્રમાણે બીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણસને લાગુ પડશે; વળી ઇન્ડિયન ઇન્ટર ઇન્ડિયા ઓર્ગેનાઈઝેશની રૂએ જે માણસ ઉપર કામ ચાલતું હશે તે માણસ જે ક્ષેત્રમાં કરેલા નહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લેખાશે અને તે પ્રમાણે બીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણસને લાગુ પડશે. આ શરતો ઉપરથી એટલું તો ચોખ્ખું બાહ્ય આવે છે કે હીર-સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ કે ઇન્ડિયન ઇન્ટર ઇન્ડિયા ઓર્ગેનાઈઝેશન અનુસાર વહીવટી કચ્છમાં રહેલા માણસે આ બિલના પહેલા ભાગની શરતો પ્રમાણે પણ કાંઈ જનની તપાસ ચલાવ્યા સિવાય વધારેમાં વધારે બે વર્ષની મુદતની શરતે ત્યાં સુધી વહીવટી સરકારને જરૂર લાગે નહિ ત્યાં સુધી આવી જાતના કચ્છમાં રહેવાનું જોઈ રાખવું પડે.

બાળો પાંચમો.

આ ભાગની શરતોથી સાંકળની હેઠલી કડી પૂરી પડે છે. તેમાં એવી શરતો છે કે સદરજી કાયદાની શરતોની રૂએ પસાર કરેલા હુકમ વિષે કોઈપણ અદાલતમાં સલાહ ઉઠાવી શકાશે નહિ. સારી દાનતથી કરેલા અથવા કરવા ધારેલા કાંઈ પણ કામ માટે કોઈપણ માણસ ઉપર કાંઈપણ કામ ચલાવી શકાય નહિ કે તેના કોઈ માણસને પકડી શકાશે નહિ કે તેની સામે બીજું કાંઈ કામ ચલાવી શકાશે નહિ. આથી વહીવટી સરકારની સર્વોપરિતા સંપૂર્ણ થાય છે, અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા તે સરકારની દયા ઉપર જ આધાર રાખી રહે છે.

આ શરતોમાં વહીવટી સભા, ધારાસભા અને ન્યાયસભા એ ત્રણેનાં કાર્યો વહીવટી સભામાં કેન્દ્રિત કરેલાં માલુમ પડે છે. આ દેશમાં ધારાસભાનું જે અધારણ છે તે અનુસાર અહીંની ધારાસભા વહીવટી સભાની હસ્તોને અમલમાં મુકે છે. હવે એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે અમુક ગુન્હાઓની બાબતમાં ન્યાયસભાનો લોપ થવો જોઈએ અને તેની જગ્યા વહીવટી સભાએ લેવી જોઈએ. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સુધરેલી દુનિયાના ધારાસભાના ઇતિહાસમાં આવી શરતો જેવી કોઈ શરતો અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી.

આપણને એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આખરે તો આ કાયદો થોડા વખતને માટે જ છે અને તે માત્ર ત્રણ વર્ષ સુધી જ અમલમાં આવવાનો છે, માટે આ કાયદાની વિશ્લેષણની પોતાની વર્તણૂક વિષે બધા બિનઅધિકારી સભાસદોએ ફરીથી વિચાર કરવો. હું કહું છું કે જે કાયદો ખરી રીતે તરવરે બળંકર અને નિલ હોય તે થોડા વખતને માટે હોય તેટલા ઉપરથી તેવો કરતો અટકતો નથી. આ કાયદો હમેશાને માટે કે થોડા વખતને માટે હોવો જોઈએ કે કેમ તે કાંઈ સરકાર અને બિનઅધિકારી સભાસદો વચ્ચેના અમારફદ સલાહ છે નહિ અને કદિ હતો પણ નહિ. મતભેદ તો માત્ર સિદ્ધાંતને અમલ છે. આથી ધરમેજ સમજી લેવાનો સલાહ જ રહેતો નથી. હું હિંમતથી કહું છું કે, એક

દહાડા મારે પણ મને તે પ્રકારે કે આકારે આ કામદાને કામદાના પુસ્તકમાં દાખલ કરવા વિષે કાંઈ પણ હિન્દવાસી કદિ સંમતિ આપશે નહિ. અમે એવું માનીએ છીએ કે ઉચ્ચ પાથલ અને ખુનામરડી કરનારા યુન્હાઓને જડમળથી દૂર કરવા માટે દાખલાં પગલાં લેવાં એ કાંઈ ખરા ઉપાય નથી. આ ખરાબ વર્તણૂકનું મૂળ કારણ શું છે ? જે રાજ દીય અને વહીવટી બગાડને લીધે હિન્દુસ્તાનના લોકોને અક્ય વુઝો વેઠવાં પડે છે તેને પરિણામે જ આ યુન્હાઓ થવા પામે છે. આથી ઉપાય માત્ર એટલો જ છે કે છેલ્લાં તેત્રીશ વર્ષથી વર્ષોવર્ષ હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ લોકોનાં જે સ્થાયી વુઝો બહાર કરતી આવી છે તે વુઝો દૂર કરવાં. દાખ મુકવાથી કોઈપણ દેશમાં સારાં ફળ આવેલાં જળ્યાં છે ? આયર્લેન્ડમાં આટલા આટલા યુન્હાના કામદા છે છતાં તેનો દાખ શું સફળ નીવડ્યો છે ? આ આપણા પોતાના દેશમાં પણ શું તે સફળ નીવડ્યો છે ? રાજપ્રોહની વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર વરાવવા માટે આપણે ક્રિમિનલ લોમાં સુધારા કીધા છે. આપણે ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે આપણે ક્રિમિનલ પ્રેસીજર કોડમાં વખતોવખત સુધારા કીધા છે. આપણા કામદાના પુસ્તકમાં ૧૮૦૮નો ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ, ૧૮૧૩ નો કોન્સિપ્સી એક્ટ, પ્રેસ એક્ટ અને એવા બીજા કામદા દાખલ કરીને આપણે તે કામદાના ગ્રંથને મેલો બનાવી દીધો છે. સીડિશિયલ મીટિંગશઝ એક્ટ અટકાવવા માટે આપણે મહેનત લીધી છે. તેનાં પરિણામ શાં આવ્યાં છે તે તો આપણે જાણીએ જ છીએ.

સીલેક્ટ કમિટી.

જે બિલ વિરૂદ્ધ હું આટલો બધો પડ્યો છું તે બિલ વિષે નીમાયલી સીલેક્ટ કમિટીમાં કામ કરવાની મારે ના કહેવી જોઈતી હતી એવું મને કહેવામાં આવ્યું છે. તેને માટે મારે જવાબ આ છે. પ્રથમ તો એ કે, માફ માનવું છે કે, સીલેક્ટ કમિટીને પોતાને ફાવે તેમ આ બિલ વિષે વિચાર કરવાનો હક છે; અને મને એમ લાગ્યું કે આ બિલ રદ કરવા વિષે કાઉન્સિલને ભલામણ કરવાને સીલેક્ટ કમિટીને ખાત્રી કરી આપવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો. મારા આ મતના સમર્થનમાં હું આ કાઉન્સિલને કારણો રજૂ કરવાની ઇચ્છા તો રાખું છું, પણ આપ નામદારે જે અધિકારી અટકાયત કીધી છે તેથી મારાથી બની શકતું નથી. બીજો જવાબ એ છે કે, મારી એવી ખાત્રી હતી કે આ કામદા સામે કાઉન્સિલમાં તેમ જ તેની બહાર જે એકમતી હિન્દી વિરોધ દર્શાવ્યો છે તેને માન આપીને તથા આ બિલ પસાર કીધાથી સિટિશ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કદિ નહિ જળ્યામાં આવેલી સખ્ત ચળવળ દેશમાં ઉભી થશે એ વાત ખ્યાનમાં લઇને સીલેક્ટ કમિટી કાંઈ રસ્તો કઢીને આ કામદાને એવી રીતે સુધારશે કે તેથી તે એકો ભયંકર, એકો વિંશ અને કંઈક અંશે એકો વાંધાભર્યો નીવડશે. હું કહુલ કઈ છું કે મારી એ આશા છે કે જ પડી ભાંગી છે. એક સીલેક્ટ કમિટીએ આ બિલમાં થોડાક ફેરફાર સૂચવ્યા છે, પણ એ તો અણકિમતી શરતોને લગતા છે. મારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે કિમતી શરતો માટે તો તેઓ તસુબર પણ ચર્યા નથી. જો આ કામદો વધારે સખ્ત થયો છે તો તેમાં એક ખાસ બાબત છે. તે એ કે આ બિલ હાઈઆતમાં દાખલ થયું તેમાં જે શરતો હતી તે શરતો જે હીલઆલથી માત્ર રાખવાની વિરૂદ્ધ યુન્હા થવાનો સંભવ

લાગે છે એમ ખર્ચર-નરસ-ઇન્-કાઉન્સિલનો અભિપ્રાય પડ્યો હતો તે હીલચાલને લાગુ પડતી હતી. સીલેક્ટ કમિટીએ અને આ કાઉન્સિલે સુધાર્યાં પ્રમાણેની એ જ શરતો ને હીલચાલથી અલગત ક્ષેત્રમાં વિસ્તારવાળા લેખાતા પૂરવણીમાં જણાવેલા બંધા ચલાવોનો સંભવ રહે એવી હીલચાલને લાગુ પડે છે.

નામદાર, સીલેક્ટ કમિટીનો રીપોર્ટ વિચાર કરવા માટે હાથમાં લેવો એવી દરખાસ્ત થતાં અમે મુલતવી રાખવાની સૂચના કરી હતી. અધિકારી અકુમનીથી અમારી હાર થઈ હતી. પછી પહેલો બીજો અને ત્રીજો ભાગ રદ કરવા વિષે અમે સુચારુ રજુ કર્યા હતા. છેવટે અમુક ઉપયોગી આગતોમાં આ કાયદાને ઓછો તિરસ્કારપાત્ર કરવા સુચારુ રજુ કર્યો હતો. સરકાર તે ખડક માફક મક્કમ રહી. તેમણે નમતું આપવાની ઇચ્છા રાખી નહિ, નમતું આપ્યું નહિ. તો પછી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રિટિશ હકુમત બેરજુમ ઉપર રચાયેલી છે કે લોકોની મરજી ઉપર બંધાયેલી છે એવો સવાલ પૂછવો એ શું કા દેવર નથી ? પોતે કેવી રીતિમાં છે તે તેઓ સમજે તે લોકોને લીધે જ છે એમ હું કહું છું.

કાયદાની કાર્યપદ્ધતિ.

આ કાયદાની આગતમાં ને કાર્યપદ્ધતિ રાખવામાં આવી હતી તે વિષે હું એ બોલ કહેવા માગું છું. ને પુરાવાઓ ઉપરથી રૈલેટ કમિટીએ પોતાની શોધો થઈ કાઢી હતી તે પુરાવાઓ આ કાઉન્સિલના સભાસદોને પૂરા પાડવામાં આવ્યા નથી, છતાં તે શોધો ખરી છે એવું સ્વીકારવાને આ સભાસદોને કહેવામાં આવે છે. દાખલ કરવા આ ખરડાનું બોધું દિન્દી વજરને સાદર રજુ કરવામાં આવ્યું ન હતું; પણ રૈલેટ કમિટીની ભલામણોને આધારે અમુક એક ખરડો દાખલ કરવા માટે નામદાર વજરની પરવાનગી મેળવી લેવામાં આવી હતી. મેં અનેક વખતે કહી ગયો હતું છે કે એક અકુ જ ખાસ આગતમાં તો—પુરવણીમાં કલમ ૧૨૪ અ અને ૧૫૬ અ દાખલ કરવાની આગતમાં તો—આ ખરડો રૈલેટ કમિટીની ભલામણની પણ પેલી તરફ પગલું ભરે છે. રૈલેટ કમિટીએ એવા ભલામણ કીધી હતી કે, ૧૯૦૮ ના કિમિનલ લો (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટની પુરવણી સ્વીકારવી. એ પુરવણીમાં આ બે કલમોને સમાવેશ થતો નથી. આ આગતમાં સરકારે કમિટીની ભલામણની પેલી તરફ શા માટે પગલાં ભર્યા છે તે વિષે સરકાર કોઈ સંતોષકારક સમજાવી આપી શકતી નથી. વહીવટી સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે ને લોકો આ બે કલમોમાં જણાવેલા ચુંદા કરવામાં કારણભૂત હશે તે લોકોની તપાસ આ કાયદો આખરને માટે પસાર થતાં કાયદાની અદાલતમાં થશે નહિ પણ વહીવટી સરકારની મરજી પ્રમાણે આ કાયદાનું બીજા અને ત્રીજા ભાગ પ્રમાણે તેમની તપાસ ચાલશે. એ આગતમાં રૈલેટ કમિટીની કોઈ પણ ભલામણ ન હોવા છતાં પુરવણીમાં આ કલમો શા માટે દાખલ કરવામાં આવી છે તે સમજવું હવે સહેલું છે. છતાં આપણને જ્યારે ત્યારે એવી ખાતરી આપવામાં આવે છે કે આ કાયદાથી બંધારણસર રાજકીય ચળવળને સહેજ પણ ધોતો પડે એવો ઇશ્વરો રાખ્યો નથી.

હિન્દુસ્તાનની સરકાર અને દિન્દી વજર વચ્ચે આ આગતમાં ને પત્રબદ્ધકાર આવ્યો છે તે ખાતરી છે એ કારણે આ કાઉન્સિલના સભાસદોને પૂરા પાડવામાં આવ્યો નથી.

એ સિવાય હું આ કાઉન્સિલનું ધ્યાન એક ઘણી જ અગત્યની બાબત તરફ દોરવા માગું છું. તે એ કે મારો મત એવો છે કે, સીલેક્ટ કમિટીના કહેવાતો રીપોર્ટ રજુ થયો ન્યારથી અને તેમાંથી આ ખરડાને લગતી જે કાર્યપદ્ધતિ અમલમાં આવી છે તે બધી પદ્ધતિ અપ્રમાણ અને અન્યાયી છે. હું એમ માનું છું કે, એ ખરીતો સીલેક્ટ કમિટીના પ્રમાણસર અને સંપૂર્ણ હેવાલ તરીકે લેખી શકાય નહિ અને એ ખરીતો ખરે છે એ માન્યતા ઉપર જે કાંઈ આગળનાં પગલાં ભરવામાં આવે તે ન્યાયપુરઃસર ન ગણી શકાય. જે અન્ય રીતે ન્યાયી ન હોય તે આપ નામદારની અધિકારી અટકાયતથી ન્યાયી ન જ થઈ શકે.

સીલેક્ટ કમિટીના ઝાન. પ્રમુખે પોતાનું અધિકારી ઉપરીપણું વાપરીને સીલેક્ટ કમિટીને આ ખરડાના સિદ્ધાંતો વિષે ચર્ચા કરતી અને આ કાયદો પસાર કરવામાં દિન્દી પારાસભા ફેટલે દરજ્જે શક્તિમાન છે તેનો વિચાર કરતી અટકાવી હતી. આપ નામદારે આપનું અધિકારી ઉપરીપણું વાપરીને એ હેવાલનો અસુક એક ભાગ (આ કાઉન્સિલના ત્રણ સભાસદોનું વિરૂદ્ધ મત દર્શાવનારું લખાણ) કાઉન્સિલ આગળ રજુ કરવાનો મનાઇ કીધી હતી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ અધિકારી અટકાયતોથી આ ખરડાને લગતી આખી કાર્યપદ્ધતિ દૂષિત થઈ ગઈ છે. એ રીતે પસાર કરેલો ખરડો કાયદામાં કોઈ રીતે સ્વીકારી શકાય નહિ.

ઉપસંહાર.

નામદાર, હુંકામાં હું નીચેનાં બીજાં કારણોથી આ કાયદા સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવું છું:—

- (૧) આ ખરડાને કાયદાનું રૂપ આપવું એ દિન્દી પારાસભાની શક્તિની અંદર નથી.
- (૨) એથી ત્રીશ કરોડ લોકોનો વફાદારીને અપોગ્ય બદો લાગે છે, અને આખી પ્રજા વિરૂદ્ધ અભિયોગ કરવા જેવું થાય છે.
- (૩) એથી વહીવટી સભાના નિયમને બદલે ન્યાયસભાનો નિયમ સ્થપાય છે, અને એથી જે પાયા ઉપર બ્રિટિશ સ્વતંત્રતા રચાઈ છે તે નાબૂદ થઈ જાય છે.
- (૪) એથી દેશમાં બહુ રાજકીય જીવન નષ્ટ થશે અને પરિણામે ‘શાંતિપુરઃસર પ્રગતિ’ અશક્ય બની જશે.
- (૫) જે અદિત વિષે ફરિયાદ કરવામાં આવી છે તે અદિત એથી ઓછું જ થતાં વધશે. એથી બધી અજરજ છપી. દિશામાં વહી જશે અને પરિણામે જેમ દિવસ પછી રાત પડે છે તેમ બધાં અદિત થઈ આવશે.
- (૬) બધાં સુધરેલા દેશોમાં આજ સુધી વસ્તુસ્થિતિને જે કમ સ્વીકારાયો છે અને અમલમાં મુકાયો છે તે આથી છેક જ ઉચ્ચાઈ જાય છે. આવા કોઈ પણ દેશના કાયદામાં આના જેવો કોઈ કાયદો છે જ નહિ.

(૭) આ કાઉન્સિલની અંદર તેમ જ બહાર હિન્દીવાસીઓના અભિપ્રાયની એક-મતી હોવા છતાં તેની વિરુદ્ધ આ કાયદો પસાર થાય છે.

(૮) ખુનામરકીના અને ઉચ્ચભાષણ કરનારા યુન્હાઓ દૂર કરવા માટે દયાણુ એ કંઈ ઉપાય નથી. જે રાજકીય બગાડથી લોકોને નુકસાન દુઃખ વેડવું પડે છે તેના પરિણામ રૂપે આ યુન્હાઓ થાય છે. મુળ કારણ દૂર કરે એટલે ખુનામરકી દૂર થઈ જશે.

(૯) આથી લોકોના મન ઉપર એવી કટાક્ષ વાદાસ્ત ફસી જશે કે વખત વીતે પણ તેને મોળી પાડવી એ બની શકશે નહિ.

(૧૦) હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપી રહે તેનો આધાર નેરજીલમ ઉપર નહિ પણ લોકોની ઇચ્છા ઉપર રહે છે અને રહેશે જાણીએ.

(૧૧) સીલેક્ટ કમિટીના અધુરા અને અપ્રમાણ રીપોર્ટ ઉપરથી આ ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. આથી આવે રીપોર્ટ રજુ થયા ત્યારથી કાઉન્સિલની જે કાર્યપદ્ધતિ રહી છે તે તદ્દન અપ્રમાણ અને અન્યાયી છે. એ રીતે પસાર કરેલા કાયદો તો અસાધારણ નેરજીલમથી પસાર કાઢેલા કહેવાય.

આવી વસ્તુરિચિત હોવાથી અમારામાંના જે કેટલાક લોકો સ્વતંત્રતા માટે દરકાર રાખે છે, સ્વતંત્રતાને માને છે, સ્વતંત્રતા ચાહે છે, તે લોકો આવી જાતના કાયદાઓનો અનાદર કરવાને અને આવી રીતે કાયદાની ભંગ કરવા જે સમ્મત થાય તે ભાગવવાને તૈયાર થયા છે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. નામદાર, નિરાશ થયલા લોકો માટે સત્યાગ્રહ એ તો છેવટમાં છેવટનું અને એકનું એક અંધારણુસર શસ્ત્ર છે. હિન્દુસ્તાનના લોકો શાંતિપ્રિય અને કાયદાને પાળનારા છે. તેમને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવાની દરજ્જા પાડવા પરિણામ કેવાં આવશે તે વિષે સરકારને ચેતવણી એ મારી દરજ્જા છે. નામદાર, હિન્દુસ્તાનના અને સામ્રાજ્યના સર્વોચ્ચ હિતની ખાતર હું નેમ કરું છું.

નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું બાપણુ.*

નામદાર, આ અગત્યના કાયદાની આખર સુધી હવે આવી પહોંચેલા હોવાથી, અમારા છેવટના વિચારો દર્શાવવાનો વખત આવી લાગે છે. આ કાયદાથી જમે તે થાય, તે છતાં માન્યુસ જ્યારે દુભાયો હોય ત્યારે પોકાર કરવાની તે નવાઈ કરતો નથી. જ્યારે અને અમારી છેવટની દરવાદો કરીએ છીએ ત્યારે નામદાર, અને આશા રાખીએ છીએ કે, આપ નિષ્કુર થઈને આપની સત્તા વાપરશે નહિ અને અને અમુક હઠની બહાર એજાઈ જઈએ તો અમને મનાઈ હુકમ આપશે નહિ. મારાથી બનશે તેટલું દુકમો અને હુદાસર કહેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

સેલેક્ટ કમિટીના પહેલાં તો હું ખરા દિલથી કણુલ કરીશ કે, સીલેક્ટ કમિટીમાં અને આ કાઉન્સિલમાં આ કાયદાને લગતા કામમાં કામ લેનારા સરકારી અધિકારીઓ પોતાના મત

* વડી બાપાસામાં નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ બાપણું ઉપરનું બાપણું.

પ્રમાણ પોતાની વૃત્તિની શુદ્ધતાને અનુકૂળ પડે તેટલા પ્રમાણમાં વિચારપૂર્વક અને વિનયથી અમારે દર્શિખિન્દુ રણુ કર્યું છે. પરંતુ તે થયું એટલે પછી મારે કહેવું જોઈએ કે અમારી ઇચ્છાઓનો મોટો ભાગ-હજી માત્ર ઇચ્છા રૂપે જ રહી ગયો છે. અગાવથો નિર્મિત થયેલા, સામે ન થઈ શકાય એવા અને નિર્દય માર્ગે ચાલે આ કાયદો પસાર થયો છે. આ કાયદાની નુકસાનકારક અસર વિશે અતિશયોક્તિ કરવા વિશે અમારા ઉપર આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. હું એટલું જણાવવાની રજા લઉં છું કે શરૂઆતમાં આ ખરડો અમારી આગળ રણુ થયો તે જ વખતે બહાર દેશમાં જે ભય હતા તે કહી ખતાવવામાં અમે ચોખ્ખા જ કર્યું હતું; અને પ્રારંભિક ભાગમાં તથા જુદી જુદી કલમોમાં આ કાયદાના સંકુચિત ક્ષેત્ર વિશે ચોખ્ખો ચોખ્ખો સમજૂતી આપનારા શબ્દો દાખલ કરવા વિશે સીલેક્ટ કમિટીમાં સરકારી સભાસદોને અમે સમજાવ્યા હતા ત્યારે જ આ ટીકાનો અસરકારક જવાબ આપ્યાનો જ્ઞાન. હોમ મેમ્બરનો હક્ક અમુક અંશે પાર પડ્યો હતો. મારે લાચારીથી “અમુક અંશે” શબ્દો વાપરવા પડે છે.

આપણે એક કે બે બાજો તપાસીએ. તે દિવસે આપણે કાઉન્સિલમાં આ કાયદા વિશે વિચાર ચલાવતા હતા ત્યારે એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, જે માણસ ઉપર પુરવણીમાં ખતાવેલા ગુન્હા માટે આરોપ મુકવામાં આવ્યો હોય તે માણસનો ગુન્હો ખરેખરી રીતે ખુનામરફીને લગતો કે ઉચલપાથલ કરનારો છે કે કેમ તે વિશે પોતે જે એકસ શોષ કાઢે હોય તે પોતાના અહેવાલમાં દાખલ કરવાની ફરજ ખીન અને ત્રીજા ભાગમાં જણાવેલા તપાસણી-અમલદારની ગણાશે. અમે એવી માગણી કાઢી હતી કે પહેલા ભાગમાં પણ એની જ શરત દાખલ કરવી જોઈએ, પણ તે બાજતમાં સરકારે કંઈ પ્રાધી પાની કાઢી નહિ. મને લાગે છે કે પહેલા ભાગને લગતી આ વાતનો ઇનકાર કરીને તથા પુરવણીમાંથી કલમ ૧૨૪-અ તથા ૧૫૩-અ રદ કરવાની સચનાનો ઇનકાર કરીને સરકારે પોતાની જનમાલની ઉપર હજી પણ ટીકા બોલી લીધી છે. તે એ કે સરકારની દાનત ગમે તેવી હોય તોપણ અત્યારે જે ખરડો પસાર થવાની તૈયારીમાં છે તેનો હુપયોગ ખુનામરફીને તથા ઉચલપાથલને લગતી લીલચાલો ઉપરાંત સાધારણ પ્રકારના રાજદારી ગુન્હાઓ માટે પણ કેટલીક વાર થાય એવો સંભવ છે. મને લાગે છે કે પોતાના કાયદાની શુદ્ધતાને કે તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને ભંગ કર્યો સિવાય સરકાર અમારી સાથે આ બાજતમાં પૂરેપૂરી સંમત થવાને શક્તિમાન થઈ શકત. પણ મારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે સરકાર તેમ કરી શકી નથી. નામદાર, ધારાશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ એવું જણાવે છે કે આખરે તો મનુષ્યનાં કાર્યો લગભગ ટેવાયલી સપાટી ઉપર ચાલે છે. ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટમાં કે અમેરિકન સેનેટમાં અથવા બીજી કોઈ ન્યાયસભામાં લગાઈ ઉભો કરે એવા ખરડા પસાર થાય છે ત્યારે તેમની વિરૂદ્ધ પડનારા લોકો ખરાખર બનાવની આગાહી કરે છે, અને જે લોકો તેની તરફેણમાં બોલે છે તેઓ પણ ભવિષ્યનાં હજાર વર્ષનાં વચન તેટલા જ પ્રમાણમાં રાખે છે. પરંતુ પાછળથી જે બનાવો અને છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે જે વચનો કે આગાહી પૂરેપૂરી ખરાં પડતાં નથી. નામદાર, મને આશા છે કે આ કાઉન્સિલમાં અમે જે આગાહી જાહેર કાઢી છે તે બધી આ કાયદાથી ખરી પકડી નહિ જ. પરિણામે બાજતમાં અમે જે ભવિષ્ય બાખ્યું છે તે ભાખવામાં અમે વધારે પડતા કેસ નહિ જેમ હતા એવું જો કોઈ બનાવથી સાબીત થઈ જશે તે તેથી અમે ખૂબ જ ગુસ્સા

પુશ ચલેલું, પણ નામદાર, બહુ જ માનપૂર્વક હું એટલું જણાવું છું કે આ કાયદાને અંદર-
ખાનેથી શી બાજી ગોઠવાઈ છે તે અમે સમજી શક્યા જ નથી ! મેં તો ઘણી ઘણી સમ-
જીતી સાંભળી છે, પણ મને એમ લાગે છે કે, આ કાઉન્સિલમાં કહેવાયું નથી એવું કં-
ઈક આ સમજીતી પાછળ રહેલું છે એવું માનનારા લોકો માટે બાંધું કહેવાનું રહે છે.
અમુક પ્રમાણમાં લાગણી સાથે અમે આ બાબતની આ દિશામાં કંઈક કહીએ તો આપ
નામદાર અમને માફ કરશો. અમને ચોક્કસ રીતે લાગે છે કે અત્યારે આ કાયદો જરૂરનો
નથી, સંકટસમયને લગતો નથી, કવખતનો છે અને આ બાબત સરકારને અજાણી નહિ
હોય એવી અમારી સખ્ત માન્યતામાં અમને લાગે છે.

નામદાર, અમે માનીએ છીએ કે બંગાળની શાંતિ માટે અને તે પરથી બીજા
જે પ્રાંતોને અસર પહોંચતી હોય તે પ્રાંતોની તથા હિન્દુસ્તાનની શાંતિ માટે
નવા કાયદાથી પુનઃમરડીના અને ઉચ્ચપાચલના યુદ્ધ અટકાવવાનું જે જરૂરનું જણાવું
હતું તો સમાજને આ પ્રકારના જીલ્લમ યુગ્મરનારા લગભગ દરેક માણસને પોતાના કબજામાં
પોતે રાખેલ છે એવું જણનારી સરકાર આવા પ્રકારે જે લોકોને પોતાના તાબામાં રાખે
છે તે લોકોની ઠેઠ, અટકાયત, નજરફેદ, પાટી ફેદ ચાલુ રાખવાની સત્તા આ કાઉન્સિલ-
માંથી લેનારો આવા લોકોને લગતો જ કાયદો અમારી સમક્ષ રજુ કરવાને મુખત્યાર હતી.
આવા લોકોને લાગુ પડે તેવા, તથા જે લોકો એ કંદમાં પ્રશ્ન નથી પણ જેઓ આવી
જાતની વર્તણૂકને લાયક છે એમ સરકાર માને છે તે લોકોને લાગુ પડે તેવા કાયદાને
માટે રત્ન માગવાને, કાયદા તરીકેની મંજૂરી મેળવવા માટે અમને કહેવાને સરકાર પૂરી
મુખત્યાર હતી, અહીં અપાયલાં ભાષણોમાં નહિ પણ અન્ય સ્થળે એવી સૂચના થઈ પણ
હતી એમ માફ ધારવું છે. આ સૂચના સ્વીકારવાનાં આવી નહિ, પણ તેને બદલે ન્યાં
ત્યાં બંધ ઉપગ્રંથે એવો સામાન્ય કાયદો આપણી સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો છે અને
આપણે તેને મંજૂરી આપવાની તૈયારીમાં છીએ તો પછી ન્યારે કંઈ ખાસ જરૂર જ-
ણાતી નથી, કાંઈ ખાસ સંકટસમયની જરૂર જણાતી નથી અને સાધારણ રાજદારી ઉ-
દ્દેશ્ય કરનારા લોકો ઉપર પોતે તરાપ મારે છે એવું સહેજ પણ જણાવા દીધા વિના
આ બાબતમાં પગલાં લેવાનું પોતાથી બની શકે એમ છે, ત્યારે આવી જાતનો કાયદો રજુ
કરવાને સરકાર શા માટે આટલી બધી ચિંતાવુર હશે એવો સવાલ લોકોને થાય એમાં
કાંઈ નવાઈ ખરી ! અજાણ ભેગવાળા લોકો તો કંઈ કંઈ સૂચનો કરે છે. ઉદ્દેશ્ય કર-
નારા કે હમેશના અસંતોષી રહેનારા લોકો પાસેથી જ નહિ પણ બીજે સ્થળેથી મેં જે
એક બે વાતો સાંભળી છે તે આપની સરકારને આ છેવટની ધડીએ જણાવવી એ મને
જરૂરનું અને યોગ્ય જણાય છે. થોડા દિવસ ઉપર 'લન્ડન ટાઇમ્સ'માં આવું એક કારણ
મારી નજરે પડ્યું હતું એવું હું આ કાયદાના ખરા પાયાપર હોય પણ ખરૂં. એ જ પાયા
પર છે એમ તો હું નહિ કહું પણ હું એવું ધારું છું તો ખરા. એવું કહેવામાં આવ્યું
છે કે, ગઈ લડાઈ દરમ્યાન જુદાં જુદાં મથકોએ રહીને જે લગભગ એક લાખ સીપાઈ-
ઓએ નામના કાઢે એવી જાતની લડાઈ ચલાવી છે તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં પાછા ફરે ત્યારે
પુરોગામી ગરબડ બહુ પ્રમાણમાં વધી પડે તે પહેલાં તેની નિશાનીને જ દાખી દેવાય તે
માટે સરકારેના હાથમાં કાંઈ કાયદારૂપી હથિયાર હોવું જરૂરનું છે, બીજું અનુમાન એવી
જાતનું છે કે, પુરોગામી સુલેહની શરતો ઉપર સહી થઈ જાય અને પરિણામે ટુકીના સા-
માન્યના બનાવથી ખુસબમાન જાતમાં, ખુસબમાન જાતના બાઈઓમાં બંધારે અસંતોષ

અસંતોષ ઉભો થાય તે પહેલાં સરકાર પોતાના હાથમાં આવું કાંઈ સત્તાવાળું હથિયાર રાખી લે એ વધારે સાઈ છે. બીજા લોકોએ એમ કહ્યું છે કે કદાચ એમ પણ હોય કે ઉવટે પા-
લામિન્ટમાંથી સુધારાની યોજના બનાવે અહાર પડે ત્યારે તે ગોળગોળ બણાય તો દેશમાં
રાજકીય અસંતોષ એટલો બધો ફેલાઈ જાય કે સરકારના હાથમાં આધારણ સત્તા ન
હોય તો તેની સામે સરકાર ફતેહમંદ ટકર ઝીલી શકે નહિ. હજી વધુ એક કારણ
સચવવામાં આવ્યું છે, અને આ કાઉન્સિલના ધ્યાન ઉપર તે ભાવતાં સાવધાન રહેવું પડશે.
નામદાર થોડા વખત પહેલાં મારા આંત. મિત્ર મિ. સુરેન્દ્રનાથ ઝંતરજીએ આ કાઉન્સિલના
યુરોપીયન સભાસદોને તથા સામાન્ય રીતે યુરોપીયન જાતિને તેમના જૂતકાળના ઇતિ-
હાસને આધારે તથા કાયદેસર સ્વતંત્રતા મેળવતાં પહેલાં તેમના આપદાદાઓને જે હાલ
મારીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું તેને આધારે વિનિતિ કીધી હતી. એ વિનિતિ ઉમદા હતી
અને તે ફરીથી કહી બતાવવાનું હું મોકુફ રાખું તો તેથી એમ સમજવાનું નથી કે મને
તેમાં શ્રદ્ધા નથી. પણ કંઈક કારણોથી મારા મિત્રોને વિનિતિ કરવાની મારી ધારણા છે.
હું એમને એટલું યાદ નાખવાનું કહું છું કે પૂરેપૂરા જમાણ-બુદ્ધિમંત્રી ભરલો આ કાયદો
હિન્દુસ્તાનના લોકોને લાગુ પાડવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે. ત્યાં સુધી એ લોકો પૈકી
અસુક સંખ્યામાં લોકો બીજા માણસોની સ્વતંત્રતા માટેના પોતાના અતિશય ઉત્સાહથી
અને સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની એ ચાહતાથી હિન્દુસ્તાનના નામે દયાઈ ગયલા લોકોના
નસીબ સાથે મિત્રતા આંતરવાને માર્ગ લે નહિ ત્યાં સુધી આ કાયદો તેમને લાગુ પડવાનો
નથી. આ કાયદાનાં ખરાબ પરિણામથી અને આટલા સંખ્યાની ઈર્ષ્યે તો એ લોકોના
ટેકને નહિ તો તેમની સદાનુભૂતિને તથા અસહીને અપીલ કરવાનું અમારે માટે શોભ
ગણાશે, આ લડનામાં તેઓ અમારે પડખે ઉભા રહી ન શકે તો જલે પણ અમારી વફા-
દારી વિશે કટાક્ષાર્થી આલેખ તેઓ મુકશે નહિ તો બમ છે; આ કાયદાની સામે પડનારા
હિન્દવાસી લોકો જવાબદાર સંજ્ઞાનંતર માટેના પોતાની અસહિત બતાવી દે છે એટલું તો
નહિ-એ તો કંઈ નથી-પણ બધી જાનના રાજદોહ માટે અને ખુનામરકીના ચુંદા માટે
ચુંદેચારી-સદાનુભૂતિ બતાવે છે એવું એમણે અર્ધાં તેમ જ અહાર ઘણુંમરું કહ્યું છે તે
હવે કહેશે નહિ તો પણ ખસ છે. નામદાર, અસુક લાગણી સાથે જ હું આ વિચાર
બણાવું છું, કારણ કે મેં જોયું છે કે એંગ્લો-ઈન્ડિયન વિચારોને દર્શાવનારા માધ્યમ ત-
રીક ગણાતાં એંગ્લો-ઈન્ડિયન છાપાઓ પણ અરે બારી જાનના આલેખ કરે છે અને તે
અમારા હૃદયમાં ઊંડા બોંકાય છે. પણ માત્ર બેદરકાર છાપાઓ જ આવું કરતાં નથી.
નામદાર, થોડા વખત ઉપર યુરોપીયન એસોસિએશન તરફથી અહાર પડેલો ખરીતો
વાંચીને મને કંઈ અકલ્પ લાગણી થઈ આવી હતી. યુરોપીયન પ્રજાના અંગેના લોકો
પૈકી કેાઈએ પણ હજી સુધી એ ખરીતાને માટે ક્યો દોષ નથી અને તેની સામે જગજગ
આપ્યો નથી; એટલે આપણી આગળના આ કાયદાની દુભાયલા લોકોને એવું માલમ
પડશે કે, કંઈ નહિ તો બીજાને સમજવામાં પણ જેમણે અસહી બતાવવી જોઈએ તે
લોકો ક્યાંના આ સાદા નિયમને પણ પાળતા નથી ત્યારે તે લોકો કેટલા બધા તપી જશે
તેનો ખ્યાલ આ કાઉન્સિલને આવે તે હેતુથી હું તે ખરીતામાંથી થોડા ભાગ વાંચી બ-
તાવવા માશું છું. હું એ ખરીતાનો એ ભાગ અત્યારે વાંચી બતાવું છું: “વાંચવા ધારતા
બધા લોકોને સરખી રીતે પુરાવો મળે છે કે, જે વિભાગમાંથી સ્વદેશવાદી હિન્દુસ્તાનના
રાજદારી પુરૂષો અને પત્રકારો અહાર નીકળી આવે છે તે વિભાગમાં અટકાયત ભોગવતા

મુન્હેશારાનાં ખરાં અને ચોખ્ખાં અથવા કાપી લીધેલાં દુઃખો માટે બહુ સહાનુભૂતિ અસ્તિત્વ
 નરો છે. આથી ખુન કરનારા અને કાવતરાં રચનારા લોકોને જો છુટા કરવામાં આવે
 તો તેમનું નિર્વાસન થવાને બદલે હિન્દુસ્તાનમાં જાહેર મત તરીકે જે કહેવાય છે તે મતના
 અવસ્થાપકો પૈકી કેટલાક લોકો તુરત તેમની સાથે બળી ન્યથ અને તેમના મળતીઆ
 બની ન્યથ.

નામદાર, આમાં આતુરિયા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે, અને હિન્દુસ્તાનના ખારી-
 દાર્થી કતિલા શબ્દોથી કાયદાના સપાટામાં તે પણ સપડાય. પણ મારી માફક જે
 લોકો આ કાયદાની વિરુદ્ધ છે તેમની આગ્રહચક્ષુ અને પદ્ધતિ ઉપર આ ખરાબ બદ-
 નકી સુકી ગણાય. હું કબૂલ કરું છું કે હિન્દુસ્તાનમાંની સુરોષીયતા પ્રાત્ન બળબીત થઈ
 મઈ છે; તેમના દષ્ટિગિન્દુએ લય પામવાનું કારણ પણ તેમને છે; કેમ કે તે લોકોને
 અગત્યના લગતી જેટલી બીક કાગે છે તેટલી બીક બીજા કોઈ પણ લોકોને બળબીત
 લય માટે પણ લાગતી નથી. અધિકાર, છૂટાછટ અને એકલદક ભોગવવામાં થોડા વખ-
 તમાં ફેરફાર થશે તેની તેમને બીક રહે છે એ કદરતી છે. શું થશે તેના તેમને કંઈ
 ખ્યાલ નથી; તેથી અગત્યની વાતના મોહમ બલમાં તેઓ પોતાના હાથ બદલ લંબાવે
 છે અને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાતંત્રના હુલ્લડથી બચવા માટે તથા તેમના જગજગર સ્થાન
 ઉપર થતા હલ્લામાંથી બચવા માટે દરેક સાધન મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બચકર
 કોઈકાલેનો દાખી દેવાને જરૂર પડે તે અગાઉ જ સરકારને આ કાયદો છુટા કરી દેવાની
 આટલી બધી ચિંતા શા માટે હશે તેનું કારણ આ પણ એક છે. નામદાર, આ ખરડો
 હવે રજુ થાય છે તેનું કારણ કે જે દષ્ટિગિન્દુ અત્યારની બીકોએ હું સમજતી રહ્યો છું
 તે દષ્ટિગિન્દુએ એવી બીક રહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં લાંબાબતી કેમ પણ ધારાસભા
 આવી બાતના કાયદો સ્વીકારે એ સરકાર થઈ પડે એમ છે હજી વખત છે તો આ
 સત્તા લો; સંકટને સમયે આધાર તરીકે તે સત્તા હાથ ધરો. આ બધાં કારણો પૈકી
 ક્યાં કારણોથી આ કાયદો આપણી આગળ રજુ થયો છે તે હું કહી શકતો નથી. કદાચ
 કેટલાંક કે અધાં જ કારણોથી એમ થતું પણ હોય. ગમે તેમ હો. પણ કાયદો તો સામે
 આવી રહ્યો છે. થોડી પણ પસાર થઈ ગયા આન આ ખરડો કાયદાનું રૂપ લેશે, અને
 એટલેથી જ મેસી રહેશે નહિ. માત્ર આપણને જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની સરકારને પણ
 પછીના બનાવો, કાયદાનાં પરિણામો જોવાનું રહેશે. બધા જ દુઃખદ સંબંધમાં એક
 કવિએ કહ્યું છે તેમ 'ન કરવાનું કર્યું જ છે તો પછી તે રહેલું કોણ' વધારે સાફ.' હું
 આ કમકમાટી ઉપજાવે એવો ફકરો આગળ વાંચીશ નહિ; પણ કાળું પાન ખુસ્તું છે.
 પોતાને રસ્તેથી બાળુચ ખસી જવા માટે અમે બહુ બહુ સમજાવ્યા છતાં મહાત્મા
 ગાંધીએ એ જ રસ્તો લીધો છે. તેઓથી પોતાનો પાદ ફેવી રીતે બળવાશે તે હું તો
 સારી રીતે જાણું છું. એમની ચાલચલણત દિગ્મતવાન, આરાપ ન મુકાય એવી અને
 તદ્દન સ્વચ્છ રહેશે. નામદાર, હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે, અને મને બહુ જ આશી આશા
 છે કે આપણામાંના નહિ પણ જે લોકોને આ કાળા પાના ઉપર લખવાનું છે તેઓ-તેઓ-
 શ્રીના અનુયાયીઓ, સરકાર અને સરકારી નોકરો, આપણે રાજદારી ઉમેરણી કરનારા
 લોકો વગેરે-આ કામને આંતે એટલી કઠી શકે કે 'અમે પણ તદ્દન સ્વચ્છ અક્ષરે લખાણ
 કરીશ' હવે.'

રૌલેટ બિલ સામે સત્યાગ્રહ.

મદ્રાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું ભાષણ.

હું થોડુંક ભેટ ભેટ જ બોલું છું તે માટે ક્ષમા આપશો. મારું હૃદય નબળું થયેલું હોવાથી, જરા પણ શ્રમ નહિ લેવાનો મને દાખરનો સખત હુકમ છે. તેથી મારે જે કહેવાનું છે તે તમને વાંચી સંભળાવવા મારે બીજાની મદદ લેવી પડશે. પરંતુ હું બાઈ દેસાઈને તે વાંચવા કહું તે પહેલાં તમને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો પણ એક વાર સહી કર્યા પછી ખ્યાનમાં રાખવું કે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદાપિ ન થાય. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળનારાં તમને અને મને પ્રભુ બળ આપે એવી મ્હારી તેના પ્રાર્થના છે.

(પછી સ. દેસાઈએ ગાંધીજીનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું.)

ગાંધીજીનો સંદેશ.

હૃદયની નબળાઈને લીધે હું માત્ર બોલી શકતો નથી માટે દિવસગીર છું. તમે વણીએ સભાઓ બોધ હશે પરંતુ આજકાલ તમે જે સભાઓમાં જાઓ છો. તે પહેલાંની સભાઓ કરતાં બુદ્ધા પ્રકારની છે. આ સભાઓમાં, રૌલેટના નામથી ઓળખાતા કાયદા ફરી જે આફત આપણા ઉપર આવી પડી છે તેને દૂર કરવા માટે કંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક ઉપાય લેવાનું અને કંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક આપભોગ આપવાનું તમને કહેવામાં આવે છે. તેમાંના પહેલાં બિલમાં મહત્વના ફેરફાર થયા છે અને તેના ઉપર વિચાર કરવાનું હાથમાં મુકતવી રહ્યું છે. પરંતુ આટલા ફેરફાર થયા છતાં આ બિલ અતિશય ભયંકર છે અને તેનો વિરોધ કરવાની જરૂર છે જ. પાછું બિલ, કદાચ આ જ ક્ષણે ધારાસભામાં પસાર થયું હશે. પરંતુ ધારાસભાના સદસ્યો મિનસરકારી સભાસદોએ એકંદરે અવાજે અને સખત શબ્દોમાં તેનો વિરોધ કર્યો છે એટલે ખરી રીતે તે તે બિલ તે નામવર સભાએ પસાર કર્યું કહેવાય જ નહિ. આ બિલો ખતમ છે તેટલા જ માટે આપણે તેનો વિરોધ કરતા નથી પરંતુ આ બિલો દાખલ કરનારી સરકારે લોકમતનો નિરાદર કરવો ઉચિત ધાર્યો છે અને કેટલાક સરકારી સભાસદોએ તો ગર્વ કર્યો છે કે અમે લોકમતનો નિરાદર કરી શકીએ છીએ. આટલે સુધી તો, દેશના બુદ્ધા બુદ્ધા વિચારવાળાઓ સંમત છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

પરંતુ મેં દીન ચિત્તે પુષ્કળ વિચાર કર્યા પછી અને સરકારનું દરિયનું બહુ જ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા પછી આ બિલોની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને મારા વિચારમાં જે સંમત થતાં હોય તે સ્વીકૃષ્ટે તેમ કરવા કહું છે. આપણા કેટલાક દેશજનો, જેમાં આપણા મ્હોટા મ્હોટા આગેવાનો પણ છે, તેઓએ આપણને ચેતવ્યા છે અને એટલે સુધી કહ્યું છે કે આ સત્યાગ્રહની દિલચાલ દેશહિતની વિરૂદ્ધ છે. તેઓના મત વિષે મને બારે માન છે. તેમાંના કેટલાકના હાથ નીચે તો મેં કામ કરેલું છે. સર

દીનશા વાચ્છ અને બાબુ સુરેન્દ્રનાથ ઍનરજી હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધ લોકનાયક ગણાતા હતા ત્યારે હું તો બાળક હતો. મિ. શાસ્ત્રીઆર એવી પ્રતિભા રાજ્યનીતિમાં છે, જેમણે દેશહિતને સર્વેશ્વર આપ્યું છે. તેમની સાથે દાનત અને નેક નૈયતની વાત જ ન થાય. દેશ-ભક્તિમાં તેઓ કાઠથી પાછા પડે આયા નથી. હું તેમની સાથે પવિત્ર અને દૃઢ ગાંઠથી બંધાયેલો છું. એ જે જાહેરનાના ઉપર સહીઓ કરનારા તરફ મને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થાય તેમ છે. એટલે તેમનો વિરોધ કરતા પહેલાં મને અપાત દુઃખ થયું છે અને મેં મારા અંતરને બરાબર તપાસ્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવા પ્રસંગો આવે છે જ્યાં આપણે અંતરાત્માની પ્રેરણાને વશ થવું જ નોંધ્યો. તે જ આપણા મ્હોટામાં મ્હોટો ગુસ્સો છે. આવા પ્રસંગે આંસુનો ઓષ વરસે એટલું જ નહિ પણ આપણા મિત્રોથી, આપણા કુટુંબથી, જે રાજ્ય સાથે આપણે સંબંધ હોય તેનાથી, દુઃખાનુમાં આપણું જે વહાલામાં વહાલું હોય તેનાથી વિખૂટા પણ પડ્યું પડે. અંતરાત્માની પ્રેરણાને આમ વશ થવું એ જ જીવનનો પરમ આદેશ છે. એ જે પગલું લેવું છે તે માટે મારો બીજો કાંઈ બચાવ જ નથી. જાહેરનામા ઉપર સહી કરનારાઓ પ્રત્યે મારું માન જરાએ ઘટ્યું નથી. સત્યાગ્રહના અળ વિષે મને એટલી શ્રદ્ધા છે કે જે પ્રતિષ્ઠા લેનારાઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહેશે તો હું પાર છું કે આપણે લડાને આન્તે તેમને જાતાવી શક્યું કે તેમાં વસવસો રાખવા જેવું કે ભય પામવા જેવું કાંઈ ન હતું. મને ખબર છે કે આ જાહેરનામા માટે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓએ પણ શોષ કર્યો છે. હું સત્યાગ્રહીઓને જણાવું છું કે આમ શોષ કરેલો એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. કોઈ પણ માણસ અને તેય વળી મિત્ર પોતાનો મનભેદ પ્રકટ કરે તો હું પોતે તો યુદ્ધ થાઉં, કારણ તેથી આપણે સાવધાન થઈએ છીએ. આપણા જાહેરજીવનમાં એકબીજા ઉપર આજ મ્હાલવાનું, એકબીજાને ટાંચા મારવાનું અને આડકતરા આલેપો કરવાનું બહુ ચાલે છે. જે આપણી આ ભારે ખામી સત્યાગ્રહ કદાહી નાંખે અને તે કદાહી નાંખશે જ તો તે પણ એક છટ સિદ્ધિ જ છે. હું સત્યાગ્રહીઓને બીજા એ વાત સૂચવવા માગું છું કે, આ જાહેરનામા પ્રત્યે શોષ દર્શાવેલો એ તો આપણી નબળાઈ જ કહેવાય. દરેક દિલચાલ અને તેમાં ખાસ કરીને સત્યાગ્રહની દિલચાલ તો, તેના ટીકાકારોની નિર્જાળતા અથવા માન ઉપર નાહ, પણ પોતાના જ બળ ઉપર ટકરી નોંધ્યો.

સત્યાગ્રહનું બળ.

ત્યારે સત્યાગ્રહનું બળ શેમાં રહેલું છે તે જોઈએ. સત્યાગ્રહ તે સત્યનો આગ્રહ અને બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. પ્રેમના નિયમ પ્રમાણે, દેવને બદલે દેવથી અથવા મારને બદલે મારથી આપણે આપી શકીએ નહિ પરંતુ આપણે તો અપકારને બદલે ઉપકાર કરીએ. શ્રીમતી સરોજિની દેવીએ ગદ્ય કાલે કહ્યું તેમ સત્યાગ્રહનું બળ તેમાં રહેલી સાચી ધ્રમશક્તિને બરાબર સમજવામાં અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં રહેલું છે. એક વખત રાજદ્વારી બાબતોમાં તમે ધર્મનું તત્ત્વ જાણલ કર્યું એટલે રાજકીય ચળવળનો ઢંગ જ તમે ફેરવી નાંખશો. પછી તમે તમારા વિરોધીઓને દુઃખ આપીને નહિ, પરંતુ જ્યોતે દુઃખ વેળી લખને સુધારા કરાવશો. આ લડતમાં આપણા દુઃખની અતિશયતાથી સરકાર ઉપર આપણે બસર કરશું અને આ હરકત કર્યા બિલો પાછાં નહિ એવી લેવાનો

તેનો હરાવ ફેરવાવશું. પરંતુ કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે કે સરકાર આ બોલા જોટલા સત્યાગ્રહીઓને કાંઈ કરશે નહિ. તે તેમને ધર્મવીરોનું મ્હોટું સ્થાન આપવા રાજી નથી. પરંતુ મારા નત્ર મત પ્રમાણે તો મને આમાં તર્કદોષ રહેલા જણાય છે. આમ કહેનારા બોટી વસ્તુસ્થિતિને કલ્પી લે છે. જો સરકાર સત્યાગ્રહીઓને કાંઈ કરે નહિ તો તો તેમની પૂરેપૂરી ફતેહ છે, કારણ રોલેટ બિલનો અને સાથે બીજા કાયદાઓનો પક્ષ નિરાદર કરવામાં તેઓ ફાવ્યા. તેઓએ ખતાવી આપ્યું કે સરકારનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવામાં કાંઈ જ હરદત નથી. પરંતુ આ લડત બોલા જોટલા ઓપુરુષોથી અટકશે એમ આની લેવું એ જ યોગ્ય નથી.

જબરદસ્ત શક્તિ.

મારો સત્યાગ્રહનો અનુભવ તો એવો છે કે તે એવી જબરદસ્ત શક્તિ છે કે એક વાર અજમાવી કે પછી એવી પ્રસરે છે કે આખા સમાજમાં પ્રધાનવસ્તુ જ તે થઈ પડે છે અને જોટલી પ્રસરે જોટલે કાંઈ પણ સરકાર તેની અવગણના કરી શકે જ નહિ. સરકાર કાં તો નમતું મૂકે, કાં તો અવગણ કરનારાઓને પકડે, પરંતુ હું દલીલ કરવા પ્રવિહિતો નથી. અંગ્રેજીમાં કહેવનું છે કે દૂધપાકના રવાદનો પુરાવો આખી વેતવાથી મળે. સાફ થાય વા નરમું થાય, લડત તો હવે મુકાવી છે. આપણી પરીક્ષા આપણા શબ્દોથી નહિ પણ માત્ર આપણાં કૃત્યોથી જ થવાની છે. જોટલે પ્રતિજ્ઞાપત ઉપર સહી કરીએ તે પૂરતું નથી. આપણે સહી કરીએ તો આપણે તે પ્રમાણે વર્તવાનું નક્કી કર્યું તેની નિશાની છે; અને જોટલાએ સહી કરી છે તેઓ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે તો હું હિમ્મતથી વિનય આપું છું કે આપણે બંને બિલો પાછાં ખેંચી લેવવાની શક્યતા અને સરકારને કે આપણા ટીકા-કારોને આપણે માટે એક ઉન્હી વરાળ સરખી દહાડવાપણું રહેશે નહિ. આપણું કાર્ય મહાન છે. આપણા ઉપાય પણ તેટલો જ મહાન છે. આપણે તે બંનેને શોભાવાએ એવી મ્હારી પ્રાર્થના છે.

મહાત્મા ગાંધીનો સંદેશ.

ભાઈઓ,

આજે હું સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ કેટલા વાંધા દર્શાવવામાં આવે છે તે સંબંધે બોલવા પ્રયત્ન છું. રોલેટ બિલની ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં સર વિલિયમ વિન્સન્ટે મારા જેવા માણસે આ લડત ઉપાડી છે માટે શોક દર્શાવોને કહ્યું છે કે: “અમે જોટલીજ આજ્ઞા રાખીએ છીએ કે આ અવગણને સારો ટેકા નહિ મળે. મિ. ગાંધી પોતાના કામકાજમાં ભારે આત્મસંયમ પાળે; પરંતુ આ અવગણમાં તો બીજા ગરમ મિજબાના જુવાનીઓ પણ પડશે અને તેઓ અત્યાચાર કરવા દોરાશે જોટલે આનો અન્ત માઠો આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. છતાં અમે આ ધમકીને લીધે નમતું મૂકીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે અવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા પૂરેપૂરી નાશુદ થઈ છે.” જો સર વિલિયમનો અત્યાચાર ખાતરનો ભય સાચો પડે તો તો બિલને તે આદત જ કહેવાય. આ

ભયની સંભાળ રાખવાની દરેક સત્યાગ્રહીની ફરજ છે. હું પોને એવા કોઈ પ્રકારનો ભય રાખતો નથી. આપણી પ્રતિજ્ઞામાં જ દરેક પ્રકારના અસાધારણ બળિષ્ઠકાર આવી જાય છે. સત્યનું પાલન અને જાતે દુઃખ સહી લેવું એ બે જ આપણા હથિયાર છે. એ વાત ખરી છે કે પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાને ખુતામરહીની જરૂરીયાત માનનારાઓને પણ આપણી ચળવળમાં ભળવા અને પ્રામાણિકપદ્ધતિ આપણી રીત અંગીકાર કરવા આપણે નિમંત્રણ કરીએ છીએ. પરંતુ મેં એકવાર પહેલાં સૂચવ્યું હતું તેમ જે કાર્ય સંલેટ કાયદા સિદ્ધ કરવા માંગે છે અને જે તેમનાથી નહીં સિદ્ધ નથી થનાર તે સત્યાગ્રહની ચળવળ બરાબર નિહાળી શકે તેમ છે. ખુતામરહીની દિમાગત કરનારાઓને સત્યાગ્રહનો રામખાણ ઉપાય સિદ્ધ કરી બતાવીને અને તેમની આંધાર શક્તિના ઉપયોગને માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ આપીને આપણે તે પહેલે ખુતામરહીની તેગની સાતક પ્રવૃત્તિમાંથી વિરુદ્ધ કરવાની આશા રાખીએ છીએ. સુધારા મેળવવા માટે ખુતામરહીની કરી પણ જરૂર નથી એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ અને બરાબર તે જ પ્રમાણે આપણે વર્તન રાખીએ તેનાથી વધારે શું હોઈ શકે? સર વિલિયમ કહે છે કે, “ આ ચળવળમાંથી ઘણું અનિષ્ટ ઉભું થવાનો સંભાવ છે. એમ કહેવાય છે કે, પડિત મદનમોહન માલવીયે સામે ટકાર માયો કે “ અને સાફ પણ થવાનો સંભવ છે. ” હું આ જવાબ જરા સુધારીને કહીશ કે, “ એકલું સાફ જ થવાનો સંભવ છે ” આ ચળવળમાં, રાજદ્વારી દિલ્લાલોમાં ક્રાન્તિ કરવાનો અને આધ્યાત્મિક બળને તેના અસલ રથાને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન છે. ત્રિવકુલ શરીર બળ વિના ચાલી શકે એમ આપણી સરકાર માનતી નથી. હું શરીર લઉં છું કે દિંદુરતાની સરકાર પાશ્વાત્ય છે અને પશ્ચિમનો સંદેશ, ‘ ઈંગ્લેન્ડ ગેસેન્સ ’ નો કોલકારનો ખરડો મુલેહ પરિષદમાં રજૂ કરતી વખતે પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને પોતાના ભાવણમાં ગદ્ગદ રૂપે રીતે કહી બતાવ્યો છે કે, “ આપણા કામકાજમાં લશ્કર પડદા પાછળ રહેશે. દુનિયાના આધ્યાત્મિક બળથી કામ નહિ સરે તો દુનિયાના શરીર બળથી તો સરશે જ. ” આપણે આનાથી ઉલટું કરી બતાવવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આપણું વર્તનથી આપણે બતાવવાની આશા રાખીએ છીએ કે આધ્યાત્મિક બળ આગળ શરીર બળ તુરંત છે અને આધ્યાત્મિક બળ અમોઘ છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે અર્વાચીન અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં મુળભૂત ભેદ જ આ છે. અને હું દિમાગથી દાવો કરું છું કે આપણું પડકાર પડકારું પણ દિંદુરતાન આચીન સંસ્કૃતિનું જીવંત પ્રતિનિધિ છે. ભારતમાતાના આપણે શિક્ષિત બાળકોની, જીવંતના આ ભગ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઈ છે. આધ્યાત્મિક બળની શ્રેષ્ઠતામાં જો આપણે જરી શ્રદ્ધા બેસાડી શકશું તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને આપણે એક અમૂલ્ય શાળા આપીશું અને આપણે જે ઇચ્છીશું અને જે મોકલવા આપણે હકદાર હઈશું તે સુધારા આપણે જરૂર મેળવીશું. મારા વિચાર આવા હોવાથી સર વિલિયમનો જે ખીજો ભય ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા બાબતનો છે તેનો જવાબ આપણે મૂકી રહેલ છે. આ ચળવળ સરકારને એવું સાબીત કરી આપવા ઉભી કરવામાં આવી છે કે, સરકારની સજાનો આધાર તેના લશ્કરી બળ ઉપર નથી, પણ અન્તે તો લોકોની મરજી ઉપર જ છે. તેમાંય વળી લોકોની મરજી સત્યાગ્રહ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે ત્યારે તો વિશેષ કરીને તેના ઉપર છે. શુદ્ધ આધ્યાત્મિક બળને નમવાથી તો નમનારની પ્રતિજ્ઞા અને ગૌરવ જરૂર વધે છે.

આવી અળવળમાં ભાગ લેવાને આ મહાન દેશના દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને નિમંત્રણ છે. જે અળવળથી આટલા દુરગામી પરિણામો લાવવાનું પાર્યું છે અને જેની કૃતેદનો આધાર તેમાં નેડાનાસ્તી પવિત્રતા અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે તેમાં નેડાતાં પહેલાં દરેક જણે દીનચિત્તે પોતાના હૃદયને બરાબર તપાસવું જોઈએ. મેં ઘણી-યાર ચેતવણી આપી છે. મેં સત્યાગ્રહની સલાહોમાં કહ્યું છે કે આ લડતમાં નેડાતાં પહેલાં દરેક જણે હજાર વાર વિચાર કરવો પણ એક વાર સહી કર્યા પછી બસ. પછી તો ગમે તે થઈ જાય પણ ના હકયું. ગઈ કાલે એક મિત્રે આવ્યાને મને કહ્યું કે કેટલાક સત્યાગ્રહી મિત્રો આગળ જે સમજવવામાં આવ્યું તે હું જાણુનો નહોતો અને તેથી સહી પાછી ખેંચી લેવા મુશ્કેલું હતું. મેં તેને કહ્યું કે ના પ્રતિજ્ઞાનાં પરિણામ શું આવે તે પૂરે-પૂરું સમજ્યા વિના તમે સહી કરી હોય તો જરૂર સહી પાછી ખેંચી લો. જેઓ પ્રતિ-જ્ઞાનો અર્થ સત્યાગ્રહીઓની કેટલીક સલાહોમાં સમજવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે ન સમજ્યા હોય તેમને આ ભાષનું અનુકરણ કરવાનું હું અચારે પણ કહું છું. આપણે સંખ્યાથી રાજ થવાનું નથી. આપણે શુભ જોઈએ છે. માટે સત્યાગ્રહીમાં શા શા ગુણ નોંધીએ તે હું ગણાવી જાઉં છું. સત્યાગ્રહીએ કોઈ પણ સંલેગમાં અને ગમે તે થઈ જાય તો પણ સત્યનું પાલન કરવું જોઈએ. પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને મ્હાવાને તેણે નિરંતર પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. જે સરકારનો તે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરી રહ્યો હોય અથવા જેઓ તેનાથી વિરુદ્ધ સતતા હોય તેઓ તરફથી જે દુઃખ નાંખવામાં આવે તે ગમે તેવાં હોય તો પણ તેણે તે સહન કરવા તત્પર હોવું જોઈએ. એટલે આ લડતમાં નો આત્મ-શુદ્ધિ અને તપસ્યા જે. મારી ખાતરી છે કે નો શુદ્ધ શુદ્ધિથી આપણે વર્તીશું તો સરકાર અને આપણા કેટલાક મિત્રો જે ભય રાખે છે તે પાયા વિનાનો છે એ આપણે સાચીત કરી આપીશું, અને આપણે રેલેટ કાયદા રદ કરાવી શકશું એટલું જ નહિ પણ દેશને ખાતરી કરી આપશું કે આપણાં દુઃખો દૂર કરાવવા માટે અને સુધારા મેળવવા માટે સત્યાગ્રહ એક અળવળ અને પ્રાથમિક શસ્ત્ર છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

અમારી અંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે રેલેટ બિલ વડી ધારાસભામાં દાખલ થયાં છે તે અન્યાયી છે, લોકની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને તોડે છે અને જેની ઉપર જન-સમાજની અને રાજ્યની પણ સહીસલામતીનો આધાર છે એવા અત્યંત મનુષ્યના કુદરતી હક્કોનો નાશ કરનારાં છે. તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જે મજબૂર પાલ પસાર કરવામાં આવશે તો તે કાયદાઓ અને હવે પછી અમે જે કમિટીને નીમવાનાં થીએ તે કમિટીને યોગ્ય લાગશે તે કાયદાઓનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરશું; અને જ્યાં સધી મજ-બૂર કાયદા રદ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનો નિરાદર કર્યા કરશું વળી અમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે આ લડતને અમે અને ચુસ્તપણે સત્યને વળગી રહેશું; અને કોઈના જનબાલને કાષ્ટ પણ રીતે ઇજા નહિ કરીએ.

માષ કુ. ૯. સોમ-તા. ૨૪-૨-૧૯.

મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્રિયિનોપત્રીમાં આ પેલું ભાષણ.

ભાઈઓ,

તમારી આગળ ઉભો થઈને હું બોલી શકતા નથી તે માટે તમે મને ક્ષમા આપશો. મારી તબીબતને લીધે મારે તેમ કરવું પડે છે. વળી હું તમારી આગળ તામિલમાં બોલી શકતો નથી પણ અંગ્રેજીમાં બોલું છું તે માટે પણ ક્ષમા આપશો. તમારી આગળ હિંદીમાં બોલવાનું હોય તો મને આનંદ થાય પણ તમે રાષ્ટ્રીય ભાષાનો હજી સુધી એટલો અભ્યાસ કરી લીધો નથી તે દિલગીરીની વાત છે. તમે ખાસ જાણો છો કે તે ભાષા મૂકત લખાવવાની તજવીજ અદિ કરવામાં આવેલી છે; અને મારી ઉમેદ છે કે તમારામાંથી જેટલાયે જની શકે તેટલા તે જાણવળેતો ઘાલ લેવા સુકશે નહિ. પરંતુ આજે તો હું તમને બીજી વાત કહેવા અભ્યાસ છું.

ગઈ કાલે હું તાંજોરમાં હતો. તાંજોરના લોકોને મેં જે કાર્યને માટે નોતર્યા છે તેનું તમને પણ તોનરું દઈ છું. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં તમે મને જે સુંદર 'કારકેટ' તથા સુંદરમાનવો તામિલમાં અને અંગ્રેજીમાં આપ્યાં તે માટે હું તમારો ઉંડા અંતરથી ઉપકાર આત્માની રજા લઉં છું. હું કોઈ કીમતી અક્ષિસ સ્વીકારતો નથી એટલે આ સુંદર કારકેટ તો મને જે અત્યાર સુધીમાં કીમતી અક્ષિસો મળી છે તેના દ્રષ્ટ આતે રાખવામાં આવશે અને તેને વેચી તેનાં નાણાં કોઈ પણ રાષ્ટ્રકાર્યમાં વાપરવામાં આવશે.

તમે અંગ્રેજી માનવત્વમાં જાણ્યો છો કે દ્વાન્ડવાલમાં અથવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં આધિકૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તરવના વિજયનો પુરાવો મળ્યો હતો. આધિકૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તરવના વિજયમાં તમારી શ્રદ્ધા કેટલી છે તેની કસોટીનો પ્રસંગ થોડા સમયમાં આવવાનો છે. મારા આમંત્રણથી તમારી આ કસોટી પાડી થશે. હું રોલેટ કાયદા વિષે જેટલું જાણું છું એટલું તો કદાચ તમે પણ જાણતા હશો. તે સમજાવવાની મારે જરૂર નથી, તે રદ થાય એવું તમે સૌ ઇચ્છો છો. વરી ધારાસભામાં હિંદી સભાસદોએ આ કાયદો પસાર ન થાય તે માટે તેમનાથી ખન્યું તેટલું કર્યું. તેઓ નિષ્ફળ ગયા. કાયદો તો ખન્ય છે જ, પરંતુ હિંદી સભાસદોના એકત્રિત મનને આ રીતે કુતારી કહાડવામાં આવ્યો તે તેથી પણ વધારે ખરાબ છે અને હવે તમારી તથા મારી જરૂર છે કે આપણા પ્રતિનિધિઓનું આ અપમાન ભુલંસી નાંખવા આપણે પ્રયત્ન કરવો નિષ્કર્ષ. તે કેમ થઈ શકે? જ્યારે રાજ્ય કરનારાઓ રૈયત ઉપર ભુલમ કરે છે ત્યારે ઇનિહાસ આપણને શીખવે છે કે રૈયત ખુનામરજીનો ઇલાજ લે છે. તેમાં કેટલીક વાર દેખીતી ફેરફાર મળેલી છે અને ઘણી વાર પરાજય પણ થયેલો છે. પરંતુ જેમ અધિકારમાં અધિકાર વધારીએ તો તે ગાદો જ થાય તેમ ખુનામરજીનું પરિણામ ખુનામરજીમાં જ આવે છે. ખુનામરજીનો સિદ્ધાન્ત પાથિય છે, આધિકૌતિક છે અને જે માણસ આત્માના અસ્તિત્વમાં જરા પણ માને છે તેને તે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ નથી. જો તમે ખુનામરજીનો સિદ્ધાન્ત નાકબુલ કરો તો તમારે દુઃખનો ઇલાજ કરવાને બીજા ઉપાયોનો વિચાર કરવો નિષ્કર્ષ. તે ઇલાજ એ છે કે શાંત પ્રતિ અશાંતયમ્ આજીવી

સભામાં પ્રદલાદનું નામ બોલના આગળું છે. તેની વાત આ સિદ્ધાન્તનો સરસ દાખલો છે. પરંતુ તમારામાંના કેટલાક એમ કહેશે કે પ્રદલાદનો દાખલો ઐતિહાસિક નથી. એ વાત તો કેવળ કલ્પિત હશે. તેથી આજે હું તમને એક હમણાનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું.

અધ્યાત્મ વૃત્તિનો વિજય.

જેનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું તે તો યુજરી ગઇ છે. તે વીર કન્યાનું નામ વાલીઆમા હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિંદી માખાપને પેટે તે જન્મી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની જે લડત ઉપડી હતી અને જે આઠ વર્ષ ચાલી હતી તેમાં આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સાથે આ યાળાકી પણ વંડાઇ હતી. તમારામાં કે મારામાં હોઇ પણ ન શકે એટલી શ્રદ્ધા શરીર બળ ઉપર આત્મચળના વિજય માટે તેનામાં હતી. તેને તો ખબર ન હતી કે કારણ શું છે? પરંતુ કોઇક કારણને માટે તેના દેશભાઇઓ અને જુનેના દુઃખ સહન કરે છે એટલું જ્ઞાન તેને માટે ગણ હતું. અને ત્યાં જે કાયદાઓનો વિરોધ કરતા હતા તે કાયદાઓની બારીકી વિષે તે કોઇ જ જાણતી ન હતી. પરંતુ તે રાજાસામંતિક પ્રેરણાથી એટલું જાણતી હતી કે આત્માના કષ્ટમાંથી પ્રાપ્તો જન્મ થાય છે અને તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલનું દુઃખ વેડવા તે ખુશીથી તૈયાર થઇ, તેની ઉંમર માત્ર ૧૮ વર્ષની હતી. પરંતુ તેના નવળા જોળીઆમાં લડ આત્મા વાસ કરી રહેલો હતો. તે જેલમાં હતી ત્યારે તેને 'ટાઇફોઇડ' તાવ આવતો હતો. જેલમાં મિત્રાએ તેને મત્રાહ આપી કે દંડ આપીને તું છુટી જા; કારણ તેમ કરવાની તેને છુટ હતી. પરંતુ દંડ આપવાની તેણે દહતાથી ના પાડી. જેલમાં મરવાનું તેણે પસંદ કર્યું, જોકે ત્યાં તેનું મરણ નિષ્ફળું નહિ. બિમાર દાસતમાં જ તેની સગા પૂરેપૂરી બોગતીને તે જેલમાંથી છુટી. છુટ્યા પછી થોડા દિવસમાં તે યુજરી ગઇ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની આખી દિંદી કોમે ધર્મને માટે પ્રાણ આપનારી તે વીરાંગના માટે શોક કર્યો. જેલના દરવાજામાં દાખલ થઇ ત્યારે તે દુનિયામાં અજાત એક યાળાકી હતી. આજે આપ પ્રજાની એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્યક્તિ તરિકે તે યોગપાય છે. તે સુંદર કન્યા વાલીઆમાના દર્શનત્વ અનુકરણ કરવાને આજે હું તમને નિમંત્રણ કરું છું, જેથી કરીને રોલેટ કાયદાનો તમે ફતેહમંદથી વિરોધ કરી શકો. અને હું તમને વચન આપું છું કે તે વાલીઆમામાં જે શ્રદ્ધા હતી તેના બાંધ પણ તમારામાં હશે તો થોડા સમયની અંદર રોલેટ કાયદા રદ થયેલા તમે બેસીશો.

આ કાયદાએ રાષ્ટ્રના પ્રાણ ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે. પોતાના અંતરાત્માના હુકમથી જે વિરૂદ્ધ હોય તે માનવું એ એક પવિત્ર હક છે. એમાં ખુશી રહેલી છે. સરકારના અમુક જ કાયદાનો કે અમુક જ હુકમનો આપણે નિરાદર કરવાનો નથી પરંતુ નીતિના ધોરણ ઉપર ન રચાયેલા હોય તેવા બધા કાયદાનો આપણે નિરાદર કરી શકીએ છીએ. તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે. અને સત્તાધિકારીઓના આવા ખોટા હુકમોનો નિરાદર કરવાથી આપણે તેમની સેવા કરીએ છીએ એટલું જ નથી પરંતુ આમા રાષ્ટ્રની સેવા છીએ. આપણે કયા કાયદા તોડવા તે બાબત મને પૂછમાં આવે છે. આજે તો હું તેનો એટલો જ જવાબ આપી શકું છું કે જેમાં નીતિની રીતે આપણા ઉપર જવાબ

દારી ન આવતી હોય તેવા બધા કાયદા તોડવાની આપણને છુટ છે. સત્યાગ્રહીનો ઉદ્દેશ એવા હોવાને કારણે પોતાથી જેટલું સહન થઈ શકે તેટલું દુઃખ માથે ઊઠારવું. એટલે તમારામાંથી જેઓ રોલેટ કાયદાને નાપસંદ કરનારા હોય અને જેમને સત્યાગ્રહના બળમાં વિશ્વાસ હોય તેમને હું સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવાનું નિમંત્રણ કરવા આવ્યો છું. પરંતુ સહી કરતા પહેલાં હજાર વાર વિચાર કરી લેવાનો હું તમને આગ્રહ કરું છું. તમને રોલેટ કાયદા નાપસંદ ન હોય તેથી અથવા તમારામાં એટલું બળ કે ઈચ્છા ન હોય તેથી તમે પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી ન કરો તેમાં તમારી ગેરઆખર નથી. અને તમે સહી કરવા ના પાડો તે માટે કોઈ પણ સત્યાગ્રહી તમારા તરફ રોષ દર્શાવી શકતો નથી. પરંતુ એક વાર સહી કરી, તો પછી યાદ રાખવું કે પેલી કન્યા વાલીઆમાએ પોતે બિમાર હોવા છતાં જેલની સજા પૂરેપૂરી બોગસી લીધી તેજ પ્રમાણે તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પાછા પડી શકો નહિ.

આજનાં વર્તમાનપત્રોમાં તમે વાંચ્યું હશે કે મેં વર્તમાનપત્રોમાં એક કાગળ લખ્યો છે અને તેમાં કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ આજે હું તે ફરી કહી જઈશ. મારી પહેલી સૂચના એ છે કે આવતા રવિવારે એટલે તા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે આપણે બધાએ ૨૪ કલાકનો ઉપવાસ કરવો. સત્યાગ્રહીઓ કાયદાનો નિરાકર કરવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં તેમને માટે આ એક યોગ્ય તાલીમ થશે. બીજાઓને, સરકારે જે જુદા કર્મો છે તેથી તેમની લાગ-ણીઓ કેટલી દુખાઈ છે તે દર્શાવવાનો પ્રસંગ મળશે. આ દિવસાલને મેં પૂરેપૂરી ધાર્મિક હિસચાસ માનેલી છે અને ઉપવાસની રીત આપણામાં યદુ પ્રાચીન છે. આને લાંબાનું સ્વરૂપ આપવાનું નથી અથવા સરકાર ઉપર દબાણ કરવા આ યોજના કરી છે તેમ પણ નથી. આ આત્મદમનની એક ક્રિયા છે. આત્મા દુખાય તે ખતાવવાનો આ એક માર્ગ છે. અને જ્યારે આત્મા દુખાશે ત્યારે કોઈ તેને અટકાવી શકનાર નથી. હું આશા રાખું છું કે જેમને માંદગીનો સંબંધ ન હોય અથવા જેમને ધર્મ તરફથી બોધ ન હોય તેવા પ્રખ્ત ઉમરના બધા માણસો આ સૂચના ઉપાડી લેશે. વળી મેં સૂચવ્યું છે કે તે રવિવારે કાંઈકે કાંઈક ધંધોરોજગાર કરવો નહિ અને બજારો તથા ધંધાનાં બીજાં સ્થળો બંધ રાખવા. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આ કાર્યની અગત્ય હોવા ઉપરાંત આપણા લોકોને તે એક ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ રૂપ થઈ પડશે. મહારી સૂચનામાં મેં સરકારી નોકરાને પણ શામલ કર્યા છે. કારણ આપણે માનવું નેહ્યું કે તેમનામાં પણ આત્મા વસેલો છે. અને આખા પ્રજા જેના પ્રત્યે રોષ દર્શાવે છે તેવાં ખાટાં કાર્યોમાં નહિ બળવાની સ્વતંત્રતા, શક્તિ અને સત્યા તેમને છે. રાજકીય સભાઓમાં અને રાજકીય ચર્ચાઓમાં તેઓ બાગ ન લે તે ઠીક છે, પરંતુ તેમની પોતાની સદસદ જુદીને માટે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને અવ-કાશ હોવાં નેહ્યું.

મારી ત્રીજી સૂચનામાં સરકારી નોકરો બલે બાગ ન લે. તે એ છે આપણે તે દિવસે જેટલાં અને તેટલાં ગામડામાં જવું, ઘેરઘેર ફરવું, ત્યાં સભાઓ બરવી અને હિંદી વજરને આ કાયદો નામંજૂર કરવાની વિનંતિ કરનારા કરાનો પ્રચાર કરવા. હું તમને આવી જાહેર સભાઓ બરવાની અને ફરવો પ્રચાર કરવાની સલાહ ન આપું પણ આ

સભાઓ અને હાથોની પાછળ પ્રજાની મરજીનો અમલ કરવાનું સત્યાગ્રહનું બળ રહેલું છે. તમે સત્યાગ્રહી હો કે ન હો પણ જે તમે રોલેટ કાયદાને નાપસંદ કરતા હો તો આ ત્રણે સત્યાનાઓમાં તમે બાળી શકો છો અને મારી એવી ઉમેદ છે કે હિંદુસ્તાનમાં એમેરથી એવો બારે ધ્વનિ ઝડપે કે જેથી દેશમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની આપણને સૌને ખબર છે એવી સરકારની ખાતરી થશે.

તમે આટલી બધી ધીરજથી માફે કહેવું સાંભળ્યું છે તે માટે તમારો સૌનો હું ઉપકાર માનું છું. તમે અનેક રીતે મારા ઉપર રોલેટ વર્ષાઓ છો તેને માટે મારા તમને હજાર હજાર ધન્યવાદ છે. પરંતુ મારામાં જેટલું બળ છે તેટલા અળથી હું તમને આગ્રહ કરું છું કે તમે આ અંગન પ્રેમને ખરા કૃત્યમાં ઉતારો. અને હું હિમતથી વચન આપું છું કે જેટલા આ લડતમાં જોડાશે તેટલા તેમાંથી પાવન થઈને નીકળશે તેમાં મને કંઈ શંકા નથી. અન્યમાં આ મોટી સભામાં જેટલા સત્યાગ્રહીઓ છે તેમને એટલું જાણ તો ખવાયું કહું છું કે બીજાઓને તમારે જો તમારે તમારા પંચતા કરવા હોય તો તેને માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તેમના નરક જરા પણ દેવ ન કરવો; પરંતુ મીઠાશ, નમ્રતા અને પ્રેમથી તેમને વશ કરવા. ફરીથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સંદેશો

(મદ્રાસ સત્યાગ્રહ સભા તરફથી તા. ૩૦-૩-૧૯૨૯ ના રોજ મેળવવામાં આવેલી જાહેરસભામાં વાંચવામાં આવેલું ભાષણ)

આજ સાંજની સભામાં હું નહિ આવી શકું તે માટે દિલગીર છું. આપણા આન્ધ્ર મિત્રોને મળવાનું કહેલું તે પાળવા માટે મારે આજે બેઝવાડા જવું જ પડ્યું છે. પણ હું જઈ તે પહેલાં આ ઇલાકાના દક્ષિણના ભાગોમાંના પ્રવાસ સમયથી મ્હારા વિચારો હું લખી દઉં અને કેટલાક મિત્રોએ ટીકાઓ કરી છે તથા શંકાઓ દર્શાવી છે તેનો જવાબ આપી દઉં એ મને ઠીક લાગે છે.

તાંબેર, ત્રિચિનોપલી, મદુરા, તુતિકારિન અને નાગાપટ્ટમ એટલાં સ્થળોએ હું ગયો. જોજમાં એાછી સંખ્યા ગળીએ તો પણ મેં લગભગ ત્રીસ હજાર મનુષ્યો આગળ મ્હારી ખાત કહી. કેટલાકને ભય છે કે આપણો હેતુ ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય, કાંઈ પણ જાનને અત્યાચાર ન થાય તે માટે આપણે ગમે તેટલા ચિતાતુર હોઈએ તો પણ ઉત્સાહના આવેશમાં જે લોકો આપણી ચળવળમાં જોડાય છે તેઓ જોઈએ તેટલો આત્મસંયમ પાળશે નહિ અને તોફાન કરી મેસશે. તેવું પરિણામ એ આવશે કે જાનમાલની ખુવારી થશે અને તેથી વિશેષ ખરાબ સંપ્તના હિતમાં નુકસાન થશે. આ લોકોમાં કેટલાક એવા છે કે જેમને આપણને ચેતવણી આપવાનો તથા આપણી હતેક માટે શંકા દર્શાવવાનો અધિકાર છે. વળી માનુષ્યો પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ તેટલો જ પ્રેમ તેમને પણ છે. આ ચળવળ ઉપડ્યા પછી હું દિલ્લીમાંથી આપણો કરતો

આઓ છું. ત્યાંથી લખની ગયો, અદ્વાઈત્યાદ ગયો, મુંબઈ ગયો અને પછી મદ્રાસ આઓ છું. આ બધાં સ્થળોની સહાઓનો મ્હારો અનુભવ તો એ છે કે સત્યાગ્રહનો અર્થભ થતાં વાર જ સત્યાગ્રહની સહાઓમાં આવનારની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ છે. આપણી દ્વિત્યાલને નાપસંદ કરનારા વડી વારાસભાના કેટલાક સભ્યોએ જે જાહેરનામું કઢાડ્યું છે તે સંબંધી લખનીની સહામાં પ્રમુખ સાહેબે કાંઈક નિર્દોષ ટીકા કરી એટલે સહામાંથી 'શરમ છે,' 'શરમ છે' ના પુઝારા ઉડ્યા. સત્યાગ્રહીઓ અને સત્યાગ્રહની સહામાં આવનારાઓ આવા ઉદ્ગારો ન કઢાડી શકે એવી મેં તેમને સૂચના કરી અને કહ્યું કે

છું સહાઓમાં ભાષણો દરમ્યાન પસંદગી કે નાપસંદગીના કથા ઉદ્ગારો કાઢવા જોઈએ નહિ. મારી ટીકાનું રહસ્ય શ્રીતાઓ સપજી ગયા અને પછી એવી રીતે તેમના અભિપ્રાય તેમણે કહી દર્શાવ્યા નહિ. બીજાં સ્થળોની મારૂક આ ઇલાકાનાં શહેરોમાં પણ લોકોએ તેમની લાગણીઓ દર્શાવવા ઘેંઘાટ નથી કર્યો તેમાં એક કારણ મ્હારી તબીયતનું પણ હતું એ વાત સાચી છે, છતાં તેની સાથે તેમ નહિ કરવાને માટે બીજાં ઉચ્ચ કારણો પણ છે એ તેઓ સારી રીતે સમજેલા હતા. વળી આ લડના નેતાઓ આત્મસંયમની જરૂર બરાબર સમજ્યા છે. મ્હારા અનુભવો ઉપરથી હું તો ભવિષ્યને માટે ભારે આશાઓ બાંધું છું. આપણા મિત્રો જે ભયની વડી રાખે છે તેવો ભય મને તો કદી હતો જ નહિ. અને તેમાં વળી આટલી સહાઓ જોયા પછી મ્હારો વિશ્વાસ દૃઢ થયો છે. વળી હું વિશેષમાં જણાવું છું કે આનો ભય દૂર રાખવા માણસથી જેટલી બની શકે તેટલી સાવચેતીઓ રાખવામાં આવી છે અને હવે પછી પણ રાખવામાં આવશે. તેટલા માટે તો પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનારાઓએ સત્યાગ્રહીઓની કમિટી ડરાવે તે જ શક્ય તોડવાનું નહીં કહ્યું છે. આપણા સિંધી ભાઈઓએ, તેમના ચાન્ત સરખસને અટકાવવાના હૈદરાબાદના પોલીસ કમિશનરના હુકમને, પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ બરાબર સમજીને માન આપ્યું, તેથી મને આનંદ થાય છે.

કારણ પ્રતિજ્ઞાને વળગીને જેટલા કાયદા તોડી શકાય તેટલા બધા કાયદો તોડવાની ચળવળ આપણે હમણાં ઉપાડી નથી. કાયદાને માન આપવું એ તો સત્યાગ્રહીના સ્વભાવ જ છે. અને કાયદાને માન આપવાનો તેના આ સ્વભાવ જ એક મ્હોટામાં મ્હોટા કાયદાને માન આપવાનું તેને શીખવે છે. આ મ્હોટામાં મ્હોટો કાયદો તે અંતરાત્માનો અવાજ છે. અને તેની આગળ બીજા કાયદાઓ તુચ્છ છે. જે કેટલાક કાયદાઓનો તે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરે છે તે ઉપર ટપકે જોતાં કાયદો તોડવા જેવું લાગે છે. ચરતવિક રીતે તેમ નથી. દરેક કાયદો છૂટ આપે છે કે તમે તે કાયદા પ્રમાણે વર્તો અથવા તેમ નહિ વર્તવાની સજા ભોગવી લો. સત્યાગ્રહી કાયદાની આ બીજી શરત પાળવાનું પસંદ કરે છે. એટલે તે તો કાયદો પાળે જ છે એમ માફ માનવું છે. તે સાધારણ ગુન્હેમારની જેમ વર્તતો નથી. સાધારણ ગુન્હેમાર તો દેશના સારા કે નરસા કાયદા તોડે છે. એટલું જ નહિ પણ તે તોડવાના જે પરિણામો હોય તેમાંથી ઝટકી જવા પડે છે. એટલે તેમને જણાશે કે કોઈ પણ જાતનું અનિષ્ટ પરિણામ ન નીપજે તે માટે આ લોકમાં અનુબંધ જુદાને સહે તેટલી સાવચેતી વાપરવામાં આવી છે. કેટલાક મિત્રો કહે છે કે "રોબેટ કાયદાને ન માનો તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. પરંતુ સહાઓ તરિકે તેમાં તમારે

નહિ માનવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ. વળી અત્યાર સુધી તમે જે કાયદાઓને માન આપતા આવ્યા છો અને જે સારા હોવાનો સંભવ છે તે કાયદા હવે તમે કેમ તોડી શકો ?" જે કાયદા નીતિના ધોરણ ઉપર રચાયલા છે તે સત્યાગ્રહી તોડવાનો નથી અને તેવા કાયદા તોડવા એવો પ્રાપ્તનો અર્થ પણ થતો નથી. પરંતુ કેટલાક કાયદા સારા પણ નથી અને નરસા પણ નથી. તે પાળવામાં નીતિનો કોઈ સિદ્ધાંત રહેલો નથી, તેમ તે તોડવામાં કાંઈ અનીતિ આવી જતી નથી. એવા કાયદા ઉપયોગી પણ હોઈ શકે અને નુકસાન કરનારા પણ હોઈ શકે. લોકો એ કાયદાને માન આપે છે તે દેશના રાજ્યવહી-વટની માની લીધેલી સુવ્યવસ્થાને ખાતર જ. મહેસૂલને માટે કરેલા કાયદા અથવા રાજદારી હેતુથી જે કૃત્યોને યુદ્ધ ગણવામાં આવે છે, એ કાયદા આપા પ્રકારના છે. સરકારની સત્તા ટકી રહે તેટલા માટે આવા કાયદા જડવામાં આવેલા હોય છે. માટે જ્યારે સરકાર એટલી બધી ખોટે રસ્તે ગયે કે જેથી રાષ્ટ્રના જીવનને ઇજા પહોંચે (અને રોલેટ કાયદાથી એમ જ થયું છે), ત્યારે પ્રજાનો દક્ષ છે, અરે, તેની દ્રશ્ય છે કે પ્રજાની મરજી પ્રમાણે સરકાર વર્તતી થાય એટલે દરજ્જે તેને નમાવી ન હોય ત્યાં સુધી આવા કાયદાને માન આપવાનું બંધ કરવું. મારા પ્રવાસ દરમ્યાન કેટલીક શંકાઓ દર્શાવવામાં આવી છે અને કેટલાક મિત્રો તરફથી મને કાગળો પણ મળ્યા છે કે તોડવાના કાયદા પમદ કરવાનું કામ કમિટીને સોંપવામાં આવ્યું છે તે થું સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી ? એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ પ્રમાણે કમિટીને સત્તા આપવી એ તો પોતાની સદસ્ય વિવેકબુદ્ધિ બીજાને સોંપવા જેવું થાય છે. આવી શંકા પ્રતિજ્ઞાનો ખરો અર્થ નહિ સમજવાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. પ્રતિજ્ઞા ઉપર મઠી કરનાર, સત્યાગ્રહી જેટલા કાયદા યોગ્ય રીતે તોડી શકે તેટલા કાયદા તોડવાનું માથે પે છે. પરંતુ આવા બધા કાયદા તોડવાની તેને દ્રશ્ય પડી નથી. એટલે તે પોતાની સદસ્ય વિવેકબુદ્ધિને કાંઈ પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના, કયા કાયદા તોડવા તે પમદ કરવાનું, તે કામમાં જેઓ પ્રવીણ હોય તેને સોંપી શકે. વળી આ નિયુજ્ઞ ગદગ્ધે પ્રતિજ્ઞાની શરતોથી બંધાયેલા છે જ. પ્રતિજ્ઞા ધારીને માટે તો ખરાબમાં ખરાબ એટલું જ થઈ શકે કે તોડવાના કાયદાનું યાદી તેને માટે પૂરતી ન હોય.

વળી મને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે દેશમાં મ્હોટામાં મ્હોટી વાત જે સુધારા મળવાના છે તે ખાતરની છે અને હું દેશનું બ્યાન તેનાથી બીજું જ દિશામાં ખેંચી રહ્યો છું. મ્હારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે રોલેટ કાયદામાં ગમે તેટલા ફેરફાર અથા છતાં હો આપણી પ્રજાતના માર્ગમાં એટલે કે કંઈક મુદ્દાના સુધારા મેળવવાના માર્ગમાં એક પ્રયત્ન કિલારૂપ છે. જે ફેરફારો થયા છે તેથી રોલેટ કાયદાના તત્વમાં ફેરફાર નથી થયો એ તો તેના ઉપર વિચાર દરનારી ખાસ કમિટીએ જ સ્વીકાર્યું છે. મારે મતે તો સૌથી પહેલી જરૂર એ છે કે યોગ્ય રીતે દર્શાવાયલા લોકમતને સરકારે માન આપવું જ જોઈએ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવા જોઈએ હું એવા સિદ્ધાંતને માનનારો નથી કે એક જ સત્તા એક તરફથી આપણો વિશાલ ફરે અને બીજી તરફથી તે જ ક્ષણે આપણે અણવિશ્વાસ કરે; એક હાથે આપણને સ્વતંત્ર । આપે અને બીજો હાથે મર્યાદા લે. આપણને જે સુધારા મળવાના છે તેના ઉપર કોઈ કાયદાની જેવી અડચત મળે એ વિચારીને જ તે સુધારાની

ઠીમત આકિવાનો અને હક છે; અને હું હિંમતથી વચન આપું છું કે આપણા માર્ગમાંથી આ રેલ્વેટ કાયદાફળી શિલા દૂર કરવા જેટલું બળ આપણે નહિ બતાવીએ તો સુધારા એક મુશ્કેલીભરત મકનરા જેવા થઈ પડશે. હજી મારે એક વાંધાનો ઉત્તર આપવાનો છે. કેટલાક મિત્રો એવી દલીલ કરે છે કે “તમારી સત્યાગ્રહની અગવળ તો ‘બોદ્ધેશવિઝમ’ના ધસારાનો અમને જે લાય છે તેમાં માત્ર વધારો કરે છે.” પરંતુ હકીકત તો એ છે કે આપણા દેશ ઉપર આ આક્રમક આવતી અટકાવવાનો કાંઈ ઉપાય હોય તો તે સત્યાગ્રહ જ છે. આ ‘બોદ્ધેશવિઝમ’ તે આધુનિક આધિભૌતિક સંસ્કૃતિનું અનિવાર્ય પરિણામ જ છે. ઐદિક વસ્તુઓની અંધપૂજનમાંથી એક એવો પંથ ઉભો થયો છે જે ઐદિક પ્રગતિનેજ ઐદ પુરૂષાર્થ માને છે અને જીવનના પરા રહસ્યને વિસરી જાય છે. બોદ્ધેશવિક પંથનો મંત્ર સ્વચ્છંદતા અથવા ઉચ્છંપળતાનો છે, ત્યારે સત્યાગ્રહ પંથનો મંત્ર સત્ય છે. જે હું રાષ્ટ્ર પાસે સત્યાગ્રહનો સ્વીકાર કરાવી શકું, આપણા જીવનમાં-રાજકીય તેમ જ સામાજિક જીવનમાં, જે તે એક પ્રધાન વસ્તુ થઈ પડે તો બોદ્ધેશવિક દિલચાલથી આપણે ડરવાનું નથી. રાષ્ટ્રને સત્યાગ્રહ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરવામાં વાસ્તાવિક રીતે હું કાંઈ નવું તત્વ દાખલ કરવા માંગતો નથી. એ તો આપણી એક પ્રાચીન રીત છે અને તેને ધોરણે આપણો જીવન પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. જે તો માત્ર તેને માટે એક નવો શબ્દ વધી કઢાડ્યો છે. આધિભૌતિક કરતાં આધ્યાત્મિક તત્વ એક છે. શરીર બળ કરતાં પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્ય એક છે. એ સિદ્ધાંતો જે આપણે ઊંડી દૃષ્ટિ તો હું લાવિય લાખું છું કે આપણી આ પવિત્ર ભૂમિમાં બોદ્ધેશવઝમ ફાટી નીકળશે.

ગૂજરાતનું બહાર જીવન.

અમદાવાદ.

આખા માર્ચ માસ દરમિયાન અમદાવાદમાં રેલ્વેટ બિલ સામે પ્રતિપેક્ષની લાવના જ ચાલુ રહી, વધવા પામેલી છે. તા. ૨ જી માર્ચે અને રેલ્વેટ કાયદા સામે સ્થાનિક બે મોટી સભાઓ બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થળાએ મળી હતી. વાંધો. પ્રથમ સભા મ.એસ.સ.લ મેન્-સન્સમાં રા. રા. મમતભાઈ ચતુરભાઈ પટેલના પ્રમુખપદ નીચે બયોરના ગણુ પાંચે અને બીજી સભા પાનકોરને નાકે પાંચીની વાડીમાં રા. જીવજીસાલ ભજરામ બેરિસ્ટરના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. આમાં પ્રથમમાં બાપારીઓ તરફથી બીલ સામે વધી દર્શાવનારો ઠરાવ થયો હતો, બ્યારે બીજી સભામાં મ. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞામાં એકવા પ્રજાને નિર્મમ્મલ કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૬ મી માર્ચને સવારે એક ત્રીજી સભા પાંચીની વાડીમાં મી. લક્ષ્મીભંડર દેવજીંકર વડીલના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. સભામાં રા. કેશરીપ્રસાદ, ડા. હરિપ્રસાદ,

મી. ટી. ટી. મજમુદ્દાર, મી. જલ્લજી ગાંધી વગેરેએ વિવેચનો કરી પ્રબળતાને સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાવી તે ઉપર સહીઓ કરવા સમજાવ્યા હતા.

તા. ૧૧ મીએ શહાપુરમાં મંગળ પારેખને ખાંચે મી. ગોપાળરાવ રામચંદ્ર દાબે-લકરના પ્રમુખપદ નીચે આશરે ૧૦૦૦ માણસોની એક સભામાં રોલેટ કાયદાઓ સામે વાંધા દર્શાવી સત્યાગ્રહની હિમાયત કરવામાં આવી હતી. સભામાં કેટલાક હોમરૂલર મ્યુનિ-સિપલ સભાસદોએ ભાષણો કરી સારી ઝમક ફેલાવી હતી.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી (ઉર્ફે મહાત્મા મુન્શીરામજી) એ તા. ૨૦ મીએ સાંજે ૭ વાગતાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના મીરજપુરના બંગલાના રવામી શ્રદ્ધાનંદજીના યોગાનમાં “ રોલેટ બિલ અને સત્યાગ્રહ ” એ વિષય ઉપર એક અનુપમ ભાષણ આપ્યું હતું. સભામાં પુષ્કળ માણસોએ હાજરી આપી હતી.

સ્વામીજીએ તે જ દિને અત્રેના વનિતા વિશ્રામની મુલાકાત લઈ એ સંસ્થાના કાર્ય સંબંધમાં સંપૂર્ણ સંતોષ દાખવ્યો હતો.

અમદાવાદની પ્રજાને આ માસમાં ધણી મહાન નરોતાં દર્શનનો અને તેમના શ્રીશ્રુ-ખનાં વચનાશ્રુત-રસપાનનો લાભ મળ્યો. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીની મુલાકાત પછી ઝોન. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, જેમણે ધારાસભામાં રોલેટ બિલ સામે સખત લડત ચલાવી છે, તેમના ભાષણનો લાભ અહીંની પ્રજાને મળ્યો હતો. તા. ૨૫ મીએ સાંજે રાવ ખજાદુર રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપદ નીચે મણિલાલ મેન્શન્સમાં મળેલી એક સભામાં ઝોન. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે રોલેટ બિલ વિષે ધારાસભાના સભ્યોની લડત અને બિલ કેવાં છે, તે વિષે એક વિદ્તાભર્યું ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રીમતી દેવી સરોજિની નૈડુએ અત્રે ના. ગવર્નર પધાર્યાં તે જ દિને પધારોને મણિ-લાલ મેન્શન્સમાં સંજના રોલેટ બિલ અને સત્યાગ્રહ ઉપર એક મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું. ભાષણ એટલું બધું સર્વોત્ક્રાંતિ કે-સંજિળનાર ધણીઓની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં હતાં.

મજકુર સભામાં ધણી ગીર્દી ચવાયી તા. ૨૭ મીએ સવારમાં તેમનું બીજું ભાષણ શેઠ અંબાલાલના મિરજપુરના બંગલાના યોગાનમાં રાખનામાં આવ્યું હતું. એ સભામાં પણ ધણી શ્રીતાઓ હાજર હતા અને ભાષણથી બહુ ઉત્સાહ ફેલાયો હતો.

મી. સરોજીની નૈડુએ પણ સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીની માફક અહીંના વનિતા વિશ્રામની મુલાકાત લીધી હતી.

તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીને દિને રાત્રે ૮ વાગે અત્રેની હોમરૂલ લીગવાળા મી. મૂન-ચંદ સુનીલાલ ભગતે રામોલ ખાતેની હોમરૂલ લીગની સાખાના હોમરૂલ લીગની સેક્રેટરીના નિમંત્રણથી ત્યાં ગામ લોકોને એકઠા કરી જાણના અવકાશ માટે ગામ લોકોએ યુક્ત કરવું એ બાબત ભાષણ આપી જણાવ્યું હતું કે-રોલેટ બિલ પ્રસ મતાં ગામ લોકે તેના સામે અકમપણે નેહવાસ બંધ કરવા. બીજે દીવસે મી. ભગતે રામોલની સાખાના સેક્રેટરી સાથે

વજાલ ગામે સવારે ૮ થી ૧૦ વાગ્યા સુધી “ આમ જીવન અને ખેડૂતોનાં કુખો ” વિષે ભાષણ કર્યું હતું તથા ખેડુતોને રાજકીય બાબતોમાં રસ લેવા અને વેલ્ફેર બંધ પાડવા વિનંતી કરી હતી.

તા. ૧૧ મીએ મિ. બ્રજચંદ્ર યુનીલાલ ભગત તથા બીજાઓનાં અને તા. ૧૨ મીએ ડા. હરિપ્રસાદ વજરાય, મો. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને મી. જાદવજી ગાંધીનાં ઉપદેશનો નરોડા ગામે રૉલેટ બિલ સંબંધી ભાષણ કરવા ગયાં હતાં તેમજ તા. ૧૩ મીએ મિ. ભગત વગેરે વજાદ ગામે એ જ હેતુથી ગયા હતા.

તા. ૧૦ માર્ચે અને શહેરીઓનું એક પ્રગમંડળ સ્થાપનામાં આવ્યું છે. તેના ઉદ્દેશો પ્રગ અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે રહીને બન્નેને સહકારમાં “પ્રગમંડળ”ની સ્થાપના. બેડી, પ્રગનું આરોગ્ય તથા શહેરનું સામાન્ય હિત સમવાય એવા પ્રયત્નો કરવાનો, પ્રગની દાદ બરાબર સંભાળાય તે માટે ફીલચાલ કરવાનો વગેરે રખાયા છે. સભાસદનું લગ્નજન્મ રૂ. ૧ અને ૮ આના રખાયું છે. આ મંડળની તા. ૨૪ મીએ મળેલી સભામાં અનેની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોને મ્યુનિં પ્રમુખ તરીકે પ્રગના જ સુટેલા સભ્યને નીમવાની ભલામણ કરનારો હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મંડળમાં આશરે ૨૫૦ સભાસદો દાખલ થયા છે. મંડળના કામકાજમાં મિ. કાળીદાસ જવેરી અને મિ. જાદવજી ગાંધી સારો ઉત્સાહ ધરાવે છે.

ડીરટ્રીક્ટ મ્યુનિસિપલ એક્ટની કલમ ૧૫ (૧) (સી) મુજબ સ્ત્રીઓથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભાસદો યદ શકાય એમ નથી. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ કાયદામાંની આ ખામી સુધારવા માટે ના. સહકારને આધક.૨. એકમને બરજ કરી છે. મુખાઇની મ્યુ. કે રેપરેશન આવે હરાવ પસાર કરી શકી નથી તે જાતાં અહીંની મ્યુ. નું પગલું અહિનન્દનીય છે.

મયે વર્ષે તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૮ ને દિવસે અત્રેના મીલખાલોમ અને મજુરો વચ્ચે વધાના પગાર સંબંધમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ સમાધાન “મજુરોનો દિવસ” કાઠવ્યું હતું. આ દિવસને આ વર્ષે મજુરોએ પોતાના જ દિવસ તરીકે ઉજવ્યો હતો અને મીલોમાંથી ફાગત યદ મોટી સંખ્યામાં શહાપુર દરવાજા બહાર તેઓ એકઠા મળ્યા હતા. મહાત્મા મુન્શીરામજીની એ દિને અમ-લાવાદમાં પધરામણી થઈ હતી, જેથી તેમણે મજુરો સમક્ષ એક છતાલર ભાષણ આપ્યું.

તા. ૨૭ મીએ ૨૫. રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાજીકરના મકાનમાં વનિતાવિશ્વામ ભગિનિ વિદ્યોતેજક સમાજનો બીજો વાર્ષિક મહેલસવ વડોદરાના ભગિનિ સમાજ. દિવાન મિ. મનુભાઈનાં પુત્રી મિસ હંસા બી. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવ્યો હતો.

રાજેતાં મુજબ મુજરાત રેળવણી મંડળ તરફથી લેણ સાલ થી વસંત સંજેલનું કામકાજ કરવામાં આવ્યું હતું. રહેરના ઠાકરાઓએ ઠાળીના

મી વસંત સમિલન. તહેવારો દરમ્યાન લોકો પાપેથી એકંદર આશરે સવાસો રૂપી-
આની રકમ માત્ર ત્રણ દિવસના અરસામાં એકઠી કીધી હતી
તે ખરેખર ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એ વિદ્યાર્થીઓનો આ સ્તુત્ય પ્રયત્ન દર વર્ષે આજી
રહે તે માટે તેમને ઉત્તેજનાથે પ્રખ્યાત હરિશ્ચંદ્રનો ધાર્મિક સીનેમાનો એક મી.
બહાગીરસાવ તરફથી ખતાવવામાં આવ્યો હતો તે માટે ગુજરાત કેળવણી મંડળે મી.
સંવનો આભાર માન્યો છે. સીનેમા વખતે રા. કેશવપ્રસાદ છા. દેસાઈએ બાળકોને ઉત્તેજ-
નના શબ્દોમાં સારો બોધ આપ્યો હતો.

તા. ૨૬ મીએ સવારે ૮ વાગે ના. ગવર્નર અને પદાર્થો હતા. તે દિને શાહીઆમમાં
તેમને અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટી, મીલ માલિકોની મંડળી, અને
ના. ગવર્નરની પધરામણી. અંબુમન ઇરલાએ તથા તા. ૨૭ મીએ ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ
માનપત્રો આપ્યાં હતાં. ના. ગવર્નર એ દિને જુદા જુદા ૧૨
આગેવાન ગૃહસ્થોને ખાનગી મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. જુદી જુદી જગ્યાઓની મુલા-
કાત લીધા બાદ તેઓ રાતના ૧૧ વાગે ભરૂચ તરફ વિદાય થયા હતા.

અમદાવાદમાં ભદ્રમાં આ કમિટી તરફથી દુકાળ નિવારણનું જે ધમધોઝાર કામ
ચાલે છે, તે સંબંધમાં દર અઠવાડીએ તેના રિપોર્ટ “ ગુજરાતી
અમદાવાદ દુકાળ સંકટ પત્ર ” માં પ્રકટ થતાં રહે છે. માસની ના. ૨૦ મી સુધીમાં
નિવારણ કમિટી. કમિટીએ નીચે મુજબ સ્તુત્ય કામકાજ કર્યાં તેના
રીપોર્ટમાં છે.

ધાસની ગોઠવણ. (૨૦-૬-૧૯ સુધી) માં કમિટીએ નીચે મુજબ મદદ કરી છે.
(૧) કમિટીના ધાસની ખરીદી મુખ્યાલ પ્રેસીડેન્સી ફેમીન રીલીફ ફંડ મારફત યામ છે.
તે કમિટી છલાકાના બીજા જણાએ માટે પણ કામ કરે છે તેથી ધાસની ખરીદી તેમની
મારફતે કરવી કમિટીને સુગમ પડે છે. આજ સુધીમાં કમિટીએ કુલ ૩૬૬ લાખ રતલ
ધાસ ખરીદ્યું છે અને તે ધાસ દર હળ્લર રતલે રૂ. ૧૦ સુધી ખોટ ખાઇને વેચવાનો
કરાવ કરવામાં આવ્યો છે. તે મુજબ ધાસ અમદાવાદમાં તથા જણામાં જુદે ઠેકાણે સ્થાનિક
કમિટીઓ મારફત વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સસ્તા અનાજની દુકાનો. (૧) અમદાવાદ શહેરમાં તેમજ જણામાં જુદે જુદે
ઠેકાણે કમિટી તરફથી સસ્તા અનાજની ૧૯ દુકાનો કાઢવામાં આવી છે. અનાજ પકતર
કીમતે વેચવાનું પ્રથમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું અને તે રીતે વેચવાનું શરૂ થયાથી
બજારભાવ ઉપર તેની અસર થઇને વેહેપારીઓને ભાવ ઘટાડવાની ફરજ પડી તેથી
સાધારણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ સહત મળી. હાલમાં કમિટીએ ભાવમાં ઘટાડો
કર્યો છે. કમિટીની દુકાનમાં વેહેપારી શિવાય બીજા લોકોને અનાજ વેચવામાં આવે છે.
અનાજ લેવાં આવનાર ગરીબ મજૂરદાર વર્ગનો છે અથવા સાધારણ મધ્યમ સ્થિતિનાં
આજીસ છે એ વિગેરે બાબતોના કાષ્ટ પણ બેદ યા અંકુશ સંખવામાં આવ્યો નથી. જે
કાષ્ટ અનાજ લેવા આવે છે તેને આપવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં કમિટીની ૬ દુકાનો
હાલ છે તે નીચેના રચે છે:—

ફુકાન નં. ૧...દરિયાપુર-ડાંગરવાડામાં ધાંચીની વાડીમાં.
ફુકાન નં. ૨...સરસપુર-ધોરી રસ્તા ઉપર.
ફુકાન નં. ૩...ઝવેરીવાડામાં પાંજરાપોળમાં.
ફુકાન નં. ૪...કાળુપુર-ઝાંપડાની પોળ પાસે
ફુકાન નં. ૫...આસતોડીયા-કાટનીરાંગે છીપાવાડામાં
ફુકાન નં. ૬...તાજપુર-કાજના કુવા પાસે નાડીઆવાડામાં

હાલમાં ઘઉં, બાજરી, અને ચોખા વેચવાની ગોડવણ કરવામાં આવી છે.

(૨) આજ સુધીમાં કમીટીએ નીચે મુજબ અનાજ મંગાવ્યું છે:—

ઘઉં...	આશરે ૧૨૫૫૦૦ મણ
ચોખા	આશરે ૩૫૦૦૦ મણ
બાજરી	આશરે ૫૪૦૦૦ મણ

અનાજના કામમાં કમીટીએ લગભગ ત્રણ લાખ રૂપૈયા રોક્યા છે અને હજી વધારે રોકવા પડશે.

ડોલ અને અનાજની મદદ મદદ. (૧) એવાં ઘણાં આપશ્ચર્ય પરંતુ નિરાશાર કુટુંબો હોય છે કે જેઓને જાતી મદદની જરૂર હોય છે અને જેઓ મરણવશ થાય તો ખૂબ હિંચાડી રીતે મદદ લેવા તૈયાર હોતાં નથી. તેવા લોકો માટે તેમજ અપંગ વૃદ્ધ વિગેરે માટે જ્યાં જ્યાં સરકાર તરફથી ડોલ નહિ આપતા હોય ત્યાં ત્યાં કમીટી તરફથી ડોલ અપાવવાની ગોડવણ સ્થાનિક કમીટીઓને મંજૂર કરી આપેલી રકમોમાં દિવસે દિવસે વધારે કરવો પડે છે. કમીટીએ આજ સુધીમાં આ કામ માટે રૂ. ૨૨૭૦૦ મંજૂર કર્યા છે.

વજુકરોને મદદ. (૧) વજુકરોને મળતી મદદ ચાલુ છે. આ કામમાં કમીટીએ આશરે રૂપૈયા ત્રણ હજાર રોકેલા છે. (૨) ખેડુતોને સસ્તે ભાવે જીવારનું બી આપવાની યોજના કમીટીએ કરી છે અને તેનો લાભ ફેટલાક ખેડુતોએ લીધો છે.

લાસ ઉગાડવાની યોજના. (૧) કમીટી તરફથી લાસ ઉગાડવાની યોજના બે સ્થળે અમલમાં મુકાઈ છે—(૧) મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં અને (૨) મ્યુનિસિપલ સુએજ ફાર્મમાં. તે બંને યોજનાઓ કુતોદમદ થશે એવી અપેક્ષા છે. આ કામ માટે કમીટીએ આશરે ૧૫૦૦૦ રૂપૈયા રોક્યા છે.

કપડાં. (૧) કપડાં બાબતનું કામ હવે પુરું થઈ ગયું છે. આ કાર્ય માટે કમીટીએ આશરે બાર હજાર રૂપૈયા સુધી ખર્ચ કર્યું છે.

ફૂંડ વિગેરે. (૧) કમીટીના ફૂંડમાં આજ દિન સુધીમાં રૂ. ૧૯૫૦૦ ભરાયા છે; અને તેમાંથી મોટો ભાગ વસુલ થયો છે. જે ગૃહસ્થો તરફથી પૈસા વસુલ થવાના બાકી છે. તેઓ પણ જલદીથી પૈસા ભરી દેશે અને કમીટીના નોકરોનો તેમજ સંતોનો વખત ઉપરાણી કરવામાં આવકાવશે નહિ એવી આશા છે.

(૨) અનાજ વિગેરેમાં કમીટીએ રોકેલાં નાણાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ તેમજ શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ તરફથી લેવા તરીકે મળેલાં છે. તે માટે કમીટી તેમની આભારી છે પરંતુ આ કાર્યને માટે કમીટીને લેવા તરીકે તેમજ અનેકનં(દિલ્હી) તરીકે લાખો રૂપૈયાની જરૂર છે.

(૭) જેમ જેમ બિનાજો પાસે આવતો જાય છે તેમ તેમ જીલ્લામાં માણસોની તેમજ દોરોની બહુજ કોડો સ્થિતિ થતી જાય છે. દુકાણનું સ્વરૂપ બહુજ ઉચ્ચ થતું જાય છે. તેમ કમિટીનું કાર્ય વધારવાની જરૂર પડે છે. અત્યારે મદદ કરવામાં કસુર થાય તો હજારો માણસો અને દોરો મરણવશ થશે. વખતસર મદદનીજ આ કાર્યમાં કિંમત છે. માટે દરેક જણ પોતાથી બનતી મદદ કરશે એવી આશા છે. (૪) જે કાંઈ નાણાં-નાની યા મોટી રકમો મોકલવામાં આવે તેને! આભાર સાથે સ્વીકાર કરવામાં આવશે. નાણાં સેક્રેટરી-ફ્રીમન રીલીફ કમિટી ગુજરાત સભા કાર્યાલય અમદાવાદ અથવા શેડ લાલભાઈ દલપતભાઈની પેઠી અમદાવાદ એ સરનામે મોકલી આપવાં.

કેટલીક બાબતોનો માહિતી.

ખરચ—(ફક્ત મુખ્ય બાબતો.)—૧ વાસના વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૨૦૦૦, ૨ કોલ યાને મફત અનાજની મદદ રૂ. ૨૨,૭૦૦, ૩ કપડાં રૂ. ૧૨,૦૦૦, ૪ વાસ ઉગાડવાના કામ માટે રૂ. ૧૧,૦૦૦, ૫ અનાજ વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૦,૦૦૦. કુલ રૂ. ૧,૫૧,૭૦૦.

દુકાનોનું, ઓફીસનું ખરચ—વજુકરોને મદદ એ વગેરે પરચુરણ ખરચ રૂપૈયા ૨૦,૦૦૦ નું ઉપરાંતનું છે.

કમીટીનું કામ ચલાવવા રૂપૈયા ત્રણ લાખની જરૂર છે. જેમાંથી રૂ. ૧૬૫૦૦૦ પડ્યા છે. હજારો માણસો અને દોરોના જીવ બચાવવા માટે ૧,૩૫૦૦૦ રૂપૈયા કમીટી માગે છે.

કમીટીનું કામ. (મુખ્ય બાબતો.)—૧ કપડાં (આશરે સંખ્યા) ૧૫૦૦૦, ૨ વાસ રત્ન ૩૫,૦૦,૦૦૦, ૩ અનાજ મણ ૨,૨૪,૦૦૦.

D. H.

ભરૂચ.

ભરૂચની આર્યસમાજ નામક ધર્મ સંસ્થા તરફથી વિદ્વાન આર્ય સમાજ વ્યાખ્યાન દાતાઓ દ્વારા અત્રેની 'દશાલાઠ વાડી'માં તથા સર શાપુરજી આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ 'ભરૂચ હોલ'માં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો, તેમજ શ્રી ભરૂચ થીઓ. સોશીયલ સોસાયટી તરફથી થીઓસોશીયલ મી. વેણીશંકર જી. પંડ્યા દ્વારા ૪ ઉપયોગી ભાષણો અત્રેની 'દશાલાઠ વાડી'માં હેલ્લા ત્રણ માસમાં આપવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીભૃગુપુર સત્પરોષક મંડળ તરફથી શ્રીયુત રવાણકરભાઈએ ત્રણ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અત્રેના 'સર શાપુરજી ભરૂચ હોલમાં' ગયા માર્ચ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો માસમાં આપ્યા હતા.

રોલેટ બીલ સામે અસરકારક કલાજ મહાત્મા ગાંધીજીના આદેશ મુજબ 'સત્યાગ્રહ' છે. 'સત્યાગ્રહ'ની પ્રતિષ્ઠા લેનારાઓની કેટલીક સંખ્યા અહીંયા સત્યાગ્રહ હિલચાલ પણ થઈ છે અને અત્રેની 'સત્યાગ્રહ સભા' સત્યાગ્રહનું રહસ્ય બહુ પ્રકારે રીતે જનસમૂહને સમજાવે છે. તા. ૧૯-૩-૨૬-૨૬ ને શુક્રવારે સ્વામીશ્રી મહાનંદજી (મહાત્મા મુનશીરામજી) એ અત્રે પધારી 'દશાલાઠની

વાડીમાં સાંજના પાંચ વાગે એક અપૂર્વ સુખાભ્ય બ્યાખ્યાન ‘સત્યાગ્રહ અને રોલેટ બીલ’ સંબંધી મનોહારી દિલ્હીમાં કર્યું હતું, જેના પર સુરતવાળા દમાળજીભાઈએ ઉત્તમ વિવેચન કર્યું હતું. તે જ દિવસે રાતના ૯ કલાકે ઉક્ત સ્વામીજીએ ભરૂચ આર્થસમાજ મંદિરમાં ઉત્તમ ધર્મબોધ આપ્યો હતો. તા. ૨૫-૩-૧૯ ને રોજ શ્રીમતી સરોજીની નૈકુ દેવીએ સાંજના ૬ કલાકે અત્રેની ‘દશલાડ વાડીમાં’ “સત્યાગ્રહ” વિષે દિલ્હી તેમજ અંગ્રેજીમાં એક હૃદયંગમ ભાષણ કરી ઐતિહાસિક પોતાની ઉત્તમ વક્તૃત્વ શક્તિથી મુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા. તા. ૩૦-૩-૧૯ ને રોજ ભાઈ કેસરીપ્રસાદે અત્રેની ‘દશલાડ વાડીમાં’ ઉપલા જ વિષયપર ભાષણ આપ્યું હતું.

તા. ૧-૪-૧૯ નો રોજ મહાત્મા ગાંધીજીના ફરમાન મુજબ અત્રે પણ રોજ અને માનભંગના દિવસ તરીકે યોગ્ય રીતે ઉજવાયો હતો. ભરૂચના પ્રાર્થના અને ઉપવાસનો દિવ્દિ મુસલમાન ભાઈઓએ પોતાનો ધર્મો રોજમાર બધ ધર્મો દિવસ.

હતો, નર્સદા રનાન કરી, પોતાપોતાનાં દેવાલયોમાં પ્રભુ પ્રાર્થના, સરખસ રૂપે શહેરના મુખ્ય ભાગોમાં ફરી, ફરી હતી. સાંજના પાંચ કલાકે “રોલેટ બીલ કાયદાપોથીમાંથી રદ કરવા માટે અને દિલ્હીમાં જે રોકકારક બનાવ બન્યો તે પ્રતિ દિલ્હીની દૈશ્વિકનારા યોગ્ય ઠરાવો” શ્રી અવંતિદાસાઈ ગોખલેની હાજરી હેઠળ જાહેર સભામાં કરવામાં આવ્યા હતા જે પ્રસંગે પ્રસંગને અનુસરતાં બે સર-કારક ભાષણો થયાં હતાં.

મુખ્યર્થના નવા નીમાયલા નામદાર ગવર્નર સાહેબ અત્રેની દુકાળની સ્થિતિ જાણવા તા. ૨૮-૩-૧૯ ને રોજ પધાર્યા હતા અને અત્રેના ‘સર ના. ગવર્નર સાપુરજી ભરૂચા હોલ’ માં ભરૂચ સીટી મ્યુનીસીપાલિટી, ભરૂચ ડીરેક્ટીકટ લોકલ બોર્ડ અને ભરૂચ વેપારી એસોસીએશન તરફના માનપત્રો સ્વીકાર્યા હતાં. મીશન હોસ્પિટલની મુલાકાત લીધી હતી, કંલેક્ટર સાહેબને ખંમતે પ્રહાર્ય ધરાવનારા આગેવાનોનો ઇન્ટરવ્યુ લીધો હતો અને સમગ્રી જઈ દુકાળની સ્થિતિ નિહાળી, ત્યાં ભેગી કરેલી ધાસ બેંક, સુવ્યવસ્થા માટે પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

તા. ૨૩-૩-૧૯ ને રોજ અત્રેના ‘ગોર્ડન જીવન’ થીએટરમાં ભરૂચ યુનીયન હાઇસ્કૂલનું બીજું સોમ્પલ ગેષ્ટરીંગ સરદાર રા. બા. મોતીલાલ વિદ્યાર્થીઓનું સમ્મેલન યુનાલાલ દેશાઈના પ્રમુખપણા નીચે ભારે ઉત્સાહથી ઉજવવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૯-૩-૧૯ ને રોજ ઉપલે જ સ્થળે ભરૂચ વેલ્ફેર બ્યાયમ શાળાના લાભાર્થી તેમજ આયોના રક્ષણાર્થે ઉક્ત કેસરતશાળાના કેસરત કરનારાઓ તરફથી કેસરતના પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૩-૪-૧૯ ને રોજ દુકાળ ફંડમાં મદદ કરવાના શુભ હેતુથી અત્રેના વતની પંડિત ઝોંઘીરના ઉત્તમ સંમીતની મળક આપવા એક કોન્સર્ટ અત્રેના સર સાપુરજી ભરૂચા હોલમાં થયો હતો અને કોન્સર્ટની ઉપજેલી રકમ દુકાળ ફંડમાં આપી દેવામાં આવી હતી.

‘ભરૂચી’

નાંધ.

કાળા કાયદાને નામે જાણીતું થયેલું રોલેટ બિલ વડી ધારાસભામાં સર્વ બીન અમલદાર સભાસદોના સંયુક્ત મત વિરૂદ્ધ સરકારે પસાર કર્યું છે અને નામદાર વાઇસરોયે તેને તા. ૨૧-૩-૧૯ ના રાજ પોતાની સંમતિ આપી છે. પરિણામે આ કાયદો હિંદની કાયદા પૈથા ઉપર ચડ્યો છે અને બ્રિટીશ સરકારની વતી હિંદી વજર તેને જ માસમાં નામંજુર ન કરે તો લડાઇ પુરી થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી તે અમલમાં મુકી શકાશે. ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી ન્યાયાધીશોની કમિટીએ કરેલી ભલામણને આધારે આ કાયદો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને હિંદી સરકારે સારા દેશની અને તેના પ્રતિનિધિઓની તીવ્ર લાગણી વિરૂદ્ધ આ કાયદો પસાર કરવામાં જે જાકીપાણું દાખવ્યું છે તે જોતાં જોઈ જ મંભવ છે કે બ્રિટીશ સરકાર આ કાયદાને નામંજુર કરે. લોર્ડ મોલોનાં રમરજોપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે દેશમાં સુલેહ શાંતિ જળવવા માટે પહેલી જવાબદારી ધરાવનાર અને પ્રચલિત રિવાજથી પુરેપુરી વાકેફ હોવાનો દાવો કરનાર હિંદી સરકારની અન્યાયી અને આપણુદી વૃત્તિ પર અંકુશ રાખવાનું કામ વધારેમાં વધારે ઉદાર અને વિચક્ષણ હિંદી પ્રધાનને માટે કેટલું મુશ્કેલ-લગભગ અશક્ય છે. આ સંજોગમાં મી. લોઇડ જ્યોર્જ અને મી. મેટિસ્સને આ કાયદો નામંજુર કરવાના તાર કરવાથી કંઇ વળે એમ લાગતું નથી. રાજદારી પુરૂષો તો એ તપાસશે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી હિંદીઓ હમેશાની માફક શોડ દિવસ અથવા શોડ મહિના ધીમે ધીમે અજળ કરીને જ સંતોષ પામે છે કે પ્રજાસામ્રતમાં અશ્ચાંતિનાં ઝોળાં વધારેને વધારે નેરથી ઉછળે છે અને આ કાયદો કોઇ પણ પ્રકારે રદ કરાવવાને કંઇ ચોક્કસ કાર્યની યોજના અમલમાં મકાય છે. અર્થાત્ આપણે અહીંયાં જે બોલીશું તે ઉપર નહિ પણ જે કરી શકીશું તે ઉપર જ નજર રાખીને હિંદી વજર પોતાનાં પગલાં ભરશે. આમ આ કાયદો રદ કરાવવાને જે બારી રહી છે તેનો ઉપયોગ કરવાને પણ આપણે આ દેશને જ આપણું કાર્યક્ષેત્ર બનાવતું નેત્રએ.

રાજ્યધારણના સિદ્ધાંતનો વિપર્યય.

જે રોલેટ બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું છે તેની મુખ્ય કલ્પના ગયા અંકમાં કાંઇક સમજાવી સાથે રજુ કરવામાં આવી છે તેમજ સીલેક્ટ કમિટીમાં કરવામાં આવેલા ફેરફાર વિષે પણ તેમાં ટુંક સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી આ કાયદાના બીજા વાંચન વખતે વડી ધારાસભામાં આશ્ચર્ય દોહસો સુધારા રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તો પણ તેમાં કંઇ મુદ્દાનો સુધારો થયો નથી. એટલે ફરીથી આ કાયદાનાં મુખ્ય અનિષ્ટ તત્ત્વો નજર નીચે ફેરવી જઇશું. સૌ સુધરેલા દેશના રાજ્યધારણોને એ સિદ્ધાંત છે કે તેમાં ત્રણ અંગ હોવા જોઈએ: (૧) ધારા બાધવાની સત્તા, (૨) કારોબારી સત્તા અને (૩) ન્યાય આપવાની સત્તા. આ ત્રણ સત્તાઓ અનુક્રમે ધારાસભાઓ, કારોબારી સરકાર અને ન્યાયની અદાલતો ધરાવે છે. આ વિભાગ ત્રણ વખતથી જોવામાં આવે છે અને રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કે પ્રજાને જવાબદાર ન હોય ત્યાં પણ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે એખલાસ રહે-સરકાર પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે અને પ્રજાને ન્યાય મળે તે માટે આ વિભાગ જરૂરનો અણુય છે. હવે આ વિભાગનો હેતુ બરાબર સંધામ તે માટે જરૂરનું છે કે આ

ત્રણ સત્તાઓ એક બીજાથી પુરેપુરી તો નહિ પણ વ્યાવહારિક રીતે પણ એક એક બીજાથી સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. આ ત્રણ સત્તાનાં મૂળ કેવળ રાજામાં કે કેવળ પ્રજામાં કે પ્રજાને જવાબદાર, પાર્લામેન્ટ, પ્રધાનમંડળ કે રાજ્યમાં હોય, પણ તે જુદી જુદી સત્તાઓ ધારણ કરનાર વ્યક્તિઓ એક બીજાના ઉપર સીધી અસર કરવાને અશક્ત હોવી જોઈએ. ઇંગ્લાંડમાં પ્રજામતથી આમની સભા-ધારામંડળ-ચૂંટાય છે ત્યાં વધુ મત ધરાવનાર પક્ષના આગેવાનમાંથી સજા પ્રધાનોને નીમે છે અને રાજ અને પ્રધાનો મળીને ન્યાયાધીશો નીમે છે. અમેરિકામાં સંવિધ હોવા છતાં કારોબારી સત્તા એક પાસે ધારામંડળને અને બીજી પાસે ન્યાયાધીશોને અસર કરી શકતી નથી. અમેરિકામાં તો આ ત્રણ સત્તાઓના એવો સખત વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી તેના સમન્વય અને સહકાર વિષે પરદેશી લોકોને ઘણીજ શંકા થાય છે, અને છતાં અણીસદ ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને અનુસરીને અમેરિકાની પ્રજાએ આ સંપૂર્ણ વિભાગને નભાવ્યો છે અને સફળ બનાવ્યો છે. આપણા દેશમાં સ્થિતિ જુદી છે. હાલનાં ધારામંડળ કારોબારી સત્તાના સલાહકારક મંડળ જેવાં છે અને તે બેની સત્તાનો ભેદ જેવો બહારથી દેખાય છે તેવા ખરી રીતે નથી પણ ન્યાયના ઉંચામાં ઉંચા અમલદારો ખ્રિદીશ સરકાર નીમે છે એટલે ન્યાય અને કારોબારી ખાતાનાં શિખર જુદાં છે-જે કે તેનાં તળીયામાં ઘણી સેજબેજ બેઠામાં આવે છે.

હવે આ સ્થિતિમાં રોબેટ ગિલ્ડથી ભયંકર ફેરફાર થાય છે. ધારા મંડળો તો નામની જ સત્તા ધરાવતાં હોવાથી માત્ર ન્યાય ખાતાની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાના જનમાલ જળવવાની તેની શક્તિ ઉપરજા ખ્રિદીશ સરકારમાં કંઈક વિશ્વાસ બેઠેલો છે પણ હવે આ ગિલ્ડના પહેલા ભાગમાં ન્યાયમંદિરની ઘણી વિધિઓ વગરનું ન્યાયસન રચવામાં આવ્યું છે ત્યારે આગળના ભાગમાં તો અત્યાર સુધીમાં જેવા હુકમો ન્યાયમંદિર જ પસાર કરી શકે એમ હતું તે હવે કારોબારી સરકારના હાથમાં જશે અને તે વિષે તો રીતબર ન્યાય આપવાનો દેખાવ પણ કરવામાં આવશે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાય ખાતાની સત્તાઓ આ કાયદાની રૂએ કારોબારી સરકાર જ પચાવી પડશે. સુધ-રેલા દેશમાં સરકારના ત્રણ અંગ હોય છે તેને બદલે અહીંયાં તો પહેલેથી જ બે છે અને હવે તો એમાંથી ન્યાય ખાતાને કારોબારી સત્તા હજમ કરશે એટલે નિરકુશ આપણી સત્તા રહેવા સંભવ છે. આપણા દેશમાં નથી આપણી પાસે પાર્લામેન્ટ કે જેમાં સલાહો પુછીને અને કંગવો પસાર કરીને કારોબારી સત્તાને તરવારની ધાર ઉપર રાખી શકીએ અને જે ઉંચામાં ઉંચી અદાલતમાં ન્યાય મળવાની ઝાંખી આશાઓ પણ આપણને રહેતી હતી તેના દરવાજા પણ આપણી સામે હવે બંધ થયા છે. પ્રરેખર જે રાજકીય સુધારાનો સૂર્ય આપણા દેશમાં ઉગે તેના પહેલાંના અરણ્ય રૂપે આ કાયદાને મણવાનો હોય તો તે પ્રકાશનો સૂર્ય કે અંધકારનો અંધાર છે તે વિષે આપણને ગંભીર શંકા થાય છે.

ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ પર પાણી.

ઇંગ્લાંડ સ્વતંત્રતાની ભૂમિ કહેવાય છે. તેની પાર્લામેન્ટ એ પ્રજાસાક્ષતની જગ્યામાં જૂદી મૂર્તિ છે. એતાના રાજતંત્રને સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંતથી સજ્જત કરી

ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જીન દેશોને તેમ કરવા પ્રેર્યા છે. જોન રાજની પાસેથી જોર જીલમથી સ્વતંત્રતાના જે ખરીતા ઉપર ઇંગ્લાંડના દેશકત ઉમરાવોએ સહી લીધી હતી તેને હાલ છોડી દઇશું. પહેલા ચાર્લ્સે ધારા બાંધનાર પાર્લામેન્ટ અને રીતસર સ્થપાએલા ન્યાય મંદિરોની અવગણના કરીને નિરંકુશપણે વર્તવા માંડ્યું ત્યારે પાર્લામેન્ટ નીચેના ઠરાવ પસાર કર્યા હતા:—

“૧. જ્યાં સુધી કેદ કરવા માટે કે બંધી કરવા માટે કાયદેસર કારણ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઇ સ્વતંત્ર માણસને કેદ કરવો નહિ કે બંધનમાં રાખવો નહિ.”

૨. રાજ કે પ્રીવી કાઉન્સિલના હુકમથી પણ કોઇને કેદ કરવામાં આવે કે બંધનમાં રાખવામાં આવે તો તે માગણી કરે તો “હેબીઅસકોર્પસ” નો હુકમ તેને આપવો (એટલે તેની કાયદેસર તપાસ થઈ શકશે.)

૩. જો હુકમમાં, કેદ કરવા માટે કે બંધનમાં રાખવા માટે કોઇ કારણ જણાવવામાં ન આવે તો તેને છોડી મુકવો; નહિ તો તેને જામીન પર છોડવો.”

આ પાર્લામેન્ટના ઠરાવો માત્ર ઠરાવો રહ્યા નથી પણ તે ઇંગ્લાંડના રાજ્ય બંધારણમાં જડાઇ ગયા છે. ન્યાયની અદાલતમાં પદ્ધતિસર તપાસ કર્યા શિવાય કોઈ પણ માણસના જાનમાલ કે સ્વતંત્રતાને રહેજ પણ અંચિ લગાડી શકાય નહિ એ દરેક અંગ્રેજ યોતાનો કુદરતી હક સમજે છે, તેના રાજકીય જીવનની તે આબોધવા છે, તે શીવાય તે જીવી શકે નહીં—જીવન સહન કરે નહિ. આ લડાઇના અસાધારણ સંયોગમાં જર્મન કાવત્રા અટકાવવાની ખાતર હિંદુસ્ત ઝોર ધી રેલમ એકટ નામના કાયદાથી ઇંગ્લાંડની સરકારે કાયદાની તપાસ વગર શંકા પડતાં માણસોને કેદ કરવાની સત્તા લીધી હતી અને તે કાયદો લડાઈ પૂરી થતાં રદ થશે. આવો અપવાદ એ સામાન્ય નિયમને પૂરવાર કરે છે કે ઇંગ્લાંડની અને બીજી સુધરેલી પ્રજાઓ અંગત સ્વતંત્રતા વિષે બહુ ચુસ્ત છે. હાલ થોડા બોલશેવાઈત સંજોગોમાં ઇંગ્લાંડમાં વસે છે એવા કારણમર રેલેન્ટ મિલ જેવો કાયદો પમાર કરવાનો ખ્યાલ પણ ત્યાંની સરકાર કરી શકે નહી. પણ જે સિદ્ધાંતિ ઇંગ્લાંડમાં વધારેમાં વધારે પવિત્ર ગણાય છે તેને પગ નીચે ચાંપવામાં અહીંયાની સરકાર રહેજ પણ અચકાતી નથી. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનો સાર મુંઝવણી છેલ્લી કોન્ગ્રેસે કુદરતી હકના જાહેરનામામાં તારવ્યો હતો અને તેવામાંજ તે સારથી તદ્દન વિરુદ્ધ કાયદો પસાર કરવાનું સરકારે ધાર્યું છે. આમ ઇંગ્લાંડના રાજકર્તાઓ અધિકારના મદમાં અને પરબ્રજની શંકાના આવેશમાં યોતાના ઇતિહાસ પર પાણી ફેરવે છે.

કાયદેસર અજાવળ પર છીણી.

પ્રજા પક્ષ તરફથી ધણુ સલાસદોએ પહેલેથી જ વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે આ કાયદો રજુ કરવામાં સરકારનો હેતુ બંડખોર રાજ્યપદોઓ પર જ અંકુશ મૂકવાનો હોય તો પણ તે કાયદેસર અજાવળને જોખમ રૂપ બનશે. સીલેક્ટ કમિટીમાં આ ચર્ચા થતાં આ કાયદાને રાજદ્રોહી અને અરાજકતાના ગુન્હાને લખતો કાયદો (Revolutionary and anarchical crimes Act) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પણ દેખીતી રીતે નામમાં આવો ફેરફાર કરવાથી અથવા કાયદામાં એ સાર જગ્યાએ આ

શબ્દો મુકવાથી કંઈ ફેરફાર થતો નથી. આ કાયદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ભાગનો અમલ કરતા પૂર્વે અમુક પ્રકારના ચુન્કા તે ભાગમાં વિશેષ કરીને પ્રમલિત છે અથવા થવાનો સંભવ છે એવી દિલ્હી સરકારની ખાત્રી થવી જોઈએ. આવા જે ચુન્કાની ટીપ જૂદી આપવામાં આવી છે તેમાં એક કલમનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે સીલેક્ટ કમિટીમાં થયેલા ફેરફાર પહેલાં જેમ આ ભાગનો અમલ થઈ શકે તેવી જ રીતે હવે પણ થશે. જે ભાગમાં આ કાયદાનો અમલ કરવાનું નક્કી ચાલત્યાં સ્થાનિક સરકારના અમલદારોને સંક્ષિપ્ત લાગે એવા કોઈ પણ માણસને નજરેકંદ કરવાની કે કેદ કરવાની સત્તા જ્યાં સુધી કાયદા પોથીમાં મોજૂદ છે ત્યાં સુધી તે દિલ્હીવાનોના કુદરતી હકનો શત્રુ છે અને કાયદાના વિશેષણમાં ફેરફાર કરવાથી તેનું ઝેર ઓછું થતું નથી. ઉલટું એમ કહી શકાય કે સુટીબર રાજદ્રોહીએને જ અંકુશમાં લાવવાને આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે એવો દેખાવ કરીને સરકાર આ કાયદાનું ભયંકર સ્વરૂપ ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ ઢાંકપિટોડો ગિપ્સા છે. સરકાર તો આ કાયદાની કળેકળ સમજે છે અને પ્રજા પણ તેમાં કરેલા નામના સુધારાથી રહેજ પણ છેતરાતી નથી.

નામદાર શર્માએ આ બિલના બીજા વાંચન વખતે એવો સુધારો રજુ કર્યો હતો કે “ દિલ્હીમાં સ્થપાએલી નામદાર શાહેનશાહની સરકારને જોરથી ઉચલાવી નાંખવાના હેતુ વાળી ચળવળ એ રાજદ્રોહી ચળવળનો અર્થ છે એવા શબ્દો બીજી કલમમાં ઉમેરવા.” આ સુધારો રજુ કરતાં તે સભાસદે જણાવ્યું કે આવા મુદ્દાના શબ્દોને, અર્થ સ્થાનિક સરકાર પોતાની મરજી મુજબ કરે અને તેથી તેમને અનિષ્ટ લાગતી કાયદેસર ચળવળને પણ કમવાને આ કાયદાનો ઉપયોગ કરે એવો સંભવ રહે છે. અને હોમરૂલની ચળવળ વિષે દિલ્હી સરકાર તરફથી મોકલવામાં આવેલા એક સૂચનાપત્રથી અને મદ્રાસની ધારાસભામાં લોર્ડ પેન્ટલેડે તારીખ ૨૪-૫-૧૭ ના રોજ કરેલા ભાષણથી પૂરવાર થાય છે કે આ સંભવ કેવળ કાલ્પનિક નથી પણ ખરો છે. આ સુધારાને ડો. મપ્રુ, પંડિત માલવીયા, નામદાર શાહી, નામદાર બેનરજી, નામદાર ઝીણા વગેરે સૌ પક્ષના સભાસદોએ ટેકા આપ્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સામે બોલતાં સર વિલ્યમ વિન્સેટ જણાવ્યું કે આ શબ્દોનો અર્થ તો દરેક માણસ જાણે છે અને કાયદામાં તેની વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર નથી. તે સંબંધમાં આપણા તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “ રેવોલ્યુશનરી ” એ શબ્દના સાધારણ વાતચીતમાં અને લખાણમાં જૂદા જૂદા અર્થ થાય છે, તે એટલે સુધી કે કોઈ પણ અસાધારણ પ્રકારના વિચાર કે કાર્યને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ વિષે સરકાર તરફથી એટલું જ આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું કે તેઓ હજી કાળજી અને ચોક્કસાઈથી અર્થ કરી આ કાયદાનો અમલ કરશે. આ સુધારો ૧૮ વિરૂદ્ધ ૩૩ મતે નામંજૂર થયો. ખરી વાત એ છે કે સરકારના આવા આશ્વાસનમાં જૂતકાંઠાના અનુભવથી પ્રજાને તલબાર વિશ્વાસ નથી. હાપખાનાના અને બીજા હજુએ કાયદાના સંબંધમાં સરકારે આપેલાં વચનો જૂદાં જૂદાં કારણોથી પગાં થઈ નથી. બીજી પાસ સામાન્ય શબ્દો વાપરવાથી જે નિરંકુશ સત્તા સરકારને મળે છે તેના પર વ્યાખ્યાની અર્થદા સરકારને જોઈતી નથી. કોઈ પણ વખતે ઠીક લાગે તેવી રીતે પ્રજાને કાયદામાં સંપાદાની સત્તા સરકારને આ કાયદાથી જોઈએ છે.

આ કાયદાથી કાયદેસર ચળવળને ઇળ ન પહોંચે તે માટે એવો સુધારો સ્થાપવામાં આવ્યો હતો કે જે ગુન્હા પ્રચલિત થવાની ખાત્રી થવાથી હિંદી સરકાર આ કાયદાના જૂના જૂદા ભાગનો અમલ કરી શકે તેની યાદીમાંથી ફાળદારી કાયદાની ૧૨૪ ઓ કલમ ખાતલ કરવી, રેલેટ કમિટીએ આ કલમ પોતાની ટીપમાં નાંખી નહતી તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સરકારી તંત્રને બંડથી ઉથલાવી નાંખનાર વર્ગને અકુશમાં રાખવા આ કાયદો રચાયો હોય તો તે સંબંધી ગુન્હાને જ આ કાયદો મર્યાદિત કરવા જોઈએ. ૧૨૪ ઓ કલમ સરકાર વિરૂદ્ધ લાગણી ફેલાવવા વિષે છે અને તેથી કાન્દેસર ચળવળ કરનાર કાંતો પોતાની બુલથી અથવા સરકાર અને ન્યાયાધીશોની વક્તાથી તેમાં સપ-ગ્રહ જાય એવો સંભવ રહે છે. તો કાયદાના સ્પષ્ટ હેતુ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર જે કલમથી સામાન્ય રાજકીય ફિલચાલને જોખમ પહોંચે એમ હોય તે ગુન્હાની ટીપમાંથી ખાતલ કરવી જ જોઈએ. વિશેષમાં આ કલમ મુજબ કોઈ માણસે ગુન્હો કર્યો છે કે નહિ તેની તપાસ કોર્ટમાં કરવામાં નહિ આવે પણ સ્થાનિક સરકાર અને કોરો-આરી તથા પોલીસના અમલદારો તેનો નિર્ણય કરશે. આથી ન્યાયની કોર્ટ જે લખાણ કે ભાષણને નિર્દોષ ગણે તેને ગુરૂસે થયેલા અમલદારો આ કલમમાં રહેજો લાવી શકે. આ દલીલ સીધી અને સ્પષ્ટ છે અને રેલેટ કમિટીએ આ કલમ ટીપમાં દાખલ નથી કરી એ તેને ધણું વજન આપે છે. છતાં અમર્યાદિત સત્તાની લોભી સરકાર આ સુધારો ન કર્યો એટલે તે નામંજૂર થયો. આમ અને રીને કાયદેસર ચળવળને આવંચ ન આવે એવા સુધારાનો નકાર કરીને સર વિલ્યમ વિન્સેન્ટ શાંત ચિત્તે આપણને શિખામણ આપે છે કે તમે ચિંતા ન કરશો, અમે બધું સંભાળીશું. દેહસો વર્ષની આપ ખુદીથી જેમના હાથ રંખાએલા થયા છે તેવા અમલદારોનાં વચન અને વર્તન ઉપર કાને નિષ્ણાસ આવશે !

સત્યાગ્રહ.

આમ આ કાયદો મારી હિંદી પ્રજાને જોખમ ભરેલો છે, તથા અપમાનરૂપ છે, અને તેથી અસહ્ય છે. રાજ્યકર્તાના જે માધારણુ વત્યાચારો સહન કરી શકાય એમ હોય છે તેની સામે અરેજ્યો સહાયો, સામાન્ય ચળવળ વગેરે સામાન્ય ઉપાયો યોગ્યમાં આવે છે. પણ જ્યારે રાજ્ય પર અસહ્ય જુલમ થાય છે ત્યારે ઇંગ્લંડ ક્રાંસ અમેરિકાના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે તેમ અને હાલમાં આયર્લેન્ડમાં અને ઇજીપ્તમાં અને છે તેમ લોર્ડ હુલ્લડ કરે છે અને રાજ્યને આડત કરવા પ્રશંસિત કરે છે. આવી લડતમાં શારીરિક અને ઔદિક બળની રહામે તેજ પ્રકારનું બળ યોગ્યમાં આવે છે. બીજી લડત ધાર્મિક અને આજ્ઞાત્મક છે કારણ કે તેમાં રાજ્યના ઔદિક બળની રહામે શાંત વગેરે સાધન રહિત પ્રજાનું-અદક તેના યોગ્ય કે વધારે માણુમાંનું આત્મબળ ટકે છે અને આવી લડતને સત્યાગ્રહનું નામ આપવામાં આવે છે. આમાં સત્યનું સ્વરૂપ સમજી તેનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. હવે સૌ કોઈ જોઈ શકશે કે જે કાળો કાયદો સરકારે પસાર કર્યો છે તે સત્ય અને નીતિના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ છે તેથી તેની સામે આગ્રહ કરવો-મતલબ કે તેનું ઉત્સાહન કરી તે માટે જે દુઃખ પડે તે શાંતિથી સહન કરવાં એ સત્યાગ્રહ છે. પણ આટલું જ બસ નથી. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે જ્યારે રાજ્ય આગે જેમ

અનેક પ્રકરેના જુદા કરીને છેવટે પ્રગળી ગભરાધને પરદેશ ન્હાસી ગયો ત્યારે ખિટીશ આમની સલાએ એવા મુદ્દાનો ફરાવ પસાર કર્યો હતો કે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ જે અલિખિત કાનુનાથી નિયમિત થાય છે તેનો તે રાજ્યએ ભંગ કર્યો હોવાથી તેણે રાજ્યભાદી પર પોતાનો હક ગુમાવ્યો છે અને તેથી તે ગાદી બાજી છે. અર્થાત્ રાજ્ય બંધારણના મૂળ સિદ્ધાંતોનો ભંગ થાય એવી રીતે રાજ્ય વર્તન અથવા ત્યારે તે રાજ્યના કાયદા પ્રજાના માનને પાત્ર રહેતા નથી. ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલા અમેરીકન મહાત્મા થોરોના લેખ પરથી જણાયું હતું કે જે રાજ્યનીતિના મૂળ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ કંઈ પણ આચરણ કરે તેને કર આપીને મદદ આપવી એ તેઓ પાપનું કાર્ય ગણે છે. અર્થાત્ સત્યાગ્રહી સરકારના માત્ર અસહ્ય જુદા કાયદા કે કૃત્ય સ્વાગત નહિ પણ બીજા જે કાંઈ કાયદા ધર્મ કે નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ન હોય તેની સ્લામે થઈ શકે છે.

આ સંબંધમાં જે વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. પ્રથમ તો સત્યાગ્રહી બંધાર ન હોવાથી તે એકી વખતે બધા કાયદાનો ભંગ કરતો નથી પણ પહેલથી નફી કરેલા અસહ્ય જ કાયદાનો દરદારપૂર્વક ભંગ કરે છે. આવા સત્યાગ્રહીના આચરણથી પ્રજાની રિચાત અને શાંતિને કંઈ પણ આંચ આપતી નથી. તે સરકાર સ્લામે દેવથી નહિ પણ સરકારને પ્રજામતને તાબે કરવાના દૃઢ નિશ્ચયથી જ સૌ કાંઈ કરતો હોવાથી તે જે કાયદાનો ભંગ કરવાનું નફી કરે તે શિવાયના તમામ કાયદાનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે. બીજું સત્યાગ્રહી રાજ્યદોહી હોવાથી તે જે કાયદાનો ભંગ કરે છે તેના દરમાનને તાબે થતો નથી પણ તેમ કરવા માટે કાયદાથી જે શિક્ષા નફી કરવામાં આવી હોય તેનું આનંદથી વધારી લે છે. આમ તે જે કાયદો તોડે છે તેને પણ એક રીત નહિ તો બીજી રીતે તે વશ થાય છે.

આ ઉપરથી સમગ્રશે કે સત્યાગ્રહની લડત એ શરીરબળ સ્લામે આત્મબળની લડત છે. રાજ્યની પાસે નાણું શસ્ત્ર સિપાઇઓ વગેરે સૌ ઐદિક સાધનો છે. સત્યાગ્રહી પાસે આમાંનું કંઈ ન હોય અને હોય તો પણ તેના કાર્ય માટે તેની જરૂર નથી. માત્ર સત્ય તેના જાણીએ છે અથવા તેના આત્મામાં સત્ય અને બળ રહેલાં છે તેના વડે સરકારના એક અથવા એક પછી એક અનેક કાયદાનો ભંગ કરી પોતાના શરીર પર દુઃખ વહોરી લે છે. શસ્ત્ર અને સત્યના યુદ્ધમાં જે સત્યાગ્રહી શાંત અડગ અને નિશ્ચયાત્મક રહે તો જરૂર મોડાં બેઠાં સ્લામોના હાથમાંથી શસ્ત્ર સરી પડશે કારણ કે સત્યાગ્રહીના અજેય આત્મા તેને વશ કરી પોતાના સત્યની ખાત્રી કરાવશે. હરિશ્ચંદ્ર અને પ્રસાદે, હક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા ભાઈ બ્રેનેનાએ અને ખેડાના ખેડુઓએ આમ જ હસને મ્હેંએ રાજ્યના શત્રુ સહન કરીને જ્ય મેળવ્યો હતો. આ સૌથી મ્હેંટી લડતમાં પણ જે આપણો આત્મા અડગ રહેશે તો આપણો વિજય ચોક્કસ છે.

પ્રથમ પગલાં.

તા. ૨૪-૩-૧૯ ને દિને મહાત્મા ગાંધીએ મદ્રાસથી નીચેના માલગાર સંદેશો બહાર પાડ્યો હતો:—

“જે વહી સલાઓમાં સમજાવવા યત્ન કર્યો છે તે પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ ખરી રીતે ધાર્મિક હિંસાવાળું છે. તે શુદ્ધ અને તપની દિવા છે. અને દુઃખ સહન કરીને સુધારા મેળવવાનો અને દુઃખ

નિવારણ કરવાનો તે એક રસ્તો છે. તેથી હું સૂચના કરું છું કે ૧૯૧૯ ના બીજા નં. ૨ માર્ચસરોયની મંજૂરી પ્રગટ કરવામાં આવી તે પછીના બીજા રવિવારને માનસંગ અને દિવસ તરીકે પાળવો. આ પ્રસંગને છાન્ને એવી રીતે લોકલાગણી અસરકારક રીતે નહોતી મારી બીજી મુળ્ય સલાહ છે. આગલી રાત્રે જગ્યા પછી રજ કલાક સુધી બધા પુષ્ટ ઉમરના એ જેને ધર્મ અથવા તાકુરતના કારણથી બાધ ન હોય તેમણે અપવાસ કરવો. આ ઉપ-પણ્ય પ્રકારે લાંબણ રૂપે ગણવાનો નથી અથવા તો સરમાર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે દબાવેનો હેતુ સમજવવાના નથી. સત્યાગ્રહીઓએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં કાયદાનો એ બગ કે માટે તેમને તૈયાર કરવાની આ એક જરૂરી તાલીમ ગણવાની છે. નહોતો હિત માટે તે શિવાયનું તમામ કામ તે દિવસે બંધ રાખવું. બનતર અને બીજાં ધધારાજનારાના તે દિવસે બધ રાખવા.

જે કામદારોને રવિવારે પણ કામ કરવું પડતું હોય તેઓ પહેલેથી જગ મેળવીને ટકે. સરકારી નોકરોને પણ ઉપરની બે સૂચનાઓ પાળવાની બલામણ કરતાં હું કારણ કે જે કે રાજ્યીય સમાજો અને ચર્ચાઓમાં તેમણે લાગ ન લેવો એ તેમને જરૂરે આજબી છે ના પણ મારા મન પ્રમાણે મુદ્દાની બાળતો વિષે પોતાની લાગણી અર્પણિત રીતે દર્શાવવાનો તેમને હક છે. તે દિવસે હિંદુસ્તાનના તમામ લાગમાં આ-પણ નહોતો સલાહ કરોને તેમાં આ કાયદો રદ કરવાની વિનંતી કરવાને કરાવ પસાર કરે સલાહ રચીકારવા લાયક ગણાય તો આ વિષે વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી સત્ય અને સ્થિતિ રહેશે. પણ હું ઉમેદ રાખું છું કે બીજા નહોતો સંસ્થાઓ પણ આ કાયદેને સમર્થ કરશે. ”

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી ઉપવાસ અને હડતાળનો ધર્મ સાથે સંબંધ ગણ ઉપવાસ કરનાર માણુન પોતાના બોરાકના અર્થાત્ શરીરના નહિ પણ આત્માન ટકી કહે છે. કામધર્મ બંધ કરનાર વેપારીઓ અને મંજુરો તે દિવસે પોતાના જાજાર પર નહિ પણ ધર્મના કાર્ય પર ટકે છે. વળી બોરાક અને વ્યવહારમાંથી થયેલું મન વધારે પાવત્ર બની ધર્મમાં વધારે એકતાર થઇ શકે છે. આ આ ઐહિક કાર્ય સમાપ્ત થતાં ધર્મકાર્યમાં પૂરો વખત પણ આપી શકાય છે. આમ અને હડતાળનું ધાર્મિક રહસ્ય આપણા દેશમાં સમગ્રયેલું હોવા છતાં રાજકીય તેના પ્રયોગ કેવળ નોંધ છે. જનસમુદાયના મનમાંથી આ લડતનો ધાર્મિક ખસાલ થાય છે એટલુ જ નહિ પણ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનાર સૌ કોઇ વધારે સારી રીતે સજા છે કે કાયદા તોડવાની બાજુ પ્રવૃત્તિ પર નહિ પણ આત્માની આત્મર શુદ્ધિ અને પર આ લડતનો આધાર છે. પરિણામે જણાય છે કે તે પ્રમાણે દિલ્લી, અમ્ર સુલતાન, કનાઓ અને હૈદરાબાદ, મુબાઇ અને અમદાવાદ વગેરે ખેડોટા નહાનાં મામ અને ગામડાંમાં લગભગ એકેએક દુકાન બંધ રહી, લાખો પુરોષો નીચોએ ઉપવાસ કર્યો અને તેથી ધણી વધારે માણસોએ સરખસમાં તેમજ સલામાં બાગ લીધા. તેથી દરેક ધર અને કુટુંબમાં કાળા કાયદા અને સત્યાગ્રહની બ કંઈક ખ્યાલ વીજળીની ત્વરાથી ફેલાઇ ગયો છે.

મહાત્મા ગાંધીએ રવિવાર તા. ૬-૪-૧૯-૧૯૨૦ સૌ દેશોએ બરવાની ર બાને નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો હતો:-

નવજીવન અને સત્ય.

અને બહેનો,

હૃદયમાં છતનો આધાર બાંધી કારણોપર રહે છે. અને તે વિશે એક જ પરિણામ કહી શકી. સત્યાગ્રહ-હૃદયનાં છતનાં કારણો કેવળ આંતરિક છે. અને તેમાં પરિણામ એક જ આવે છે. જેથી વસ્તુ સત્યાગ્રહમાં છેલ્લું નહીં. સત્યાગ્રહના બળનાં પ્રમાણમાં છતનાં બંધો છે અથવા પાછળ ઠેકાય છે. આવી અલૌકિક લક્ષણો દળ મુઠ્ઠીનાં છે. આવડી કાઢી રાત્રી ધ્યાન ધરીને ઉપવાસ કરીને રોજગાર બંધ કરીને પવિત્ર થયા સમયે એ જાણે અને જો કાયદાનો સાદર નિરાદર કરવાની ચોગ્યતા મેળવવાના છીએ ઉપવાસાદિનું આ કારણ બધી મદારી વિનંતિ છે. સહે આપણે થોડાં જેટલા મામુરો કોઈએ પણ એ સત્યને જ ને કોઈના પણ બળ માલને ઈજ નહિ પડે. ચાહીએ તો છત વહેલી મેગલીશું અને કાયની રહેલા દિનને મુક્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે અવરજ રૂઝીબુત થઈશું.”

સંદેશો વાંચી રહ્યા પછી નિચેના કરાવો સભાઓમાં સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

કરાવ પહેલો.

કોઈ રિપતિને સમયે મહાસચિવ બતાવ્યા તેને સાર દિલ્હીના રહીશોનેનાં આ સભા મુખારકબારી આપે છે. તેમજ સન્યાસી બ્રહ્માનંદજી (ઉર્દૂ મહાત્મા મુનશી-હકીમજી અઝમલખાનને તેમનાં વખાણવા લાયક મુખીયમુને સાર મુબારકબારી આપે શાનિક અધિકારીઓના હુકમથી ચાલેલા દારૂગોળાથી મૃત્યુ પામેલા નિર્દોષ હિન્દીઓનાં આ સભા માનપૂર્વક દિવાસો બતાવે છે.”

કરાવ બીજો.

.....ના રહીશોની આ સભા નામદાર હિન્દી વચ્ચરને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે નામદાર હુને તે મા બધી મહાલ આપે કે વધી ધારાસભામાં પસાર થયેલા રૈલેટ એક્ટને સહેનશાહ રદ કરે એ કાયદો પોતે બરાબ છે અને તદ્દન બીન જરૂરી છે એટલું જ નહિ પણ તે કાયદો બહોર થયેલા પ્રજાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં પસાર કરવામાં આવેલો છે. વળી આ સભા નામદાર વાર્ષિકાય નમ્રતાપૂર્વક અરજ બુલંદે છે કે તેઓ સાહેબ મજકર કારખાને લીધે નાં રતું રૈલેટ બીજા પાછું નાં.”

ઉપવાસ અને હડતાલના રવિવાર પછી બીજે દિવસે સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરે. મહાત્મા ગાંધીજીએ સંકલ્પ કર્યો હતો અને તે મુજબ મુખાબ અને અમદાવાદમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ‘હિન્દસ્વામી’ નામનું મહાત્મા ગાંધીજીનું એ પ્રસ્તુત હિન્દી-રે આશરે ત્રણ વર્ષ પર જપ્ત કર્યું હતું અને તે હિન્દમાં લાવવાની બંધી કરી હતી. આપેલી હકમદારી નહોતી તા. ૭-૪-૧૯૧૧ વહેંચવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ પ્રજાની ઘટનાઓ વિશે હવે પછી લખીશું.

તબી

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

૧. અમદાવાદમાં રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેત વડના પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૦૬ માં પહેલી મળેલી બેઠકનો રિપોર્ટ ૪૯ રાયલ ૮ સાઇઝના ૩૬૧ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.
૨. ભરૂચમાં મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૦૭ માં મળેલી બીજી બેઠકનો રિપોર્ટ ૪૮ રાયલ ૮ પેજ સાઇઝ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

મળવાનાં ટેકાણાં:—

૧. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રી-સેપ સ્ટ્રીટ-મું.મર્ડ.
૨. રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન મંત્રી બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ-ભરૂચ.
૩. શા. મોહનલાલ મનસુખલાલ બુકસેલર, લહેરીપુરા-વડોદરા.
૪. મેસર્સ બેચર મેવણની કંપની, બુકસેલર—રાજકોટ.
૫. મંત્રીઓ, ગુજરાત કેળવણી મંડળ ભદ્ર—અમદાવાદ.
૬. સાકરલાલ બુલાણીદાસ બુકસેલર, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી પ્રકટ થયેલી

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧—માનમાવ દ્વારા શિક્ષણ લેખો પ્રા. હરિલાલ માધવજી જુદા અને રા. બ. હરજીવિંદલાલ દ્વારાકાંદલાલ કરાવાળા કિંમત ૦-૧-૦ ૪૯ રૂ. ૬૬.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૨—હિન્દી-ગ્રીક હિન્દુસ્તાનની રજૂઆત થવી જોઈએ. લેખક રા. દત્તાત્રેય વાગકૃષ્ણ કાલેલકર. કિંમત ૦-૦-૬ ૪૮ ૧૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૩—૩૧ મી અખિલ ભારતવર્ષીય મુસલમાન કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ મી. હેઠરીનું લાખણ: માવંતરકર્તા રા. ભરતરામ ભાનુમુખરામ મહેતા. કિંમત ૦-૧-૦ ૪૯ ૦૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૪—શ્રી કેળવણીની ખાતરી સંસ્થાઓ વિષે કમીટીનો રીપોર્ટ. કિંમત ૦-૨-૦. ૪૯ ૫૩

મંડળના કાર્યની માહિતી મેળવવા હિંજીતારે તેનો અહેવાલ મંત્રીઓને લખીને મંગાવવો.

ચિરનામું—ગુજરાત કેળવણી મંડળ.

ભદ્ર—અમદાવાદ.

સ્વરાજ્ય

અને

લો. મા. તીલક.

હરી ગોકુળ વર્માએ તૈયાર કરેલી

સ્વરાજ્ય ઉપરના ૨૬ ભાષણોની છુક ગુજરાતી ભાષામાં

લો. મા. તીલકના રેખા સાથે.

પૃષ્ઠ ૧૦૦ કોમિત દશ આના.

સ્વરાજ ગોકુળદાસ નેણુમી કૃત

ગુજરાતી ભાષામાં.

રેલ્વે કાયદા યાને રેલ ગાડી કે બેઠ ગાડી.

ભાગ ૨ લો તથા ૨ બે મિલિટ લેવો દાદ આના.

ગ્રામના રામજી જાને “ રામ ગાડી કે તબેલા ”

મિલિટ બે મિલિટ.

સ્વામી જર્મી જુડા.

હરેક જુડસેલર પાસેથી તેમજ

ઈન્ડિયન નેશનલ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

૨૦૬, બોમ્બે બજાર. કોટ મુંબઈ.

નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીશીમામાં, બોજન ગણિમાં કે ભાષણદાર લોકોમાં અને જુદા પોતાને ઘેર પણ, ગાડીના જેવી સ્વાસ્થ્ય અને રેલવેના રોગો જાણવાની આશા રાખશો તો જરૂર નિરાશ થવું પડી. એક વખત ગાડીના અને જાતી રોગ.

શ્રી અરકાંડા

જોડોગ હાઉસ

૬. સુભાષેલી પોસ્ટની પાછળ—મુંબઈ નં. ૨,

સ્વદેશીના આમદુઆમ સ્વદેશમાં જ બનેલી દવા વાપરવી.
તંદુરસ્તી. શીશુઓ, બળ અને બુદ્ધિ આપનાર, સિદ્ધિ આપતું ઔષધ.
શિયાળામાં આસ સર્વ પ્રકારની નબળાઈ
સેવવા યોગ્ય. માટે અકસીર હલાજ.

જીવન.

આ જીવન (જીવન પ્રાણ) સેવાને જદ્દ જીવન મુતીએ યુવાન જેવી શક્તિ મેળવી હતી. જન્મજન્મે આ તાવની બીમારીને આતે જે સખત નબળાઈ આવેલી તેમાં આ જીવન યજ્ઞ કાયદો કરે છે અને નવું જીવનતત્ત્વ ત્વરાથી ઉત્પન્ન કરે છે. જીંદગીનાર મહાન પુરુષાર્થ કરનાર નાગરિકને “ જીવન ” અપૂર્વ શક્તિ આપે છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમજ માનસિક કાર્ય કરનારાઓને “ જીવન ” અનિવાર્ય છે. “ જીવન ” લોહી સુધારી, સર્વ મર્મસ્થાનોમાં શક્તિ આપે છે. “ જીવન ” નું નોતી મુદત સુધી સેવન કરવાથી ક્ષય, ઘાતુરોપ, ગર્ભસ્થાનના દોષો, અર્થ પિતા અને પાંડુ રોગાદિ સર્વ નાશ પામે છે. આ શિવાય અનેક શાસ્ત્રસિદ્ધ અને અનુભવમિદ્ધ ઔષધોનું તથા આરોગ્યતાનો પ્રસાર કરનાર “ વૈદ્ય કલ્પતરુ ” માસિક તેમજ અન્ય વૈદ્યક પુસ્તકોનું ફ્રેટલેગ (મફત) મંગાવે. લેખક:-

જીવનની કિં. રતલ ૧ ના(નં. ૧ જાના રા.) } ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.
(નં. ૨ બના ૧૧૧) }

અમદાવાદ-સુબાઈ નં. ૨

જા પ્રભુએ આપ્યું હોય તો સત્પાત્ર દાન કરી પરલોકની
વાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી લેા !!
દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન નડીઆદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજ છે !!

કારણ કે હંમેશા

તમામ હિંદુ કોમમાં તદન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા વિવશઓએ ત્યાગ કરેલાં કુસળા ફૂલ જેવી ધાર્ત્તા બાળકો જદ્દ અપંગ અસક્તો, અસક્ત સન્યાસીઓ, સાધનહીન વધવાઓ વગેરે પાળી, પેશી, હોટેરી સનાથ બનાવવામાં આવે છે માટે રૂ. ૨૦૦) બેસો “ અજ દાન ” માં આપી આપની મરજીના દીવસે દર વરસે અનાથોને નિયમિત ભોજન માટે અને આરસની તપતીમાં આપનું નામ કોતરાઈ, યાદગીરી બળવાઈ રહે, તેમ અજદાન આપી.

પરલોકનું ભાથું આંધી લેા !!

એક રૂપીએ અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વરસે પ્રગટ થતા રીપોર્ટમાં જમાવ છે. દરેક જાતના તાના મોટા દાનની પાવની મળે છે, રીપોર્ટ મળત મળે છે, તે દવા લાવી દાન મોકલી જરૂર રીપોર્ટ મોકલવા મળે.

નડી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.

સુબાર્થ હોમ રૂલ લીગ

પરસ્પરી પ્રગટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી)

સ્વરાજ્ય લેખમાળા	નં. ૧૮. મેડુગેના દુખા.	૦-૧-૦
૧. સ્વરાજ્ય શા માટે ? ૦-૦-૧	૧૯. હોમરુલર શું બાંધવું બાંધવું ? ૦-૨-૦	
૨. સ્વરાજ્ય (૧૯૦૬ કાગળમાં પ્રમુખપદેથી આપેલું બ પત્ર) ૦-૧-૦	૨૦. લોકરાજ્ય.	
૩. મિશન એમટનો એલેક્સાંડરે. ૦-૦-૧	૨૧. સુબાર્થી ખાસ કમિશન પ્રમુખ લેખક હમણે લખેલું. ૦-૧-૦	
૧૧. મેમોપોગીઆ કમિશનના રિપોર્ટ સંબંધી બી. એન્ટે. એમ્પુ બાપ્ત. ૦-૧-૦	૨૨. સુબાર્થી મોખનાની સુદા અર્થે રિપોર્ટ પ્રમાણ તરફથી બહાર પડેલા સુબાર્થ સંબંધી વિચાર સલાવક બેસેલી રિપોર્ટ રાષ્ટ્રીય પરિષદની આસ બેઠકમાં પચાર થયેલા રાજો. ૦-૧-૦	
૧૨. આગ્રહનું રહસ્ય (૨ પ્રમુખ આફ્રિકામાં મદારક માટેની કમીવણ) ૦-૧-૦	સ્વરાજ્ય પત્રિકા નાહતે ૨ પેલો.	
૧૪. સુબાર્થી હોમ રૂલ લીગ તરફથી નામદાર મર્દુસ-કોચ તથા નામદાર મોન્ટે-ક્રોમે કોલી અમર. ૦-૦-૧	૧. પલમિન્ટમાં દિન.	
૧૬. મિશન એમટનું સાપ્ત. ૦-૦-૦	૨. આગ્રહવમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?	
૧૬. મી. જમશેદ મહેતાનું સાપ્ત. ૦-૧-૦	૩. રાજ્યની અને સ્વરાજ્ય.	
૧૭. એલ. કનિંગમ મોરતન લી-સર્વી ૧૯૧૭ની મોટી વખતે સ્વામત કમિટીના પ્રમુખ મી. બાબુલ લર્લે આદ-પદે આપેલું સાપ્ત. ૦-૧-૦	૪. દિનની પ્રતિપાદ.	
	૫. મિશન એમટનો એલેક્સાંડરે.	
	૬. એકીકા અને પ્રમાણીકા.	

નામદાર ગોખલેનાં

ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

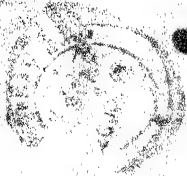
(સચિવ.)

ભાગ ૧ હે.

ક્રીમત દયા બાના પોસ્ટેલ બુક.

મળવાનું મળ્યું:—હોમરુલ લીગ-સુબાર્થ શાખા.

૨૫૧, હોમરુલ લીગ મદ-મુબલ.

નવજીવન

અને
સત્ય

મે-સુન.

પુનિર્લેખન, ગુજરાતી
કવિશ્રી ક-સાહિત્ય, ૩

વિશ્વેશ મેઝિન	રા. કાતરામ આનંદુભાઈ મહેતા	૬૮૧
દેશનાથ	રા. જુલારામ ચીમનલાલ દર	૭૦૧
પ્રજ્ઞાના ચેક પૂના સમાજના વર્ણન	રા. કેશવભાઈ છાટોલાલ દેસાઈ	૭૦૬
સાજા બોલવાના યોગ્ય રચના	રા. કિશોરલાલ જ. મહેશવાળા	૭૧૬
"આ વર્ષના ફેશનમાં મેં શું બિંધું?"	રા. ચીમનલાલ જગન્નાથ મોદી	૭૨૧
પુસ્તક પરિચય	(અનુલેખન-કારીકા)	૭૨૭
કિન્ની સુધારાનો ખરોડ	રા. પં-દુલાલ કનૈયાલાલ મજિદ	૭૩૭
મતાપ્રકાર વિશે કશીકાંઈ વિચાર	રા. જગદીશ કાનુભાઈ મહેતા	૭૪૧
સ્વદેશી મત અને કામ	રા. ચીમનલાલ જગન્નાથ મોદી	૭૬૬
મોખ	તારી	૭૬૬

તારી અને પ્રકાશક:

પં-દુલાલ કનૈયાલાલ મજિદ, બી. એ., મેલમેલ. બી.
અને-અમદાવાદ

વાનિકી સમાજના રૂ. ૨-૦-૦, સુરત સ્ટેટ બેંકના રૂ.

૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ના રોજ પ્રકાશિત સુધારા સમાજ પાલિકાના સ્વચ્છતા દિવસ, ન
વન બાર, અમદાવાદ, એ સભાએ કરેલા દાન હરણ.

સુનિર્લેખન, ગુજરાતી
કવિશ્રી ક-સાહિત્ય, ૩

સુતર રંગવાના જુદી જુદી જાતના રંગ
 મોકીટા જાણ્યામાં જમારે ત્યાં મળી શકશે.
 રંગવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવરથી
 ખાસ મંગાવેલા અનેક જાતના

મળશે.

રંગના જાણીતા વેપારી.

પ્રાગજી સુરજની કું.

ટેલીગ્રાફિક કોડેસ : યાગચાન. ટેલીફોન નંબર ૩૨૧૫.

—વધુ વિગત માટે

લખો યા રૂબરૂ મળો:—

પ્રાગજી સુરજની કું.

આર્ટ્સ બેન્કના મકાનમાં,

એસ્પલેનેડ રોડ,

કોટ-મુંબઈ

ગ્રાહકોને સૂચના.

જીવન

આ જીલાઈ માસથી આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ સામાન્ય ગ્રાહકો માટે રૂ. ૩-૮-૦ અને પુસ્તકાલયો માટે રૂ. ૩) રાખવામાં આવ્યું છે અને તેના પાનાની સંખ્યા ૬૪ થી ૮૦ નેટલી વધારવામાં આવશે. જીલાઈથી ગ્રાહક તરીકે નોંધાયેલા અથવા નવા જનાર ગ્રાહકોને આ માસિક વધારેલા લવાજમે વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. હાલના જ ગ્રાહકોને આ વધારેલા લવાજમથી માસિકના ગ્રાહક તરીકે રહેવું ન હોય, તેઓને પહેલેથીજ અમને ખબર આપી દેવા વિનંતિ છે.

તારી, નવજીવન અને સત્ય.

यस्मिन् देशे हि भो जातः तज्जं तस्यौषधं हितम् ॥

સ્વદેશાનો આગ્રહ એ દેશની મોટી સેવા છે.

ગુણકારક, કિફાયત અને શાસ્ત્રોક્ત દવાઓ, પૂર્ણ સત્વ
અને શુદ્ધ જળવાઇ રહે તેવા સંચાઓથી ઉત્તમ,
તાજ અને ખરી વનસ્પતિમાંથી તૈયાર કરનાર

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ.

એલ્ડીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

અમારી દવાઓની ખાતરી વૈદ્યો અને ડાક્ટરોએ વાપરીને
કરેલી છે તેમાંની કેટલીએક જોવી કે:—

વાસાવલેહ, ખાંસીની ઉત્તમ દવા.

૦૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૦-૦

બૃહત્ત્રિપ્લાદિ કવાથ-ત્રિપાહી રક્તશુદ્ધિ.

માટે અકસીર.

” ” રૂ. ૧-૪-૦

તાવની ગોળી: મેલેરિયા અને બીજા ટાઢિયા

તાવને તાત્કાલિક મટાડનાર ડર ગોળીની કિં.

રૂ. ૦-૮-૦

મુંબઈની મુખ્ય ડીપો:—જુની મહાજનવાડી, કાલબાદેવી રોડ,

ટેલીફોન નં ૦ ૨૨૦૬.

તારનું શીરનામું ઝંડુ, મુંબઈ.

કારખાનાનો ટે. નં. ૨૨૦૮.

પ્રાથમ લીસ્ટ માટે ઉપરને શીરનામે લખો—

નવજીવન અને સત્યની મૂલ્યાંકના.

૧. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે શાહકાંઠે પોતાનો નંબર લખવો.
૨. મનીઓર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પ્રેરક શરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.
૩. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બંદાર વી. પી. બંધ સકતું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ ઠીક એક આનો પટે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાડથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૬-૦ આગમયથી પોસ્ટલ ઓર્ડરની મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું શાહકાંઠે તરિકે નામ મેંધવામાં આવશે.
૪. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં, પત્રની એક બાંધુએ, સાદીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લેણા આપી શકાય.
૫. લખનારાઓ આપનો અંગત ભાવ માટે પોતાનું ખરે નામ, ઠેકાણું સાથે લખવું.
૬. તેમના લખાણ ઉપર લેણ અપાયો નહીં.
૬. રફ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પોસ્ટલની કીકટ મોકલી મંગાવી લેવા.

બંદર ખબરના ભાગ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૧૨	આખું પાનું	૭ માસ	રૂ. ૪૨
અડધું "	"	૪૨	અડધું "	"	૨૪
૫૫	"	૨૪	૫૫	"	૧૫

પૃષ્ઠા ઉપરના ખાસ લાભ માટે લેખો:—

લદ્દ—અમદાવાદ.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ વાણિક,

બી. એ. એલ. એલ. બી.

તંબી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

અમૃતબિન્દુ

સખતમાં સખત માથાનો દુખાવો માત્ર એકજ મીનીટમાં દૂર થઈ જાય છે. માત્ર પેટની ઉપર યોગવાથી પણ પેટમાંનો દુઃખાવો મટી જાય છે. પવન છુટવા માંડે છે, અને બાલી-બદ્ધજમી દૂર થાય છે. દાંત અને દાંતનું કળતર એકજ મીનાટમાં શાંત પડી જાય છે. વીંછીના ડાંબ ઉપર તેા તેનો ચમકાર અલૌકિકજ છે. ઉંઘામાં ઉંઘી જાતનાં કોઈ પણ પેનકીલર કરતાં અમૃતબિન્દુ ઘણી ઉંચી જાતની દવા છે. વિલાયતી દવાની દરેક દુકાન ઉપર તે વેચાય છે. હાલમાં તની ઘટાડેલી કૌમત પોસ્ટેજ સાથે માત્ર રૂ. ૧૫ છે. ૭ શીશીના રૂ. ૮) પોસ્ટેજ માફ.

શરનામું:—“અમૃતબિન્દુ” ઓફીસ—નવીઆદ.

લગ્ન પ્રસંગે-મેળાવડાઓમાં-
 ટી પારટી-નાચ પારટી-
 વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

ચાહ રાખજો.

ગોવિંદજી વસનજી

સરસમાં સરસ
 સ્તાઈલિ- !

ઉંચામાં ઉંચો માલ-
 વાજળીમાં વાજળીભાવા

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો
 તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકૈયદ્વાર-ચીરાબજાર-ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

ૐ વામન ગોપાળનું

—૧૨ આયોડાઈઝડ ૧૬—

જેન્ટ—ગોકળાદાસ ભોતીચંદ્ર પાસેથી મળશે.

સુરતના એન્ટ મી. પરભુદાસ પાનાચંદ્ર સરેયા ર. શુભનપુરીભાગેળ

લોહી એ મનુષ્ય જીવન છે. તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સુધારવા દરેક માણસને કાળજી લેવી જોઈએ, તેને માટે આ સાસાપરીલા વીના બીજી એક પણ દવા લેવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદ્રવ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા રોગો—તેમજ લકવા, સંધીવા, ચામડીપર કાળા ડાઘા પડવા, આંગળું સૂજ આવવું, શરીરમાં બળતરા થવી, શરીર ઉપર દેવી સરખા ફેદલા થઈ આવવા વાગેરે વીકારો ઉપર આ દવા અકસીર થઈ ચુકી છે.

શીશી ૧ નો ૩. ૧૫, ચાર શીશી પીવાથી સારો ગુણ આવે છે. પોસ્ટેજ ભુકું.

ચાર શીશી એકદમ મંગાવનારને ખચ સહિત રૂ. ૪-૬-૦ પડશે.

ડા. મહિતભરાવ કેશવ અને સન, ઠાકુરદ્વાર—મુંબઈ.

સાસાપરિલા.

રેલ્વેઓનું સ્વરાજ્ય ક્યારે મેળવશે.

“ રેલ્વે બુલમમાંથી ” પરાધીન મુંગા થઈ કલાસ રેલ્વે મુસાફરોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાને બે તમારે કાંઈ પણ પ્રકારની મદદ, ખચર, અચર સહાય જોઈતી હોય અથવા તમારે તમારા હિંદનો ઉલોગ વધારે ફેલાયલો જોવો હોય તો “ ઈન્ડિયન ઓઈ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ ” ના ઉપરીપણા નીચે રોટ મેનેજમેન્ટ ઓફ રેલ્વેઓ સ્થાપવાનું દબાણ કરવું. આ મંડળીના કાયદાઓની કાપીઓ અને તેનો રીપોર્ટ નીચે જણાવેલ ટેકાણેથી મળશે—

આ સંસ્થામાં મેમ્બર થવાના વર્ગો નીચે મુજબ છે.

- (અ) વાર્ષિક એક રૂપિયો આ સંસ્થામાં ભરનાર એસોસીએશનના મેમ્બર ગણાશે.
- (બ) વાર્ષિક રૂ. ૫ ની રકમ ભરનાર એસોસીએશનના ‘ફ્રેન્ડ’ તરીકે ગણાશે.
- (ક) રૂ. ૨૫ ભરનાર એસોસીએશનના ‘લાઇફ મેમ્બર’ ગણાશે.
- (ડ) રૂ. ૧૦૦ અને તેથી વધુ ભરનાર એસોસીએશનના ‘પેટ્રન’ ગણાશે. પેટ્રન લાઇફ મેમ્બર અને ફ્રેન્ડને મેમ્બરના જોટલાજ હક છે.

જીવરાજ ગોકલદાસ નેલુસી,

હિંદી ઉતાડ્યો તથા વેપારીઓની હાડમારી દૂર કરનારી મંડલી.

ભોરા બજાર ખીટ, ક્રાટ—મુંબઈ.

ટેલીફોન નંબર ૨૩૬૯.

૫૦૦૯. ૨૬-૮-૧૮.

કેશવકાન્ત હેર ઓઇલ.

કેશવકાન્ત હેર ઓઈલ.

“કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ શુદ્ધ વનસ્પતિના તેલો અને હિંચી ખુશમો ધરાવનારાં પ્રલોમાંથી બનાવવામાં આવે છે, “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ આંખોનું તેજ વધારી બાલ કાળા સુંવાળા અને રશ્મ જેવા નરમ બનાવે છે, અને પડતા બાલોને અટકાવી મગજને શાંતિ આપે છે અને મસ્તકની શોભામાં વધારો કરે છે. એટલું જતાં સૌથી સસ્તું છે.

બાટલી એકની કીમત રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ શુદ્ધ.

ઈનામ રૂ. ૧૦૦૦.

અમે જાહેર કરવાની રજા લખ્યેછીએ કે “કેશવકાન્ત” હેર ઓઇલ ધાસલેટ (બ્રાઇટ ઓઇલ) વગેરેમાંથી બનાવવામાં આવતું નથી અને જે કાઢ એમ પુરવાર કરશે કે તેમાં બ્રાઇટ ઓઇલ વાપરવામાં આવ્યું છે તો અમે તેને રૂ. ૧૦૦૦) ઇનામ તરીકે આપવા બંધાયેલી છીએ.

એજન્ટ નોંધાયેલ છે.

લખો:—

દારકાંદાસ જગમોહનદાસ એન્ડ કું.

૧૪૭ અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The “Maneless Lion Brand.”

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

જમો તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલ તેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે.

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્થાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

ખાંચ બેલતેલનાં ડબ્બામાં વેચાય છે.

આખા હિંદુસ્થાનમાં ગુમારીજ કંપની શુદ્ધ માસામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર યાજના સિદ્ધી) રૂઝમાકની ખાતરી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાશિયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો નોંધાયેલ છે. વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો.

મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ-ધી ગુજરાત ઓઈલ મીલ એન્ડ કંપની,

અમરાવા—કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs BALABHAI JAMNADAS & Co.

Agents, The Gujarat Oil Mill Co.

AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ—“ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની, કોહી પોળ, વડોદરા” એ વ્યવસ્થા મળશે.

શ્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હાલનું

લલનામૃત

અનિયમિત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વગેરે દરદો માટે રામબાણુ દવા છે. સુવાવડ અમર કસુવાવડ પછી ખીવાથી શક્તિ આવે છે અને બીજા ભયંકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

કી. બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
કા. બા. ૩ રૂ. ૫-૪-૦ } જુદું.

સ્વર્ગવાસી સુપ્રસિદ્ધ

ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચંદનું લખેલું વૈદકશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અને સચિત્ર પુસ્તક.

“ વૈદક-વિજ્ઞાન-ચક્ર. ”

અંચ ૧ લો તથા અંચ ૨ ને.

જંમાં ધણા જ વિસ્તારથી હોમિયોપાથિક અને બાયોફિક ચિકિત્સા તેમજ વૈદક-વિજ્ઞાને લગતી આજસુધીની તમામ પદ્ધતિઓના ઇતિહાસ અને બીજા અનેક અમુલ્ય વિષયોએ સમાવેશ થાય છે. ને તમારે ડાક્ટરો, હકીમો, અને વૈદ્યોના સેકડે ૬૦ ટકા જેટલા બીજા બચાવવા હોય, અને આનંદ સાથે આરામ અને દીર્ઘાયુષ્ય બોજવું હોય તો આ અપૂર્વ ગ્રંથો અવશ્ય ખરીદવા.

વિદ્વાન ડાક્ટરોના આલોપાથી બચવા ઇચ્છનાર તથા ખરા અંતઃકરણથી દર્દીનું ભણું ઇચ્છનાર દરેક વૈદ્ય અને હકીમે આ ગ્રંથો પોતાની પાસે રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવાથી અમુલ્ય લાભ મળશે.

ખરીદનારને માટે આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫-૦-૦; પહેલો અંચ રૂ. ૮-૦-૦ અને બીજો અંચ રૂ. ૭-૦-૦ તે ઉપરાંત પી. પી. તથા ટપાલ ખર્ચ જુદું એ ગ્રાહ્ય રાખેલ છે. આદક તરીકે નામ નોંધાવવાનું ટેકાણું:—

મેનેજર—ડૉક્ટર એન. હાલની કું.

રીંગીંગ—અમદાવાદ.

બીરથી નહિ પણ સુધરેલા અને સુધારનારા પોપના આચાર્યપદથી પુનર્જીવિત થયેલા નવીન અને પ્રતાપી ઇટલિ માટે આશા રાખતો હતો.” તે પક્ષને-પણ પોતાનો આદર્શ તથા દેવાની ફરજ પડી હતી. દાંતેલિયો છેક ૧૮૪૭ થી જ આ ભમણા કળી ગયો હતો, કારણ કે તે વર્ષમાં તે રોમથી લખે છે: “ મારી ખાત્રી થઈ છે કે પાયો નોનોને જાદુ ટકી રહેશે નહિ. તે દેવદૂત છે, પણ તેની આસપાસ રાક્ષસો ફરી વળ્યા છે; તેનું રાષ્ટ્ર અવ્યવસ્થિત છે, અને તેમાંના લોકો ખગડી ગયેલા છે; તે વિટંબણા માથે કોઈ પણ રીતે લડત ચલાવી શકશે નહિ.” એની ભવિષ્ય વાણીની સત્યતા તરત જ સિદ્ધ થઈ. પાયો નોનો નમ્ર અને દયાળુ પુરોહિત હતા, પરંતુ આવા કાર્યની ભવ્યતા કે જરૂર તે સમજ્યો હોત તો પણ પોપના આચાર્યપદને તે કાર્યનું અધ્યક્ષપદ આપવાને તે તદ્દન અશક્તિમાન હતો. નીચો-ગેલ્ફીય પક્ષના થોડા વખતના આગેવાન ખુદ ગીઓખર્ટિએ ૧૮૫૧ માં ‘રિન્નોવેમેન્ટો’ નામક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. પોતાની પદ્ધતિની પ્રશ્નિતો પાતે કરેલા ત્યાગ તણે તેમાં જાહેર કર્યો, અને ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યના અંતિ વર્ષ પાયા તરીકે સાર્ડીનિયાના અગ્રેસરપણાના સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યો. “ જુવાન મહારાજા પીડમોન્ટ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેના શિવાય, આપણા છૂટકારાનું કામ હાથમાં લઈ શકે એવા બીજા કોઈ પણ પુરૂષ હું ઇટલિમાં જોતો નથી. પોતે જ નિયમો માટે સમ ખાધા હતા તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર પાયસનું, ફર્ડિનાન્ડનું કે લીઓપોલ્ડનું અનુકરણ કરવાને બદલે તે પોતાના નિયમો ધાર્મિક વિધિથી પાળે છે;—અન્ય સમયે આ વખાણ અસહ્ય ગણાત, પણ આજ દયાન્તથી વિરુદ્ધ હોવાથી તે વખાણ કંઈ નહોતું સૂનું નથી.”

ત્યારે સર્વ ઇટલિય સ્વદેશાભિમાનીઓની, સર્વ ઇટલિય પક્ષોની આશા-અગાધ તમનો ખાસ પક્ષપાત ગમે તે હોત તો પણ-ધીમે ધીમે સાર્ડીનિયાના એકચરાજ્ય ઉપર એકાગ્ર થવા લાગી, સાર્ડીનિયાના યુવાન રાજા ઉપર એકત્ર થવા લાગી. અને સાર્ડીનિયાના વંશના, સેવાયના કુટુંબના સંપ્રદાયો, તેમને જ ભાગ લેવાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું તે ભાગ લેવા માટે અત્યંત અનુકૂળ હતા. તેઓ આદ્યપ્તની નીચેના પોતાના રાજ્યમાં સહેજ શકમદ રાજ્યમામલાથી કેવી રીતે સ્થપાયા હતા તે આપણે જાણ ગયા છીએ. આપણે આટલું પણ જાણ ગયા છીએ કે અરાદમી સદીમાં ઇટલિયમાં જે કંઈ જીવન હતું તે બધું આ પ્રાન્તમાં એકાગ્ર થયું હતું. ૧૮૨૧ ની અને ૧૮૩૩ ની હુલ્લડ વિષયક હીલચાલમાં, ઇટલિના ખાકીના રાજકુમારોના કાર્યથી પીડમોન્ટના રાજ્યકર્તાઓના કાર્યને જાહેર પાડે એવું કદાચ કંઈ જ ન હતું. અલબત્ત, નેપલ્સના અને પીડમોન્ટના હુલ અખત્યાર વચ્ચે તફાવત જાવાને મેંઝિનિને કંઈ જ કારણ ન હતું અને છતાં ઇટલિના સુધારકોમાં એવી લાગણી હતી-અને તે પણ ચોક્કસ પાયા ઉપર-કે પીડમોન્ટનું રાજ્યતંત્ર બીજા રાષ્ટ્રોના રાજ્યતંત્રથી તરાહની ખાખતમાં જાહેર પડતું હતું. કંઈ નહિ તોયે, ઇટલિના પ્રાપચિક રાજ્યોમાં એકલો પીડમોન્ટનો રાજા જ સ્વદેશી હતા. જે લોકો ઉપર તે રાજ્ય ચલાવતો હતો તે લોકોની સાથે નીચેની અને લોહીની ખાખતમાં મળતો હતો. પરંતુ આટલેથી જ બસ નથી, પરંતુ ઇટલિના રાજ્યકર્તાઓ પૈકી એકલા પીડમોન્ટના આર્લ્સ આદમર્ટ જ ૧૮૪૮ ની વસંતઋતુમાં

કેન્દુર.

કેન્દુરની કન્યાઓની સાથે
કેન્દુરની કન્યાઓની સાથે

પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી લોકોને રાજ્યસભાનું રાજ્યબંધારણ અર્પું હતું. વધારે તો એ કે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યની પવિત્ર લડતમાં પોતાની તરવાર મ્યાનમંદિરમાં બંધાર કાઢનાર તે પહેલો જ હતો. એ કે ઑસ્ટ્રિયા અશક્ત છે તો પણ જમણે છૂટા થવાનો નિશ્ચય ઝાંઘો છે, જમણે એક થવાનો નિશ્ચય ઝાંઘો છે એવા લોકો સાથે ઇટલિમાં તેને ટકર ઝીલવાની છે એવું ઑસ્ટ્રિયાને ભાન કરાવનાર તે પહેલો જ હતો.

વિક્ટર ઇમ્મન્યુએલ ૧૮૪૯ માં ગાદીએ બેઠો ત્યારે તે માત્ર ઓગણત્રીસ વર્ષના યુવાન પુરૂષ હતો. પીડ્માન્ટનું અને ઇટલિનું ભવિષ્ય ઉજ્જવલ હતું એમ તો ન જ કહી શકાય, છતાં ઑસ્ટ્રિયા સાથે સંધિ કરવા માટે ફેડેરિક સાથેના વ્યવહારમાં તેણે જે વર્તણૂક રાખી હતી તેમાં અણછાજતી નિરાશા જેવું કંઈ જ ન હતું. તેણે કહ્યું હતું કે “આવી શરતોને સ્વીકારવા કરતાં વહેંચી તો તેની વ્યવસ્થા કરવી એમ જ હોય તો હું સેંકડો રાજ્યોના ત્યાગ કરીશ. મારા પિતાએ જ સમ ખાધો છે તે હું પાળીશ. છોકરણ નીપજ ત્યાં સુધી ચાલે એવી લડાઈની તમે ધરછા રાખતા હો તો, ભણે થવા દો! હું મારી પ્રજાને ફરી એક વાર હથિયાર લઈને સજ્જ થવા કહીશ, અને સામાન્ય ઉશ્કેરણી વખતે પીડ્માન્ટ શું શું કરી શકે એમ છે તે તમે જાણ લેશો. જે મારી પડતી થશે તો તે શરમ ભરેલું ગણાશે નહિ. માટે કુટુંબ દેશ-નિકાલનો રસ્તો જાણું છું, બેઆબરનો રસ્તો નહિ.” આહી યુવાન રાજાનું દૃઢ નિશ્ચયી ચારિત્ર્ય વ્યક્ત થાય છે, અને તેની પ્રમાણિકતા પણ આંછી વ્યક્ત થતી નથી. “મારા પિતાએ જ સમ ખાધો છે તે હું પાળીશ.” તેની આખી જીંદગીમાં તે પોતાના વચનને નિમકડલાલ રહ્યો હતો; તેણે લોકોને જ પ્રથમ જાહેરાતો મોકલ્યું હતું તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે “આપણું માન અકલંકિત જાળવી રાખવા તરફ, આપણા દેશના ઘા ઇજાવવા તરફ, આપણી ઉદાર સંસ્કૃતિઓને સુદૃઢ કરવા તરફ, આપણા બધા પ્રયત્નોનું વલણ હોવું જોઈએ. આ કાર્ય હાથમાં લેવાને હું મારી પ્રજાને આજીજી કરું છું, આ કાર્ય માટે હું વિધિપૂર્વક સમ ખાધને પ્રતિજ્ઞા લઉં છું, અને એના બદલામાં હું પ્રજા તરફથી સહાયની, સ્નેહની, અને ભરોસાની રાહ જોઉં છું.”

આ વિધિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞામાં જણાવેલા હેતુમાંથી વિક્ટર ઇમ્મન્યુએલ કદી પણ ચર્ચો ન હતો, અને જો કે તેટલો વખત ભવિષ્યનો હેખાવ ઘણો જ અધકારમય હતો તો પણ જે માણસ પાછળ નજર કરવા માંગતા હોય, અને છતાં થોડાં વર્ષ દરમિયાન ઇટલિ જે રસ્તે થઈને ગયો હતો તે રસ્તા દોરવા માંગતા હોય તે માણસને માટે, આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, કંઈ થોડું ઉત્તેજન હતું એમ નહિ. ના, ખુદ હમણાંના ભૂતકાળ પણ સર્વ ઉત્તેજનથી મુક્ત ન હતો. ૧૮૪૯ ના વિપ્લવને પરિણામે અસુકત ઉપદ્રવ થવા પામ્યો હતો એ વાત ખરી છે, પરંતુ એમ છતાં પણ ઇટલિય હીલ-ચાલના ઇતિહાસમાં તે અત્યંત ઉપયોગી રિસાયત થઈ પડી હતી. મી. સાયમન્ટન ગોવ્ય કહે છે તે પ્રમાણે “તેણે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યના કર્તવ્યકર્મને પીડ્માન્ટના ઉત્તમોત્તમ લોકોથી પવિત્ર કર્યું હતું, ઇટલિને ખાદશાહી સ્વધર્મથી દેહત્યાગી વીર આપ્યો હતો, અને સેવાયના વંશને પ્રગતિમય પદ્ધતિનું વચન આપ્યું. એ પદ્ધતિમાંથી એ વંશ કદી ક્ષણ ભર પણ ચર્ચો ન હતો.”

દરમિયાન ઇંગ્લિશમાંના સામાન્ય પ્રતિકાર્ય વચ્ચે વિકટર ઈર્મિન્ગહેમ અને તેનો મિત્ર હાઈવેયો સાડીનિયાના રાજ્યને પુનઃ વ્યવસ્થિત કરવાને તથા ફરમસારી પ્રકારના રાજ્યપંધારણવિષયક સુધારા અમલમાં મૂકવાને મક્કમ હિમ્મતથી કામે લાગ્યા. પરંતુ હજી પણ મૅનિનિની આગેવાનીને નમતું આપનારા પ્રજાસત્તાક રાજ્યપંથી અશાસ્ત્ર્ય પુરૂષોએ જીનોઆમાં જે સાંસારિક અણગમતા ઉત્પન્ન કાંઈક હતો તેની સાથે પહેલાં તે આ બે વીર નરોને પાતું પડવાનું હતું. થોડા વખત ઉપરની સુલેહના સંબંધમાં સાડીનિયાનો સરકારને માથે અધમમાં અધમ દ્રોહનો આરોપ ઓરાહવામાં મૅનિનિએ અને તેના મિત્રોએ ખર્ચકા ખાંધા ન હતો. “ઇંગ્લિશ રાજ્યદ્રોહીના પુત્ર કાલો આલ્ફર્ટોન: હાથમાં જાય તેના કરતાં ગુલામ બને એ વધારે સારું.” મૅનિનિ તદ્દન હઠીલા હતો. સારું નથી એ તેના કરતાં વધારે કાર્યદક્ષ પુરૂષો એ કામ વિચારશીલ પરિણામ સુધી આજી રાખવાને ઉપાડી લેવાના હતા.

સાંસારિક અણગમતથી પાછા ન હટવાથી, હાઈવેયો અને વિકટર ઈર્મિન્ગહેમ સુધારાને માર્ગે કેમશઃ આગળ વધ્યા. તેમની પ્રથમ મુશ્કેલી ધાર્મિક સ્થિતિને લગતી હતી. સાડીનિયાના નહાના રાજ્યમાં તે વખતે મદવાસ સ્વીકારનાર ૪૧ પાદરીઓ, ૧૪૦૦ કરતાં વધારે ધર્મોપદેશકો, અને ૧૮,૦૦૦ લોકો હતા. અર્થાત્ આખી વસ્તી દયાનમાં લેતાં, દર ૨૧૯ પૈકી એક માણસ ધર્મપંથી હતો. હવે, એમને એમ જાણ જાણે તે સરખામણીમાં આ અણઉપદેશી બાબત લાગશે. પણ જ્યારે તમે એટલું યાદ લાવશો કે સાડીનિયામાં ધર્મપીઠ હજી પણ સર્વ ધર્મપંથીઓ ઉપર પોતાનું એકાકી ચલણ ઉઠાવેલો દાવો કરતી હતી. ગુન્હગારોને નિવાસસ્થાન આપવાનો હક્ક હતો. તથા મધ્યયુગી પદ્ધતિના સર્વ ગેરવ્યાજબી હક્કો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, ત્યારે, સુધારકને જે મુશ્કેલીઓ સામે થવું પડ્યું હશે તેની પરિમિતિ તમે સમજી શકશો. ઇંગ્લાન્ડના ઇતિહાસમાં આના જેવી સ્થિતિ જોવી હોય તો જરા આગળ જવું પડશે. જે સમયે બીજી કેન્ઝિ કલેન્ડરના સુપ્રસિદ્ધ રાજ્ય પંધારણની બાબતમાં ધાર્મિક હકુમત ન્યોંઢિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીને બેકેટની સામે અથડાતો હતો તે સમય આના જેવો જ હતો. બીજા હેતુ માફક વિકટર ઈર્મિન્ગહેમ દિવાની કાયદા સમક્ષ સમાનતા ઉપર સર્વ મનુષ્યોને લાવી મૂકવાને સચિત્ત ઇચ્છતો હતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશક અદાલતોનું સત્તાની પૂર્ણતા સુધી ચાલુ રહેતું અસ્તિત્વ, કેળવણી ઉપર પોતાની એકાકી હકુમત હોવા બદલ તથા સાંસારિક નીતિ ઉપર આવારદશા તરીકે પોતાની પદવી બદલ જેસુ-ઇસ્ટ લોકોનો અનહદ ઢોંગ અને ડોંગ, એ ઉલ્લેખ આ વિચારશીલ અને વખાણવા લાયક મનેચ્છાથી વિરોધી હતાં. દિવાની અને ધાર્મિક સત્તાઓ વચ્ચે અકમક ઝરલો અટકાવવાની અત્યંત સચિત્ત ઇચ્છાથી વિકટર ઈર્મિન્ગહેમ ૧૮૪૯ ની શરૂઆતમાં અમીર સિફાર્ડને ખાસ એલચી તરીકે પોપ પાસે મોકલ્યો. સાડીનિયામાં ધર્મપીઠ અને રાષ્ટ્રપીઠ વચ્ચેના સંબંધમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કરવાનો મંજૂરી આપવાની પોપે દબતાથી ના કહી. એ આચાર્યપદના પ્રતિનિધિએ કહ્યું, “દુષ્ટના દિશાનિર્ણયોની અંતરના ખંડ સુધી જવા માટે સાડીનિયાના રાજ્યને કરવાની પ્રવિત્ર પિતાની સરજી હતી, પણ જુદા ખંડમાં જવા તે ઇચ્છતો ન હતો.”

આ પ્રમાણે અંકુશ મૂકાયો તે છતાં, રાજ્યએ સિદ્ધાંતની મદદથી સુધારાનું કામ આગળ ધકેલવાનો નિશ્ચય કર્યો: “ ફોરો ઇકિલિઝિયેસ્ટિકો ” (અથવા સુખ્ય ધાર્મિક અદાલત) છવતને માટે રદ કરવામાં આવી, અને ધર્મોપદેશકોના વિશાળ સંઘના હક્કો તથા તેમની છૂટ સમગ્રજન વાપરીને ઓછાં કરવામાં આવ્યાં. ધાર્મિક વાજનએ મ્લેચ્છ રાજા વિરહ તથા તેના કુમાર્ગી પ્રધાનો વિરહ નિંદાના ભોમિકાર કરવા માંડ્યા. તેમને સારે નશીળે ધાર્મિક અસહ્યતાનો એક પ્રસિદ્ધ કાયદો રાજ્યને તથા તેના પ્રધાનોને આ પ્રક્રિયાથી ધરવામાં ખરોખર આ વખતે અત્યંત મદદગાર થઈ પડ્યો. જ્યારે વ્યાપાર મંત્રી સાન્ટા રોઝા સિદ્ધાંતનું નિયમ પસાર થયા પછી ઓડા વખતમાં જ મરી ગયો ત્યારે, જોકે તેણે અલખત અકલંકિત ઘડવન ગાળ્યું હતું, અને જોકે રોમની ધર્મપીઠ સાથે સંપૂર્ણ સમાગમ ધરીને તે મરી ગયો હતો તે પછી તેને છવતની ધર્મવિધિ કરવાની સાફ ના પાડવામાં આવી હતી. ધાર્મિક સુધારાને કાર્યને બીજું કંઈ પણ આશી વધારે મદદ કરી શક્યું ન હોત.

મેં આ બાબત ઉપર તપસીલસાહ વિચાર લેવાવ્યા છે, કારણ કે જે કારણોને લીધે તેમ કરવાની અત્યંત જરૂર હતી. પહેલું તે એ કે, જે માણસ ઇટલિનો રાજા થવાને નિમાયો હતો, તથા ખુદ પાપના મહેલની છાયામાં સરકારનું મથક સ્થાપવાને સજ્જ થો હતો તે સાર્ડીનિયાના રાજાની અને રોમના વડા ધર્મચુરની વચ્ચેની તૂટની શરૂઆત તે સૂચવે છે. આ પ્રમાણે પહેલો તૂટ ઇશ્વર સંધાઈ નથી, અને જો કે એ સ્થિતિની મુશ્કેલીઓ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે તે પછી આખું એટલું બાદ રાખવું જોઈએ કે ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ સુધી પાપની અને દિવાની સત્તા વચ્ચેના ઝગડો એ આધુનિક ઇટલિના સ્થાપકો જે પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે નિમંત્રાયો હતા તે પ્રશ્નો પૈકી અઘરામાં અઘરો પ્રશ્ન હતો. બીજું એ કે, આ બાબત જરૂરી હોવાનું એવું કારણ છે કે આ પ્રશ્ન સાથે જેનું નામ ‘પાસ બેંડાયલું’ છે એવા મહાન રાજ્યનીતિજ્ઞ અમીર કુંસિલ્લો-ડી-કાન્ડુરને ઇટલીય રાજનીતિમાં દાખલ કરવામાં તે બાબત કારણભૂત નીવડી હતી.

ધાર્મિક હકુમતને નાબૂદ કરવા બાબતની ચર્ચા દરમિયાન કાન્ડુરે પ્રધાનોની પકૂતિને સમજાવેલું કે આપ્યો હતો. તેણે તેમને જણાવી દીધું હતું તે પ્રમાણે વખતસર સુધારા દાખલ થાય તે જ હુકમ થતાં એટલે. તેણે કહ્યું હતું કે, “ એમ ન ધારશો કે રાજ્યબંધારણ વિષયક ગાદી નખળી પડશે: એથી કિલકું, એ તે સમજા થશે. અને આપણી જમીનમાં તે એવાં તે સજ્જડ મૂળિયાં ઘાલશે—” આ ભવિષ્યવાની શબ્દો ધ્યાનમાં રાખીને—“ કે જ્યારે રાજ્યકાન્તિ ફરી આપણને છડીકે ખતાવશે ત્યારે, રાજ્યબંધારણ વિષયક ગાદી તેને દોરવશે એટલું જ નહિ પણ, તે પાપની આસપાસ ઇટલિનાં સર્વ જીવંત બળોને એકત્રિત કરશે, અને જે ભવિષ્ય હજી તેમની રાહ જોઈ રહ્યું છે તે તરફ તેમને દોરી જશે. ”

જો ભવિષ્યના સૌદર્શમાં અને ખચિતપણામાં કાન્ડુરને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તેણે સરકારને છેક હમણાં જ જે ઉપયોગી ટેકો આપ્યો હતો તે ટેકો સરકારને માન્ય

રાખવો પડ્યો, અને ૧૮૫૦ માં દાંત્રિયોના પ્રધાન મંડળમાં તે વ્યાપાર-મંત્રી તરીકે બેઠાથો. તેની તેજસ્વી મગજશક્તિ, તેની ઉત્સર્પી પરંતુ ચુસ્ત રીતે માનનીય મનેચ્છા, તેની અનમનીય દૃઢતા અને તેનો સ્કેમ ઉદ્ધત સ્વભાવ, એ સર્વ કથારનાં સ્વીકારાયાં હતાં. રાજ્યે દાંત્રિયોને કહ્યું, તમે શું કરો છો તે ધ્યાનમાં રાખજો; કાબૂર તરત તમારા બધાનો ધણી થઈ બેસસે; તે તમને હાંકી કાઢશે; તે જ્યાં સુધી પોતે મુખ્ય પ્રધાન બનશે નહિ ત્યાં સુધી તેને કદી પણ સંતોષ વળશે નહિ. ”

કાબૂર તા. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૮૧૦ ને રોજ જન્મે છે, અને મંઝિન માફક જન્મે પીડમૅન્ટનો સહીશ હતો. તેનું કુટુંબ પીડમૅન્ટના ન્હાના અનન્ય સામાન્ય વિશિષ્ટજનો પૈકીનું હતું—યૂરોપમાંનાં કદાચ ન્હાનામાં ન્હાનાં, અને અલગત ગવિષ્ઠમાં ગવિષ્ઠ વિશિષ્ટજનો પૈકીનું હતું. એટલું જાણવું રસિક થઈ પડશે કે મહાન નેપોલિયનની એક બહેન પૉલિન બોર્ધોસ તેની ધર્મ પ્રતિનિધિઓ પૈકી એક હતી. આ પ્રમાણે કાબૂર અને બોનાપાર્ટો વચ્ચેનો સંબંધ વહેલો જ શરૂ થયો હતો. બીજા ખાનદાન યુવકો માફક તેણે ટ્યુરિનના લશ્કરી વિદ્યાલયમાં કેળવણી લીધી હતી. સને ૧૮૨૮ માં તે યંત્ર કલાશાસ્ત્રી તરીકે લશ્કરમાં બેઠાથો હતો. પરંતુ લશ્કરની નોકરી તેને મનપસંદ ન હતી. પોતાની માતૃભૂમિની અધમ સ્થિતિ સમજવાની, તથા તેના પુનરુદ્ધાર માટેનાં સ્વપ્નો અનુભવવાની તેણે કયારની શરૂઆત કરી હતી. ૧૮૩૦ ની ક્રાંતિની રાજ્ય-ક્રાંતિના બનાવોથી તેના મન ઉપર ઘણીજ હાડી અસર થઈ હતી. આ અસર વિશે તેણે પોતાના મિત્રોને એટલી બધી સ્વતંત્રતાથી ખબર કરીધી કે તેના દેશના અધિકારીઓ એથી નાબુશ થયા. તેના અવિચારને પરિણામે ફ્રાંસ-હ-બાર્ડમાં તેને અર્ધકેદ કરવામાં આવ્યો; અને પોતાની સ્થિતિથી કંટાળીને તેણે ૧૮૩૧ માં પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

આ વખતે તેના જે રાજકીય મત હતા તેના સારાંશ ૧૮૦૬ ના ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના એક અંગ્રેજ મિત્રને તેણે લખેલા એક પત્ર ઉપરથી જાણાઈ આવે છે—

“ તમારી સરકારની રાજ્યપદ્ધતિમાં જે સુખકારી કેરકાર થવા પામ્યા છે તેને માટે હું તમને ખરા હૃદયથી ધન્યવાદ આપું છું. ” (ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન અને સર હેનર્ટ પીક એમણે પસાર કરેલા કૃષ્ણાલિક ઈમાન્સિપેશન એક્ટ વિષે, હું ઘાંટું કે, અહીં ઉદ્દેશ્ય કીધો છે.) “ જ્યારે આખો યૂરોપ પ્રગતિને માર્ગે જાખર પગલાં ભરીને ચાલે છે ત્યારે કમનશીબ ઇટલિ દિવાની અને ધાર્મિક જુલમની તે જ પદ્ધતિ તળે હમ્મેશને માટે નમી પડ્યો છે. જમને આત્મા સંસ્કૃતિના ઉદાર સિદ્ધાન્તોના વિકાસ કરવાને સરજાયો છે, છતાં ઓસ્ટ્રિયાની છૂરીથી પોતાના દેશને રોપાતો ભ્રવાની જમને ફરજ પડી છે, એવા લેકોની દયા પાઓ. તમારા દેશભાઈઓને કહો કે આપણે છૂટકારા માટે નાલાયક નથી; બે આપણામાં બગડી ગયેલા સહયો છે તો સંનનનાં સુખ ભોગવવાને લાયક હોય એવા સહયો પણ આપણામાં છે. હું લવતો હોઉં તો મને માફ કરશે, પણ કોઈના અને ગમગીનીના ભાર તળે મારો આત્મા

દબાઈ ગયો છે.” અંગ્રેજ રાજ્યનીતિમાં અત્યંત રસ લેવાનું કાન્હુરે કયારનું શરૂ કરીધું હતું, અને તે રસ તેણે મરણ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. એટલું જણાવ્યું રસિક થઈ પડશે કે આ વખતથી તે ટાઇમ્સને, મોર્નિંગ પોસ્ટને, અને ઇકોનોમિસ્ટને નિયમિત શાલક બન્યો હતો.

પરંતુ વર્તમાન મેળવવાનાં આવાં વખાણવા લાયક સાધનોથી પણ કાન્હુર કોઈ પણ રીતે સંતુષ્ટ થયો ન હતો. જે રાજકીય, સામાજિક અને સૌથી વધારે તો આર્થિક પ્રશ્નો તે વખતે ઇંગ્લેંડને તેમ જ યુરોપ દેશને હલમલાવી રહ્યા હતા તે પ્રશ્નોના કિડામાં કોડો અભ્યાસ કરવાનો તેને નિશ્ચય હતો. અનાજના કાયદાના આંકડાઓ ખતાવી, મરકારના અહેવાલો બાબત, રાજસભાની સત્તાવાર અહેવાલોની ચોપડીઓ વિગેરે વિગેરે બાબત ઇંગ્લેંડમાંના પોતાના મિત્રોને તે વારંવાર લખતા આપણને માલુમ પડે છે. મને લાગે છે કે ઇંગ્લેંડમાંનાં સૌથી વધારે “ પ્રગતિમય ” મફત પુસ્તકાલયોમાં પણ આવા પ્રકારનાં રસિક સાહિત્યની માગણી જવદલે જ થતી હશે. આવા અભ્યાસથી અવશ્ય ત, ઇંગ્લેંડ જેવા દેશની ધીર અને નિશ્ચી પ્રગતિ, તથા પોતાની કમનશીખ પિતૃભૂમિની અધમ સ્થિતિ વચ્ચે સરખામણી દોરી શક્યો. ઇંગ્લેંડમાંની સુધારાની ચળવળને તે ઘણો જ ગહન રસ ધરાવીને અનુસર્યો, અને આખા યુરોપમાંની અમીરી મંડળી માટે, તથા ઇટલિ માટે પણ, આશાના ચિહ્ન તરીકે તેણે જે ૧૮૪૨ નો સુધારા-ખરડો પસાર થયો તેને આવકાર આપ્યો. તે લખે છે: “ અને આપણે જે અધમ સ્થિતિમાં મૂકાયા છીએ તેમાં ખરેખર આશાના કિરણની આપણને જરૂર છે. એક બાજુથી આસિટ્રીયાની છૂરી તળે દબાઈ જવાથી અને બીજી બાજુથી પોપના ક્રોધ બહિષ્કારથી દબાઈ જવાથી આપણી સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય થઈ ગઈ છે. વિચારોને દરેક સ્વતંત્ર અમલ, દરેક ઉદાર લાગણી ગુંગળાઈ ગયાં છે-બધું કે એમ કંરવું એ રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ એક જાતનો ધર્મભોપ કે ગુન્ડો હોય ની ! આવા અત્યંત કમનશીખમાંથી કોઈ પણ જાતનો છૂટકારો આપણી જાતે મેળવવાની આપણે આશા રાખી શકીએ નહિ.....રોમાનાના લોકો માટે આપણા યુગના વિચારો અને રિવાજો સાથે કંઈક આદર્ય ધરાવતું અભિનંદનીય રાજ્યતંત્ર માત્ર ઇંગ્લેંડને અવાજ જ મેળવી શકે એમ છે. ”

લશ્કરી નોકરી છોડ્યા પછી કાન્હુરે ખેતીવાડીમાં જથાલેરિમાંની પોતાની વડિલો-પાર્જિત જમીનની વ્યવસ્થામાં પોતાની શક્તિને ઉપયોગ કર્યો. પહેલે સપાટે તો પ્રવૃત્ત મનના માણસને ખેતીવાડી માટે કંઈજ આકર્ષણ હોતું નથી. કાન્હુર પોતે લખે છે તે પ્રમાણે “ જે કામની શરૂઆત ના પાર્થક્યથી થાય છે, અને જેનો અંત દોરનાં રહેઠાણની મધ્યમાં આવી રહે છે તે કામને માટે એશઆરામની ટેવવાળા લોકોને કંઈક ખટકો લાગે છે, પરંતુ જો તે પોતાના પહેલા ખટકાને ઓળંગી શકે, તો તેને આકર્ષે એવું ઘણું તેને માલુમ પડશે. ” શરૂઆત કરતી વખતે શિખામૂલ અને ગોલાલુ વચ્ચેના ભેદ પણ ન સમજનાર કાન્હુરને પોતાને તો આ અનુભવ ઘણુંજ કિમતી થઈ પડ્યો. આ એકસરખા કામથી ઉપજતો કંટાળો દૂર કરવાને તે વખતેવખત મુસાફરી કરતો. આવી રીતે તેણે ઇંગ્લેંડ, આયર્લેંડ અને સ્કોટલેંડ દેશમાં મુસાફરી કરી.

હતી. જે સામાજિક અને રાજકીય કાર્યના અભ્યાસમાં તે અત્યાર સુધી ગુંધાયા હતા તે અભ્યાસ તેણે ત્યાં અત્યંત આતુર ઉત્સાહથી ચાલુ રાખ્યો. ગરીબ લોકોની સ્થિતિ, નવા ગરીબ-કાયદાનો અમલ, ઔદ્યોગિક લક્ષ્મી, વધતા જતો વેપાર, અને સૌથી વધારે તો ઈંગ્લાંડનું રાજસભાવિષયક રાજ્યતંત્ર, એ સર્વ તરફ તેનું ગંભીર ધ્યાન દોરાયું. ઇટલિમાં રાજસભા વિષયક રાજ્યતંત્રનો ખરો સ્થાપક થવાને સન્નિયંત્ર આ શુવાન ઇટલિવાસી દર રાત્રે પરકીય બેઠકમાં બેસીને, ચાલતી ચર્ચાને ઘણા જ રસ સાથે અનુસરતા, કાર્યપદ્ધતિના નિયંત્રાથી, કાર્ય ચલાવવાની પદ્ધતિથી તથા સૌથી વધારે તો અંગ્રેજ રાજ્યપ્રકરણી આમની સભાની વિષયક ચાતુરીની ખૂબીઓથી સંપૂર્ણતઃ વાકેફ થતા માહુમ પડતા હતા. આ પ્રમાણે મેળવેલો અનુભવ છવતનાં વર્ષો દરમિયાન કાન્ફરને અલખત અગણ્ય અને કિંમતી થઈ પડ્યો.

દરમિયાન આશરે ૧૮૩૫ માં તેણે વિવિધ વર્તમાનપત્રોમાં તથા માસિકામાં અંગ્રેજ ગરીબ-કાયદા વિષે, સામાન્ય દવા વિષે, સ્વતંત્ર વેપાર વિષે, આગગારીઓ વિષે, તથા એવા એવા અનેક પ્રશ્નો વિષે લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૪૩ માં તેણે જ્ઞાનાત્મા સાર્વજનિક-માળામાં આયલાંડ વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ લેખ તેની શુદ્ધતાની ખાસ ગંભીરતાથી તથા તેની તીવ્ર સામાન્ય સમજણથી ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો હતો. આ પહેલાં થોડા વખત અગાઉ ૧૮૪૨ માં પીટરબોરોની ખેતીવારી મંડળી સ્થાપવામાં તેણે આગળ પડતા ભાગ લીધો હતો. આ મંડળીનો હેતુ માત્ર દેશની કિંદર ખાખત તથા રાસાયનિક ખાતર ખાખત ખરા વિચારો ફેલાવવાનો જ ન હતો, પરંતુ પીટરબોરોમાં રહેતા જે આગેવાન લોકો કિદાર મત ધરાવતા હતા તેમને એકત્ર કરવાનો પણ હેતુ. આ સુશિક્ષિત આગેવાનોને ઘણી જ સાવચેતીથી આગળ આવવું પડતું હતું. ૧૮૪૭ માં કાન્ફરે, રાજ્યતંત્રના રાજ્યખંધારણ વિષયક વિચારો ફેલાવવાના ધરાદારી, સાન્ટા રોઝા, સિસેરિ ખાલ્મા અને બીજા કેટલાક શુદ્ધસ્થ સાથે મળીને 'રિઝોર્ગિમેન્ટો' નામક એક નવું પત્ર કાઢ્યું. એ વખતે રાજ્યખંધારણ વિષયક પક્ષનો કાર્યક્રમ ટુંકો પરંતુ સુદાસર અર્થજલિત હતો: " ઇટલિનું સ્વાતંત્ર્ય, રાજકુમારો અને લોકો વચ્ચે એકથ, સુધારાને માર્ગ પ્રગતિ, અને ઇટલીય રાષ્ટ્રોની એક મંડળી. "

એટલું તો તમારા ધ્યાન ઉપર ચઢ્યું હશે કે, આ કાર્યક્રમમાં એક ધ્યાનમાં લેવા લાયક ખાખત દાખલ કરવામાં આવી નથી. એ કાર્યક્રમ સ્વાતંત્ર્ય વિષે જાણવે છે, રાષ્ટ્રોની મંડળી વિષે કહે છે, એકથ વિષે પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ એકતા વિષે તેમાં કંઈ પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી. અને ખરેખર, આ વખતે કાન્ફર તથા ઇટલીય સ્વાતંત્ર્ય પક્ષીઓ એકતાના પ્રશ્નને પોતાનું ફાડી લેવાને છોડી દઈ સંતુષ્ટ રહ્યા હતા. તેમને ખાતરી હતી કે એ એકતા આખરે તો સંધાવાની જ છે; પરંતુ સૌથી પહેલી તો સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા હતી. મેઝિનિપંથી ઉત્સાહી પુરેષો આ પક્ષ પાછળ જે જખખર દુશ્મનાવટથી પડ્યા હતા તેનું કારણ આ જ હતું. મેઝિનિપંથીઓનું એવું માનવું હતું કે, સર્વ પ્રકારની સંધિ, સર્વ પ્રકારની શાંતતા, એ તો પુલ મિલ્કસાયલી વસ્તુને જ હાથમાં લેવા ખરાખર હતું. સંજનીલિની તેમજ રાજ્ય સંતપટની ખાખતમાં,

એક શ્રીક કહેવત પ્રમાણે, આખા કર્ણાંચરનું વધારે સારું, એમ તેઓ કહી પણ સમજી શકે એમ ન હતું. કાબૂર શિવાય બીજા કોઈ પણ માણસ આ સત્ય વધારે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યો ન હતા. કાબૂરને તો એમ જ કહેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી કે “આપણે એક જ વખતે એક જ વસ્તુ સાધીએ તો હીક; આપણે ઑસ્ટ્રિયાવાસીઓને નાબૂદ કરવા, એટલે પછી આપણે બેઠાં લઈશું-આપણે બેઠાં લઈશું,” સાથે સાથે તેણે પીડ-મૉન્ટમાં પોતાની હતી તેટલી શક્તિથી સુધારા કરવાનું બરી રાખ્યું. તે પૂછતો, “જે સુધારાથી કંઈ પણ નિર્ણય કેપર ન આવી શકાય, અને જેનું કંઈ પણ પરિણામ ન આવે તે સુધારાથી કાચદો શો ? ચાલો, આપણે રાજ્ય ખંધારણની માગણી કરીએ. અત્યાર સુધી જે પાયા કેપર રાજ્યતંત્ર ટકી રહ્યું હતું તે પાયા કેપર હવે વધારે વખત સુધી તે ચાલી શકે એમ નથી, તો પછી તેવા પાયાને સ્થાને સમયની ભાવનાને અનુકૂળ હોય એવા, સંસ્કૃતિની પ્રગતિને અનુકૂળ હોય એવા પાયા ભલે રચાય; સાધારણ વખત વહી બય તે પહેલાં, તથા લોકોના કટખાટ વચ્ચે સામાજિક સત્તા નષ્ટ થઈ બય તે પહેલાં એવા પાયા ભલે રચાય.” આ શબ્દો બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને; એ શબ્દો કાબૂરની આખી રાજકીય કારકીર્દિ માટેનું એક સાધન બની રહેશે: “લોકોના કટખાટ વચ્ચે સામાજિક સત્તા નષ્ટ થઈ બય તે પહેલાં એવા પાયા ભલે રચાય.” સુધારા મુખ્યત્વે કરીને સુધારાની ખાતર જ: પરંતુ વિનાશક રાજ્યક્રાંતિના પણ નીચેની જમીનને ધારી લેવાની ખાતર, અગાઉથી સ્થાપી લેવાની ખાતર, જડમૂળથી નાબૂદ કરવાની ખાતર પણ કંઈ યોગ્ય નહિ. એ જ બરા સ્વાતંત્ર્યવાદીનો માર્ગભોલો છે: એ જ સફલત સ્થાપીવાદીનો માર્ગભોલો છે.

આ માગણી કમ્બલ રાખવામાં આવી. રાજ્યખંધારણ સ્વીકારવામાં આગ્યું, અને ૧૮૪૮ માં અમીર કાબૂરે પીડમૉન્ટની પહેલી રાજસભામાં ટ્યુરિનના સભાસદ તરીકે સ્થાન લીધું.

ઈંગ્લાંડમાં પોતે મળેલા અનુભવને પરિણામ, કાબૂર પહેલેથી જ પોતાના હેશમાં રાજ્યસભાતંત્રનો નિમાયક હતા. પરંતુ પ્રજા રાજકીય જીવનમાં પહેલી જ વાર દાખલ થતાંની સાથે તે અલખત લોકપ્રિય થઈ પડ્યો. રાજ્યક્રાંતિની ઉશ્કેરણીના સમયમાં પ્રજા અને નમ્ર પુરૂષો ઘણા જ ભાગ્યે મળી આવે છે. અસાધારણ એક રાજ્યવાદીઓ-મંત્રિની પક્ષના ગરબડિયા અવશેષો-તેને પ્રતિકારી કુલીન પુરૂષ ગણતા હતા; ત્યારે બીજી તરફથી તેનો પોતાનો પક્ષ તેને ભયંકર રાજ્યક્રાંતિવાદી તરીકે તજ જતા હતા. પરંતુ પુરોહિતોનો અમલ નાબૂદ કરવાને ઘડાયેલા સિદ્ધાંતો કાયદાને તેણે જે ઉત્સાહથી તથા શક્તિથી ટેકો આપ્યો હતા તે કલ્પયથી તેણે થોડા વખતમાં સર્વ નિયત પુરૂષોનું માન આરાધવાની ઝોલવણ કરી દીધી.

આથી, આપણે બેઠાં જયા તે પ્રમાણે, સાન્ટા રોઝાના મદ્રણ પછી તે વ્યાપાર-મંત્રી નીમાથો જે સખળ મિતબથી અને આર્થિક સિદ્ધાંતો તેણે માટે ભાગે આજ હેશમાં ગ્રહી લીધા હતા, અને જેમની સત્યતા વિષે તેને ગળા સુધી ખાતરી હતી તે સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવાની તેને આ હોદ્દાથી તક મળી. તેણે ગરબડી સુધારા આ-

મળ વધાર્યા; તેણે બ્યવહારનાં અંદર અંદરનાં સાધનો સુધાર્યા; વેપાર ઉપરના ભારરૂપ અટકાવ તેણે નાબૂદ કરીધા; અને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ તથા અન્ય સત્તાઓ સાથે વેપારવિષયક સંધિ કરીધી. તેના સુધારાથી દેશની ઔદ્યોગિક આવકમાં અજબ વધારો થયો, અને છેક પાસેના ભવિષ્યમાં એ દેશને જે ઉત્સાહી ભાગ લેવાનો હતો તે ભાગ રહેવાને તે વધારે સશક્તિમાન નીવડ્યો. પરંતુ પ્રજામાં પ્રજા પુરેષો પણ મૂર્ખા લોકોના ઠપકાથી ખચી જઈ શકતા નથી; અસાધારણ પ્રવૃત્તિથી ભરપૂર દુકા સત્તાધારી કારકાર્દિ ભોગવ્યા પછી કાબૂરને નિવૃત્ત થવું પડ્યું. આથી તેને જે તક મળી તેના લાભ લઈને કાબૂર ઇંગ્લાંડમાંના પોતાના મિત્રોની ફરી મુલાકાત લેવા ઉપડી ગયો, અને ઇટલિમાંની તે વખતની પરિસ્થિતિ વિષે એક અંગ્રેજ તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. ખરેખર આ પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સહિગ્ધ થતી જતી હતી. સાર્ડીનિયાની સરકારની ઉદાર અને સુધારાવાળી રાજ્યપદ્ધતિથી પ્રતિકારી સત્તાઓમાં અણગમો ઉભો થવાની શરૂઆત થઈ હતી. ઑસ્ટ્રિયાએ અને પ્રશિયાએ તેા નિર્લજ્જ થઈને વિકટર ઈર્મેન્યુએલને એવી પણ સૂચના કરીધી હતી કે, ફ્રાંસેન્સની અને નેપલ્સની, મોંડોનાની અને પાર્માની ગુલામી અદાલતોના પ્રતિકારી રાજ્યપદ્ધતિને અનુસરીને તે પોતાનાં હિત સર્વોત્તમ રીતે વિચારી શકશે. રાજ્યે આના જવાબમાં તેનાં વિશિષ્ટ સલાહકારોને વિવેકથી છતાં દહતાથી જાગ્રુવી દીધું કે પોતે પોતાના ઘરમાં ફૂલ મુખત્યારી હતો, બીજા રાજ્યોને જે કરવાનું હીક લાગ્યું હતું તેમાં તેણે ટોંકું ઘાલ્યું નહતું. અને પોતે તો પોતાને મનં કાર્યની સંપૂર્ણ છૂટ ઇચ્છતો હતો ! રાજકીય પરિસ્થિતિ કરતાં પુરોહિતી પરિસ્થિતિ કંઈ ઓછી મુશ્કેલ ન હતી. ખરે જતાં, સિક્કાર્ડીય કાયદા ઉપરની ચર્ચાથી ઇટલિમાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મપીઠ વચ્ચેનો આગો પક્ષ ઉપસ્થિત થયો હતો. આ પ્રશ્ન સર્વત્ર અને સર્વદા કાંટા ભર્યો હતો, પરંતુ પોપપીઠના આચાર્યપદી અધિકારના અસ્તિત્વને લીધે ઇટલિમાં આ પ્રશ્ન એથી સો ગણેા વધારે મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. ૧૮૫૨ માં કાબૂર જ્યારે સાર્ડીનિયાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમાયો ત્યારે તેની સમક્ષ જે કંઈ પ્રશ્નો આવી ઉભા હતા તે આવા હતા. પોતાની તુરતની કાર્યપદ્ધતિ વિષે તો કાબૂર પુરેપુરો ચાક્કસ હતો. તેણે પોતે પોતાનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે—

“ પોતાની જાતને ઉન્નત કરીને, તથા યુરોપમાં તેમ જ ઇટલિમાં પોતાની મનેચ્છા સમાન મોલ્કો અને પ્રતિષ્ઠા ફરીથી સ્થાપીને પીડમાન્ટે શરૂઆત કરવાની છે. એટલા માટે જે કાર્ય પદ્ધતિ ઉદ્દેશમાં અડગ હોય, પરંતુ યોગ્યતા સાધનેના પ્રમાણમાં નમનશીલ અને વિવિધ હોય, સરકારી ભંડાર ઉપર લશ્કરી પુનર્ચવસ્થા ઉપર; રાજ્ય ખટખટ ઉપર, અને ધાર્મિક કાર્યો ઉપર જુનો અધિકાર હોય, એવી કાર્ય પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. ”

કોઈએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, રાજનીતિસ પુરૂષમાં બે સદૃશ્યો જરૂરના છે; એક તો દૂર દષ્ટિ, અને બીજો અદૂર દષ્ટિ. કાબૂરમાં આ બે પરસ્પર વિરોધી ગુણોનું અસાધારણ સંપૂર્ણતાથી સંમેલન થયું હતું. તે જાણતો હતો કે વ્યક્તિઓની આખતમાં

તેમ રાષ્ટ્રોની ખાખતમાં એવા પણ વખત આવે છે કે જ્યારે ઉદ્ધતાઇ વાપરવી એ દૂર દૃષ્ટિની અવધિ લેખાય છે.

“ કાં તો તેને પોતાના ભાવિની બહુ બહી છે,
અથવા તો તેનાં પુણ્ય બહુ થોડાં છે;
એથી તે સર્વ મેળવવા કે તે સર્વ ખોવા,
તે પોતે તેને કસોટીએ ચઢાવતો નથી. ”

૧૮૫૪માં જ્યારે પશ્ચિમની સત્તાઓએ ક્રીમિયાની લડાઇમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે સાડી-નિયાના ઇતિહાસમાં આવી કટોકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. આવા કટોકટીના સમયે પીડમાનની સ્થિતિ કેવી હશે તે તમે જાને જ વિચારી લો. ઇટલિનાં અનેક રાષ્ટ્રો પૈકીનું એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નહિ એવું, માટામાં માટું નહિ એવું, તવગરમાં તવગર નહિ એવું, દેવાના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલું, વિનાશક લશ્કરી આક્રમણી છેક હમણાંની યાદગીરી તળે અગદાઈ ગયેલું, પોતાના છેક પાટાશી સાથે જરા પણ સારો સંબંધ ન ધરાવનાર અને યુરોપીય “ સત્તાઓ ” પૈકી ખરી રીતે ન જ સ્વીકારાયેલું એક રાષ્ટ્ર ૧૮૫૪ માં પોર્ટના પ્રદેશોને ખચાવ કરવા માટે પશ્ચિમની સત્તાઓ સાથે જોડાવા તૈયાર થયું. અરસપરસનો વ્યવહાર મહિનાઓ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દોખીતું ઉદ્ધત સાહસ જોડવાનું મન ધરાવનાર કાન્ફ્રૂર તેના સહકારીઓ વચ્ચે માત્ર એકલો જ રહ્યો હતો. તેમને તો આ આખી યોજના માત્ર ગાંડપણ ભરી જ લાગતી હતી. પરંતુ રાજ કાન્ફ્રૂરને પક્ષ દહ રહ્યો. પ્રધાનોને રાજનામાં આપવાની રજા આપવામાં આવી અને ૧૮૫૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં સંધિ થઈ. એ સંધિ અનુસાર સાડીનીયા ૧૫૦૦૦ (પછીથી વધીને થયેલાં ૨૫૦૦૦) માણસો સાથે લઇને પશ્ચિમની સત્તાઓની મદદે જવાના વચનથી બંધાયો. મેંસેરિ કહે છે. “ રાજની ખાખતમાં એ અવસર ઘણો માંગણિક હતો, એ અવસરથી દેશનું ભાવિ નક્કી થયું હતું એ સંધિ ઇટલિનું હિત હતું. આટલી બધી મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવાને કાન્ફ્રૂરની મગજશક્તિ પૂરતી ન હતી, વિકટર ઇમ્પેર્યોરની દહતા પણ નકામી હતી કારણ કે તેના વિના એ સંધિ થઈ જ ન હોત. ” મેં મેંસેરિનો અભિપ્રાય અહીં ઉતાર્યો છે, તેનું કારણ એ કે ઇટલિમાંની રાજની નિમકહલાલ પ્રજા જ સત્ય સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકી હતી, પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં જ સત્યની યોગ્ય કદર થઈ ન હતી, તે સત્ય એ અભિપ્રાયમાં સમાઈ રહ્યું છે. ખુદ વિકટર ઇમ્પેર્યોરે ઇટલીય ઐક્યના નાટકમાંના કટોકટીના સમયે જ અત્યંત ઉપયોગી ભાગ ભજવ્યો હતો તે જ આ સત્ય. અહીં ક્રીમિયાની સંધિમાં, પછી વિલ્હેમ-કાની સુલેહ પછી, તે પછી ૧૮૬૧ માં નેપલ્સના પ્રજાની ખાખતમાં અને છિવટે ૧૮૭૦ ના અત્યંત ક્રામળ અને અધરા સંધિક્રમમાં-એ સર્વ કટોકટીના સમયમાં-ખુદ રાજની હિમ્મતથી, દહતાથી અને ચાતુરીથી જ દરેક મુશ્કેલીને પહોંચી વળી શકાયું હતું અને ક્તેહની ખાતરી થઇ શકી હતી.

પરંતુ ક્રીમિયામાં સાડીનીયાએ ડાકું ઘાલ્યું તે ખાખત તમે પ્રશ્ન કરો પણ ખરા કે, આ ગ્રંથમાં તેનો શો સ્વાર્થ હતો, ડાકું ઘાલવાનો તેને શો હક્ક હતો, પોતે જ

સાહસ ખેડે તેના બદલામાં તેને શું મળવાની આશા હતી? કાબૂદર પણ આ પ્રશ્નને આગળથી ધારી ખેડા હતા. સંધિ વખતે આપેલા એક મહાનુભાવપણમાં તેણે બતાવ્યું હતું કે, ઓસ્કરસ અને ડાર્ડનલસ કબજામાં લીધા પછી રશિયા ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અટકાવી ન શકાય એવો થઈ પડશે. તેણે કહ્યું હતું કે “પરંતુ મને કોઈ એમ પ્રશ્ન કે, ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં રશિયા કુલ અખત્યારી ભોગવે તેમાં આપણને શું? એટલું કહેવું પડશે કે, એ કુલ અખત્યાર છટિલ નથી ભોગવતા, કે સાર્ડનિયા પણ ભોગવતા નથી; અત્યારે તો એ કુલ અખત્યાર ઇંગ્લાંડના અને ફ્રાન્સના કબજામાં છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રના બે નહિ પણ ત્રણ ઘણી થશે. આ સભામાં આવા વિચારોને ટેકો મળે એ તો હું માની શકતો જ નથી. એનો અર્થ તો એવો થાય કે આપણે ભવિષ્ય માટેની આપણી આશાઓ છોડી દેવી! આ સંધિથી છટિલને શું કાયદો થશે?” તેણે છેવટે પ્રશ્ન કર્યો. “હું તમને કહું. યુરોપની હાલની સ્થિતિમાં છટિલને આપણે જે રીતે મદદ કરીએ, કે કદાચ અન્ય કોઈ પણ મદદ કરે તે રીતે (તેને આ સંધિ લાભકારક નીવડી શકે.) છળકપટથી, કાવતરાંથી, રાજ્યકાલિનથી અને કુમાર્જી લીલચાલોથી છટિલને કંટહો બંધા આછો કાયદો થયો છે તે તો પાછલાં વર્ષોનાં અને પાછલી સદીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. આટલું કરવા ઉપરાંત, માનુષી દુઃખનું જે વિશાળ પ્રમાણ તેમના ઉપર આવી પડ્યું હતું તેને લીધે જ માત્ર નહિ, વધતી જતી સખ્તાઈનું કારણ અને બહાનું તેઓ બન્યા છે તેને લીધે જ નહિ, પરંતુ આ ચાલુ કાવતરાં; આ ફરી ફરી થતો રાજ્યકાલિ, આ બીન અસરકારક હુલસો, યુરોપની અન્ય પ્રજાઓને છટિલ માટે એક વખત જે માત્ર તથા કંટલેકઅંશે સહાનુભૂતિ હતાં તેમાં ઘટાડો કરવાને કારણભૂત નીવડ્યાં હતાં તેને લીધે પણ યુરોપના આ સુંદર વિભાગ ઉપર જે મોટામાં મોટી આફત આવી પડી હતી તે આફત આ બધાંએ સાંખીત કરી આપી છે. હવે હું માનું કે છટિલના ભાગ્યમાં કોઈ પણ સુધારો કરવાને માટે પહેલી શરત તો એ છે કે, આપણે તેની નામના પાછી મેળવી આપવી બેઠકે અને એવી રીતે વર્તવું બેઠકે કે, બધી પ્રજાઓ, સરકારો, અને વર્ણો તેના સહયુગ્મીની તારીફ કરે. આ હેતુ સાધવા માટે બે બાબતો ગરજની છે; એક તો એ કે આપણે યુરોપને સિદ્ધ કરી આપવું બેઠકે કે પોતાની જાતે વ્યવસ્થાસહ રાજ્ય ચલાવવા માટે છટિલમાં પૂરતા દિવાની સહયુગ્મી છે, છૂટકારા માટે તૈયાર થવાને પૂરતા દિવાની સહયુગ્મી છે અને અત્યાર સુધી આપણી બાજુમાં હોય એવું સાથી વધારે સંપૂર્ણ રાજ્યતંત્ર સ્વીકારવા માટે છટિલ શક્તિમાન છે. બીજી બાબત એ છે કે, લોકરી સહયુગ્મી બાબતમાં આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં જરા પણ કિતરતા નથી એ આપણે બતાવી આપવું બેઠકે. છટિલવાસીઓ ડકાપણથી, દૂર દક્ષિણ અને નીમકહલાલીથી પોતાની મેળે રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન છે એમ યુરોપને ચોકખે ચોકખું સિદ્ધ કરી આપીને સાત વર્ષ સુધી તમે જે વર્તણૂક રાખી છે તે દ્વારા તમે છટિલની એક સેવા ક્યારનીએ કરી છે. એ સેવા કરતાં વધારે મોટી નહિ તો પણ એથી આછી મહત્વની તો નહિ જ, એવી સેવા બજાવવી એ તમારા હાથમાં છે; કાર્તિના રણસેન ઉપર છટિલના પુરો બહાદુર પુરષો છે. વ્રાકચાનુચ્ચથી અને લખાણથી છટિલને પુનઃદેહાર સાધવાનું ધારનારાઓએ જે કાંઈ

કર્ચું છે તેના કરતાં પૂર્વની ગણભૂમિ ઉપર આપણા યોદ્ધાઓ ને પરાક્રમાં કરશે પરાક્રમાં ઇટલિના ભવિષ્ય માટે કંઈક વધારે સારે કામ સાધશે એમ મને અનુવર્ત થાય છે.”

આવી પૂરી ગણુરી આટલી ચોકસ રીતે કદી પણ પરિપૂર્ણ થઈ ન હતી. આ ઉદ્ધત નિશ્ચય આટલી પૂર્ણ રીતે કદી પણ સત્ય નીવડ્યો ન હતા. કીમિયામાં સારું નિયાના દેશની વતણુંકથી કર્ટોઝનું અને નોવારાનું લાંછન ધોવાઈ ગયું એટલું જ ના પણ એથી સારીનિયાને પહેલી જ વાર “સત્તાઓ” વચ્ચે માતખર સ્થાન મળ્યું સૌથી વધારે તો એ કે જે રાજ્યનીતિ નિપયક અંતવ્યવહારથી અંતે પેરિસની સી થવા પામી હતી તે વ્યવહારમાં સમાન પદ ભાગ લેવાને સારીનિયા આથી શકિ માન થયો.

ઑસ્ટ્રિયાએ ઘણાંયે વાંધા ઉઠાવ્યા તે છતાં કાન્ડુરને પેરિસની સમાજમાં સ્થા મળ્યું હતું. એ સમાજને લીધે સારીનિયાના અને ઇટલિના ભવિષ્યને જીવું જ વલ મળ્યું. ઇટલિની સ્થિતિ એ સમાજ સમક્ષ રજુ કરવાને કાન્ડુરને આખરે પરવાન મળી હતી ત્યારે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓ હોર્ડ કાઉલીમાં અને હોર્ડ કર્લેંડનમાં તર (જે બાબત એથી પણ વધારે ઉપયોગી છે તે) ફ્રાંસના રાજમાં કાન્ડુરને સહાનુભૂ ધરાવનાર ઓતાઓ તરીકે વિશ્વાસ હતો. એમની જાણની ખાતર તેણે ઇટલિમાં વિવિધ રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ વર્ણવી. ખાસ કરીને નેપલ્સનું અધાધુધીવાળું રાજ્યતં ચીતરી અતાવ્યું, અને તે પણ આખને અકારા લાગતા રંગોથી ચીતરી અતાવ્યું. પરિણા હોર્ડ કર્લેંડને રાજ કર્લિંડ સાથે નિવારણ કરવાની સૂચના કીધી. પરંતુ ઑસ્ટ્રિયા ખુદ પ્રધાનની હાજરીમાં કાન્ડુરે ઘણું જ યોગ્ય ધૈર્ય વાપરીને અધોરામથી અધાં જો કારણોને હડસેલી દીધાં, અને તે મુળ અગત્યનો પ્રશ્ન જ હાથમાં લઈ બેઠો. તે કહેવા પ્રમાણે અધી વસ્તુસ્થિતિનું જે મુળ કારણ નીર્મળથી ઉપેદી નાખવામાં બં સમાન હતા તે ઑસ્ટ્રિયા હતો. “ઑસ્ટ્રિયા તો ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યનો કદા દુશ્મ છે; ઇટલિની એકની એક સ્વતંત્ર પ્રજાનો જે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભા રહેવા હું માન ધરાવું છું તે પ્રજાનો હમંશનો ભય છે. “આ તરફ, ઇંગ્લાંડનો અને ફ્રાન્સ આશ્રય છપ્પાં, ઇટલિમાંના પાતાના રાજ્યના બદનામને ઉત્તર કરવાની આશા રાખવા ઑસ્ટ્રિયાએ સાફ સાફ ના પાડી. સમાજનું વિસર્જન થયા પછી, કાન્ડુર હોર્ડ કર્લેંડન મળ્યો અને તેણે અધી વાત ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી: “સમાજમાં કંઈ બનવા પામ્યું છે તેથી બે વાત સિદ્ધ થાય છે. એક તો એ કે, ઇટલિ ઉપ જીલમ જીજ્ઞસવાની અને કેર વર્તોવવાની પાતાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાનો ઑસ્ટ્રિયા નિશ્ચય કર્યો છે, અને બીજી એ કે, એ પદ્ધતિને નરમ પાડવામાં રાજ્યનીતિનાં બ નપુંસક નીવડે છે. પીડમોટનાં પરિણામ તરફ નજર કરો. એક બાજુએ ઉશ્કેરણી, અ બીજી બાજુએ ઑસ્ટ્રિયાનું ગુમાન ધ્યાનમાં લેતાં, માત્ર બે રસ્તા જ હોવાય એમ હું કાં તો ઑસ્ટ્રિયા અને પોપ સાથે આપણે મળી જવું, અથવા તો થોડા જ વખત વિચેનાની રાજસભાએ લડાઈ બહેર કરવાને તૈયાર થવું. બે પહેલો રસ્તો સ્વીકાર લાગતો હોય, તો ટયુરીન પાછા ફરતાં મારે ઑસ્ટ્રિયાના મિત્રોને અને પોપને આમંત્ર

કરવાની સલાહ મારા રાજને આપવી પડશે. જે બીજે રસ્તા ઉત્તમ લાગતો હોય તે લેવાનું, લડાઈને માટે મરતાં સુધી લડવાને માટે-તૈયારી કરવામાં હું અને મારા મિત્રો, અમે પાછી પાની કરીશું નહિ.” લોર્ડ કલેરડને સહાનુભૂતિ દર્શાવી, પણ કાન્ફર સ્પષ્ટ રીતે સમજી ગયો કે ઇંગ્લાંડ તરફથી નૈતિક ટેકા શિવાય બીજું કંઈ પણ મળે એમ લાગતું ન હતું. એટલા માટે તેણે ત્રીજા નેપોલીયનનો અહંતામાં તથા આકાંક્ષામાં શ્રદ્ધા રાખવાની તૈયારી કરી. ૧૮૫૫ માં નેપોલીયને પ્રૃથ્વ્ય હતું કે “ઈટલિ માટે હું શું કરી શકું?” કાન્ફરે ખુલ્લા દિલથી તેને કહ્યું હતું, કે ‘તમે થઈ કરી શકો એમ છો’ તદુપરાંત તે કેવી રીતે કરી શકાય તે પણ તેણે નેપોલીયનને કહી બતાવ્યું હતું. તે પછી લગભગ ત્રણ વર્ષ ફ્રાંસ અને સાર્ડીનિયા વચ્ચે જે સંધિ થઈ તેના પાયા રૂપ આ મુલાકાત બની રહી હતી.

તે પછીનાં બે વર્ષ (૧૮૫૬-૬૮) દરમિયાન ઓસ્ટ્રિયા અને સાર્ડીનિયા વચ્ચેના સંબંધ દરરોજ વધારે ને વધારે ગળતા ચાલ્યા. આ સ્થિતિમાં એ જ પરિણામ આવે એ તો ખુલ્લું જ હતું. ઇટલિ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની યોગ્ય સમજુતી ઉપર બધી વાતના આધાર રહ્યો હતો. છતાં ઓસ્ટ્રિયા રાજની ઇંદગી લેવાનો જે ખાચરો પ્રયત્ન કરી શકે તેથી થોડા વખત માટે આ સમજુતીમાં રમખાણ પડ્યું. આ બનાવનું બીજું પણ એક કમનશીબ પરિણામ આવ્યું. અર્થી ઇંગ્લાંડ અને યુરોપીય રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધ કરતાં ઓર જેવા થઈ ગયો નેપોલીયનને મુબારકબાદીના આપવામાં આવેલા માનવત્ત્વોમાં જે દેશમાંથી ઓસ્ટ્રિયા પોતાના ગાંડપણ ભરેલા કાર્ય માટે નીકળી પડ્યા હતા તે દેશ વિષે માનભંગક હિલેખ ભારેભાર કરવામાં આવ્યા. આવા એક માનવત્ત્વમાં એવી માગણી કરવામાં આવી હતી કે “જ્યાં આવા અધમ કાવતરો રચવામાં આવે છે એવા નિષ કુદરસ્થાન લંડનના હમશને માટે નાશ કરવા જોઈએ.” ખુદ નેપોલીયન પણ ઇંગ્લાંડને “બુનીઆની શુકા” કહેતા હતા. આ અભિધાનને માટે ઇંગ્લાંડ કેટલે દરજ્જે લાયક હતું તે નેપોલીયન જરૂર જાણતા હતા તેટલું બીજું કંઈ બાણી શકે એમ નહતું.

આમ છતાં આવા અણધાર્યો બનાવ બન્યા તો પણ, કાન્ફર અને રાજ વચ્ચે ૧૮૫૮ ના ઇન્ડાળમાં પ્લોમ્બીએર્સ આગળ પ્રસિદ્ધ મુલાકાત થઈ. એનું પરિણામ થોડા વખત માટે ખાનગી રાખવામાં આવ્યું હતું; જો કે બીજે વર્ષે પોતે ઇટલિના રાજા થશે અથવા તો સાદો પાર્શ્વ બનશે એવું વિકટર ઈમિન્યુએલે કદા ખાખત કાને વાત આવી હતી. ૧૮૫૬ ની રાજસભાની બેઠક ખુલ્લી સુકતાં રાજ્યે જે લાપણ કર્યું હતું તેનું વલણ પણ આ જ દિશામાં હતું. કહે છે કે જે છિંબી ફકરો ઇતિહાસમાં મશહૂર થઈ ગયો છે તે ખુદ રાજ્યે જ પ્રવર્ત્યો હતો. રાજ્યે કહ્યું હતું કે, “આપણે દેશ વિસ્તારમાં નહોતાં છતાં પણ યુરોપના રાજ્ય મંડળમાં તેણે સારી નામના મેળવી છે, કારણ કે જે સહાનુભૂતિ તે પ્રવર્તે છે તેમાં જે વિચારનું મતિનિધિવ તે ધરાવે છે તે વિચારની બાળતમાં તે મ્હોટો છે. આ સ્થિતિ કંઈ અડચણ રહિત નથી, કારણ કે આપણે જો કે મુલેહને માન આપીએ છીએ, તો પણ ઇટલિના ઘણા ભાગમાંથી પરિતાપની જે ચીસ આપણે કાને પડે છે તેના તરફ આપણે દુર્બલ

રહીએ એમ નથી. એકતામાં દૃઢ રહીને, આપણા સુહૃદ્ધમાં વિશ્વાસ સખીને આપણે ફર દષ્ટિથી તથા નિશ્ચયથી દિવ્ય પરમાત્માના આદેશની રાહ જોઈએ છીએ. ” આ ઉચ્ચેરણીકારક દેખાવ નરી આંખે જનાર મેંસેરિ આ ભાષણથી થયલી અસરને ખસ વૈધુતિક તરીકે વર્ણવે છે. તે કહે છે. ” થોડી થોડી વારે ભાષણની વચે ‘ મહારાજ ભણું છું ’ એવા શબ્દોથી મોટે અવાજે વખાણ થતાં હતાં. પરંતુ જ્યારે રાજા ‘ પરિતાપની ચીસ ’ એ શબ્દો બોલ્યા ત્યારે જ ઉત્સાહ પ્રવર્તી રહ્યા હતા તે તે અવર્ણનીય જ છે. રાજ્યસભાના સભાસદો, પ્રતિનિધિઓ, પ્રેક્ષકો સર્વ એક સાથે કુદીને ધુટણીએ પડ્યા અને ગાઢ ધન્યવાદ આપવા મંડી પડ્યા. ફ્રાન્સ રશિયા પ્રશિયા અને ઇંગ્લેન્ડ એ દેશોના પ્રધાનો ઉંકળ અર્થમાં પામી ગયા. અને એ અજળયણ દેખાવથી દિગ્મુદ ખની ગયા. નેપલ્સના એલચીનો ચહેરા ગમગીન ફિક્કાશથી છવાઈ રહ્યા. જો રાજ્યએ અમારા દુઃખ યાદ કીધાં હતાં અમને દેશ આપવાનું વચન આપ્યું હતું તે રાજાનાં વખાણ કરતાં કરતાં અમે ગાંડા થઈને અમારા હાથ જોરથી જોડ્યા હતા તે વખતે અમારી આંખોથી સતત વહેતા આંસુને લુંછી નાંખવાને અમે દેશવટો ભોગવતા ગરીબ લોકોએ પ્રયત્ન સરખા પણ કર્યો ન હતો. વિજયથી પ્રજાજાથી અને દેશસંયોજનથી રાજાને ઇટલિની ગાદી મળે તે પહેલાં તે અમારાં હૃદય ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહ્યા હતા; એ અમારા રાજા હતા ! ” આ જાહેરનામાં પછી પણ તટસ્થ સત્તાઓએ તેમાં ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડે આગામી લડાઈ બંધ રાખવાને પ્રયત્ન કીધા હતા, પરંતુ પ્રસ્તાવના રૂપે સાડીનીયા હથિયાર મુકા દે એ વિષે આસ્ટ્રિયાનો આગ્રહ હતો. કાન્ફરે મક્કમ રહીને ના કહી. માર્ચ મહિનામાં તે નેપોલિયનને પેરિસમાં ફરીથી મળ્યો. સંધિની શરતો જીવંતને માટે નક્કી કરવામાં આવી. એકદમ હથિયાર મુકી દેવાં એવો આસ્ટ્રિયાની અત્યપ્રતિજ્ઞા એપ્રિલ માસની ત્રેવીસમી તારીખે ટ્યુરિન પહોંચી; અને ત્રણ દિવસની અંદર સાડીનીયાના લશ્કરે લોંબાર્ડી તરફ ક્રચ કરી. કાન્ફરે કેટલાક મિત્રોને આ વખતે કહ્યું હતું કે “ ચાલો; પત્યું. પાસો નાંખ્યો છે. આપણે કંઈક ઇતિહાસ રચ્યો છે એટલે ચાલો હવે ભાગ્ય ઉડાવીએ. ”

ખાદશાહી ઢંઢેરામાં એવું લખ્યું હતું કે, ઇટલિના લોકો, આસ્ટ્રિયા પીડમાન્ડ ઉપર હલ્લો કરે છે, કારણ કે યુરોપનાં રાજ્ય મંડળોમાં મેં આપણા સામાન્ય દેશનું હિત જાળવી રાખ્યું છે, કારણ કે તમારી પરિતાપની ચીસ તરફ હું દુર્લક્ષ ન હતો. જો સંધિ હવે આ પ્રમાણે કરી છે તે દેશ બળાત્કારથી તોડી નાખે છે.

“ એટલે, આજ પ્રજાના હક્ક સંપૂર્ણ જામ્યો છે. માટે મારી ગાદીનું રક્ષણ કરવાને, મારી પ્રજાના છૂટકારાનું રક્ષણ કરવાને, ઇટલિના નામની નામનાનું રક્ષણ કરવાને હથિયાર સંજ્ઞ થઈને હું મારાં માળાપની કબર ઉપર લીધેલી મારી પ્રતિજ્ઞા પુક્કા દિલથી પરિપૂર્ણ કરીશ. હું સમસ્ત પ્રજાના હક્ક માટે લડું છું. આપણને ઇશ્વરમાં અને આપણી એકતામાં વિશ્વાસ છે; ઇટલિના યોદ્ધાઓના સૌર્યમાં, ફ્રાન્સની ઉમદા પ્રજાના સહકારમાં આપણને વિશ્વાસ છે; પ્રજામતના ન્યાયમાં આપણને વિશ્વાસ છે. ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યના પ્રથમ યોદ્ધા થવા શિવાય અને બીજા કોઈ પણ ઇચ્છા નથી. બાકી એવું પડેલું. ”

“ આદ્યસથી એડિટીંગ સુધી ઇટલિને છૂટા કરવા ” આવેલા પોતાના “ ઉદાર સહકારી ” ફ્રાન્સના રાજને મે આસની તેરમી તારીખે જીનોઆ આગળ રાજ્ય મળ્યો. અને રાજ્યમાં એક સાથે લશ્કરને મોખરે ગયા. એક માહિતી સુધી તો સહકારી રાજ્યમાં જીત મેળવી; શોધી જીતને રોજ તેમણે મેગેન્ટાની મહાત્મ જીત મેળવી; આઠમી તારીખે તેઓ મિલેનમાં દાખલ થયા; ચોવીસમી તારીખે તેમણે સાલ્ફેરિનો-સેનમાર્ટિનોની બેવડી જીત મેળવી; બંધ લડતની સર્વોપરિ જીત આ હતી. આ પછી “ ઉદાર સહકારી ” અટક્યો. તે રાજ્ય ફ્રાન્સિસ જોસફને વિલાફ્રેન્કા આગળ મળ્યો, અને સંધિ થઈ. એની રૂએ લોમ્બાર્ડિને પીડમોન્ટ સાથે જોડવા, તથા વેનિસને ઓસ્ટ્રિયા પાસે રહેવા દેવા કહ્યું. આ અસાધારણ પગલું ભરવામાં નેપોલિયનના શા હેતુ હશે તે શોધી કાઢવું એ વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. કાન્ફ્ર પાછળથી ધારતો હતો તે પ્રમાણે, કદાચ આ પગલું કોઈ અગાઉથી ધારેલી ધારણાને લીધે નહિ પણ તુરતની પ્રેરણાને લીધે ભરાયું હશે. એના પરિણામ અહીં જોઈશું તે ખસ થશે. તાબેદાર પરગણાના લોકોને, વેનિસવાસીઓને, ટસ્કનિવાસીઓને, મોડેનાવાસીઓને, અને સૌથી વધારે તો જીલમી ધણીના હાથમાંથી તુર્ત છૂટકારો થવાનો આશા રાખનાર રોમ સંપ્રદાયોને આ સમાચારથી દુઃખકારક નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. શાંતિથી વિચારાયલા અને કુરતાથી અમલમાં મુકાયેલા વિશ્વાસઘાત શિવાય બીજું કશું કારણ ને વખતે કાન્ફ્ર ખતાવી શક્યો નહિ. જો કે વિક્ટર ઇમ્મન્યુઅલને તેના પ્રધાનો કરતાં ઓછું નિબંધ દુઃખ લાગ્યું ન હતું, ઓછી નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ ન હતી, તોપણ કંઈક સ્વસ્થતાને અંશ ધરાવનાર ક્યારના પ્રામ કરેલા કાયદાની જાણ ધરાવનાર તો વિક્ટર ઇમ્મન્યુઅલ એકલો જ હતો.

રાજ્યે કીધેલા વિશ્વાસઘાતથી કાન્ફ્રને અનહદ ગુસ્સો ચડ્યો. આ સમાચાર સાંભળતાંની સાથે તે તુરત છાવણીએ જવા નોકળી પડ્યો, રાજ્યનીતિની દરકાર કીધા વિના તેણે અને રાજ્યે ઉપર બેઠકારીથી હપકાનો વરસાદ વરસાવ્યો. સંધિની શરતોના પરિત્યાગ કરવા, તથા આવી નામોશી ભરેલી શરતે લોમ્બાર્ડિનો સ્વીકાર કરવાની ના કહેવા તેણે પોતાના ધણીને વિનવિ કીધી. આ ઉદ્વેગ શીખામણ સ્વીકારવાની રાજ્યે ના કહ્યોથી તેણે તરત જ રાજનામું આપ્યું. અને તે લેરિમાંના પોતાના ખેતરમાં પાછો ચાલ્યો ગયો. તેની આખી કારકીર્દિમાં આ એક જ વખત તેની નિર્ધારણા ઉપર વિનય મળ્યો હોતો, અને એ માટે તેને માફી બક્ષાય એ યોગ્ય નહિ. તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર બિયેન્ક કહે છે કે લડાઈ પહેલાંનાં થોડા વખત ઉપરનાં તેનાં જીમાનુષી કાર્ય વિષે દુનિયાને કદી જાણ થવાની નથી. પરંતુ જ્યારે દસ્ત જીત્યાના, માનુષી પિંકારના, ઉદાર ઉશ્કેરણીના, અવર્ણનીય તોફાનોના અને ચિંતાના આવા બળજબાંટ વચ્ચે તે કેવો અકલંકિત રીતે ગંભીર રહ્યો હતો, ચાહુખનાવો ઉપર વિચાર ચલાવતો હતો, અને કલ્પિત માટે ઉત્તરોત્તર તક સાધવા માટે મનુષ્યો તથા બાબતો ઉપર કેવી રીતે અમલ લાગવો તે જાણતો હતો, એ જ્ઞાત તો પ્રતિહાસ ન્યાયપુરઃસર ઉઘાડી પાડશે જ. જો કે તે અત્યંત વ્યવહારની આ છિવટની અને અત્યંત અદારી રિસાયત દરમિયાન ઓસ્ટ્રિયા રૂપી બેડના પંખથી ઇટલિના પ્રશ્નોને અવચ્છેદ કરતો અટકાવનાર એકનો એક ધીર વિચારશીલ નથી ન હતો. કાર્ય માટેની તેની જીજ્ઞાસા મહાપ્રમાણ હતી.

એકી વખતે તે રાજ્યમંડળનો પ્રમુખ, પરદેશી વ્યવહારનો મંત્રી, વિગ્રહ-મંત્રી, અંત-વ્યવહાર-મંત્રી હતો. વિગ્રહ-કચેરીમાં પણ તેને માટે પાથરણું પથરાતું રહેતું હતું, અને રાતને વખતે તે પોતાનો જલ્લો પહેરીને એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં ફરતો રહેતો હતો, સીપાઇના જખતા બાબત, ખટપટી પત્રવ્યવહાર બાબત, તથા લડાઇની તૈયારી બાબત સૂચનાઓ કર્યા કરતો હતો, તેમ જ પોતાનો મહેનતુપણાનો અને સ્વદેશાભિમાનનો દાખલો દરેક જણને ખેંસાડી તેને ઉશ્કેરતો હતો. પીડમોન્ટવાસીઓને તો એનું જ કહેવાની ટેવ પડી ગઇ હતી કે, “અમારે ત્યાં રાજ્યતંત્ર છે, રાજ્યખંડ છે, રાજ્યખંડારણુ છે; એ બધાનું નામ કાન્હુર છે.” તો પછી તેનું ખાસ કાર્ય-ફાન્સની એકતા-પડી ભાંગે તેથી તે ક્ષીણ થઇ જાય તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી.

પરંતુ આવી અત્યંત ઉશ્કેરણીકારક આણીને સમયે રાજાનો નિર્ણય આથી પણ વધારે સંગીન નીવડ્યો હતો. બનાવોએ જ વલણુ લીધું હતું તેથી તેના હૃદયના ઉડા-ણમાં દુઃખ થતું હતું, પરંતુ ૧૮૫૬ ના વિજયથી ઘણું સંધાયું હતું એમ કાન્હુર સમજી શક્યો નહોતો તે રાજા સમજી શક્યો. “નોવારાના સમયથી ઇટલિનું જ રાજ-કીય ઐક્ય શક્ય જણાતું હતું તે વિલાઈનકાના સમયથી આવશ્યક જણાયું છે.” નોવારાનું કલંક ધોવાઇ ગયું હતું; ઑરિંટ્યાને મિન્સિયો પાછળ ધક્કેલી મુકવામાં આવ્યો હતો; આલ્પસની નીચે આવી રહેલા મહારાજ્ય તરીકે લોમ્બાર્ડિ અને પીડ-મોન્ટ બેડાઇ ગયાં હતાં; અને તે પછીના વર્ષમાં ટસ્કનિ, પાર્મી, મોડેના અને રો-મનાં દૂત-રાજ્યો એ સર્વ ઉત્તર ઇટલિના આ નવા મહારાજ્ય સાથે સાર્વભૌમિક પ્ર-જનસાથી બેડી દેવામાં આવ્યાં. કાન્હુરની પ્રકૃતિ ઉચ્ચે બાઇને પાછી ઠેકાણે આવી, અને થોડા મહિના સુધી નિર્ણય ભાગવ્યા પછી તે પાછો સત્તાધીશ થયો. પરંતુ તેની નામોશી હજી પૂરી થઇ ન હતી: નેપોલિયનનું લહેણું હજી વાળી આપવાનું બાકી હતું. તેણે જ કંઇ થોડું સાધવું હતું તે નિઃસ્વાર્થથી સાધ્યું ન હતું. ન્હાનાં ન્હાનાં ઓછી કિંમતનાં લહેણાંની બાબતમાં જમ બને છે તેમ, જ્યારે આ “ન્હાનો હિસાબ” રજી કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઉલટો તે તો બહુ જ મોટો હિસાબ થઇ પડ્યો. ટસ્કનિ, રોમના, અને અન્ય પ્રાન્તો બેડાવાથી સાર્ડીનિયાના મહારાજ્યને જ મહાન પ્રાપ્તિ થઇ હતી તે ધ્યાનમાં લઇને નેપોલિયને સેવોચના પ્રદાનની માગણી કરી.

ફ્રાન્સની રાજ્યનીતિને શાશ્વત કલંક લગાડનાર આ નામોશી ભરેલા પરસ્પર વ્યવહારનો ઇતિહાસ આ પછીના વિભાગ માટે ખરૂં બેતાં સંઘરવામાં આવ્યો છે. અહીં તો એટલું જ કહેવું ખસ થશે કે આ માગણી ન છૂટકે કબૂલ રાખવામાં આવી. આ સાથે સંખંધ ધરાવનારા સર્વ લોકોને આ માગણી શોચનીય જરૂરિયાત લાગતી હતી; ખાસ કરીને રાજાને તો “પોતાના વંશનું ઘોડિયું” પરદેશીને શરણે સોંપવું પડે એ વાત “પોતાના હૃદયને સૌથી વધારે દુઃખકર આત્મભાગ” રૂપ લાગતી હતી. મેઝિનિપશ્ચીએને તથા ઝેરિંબાલિને અનહદ ગુસ્સો લાગ્યો. તેમને મન તો કાન્હુર એક “અધમ કાવતરાં ખોર” હતો; નેપોલિયન “ધૂતશક” કરતાં પણ વધારે લાગતો હતો; પરંતુ આ ઇલકાંબો ન્યાયપુરસ્સર અપાયા છે કે કેમ તેનો વિચાર અલા-વવાનું મારે અહીં મુલતવી રાખવું પડશે. કાન્હુરની રાજકીય કારકીર્દિ રૂપી નાટકના:

જે છેલ્લા અંકથી, નિર્ભય સ્વયંસેવક કરતાં તેને આછી આભારી નહિ એવી રીતે, દક્ષિણનું મહારાજ્ય ઉત્તરના મહારાજ્ય સાથે જોડાયું હતું, અને જનુ એક્ય લગભગ સંપૂર્ણ રીતે સધાયું હતું એવા ઇટલિ ઍરિયુટિકથી આદ્ય સુધી ખરેખરે સુકા થયો હતો, તે છેલ્લો અંક પણ ખરે જોતાં ઍરિયુટિકના જીવનને લગતો ગણીને મારે સુલત્વી રાખવા બંધાયે.

કાંબૂરનું જીવનકાર્ય લગભગ પૂરું થયું હતું. વનિસવાસીઓ અને પોપની શેમની પ્રજાઓ શિવાયની બીજી બધી જાતોના દરેક સભ્યમાં સમાવેશ કરનાર ઇટલિના રાજ તરીકે પોતાના ધણીને બહાર થયેલાં જોયો ત્યાં સુધી તે જીવતા રહ્યા હતા. પરંતુ તેને સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડ્યું કે હજી પણ ઘણું બધું સાધવાનું બાકી રહ્યું હતું. ઍરિયુટિકના તરવારને લીધે, તથા દક્ષિણમાં તેણે જે ઉત્સાહ વર્તીયો હતો તેને લીધે, તે પ્લસને ઉત્તરીય મહારાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ હજી પણ તેમાં એકરસ કરવાનું કામ બાકી હતું. ત્યાંના લોકો ગેરકાયદેસર વર્તનારા હતા, વંશપરંપરાથી કોઇ પણ પ્રકારના રાજ્યતંત્રની વિરોધ હતા, અસ્વસ્થ અને અડચણકારક હતા. છતાં પણ જોને “ અસાધારણ પગલાં ” લેવી કહેવાય છે તે રસ્તો કાંબૂર કદી પણ સ્વી. કારે એમ ન હતું. જોને તે રાજ્યખંધારણ વિષયક રાજ્યતંત્ર ગણતો હતો તેને સ્કેજ પણ તોડી પાડવાના કામથી તે પાછો હટતો હતો. કદાચ તે આ બાબત બંધાયે તે કરતાં વધારે લાગણીવાળો હશે. પરંતુ તે જો ભૂલ કરતો હતો તો તેવી ભૂલ ઉમદા પ્રકારની હતી એમ તો કહેવું જ બંધાયે. વળી, ખરે જોતાં કાંબૂરે જે સંસ્થાઓ ઉભી કરી હતી તે ઇટલિમાંની રાજ્યસભા વિષયક સંસ્થાઓના તો હજી અખતાર ચાલતા હતા. એવા અખતારની વચ્ચે વગર જરૂરનું ડાકું ઘાલીને તે અખતારોને દૂષિત કરવાના કામથી તેના જનમદાતા કાંબૂર પાછો હટ્યો કાંઈ એમાં કોઈ નવાઇ જેવું નથી. તે કહેતો હતો કે, “ ઘેરાની સ્થિતિએ કોઇ પણ રાજ્ય ચલાવી શકે. ” “ સિસિલિયોટોને આ માત્ર લાગુ પાડવાનો વિચાર તેની છેલ્લી જીવણ મોદગી દરમ્યાન નિત્યસ્થાથી દુસ્વપ્ન રૂપે ભ્રમમાં કરતો હતો. “ કોઇ જાતના ઘેરા નહિ, કોઇ જોતના ઘેરા નહિ ” એમ તેને વારંવાર બખડના ઘણાએ સાંભળ્યો હતો.

જે બીજી મુશ્કેલી કાંબૂરે નિર્ણય આપ્યા વિનાની રહેવા દીધી હતી તે આથી પણ વધારે અતંત જરૂરની હતી, વધારે ગુચ્છવણ ભરેલી તથા હમેશની હતી, અને તે એવી મુશ્કેલી હતી કે તેના નિર્ણય માટે ખાસ કરીને તેની અસાધારણ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે એમ હતું. આચાર્યપદ વિષયક સત્તાના પ્રશ્નની બાબતમાં પોપપીઠની વૃત્તિથી જે મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી તેને વિષે અલખત હું અહીં ઉલ્લેખ કરે છું. માત્ર કેળવણીની વ્યવસ્થા વિષેના જ ધર્મપીઠના કોઇ આજી મુશ્કેલ નહિ એવા હક્ક બાબત હાલ તુરત તો હું કંઈ કહેતો નથી. ‘ઍડિન્બરો રિયુ’ ના ૧૮૬૨ નો જીલ્લાઈ માસના અંકમાં એક લેખકે આ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યો છે: “ અસરકારક ઇટલીય સત્તાના અસ્તિત્વથી શેમની ન્યાયસભાની સ્થિતિમાં મનનીય રૂપાંતર થવું બંધાયે એમાં તો કોઈ સવાલ જ નથી રહેતો, ઇટલિના પ્રદેશના કોઇ પણ મનનીય વિભાગ ઉપર ઇટલિનો રાજા તથા સર્વ સત્તાધીશ પ્રધાન ધર્મીયલ એ બંને

રાજ્ય ચલાવે અથવા રાજ્ય ચલાવવાનો હક્ક ધરાવે એ વિરોધાભાસ અસંભાવી વિરુદ્ધતાથી ભરપૂર છે.....એ દ્રીપકલ્પમાં પોપ જ્યાં સુધી ધાર્મિક અને સર્વોપરિ રાજ્યનો હક્ક ધરાવતો રહે ત્યાં સુધી ઇટલિનો રાજ રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રનો સર્વોપરિ પ્રયુખ વ થઈ શકે, કારણ કે પોતાના દિવાની રાજ્યકરણની હદની અંદર રાજની સત્તા સદાસર્વદા વિરોધને વશ રહે જ. બીજી તરફથી બેઈએ તો, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે બાદશાહી સત્તા સાથે થોડી આવી અથડામણને અટકાવવા માટે રોમની ન્યાયસભા પાસેથી આવશ્યક છૂટ મેળવવી એમાં માનુષી રાજ્યધારણા પૈકી સૌથી વધારે મક્કમ અને અશાંત રાજ્યધારણામાં પરિવર્તન કરવાનું કાર્ય સમાઈ રહેલું છે.” ૧૮૬૦ માં ઇટલિના મહારાજ્ય સાથે રોમના બેડાયું ત્યારે પણ પોપની સત્તા તરફથી વજ્ર નિર્દોષ થયા શિવાય એ કામ સધાયું ન હતું. આખરે તે બલિષ્ઠકારના એક વખતના ભયંકર નિષેધની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. પોપના આક્રોશથી વિકટર ઇર્મન્યુએલને જરા પણ અડચણ આવી ન હતી, પરંતુ ધર્મપીઠના નિમકહલાલ અને આશંકા પુત્ર તરીકે તો તેને ઘણી જ હાડી લાગણી થઈ હતી. રાજ્યે પોપને કરેલી ઉનઠા નમ્ર વિનંતિ વિષે મિસ જોડકિનકૃત અજબ જીવનચરિત્રમાં તમે વાંચશો. જ કાયદાની રૂએ રોમના લોકો સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાથી ઇટલીય મહારાજ્ય સાથે બેડાયું હતા તે કાયદો મંજૂર કરવાને, તથા ઇટલીય એક્યના પવિત્ર કાર્યને આશીર્વાદ આપવાને રાજ્યે પવિત્ર પિતાને આ વિનંતિ સાદર કરી હતી. આ વિનંતિ વ્યર્થ કરવામાં આવી.

પરંતુ, આ પછીનો ફેરફાર તેનાં સર્વ આવશ્યક પરિણામ સાથે થવા બેઈએ. ઇટલિના નવા મહારાજ્યે પોતાની રાજ્યતંત્રની બેઠક છિવટે રોમની પ્રાચીન રાજ્યધાનીમાં સ્થાપવી પડશે એ વિષે પોતાના ધણી કરતાં ધર્મપીઠને ઓછા નિમકહલાલ નહિ એવા કાબૂરને કદિ પણ શંકા થઈ નહતી. તેણે કહ્યું હતું કે, “રાજ્યધાનીની પસંદગી ઉચ્ચ નૈતિક વિચારોથી નક્કી થાય છે. આ બાબત નિર્ણય આણનાર તો લોકોની મનોભાવના છે. મહાન રાષ્ટ્રની રાજ્યધાની નક્કી કરનાર ઐતિહાસિક, માનસિક, નૈતિક સર્વ વસ્તુસ્થિતિ રોમમાં એકત્ર થયેલી છે.....પવિત્ર પિતાની એટલી જ ખાતરી કરી આપવાની બાકી રહી છે કે આચાર્યપદ વિષયક સત્તા સ્વાતંત્ર્યની ખાતરી આપનારી હવે આપને માટે રહી નથી. તેનો ત્યાગ કરો, એટલે પછી જ છૂટકારા માટે આપે ત્રણ સેકા સુધી મહાન કેથોલિક સત્તાઓ પાસે નિર્ધારક મોગણી કીધી છે તે છૂટકારો અમે આપને બક્ષીશું..... સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર ધર્મપીઠ એ મહાન સિદ્ધાન્ત ઇટલિમાં ઢંઢેરાથી ફેલાવવા અમે તૈયાર છીએ.”

પોતાનાં છિદ્ધાંમાં છિદ્ધાં અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ બાપણ પૈકી એક બાપણ (૨૬ મી માર્ચ ૧૮૬૧ ના બાપણ) માં કાબૂરે કહ્યું હતું કે “ અમે એમ માનીએ છીએ કે એ બે સત્તાઓને છૂટી પાડવાથી તથા દિવાની અને ધાર્મિક સમાજ વચ્ચેના સંબંધને છૂટકારાનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પાડવાથી સર્વોપરિ મુખ્ય પુરોહિતનું સ્વાતંત્ર્ય તથા તેનો હોદ્દો તેમ જ ધર્મપીઠનું સ્વાતંત્ર્ય સધાશે. “તે પછી તેણે એવી ઉત્સુક આશા જણાવી હતી કે પોપની સત્તા સાથે મૈત્રીભાવથી ગોઠવણ કાઢાથી આ ફેરફાર કરી શકાય એમ છે. તેણે આગળ જણાવ્યું હતું કે “ ઇટલિને તેમ જ ધર્મપીઠને વિનાશક

હોય એવી પરિસ્થિતિમાં પોપ અનન્ય નીવડે, અને સર્વ શરતોના અસ્વીકાર કરવાનું ચાહુ રાષ્ટ્રે તો શું કરવું ? શુદ્ધસ્થે, તો પછી એ જ સિદ્ધાન્ત ખૂબ જોરથી જાહેર કરવામાં આપણે પાછી પાની ન કરવી જોઈએ; આપણે એટલું જાહેર કરવામાં પાછી પાની કરવી ન જોઈએ કે એ શાશ્વત શહેરમાં આપણે દાખલ થઈએ તે પહેલાં સમજૂતી થઈ હોય કે ન થઈ હોય, તો પણ પુરોહિતની સત્તા નાબૂદ કર્યાનું જાહેર કરતાંની સાથે ઇટલિ રાષ્ટ્રમાંથી ધર્મપીઠને મુક્ત કરશે, અને પ્રથમ જગ્યાએ જાખતોના વિશાળમાં વિશાળ પાયા ઉપર છૂટકારો સાધશે. ”

આગળ ઉપર આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે છેક જ કમનસીબે આમ થવાનું નરી-ખમાં લખ્યું ન હતું. ઇટલિની સરકાર જ્યારે આગળ પગલું ભરતી ત્યારે ત્યારે અનન્ય અણખદલાતો સામે પક્ષ તેની સામે ટક્કર ઝીલતો. પરંતુ આ જ સ્વપ્ન વિષે વિચાર કરતાં કરતાં ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યનો મહાન રાજ્યનીતિકુશળ પુરૂષ પોતાનો શાશ્વત વિશ્રામ લેવા ચાલતો થયો. ખુદ એનું નામ મક્કમ રાજ્યપાલારણુ પણ તેણે જે અમાનુષી પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનો, તેણે જે અનેક દુઃખકર ચિંતાઓ અનુભવી હતી તેનો, જે ઉશ્કેરણીકારક વિજયમાં તથા નામાંશી દેનાર નિષ્ફળતામાં તેનાં છોવટનાં વર્ષો પસાર થયાં હતાં તેમાં થયલા કેરકારનો ભોગ થઈ પડ્યું. છેક અંત સુધી રાજ તેની તરફેણમાં હતો. ચિત્તભ્રમમાં પણ તેના વિચાર હજી જે ધણીની તેણે આટલી નિમક-હજાલીથી સેવા કરી હતી તેના તરફ હજી જે દેશને તે આદરો અર્પે ચાહતો હતો તેના તરફ દોરતા હતા. તે જાલી ઉત્તો કે “ નેપલ્સવાસીઓ માટે હું ઘેરાની કોઈ પણ સ્થિતિ નહિ રહેવા દઉં. ” “ એમને શુદ્ધ કરો, એમને શુદ્ધ કરો. ” અને તેની સારવાર કરતા ભાઈ આગળ તેના છિદ્રા શબ્દો આ હતા. “ ફેઈટ, ફેઈટ, સ્વાતંત્ર્ય રાષ્ટ્રમાં સ્વાતંત્ર્ય ધર્મપીઠ. ”

આ પ્રમાણે કાંબુર ૫ મી જુન ૧૮૬૧ ના રોજ મૃત્યુ પામ્યો. આખી ઇટલીય પ્રજા પોતાનો માત્ર સખળમાં સખળ સલાહકાર જ નહિ પણ બહાલામાં બહાલા મિત્ર સુમાવનાર રાજથી માંડીને તે છેક નમ્રમાં નમ્ર ખેડુત સુધી-આખી ઇટલીય પ્રજા દિલાસો ન અપાય એવા શોકમાં ગરકાવ થઈ જાય એ યોગ્ય જ હતું. પરદેશી સુસ-રીનાં બંધનથી તેમનાં ગાત્રોને છોડવનાર, રાજ્યસલા વિષયક સરકારના હંમેશા મુશ્કેલ અને કંટકમય-શરૂઆતના કમમાંથી તેમને સહીસલામત રીતે દોરી લઈ જનાર તેમને છૂટકારાનાં સુખ બતાવી આપનાર જ માત્ર નહિ, પરંતુ નમ્રતાથી; સારી ક્ષાન્તથી અને જે પાઠ શીખવો સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે તે-ખીજાઓની છૂટે યોગ્ય આદર. આખીને પોતાના છૂટકારાને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે તેમને શીખવનાર વીરવર માટે તેઓ શોક કરે એ યોગ્ય જ હતું. ‘ ઇટલી એક રાષ્ટ્રીય પ્રજા એ જ કાંબુરનું ઉત્તરદાન જીવનકાર્ય હતું...ખીજાઓ રાષ્ટ્રીય છૂટકારાના કાર્યના ભક્ત બન્યા છે...એ કાર્યને શક્યતાની કક્ષામાં કેવી રીતે લાવવું તે તે જાણતો હતો; તેણે એ કાર્યને કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ મતથી વિશુદ્ધ કર્યું હતું; તેણે તેને લુખી કદવનાથી દૂર કર્યું હતું, ખેદરકાર કાવતરાંથી સ્વચ્છ રાખ્યું હતું, તે રાજ્યકાન્તિ અને પ્રતિકાર્ય વચ્ચે થઈને સીધા ખહાર નીકળી ગયો હતો, અને તેણે ઇટલિને વ્યવસ્થિત લશ્કર, ૬૧૭,

રાજ્યતંત્ર અને પરદેશી સહકારીઓ પૂરાં પાડ્યાં હતાં. મંત્રિની કે ડિરેક્ટરિયલ ઇચ્છા માટે આટલું બધું ન કરી શક્યો હોત એમ કહેવું એ મંત્રિની કે ડિરેક્ટરિયલની ઉપેક્ષા કરવા બરાબર નથી. તેમ છતાં ઉત્સુક સ્વદેશાભિમાન, તથા પોતાની ઇટલીય પિતૃભૂમિના રાષ્ટ્રીય ઐક્યની સિદ્ધિ માટેની જીસ્સાદાર ઇચ્છા સિવાય જમની સાથે તે બીજું કંઈ પણ સમાન ધરાવતો નહતો એવા લોકોની મહેનતથી તેને આડકતરી રીતે મળેલી મદદ સિવાય કાબૂર, તેણે જ બધું કીધું હતું, તે પોતાની જાતે સાધી શક્યો હોત કે કેમ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાવ જ. ભવિષ્યવેતા, રાજ્યનીતિકુશળ, ધર્મવિચારી દરેક જાણ પોતાના જીવનકાર્યમાં બીજાનો પરિપૂરક હતા. અત્યંત વિવિધ મગજશક્તિ ધરાવનાર, સ્વભાવમાં અસમાન અને સામાન્યતા પદ્ધતિમાં પણ વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર, પરંતુ સર્વ સ્વાર્થી હેતુઓની બાબતમાં આત્મનિશ્ચય રાખવામાં સમાન જીમદા કાર્ય પ્રત્યેની ભક્તિની બાબતમાં સમાન, જે મક્કમ ધૈર્યથી તે કાર્યનો પાછો લેવામાં આવ્યો હતો તેની બાબતમાં સમાન, એવા આ વીર પુરૂષ ઇટલીય ઐક્યના દેવળમાં પોતાને યોગ્ય ગોખલો મેળવી રહેશે, કારણ કે એ અવિનાશી મંદિર બાંધવામાં વીરે અત્યંત કિસ્મતી તેમ જ અમૂલ્ય શક્તિનો ફાળો આપ્યો હતો.

દેશનાયક. *

લશ્કરી ટુકડી રણક્ષેત્ર તરફ ફરતી હોય, તેવ વખતે બાબુની શેરીમાંથી તેમને કોઈ ગાળ દે કે તેમના ઉપર ધૂળ ઉડાડે, તો પણ તેઓ પોતાની કારનો ત્યાગ કરીને અપમાનનું વેર વાળવા સાથે એ શેરીમાં દોડી જશે નહિ. એ અપમાન તેમને સ્પર્શ સરખો કરશે નહિ-કારણ, સન્મુખમાં તેઓ જબરો સંગ્રામ દેખતા હોય છે, મ્હોં સામે તેઓ બીધણુ જમરાજને જોવા હોય છે. તેમ જ જે આપણે ખરાબર જ આપણા આ મહાન દેશને માટે કંઈક સંજીન કાર્ય કરવા તરફ જ ફરતી હોઈએ તો એ કાર્યના મહાત્મ્ય આગળ નહોતા મ્હોટા અગણિત વિક્ષેપો આપણને સ્પર્શ સરખો કરી શકશે નહિ. જરા જેટલું કંઈક વાંકું આડું પડ્યું એટલામાં રીસાઈને આપણે હાર તોડી જવાનું મન કરશું નહિ.

આજકાલ આપણા દેશમાં જ કંઈ આંદોલનો ને ચળવળો ઉભરાઈ ચાલી છે, તેમાં મ્હોટો ભાગ બુઝો. તો કેવળ કલાહ જ દેખાશે. એમાં સંશય નથી કે ખરી દેશ-દાઝવાળા લોકો એ કલાહને લઇને મનમાં ને મનમાં હાજી-મર્દ છે. કારણ કે કલાહ એ કમજોરના ગુસ્સાનું લક્ષણ છે, કલાહ એ નવરાની ગમત મેળવવાની એક રીત છે.

એક વાર દેશની ચોદિશ નીહાળી બુઝો, દુઃખનો આવડો બોલે એક ઉઃકારો કયાં સિવાય ઉચ્છેદી કેવો ચાલ્યો બય છે ? આના જોવા દયાજનક દેખાવ હનીઆમાં

* મંત્રિઘટકત “કાબૂરનું જીવનચરિત્ર.”

× બાબુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના લેખનું ભાષાનંતર.

બીજા ક્યાંક નહિ મળે. આશા અને આનંદ ઉડી ગયાં છે, ભૂખમરો અને રોગચાળો કેર વરતાવે છે. વિનાશકારક તત્ત્વોનાં મૂળ આ પ્રાચીન ભારતવર્ષની હવેલીની ભીતોને ફાડીને ટુટી નીકળ્યાં છે. દુઃખના સરખું કંઠાર સત્ય-દુઃખના જટલી કડક કસોટી બીજી તે કંઈ હશે ? તેને રમતમાં ઉડાવાય એમ નથી, દાવપેચ રમીને તેને ટાળી શકાય તેમ નથી, તેની અંદર કૃત્રિમ કલ્પનિકતાને આવકાશ જ મળે તેમ નથી. શત્રુ કે મિત્ર, એ બધાયની સખતપણે ખબર લે છે. દેશને વ્યાપી વળેલા આ ભીષણ દુઃખની સંગાથે આપણે કેવું વર્તન ચલાવીએ છીએ, તે પરથી જ આપણા મનુષ્યત્વનું પારખું થવાનું. આ દુઃખની કાળી કંઠણ સલાડી ઉપર આપણા સ્વદેશ પ્રેમની ઝગઝગતી રેખા ન હોય તો જરૂર જાણીએ કે એનામાં કંઈક કપટ છે. અને જ સોનું કસોટીએ ચડીને ખાંડું થઈ એના તમને કોણુ દામ ગણી આપવાનું ? અંગ્રેજ લોક તો આ બાબતના પ્રખ્યાત પારખ છે. તેમની સાથે છેતરપટી કેમ કરીને રમશો ? દેશદાઝથી પ્રેરાઈને આપણે જ ઉલ્લાસ કરી રહ્યા છીએ તેમાં તેમની શ્રદ્ધા કેમ કરીને ખેંસશે ? આપણે જાતે કંઈએ ત્યારે જ માગી શકીએ. પણ સાચું બોલજો, આપણે એવું શું કર્યું છે ? દેશના બંધા ન જાય એવા હાલહવાલ એક તરફ જ દિવસે થતા હતા તે દિવસે પણ આપણામાંનાં જંગ્મો સારી સ્થિતિમાં હતા તેઓ સુખ ભોગવતા પડયા રહ્યા હતા; જમને નવરાશ હતી તેઓએ તેમના બપોરના આરામમાંથી ક્ષણ પણ જતી કરી નહોતી; જ થોડો ઘણો ત્યાગ કર્યો હશે તે ત્યાગમાં ગણતરી કરાય તેવા નહોતા; થોડું ઘણું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હશે, પણ જ આનંદ એમરે થઈ રહ્યો હતો તે તેનાથી અસંખ્ય ગણી હલ-ચલેદક હતા.

આનું કારણ શું ? એનું કારણ એજ કે, આટલા દિવસ આપણે પારકાને આંગણે માથું ફોડીને જીવ દેવાના વિચાર કરતા બેઠા છીએ, સ્વદેશની સેવાના વિચાર કર્યો નથી. દેશનું દુઃખ કાં તો વિવાતા કે કાં તો ગવર્નમેન્ટ દ્વારા કરશે એ ખ્યાલને જ આપણે આજ દિવસ સુધી આપણા દરેક ડગલામાં આશરો આપ્યો છે. આપણે એકસંપી કરીને-પ્રતિજ્ઞાનું પવિત્ર બંધન ધારીને દેશ સેવાના કાર્યમાં વ્રત ધારણ કરી શકીએ, એ વાત આપણે નિષ્કપટભાવે પોતે પોતાની પાસે પણ કબૂલ કરી નથી. આમ હોવાથી દેશના લોકોની સાથે આપણા અંતરનો સંબંધ થયો નથી, દેશને જ ઠેકાણે દરદ થાય છે તે ઠેકાણે આપણા ઇલાજ પહોંચતા નથી. સ્વદેશ પ્રેમની સ્થાપના એવી ભીંત પર થતી નથી કે જ ભીંત ખરેખર હસતી ધરાવે છે. તેથી જ ફાળાના ખરડા ફોગટ ફરી ફરીને ફાટી જાય છે અને કામનો ખરો વખત આવે છે ત્યારે કોઈ મ્હોં પણ દેખાડતું નથી.

બીજાઓની આગળ અરજ ગુજારવી, બીજાઓને આટલે જમને દુઃખ રડવા ખેસવું એ કામ માત્ર આજ સુધીમાં, આપણી તરફથી કંઈ થયું હોય, તો થયું છે. માખાપ, દેખે ! દેખે ! કરીને પારકાની પૂઠે પડ્યે તો કંઈ મળ્યું નથી, અને કલાચ મળ્યું તો પણ માગ્યાં સુકાકળ પછે પણ ભીખને માથે આપરે લક જ રહેવાની. જમનામાં હવે માથું લકને ચાલતું હોય, પણ આપણામાં લાવવા હોય હોય તો સોથી પહેલાં પ્રાણનું દાન કરવું બેઈએ.

આજે યુવક વર્ગ હિંમતપૂર્વક કહેશે કે હવે તો અરજીઓ અને વીનવણીઓ ખલાસ કરીને અમે હાથ ખેંચી નાંખ્યા છે. હવે અમે અમારે પોતાનું કામ અમે પોતે કરવાને કટિબદ્ધ થયા છીએ. ખરેખર જ કટિબદ્ધ થયા હોયએ તો તેથી બીજું શું સાહે ? પરંતુ ત્યારે આપણે મરદની પેટે ભારપૂર્વક કબૂલ કેમ કરી નથી લેતા કે, સંકેત પડે તો પડવા લો, પ્રતિકૂલ સંજોગ વટાવવા પડે તો વટાવવા તૈયાર છીએ. વાવવાતમાં આપણી બંને આંખોમાં ઝળઝળાં આવી જાય છે તે કેમ ? આપણા મનમાં કેમ એવા વિચાર આવતા હશે કે શત્રુ મિત્ર સર્વે મળીને અમારો માર્ગ સાફ કરી દેશે ? ઉત્તરતો પાંચ ભાગે દુસ્તર છે, એ ચાત જગતના ઇતિહાસમાં સર્વાંત પ્રસિદ્ધ છે:—

“ કુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગ પથસ્તત્કવયો વદન્તિ । ”

આપણે તો કહીએ છીએ કે આટલો દુરત્યય પંથ અમે શું અમારી મેળે જ કાપીએ કે ? બીજાઓ આવીને અમારો રસ્તો સહેલો અને સપાટ કરી આપશે તો જ અમે આગળ વધીશું, નહિ તો વાટમાં પડ્યા પડ્યા વાદ વવા કરશું અને કાળું મેશ જેવું રહેાં કરીને બોલીશું, કે અમારો રસ્તો વાળી આપતા નથી ને ? ઠીક છે, અમે અમારી ધરની શાળ પર વણેલું કપડું પહેરશું, અમારી પોતાની નીશાળામાં જઈને ભાનું શું ! વાહ, આપણું અભિમાન !

અમે પૂછીએ છીએ કે દાવાનળની સામે ઉભા રહીને કોઈને કદી મનમાં અભિમાન આવે છે ?—મૃત્યુ શય્યાને ઓશીકે બેસીને કોઈને કદી કલહ સંજો છે ? આપણે શું જોઈ શકતા નથી, કે આપણે ક્યારનું મરવાનું શરૂ કરી દીધું છે ? આ અમે અલંકારિક ભાષામાં બોલતા નથી—આપણે સાચેજ મરીએ છીએ. જેને વિનાશ કહે છે, જેને વિલોપ કહે છે, તે ભાતભાતના વેશ લઈને આ પુરાતન જાતિના રહેઠાણમાં દાખલ થઈ ચૂક્યું છે. મેક્સિયામાં હજારો માણસ મરે છે, અને મરતાં નથી તેઓ જીવતાં મરદાં સમાન બનીને પૃથ્વીને ભારે ભારે છે. આ મેક્સિયા પૂર્વથી પશ્ચિમમાં અને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં વ્યાપી ગયો છે. પ્લેગ પહેલાં એક રાતને મહેમાન થઈને આવ્યા હતા. એક રાતને બદલે વરસ ઉપર વરસ ચાલ્યાં જાય છે અને છતાં તેની નરરક્ત પિપાસા હજી છીપી નથી. વાંઘે એક વખત માણસનું ‘ખૂન ચાખ્યું’ કે પછી જેમ તેને તે હરામ ચસકો છૂટતો નથી, તેમ જ દુકાળ ઉપરા ઉપરી પડે છે અને આપણાં ગામનાં ગામ ઉજડ વેરાન જેવાં કરી મેલે છે. આ બધું તે દૈવનો કાંપ માનીને શું આપણે આંખો મીચીને બેસી રહીશું ? સમસ્ત દેશના ગળામાં મૃત્યુએ જે મજબૂત ફ્રેન્સિ નાંખ્યો છે તે શું જોઈ જ રહીશું ? તેને આકસ્મિક ગણી શકશું ?

એ આકસ્મિક નથી. તેણે આપણી અંદર હાંડાં મૂળીયાં ખોડવા માંડ્યા છે. એના સપાટામાં સપડાએલી અનેક જાતિઓ મારી ગઈ છે—અને આપણે પણ દેશમાં સળગી જીડેલા એ મૃત્યુના હુમલાથી હાથ પગ હલાવ્યા વગર જ બચાવ કેવી રીતે કરી શકીએ એ કંઈ સમજીતું નથી. આપણે આપણી આંખ સામે જ જોઈએ છીએ કે, જે જાતિઓ નીરોગી અને મજબૂત હોય છે તેઓ પણ બનની રક્ષાને અર્થે આંખો દિવસ લડતમાં

કરે છે. આપણે એક તો જીવું થઇ ગયેલાં ઉપર પાછા મૃત્યુના ભારે પંખાના માર ખાઈએ. અને તેમ હોવા છતાં કંઈ પ્રયત્ન કર્યો વિના જ આપણે ખચવાના કેમ ?

એક વાત આપણે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, કે મેલેરીઆ-પ્લેગ-દુષ્કાળ એ તો માન ખહાનું છે, તે ખાલી ખાલ્ય લક્ષણ જ છે. મૂળ વ્યાધિ જે છે તેણે તો દેશની નસેનસમાં સંચાર કર્યો છે. આજ સુધી આપણે એક અમુક રીતે રહ્યા છીએ-આપણા હાટ શેરીમાં, શહેરમાં અને ગામડામાં આપણે ખચાવની અમુક એક રીત ખાંધી રાખી છે. આપણી તે રીત હવે જરી પુરાણી થઇ છે. ત્યાર બાદ આજ સુધીમાં ખહારની દુનીઆના સંઘાતથી આપણી અવસ્થામાં જમીન આસમાનનો ફેર પડ્યો છે. આ નવીન સંમિશ્રણની સાથે હજી પણ આપણે પૂરેપૂરો મેળ કરી શક્યા નથી-એક ઠેકાણે જોડવા જઇએ છીએ ત્યાં બીજા એક ઠેકાણે તૂટી જાય છે. ઉપસ્થિત થયેલા નવીન સંમિશ્રણની સાથે જે આપણે કોઇ દિવસ સામંજસ્ય સાધી નહિ શકીએ, તો આપણે મરવું જ પડશે. જગતમાં જે જે જાતિઓ મૂંઝ છે, તે એમ જ મૂંઝ છે !

મેલેરીઆ ફાટી નીકળવાને કંઈ નવું જ કારણ આપણા દેશમાં આજ થયું, એમ નથી. વરસોથી આપણા દેશમાં પાણી પુષ્કળ છે, ઝાડી જંગલ આજ કરતાં પહેલાં ઝાડાં હતાં, અને મરુછરની પણ અહીં કોઈ વાર ખોટ નહોતી. પરંતુ તે વખતે દેશ જીવતો જગતો હતો. યુદ્ધે ચડવું હોય ત્યારે ખાધ ખોરાકી જોઈએ-અને આ છૂંપા રોગ રૂપી દૂશ્મન સામે યુદ્ધે ચડવા તે વખતે જોઈતી ખાધખોરાકીની ખોટ નહોતી. અમારી ગામડાની અન્નપૂર્ણા તે વખતે પોતાનાં ખાળખચ્ચાને અરધા ભૂખ્યા રાખીને પૈસાના કોભમાં પારકાં છોકરાં ધવડાવવા જતી નહોતી. કેવળ એટલું જ નહિ. તે વખતની સમાજ વ્યવસ્થા એવી હતી કે ગામમાં જળાશય ખોદવા માટે કે જીર્ણોદ્ધાર કરવા માટે કોઇના મહેં સામે જોતા ખસવું પડતું નહોતું-ગામની ધર્મબુદ્ધિ જ ગામની જરૂરીઆતોને પૂરી પાડવાને સદૈવ જગતી જ રહેલી હતી. આજ દેશમાં ગામો ગામ પાણીની ખૂમ છે. એટલું જ નહિ. કલેટાં જે જુનાં જળાશયો હતાં તેનાં પાણી ફિપિત થયાં છે. આવી રીતે શરીર જ્યારે ખાવાના અન્નને અભાવે દુર્બળ બન્યું હોય અને પીવાનું પાણી જ્યારે શુદ્ધ કરવામાં ન આવવાથી રોગનું ઘર બન્યું હોય, ત્યારે ખચવાનો ઉપાય કયો ? આવી જ રીતે પ્લેગ પણ સ્વેજમાં આપણા દેશનો માલીક થઇ બેઠો છે-તેને કોઈ ઠેકાણે કોઈ રોકનાર નથી. કારણ કે પૂરાં પોપણુને અભાવે આપણાં શરીર વગર ઢાંકયાં રહેલાં છે.

પોપણુ સામગ્રીનો અભાવ થવાનું કારણ એ, કે નાના પ્રકારની નવી નવી તરે-હથી દેશનું અન્ન ખહાર દેશ તરફ તણાઇ જવા લાગ્યું છે. જે ખાંધને આજ લગી આપણે નહાનાના મહોટા થયા તે હવે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મળતું નથી. આજ એક ખોખા જેવડા ગામડામાં જઇને તપાસ કરો. દુધ મળે તો મહોટાં ભાગ્ય; ઘી મળશે તો માંઘે મૂલે અને તેલ તો મહોટાં શહેરમાંથી આવે ત્યારે. પાણીનું જ્યાં કંઈ ઠેકાણું નહિ ત્યાં શાકભાજીની પછી વાત જ શી ? સસ્તામાં સસ્તું કંઈ થયું હોય તો ક્વીનાઇન સસ્તું થયું છે. આ પ્રમાણે આજ જ નહિ પણ અનેક દિવસથી સમગ્ર દેશની જીવન શક્તિનું ઝરણું ધીરે ધીરે ઠલવાતું જાય છે. જેમ એક શાહુકાર પાંચેથી

જ્યારે પ્રથમ દેહું કરવાનો આરંભ કરીએ, ત્યારે તો આશા હોય છે કે અમુક વખત પછી તેનું દેહું ચૂકવી દઇશું; પણ જ્યારે મૂડી કીણ થતી જાય છે ત્યારે પછી, જે શાહુકારને ખારણે એક નિમિત્તથી જ ધૂજતે પડે અડયા હતા, તેજ શાહુકાર રોજનો ખની જાય છે. તેજ પ્રમાણે આપણા દેશની અંદર મેલેરીઆ, પ્લેગ, ડાલેરા, દુષ્કાળ પહેલાં તો આકસ્મિક હતાં, પરંતુ હવે જેમને છીએ તો તેમનું દેવું કદાપિ કાળે વાળી શકીએ એવો ઉપાય આપણા હાથમાં રહ્યો નથી. આપણી ગાંઠની મૂડી ઘસાઇ ગઈ છે; ઘડીએ ને પળે હવે તેઓ ઉઘરાણી કરવા પણ આવતા નથી. તેઓએ તો આપણાં ખેતર પાદરમાં, આપણાં ઘરખારમાં કાયમનો જ પડાવ નાંખ્યો છે. આવી રીતે વિનાશ વરસો વરસ એક સરખો થતો જ જાય છે, તે શું હજી આપણે આંખ ઉઘાડીને જોઇશું નહિ ?

આવી દશામાં રાજોની ધારાસભાની અંદર એક બે ઠરાવ રજુ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે કરો, તેમાં અમે આડા હાથ દેવાના નથી. પણ એટલું કૃત્ય એટલે શું બધું આવી ગયું ? આપણી જરૂરીઆત તે કરતાં શું અનેક જણી વધારે નથી ? ઘરમાં આગ લાગે ત્યારે શું બંખાવાળાને બખર પહોંચાડીને હાથ જોડીને ખેસી રહેવું ? એટલામાં આંખની સામે જ બધરોં છોકરાં જ્યારે બળી મરે, એટલે બંખાવાળાની બે દરકારી બાબત મેજસેટની આગળ ફરીયાદ કરવા માટે એક જખરી સભા બોલાવીએ એટલે શું જીવને મ્હોટી સાંતવના મળી જશે ? આંખ ઉઘાડીને જરા જુઓ. આપણી જરૂરીઆતો તેથી અત્યંત ઝાઝી છે, આ આપણે મરીએ છીએ, આપણને અભિમાન કરવાને, ક્લણ કરવાને, રાહ જોઇને ખેસવાને સમય નથી. આપણાથી જે કંઈ બને તે કરવાને હવે તો આપણે કમર કસવી જોઈએ છે. પુરૂષાર્થ કરવા છતાં હમેશાં સિદ્ધિ મળતી નથી; તે ન મળવાની હોય તો ભલે ન મળે, કિંતુ કાપુરૂષને ઘટતી નિષ્કળતા તો આવવા ન જ દઇએ. પ્રયત્ન ન કરીને થનારી જે વ્યર્થતા, તે પાપ છે. તે કલંક છે.

અમે કહીશું કે આપણા દેશમાં જે દુર્દશા પેડી છે તેનું કારણ આપણા પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલું છે તેમ તેનો પ્રતિકાર પણ આપણા પોતાના વિના બીજા કોઇને હાથે કદાપિ થઇ શકે નહિ. આપણે પારકાના પાપનું ફલ ભોગવી રહ્યા હોઇએ, એ વાત સાચી હોઇ જ શકે નહિ અને પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી બીજાને હાથે કરાવી લઇશું, એવી પણ કોઇ રીતે આશા રાખી શકાય નહિ.

સારાં ભાગ્યે આજે દેશમાં અનેક સ્થળેથી એવો પ્રશ્ન ઉઠવા લાગ્યો છે, કે શું કરીએ ? કેમ કરીને કરીએ ? આજ આપણને કર્મ કરવાની ઇચ્છા થઇ છે અને હાથ પગ હલવવા પણ લાગ્યા છીએ. હવે આપણે જે બાબત પર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ, કે આપણી એ ઇચ્છા પાયા વગરની ન નીવડે, આપણા એ પ્રયત્નો પાણીમાં ન બથ, પ્રત્યેકની અદ્ય અદ્ય શક્તિ ભડકામાંથી ઉડીને છૂટા પડેલા તણખાની પેઠે વિલીન થઇ ન બથ. આગગાડીનું એન્જીન ભેરથી સીટી વગાડવા સાફ હોતું નથી, તે તો ગાડી હાંકવાને સાફ જ હોય છે. સીટી વગાડીને બધી વરાળ ફૂકા નાંખે તો અવાજ તો બોઈએ તેટલો ઉઠવાનો પણ ગાડી આગળ આલવાનું તો રહી

જા જાય. આજે દેશની અંદર જે કાર્યકારિણી શક્તિ નિમોણુ થઈ છે, તેને એકાદ વાસણમાં ખંધ કરવામાં આવશે નહિ તો તે શક્તિ મંદિમાંંડિ અગડ્યા કરશે, સામ સામા પક્ષો ઉત્પન્ન થશે અને પ્રાસંગિક કલહોમાં તળાણને તુચ્છ કામને મેહોડું રૂપ આપીને શક્તિનો ગેર વ્યય કરશે.

દેશની સમસ્ત શક્તિને ભેદ પાડે તેવા ખોટા માર્ગથી ખાળીને એકતાની દિશામાં આણવાનો માન એક ઉપાય છે—કોઈ એકાદ જાણુને આપણા અધિનાયક તરીકે સ્વીકારવો. પાંચ જણુ એકઠા મળીને જેવી રીતે વાદવિવાદ કરી શકાય પણ પાંચ જણુ મળીને કામ કરવા તેજ રીતે વાપરવા જાય તો બનશે નહિ. વાદ વદવા હોય ત્યારે કાલાહલ કરેલો શોભે, પણ યુદ્ધે જ્યાં ચડવાનું છે ત્યાં તો સેનાપતિ જોઈએ. વાતોનાં ગપ્પાં હાંકતી વેળાએ અનેક જણુ ભેગા મળીને પોતપોતાના કંઠરવને એક પછી એક ઉંચા સપ્તકે ચડાવે તો ચાલે, કિન્તુ વહાણ ચલાવવું હોય તો તે એક કપ્તાનના હાથમાં જ બધું સોંપવું જોઈએ.

અમે આજ હાથ જોડી જોડીને અમારા દેશવાસી બંધુઓને હાક મારીને કહીએ છીએ, કે આપ કોષે ભરાઇને આત્મવિસ્મૃત થતા નહિ, કેવળ વિરોધ કરીને ક્ષોભ સમાવવાનો યત્ન કરતા નહિ. ભીખ માગવા ગયે જન્મ બીજના મ્હોં સામે આશાભરી આંખે જોવું પડે છે, તેજ પ્રમાણે વિરોધ કરીએ તેમાં પણ બીજની અંદર પોતાનું આત્મ મન રેડવું પડે છે. જયનો માર્ગ આ નથી. બળપૂર્વક એ બધાની અવગણના કરીને કલ્યાણ સાધવાનું મહાન કાર્ય કરવા લાગશું, તેજ આપણે વિનયી થઇશું.

*

*

*

*

*

ઉંચે ચડવાનો એક ઉપાય છે—જને આપણે નાયકપદ માટે પસંદ કરીએ, તેને રાજમહેલનાં ઝંખા પરથી ઉતારીને આપણી ગુપ્તીની આશરી રૂપી પુણ્યવેદિકા આગળ સ્વદેશના વ્રત પતિના આસને અભિષેક કરીએ. તુચ્છ હોય તેની જોડે ખાથખાથ કયાં કરવી અને જય મળ્યો કહેવાતો નથી. તુચ્છને વટાવીને ઉપર જવું તેનું નામ જય. આજ આપણે ખરેખરી લાગણીપૂર્વક સ્વદેશ માટે કંઈક સેવા બજાવવી જોઈએ એ વાત સ્વીકારવામાં જો આપણને આનંદ અને ઝારવ ઉપજ શકતાં હોય તો પછી ફલાણા ભાઇએ અમુક વખતે અમુકની સાથે કેવી વર્તણુક ચલાવી, ફલાણા અમલદારનું આચરણ ગેરવ્યાજબી હતું કે નહોતું, એવા વિચાર તુચ્છમાં તુચ્છ બનીને પ્રાસંગિક છતિહાસના પાટીઆપરથી એકદમ ભૂંસાઇ જશે. ખડે જોતાં, એવી વાતોને નદન નજવી મણી કાઢશું નહિ, ત્યાં સુધી અપમાનનું ભૂત જે આપણને ત્રાસ આપે છે તેને દૂર કરી શકશું નહિ.

સ્વદેશની સેવા કરવાનો આપણો અધિકાર કોઈનાથી છીનવી લેવાય તેમ નથી તે અધિકાર ધક્કરદત્ત છે—સ્વાયતશાસન નિયનું આપણું પોતાનું જ છે. અંગ્રેજ રાજ લશ્કર લઇને ભલે પહેરી ભરતા, કાળા કે ચાતા ઝખ્યા પહેરીને ભલે ન્યાયની વહેંચણી કરતા, ફાવે ત્યારે લાભમાં અને ફાવે ત્યારે વિરુદ્ધમાં ભલે ઉભા રહેતા. તે છતાં પોતાના દેશનું ભણું પોતે કરવાનો જે ફરજતી હક આપણને છે, તે પડાવી લે એવી કોઈની શક્તિ નથી. એ આપણો હક બીજું કોઈ નહિ પણ આપણે પોતે જ રૂપા-

વીએ છીએ. એ હક્કનો અમલ નહિ કરીએ તો તેજ ઘડીએ હક્ક ગુમાવશું. પહેલાં પોતાનેજ હાથે હક્ક કુખાઓ એ એક શરમ અને પાછું કર્તવ્ય થતું નથી થતું નથી કરીને એ બીજાના હોપ કાઢીએ, તો એ શરમને માથે પણ શરમ ! આપણું ભણું કરવું જ બોધએ એવું જમને માથે કુદરતનું બીલકુલ બંધન નથી, જેઓ ખડુ ખડુ કરે તો 'મરીબ બીચારા' કહીને અને દયા ખાઇ શકે, તેઓજ અમારે આણું ને આણું કહ્યાણુ કરી નાંખે-અમારા ભલા ખાતર પોતાના સ્વાર્થ સંકોચી લે એવી આશુ રાખવી. અને આપણે પોતે ત્યાગ કરવાનું કે કામ લાગવાનું તો નામ પણ લેવું નહિ. એ દશાની અંદર રહેલી નિર્મોહ્યતા સમજવી શું એટલી બધી મુશ્કેલ છે !

તેથી જ અમારે કહેવું પડે છે, કે સ્વદેશનું મંગળ સાધન જ્યાંથી થવાનું તે કર્તવ્ય સિંહાસન આપણી આંખો સામે ખાલી રહીને આપણને પણ પળે નીચું જોવાડાવે છે. હે સ્વદેશ સેવક ભાઇઓ ! પવિત્ર સિંહાસન પરચું પરચું કીડા પાસે ખવડાવી ન દેજો, તેને પૂર્ણ કરજો. રાજના શાસનનો ધનકાર કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તે તો કોઇ વાર સારા, કોઇ વાર માઠા, કોઇ વાર સુખના ને કોઇ વાર દુઃખના આકાર ધારણ કરીને આપણા ઉપર થઇને વહી જાય, પરંતુ આપણી પોતાની પ્રત્યે જે આપણું પોતાનું શાસન છે તેજ ગંભીર, તેજ સત્ય અને તેજ ચિરસ્થાયી હોઇ શકે છે. એ શાસનથી જ પ્રજા ભાગે છે કે ઘડાય છે, ખહારના શાસનથી નહિ. તેજ શાસન, તેજ સ્વરાજ્ય આજે આપણે શાંત મને અને એક ચિંતે ગ્રહણ કરીએ, ચાલો.

એ તે ગ્રહણ કરીએ, તો દરેક જણુ જુદા પડીને પોતે પોતાનું સંભાળીને ખેસે તે પાલવશે નહિ. એક જણુને માન આપીએ તેમાં આપણે પોતાને ખરે માન છે તે સમજવું પડશે. આપણી પસંદગીનો જે એક જણુ, તેને વિષે જ આપણે સહુએ સમાધ જવું પડશે. એક જણુના દક્ષિણ બાહુને આપણી સહુની શક્તિ વડે બલિષ્ઠ બનાવવો પડશે. આપણુ સર્વની હિતાહિતની ચર્ચા તેના મંત્રી મંડળમાં મૂકવી પડશે અને તેના તરફથી નીકળતા આદેશ, આપણા સહુના એકત્ર આદેશ તરીકે, આખા દેશમાં ઘરોઘર પાળવા પડશે.

જેઓ પિટિશન અથવા પ્રોટેસ્ટ, અનુમોદન અથવા વિરોધ કરવાને માટે પાકા બાંધેલા રસ્તા પરથી રાજદરબાર તરફ ઘોડગાડીઓ અને માંટરોની ઘોડાઘોડી કરી મૂકવી એનેજ દેશનું મહોટું કાર્ય કર્યું એમ સમજે છે, તેમની ટોળીના અમે નથી, એ વાત વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી. આજ લગી જેઓ દેશસેવકોનું અગ્રેસરપણું કરતા આવ્યા છે તેઓ રાજમાર્ગની શુદ્ધ રેતીની અંદર પોતાનાં આંસુ અને પરસેવાનું સિંચન કરીને તેને હરિયાળી કરવાનો યત્ન કરતા આવ્યા છે, તે પણ બહુવામાં છે. અમે એ પણ જોયું છે, કે મરચ વિનાના તળાવમાં જળ નાંખીને જેઓ મરચ મળવાની આશામાં ખેસી રહે છે, તેમને આખરે 'અમારે મરચ નથી બોધતાં' એવું મનને મનાવવાનો નિતનો નીશો ચડે છે. તેને નિઃસ્વાર્થ નિષ્કળતાને નીશો કહી શકાય. માનવ સ્વભાવમાં તેને પણ સ્થાન છે. પણ આ સ્થિતિ માટે નેતાઓને હોપ ઘડી શકતા નથી. એટલે આપણા ભાગ્યનોજ હોપ છે. દેશની એકત્રિક વાસના ઝાંઝવાના પાણી તરફ

તાકવાને ખદલે જલાશય પ્રત્યેજ તાકત, તો ખેશક તેઓ તને ત્યાંજ દોરી જત. તેની સામેના પૂરે તેઓ ચાલી શકત નહિ.

કોઇ પૂછશે, 'કે એમ હોય તો પછી નેતાનું નેતાપણું ક્યાં રહ્યું? નેતાનું કર્તવ્ય લોકોને દોરી જવાનું—પછી ભમને રસ્તે હોય કે ભમ સુધારવાને રસ્તે હોય. જેનો સમજી ભમ નાશ પામ્યો હોય તેવા નેતા મળે ત્યાં સુધી દેશ તેની રાહ જોતો ખેતી રહે તો તો કંઈ બનેજ નહિ. દેશે ચાલવું તો જોઈએ જ, કારણ ચાલવાથી સ્વાસ્થ્ય આવે છે—ચાલવાથી બળ વધે છે. આટલા દિવસ આપણે જે રાજકીય ચળવળના માર્ગપર ચાલ્યા છીએ, તેને લીધે બીજું કંઈ ગણતરીમાં લેવા જેવું ફલ ભલે મળ્યું નહિ હોય. આપણામાં બળ જરૂર વધ્યું છે, તેનાથી આપણા ચિત્તમાં જરૂર ચેતના આવી છે, આપણું જડત્વ ગયું છે, એની ના પડાય તેમ નથી. ઉપદેશ સાંભળીને કોઈના ભમ મૂળ ઉપડ્યાં નથી. તેઓ વારંવાર છુટી નીકળે છે. ભોગવી છૂટવાથી જ જેમ કર્મફલ સંભવે છે, તેમ ભમ ચાલવા દેતાં ભમજ ભમને સુધારે છે, નહિતા તેની જડ જતી નથી. ભૂલ કરીએ તેનો અમને ભય નથી, ભૂલ થશે થશે કરીને પડ્યા રહીએ તેનો જ અમને ભય છે. દેશનો વિધાતા દેશને ખાટે રસ્તે ચડાવીને જ તેને ખરો રસ્તો બતાવે છે. મહેતાજી સાહેબ નિશાળમાં બેઠા બેઠા ખરો રસ્તો બતાવી શકતા નથી. રાજ્યમાર્ગમાં દોડવામ કરવાથી જડત્વ' ફળ મળે છે, તેના કરતાં તેટલા સમય પોતાનું ખેતર ખેડવામાં ગાળવામાં આવે તો અનેકગણો વધારે લાભ મળી શકે છે, એ વાત સંપૂર્ણપણે સમજાવવા માટે લાંબા સમયની વિકળતા ગુરૂની ગરજ સારું છે. એ ગુરૂનો બોધ હૃદયમાં ઉતરશે ત્યારે જે લોકો રસ્તામાં હેરાફેરા કરતા રહે છે, તેઓજ પાછા ખેતરમાં વળશે—અને જે પેલા લોકો ઘરમાંજ પડી રહેનારા છે તેમનાથી રાજસભાનું પણ કંઈ થતું નથી, તેમ ખેતરનું પણ કંઈ થતું નથી; અવિચલિત યુદ્ધ-મતાનો ભંગ કરી નાંખશે તો પણ તેમને માટે આશા અગર સદ્વૃત્તિનાં દાર વસાઈ ગયાં છે, અને તેથી જ દેશને આગળ વધવું પડશે. આગળ વધશે તોજ તેની સઘળી શક્તિ પોતાની મેળે જગશે અને પોતાની મેળે બીલશે. પરંતુ વ્યવસ્થિતપણે વધવું હોય તો કોઈ માર્ગદર્શકની ગરજ છે. માર્ગનાં સર્વ વિદેશ આક્રમણ કરવા વાસ્તે છુટી છુટી વ્યક્તિઓએ જોડાઈ જઈને સંઘ રચવો જોઈએ. સ્વતંત્ર જત્રાણુઓએ એકત્રિત થવું જોઈએ. અમુક એક બળુનું નેતૃત્વ સ્વીકારી લઈને દૃઢ નિયમના સકંજમાં પોતાના મતભેદો અને તેટલા દાખી દેવા પડશે—નહિ તો આપણા ચરમધ્યેયની કાશીએ પહોંચવા પહેલાં આપણે આ મહાસંઘ હેરોર ને હડિયાપટ્ટી કરવામાં, બોલાચાલી ને શણગારી કરવામાં જ ખપી જશે.

ગુજાતરામ સ્ત્રીમનલાલ દવે.

પૃથ્વીના એક જુના સમાજનું વર્ણન.*

નવીન શોધોનું પરિણામ.

અત્યારે આપણે આખી પૃથ્વી જુદા જુદા દેશોમાં વહેંચાયેલી બેંધએ છીએ. આ વિભાગ ઘણું કરીને રાજકીય વિભાગો છે, પરંતુ બહુજ જુના કાળમાં આપણે હાલમાં બેંધએ છીએ તેવા દેશો નહતા. બહુ જુના કાળમાં રાજ્યનીતિમાં પણ કોઈ સમજનું નહતું; છતાંયે પૃથ્વીના, અથવા ખરે કહીએ તો પૃથ્વીના લોકોના વિભાગો તો હતા જ. આ વિભાગોને ઇતિહાસકારો “સમાજ” તરીકે ઓળખે છે. અને જુદા જુદા સમયના સંમાજે સંબંધી ઘણી વિગતો આપણી આગળ તેમણે રજુ પણ કરેલી છે. ઇતિહાસનો સામાન્ય અભ્યાસી “Patriarchal Society” “કૌટુંબિક સમાજ” જુનામાં જુનો છે, અને તે પહેલાં વ્યવસ્થિત સમાજ હતોજ નહિ એમ માને છે. પરંતુ છેલ્લા અર્ધી શૈકામાં મળેલી શોધોને પરિણામે તેથી પણ એક જુના પ્રકારના સમાજની વાત જાણવામાં આવી છે. આ શોધથી ઐતિહાસીક જ્ઞાનમાં એક નવું પ્રકારનું ઉમેરો થયું છે. આ સંબંધી શોધખોળ હાલ તુરંત તો વધારે થયેલી નથી. પરંતુ આ જુના પ્રકારનો સમાજ અત્યારે પણ કોઈક કોઈક સ્થળે છે; અને શોધકોએ બહુ કંઈ વેહીને, તેમની વચ્ચે રહીને, ઘણી વિગતો એકઠી કરી છે. એટલે તેનું કંઈક વર્ણન આપણે કરી શકીશું. આશા છે કે ગુર્જર અભ્યાસીઓને તે ઘણું રસમય લાગશે.

આ સમાજનું નામ.

આ જુના સમાજને, અથવા ખરે કહીએ તો સમૂહને, ખંધએસતું નામ આપવું બેંધશે. ઇતિહાસકારોએ તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ “Totemistic group” એમ પાડેલું છે. પણ તે સામાન્ય લોકોપયોગ માટે ઘણું ભારે છે. તેથી સામાન્ય રીતે તેને “Savage Group” “જંગલી પ્રકારનો સમૂહ” એ નામ આપવામાં આવે છે. પરંતુ “જંગલી” શબ્દમાં ઠપકા કે તિરસ્કારનો ભાવ નથી તે થોડાંસ રીતે સમજવું બેંધએ. તે ઉપરથી સમજવાનું છે કે આ પ્રકારનો સમૂહ બહુજ જુના કાળનો; તથા કેવળ શરૂઆતનો જ છે. એને આ સમાજનું દુંકું વર્ણન આપવા ધાર્યું છે.

“જંગલી લોકો.”

પૃથ્વીનાં દર દરના પ્રદેશો વચ્ચે વધતા જતા વ્યવહાર છતાં, અને વેપારની સંસ્કૃતિમય અસર થયા છતાં, હજીયે જુના “જંગલી” રીવાજો મુજબ રહેનારા લોકોની સંખ્યા ઘણી છે. બંગાળના ઉપસાગરમાંના આંદામાનના (આપણે કળા પાણી કહીએ છીએ ત્યાંનાં) મૂળ વતનીઓ, મદ્રાસના પહાડી લોકો, ઓરીસાના “જુઆંગ” લોકો, સીબિઅના “વેડા” લોકો, આફ્રિકાના “ઝીમ્બાં વસતા” અને “અકા” લોકો, ઉત્તર અમેરિકાના કોલોરેડોના મૂળ વતનીઓ, મધ્ય અમેરિકાના

* “A short history of politics” by Edward Jinks M.A. માંના એક પ્રકરણને આધારે આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે.”

“કેરીખ” લોકો, અને ગ્રીનવેડ તથા લેમ્બોટરના “એસ્કીમો” લોકોની ગણના આવા પ્રકારમાં થાય છે. “તાર્સ્માનીયન” લોકો જેઓ હમણાં જ સંપૂર્ણ વિનાશ પામ્યા છે, તેઓ શુદ્ધ “જંગલી” જાતના ખરા નમૂના રૂપ હતા. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલી-આનાં મૂળ વતની “જંગલી” લોકો આ પ્રકારના ઘણા જ ઉપયોગી નમૂના રૂપ છે; કારણ કે તેઓ હજી બીજા કોઈ સાથે ભેળાયા નથી. આ લોકો સખંધી પદ્ધતિસર અભ્યાસ હમણાં જ થયેલા છે, અને તેઓ ઓસ્ટ્રેલીઆનાં મધ્ય અને ઉત્તર ભાગમાં, બીજા કોઈની અસર લીધા વિના કે સુધારાની ગંધ વિના, ભટક્યા કરે છે. કદાચ થોડા જ કાળમાં તેઓના સંપૂર્ણ વિનાશ થશે તોપણ અત્યારે તો તેઓની સંખ્યા મોટી છે અને તેઓમાં પોતાનું અસલ બંધારણ પૂરે જ્ઞસમાં પ્રવર્તે છે. અભ્યાસીઓ જેઓએ ઓસ્ટ્રેલીઆના રણુની મુશીબતો વેઠી હતી, તથા ચાલુ માયાણપણું અતાવી દેશીઓનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો, તેમની એક જમાના ભરની મહેનતને પરિણામે અત્યારે “જંગલી” સમાજના બંધારણને કંઈક સાચો ખ્યાલ ખાંધવા શક્તિમાન થયા છીએ.

“જંગલી” જીવન.

ઓસ્ટ્રેલીઆનાં “જંગલી” માણસના જીવનની ખાળતો ઘણી ખરી નકારથી જ વર્ણવી શકાય તેમ છે. તેઓ ખેતીમાં, કે ઘેટાં બકરા ઉછેરવામાં, સમજતાં નથી. કુતરા વિના બીજા પાળેલા જાનવરની તેમને જાણ નથી. ઝાડની ડાળના મુંપડાં સિવાય બીજી કોઈ જાતના રહેઠાણનો તેમને ખ્યાલ નથી. મોટે ભાગે તેઓ શુદ્ધમાં, કે પથ્થરીયા ઝાડ સામે મુકેલી ઝાડની સૂકી છાલની પાછળ રહે છે. જંગલની ઝાડીમાંથી કરેલા જૂજ શીકાર, અથવા તો વનની કંઈક વનસ્પતિ વિના બીજા ધોરણની તેમને ખબર નથી. યહુજ જુના કાળ જેવો દેવતા પાડવાનો તેમને કંઈક ખ્યાલ છે, પણ રાંધવા સખંધી તેમના વિચાર અદ્ય છે. ધાતુને ઘડીને કે ગાળીને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તો તેમને ખ્યાલ જ નથી. હમણાં હમણાં કંઈક ચીજ લેવી હોય તો વિનિમય માટે લોખંડની કુહાડી, એક સાધન છે; તેમને કુદરતી ચીજોના ખદલામાં, સાહસિક મુસાફરો પાસે તે મળેલી છે. તેમનાં પોતાનાં હધીઆર તો માથાવાળો ભાલો, ફરશી, અને લાકડાની સાંગ અથવા કેંકવાની લાકડી છે, આ લોકોમાં ચાલતી દંતકથાઓ તો એટલા જુના કાળની છે કે તે વખતે પથ્થરનાં હધીઆર પણ વપરાશમાં નહોતાં આવ્યાં, અને માણસના શરીર ઉપર ધારવાળી લાકડીઓથી વહાડકાપ કરવામાં આવતી હતી. ઝાડની છાલની ટોપલીઓ અને ધારવાળી ખોદવાની લાકડી એ જેજ ઓજારો તેમની જાણમાં છે. આ લોકોનાં લગડાં તો ફક્ત શેલાની ચીજો તરીકે જ વર્ણવી શકાય. ખરૂં જોતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે કેટલાએક શણગાર સજવામાં આવે છે તેજ તેમનાં વસ્ત્ર છે. નહીં તો સામાન્ય રીતે તેઓ તદ્દન નાજાજ કરે છે. આનું કંગાલ અને લગભગ બૂખમરો વેરતું જીવન અસંખ્ય યુગોથી આલ્યાં કરે છે. ઓસ્ટ્રેલીઆનાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ અત્યારે કોઈ ઠેકાણે નથી જણાતાં તેવા પ્રકારનાં અતિ પ્રચીન છે. ત્યાંનાં જંગલો અને નદીઓમાંથી પ્રકૃતિના અભ્યાસીને કાંઈકે એવું જાણી આવે છે તે પૃથ્વીનાં બીજા ભાગોમાં લાંબા સમયથી વિનાશ પામ્યું હોય છે. અને ઓસ્ટ્રેલી-પ્રદેશ સાથે વ્યવહાર હોવાનું ઇતિહાસમાં કશું નથી.

ખરે જોતાં પણ સહી પૂર્વે ઓસ્ટ્રેલીઆ એક અજ્ઞાન પ્રદેશ હતો—તે ઉપરથી આપણે ધારી શકાય છે, આ પ્રકારનું જીવન આ જંગલી લોકો હજારો વર્ષથી લોગવે છે. આ જુદાઇ જ તેમની અધમ અવસ્થાના કારણે રૂપ છે.

“જંગલી” સંસ્થાઓ.

ઓસ્ટ્રેલીઆના ભૌતિક સિવાયના જીવનના અભ્યાસ ઉપરથી પણ, આ અનુમાન જ નીકળે છે. તેમની પૂજા વિધિઓ આપણને જુની અને અપૂર્ણ લાગે છે ના પણ તેમાંની વિગતો શ્રમસાધ્ય અને ગુચ્છવળુ ભરી હોવાથી એમ લાગે છે કે તેમના ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. જંગલી લોકોને, ખાસ કરીને ધાર્મિક ખાખતોમાં, કંઈ પણ નવીનતા શૂઢણ કરવામાં ભય લાગે છે, તે વાત ધ્યાનમાં લઇએ તો અભ્યાસે આપણી જાણમાં આવેલી વિધિઓ રચાતાં કદાચ હજારો વર્ષો થયાં હશે. કંઈ પણ ફેરફાર એકદમ તો થયો નહિજ હોય, અને બધી શ્રમસાધ્ય વિધિઓ ધીમે ધીમે દાખલ થઈ હશે, તેની તો આપણે ખાતરી રાખી શકીએ. આ સ્થળે એની વિશેષ લક્ષીકત આપણે આપી શકાયે નહિ.

72734

“ટોળ” અથવા “પેક” (Pack)

ઓસ્ટ્રેલીઆના તેમજ બીજા જંગલી લોકો ટોળામાં રહેતા હતા એમ કહેવાનો રીવાજ પડી ગયો છે. પણ આ શબ્દ જુલાનો ખવાડનારો છે; કારણ કે “ટોળ” એ શબ્દથી આપણને એમ ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ બધા એકજ મૂળ પુરૂષથી ઉતરી આવ્યા હશે, અથવા તેઓ પાસેનાં સગાં હશે. પરંતુ આ ઓસ્ટ્રેલીઆન ટોળું મુખ્યત્વે કરીને ઓરાક મેળવવા માટે શિકાર કરવા એકઠું મળેલું, અન્યેન્ય સહકાર કરતું એક સજાતીય મંડળ છે. તે કોઈ સામાજિક ખંધારણ કરતા એકાદ શીકારી ટોળાને વધારે મળતું આવે છે. તેમાંનાં સઘળાં માણસોને આખા દિવસના શિકારમાંથી ભાગ મેળવવાનો અધિકાર છે. અને સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સાથે જ મુકામ કરે છે અને રહે છે, પણ પાડોશમાં રહેતા બીજા તેમના જેવા જ ટોળાથી બીજાં કાર્યો માટે જુદાઇ ગળુતા નથી. ઉલટા તેઓ બીજાઓ સાથે વારંવાર ભળે છે, અને આ રીતે તે ખંડના બહોળા પ્રદેશોમાં એક સામાજિક સખંધ ગવર્તે છે.

“ટોટેમ” Totem સમૂહ.

ઓસ્ટ્રેલીઆન લોકોની મૂળરૂપ સામાજિક સંસ્થા (Social unit) તે કંઈ ટોળું નથી પણ “ટોટેમ” નામથી ઓળખાતો સમૂહ છે. “ટોટેમ” શબ્દ ઓસ્ટ્રેલીઆન ભાષા નથી, પરંતુ “જંગલી” લોકોમાં જ મળી આવતી એક અમુક જાતની સંસ્થાના નામ તરીકે તે શબ્દનો સામાન્ય સ્વીકાર થઈ ગયો છે. “ટોટેમ” સમૂહ, મુખ્યત્વે કરીને ઝાડ કે જાનવર જેવા કુદરતી પદાર્થોના નીશાનથી જુદો ઓળખાઈ આવતો જંગલીઓનો એક સમૂહ છે. આ સમૂહવાળા પોતાના સમૂહમાં લગ્ન કરતા નથી. ઘણા દાખલાઓમાં સગપણ ખાસ કરીને, સ્ત્રીઓ મારફતના સગપણથી આ સમૂહમાં દાખલ થઈ શકાય છે. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલીઆના જંગલીઓમાં તો નવા જન્મેલા કે જન્મવાન આજકોને અમુક “ટોટેમ” માં તેમના ડાહ્યા પુરૂષો વહેલી આવે છે. એટલે

કોઈ નવું જન્મેલું બાળક જન્મથીજ તેની માતા “ટોટેમ” માં દાખલ થઈ શકતું નથી, પણ ડાહ્યા પુરૂષો કહે તે “ટોટેમ” માં તેને સુકાઈ શકે છે. આ પ્રથમ વખતે જ જુની હોવી જોઈએ, કારણ કે જંગલી માણસને સિદ્ધાંતોનો કંઈ ખ્યાલ નથી હોતા, એને તો સખત ચોકખા નિયમો જ જોઈએ છે.

“ટોટેમ” માં લગ્ન થઈ શકે નહિં.

ઑસ્ટ્રેલીઅન પોતાના “ટોટેમ” માં પરણતો નથી. “સાપ (નીશાનવાળાઓ)” સાપ (નીશાનવાળી) ને પરણી શકે નહિં” જંગલી સમાજ વ્યવસ્થાનો આ પ્રથમ નિયમ છે. આ નિયમ શાથી થયો હશે તેની આપણને ખબર નથી. પણ પાસિનાં સર્ગો વચ્ચે લગ્ન સખંધ બંધાવેલાં જોઈએ નહિં તે તેનો હેતુ છે એ તો નક્કી. જંગલી લોકો સિદ્ધાંતો ઉપર પોતાની દલીલો રચી શકતા નથી, પણ ખરી બીનાઓનું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ તો એમનામાં છે જ. અને કદાચ પાસિનાં સર્ગોઓમાં લગ્નથી થયેલાં નુકશાનો તેમની નજરે પડ્યાં હશે. એમ કાંઈ તો તો આપણે ઉપરના નિયમનો અર્થ સમજી શકીએ છીએ. આનો ફક્ત ધારણા જ છે.

બુદ્ધા “ટોટેમ” સાથે લગ્ન.

ઉપરના નિયમનો બીજો ભાગ પણ આશ્ચર્યકારક છે. જંગલી પોતાના “ટોટેમ” માં પરણી શકે નહિં પણ પોતાને માટે અગાઉથી નક્કી થયેલાં અસુક “ટોટેમ” માં તેણે પરણવું જોઈએ. વિશેષમાં તે તેને માટે નક્કી કરેલા “ટોટેમ” માં પરણે છે એટલું જ નહિં, પણ તે “ટોટેમ” ની તેના સમયની (generation) સઘળી કન્યાઓ તેની પત્નીઓ છે. આ રીતે સાપ “ટોટેમ” ના સઘળા પુરૂષો આડ “ટોટેમ” ની તેના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓના પતિ છે. અને તેના સહજ પરિણામ આડ “ટોટેમ” ના સઘળા પુરૂષો સાપ “ટોટેમ” ની પોતાના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓના પતિ છે. આ ઉપરથી લગ્નની આવી સ્થિતિ વ્યવહારમાં ચાલુ હશે એમ ધારી લેવાતું નથી. ખરે જોતાં તો દરેક ઑસ્ટ્રેલીઅન પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની એક યા બે સ્ત્રીઓ સંતાપ પામે છે. પણ એ તો ખરે જ કે પોતાના લગ્ન સમૂહમાં પોતાના જ સમયની કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે સંસાર માંડવામાં તે પાપ ગણે નહિં. અને અગાઉ જણાવેલા શીકારી ટોળાઓમાંનાં એકમાંથી બીજામાં કોઈ ઑસ્ટ્રેલીઅન જાય, તો તે ટોળામાં પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની કોઈ પણ સ્ત્રી હોય તે તેની પત્ની ગણાય જ. આવી ખાખતોથી પાદરી લોકોમાં પહેલાં તિરસ્કાર, ઉદ્વેગનો હતો અને સામાજિક ઇતિહાસના એક કિમતી અનુભવ તરફ તેમણે આંખમીચામણો કર્યા હતાં.

લગ્ન વિનાનું કોઈ જ નહિં.

આ ગોઠવણુ યમાણે એટલું તો દેખીતું છે કે ઑસ્ટ્રેલીઆના જંગલીઓમાં કોઈ પણ કુવારો પુરૂષ કે કુવારી સ્ત્રી છે નહિં. પણ એક લેખક જણાવે છે તેમ તે સ્ત્રીઓમાં લગ્ન તો જન્મથીજ પ્રાપ્ત થતો એક સ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી.

જુદા જુદા સમયો.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી કંઈક અંશે એમ સૂચિત થયું છે કે “ટોટેમ” સમૂહની અંદરના જુદા જુદા જમાનાઓ યા સમયો પારખવાને માટે કાંઈક વર્ગીકરણની જરૂર છે. અને જંગલીઓના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનારા ધાર્મિક ક્રિયા માટેના ગુણ-મેળાવડાનો એક હેતુ આ વર્ગીકરણ કરાવવાનો હતો. જંગલી લોકો પોતાની ધર્મ ક્રિયાઓનો અર્થ સમજાવતાં ઘણી આનાકાની કરતા હોવાથી, તેની વિગતોની હજી અંશેપર માહિતી મળી નથી; પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે તેમાં ઘણા હેતુઓ સમાયેલા છે. એક પ્રખ્યાત ઓસ્ટ્રેલીઅન ધર્મ ગુરૂના જણાવવા મુજબ આ મેળાવડાનો એક હેતુ આખા “ટોટેમ” ના મન ઉપર ક્રિયા કરાવનાર ગુરૂ યા બહુગરની સત્તા અને મહત્તા ઠસાવવાનો છે. ત્યારબાદ તે ક્રિયાઓથી “ટોટેમ”ની જીની વંત કથાઓની યાદ તાજી કરાવાય છે, અને તેથી તે “ટોટેમ” ના સઘળા માણસો એક બીજાને વધારે વળગતા રહે છે. તે ક્રિયાઓ પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોમાં તથા નાચોમાં ઘણાં જીના ભૂતકાળના ખબરો તાજી કરવામાં આવે છે, અને દિવસોના દિવસો સુધી આ ક્રિયાઓ મારફતે “ટોટેમ” નાં પુખ્ત વયે પહોંચેલાં યુવક યુવતીને કેટલીએક ગુણ ક્રિયાઓ શીખવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાઓમાં કેટલીકવાર સુન્નત જેવી દુઃખ ભરી ખાખતો પણ હોય છે. આ પ્રસંગોએ આ યુવક યુવતીઓને છુંદણાં છુંદવામાં આવતાં હશે એ તદ્દન સંભવિત છે. આ છુંદણાંથી તેઓ કયા “ટોટેમ” નાં છે તથા “ટોટેમ” નાં કયા સમયનાં છે તે પારખી શકાતું હશે.

સગપણની પદ્ધતિ.

આવાજ, અથવા આના જવાજ, કાંઈ અકુદરતી ઉપાયોથી ઓસ્ટ્રેલીઅન લોકોની સગપણની બહુ જ સારી પદ્ધતિ રચાઈ છે. લગ્ન માટે નક્કી થયેલાં “ટોટેમ” ની તેના સમયની સર્વ સ્ત્રીઓ તેની પત્નીઓ છે. તેઓનાં બાળકો તે તેનાં બાળકો છે. પોતાનાં “ટોટેમ” ની તેના સમયનાં સર્વ સ્ત્રીઓ પુરૂષો તેનાં ભાઈ બહેન છે. તેની માતાના “ટોટેમ” નાં સઘળાં માણસો તેનાં માત પિતા છે. (આ લોકોમાં વંશ ઘણું ખડે સ્ત્રીઓ દ્વારા ગણાય છે.) આ રીતે માત પિતા, બાળકો ભાઈ બહેન, અને પત્ની એટલાંજ સગાં તેને છે. આ રીત બહુ જ પ્રાથમિક લાગે છે, પણ તે આખા મલાયા દેશમાં પ્રસરેલી છે. આ સંબંધમાં એક લેખક એક પાદરીની બહુ રમુજી વાત વર્ણવે છે. આ પાદરી “જંગલી” લોકોના ગાઢ સહવાસમાં આવવા માટે પોતાના આકરના “ટોટેમ” માં દત્તક વિધિથી દાખલ થઈ તેનો ભાઈ થઈ પડ્યો હતો. એકવાર પોતાના આકરની સ્ત્રીને મળતાં, તેણે કહ્યું કે હવે તો “ટોટેમ” માં દાખલ થયો એટલે હું તમારો ભાઈ થયો. તે બાઈએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો, નાજી, મારા ભાઈ નહિ; તમે તો મારા પતિ થયા. આ રીત ચીનાઓ જેવા વધારે અશક્તિમાન લોકોમાં પણ કેટલાએક ફેરફારો સાથે અસ્તિત્વમાં છે.

“ટોટેમ” ના પ્રશ્નો.

સગાં સગાં વચ્ચે લગ્ન થતાં અટકાવવા સિવાય, “ટોટેમ” નું બીજું કંઈ કાર્ય કે નહિ, અને “ટોટેમ” નાં એક માણસને આખા સમૂહ સાથે શો સંબંધ છે,

તે પ્રમોનો હજી સુધી નીકાલ આવ્યા નથી. આ સંબંધમાં નિરીક્ષકો એમ કહે છે કે દરેક માણસ અદ્ભુત રીતે એમ માને છે કે પોતે પોતાના “ટાટેમ” નો બાળક છે. “ટાટેમ” અને તેના નિયમો પૂજનીય અને પવિત્ર છે, અને લગ્ન સંબંધીના નિયમનો ભંગ થતાં નક્કી વિનાશ થઈ જાય, એમ પણ દરેક માણસ ખાતરીથી માને છે. જો આ પ્રમાણે હકીકત હોય તો મનુષ્યની પ્રગતિનાં બે સમય સાધનો—ધર્મ અને કાયદા—વિશેનાં પ્રાથમિક ધોરણોનો રસિક ખ્યાલ આપણને મળે છે. ધાર્મિક વિચારોની પ્રગતિ ત્રણ વિભાગે થાય છે એમ કહેવાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં પોતાથી ભિન્ન તેવા પ્રાણી કે પથ્થર જેવી કોઈ વસ્તુની મનુષ્ય પૂજ કરે છે. બીજા વિભાગમાં તે પોતાના જેવા જ કોઈ મનુષ્યની—ઘણું ખડે પોતાના જ કોઈ વડીલની—પૂજ કરે છે. ત્રીજા વિભાગમાં પરમેશ્વરનો ખ્યાલ તેને આવેલો હોય છે. પરમેશ્વર દિવ્ય તેમજ માણસ જેવા પોતાથી ઉચ્ચ અને જુદો, છતાં પોતાના જેવા જ અને પોતાની સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવે છે, એમ તેની માન્યતા હોય છે. ઓસ્ટ્રેલિઅન “ટાટેમ” માં આમાંના પ્રથમ વિભાગ જેવા વિચારો ચાલે છે. પરંતુ આ જંગલી મનુષ્યના દેવ સંબંધી ખ્યાલ ઘણું ખડે એવા હોય છે કે, તે એક દુઃખદાયી સત્તા ધરાવે છે, પૃથ્વી ઉપર રોગ અને મોત તે ફેલાવે છે, અને માણસના લોહીનો તે તરસે છે. આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. દલીલો કરવામાં અનુભવ વિના ખીજી કોઈ પણ રીતથી જંગલી માણસ અજાણ હોવાથી આ ખ્યાલ ખંધાયા હશે એમ લાગે છે. તેને એવા અનુભવ છે કે પોતાનામાંની કોઈ બહુ બળવાન અને હોંશીયાર હોય છે તે બીજાઓ તરફ કુરતા બતાવે છે. આ હકીકત તે પરમેશ્વરને પણ લાગુ પડે છે.

“જંગલી” લોકોના કાયદા.

આ લોકોના કાયદા સંબંધી વિચારો આને મળતા જ છે. એમાં અમુક અમુક નહિ કરવાની બાબતોનો જ સમાવેશ થાય છે. આ અટકાવના મૂળમાં કંઈ બહુ દમ નથી, પણ ઘણું ખડે તે કંઈ ભય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એક માણસ કોઈક રસ્તે ચાલતો હોય અને તેના માથા ઉપર ઝાડની ડાળ તુટી પડે, તો તેનું કારણ કોઈ કુદરતી નિયમો હશે એમ ન માનતાં, તે એમ જ કહેશે કે તે રસ્તો વાપરવાથી ઝાડમાં રહેતા દેવ ગુસ્સે થયા અને આ સજા કરી. ભવિષ્યમાં એ રસ્તે કોઈએ ચાલવું નહિ એમ નિયમ થશે. કોઈ વહેળા ઉપર લાકડાનો પુલ બનાવ્યો હોય અને તે કોઈ વાર તુટી પડે અને કોઈ ડુબી જાય, તો એમ માનવામાં આવે કે જળના દેવને પુલ ખંધાયાથી પેટ ભરીને ભોગ નહિ મળવાથી તેમણે પોતે આ ભોગ લઈ લીધો. પણ પુલથી સગવડ ઘણી મળતી હોવાથી તે ફરી ખંધવાનું મન થાય છે, અને તે સમયે કોઈ ઉસ્તાદ માણસ કહે છે કે પુલનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં જો કોઈ મનુષ્યનો ભોગ આપવામાં આવે તો જળના દેવ સંતોષાય અને તેથી કોઈ ગરીબડાનાં કાંઈ મજ ખાંધી, તેને પાણીમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. કદાચ બીજી વખતે પુલ વધારે સારી રીતે ખંધવામાં આવે છે, અને તે ભાગી જતો નથી. એટલે દુબકો સફળ થયે બતાવે છે. આ રીતે ઇતિહાસમાં વારંવાર માણસ પડેલા “ખળીદાન” નો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

નવું ધર ખાંધતી વખતે જમીના દેવતાના પ્રદેશો ઉપર તરાપ મારવાના અદ્ભુત ધરના પાયામાં જીવતું માણસ દાટીને દેવને સંતોષવાનો રીવાજ જંગલી પ્રદેશોમાં બહોળો

ફાલો પામેલો છે. એશક તેની ઉત્પત્તિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ થઇ હશે. “ટાટેમ” સમૂહમાં માણસો એક બીજને લડાઇમાં કે ખયાવમાં મદદ કરવા બંધાયેલાં છે કે નહિ તે પ્રશ્નને પણ હજી નીકાલ આવ્યો નથી. આ સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોય તેવા કાંઈક અંશે માણસ પડયા છે ખરા. “ટાટેમ”ના સભાસદો કે શીકારી ટોળાના સભાસદો, ખહારના અબળુયાઓ પ્રત્યે પોતાને કંઈ પણ કરજો નથી એમ ધારતા હતા એટલું તો નક્કી જ છે. પરંતુ તેઓના વર્તનને આધાર તેઓ જ ખોરાક અને શીકાર ભૂમિ મેળવી શકતા હતા તેના ઉપર કદાચ રહેતો હશે. જે શીકાર પુષ્કળ મળે અને વસ્તીના પ્રમાણમાં જંગલો પુરતાં હોય તો, અમુક પ્રદેશમાં જંગલીઓના જુદા જુદા સમૂહો સંપીને રહે. પણ જે શીકારનાં પ્રાણીઓ ઓછાં હોય, અને વસ્તી પ્રદેશના પ્રમાણમાં વધારે હોય તો લડાઇઓ ખુબી કદાચ વારંવાર થાય. મનુષ્યનું લક્ષણ કરવાને કંપારી ઉપજવનારો રીવાજ પણ ભુખમરને લીધે જ ચાલુ રહ્યો હશે. કેટલીએક જાતો એવી પણ છે કે ખોરાકની ફેલછેલ હોય તો પણ આ રીવાજનો ત્યાગ તેમણે કર્યો નથી, અને તે ચાલુ રાખવા માટે તેમણે કંઈ કંઈ કારણો બોળ્યાં છે. પરંતુ પ્રગતિ માર્ગમાં એક ડગલું આગળ વધવા સાથે એટલા જ પ્રદેશમાંથી વધારે માણસોનું પોષણ થઇ શકે તેવી વ્યવસ્થા અમુક રીતે થઇ છે, અને તેથી લડવાની લાલશો, કંઈ નહિ તો લડવાનાં ખહાનાં હંમેશાં ઓછાં ને ઓછાં થવાં જોઇએ.

ઉપસંહાર.

“જંગલી” મનુષ્યના જીવનનું વર્ણન કરતાં આપણી નજરે પડતું ચિત્ર રચાતું છે. ગયા શૈકાની નવલ કથાઓમાં “જંગલી” મનુષ્યને ઘણો ઉદાત્ત, હંમેશાં ખાન-પાનમાં મસ્ત, સર્વદા કુદૃઢ કબીલાથી વીંટાયેલો, પૂલ ભર્યો મેદાનોમાં મધુર સંગીત ગાતો ગાતો, મુગધા રમતો, ચીતર્યો છે તે કેવળ કલ્પના જ છે. તે જમાનામાં ઐતિહાસિક વિગતોની દરકાર કરવામાં આવતી નહતી, અને આ ચિત્રમાં લેખકોની બુદ્ધિનું નહિ પણ તેમનાં માયાળુ હૃદયનું દર્શન થાય છે.

ખરેખર જંગલી મનુષ્ય તો, સામાન્ય રીતે એક કંગાલ, ભુખમરો વંદો, પુરો શારીરિક વિકાસ પણ નહિ પામેલો, નમ્ર, ટાંઠે મરતો, ઘર વિનાનો, અનેક વિદ્વનના ચાલુ ભયમાં રહેતો, કૌટુંબિક બંધન વિનાનો, નિશ્ચિત ખોરાકની આશા વગરનો બહુ-કના રહેઠાણ વિનાનો, જીવ છે. અને છતાંયે આવું જીવન સંસ્કૃતિમાં કંઈક ફાળો આપે છે. શીકારમાં મળતી સફળતા ઉપર જ તેના જીવનનો સર્વ આધાર હોવાથી તે કાર્યમાં પડતાં દુઃખ વગર બપોડાટે ખમતાં તે શીખે છે. ભયથી હંમેશાં સાવધ રહેવાની જરૂર હોવાથી નિરીક્ષણ શક્તિ તેનામાં ખીલે છે. કોઈ ઝડપીમાં જ્યાં હાલની છુપી પોલીસવાળા ચોરનું નિશાન સોધવા અસમર્થ થાય ત્યાં તે શત્રુનાં પગલાં ઓળી શકે છે. વૈજ્ઞાનિક વાયુશાસ્ત્રની નજર ખહાર રહી બંધ તેવી નિશાનીઓ ઉપરથી તોફાન ચલાવું લવિય તે લાખી શકે છે. સુધરેલા મનુષ્યથી સંભળાય નહિ તેવા અવાજ તે સાંભળી શકે છે. ખદવાની આશા સારી હોય, અને તરત જ ફળવાની હોય, તો તે ઘણું જ ધૈર્ય ધારણ કરી શકે છે. સંસ્કૃતિના લગારમાં આ એટલો કાંઈ જીવો તેવી નથી.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

શાળા ખોલવાનાં યોગ્ય સ્થાનો.

શાળાઓ વધારવાની આવશ્યકતા ઉપર જેટલો વિચાર કરવામાં આવે છે તેટલો વિચાર શાળા ક્યાં ખોલવી તેના નથી કરાતો; જેટલો કે શાળા ખોલવાનાં સ્થાન નિર્ધારિત કરવામાં કોઈ મૂળ તત્ત્વોને વિચાર કરવો ઘટે છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન હજી ગંભીર-પણે કોઈના મનમાં નથી ઉપજ્યો દેખાતો. જ્યાં જ્યાં શાળાઓ ખોલવામાં આવે છે, અને જ્યાં જ્યાં ખોલવાની સૂચના કરવામાં આવે છે, તે ઉપરથી આપણે જેટલો જ સાર ખેંચી શકીએ છીએ કે શાળા ખોલવાના સ્થળની ખાખતમાં આપણે કેવળ હાલના પ્રવૃત્તિમય જીવનની દૃષ્ટિથી સગવડ અગવડના વિચારથી જ દોરવાઇએ છીએ; વિદ્યાર્થી અને શાળાના હિતની દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર નથી કરતા. આજ કારણથી આપણી સર્વે શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ મોટાં શહેરોની વચ્ચેવાચ ગોઠવાયેલી આપણે જોઈએ છીએ. નવી શાળાઓની દરખાસ્તો પણ મોટાં શહેરોને હોદેશીને જ કરવામાં આવે છે.

શાળા ખોલવામાં સ્થાનકની પસંદગીમાં આપણું જીનું ધોરણ આથી ઉલટું હતું. ઘણું ખડે મોટાં શહેરોથી-પ્રવૃત્તિથી-દૂર, પર્વતો, અરણ્યો અને નદીઓની પાસે શાળાઓ વસાવવામાં આવતી. વસ્તીથી ગીચોગીચ ભરાયેલા ભાગમાં શાળા હોવી, એ ખડું અયોગ્ય મનાતું.

આપણું હાલનું ધોરણ છેક અવિચારી છે એમ તો નહિ કહેવાય. એ ધોરણના મૂળમાં એક તત્ત્વ તો સમાયેલું છેજ. એમ વિચારવામાં આવે છે કે આપણે આપણું બાળકોને હવે તેમનાં વિદ્યાર્થી જીવનમાં પણ પૃથ્વીમાં સાલતી પ્રવૃત્તિઓથી નિર્લેપ નથી રાખી શકતા. બાળકોએ બાળપણથી સંસારની પ્રવૃત્તિઓ જોવી-અનુભવવી જોઈએ. જો બાળકને સંસારી બનવું છે, વીસમી સદીની દુનિયામાં રહેવું છે, કોટિ કોટિ જનની ગુંચવાયેલી પ્રવૃત્તિમાં પડવું છે, તેને પોતાની બાલ્યાવસ્થાને અમૂલ્યકાળ એક ગુફામાં રહી ગાળવો એ એના જીવન માટે અતિશય નુકશાનકારક થાય. સમાજથી વિખૂટાં રહી ઉછરેલાં બાળકોને સંસારની ઘણી ખોટી કલ્પના બંધાય છે; સંસારમાં પડતાં, તેમણે ખાંધેલી કલ્પનાનાં કેવળ ખોટાપણાનું જ્યારે તેમને ભાન થાય છે, ત્યારે તેમને સખત આઘાત પહોંચે છે, અને એ આઘાતને વશ થઈ, તેઓ જીવનની બીજી બાજુએ જેટલા જોરથી ઢળી પડે છે, કે આખો જન્મારો સંસારના કુટિલ પ્રપંચમાં જમણે ગાળ્યો છે, તેનાથી પણ એ ચઢી જાય છે; અથવા દુનિયાદારો માટે નાલાયક ઠરી, અસંતોષી જીવન ગાળે છે. આ કારણસર બાળકોનું શિક્ષણ સંસારથી અસંગી ન કરતાં ઉલટું તેમને સંસારી જીવનમાં ભળવાનો ખુબ લાગ આપવો જોઈએ. જેટલે તેમની શાળાઓ વધારેમાં વધારે પ્રવૃત્તિમય અને સુધરેલાં શહેરોમાં સ્થપાવી જોઈએ, એમને અનેક પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાની અને અનેક જાતના લોકોમાં ભળવાની તક આપવી જોઈએ. “હોદ્દરાં બગડી જશે, એમનું ચિત્તચંચળ થઈ જશે, ” એવા આક્ષેપો બહુકંઈ કરે છે. સંસારથી છૂટા પડી મનની સ્થિરતા સાચવવી કે આદિન સુધારવું એમાં કંઈ

મહાનગી નથી; ખરી મહાનગી તો સંસારની સર્વે લાલચોની સન્નિપત્તિ થઈ, તેને છોડવી તેમાં છે.*

મને લાગે છે કે શહેરોની વચ્ચેવચ્ચે શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી જતો તર્ક હોય તો તેમાં ગંભીર ભૂલો રહેલી છે. એ તર્કને અંગે એવી સમજૂતી રહેલી દેખાય છે કે, શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ખાળકને અનેક વિષયોનું પુસ્તકિયા અથવા સાનુભવ જ્ઞાન આપી દેવું; જેટલી અને તેટલી વસ્તુઓની માહિતી તેના મગજમાં ઠાંસી દેવી. ખરે જોતાં શિક્ષણનો એવો ઉદ્દેશજ ન હોવો જોઈએ. શિક્ષણનો ખરો હેતુ તો -કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન કયાં મેળવવું, કેમ મેળવવું, યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા માટે વસ્તુને કયા દ્રષ્ટિબિન્દુથી તપાસવી એ કુશળતા વિદ્યાર્થીને શીખવવાનો છે. જેમણે આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ લીધું છે, તેઓજ જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરી શકે છે. વસ્તુ જ્ઞાનનાં ખરા-ખોટાં, પૂર્ણ-અપૂર્ણ જ્ઞાનનું ભાથું વિદ્યાર્થીને અપાવી આપવું એ શક્ય પણ નથી, અને ઈષ્ટ પણ નથી. જ્ઞાન કેમ મેળવવું એ જ શીખવો છે, તે પ્રવૃત્તિથી અલગ રહી હોય છતાં, પ્રવૃત્તિમાં પડતાં થોડીજ વારમાં નવી પરિસ્થિતિને સમજી લઈ શકે છે, પણ જેણે માત્ર જ્ઞાનના જુદા જુદાં પોટલાં ભર્યાં કરી બાંધ્યાં છે, તેને કોઈ પણ નવી વાત સુઝાવનારી થઈ પડે છે. “ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ” એ કહેવત, તથા સંસ્કૃત કહાણીઓમાં મૂર્ખ-પંડિતોની જે વાતો આવે છે તે આવાં જ્ઞાનને ઉદ્દેશીનેજ છે. તાત્પર્યમાં, આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પડવાની વિદ્યાર્થીને જરૂર નથી, પણ આધુનિક પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય જાણવાની, કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં તત્ત્વો શોધી કાઢવાની શક્તિની જરૂર છે.

પણ, આપણે ઘડી ભર માની લઈએ કે ઉત્તમ શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ-મય જીવનમાં વસવાની જરૂર છે; તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ દ્રષ્ટિએ આપણાં શહેરોની પ્રવૃત્તિઓને આપણે શુદ્ધ ન કરી શકીએ. કલુષિત પ્રવૃત્તિમાં રહી, વિદ્યાર્થી પોતાના આદર્શોને પહોંચી શકવા પૂરતો આસ્વિત્તવાન થાય એ ઓછું સંભવ છે. વિદ્યાર્થીને ચાલુ જમાનાની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોનો ખ્યાલ આપવો હોય, છેલ્લામાં છેલ્લા સુધારા જ્યાં લખાયેલા છે, તેણે જીવન દેખાડવું હોય, તો તે શોધો અને જીવનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ બતાવવું ઘટે છે. એટલે એ શોધો અને જીવનને શહેરના કલુષિત વાતાવરણમાંથી ન દેખાડતાં શાળાને અંગે એવી પ્રવૃત્તિ આદરી બતાવવું વધારે સાકે છે. આ ઉપર જ એવો આક્ષેપ મુકાશે કે આવા સંસારી નહિ પણ કાલ્પનિક વાતાવરણમાં ઉછરવાથી જ વિદ્યાર્થી

* ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ માંડ્યા પછી ત્રીયુત્ત લાલા લગ્નપતરાયનો “રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ” ઉપરનો લેખ જોવામાં આવ્યો. એ લેખમાં એમણે લગભગ ઉપર દર્શાવ્યા જેવાજ આક્ષેપો મુક્યા છે, તે એપ્રિલ ૧૯૧૯ ના “કળવણી”ના અંકમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે. એમના જેવા સમર્થ લેખક, વિદ્વાન અને શિક્ષણ પ્રશ્નોના અભ્યાસીનો આ લેખમાં ઘણું અંશે વિરોધ થાય છે, એથી મને આ લેખ લખતાં ઘણા સંકેત થયો છે. પણ એમનો લેખ વાંચ્યા છતાં મારા વિચાર ન બદલાવાથી જ આ લેખ મેં રવાના કરવાની હિંમત કરી છે. (કે. ધ. મ.)

સંસાર-સંબંધી ખોટો ખ્યાલ બાંધે છે, અને સંસારને છે તેથી જીવી રીતે બાંધે છે, અને તેને પરિણામે સંસારમાં બેડાતાં ગોથાં ખાય છે. આના ઉત્તરમાં એ જ કહેવાનું કે વિદ્યાર્થી માટે શુદ્ધ વાતાવરણ રચવા છતાં, એને ખરા વાતાવરણમાં રહેલી અશુદ્ધતાનો ખ્યાલ આપી શકાય. જેમ ઝેરની ખાત્રી કોઈ પણ પ્રયોગ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને તે અખાડી કરાવાતી નથી, પણ ઝેરની સાબિતકર્તાઓ બનાવવા કરાવી, તેનો ઉત્તર પણ દેખાડીએ, તેમ અશુદ્ધ વાતાવરણની ખીછાણુ આપણે વિદ્યાર્થીને અશુદ્ધિમાં નાંખીને ન જ કરાવીએ; પણ તેની કલ્પના કરાવી, તેને સ્વચ્છ કરવાનાં સાધનો પણ દર્શાવીએ, એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ વાતાવરણ વ્યવહારમાં મૂકેલું પણ બતાવીએ. વિદ્યાર્થીઓ સંસારને ખોટી રીતે કહે છે, અને પછી છંતરાય છે, તેનું કારણ તેમને સંસારનો ખોટો ખ્યાલ આપનાર શિક્ષણ છે, અને નહિ કે પ્રવૃત્તિથી અલગ રાખવાની હકીકત.

આ તો માત્ર આપણું હાલનાં ધારણામાં રહેલો તર્ક દોષ દેખાડ્યો. પરંતુ, વીસમી સદીની સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં લીન થવું, અને લીન થવા યોગ્ય થવું, એ કાંઈ મનુષ્ય જીવનનું હ્યેય નથી. રાષ્ટ્ર પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં લીન થવા માટે જ નથી. સર્વે માનવ પ્રવૃત્તિઓનો પાયો તો પ્રકૃતિમાં હોવા બેઠેલો, વિકૃતિમાં નહિ. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય બલે આપણે બતાવીએ, પણ બાળક એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, પ્રકૃતિમાંથી ઉપજ્યું છે, અને પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, એ ન ભુલાવું બેઠેલો. એની પ્રકૃતિનો પાયો દૃઢ રચાવો બેઠેલો. એ પાયો દૃઢ કરવા માટે બાળકને પ્રકૃતિના સંસર્ગની જરૂર છે. વિકૃતિના નહિ.

વળી, પ્રવૃત્તિઓ માટે રાષ્ટ્ર નથી, રાષ્ટ્ર માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિઓમાં સુખ નથી, માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિકારક યત્રો થવા માટે મનુષ્ય જન્મ નથી, પણ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થવા માટે પ્રવૃત્તિઓ છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય બનાવતાં એનું જીવન અસુખી. અનારોગી, પાપી કે કલ્યાણના માર્ગથી બાંધ ન થાય એ પહેલું તપાસવાનું છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ સાધક યત્ર કરવા કરતાં આત્મવાત્ બનાવવો એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને વધારે કલ્યાણકારી છે. આ દષ્ટિએ શહેરોની વચ્ચે શાળા હોવી, એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને અતિશય હાનિકારક છે.

એ કેમ તે દેખાડવા હવે પ્રયત્ન કરીશ.

બાળલગ્ન અટકાવી આપણી પ્રજામાં આવતી નિર્જાતાનું એક કારણ આપણે દૂર કરીએ છીએ, એમ આપણે માનીએ છીએ, અને તે કેટલેક અંશે ખરું પણ છે. “કેટલેક અંશે,” એ શબ્દો હું કેવળ અતિ સાવધતા માટે નથી વાપરતો. બાળલગ્નને બદલે એક બીજા દુર્ગુણ દેશમાં આવ્યો છે, એ જણાવવા હું ઉપહું સંકુચિત વિશેષણ વાપરું છું. બાળલગ્નના વિરોધનું સાચું વિશેષ પરિણામ શહેરોમાં અને જ્યાં સાતિઓમાં થયું છે. પણ શહેરોમાં અને જ્યાં સાતિનાં છોકરાંઓ જ વધારે નિર્જા થતાં બંધ છે, એ સત્ય આપણે સહેજે તપાસી શકીશું. શહેરનાં કેટલાં યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં છોકરા, છોકરીઓની શારીરિક સંપત્તિ બેઠે આપણી આંખ ઠરી શકશે? એમનાં હપડાંની ટાપટીપ બેઠે કલાચિત્ર આંખ ઠરી પછી એ રંગલા અને પાકા

કાંની ખાંસમાંથી એમના હાથમાંની છડી જવા પાતળા હાથ, એમના એસી ગયેલા ગાંઠો, અને તેજ વગરની આંખો એક કપારી જ હુટે છે, અને આ તે ભારતવર્ષની ભાવિ પ્રજા ! એ વિચારથી શોક થાય છે. ઘરડાઓ કહે છે કે અમે ખાળપણમાં જ પરણેલા, અમારા ખાપદાદા પણ ખાળપણમાં જ પરણેલા, પણ અમે આવા નિર્બળ ન હતા. તમે તો ખાળલગ્નનો દુન્ટ રિવાજ અંધ કર્યો છે, છતાં એક જ પેઢીમાં આવી નિર્બળતા કેમ પકી ? આ ટોણામાં સત્ય રહેલું છે, અને તેનો નિષ્કેટ નિરાદર કરવો હેશને નુકશાનકારક થઇ પડશે.

હું શહેરમાં જ ઉછર્યો છું. શહેરનાં સારાં નકારાં છોકરાંમાં ભળ્યો છું. શહેરનાં છોકરાંની રહેણી-કરણી તપાસી છે, તપાસતો રહ્યો છું. ઉપલી નિર્બળતાનાં બીજાં ઘણાં કારણો હશે, પણ હું કહું છું તે કારણ ઘણા થોડા જાણે છે, જાણે છે તેમાંથી ભાગે જ કોઈ બોલે છે, અને કેટલાક બોલે છે, તેનો કાંઈ આપણે વેચવાનો સ્વાર્થ હોવાથી, તેમનું બોલવું રોગનાશક થતું નથી. એ કારણ તે એક શહેરનાં છોકરાં અવિવાહિત હોય છે, પણ બ્રહ્મચારી નથી હોતાં. એનો અર્થ એમ નથી કે તે અભિચારી જ હોય છે, પણ તે પોતાની શક્તિ સાચવતાં નથી.

ખાળલગ્ન અટકવાથી બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય વધશે એમ ધારવામાં આવ્યું હશે, પણ એમ થતું હોય એમ હું માનતો નથી. શહેરનાં છોકરાં બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય જાણતાં નથી; જાણતાં છતાં, એવાં વાતાવરણમાં તેઓ રહે છે કે તેમનો નિગ્રહ કરી શકતા નથી, અને પરિણામે તેમની શારીરિક ખરાબી થયાં કરે છે.

શહેરનાં છોકરાંની નિર્બળતાનું કારણ ત્યાંનાં ખરાબ હવાપાણી સૂચવાય છે. એ કારણ પણ ખરું જ છે; પણ શહેરનું નૈતિક વાતાવરણ જટલું ખરાબ હોય છે, તેનો શતાંશ પણ ત્યાંના હવા પાણીની ખરાબી નથી. શહેરની બધી સામગ્રી બ્રહ્મચર્યને વિરોધી છે. રંગેગુણથી કામ સાંભવે છે, અને શહેર તો રંગેગુણનું ધામ જ કહેવાય. સીનેમા-નાટકો, જ્યાં બ્રહ્મચારીઓને ન જોવા લાયક વસ્તુઓનો પાર નહિ, તેમાં માખાપ હેંસથી છોકરાંને મોકલે; લગ્નોના નાચરંગ બુઢાઓ જોડે બેસી બાળકો જુએ, અને નિર્લજ્જ બુઢાઓ પોતાનાં પૌત્રોના દેખતાં ચાળા કરે તે બાળકો શીખે; શાળાઓ કે લાઇબ્રેરીમાંથી શૃંગારિક નવલકથાઓ હેંસથી વંચાય અને તે શોખને શિક્ષકો ઉત્તેજન આપે; આ વાતાવરણમાં રહીને તરૂણ સ્ત્રી-પુરૂષની પશુવૃત્તિ ઉશ્કેરાય તેમાં શી નવાઈ ! ચૈદથી વીસ વરસનાં (ઘણી વાર તેથીએ બહુ ન્હાના સરખાં છોકરા-છોકરીઓ એપાટી કે બીજાં ફરવાના સ્થાનકોપર શી વાતો કરે છે તે કોઈ સાંભળે છે ? એ વાતો સાંભળી હોય તો કાન ફાટી જાય. એ બાળકો બ્રહ્મચર્યનો મહિમા શું જાણી શકે ? અને જાણે તોએ કેમ પામી શકે ?

આમાં શહેરના ખોરાક અને શાહોનો ઉમેરો કરો. ચાહ અને હોટેલોનાં ખૂબ મસાલેદાર ખાણાં એ પશુવૃત્તિનાં કેટલાં મોષક છે, એનો વિચાર કરો. જુના સાધુઓ કહે છે કે બીણાં વચ્ચે પણ કામનું સ્વરૂપ છે, માટે બ્રહ્મચારીએ તે પહેરવાં નહિ. શહેરનાં વચ્ચોની તો વાતજ શી કરવી ?

કોઈ પણ માણસ જો કોઈ ફિક્કા પડી ગયેલા વિદ્યાર્થીનું નિદીક્ષણ કરશે, એની કપડાં પહેરવાની રીત, એના હાવભાવ, ચાલ, એનામાં પેસતું જીવ એ ખાસીકાંધથી જશે, તો કેટલાં છોકરાં પ્રશ્નચર્ચાશ્રમને વિરોધી જીવન ગાળે છે એને ખરેખર ખ્યાલ આવશે.

આ રોગ તરફ સંસાર સુધારકોનું, દેશ હિતાચિંતકોનું, વિચારકોનું, શિક્ષણ-શાસ્ત્રજ્ઞોનું ધ્યાન ખેંચાય એમ હું ઇચ્છું છું. એ રોગની તીવ્રતા સમજાય, એની પ્રતીતિ થઈ જાય, એમ આહું છું.

કેટલાક આવી વાંતને ઇસી કાઢવાની વૃત્તિના હશે. જીવાંનેની જીવાનીને હું દોષ માન કરાવું છું, એમ કેટલાક કહેશે. ‘છોકરા છોકરીને ‘વેરાળી બનાવવાના’ આ વિચારો છે એમ કોઇકને લાગશે. ‘પ્રમાણસર મોજશોખ ઉઠાવવામાં’ શું પાપ છે. એમ કોઇ પૂછશે. ‘મીઠાશ’ અને મોજશોખનું માધુર્ય ન સમજી શકે એવાં ભોળાં રાખવાથી તેમની કેળવણીનાં ઘણાં જ કિંમતી તત્ત્વો તેમની પાસેથી છીનવી લેવા પડે-અર છે,’ એમ કોઇ ધારશે. પરંતુ સહજ વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીકાળ જટિલો સંયમપૂર્ણ હશે, એ કાળમાં જટલું શરીર કસાયું હશે, તાઢ તડકાં વેઠવાની, ખૂબ મહેનત કરવાની, સાદાઈમાં રહેવાની જટલી ટેવ પડી હશે, તેટલું વધારે સુખમય, એનું આકીર્ણ જીવન જશે. એના યૌવનનો પૂર્ણ આનંદ એ ત્યારે જ મેળવી શકશે. જીવનના વિષયો એને તેજ ઘડીએ વધારે શુદ્ધ આનંદકારક લાગશે.

પરંતુ એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે ‘જો છોકરાઓ અજગરા રહીને ભણ્યા હોય છે અને જો છોકરીઓ પડદામાં જ ઉછરીને મોટી થઈ હોય છે તેમનાં જીવન બહુ નિર્મોહ્ય નીવડેલાં હોય છે. તેમના જીવનમાં પહેલે પ્રસંગે જ જ પ્રશ્નોભર તેમની પાસે ખડું થાય છે, તેમને તે વશ થઈ જાય છે.’ જમને પ્રશ્નચર્ચા એ માત્ર વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરતું જ ‘પાળવાનું’ છે, તેમને માટે આ આક્ષેપ કેટલેક અંશે ખરો કહી શકાય. પણ એનો જવાબ એમને ખૂબ ભેજવી દેવાં એવો મારા ધ્યાનમાં નથી જીતરી શકતો. મર્યાદામાં રહીને એમને એક બીજા સાથે ભજવા દેવામાં આવે, તો કાંઈ ખાટું નથી; એ મર્યાદા એટલે કુટુંબિક વાતાવરણ. કુટુંબનાં અને સગાં સંબંધીઓનાં સ્ત્રોત પુરેષો જટલી મર્યાદા પાળી એક બીજા સાથે ભજે છે, તેવી મર્યાદામાં રહી તેમને ભજવા દીધાં હોય તો લાલાશ્રીએ કરેલો આક્ષેપ નહિ આવી શકે. મને લાગે છે કે શ્રીશ્રુત લાલાજીના ધ્યાનમાં જીવલી ટીકા કરતી વખતે પંજાબી સંસાર અને ગુરૂકૂળના વ્યવહાર ધ્યાનમાં હશે. ત્યાં ઐઝલ પડદાની જાતિને લીધે લાલાજીના આક્ષેપને બળ મળે છે. આપણો ગુજરાતી સંસાર એથી જુદો જાતનો છે, અને એ સંસારને અનુ-લક્ષીને જ મારી ટીકા છે. પણ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, લાલાજીના આ કથનથી સંમત થવું મુશ્કેલ લાગે છે; તે કથન છોકરા છોકરીઓને “એક રાખવાથી જ અડચણો ઉભી થાય છે તેના કરતાં અલગ રાખવાથી વજ્રેષ્ઠ હરકતો ઉભી થાય છે.”

આ કારણથી મને તો એકજ માર્ગ યોગ્ય લાગે છે, અને તે આપણે જીનો માર્ગ તેજ; એટલે કે બાળકને શહેરમાં રાખવાં ન ઘટે; શહેરમાં સમાજ ન જોઈએ. ભણવા લાયક થાય, નિદાન દશ વર્ષનો થાય કે તુર્ત તેને શહેરમાંથી કાઢવો જ જોઈએ. કોઈ ગામડાંમાં ખૂબ અંજ મહેનત થાય, બહુ સાદાઈથી રહેવાય, એવાં સ્થાનક જ

તરણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં બાળકોને માટે યોગ્ય નિવાસ સ્થાન છે, અને છોકરા-છોકરીઓને એકબીજાથી અલગ ન રાખીએ તો પણ અતિ પરિચય ન થવા દેવો એજ કલ્યાણકર છે.

શહેરથી દૂર શાળા રાખવાના બીજા પણ કારણ છે. બાળકોને શહેરમાં પ્રકૃતિનો સંસર્ગ નથી થઈ શકે તો; ઉઘાડામાં રહેવાનું, ખુલ્લી હવામાં ઉછરવાનું, સૂર્યસંપર્ક નીહાળવાનું વિષયોમાં અનેકધા તબીબી ઈન્દ્રિયોને સ્થિરતા આપવાનું શહેરમાં બની શકતું નથી.

આ સૂચના પ્રચલિત ભાવનાઓથી ઉલટી છે. લાલા લજપતરાય જેવા સમર્થ પુરુષો આ સૂચનાથી વિરોધ જણાય છે તે છતાં મને લાગે છે કે હાલની ભાવનાને ફરવેજ છૂટકો છે. તે વિના દેશનું વિદ્યાર્થીજીવન ખડું ગળવવાનો સંભવ નથી.

કિશોરલાલ ઘ. મશાવાળા.

“આ વર્ષના દુકાળમાંથી મેં શું જોયું.”

દુકાળને આગે જે કામ કરવાનું મને મળ્યું છે તે ઉપરથી ઉપજતા કેટલાક વિચાર નિચે ટાંક્યાં છે. આ લેખનો હેતુ કંઈ નવી વાંતા જણાવવાનો નથી, તેમજ દુકાળ પડવાના કારણો તપાસવાનો એ નથી, પણ માફક જે વાત ઘણાના હૃદયમાં રસી રહેલી છે તે સ્પષ્ટતાથી જણાવવાનો છે.

(૧) કેળવણીના અભાવનું પરીણામ:—

પ્રજાને શિક્ષણ આપવાના લાભ અને જરૂર સંબંધી ઘણા ભાષણો સાંભળ્યાં, પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, કોઈક પ્રસંગોએ મેં પણ તેની તે વાત બીજાને કહી છે છતાં પણ જ્યાં લગી તે ગરીબ, પાસેર રાખ માટે ટળવળતાં, નગ્ન દુકાળીઓએ જોયાં નહતાં, આડનાં પાંતરાં અથવા જમીનમાંનાં મુળીયાં કાઢીને ખાઈ ગુજારે કરનાર કે પીડાઈ તવાઈ મરી જનાર મારા દેશીઓની હકીકત જાણી નહોતી ત્યાં લગણું કેળવણી-નિંદાન અક્ષરજ્ઞાનની-કેટલી ગંભીર જરૂર છે તે મારા લક્ષમાં પુરેપુરે નહોતું આવ્યું. જ્યાં મોટા શહેરો કે બંદરો છે ત્યાં આગગાડી કે આગબોટની સવડ છે. આથી આવર જવરનો વિશેષ પ્રસંગ આવવાથી ત્યાંની ખરી હકીકત તુરંત ખબર પડે છે. તેવે સ્થળે શાળાઓ પણ હોય છે એટલે થોડા ઘણા પણ કેળવાયલા માણસો મળી આવે છે. પણ જે સ્થળો આગગાડીથી પચાસ સો માઇલ દૂર છે, જે સ્થળોથી મોટાં શહેરો કે બંદરો પણ ઘણાં દૂર છે ત્યાંની કંઈ હકીકત જાહેરમાં એકાએક નથી આવતી, અને એ પ્રકારનાં નાનાં ગામડાંઓમાં કેમ શિક્ષિત માણસ નિંદાન પત્ર લખી શકે તેવા એ માણસ હોતો નથી અને એને પરીણામે એ બીજારા ગામડીઓની કાંઈક જગત જાણતું નથી; જે જે સંકટો આવે છે તે તે ઝુગે મ્હોડે સહન કરે છે. એ સંકટો દર

યદી શકે છે એવા જ્યાંસ પણ એમના મગજમાં આવતા નથી. લખતાં વાંચતાં ન આવડતું હોવાથી બીજને ખખર આપી નથી શકતા અથવા તે જ્યાંથી જ્યાંથી મદદ મળી શકે એમ હોય છે તે જાણી શકતા નથી. ઉપરી અધિકારી ધારે તે ક'ઈક કરી શકે. પણ પોતાના ગામનું ખરાબ દેખાય, સરકારને રખેને ખોટું લાગશે એવા કાયદી અમારે ત્યાં લીલા લહેર છે, અંધાળ દુધપૌઆ ખાય છે એવા હેવાલને તુમારો મોકલી આપવામાં આવે છે એટલે તેમના પર આશા રાખવી એ પણ ભૂલ છે.

આવા સંજોગો હોવાથી તેમાંથી ખચવાનો ફક્ત એક ને એકજ સમજળ ઉપાય કેળવણી છે. ચાર ચોપડી જેટલું પણ કોઈ ભણેલો હશે તે પણ તે (૧) પોતાના ગામની ખખર કોઈ સખી દાતાને જણાવી શકશે અથવા જે વાદળી વરસે એવી હશે તેને પોતાની સ્થિતિથી માહિતગાર કરી શકશે. (૨) જ્યાંથી મદદ મળી શકતી હોય જ્યાં આવા કામ માટે લ'ડોળો હોય કે વ્યવસ્થા થઈ હોય તેમની પાસે મદદ માગી શકશે અને (૩) ત્રીજું, ઉપરી અધિકારીએ પોતાની દાદ ન સાંભળી હોય કે ખરી પકડીકતથી સરકારને અજાણ રાખી હોય તે પોતે અરજી વિગેરેથી રાજદરબાર લગી પહોંચી શકે, કેળવણીના સંસ્કાર વગરનો એ ગામડાનો ખેડુત ખરેખર પણ જીવેજ હોય છે અને પશુ માફકજ જીવન ગાળે છે એમ કહું તો લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ નથી.

કેળવણી અપાવવાનો પ્રયાસ કરતા લોકનાયકો આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

(૨) સેવામંડળોની ગેરહાજરી:—

હિન્દના સુભાગ્ય સમાજની જે વ્યવસ્થા હજારો વર્ષથી આજદિન લગણુ આલી આવી છે તેથી કરીને સેવામંડળો, અનાથાશ્રમો, બાળાશ્રમો કે વિધવાશ્રમો વિ. વિ. ની જરૂર પડી નહોતી. પણ વધતી જતી ગરીબાદને લીધે, પશ્ચિમની કેળવણીને લીધે તથા વધતા જતા વ્યક્તિવાદને લીધે ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં મંડળોને આશ્રમોની જરૂર પડી છે. સુધારાના જમાનાની એ નિશાનીઓ મનાય છે, ફેશન છે. એવા સુધારાના પવનમાં સંડોવાયેલા કેળવાયેલા વર્ગ એવા દરેક આશ્રમના સ્થપાવા સાથે તેના યશોગાન ગાંધી સુધરેલા દેશની પંક્તિમાં સુકાવાને લાયકાત મેળવી છે એમ માને છે. એ ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો સત્ય છે કે આપણા સમાજમાં ઘણા ફેરફાર થઈ રહ્યો છે, જુની વ્યવસ્થા જ્યાં તુટી નથી પડી ત્યાં તે તોડી પાડવા અથાગ કામ થઈ રહ્યો છે, જુનું તે બધુજ ખોટું હતું એવા પવન જેસભેર ફુકાય છે અને તેથી જ સાવચેત રહેવા જરૂર છે. દરેક વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગામ પોતપોતાની જવાબદારી અદા કરતું તે પ્રસંગે આવાં સેવામંડળોની અગત્ય નહોતી. પણ જ્યારથી પોતપોતાની જવાબદારીથી જાણે અજાણે ફારગ થવા માંડ્યું અથવા સંજોગોએ તેમ કરાવ્યું ત્યારથી આવાં મંડળોની જરૂરીયાત લોકોના લક્ષમાં આવી અને સમાજખંધારણમાં થયેલું પરિવર્તન જોતાં સેવામંડળોની ગેરહાજરીથી શું નુકશાન થાય છે તેની નોંધ લેવા મને જરૂર લાગી છે.

કેળવણીથી અલુપ્ત રાખેલી બુજની બહાર ચડતાં ફીજી સાધન આવાં સેવા મંડળો છે. એ મંડળોના મુખ્ય ઉદ્દેશ “સેવા” જ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તે સર્થ

કરવાનું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેના સેવકો સેવા કરવા બચ છે. શહેરોમાંજ સામાજિક સેવાની જરૂર છે એમ નથી. નાનાં ગામડામાં પણ તેની જરૂર હોય છે, અને ખાસ કરીને દુકાળ જેવા પ્રસંગોએ તો તેની ખૂબ જ અગત્ય હોય છે. આ સ્વયંસેવકો ગામડે ગામડે ફરીને રેલ્વેનાં દુઃખ તળી ત્રાસ બહુ બચાવી મળી શકે ત્યાંથી મદદ મેળવી ગામડે ગામડે પહોંચાડી શકે છે અને તેથી દુકાળ જેવા પ્રસંગે દુકાળની તીવ્રતા કે ભુખમરાથી થતાં શોકખંધ મરણો અટકાવી શકે છે.

આ વર્ષના ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં પડેલા દુકાળમાં જે મરણ પ્રમાણ તેમજ ભુખમરો અંકુશમાં રહ્યાં હોય તો મુખ્ય ઇલાકાના દુકાળ નિવારણ કમિટીને મદદ તથા સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત દરેક તાલુકા, શહેરો અને ગામડામાં જે દુકાળ નિવારણ મંડળો નવાં સ્થપાયાં તથા જે સેવામંડળો પહેલાંથી જ અસ્તિત્વમાં હતાં તેને આભારી છે. દરેક નાને કે માટે સ્થળે એઓએ કિંમતી સેવા બજાવી છે અને જે તે પ્રમાણે આપિઆપ વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો શું પરિણામ આવતે તે કળી શકાતું નથી. આ વર્ષના અનુભવ પરથી મને લાગે છે કે દરેક માટા શહેરમાં એવા મંડળો ન હોય તો સ્થાપવા જરૂર છે અને તેની શાખાઓ નાના માટા દરેક ગામમાં હોવી જોઈએ. પ્રજા કે દેશ પર કંઈપણ સંકટો આવી પડે ત્યારે તુરતાતુરત સહાય પહોંચાડવાની તેઓએ તૈયારી રાખવી અને તે માટે સ્વયંસેવકોને સેવાધર્મની તાલીમ આપી રાખવી. એક સ્વપ્ને રાત નથી વીતી જવાની. હિન્દ પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિએ ફરીથી પહેાંચે-ઝાઝો-ઝલાલી જીવે તે પહેલાં આવા એકાદ બેજ દુકાળ નસીબમાં નહીં લખાયલા હોય. જે ગરીબાઈ તથા પ્રતિકુલ રાજ અને વેપાર નીતિ સરકારે અખત્યાર કરેલી છે તે ચાલુ છે ત્યાં લગણુ દુકાળ આપણી મિત્રાચારી છોડનાર નથી અને તેથીજ ઉપરની સુચના અસ્થાને કે ક્વખતની નથી.

(૩) વાંચનાલયની ખાટ:—પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલયો પ્રજાની જાહેર મીલકત છે. હજારો વર્ષોના જ્ઞાનસંચય પુસ્તકોમાં સચવાઈ રહેલો છે અને જ્યાં પુસ્તકાલયો છે ત્યાં તે જ્ઞાનભંડાર ખુલ્લો હોય છે, કાલે તે હુંડી લો; વાંચનાલયો મારફત જગતમાં દરેકજ શું થઈ રહ્યું છે તે જાણવાનું મળે છે. અનેક વિષયોપર નિયમો અને ખખર અંતર જાહેર છાપામાં આવતી હોવાથી દરેકને રસ પડતો ખોરાક તેમાંથી મળી શકે છે. આવાં વાંચનાલયોના અભાવથી કરીને પણ દુકાળ જેવા પ્રસંગે નાના ગામડાની પ્રજાને અત્યંત હાની થાય છે. શાળાઓ કદાચ ન હોય પણ જે ગામડામાં જે પાંચ પછી છાપાં વાંચી શકે તેવા માણસો હોય અને તેઓ સાર્વજનિક જગ્યાએ જે ચાર જાહેર છાપાંઓ મંગાવી તેમાંની હકીકત લોકોને વાંચી સંભળાવે તો લોકોના જાણ-વામાં આવે કે પોતાના કલ્યાણ માટે શું રસ્તા લેવો. ખેડૂત જે છાપાંના વાંચન કે સાંભળવાથી સમજી શકે કે પાક શા માટે ઓછા થયો, પાક વધારવો હોય તો શું કરવું, જમીનનો શું હોષ છે અને જે હોષ સુધરાવવા કોની સલાહ લેવી, સરકાર ખેતી માટે શું મદદ કરે છે, સરકારનું ખેતીવાડી ખાતું કયાં કયાં છે તે કંવા પ્રકારે કામ કરે છે, કુવા માટે પૈસા ન હોય તો પણ તે માટે કેવી રીતની કોના તરફથી મદદ મળી શકે છે, સરકાર દુકાળ ક્યારે જાહેર કરે છે, દુકાળના વખતમાં શું શું કરવું

બંધાઈ, કર ક્યારે ભરવો અને ન ભરવો, વધારે આંકણી ઓછી કેમ કરાવાય, પ્રજના કયા નેતાઓ આ બાબતમાં રસ લે છે, બેડુતનું કોણ સાંભળે છે, તેમના પ્રતિનિધી કોણ છે, તે મારફતે શું કામ કરાવી શકાય વિગેરે ઘણી જગ્યાએથી દુકાળ ફેંડતી બહારના ના ફકરા છાપામાંથી કાપીને મદદ માટે માંગણી થઈ હતી. ઘણા માણસોએ પરીપકારી શ્રીમંત માણસોનાં નામ તથા તેમની સંખ્યાવત વાંચી, પોતાના ગામ માટે, ગરીબ માટે, ઘેર માટે અરજીઓ કરેલી મારા બંધામાં આવી છે. ૧૫-૨૦ દિવસમાં ઉગાડી બહારી શકાય તેવા ઘાસનાં બી મળી શકે છે તેવા ધોરના ચારા તરીકે ઉપ-યોગ થઈ શકે છે એમ બહાર પત્રોમાં વાંચી, બેડુતા એ સ્વતંત્રપણે તે વાત ઉપાડી લીધી છે. જે તે જ પ્રમાણે મુંબઈ મહાકામાં ગામડે ગામડે બહાર પત્રો માંગાવવાની વ્યવસ્થા થાય તો દુકાળનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય એમાં નવાઈ શી !

(૪) બે રાજગારી:—દેશના દુર્ભોગ્યની હદ નથી. વાંક ભાષિનો કહાડવો કે આપણે પોતાનો તે પણ સમજાવતું નથી. જ સરકારી દફતરમાંથી વાહરડો કોને ત્યાં આવતયો કે કોને ફોનળીયું થયું ને મરી ગયું તે મળી શકે છે તે સરકાર પાસે બે-રાજગાર કેટલા છે તે જાણવાનું દફતર દેખાતું નથી. હશે ના ફક્ત પોતાની કોડી (Secretariat) માં દફનાયલું રહેતું હશે. પોલિન્ડમાં કે જર્મનીમાં બેરેજગારીથી બુબે મરતા માણસની સંખ્યા જાણીએ છીએ. રૂટર કૃપાવત થઈને તે ખબર પુરી પાડે છે અને કોણ જાણે શું લેણાદેણી હશે કે ફક્ત આપણે જ આપણા કેટલા બંધુઓને રાજગાર ધંધા નથી તે જાણી શકતા નથી.

હિન્દની ૮૦ ટકા રૈયતનો આધાર સીધી કે આડકતરી રીતે ખેતી પર છે તે બું ઘણા સમય થયા જાણુતા હતા. હિન્દની ૫૦ થી ૬૦ ટકા પ્રજા ૧૦૦ માણસો કરતા એ ઓછી સંખ્યાની વસ્તીવાળા ગામોમાં રહે છે એ વાતથી અજાણ ન હોવા છતાં જ્યારે નજરોનજર કામધંધા માટે વલખાં મારવા છતાં તે નહીં મળતાં ભીખ માંગવા, દયા માટે આજીજ કરતાં એ લોકોને જોયા ત્યારે બેરેજગારી શું તે ખરાબર લક્ષમાં ઉતર્યું. છેક પાગળ ન થઈ ગયા હોવાથી, હિન્દુઓનો અંશ રહેતા હોવાથી, હિન્દુ પ્રજા સંશક્ત, જીવાન કામ કરવા ઇચ્છા રાખનાર પુરુષ કે સ્ત્રીને ફક્ત કામધંધા ન મળવાથી કે ન આપી શકવાથી ભાવિ પર ઈંગડી દઈ, મરણ શરણ થવા દઈ શકતા નથી. હુલા લંગડા, અસક્ત અને વૃદ્ધ સાથે એવાનો પણ નિભાવ કરવા ફરજ પડે છે. સરકાર તરફથી ખેડાતાં સંકટ નિવારણના કામો પુરતા ન હોવાથી, એવા કામો બા-લવામાં થતી ટીલથી કરીને, તથા ઘણીવાર મહેનતના પ્રમાણમાં મળતાં અલ્પ બદલાથી કરીને આવા વચલા પ્રકારના લોકોનું દુઃખ દુર નથી થતું—એમનું દુઃખ અસહ્ય જ હોય છે.

દુકાળના પ્રસંગોમાં સરકાર જ્યાં સુધી રીલીફ કામો ન ખેલે તે હંગામ પુરતા, સરકાર જ્યાં જ્યાં રીલીફ વર્ક ન ખેલનાર હોય ત્યાં તે માટે, ગામડા ને શહેરોમાં એવી કંઈ પણ વ્યવસ્થા અથવા યોજના તૈયાર હોવી બંધાઈ કે જોના અમલ દુકા-ળમાં તુરતાતુરત થઈ શકે. આવી વ્યવસ્થા સરકાર અને પ્રજાએ પહેલાથી મળીને નક્કી કરી રાખેલી હોય તો દુકાળ નિવારણનું કામ સરળ થઈ શકે. વધારે લાયકને

મદદ પહોંચી શકે. સળળાને કામધંધો મળે, અળસ જાય, થોડો ઘણો ઉધોગ દુકાળ હોવા છતાં ચાલતો રહે તો મોટો આસરો મળે. પ્રજા જેટલું જ સરકારે ખેરોજવારીથી બીજવાનું છે. ખેરોજવારી એ ઘણા રોગોનું મુળ છે, રાજ્યક્રાંતિઓનું નિમિત્ત થાય છે, ભુટકાટ તથા ચોરીને ઉત્તેજન મળે છે, દેશમાં સર્વત્ર અશાંતિ પથરાઈ રહે છે. ખીનકં-ળવાયલા પશુ જેવા લાગતા ભલા ગામડીઆઓને બંદુકના ગોદાથી ભલે અંકુશમાં રાખી શકીએ, મારફાડ કરતા અટકાવી શકીએ, છતાં કયે દિવસે એઓ સહનશીલપણું છોડી મરણીયા થઈ ખહાર પડે તે કહી શકાય નહીં. અને આટલા માટે જ પોતાની રૈયત કામધંધા વગરની રહે એ જેટલું રાજને શોભારૂપદ નથી તેટલું જ ભય અને ચિંતાનું કારણ છે.

લગોટી મારી ફરતા પુરુષોને કે બે હાથ કાપડ ફક્ત કમ્મરે લપેટી ફરતી ઝાં-ઝાંની સહનશીલતા એજ એમનો માટો દુર્ગળ્લ છે. સારા વખતમાં શરાફ ખાતાદાર, કે મુખ્ય ખેડૂતનું તેઓ ગુલામ માફક કામ કરે જાય છે. શરાફ કે ખેડૂત થોડું અનાજ કે પૈસા આપી દોઢું કે બેવડી કીમતનું ખાતું પગથી લે છે જે દેવામાંથી એ કદી પરવારતો નથી. વર્ષોવર્ષ આમ થતું હોવા છતાં તેઓની સમજ કે વર્તનમાં ફેર નથી માલુમ પડતો. ધોમાસું નિષ્ફળ જતાં જ પોતાનો શાહુકાર પૈસા કે દાણો આપે તો તે પર નિર્વાહ કરે છે, નહીતર જમરાગના દરબારમાં હાજર થાય છે. હજારો માણસો આમ નાહક અર્થ વગર મરી જાય છે; તેમના મરવાની અસર થતી નથી કે નથી લાભ થતો. તેમના મરણની નોંધ નથી લેવાતી કે નથી તેનાં કારણો તપાસાતાં; એમના મનને મરણ આવતું એ ઇશ્વરી કોપ ઉપરાંત કંઈ લાગતું નથી, સંજોગોના ફેરફાર સાથે એમ ટપોટપ થતા મરણ અટકી શકે એ એમના ખ્યાલમાં પણ હોતું નથી. આવી પ્રજાને નામે એમ કહેવું કે તેઓ જ ખરા વફાદાર છે, તેઓ સ્વરાજ્યની માંગણીની વિરુદ્ધ છે, તેઓ આ રાજ્ય છતાં તમે સુખી છો તેઓની સરકાર હંમેશ ચિંતા રાખે છે એ દાગથા પર ડામ દેવા ખરાખર છે. જે કેળવાયલા શિક્ષિત વર્ગે હિન્દની સાંપ્રત સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે તેના લક્ષ ખહાર આ વાત નથી જ પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે એ શિક્ષિત વર્ગનો ઘણો થોડો ભાગ જ આવા લોકો સાથે સંસર્ગ રાખે છે; હાલમાં અપાતી કેળવણી કંઈ દોષવાળી હોવાથી કેળવાયલા કહેવાતા તથા આ લોકો વચ્ચેનો અંતર વધતો જાય છે. અભણ જંગલી જેવા લાગતા આ લોકો, અમારે એ ભણેલા ગણુતા લોકોથી શું શ્રેય થવાનું છે માની લઈ દુરના દુર રહે છે, અને કેળવાયલા વર્ગમાં ધર્મ (કર્તવ્ય) નો ખ્યાલ ટુંકો હોવાથી પોતાને કામધંધો મળતાં લાંબી ખટપટમાં પડતો નથી. આ કારણથી કરીને સરકાર ઉપરાંત સરકાર પાસેલા કેળવાયલા વર્ગ હસ્તક પણ આપણા અભણ, ગરીબ ને દયા પાત્ર દેશખંધનું કદયાણુ બોધે તેટલું થતું નથી. જે કેટલાક સજ્જન આ ખાખત ધ્યાન આપે છે તે આંગળી-ના વેદા પર ગણાય તેટલા જ છે.

લોકનાયકોની ધ્યાન ખહાર આ ચોથો મુદ્દો નહીં હેય એવી મને આશા છે.

(૫) શું બડોળો જ ભેગાં કર્યો કરશું?

દુષ્કાળ સંકટ નિવારણ માટે આપણે ક્યાં સુધી ફોં જ ઉઘરાવ્યા કરશું ? આ કંઈ એક વખત કે કવચીત જ આવી પડતી આશ્વ નથી. એ વર્ષની મેઘવારી જતાં તો લાગે છે કે ચોમાસું નિષ્ફળ થવા સાથે જ ફક્ત દુષ્કાળ નથી પડ્યો પણ દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ પ્રથમ હતી અને હજુ ચાલુ રહેશે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવાં ફોં કેટલાં વખત ઉઘરાવશું, અને તેથી શું વળશે ? જો દેશની કુલ વસ્તીમાંથી ૧૫ થી ૨૦ ટકા વસ્તીને હંમેશા એક ટંક પુરું પાંપડે ખાવા ન મળતું હોય ત્યાં કરોડોનું ઉઘરાણું કેમ પહોંચી વળશે ? શું આ જાતનાં ફોં જ પુરવાર નથી કરતાં કે દુષ્કાળનું કારણ નિષ્ફળ ચોમાસું નહીં પણ અત્યંત ગરીબાઈ છે ? જો દુષ્કાળનું કારણ આમ સ્પષ્ટ થતું હોય તો પ્રતિ વર્ષે ખરી જરૂર ફોં ઉઘરાવવાની છે કે એ ગરીબોઈ દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવાની છે ? તુરતાતુરત કામ નહીં આરંભાય તો ભવિષ્યમાં શું થશે ? નિરાશા, અકળામણ, તથા વીસ વર્ષ થયા કેમીન કમીશનની ભલામણો પર રોડાયલાં પાણીથી, પ્રતિકુળ રાજનીતિથી કંટાળી જ એમ કહેવાઈ જાય કે કંઈ આદેશ નથી, હિન્દના દુઃખસમુદ્રમાં કાઢે જ નથી દેખાતો, દુષ્કાળો તો પડ્યા જ કરવાના, તો હું પોતે ખડુ આશ્ચર્ય ન પામું.

અંગ્રેજ સરકારના હૃદયે કંઈ ન કરવું એમ તો હોય જ નહીં; અનેક વખત નીમાતાં કમીશનો ને કમીટીઓથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કંઈક કરવાની દાનત છે ખરી પણ દોષ જુદા પ્રકારનો છે. હિન્દી પ્રજાની દૃષ્ટિએ હિન્દનું એય કેમ થાય, તે તપાસવાનું કર્તવ્ય સુઝ અને ડાહી સરકારનું છે. તેમ નથી થતું તેથી જ પ્રજાના નાયકો અને સરકાર વચ્ચે મતફેર થાય છે, મતફેર કલાહને કારણ આપે છે, એ કલાહ અરસપરસમાંથી શ્રદ્ધા દૂર કરે છે અને રિપોર્ટોમાં લાગતી સારી સારી યોજના સાતત સાત થઈ જાય છે અને ગરીબનું નસીબ ગરીબજ રહે છે.

જેમ રોજના પ્રમાણમાં ઉપચાર યોજવા જોઈએ તેમ રોજીની સ્થિતિ લક્ષ પહોંર ને રાખવી જોઈએ. અત્યંત અશક્ત, લોહી વગરના, લાંબા સમયની માંદગી ભોગવતા દરદી માટે એવો ડોઝ ન ચાલે કે જો એકાએક હૃદય જ બંધ પાડી નાંખે અથવા લાલ કરતાં નુકશાન કરે. આવી કંઈક વિચિત્ર ભલામણો થોડા સમય ઉપર થઈ છે. મુળમાં તો પૈસાનું ઠેકાણું નહીં ત્યાં આગળ માટી ખરચાળ યોજનાઓ હિન્દના લાંબા સમય માટે ઘડાઈ છે. ગામડામાં વસતા ખેડૂત તથા કારીગરને શું જરૂરનું છે અથવા તો એનો લાભ વિશેષ કેમ સચવાય ને એના લાભનું શું છે તે પર આજુ મહત્વ આપી લાખો ને કરોડોની દેશી કે વિદેશી થાપણવાળાઓ કયા ઉદ્યોગો આ દેશમાં સ્થાપી શકે અથવા બુર્જુઆમાં જળવાઈ રહેલી કાચી દોલત ખણી કાઢવામાં કયાં લાભ રહ્યો છે તેને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એટલું પણ કલ્પલ કરીએ કે એકંદરે આ ભલામણોનો અમલ થાય તો દેશની એકંદરે દોલત કદાચ વધે છતાં પણ જેની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર થઈ રહ્યો છે, જો દુષ્કાળ ને ગરીબાઈના પંજમાં જકડાયેલો છે તેનું શું ? એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. આટલા માટે જ લખવા જરૂર પડે છે કે પ્રજાની દૃષ્ટિએ જ્યાં સુધી સરકાર એશે નહીં ત્યાં લગણુ એમના સુઅવિલા ઉપાયોથી હિન્દની

૮૦ દેશ વસ્તીનું એક નથી; થનાર અને ત્યાં લગી દેશની સામાન્ય સ્થિતિ ખગડતી રહેવાનો ભય રહે છે.

આવા સંજોગોમાં શું કરવું ? શું દુકાળ કંડ પર જ આધાર રાખી ખેતી રહેવું ? એ પરવડે એમ નથી એક જ રસ્તા આપણે માટે બાકી છે અને તે આ સમજી કળ-વાયલો વર્ગ જે કાર્ય સરકાર પાસે કરાવવા માંગે છે તે પોતાની શક્તિ, અનુકૂળતા તથા નાણાની ભગવાઈ મુજબ (કદાચ થોડા ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ) કરવાનું શરૂ કરી દેવું, અને મત કુળવી છવટ સરકાર પાસે આપણી દાદ ફરીયાદનો નિવેડો લાવવો.

આટલેથી આપણું કાર્ય ખતમ નથી થતું. ભારે પડતી મહેસુલ, આયપત વેરો, જળાશયો અને નહેરો તરફ દુર્લક્ષ, રેલ્વેની પ્રતિકૂલ ખીલવણી, એકસાઇઝ ડ્યુટી, જંકાત, ઉઘાંચ ધંધામાં થતી પક્ષાપક્ષી, તૈયાર વિદેશી માલની હદ કરતાં ઓછી આયાત, કાચા માલની નિકાસ, અસિદ્ધ દેવું, હુડીના મનસ્વી દર, નાણાના કૃત્રિમ ભાવ, લશ્કરી ખોળે, ખરચાળ રાજ્યવ્યવસ્થા વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોને દુકાળ સાથે સિક્કો કે આડકતરો સંબંધ છે તે માટે પણ વિચાર કરવા જરૂર છે; અને કોઈ ઘટતે પ્રસંગે દુકાળના કારણોની નોંધ લેતી વખતે એ ચર્ચવાનું મુલતવી રાખી, ઉપલા પાંચ મુદ્દા પાંચે વર્ગ સમક્ષ મુકું છું.

ધીરજલાલ હગનલાલ.

પુસ્તક-પરિચય.

૧. સ્મરણાંગલિ:—[લેખક: રા. જ. પુ. બેપીપુરા. પ્રકાશક રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી. મૂલ્ય ૦-૪-૦; ૦-૬-૦ વડોદરા.]

આ નાનકડા સ્મરણ-ચિત્રને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. રા. બેપીપુરાનાં પત્ની સખત વ્યાધિથી પીડાતાં હતાં તેમની સારવાર માટે તેઓ સફરુખ વિસ્તનગર થઇ રહ્યાં હતાં. માંદગીના સમયનું આમાં સુંદર વર્ણન છે. આ ગીતાવાલમ ૧૨૩ કુંડા છે. પ્રકાશકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મર્યાદામાં રહીને કાવ્યને જરૂર પુરતું મહોટમ આપ્યું છે તે યોગ્ય થયું છે, પરંતુ રા. મંજુલાલ દવેએ પોતાના 'ઉદ્ઘાટન'માં અતિશયોક્તિને સ્થાન આપી આ "અક્ષાની સ્મરણાંગલિ"ને ખૂબ ચઢાવી દીધી છે સત્તર પાનાના કાવ્ય પાછળ ૧૪ પાનાનું ઉદ્ઘાટન છે તે અમને વધારે પડતું લાગે છે કુંડામાં 'ઉદ્ઘાટન'થી પુસ્તકની કિંમત વધતીજ નથી તેમ તે ન હોત તો કોઈ ને ઘટત પણ નહિ. છોડે "લોતનિકા" અથવા સાદી ભાષામાં કહીએ તો 'ટીકા' આપ છે તેથી પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે આલતા પૂર્વપરસંબંધ અને તત્ત્વજ્ઞાની વિચારે ઉપર સાદું અનુવાક પડી શકે છે. કેટલેક સ્થળે કાવ્યમાં છંદક્ષતિ થતી હોય એ

અમને લાગે છે. ખાકી ભાવે હૃદયના ઉડાણમાંથી ઉતરી આવ્યા છે એમ સહજ સમજાઈ આવે છે. ઠીક ૬૭ થી ૮૨ સુધીમાં જે તત્ત્વજ્ઞાની વિચારો છે તે કાંઈ કૃત્રિમ નથી પણ હૃદયે કહ્યું તે હાથે ઉતાર્યું છે. દુકમાં આવું કહેણસાત્મક કાવ્ય પ્રજા સમક્ષ મુકી રા. બેળીપુરાએ પોતાનું અક્ષરબ્રાહ્મ સાર્યું છે અને પ્રજા એ ગીતાવલિનો રસ ચાખવાને લાગ્યેશાળી થઈ છે તે માટે તેમને અભિનંદન થટે છે.

૨. સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં સન્મરણો:—[વિવિધ ગ્રન્થમાળા પુસ્તક ૯૨-૯૩ વર્ષ ૮. અનુવાદક: રા. ખાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી પ્રકાશક સંસ્કૃત સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય મુંબઈ અને અમદાવાદ પૃ. ૨૩૧ કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૦-૪-૬; ૦-૭-૦.]

આપણા કવિવર સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં કલકત્તાના “ મૅડર્ન રીઝ્યુ ” માસિકમાં “ My reminiscences ” ના નામથી પોતાના ખંગાળી “ જીવન-સ્મૃતિ ” નું ભાષાંતર પ્રકટ કરાવેલું તે ઉપરથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. અમે મૂળ ખંગાળી પુસ્તક જોયું છે તે ઉપરથી અમે એટલું કહી શકીએ છીએ કે અંગ્રેજી ઉપરથી ગૂઝરાતીમાં આ ગ્રન્થ ઉતારવાને બદલે મૂળ ખંગાળી ઉપરથી જ ભાષાંતર થયું હોત તો કવિવરની ખરી ખૂબીઓ વિશેષ તરી આવત. પુસ્તકનું વસ્તુ તો મનોહર હોય જ કેમ કે તેના લેખક સર ઠાકુર છે. તેનું ગૂઝરાતી રૂપાંતર બને તેટલું સરળ કરવાનો પ્રયત્ન રા. પુરાણીએ કર્યો છે, પરંતુ ઉગતા લેખકમાં જે દોષો સ્વાભાવિક અને સામાન્ય હોય છે તે આ પુસ્તકમાં પણ દગ્ગોચાર થાય છે. સર ઠાકુરે પોતાના નિર્દોષ ખચપણના સર્વ સામાન્ય અનુભવોનો ચિતાર આપ્યો છે. ઉપરાંત પોતાની નાનપણની મુસાફરીઓ વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે. એકંદરે જોતાં પુસ્તકમાંના વિચારો સૌ વાચકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા છે. અમે એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ કે આ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ વખતે વ્યાકરણની ભૂલો, જોડણીની અસમાનતા, અંગ્રેજી શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં વાપરવાની અનિષ્ટ ટેવ, હકારીયા જોડણી સાથે સાદી જોડણીનું મિશ્રણ, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની ભાષાંતર કરતાં થતી અસર, ભૂલભરેલી વાક્યરચના વગેરે દોષો સુધારી લેવામાં આવશે અને ઉપયોગી પુસ્તકને આવકાર લાયક બનાવવામાં આવશે.

૩. ભારતનો ટંકાર:—[રચનાર અને પ્રકાશક: રા. અરદેશર કરામજી ખખરદાર. હાઇકોર્ટની સામે, મદ્રાસ. પૃષ્ઠ ૭૪, કિંમત ૦-૧૨-૦.]

પોતાનાં ‘ કાવ્યરસિકા ’ ‘ પ્રકાશિકા ’ અને ‘ વિલાસિકા ’ નામનાં ત્રણ કાવ્યપુસ્તકોથી ગૂઝરાતમાં જાણીતા ને માનીતા થઈ પડેલા કવિશ્રી ખખરદારની કલમથી લખાયેલા આ ‘ ભારતનો ટંકાર ’ નામક પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. પુસ્તકના ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. સ્વપ્ન, મનન, ગુંજન અને ગર્જન. એકંદરે ૨૭ કાવ્યો છે. લેખકની પ્રસ્તાવના પણ વણી મનોહર છે. શ્રી ખખરદારની કાવ્યપ્રેમી આ પુસ્તકમાં પ્રેક્ષકમાં ખીલી નીકળી છે. આપણી જીદગી એક રીતે સદાનું યુદ્ધસંગ્રામ છે. એમાં ફતેહ પામવા અને તેને જીતવી રાખવા માટે હંડાં પ્રોત્સાહનની જરૂર રહે છે. સૌ રસો પૈકી વીરરસ આ પ્રોત્સાહન આપવામાં સૌથી વધારે કામ

લાગે છે. આથી મહાકવિ નર્મદની ઝમક સમાન ઝમક પોતાનાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે જણાવવા શ્રી અખરદાર શક્તિમાન થયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં કાવ્યો ગાઇ શકાય તેવાં નથી તો પણ વાંચીને હૃદયના ધબકારા અસાધારણ રીતે વધી પડે એટલા વીર-રસથી ભરેલાં છે. કવિએ પોતે નવા ઉપજાવી કાઢેલા છંદો સુસ્થાને જણાય છે. કાવ્યો એટલાં બધાં સુદર છે કે તેમાંથી પસંદગી કરવી એ પણ પક્ષપાત કરવા જેવું થાય એવું અમને લાગે છે. આ પુસ્તક વાંચીને તેમાં જણાવેલા વિચારો અમલમાં મુકવાની ખાસ ભલામણ સૌ વાચકોને અમે કરીએ છીએ.

૪. ઉદ્દેશિજ્ઞવિધાનું રેખાદર્શન:—(શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુખ્ત ૧૭ મું. અનુવાદક રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે. પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી રાવપુરા વડોદરા. સચિત્ર પ્રૃષ્ઠ ૧૮૧, કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૫-૦.)

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થતાં બીજાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં જણાતી વિશિષ્ટતા આ પુસ્તકમાં પણ નજરે પડે છે. આપણા દેશ વનસ્પતિઓથી ભરપૂર છે અને તેમનો અભ્યાસ કરવો એ પણ જરૂરનું છે. આ પુસ્તક અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ જ છે. ગણુયાગાંઠ્યા અંગ્રેજી છાંડવા વિષે તેમાં ઉદ્દેશ્ય કાઢે છે તે ખાદ કરતાં આપણા દેશની જ બીજી બધી વનસ્પતિઓ વિષે આમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકમાં અગિયાર પ્રકરણો છે. ને તેમાં વનસ્પતિઓ વિષે સંપૂર્ણ કક્ષીકત આપવામાં આવી છે. પુસ્તકમાં શુદ્ધ ગૂજરાતી પરિભાષા વપરાઈ છે એ એવું ખાસ લક્ષણ છે. લોકો સમક્ષ આવું નવા પ્રકારનું પુસ્તક મુકતી વખતે તેની સમજણ પાડનારો પારિભાષિક શબ્દકોશ પુસ્તકને છેડે હોવો જ જોઈએ તેમ આ ગ્રંથમાં પણ છેવટે ૪૩ પાનાંનો સંપૂર્ણ શબ્દકોશ છે તે જોઈ અમને આનંદ અને સંતોષ થાય છે. આ સ્થળે અમારી એટલે સૂચના છે કે આવા વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથમાં માત્ર પાંચ ચિત્રો જ છે તેને બ પછીની આગ્રતિમાં ભારેભાર ચિત્રો આપવામાં આવશે તો પુસ્તકની કિંમત વધી પડશે અને તેની પ્રસિદ્ધિ સાર્થક થઇ પડશે. આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક થવાને લાયક છે એમ અમે મુકાકડે કહીશું, અને સૌ કોઇને વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

૫. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ:—(શ્રી. સ. સા. માળા પુખ્ત ૧૯ મું. અનુવાદક અધ્યાપક હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ ખાઉદીન કોલેજ જુનાગઢ. પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા. પ્ર. ૧૩૫ કિંમત ૦-૧૩-૦; ૦-૧૨-૦.)

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ અને તેમની ખુબીઓ આ લઘુ ગ્રંથમાં દુકમાં સંમળવવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકમાં ૧૩ પ્રકરણો છે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યખંધારણ, પાર્લામેન્ટની મહાસભા, અમીરોની સભા, આમની સભા, પ્રધાનમંડળ, રાષ્ટ્રીય અંદાજ-પત્ર, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, બ્રિટિશ મહારાજ્ય વગેરે સંસ્થાઓ કેવી ભતના ખંધારણવાળી છે તથા તેમની વિશિષ્ટતા કેવી છે તેની આંકડા સાથેની તપસીઓ આ ગ્રંથમાં નજરે પડે છે. હચણું જ બંધ રહેલા યુરોપીય મહાવિગ્રહ પછી આપણા દેશમાં રાજકીય ચેતન ખૂબ આવ્યું છે. તેમાં વળી પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી સુધારાનું બિલ દાખલ થવાની

તૈયારીમાં છે. આપણા દેશને બ્રિજમહારાજ રાજ્ય ત્રણ સો પાંચ વર્ષે ઇંગ્લાંડમાં એસભર અર્થાં ચાલી રહી છે. એવે સમયે ઇંગ્લાંડની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનું બંધારણ બહુનું એ આપણને મળનાર હકના સદુપયોગ માટે જરૂરનું છે. રાજકીય વિષયોની અર્થોમાં રૂઢ થઈ ગયલા લોકોને તો આ પુસ્તક છાકરવાદી જવું લાગશે પરંતુ અજ્ઞાન લોકોને જ્ઞાન આપવાની આકાંક્ષા રાખનાર સ્વદેશાભિમાનીને આ ગ્રંથ ઉપયોગી જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ ગ્રંથને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે લખાઈ કરી શાળાઓમાં ચલાવવામાં આવે તો કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી. ઉત્તર હિન્દમાં રેલ્વે કાયદાનું વાંચન ફરજિયાત કરવામાં આવનાર છે તો પછી આવા બીનકોજદારી ગ્રંથનું વાંચન પણ ફરજિયાત થવું જરૂરનું છે. દેશી રાજ્ય તરફથી આવા પ્રકારનું પુસ્તક બહાર પડેલું એક અમને વિશેષ સંતોષ થાય છે; અને આ વિષયનું લખાણ કરવાનો પાકટ અનુભવ ધરાવનારા અધ્યાપક ભટ્ટને હાથે આ ગ્રંથ લખાયો છે તેથી તેની ઉપયોગિતા વધે છે. સૌ કોઈ આ ગ્રંથનો સદુપયોગ કરશે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

૬. મીરાંબાઈ:—(શ્રી રા. સા. માળા પૃષ્ઠ ૨૦ મું. લેખક રા. ભાનુસુખરામ નિર્મળજીરામ મહેતા. પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા. પૃષ્ઠ ૧૦૨. કિંમત ૦-૧૨-૦૦-૧૦-૦)

ગુજરાતની ભક્તાણી તથા જીરકવિ રજપૂતાણી બાઈ મીરાંબાઈ જીવનચરિત્રની પાંચમી જ કોઈ અજાણ્યું હશે. એ મીરાંબાઈનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. મીરાંબાઈનાં ભજનો તો ઘેર ઘેર ગવાતાં હશે અને તેમની સાદાઈને કીધે લોકો તે સમજતાં પણ હશે. આથી તેનાં કાવ્યોની સમજૂતી પાછળ બહુ પાનાં રોકવામાં આવ્યાં નથી એ સાચું થયું છે. મીરાંબાઈ વિષે અમુક ખાબતમાં કોલકામાં મતભેદ છે. એક તો એ કે મીરાંબાઈનો જન્મકાળ કયો? અને બીજો એ કે મીરાંબાઈનાં વિધવા થઈ હતી કે નહિ? ત્રીજો એ કે મીરાંબાઈ કોની પત્ની? આ ત્રણે અર્થોરૂપદ વિષયોનો છેવટનો નિર્ણય આ ગ્રંથમાં આપી દેવામાં આવ્યો છે એ જ તેની પ્રસિદ્ધિનું ખરેખરે સાર્થક છે. પુસ્તકના પાન ૨૧-૨૨ ઉપર મેવાડ ઉદયપુરની રાજ્ય-મંડળીના સલાસદ મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ સામળદાસ તરફનો પત્ર પ્રસિદ્ધ કીધો છે તેમાં તવારીખ સાથે ઉપલા અર્થોરૂપદ વિષયોનું સમાધાન આવી જાય છે. મીરાંબાઈ ૧૫૫૫ માં જન્મી ઇ. સ. ૧૬૬૬ માં જન્મી હતી એ સિદ્ધ થાય છે. મીરાંબાઈ કુલા રાણાની પત્ની થાય એવી જ માન્યતા આજ સુધી ચાલતી આવી છે તે ખોટી ફરે છે અને તે ભાજરાજની જી હતી એમ સાબીત થાય છે. તે નાની હતી તેવામાં જ વિધવા થઈ હતી એમ પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. પુસ્તકમાં ૨૯ વિષયો છે ને તેમાંની લાખા ચરચથુ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાવનારને તથા લખનારને અમે અભિનંદન અર્પીએ છીએ અને સૌ કોઈને પોતાના ઘરમાં આ ગ્રંથ સંગ્રહવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ, કેમ કે ગ્રંથ આ ભક્તાણી બાઈના પાકટ અભ્યાસીને હાથે આદર્શીકૃત નીવડે તેવા લખાણ છે ને મીરાંબાઈ તથા તેનાં કાવ્યોનું અરૂં સ્વરૂપ આ ગ્રંથના વાંચનથી સમજાઈ આવે તેમ છે.

૭. પેલેસ્ટાઇનની સંસ્કૃતિ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૪ મું. લેખક રા. મુ. રં. ઘારેખાન, પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૭ કિંમત ૦-૧૨-૦; ૦-૧૧-૦.)

અગ્રેજી ગ્રંથનું આ ભાષાંતર છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ ગ્રંથ વાંચવા લાયક છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધે પેલેસ્ટાઇન તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેથી આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ સમયાનુકૂળ છે. તેમાં દશ પ્રકરણો છે અને તેમાં પેલેસ્ટાઇન તથા તેના શર-આતના વતનીઓ, પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રથમ કલહ, રોમન અને ખ્રિસ્તીઓનું વર્ગીય વિ-વરો અર્થમાં છે. પુસ્તકની ભાષા વિષયને અનુસરતી છે. એકંદરે આ ગ્રંથ રસિક વાંચન પૂરું પાડશે એવું અમને લાગે છે. પુસ્તક સચિત્ર હોત તો સાદું થાત. પરદેશીની સંસ્કૃતિ આપણે જાણવી જોઈએ એ જ દલીલ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિના સમર્થનમાં આપવી ખસ થશે. પરદેશીના ઇતિહાસ એ એક પ્રકારના ચીલા છે અને તે ચીલે ચાલવામાં સ્વદેશનું ક્ષિત જળવાઈ રહે છે એટલું તો નહિ, પણ વૃદ્ધિને પામે છે. આ ગ્રંથમાં અણુસાંભળ્યા શબ્દો વાંચવામાં આવે છે તેથી વાચકને કદાચ અતડું તો લાગશે પણ તે દેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ રસિક છે ને જાણવા જેવા છે એમાં તો કોઈ શંકા નથી. આશા છે કે આવા ગ્રંથનો પણ સદુપયોગ થશે.

૮. મનુષ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વો:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૫ મું. લેખક રા. મધુકુમાર શિવપ્રસાદ દેસાઈ, પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા, પૃષ્ઠ ૧૮૫ કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૫-૦.)

આ વિષય ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ પહેલી જ વાર રજુ થાય છે એવું અમારે ધારવું છે. નવીનતા પોતાની સાથે કંઈક કિલ્લતા પણ આણે છે તેમ આ ગ્રંથના વિષયની નવીનતા સાથે ગ્રંથની શૃંગારીમાં સહેજ કિલ્લતા પણ આવી ગઈ છે. છતાં ભાષા એટલી સાદી અને ઘરગથ્થુ છે કે એ કિલ્લતા કંઈક જાણ્ય છે. આપણા કે બીજા કોઈ પણ દેશનો અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચવામાં તેમજ જાણવામાં જે રસ પડે છે તેની ખબર તો તેના અનુભવીને જ હોય છે. આમ છે તો પછી આપણા સમાવડીઆ મનુષ્યનો પ્રાચીન-અર્વાચીન ઇતિહાસ જાણવામાં કંઈ ઝોર મઝા પડે એ સ્વાભાવિક જ છે. આ ગ્રંથ ભાષાંતર રૂપે છે તેથી પરદેશી દષ્ટાંતો નજરે પડે છે. છતાં નવો વિષય ખેડાયો છે એ સંતોષકારક છે. આમ એ વિષય ખેડાતો રહેશે તોયે બિવિધમાં એ વિષયના સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ પાકશે ને સ્વદેશની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર ગ્રંથો આ વિષયને લગતા લખાતા થશે. મનુષ્યવિદ્યાનું ક્ષેત્ર, મનુષ્યનો પુરાતનકાળ, આસાદ, પરિસ્થિતિ, ભાષા, સમાજવ્યવસ્થા, કાયદો, ધર્મ, નીતિ અને મનુષ્યવ્યક્તિ એમ દશ પ્રકરણો છે તે પૈકી દરેકે દરેક પ્રકરણ રસિક બીનાઓથી ભરપૂર જણાય છે. એકંદરે આખું પુસ્તક ઘણું આવકારને પાત્ર છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વડોદરા રાજ્યને ધન્યવાદ ઘટે છે. શબ્દાશ્રયે જ આવા અણખેડાયેલા વિષયો અજવાળામાં આવી શકે છે.

૯. જગતનો વાતરિય ઇતિહાસ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પો ૬ અને ૨૬. ભાષાંતર-કાર રા. ગોકુળદાસ મથુરાદાસ શાહ પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા.

પહેલા ગ્રંથનાં પૃષ્ઠ ૬૨૦; બીજાં ગ્રંથનાં કુલ પૃષ્ઠ ૪૯૨. કિંમત અનુક્રમે રૂ. ૩-૮-૦ તથા ૩-૦-૦.)

અંગ્રેજી ભાષામાં પાંચ ભાગમાં અને બે પુસ્તકમાં લખાયેલા “ The story of the World for the Children of the British Empire, ” નામક પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે. મૂળ ગ્રંથ વાર્તારૂપે અત્યંત સહેલી અને સાદી ભાષામાં લખાયેલો હોવાથી વાંચતાં ખડુ આનંદ પડે છે ને બોધ મળે છે. આ ભાષાંતર વાંચતાં પણ એ અનુભવ થાય છે એજ ભાષાંતરકારની સફળતા ખતાવી આપે છે. યુરોપીય રાજ્યો કેમ ચડ્યાં ને કેમ પડ્યાં, સૌને બાળુએ ધકેલી દઈ ઈંગ્લાંડ કેવી ચાતુરીથી કેવી કલાખાલથી આગળ નીકળી આવ્યું, સૌ પ્રજાઓએ કેવાં કેવાં સાહસ ખેડ્યાં હતાં, વગેરે અનેક ખાખતો આ ગ્રંથના વાંચનથી બાળુવામાં આવે છે. સમુદ્ર કિનારે વસ્તીની શરૂઆત, નવીન દેશોની શોધ, યુરોપની બજાર, સમુદ્ર ઉપરની સત્તા માટેની સ્પર્ધા, અને બ્રિટિશ મહારાજ્યનો વિકાસ એટલી મુખ્ય ખાખતો પાંચ ભાગમાં આવે છે. મૂળ પુસ્તક ખાળકો માટે લખાયેલું હોવાથી તેની રચના સાદી અને પ્રાથમિક તબક્કાની હોય એ કુદરતી છે. વર્ગી જર્મની સિવાય બીજી યુરોપીય પ્રજાઓ પોતાનાં કોઈ પણ પુસ્તકોમાં હિન્દુસ્તાન વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતાં નીચી થઈ જતી હોય એમ લાગે છે તેમ આ ગ્રંથમાં પણ હિન્દના સમર્થ વીર પુરૂષો વિષે કાંઈ ઉલ્લેખજ કીધો નથી. ભાષાંતરકારે ઘટની છુટ લઇને આ વિભાગ પોતાના ગ્રંથમાં યોગ્યતા કરી લીધો હોત તો કોઈ ના કહેત નહિ અને ગ્રંથની સંપૂર્ણતા સધાત. આ તો ગ્રંથમાં આટલી ઉણપ રહી. આશા છે કે ભવિષ્યમાં આ ઉણપ દૂર કરવામાં આવશે. આ ખન્ને ગ્રંથો દરેક ઘરમાં બેવાને અમે ઉત્સુક છીએ.

૧૦. ખાલોધાનપદ્ધતિનું ગૃહશિક્ષણ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૮, મું. અનુ-લેખક: રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૬ કિંમત ૦-૧૪-૦; ૦-૧૨-૦ સચિત્ર.)

મૂળ જર્મન શબ્દ “ કિન્ડર્ગાર્ટન ” ઉપરથી “ ખાલોધાન ” શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. એ પદ્ધતિએ ખાલકોને ઘેર કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું તેની વ્યવહાર તપસીલવાર સૂચનાઓ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી છે. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપરથી આ અનુવાદ કરવામાં આવેલો છે. ‘ ખાલોધાન ’ નો હેતુ ખાલકને કુદરતની સાથે બને તેટલા માઠ પરિચયમાં લાવવાનો છે. હિન્દુસ્તાન જટલી કુદરતથી છલોછલ ભરેલી જગ્યા આવા અભ્યાસ માટે બીજી કોઈ નથી. તેથી હિન્દુસ્તાનની આબોહવાને અનુસરીને ગ્રંથમાં ઘણાં ફેરફારો કરી નાખવામાં આવ્યા છે. આથી એક રીતે આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ખાલકોને પાઠ કેમ આપવા, શિક્ષણના સાધનની દ્રષ્ટિએ રમત એટલે શું, વાચનનું ને લેખનનું શિક્ષણ કેમ આપવું, પ્રાથમિક ગણિત કેવું શીખવવું, હાથકામ કેવી કેવી ખાતરું શીખવવું, સાળાના અન્ય વિષયોમાંના પ્રાથમિક પાઠ કેવા આપવા, ઈકારથી મૂલાશર કેવી રીતે શીખવવા, તે ખડુ ખતાવી છેવટે એક અઠવાડિયાનો અભ્યાસક્રમ વખતના આકાશ સાથે યોજાય રીતે

આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ગાયનના પાઠ તદ્દન નવેસરથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. “ હંકાર અને મુલાક્ષરજ્ઞાન ” વાળું પ્રકરણ પણ તદ્દન નવું છે. એકંદરે જોતાં પુસ્તકની ભાષા કાંઈ કઠણ નથી. જમને વાસ્તે તે યોજવામાં આવી છે તેમનાથી સમજ શકાય એવી ઘરગથ્થુ ભાષા છે. શાળાએ છોકરાને ન મુકવાના જેમણે નિશ્ચય કીધો હોય તેમણે જરૂર આ ગ્રંથની મદદથી પોતાનાં બાળકોને ઘરમાં શિક્ષણ આપવું. શાળામાં પણ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ ગ્રંથને સ્થાન મળવું જોઈએ. આવાં સૌ મા-બાપો આ ગ્રંથ ઘરમાં સંગ્રહી તેના સદુપયોગ કરશે એવી અમને આશા છે.

૧૧. સ્વદેશ-ગીતાવલિ:—(રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર: રા. કેશવ. હ. શેઠ અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૨૧-૮૯ કિંમત ૦-૧૪-૦).

“ સ્વદેશ-ગીતામૃત ” આખ્યા પછી આ “ સ્વદેશ-ગીતાવલિ ” આપણી સમક્ષ પ્રતી થાય છે. તેના લેખક ભાઈ કેશવ. હ. શેઠ કાવ્યકાર તરીકે જાણીતા થયા છે. એમણે પોતાનાં સ્વદેશભક્તિના વિષયને અનુસરતાં ને લગતાં કાવ્યોને સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં કીધા છે. ગ્રંથમાં કુલ ૩૪ કાવ્યો છે. લેખકનું સ્વદેશભિમાન તથા તેમની હૃદયગમક કાવ્યોમાં ઉતરી શક્યાં છે. છ કાવ્યો અનુવાદ રૂપે છે ને બાકીનાં સ્વતંત્ર છે. એકંદરે કાવ્યોમાંનાં ભાવો સારા અને સમજી શકાય છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પક્ષપાતી છે. એથી ગ્રંથનો રંગ કંઈક ઝાંખો પડે છે. પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલી ખીનાઓ કેટલે અંશે સત્ય છે તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. પુસ્તકને છંદે દેશના નેતાઓની જ્યોતિષ્મા અને સંવત્સરીઓ તેઓની ભાવના સાથે આપવામાં આવેલી છે. અંગ્રેજ ભાવનાઓના ભાવ ગૂંજારાતીમાં અનુબદ્ધ છંદમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે ને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ નીવડયો છે. પરંતુ હાંબા વિચારો અનુબદ્ધમાં સમાવી દેવાનું બધી વખતે બની શક્યું નથી ત્યાં ભૂલ જણાઈ આવે છે. એ પછી સ્વરાજ્ય સૂત્રાવલિ મૂળ અંગ્રેજ ભાષામાં તથા તેના ભાવાર્થરૂપે તેનું પદ્યબદ્ધ ભાષાંતર આપવામાં આવેલ છે. એમાં પણ કેટલેક સ્થળે ઉપલી ઉણપ રહી જવા પામી છે. એકંદરે પુસ્તક આવકારને પાત્ર છે અને સૌ કોઈને તે વાંચવાની અમારી ભલામણ છે.

૧૨. મહિલા-મહોદય:—(લેખક: મુનિ બાલવિજયજી પ્રકાશક શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર જૈન આર્કિસ ભાવનગર પૃષ્ઠ ૧૭૮. કિંમત સવા રૂપિયા.)

આ પુસ્તકમાં કુલ ૭ પરિચ્છેદ છે અને એકંદરે ૧૩૩ વિષયો છે. નામ સૂચવે છે તેમ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને આ ગ્રંથ બહુ જ્ઞાનદાયક થઈ પડે તેવો છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્ત્રીઓને જરૂરનું જ્ઞાન આપવામાં આવેલું છે તે સૌ આ ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે સંગ્રહી આપવામાં આવ્યું છે. સંતતિ સંરક્ષણ, બાળકોની માવજત, તેમની ખીલવણી અને કેળવણી વગેરે સ્ત્રીકેવલોગી વિષયો સારા ચર્ચા છે. કૌશલ્યા, ગરુડાચર, ગાંધારી, મદાદરી વગેરે પ્રાચીન સતીઓનાં અનુકરણીય જીવન ચરિતો પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પત્ની પ્રતિ પતિના ધર્મ, પતિ પ્રતિ પત્નીના ધર્મ, પુત્રપુત્રી પ્રતિ દાસીના ધર્મ વગેરે સામાન્ય સામાજિક વિષયો યોગ્ય રીતે સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. એકંદરે પુસ્તકની ભાષા સહેલી અને તરત સમજાસ તેવી છે. વિષયોની ગોઠ-

વણી પણ સારી છે અને સૌ જોએ આ ગ્રંથ સંગ્રહી તેના સદુપયોગ કરે એ ઇચ્છવા જોગ છે.

૧૩. મારી વીસ વાર્તાઓ:— (લેખક: રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ પ્રકાશક રા. રમણિયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. મુંબાઇ પૃષ્ઠ ૩૦૮ કિંમત રૂપિયા બે.)

આ માસિકમાં પોતાના લેખો વારંવાર પ્રગટ કરી આભારી કરનાર લેખકના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે. તેમાંની કેટલીક વાર્તા—“અળખાઓનો એકકો,” “મનંતરાય અને દીકરી,” તથા “લેફ્ટનન્ટ મૈદતા. વી. સી. આ માસિકમાં પ્રગટ થયેલી છે. વીસ પૈકી ત્રણ વાર્તા—અળખાઓનો એકકો, દીકરીની કહાણી અને ઇન્દિરા, એ ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાન્તર રૂપ છે. બીજી ત્રણ ચાર વાર્તાઓ ઉપર અમુક અંગ્રેજી વાર્તાઓની છાપ છે ખરી પણ તે કેવળ અનુવાદ રૂપ નથી. અમે ઉમેરીશું કે જે ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાન્તરજ છે તે લેખકની બીજી વાર્તાઓથી કલામાં વસ્તુમાં અને લખાવટમાં થોડે ઘણું અંશે જુદી જ પડી જાય છે. બીજી બે ત્રણ વાર્તાઓ ખાદ્ય કરીએ તો તે વધારેમાં વધારે આકર્ષક અને મનોરંજક છે. પણ આ ભાષાન્તર હોવા છતાં મૂળ ગુજરાતીમાં જ લખી હોય એમ લાગે છે.

આ શિવાયની ખાકીની સત્તર વાર્તાઓ ઉપરથી જ લેખકની પોતાની શક્તિનું માપ કાઢી શકાય. વાર્તાઓ સાત વર્ષના ગાળામાં જુદી જુદી જાતનાં અને ભુમિકાનાં માસિકો માટે, અને જુદે જુદે પ્રસંગે છુટક છુટક લખાઇ છે તેથી તે સૌમાં એક તાર તો જોવામાં ન જ આવે. છતાં બે ચાર વાર્તાઓને ખાદ્ય કરીએ તો ખાકીની વાર્તાઓમાં કંઈક મળતાપણું (Family likeness) જોવામાં આવે છે. જે સાત વાર્તા બ્રહ્મ-ક્ષત્રિય ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થયાનું જણાવવામાં આવે છે તે બધી સામાજિક અને ખાસ કરીને જ્ઞાતિસંબંધી હશે એમ માની લઇએ. તેમાં પોતાની ન્યાતની કેટલીક ખરાબ રૂઢીઓ અને હાલ સુધારાને નામે પ્રચલિત થતી કેટલીક એવો વિષે મીઠી મઝા અને આછા કટાક્ષ જોવામાં આવે છે. તે વાર્તાનાં વિષય અને શૈલિ સામાન્ય કહી શકાય. કોઈ વાંચનારને એમ લાગે કે ટીકા વધારે કડક અને ચિતાર વધારે હૃદયંગમ હોત તો તે વધારે દીપી ઉઠત. પણ કેટલીક ખસ ટાંકા પાણીએ જ જાય છે અને કેટલાક ઘા હળવી દવાથી રૂઝાય છે એ જોતાં એ વાર્તાઓનો અર્થ સંધાતો નથી એમ ન કહી શકાય.

ત્રણ ચાર વાર્તાઓની ભૂમિકા વધારે હલ્કી છે. “કાચગૃહની કિશોરી.” અને “માલતી મરૂપ” એ વાર્તામાં ઘણા જુદા જુદા સંયોગોમાં યુવાવસ્થાને ઉજળતો સ્નેહ ઘણું વર્ષ સજીવન થતો જોવામાં આવે છે. તેમ “મનંતરાય અને દીકરી” અને “કેઈ કહેશે એ શું કરશે” એ બંને વાર્તામાં ડોમારવતની જુદી જુદી મહેલજો આંતરવામાં આવી છે. પણ એકમાં સ્નેહની અને બીજીમાં ડોમારવતની ભાવનાઓ જગલી સૂક્ષ્મ અને મોહક છે તેટલું તેનું આલેખન નથી એમ સૌ જણાવ

કરશે. તે વાતો વાંચતાં આપણને હાગે છે કે લેખકની આંખ આગળ એક સુંદર સ્વપ્ન તરે છે અને તેને કાગળ પર ઉતારવાને તેઓ ખનતો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે બરાબર સંકળ થતો નથી. બીજી સામાજિક વાર્તાઓમાં વસ્તુ પર લેખકનો જોર કાણુ બેવામાં આવે છે તેવા આ વાર્તાઓમાં નથી દેખાતો. આ સ્વાભાવિક છે. લેખક ભવિષ્યમાં વધારે ને વધારે ઈચ્છા તેમ જ સૂક્ષ્મ ભાવને અનુરૂપ કળાથી અને શૈલિથી દીપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

“ વસુના નવા શિક્ષક ” એ નિર્દોષ ગમતનો અને મનોહર તથા સ્વાભાવિક વાતચીતનો ઉત્તમ નમુનો છે. નિશાળમાં બાળુતાં છોકરાઓને અને છોકરીઓને તેમાં ઘણા જ રસ પડશે. આવી વાર્તાઓને જુદો સંગ્રહ તૈયાર કરી પ્રગટ કરવાની લેખકને ખાસ વિનંતિ છે.

૧૪. ગુજરાત સભા-અમદાવાદનો અને ૧૯૧૮ નો વાર્ષિક અહેવાલ—(છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. દેસાઈ, રા. માવલંકર અને રા. યાજ્ઞિક મંત્રીઓ ગુજરાત સભા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનના અને મુખ્યત્વે કરીને તલ ગુજરાતના પ્રબળીય પ્રમો વિષે કાયદાનુસાર જેવા રાજ્યખંધારણના નિયમોને અનુસરીને ચર્ચા કરવા તથા ગુજરાતની સામાન્ય રીતે સેવા કરવા માટે અમદાવાદમાં ગુજરાત સભા સ્થપાયેલી છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો હિન્દી પ્રબળા રાજકીય ઔદ્યોગિક, કેળવણી વિષયક, આર્થિક સામાજિક રાજકીય આદિ વિષયોનું હિત જળવા માટે હિન્દમાં તેમજ હિન્દ બહાર પ્રબળમતના પ્રતિનિધિ તરીકે ચળવળ કરવા એ આ સભાના મુખ્ય હેતુ છે. અહેવાલ વાળા વર્ષ દરમિયાન સદરહુ સભાએ અગત્યનાં કામો કર્યા છે. ખેડા જીલ્લામાં મહેસુલ મુક્તત્વી રાખવા બાબતની ભારે ચલવળ આ સભાએ ઉપાડી હતી અને તેનું પરિણામ સૌના જાણવામાં છે. અમદાવાદમાં પાણીનો જુમાટો તે સદાનો છે ને તે બાબતમાં કંઈનું કંઈ હજી વળતું નથી. સભાએ આ બાબતમાં પણ નિષ્ફળ ચળવળ ચલાવી હતી. લડાઈને અંગે લશ્કરી ભરતી કરવામાં આ સભાના કંટલાક આગેવાન સભાસદોએ ભાગ લીધો હતો. બીજું મહત્વનું કામ સભાએ એ કર્યું હતું કે ઇન્ડિયન એના સેપી રોજ માટે અમૂલ્ય તજવીજ કરી હતી. તેની વિગત આ નીચે તે કામના અહેવાલના અવલોકનમાં આપી છે. ત્રીજું અગત્યનું કામ દુબકાળસંકટ નિવારણનું છે. હજી એ કામ ચાલુ છે. તે કામ માટે આજો અમદાવાદ જીલ્લો સભાનો અને ખાસ કરીને અમદાવાદ કેમિન રીલીફ કમિટીનો અત્યંત ઋણી છે, અને રહેશે. એ અમૂલ્ય કામ વિષે એ કમિટીનો અહેવાલ બહાર પડ્યે અવલોકન લેવાશે. આ ઉપરાંત સભાએ જાહેર વ્યાખ્યાનો વિગેરે બીજાં સારાં ઉપયોગી કામો અહેવાલવાળા વર્ષ દરમિયાન કીધાં હતાં. એકદરે જોતાં ગુજરાત સભા આપણા ગુજરાતની ઘણી ઉપયોગી અને પ્રબળમતનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા લાયક સંસ્થા છે. એ સંસ્થાનું વાર્ષિક લવાજમ જુગજ છે. આ સભાના સભાસદ થવા તથા તે દ્વારા પોતાના પોકાર સરકાર સમક્ષ રજુ કરવાના પ્રસંગો મેળવવા અમે સૌને ભલામણ કરીએ છીએ.

૧૫. ગુજરાત સભા ઇન્ડિયુએન્ડા રીલીફ કમિટીના અહેવાલ—(છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. દેસાઈ. રા. માવલંકર અને રા. યાસિક મંત્રીઓ ગુજરાત સભા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગયા વર્ષે સપ્ટેમ્બરે ઓક્ટોબર માસમાં ઇન્ડિયુએન્ડા નામનો ભારે થેપી રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો અને તેના છાંટા દેશને ખૂણે ખૂણે ઉડ્યા હતા. તે રોગે મનુષ્ય જીવનનો જે અણગણ્યો ભાગ લીધો છે તે કેદથી કદિ વિસર્જો જાય એમ નથી. સૌ સ્થળોએ ચાંપતા ઇલાજ લેવાની તળવીજ થઈ હતી તેમ અમદાવાદમાં પણ દયાળુ શહેરીઓને ઇલાજો ચોજવાનું સુઝ્યું હતું. તે મુજબ ગુજરાત સભાએ આ કામ ઉપાડી લઈ એક ઇન્ડિયુએન્ડા રીલીફ કમિટી સ્થાપી હતી અને તા. ૪-૧૦-૧૮ થી તેણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. આ કમિટીની પૂરેપૂરી ફતેહનું માન અમદાવાદના દાનવીર શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને તેમજ સભાના સ્વયંસેવકોને થઈ છે. કમિટીએ તળ અમદાવાદમાં તથા તેની આસપાસના થોડે દૂરના લતાઓમાં બધી જાતની મદદ કીધી હતી. અમદાવાદમાં ભગુભાઈને વડે ખાસ ખેલેલી ઇન્ડિયુએન્ડા હોસ્પિટલમાં ૭૬ માણસો કામ કરતાં હતાં. ઇસ્પિતાલમાં દાખલ થયેલ ૨૨૮ માણસો પૈકી ૧૭૧-સારાં થયાં હતાં ૫૭ મરી ગયાં હતાં અને દાખલ થતાં ચોવીસ કલાકમાં ૧૮ માણસો મરી ગયાં હતાં. એ જોતાં કમિટીએ ઉઠાવી લીધેલા ભારે શ્રમ સફલ થયેલા જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ કમિટીના ખાસ કરીને રોગચાળાના વખતના કામમાં પણ તવગર તેમજ ગરીબ સંજ્યાખંધ લોકોએ સ્વયંસેવક તરીકે ખુશીથી ભાગ લીધો હતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. કમિટીને પ્રજા તરફથી એકંદરે રૂ. ૪૧૦૨૬-૩-૭ના મળ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૨૪૮૧૮-૭-૪ના ખર્ચે થતાં બાકી રહેતાં નાણાંમાંથી છપામણી આદિનું ખર્ચે ખાદ્ય જતાં કમિટી આશરે ૧૫૦૦૦-૧૬૦૦૦ રૂપિયા ખચાવી શકશે. આ નાણાં ‘ગુજરાત સભા એપીડેમિક રીલીફ ફંડ’ ના નામથી કેદાં બેંકમાં રોકવામાં આવનાર છે. આ ઘણું જ યોગ્ય પગલું છે. કમિટીએ જે હિસાબ રાખ્યો હતો તે વિષે તેના ઓડિટર સાહેબ લખે છે “આજ સુધીમાં મેં એવા પ્રકારના ઘણા હિસાબ તપાસ્યા પરંતુ તેમાં એમના જેવો સારો, ચોખ્ખો ભૂલ વગરનો અને દરેક પ્રકારની વિગતવાળો હિસાબ પહેલા મારા જોવામાં આવ્યો નથી.” આનું બધું માન કમિટીના ખજાનચી શેઠ અચરતલાલ ચુનીલાલને ફરે છે. એકંદરે જોતાં આ કમિટીએ જે કામ કીધું છે તેને માટે અમદાવાદની પ્રજા જેની સદાની ઋણી રહેશે. અમે આ કમિટીને ખરેખરે અમદાવાદ આપીએ છીએ, અને ઇસ્તીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં પણ આવાં પ્રજેપ્રયોગી કાંમો ઉપાડી લઈને ઉક્ત સભા પોતાની સ્થાપનાનું સાર્થક કરશે.

(નવજીવન-કાર્યાલય)

હિન્દી સુધારાનો ખરડો.

સને ૧૯૧૭ ના ઑગસ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે યાદગાર બહેરનામું બ્રિટીશ સરકારે પાર્લામેન્ટમાં બહેર કયું હતું તેનો અમલ કરવાને હોદ્દી વજર મી. મોટોચુ અને નામદાર વાંધસરોય હોર્ડે એમ્સફર્ડ-તેઓએ પોતાની દરખાસ્ત ગયે વર્ષે રીપોર્ટમાં રજુ કરી હતી. તે દરખાસ્તના મુખ્ય સિદ્ધાંત વિષે વાંધસરોયની કારે-ખારી સલાહના અને હોદ્દી વજરની કાઉન્સીલના સલાહદોની સામાન્ય સંમતિ પણ તેજ વખતે પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. તે પછી હોદ્દી સરકારે તમામ પ્રાંતિક સરકારને એક કાગળ લખીને સુધારાના રિપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલી યોજના વિષે તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની માગણી કરી હતી અને તેમ કરતાં પહેલાં મુખ્ય અમલદારો, રાજ-પુરૂષો અને બહેર મંડળોના મત મેળવાની સૂચના કરી હતી. પ્રાંતિક સરકારના અભિપ્રાય મળતાં કંઈક વિલંબ થયો અને દરમ્યાન ખાતાના વિભાગ અને મતાધિકાર વિષે સૂચનાએ કરવાને કમીટીઓ નીમવામાં આવી. છેવટે હિન્દી સરકારે આ વર્ષના માર્ચની ૫ મી તારીખે સુધારાની યોજના વિષે પોતાના વિગતવાર અભિપ્રાય રજુ કરીને હોદ્દી વજરને એક ખરીતો રવાના કર્યો અને બીજા સલાહદોથી કેટલીક સુધારાની ખાખતોમાં જુદા પડવાથી સર શંકરન નાયરે એક જુદી નોંધ લખી. તે પછી કુપર સૂચવેલી બંને કમીટીઓના રિપોર્ટ પુરેપુરા તૈયાર થઈ બહાર પડ્યા એટલે તે વિષે પોતાના વિશેષ અભિપ્રાય હોદ્દી સરકારે એક જુદા ખરીતામાં રજુ કર્યો. આ ખરીતો અને કમીટીના રિપોર્ટ કંઈ પણ અનુક્રમ સિવાય બહાર પાડવામાં આવ્યા છે અને હજુ પણ બહેર પ્રશ્ને બેઠતી નકલો પુરી પાડવામાં આવી નથી એટલે વર્તમાનપત્રકારો સિવાય બીજાને તે વિષે વિચાર કરી અભિપ્રાય બાંધવાની થોડી જ તક મળી છે. છતાં ૫ મી એપ્રિલના મૂળ ખરીતા વિષે તેમજ ખાતાના વિભાગ સખાધી ખરીતા વિષે જે બહેરમાં આવ્યું છે તે કુપરથી હોદ્દી પ્રશ્નને એવા મત બાંધ્યો છે કે હોદ્દી સરકારની મુખ્ય સૂચનાઓને આધાર આપીને સુધારાની યોજનાને બહાર દેખીતી રીતે અકબંધ રહેવા દઈ અંદરથી તેને કોરી નાંખનારી છે. આ સૂચના પાલતી હતી એવામાં મી. મોટોચુએ હોદ્દી રાજ્યપ્રધારણ સખાધી નવા કાયદાનો ખરડો આમની સલાહ આગળ રજુ કર્યો અને જણાવ્યું કે તેમણે હોદ્દી સરકારની કેટલીક સૂચનાઓ ગ્રહણ કરી છે પણ ખાકીનીનો સ્વીકાર ન કરવાને તેઓ પાર્લામેન્ટને સલાહ આપશે. બેતબેતામાં તો તે ખરડો આમની સલાહમાં બીજા વાર પસાર થયો છે અને આમની તથા અમીશની સલાહની એક સંયુક્ત સલાહને તે ખરડો તપાસવા અને તેમાં કરવા બેઠતા સુધારા વધારા વિષે લલામણ કરવા નીમવામાં આવી છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે આ ખરડો બેધાને હોદ્દી પ્રશ્ન ઘણી જ આતુર થઈ હતી; અને તે ખરડો હવે હોદ્દી સરકારે બહાર પાડ્યો છે, એટલે તે વિષે પ્રશ્નનો મત કેળવી તે વિલાયતમાં વસતા આપણા આગેવાનોને તેમજ બ્રિટીશ પ્રશ્ન તેમ પાર્લામેન્ટને અને પ્રધાનમંડળને જણાવવાની ખાસ જરૂર છે.

હીંદી સુધારાનો જ ખરડો પાર્લામેન્ટ આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે આ ક્ષેત્રનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રગટ થયા પછી હીંદી સરકારના તમામ ખરીતાઈ મહત્વ ઓછું થાય છે. છતાં તે ખરીતો હવે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી એમ કંઈ નથી. આ ખરડો એક ખોખાડપ છે. તેને અંતે કેટલીક અતિ મહત્વની ખાખતમાં પરિશિષ્ટ રજૂ કરવાનાં છે તે હજી તૈયાર પણ થયાં હોય એમ લાગતું નથી અને છતાં એ પરિશિષ્ટ ખરડાના અંગરૂપ ગણાય. વળી આ ખરડામાં સ્થળે સ્થળે નિયમો ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે તેમાંના કેટલાક હીંદી વજીર ઘડશે. પણ આપણે માની શકીએ કે તે ઘણા ખરા હીંદી સરકાર જ ઘડી શકશે; અને જો કે હીંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટની સંમતિ પછી જ તે અમલમાં આવશે તો પણ તેમાં સાધારણ રીતે ઘોડા જ ફેરફાર થાય છે એ આપણે અનુભવપરથી જાણીએ છીએ. હવે આમ જ ખાખતોમાં પરિશિષ્ટ અને નિયમો ઘડવાના છે તે વિષે હીંદી સરકારે પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે અને તે વિષે આપણે પ્રજામત દર્શાવવામાં કંઈ પણ ઠીસ કરીએ તથા આપણને નુકશાન થવાનો સંભવ રહે છે. માટે માત્ર ખરડાની જ ટીકા કરીને જ સંતોષ ન પામતાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાશે ત્યાં ત્યાં હીંદી સરકારની સુચનાઓ પર પણ અમે વિવેચન કરીશું.

ખરડાનો પ્રસ્તાવ.

દરેક કાયદાનો હેતુ તેની શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવે છે અને કાયદાની કલમોનો અર્થ કરવાને તેનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે આ ખરડાના આરંભમાં બે જ હેતુ જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો પ્રથમ તો ૨૦ ઑગસ્ટના જાહેરનામામાંથી લેવામાં આવ્યો છે એટલે તે વિષે તો કંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. પણ બીજો હેતુ એ જણાવવામાં આવ્યો છે કે “હીંદીના પ્રાન્તોમાં આવી સંસ્થાઓનો વિકાસ ધીમે ધીમે કરવાની સાથે પ્રાન્તિક ખાખતોમાં તે પ્રાન્તોને હીંદી સરકારના અંકુશમાંથી વધારેમાં વધારે અંશે મુક્ત કરવા-પણ તે એવી રીતે કે જ્યાં હીંદી સરકારને પોતાની જવાબદારીઓ પૂરેપૂરી અદા કરતાં અડચણ ન આવે”. આમાં બે વાત સમાયેલી છે. પ્રથમ તો પ્રાન્તિક રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીકુલ નવ ગોળગોળીકુલ રાજાની એજન્ડા મુજબ પ્રાન્તિક સરકારનાં કેટલાક ખાતાં ઉપર ધારાસભાને અને તેની વતી પ્રધાનમંડળને સત્તા સોંપવાનો હેતુ ખરડામાં પણ જોવામાં આવે છે. આમ જ ખાતાંઓ વિષે પ્રાન્તિક સરકાર ધારાસભાને જવાબદાર થાય તે વિષે તો હીંદી સરકાર, હીંદી વજીર અને છવટે પાર્લામેન્ટનો અંકુશ કઠાવી દેવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પણ આ ખરડાના હેતુમાં બીજી એ ખાખત રહેલી છે કે જો ખાતાં પ્રાન્તિક સરકારને સ્વાધીન રહે અને જો વિષે તે ધારાસભાને જવાબદાર ન રહે તે વિષે પણ તેને હીંદી સરકારથી બને તેટલી સ્વતંત્ર બનાવવાનો આશય જોવામાં આવે છે. તે મુજબ હીંદી સરકારે પોતાના ખરીતાઈ સુચ્યું છે કે સારી ઓફિસો અને જાહેર આધકાર્યના

× “બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના એક એક ભાગે હીંદુસ્તાનમાં જવાબદાર સંજ્ઞાતંત્રની સિદ્ધિ કમ્પશ: કરવાના હેતુથી તે દેશમાં સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ કમે કમે ખોલવાની જરૂર છે તે માટે.”

સંબંધમાં ઘણીજ મોટી રકમ સુધીનાં નાણાંના ખર્ચની સત્તા પ્રાન્તિક સરકારને સોંપવી અને બીજી કેટલીક ખાજતોમાં પણ નાણાંની અમુક હદ ન બાંધતાં તેને ખર્ચવાના નિયમોના રચીને સંતોષ પામવો. વાંચકો જોઈ શકશે કે સ્વાધીન ખાતામાં આ પ્રમાણે ખર્ચ ઉપર હોદી સરકારનો અંકુશ નજરેજ રાખવામાં આવે તો પ્રાન્તિક સરકાર તે સંબંધમાં કેવળ નિરંકુશ બને. બીજી પાસ અત્યાર સુધીના વહીવટની પદ્ધતિ મુજબ અને હવે પછી તેમાં કરવાના સુધારા વિષે જે સિદ્ધાંત રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે હિંદના જેવી અમલદારી સરકાર કોઈ પણ ખાતા વિષે કાં તો હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ ધારાસભાને અથવા બ્રીટીશ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ પાર્લામેન્ટને અને તેની વતી હોદી વજરને જવાબદાર હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એવું ક્ષતિ થાય કે જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં ન આવે તે બધાં વિષે હિંદી સરકાર અને હોદી વજરનો અંકુશ હાલના જેવા કાયમ રાખવો જોઈએ. મુખ્યમંત્રી અને દીલ્હીની કોંગ્રેસે આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ જણાવ્યો છે અને તેથી આ બીજા હેતુમાં આપણી દૃષ્ટિથી ફેરફાર કરાવવાને માટે આપણે અળવળ કરવી જોઈએ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે કારોબારી સભા વધારે સ્વતંત્ર હશે તો તે ધારાસભાના મત પ્રમાણે વધારે વર્તી શકશે. અમને આવો સંભવ ઐહિજ જણાય છે. અને જે પ્રાન્તિક સરકાર ધાગસભાને અનુકૂળ હશે તો તેમાં હિંદી સરકારની પણ મંજૂરી મેળવી શકાશે. બીજી પાસ અમને ભય તો એ છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે સરકાર અંકુશમાંથી છુટતાં વધારે હુડાઉપણુ દાખવશે અને તેથી પરિણામમાં પ્રજાને ઘણું ગંભીર નુકશાન પહોંચાડશે.

પ્રાંતિક સરકારના વિભાગ.

ખરડાની કલમો તપાસતાં પહેલાં પ્રાંતિક ખાતાંનો ને તેને અંગે સરકારનો વિભાગ કરવાની દરખાસ્ત વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જે દલીલ રજુ કરી છે તે ઉપર નજર નાખીશું; કાગળ કે આ વિભાગ કરવા વિષે જે હેતુ રાખવામાં આવે તે ઉપરથીજ તેના વહીવટનું અનુમાન કરી શકાય. પાંચ પ્રાંતના ઉપરીઓએ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની જે યોજના રજુ કરી હતી તેને ના મંજૂર કરીને હિન્દી સરકાર આ વિષે સુધારાની યોજનામાં કરવામાં આવેલી દરખાસ્તને ટેકો આપે છે. પણ હિન્દી પ્રજામત એક અવાજ જાહેર કરે છે કે પ્રાંતિક સરકારના વિભાગની દરખાસ્તને ટેકો આપતાં હિન્દી સરકારે જે દલીલો વાપરી છે, તેમાં ઘણીજ વાચકાઈ અને ચીકાસ દાખવવામાં આવ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ સ્વરાજ્યના મૂળ સિદ્ધાંતોના કેટલેક અંશે ભંગ કર્યો છે. ખાતાનો વિભાગ એ જાણે તવજાનનું સૂત્ર હોય એવી રીતે તેને કારોબારી સરકાર, ધારાસભા, સનદી નોકરો, ને નાણાંનો વહીવટ-એ ચારે ખાખતોને લાગુ પાડવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દરેકને વિષે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં પ્રજાને જવાબદાર અને હિન્દ સરકાર તથા પાર્લામેન્ટને જવાબદાર-એમ બે પુરેપુરા વિભાગ હોવા જોઈએ; અને પછી જેમ કારોબારી સરકારમાં બે ચોકખા ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમ ધારાસભા અને સનદી નોકરોના સંબંધમાં કરવાનું કેમ યોગ્ય ધાર્યું નથી અને નાણાં સંબંધી તેવોજ વિભાગ રાખવાની શી જરૂર છે તે જાણવટથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. આમ અને ત્યાં સુધી પુરેપુરો ભેદ કરવાનો અને જ્યાં તેમ ન

ખેની શકે ત્યાં પણ અંદરખાનેથી તે સેવવાનો હેતુ એવામાં આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સુધારાના રીપોર્ટમાં તે પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાના એક સાધન તરીકે જ ઠેરવેલો આજ્ઞામાં આજ્ઞા વિભાગ કરવાની જરૂર જણાય તેટલોજ રાખવાનું જણાવ્યું છે. તેમજ તે વિભાગ છતાં પણ પ્રાંતિક સરકાર એકત્ર રહે અને દેખાય તે માટે ઘણીજ ચિન્તા રાખવામાં આવી છે. હિન્દી સરકારનું દષ્ટિ-બિન્દુ આથી ઉંચું છે ! સ્વરાજ્યની શરૂઆત કરવા માટે જે કેટલાંક ખાતાં જુદાં પાડીને તે પ્રજાને જવાબદાર રહે એવા પ્રધાનો નીમવાની જરૂર છે, તે પછી તેમના અને કારોબારી સભાના ઘાતરા અને ખેની શકે તેટલાં ખાતાં જુદાં કરવાનો હિન્દી સરકાર ઈરાદો રાખે છે. સનદી નોકરોનો ખાતાની માફક ભાગ પાડતાં ઘણાજ અયોગ્ય ખર્ચ થઈ જાય તેથી તેના ભાગ પાડવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. ગ્રાન્ટ કમીટી અને સર્ટીફિકેટનાં ઉચીચાર હાથમાં હોવાથી એક ધારાસભા પણ ખેની ગરજ સારી શકે; માટે બે ધારાસભાની જરૂર નથી. પણ નાણાના સંબંધમાં જેવા વિભાગની કલ્પના પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવી નથી તે હિન્દી સરકારને સ્વાભાવિક લાગે છે. રખેને સ્વરાજ્યનું જે તત્વ થોડાંકજ ખાતામાં દાખલ કરવાનું છે તે ખાકીનાં ખાતાને ગરા પણ ન અલગાવી નાંખે અને પ્રધાનો તથા ધારાસભા સ્વાધીન ખાતાં ઉપર જાણે અજાણે કંઈ પણ સત્તા ન ભાગવે એ માટે એક સલંગ સ્પષ્ટ વિભાગ કરવાનો વિચાર હિન્દી સરકારના મનમાં ઘોળાયો કરે છે. પણ આટલેથીજ હિન્દી સરકારને સંતોષ થતો નથી. પ્રધાનોનું તંત્ર તદ્દન જુદું પાડતાં એકને બદલે બે સરકાર ચાલ અને પ્રાંતિક સરકાર તે એકજ હોવી જોઈએ તે માટે તેનાં ખર્ચને અંગે એક ઉપરી સત્તાના અંકુશ નીચે હોવાં જોઈએ એ સિદ્ધાંત પર હિન્દી સરકાર ખાસ ભાર મુકે છે. આ ઉપરી સત્તા કેટલીક ખાખતોમાં તે પ્રાંતિક અમલદારી સત્તા અને અને બીજી ઘણી ખાખતોનાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજર બને એવા આશય જણાય છે. આમ જ હિન્દી સરકારનો આશય કાયદામાં અને નિયમોમાં ઉતારવામાં આવે તે પ્રધાનો કારભારી સભાસદોના સંભાવકીયા નહિ રહે અને તેમનાં ખાતાની પાયરી સ્વાધીન ખાતાના જેવી નહિ રહે પણ પ્રધાનોનું આખું તંત્ર સુસ્તપણે છુટું પાડીને તેને થોડે કે ઘણે અંશે અમલદારી અંગે અને બીજી ઉપરી સત્તાઓને આધીન કરવામાં આવશે. આ અર્થાં ધ્યાનમાં રાખીને આપણે ખરડાની કલમો તપાસીશું અને ઉપર સૂચવેલો આશય જ્યાં સહેજ પણ જણાવેલા હશે ત્યાં મજબુત વાંધા ઉઠાવીશું.

પ્રાંતિક સરકાર-અમલદારી.

જવર્નર પ્રાંતિક સરકારનો પ્રમુખ છે. સુધારાની યોજના મુજબ તેનું મહત્વ પહેલાં કરતાં ઘણુંજ વધશે. પ્રાંતિક સરકારનાં ખર્ચે અંગે વચ્ચે તે સમતોલપણ રાખશે એટલુંજ નહિ પણ ખાસ સૂચનાપત્રથી સ્વાધીન ખાતાં માટે તેમજ પ્રાંતની સુલેહશાંતિ માટે તેને શિરે ખાસ જવાબદારી નાંખવામાં આવશે. સુધારાની યોજનામાં જણાવ્યું છે કે બધા પ્રાંતોના વડાને હવેથી જવર્નરની પદવી આપવામાં આવશે. આથી તે પદવી એક જવાબદારી પગાર અને આદરો વધે પણ તેથી પ્રજાને કંઈ ખાસ લાભ થાય નહિ. આપણી તો એ માગણી છે કે સનદી નોકરીના અમલદારને જવર્નર તરીકે નીમી શકાય

નહિ પણ આ દેશના કે ઇંગ્લંડના બહિર જીવનમાં હિન્દી પદવી ધરાવનાર કોઈ શુદ્ધસ્થને તે પદવી આપવી બેધર્ય. પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં તેમજ હિન્દી સરકારના ખરીતામાં બધા પ્રાંતના ઉપરીઓને ગવર્નરને ઇલકાબ આપવાનું જણાવેલું હોવા છતાં તેની નીમણૂકનું આ ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. સુધારાના ખરડાની બીજી કલમમાં, એક પાસ મદ્રાસ અને બંગાલ અને બીજી પાસ બાકીના તમામ પ્રાંતો વચ્ચે ભેદ સૂચવવામાં આવ્યો છે અને દશમી કલમમાં તે ગવર્નર, લેફ્ટનન્ટ-ગવર્નર અને ચીફ કમીશનર-એ શબ્દો પણ વારપવામાં આવ્યા છે. અને જણાવવું બેધર્ય કે કમમાં કમ સંયુક્ત પ્રાંત માટે તે ઉદ્ધારના શુદ્ધસ્થની ગવર્નર તરીકે નીમણૂક કરવી બેધર્ય.

સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે બધા પ્રાંતની કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હોવા બેધર્ય-એક હિન્દી અને એક ઇંગ્લેઝ-અને અંગ્રેજ સભાસદ સીવીલીયન હોવા બેધર્ય એવા મુદ્દાની હાલની મર્યાદા દૂર કરવી બેધર્ય. હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે ઘણા ખરા પ્રાંતમાં શ્રોતક ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે તેપણ કારોબારી સભાના કામને ભાર બહુ ઓછા થશે નહિ તેથી હાલની માફક ત્રણ સભાસદો નીમવા અને તે પૈકી એક હિન્દીને નીમવા. આમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ખાતા વિનાના સભાસદ નીમવાની સૂચનાને નામજુર કરેલી હોવાથી અમલદારી તત્વનું યોગ્ય પ્રમાણ પ્રાંતિક સરકારમાં બળવવાને હાલની માફક બે સીવીલીયન રાખવાની જરૂર છે. પણ મી. મોન્ટેગ્યુએ આમની સભામાં આ ખરડો જુ કરતાં જણાવ્યું હતું કે જો બે સીવીલીયન નીમવા પડશે તો બે હિન્દીઓને નીમવામાં આવશે. આથી આપણને સંતોષ થયો છે. હવે ખરડામાં કારોબારી સભામાં એક અંગ્રેજ સીવીલીયન નીમવાની મર્યાદા બંધવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે હિન્દી સરકારના આશ્રયનું પરિણામ છે. આ મર્યાદા દૂર કરવાની માગણી આપણે કરવી બેધર્ય.

પ્રધાનો.

પ્રધાનોની નીમણૂક તથા પગાર અને ગવર્નર સાથેના તેમના સંબંધ વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જ સૂચનાઓ કરી છે તેથી તે ઘણા અગ્રિય બન્યો છે. પહેલી તેમની નીમણૂકની મુદત અને પગારની બાબત લખ્યું. સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધારાસભા અને તેને ચુંટનારને જવાબદાર રાજતંત્રની રીતો-ઓની ટેવ નહિ હોવાથી અને પ્રધાન તરીકે નીમાનાર શુદ્ધસ્થને પણ તેમનું કાર્ય તકન નવું હોવાથી પ્રથમ તે પ્રધાનને પહેલી ધારાસભાની મુદત માટે નીમવા બેધર્ય. માત્ર ચુંટાએલા સભાસદોમાંથી વિચાર કરીને ગવર્નરે જમને પ્રધાન તરીકે નીમ્યા હોય તેને જરા મતભેદથી ઉચલાવી નાંખવાને ધારાસભા અધીરી ન થાય અને બીજી પાસ પ્રધાનપદની મુદતની કંઈક ખાતરી લાગવાથી તે સ્વીકારવાનું કેટલાક ઉત્તમ શુદ્ધસ્થો કબૂલ કરે. પણ બંને હિન્દી સરકારને આ નવીન તત્વના વિકાસ માટે જરા પણ દરકાર ન હોય તેવી રીતે તેઓ જણાવે છે કે સરચાતથી પ્રધાનો મતદારોને નહિ પણ ધારાસભાને જ જવાબદાર હોવા બેધર્ય-અર્થાત ઇંગ્લંડની માફક બે તેમની સંખ્યા

ધારાસભા વધુમતે ઠરાવ પસાર કરે અથવા તેમની કોઈ મહત્વની દરખાસ્ત ધારાસભા નામજીવ કરે તો તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે. પ્રત્યક્ષ રીતે તો ગવર્નરજી પ્રધાનને આ ફરજ પાડી શકે અને તેથી હિન્દી સરકારે સૂચબું હતું કે ગવર્નર કીકે લાગે ત્યારે પ્રધાનને ખરતરફ કરી શકે. આ સૂચના કરવાનું બીજું અને સરકારની દ્રષ્ટિથી વધારે મહત્વનું કારણ તો એ છે કે પ્રધાનના ખાતા વિષે તેની અને ગવર્નરની વચ્ચે મતભેદ થાય અને પ્રધાનને ધારાસભાને તથા ગવર્નરની ઉપર સત્તાનો ટેકો મળે ત્યારે પ્રધાનની અડચણ દૂર કરવાની સત્તા ગવર્નરને આપવી જોઈએ. આપણે જોઈને ઘણાજ નિરાશ થઈએ છીએ કે આ ખાતામાં પણ (કલમ ૬) જણાવ્યું છે કે “પ્રધાનો ગવર્નરની ઈચ્છા હશે ત્યાં સુધી પોતાનો હોદ્દો ભોગવશે.” આપણે તો એજ માગણી કરીશું કે સુધારાના રીપોર્ટની મૂળ સૂચનાને કાયમ રાખીને, પ્રધાનને પહેલા ધારાસભાની મુદત માટે નીમવા જોઈએ અથવા તો ધારાસભાના વધુ મતથીજ તે ખરતરફ થાય એવું જણાવવું જોઈએ. આ કલમથી તો ગવર્નરના હાથમાં પ્રધાનનું ભવિષ્ય ગંદે છે કારણકે તદ્દન સાધારણ સંયોગોમાં પણ તે તેને ખરતરફ કરવાની સત્તા ધરાવશે. આ વિષે જરૂરી સુધારા માટે આપણે મજબૂત ચળવળ કરવી જોઈશે.

ત્રીજી કલમની પેટા કલમ (૮) એવા નુદાની છે કે જ્યારે ખાસ આરીક સંચો ગોને લીધે કોઈ સાંપાચલા ખાતાના અધિકારી પ્રધાનની જગ્યા ખાલી હોય ત્યારે તેના કામચલાઉ વહીવટ માટે નિયમો ઘડવાની સરકારને સત્તા આપવી. અર્થાત્ સાધારણ મતભેદને લીધે પ્રધાનને ખરતરફ કરવામાં આવે ત્યારે તો તેના ખાતાના વહીવટ માટે બીજા પ્રધાનને તરત જ નીમવાની જરૂર પડે. પણજી ગવર્નરને એવા કોઈ પ્રધાન ચૂંટાયલા સભાસદોમાંથી ન મળે કે જે તેના મતને ટેકો આપે તો આ કલમનો લાભલઈને પ્રધાન શિવાય તે ખાતાને વહીવટ ચલાવી શકે. આની સાથે જ પહેલી કલમના બીજા વિભાગની પેટા કલમ (૬) ને મૂકીશું તો પ્રધાનો અને સરકારના સંબંધનો કીકે જથ્થા આવશે. તે પેટા કલમ સુજાખ ખાતાના વિભાગ વિષે ઘડવાના નિયમો સાધારણ રીતે પ્રધાનને કોઈ ખાતાની સાંપણી થોડો વખત માફક રાખવાની કે તે રદ કરવાની સત્તા આપશે નહિ પણ હિન્દી વજીર અને તેની કાઉન્સીલની મંજૂરીથી તેમ કરી શકાશે. આગલા વાક્ય સાથે જોડતાં સમજાશે કે હિન્દી સરકારની સૂચનાને અદક્ષ અનુસરીને કોઈ મહત્વની ખાખતામાં ગવર્નરને અનુકૂળ કોઈ પ્રધાન ન મળી શકે તો તેની જગ્યા ખાલી રાખીને તેનો વહીવટ ચલાવી શકે. તેમ જ ધારાસભા અને તેના આગેવાનો પોતાની જગ ન છોડે તો તે ખાતું હિન્દી વજીરની સંમતિથી પાછું એવી લેવાની સત્તા પણ આ ખરડો આપે છે. આમ હિન્દી સરકારનો છુટડો મો. મોન્ટેગ્યુએ ગળ્યો છે; અને તેથી સર શંકરન નાથરે જણાવ્યું છે કે તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય શૂન્યવત થશે એમા લેશ પણ શંકા નથી. સુધારાથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપ ધારાસભા અને પ્રધાનોએ કંઈક સંકુચિત ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ અને છેવટની સત્તા આપવી જ જોઈએ. હવે જે ખાતાં પ્રધાનોને સાંપવામાં આવે તેના વહીવટના કોઈ મહોટા સવાલોમાં ગવર્નર અને ઉપરિ સરકાર જુદાં પડે ત્યારે સુધારાની યોજનાની કસોટી થાય છે. સામાન્ય પ્રસંગે ગવર્નરે મૂક્યું આપણું જ જોઈએ અને જો પ્રધાન તે વિષયમાં ધારાસભાને ખરે પ્રતિનિધિ

નથી એમ લાગે તોજ તેને દૂર કરી તરત ખીજા પ્રધાનને નીમી શકે. પણ જો તેના મતનો અમલ કરવાને ધારાસભાનો વિશ્વાસપાત્ર કોઈ ચુંટાયેલો શુદ્ધસ્થ ન મળી શકે તો વધારેમાં વધારે સંભવ તો એજ લાગે છે કે ગવર્નર જ ભૂલમાં હોય; પણ તેમ ન હોય તો પણ સોંપાયેલા ખાતામાં છેવટનો નિર્ણય પ્રધાનના હાથમાં જ રહેવા દઇ ગવર્નરે દૂર રહેવું જોઈએ. આ ભાવનાથી હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અને હુકામો પર ખરડાની કલમો ઘણી દૂર છે. તે અમલમાં આવે તો આખી સુધારાની યોજના પર પાણી ફરી વળશે અને તે વ્યર્થ બનશે એમ વધારેમાં વધારે નરમ આગેવાનો, વર્તમાનપત્રો અને જાહેર મંડળોએ જણાવ્યું છે. માટે તે રદ કરાવી આ ખરડાના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને ખચાવી લેવા માટે આપણે બને તટલી વેગભરી અને આગ્રહી ચળવળ કરવી જોઈએ.

પ્રધાનોના પગાર કારોબારી સત્તાના સભાસદોના જટલા જ હોવા જોઈએ એવી માગણી કોંગ્રેસે કરી છે, અને તે તદ્દન વ્યાજબી છે. હાલ અને ભવિષ્યમાં પણ કારોબારી સભાના હિન્દી સભાસદોના પગાર સીવીલયન સભાસદના જેટલો જ હોય છે અને જે શુદ્ધસ્થા પ્રધાનો તરીકે નીમાયે તેઓ પણ તેમની જ કોટિના હશે એમ આપણે માની શકીએ. હિન્દી સરકારે પાતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે તેમને કારોબારી સભાસદ જેટલો જ પગાર આપવાનું કંઈ કારણ નથી પણ તેમને ઓછા પગાર આપવાનું સૂચવવાથી હિન્દી પ્રજાને અવિશ્વાસ આપે માટે પગાર વ્યાક્રસ કરવાની સત્તા ગવર્નરને જ સોંપવી. અમે ઉમેરીશું કે ખીજા કોઈ પણ દરિયાનિહ બાકુએ રાખીએ તો પણ એટલું તો વ્યાક્રસ છે કે પ્રધાનને ઓછા પગાર આપવામાં આવે તો કારોબારી સભાસદો આગળ તેમજ હંચા નીચા તમામ અમલદારો આગળ તેમની ઓછી પ્રતિષ્ઠા પડે અને તેથી જે અગણિત મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમને તદ્દન નવા માર્ગ પર જવાનું છે તેમાં ગંભીર વધારો થાય. દુર્ભાગ્યે આ ખરડાની ત્રીજી કલમમાં હિન્દી સરકારની જ સૂચના સ્વીકારવામાં આવી છે. ત્યાંમાં આપણે જોઈતા મુદ્દાને કરાવવાને આપણે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાંતિક ધારાસભા.

છટ્ટા કલમ પ્રમાણે જુદા જુદા પાતની ધારાસભાના કુલ સભાસદોની સંખ્યા અને તેગની નીમણૂક તથા ચુંટણીની વહીવટ વગેરે આ ખરડાના પહેલા પરિશિષ્ટમાં જણાવવામાં આવશે. એક પેટા કલમ મુજબ કુલ સભાસદોની સંખ્યા બેઠકે પાંચ ટકા સુધી વધારવાની અને જુદા જુદા પ્રકારના સભાસદોનું પ્રમાણ કેરવવાની સત્તા નિયંત્રણથી હિન્દી સરકારને આપવામાં આવશે. પણ તે એવા રીતે વાપરવાનો છે કે જેથી ચુંટાયેલા સભાસદોનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું ૭૦ ટકા જેટલું અને અમલદારો વધારેમાં વધારે ૨૦ ટકા જેટલા હોવા જોઈએ. કોંગ્રેસની માગણી ધારાસભામાં ૮૦ ટકા જેટલા સભાસદો નીમવાની હતી એટલે આ કલમને આપણે સ્વીકારી લઈશું. તમામ પ્રાંતિક ધારાસભાઓના ખંધારણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવામાં આવશે એ પણ ઘણી જ સંતોષની ખીત છે કારણ કે ૧૯૦૯ ના મોર્લી-મીન્ટોના સુધારાની રૂએ વિગતવાર ખંધારણ ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને આપવામાં આવી હતી તેથી તે કેટલેક અંશે નિષ્ફળ થયા હતા. ચુંટણી કરનારના અધિકાર વિષે નિયમો ઘડવાની સત્તા આપવામાં

આવી છે અને આપણે આશા રાખીશું કે તે વિષે કમીટીએ કરેલી સૂચનાઓનો એકંદર અમલ કરવામાં આવશે.

પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તાઓ વિષે કમીટીની સૂચનાઓ આ ખરડામાં સામાન્ય રીતે કબૂલ રાખવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં હિન્દની બીજા કોઇ પણ સત્તાએ કરેલા કાયદામાં પોતાના પ્રાંતના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાની અને પ્રાંતિક ખાતાં વિષે નવા કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને આપવામાં આવી છે. જે વિષે હિન્દી સરકારનેજ કાયદા ઘડવાની સત્તા નિયમોની રૂપે આપવામાં આવી હોય તે તે હેબીની રીતે અપવાદ રૂપ અને છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય અપવાદ બે છે. પ્રથમ તે પરિશિષ્ટમાં આપેલા શિવાયના બોર્ડ કર નાંખવાનો કાયદો પસાર કરતા પહેલાં હિન્દી સરકારની રજા લેવી બેઝબ્રે. બોર્ડ હિન્દી સરકારના જે કાયદા નિયમોથી મુકરર કરવામાં આવે-દાખલા તરીકે ફાજદારી કાયદો-તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા પ્રાંતિક ધારાસભાને રહેશે નહિ. વળી હાલના કોઇ કાયદાથી હિન્દી સરકારને કંઈ સત્તા આપવામાં આવી હોય તેમાં પ્રાંતિક ધારાસભા કંઈ બાંધ લાવી શકશે નહિ. તેમ જ હિન્દનું લેન-દેવું, લશ્કર, પરરાજ્યો અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને બોર્ડ તમામ હિન્દી સરકારને હસ્તક વિષયોમાં કાયદા ઘડવાની સત્તા હાલ પ્રાંતિક ધારાસભાને નથી તે મર્યાદા પણ આદમી કલમમાં સુચવી છે. આ વિષે આપણે કંઈ ટીકા કરવાની નથી.

ધારાસભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની વધુમતિ સ્વાધીન ખાતા વિષે અમલદારી સરકારનો કોઈ ખરડો તે પસાર ન કરે ત્યારે ખાસ જરૂર જણાય તો સર્ટીફિકેટથી ટ્રાંક કમીટી નીમીને તેમાં પસાર કરાવવાની સૂચના સુધારાના રીપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી છે. તે સુજબ સ્વાધીન ખાતા વિષે આવી મતભેદ પડે ત્યારે દર વખતે નહિ પણ પ્રાંતની સુલેહ શાંતિ બળવવાની અથવા સ્વાધીન વિષયના યોગ્ય વહીવટ સંબંધી પોતાની જવાબદારી અદા કરાવવાને જ ગવર્નર આવું સર્ટીફિકેટ આપી શકે, બીજું જે ખરડા વિષે સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવે તે સ્વાધીન વિષય સંબંધી છે કે નહિ તે વિષે હિન્દી સરકારનો ચુકાદો-જે છેવટનો ગણાય તે-મેળવવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકે. આ ઉપરાંત ખાસ કરીને જણાવ્યું છે કે ગવર્નર અને ધારાસભા વચ્ચે મતભેદ હોય ત્યારે પણ “ તે કાયદાની રચનાનો સવાલ બે સલામતીથી ધારાસભાને સોંપી શકાય એમ હોય તો ગવર્નરે સર્ટીફિકેટ આપવું નહિ. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે પણ ખાસ જરૂરનું લાગે તે શિવાય કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને જ વાપરવા દેવી. પણ હિન્દી સરકારને તો સ્વાધીન ખાતામાં ઉપરી સત્તાનો અંકુશ આપી કરવા છે ત્યારે બીજા ખાસ ધારાસભાથી પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બેઝબ્રે છે. તેથી રીપોર્ટમાં સર્ટીફિકેટના ઉપયોગ પર જે બંધન મૂકવામાં આવ્યું છે તે અને તે વિષે હિન્દી સરકારને અપીલ કરવાની ધારાસભાને સત્તા આપવામાં આવી છે તે બંને રદ કરવાની સૂચના ખરીતામાં કરવામાં આવી છે. આ બાબત તો નિયમોનો વિષય હોવાથી પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરેલા ખરડામાં કંઈ પણ બેધમાં આવતું નથી. પણ સર્ટીફિકેટના ઉપયોગ પર મર્યાદા રાખવામાં આવી છે તે સંતોષની બીજા છે તો અપીલનો હક આપ્યો નથી એ અગ્રેય છે.

નવી ધારાસભાથી ૪૦-૫૦ ટકા જેટલા સભાસદો માંડ કમીટીમાં હોવા બેઝબ્રે

અને તેમાં સરકારે નીમેલા સભાસદોની ઓછામાં ઓછી વધુમતિ ખરડે એકની હોવી જોઈએ એવી સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં ૪૦ સભાસદો હોય તો તેમાં ૧૬ ચુંટાયેલા અને ૧૪ અમલદાર તથા ૭ બીજા બિન અમલદાર મળીને ૨૧ નીમાયેલા સભાસદ હોવા જોઈએ. સરકાર જમને નીચે તેઓ સાધારણ રીતે તેમની તરફ મત આપે એટલે સામાન્ય રીતે આવી ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર ધાર્યું કરી શકે. પણ કોઈ બાબતમાં પ્રજામત ઉરકેરાયો હોય અને હિન્દી સભાસદો એકમત થાય અને નીમેલા પૈકી બે ચાર પણ બિન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયેલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો સરકારી કાયદો પસાર ન થવાનો સંભવ રહે. આમ નીમેલા પૈકી ૬ સભાસદો સરકાર તરફ મત ન આપે તો ગ્રાંડ કમીટીએ રજુ કરેલા કાયદો મોકુફ રાખવાથી કંઈ ભારે નુકશાન નહિ થાય એમ રીપોર્ટ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે, અને ઉમેરે છે કે હાલની ધારાસભામાં પણ બિન અમલદાર શૃંગસ્થોની વધુ સંખ્યા હોવાથી એમ થવાનો સંભવ રહે છે. પણ સ્વાધીન ખાતાના સંબંધમાં આ સંભવ હિન્દી સરકારને લયકર લાગે છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર પોતાનું ધાર્યું હમેશાં કરી જ શકે એવી રચના કરવા અને તે માટે નીમાયેલા સભાસદોની પ્રમાણમાં વધારે સંખ્યા રાખવા હિન્દી સરકાર સૂચવે છે. આમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે સ્વાધીન ખાતામાં પણ હિન્દીઓને કંઈક સત્તા આપવાનું વલણ રીપોર્ટમાં જોવામાં આવે છે ત્યારે હિન્દી સરકાર તો તે વિષે સંપૂર્ણ અને નિરંકુશ સત્તા પ્રાપ્તિક નોકરશાહીને આપવા ઇચ્છે છે. પાર્લામેન્ટના ખરડામાં તો એટલું જ જણાવ્યું છે કે ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાયેલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવી જોઈએ પણ વિગતો નિયમોથી નક્કી કરવાનું રાખ્યું છે. આપણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું જોઈએ કે ગ્રાંડ કમીટીનું ખંધારણ હાલની ધારાસભા કરતાં તો કોઈ રીતે વધારે દરિદ્ર હોતું ન જ જોઈએ અને તેથી રીપોર્ટની સૂચનાને અનુસરીને ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાયેલા શૃંગસ્થોની ઓછામાં ઓછી-ખરડે એક કે બે જોડા જ વધુ સંખ્યા હોવી જોઈએ.

ધારાસભાના પ્રમુખની નીમણીક વિષે પણ આ ખરડામાં કોઈ કહેવામાં નથી આવ્યું. એટલે આશા અને શંકા બન્નેને માટે સ્થાન રહે છે. નવા ખંધારણમાં ગવર્નરને જે ખાસ પદવી આપવામાં આવી છે તે જોતાં તે પ્રમુખ થાય એ નિઃશંક લાગે છે પણ ધારાસભાને પોતાનો ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવી જ જોઈએ. ધારાસભાને મુક્તતરી રાખવાની અને ખલાસ કરવાની સત્તા રીપોર્ટની માફક આ ખરડામાં પણ ગવર્નરનેજ આપવામાં આવી છે. પણ ધારાસભાને મળવાનો વખત માત્ર ગવર્નરજ સુકરર કરે એ અસહ્ય છે. તે વિષે ધારાસભાને કંઈક અધિકાર આપવો જોઈએ. પણ નિયમોમાં આ બાબતનો કંઈક સમાસ કરી શકાય તે માટે આ વિષે પેટા કલમ કાઢી નાંખવી જોઈએ અથવા તે મર્યાદિત કરવી જોઈએ. આમ લખવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે નવી ધારાસભા જોઈ લાગે વખત ખરેખર એ સંભવ વિચારીને તેના કાર્યક્રમને નિયંત્ર કરવાની વિશાળ સત્તા જોઈ ગવર્નરને આપવાની હિન્દી સરકારે ભલામણ કરી છે. આ તમામ બાબતોમાં ધારાસભાને સમજાય સંપૂર્ણ અધિકાર આપવા માટે આપણે ખાસ માગણી કરવી

બેઠકએ. ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટની માફક આપણી ધારાસભા આપણા હકનુ નિર્ણય રખવાળું નહિ કરે તે પ્રધાનો અને કારોબારી સભાસદોની માત્ર નીમણુકથી જ આપણો હિત્ય અશે નહિ.

પ્રાંતિક મહેસુલ અને અર્થ.

ખાતાનાં ખર્ચાં ખાતાનાં આવક ભેગી કર્યા પછી પહેલાં તેમાંથી હિન્દી સરકારનાં કાર્યો તથા દુકાળ લોન-ફંડ વગેરે સંબંધી નાણાં ભરવાં; પછી સ્વાધીન ખાતાં મટે કારોબારી મંડળ નક્કી કરે તેટલી રકમ લેવી; અને બાકીની રકમ પ્રધાનોને સોંપેલા ખાતાનાં અર્થ માટે આપવી, અને તે કમી જગ્યાએ તે અમુક કર નાખવાની સત્તા તેમને આપવી-આવી નાણાંની વ્યવસ્થા. સુધારાના રીપોર્ટમાં ચૂચવી છે તે વિષે લંબાણથી ચર્ચા કરીને હિન્દી સરકાર તેને નામંજુર કરીને એની ભલામણ કરે છે કે કારોબારી સભા અને પ્રધાનોને-દરેકને આપેલાં ખાતાંની આવકમાંથી તેમણે અર્થ કરેલાં; પણ જો એક અંગને નાણાં જોઈતાં પડે અને બીજાની પાસે કંઈ કાળજી નાણાં હોય તે તેની આપણે કરે. ગયા અંકમાં અમે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું છે કે હાલ પ્રધાનોને કેળવણી આરોગ્ય જેવાં અર્થાળ ખાતાં મળવાના હોવાથી અને જમીન મહેસુલ વગેરે માટે આવકનાં ખાતાં કારોબારી સભાને હસ્તક રહેવાનાં હોવાથી જ હિન્દી સરકારની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવે તે પ્રધાનો-જમીન પદવી ઉપર જગ્યાએ મુજબ ઘણી સુશકેલ તે બનાવવામાં આવી છે-તેમને કારોબારી સભાને અધીન બનાવવામાં આવશે અને સ્વરાજ્યનું ભપકાદાર બોણું કેવલ નિર્જીવ બનશે. આ દીકા પ્રિન્સિપલ તમામ રાજકીય પક્ષ તરફથી કરવામાં આવી છે અને આપણે જાણવાને આતુર થયા છીએ કે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલા ખર્ચામાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ. પહેલી કલમની એક પેટા કલમમાં જણાવ્યું છે કે “સોંપાયેલાં ખાતાંના વહીવટ માટે નાણાંની વહેંચણી કરવા માટે” નિયમો ઘડવામાં આવશે. આ શબ્દો શંકાભરેલા લાગે છે. જો સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાની હોય તે સોંપાયેલાં ખાતાં માટે નાણાં વહેંચવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે મુજબ તે હિન્દી સરકારને કાર્યો અને સ્વાધીન ખાતાંનો અર્થ ખાદ કર્યા પછી પ્રાંતની તમામ આવક પ્રધાનોને જ હસ્તક રહે. બીજી પાસે હિન્દી સરકારની યોજના મુજબ તે જ ખાતાં સોંપવામાં આવે તેની આવકમાંથી અને કારોબારી સભા જે ટુકડા નાંખે તેનાથી સંતોષ પામવાનો છે એટલે તેને અંગે પણ નાણાં વહેંચવાનો સવાલ ઉપસ્થિત થતો નથી. પણ કદાચ પ્રાંતિક સરકારની શીલીક અને જોનના અંગે અથવા સ્વાધીન ખાતાંમાંથી વધતાં નાણાંને અંગે આ વહેંચણી કરવાનું ધાર્યું હોય. ગમે તેમ હોય તે પણ આ વિષે આપણા મનમાં જે તીવ્ર શંકા ઉપજે છે તેને શમવવાને મી. મોન્ટેગ્યુએ તરત જ સરકારના હેતુ ખુલ્લું સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા બેઠકે. તેની સાથે આપણે પણ વારંવાર જણાવવું બેઠકે કે હિન્દી સરકારની યોજના મંજૂર કરવામાં આવશે તે સુધારાની કિંમત કોડીની થશે.

એકાગ્રપત્ર અને નાણાંના વહીવટ પર ધારાસભાના અધ્યક્ષને સવાલ પૂછી મહત્વનો નથી. સુધારાના રીપોર્ટ મુજબ અંકગણપત્રના તમામ મુદ્દા ધારાસભાની સંમતિ

માટે ખીલના રૂપમાં રજુ કરવા બેઠ્યો અને તે વિષે સભા જે મન આપે કે કરાવે. પસાર કરે તે સરકારને બધનકતી ગણાય. આત્ર સ્વાધીન ખાતાં વિષે કંઈ કરાવ પસાર કરવામાં આવે તો જ મૂળ દરખાસ્તને ગવર્નર સર્ટીફિકેટ આપીને કાયમ રાખી શકે. આ પ્રમાણે સુધરેલા દેશોની ધારાસભાઓ નાણા ઉપર કાબુ ભાગવે છે તેવા સ્વાધીન વિષયોમાં સર્ટીફિકેટના અપવાદ સાથે—નવી પ્રાંતિક ધારાસભાને આપવાનો આશય રીપોર્ટમાં રાખવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી સરકાર તો ધારાસભાના બીજા કરાવોનો માફક અદાજપત્ર સમર્થી કરાવે પણ બધનકતી નહિ પણ માત્ર ભલામણ રૂપે જ ગણવાનું સૂચવે છે એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટના દરખાસ્ત તો દેખીતી ભૂલ જેવી ગણે છે ! આ તો ઉદ્ધતાઈની ખરેખર પગકાપા જ ગણાય. કેમ જાણે બીજા દેશોમાં પણ બધા કરાવે ભલામણ રૂપ ગણાતા હોવા છતાં અંદાજપત્ર સમર્થી કરાવે બધનકારક ન ગણાતા હોય ! ખરેખર, ઇંગ્લંડના માર્લામિન્ટને મળથી નાણાંપર કાબુ હોવાથી જ તેણે રાજ્યો અને પ્રધાનોને તમાવ્યા છે અને પરિણામે જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના આવશ્યક બનાવી છે. અને આપણને બેઠાને ઘણાજ સંતોષ થાય છે કે માર્લામિન્ટના ખરડામાં મૂળ સૂચના કાયમ રાખીને અદાજપત્ર ધારાસભાની સંમતિ માટે રજુ કરવાનો તમામ સુધરેલા દેશોના શિરસ્તેના મુખ્ય મંત્રીને મુચવવામાં આવ્યો છે.

હિન્દી સરકાર.

આ ખરડાના ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ તે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો હિસ્સો આપના માટે રચવામાં આવ્યું છે અને રીપોર્ટમાં પણ હિન્દી સરકારની સત્તા અનિયંત્રિત રાખવાનો સિદ્ધાંત સુધારાના બીજા સૂતરરૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કંગ્રેસે પ્રાંતના ધારણુપર હિન્દી સરકારમાં પણ ખાતાંના વિભાગનો માગણી કરી છે. પણ તે વિષે સરકાર તરફથી જ નકાર બળવામાં આવ્યો છે ને આ ખરડાથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

હિન્દી સરકારની કારોબારી સભામાં એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. તેથી હાલની કુલ સંખ્યા રાખવામાં આવે તો સ્વાભાવિક રીતે સીવીલીયનો ત્રણથી ઘટીને બે થાય અને આ ખરડામાં પણ તે સુદાની એક કલમ બેવામાં આવે છે. આ વિષે પણ આપણે આગ્રહપૂર્વક જણાવવું બેઠ્યો કે બે સભાસદો સાધારણ રીતે સીવીલીયનો હોવાજ બેઠ્યો એવી મર્યાદાને કાયદામાં સ્થાન ન આપવું બેઠ્યો. વળી કારોબારી સભાસદોની કુલ સંખ્યા વિષે હાલની મર્યાદા ૨૬ કરવાનું જણાવ્યું છે તેથી આપણને જરા ચિંતા થાય છે. સભાસદો સાતને બદલે આઠ કરવામાં આવે અને પછી એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમાય તેથી આપણને અડધ પ્રમાણ મળતું નથી એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટ પરથી આશા રાખી હતી તે મુજબ હાલના કરતાં બેવડું પ્રમાણ પણ મળતું નથી. આ ઉપરાંત અડધ ભાગના હિન્દી સભાસદો નીમવાની કંગ્રેસની માગણીનો આગ્રહ કરવા બેઠ્યો.

હિન્દી ધારાસભા ૧૨૦ સભાસદોની રાખવી તે પૈકી ૮૦ સુદાયેલા અને ૨૬ અમલદાર અને ૧૪ બિન અમલદાર મળીને ૪૦ નીમાયેલા હોવા બેઠ્યો એમ ૧૬ મી કલમમાં જણાવ્યું છે.

ધારાસભાના અંધારણુમાં કંઈકે ફેરફાર કરવા વિષે નિયંત્રણ ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. છતાં તેમાં ચુંટાયેલા સંભાષકો ઓછામાં ઓછા કે ભાગના અને નીમાયેલા પૈકી ખિન અમલદાર શુદ્ધસ્થો કે જટલા હોવાજ જોઈએ. એમ જણાવી રીપોર્ટમાં સૂચવેલું પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે અને તેના ધારણુપર મતાધિકાર વિષે કમીટીએ સૂચનાઓ ઘડી છે એટલે તે વિષે ટીકા કરવાની રહેતી નથી.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું અંધારણુ પણ રીપોર્ટમાં સૂચવેલા ધારણુપરજ ગખવામાં આવ્યું છે. શ્રી કમીટીમાં તે ખિનઅમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવાથી સરકાર પોતાનું ધાર્યું કદાચ ન કરી શકે એવા સભવ રીપોર્ટમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી સરકારના અંધારણુમાં, સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખલ નહિ કરવાનું હોવાથી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં તે અમલદારોની વધુ સંખ્યા રાખવાનું રીપોર્ટમાં તેમજ ખરડામાં જણાવ્યું છે. તે સભામાં ૨૫ અમલદારો અને ૪ ખિન અમલદાર શુદ્ધસ્થો મળીને ૨૯ નીમવા અને બીજા ૨૨ ચુટાણીથી દાખલ કરવાનું—આમ કુલ ૫૦ ની સભા સ્થાપવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણ સાચવીને પણ સંખ્યામાં જરા ઉપકાર કરીને ખરડામાં ૨૮ અમલદાર અને ૪ ખિનઅમલદાર મળી ૩૨ નીમવાનું અને ૨૪ ચુંટાવવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે. મતાધિકાર વિષે સૂચનાઓ ઘડવ તે નીમાયેલી કમીટીએ આ ધારણુપર વિગતવાર સૂચનાઓ કરી છે એટલે આ વિષે મન ચર્ચા કરવી નિર્થક છે.

સનદી નોકરો.

હિન્દી વજરના પગાર અને ઈંડીયા ઓફીસના અર્થનો નિયત કરવામાં આવે તે હિસ્સો બ્રીટીશ સરકારના અર્થમાં મૂકવાનું આ ખરડાના ત્રીજા વિભાગમાં જણાવ્યું છે. આપણી માગણી મુજબ તે સંસ્થાનો માટે ચલાવવામાં આવતી ઓફીસની માફક આ ઓફીસને આ તમામ અર્થ પણ બ્રીટીશ સરકારની તબિયેરીમાંથી જ લેવો જોઈએ. આ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી છે તેના રીપોર્ટ તૈયાર થયો નથી એટલે હિન્દી વજર કે હિન્દી સરકારે તે વિષે નિર્ણય કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. કમીટીના રીપોર્ટ બહાર પડે ત્યારે તે વિષે આપણી માગણી સરકારના ધ્યાનપર આપણે લાવવી જોઈએ.

હવે આપણે સરકારી નોકરો—પાસ કરીને હંચા પગારની સનદી નોકરોના વિષય પર આવીએ છીએ. આ વિષે ખરડામાંથી બે ત્રણ ખાખતો જ તરી આવે છે અને તમામ વિગતો નિયમમાં જણાવવાનું લખ્યું છે. આ નોકરોના પગાર તથા પદવી નિયત કરવાની અને તેમની નીમણૂક કરવાની સત્તા હિન્દી વજરને સોંપવામાં આવી છે. હાલ જે નિયમો અને ધારા બાંધવામાં આવ્યા છે તેને પાસ મંજૂરી આપવામાં આવી છે. આમ હાલ જે દ્વેષેલ હિન્દુસ્થાનમાં નોકરી કરે છે તેમના પગાર પેન્શન અને મોભાને ઘોઠો ન પહોંચે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. બીજું હાલ ઈંગ્લાંડમાં પરીક્ષા લઇને સીવીલ સર્વિસમાં દાખલ કરવાનું જે ધારણુ રાખવામાં આવ્યું છે તે છતાં પણ હિન્દમાંથી અમુક દબથી જે હિન્દીઓને યોગ્ય જણવામાં આવે તેમને નીમવાની સત્તા

હિન્દી વચ્ચરને આપવામાં આવી છે. વળી ૨૬ મી કલમથી હિન્દી વચ્ચરને પાંચ ઇંચેજ શબ્દસ્થાનું પબ્લીક સર્વિસ કમીશન નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી છે અને હિન્દમાં નોકરી કરતા તમામ અમલદારોની નીમણૂક અને હક સંબંધી દેખરેખ રાખવા વિષે જે અધિકાર હિન્દી વચ્ચર તેમને સોંપશે તે તેઓ ભાગવશે. હિન્દી સરકારના ખરીતામાં જણાવ્યું હતું કે જે સંસ્થાઓમાં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં ઉંચી પદવીના નોકરોનું કિત બળવવાને આવાં કમીશન નીમવામાં આવે છે અને જે કે તેવું કમીશન આ દેશમાં તરત નીમવાની જ જરૂર તે સરકારને લાગતી નથી તેા પણ તે વિષે બેઠકની સત્તા આ ખરડાથી મેળવવા તેમણે સૂચના કરી હતી. પણ ખરડામાં તેા કમીશન નીમવાની શાક્તિ કરજ હિન્દી સરકારને શિરે મૂકવામાં આવી છે એટલે નોકરશાહીને મજબૂત કોટ બચમાં છે એમ ધારીને તેને હજી પણ વધારે મજબૂત કરવાનો ઉદ્દેશ ખરડામાં દેખાય છે.

પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વધુ વિગતો નિયંત્રણમાં સમાવવાની છે તેથી હિન્દી સરકારે જે સુખ્ય સૂચનાઓ કરી છે તે ઉપર નજર ફેરવી જઇશું. હિન્દી સરકાર નોકરોના ત્રણ ભાગ પાડે છે. (૧) સમસ્ત હિન્દના (૨) પ્રાંતિક અને (૩) નીચા પગારના. પહેલા વર્ગના નોકરોના પગાર અને પેન્શન તેા હિન્દી વચ્ચર નિયંત્ર કરશે. પણ જે બુદ્ધાં બુદ્ધાં એલાઉઅન્સ-પાસ વધારાનો પગાર વગેરે-સીવીલીયનો વગેરેને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાનિક સરકારને હિન્દી વચ્ચરે મુકરર કરેલા ધોરણ પ્રમાણે નિયંત્ર કરવાનાં છે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ખરેખરા મુદ્દાના સવાલ છે કે. પ્રથમ તેા પ્રધાનોને જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તેમાં નોકરી કરતા પહેલા વર્ગના અમલદારોને તરતજ રાજનામું આપી અગાઉ કરેલી નોકરીની મુદત પ્રમાણે પેન્શન મેળવવાની છુટ સામાન્ય રીતે તેા ન આપવી બેઠકે એમ હિન્દી સરકાર જણાવે છે. પણ જે કોઈ અમલદારને મતભેદના કે બીજા કારણસર પ્રધાનો સંથે ન જ રહે તે તે વિષે ગવર્નર મારફત હિન્દી સરકારને, અને પછી હિન્દી વચ્ચરને અપીલ કરવાને હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. બીજું જ્યારે પ્રધાનો આ વર્ગના અમલદાર વિષે કંઈ એવો હુકમ પસાર કરે કે જેથી તેના પગાર પેન્શન વગેરેપર અસર થાય ત્યારે તેા બહારોબહાર હિન્દી સરકાર અને પછી, હિન્દી વચ્ચરને અપીલ કરવાને હક આપવાનું જણાવ્યું છે. આ બાબતમાં ખાતાના વિભાગ વિષે વિચાર કરનારી કમીટીએ ભલામણ કરી છે કે સ્વાધીન કે સોપેલા-કોઇ પણ ખાતામાં નોકરી કરતા આ વર્ગના અમલદાર વિષે એવો કંઈ હુકમ પસાર કરવાનો હોય તેા ગવર્નર કાઉન્સિલ અને પ્રધાનો મળીને તેના નીવેડો કરે અને પછી તેના ઉપર હિન્દી સરકારને અપીલ કરવામાં આવે. આમ આ કમીટીની સૂચના ન્યાયી છે-સરકારનાં બંને અંગને આ અમલદારો વિષે સરખી સત્તા આપવામાં આવી છે ત્યારે હિન્દી સરકારે તેા પ્રધાને. વિષેજ સૂચનાઓ કરીને તેમને વિષે ખાસ અવિશ્વાસ દાખવ્યો છે.

પ્રધાનોને હાથે સીવીલીયનોને સ્હેજ પણ અડચણ ન પડે તે માટે આ સૂચનાઓમાં ઘણીજ ચિંતા દાખવવામાં આવી છે ત્યારે પ્રધાનોને પ્રતિકૂળ સીવીલીયનોની મારફત નવો યોજાઓ લડનાં અને અમલમાં મૂકતાં જે અસામાન્ય મુશ્કેલીઓ પડે

તેનો સ્કેજ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. બીજા બે પ્રકારના—પ્રાંતિક અને હલકા પગારના નોકરો વિષે પણ પ્રધાનોને જુદા સત્તા આપવાનું સૂચવ્યું છે. અમે ઉમેરીશું કે આ બાબતોમાં જે નિયમો ઘડવામાં આવશે તે ઘણે અંશે હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અનુસાર હશે એટલા મજબૂત સંભવ રહે છે. માટે તે વિષે પણ આપણે ચોક્કસ સુધારા વધારા રજૂ કરવામાં જરા પણ ઢીલ કરવી જોઈએ નહિ.

ઉપસંહાર.

સંસ્થાનાની માકેટ હિન્દી સરકારને બહારના માલપર જકાત નાંખવાની સત્તા હોવી જોઈએ એ માગણી કૌચેસે કરી છે પણ એ વિષે આ ખરડામાં કંઈપણ જણાવવામાં આવ્યું નથી આ બાબત અતિશય મહત્વની છે અને જેમ જેમ સ્વદેશીની તોલચાલ આગળ ચાલશે તેમ તે સવાલ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક બનશે. નથી તે વિષે આપણા હકને નવા ખરડામાં સ્થાન મળે તે માટે ચળવળ કરવી જોઈએ.

રીપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે સુધાગની શરૂઆત થયા પછી પાંચ વર્ષ પ્રધાનોને વધારે ખાતાં સોંપવા વિષે વિચાર કરી શકાશે. પણ ખરડામાં તે પાંદલાં દશ વર્ષ અને પછી ખાતા વર્ષ પાર્લામેન્ટ તરફથી નીમવાના કમીશન વિષેજ કેવમે જવામાં આવે છે એટલે આ બાબતમાં હિન્દી સરકારની સૂચનાને સ્વીકાર થએલા જવામાં આવે છે.

કેટલીક પ્રમાણમાં ચોક્કી મહત્વની બાબતો ખરડામાં જવામાં આવે છે ત્યારે કયાં ખાતાં પ્રધાનોને જુદા જુદા પ્રાંતમાં સોંપવામાં આવશે અને પ્રધાનો અને જર્નલ વચ્ચેનો સંબંધ કેવી રીતે નિયત થશે તે વિષે નિયમો કરવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. ખાતાંના વિભાગ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી હતી તેનો રિપોર્ટ સરકારને મળ્યો છે, તે તે પછી જેમ ધારાસભાઓનાં બંધારણ પરિશિષ્ટમાં મુકવાનાં છે તેજ પ્રમાણે પ્રાંતવાર સોંપવાના ખાતાંની તપસીલ પણ પરિશિષ્ટમાં મુકવીજ જોઈએ. નહિ તો હિન્દી સરકાર નિયમો ઘડશે તે તપાસી હિન્દી વજર પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકશે ત્યારે તે તરફ પાર્લામેન્ટ કેવું દયાન આપશે એ આપણે જાણીએ છીએ.

આપણા સફસાગ્યે દેશના જુદા જુદા પક્ષનાં પ્રતિનિધિરૂપ યુનંદા આગેવાનો હાલ ઇંગ્લંડમાં છે પણ તેથી આપણા પ્રયત્નમાં લેશ પણ ન્યૂનતા આવવી ન જોઈએ. આ ખરડા વિષે તેમના અભિપ્રાય થોડા વખતમાં આપણા જાણવામાં આવશે અને આ દેશમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે તે તેમને પણ પહોંચશે. આ ઉપરથી તેઓ જે વલણ લે તે વિષે સમસ્ત પ્રજામતનો મજબૂત ટેકો તેમને મળે જોઈએ. કારણ કે તેમની વકીલાતની સફલતાનો આધાર તેમની હુશીયારીપર રહેશે તે કરતાં પણ વધારે અંશે તેમને હિન્દમાંથી મળતા બળ ઉપર રહેશે. જો આપણે હિન્દની પ્રજાનો અને આપણા આગેવાનો વલિલાયતની પ્રજાનો અને પાર્લામેન્ટની કમીટીનો મત કેળવશે તો જે સાનેરી દિવસનું સ્વપ્ન આપણે ઘણા સમયથી રચ્યું છે તેની સફળ પણ ગ્રાંખી થવાનો અવસર આવશે.

ઈન્ડિસાઈ કનૈઅલાલ યાજ્ઞિક.

મતાધિકાર વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ.

સને ૧૯૧૭ ની ૨૦ મી ઑગસ્ટના યાદગાર દિવસે હિન્દી વજર મિ. મોન્ટેગ્યુએ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કર્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને રફતે રફતે સ્વરાજ્યના પન્થે પ્રગતિમાન કરવા એ બ્રીટીશ રાજનીતિનો હેતુ છે અને તે હેતુ ખર લાવવાના ધરાદાથી તેઓ નામદારે હિન્દમાં આવી નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની સાથે મળીને જે હિન્દી સુધારાનો ખરડો બહાર પાડ્યો હતો તેને વિષે હવે સૌ વાચકોને જાણ છે. એ યોજનાને અંગે ખાતાના વિભાગ પાડવાની સૂચના કરવાને જે કમિટી નીમવામાં આવી હતી તેના હેવાલનું દિગ્દર્શન આ માસિકના ગયા અંકમાં થઇ ગયું છે. હવે બીજી કમિટીએ મતાધિકાર વિષે જે સૂચનાઓ કરી છે તેની સમાલોચના કરવાનો આ કામનો ઉદ્દેશ છે. હિન્દના આગેવાન રાજદારી પુરૂષો પૈકી ના. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી તથા ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી આ કમિટીમાં બેઠાયા હતા એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, હિન્દી ધારામંડળ અને હિવટે રાજસભા-કાઉન્સિલ એક સ્ટેટ-એ પ્રેજીની બાબતમાં મતાધિકારના ધારણ વિષે બલામણુ કરવાનું આ કમિટીને સૂચવવામાં આવ્યું હતું. કમિટીના કાર્યનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:-

પ્રાંતિક ધારાસભાઓની બાબતમાં.

(૧) દરેક પ્રાંતમાં હાલ જેવી રીતે પરિસ્થિતિ હોય તેને અનુસરીને જેટલા ખર્ચે તેટલા વિસ્તારવાળા મતાધિકાર આપવાના તથા જેટલી ખર્ચે તેટલી વિસ્તારવાળી સભા ઉભી કરવાના ધરાદાથી દરેક પ્રાંતમાં મતાધિકાર તથા મતક્ષેત્ર વિષે બલામણુ કરવી;

(૨) ખર્ચે તેટલી સીધી ચુંટણી માટે નિયમો યોજવા;

(૩) નીમાયલા સરકારી સભાસદોની સંખ્યા સુકરર કરવી;

(૪) દરેક પ્રાંતિક ધારાસભાના કદ અને બંધારણ વિષે સંપૂર્ણ યોજના બનુ કરવી વગેરે.

હિન્દી ધારામંડળની બાબતમાં.

(૧) સુધારાના અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ સુધીના ફકરાઓમાં આંકડાઓનું જે ચોક્કસ પ્રમાણ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેને ખાસ કરીને વળગી રહ્યા વિના તેમાંની બલામણુને આધારે આ ધારામંડળનું બંધારણ રચવા વિષે સારામાં સારી યોજના સૂચવવી; અને ખાસ કરીને;

(૨) સુધી ચુંટણી શક્ય છે કે કેમ તે વિષે સૂચના કરવી. જે તે શક્ય હોય તો મતાધિકાર અને મતદારમંડલ વિષે બલામણુ કરવી; જે તે શક્ય ન હોય તો આડકતરી ચુંટણી માટેની યોજના રજુ કરવી.

રાજસભાની બાબતમાં.

(૧) મુધારાના અહેવાલના ૨૭૭ મા ફકરામાં રજુ કરીએલી યોજના અનુસાર આ મંડળ માટેની ચુટણી વિધેની પદ્ધતિ બાબતે લલામણુ કરવી; અને ખાસ કરીને:

(૨) (અ) છ ખાસ મતદારમંડલો માટે મળતાં સાધનો વિષે તથા

(બ) ખાસ મુસલમાન તથા જમીનદાર સભાસદો અને ત્યાં લગી આખા હિન્દના તે તે વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ અને તે માટે યોજના સુચવવી.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ.

ઉપર પ્રમાણુનું કાર્ય મતાધિકાર વિધેની કમિટીને સુચત કરવામાં આવ્યું હતું. કમિટીએ આ બાબતોમાં જે સૂચનાઓ કરી છે તે હવે તપાસીશું. શરૂઆતમાં કમિટીના સભાસદો એવું કહે છે કે જોઈએને મતાધિકાર આપી શકાશે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે ખાસ કરીને મુળમમાં અને મદ્રાસમાં કેટલીક આગેવાન જોઈએ રાજકીય ચળવળની બાબતમાં હાલમાં ઘણા આગળ પડેલા ભાગ લેતી બન્યા છે. જોઈએ બીજી બધી બાબતોમાં યોગ્ય અધિકાર માટે તે ભલે પળુ રાજકીય બંધારણમાં પણ તેઓ મતાધિકાર માટે તે ઇચ્છવા જોગ છે કે કેમ તે વિષે કમિટીને ભારે શંકા કબી થઈ હતી; અને જોઈએ વ્યવહારિક રીતે વિચાર કર્યા વિના માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાંતથી જ મતાધિકારની માગણી કરે છે એ વિચારને આધારે કમિટીએ જોઈએ માટેના મતાધિકાર નામજુર કરીધા છે. અમે જાણીએ છીએ કે પુરૂષો જટિલ ભાગ જોઈએ રાજકીય વિષયોમાં લઈ શકતી નથી પણ તેમને અશક્ત ગણીને મતાધિકાર માટે નાલાયક ગણવી એ ઘણુંજ અઘટિત છે. ના. બેનરજી તથા ના. શાજો જેવા મુધારકોએ આ બાબતમાં કમિટીના વિચારોથી વિરુદ્ધતા કેમ નહિ દર્શાવી હોય એ સસબતું નથી. કલકત્તા કમિટીના એક અંગ્રેજ સભ્ય મી. હોંગે આ બાબતમાં જુદા અભિપ્રાય આપ્યા છે એ તેમને માન્ય છે. મત આપવામાં રહેતી જવાબદારી મુસલમાનોમાં હજી પુરૂષ વર્ગ ઘણો પછાત છે તે પછી અભણ સ્ત્રી વર્ગને એ અધિકાર આપવાનાં તે સ્વપ્નાં પણ શાં રાખવાં એ વિચારે જોઈએના મતાધિકાર ઉપર પાણી ફેરી વાળવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત જે માણસ એકવીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો હશે, બ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દના રહીશ નહિ હોય, અથવા જેના મગજની સ્થિતિ ખરાબ છે એવું માંભાદાર કેરટ નક્કી કરશે તથા માણસોને પણ મત આપવાનો હક્ક રહેશે નહિ. હવે કેવા માણસ મત આપી શકે તે હવે બંધાશે.

મતદારોની લાયકાતો.

આમાં સ્વભાવિક રીતે બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: ૧. નગરક્ષેત્રો એટલે કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કંન્ટોન્મેન્ટો અને જહર કરેલાં ક્ષેત્રો; તથા ૨. ગ્રામક્ષેત્રો.

* જહર કરેલાં ક્ષેત્રો એટલે જે નાનાં ગામોમાં સાદા સ્વરૂપે મ્યુનિસિપલ સ્વરાજ્ય ચાલુ હોય તેવાં નાનાં ગામ.

૧. શહેરની અંદર કે તેની આસપાસના જે માઇલના ઘેરાવામાં જે માણસ રહેતા હશે તેને તે મતક્ષેત્રના મતપત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. વળી

(અ) જે માણસ મુંબઈ શહેરમાં ઘરની માલિકી ધરાવતા હોય અથવા તે વરસે ઓછામાં ઓછું ૧૨૦ રૂપિયા ભાડું ભરતો હોય, અથવા કરાંચી શહેરમાં ઘરની માલિકી ધરાવતા હોય અથવા વરસે દહાડે ૬૦ રૂપિયાથી ઓછું નહિ એટલું ભાડું ભરતો હોય તે; અથવા

(બ) જે અમુક ઇલાકાનાં બીજાં બધાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં કંન્ટોન્મેન્ટોમાં અને બહાર કરેલાં ક્ષેત્રોમાં.

(૧) જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં જે ઘરનો માલિક હોય અથવા તે જે ઓછામાં ઓછું ૩૬ રૂપિયા જેટલું વાર્ષિક ભાડું ભરતો હોય અને પંચમહાલ કે રતનાગિરિ જીલ્લામાં વાર્ષિક ૨૮ રૂપિયાનું ભાડું ભરીને ભાડે રહેતો હોય તે; અથવા જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી મૂળ શાપળની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૫૦૦) જેટલી, અથવા તે પંચમહાલ કે રતનાગિરિ જીલ્લામાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦૦૦) જેટલી અંદાજ શાપળની કિંમતના ઘરનો માલિક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા તે

(૨) જ્યાં ઘર વેરો નાખવામાં ન આવ્યા હોય ત્યાં આકદ્દાય કે ટોલ સિવાયનાં દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩ જેટલો મ્યુનિસિપલ કર ભરતો હોય તે; અથવા

(ક) કરાંચી શહેર સિવાયનાં સિંધનાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં, કંન્ટોન્મેન્ટોમાં કે બહાર કરેલાં ક્ષેત્રોમાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૬) જેટલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમતના ઘરનો માલિક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા

(ડ) આવક વેરો ભરતો હોય તે; કે

(ઇ) હિન્દી લશ્કરનો રીટાયર થયેલા કે પેન્શન ખાતો (કમિશન્ટ કે નોન કમિશન્ટ) અમલદાર હોય તે; અથવા

(ફ) મ્યુનિસિપાલિટી, કંન્ટોન્મેન્ટ કે બહાર કરેલ ક્ષેત્ર ન હોય તો તેવા ક્ષેત્રમાં યામીય પત્રકમાં દાખલ થઇ શકે તે માટેની લાયકાત ધરાવતો હોય.

તે માણસને મત આપવાના અધિકાર આપવાની સૂચના કરી છે.

કમીટીએ જે ધાર્યું હોત તો આથી પણ વધારે લાયકાતો નિયત કરી શકત. પણ તેમ થયું નથી એ દિલગીરીની વાત છે. છતાં હાલની તકે આપણને જે સંકુચિત મતાધિકાર છે તેના કરતાં કંઈક અંશે વધારે છૂટ આ સૂચનાઓથી મળે છે એટલા પૂરતા સંતોષ માનીને આ બહામણને આપકાર આપી શકાય. ઉપર શહેરોની ખાબતમાં જે મતાધિકારની લાયકાતો જણાવી છે તેમાં મતદાર તે મતક્ષેત્રનો રહીશ હોવા એક એ શરત અર્ચારૂપ છે. પ્રાંતિક ધારાસભામાં અમુક એક પ્રાંતનો કોઈ વિષય નીકળે

અથવા તો એવા કોઈ વિષય રજુ કરવાની જરૂર પડે તેવે વખતે તેવી દરઆસન રજુ કરનાર માણસ જો તે લક્ષ્મી રહીશ હોય તો તે પોતાના ક્ષેત્રની સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે જાણુતો હોવાથી એ દરઆસન વિષે પૂરેપૂરી બીનાથી ધારાસભાને વાકેફગાર કરી શકે. આથી જ માણસ જો જીલ્લામાં રહેતો હોય તે માણસ તે જ જીલ્લાનો પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં થવાને ઉભો રહેવા જોઈએ એવું મત ઘણાં લોકોએ કમિટીના સભ્યો સમક્ષ દર્શાવ્યું હતું. હાલની તકે પણ એવી જ સ્થિતિ છે. પણ મુસલમાનોનાં લોકલ બોર્ડનાં, મ્યુનિસિપલ અને જમીનદારોનાં મતકેનામાં ઉભો થતો ઉમેદવાર તે ક્ષેત્રનો રહીશ હોવા જોઈએ એવું બંધન ભાવબધની ચનારી ધારાસભા માટે જો કરવામાં આવે તો અનુભવી અને શક્તિમાન લોકોની જ સેવા ધારાસભાને મળી શકે તે ન મળતાં ઉલટું હાથ ધરવામાં આવતા સુધારાની ફેરવે મોળી પડવાનો સંભવ રહે એમ ઘણાં કહેવું બહાર છે. સંયુક્ત પ્રાંતો, આસામ અને બિહાર તથા આંધ્રપ્રદેશની સરકારે આ લાયકાત વિષે ભાર દબાવે માગણી કરી નહતી. પણ મુખ્ય બંગાળ, પંજાબ અને મદ્રાસની સરકારે એવા અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે જો એ જ ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ થવા ઇચ્છતા હોય તો એ જ ક્ષેત્રના જ રહીશ ન હોય તો તેમને ઉમેદવાર તરીકે દાખલ કીધાથી નવા મતદારોનાં હક્કને ધોંકા પડે એવાનો ભય રહે છે. જીલ્લાવાર મતદારોનું બંધન રજુ કરવાનો એક હેતુ એ છે કે, એથી સ્થાનિક હિતની બાબતોની હાજતોની અને વસ્તુસ્થિતિની જમને જાણ હોય અને જો એ આવી બાબતોનું બહુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય એવા લોકોને ઉમેદવારી કરવાનું ઉત્તેજન મળે; વળી આજ સુધી ગરબીય બાબતોમાં કંકા મરેલો પણ ન જાણનારા ગામડાંના લોકો આવી રીતની ઉમેદવારી કરતા થાય એવી તકને બહારથી ઉમેદવારી કરવા આવતા લોકોને લીધે ધોંકા પડે, એ પણ બહુ પરિણામ મનાધિકારથી જ કેળવણીના સંસ્કાર થવાનો સંભવ રહે છે તે નામુદ થઈ જાય; અને પ્રાંતિક ધારાસભાને પ્રતિનિધિત્વ વાળી કરવા જતાં ઉલટું પ્રતિનિધિત્વ લેત થઈ જાય એ બંને એમ છે આવું પણ કંટલાકનું મન છે. આ ચર્ચાસ્પદ વિષય ઉપર બહુ વિચાર કીધા પછી કમિટીએ એવું નક્કી કીધું છે કે મુખ્ય, પંજાબ અને મદ્રાસ પ્રાંતો એ ત્રણ પ્રાંતોમાં આ બંધન દાખલ કરવું, પણ બાકીના પ્રાંતોમાં તે દાખલ કરવું નહિ. આ બાબતમાં અમને પોતાને તો એમ લાગે છે કે કમિટીએ વધુમતિથી આ લાયકાત વિષે જ નિર્ણય આપ્યો છે તેમાં કમિટીની ભૂલ થાય છે. સર કાંક સ્લાય, મી. હેબર્લી અને મી. હાગ એ ત્રણ જણે એમ કહ્યું હતું કે આ બંધન બધા પ્રાંતોમાં લાગુ પાડવું જોઈએ. અમારું એવું ધારવું છે કે સ્થાનિક લોકો જ પોતાના ક્ષેત્ર માટે ઉમેદવારી કરી શકે એ બંધન આપે છે. કોઈ માણસને બીજા ક્ષેત્રમાં ઉમેદવારી કરવી હશે તો તે માણસને પ્રાંતમાં જમને ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ વગેરેથી પૂરેપૂરો વાકેફગાર થવું પડશે. પોતે જ ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભો થવા માગતા હોય તે પ્રાંતની બધી હકીકતોથી જ્યાં સુધી પોતે પૂરેપૂરો જાણુકાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી કોઈ માણસ ઉમેદવારી કરવા ઉભો થાય જ નહિ એ તો સાધારણ અકલથી પણ સમજી શકાય તેમ છે, અને પોતાના જ ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિ જ માણસ પૂરો જાણુકાર હોઈ શકે ને બીજા ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિથી નજીક હોઈ શકે એવા કોઈ નિયમ નથી. આથી આ બાબત બંધન બીન

જૂદરી અને હરકત કરી છે એટલા માટે તે હર કરાવવાને આપણે વેગભરી ચળવળ કરવી પડશે. ઉમેદવારની આ લાયકાત ઉપરાંત બીજી લાયકાતો શી ગણી છે તે જરા બેધ લઈશું.

ઉમેદવારની લાયકાત.

જ માણસ

(અ) પ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દમાંના કોઈ દેશો રાજ્યની પ્રજા ન હોય, અથવા

(બ) અમલદાર હોય અથવા

(ક) સ્ત્રી હોય, અથવા

(ડ) મોભાદાર કોરેટે જેના મગજની સ્થિતિ વિષે અરામ મત આપ્યો હોય, અથવા

(ધ) ૨૫ વર્ષ કરતાં ઓછી ઉંમરનો હોય, અથવા

(દ) સર્ટિફિકેટ વિનાનો દેવાદાર કે અણજૂટેલા ધનસોદવન્ટ હોય, અથવા

(ગ) જીવનર ધન કાઉન્સિલના મતે જે સંયોગોમાં નૈતિક અધ્યાગતિ ગણાય તે સંયોગોમાં,

(૧) સરકારી નોકરીમાંથી અગતરક કરવામાં આવ્યો હોય, કે (૨) ફોજ-દારી કોરેટે જેને કેદની મજા હોય (આવી સજા પાછળથી ફરવી નાખવામાં આવી ન હોય, કે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી ન હોય, કે ગુનેગારને માફી ન આપવામાં આવી હોય તો,) અથવા

(૬) કોઈપણ મોભાદાર કોરેટના હુકમથી કાયદાનું કામ કરનાર વકીલ તરીકે ખાતલ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા જેને તે કામ મુક્તવી રાખવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા

(જ) જે મતક્ષેત્ર માટે તે ઉમેદવારી કરતા હોય તેમાં મતદાર તરીકે જે રજી-સ્ટર ન થયો હોય

તેવો માણસ જ પ્રાંતિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને હિલા થવાને નાલાયક ગણાશે.

આગકેત્ર.

ઉપર પ્રમાણે શહેરોમાંના મતદારોની લાયકાતો બંધ પછી હવે આપણે ગામ-ડાંનાં ક્ષેત્રોમાં મતદારોની જે લાયકાતો ગણી છે તે બેધ જઈએ.

૨. જે માણસ એ ક્ષેત્રનો રહેવાશી હોય, અને

(અ) પોતાના જ હક્કથી કે ભાડુ તરીકે

(અ) પંચમહાલ અને રતનાગીરી જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મહેસુલની, અથવા

(આ) જુદા ઈલાકામાં બીજે ઠેકાણે આવેલા જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૨ જેટલી જમીન મહેસુલની અંકાયલી કે અંકાય એવી કિંમત વાળી પંચમહાલીકોની કે આપમહાલીકો જમીન ધરાવતો હોય, અથવા

(ખ) સિંધ દેશમાં ભાડુત તરીકે નહિ પણ બીજી કોઇ રીતે જમીન ધરાવતા હોય અને જે જમીન ઉપર મતદારોનું પત્રક તૈયાર કરવા પહેલાંના પાંચ વર્ષ દરમિયાન કોઇ પણ વર્ષે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૦ જેટલી અથવા ઉપલા સિંધની સરહદના જીલ્લામાં ઓછા ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મહેસુલ ભરવામાં આવી હોય, અથવા

(ક) જે આવક વેરો ભરતા હોય, અથવા

(ડ) હિન્દી લશ્કરનો રીટાયર થયેલો કે પેન્શન ખાતા (કમિશનર કે નોન-કમિશનર) અમલદાર હોય

તેવા માણસને મળે આપવાના અધિકાર આપવામાં આવશે એવી ભલામણ આ કમિટીએ કીધી છે. ખરી રીતે જોવા જઇએ તો આ વિભાગમાં પણ વધારે છૂટને સ્થાન મળે છે પણ નહિ મામા કરતાં કાળા મામા સારા એ ન્યાયે કમિટીની દરખાસ્તો કોઇ ઓટી કે વખોડી કાઢવા જેવી નથી.

ત્યારે આ પ્રમાણની લાયકાતા વાળા માણસો આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગણતોં કમિટીએ વસ્તી અને મતદારોની સંખ્યાનો કેડો તૈયાર કીધો છે તે નીચે મુજબનો છે:—

પ્રાંત.	કુલ વસ્તી.	શહેરના મતદારો.	ગામડાંના મતદારો.	કુલ મતદારો.
મદ્રાસ	૩૯,૮૨૭,૮૮૫	૨૦,૦૦૦	૫૧૦,૦૦૦	૫૩૦,૦૦૦
મુંબાઇ	૧૯,૫૮૦,૩૧૦	૧૪૯,૦૦૦	૫૦૪,૦૦૦	૬૫૩,૦૦૦
બંગાળ	૪૫,૦૬૩,૬૯૭	૧૦૬,૦૦૦	૧,૧૨૦,૦૦૦	૧,૨૨૮,૦૦૦
સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૭,૧૮૦,૦૪૪	૬૪,૫૦૦	૧,૪૧૯,૦૦૦	૧,૪૮૩,૫૦૦
પંજાબ	૧૯,૫૬૫,૦૧૩	૮૭,૦૦૦	૧૬૦,૦૦૦	૨૪૭,૦૦૦
બિહાર અને ઓરિસા	૩૦,૪૪૫,૪૬૧	૫૮,૫૦૦	૫૧૭,૫૦૦	૫૭૬,૦૦૦
મધ્ય પ્રાંતો	૧૨,૨૬૯,૬૩૮	૩૯,૫૦૦	૧૦૦,૦૦૦	૧૩૯,૦૦૦
આસામ	૬,૦૦૦,૦૦૦	૪૦૦,૦૦૦

આ પ્રમાણ મતદારોની સંખ્યાનો કેડો તૈયારી પછી બીજા કેને કેને ચૂંટણીમાં ઉભા થવાના અધિકાર મળવાના છે તે જોવાનું રહે છે.

૩. યુરોપીયન મતદાર મંડળ.

જે માણસ યુરોપીયન હશે અને મતક્ષેત્રનો રહીશ હશે તથા શહેરના કે ગામડાના મતક્ષેત્ર માટે જણાવેલી લાયકાતો ધરાવતા હશે તેવા યુરોપીયનને મતદારોના પત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. મુંબાઇ શહેર માટે એક અને બાકોના આખા ઇલાકાને માટે બીજે એક અથવા બે યુરોપીયન ઇન્સિમોને જગ્યા મળશે.

૪. જમીનદારોનાં મતદાર મંડળ.

આ ઇલાકામાં આવાં ત્રણ મંડળ થશે. એક તે દક્ષિણના સરકારી માટે, બીજું

ગુજરાતના સરદારો માટે અને ત્રીજું સિંધના બગીચદારો અને જમીનદારો માટે. ત્યારે અહીં પાછો સવાલ ઉભો થાય છે કે આ ચુંટણી કરવાનો હક્ક કોને મળશે ? તો તેનું જવાબમાં જણાવેલું છે કે, મુખ્ય સરકારના પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૩ જુલાઈ ૧૮૬૭ ના કરાવ નંબર ૨૩૬૩ મુજબ જે નામાંની યાદી બહાર પાડવામાં આવેલી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા દક્ષિણના સરદારો પાતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. વળી, મુખ્ય સરકારના પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૦ કરાવ નંબર ૧૨૬૫ મુજબ જે નામાંની યાદી બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા ગુજરાતના સરદારો પાતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. આમ બે જગ્યાએ માટેની ચુંટણીનો કસો નીકળ્યો. હવે ત્રણ જગ્યા માટેની ચુંટણીનો સવાલ રહ્યો. એને માટે એવું જણાયું છે કે—

(અ) સિંધમાં પહેલા અને બીજા તર્જના બગીચદારો, તથા

(બ) સિંધમાં મતદારોનું પત્રક તૈયાર થાય તે અગાઉનાં ત્રણ વર્ષો માટે જે જમીનદારોએ આધારભૂત જમીન મહેસુલ તરીકે ૫૨ વર્ષ આછામાં આછા રૂ. ૧૦૦૦ કપાઆ ભર્યો હોય એવા જમીનદારો ત્રીજી જગ્યા માટે પાતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. એટલે કોઈ પણ મતદારમાં કોઈ પણ જમીનદાર એક કરતાં વધારે મત આપી શકશે નહિ એ ખુલ્લું છે; પછી ભલે તે કપર જણાવેલી લાયકતા પેકી એક કરતાં વધારે લાયકાત તે ધરાવતા હોય.

૫. યુનિવર્સિટીનું મતદાર મંડળ.

જેઓનું રહેઠાણ હિન્દુસ્તાનમાં હોય એવા મુખ્ય યુનિવર્સિટીના સેનેટના સભા-સદા તથા તેના યોગરરી કેસા મુખ્ય યુનિવર્સિટીનો પ્રતિનિધિ પાતામાંથી ચુંટી શકશે.

૬. વેપારઉદ્યોગનાં મતદાર મંડળ.

આ મંડળોની ચારવાળી નાથે પ્રમાણ થઈ શકે:—

નામ.	ચુંટાયલા પ્રતિનિધનો સંખ્યા.
મુખ્ય એમ્બર ઓફ કૌમર્સ ...	૨
કરાંચી એમ્બર ઓફ કૌમર્સ ...	૧
આમ્બ ટ્રેડિંગ એસોસિયેશન ...	૧
આમ્બ મિલિટોનર્સ એસોસિયેશન ...	૧
અમદાવાદ મિલિટોનર્સ એસોસિયેશન ...	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એમ્બર એન્ડ બુરો ...	૧

આ ઉપરાંત રૂના વેપાર માટેનો એક પ્રતિનિધિ ચુંટાડે એવી ગાઠવણ રાખી છે પણ તેને માટે એવી શરત હાથલ કરવામાં આવી છે કે જે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલની

એવી ખાતરી થાય કે इना વેપારનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વના ધરાવનારી મધ્યસ્થ એસોસિએશન સ્થપાઇ છે અને તેને ચુંટણીને દરેક આપવામાં હરકત આવે એમ નથી તો પછી તેવી એસોસિએશનને આવે છેક આ પદ માં આવનાર છે ત્યાં સુધી તો નીમણુંક-થી આ વેપારના પ્રતિનિધિને સ્થાન આપવામાં આવશે. આપણે ઇચ્છીશું કે આપણા ઇલાકામાં इना વેપાર ધમધત્કાર સાથે છે તો આવી કોટન એસોસિએશન સ્થાપીને इना વેપારીઓ પોતાના ધંધાની આગાહી માટે પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

જાતીય પ્રતિનિધિત્વ.

હવે આપણે જાતીય પ્રતિનિધિત્વના ક્ષેત્રમાં લઇશું. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં લખનૌ ખાતે મળેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસની તરફ ઝોલ-ઇન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની સંયુક્ત પ્રેરકના બંને પક્ષના મત્કીય પ્રતિનિધિઓએ તે સૂચના રજૂ કરી હતી અને સુધારાના અહેવાલને, ૧૯૨ માં કકરામાં તેને વિષે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યા છે તે સૂચનાને આધારે આ કમિટીએ મુસલમાન લોકોના જાતીય પ્રતિનિધિત્વને ખાલાલી આપી છે. બંગાળ અને પંજાબ ત્રિવાયના બીજા બધા પ્રાંતમાં મુસલમાન લોકોની વસ્તી આછી છે તેમ તેમના મતદારો પણ જુદા છે. બંગાળમાં અને પંજાબમાં મુસલમાન લોકોની વસ્તી વધારે છે તો તેમના મતદારોની સંખ્યા આછી છે એકંદરે જતાં મુસલમાનોને પ્રતિનિધિત્વનો ખાસ હક આપવો જોઈએ એવી એ સ્થાનથી જખરી માગણી થઈ હતી તેને આ કમિટીએ મંજૂર ગણી છે.

પંજાબમાં શીખ લોકો માટે પણ પ્રતિનિધિત્વ માહલવાની ખાસ મંજૂરી આપવામાં આવી છે. કમિટીએ તેમનું જુદું મતપત્ર બનાવવાની તથા તેમનું જુદું મતદારમંડળ કેમ કરવાની ભલામણ કરી છે. વળી ઇન્ડિયન ક્રિકિટ ટીમ, યુરોપીયન અને ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન લોકો માટે પણ જુદા જાતીય મતદારમંડળો સ્થાપવા માટે કમિટીએ ભલામણ કીધી છે. આ બધું ખાસ કરીને આપણા ઇલાકાને લગતું ન હોવાથી આપણે તેમાં વધારે ઉડા ઉતરીશું નહિ. બંગાળના અને આસામના મહિબો, કલકત્તાના મારવાડીઓ, મધ્યપ્રાંતના મહાર લોકો, મરાઠાના હરીઆ લોકો મુખ્યમતદાર સી લોકો વગેરે નાની નાની જાતોએ પણ જાતીય પ્રતિનિધિત્વ માટે માગણી કીધી હતી પણ તેને ખાલાલી આપવામાં આવી નથી એ જોઇ સંતોષ થાય છે. નામદાર હિંદી વજીર અને આપણા નામદાર વાઇસરોયે પોતાના સંયુક્ત અહેવાલના ૨૨૬ માં કકરામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે માત્ર સંખ્યાના અસાધારણ દબાણને લીધે ચુંટણીનું તંત્ર પડી ભાગે એવો અસાધારણ વધારો કરવાથી દૂર રહેવું એ ઇચ્છવાજોઈ છે. એ સૂચનાને આધારે પણ કમિટીનું આ વલણ આવકાર-દાયક લાગે છે. વળી, મરાઠાના અધ્રાક્ષણ લોકોના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ પણ ઘણા જુના વખતનો અને ચર્ચાસ્પદ છે. એ સવાલને પણ કમિટીએ ઉડાવી દીધો છે તેને પરિણામે મરાઠાના એ અધ્રાક્ષણ લોકોની જગ્યા આશાએ પડી ભાગી છે. આ બાબતમાં લાંબી ચર્ચા કરવી એ યોગ્ય ધાર્ડું નથી.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓનું અધારણ.

જે પર પ્રમાણે મતદારો તથા ઉમેદવારો, મતજેતો તથા મતપત્રકો વગેરે બાબ-

તાની તપસીલદાર તપાસ કર્યો પછી હવે આપણે છેવટે પ્રાંતિક ધારાસભાઓના અંધારણ વિષે આંકડા સાથેનો કોઠો આપવાને શક્તિમાન થઈશું. કમિટીએ અધી ખાજુનો વિચાર કરીને નીચે મુજબનો કોઠો તૈયાર કાઢ્યા છે. તેમાં ખાસ જાણવાનું એ છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં સંગ્રહા અર્થે કેકાણે સરખી રીતે જાળવવાનું અને શક્ય નથી ને અને શકે પણ નહિ. પ્રાંત પ્રાંતે સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. આથી અને શકે તટલ યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ દરેક પ્રાંતને મળી શકે એવી રીતે નીચે મુજબની ધારાસભાની જગ્યાઓની ગોઠવણ કરવાની ભલામણ કમિટીએ કાઢી છે:—

પ્રાંત.	અ સામાન્ય. જનતા ર.	મમીનહારો.	યુનિવર્સિટી.	વેપાર ઉદ્યોગ અને પ્રોડ્યુક્શન.	નિમવાના સભાસદો.	અમલદારો.	કુલ.
મદ્રાસ ...	૬૧	૨૮	૭	૬	૬	૩૮	૧૦૮
મુબાઇ ..	૮૬	૨૬	૮	૮	૬	૩૮	૧૧૧
મરાઠા ...	૮૧	૨૭	૬	૨૫	૫	૨૦	૧૦૫
સંયુક્ત પ્રાંત ...	૫૭	૨૮	૬	૫	૫	૩૮	૧૩૧
પંજાબ ...	૫૮	૨૬	૬	૬	૬	૩૬	૮૮
બિહાર અને આરિસા.	૮૬	૫૮	૫	૫	૬	૩૬	૧૬૬
મદ્યપ્રાંત ...	૮૦	૭	૬	૬	૫	૩૦	૭૮
આસામ. . .	૧૬	૧૦	૦	૬	૫	૬	૫૮

આહી તે માત્ર મળાઈ ઇલાકાની વિગતો તપસીલદાર તપાસવાનો આપણો ઇરાદો. ક.વાથી મુબાઇ ઇલાકા માટે જ નવી પ્રાંતિક ધારાસભાની યોજના આ કમિટીએ રજૂ કરી છે તે તપસીલો આપણે આહી ઉતારીશું. ઉપરના કોઠામાં જાણી જાણીને મુબાઇ ઇલાકા માટે જુદી જુદી જાતની જગ્યાઓ મળીને કુલ ૧૧૧ જગ્યાઓ નિયત કાઢી છે. તેની વિગત આ પ્રમાણે છે તે આપણે જાણવાનું છે:—

મુબાઇની પ્રાંતિક ધારાસભાનું અંધારણ.

સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—શહેરના	૧૧
સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના	૩૫
					૪૬
પ્રતિનિધિઓ—શહેરના	૫
પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના	૨૨
					૨૭
યુરોપીઅન સભાસદો	૧
અમીનદાર સભાસદો
યુનિવર્સિટીના સભાસદો

વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતે પ્રતિનિધિઓ—

મુખાઇ એમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૨
કરાંચી એમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૧
મુખાઇ ટ્રેડિંગ એસોસિએશન	૧
મુખાઇ મિલઓનર્સ એસોસિએશન	૧
અમદાવાદ મિલઓનર્સ એસોસિએશન	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એમ્પર ઍન્ડ બુરો	૧
કોટન એસોસિએશન	૧

૮

નીમવાના સભાસદો—

(૧) ઍંગ્લો-ઇન્ડિયનો	૫
(૨) ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયનો	૧
(૩) પછાત વર્ગો	૧
(૪) મજૂર વર્ગ	૧
(૫) ખીળઓ	૨

૧૬

અમલદારો—

હોદ્દાદાર	૮
નીમાએલા	૧૮

૧૮

આની અંદર ગવર્નર પાને કોઈ વિષયને માટે વધારેમાં વધારે
આધારભૂત ગણાય એવા (સરકારી કે મિનરારકારી) ઇસિએને નીમી
શકે તે ઉમેરાય

એકઠેર ૧૧૩

ગવર્નર તથા કાર્યકરિણી કાઉન્સિલના એ સભાસદો અને એડવોકેટ જનરલ
હોદ્દાની રૂએ સભાસદો ગણાશે.

[૨] હિન્દી ધારામંડળ.

અ પ્રમાણે પ્રોવિસ-ધારાસભા વિષે મુખ્યત્વે કરીને મુખાઇ ઇલાકાને ઉદ્દેશીને
વિચાર તથા તપાસ કરીશ પછી હવે આપણું કમિટીના બીજા કાર્ય તરફ વળીશ.
કમિટીનું બીજું કાર્ય હિન્દી ધારામંડળ વિષે બલામણી રજુ કરવાનું હતું. આ હિન્દી
ધારામંડળ વિષે વિચાર કરતાં આપણું મળુ બાતની તપસીશો એવી પડશે કારણ કે
એમ કોધાથી જ મૂળ વસ્તુસ્થિતિ અને નવી ચોજવા ધારેલી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચેના

તકાવત દેખાઇ આવે એમ છે. એ વચ્ચે તપસીઓ કઇ કઇ તો કે (૧) હાલની વડી ધારાસભાનું અધારણ (૨) સુધારાના અર્થવાલમાં જેની દરખાસ્ત રજુ કરેલી છે તે નવું હિન્દી ધારામંડળ અને (૩) આ કમિટીએ જે અવનું હિન્દી ધારામંડળ સૂચવ્યું છે તે. ત્યારે શરૂઆતમાં આપણે હાલની વડી ધારાસભાનું અધારણ તપાસીશું:—

હાલની વડી ધારાસભાનું અધારણ.

કાદાની રૂએ નીમાતા સભાસદો	૭
જે પ્રાંતમાં વડી ધારાસભા નળાતી હતી તે પ્રાંતનો કુપર અધિકારી.	૧
નોંધાયેલા સભાસદો-જેમાંના વધારેમાં વધારે = ૮ સભાસદો સરકારી હશે, અને					
ત્રણ બિન સરકારી હશે એ ત્રણ સભાસદો (૧) હિન્દી વેપારી વર્ગ (૨)					
પંજાબનો મુસલમાન પ્રજા અને (૩) પંજાબના જમીનદારો એ ત્રણનું					
પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે.	૩૬
અન્યથા સભાસદો	૨૭

કુલ... ૬૪

અથવા એવનું નિર્ણયન નાશ પાળી લેવો.

૬૬

અનુસૂચિની તથા અંદાજીતોની સંખ્યાની વિગત.

	પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા.	અંદાજી દારોની સંખ્યા
(૧) મદ્રાસના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	...	૨૬
(૨) મુંબઈના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	...	૩૫
(૩) બંગાળના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	...	૩૬
(૪) આંધ્રા-આજિપના સમુદાય પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો	...	૨૨
(૫) પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો	૧	૧૫
(૬) બમોના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો	૧	૮
(૭) બિહાર-આરિસના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી વધારાના સભાસદો	૧	૨૫
(૮) આસામના કમિશનરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો	૧	૧૫
(૯) મધ્યપ્રાંતના આઈ કમિશનરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી સભાસદો	૧	૧૬
(૧૦) મદ્ર સ ઇલાકાના જમીનદારો	...	૧૨૬
(૧૧) મુંબઈ ઇલાકાના જમીનદારો	...	૧૨૧૯

(૧૨) બંગાળા ઇલાકાના જમીનદારો	૧	૩૩૬
(૧૩) સંયુક્ત પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૫૪૬
(૧૪) બિહાર ઓરિસાના જમીનદારો	૧	૧૦૬
(૧૫) મધ્ય પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૪૦
(૧૬) મદ્રાસ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૫૮૪
(૧૭) મુંબાઈ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૮
(૧૮) બંગાળા ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૩૬૩
(૧૯) સંયુક્ત પ્રાંતોના મુસલમાનો	૧	૬૫૦
(૨૦) બિહાર ઓરિસાના મુસલમાનો	૧	૩૦૬
(૨૧) બંગાળાની ચેમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૧	૧૮૦
(૨૨) મુંબાઈની ચેમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૧	૧૧૮

આ ઉપરાંત પેટા કલમ (૧૦) માં જણાવેલા વર્ગના મુસલમાન સભાસદો પેટા કલમ (૧૮) માં જણાવેલા વર્ગની સાથે એકાંતરે એક સભાસદ ચુટે છે.

મુધારાનાં અહેવાલ મુજબની યોજના.

ઉપર પ્રમાણેનું હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ જેથા પછી હવે આપણે મુધારાના અહેવાલમાં સચવેલી યોજના તપાસીશું. શરૂઆતમાં તો તે અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ સુધીના ફકરામાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલની વડી ધારાસભા રદ થાય છે તે તેને સ્થાને નવું હિંદી ધારાસભા સ્થપાય છે. તેના આશરે ૧૦૦ સભાસદો રહેશે. એ પૈકી બે તૃતીયાંશ સભાસદો ચૂંટાશે અને એક તૃતીયાંશ સભાસદોને ગવર્નર જનરલ નીમશે. આ નીમાયલા સભાસદો પૈકી આઠમાં આઠા એક તૃતીયાંશ નેટલા સભાસદો બિન સરકારી રહેશે અને તેમાં આઠી સંખ્યાવાળી કોમ કે મંડળના હિતનું પ્રતિનિધિત્વ સાચવવાના ઇરાદાથી નીમાશે. ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં મુસલમાનોનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ ઉક્ત અહેવાલ કબૂલ રાખે છે તેમજ પંજાબના સિખ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ બહાલ રાખે છે. ચૂંટાયેલા સભાસદોની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવાની સૂચના કીધી છે:—

પ્રાંતનું નામ.	પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા.	પ્રાંતનું નામ.	સંખ્યા.
	૧૧	સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૦
મદ્રાસ	૧૧	મધ્ય પ્રાંતો	૫
બંગાળ	૧	બમ્બે	૩
જામ	૭	આસામ	૨
બિહાર અને ઓરિસા	૭	હિંદી	૧

આમાં એવી ધારણા સુધારાના અહેવાલના રચનારા નામદારોએ રાખી છે કે યુરો-પીઅન તથા હિન્દી વેપાર માટે તેમજ મોટા જમીનદારો માટે આ સંખ્યામાં ખાસ પ્રતિનિધિત્વની ગોઠવણ થવી જોઈએ.

અનાધિકાર વિષેની કમિટીની યોજના.

આમ જુદા જુદા મંડલો અને વર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ કાંઈ સહેલું વાત નથી. તેમજ સામાન્ય મતસેવોના પ્રતિનિધિત્વ કિપરાંત મુસલમાન અને હકીમ લોકોને જરૂરનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ પણ કાંઈ સહેલું નથી. અહેવાલમાંની યોજના પ્રમાણે અમલ કીધાથી કાં તો દરેક પ્રાંત માટે સૂચવેલી જગ્યાઓના પ્રમાણને આચંકો આવે છે, અથવા તો ચૂંટાવાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા વધી પડે છે. દેખીતી રીતે, સૂચવેલા જગ્યાઓના પ્રમાણને ધોરણ પહેાંચે એ ઇચ્છવાજેજ ન હોવાથી આ મનાધિકાર વિષે નીમાયેલી કમિટીએ ચૂંટાયેલી જગ્યાઓની કુલ સંખ્યામાં વધારો થવા દેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. આથી સુધારાના અહેવાલમાં ચૂંટવાની ૬૮ જગ્યાઓને સ્થાને આ કમિટી ૮૦ જગ્યાઓની ભલામણ કરે છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય	જાતીય.		જમીનદારો.			અંગ્રેજ વેપારીઓ અને પગીશવાળો.	હિન્દી વેપારીઓ.	કુલ.
		મુસલમાન.	ગી.	સામાન્ય.	મુસલમાન.	ગી.			
નર્મલ.	૭	૨	...	૧	૧	૧	૧૦
મુંબાઇ.	૮	૩	...	૧	૧	...	૧	૨	૧૦
બંગાળ.	૫	૩	...	૧	૧	...	૦	૧	૧૦
સંયુક્ત પ્રાંતો.	૬	૩	...	૧	૧	...	૧	...	૧૦
પંજાબ.	૮	૪	૧	...	૧	૧	૯
બિહાર-ઓરિસા.	૬	૨	...	૧	૯
મધ્ય પ્રાંતો.	૪	૧	૫
આસામ.	૧	૧	૧	...	૩
દિલ્હી.	૧	૧

ખર્ચ માટે અનામત..... ૪

એકંદરે..... ૮૦

અર્થાત્ મનાધિકાર વિષે નિમાયેલી આ કમિટીની યોજના પ્રમાણે જોતાં નવા હિન્દી ધારામંડળનું બંધારણ નીચે પ્રમાણેનું રહેશે:—

ચૂંટાયેલા સભાસદો...	૮૦
નીમવાના સભાસદો...	૧૪
અમલદારો:—				
હોદ્દાવાળા સભાસદો...	૭	૨૬
નીમાયેલા....	૧૬	૧૨૦

અથવા ગવર્નર જનરલને સાથે ગણતાં.

૧૨૧

રાજસભા.

હિંદી ધારામંડળમાં પ્રજાકીય સભાસદોની વધુમાં હોવાથી ત્યાં સરકાર ધારેલા કાયદો પસાર ન કરાવી શકે તે માટે બીજી સભા—રાજસભા (Council of State) રીપોર્ટમાં યોજવામાં આવી છે. આ સભા તો સરકારનો નિર્ણય બરાબર અમલમાં મુકી શકે તે માટે લોકની પ્રાંતિક ધારાસભાઓની માફક માત્ર બીન અમલદાર સભા સદોની જ નહિ પણ અમલદારોની જ વધુ સંખ્યા તેમાં હોવી જોઈએ: તે મુજબ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું હતું કે રાજસભામાં ૨૧ ચુંટાયેલા અને ૪ નીમાયેલા મળીને ૨૫ બીન અમલદાર સભ્યો અને ૨૫ અમલદારો મળીને કુલ ૫૦ સભાસદો હોવા જોઈએ. આમાંથી ચારે બીન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયેલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો પણ ૨૫ અમલદાર અને વાઇસરોય મળીને ૨૬ ગ્રુહસ્થો સરકારની ધારણા બર લાવી શકે. આ ચેકવોસ પૈકી પંદર જુદી જુદી ધારાસભાના બીન અમલદાર સભાસદો તરફથી ચુંટાવા જોઈએ—કલકત્તા, મધ્ય પ્રાંત અને આસામમાંથી એકેક અને બાકીના તમામમાંથી બે બે ચુંટાય અને મુસલમાન જમીનદારો અને વેપારી મંડળો એ દરેક તરફથી એમ નીમાય એમ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું છે.

આ વિષે કમિટીની વિગતવાર દરખાસ્ત નીચેના કોષમાં જવામાં આપેલો:—

પ્રાંત.	સામાન્ય સભાસદો તરફથી	મુસલમાન સભાસદો તરફથી	શીખ.	જમીનદારો.	કુલ.
મદ્રાસ. ...	૦	૧	૩
બુંબાય. ...	૨	૧	૩
બંગાળા. ..	૦	૧	..	૧	૩
સંયુક્ત પ્રાંત. ..	૧	૧	...	૧	૩
પંજાબ. ...	૧	૧	૧	...	૩
બીકાર અને ઓરિસા. ...	૧	૧	...	૧	૩
મધ્ય પ્રાંત. ...	૧	૧	૩
આસામ. ...	૧	૧	૧
કુલ. ...	૧૧	૭	૧	૨	૨૧

* જ્યાં ૧/૨ સભાસદ ચુંટવાનું જણાયું છે તે પ્રાંતોમાંથી એકેક વર્ષને અંતરે એ સભાસદ ચુંટારો એમ સમજવું.

આમાં યુરોપીયન વેપારી મંડળો તરફથી જે અને બ્રહ્મદેશ તરફથી એક ઉમેરવામાં આવે તો ચુંટાયલા સભાસદોની કુલ સંખ્યા યોવીસની થાય છે. આમ રીપોર્ટની અને કમીટીની સૂચનાઓ વચ્ચે ઘણું અંતર જોવામાં આવે છે. ચુંટવાના એકવીસ સભાસદો પૈકી પંદર ધારાસભાના તમામ સભાસદો તરફથી ચુંટવાનું રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે, ત્યારે અહીંયા કુલ યોવીસ પૈકી માત્ર અગીયાર જ આમ ચુંટાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. આમ સામાન્ય મતદારો તરફથી આશરે સોતેર ટકા જેટલા સભાસદોને બદલે માત્ર પચાસ ટકા ચુંટાવવાની કમીટી સૂચના કરે છે. બીજી પાસ એકવીસમાંથી ફક્ત બેજ સભાસદોને આખા હિંદમાંથી મુસલમાન કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટાવવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરી છે, ત્યારે કમીટી યોવીસમાંથી સાત ગૃહસ્થોને બધા પ્રાંતોના મુસલમાન સભાસદો તરફથી ચુંટાવવાનો આશય રાખ્યો છે. અલબત્ત એમ કહી શકાય કે લખનૌની સંધી મુજબ ૩૩ ટકા જેટલા મુસલમાનો ચુંટાવા જોઈએ એટલે આ પ્રમાણ વધારે નથી. પણ આ સભાના ખાસ લક્ષણો વિચારતાં આ પ્રમાણને અહીંયાં પણ ચુસ્તપણે પાળવામાં ન આવ્યું હોત તો ગંભીર અન્યાય ન થાત. આ ઉપરાંત બીજી એ બાબત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કે જ્યારે મુસલમાનોનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ બળવવા માટે રીપોર્ટમાં સૂચવેલી સંખ્યાઓમાં જરૂરી જણાતા કેરકાર કરવામાં આવ્યા છે, ત્યારે વેપારી મંડળો તરફથી બેજ ગૃહસ્થોને ચુંટાવવાની મુળ દરખાસ્ત અહીંયાં કાયમ રાખવામાં આવી છે. અમને જોઇને વિશેષ આશ્ચર્ય થાય છે કે બંને ગૃહસ્થોને અંગ્રેજ વેપારી મંડળો તરફથી જ ચુંટાવવાની દરખાસ્ત કમીટીએ કરી છે; જ્યારે આપણે ખાતરીથી એમ માની શકીએ કે રીપોર્ટના લેખકોનો આશય એકને હિંદી વેપારી મંડળ તરફથી અને એકને અંગ્રેજ વેપારી મંડળ તરફથી ચુંટાવવાનો આશય હશે. આ ત્રણે બાળતોમાં કમીટીએ સૂચવેલા સંખ્યાપ્રમાણમાં સુધારા કરાવવાની જરૂર છે.

૨૧ ને બદલે ૨૪ સભાસદોની ચુંટણીની સૂચના કમીટીએ કરી છે. અટલે તેને અનુસરીને નીમવાના સભાસદોનું પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. ત્યારે અમલદારોની સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે ૨૮ ની કરવામાં આવી છે. આમ કુલ ૫૦ ને બદલે ૫૬ સભાસદોની રાજસભા બનશે.

આ સભાની ચુંટણી માટે પણ દરેક પ્રાંતમાંથી સામાન્ય મતદારમંડળો તરફથી સીધી ચુંટણી કરાવવાનું અશક્યજ છે. એટલે અહીંયાં પણ હિંદી ધારાસભાની માફક દરેક પ્રાંતની ધારાસભાના બીન અમલદાર અથવા કોમી સભાસદો તરફથી ચુંટણી કરાવવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. માત્ર જમીનદારોના સમૂહમાં જેમને પ્રાન્તિક ધારાસભામાં ખાસ પ્રતિનિધિ નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય તેમને અહીંયાં પણ ચુંટણીનો હક આપવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. જેઓ પ્રાન્તિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને લાયક હોય તેઓ આ સભાના પણ સભાસદ થઇ શકશે.

આ કમીટીની સૂચનાઓ વિષે વિગતમાં કંઇક કંઇક ટીકા કરવાનો અવકાશ રહે છે. પણ તે એકદરે સંતોષકારક છે. તો આપણા આગેવાનો જ ખાસ સૂચનાઓ કરે તે કથાનમાં લઇને આ કમીટીની દરખાસ્તને જ નિયમોમાં સુતિમત્ત કરવા આપણે સરકારને વિનંતિ કરીશું.

સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ.

ગયા અંકમાં આ વિષે પ્રકટ થયેલા લેખમાં નીચેના આંકડા મૂકવાના રહી ગયા હતા તે અહીં પ્રકટ કર્યો છે:—

પરદેશથી નીચે મુજબ કાપડ ૧૯૧૦-૧૩ તથા ૧૯૧૬-૧૭ માં હિન્દમાં આયાત થયું હતું:—

કાપડની વિગત		૧૯૧૦-૧૩ *	૧૯૧૬-૧૭	૧૯૧૦-૧૩ કિંમત પાઉન્ડમાં.	૧૯૧૬-૧૭ (રૂ. ૧૫=૧ પૌ.)
અનુસ ધાખળી	રતલ	૧૫૩૭૧૦૮૪	૧૭૦૩૬૨૧	૫૪૩૮૧૪ ,,	૧૧૩૩૬૪ ,,
કેનવાસ	વાર	૪૦૧૫૭૫	૩૧૬૫૦૪૫	૧૫૩૪૬ ,,	૬૦૬૦૬ ,,
કમાલ, શાલ	નંગ	૨૭૧૩૬૩૮૫	૮૩૮૪૬૮૭	૩૭૦૪૭૩ ,,	૧૧૬૦૦૫ ,,
હોત્રીઅરી	૬૧૧૮૦૫ ,,	૬૪૦૨૬૩ ,,
લેઇસ	વાર	૨૧૭૪૬૦૬	૨૩૬૩૬૩૨	૪૪૬૮૪ ,,	૧૦૦૪૬૬ ,,
આદર વગર ધાયેલી	વાર	૩૮૧૨૪૩૬	૧૬૪૭૧૧૫	૬૧૧૮૬ ,,	૩૧૧૫૬ ,,
ઠોરાંધાતીઆં, સાડી	વાર	૭૨૪૦૮૮૫૩૦	૫૦૦૧૬૦૭૬૬	૮૧૦૦૦૦૫ ,,	૬૭૭૪૭૫૫ ,,
ડ્રીલ જીન	વાર	૨૮૭૬૬૮૧૭	૨૧૧૭૧૪૫૬	૪૩૧૧૬૧ ,,	૩૭૩૬૧૮ ,,
જીકોનેટ	વાર	૧૪૧૬૬૬૫૬૧	૮૨૬૩૫૦૧૪	૧૪૦૭૫૬૮ ,,	૧૦૫૮૦૦૬ ,,
લોંગકોટાથ ચટ્ટીંગ	વાર	૬૨૦૧૩૩૭૨૬	૧૮૪૬૧૬૩૬૪	૬૫૦૬૮૭૫ ,,	૨૪૪૬૭૬૦ ,,
ટી.કોટાથ કુર્મસ્ટીક	વાર	૧૦૦૬૮૪૩૭	૧૦૦૬૩૦	૮૭૧૧૪ ,,	૨૩૦૮ ,,
કુલ વગર ધાયેલું					
આટ્રીશ એમ્પાયર	વાર	૧૧૧૩૬૬૪૦૮૧	૭૬૨૪૭૩૦૧૬	૧૬૪૦૭૦૮૭ ,,	૬૬૩૬૦૮૫ ,,
હાનર દેશાવર	વાર	૨૧૧૩૫૪૬૪	૮૪૫૧૬૭૪૬	૩૮૪૬૬૦ ,,	૧૩૧૦૪૧૬ ,,

એકંદરે વગર ધાયેલા માલ		૧૫૩૫૧૨૬૫૪૫	૮૪૬૬૮૬૭૬૫	૧૬૭૪૦૦૮૬,,	૧૧૨૪૬૫૦૧,,
ધાયેલા માલ					
માખ	વાર	૧૮૪૬૫૪૧	૧૫૩૭૮૧૬	૨૦૦૬૩,,	૨૨૦૩૭,,
ચક	,,	૧૩૦૮૭૩૬૬	૧૧૧૬૬૩૩૬	૧૬૫૩૫૮,,	૧૮૭૪૩૬,,
ધાત્રીઆ સાડી	,,	૭૩૩૬૧૬૨૨	૬૩૪૬૬૧૮૦	૬૧૬૧૭૬,,	૬૭૮૪૮,,
ડાઘ જાન	,,	૭૦૦૦૮૩૬	૬૮૭૬૬૦૦	૧૩૮૭૬૦,,	૧૭૬૭૬૬,,
જોકાનેટ	,,	૨૦૬૨૪૨૭૫૦	૧૮૧૧૦૧૦૮૦	૨૭૬૦૧૦૫,,	૨૭૩૭૪૭૩,,
લાગ કલાથ	,,	૧૭૬૮૬૩૩૬	૧૦૩૧૭૬૬૦	૨૩૩૩૬૩૦,,	૨૦૦૦૧૭૭,,
નનમુખ	,,	૨૩૫૮૬૬૭૬૫	૧૮૮૬૮૫૫૬૬	૨૦૦૫૭૬૭,,	૧૮૩૬૧૬૧,,
કુલ પાયલો					
કાસાં	,,	૭૫૫૭૩૬૬૦	૫૮૦૦૧૪૬૫૮	૮૭૫૬૪૭૫,,	૮૩૫૬૦૮૬,,
બ્રાહ્મણ અંખાયર	,,	૭૫૬૦૮૫૧૬૦	૫૮૦૭૭૩૦૦૭	૮૭૭૬૭૩૧,,	૮૩૭૧૩૭૪,,
જાત દેશાવર	,,	૧૨૪૭૦૬૮૨	૭૦૫૬૭૬૩	૨૪૦૭૫૮,,	૧૫૭૬૩૮,,
કુલ	,,	૭૬૮૭૫૮૧૪૪	૫૮૬૮૩૦૬૭૦	૬૦૧૭૪૮૬,,	૮૫૦૬૦૧૦,,
દ. માન					
કાસાં	,,	૬૩૭૬૫૬૫૩૬	૪૦૭૭૦૧૩૬૦	૧૦૩૪૦૦૦,,	૮૪૮૦૦૫૧
બ્રાહ્મણ અંખાયર	,,	૬૩૬૧૫૫૬૫૫	૪૦૫૧૬૦૧૬૧	૮૦૫૬૬૪,,	૮૫૧૮૬૪૮
જાત દેશાવર	,,	૪૩૦૫૬૦૭૩	૪૬૭૬૭૦૦૦	૧૧૭૨૬૮૮,,	૧૫૪૦૦૭૩
કુલ એકંદરે	,,	૬૮૨૨૧૧૬૦૮	૪૫૪૬૫૬૧૬૧	૬૪૮૬૫૦,,	૧૦૦૫૮૬૨૧
કેન્ડ	,,	૩૬૪૩૦૦૪૦	૪૧૭૩૬૬૫૦	૩૦૮૪૧૧,,	૫૬૬૪૭૬
કાપડ					
કાસાં	વાર	૨૬૪૧૮૬૬૧૩૨	૧૭૮૬૧૩૭૬૧૬	૩૩૭૧૫૩૦૦,,	૨૭૩૩૩૦૦૧૧
બ્રાહ્મણ અંખાયર	,,	૨૬૪૪૮૨૬૬૩૦	૧૭૮૮૫૬૪૩૫૫	૩૩૭૮૧૮૨૬,,	૨૭૩૭૫૭૨૪

જાપાન	વાર	૫૮૮૦૭૨૩	૧૦૦૧૨૦૫૧૬	૫૩૩૬૬	,,	૧૬૨૧૧૬૦
ઇંગ્લેન્ડ	,,	૭૭૭૦૦૮૦૫	૧૪૪૬૨૭૦૦૩	૧૭૫૪૮૧૨	,,	૩૦૪૫૧૮૬
કુલ એકઠરે	,,	૩૦૦૦૫૨૬૪૫૭૧	૬૧૩૩૫૦૧૫૭૮	૩૫૫૩૬૬૩૮	,,	૩૦૪૩૦૬૧૩
નીવર્નનો દોરો	,,	૧૦૬૩૬૭૭	૦૦૫૬૬૮૧	૨૨૮૩૩૪	,,	૩૫૭૬૦૦

ધીરજલાલ છગનલલ માદી.

નોંધ.

રોસ્ટ કાયદો-ત્રણ માસ પછી.

રોસ્ટ કાયદો હિંદી ધારાસભામાં પસાર થયો તે પછી આશરે ત્રણ માસ વધુ ગયા છે. તે કાયદો પસાર થયા પછી તરતજ ધારાસભાના એક સભાસદે જે ભવિષ્ય વાળી ઉચ્ચારી હતી તે ખરી પડી અને દેશના એક છંડાથી બીજા છંડા સુધી એવા અળવળ અને અસંતોષ વ્યાપી રહ્યા કે જે બંગાળના ભાગલા પછી ભાગ્યેજ આપણા જાવામાં આવ્યા છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અને તેમના પ્રમાણમાં જુદા અનુયાયીઓએ આ કાયદા રદ કરવામાં ન આવે તો તે અને તેની સાથે બીજા જે કંઈ કાયદા કમીટી દ્વારા તેનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર પોતાની સદી આપવાની હિમ્મત કરનાર માણસોની સંખ્યા જુદા હતી તેવાણુ દેશના હજારો અને લાખો માણસોને તેમાં ભારે રસ પડ્યો, અને જે કે તેઓ સત્ય અને અર્થ સાના સિદ્ધાંતને ઘોડા જે સમજવા હશે તો પણ સશસ્ત્ર સરકારના એક ભયંકર અને જુલમી કાયદાને રદ કરવાના આ રામબાણુ ઉપાય તેમને લાગ્યો. આમ પ્રજામત ઘણા જ જાત્રા થયો હતો તેવામાં ગાંધીજીએ આખા દેશના સ્ત્રીપુરુષોને છટ્ટો એપ્રીલનો દિવસ શોક અને માનભંગના દિવસ તરીકે ઉજવવાની અને તે માટે હડતાલ પાડવાની તથા ચાલીશ કલાકનો ઉપવાસ કરવાની તેમજ સભામાં મળી રોસ્ટ કાયદો રદ કરવાને પ્રાર્થના કરવાની સૂચના કરી. આ સૂચનાનો જે ઉત્તર પ્રજાએ આપ્યો તેથી છટ્ટો એપ્રીલનો દિવસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં સોનેરી અક્ષરે લખાશે. મોટા શહેરોમાં તેમજ ન્યાના મોટા ગામ તથા ગામડાઓમાં જેવી સંપૂર્ણ હડતાળ પાડવામાં આવી હતી અને પ્રજાના જે મોટા સમુદ્ધે ઉપવાસ પાડ્યો હતો તેમ જ જે મોટા સેર-ઘસો અને જે ગંજવર સભાઓ તે દિવસે જાવામાં આવ્યાં હતાં તેનો જોટો વધારેમાં વધારે વૃદ્ધ માણસ પણ નીહાળ્યો નહતો. તે દિવસે રોસ્ટ કાયદા સામે પ્રજાની લાગણીનું અસાધારણ અને અદ્ભુત દર્શન થયું અને તે પરમ સાત્વિક અને શાંત હતું તેથી તેની હામલ કરકાર તેમજ પ્રજાને માટે લક્ષ્મીજી વધી ગઇ એ નિઃશંક છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની અને પ્રજાની સંમતિ એ કોઇ પણ કાયદાનો વધારેમાં વધારે અજબુત આધાર છે અને જે કાયદાની સામે પ્રજામત આઠલો અથો ઉઠે છે તે અજબુત અને તીવ્ર

હાથ તેને માટે બીજા ગમે તેવા કારણ હોય તોપણ તે કોઈ સમજી અને દુરદર્શી સરકારે પસાર કરવો અથવા કાયમ રાખવો બેઠકે નહિ.

રૅલિટ કાયદા વિષે આપણી આ મુખ્ય દલીલ છે અને એપ્રિલ માસની દશમીથી ને ચૌદમી તારીખ સુધીમાં જે બનાવ પંજબ અને ગુજરાતમાં મુખ્ય અને કલકત્તામાં બન્યા છે, તેને કોઈ કંઈક ડહાપણભરેલાં સંયમથી અને કંઈક સત્તાના ભયથી બે કે પહેલાના જેટલા અસંતોષ બહાર દર્શાવવામાં આવતો નથી તો પણ તે પહેલાના કરતાં વધારે ડોઝ અને વધારે તીવ્ર થયો છે, એ વિષે કાંઈપણ શંકા નથી. પ્રજના ઉછળના અસંતોષની લાગણી મહાત્મા ગાંધીજીના તરફના અંગતભાવથી કેટલીક જગ્યાએ સળગી ઉઠી એટલે સરકારે પણ પોતાનો ભાવ ભજવવામાં મણા રાખી નથી તોફાન સમાવવાને માટે બંદુકોની જરૂર પડી હશે પણ મશીનગન અને એરેલેશનના દબાવ અને ઉપયોગમાં સુલેહ જળવવાના દેખીતા હેતુ ઉપરાંત સારા હિંદુસ્તાનની પ્રજના અતંકરણને ભયથી વિર્ભૂળ બનાવી દેવાનો આશય બેવામાં આવે છે. અને છતાં બે કે ત્રણકોની જબ કંઈક દબાઈ હશે પણ અતંકરણ નમ્યું નથી. તેવીજ રીતે વર્તમાનપત્રો ઉપર દાખ બેસાડવા માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ બધા પ્રતિભાં મુખ્ય અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષાના છાપાઓની સામે છાપાઓના કાયદા મુજબ કંઈ કંઈ હુકમો કરવામાં આવ્યા છે. આથી કોઈ વર્તમાનપત્રો બંધ થયા હશે પણ આવો અન્યાયી જુલમ કરવામાં બે હિંદના વર્તમાનપત્રોનો રોષ અને અસંતોષનો સુર દાખી દેવાની મુરાદ સરકારે રાખી હાય તો તે વ્યર્થ ગઈ છે એ સૌ સ્પષ્ટ રીતે બેઠ શકશે. તોપ અને વીમાન, લશ્કરી કાયદો અને લશ્કરી કમીશન, છાપાખાનામાં અને રાજ્યત્રાહના વ્યાપક કાયદા-એ સૌ શસ્ત્રોના અગ્રિમાંથી પસાર થતાં હિંદી પ્રજા કંઈક વિકલ કે ગાભરી બની ગઈ છે. પણ તે વધારે શુદ્ધ અને પાવન, વધારે શાંત અને મયમી છતાં તે વધારે દઢ અને નિશ્ચયી પણ બની છે. આમ હિંદી પ્રજાનો રૅલિટ કાયદા, સામે વિરોધ થયા એ મહિનાના બનાવોથી ઘટયો નથી પણ વધ્યો છે-તેનું બાહ્ય પ્રદર્શન ઓછું થાય છે, પણ તે જગરમાં વધારે ડોઝ જળે છે.

હવે એ વિચારીએ કે પ્રજના અત્યાચારથી કે સરકારની હકુમતથી રૅલિટ કાયદાની જરૂરીયાત પુરવાર થઈ શકે કે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે એપ્રિલ માસમાં જે બુનામરકી કેટલેક સ્થળે ઓચીંતી થઈ તેને દબાવી દેવાને સરકારે લશ્કરનો અને લશ્કરી કાયદાનો તેમજ લશ્કરી કોર્ટનો ઉપયોગ કર્યો છે. બીજી પાસ કોઈપણ આણીને પ્રસંગે જ માસ માટે હુકમો કરવાની જે સત્તા વાઇસરોયને હાંમેશાં છે તેના પણ ઉપયોગ કરેલા બેવામાં આવે છે. વળી ૧૮૧૮ ના જુના પુરાણ કાયદાની રૂએ કેટલાક માણસ ઉપર કંઈપણ તેહમત મુક્યાશિવાય તેમને પકડ્યા હતા. એટલે એતો પુરવાર થઈ ચુક્યું કે આવી કે આથી પણ વધારે ભયંકર સ્થિતિને તત્કાળ પહેંચી વળવા માટે બેઠતી સત્તાઓ સરકાર પાસે મોજુદ છે. ફક્ત જ્યાં ડીક્રેન્સ ઓફ ઇન્ડિઆ એક્ટનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ભવિષ્યમાં રૅલિટ કાયદાની જરૂર પડે એમ જણાવી શકાય. પણ જ માસની મુદતમાં હુકમ બહાર પાડીને અને જરૂર જણાય તો જ માસ પછી તે હુકમ બીજા જ માસ માટે કાયમ રાખી નામદાર વાઇસરોય પારેલો હેતુ સારી શકે.

આમ જ્યારે એપ્રિલ માસના બનાવોથી રોલેટ કાયદાની જરૂર પુરવાર થતી નથી ત્યારે સરકારે ડિક્રિન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો અને ૧૮૧૮ ના રેગ્યુલેશનનો જે અમલ કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામે આપણા વિરોધ વધારે દૃઢ અને સકારણ બન્યો છે જે વખતે હિંદમાં અને પંજાબ તેમજ ગુજરાતમાં પુરેપુરી શાંતિ હતી તે વખતે હિંદના જે એક મહાપુરૂષ ખુનામરકીના અગ્નિને ધારવાની અનુપમ કળા માટે ખાસ પંકાયેલા છે તેમને ડિક્રિન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની રૂએ દિલ્હી અને પંજાબમાં જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને મુંબઈ ઈલાકામાં નગરકેદ કરવામાં આવ્યા. તેજ અરસામાં ડા. સત્યપાલ અને મી.કીચલુને ૧૮૧૮ના કાયદા મુજબ અત્રતસરમાંથી કેદ કરી અબલુધે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા. આ બંને હુકમો જાહેર શાંતિ સાચવવાના ખડાનાથી ફરમાવામાં આવ્યા હતા પણ તે બનાવોથી કેવી શાંતિ થઈ એ હવે ઇતિહાસને પાને ચઢી ચુક્યું છે. હવે સૌ કોઈ બંધ શકે છે કે એપ્રિલની શરૂઆતમાં જે લોકલાગણી જમી હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં મહાત્મા ગાંધીજીને તેમજ ડા. સત્યપાલ અને મી. કીચલુને છુટા રાખવામાંજ શાંતિ જળવવાની ખરી ચાવી રહેલી હતી. પણ સત્તાના મદથી મત થઈને સરકારે પરિસ્થિતિનું તદ્દન ઉપજી વાંચન કર્યું અને પ્રજામાં ઉદ્બળિતો ઉત્સાહ કુમાર્જી ન જાય માટે પંકાયેલા આગેવાનો ઉપર સ્થળ દાખ મુકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો. વરાળચત્રનો સંઘકેટી વાદવ બંધ કર્યો એટલે એજીન ફાટી ગયું! રોલેટ કાયદાની માફક આ કાયદા પણ રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવા મથનાર કાવત્રાખિરો સામે વાપરવાનો ઉદ્દેશ જણાવેલા છે અને તેમ છતાં પણ એ કાયદાનો જે ગંભીર અને અનર્થકારક દુરૂપયોગ સરકારે કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામેની આપણી દલીલ વધારે મજબૂત થાય છે.

સરકારી દલીલો અને રદીઆ.

જેમ પ્રજાનું અતંકરણ ભયથી નમ્યું નથી તેમ સરકારની દલીલોથી પ્રજાનું મન માન્યું નથી. સરકાર તરફથી વિમાનમાંથી કે બીજી રીતે જે હેન્ડબીલો અને છાપાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે તેમાં આપણને જે રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તેની વધારેમાં વધારે મહત્ત્વની દલીલ તો એ છે કે રોલેટ કાયદો રાજ્યને ઉથલાવવાને કોશીશ કરનાર ખુનીયો, હુંટારાઓ અને કાવત્રાખિરોને દાખમાં રાખવાને ઘડવામાં આવ્યો છે અને તેથી કાયદાનું પાલન કરનાર સામાન્ય પ્રજાજનોને નુકશાનકારક નથી પણ લાભદાયક છે. હવે રાજ્યને ઉથલાવનાર કોણ કહેવાય એની વ્યાખ્યા કાયદામાં આપવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ તેવી વ્યાખ્યા ઘડવાની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં રજૂ કરવામાં આવી ત્યારે સરકાર તેની સ્ક્રામિ થઈ હતી. એથી દેખીતા આવાજ હેતુવાળા કાયદાનો સરકારે અત્યાર સુધીમાં અમલ કર્યો છે તે ઉપરથી જ આ કાયદાના અમલ વિષે પણ અનુમાન કરી શકાય. શું મહાત્મા ગાંધી અને ભાઈ હોર્નામિન રાજ્ય ઉથલાવી નાંખવાની કોશીશ કરે છે? અને છતાં તેમની સ્ક્રામિ ડિક્રિન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. વિનીત પક્ષના આગેવાનો શ્રી લાલા હરકીશનલાલ અને શ્રી રામભજ દત્ત એધરીને પહેલાંના ૧૮૧૮ ના કાયદાની રૂએ પકડીને અબલુધે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા હતા, અને જે ગુન્હા

માટે આ હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તે હાલ ચાલતી તપાસમાં તેમના પર જે તફોમત મૂકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી બેઠ શકાય છે. આ અને આવા બીજા સંખ્યાબંધ દાખલાથી પુરવાર કરી શકાય એમ છે કે કેટલાક ખરા રાજ્યદ્રોહીઓને દાખી દેવાને આવા કાયદાનો ઉપયોગ અત્યાર સુધીમાં કરવામાં આવ્યો છે તો બીજી પાસે હિન્દના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં રાજ્યદ્રોહ સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોય એવી પણ સ્થાનિક સરકારને કાયર કરતી અને અગવડભરેલી લાગતી ચળવળ કરવા માટે આવા કાયદાનો હથોડો ઠોકવામાં આવ્યો છે. આ સ્થિતિ છેલ્લાં કેટલાંએ વર્ષથી નરી આખે બેનાર પ્રજા કેમ માની શકે કે રોલેટ કાયદો માત્ર રાજ્યશયતુઓને દબાવવાને જ કરવામાં આવ્યો છે અથવા તેમની સ્હામે જ તેનો અમલ કરવામાં આવશે ? વળી મુંબાઈના આર્કસ્ક્રૂડ પ્રેસ દેખીતી રીતે સરકારના ઉત્તેજનથી રોલેટ કાયદા વિષે એક ન્હાનુ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તેમાં એક ધારાશાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય ટાંકીને જણાવ્યું છે કે કોઈ કાયદાનો ભંગ કરનાર માણસ પણ રાજ્યને ઉચલાવવાની કોશીશ કરનાર જ ગણાશે. આથી જનમાલને નુકશાન ન પહોંચે એવો કાયદાનો ભંગ કરનાર સત્યાગ્રહીને પણ આ કૌટિમાં મૂકી શકાય. હુકમાં સમય અને પ્રકૃતિને અનુસરીને સરકાર આ કાયદાનો અમલ કરી શકે એમ હોવાથી તે સારી પ્રજાને ગંભીર બેખમરૂપ છે અને તે રદ થાય તે પહેલાં તેને શાંતિ છેવંચ નહિ.

“બીજું, સરકારના મત પ્રમાણે જે ઝેરી અને જીડી અફવાઓ ઉડાવીને આખા દેશમાં કેન્દ્રીય અસંતોષ ઉપજાવવામાં આવ્યો છે તેનો રદીઓ આપી રોલેટ કાયદા સામે પ્રજાના મનનું સમાધાન કરવાનો ઇરિદો સરકાર રાખે છે. દાખલા તરીકે આ શહેરમાં વિમાનમાંથી જે છાપુ નાંખવામાં આવ્યું હતું તેમાં નીચેના પ્રશ્નોત્તર બેવામાં આવે છે.

“૮. આ કાયદા ઉપરથી લોકોમાં અથવા તો તેમના સામાજિક રીતરીવાજમાં પોલીસ દખલ કરી શકશે ?

ના. કોઈપણ શખસના ધર્મ અથવા તેના સામાજિક રીતરીવાજ સાથે આ કાયદાને કોઈપણ સંબંધ નથી.

૯. જે માણસના કબજામાં જમીન હોય અથવા પાક હોય તેમને આ કાયદાથી દરકન થશે ? અથવા તો તેમના પર કોઈ વધારે મહેસુલ પડશે ?

ના. આ બાબત સાથે એ કાયદાને કોઈ લાગતું વળગતું છેજ નહિ.

૧૦. આ કાયદાથી પોલીસને પોતાની નજરમાં આવે તે માણસને પકડવાની સત્તા છે ?

ના. ખુન તથા રાજદ્રોહના ગુન્હેગારોને પણ સરકારના ખાસ હુકમે મેળવ્યા પછી જ તે પકડી શકશે.

૧૧. લોકોને મહોદ્દામાં એકઠા થઇને વાત કરતા પોલીસ જુએ તો આ કાયદા ઉપરથી તેમને પકડવાનો પોલીસને હક છે એ વાત ખરી છે ?

ના. એ વાત તદ્દન ખોટી છે. લોકોની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ પણ રીતે ગ્રાપ મારવામાં આવતી નથી.”

આમાંના આઠમા નવમા અને અગીયારમા સવાલમાં સૂચવેલી અફવાઓ અમે અહીંયા અને બીજા સ્થળે સરકારે પ્રકટ કરેલાં છાપામાં જ બ્રેજ છે. અમારા બંનેવા મુજબ જોવી અફવાઓ કોઈ પણ સ્થળે ફેલાઈ નથી તેના રહીયા આપવાથી રેલિટ કાયદા સલામતો વિરોધ શમશે નહિ. પણ સરકાર પર પ્રજામાં અત્યાદિ ઘણા અવિશ્વાસ હોવાથી જ અફવાઓ પ્રચલિત હોવાનું માની લેવામાં આવ્યું છે તે આ છાપામાંથી જ ખરી હોવાની શંકા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે. ખાકી સરકારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે કે હિન્દી પ્રજા હવે જમીન તથા પાક કરતાં અને કંઈક અંશે ધર્મ તથા સામાજિક રીતરીવાજો કરતાં પણ શહેરીપણાનો મને સ્વતંત્રતાના કુદરતી હકને વધારે કિંમતી અને પવિત્ર માનતી બન્યું છે; અને તેથી તેમની રહીઓ અને મીલકત સલામત હોવા છતાં તેમની સ્વતંત્રતાને સંદેહ પણ આંચ પકાં આડે એવા સરકારી અમલના વિરુદ્ધ તે ઉશ્કેરાવાનો સંભવ રહે છે.

નવમા સવાલમાં જ અફવા સૂચવવામાં આવી છે તે ફેલાઈ છે એમ કબૂલ કરવું બ્રેજ છે. પણ સરકાર સમજાવે છે તેટલી તે ખોટી નથી પણ તત્વતઃ ખરી છે. એ સવાલના જવાબમાં એવા દવાને રહેલો છે કે સામાન્ય રીતે કોઈ માણસને પકડવા વિષે મુજબ દરખાસ્ત તો અમુક પાયરીના પોલીસ અમલદારને કરશે અને સરકારની સંમતિ મળશે એટલે તે તેના અમલ કરશે. હવે પોલીસ અમલદારની દરખાસ્તને સરકાર ઝીણવટથી તપાસે તો પણ તેના નિર્ણયનો આધાર કાયદાની કલમના અર્થ કરતાં ઘણે વધારે અંશે જ સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ચીતરવામાં આવી હોય તેના પર વધારે રહેશે. આ શિરસ્તાને લીધે પોલીસની દૃઢ ટકા દરખાસ્તો મંજૂર થાય અને રેલિટ કાયદાથી સરકારને આપેલી અસાધારણ સત્તાઓ આડકતરી રીતે પોલીસના કાથમાં જ આવી પડે એ સહજ બ્રેજ શકાય એમ છે.

પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાના અમલ વિષે તપાસ.

પંજાબના કેટલાક ભાગમાં પુનામરફી થયા પછી અને લશ્કરી કાયદો બંધ કરી તે શમાવ્યા પછી આશરે અઢી મહીના થયા છે તે છતાં પણ તે વિષે સંપૂર્ણ અને વિશ્વાસલાયક માહિતી પ્રજાને મળી નથી તે પંજાબની સરકારને માટે જાંબીર દુવળ ગણાય. તોફાન શરૂ થયું એટલે તરતજ ત્યાંનાં બંધેર હિંદી વર્તમાનપત્ર બંધ કરવામાં આવ્યાં તેથી ત્યાંનાં વર્તમાન પત્રમાંથી કે બીજા માણસ પાસેથી ખાનગી રીતે હકીકત મેળવવાનો રસ્તો બંધ કરવામાં આવ્યો. તેથી સરકાર તરફથી અને અંગ્રેજી છાપામાંથી જ છુદક છુટક ખબરો મળી છે તે ઉપર આપણે કંઈપણ આધાર રાખી શકતા નથી. આટલું જ હોત તો પણ પ્રજાએ કરેલાં અત્યાચારોની અને સરકારે લીધેલાં પંજાબની જાંબીરતા બેતાં તે વિષે અમલદાર અને બીજા અમલદાર ગૃહસ્થોની નિષ્પક્ષપાત કમીટીની મારફત તપાસ કરવાની માગણી પૂરેપૂરી બ્યાબખી ગણાત. પણ પ્રજાની ઉશ્કેરણીના કારણે વિષે તેમજ સરકારે ચીદાઈને કરેલા અત્યાચાર વિષે આપણે જ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી પંજાબને માટે આપણી લાગણી ઉભરાય બન્યું છે અને હૃદયમાં રોષ બળે છે. લાહોર અમૃતસર અને ગુબચનવાલામાં બુદ્ધે બુદ્ધે પ્રસંગે મશીનબંધ બંદુકો અને

ગોમ્મનો ઉપયોગ, લાહોરમાં લશ્કરી હુકમત દરમિયાન દુકાનો ન ઉઘાડવા માટે આશરે પંદર વીસ માણસોને કરવામાં આવેલી જાહેરમાં ફટકા મારવાની શિક્ષા અને વિદ્યાર્થીઓ સામે લાહોરમાં પસાર કરવામાં આવેલા હુકમો-આ અને એવા બીજા અનેક કાર્યો વિષે આપણા મનમાં ત્રાસ અને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. જુદે જુદે સ્થળે સશસ્ત્રના ઉપયોગથી થવાયેલા ને મરણ પામેલા માણસોની જે સંખ્યા સાંભળવામાં આવે છે તેથી પણ અતઃકરણમાં ચિરાંત પાટે છે. આ વિષે નિષ્પક્ષપાત કમીટીની માગણી કરવી એ એછામાં એછી માગણી ગણી શકાય.

સદલાગ્યે લશ્કરી હુકમત વિષે તપાસ કરવા માટે કમીટી નિમવાનું વચન મી. માંટેગ્યુએ આપની સલામમાં આપ્યું છે. પણ એટલું જ ખસ નથી. નામદાર વાયસરોયે ખાસ હુકમ જાહેર પાડીને એકત્રીશમી માર્ચ પછી બનેલા તમામ ગુન્હા સંબંધી કેસ ચલાવવાને લશ્કરી કોર્ટનું સ્થાપન કર્યું અને બંદુક અને ગોમ્મથી થોડાક દિવસોમાં જે ઝર રેડાયું હતું તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખીને લશ્કરી હુકમતથી પ્રજાના અતઃકરણપર થયેલી ભયંકર છાપને આજ સુધી વધારે અને વધારે દદ ને હંડી કરી છે. આ વિષે ત્રણ બાબતોએ વિચારવત લોકોના મગજને ખાસ કરી ઉશ્કેર્યું છે. પ્રથમ તો સર રીવસ્વામી આચરે પુનાના 'ધી સરવન્ટ ઓફ ઇન્ડીયા' પત્રમાં લખી ગયેલાં બે નોંધો તે પ્રમાણે લશ્કરી કોર્ટો ઈલાહાબાદના સામાન્ય કાયદા મુજબ એવા ગુન્હેગારો માટે નોંધવામાં આવે છે કે જેઓ રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવાને કંઈ ચોક્કસ સીધું અને દેખીતું પગલું લેતાં જ અથવા લાંબા પછી તરત જ પકડાયા હોય. અલગત વાયસરોયને હુકમો પસાર કરીને કંઈ પણ નિયમ પસાર કરવાને સત્તા છે તેની રૂએ બીજા ગુન્હા-ઓની તપાસ પણ તેને સોંપી શકે. પુનામરફા અને અશાંતિને લીધે કાયદાની સામાન્ય અદાલતો પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તે વખતને માટે કદાચ આવેલા હુકમ કરવો તે વ્યજ્જબી ગણાય. પણ સર્વત્ર સુમ સુમાકાર શાંતિ વર્તી પછી પણ પુનામરફા સાથે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતા અગર કંઈ પણ સંબંધ ન ધરાવતા ગુન્હાની તપાસ લશ્કરી કોર્ટની માફક કરાવવી એ સત્તાનો ગંભીર દુરુપયોગ કહેવાય. બીજી બાબત એ છે કે આરોપીઓના બચાવને માટે-અને તેમાંના કેટલાક પંજાબમાં ઘણી જ ઉંચી પ્રતિષ્ઠા અને પદવી ભોગવે છે તેમના બચાવને-માટે પણ છેલ્લા થોડા દિવસ સુધી જાહેરથી સારા વકીલ ખારોસ્ટરોને આવતા અટકાવવામાં આવ્યા. પંજાબના કેટલાક સારામાં સારા ખારોસ્ટરો ઉપર ફ્રાન્સદારી કાયદાની વધારેમાં વધારે ગંભીર કલમોનું લઘુમત મુકવામાં આવે અને તેમાં કોરટ ચુકાદો આપે પછી ઉપર અપીલ થઈ શકે નહિ-એ સ્થિતિમાં જાહેરથી હોશીયાર ખારોસ્ટરોને આવતાં સરકાર અટકાવે એટલે પ્રજાને પાકી શંકા થાય કે તેમને કોઈ પણ રીતે શિક્ષા કરવાને સરકારે હાંત પીસ્થા છે. પ્રજાને મન પ્રાંતના મુગટરૂપ આગેવાનોને વિષે પણ આ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવે એટલે તેનું મન ઘણું જ અકળાય અને સીધાં એ સ્વાભાવિક છે. ત્રીજી બાબત એ છે કે અત્યાર સુધીમાં જે ચુકાદો અપાયા છે તેમાં ગુન્હેગાર ઠરાવેલા સંખ્યાબંધ આરોપીઓને ફાંસીની, દેશ નિકાલની, દસ ખાર વર્ષનો કેદની, તમામ મીલકત જપ્ત કરવાની-એવી ઘણી જ ભારે સજાઓ કરવામાં આવી છે. બંદુકથી નિષ્પેક્ષા મરણ.

અને જામ કરતાં પણ આવી શિક્ષાઓ વધારે અંશે પ્રજાના અંતઃકરણને ખાળે છે. આટલું પુરવાર કરવાને ખસ છે કે લશ્કરી કોરટે જે સજાઓ કરી છે તેનું પ્રમાણ અને સંજોગે વિચારતાં પ્રજાને તેમાં જરા પણ વિશ્વાસ પેદા થયો નથી એટલું જ નહિ પણ તે મધ્ય કાળના ઇન્કવીઝિશન્સ અને ઇંગ્લંડની સ્ટાર ચેમ્બરની યાદ આપે છે. આથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ જે સૂચના કરી છે તેને હિંદી પ્રજા વધારી લેશે કે પંજાબના રમ-ખાણ અને લશ્કરી કાયદાની હકુમત વિષે તપાસ કરવાને જે કમીટી નીમવામાં આવે તેને લશ્કરી કોરટ આગળ ચાલેલા દરેક કેસની તપાસ કરી શિક્ષામાં ગમે નેટલો ફેરફાર કરવાની સત્તા આપવી જોઈએ. આ સત્તા વિનાની ખાલી તપાસ કુનાર કમીટી આપણને રહેજ પણ સતોપ આપશે નહિ એ ચોક્કસ છે.

ખાણ કાળીનાથ રાય.

પંજાબમાં લશ્કરી કોર્ટની તપાસથી જે તાસ કેલાયો છે, તેને એક દ્રષ્ટિથી વધારેમાં વધારે અસરકારક દાખલો ટ્રિબ્યુનના અધિપતિ ખાણ કાળીનાથરાયને છે. અત્યાર સુધીમાં જે ચુકાદા આપાયા છે તેમાં ગુન્હેગારોને કરવામાં આવેલી શિક્ષાના પ્રમાણ વિષે જ હાલ આપણે ફરિયાદ કરી શકીએ છીએ. છતાં તેમનાં ગુન્હા વિષે આપણે કંઈ કહી શકીએ એમ નથી. પણ શ્રી કાળીનાથ રાય જેવા જે વર્તમાનપત્રકાર અગિય ચમતા અને સંયમ માટે કેટલાંએ વર્ષથી હિંદમાં પંકાયેલા છે, તેમને પંજાબ અને દિલ્હી વિષે લખેલા કેટલાક લેખ માટે ફોજદારી કાયદાની ૧૨૮ 'અ' કલમ નીચે ગુન્હેગાર ગણીને એ વર્ષની સખત કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી છે તેથી લશ્કરી કોર્ટની ન્યાયવૃત્તિ વિષે ગંભીર શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે. મી. રાયના જે લખાણો માટે તેમને ગુન્હેગાર કરાવવામાં આવ્યા છે તે લખાણો ખરાખર ફેરી ફેરીને વાંચ્યા પછી સર્વે હિન્દી આગેવાનોની ખાતરી થઇ ચુકી છે, કે કાયદાની દ્રષ્ટિથી એ શિક્ષા તદ્દન ખોટી છે, અને હિન્દની ટોચ પણ હાઇકોર્ટ એ લખાણને માટે મી. રાયને ગુન્હેગાર કરાવત નહિ. હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાંથી નામદાર વાઇસરોયને અરજી કરવામાં આવી છે, કે મી. રાય ઉપર મુકેલા આરોપ તેમના લખાણથી જરા પણ સાબીત ન થતો હોવાથી, તેમને તરતજ છોડી મૂકવા જોઈએ. મુખ્યના આગેવાનોએ આવા મુદ્દાની જે અરજી કરી છે તેમાં એ ખાખ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, કે રાજ્યદ્રોહ વિષે ફોજદારી કલમનો અર્થ રાજ્યકીય પરિસ્થિતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, અને તેથી પંજાબની સ્થિતિપર ખાસ ભાર મૂકીને જે લખાણને લોકોને ઉશ્કેરનાર કોર્ટ ગણ્યા હોય, તે ખરી રીતે અને લેખકની દ્રષ્ટિથી રાજ્યદ્રોહી ન હોય. વળી તે અરજીમાં મી. રાયની પત્રકાર તરીકેની અત્યાર સુધીની કારકિર્દી ઉપર પણ ખાસ મૂકીને તેમને છોડવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે. હમે એટલુંજ ઉમેરીશું, કે દલીલની આ દબ આ વિષયમાં વધારેમાં વધારેમાં નરમ ગણી શકાય. ન્યાયજ્ઞ આટલું કાયકર પરિવર્તન અને ન્યાયાધી-એનો આગે ગંભીર અભ્યાસર છેલાં થોડાં વર્ષમાં પણ ક્યાંએજ જેવામાં આવ્યો હશે. મી. રાયને છોડવા એ તેમના તરફ તો શુદ્ધ ન્યાયની ફરજ છે, પણ તે કલ્પાં, પણ સરકારની અલેક્ષ અને ન્યાયવૃત્તિમાં વિશ્વાસ સાચવવા માટે તે પ્રજાને સહન વધારે

આવશ્યક છે. મી. રાયને બે વર્ષ પૂરી સાબીને સરકાર તહેમના શરીરને અને પ્રવૃત્તિને નુકશાન પહોંચાડશે પણ તેથી સરકારની હકુમતમાં પ્રજાને હજી જ કંઈપણ વિશ્વાસ રહ્યો છે તે સદ્ગત્તર નાશ પામશે.

મી. રાયને અન્યાયપૂર્વક શિક્ષા કર્યા પછી, તહેના અમલથી પ્રજામાં વધારે હાહાકાર થયો છે. શ્રી. રાયનાં પત્ની ત્રણ બાળકોને મૂકીને હમણાંજ ગુજરી જવાથી તહેમને આ હિમ્મતે સખત થા લાગ્યો છે, એટલે તહેમની હિંમતની નાણુક તખીયત આ શિક્ષા થતાં ખગડી આવે એ સ્વાભાવિક છે. શિક્ષા થયા પછી તહેમના વકીલે સરકારમાં જણાવ્યું છે કે તહેમને અતિસાર થયેલો હોવાથી તહેમને યોગ્ય ખોરાક આપવો જોઈએ અને તહેમની પાસેથી કંઈપણ કામ ન લેવું જોઈએ. આના જવાબમાં પંજાબની સરકારનો વડો મંત્રી તહેમની માંદગી કબૂલ કરીને જણાવે છે, કે તહેમને હાલ ચોખાનો ખોરાક આપવામાં આવે છે, પણ ઈસ્પીતાલમાંથી છૂટયા પછી જલના સાધારણ ખોરાકની ધીમે ધીમે ટેવ પાડવાની તેમને તક આપવામાં આવશે. સરકારે સમજવું જોઈએ, કે મી. રાય બંગાળી હોવાથી ચોખાનોજ ખોરાક હમેશ લેવાની તહેમને ટેવ પડેલી હોય, અને આટલી મ્હોટી વયે, અને આવી નાણુક તખીયતમાં તેઓ પંજાબના રોટીના ખોરાકની હવે ટેવ નજ પાડી શકે. વડા મંત્રીએ જણાવ્યું કે તહેમની તખીયત ખીમાર હોવાથી તહેમને દળવાનું પ્રમાણમાં ઓછું કામ સોંપવામાં આવે છે. અર્થાત્ હિંમત સાધારણ કેદીને ૧૬) શેર આપવામાં આવે તહેને બદલે તહેમની પાસે માત્ર ૧૨) શેરજ અનાજ દળાવવામાં આવે છે. આ નિષ્ક્રિયાની ખરેખર પરાકાષ્ટજ કહેવાય ! આ પછી આપણા જણવામાં આવ્યું છે કે મી. રાયને બંગાળીને અનુકૂળ ખોરાક આપવાનો ને તહેમની પદવીને અનુકૂળ કામ સોંપવાનો હુકમ સરકારે કર્યો છે. પણ હવે ના એકી ટશે હિન્દી પ્રજા તહેમના છૂટકારને માટે જ રાહ જુવે છે. અને અત્યાર સુધીમાં ના. વાઈસરોયે પોતાનો ચૂકાદો નથી આપ્યો, એથી આશા પડે છે, કે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર અન્યાયના આ ઘોર કૃત્યને મંજૂર નહિજ રાખે.

ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ.

ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ ઉપર અત્યારસુધીમાં જ આક્રોતા પડી છે તેમાં એકનાં હમેશો થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ટ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઈન્ડીયન એસોસિએશનની કમીટીના સભાસદ હાજી હખીખ અને મુળજી પટેલે તથા ટ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઈન્ડીયન એસોસિએશનની કુગર્સડોર્પ સાખાના ચેરમેન ઇસ્માઈલ આમોદ પટેલે હિન્દી વેપારીઓને લાઇસેન્સ મેળવવામાં પડતી સુગીયતા દૂર કરવા ત્યાંની ધારાસભાને અરજી કરી હતી તે ઉપરથી આ વર્ષના માર્ચ માસની ૨૦ મી અને ૨૫ મી તારીખે ઠરાવ પસાર કરી આ સભાએ તે વિષે તપાસ કરી ભલામણ કરવાને એક કમીટી નીમી હતી. ૧૮૮૫ માં ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ જમીન ખરીદ ન કરી શકે એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવેલો છે તે છતાં પણ તેઓ કંપની કાઢી તેની મારફત જમીન લે છે તે પુરવો. લઈ સૂચના કરવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ કમીટીએ પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો તે ઉપરથી ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં એક નવા કાયદાનો ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કમીટીનો રીપોર્ટ અને ખરડો આપણને મળ્યાં

છે તે ઉપરથી જે સુશીલતા દાનસવાલમાં દુભોળી વેપારીઓને માથે પાડવાની વક્રી જાણ્ય છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપણને મળી શકે એમ છે.

પહેલો જમીનનો સવાલ લઈએ. સન ૧૮૮૫ પહેલાં હિન્દીઓ છૂટથી દાનસવાલમાં જમીન ખરીદી શકતા હતા પણ તે વર્ષમાં એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો કે એ પ્રાંતમાં હિન્દીઓ અને એશિયાખંડના રહીશો સ્થાવર મીલકતના માલિક થઈ શકશે નહિ પણ પહેલાં લીધેલી મીલકતને આ કલમ લાગુ પડશે નહિ. વળી તે કાયદામાં એવું પણ જણાવ્યું છે કે તે લોકોને અમુક ચાકસ શેરીઓ અને લતામાં રહેવાનું નુસવવામાં આવશે. આમાંજ આપણને જાંબાર અન્યાય જાણાય છે. અને દક્ષિણ આફ્રીકામાં ખંડારથી આવતા હિન્દીઓ ઉપર અંકુશ મુકાયો ત્યાર પછી તે જગ્યા પહેલાં દાખલ થયા હોય તેને માટે આ કાયદો રદ કરવાની જરૂર લાગે. કારણ કે તે પછી હિન્દીઓ અગણિત સંખ્યામાં ખંડારથી આવી દાનસવાલની જમીન ખરીદી લે એવો સંભવ રહેતો નથી. છતાં હવે આ કાયદો શિથિલ કરવાને બદલે તે વધારે સખ્ત કરવાની કમીટીએ ભલામણ કરી છે અને તે નવા કાયદાના ખરડામાં ભંતારમાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ જાણવવામાં આવ્યું છે કે હિન્દીઓ કોઈ પણ રીતે જમીન ન ખરીદી શકે એવા ૧૮૮૫ ના કાયદાનો સ્પષ્ટ હેતુ હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને બે રીતે તેઓ જમીન લેવામાં સફળ થયા છે. પહેલાં તે જે જમીન હિન્દીઓને લેવી હોય તે પહેલાં પાતાના મળતીયા કાંઈ યુરોપીઅન પાસે પહેલી લેવડાવવા અને પછી તેની પાસેથી તે જમીન ગિરિ લેતા ગિરોખતમાં ગિરો મુકનારના હક સામ્યવાને મંદળની કલમો મૂકવામાં આવતી અને ગાળાંપર વ્યાજ લેવાતું નહિ. પણ છૂટલાં થોડાં વર્ષથી તે જે હિન્દીઓ વ્યક્તિ તરીકે જમીન ખરીદી શકતા ન હતા તે તેમજ ભગા મળી કંપની કાઢીને લેવા માંડી છે. દાનસવાલની કંપનીના કાયદા મુજબ તે બે માણસોની કંપની રજીસ્ટર થઈ શકે. એટલે હિન્દીઓ માટે જમીન લેવાનું કામ થાણું સહેલું થઈ પડ્યું છે. કમીટી એવો ચિંતાર આપે છે કે જાણે આમ કરવામાં હિન્દીઓ આડકતરી રીતે ૧૮૮૫ ના કાયદાના શબ્દોનો નહિ પણ હિતનો ભંગ કર્યો છે અને તેથી જમીન લેવાની આ ખારી પણ ખંધ કરવાની જરૂર છે. હવે કંપનીઓ સ્થાપીને તેની મારફત જમીન ખુલ્લી રીતે વેચી લેવામાં આવ્યું છે અને ૧૮૮૫ ના કાયદાથી જે હકને આંચ નથી આવતી તેનો લાભ લેવામાં હિન્દીઓએ કંઈ પણ અયોગ્ય કાર્ય નથી કર્યું એ સ્પષ્ટ છે. પણ હિન્દીઓ એક પણ રીતે જમીનનો નત્રા નહાનામાં નહાનો ટુકડો ખરીદ કરી ઝાક-અને તે પણ દાનસવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાતપર પૂરેપૂરો અંકુશ મૂકવા પછી પણ-એથી ત્યાંના ગોરાઓની આંખમાં મીઠું પડે છે. તેથી હિન્દીઓ અથા એશીયા વાસીઓનો જેમાં મુખ્ય હક હોય એવા કંપની કે મંડલને પણ સ્થાવર મીલકતની માલિકી ધરાવતી અટકાવવાનો ૧૮૮૫ ના કાયદાનો અર્થ છે એમ નવા કાયદાના ખરડાની બીજી કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તેજ કલમના બીજા પેરાથી આ વર્ષના મે મહિના સુધી કંપની મારફત લીધેલી મીલકતને ખચાવી લેવામાં આવી છે.

વેપારીઓના લાઈસેન્સની બાબત દાનસવાલની ખાણોના પ્રદેશને જ લાગુ પડે છે. છતાં તે હિન્દીઓના આર્થિક હિતની દૃષ્ટિથી વધારે મહત્વની છે. હિન્દીઓ મુખ્યત્વે

કરીને વેપાર કરવાને જ આફ્રિકા જાય છે અને તેમના વેપારને ઘાટો પહોંચે તો તેઓ મૂળથી ઉખડી જાય એવા સંભવ રહે છે. હવે ૧૯૦૮ ના “ગોલ્ડ લો” ની ૧૩૦ અને ૧૩૧ કલમથી તો મુદ્દો એ છે કે જોહાનીસબર્ગ, બોક્સબર્ગ, ફ્રાન્સટોપ પ્રાંટોરીઆ વગેરે કેટલાક ખાણના ક્ષેત્રમાં ખરેખર નોકર ન હોય એવા કાંઈ પણ માણસ જમીન પર રહી કે ભોગવી શકે નહિ. આમાં વેપાર કરવાનો આજ્ઞા પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નથી. પછી સત્યાગ્રહની લડતને અંતે પૂજ્ય ગાંધીજી અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે સમાધાન થયું તેમાં બંને બાજુએ એવી સમજૂતી કરી હતી કે ૧૯૧૪ સુધીમાં આ ક્ષેત્રનાં જુદાં જુદાં શહેરમાં જે માણસો વેપાર કરતા હતા તેમનો તે શહેરમાં દુકાન લાવવાનો, દુકાનનું સ્થલ બદલવાનો કે તે દુકાન વેચવાનો હક રહેશે. કમીટી જણાવે છે કે આ સમાધાન થયા પછી ઘણા હિન્દીઓએ આવાં શહેરમાં વળી દુકાનો ઉઘાડી છે તેમને વેપારના લાઇસેન્સ ન આપીને વેપાર કરવા અટકાવી શકાય. પણ ૧૯૦૪ માં એક કેસમાં એવા ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો કે હિન્દીઓ વગેરેને લાઇસેન્સ ન આપવાની મહેસુલી અમલદારોને જે સૂચના આપવામાં આવી હતી તે ગેરકાયદેસર હતી. પછી નવા હિન્દીઓને વેપાર કરતાં અટકાવવાને બીજે રસ્તા શોધી કાઢવામાં આવ્યો. ૧૯૧૨ ના સ્થાનિક રાજ્યતંત્ર સમયે એક હુકમથી મ્યુનિસિપાલીટીએ એવી સત્તા આપવામાં આવી છે કે અરજી કરનાર માણસ લાઇસેન્સ ધરાવવાને લાયક નથી એ કારણથી તેઓ લાઇસેન્સ આપવાની ના કહી શકે. આ ઉપરથી કેટલીક મ્યુનિસિપાલીટીએ અરજી કરનાર હિન્દીઓ છોડ્યા જ કારણસર તેમને નાલાયક ગણીને લાઇસેન્સ નથી આપ્યાં. મ્યુનિસિપાલીટીના હુકમપર અપીલ કરવાનો હક છે અને કમીટી જણાવે છે કે ઘણા હિન્દીઓ અપીલમાં કાંબ્યા છે. પણ આ વર્ષના જન્યુ-આરી માસમાં પ્રાંટોરીયાની સુપ્રીમ કોર્ટ ચુકાદો આપ્યો છે કે ૧૯૦૮ ના કાયદામાં નિર્માણ કરેલાં ક્ષેત્રોમાં નવા હિન્દીઓને રહેવા અને વેપાર કરવા દેવા એ ૧૩૦ અને ૧૩૧ મી કલમની વિરૂદ્ધ છે. આ ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ કે ૧૯૧૪ ના સમાધાન પછી પણ ગોલ્ડ લો ની કલમો છતાં હિન્દીઓને વેપાર કરતાં સરકાર તરફથી સીધી કંઈ પણ અડચણ નાંખવામાં આવી નહતી-ખરેકે એ કાયદાથી નવા હિન્દીઓનો વેપાર પણ નિષિદ્ધ ગણાતો ન હતો, પણ મ્યુનિસિપાલીટીઓએ ૧૯૧૨ ના જુદાજ ઉદ્દેશવાળા નિયમોના લાભ લઇને હિન્દીઓને નુકશાન કરવાનો રસ્તો લીધો છે.

આ વિષે વિચાર કરીને કમીટી સૂચવે છે કે (૧) ૧૯૧૪ સુધીમાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના હક બળવવા, (૨) તે તારીખ પછી જે હિન્દીઓએ વેપારનાં લાઇસેન્સ લેવામાં અને જ્યાં વેપાર કરે છે તેમના હકને પણ માન આપવું, (૩) ટ્રાન્સવાલમાં રહેતા બીજા હિન્દીઓને પોતાનો ધંધો વેચવાનો કે સોંપવાનો હક હિન્દીઓને આપવા અને (૪) નવા ધંધા માટે હિન્દીઓ અથવા એશિયાવાસીઓ ધંધાનું લાઇસેન્સ ન મેળવી શકે એવાં પગલાં તરત લેવાં. આથી ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાત પર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકીને સંતોષ ન પામતાં જ્યાં હાલ ત્યાં વસે છે તેમને કાંઈ સ્થળે નવી દુકાન ચલાવવાનો અથવા એક શહેરમાં દુકાન ખંધ કરી બીજા શહેરમાં કાઢવાનો હક રહેશે નહિ. પરિણામે ધંધાના સામાન્ય ફેરફારને લીધે વધારે ને વધારે હિન્દીઓ દુકાન બગરના અને ધંધા બગરના થાય અને તેમને ટ્રાન્સવાલ છોડવાની ફરજ પડે.

પણ ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવેલો નવો કાયદોનો ખરડો તો કમીટીની સૂચનાને પણ ટપી જાય છે. તે ખરડાની પહેલી કલમનો અર્થ તો એવો થાય છે કે ગયા મે માસ પહેલાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના જે હક સાચવવાનું જણાવ્યું છે તેને પણ હાલના ધંધાના શહેરને જ નહિ પણ દુકાનના અનુક્રમ સ્થળને જ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત એનાએ જ શહેરમાં ભાડાચીઠીની મુદત પૂરી થવાથી અથવા બીજા કારણસર દુકાન બદલવી હોય તો બીજા જગ્યા માટે જોઇતું લાઇસન્સ નવું ગણાતું હોવાથી તે મળી શકે નહિ. આ ઉપરથી એમ કહેવામાં કંઈપણ અતિશયોક્તિ નથી કે આ નવો ખરડો જમ છે તેમ અમલમાં આવે તો થોડા વખતમાં ટ્રાન્સવાલમાંથી હિન્દીઓનો પગ ટળે. આમ જે કાયદાની રૂઢી મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની હડત ચલાવી હતી તે કરતાં આ ખરડો ઓછો ભયંકર નથી. દક્ષિણ આફ્રીકાના હિન્દીઓ આ વિષે ખાહોશીથી લહડી રહ્યા છે પણ દુભોગ્યે હિન્દી પ્રજામત હજી જાગ્રત થયો નથી. આ વિષે નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગના રૂડા દાખલાને અનુસરીને હિન્દીઓને ન્યાય અપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ.

મહાત્મા ગાંધીજીની આ વિષે પહેલી પત્રિકા ગયા અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવી હતી તેમાં સ્વદેશીવ્રત લેવા વિષે મુખ્ય દલીલો રજૂ કરવામાં આવી હતી. પછી સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક રૂપ લેતી જાય છે. તેમણે જે બીજી પત્રિકા પ્રમાણમાં ઘણા વખત પછી બહાર પાડી છે તેમાં સ્વદેશીની ચળવળ સફળ કરવાના વ્યાવહારિક માર્ગ નીચે મુજબ ચર્ચવામાં આવ્યા છે:—

“ સ્વદેશી પ્રતિકા પહેલી કહાડીને આટલા દિવસ સુધી બીજા કહાડવાનું મુલતવી રાખ્યું તેનું કારણ એ હતું કે સ્વદેશી વ્રતનો વિશેષ પ્રચાર કરતાં પહેલાં કંઈક તજવીજ કરી લેવી, અને વ્રતવાળાઓને સગવડ મળે તેવા પ્રદોષસ્ત થાય એવી યોજના કરવી. (આ પછી મુઆઇમાં ઉઘાડવાની દુકાન વિષે કેટલુંક જણાવ્યા પછી તેની પદ્ધતિ વિષે લખવામાં આવ્યું છે.)

આ દુકાન કેવળ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિથી જ બોલવામાં આવશે એટલે એને વીધે કમાણીની લાલચ બીલકુલ રહેલી જ નથી તેથી આ દુકાનમાં ઉપલા જે સ્વદેશી વ્રતને લગતાં કાપડ શિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુ વેચવામાં નહીં આવે. આવા ઉદ્દેશથી ઠેકઠેકાણે દુકાનો થાય અને આવી દુકાનોને પ્રજા તરફથી ઉત્તેજન મળે તો સ્વદેશીનો ખડોગો પ્રચાર થઇ શકે. મારી ઉમેદ છે કે ભાઇ નારણદાસ પુરપોતમદાસનો દાખલો બીજા સખી વેપારીઓ પણ લેશે અને સ્વદેશી વ્રત લેનારને સારા અનુક્રણતા કરશે.

પણ એકલી દુકાનો ઉઘાડવાથી જ સ્વદેશીનો હેતુ કદી પાર પાડવાને નહીં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની પુરેપુરી જરૂર છે. સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવામાં એક મોટો હેતુ એ રહ્યો છે કે દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે. તે તો જ્યારે બહારથી માલ આવે છે તે માલ આવતાં અટકાવે વિશેષ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ અને આ સમયમાં એક માલ

રાખવા જેવી વાત તો એ છે કે દેશમાં સ્વદેશી કાપડ પેદા થાય છે છતાં કેાઈ તેને અડકતું નથી એમ નથી પણ આપણી હાજત જોગો માલ દેશમાં પેદા થતોજ નથી એટલે સ્વદેશી વત લેનાર સ્ત્રી પુરૂષનો એ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ કે પોતાને બોધતું કાપડ પોતે નવું પેદા કરવું અથવા કરાવી લેવું. આમ લાખો માણસો કરે તો પરદેશ જતો પૈસો એટલે એટલું જ નહીં પણ અત્યારે કાપડનું દામ ભારે આપવું પડે છે તેમાંથી ગરીબ લોકો ખચે. આમ વિચારતાં સ્વદેશી વત લીધા વિના જ માણસ દેશમાં વધારે કાપડ પેદા કરે અથવા કરાવે એ સ્વદેશીનો વધારે પ્રચાર કરે છે.

હિંદુસ્તાનમાં કાપડની પેદાશ કેમ વધી શકે એ વિચાર કરીએ. એના ત્રણ પ્રકાર છે, (૧) મીલો વધારે દાખલ કરીને, (૨) બહારનું સુતર લઇને હાથથી કાપડ વણાવીને, (૩) હાથથી રૂ કાંતીને કાંતાવીને અને તેને હાથથી વણાવીને.

મારા સંઘા વિરૂદ્ધના વિચાર એક ખાજુ ઉપર મુકીને તપાસતાં પણ આપણે જોઈ શકીએ કે નવી મીલો ગ્રાપાટાખંધ પેદા થવી મુશ્કેલીની વાત છે. મકાન ખાંધવા, સંઘા પરદેશથી મંગાવવા અને મજૂરો મેળવવા એ સ્કેલી વાત નથી. એટલે મુડીની હરકત ન આવે એમ આપણે માની લઇએ તો પણ મીલની મારફત અત્યારે કાપડમાં વધારો કરી શકીએ એમ નથી.

બહારથી સુતર મંગાવીને વણાવવું એ શક્ય છે ખરું અને મુદ્દલ સ્વદેશી ન પાળી શકાય તેના કરતાં બહારના સુતરને દેશમાં વણાવી કંઈપણ પૈસાનો ખચાવ કરવો અને કંઈકપણ સ્વદેશી પાળવું એ ઠીક લાગ્યું તેથી બીજું વત ઘડાયું. પણ આમાં હું જો ખચો જોયાં કરું છું. બહારથી લાખો માણસોને પુરું પડી શકે એટલું સુતર મંગાવત સુતરનો જ ભાવ એટલો થી જવાનો સંભવ છે કે જ મજૂરી આપણે અડી આપીં તેટલો જ વધારો કદાચ આ સુતર ઉપર આપવો પડે. એટલે લગભગ આગળ જઇને પાંચ પડવા જેવું થાય તેથી આપણે જો કંઈ રસ્તો શોધી શકીએ તો પરદેશી સુતરની ઉં આપણે આધાર રાખવો ન પડે.

આ ત્રીજો પ્રકાર છે. આમાં હાથથી સુતર કાંતાવવાની અને તેને હાથની સાળ વણાવવાની વાત છે; આ ધોરી રસ્તો છે. આમાં ભુલ થાયજ નહીં. અને જો પ્ર આ માર્ગને ત્રણ કરે તો ઘણી જોડી મુદતમાં સફેલાઇથી અને જોડી મહેનતે તાના ઉદ્દેશને પાર પાડી શકે છે. આ માર્ગે જવાથી હજારો સ્ત્રીપુરૂષો સ્વતંત્ર ધંધા કરી શકે છે. અને લાખો ગરીબ સ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે વિધવાઓને ઘેર બેસીને ધંધા કરી કમાવાનું સાધન મળી શકે છે. આ પ્રયાસને સારૂ ઘણી મુડીની જરૂર નથી પણ હાલ તુરતમાં આ પ્રયત્ન જો વસ્તુ વિના સફળ ન થઇ શકે. એક તો સ્વયંસેવકોની જરૂર છે. આ સ્વયંસેવકોમાં ઘણી વિદ્વતા કે બુદ્ધિની જરૂર નથી. ઉદ્યોગ અને પ્રમાણિકતા ની પુરેપુરી જરૂર છે. બુદ્ધિ અને વિદ્વતા ધાર્યો નથી મેળવી શકાતા પણ ઉદ્યોગ અને પ્રમાણિકતા વૃત્તિ ખદલવાથી તુરત આવી શકે છે. આ સ્વયંસેવકો જ પ્રકારનાં કામ કરી શકે છે. એક તો પોતે રૂ કાંતાવાનું અને સુતર વણવાનું કામ શીખીને પોતાના અધિક કલાકની મજૂરી દેશને મફત આપી શકે છે. બીજું સ્વયંસેવકો કાંતાવા વણાવા-

વાળા ભાઈઓ અથવા તે બહેનોને શોધી કહાડી તેની ખબર આપી શકે છે. આવા સ્વયંસેવકો ઘણા નીકળી પડે તે શ્રીડી મુદતમાં હજારો રૂપિયાનું નવું કાપડ આપણે પેદા કરી શકીએ છીએ.

પણ સ્વયંસેવકોની જરૂર છે તેના કરતાંએ વધારે જરૂર શુદ્ધ દેશપ્રીતિની છે અને તેને અંગે કેટલાંક ભાગવિલાસોના ત્યાગની જરૂર છે. કાંતવાના ધંધાને અસલ સ્થિતિએ પહોંચાડી સરખતી મલમલ તૈયાર કરી શકાય એવું ખારીક સુતર પેદા કરતાં વખત જશે. અત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરૂષો જે ઇચ્છા કરે તે કાંતવાની ક્રિયા અપાટથી શીખી શકશે પણ ઝીણું સુતર કાંતવાને બહુ મહાવરાની અને કાળજીની જરૂર પડશે. તે દરમિયાન પ્રજાને જેવું કપડું હાથે કાંતેલા સુતરનું મળી શકે તેવા કપડાથી ચલાવવું પડશે. આટલા એછા આપભોગ પ્રજા આપવાને તૈયાર ન હોય તે સ્વદેશીના જેવું મહાવત પાળવું લગભગ અશક્ય છે. આ ત્રીજા પ્રકારનો વિશેષ વિચાર હવે પછીની ટ્રિકામાં કરીશું. ”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સ્વદેશીની ચળવળ માટે ત્રણ કાર્યની જરૂર છે (૧) સ્વદેશી તત્ત્વ વધારે ને વધારે સ્ત્રીપુરૂષો લે તે માટે પ્રયત્ન કરવા (૨) તત્ત્વ લેનારને ને સામાન્ય પ્રજાને શુદ્ધ અને મિશ્ર પ્રકારનું કાપડ સંકેલાઈથી અને બને તેટલું ટાંકું મળે તે માટે સ્વદેશી વસ્ત્રભંડાર ઉઘાડાવવા અને (૩) વધારે ને વધારે કાપડ મમાં અને દેશી રૂમાંથી તૈયાર થાય તે માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા. આ ત્રીજી ખાખતમાં મુજબ ત્રણ રસ્તા આપણી આગળ મોજુદ છે તેમાંથી ત્રીજો રસ્તાજ-હાથથી રૂ કાંતીને ને તેને હાથથી વણીને વણાવીને કાપડ પેદા કરવાનો વધારેમાં વધારે સરલ છે અને વર કલદાયક છે એ પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. બીજી દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો માલુમ થશે કે જ્યારે મીક્ષામાં તે ખેતી છોડી દેનાર મજુરો જ કામ કરી શકે અને પર-સુતર કાંતવામાં મુખ્યત્વે કરીને પુરૂષ વર્ગને કામ મળે ત્યારે રૂ હાથે કાંતીને વા વણાવવાના કામમાં દેશનાં તમામ સ્ત્રી પુરૂષો-જમનો મહોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે અને જેઓ ખેતીપર નિર્વાહ કરે છે તેઓ પોતાનો કાળો આપીને તેમાંથી લાભ લી શકશે.

રેડીઆ અને શાળો.

ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં ઘણાંખરાં નહાનાં માટી ગામમાં દશ પંદર વર્ષ પરજ ગયાં જોવામાં આવતા હતા તે હવે ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે તેનો અર્થ એવા કરવામાં આવે છે કે તે હાલના સંયોગોમાં આર્થિક દ્રષ્ટિથી ટકી શકે નહિ. હવે એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ માત્ર રેડીયાથી જ એક માણસ પોતાનો કે પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરી શકે નહિ, પણ આજીવિકાના બીજા-ઉપસાધન તરીકે જ રેડીયા પહેલાં પ્રચલિત તો અને હાલના સંયોગોમાં પણ તે અમૂલ્ય બની શકશે. માટી શહેરોમાં પણ સ્ત્રીઓને એક એવા ખોળા વર્ગ જોવામાં આવે છે કે જે દિવસનો એક કે સવા આનો મળે એવા-દાળ વીણવાના, પત્રાળાં કરવાના વગેરે ધંધામાં રોકાય છે. તેઓ રેડીઆમાંથી તેટલું કે તેથી પણ વધારે મળતર મેળવી શકે એ નિઃશંક છે. તેજ પ્રમાણે ગામડાંમાં જે કે મજુરીઆત વર્ગ હાલ ખેતીની મોસમમાં દિવસના આર આઠ

આના મેળવી શકે છે છતાં તેઓ ખાંડીના મહિનામાં અને રૂઢિ કે પહવાને લીધે ઘરમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ ખારેમાસ રેંટીઆમાંથી ઠિક પૈસા મેળવી શકે છે. આવી વસ્તીની સંખ્યા ઠરેડોની છે અને કાંતવાનો ધંધા આર્થિક દૃષ્ટિથી તેમને અનહદ લાભ દાયક થઇ પડે.

હાથવણાટનો ધંધા હજી પણ ચાલે છે પણ તે પડેલી દશામાં છે એમ જાણ શકાય છે. ઘણીએ સાળો ચાલતી નથી, ઘણાએ ઠરેડી વણકરો વણતા નથી. જ્યોત્સનાળ પર કામ કરે છે તેઓ પણ ભાગેલા ઉત્સાહથી કામ કરે છે અને તેમને થોડા પૈસા પણ મળતા નથી. ગામડાંના શાહુકારની સાથે લેવડદેવડમાં તે પછડાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ એ તો સૌ કોઇ કબૂલ કરશે કે સ્વતંત્ર આજીવિકાના સાધન તરીકે પણ વણાટનો ધંધા ઉભી શકે એમ છે અને જે શરૂઆતમાં ગામડાંના વણકરોને સુતર માકલી અને ઘટતી મજૂરી આપી કાપડ પાછું લેવાનો શિરસ્તો પાડવામાં આવે પછી તેમનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો સ્થાપવામાં આવે તો વણકરનો ધંધા પાછો પૂર્વ ઉજ્જસમાં આવે અને તેનો પ્રચાર પણ ઘણા ખંડોળો થાય.

સ્વદેશી પ્રતિજ્ઞા લેનાર સ્ત્રી પુરૂષોની અને સ્વદેશી સભાઓની આ ખાબતમાં રૂંચે ચોખ્ખી છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકો રેંટીઆનું કામ શીખી તેનો પ્રચાર કરવામાં મદદ કે એ હાલ જરૂરનું છે. પણ દરેક સ્થળે જમને રેંટીઆના મળતરથી બીજા ધંધા કં-વધારે લાભ થાય એમ છે તેમને શોધી કાઢી રેંટીઆપર મૂકવાં જોઈએ. કામ કર-સ્વયંસંવેકાના શુદ્ધ વહીવટથી અને કાંતનારના અનુભવના જ્ઞાનથી ધીમે ધીમે રેંટી વરાળયત્ર અને મીલોના જમાનામાં પણ તેનું હાલ તદ્દન ભુલેસાઈ ગયેલું પણ મુજબ સ્થાન મેળવશે.

સાળવીઓ અને વણકરો વિષે પહેલાં દરેક સ્થળે તપાસ કરવી ઘટે છે. જ્યાં ધંધા હજી પણ ધમધાકાર ચાલે છે અને જ્યાં તે પડી ભાંગ્યો છે તેના કારણો સ્થિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પછી જ્યાં ધંધાનું જ્ઞાન પ્રચલિત હોય અને સાળો હોય છતાં ઉપયોગમાંથી નીકળી ગઇ હોય ત્યાંથી કામની શરૂઆત કરવી જોઈએ પણ તેમને સુતર આપી કાપડ લેવાનું કામ કોઇ વ્યક્તિ કે મંડળના પણ ગજબ ઉપરાંત છે. તે કામ તો સ્વદેશી કાપડના સ્વદેશાભિમાની વેપારીઓજ માથે લઇ શકે. પણ એવા વેપારીઓ અને વણકરોનો સંબંધ ખાંધી આપવામાં સ્વદેશી સભાઓ અને તેના સ્વયંસંવેકો ઘણુંજ અમૂલ્ય કાર્ય કરી શકે.

વ્યાવહારિક કાર્યની દિશાઓ વિષે આ સૂચનાઓ સત્તર અમલમાં મૂકવાની ફરજ સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ આદરનાર અને તેમાં રસ લેનાર સૌને શિરે છે.

નવજીવન અને સત્ય.

સન ૧૯૧૮ ના જુલાઈથી સન ૧૯૧૯ ના જુન સુધીના અંકોના વિષયોની

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
અમદાવાદના મિલ મજૂરોનો સત્યાગ્રહ	રા. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ ૧૦, ૨૫૮, ૩૯૨	
અલ્પયાશ્રમ	(મળેલું)	૧૦૪
જૈનમંદિરોની છાપાકળાનું દિગ્દર્શન	(મળેલું)	૧૪૦
મદાવાદના મિલમલિકો અને સાળ		
ખાતાના કારીગરોની લવાઈ સંબંધી		
કાગળો		૨૨૧
રીકાની સ્વાતંત્ર્યની લડત	રા. ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૪૨૪
પણા દેશના ઉદ્યોગ પંધા કેમ પડી ભાંગ્યા?	રા. ધીરજલાલ છગનલાલ	૨૩૫
શ્રી દેશી રાજ્ય	રા. સુમન્ત મહેતા	૨૭૬
પામા સાન	રા. પ્રભાશંકર આનંદરામ શુક્લ	૨૯૬
પના દુબકાળમાં મેં શું જોયું ? ”	રા. ધીરજલાલ છગનલાલ મોદી.	૭૨૧
જ્ઞાંતમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ	સૌ. લીલાવતી ખેંકર	૬૫
જેથ મદિરા	રા. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	૫૨૯
ગ્રેસની ખાસ ખેંકક	રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૧૭૯
પેકળા વિજ્ઞાન	રા. ચીમનલાલ હરદેરામ	૪૫૮
મથદાની સામે થવાની ફરજ	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	૪૬૨
કાળ કાયદા વિષે ના. જીન્હાનું ભાષણ		૪૯૨
જાણ કાયદાઓ સામે ના. શાસ્ત્રીનું ભાષણ		૫૦૨
તીના ઉદ્યોગમાં સહકારી મંડળોની		
આવશ્યકતા	રા. કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા	૩૪૬
તતાના વિભાગ વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ	રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૬૩૬
જ્ઞાતમાં દુકાળ સંબંધી હેવાલ	(નવજીવન ઓફીસ)	૩૦૧
પાનું જાહેર જીવન	૩૭૬, ૪૬૬, ૫૮૬, ૬૩૨	

જુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ	રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૬૨૬
ચક્રવર્તી કવિ હર્ષને નામે ચડેલાં જોત	રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ	૨૮૭
અર્થોપત્ર	રા. નિર્ભયરામ દ્વિવેદી	૩૮૭
જમીન મહેસુલ અને ઐક્યોત	રા. કૃષ્ણપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૮૮
જાપાનની ઔદ્યોગિક વિકાસની રૂપરેખા	રા. જયંતીલાલ હાથીભાઈ અમીન	૫૪૪
જિજ્ઞેષ મેઝિનિ	રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	
	૪૦૫, ૫૨૧, ૬૦૧, ૬૮૧	
દ્રેધન્ડ શિક્ષક	રા. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર	૧૭૦
ડેન્-માર્કની લોક પાઠશાળાઓ	રા. અંબાલાલ માતિભાઈ પટેલ	૨૬૬
દેશનાયક.	રા. જુજતરામ ચીમનલાલ દવે.	૭૦૧
નોંધ	૫૭, ૨૧૨, ૩૩૨, ૪૦૦, ૫૧૨, ૫૬૩, ૬૬૮, ૭૬૮	
ના. વિકૃલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનું ભાષણ		૩૨૩
ના. વિકૃલભાઈ પટેલનું ભાષણ		૫૫૮
ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું ભાષણ		૫૭૦
પુસ્તક પરિચય	(નવજીવન ઓફિસ) ૪૪૯, ૬૩૦, ૭૨૭	
પેરનાં આશ્ચર્યકારક માનવીઓ	રા. કિશોરલાલ ઘ. મશરવાળા	૬૧૩
પૃથ્વીના એક જૂના સમાજનું વર્ણન.	રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૭૦૯
ભૂગોળનું એક શાળાપયોગી પુસ્તક	(રાષ્ટ્રીય જૂજરાતી શાળા તરફથી)	૫૩૦
મારો તુરંગ નિવાસ	રા. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા	૧
મુખ્ય પારાસભાનું કામકાજ	રા. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર	૨૦૦
મોન્ટેઝુ-એન્સફર્ડ રીપોર્ટમાં કોમી પ્રતિ-		
નિષ્ક્રિયતા પ્રશ્નની અર્થા	રા. પરમાનન્દ કુંવરજી કાપડીઆ	૨૭૧
મુખાઈ ધલ્લાકામાં વસતા યુરોપીઅનોની		
કેળવણી.	રા. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.	૫૪૮
મેઝિનિનું શિક્ષણદેયક હ્યેય	રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર	૬૨૩
મતાધિકાર વિષે કમિટીનો રિપોર્ટ.	રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.	૭૫૧
મુશ્કેલ સામે ઉભો થયેલો ચંચલ	રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર	૬૦૯
શબ્દ	રા. દેસાઈભાઈ નાલાભાઈ	૧૫૨
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	રાષ્ટ્રીય જૂજરાતી શાળા તરફથી	૩૩૭
રેલેટ બિલ		૪૬૯

રોલેટ ખિલ સામે સત્યાગ્રહ
લેફ્ટેનન્ટ મહેતા વી. સી.
લોર્ડ મોલોનાં સ્મરણ
લન્ડન પોલીસની હડતાલ
શીખ સત્તાનો ઉદ્ધાસ
શિક્ષણમાં સંગીતની આવશ્યકતા
સુધારાની યોજનાના મુદ્દા
સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાબજી
સ્ત્રીઓના રાજકીય હક્ક
સેનીટરી એસોસીએશનો
સ્વિત્ઝરલેન્ડનું સ્વરાજ
સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ હક્ક
સાંપ્રતનું જાપાનનું ખિલ અને લોર્ડ
મોલોના વિચારો
સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી
સ્વદેશી વ્રત અને ટાપડ
હિન્દી પ્રધાનની યોજના
હિન્દને શેની જરૂર છે: આગગાડીની કે
જળાશયોની ?
હોમરૂલરે શું જાણવું જોઈએ ?
હિન્દમાં કલાની ખીલવણીમાં તથા તેના
પ્રયત્નોમાં ખામી ને તેનાં કારણો
હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે નવું પાઠ્ય
પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ
હિન્દી સરકારના આરોગ્ય ખાતાનો રીપોર્ટ
હોલિકેટસવ
હથિયાર બંધીના કાયદામાં સુધારા
હિન્દી સુધારાનો ખરડો.

(મહાત્મા ગાંધીજીની પત્રિકાઓ) ૫
રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ
રા. ચન્દ્રશંકર કર્ણાશંકર ત્રિવેદી ૧
રા. ધીરજલાલ છગનલાલ ૩૭
રા. અખાલાલ મોતીભાઈ પટેલ ૨૮
રા. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે ૪, ૮
રા. મુંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ૨૦
રા. પ્રાગજીભાઈ ખંડુભાઈ દેસાઈ ૫૨
ખડેન અનસૂયા સારાભાઈ ૧૭૩
રા. સુમન્ત મહેતા ૧૭૬
ગ. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર ૩૬૧
ખડેન લીલાવતી ધીરજલાલ ખંડર ૩૮૮
ગ. ચન્દ્રશંકર કર્ણાશંકર ત્રિવેદી ૪૦૪
રા. ધીરજલાલ છગનલાલ મોદી ૫૫૨
" " ૬૫૧, ૭૬૬
ગ. શંકરલાલ ઘેલાભાઈ ખંડર ૩૮
રા. ધીરજલાલ છગનલાલ મોદી ૧ ૭૬
(સ્વરાજ્ય લેખમાળા નં. ૧૯) ૧૦૮
ગ. ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક ૨૨૫
(રાષ્ટ્રીયશાળા તરફથી) ૧૪૨
રા. સુમન્ત મહેતા ૧૭૧
રા. નારાયણ દેવશંકર પુરોહિત ૪૩૧
૫૫૪
રા. મુંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. ૭૩૭

સ્વદેશીતા આંધ્રીઓએ સ્વદેશમાં જ અનેલી દવા વાપરવી.
તંદુરસ્તી, દીર્ઘાયુષ્ય, બળ અને યુદ્ધિ આપનાર, સિદ્ધ આર્થ આપક.
શિક્ષાળામાં ખાસ સર્વ પ્રકારની નબળાઈ
સેવવા યોગ્ય. માટે અકસીર હિલાજ.

જીવન.

આ જીવન (અવન પ્રાણ) સેવાને જદું અવન મુનીએ જીવાન જેવી શક્તિ મેળવી હતી. ઈન્દુઓએ તાવની બીમારીને અંતે જે સખ્ત નબળાઈ આવેલી તેમાં આ જીવન ધણો ફાયદો કરે છે અને તબીબ જીવનતત્ત્વ ત્વરાથી ઉત્પન્ન કરે છે. હાંશીભર મહાન પુરુષાર્થ કરનાર નાગરિકને “ જીવન ” અપૂર્વ શક્તિ આપે છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમજ માનસિક કાર્ય કરનારાઓને “ જીવન ” અનિવાર્ય છે. “ જીવન ” લોહી સુધારી, સર્વ મર્મસ્થાનોમાં શક્તિ આપે છે. “ જીવન ” તું જોઈની મુદન સુધી સેવન કરવાથી ક્ષય, ધાતુદોષ, ગર્ભસ્થાનના દોષો, અર્ધ પિત્તા અને પાંડુ રોગાદિ સર્વ નાશ પામે છે. આ શિવાય અનેક શાસ્ત્રસિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ ઔષધોનું તથા આરોગ્યતાનો પ્રસાર કરનાર “ વૈદ્ય કલ્પતરુ ” માસિક તેમજ અન્ય વૈદ્યક પુસ્તકોનું કેટલોગ (અદન) મંગાવો. લખો:-

જીવનની કિં. રતલ ૧ ના(નં. ૧ લાના ૨૧૧) } ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.
(નં. ૨ બના ૧૧૧) }

અમદાવાદ-મુ'બાઈ નં. ૨

જે પ્રભુએ આપ્યું હોય તે સત્પાત્ર દાન કરી પરલોકની વાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી લ્યો!!

દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન નડીઆહનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજ છે!!

કારણ કે ત્હેમા

તમામ હિંદુ કોમમાં તદન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા વિધવાઓએ ત્યાગ કરેલાં કુમળા પુલ જેવાં ધાવનાં બાળકો જદું અપંગ બ્રહ્મકેતો, અસક્ત સન્યાસીઓ, સાધનહીન વધવાઓ વગેરે પાળી, પોષી, ઉછેરી સનાથ અનાથમાં આવે છે માટે રૂ. ૨૦૦) બસો “ અજ દાન ”માં આપી આપની મરજીતા હીરસે દર વરસે અનાથોને નિવમિત જોગન માટે અને આરોગ્યની તબીબી આપનું નામ કોતરાઈ, યાદગીરી જળવાઈ રહે, તેમ અજદાન આપી.

પરલોકનું લાથું ખાંધી લ્યો.!!

એક રૂપીએ અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વરસે પ્રગટ થતા રીષાટ માં છપાય છે. દરેક જાતના નાના મોટા દાનની ધાવની મળે છે. રીષાટ મજત મળે છે. તે દયા લાવી દાન મોકલો જરૂર રીષાટ મોકલવા લખો.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆહ.

તરુણી પ્રગટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી.)

[illegible]

ભાવભિન્નું યુગ્વચી ભાષાંતર.

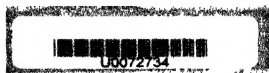
भाग २ बी.

કર્મિત દશ આના. પોતે જ જુદું.

ਮਾਸਟਰ ਡੇਵਿਡ :—ਫਿਰਤੋੜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ.

၁၃၄. ရွှေဘိုမြို့နယ်၊ ရွှေဘို-ပုသိမ်၊

[illegible]

[illegible]

72734 ગુ

પૂર

નવજીવન

નવજીવન અને

સંચય

પૂર '૧૧

નવજીવન

72734 ગુ

ગુ. વિ. અધ્યાલય

